

चरकसंहिता

मूत्र-निहीन-विमान-शारीरेन्द्रिय-चिकित्सित

कल्प-सिद्धिस्थानात्मका

आयुर्वेदीया

भगवता आत्रेयेण उपदिष्टा

अग्निवेश-नामधेयेन तत् शिष्येण विरचित्वा

चरकाभिधानेन ऋषिणा प्राप्तसंस्कृता

वि, ए, उपाधिधारिणा पण्डितकुलपतिना
श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण

बहूनि आदर्शपुस्तकानि समालोच्य

संस्कृता प्रकाशिता च ।

दिलीपसंस्कारणम् ।

कलिकातानगर्व्याम्

“नारायणयन्त्रे” सुद्विता ।

चरकसंहितायाः सूचीपद्यम् ।

विषयः	पत्राङ्कः
तत्र सूत्रस्थाने	
दीर्घजीवितौषाध्यायः	१
अथामातंशुण्डुलीयाध्यायः	१२
आरग्वधौषाध्यायः	१३
मद्बिरेचनशतात्रितौषाध्यायः	१७
मात्राशितौषाध्यायः	२५
सध्याशितौषाध्यायः	२४
न रोगान् धारणीयाध्यायः	२८
इन्द्रियोपक्रमणीयाध्यायः	३३
सुण्डाकचतुष्पादाध्यायः	५०
सहाचतुष्पादाध्यायः	५२
तिमेपणीयाध्यायः	५३
सातकलाकणीयाध्यायः	६२
सेदाध्यायः	६७
सेदाध्यायः	७५
सपक्वणीयाध्यायः	८२
विक्रियाप्राप्तौषाध्यायः	८८
क्रियन् शिरसीयाध्यायः	९१
त्रिशीलीयाध्यायः	१०१
अष्टोदरीयाध्यायः	१०६
सहाशीलाध्यायः	१०८
अष्टो निन्दितौषाध्यायः	११८
सुण्डाकचतुष्पादाध्यायः	१२०
सुण्डाकचतुष्पादाध्यायः	१२२
विशिष्टोषितौषाध्यायः	१२६
बज्र, दुग्धौषाध्यायः	१२९
आग्नेयमद्रुषाध्यायः	१४०

अन्नपानविध्याध्यायः	
शूकधान्यवर्गः	
शमीधान्यवर्गः	
माधववर्गः	
श्राकवर्गः	
फलवर्गः	
हरितवर्गः	
सद्यवर्गः	
जलवर्गः	
दुग्धवर्गः	
दालवर्गः	
कृताश्ववर्गः	
आहारपीठवर्गः	
अनुपान	
विविधाशितपीतौषाध्यायः	
दश प्राणायतनीयाध्याय	
अथ दशमूलीयाध्यायः	
निदानस्थाने	
ज्वरनिदानम्	
रक्तपित्तनिदानम्	
गुण्डनिदानम्	
प्रमेहनिदानम्	
कुष्ठनिदानम्	
शोथनिदानम्	
उष्मादनिदानम्	
अपघारनिदानम्	
विमानस्थाने	
रसविमानम्	

विषयकुक्षीय विमानम्	२४४	यस्य श्लार्शानि	
११ जनपदोद्भवसमीय विमानम्	२४८	समीयरथीयम्	
१२ विविधयोगविशेषविज्ञानीयं	२५०	चन्द्रज्योतीयम्	
१३ खोतीविमानम्	२५८	गोमयचूर्णीयम्	४००
१४ रीमानिक विमानम्	२६३		
१५ व्यापितकूपीयं विमानम्	२६८		
१६ रीमानिषग्नितोतं विमानम्	२७६		
शरीरस्थाने			
१७ कतिधापुरुषीयं शरीरम्	२८८		
१८ पुरुष्यगोत्रीय	२९०		
१९ डडोकागभोवक्रान्तिः	२९४		
२० शरीरगभोवक्रान्तिः	२९९		
२१ कषविषय.	३००		
२२ शरीरविषयः	३०४		
२३ शरीरसंख्या	३११		
२४ तिस्रत्रोषम्	३१४		
२५ शरीरसंस्थापनम्	३१८		
२६ अथ प्रथममासादिकृत्यम्	३६४		
२७ शरीरदोषा	३७२		
२८ शरीरगतविधिः	३७४		
इन्द्रियस्थाने			
२९ शरीरयम् इन्द्रियम्	३७६		
३० शरीरयम् इन्द्रियम्	३७८		
३१ शरीरयम् इन्द्रियम्	३८१		
३२ शरीरयम् इन्द्रियम्	३८२		
३३ शरीरयम् इन्द्रियम्	३८३		
३४ शरीरयम् इन्द्रियम्	३८८		
३५ शरीरयम् इन्द्रियम्	३९०		
३६ शरीरयम् इन्द्रियम्	३९२		
३७ शरीरयम् इन्द्रियम्	३९३		
३८ शरीरयम् इन्द्रियम्	३९८		
३९ शरीरयम् इन्द्रियम्	४००		
४० शरीरयम् इन्द्रियम्	४०२		
४१ शरीरयम् इन्द्रियम्	४०३		
४२ शरीरयम् इन्द्रियम्	४०४		
४३ शरीरयम् इन्द्रियम्	४०५		
४४ शरीरयम् इन्द्रियम्	४०६		
४५ शरीरयम् इन्द्रियम्	४०७		
४६ शरीरयम् इन्द्रियम्	४०८		
४७ शरीरयम् इन्द्रियम्	४०९		
४८ शरीरयम् इन्द्रियम्	४१०		
४९ शरीरयम् इन्द्रियम्	४११		
५० शरीरयम् इन्द्रियम्	४१२		
५१ शरीरयम् इन्द्रियम्	४१३		
५२ शरीरयम् इन्द्रियम्	४१४		
५३ शरीरयम् इन्द्रियम्	४१५		
५४ शरीरयम् इन्द्रियम्	४१६		
५५ शरीरयम् इन्द्रियम्	४१७		
५६ शरीरयम् इन्द्रियम्	४१८		
५७ शरीरयम् इन्द्रियम्	४१९		
५८ शरीरयम् इन्द्रियम्	४२०		
५९ शरीरयम् इन्द्रियम्	४२१		
६० शरीरयम् इन्द्रियम्	४२२		
६१ शरीरयम् इन्द्रियम्	४२३		
६२ शरीरयम् इन्द्रियम्	४२४		
६३ शरीरयम् इन्द्रियम्	४२५		
६४ शरीरयम् इन्द्रियम्	४२६		
६५ शरीरयम् इन्द्रियम्	४२७		
६६ शरीरयम् इन्द्रियम्	४२८		
६७ शरीरयम् इन्द्रियम्	४२९		
६८ शरीरयम् इन्द्रियम्	४३०		
६९ शरीरयम् इन्द्रियम्	४३१		
७० शरीरयम् इन्द्रियम्	४३२		
७१ शरीरयम् इन्द्रियम्	४३३		
७२ शरीरयम् इन्द्रियम्	४३४		
७३ शरीरयम् इन्द्रियम्	४३५		
७४ शरीरयम् इन्द्रियम्	४३६		
७५ शरीरयम् इन्द्रियम्	४३७		
७६ शरीरयम् इन्द्रियम्	४३८		
७७ शरीरयम् इन्द्रियम्	४३९		
७८ शरीरयम् इन्द्रियम्	४४०		
७९ शरीरयम् इन्द्रियम्	४४१		
८० शरीरयम् इन्द्रियम्	४४२		
८१ शरीरयम् इन्द्रियम्	४४३		
८२ शरीरयम् इन्द्रियम्	४४४		
८३ शरीरयम् इन्द्रियम्	४४५		
८४ शरीरयम् इन्द्रियम्	४४६		
८५ शरीरयम् इन्द्रियम्	४४७		
८६ शरीरयम् इन्द्रियम्	४४८		
८७ शरीरयम् इन्द्रियम्	४४९		
८८ शरीरयम् इन्द्रियम्	४५०		
८९ शरीरयम् इन्द्रियम्	४५१		
९० शरीरयम् इन्द्रियम्	४५२		
९१ शरीरयम् इन्द्रियम्	४५३		
९२ शरीरयम् इन्द्रियम्	४५४		
९३ शरीरयम् इन्द्रियम्	४५५		
९४ शरीरयम् इन्द्रियम्	४५६		
९५ शरीरयम् इन्द्रियम्	४५७		
९६ शरीरयम् इन्द्रियम्	४५८		
९७ शरीरयम् इन्द्रियम्	४५९		
९८ शरीरयम् इन्द्रियम्	४६०		
९९ शरीरयम् इन्द्रियम्	४६१		
१०० शरीरयम् इन्द्रियम्	४६२		

चरकसंहितायां

सूत्रस्थानम् ।

अथातो दीर्घजीवित्तीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

दीर्घजीवितमन्विच्छन् भरद्वाज उपागमत् ।

इन्द्रमुग्रतपा बुद्ध्वा शरत्क्षममरेखरम् ॥ १ ॥

ब्रह्मणा हि यथा प्रोक्तमायुर्वेदं प्रजापतिः ।

जग्राह निखिलेनादावश्विनौ तु पुनस्ततः ॥ २ ॥

अश्विभ्यां भगवान् शक्रः प्रतिपेदे ह केवलम् ।

ऋषिप्रोक्तो भरद्वाजः तस्माच्छक्रमुपागमत् ॥ ३ ॥

विघ्नीभूता यदा रोगाः प्रादुर्भूताः शरीरिणाम् ।

तपोपवासाध्ययनब्रह्मचर्य्यन्नतायुषाम् ॥ ४ ॥

तदा भूतैष्वनुक्रोश पुरस्कृत्य महर्षयः ।

समेताः पुण्यकर्माणः पार्श्वे हिमवतः शुभे ॥ ५ ॥

अङ्गिरा जमदग्निश्च वसिष्ठः काश्यपो ऋगुः ।

आत्रेयो गोतमः सांख्यः पुलस्त्यो नारदोऽसित' ॥ ६ ॥

अगस्त्यो वामदेवश्च मार्कण्डेयाश्वलायनौ ।

पारिच्छिर्भिन्दुरात्रेयो भरद्वाजः कपिष्ठलः ॥ ७ ॥

विश्वामित्राश्वरथ्यौ च भार्गवश्चावनोऽभिजित् ।

भार्ग्यः शाण्डिल्यकौण्डिल्यौ वात्सिर्देवलगालवी ॥ ८ ॥

साङ्गत्या वैजवर्षिश्च कुशिको वादरायणः ।

वडिशः शरन्नोमा च काप्यकात्यायनात्तुभौ ॥ ९ ॥

काङ्गायनः क्लैकश्रेयो धौम्यो मारीचिकाश्वपौ ।

शर्कराक्षी हिरण्मक्षी लौगाक्षिः पैङ्गिरेव च ॥ १० ॥

शौनकः शाकुनेयथ मैत्रेयी मैमतायनिः ।
 वैखानसा बालखिल्यास्तथा चान्ये महर्षयः ॥ ११ ॥
 ब्रह्मज्ञानस्य निधयो दमस्य नियमस्य च ।
 तपसस्तेजसा दीप्ता ह्यमाना इवाग्नयः ॥ १२ ॥
 सुखोपविटास्ते तत्र पुण्यां चक्रुरिमां कथाम् ।
 धर्मार्थकाममोक्षाणामारीग्यं मूलमुत्तमम् ॥ १३ ॥
 रोगास्तस्यापहर्तारः श्रेयसो जीवितस्य च ।
 प्रादुर्भूतो मनुष्याणामन्तरायो महानयम् ॥ १४ ॥
 कः श्यात्तेषां शमोपाय इत्युक्त्वा ध्यानमास्थिताः ।
 अथ ते शरणं शक्रं ददृशुर्ध्यानचक्षुषा ॥ १५ ॥
 स वक्ष्यति शमोपाय यथावदमरप्रभुः ।
 कः सहस्राचभवनं गच्छेत् प्रष्टुं शचीपतिम् ॥ १६ ॥
 अहमर्थं नियुञ्जे यमवेति प्रथमं वचः ।
 भरद्वाजोऽब्रवीत्तस्मादृषिभिः स नियोजितः ॥ १७ ॥
 स शक्रभवनं गत्वा सुरपिंगणमध्यगम् ।
 ददगं बलहन्तारं दीप्यमानमिवानलम् ॥ १८ ॥
 सोऽभिगम्य जयागीभिर्भिनन्त्य सुरेश्वरम् ।
 प्रोवाच भगवान् धीमान् ऋषीणां वाक्यमुत्तमम् ॥ १९ ॥
 व्याधयो हि समुत्पन्नाः सर्वप्राणिभयङ्कराः ।
 तद् ब्रूहि मे शमोपायं यथावदमरप्रभो ! ॥ २० ॥
 तर्षं प्रोवाच मृगशानायुर्वेदं गतक्रतुः ।
 पदैरर्थैर्मतिं बुद्ध्वा विपुलां परमर्षये ॥ २१ ॥
 हेतुनिहोपधज्ञानं स्वस्यातुरपरायणम् ।
 विष्ववं शाश्वतं पुष्यं बुबुधे यं पितामहः ॥ २२ ॥
 सोऽनन्तपारं विष्कन्दमायुर्वेदं महामतिः ।
 यथाऽदक्षिणस्यं बुबुधे तन्मना मुनिः ॥ २३ ॥

सूत्रस्थानम् ।

तेनायुरमितं लेभे भरद्वाजः सुखान्वितः ।

ऋषिभ्योऽनधिकं तन्तु शशंसाऽनवशेषयन् ॥ २४ ॥

ऋषयश्च भरद्वाजाज्जगद्भुक् प्रजाहितम् ।

दीर्घमायुश्चिकीर्षन्तो वेदं वह्ननमायुषः ॥ २५ ॥

महर्षयस्ते ददृश्याथावत् ज्ञानचक्षुषा ।

सामान्यञ्च विशेषञ्च गुणान् द्रव्याणि कर्म च ॥ २६ ॥

समवायं च तत् ज्ञात्वा तन्त्रोक्तं विधिमास्थिताः ।

लेभिरे परमं शर्म जीवितं चापि निर्गदम् ॥ २७ ॥

अथ मैत्रीपरः पुण्यमायुर्वेदं पुनर्वसुः ।

शिष्येभ्यो दत्तवान् पद्भ्यः सर्वभूतानुकम्पया ॥ २८ ॥

अग्निवेशश्च भेलश्च जतूकर्णः पराशरः ।

हारीतः क्षारपाणिश्च जगद्भुक्तमुनिर्वचः ॥ २९ ॥

बुधेर्विशेषस्तत्रासीन्नोपदेशान्तरं सुनेः ।

तन्त्रप्रणेता प्रथममग्निवेशो यतोऽभवत् ॥ ३० ॥

अथ भेलादयश्चक्रुः स्वं स्वं तन्त्रं कृतानि च ।

आवयामासुरात्रेयं सर्षिसङ्घं सुमेधसः ॥ ३१ ॥

श्रुत्वा सूत्रणमर्थान्नासृषयः पुण्यकर्माणाम् ।

यथावत् सूत्रितमिति प्रहृष्टास्तेऽनुमेनिरे ॥ ३२ ॥

सर्व एवाऽस्तुवंस्तांश्च सर्वभूतहितैषिणः ।

सर्वभूतेश्वनुक्रोश इत्युच्चैरब्रुवन् समम् ॥ ३३ ॥

तं पुण्यं शश्रुवुः शब्दं दिवि देवर्षयः स्थिताः ।

सामराः परमर्षिणां श्रुत्वा सुसुदिरे परम् ॥ ३४ ॥

अहो साध्विति घोषश्च लोकांस्त्रीनन्ववादयत् ।

नभसि स्निग्धगम्भीरो हर्षाद्भूतैरुदीरितः ॥ ३५ ॥

शिवो वायुर्ववौ सर्वा भाभिरुन्मीलिता दिशः ।

निपेतुः सजलाश्चैव दिव्याः कुसुमवृष्टयः ॥ ३६ ॥

अथाग्निविशप्रमुखान् विविशुर्ज्ञानदेवताः ।
 बुद्धिः सिद्धिः स्मृतिर्मेधा धृतिः कीर्त्तिः चमा दया ॥ ३७ ॥
 तानि चानुमतान्येषां तन्त्राणि परमर्षिभिः ।
 भवाय भूतसद्दानां प्रतिष्ठां भुवि लेभिरि ॥ ३८ ॥
 हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिताहितम् ।
 मानश्च तच्च यत्प्रीक्ष्यमायुर्वेदः स उच्यते ॥ ३९ ॥
 शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगो धारि जीवितम् ।
 नित्यगद्यानुबन्धय पर्यायैरायुरुच्यते ॥ ४० ॥
 तस्यायुषः पुण्यतमो वेदो वेदविदां मतः ।
 वक्ष्यते यन्मनुष्याणां लोकयोरुभयोर्हितः ॥ ४१ ॥
 सर्वदा सर्वभावानां सामान्यं हृदिकारणम् ।
 क्वासहेतुर्विगेषश्च प्रवृत्तिरुभयस्य तु ॥ ४२ ॥
 सामान्यमेकत्वकरं विगेषस्तु पृथक्कृतम् ।
 तुल्यार्थता हि सामान्यं विगेषस्तु विपर्ययः ॥ ४३ ॥
 सत्त्वमात्मा शरीरश्च त्रयमेतन्निदण्डवत् ।
 लोकस्तिष्ठति संयोगात्तत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ४४ ॥
 स पुमांश्चेतनं तच्च तच्चाधिष्करणं स्मृतम् ।
 वेदस्यास्य तदर्थं हि वेदोऽयं सम्प्रकाशितः ॥ ४५ ॥
 खादीन्यात्मा मनः कालो दिग्भ्य द्रव्यसंग्रहः ।
 सेन्द्रियं चेतनं द्रव्यं निरिन्द्रियमचेतनम् ॥ ४६ ॥
 सार्था गुर्वादयो बुद्धिः प्रयद्दान्ताः परादयः ।
 गुणाः प्रोक्ताः प्रयद्वादि कर्म चेष्टितमुच्यते ॥ ४७ ॥
 समवायीऽपृथग्भावी द्रव्यादीनां गुणैर्मतः ।
 स नित्यो यत्र हि द्रव्यं न तत्रानियती गुणः ॥ ४८ ॥
 यत्राश्रिताः कर्मगुणाः कारणं समवायि यत् ।
 तद् द्रव्यं समवायी तु नियेटः कारणं गुणः ॥ ४९ ॥

संयोगे च वियोगे च कारणं द्रव्यमाश्रितम् ।
 कर्तव्यस्य क्रिया कर्म कर्म नान्यदपेक्षते ॥ ५० ॥
 इत्युक्तं कारणं कार्यं धातुसाम्यमिहोच्यते ।
 धातुसाम्यक्रिया चीक्ता तन्वस्थास्य प्रयोजनम् ॥ ५१ ॥
 कालबुद्धीन्द्रियार्यानां योगो मिथ्या न चाति च ।
 इयाश्रयाणां व्याधीनां त्रिविधो हेतुसंग्रहः ॥ ५२ ॥
 शरीरं सत्त्वसंज्ञं च व्याधीनामाश्रयो मतः ।
 तथा सुखानां योगस्तु सुखानां कारणं समः ॥ ५३ ॥
 निर्विकारः परस्वात्मा सत्त्वभूतगुणेन्द्रियैः ।
 चैतन्ये, कण्ठशं, नित्ये दृष्टं प्रपश्यति, हि, क्रियाः ॥ ५४ ॥
 वायुः पित्तं कफश्चोक्तः शारीरो दीपसंग्रहः ।
 मानसः पुनरुद्दिष्टो रजस्र तम एव च ॥ ५५ ॥
 प्रशाम्यत्वौषधैः पूर्वी द्रव्ययुक्तिव्यपाश्रयैः ।
 मानसो ज्ञानविज्ञानधैर्यंभृतिसमाधिभिः ॥ ५६ ॥
 रुचः शीतो लघुः सूक्ष्मबलोऽथ विशदः स्वरः ।
 विपरीतगुणैर्द्रव्यैर्मारुतः संग्रशाम्यति ॥ ५७ ॥
 सस्नेहमुष्णं तीक्ष्णं च द्रवमम्लं सरं कटु ।
 विपरीतगुणैः पित्तं द्रव्यैराशु प्रशाम्यति ॥ ५८ ॥
 गुरुगीतमृदुस्निग्धमधुरस्थिरपिच्छिलाः ।
 श्लेष्मणः प्रशमं यान्ति विपरीतगुणैर्गुणाः ॥ ५९ ॥
 विपरीतगुणैर्देशमात्राकालोपपादितैः ।
 भेषजैर्विनिवर्तन्ते विकाराः साध्यसम्भ्रताः ॥ ६० ॥
 साधनं नत्वसाध्यानां व्याधीनामुपदिश्यते ।
 भूयश्चातो यथाद्रव्यं गुणकर्म प्रवक्ष्यते ॥ ६१ ॥
 रसनार्थोऽरसस्तस्य द्रव्यमापः क्षितिस्तथा ।
 निहतौ च विशेषे च प्रलयोः खादयस्त्रयः ॥ ६२ ॥

सादुरम्बोऽथ लवणः कटुकस्तिक्त एव च ।
 कपायथेति पट्कोऽयं रसानां संग्रहः स्मृतः ॥ ६३ ॥
 साहस्रलवणा वायुं कपायसादुतिक्तकाः ।
 जयन्ति पित्तं श्लेष्माणं कपायकटुतिक्तकाः ॥ ६४ ॥
 किञ्चिद्दोषप्रयमने किञ्चिद्वातुप्रदूषणम् ।
 स्वस्थवृत्तौ हितं किञ्चिद्द्रव्यं त्रिविधमुच्यते ॥ ६५ ॥
 तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं जाङ्गमौद्भिदपार्यिवम् ।
 मधूनि गौरसाः पित्तं वसा मज्जासृगामिपम् ॥ ६६ ॥
 विश्वभूतं चर्मरितोऽस्थि स्रायु शृङ्गं खुरा नखाः ।
 जङ्गमेभ्यः प्रयुज्यन्ते केशा लोमानि रोचनाः ॥ ६७ ॥
 सुवर्णं समलाः पञ्च लोहाः समिकताः सुधा ।
 मनःगिलाले मणयो लवणं गैरिकाञ्जनि ॥ ६८ ॥
 भीममौषधमुद्दिष्टमौद्भिदन्तु चतुर्विधम् ।
 वनस्पतिर्वीरुधध वानस्पत्यस्ततोपधिः ॥ ६९ ॥
 फलैर्वनस्पतिः पुष्पैर्वानस्पत्यः फलैरपि ।
 श्रोपध्दः फलापाकान्ताः प्रतानैर्वीरुधः स्मृताः ॥ ७० ॥
 मूलत्वक्सारनिर्घासनाङ्गसरसपल्लावाः ।
 घाराः क्षीरं फलं पुष्पं भस्म तैलानि कण्टकाः ॥ ७१ ॥
 पत्राणि शृङ्गाः कन्दाय प्रगेहाधौद्भिदो गणः ।
 मूलिन्यः षोडशैकोनाः फलिन्यो विशतिः स्मृताः ॥ ७२ ॥
 महास्रैहाय चत्वारः पञ्चैव लवणानि च ।
 श्रष्टौ मूत्राणि सङ्घरातान्यष्टावेव पर्यासि च ॥ ७३ ॥
 शोधनार्थाय पङ्कजाः पुनर्वसुनिदर्शिताः ।
 य एतान् वेत्ति सयोक्तुं विकारैषु स वेदयित् ॥ ७४ ॥
 हस्तिदन्ती हैमवती श्यामा त्रिवृदधी गुडा ।
 समला श्वेतनामा च प्रत्वक्श्रेणी गवाक्षपि ॥ ७५ ॥

सितस्थानम् ।

ज्योतिषती च विम्बी च शण्पुष्पी विषाणिका ।
अजगम्भा द्रवन्ती च क्षीरिणी चात्र षोडशी ॥ ७६ ॥
शण्पुष्पी च विम्बी च कूर्दने हेमवत्यपि ।
श्वेता ज्योतिषती चैव योज्या शीर्षविरेचने ॥ ७७ ॥
एकादशावशिष्टा याः प्रयोज्यास्ता विरेचने ।
इत्युक्ता नामकर्मभ्यां मूलिन्यः फलिनीः शृणु ॥ ७८ ॥
शङ्खिन्यथ विडङ्गानि त्रपुषं मदनानि च ।
आनूपं स्थलजञ्चैव क्लीतकं द्विविधं स्मृतम् ॥ ७९ ॥
धामार्गकमथेक्ष्वाकु जीमूतं कृतवेधनम् ।
प्रकीर्यां चोदकीर्यां च प्रत्यक्पुष्पी तंथाभयां ।
अन्तःकोटरपुष्पी च हस्तिपर्णेश्च शारदम् ॥ ८० ॥
कम्पिङ्गकारग्वधयोः फलं यत् कुटजस्य च ।
धामार्गवमथेक्ष्वाकुजीमूतं कृतवेधनम् ॥ ८१ ॥
मदनं कुटजञ्चैव त्रपुषं हस्तिपर्णिनी ।
एतानि वमने चैव योज्यान्यास्थापनेषु च ॥ ८२ ॥
नस्तः प्रच्छर्दने चैव प्रत्यक् पुष्पी विधीयते ।
दश यान्यवशिष्टानि तान्युक्तानि विरेचने ॥ ८३ ॥
नामकर्मभिरुक्तानि फलान्येकीनविंशतिः ।
सर्पिस्तैलं वसा मज्जा स्नेहो दृष्टः चतुर्विधः ॥ ८४ ॥
पानाभ्यञ्जनवस्त्रयं नस्यार्थं चैव योगतः ।
स्नेहना जीवना वल्ग्या वर्णोपचयवर्द्धनाः ॥ ८५ ॥
स्नेहा स्नेतेषु विहिता वातपित्तकफापहाः ।
सौवर्चलं सैम्भवञ्च विडमौद्भिदमेव च ॥ ८६ ॥
सामुद्रेण सहेतानि पञ्च स्युर्लवणानि च ।
स्निग्धान्युष्णानि तीक्ष्णानि दीपनीयतमानि च ॥ ८७ ॥
भालेपनार्थं युज्यन्ते स्नेहस्नेदविधौ तथा ।

अधोभागोर्ध्वभागेषु निरुहेष्वनुवासने ॥ ८८ ॥ -
 अभ्यङ्गने भोजनार्थं शिरसस्य विरेचने ।
 शस्त्रकर्मणि वस्त्रवर्धमञ्चनोत्सादनेषु च ॥ ८९ ॥
 अजीर्णानाहयोर्वाति गुल्मे शूले तयोदरे ।
 उक्तानि लवणान्यूङ्गं मूत्राण्यष्टौ निबोध मे ॥ ९० ॥
 मुख्यानि यानि चेटानि सर्वाण्यत्रेयशासने ।
 पविमूत्रमजामूत्रं गोमूत्रं माहिषं तथा ॥ ९१ ॥
 हस्तिमूत्रमथोद्वस्य हयस्य च खरस्य च ।
 उष्णन्तीक्ष्णमथो रूचं कटुकं लवणान्वितम् ॥ ९२ ॥ -
 मूत्रमुत्सादने युक्तं युक्तमालेपनेषु च ।
 युक्तमास्यापने मूत्रं युक्तं क्षापि विरेचने ॥ ९३ ॥
 स्त्रिदेष्वपि च तद्युक्तमानाहैषु गदेषु च ।
 उदरेष्वपि चार्गस्य गुल्फकुष्ठकिलामिषु ॥ ९४ ॥
 तद्युक्तमुपनाहैषु परिपेके तथैव च ।
 दीपनीयं विषघ्नं च क्रिमिघ्नं चोपदिश्यते ॥ ९५ ॥
 पाण्डुरोगोपष्टटानामुत्तमं सर्वयोष्यते ।
 श्लेष्माणं शमयेत्पीतं भारुतक्षानुन्तोमयेत् ॥ ९६ ॥
 कर्पेत्पित्तमधोभागमित्यस्त्रिन् गुणमंशुहः ।
 भामान्येन मयोक्तम् पृथक्त्वेन प्रवक्ष्यते ॥ ९७ ॥
 पविमुत्रं सतिक्तं स्यात् क्षिप्यं पित्ताविरोधि च ।
 शार्जं कपायमधुरं पथं दीपान्निहन्ति च ॥ ९८ ॥
 गन्धं समधुरं किञ्चित् दीपघ्नं क्रिमिकुष्ठनुत् ।
 कण्डूघ्नं शमयेत् पीतं सम्यग् दीपोदरे हितम् ॥ ९९ ॥
 शर्गः शीफोदरघ्नन्तु मक्षरं माहिषं मरुत् ।
 चास्त्रिकं नवगं मूत्रं हितन्तु क्रिमिकुष्ठिनाम् ॥ १०० ॥
 प्रगस्तं यद्विम्बूय विषश्लेष्मामयार्गसाम् ।

सतिक्तं खासकासघ्नमशीघ्रं चौद्रमुच्यते ॥ १०१ ॥
 वाजिनां तिक्तकटुकं कुष्ठव्रणविषापहम् ।
 खरमूत्रमपस्मारोन्मादग्रहविनाशनम् ॥ १०२ ॥
 इतीहोक्तानि सूत्राणि यथा सामर्थ्ययोगतः ।
 अतः चीराणि वक्ष्यन्ते कर्म चैषां गुणाश्च ये ॥ १०३ ॥
 अविचीरमजाचीरं गोचीरं माहिषं च यत् ।
 उद्गीणामथ नागीनां वडवायाः स्त्रियास्तथा ॥ १०४ ॥
 प्रायशो मधुरं स्निग्धं शीतं स्तन्यं पयः स्मृतम् ।
 प्रीणनं वृंहणं वृथं मेध्यं बल्यं मनस्करम् ॥ १०५ ॥
 जीवनीयं अमृहरं खासकासनिवर्हणम् ।
 हन्ति शोणितपित्तञ्च सन्धानं विहतस्य च ॥ १०६ ॥
 सर्वप्राणभृतां सात्कां शमनं शोधनं तथा ।
 दृष्णाघ्नं दीपनीय च श्रेष्ठं चीणक्षतेषु च ॥ १०७ ॥
 पाण्डुरोगेऽप्यपित्ते च शोषे गुल्मे तयोदरे ।
 अतीसारे ज्वरे दाहे खयथी च विधीयते ॥ १०८ ॥
 योनिशुक्रप्रदोषेषु मूत्रेषु प्रदरेषु च ।
 पुरीषे अघिते घथं वातपित्तविकारिणाम् ॥ १०९ ॥
 नस्थालेपावगाहेषु वमनास्थापनेषु च ।
 विरेचने स्नेहने च पयः सर्वत्र युज्यते ॥ ११० ॥
 यथाक्रमं चीरगुणा नैकैकस्य पृथक् पृथक् ।
 अन्नपानादिकेऽध्याये भूयो वक्ष्याम्यशेषतः ॥ १११ ॥
 अथापरे त्रयो वृक्षाः पृथक् ये फलमूलिभिः ।
 सुहृत्कार्शन्तकास्तोषामिदं कर्म पृथक् पृथक् ॥ ११२ ॥
 धमनेऽश्मन्तकं विद्यात् सुहीचीरं विरेचने ।
 चीरमर्कस्य विज्ञेयं वमने सविरेचने ॥ ११३ ॥
 इमां स्त्रीनपरान् वृक्षानाहुर्विषां हितास्वचः ।

पूतिकः कृष्णगन्धा च तिलकश्च तथा तरुः ॥ ११४ ॥
 विरेचने प्रयोक्तव्यः पूतिकस्तिक्तकस्तथा ।
 कृष्णगन्धा परीसर्पे शोथेष्वर्शसु चोच्यते ॥ ११५ ॥
 दद्रुविद्रधिगण्डेषु कुष्ठेष्वप्यलजीपु च ।
 पद्महृत्तान् शोधनानेतानपि विद्याद्विचक्षणः ॥ ११६ ॥
 इत्युक्त्वाः फलमूलिन्यः स्नेहाद्य लवणानि च ।
 मूत्रं क्षीराणि हृत्ताश्च पट् ये दृष्टाः पयस्वचः ॥ ११७ ॥
 भौषधीनांमरूपाभ्यां जानते ह्यजपा वने ।
 भविष्यैव गोपाय ये चान्ये वनवासिनः ॥ ११८ ॥
 न नामज्ञानमात्रेण रूपज्ञानेन वा पुनः ।
 भौषधीनां परां प्राप्तिं कश्चिद्देदितुमर्हति ॥ ११९ ॥
 योगज्ञस्तस्य रूपज्ञसासां तत्त्वविदुच्यते ।
 किं पुनर्यो विजानीयादौषधीः सर्वथा भिषक् ॥ १२० ॥
 रूपन्तासान्तु यो विद्याद्देशकालीपपादितम् ।
 पुरुषं पुरुषं वीक्ष्य स विज्ञेयोभिषक्तमः ॥ १२१ ॥
 यथा विषं यथा शस्त्रं यथाग्निरशनिर्यथा ।
 तथौषधमविज्ञातं विज्ञातममृतं यथा ॥ १२२ ॥
 भौषधं ह्यनभिज्ञातं नामरूपगुणैस्त्रिभिः ।
 विज्ञातं वापि दुर्युक्तं युक्तिवाह्येन भेषजम् ॥ १२३ ॥
 योगादपिःविषं तीक्ष्णमुत्तमं भेषजं भवेत् ।
 भेषजं वापि दुर्युक्तं तीक्ष्णं सम्पद्यते विषम् ॥ १२४ ॥
 तस्मात्त्र भिषजा युक्तं युक्तिवाह्येन भेषजम् ।
 धीमता किञ्चिदादित्यं जीवितारोग्यकाङ्क्षिणा ॥ १२५ ॥
 कुर्यान्निपतितो मूर्ध्नि सगैर्यं वासयाग्निः ।
 मशेषमातुरं कुर्यान्नत्वधमतमीषधम् ॥ १२६ ॥
 दुःखिताय शयानाय अहृधानाय रोगिणे ।

यो भेषजमविज्ञाय प्राञ्जमानी प्रयच्छति ॥ १२७ ॥
 तस्य च मृत्युद्रुतस्य दुर्मतेस्त्यक्तधर्मणः ।
 नरो नरकपाती स्यात्तस्य सम्भाषणादपि ॥ १२८ ॥
 वरमाशीविषविषं कथितं ताम्रमेव वा ।
 पीतमत्यग्निसन्तप्ता भक्षिता वाप्ययोगुडाः ॥ १२९ ॥
 न तु श्रुतवतां वेशं विभ्रता शरणागतात् ।
 गृहीतमन्नं पानं वा वित्तं वा रोगपीडितात् ॥ १३० ॥
 भिषक् बुभूर्धुर्मतिमानतः स्वगुणसम्पदि ।
 परं प्रयत्नमातिष्ठेत् प्राणदः स्याद्यथा नृणाम् ॥ १३१ ॥
 तदेव युक्तं भैषज्यं वदारीश्याद्य कल्पयते ।
 स चैव भिषजां श्रेष्ठो रोगिभ्यो यः प्रमोचयेत् ॥ १३२ ॥
 सम्यक् प्रयोगं सर्वेषां सिद्धिराख्याति कर्मणाम् ।
 सिद्धिराख्याति सर्वेषु गुणैर्युक्तं भिषक्तमम् ॥ १३३ ॥ इति ।

तत्र श्लोकाः ।

आयुर्वेदागमो हेतुरागमस्य प्रवर्त्तनम् ।
 सूत्रस्याभ्यनुज्ञानमायुर्वेदस्य निर्णयः ॥ १३४ ॥
 सम्पूर्णं कारणं ज्ञेयं आयुर्वेदप्रयोजनम् ।
 हेतवश्चैव दोषाश्च भेषजं संग्रहेण च ॥ १३५ ॥
 रसाः सप्रत्यया द्रव्यास्त्रिविधो द्रव्यसंग्रहः ।
 मूलिन्यश्च फलिन्यश्च स्नेहाश्च लवणानि च ॥ १३६ ॥
 मूत्र चीराणि वृक्षाश्च पट् ये क्षीरत्वगाश्रयाः ।
 कर्माणि चैषां सर्वेषां योगायोगगुणागुणाः ॥ १३७ ॥
 वैद्यापवादो यत्रस्थाः पर्वे च भिषजां गुणाः ।
 सर्वमेतत् समाख्यातं पूर्वोऽध्याये महर्षिणा ॥ १३८ ॥
 इति दीर्घजीयिताध्यायः समाप्तः ।

द्वितीयोऽध्यायः

पथातोऽपामार्गतण्डुलीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति हस्माह भगवानात्रेयः ।

अपामार्गस्य बीजानि पिप्पलीमंरिचानि च ।
 विडङ्गान्यथ शिग्रूणि सर्पपांस्तुम्बुरुणि च ॥ १ ॥
 भ्रजाजीञ्जाजगन्धाश्च पीलून्येलां हरेणुकाम् ।
 पृथ्वीकां सुरसां श्वेतां कुठेरकफणिष्मकी ॥ २ ॥
 शिरीषबीजं लशुनं हरिद्रे लवणहयम् ।
 ज्योतिष्मती नागरश्च दद्यात् शीर्षविरेचने ॥ ३ ॥
 गौरवे शिरसः शूले पीनसेऽर्द्धविभेदके ।
 क्रिमिव्याधावपघ्नारे घ्राणनाये प्रमोहके ॥ ४ ॥
 मदनं मधुक निम्बं जीमूतं हतवेधनम् ।
 पिप्पलीकुटजेच्छाकूखेलां धामार्गवाणि च ॥ ५ ॥
 उपस्थिते श्लेष्मपित्ते व्याधावामाशयान्त्रये ।
 वमनार्थं प्रयुञ्जीत भिषग्देहमद्रूपयम् ॥ ६ ॥
 विष्टतां विफलां दन्ती नीलिनीं मसलां वचाम् ।
 कम्पिल्यक गवाक्षीश्च क्षीरिणीमुदकीर्यकाम् ॥ ७ ॥
 पौनून्यारग्वधं द्राक्षां द्रवन्तीं निञ्जुलानि च ।
 पक्काशयगते दोषे विरेकार्थं प्रयोजयेत् ॥ ८ ॥
 पाटलाञ्जाग्निमन्याश्च विल्वं श्योनाकमेव च ।
 काशमर्थं शालपर्णीश्च पृथ्निपर्णीं निदिग्धिकाम् ॥ ९ ॥
 बलाश्वदष्टां वृहतीमेरुष्टं सपुनर्नवाम् ।
 यवान् कुलत्थान् कोलानि गुडूचीं मदनानि च ॥ १० ॥
 पलाशं कत्तूणं चैव स्नेहांश्च लवणानि च ।

उदावर्त्तं विवन्धेषु युञ्जगादास्थापने सदा ॥ ११ ॥
अतएवौषधगणात् संकल्पमनुवासनम् ।
भारुतघ्नमिति प्रोक्तः संग्रहः पाञ्चकर्मिकः ॥ १२ ॥
तान्युपस्थितदोषाणां स्त्री हस्त्रैदोषपादनैः ।
पञ्च कर्माणि कुर्वीत मात्राकाली विचारयन् ॥ १३ ॥
मात्राकालाश्रया युक्तिः सिद्धिर्युक्तौ प्रतिष्ठिता ।
तिष्ठत्युपरि युक्तिज्ञो द्रव्यज्ञानवतां सदा ॥ १४ ॥
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि यवागुर्विविधौषधाः ।
विविधानां विकाराणां तत्साध्यानां निवृत्तये ॥ १५ ॥
पिप्पलीणि च चित्रकनागरैः ।
यवागूर्दीपनीया स्याच्छूलघ्नी चोपसादिता ॥ १६ ॥
दधित्वविल्वचाङ्गेरीतक्रदाडिमसाधिता ।
पाचनी आहृणी पेया सवाते पाञ्चमूलिका ॥ १७ ॥
शालपर्णीबिलाविल्वैः पृथ्निपर्ण्या च साधिता ।
दाडिमाग्ना हिता पेया पित्तश्लेष्मातिसारिणाम् ॥ १८ ॥
पयस्यर्द्वादके क्वागे स्त्रीविरोत्पलनागरैः ।
पेया रक्तातिसारघ्नी पृथ्निपर्ण्या च साधिता ॥ १९ ॥
दद्यात् सातिविषां पेयां सामे साम्नां सनागराम् ।
श्वदंद्वाकण्टकारिभ्यां भूलक्ष्णे मफाणिताम् ॥ २० ॥
विडङ्गपिप्पलीमूलशिग्रुभिर्मरिचिन च ।
तक्रसिद्धा यवागूः स्यात् क्रिमिघ्नी समुपचिका ॥ २१ ॥
शुद्धीकाशारिवालाजार्पिप्पलीमधुनागरैः ।
पिपासाघ्नो विषघ्नी च सोमराजी विषाचिता ॥ २२ ॥
सिद्धा धराह्निर्यूहे यवागूर्बृंहणी मता ।
गर्वधुकानां शृटानां कर्पणीया समाचिका ॥ २३ ॥
सर्पिष्मती बहुतिला स्त्रेहनी लवणान्विता ।

- कुशामलकनिर्यूहे श्यामाकानां विरुक्षणी ॥ २४ ॥
 दशमूलीशृता कासहिकाश्रासकफापहा ।
 यमके मदिरा सिद्धा पक्वाशयश्जापहा ॥ २५ ॥
 शकैर्मीमैस्त्रिलैर्मापैः सिद्धा वर्चो निरस्यति ।
 जम्बून्नास्यिदधित्याग्निविल्यैः सांग्राहिकी मता ॥ २६ ॥
 चारचित्रकहिङ्गवस्त्रवेतसैर्भेदिनी मता ।
 अभया पिप्पलीमूलविश्वैर्वातानुलोमनी ॥ २७ ॥
 तक्रसिद्धा यवागू स्यादृष्टतव्यापत्तिनाशिनी ।
 तैलव्यापदि शस्ता तु तक्रपिण्डात्तु ॥ २८ ॥
 गव्यमांसरसैः साग्ना विषम ^{यम् ।}
 कण्ड्या यवानां यमके पिण्ड ^{लकैः शृता ॥ २९ ॥}
 तान्त्रचूडरसे सिद्धा रेतो ^{श्जापहा ।}
 समापदिदला हृष्या दृतचीरोपसाधिता ॥ ३० ॥
 उपोदिकादधिभ्यान्तु सिद्धा मदविनाशिनी ।
 चुर्धं हन्यादपामार्गचीरगोधारसे शृता ॥ ३१ ॥

तत्र श्लोकाः ।

- अष्टाविंशतिरित्वेता यवाम्ब, परिकीर्त्तिताः ।
 पञ्चकर्मणि चाश्रित्य प्रोक्तो भैषज्यसग्रहः ॥ ३२ ॥
 पूर्वं मूलफलज्ञानहेतोरुक्तं यदौषधम् ।
 पञ्चकर्माश्रयज्ञानहेतोस्तत् कीर्त्तितं पुनः ॥ ३३ ॥
 स्मृतिमान् युक्तिहेतुञ्चो जितात्मा प्रतिपत्तिमान् ।
 भिषगौषधसयोगं चिकित्सां कर्तुं मर्हति ॥ ३४ ॥
 इति भैषज्यसुत्रकेऽपामार्गचतुष्टोत्रे नाम द्वितीयाध्याय समाप्तः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

अथास धारग्वधीयमध्याय वक्ष्याम ।

इति हस्माह भगवानात्रेयः ।

धारग्वधः सैङ्गजः करञ्जो वासा गुडूची मदनं हरिद्रे ।
श्याद्धः सुराद्धः खदिरो धवश निम्बो विडङ्गं करवीरकत्वक् ॥१॥
शन्धिष्व भौजो लशुनः शिरीषः सलोमशो गुग्गुलुहृणगन्धे ।
फणिङ्गको वत्सकसप्तपर्णी पीलूनि कुष्ठं सुमनःप्रवालाः ॥२॥
वचा हरेणुस्त्रिवृता निकुम्भो भल्लातकं गैरिकमञ्जनञ्च ।
मनःशिलाले गृहधूम एला काशीशमुस्तार्जुनरोधसर्जाः ॥३॥
इत्यर्द्ररूपैर्विहिताः पङ्क्ते गोपित्तपीताः पुनरेव पिष्टाः ।
सिद्धाः परं सर्पपतैलयुक्ताश्चूर्णप्रदेहा भिषजा प्रयोज्याः ॥४॥
कुष्ठानि कृच्छ्राणि नवं किलासं सुरेन्द्रलुप्तं किटिमं सदद्गु ।
भगन्दरार्शास्यपचीं सपामां हन्युः प्रयुक्तास्त्वचिराद्वराणाम् ॥५॥
कुष्ठं हरिद्रे सुरसं पटोलं निम्बाश्वगन्धे सुरदारु शिशु ।
ससर्पपं तुम्बुरुधान्यवन्यं चण्डां च चूर्णानि समानि कुर्यात् ॥६॥
तैस्त्रयुक्तैः प्रथमं शरीरं तैलाक्तमुद्धर्त्तयितुं यतत ।
तेनास्य कण्डूः पिङ्काः सकोठाः कुष्ठानि शोफाश्च शमं व्रजन्ति ॥७॥
कुष्ठास्यतासङ्गकटङ्गटेरी काशीशकाम्पिङ्गकरोधमुस्ताः ।
सौगन्धिकं सर्जरसो विडङ्गं मनःशिलाले करवीरकत्वक् ॥ ८ ॥
तैलाक्तगात्रस्य कृत्तानि चूर्णान्येतानि दद्यादवचूर्णनार्यम् ।
दद्गुः सकण्डुः किटिमानि पामा विचर्चिका चैव तथैति शान्तिम् ९
मनःशिलाले भरिचानि तैलमार्कम्पयः कुष्ठहरः प्रदेहः ।
तुष्यं विडङ्गं भरिचानि कुष्ठं लोधञ्च तद्वत् समनःशिलं स्यात् ॥१०॥
रसाञ्जनं सप्रपुनाडवीजं युक्तः कपित्थस्य रसेन लीपः ।
करञ्जवीजैडगजं सकुष्ठं गोमूत्रपिष्टञ्च परः प्रदेहः ॥ ११ ॥
उभे हरिद्रे कुष्ठस्य वीजं करञ्जवीजं सुमनःप्रवालान् ।

- त्वचं समर्थां ह्यभारकस्य लेपं तिलचचारयुतं विदध्यात् ॥१२॥
 मनःशिला त्वक्कुटजात् सकुष्ठः सलीमशः सैड्गजः करञ्जः ।
 ग्रन्थिघ्नं भीर्जः करवीरमूलं चूर्णानि साध्यानि तुषोदकेन ॥१३॥
 पलाशनिर्दाहरसेन चापि कर्पोहतान्यादकसम्मितेन ।
 दर्वीप्रलेपं प्रवदन्ति लेपमेतत्परं कुष्ठनिस्सदनाय ॥ १४ ॥
 पर्णानि पिष्ट्वा चतुरङ्गुलम्य तक्रेण पर्णान्यघ्नं काकमाच्याः ।
 तैलाक्तगात्रस्य नरस्य कुष्ठान्युद्धर्त्तयेदश्वहनच्छदैश्च ॥ १५ ॥
 कोलं कुलत्याः सुरदारुरास्त्रा मापातसीतैलफलानि कुष्ठम् ।
 वचा शताघ्ना यवचूर्णमग्नमुष्णानि वातामयिनां प्रदेहः ॥१६॥
 शानूपमश्यामिपथेयार्द्ररूपैः प्रदेहः पचनापहः स्यात् ।
 सैद्ध्यतुभिर्देशमूलमित्रैर्गन्धोपधैर्वाऽनिलजित् प्रदेहः ॥ १७ ॥
 • तक्रेण युक्तं यवचूर्णमुष्णं सञ्चारमार्त्तिस्त्रठरे निहन्त्यात् ।
 कुष्ठं शताघ्नां मधुचां यवानां चूर्णं सतैलास्त्रमुपन्ति वाते ॥१८॥
 धमे गताघ्ने मधुकं मधुकं यनां पियालश्च कशेरुकश्च ।
 घृतं विदारौश्च मितोपनाश्च कुर्यात् प्रदेहं पवने सरक्तं ॥१९॥
 राधां गुडूर्ध्वं मधुकं यने ह्ये मजीयकं सर्पभकम्पयथ ।
 घृतश्च मिहं मधुशेषयुक्तां रक्तानिनाप्तिं प्रणुदेत् प्रदेहः ॥२०॥
 वाते सरक्तो मघृतः प्रदेहो गोधूमचूर्णं ह्यगलीपयथ ।
 नतोत्पन्नं चन्दनकुष्ठयुक्तं शिरोरुजायां मघृतः प्रदेहः ॥२१॥
 प्रपीष्टरीकं सुरदारु कुष्ठं यद्याहमेना कमनोत्पन्ने च ।
 शिरोरुजायां मघृतः प्रदेहो शोहेरका पद्मकचोरकैश्च ॥२२॥
 राधा हरिटे नन्दं गताघ्ने ह्ये देवदारुणि मितोपनाश्च ।
 जीयन्तिमूलं मघृतं मर्तेनमानेपनं पार्श्वरुजासु कोष्णम् ॥२३॥
 शैथिल्यपक्षोत्पन्नवैद्यगुहं प्रपीष्टरीकाणि मृगालान्मोक्षम् ।
 प्रियङ्गुजानीयकचन्दनानि निर्वापणः स्यात् मघृतः प्रदेहः ॥२४॥
 मिता लता वेतमपद्मकानि यद्याहमेन्त्री नन्निनानि दूर्वा ।

यवासमूलं कुशकाशयोश्च निर्वापणः स्यात् जलमेरका च ॥२५॥
 शैलेयमलागुरु चाथ कुष्ठं चण्डा नतं त्वक् सुरदारु राक्षा ।
 शीतं निहन्यादचिरात् प्रदेहो विषं शिरीषस्तु ससिन्धुवारः ॥२६॥
 शिरीषलामज्जकहेमलोध्रैस्त्वग्दोषसंस्वेदहरः प्रघर्षः ।
 पत्राम्बुलोध्राभयचन्दनानि शरीरदौर्गन्ध्यहरः प्रदेहः ॥ २७ ॥

तत्र श्लोकः ।

इहात्रिजः सिद्धतमानुवाच द्वात्रिंशत् सिद्धमहर्षिपूज्यः ।
 चूर्णप्रदेहान् विविधामयन्नानारग्वधीये जगतो हितार्थम् ॥२८॥

इति आरग्वधीयो नाम तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातः षड्विरेचनशतान्त्रितोयमध्याय व्याख्यास्यामः ।

इति हस्माह भगवानात्रेयः ।

इह खलु षड्विरेचनशतानि भवन्ति । षड्विरेचनाश्रयाः ।
 पञ्च कपायशतानि । पञ्च कपाययोनयः । पञ्चविधं कपाय-
 कल्पनम् । पञ्चाशन्महाकपाया इति संग्रहः ॥ १ ॥

षड्विरेचनशतानीति यदुक्तं तदिह संग्रहेणोदाहृत्य विस्त-
 रेण कल्पोपनिषदि अनुव्याख्यास्यामः ॥ २ ॥

त्रयस्त्रिंशद्योगशतं प्रणीतं फलेष्वेकोनचत्वारिंशज्जीमूतकीषु
 योगाः । पञ्चचत्वारिंशदिच्छाकुषु धामार्गवः पष्ठिधा भवति
 योगयुक्तः ॥ ३ ॥

कुटजस्त्वष्टादशधा योगमेति सप्तविधनं पष्ठिधा भवति योग-
 युक्तम् । श्यामात्रिद्वयोद्योगशतं प्रणीतं दशापरे चात्र भवन्ति
 योगाः ॥ ४ ॥

चतुरङ्गुलो द्वादशधा योगमेति लोघ्नं विधौ षोडश योग-

युक्तम् । महाहृद्यो भवति विंगतियोगयुक्त एकोनचत्वारिंशत्
सप्तलाग्न्योर्योगः ॥ ५ ॥

अष्टाचत्वारिंशद्द्वन्द्वोरिति षड्विरेचनशतानि ॥६॥

षड्विरेचनाश्रया इति । क्षीरमूलत्वक्पत्रपुष्पफलानीति ॥७॥

पञ्च कषाययोनय इति । मधुरकषायोऽम्लकषायः कटु-
कषायस्त्रिकषायः कषायकषायश्चेति तन्त्रे संज्ञा ॥ ८ ॥

पञ्चविधं कषायकल्पनमिति । तद्यथा । स्वरसः कल्फः शृतः
शीतः फ्राण्डः कषाय इति ॥ ९ ॥

यन्मपपीडनाद्द्रव्याद्रसः स्वरस उच्यते ।

यत्पिण्डं रसपिष्टानां तत्कल्फं परिकीर्तितम् ॥ १० ॥

यद्भौ तु कथितं द्रव्य शृतमाहुश्चिकित्सकाः ।

द्रव्यादापोत्थिताक्षीये तत्पुनर्निधि संस्थितात् ॥ ११ ॥

कषायो योऽभिनिर्याति स शीतः समुदाहृतः ।

क्षिप्रोत्थतोये मृदितं तत् फ्राण्डं परिकीर्तितम् ॥ १२ ॥

। तेषां यथापूर्वं वक्ष्याधिक्यम् । अतः कषायकल्पना व्याघ्यात-
रवलापेक्षिणी । नत्वेवं खलु सर्वाणि सर्वलोपयोगीनि भवन्ति ।
पञ्चाम्भहाकषाया इति यदुक्तं तदनुव्याप्त्याभ्यासः ॥ १३ ॥

तद्यथा । जीवनीयो वृंहणीयो लीखनीयो भेदनीयः सन्धा-
नीयो दीपनीय इति षट्कः कषायवर्गः ॥ १४ ॥

यस्यो वर्णः कण्ठो हृद्य इति चतुष्कः कषायवर्गः ॥ १५ ॥

अग्निप्रोऽग्नीप्रः कुष्ठप्रः कण्डूप्रः कृमिघ्नो विपन्न इति षट्कः
कषायवर्गः ॥ १६ ॥

भ्रान्यजननः स्तन्यशोधनः शुक्रजननः शुक्रशोधन इति
चतुष्कः कषायवर्गः ॥ १७ ॥

श्वेदोपगः श्वेदोपगो वमनोपगो विरेचनोपगः चास्यापनोपगो-
ऽनुवाशनोपगः शिरोविरेचनोपग इति सप्तकः कषायवर्गः ॥ १८ ॥

छर्दिनिग्रहणस्तृणानिग्रहणो हिकानिग्रहण इति त्रिकः
कपायवर्गः ॥ १८ ॥

पुरीषसग्रहणीयः पुरीषविरजनीयो मूत्रसंग्रहणीयो मूत्र-
विरजनीयो मूत्रविरेचनीय इति पञ्चकः कपायवर्गः ॥ २० ॥

कासहरः खासहरः शोथहरो ज्वरहरः अमहर इति पञ्चकः
कपायवर्गः ॥ २० ॥

दाहप्रशमनः शीतप्रशमन उर्द्वप्रशमनोऽङ्गमर्दप्रशमनः शूल-
प्रशमन इति पञ्चकः कपायवर्गः ॥ २२ ॥

शोषितास्थापनो वेदनास्थापनः सङ्गास्थापन. प्रजास्थापनो
वय.स्थापन इति पञ्चकः कपायवर्गः । इति पञ्चाशन्महा-
कषायाः ॥ २३ ॥

महताञ्च कषायाणां लक्षणोदाहरणार्थं व्याख्याता भवन्ति ।
तेषामेकैकस्मिन् महाकषाये दशदशावयविकान् कषायाननु-
व्याख्यास्यामः । तान्येव पञ्च कषायशतानि भवन्ति ॥ २४ ॥

तद्यथा । जीवकर्षभकौ मेदा महामेदा काकोली क्षीर-
काकोली मुद्गमाषपर्ण्यौ जीवन्ती मधुकमिति दशेमानि जीवनी-
यानि भवन्ति ॥ २५ ॥

क्षीरिणी राजश्वक वला काकोली क्षीरकाकोली वाद्या-
यनो भद्रौदनी भारद्वाजी घयस्यर्ष्यगन्धा इति दशेमानि वृहणी-
यानि भवन्ति ॥ २६ ॥

मुस्तकुष्ठहरिद्रादारुहरिद्रावचातिविपाकटुरोहिणी-चित्र-
कचिरविश्व हैमवत्य इति दशेमानि लेखनीयानि भवन्ति ॥ २७ ॥

सुवहाकौरुवूकाग्निमुखीचित्राचित्रकचिरविल्वशङ्खिनीसकुला-
दनी स्वर्णक्षीरिण्य इति दशेमानि भेदनीयानि भवन्ति ॥ २८ ॥

मधुकमधुपर्णीपृश्निपर्ण्यम्बुठकीसमङ्गामोचरसधातकीलोध्र-
प्रियङ्गुकट्फनानीति दशेमानि सन्धानीयानि भवन्ति ॥ २९ ॥

पिप्पली-पिप्पलीमूलचव्यचितकशृङ्गवेराग्लवेतममरिचाज-
मोदाभक्षातकास्थिच्छिद्रुनिर्यासा इति दशेमानि टीपनीयानि
भवन्ति ॥ ३० ॥ इति षट्कः कपायवर्गः ॥

ऐन्द्रूपभ्यतिरसर्थप्रोक्तापयम्याश्वगन्यास्थिरारोहिणीबलाति-
बला इति दशेमानि बलानि भवन्ति ॥ ३१ ॥

चन्दगतुङ्गपद्मकोशीरमधुकमञ्जिष्ठासारिवापयस्थसितालता
इति दशेमानि बलानि भवन्ति ॥ ३२ ॥

सारिवेक्षुमूलमधुकपिप्पलीद्राचाविदारोकैटर्यहंसपदीवृह-
तीकण्टकारिका इति दशेमानि कण्ठानि भवन्ति ॥ ३३ ॥

आम्बास्नातकनिकुच-करमर्द-वृक्षाग्लवेतमकुम्बलयवदर-
दाडिममातुलुङ्गानौनि दशेमानि हृद्यानि भवन्ति । इति चतुष्कः
कपायवर्गः ॥ ३४ ॥

नागरचित्रकचव्यविडङ्गमूर्वागुडूचीवचासुस्तपिप्पलीपटीला-
नीति दशेमानि वृषिघ्नानि भवन्ति ॥ ३५ ॥

कुटजबिल्वचित्रकनागरातिविषाभयाधन्व्यामकदारुहरिद्रा-
घचावच्यानीति दशेमानि अर्शोघ्नानि भवन्ति ॥ ३६ ॥

खदिराभयामलकहरिद्रारुष्करसप्तपर्णारग्वधकरवीरविडङ्ग-
जातिप्रवाला इति दशेमानि कुष्ठघ्नानि भवन्ति ॥ ३७ ॥

चन्दननलदकतमाननलमाल-निम्बकुटजसर्पप-मधुकदारु-
हरिद्रामुस्तानीति दशेमानि कण्ठुघ्नानि भवन्ति ॥ ३८ ॥

अचीवमरिचगण्डौरकेवूकाविडङ्गनिर्गुण्डौकिण्णह्रीश्वदंश-
हृपपर्णिकाशुपर्णिका इति दशेमानि क्रिमिघ्नानि भवन्ति ॥ ३९ ॥

हरिद्रामञ्जिष्ठासुवहासूक्ष्मैलापालिन्दीचन्दनकतकशरीरप्रसिन्धु-
वारश्लेष्मातका इति दशेमानि विषघ्नानि भवन्ति । इति षट्कः
कपायवर्गः ॥ ४० ॥

वीरणशालिपष्टिकेक्षुवालिकादर्भकुशकाशगुन्द्रेत्कटकर्तृण-
मूलानीति दशेमानि स्तन्यजननानि भवन्ति ॥ ४१ ॥

पाठामहौषधसुरदारुमुस्तमूर्वागुडूचीवत्सकफलकिराततिल-
कटुरोहिणीशरिवा इति दशेमानि स्तन्यशोधनानि भवन्ति ॥ ४२ ॥

जीवकर्षभककाकोलीघोरकाकोलीमुद्गपर्णीमापपर्णीमिंदाहृत्-
रुहाजटिलाकुलिङ्गा इति दशेमानि शुक्रजननानि भवन्ति ॥ ४३ ॥

कुष्ठैलवालुककटफलसमुद्रफेनकदम्बनिर्यासेक्षुकाण्डेक्षित्तु-
रकवसुकोशीराणीति दशेमानि शुक्रशोधनानि भवन्ति । चतुष्कः
कपायवर्गः ॥ ४४ ॥

मृडोकाभधुकमधुपर्णीमिंदाविदारिकाकोलीघोरकाकोली-
जीवकजीवन्तीशालपर्ण्य इति दशेमानि स्नेहोपयोगानि भवन्ति
॥ ४५ ॥

शोभाञ्जनकैरण्डार्कहृद्यौरपुनर्नवायवतिलकुलत्यमापवदरा-
णीति दशेमानि स्नेहोपगानि भवन्ति ॥ ४६ ॥

मधुमधुककोविदारकर्बुदारनीपविदुलविम्बीशणपुष्पीसदा-
पुष्पीप्रत्यकपुष्प्य इति दशेमानि वमनोपगानि भवन्ति ॥ ४७ ॥

द्राक्षाकाश्मर्यपरुषकाभयामलकविभीतककुबलवदरकर्कन्धू-
पीलूनोति दशेमानि विरेचनोपगानि भवन्ति ॥ ४८ ॥

त्रिहृद्विष्वपिप्पलीकुष्ठसर्पपवचावत्सकफलशतपुष्पामधुक-
मदनफलानीति दशेमान्यास्यापनोपगानि भवन्ति ॥ ४९ ॥

रास्त्रासुरदारुविल्वमदनशतपुष्पाहृद्यौरपुनर्नवाश्वदंशानि-
मन्यश्लोणाका इति दशेमानि अनुवासनोपगानि भवन्ति ॥ ५० ॥

ज्योतिष्मतीक्ष्वकमरिच-पिप्पली-विडङ्गशिग्रुसर्पपापामा-
र्गतण्डुलश्वेतामहाश्वेता इति दशेमानि शिरोविरेचनोपगानि
भवन्ति ॥ ५१ ॥ इति सप्तकः कपायवर्गः ।

जम्बुान्नपल्लवमातुलुङ्गाश्वदरदाडिमयवयष्टिकीशीरसृत्ताजा
इति दशेमानि छर्दिनिग्रहाणि भवन्ति ॥ ५२ ॥

नागरधन्वयासकमुस्तपपेटकचन्दनकिराततिक्तकगुडूचीङ्गी-
वैरधान्यकपटोलानोति दशेमानि तृष्णानिग्रहाणि भवन्ति ॥ ५३ ॥

शटीपुष्करमूलवदरवीजकण्टकारिकाहृत्तीवृक्षरुहाभया-
पिप्पलीदुरालभाकुलीरशृङ्ग इति दशेमानि हिकानिग्रहाणि
भवन्ति ॥ ५४ ॥ इति त्रिकः कपायवर्गः ।

प्रियङ्गुनन्ताम्रास्थि-कटुङ्गलोध्रमोचरससमङ्गाधातकी-पुष्य-
पद्मापद्मकेशराणीति दशेमानि पुरीषसंग्रहणानि भवन्ति ॥ ५५ ॥

जम्बुगल्लकीत्वक्कच्छुरामधुकशाह्नली-श्रीवेष्टकमृष्टमृत्पथ-
स्योत्पल-तिलकणा इति दशेमानि पुरीष-विरजनीयानि
भवन्ति ॥ ५६ ॥

जम्बुान्नपल्लवटकपीतनोडुम्बराश्वत्यभल्लातकाशमन्तक सीम-
वल्का इति दशेमानि मूत्रसंग्रहणानि भवन्ति ॥ ५७ ॥

वृक्षादनीश्वदंष्ट्रावसुकवशिरपापाणभेटदर्भकुशकाशगुन्द्रे तं-
कटमूनानीति दशेमानि मूत्रविरचनीयानि भवन्ति ॥ ५८ ॥

पद्मीत्पलिनलिनकुमुदसौगन्धिकपुण्डरीकगतपत्रमधुकाप्रिय-
ङ्गुधातकीपुष्पाणीति दशेमानि मूत्रविरजनीयानि भवन्ति ॥ ५९ ॥

शारिवाशर्करापाठामञ्जिष्ठाद्राक्षापीलुपरूपकाभयामलक-
विभीतकानीति दशेमानि ज्वरहराणि भवन्ति ॥ ६३ ॥

द्राक्षाखर्जूरपियाल-वदरदाडिमफल्गुपरूपकेक्षु-यवयष्टिका
इति दशेमानि त्र्यमहराणि भवन्ति । इति पञ्चकः कपायवर्गः । ६४

लाजाचन्दनकाश्र्मर्यफलमधुकशर्करानीलोत्पलोशीरशारि-
वागुडूचीक्रीवेराणीति दशेमानि दाहप्रशमनानि भवन्ति ॥ ६५ ॥

तगरागुरुधन्याकशृङ्गवैरभूतीकवचाकण्टकारिकाग्निमन्य-
श्लोष्णाकपिप्पल्य इति दशेमानि शीतप्रशमनानि भवन्ति ॥ ६६ ॥

तिन्दुकपियाल वदरखदिरकदरसप्तपर्णीश्वकर्णाजुनासना-
रिमेदा इति दशेमान्युदरप्रशमनानि भवन्ति ॥ ६७ ॥

विदारौगन्धा पृश्निपर्णी बृहती कण्टकारिकैरण्ड काकोली
चन्दनोशीरैलामधुकानीति दशेमानि अङ्गमर्दप्रशमनानि
भवन्ति ॥ ६८ ॥

पिप्पली पिप्पलीमूलचव्य चित्रकशृङ्गवैर मरिचाजमोदाज-
गन्धाजाजीगण्डीराणीति दशेमानि शूलप्रशमनानि भवन्ति ॥ ६९ ॥

इति पञ्चकः कपायवर्गः ।

मधुमधुकर्दिरमोचरसमृत्कपाललोभ गैरिकप्रियङ्गुशर्करा-
लाजा इति दशेमानि शोणितास्थापनानि भवन्ति ॥ ७० ॥

शालकटफलकदम्बपद्मफतुरङ्गमोचरस शिरीषवधुलैलवा-
लुकायोका इति दशेमानि वेदनास्थापनानि भवन्ति ॥ ७१ ॥

हिङ्गुकैट्यारिमेदावचाचोरक वयःस्था गौलीमी जटिला
पलङ्गयाशोकरोहिण्य इति दशेमानि संज्ञास्थापनानि भवन्ति ॥ ७२ ॥

ऐन्द्री ब्राह्मी शतवीर्या सहस्रवीर्यामोघाव्यथागिवारिष्ठा-
वाय्यपुष्पीविश्वक्मेनकान्ता इति दशेमानि प्रज्ञास्थापनानि
भवन्ति ॥ ७३ ॥

अमृताभया घात्री मुक्ता श्वेता जीवन्त्यतिरसा मण्डूकपर्णी
खिरा पुनर्नवा इति दशेमानि वयःस्थापनानि भवन्ति ॥ ७४ ॥

जम्बुाम्ब्रपल्लवमातुलुङ्गाम्ब्रवदरदाडिमयवयष्टिकोशीरमृत्लाजा
इति दशेमानि छर्द्दिनिग्रहाणि भवन्ति ॥ ५२ ॥

नागरधन्वयासकमुस्तपर्पटकचन्दनकिराततिक्तकगुडूचीङ्गी-
वेरधान्यकपटोलानोति दशेमानि वृष्यानिग्रहाणि भवन्ति ॥ ५३ ॥

शटीपुष्करमूलवदरवीजकण्टकारिकावृहतीवृक्षरुहाभया-
पिप्पलीदुरालभाकुलीरशृङ्गा इति दशेमानि द्विकानिग्रहाणि
भवन्ति ॥ ५४ ॥ इति त्रिकः कपायवर्गः ।

प्रियङ्गुनन्ताम्नास्थि-कट्फलोध्रमोचरससमङ्गाधातकी-पुष्प
पद्मापद्मकेशराणीति दशेमानि पुरीषसंग्रहणानि भवन्ति ॥ ५५ ॥

जम्बुगल्लकीत्वक्कच्छुरामधुकगाल्मली-श्रीवेष्टकमृष्टमृत्पय-
स्योत्पल-तिलकणा इति दशेमानि पुरीष-विरजनीयानि
भवन्ति ॥ ५६ ॥

जम्बुाम्ब्रपल्लवकपीतनोडुम्बराश्वत्थभल्लातकाशमन्तक सोम-
यल्का इति दशेमानि मूत्रसंग्रहणानि भवन्ति ॥ ५७ ॥

वृक्षादनीखदंष्ट्रायसुकवशिरपापाणभेटदंभकुशकाशगुन्द्रे-
कटमूलानीति दशेमानि मूत्रविरचनीयानि भवन्ति ॥ ५८ ॥

पद्मोत्पलनलिनकुमुदसोगन्धिकपुण्डरीकशतपत्रमधुकप्रिय-
ङ्गुधातकीपुष्पाणीति दशेमानि मूत्रविरजनीयानि भवन्ति ॥ ५९ ॥

इति पञ्चकः कपायवर्गः ।

द्राचाभयामलकपिप्पलीदुरालभाशृङ्गीकण्टकारिकावृक्षीर-
पुनर्नवावातामलक्य इति दशेमानि कासहराणि भवन्ति ॥ ६० ॥

शटीपुष्करमूलाम्ब्रवेतसेलाहिङ्गुगुरुसुरसातामलकीजीवन्ती-
चण्डा इति दशेमानि श्वासहराणि भवन्ति ॥ ६१ ॥

पाटलाग्निमन्यविल्वश्रोणाककाशमर्थकण्टकारिकावृहती-
शालपर्णीपृश्निपर्णीगोक्षुरका इति दशेमानि शोथहराणि
भवन्ति ॥ ६२ ॥

शरिवाशर्करापाठामञ्जिष्ठाद्राक्षापीलुपरूपकाभयामलक-
विभीतकानीति दशेमानि ज्वरहराणि भवन्ति ॥ ६३ ॥

द्राक्षाखर्जूरपियाल-वदरदाडिमफल्गुपरूपकेसु-यवयष्टिका
इति दशेमानि त्र्यमहराणि भवन्ति । इति पञ्चक कपायवर्गः । ६४

लाजाचन्दनकाश्मर्यफलमधुकशर्करानीलोत्पलोशीरशारि-
वागुडूचीञ्जीवेराणीति दशेमानि दाहप्रशमनानि भवन्ति ॥ ६५ ॥

तगरागुरुधन्याकण्टकवेरभूतीकवचाकण्टकारिकाग्निमन्य-
श्लोणाकपिप्पल्य इति दशेमानि शीतप्रशमनानि भवन्ति ॥ ६६ ॥

तिन्दुःपियाल वदरखदिरकदरसप्तपर्णाश्वकर्णार्जुनासना-
रिमेदा इति दशेमान्युदरप्रशमनानि भवन्ति ॥ ६७ ॥

विदारोगन्धा षट्त्रिपर्णी वृहती कण्टकारिकैरण्ड काकोली
चन्दनोशीरैलामधुकानीति दशेमानि अङ्गमर्दप्रशमनानि
भवन्ति ॥ ६८ ॥

पिप्पली पिप्पलीमूलचव्य चित्रकण्टकवेर मरिचाजमोटाज-
गन्धाजाजीगण्डीराणीति दशेमानि शूलप्रशमनानि भवन्ति ॥ ६९ ॥

इति पञ्चकः कपायवर्मः ।
मधुमधुकर्षधिरमोचरसमृत्कपाललोध्र गैरिकप्रियङ्गुशर्करा-
लाजा इति दशेमानि शोणितास्थापनानि भवन्ति ॥ ७० ॥

शालकट्फलकदम्बपद्मकतुरङ्गमोचरस शिरीषवज्जुलैलवा-
सुकाशोका इति दशेमानि वेदनास्थापनानि भवन्ति ॥ ७१ ॥

हिङ्गुकैट्यारिमेदावचाचोरक वयःस्या गोलोमी जटिला
पलङ्गनागोकरोहिष्य इति दशेमानि सन्नास्थापनानि भवन्ति ॥ ७२ ॥

ऐन्द्री ब्राह्मी शतवीर्या सहस्रवीर्यामोघाव्ययाशिवारिष्ठा-
घाव्यपुष्पीविश्वक्मेनकान्ता इति दशेमानि प्रजास्थापनानि
भवन्ति ॥ ७३ ॥

अमृताभया घात्री मुक्ता श्वेता जीवन्त्यतिरसा मण्डूकपर्णा
स्थिरा पुनर्नवा इति दशेमानि धयःस्थापनानि भवन्ति ॥ ७४ ॥

इति पञ्चकः कपायवर्गः ।

इति पञ्चकपायशतान्यभिसमस्य पञ्चाशन्महाकपायाः महताश्च
कपायाणां लक्षणोदाहरणार्थं व्याख्याता भवन्ति ॥ ७५ ॥

न हि विस्तरस्य प्रमाणमस्ति न चाप्यतिसंचेपोऽल्पबुद्धीनां
सामर्थ्यायोपकल्पते । तस्मादनति-संचेपेणानति-विस्तरेण
चोद्दिष्टाः । एतावन्ती ह्यल्पबुद्धीनां व्यवहाराय बुद्धिमताश्च
स्यलक्षस्थानुमानयुक्तिकुशलाना मनुक्तार्थं ज्ञानायेति ॥ ७६ ॥

एवं वादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच नैतानि भगवन्
पञ्चकपायशतानि पूर्यन्ते । तानि तानि श्लेषाद्वाङ्मानि संभवन्ति
तेषु तेषु महाकपायेष्विति ॥ ७७ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः । नैतदेवं बुद्धिमता द्रष्टव्यमग्निवेश ।
एकोऽपि ह्यनेकां मज्ञां लभते कार्यान्तराणि कुर्वन् । तद्यथा
पुरुषो बहूनां कर्मणां करणे समर्थो भवति । स यद्यत्कर्म
करोति तस्य तस्य कर्मणः कर्तृकरणकार्यसंप्रयुक्तं तत्सङ्गीणं
नामविशेषं प्राप्नोति । तददोषधद्रव्यमपि द्रष्टव्यम् । यदि चैकमेव
किञ्चिद्द्रव्यमासादयामस्तथा गुणयुक्तं यत्सर्वकर्मणां करणे
समर्थं स्यात् कस्ततोऽन्यदिच्छेदुपधारयितुमुपदेष्टुं वा शिष्येभ्य
इति ॥ ७८ ॥

तत्र श्लोकाः ।

यतो यावन्ति येद्रव्यैर्विरेचनशतानि षट् ।

उक्तानि संग्रहेणैव तथैवैषां पडाश्रयाः ॥ ७९ ॥

रमा लवणवर्जाश्च कपाया इति संज्ञिताः ।

तस्मात्पञ्चविधा योनिः कपायाणामुदाहृता ॥ ८० ॥

तथा कल्पनमध्येपामुक्तं पञ्चविधं पुनः ।

महताश्च कपायाणां पञ्चाशत्परिकीर्तिताः ॥ ८१ ॥

पञ्च चापि कपायाणां शतान्युक्तानि भागवतः ।

लक्षणार्थे प्रमाणं हि विस्तरस्य व विद्यते ॥ ८२ ॥

न चालमतिसंक्षेपः सामर्थ्यायोपकल्पाते ।

अल्पबुद्धेरयं तस्मान्नातिसंक्षेपविस्तरः ॥ ८३ ॥

मन्दानां व्यवहाराय बुधानां बुद्धिवृद्धये ।

पञ्चांशको ह्ययं वर्गः कपायाणामुदाहृतः ॥ ८४ ॥

तेषां कर्मसु वाह्येषु योगमाभ्यन्तरेषु च ।

संयोगं च वियोगञ्च यो वेद स भिषग्वरः ॥ ८५ ॥

शिवप्रथमत्रयस्य विरचनप्रतापितौयो नाम चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो मात्राश्रित्यमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति हस्माह भगवानात्रेयः । मात्राशी स्यात् । आहार-
मात्रा पुनरग्निवलापेक्षिणी । यावत् यस्याशनमशितमनुपचल्य
प्रकृतिं यथाकालं जरां गच्छति तावदस्य मात्राप्रमाणं वेदितव्यं
भवति । तत्र शालिपटिकमुद्गलावकपिञ्जलैणशशरभशम्बरा-
दीन्याहारद्रव्याणि प्रकृतिलघुत्वपि मात्रापेक्षीणि भवन्ति ।
तथा पिष्टेद्युचीरबिहतिमापानूपौदकपिशितादीन्याहारद्रव्याणि
प्रकृतिगुरुष्वपि मात्रानेत्रापेक्षन्ते । न चैवमुक्ते द्रव्ये गुरु-
लाघवमकारणं मन्येत । लघूनि हि द्रव्याणि वायुग्निगुणवहुनानि
भवन्ति । पृथिवीसोमगुणद्वहुलानीतराणि । तस्मात् स्वगुणा-
दपि लघून्यग्निसन्धुक्षणस्वभावानि अल्पदोषाणि चोच्यन्ते अपि
मौहित्वोपयुक्तानि । गुरुणि पुनर्नाग्निसन्धुक्षणस्वभावान्यसामा-
न्यादतश्चातिमात्रं दोषन्ति सौहित्वोपयुक्तानि अन्यत्र व्याया-
माग्निवनात् । सैषा भद्रत्रग्निवलापेक्षिणी मात्रा न च नापे-
क्षते द्रव्यम् । द्रव्यापेक्षया च त्रिभागमौहित्यमर्द्धसौहित्यं वा

हरेणुकां प्रियङ्गुञ्च पृथ्वीकां केसरं नखम् ।
 श्लीवेरं चन्दनं पत्रं त्वगेलोशीरपद्मवाम् ॥ १४ ॥
 ध्यामकं मधुकं मांसी गुग्गुल्वगुरुशर्करम् ।
 न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थप्लक्षलोध्रत्वचः शुभाः ॥ १५ ॥
 वन्यं स्वर्जरसं मुस्तं शैलेयं कमलोत्पले ।
 यीवेष्टकं शङ्खकीञ्च शुकवर्हमथापि च ॥ १६ ॥
 पिष्ट्वा लिम्पेच्छरेपिकां तां वर्त्तिं यवसन्निभाम् ।
 अद्भुष्टसंमितां कुर्यादष्टाङ्गुलसमां भिषक् ॥ १७ ॥
 शुष्कां विगर्भां तां वर्त्तिं धूमनेत्रार्पितां नरः ।
 स्रैहाक्तामग्निसंभ्रुष्टां पिवेद्यायोगिकीं सुखाम् ॥ १८ ॥
 वसाष्टतमधूच्छिष्टैर्युक्तियुक्तैर्वरौपधैः ।
 वर्त्तिं मधुरकैः कृत्वा स्रैहिकीं धूममाचरेत् ॥ १९ ॥
 श्वेता ज्योतिष्मती चैव हरितालं मनःशिला ।
 गन्धाद्यागुरुपताद्या धूममूर्धविरेचनम् ॥ २० ॥
 गोरवं शिरसः शूलं पीनसार्द्धवभेदकी ।
 कर्णाक्षिशूलं कामथ द्विक्काग्नासी गलघ्नहः ॥ २१ ॥
 दन्तदौर्वल्यमासावः स्रोतोघ्राणाक्षिदोपजः ।
 पूतिघ्राणास्यगन्धश्च दन्तशूलमरोचकः ॥ २२ ॥
 हनुमन्थायहः कण्डूः क्रिमयः पाण्डुता मुखे ।
 श्लेष्मप्रसेको वैस्त्र्यं गलगण्डप्रपजिह्विका ॥ २३ ॥
 खालित्थं पिञ्जरत्वञ्च केसानां पतनन्तथा ।
 चवयुष्वातितन्द्रा च बुधेर्मोहोऽतिनिद्रता ॥ २४ ॥
 धूमपानात् प्रयास्यन्ति घ्नं भवति चाधिकम् ।
 शिरोरुहकपालानामिन्द्रियाणां स्वरस्य च ॥ २५ ॥
 न च यातकफात्मानो बलिनोऽप्यूहं जवुजाः ।
 धूमरक्तकपानस्य ध्याधयः स्युः शिरोगताः ॥ २६ ॥

प्रयोगपाने तस्याष्टौ कालाः सम्परिकीर्त्तिताः ।
 वातश्लेष्मसमुत्केशः कालेष्वेषु हि लघ्वते ॥ २७ ॥
 स्रात्वा भुक्त्वा समुत्थिष्य च्छ्वा दन्तान् विष्टय च ।
 नावनाञ्जननिद्रान्ते चात्मवान् धूमयो भवेत् ॥ २८ ॥
 तथा वातकफात्मनो न भवन्त्यूर्ध्वजतुजाः ।
 रोगास्तस्य तु पेयाः स्थुरापाना स्त्रिस्त्रयस्त्रयः ॥ २९ ॥
 परं द्विकालपायी स्यादद्भः कालेषु बुद्धिमान् ।
 प्रयोगे सैद्धिके त्वेकं विरेच्यं त्रिसप्ततुः पिवेत् ॥ ३० ॥
 हृत्कण्ठेन्द्रियसंग्रहिलघुत्वं शिरसः शमः ।
 यथेरितानां दोषाणां सम्यक् पीतस्य लक्षणम् ॥ ३१ ॥
 वाधिर्यमान्यं मूकत्वं रक्तापित्तं शिरोभ्रमम् ।
 अकाले चातिपीतस्य धूमः श्वाय्यादुपद्रवान् ॥ ३२ ॥
 तत्रेष्टं सर्पिषः पानं नावनाञ्जनतर्पणम् ।
 सैद्धिकं धूमजे दोषे वायुः पित्तानुगो यदि ॥ ३३ ॥
 शीतग्लु रक्तापित्ते स्यात् श्लेष्मपित्ते विरूचणम् ।
 परन्वतः प्रवक्ष्यामि धूमो वेपां विगर्हितः ॥ ३४ ॥
 न विरिक्तः पिवेद्धूमं न कृते वस्तिकर्मणि ।
 न रक्ती न विपेशात्तो न शोची न च गर्भिणी ॥ ३५ ॥
 न श्मे न मदे नामे न पित्ते न प्रजागरि ।
 न मूर्च्छाभ्रमदृप्यासु न क्षीणे नापि च क्षते ॥ ३६ ॥
 न मद्यदुग्धे पीत्वा च न स्त्रेष्टं न च माक्षिकम् ।
 धूमं न भुक्त्वा दध्ना च न रुद्धः क्रुद्ध एव च ॥ ३७ ॥
 न तातुशोपे तिमिरि शिरस्यभिहते न च ।
 न शङ्के न रोहिण्यां न मेहे न मदात्यये ॥ ३८ ॥
 एषु धूममकालेषु मीढात् पिवन्ति यो नरः ।
 रोगास्तस्य प्रदहन्ते दारुणा धूमविभ्रमात् ॥ ३९ ॥

धूमयोग्यः पिवेद्दोषे शिरोघ्राणाच्चिसंश्रये ।
 घ्राणेनास्येन कण्ठस्थे मुखेन घ्राणपी वमेत् ॥ ४० ॥
 आस्येन धूमकवलान् पिवन् घ्राणेन नोदमेत् ।
 प्रतिलोमं गतो ह्याशु धूमो हिंस्याद्वि चक्षुषी ॥ ४१ ॥
 ऋज्वङ्गचक्षुस्तचेताः सूपविष्टस्त्रिपर्ययम् ।
 पिवेच्छिद्रं पिधायैवं नासया धूममात्मवान् ॥ ४२ ॥
 चतुर्विंशतिकां नेत्रं सङ्गुलीभिर्विरेचने ।
 द्वात्रिंशदङ्गुलं स्नेहे प्रयोगे चार्धनिथ्यते ॥ ४३ ॥
 ऋजुत्रिकोपाफलितं कोलास्थ्यग्रप्रमाणितम् ।
 वंस्तिनेत्रसमद्रव्यं धूमनेत्रं प्रशस्यते ॥ ४४ ॥
 दूरादिनिर्गतः पर्वच्छिन्नो नाडीतनूकृतः ।
 नेन्द्रियं बाधते धूमो मात्राकालनिषेवितः ॥ ४५ ॥
 यदा चोरश्च कण्ठश्च शिरश्च लघुतां व्रजेत् ।
 कफश्च तनुतां प्राप्तः सुपीतं धूममादिशेत् ॥ ४६ ॥
 अविशुद्धः सरो यस्य कण्ठश्च सकफो भवेत् ।
 स्तिमितो मस्तकश्चैव न पीतं धूममादिशेत् ॥ ४७ ॥
 तालु मूर्धा च कण्ठश्च शुष्यते परितप्यते ।
 लथ्यते सुह्यते जन्तू रक्तञ्च सवतेऽधिकम् ॥ ४८ ॥
 शिरश्च भ्रमतेऽत्यर्थं मूर्च्छा चास्योपजायते ।
 इन्द्रियाण्युपतप्यन्ते धूमेऽत्यर्थं निषेविते ॥ ४९ ॥
 वर्त्मवर्षेऽणुतैलञ्च कालेषु त्रिषु नाचरेत् ।
 प्राहृद्यरहसन्तेषु गतमेघे नभस्तले ॥ ५० ॥
 नस्य कर्म यथाकालं यो यथोक्तं निषेवते ।
 न तस्य चक्षुर्न घ्राणं न श्रोत्रमुपहन्यते ॥ ५१ ॥
 न स्युः श्वेता न कपिलाः केशाः श्मश्रूणि वा पुनः ।
 न च केशाः प्रतुप्यन्ते वर्द्धन्ते च विशिपतः ॥ ५२ ॥

मन्धास्तथाः शिरः शूलमर्दितं हनुसंश्रद्धः ।
 पीनसार्जावभेदी च शिरः कम्पश्च शाम्यति ॥ ५३ ॥
 शिराः शिरः कपालानां सन्धयः स्रायुकरण्डराः ।
 नावनप्रीणिताद्यास्य लभन्तेऽभ्यधिकं बलम् ॥ ५४ ॥
 मुखं प्रसन्नोपचितं स्वरः स्रिग्धः स्थिरी महान् ।
 सर्वेन्द्रियाणां वैमल्यं बलं भवति चाधिकम् ।
 न चास्य रोगाः सहसा प्रभवन्धूर्ज्ज्वलुजाः ।
 जीर्यतद्योत्तमाङ्गे च जरा न लभते बलम् ॥ ५५ ॥
 चन्दनागुरुणी पत्रं दार्वीत्वक् मधुकं बलान् ।
 प्रपौण्डरीकं सूक्ष्मेलां विडङ्गं विक्वमुत्पलम् ॥ ५६ ॥
 श्लीवेरमभयं वन्यं त्वङ्मुस्तं शारिवां स्थिराम् ।
 सुराह्वं पृश्निपर्णीञ्च जीवन्तीय शतावरीम् ॥ ५७ ॥
 हरेणुं वृद्धतीं व्याघ्रीं सुरभीं पद्मकीररम् ।
 विपाचयेच्छतगुणे माहिन्द्रे विमलेऽभसि ॥ ५८ ॥
 तैलाद्दशगुणं शेषं कपायमवतारयेत् ।
 तेन तैलं कृपायेण दग्धत्वो विपाचयेत् ॥ ५९ ॥
 अथास्य दग्धमे पाके समागं क्रागलं पयः ।
 दद्यादेपोऽणुतैलस्य नावनीयस्य संविधिः ॥ ६० ॥
 तस्य मात्रां प्रयुञ्जीत तैलस्याहंपलोन्मिताम् ।
 स्रिग्ध्रिञ्चोत्तमाङ्गस्य पित्रुना नावनैस्त्रिभिः ॥ ६१ ॥
 ब्राह्मचर्याच्च सप्ताहमेतत्कर्म समाचरेत् ।
 निपातोऽस्यसमाचारो हिताशी नियतेन्द्रियः ॥ ६२ ॥
 तैलमेतत्सिद्धोपपन्नमिन्द्रियाणां बलप्रदम् ।
 प्रयुञ्जानो यथाकालं यथोक्तानग्रते गुणान् ॥ ६३ ॥
 थापोव्यितामं हो द्यालौ कपायं कटुतिक्तकम् ।
 भक्षयेदन्तपवनं दन्वमांसान्यवाधयन् ॥ ६४ ॥

निहन्ति गन्धवैरस्यं जिह्वादन्तास्यर्जं मलम् ।
 निष्कृष्य रुचिमाधत्ते सद्यो दन्तविशोधनम् ॥ ६५ ॥
 सुवर्णरूप्यताम्राणि त्रपुरीतिमयानि च ।
 जिह्वानिलेखनानि स्युरतीक्ष्णान्यनृजूनि च ॥ ६६ ॥
 जिह्वामूलगतं यच्च मलमुच्छ्वासरोधि च ।
 सौगन्ध्यं भजते तेन तस्माज्जिह्वां विनिर्लिखेत् ॥ ६७ ॥
 करञ्जकरवीरार्कमालतीककुभासनाः ।
 शस्यन्ते दन्तपवने ये चाप्येवंविधा द्रुमाः ॥ ६८ ॥
 धार्याण्यास्येन वैशद्यरुचिसौगन्ध्यमिच्छता ।
 जातीकटुकपूगानां लवङ्गस्य फलानि च ॥ ६९ ॥
 ककौलकफलं पत्रं ताम्बूलस्य शुभं तथा ।
 तथा कर्पूरनिर्यासः सूक्ष्मैलायाः फलानि च ॥ ७० ॥
 हन्वीर्बलं स्वरबलं वदनीपचयः परः ।
 स्यात्परञ्च रसज्ञानमन्त्रे च रुचिरुत्तमा ॥ ७१ ॥
 न चास्य कण्ठशोषः स्याद्वीठयोः स्फुटनाङ्गयम् ।
 न च दन्ताः क्षयं यान्ति दृढमूला भवन्ति च ॥ ७२ ॥
 न शूल्यन्ते न चान्तेन हृष्यन्ते भक्षयन्ति च ।
 परानपि खरान् भक्ष्यान् तैलगण्डूपसेवनात् ॥ ७३ ॥
 नित्यं स्र्ज्जार्द्रशिरसः शिरःशूलं न जायते ।
 न खालित्यं न पालित्यं न केशाः प्रपतन्ति च ॥ ७४ ॥
 बलं शिरःकपालानां विशेषेणाभिवर्द्धते ।
 दृढमूलाश्च दीर्घाश्च कृष्णाः केशाः भवन्ति च ॥ ७५ ॥
 इन्द्रियाणि प्रसीदन्ति सुत्वग्भवति चामलम् ।
 निद्रालाभः सुखञ्च स्यान्मूर्ध्नि तैलनिषेवणात् ॥ ७६ ॥
 न कर्णरोगा वातोत्थाः न मन्याहनुसंघ्रहः ।
 नोच्चैः श्रुतिर्न वाधिर्यं स्यान्नित्यं कर्णतर्पणात् ॥ ७७ ॥

स्नेहाभ्यङ्गाद्यथा कुम्भश्चर्म स्नेहविमर्दनात् ।
 भवत्युपाङ्गादक्षय दृढः क्लेशसहो यथा ।
 तथा शरीरमभ्यङ्गाद्दृढं सुत्वक् प्रजायते ॥ ७८ ॥
 प्रशान्तमारुतावाधं क्लेशव्यायामसंग्रहम् ।
 स्पर्शने चाधिको वायुः स्पर्शनञ्च त्वर्गाश्रितम् ।
 त्वच्यश्च परमोऽभ्यङ्गस्तस्मात्तं शीलयेन्नरः ॥ ७९ ॥
 न चाभिघाताभिहतं गात्रमभ्यङ्गसेविनः ।
 विकारं भजतेऽत्यर्थं बलकर्मणि वा क्वचित् ॥ ८० ॥
 सुस्पर्शोपचिताङ्गश्च बलवान् प्रियदर्शनः ।
 भवत्यभ्यङ्गनित्यत्वान्नरीऽल्पजर एव च ॥ ८१ ॥
 खरत्वं शुष्कतां रोह्यं थमः सुप्तिश्च पादयोः ।
 सद्य एवोपशाम्यन्ति पादाभ्यङ्गनिषेवणात् ॥ ८२ ॥
 जायते सौकुमार्यञ्च बल स्थैर्यञ्च पादयोः ।
 दृष्टिः प्रसादं लभते मारुतयोपशाम्यति ॥ ८३ ॥
 न च स्याद् गृध्रसीवाताः पादयोः स्फुटनं न च ।
 न शिरास्त्रायुसङ्कोचः पादाभ्यङ्गेन पादयोः ॥ ८४ ॥
 दीर्गन्ध्यं गौरवं तन्द्रां कण्डूमलमरोचकम् ।
 खेदं वीभक्षतां हन्ति शरीरपरिमार्जनम् ॥ ८५ ॥
 पवित्रं हृथ्यमायुष्यं थमस्वेदमलापहम् ।
 शरीरबलसन्धानं स्नानमोजस्करं परम् ॥ ८६ ॥
 काम्यं यशस्यमायुष्यमलक्ष्मीघ्नं प्रहर्षणम् ।
 श्रीमत्पारिपदं शस्तं निर्मलास्वरधारणम् ॥ ८७ ॥
 हृथ्यं सौगन्ध्यमायुष्यं काम्यं पुष्टिबलप्रदम् ।
 श्रीमनस्यमलक्ष्मीघ्नं गन्धमाल्यनिषेवणम् ॥ ८८ ॥
 धन्यं मङ्गल्यमायुष्यं श्रीमद्भस्मसुन्दनम् ।
 हृथ्यं काम्यं स्वामरणधारणम् ॥ ८९ ॥

मिथ्यम्वित्तमायुष्यमलक्ष्मीकलिनाशनम् ।

पादयोर्मलमार्गाणां शौचाधानमभीक्ष्णशः ॥ ८० ॥

पौष्टिकं हृष्यमामुष्यं शुचिरूपविराजनम् ।

केशश्मश्रुनखादीनां कल्पनं संप्रसाधनम् ॥ ८१ ॥

चक्षुष्यं स्पर्शनहितं पादयोर्व्यसनापहम् ।

बल्यं पराक्रमसुखं हृष्यं पादत्रधारणम् ॥ ८२ ॥

इतिः प्रयमनं बल्यं गुह्यावरणसङ्करम् ।

घर्मानिल रजोऽम्बुघ्नं कृत्रधारणमुच्यते ।

सखलतः संप्रतिष्ठानं शत्रूणाञ्च निपेधनम् ॥ ८३ ॥

अपष्टम्भनमायुष्यं भयघ्नं दण्डधारणम् ।

नगरी नगरस्येव रथस्येव रथी सदा ॥ ८४ ॥

स्वशरीरस्य मेधावी कृत्येष्ववहितो भवेत् ।

भवति चात्र । हृत्पुपायान्निषेवेत ये स्युर्धर्माविरोधिनः ।

शममध्ययनञ्चैव सुखमेवं समश्रुते ॥ ८५ ॥

तत्र श्लोकाः । मात्रा द्रव्याणि मात्राञ्च संश्रित्य गुरुश्लाघवम् ।

द्रव्याणां गर्हितोऽभ्यासी येषां येषाञ्च शस्यते ॥ ८६ ॥

अज्ञानं धूमवर्तिष्व त्रिविधा वर्तिकल्पना ।

धूमपानगुणाः कालाः पानमानञ्च यस्य यत् ॥ ८७ ॥

व्यापत्ति चिह्नं भैषज्यं धूमो येषां विगर्हितः ।

पेयो यथा यन्नायञ्च नेत्रं यस्य च यद्विधन् ॥ ८८ ॥

नस्य कर्मगुणा नस्तः कार्यं यच्च यथा यदा ।

भक्षयेद्दन्तपवर्नं यथा यद्यद् गुणञ्च यत् ॥ ८९ ॥

यदर्थं यानि चास्येन धार्याणि कवलग्रहे ।

तैलस्य ये गुणा दृष्टा शिरस्तैलगुणाश्च ये ॥ ९० ॥

कर्पतैले तथाभ्यङ्गे पादाभ्यङ्गे च मार्जने ।

स्नाने वाससि शुद्धे च सौगन्धे रत्नधारणे ॥ ९०१ ॥

सन्तापि जगत्वरुक्षा रसाः प्रवर्द्धन्तेऽस्तलवणमधुरा यथाक्रमं तत्र
बलमुपचीयन्ते नृणामिति ॥ ६ ॥

भवन्ति चात्र । आदावन्ते च दीर्घत्वं विसर्गादानयोर्नृणाम् ।

मध्ये मध्यवलन्वन्ते श्रेष्ठमग्रे च निर्दिशेत् ॥ ७ ॥

शीते शीतानिलस्पर्शसंरुद्धो बलिनां वली ।

पक्ता भवति हेमन्ते मात्राद्रव्यगुरुक्षमः ॥ ८ ॥

स यदा नेन्धनं युक्तं लभते देहजं तदा ।

रस हिनस्यती वायुः शीतः शीते प्रकुप्यति ॥ ९ ॥

तस्मात्तुपारसमये क्षिग्धाम्ललवणान् रसान् ।

शौदकानूपमांसानां मेघानामुपयोजयेत् ॥ १० ॥

विलेययानां मांसानि प्रसहानां भृतानि च ।

भक्षयेन्मदिरां सीधुं मधु चानुपिवेत् नरः ॥ ११ ॥

गोरसानिचुविक्षतीर्यसां तैलं नवीदनम् ।

हेमन्तेऽभ्यस्यतस्तोयमुष्णञ्चायुर्न हीयते ॥ १२ ॥

अभ्यङ्गोत्सादनं मूर्ध्नि तैलं जैन्ताकमातपम् ।

भजेद्भूमिगृहञ्चोष्णमुष्णं गर्भगृहं तथा ॥ १३ ॥

शीते सुसहृतं सेव्यं यान् शयनमासनम् ।

प्रावाराजिनकौपियं प्रवेणीकुयकास्तृतम् ॥ १४ ॥

गुरुष्णवासा दिग्धाङ्गी गुरुष्णाऽगुरुणा सदा ।

शयने प्रमदां पीनां विशालोपचितस्तनीम् ॥ १५ ॥

आलिङ्ग्याऽगुरुदिग्वाङ्गी सुष्यात् समदमन्मथाम् ।

प्रकामस्य निपेवेत् मैथुनं शिगिरागमे ॥ १६ ॥

यर्जयेदन्नपानानि लघूनि वातानि च ।

प्रयातं प्रमिताहारमुदमन्वं हिमागमे ॥ १७ ॥

हेमन्तशिगिरे तुल्ये शिगिरेऽल्पं विगेष्यम् ।

रौच्यमादानं शीतं मेघमारुतवर्षजम् ॥ १८ ॥

तस्माद्वैमक्तिकः सर्वः शिशिरे विधिरिष्यते ।
 नियातमुश्मधिकं शिशिरे गृहमात्रयेत् ॥ १८ ॥
 कटुतिक्तकषायाणि वातलानि लघूनि च ।
 वर्जयेदन्नपानानि शिशिरे शीतलानि च ॥ २० ॥
 हेमन्ते निचितः श्लेष्मा दिनकृद्भाभिरौरितः ।
 कायाग्निं वाधते रोगांस्ततः प्रकुरुते बह्वन् ॥ २१ ॥
 तस्माद्दसन्ते कर्माणि वसनादीनि कारयेत् ।
 गुर्वन्नस्त्रिध्वमधुरं दिवास्त्रप्रञ्च वर्जयेत् ॥ २२ ॥
 व्यायामोद्धर्तनं धूमं वाक्लयहमञ्जनम् ।
 सुखाम्बुना शौचविधिं शीलयेत् कुसुमागमे ॥ २३ ॥
 चन्दनागुरुदिग्धाङ्गी यक्ष्मोधूमभोजनः ।
 शारभं श्राशमैण्यं मांसं लावकपिञ्जलम् ॥ २४ ॥
 भक्षयेद्विगदं सौधुं पिवेन्नाध्वीकमेव वा ।
 वसन्तोऽनुभवेत् स्त्रीणां कामिनीनाञ्च यौवनम् ॥ २५ ॥
 मयूखैर्जगतः सारं ग्रीष्मे पेपीयते रविः ।
 स्नादु गीतं द्रवं स्त्रिध्वमन्नपानं तदा हितम् ॥ २६ ॥
 गीतं सगर्करं मज्जं चाङ्गलान् षट्पक्षिणः ।
 घृतं पयः सशाल्यन्नं भजन् ग्रीष्मे न सीदति ॥ २७ ॥
 मद्यमस्यं न वा पेयमवपा सुवहृदकम् ।
 लवणास्त्रकटूष्णानि व्यायामश्चात्र वर्जयेत् ॥ २८ ॥
 दिवा गीतगृहे निद्रां निगि चन्द्रांशुगीतले ।
 भजेच्चन्दनदिग्धाङ्गः प्रवाते चर्म्ममस्तके ॥ २९ ॥
 व्यञ्जनैः पापिमंस्पर्शं चन्दनोदकगीतलैः ।
 मेध्यमानो भजेदस्यां सुक्तामण्यिभृषितः ॥ ३० ॥
 काननानि च शीतानि जलानि कुसुमानि च ।
 ग्रीष्मकाले निपेक्षेत नैधुनाद्विरतो नरः ॥ ३१ ॥

प्रादानदुर्वले देहे पक्ता भवति दुर्वलः ।
 स वर्षास्वनिलादीनां दूषणैर्वाध्यते पुनः ॥ ३२ ॥
 भूवास्याम्बेवनिस्वन्दात् पाकादम्नाञ्जलस्य च ।
 वर्षास्वग्निले चीणे कुप्यन्ति पवनादयः ॥ ३३ ॥
 तस्मात् साधारणः सर्वो विधिर्वर्षासु चेष्यते ।
 उदमन्यं दिवास्वप्नमवश्यायं नदीजलम् ॥ ३४ ॥
 व्यायाममातपञ्चैव व्यायञ्चात्र वर्जयेत् ।
 पानभोजनसंस्कारान् प्रायः चौद्रान्वितान् भजेत् ॥ ३५ ॥
 व्यक्ताम्बलवणस्त्रैहं वातावर्षाकुलेऽहनि ।
 विशेषशीते भोक्तव्यं वर्षास्वनिलशान्तये ॥ ३६ ॥
 अग्निं संरक्षणवता ययगोधूमशालयः ।
 पुराणा नाङ्गलैर्मांसेर्भोज्या यूपैश्च संस्कृतैः ॥ ३७ ॥
 पिवेत् चौद्रान्वितञ्चाल्यं माध्वीकारिष्टमसु वा ।
 भाङ्गेन्द्रं तप्तशीतं वा कौषं सारसमेव वा ॥ ३८ ॥
 प्रवर्षोद्धत्तं नद्यानगन्धमाख्यपरो भवेत् ।
 लघुशुद्धाम्बरः स्यान् भजेदक्लेदि वार्षिकम् ॥ ३९ ॥
 वर्षाशीतोचिताङ्गानां सहसैर्वार्करश्मिभिः ।
 तप्तानामाचितं पित्तं प्रायः शरदि कुप्यति ॥ ४० ॥
 तत्रावपानं मधुरं लघुशीतं सतिक्तकम् ।
 पित्तप्रगमनं सेव्यं मात्रया सुप्रकाङ्क्षितैः ॥ ४१ ॥
 लाशान् कपिञ्जलानेषानुरभ्रान् शरभान् शरान् ।
 शालीन् मययगोधूमान् सेव्यानाद्युर्वनात्यये ॥ ४२ ॥
 तिक्तम्य अर्षिपः पानं विरेको रक्तमोक्षपम् ।
 धाराधरात्यये कार्य्येनातपस्य च वर्जनम् ॥ ४३ ॥
 यमां तैन्मयश्याय मीदकानूपमामिपम् ।
 चारं दधि दिवास्वप्नं प्राग्पातपात्र वर्जयेत् ॥ ४४ ॥

दिवा सूर्यांशसन्तप्तं निशि चन्द्रांशशीतलम् ।
 कालेन पक्वं निर्दोषमग्न्येनाविपीकृतम् ॥ ४५ ॥
 हंसोदकमिति ख्यातं शारदं विमलं शुचि ।
 स्नानपानावगाहेषु शस्यते तद्यथामृतम् ॥ ४६ ॥
 शारदानि च मास्यानि वासांसि विमलानि च ।
 शरत्काले प्रशस्यन्ते प्रदोषे चन्द्ररश्मयः ॥ ४७ ॥
 इत्युक्तमृतुसात्मं यच्चेष्टाहारव्यपात्र्ययम् ।
 उपगते यदौचित्यादेकसात्मं तदुच्यते ॥ ४८ ॥
 दोषाणामामयानाञ्च विपरीतगुणं शुचैः ।
 सात्त्वमिच्छन्ति सात्त्वान्नाद्येष्टितं चाद्यमेव च ॥ ४९ ॥ इति
 तत्र श्लोकः । ऋतावृत्तौ ऋभिः सेव्यमसेव्यं यच्च किञ्चन ।
 तस्याग्नितीये निर्दिष्टं हेतुमत्सात्त्वमेव च ॥ ५० ॥

इति अग्निवेद्युक्ते तन्ने चरकप्रतिसृष्टे ।

तस्याग्नितीये नाम षष्ठोऽध्यायः ।

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातो न वेगान् धारणोपमव्यायं चाख्यास्यामः ।

इति हस्त्राह भगवानादेयः ।

न वेगान् धारयेद्दीमान् जातान् भ्रूवपुरोपयोः ।
 न रेतसो न वातस्य न वम्याः क्षवधीर्न च ॥ १ ॥
 मोक्षारस्य न जृम्भाया न वेगान् क्षुत्पिपासयोः ।
 न वाप्यस्य न निद्राया न श्वासस्य श्रमेण च ॥ २ ॥
 एतान् धारयतो जातान् वेगान् रोगा भवन्ति ये ।
 पृथक् पृथक् चिकित्सायै तत् मे निगदतः शृणु ॥ ३ ॥
 वस्तिमेहनयोः शूलं भ्रूवक्ष्णं शिरोरुज्ज ।
 त्रिनासो वद्वेषानाहः स्यात्तिष्ठं भ्रूवनिपट्टे ॥ ४ ॥

स्वेदावगाहनाभ्यङ्गान् सर्पिषश्चावपीडकम् ।
 मूत्रे प्रतिहते कुर्यात् त्रिविधं वस्तिकर्म च ॥ ५ ॥
 पक्काशयशिरःशूलं वातवर्चोनिरोधनम् ।
 पिण्डिकोद्वेष्टनाधानं पुरीषे स्याद्विधारिते ॥ ६ ॥
 स्वेदाभ्यङ्गावगाहाश्च वर्तयो वस्तिकर्म च ।
 हितं प्रतिहते वर्चस्यन्नपानं प्रमाथि च ॥ ७ ॥
 मेद्रे वृषणयोः शूलमङ्गमदो हृदि व्यथा ।
 भवेत् प्रतिहते शक्रे विषहं मूत्रमेव च ॥ ८ ॥
 तत्राभ्यङ्गावगाहाश्च मदिरा चरणायुधाः ।
 शालिः पयोनिरूहाश्च शस्तं मैथुनमेव च ॥ ९ ॥
 वातमूत्रपुरीषाणां सङ्गाधानं क्लमो रुजा ।
 जठरे वातजाश्चान्ये रोगाः स्युर्वातनिग्रहात् ॥ १० ॥
 स्नेहस्वेदविधिस्तत्र वर्तयो भोजनानि च ।
 पानानि वस्तयश्चैव शस्तं वातानुलोमनम् ॥ ११ ॥
 कण्डूकोठाऽरुचिव्यङ्गशोथपाण्डुमयज्वराः ।
 कुष्ठहृत्तासवीसर्पाच्छर्दिनिग्रहजा गदाः ॥ १२ ॥
 भुक्त्वा प्रच्छर्दनं धूमो लङ्घनं रक्तमोक्षणम् ।
 रुक्षान्नपानं आयामो विरेकश्चात्र शस्यते ॥ १३ ॥
 मन्यास्तम्भः शिरःशूलमर्दितावर्चमेदकौ ।
 इन्द्रियाणाञ्च दौर्बल्यं क्षवयोः स्याद्विधारणात् ॥ १४ ॥
 तत्रोर्ध्वजत्रुकेऽभ्यङ्गः स्वेदो धूमः सनावनः ।
 हितं वातघ्नमाद्यश्च घृतक्षौत्तरभक्तिकम् ॥ १५ ॥
 हिक्काकासोऽरुचिः कम्पो विबन्धो हृदयोरसोः ।
 उद्गारनिग्रहात्तत्र हिक्कायास्तुल्यमीषधम् ॥ १६ ॥
 विनामात्रेषसङ्कोचाः सुप्तिः कम्पः प्रवेपनम् ।
 जृम्भाया निग्रहात्तत्र सर्वं वातघ्नमौषधम् ॥ १७ ॥

कार्श्यदीर्घवैवर्ण्यमङ्गमर्दोऽरुचिर्भ्रमः ।

शुद्धेगनिग्रहात्तत्र स्निग्धीष्णं लघुभोजनम् ॥ १८ ॥

कण्ठास्यशीपो वाधिर्यं श्वासो हृदि व्यथा ।

पिपासानिग्रहात् तत्र शीतं तर्पणमिष्यते ॥ १९ ॥

प्रतिश्यायोऽक्षिरोगश्च हृद्रोगश्चारुचिर्भ्रमः ।

वास्पनिग्रहणास्तत्र स्वप्नो मथं प्रियाः कथाः ॥ २० ॥

जृम्भाङ्गमर्दस्तन्द्रा च शिरोरोगाक्षिगौरवम् ।

निद्राविधारणात् तत्र स्वप्नः संवाहनानि च ॥ २१ ॥

गुल्महृद्रोगसम्भोहाः श्मनिग्वासधारणात् ।

जायन्ते तत्र विद्यामी वातघ्नाय क्रिया हिताः ॥ २२ ॥

वेगनिग्रहजा रोगा य एते परिकीर्त्तिताः ।

इच्छं श्लेषामनुत्पत्तिं वेगानितान्न धारयेत् ॥ २३ ॥

इमान्नु धारयेद्देगान् हितैपी प्रेत्य चेह च ।

साहसानामगस्थानां मनोवाक्कायकर्मणाम् ॥ २४ ॥

श्लोभशोकभयक्रोधमानवेगान् विधारयेत् ।

नैर्नञ्चेर्यातिरागाणामभिध्यायांश्च बुद्धिमान् ॥ २५ ॥

परुपस्यातिमात्रस्यः सूचकस्यानृतस्य च ।

वाक्यम्याकालयुक्तस्य धारयेद्देगमुत्थितम् ॥ २६ ॥

देहप्रवृत्तिर्या काचित् यत्तते परपीडया ।

स्त्रीभोगस्तेष्विन्द्रियाणां तस्या वेगान् विधारयेत् ॥ २७ ॥

पुण्यगन्धो विपापत्वान्ननोवाक्कायकर्मणाम् ।

धर्मार्थकामान् पुरापः सुखी भुङ्क्ते चिनोति च ॥ २८ ॥

शरीरचेष्टा या चेष्टा शैव्यायां बन्धवर्द्धिनी ।

देहव्यायाममग्न्याता मात्रया तां समाचरेत् ॥ २९ ॥

माघत्रं कर्ममामर्ष्यं शैव्यं क्लेशमहिष्यता ।

दोषत्रयोऽग्निहृदिय व्यायामाद्युपजायते ॥ ३० ॥

श्मः क्लमः चयस्त्रुणा रक्तपित्तं प्रतामकः ।
 अतिव्यायामतः कासो ञ्वरच्छर्दिश्च जायते ॥ ३२ ॥
 व्यायामहास्रभाष्वाध्वपाम्यधर्मप्रजागरान् ।
 नोचितानपि सेवेत बुद्धिमानतिमात्रया ॥ ३३ ॥
 एतानिर्विधांयान्यान् योऽतिमात्रं निषेवते ।
 गजः सिंहमियाकर्षन् सहस्रा स विनश्यति ॥ ३४ ॥
 उचितादहिताद्दीमान् क्रमशो विरमेन्नरः ।
 हितं क्रमेण सेवेत क्रमश्चात्रोपदिश्यते ॥ ३५ ॥
 प्रचेपापक्षये ताभ्यां क्रमः पादांगिको भवेत् ।
 एकान्तरं ततथोर्द्ध्वं द्वान्तरं त्रान्तरं तथा ॥ ३६ ॥
 क्रमेणापचिता दीपाः क्रमेणोपचिता गुणराः ।
 सन्तो यान्त्यपुनर्भावमप्रकम्या भवन्ति च ॥ ३७ ॥
 समपित्तानिलकफाः केचिद्गर्भादितो नराः ।
 दृश्यन्ते वातलाः केचित् पित्तलाः श्लेष्मलास्तथा ॥ ३८ ॥
 तेषामनातुराः पूर्वं वातलाद्याः सदातुराः ।
 दीपानुगमिता श्लेषां देहप्रकृतिरुच्यते ॥ ३९ ॥
 विपरीतगुणस्तेषां स्वस्थवृत्तेर्विधिर्हितः ।
 समसर्वरसं सात्त्वं समधातोः प्रशस्यते ॥ ४० ॥
 हे श्वः सप्त,शिरसि स्थानि श्वेदमुष्णानि च ।
 मलायनानि बाध्यन्ते दुष्टैर्मात्राधिकैर्मलैः ॥ ४१ ॥
 मलवृद्धिं गुरुत्वेन लाघवान्मलसंचयम् ।
 मलायनानां बुधेरत सङ्गोत्सर्गादतीव च ॥ ४४ ॥
 तान् दीपलिङ्गैरादिश्च व्याधीन् साध्यानुपाचरेत् ।
 व्याधिहेतुपतिद्वन्द्वैर्मात्राक्षाली विचारयन् ॥ ४५ ॥
 विषमस्वस्थवृत्तानामेते रोगास्तथापरे ।
 जायन्ते नातुरस्तास्मात् स्वस्थवृत्तपरो भवेत् ॥ ४६ ॥

माधवप्रथमे मासि नभस्वप्रथमे पुनः ।
 सहस्रप्रथमे चैव हारयेद्दोषसञ्चयम् ॥ ४७ ॥
 स्निग्धस्निग्धशरीराणामूर्द्धञ्चाधश्च बुद्धिमान् ।
 दस्तिकर्मं ततः कुर्यान्नस्तः कर्म च बुद्धिमान् ॥ ४८ ॥
 यथाक्रमं यथायोगमत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ।
 रसायनानि सिद्धानि हृष्ययोगांश्च कालवित् ॥ ४९ ॥
 रोगास्तथा न जायन्ते प्रकृतिस्थेषु धातुषु ।
 धातवश्चाभिवर्द्धन्ते जरा चान्त्यमुपैति च ॥ ५० ॥
 विधिरप्य विकाराणामनुत्पत्तौ निदर्शितः ।
 निजानामितरेषान्तु मृशगीवोपदिश्यते ॥ ५१ ॥
 ये भूतविषवायुग्निसंप्रहारादिसम्भवाः ।
 नृश्यामागन्तव्यो रोगाः प्रज्ञा तेष्वपराध्यति ॥ ५२ ॥
 ईर्ष्याशोकभयक्रोधमानद्वेषादयश्च ये ।
 मनोविकारास्तेऽप्युक्ताः सर्वे प्रज्ञापराधजाः ॥ ५३ ॥
 त्यागः प्रज्ञापराधानामिन्द्रियोपशमः स्मृतिः ।
 देयकालात्मविज्ञानं सहृत्तस्यज्जुवर्त्तनम् ॥ ५४ ॥
 आगन्तूनामनुत्पत्तावेव मार्गो निदर्शितः ।
 प्राज्ञः प्रागेव तत् कुर्याद्वितं विद्यात्तदात्मनः ॥ ५५ ॥
 आप्तोपदेशः प्राज्ञानां प्रतिपत्तिय कारणम् ।
 विकाराणामनुत्पत्तावुत्पन्नानाञ्च शान्तये ॥ ५६ ॥
 पापहृत्तवचःसत्त्वाः सूचकाः कलहप्रियाः ।
 भ्रमोपहासिनो लुब्धाः परहृदिद्विषः शटाः ॥ ५७ ॥
 परापवादरतयः परनारीप्रवेगिनः ।
 निर्घृणास्वल्पधर्मात्स्यः परिवर्ज्या नराधमाः ॥ ५८ ॥
 बुद्धिविद्यावयःशीलधैर्यस्मृतिममाधिभिः ।
 हृदोपसेविनो हृदाः स्वभावज्ञा गतव्यथाः ॥ ५९ ॥

सप्तमीऽध्यायः ।

सुमुखाः सर्वभूतामां प्रशान्ताः शंसितेव्रताः ।

सेव्याः सन्मार्गवक्तारः पुण्यश्रवणदर्शनाः ॥ ६० ॥

आहाराचारचेष्टासु सुखार्यो प्रेत्य चेह च ।

परं प्रयत्नमातिष्ठेद् बुद्धिमान् हितसेवने ॥ ६१ ॥

न नक्तं दधि भुञ्जीत न चाप्यष्टतशर्करम् ।

नामुद्गसूपं नाक्षीद्रं नोष्यं नामलकैर्विना ॥ ६२ ॥

अलक्ष्मीदोषयुक्तत्वान्नक्तन्तु दधिवर्जितम् ।

श्लेष्मलं स्यात् ससर्पिष्कं दधि मारुतसूदनम् ॥ ६३ ॥

न च सन्धुचयेत् पित्तमाहारञ्च विपाचयेत् ।

शर्करासयुतं दद्यात्तृष्णादाहनिवारणम् ॥ ६४ ॥

मुद्गसूपेन सयुक्तं दद्याद्रक्तानिलापहम् ।

सुरसञ्चाल्पदोषञ्च क्षौद्रयुक्तं भवेद्दधि ।

उष्णं पित्तास्रकृद्दोषान् धात्रीयुक्तन्तु निर्हरेत् ॥ ६५ ॥

ज्वरासृक्पित्तवीसर्पकुष्ठपाण्डुामयभ्रमान् ।

प्राप्नुयात् कामलाक्षीघ्रां विधिं हित्वा दधिप्रियः ॥ ६६ ॥

अत्र श्लोकाः ॥ वेगा वेगसमुत्थाद्य रोगास्तोषाञ्च भेदजम् ।

येषां वेगा विधार्याश्च यदर्थं यद्विताहितम् ॥ ६७ ॥

उचिते चाहिते वर्ज्ये सेव्ये चानुचिते क्रमः ।

यथाप्रकृति चाहारो मलायनगदोषधम् ॥ ६८ ॥

भविष्यतामनुत्पत्तौ रोगाणामौषधञ्च यत् ।

वर्ज्याः सेव्याश्च पुरुषा धीमतात्मसुखार्थिना ॥ ६९ ॥

विधिना दधि सेव्यञ्च येन यस्मात्तदत्रिजः ।

न वेगान् धारणेऽध्याये सर्वमेवावदन्मुनिः ॥ ७० ॥

इति अधिवेगकृते तन्त्रे चरकप्रतिसङ्घते न वेगान् धारणेऽध्याये ।

अष्टमोऽध्यायः ।

अथात इन्द्रियोपक्रमणोपमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति हस्माह भगवानात्रेयः ।

इह खलु पञ्चेन्द्रियाणि पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि,

पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानानि पञ्चेन्द्रियार्थाः, पञ्चेन्द्रियबुद्धयौ
भवन्तीत्युक्तमिन्द्रियाधिकारे अतीन्द्रियं पुनः मनःसत्त्वसंज्ञकञ्चे-
त्याहुरेके तदर्यात्मसम्पत्तदायत्त चेष्टम् चेष्टाप्रत्ययभूतमिन्द्रिया-
णाम् ॥ १ ॥

स्वार्थेन्द्रियार्थसद्वल्यभिचरणाच्चानेकमेकस्मिन् पुरुषे सत्त्व-
रजस्तम.सत्वगुणयोगाच्च । न चानेकत्वं नानेकं ह्येककालमनेकेषु
प्रवर्तते ॥ २ ॥

तस्मान्चानेककाला सर्वेन्द्रियप्रवृत्तिः । यद्गुणज्ञाभीष्टं
पुरुषमनुवर्तते सत्त्वं तत् सत्वमेवोपदिशन्ति ऋषयो ब्राह्मणा-
नुशयात् ॥ ३ ॥

मनःपुरः सराणीन्द्रियास्थर्यग्रहणसमर्थानि भवन्ति ।

तत्र चक्षुः श्रोत्रं घ्राणं रसनं स्पर्शनमिति पञ्चेन्द्रियाणि ॥४॥

पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि खं वायुर्व्योतिरापो भूरिति । पञ्चेन्द्रि-
याधिष्ठानानि अक्षिणी कर्णा नासिके जिह्वा त्वक् चेति ॥ ५ ॥

पञ्चेन्द्रियार्थाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । पञ्चेन्द्रियबुद्धयश्च
बुद्ध्यादिकाः ॥ ६ ॥

पुनरिन्द्रियेन्द्रियार्थसत्त्वात्मसन्निकर्षजाः ॥ ७ ॥

घणिका निययात्मिकाथेत्येतत्पञ्चपञ्चकम् । मनोमनोऽर्थी
बुद्धिरात्मा चेत्यध्यात्मद्रव्यगुणसंपदः श्भाशुभप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुश्च
द्रव्याग्नितं कर्म यदुच्यते क्रियेति ॥ ८ ॥

तदानुमानगम्यानां पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मका-
नामपि सतामिन्द्रियाणां तेजश्चक्षुषि खं श्रोत्रे घ्राणे क्षितिरापी
रसने स्पर्शनेऽनिसौ विशेषेणोपदिश्यते ॥ ९ ॥

तत्र यद्यदात्मकमिन्द्रियं विशेषोत्तदात्मकमेवार्थमनुधावति ।
तत् स्वभावाद्भिभुत्वाच्च ॥ १० ॥

तदर्थातियोगायोगमिथ्यायोगात् समनस्कमिन्द्रियं विकृति-
मापद्यमानं यथास्त्रं बुधुरपघाताय सम्पद्यते ॥ ११ ॥

सामर्थ्ययोगात् पुनः प्रकृतिमापद्यमानं यथास्त्रं बुद्धिमाप्वा-
ययति ॥ १२ ॥

मनसस्तु चिन्त्यमर्थः । तत्र मनसो बुद्धेश्च त एव समानाति-
हीनमिथ्यायोगाः प्रकृतिविकृतिहेतवो भवन्ति ॥ १३ ॥

तत्रेन्द्रियाणां समनस्कानामनुपतप्तानामनुपतापाय प्रकृति-
भावे प्रयतितव्यसेभिर्हेतुभिः ॥ १४ ॥

तद्यथा सात्त्वेन्द्रियार्थसंयोगेन बुद्ध्या सम्यगवेच्छावेच्छ-
कर्मणां सम्यक् प्रतिपादनेन देयकालात्मगुणाविपरीतोपसेवनेन
चेति । तस्मादात्महितं चिकीर्षता सर्वेण सर्वं सर्वदा स्मृति-
मास्थाय सद्गतमनुष्ठेयम् । तद्वानुष्ठानं युगपत् सम्पादयत्यर्थ-
हयमारोग्यमिन्द्रियविजयञ्चेति ॥ १५ ॥

तत् सद्गतमखिलेनोपदेक्ष्यामः । तद्यथा । देवगोब्राह्मण-
शुरुहृदसिद्धाचार्यान् चर्षयेत् । अग्निमुपाचरेत् । औषधीः प्रशस्ताः
धारयेत् । ह्यौ कालाबुपसृशेत् । मलायतनेष्वभीक्ष्णं पादयोश्च
वैमल्यमादध्यात् । त्रिपचस्य केशश्मश्लोमनखान् संहारयेत् ।
नित्यमनुपहतवासाः सुमनाः सुगन्धिः स्यात् ॥ १६ ॥

साधुवेशः प्रसाधितकेशो मूर्द्धन्योत्रघ्राणपादतैलनित्यो धूमपः
पूर्वाभिभाषी सुमुखः दुर्गेष्वभ्युपपत्ता होता यथा दाता
चतुष्पथानां नमस्कृता वलीनामुपहृताऽतिथीनां पूजकः पितृणां
पिण्डदः काले हितमितमधुरार्थवादी । वश्यात्मधर्मात्मा
हेतावीर्युः फलेनेर्युः निश्चिन्तो निर्भीको धीमान् ज्ञीमान्
महोक्ताहः दक्षः क्षमावान् धार्मिकः आस्तिकः विनयबुद्धि-

विद्याभिजनवयोवृद्धसिद्धाचार्याणांमुपासिता ह्यनी दण्डी
मौनी सोपानको युगमावहंक् विचरेत् ॥ १७ ॥

मङ्गलाचारशीलः कुचैलास्थिकण्टकामेध्यकेशतुपीत्करभस्त्र-
कपालस्नानवलिभूमीनां परिहर्ता प्राक् श्रमाद्ग्रायामवर्जी
स्यात् । सर्वप्राणिषु बन्धुभूतः स्यात् क्रुद्धानामनुनेता भीता-
नामाश्वासयिता दीनानामभ्युपपत्ता सत्यसन्धः - सामप्रधानः
परपरुषवचनसहिष्णुः धर्मर्षन्नः प्रथमगुणदर्शी । रागद्वेषहेतूनां
हन्ता । नानृतं ब्रूयात् । नान्यस्वमादद्यात् ॥ १८ ॥

नान्यस्त्रियमभिलषेत् । नान्यश्रियं न वैरं रोचयेत् । न
कुर्व्यात् पापं न पापेऽपि पापी स्यात् । नान्यदोषान् ब्रूयात् ।
नान्यरहस्यमागमयेत् ॥ १९ ॥

नाधार्मिकैर्न नरेन्द्रद्विष्टैः सहासीत । नोन्मत्तैर्न पतितैर्न
भ्रूणहन्तृभिर्न क्षुद्रैर्न दुष्टैः । न दुष्टयानान्यारोहेत् । न जानुसर्प-
कठिनमासनमध्यासीत ॥ २० ॥

नाऽनास्तीर्णमनुपहितमविशालमसमं वा शयनं प्रपद्येत ।
न गिरिविषममस्तकेष्वनुचरेत् । न द्रुममारुहेत् न जलोष्ण-
वेगमवगाहेत् । कुलच्छायां नोपासीत । नान्युत्पातमभित-
श्चरेत् । नीचैर्हसेत् । न शब्दवन्तं मारुतं मुषेत् । नासंहत-
मुखो जृम्भां क्षवयुं हास्यं वा प्रवर्त्तयेत् । न नासिकां कुण्ठी-
यात् । न दन्तान् विघट्टयेत् । न नखान् दादयेत् । नास्त्री-
न्यभिहन्यात् । न भूमिं विलिखेत् । न छिन्द्यात्तृणम् । न
लोड्रं मृञ्जीयात् ॥ २१ ॥

न विगुणमङ्गेषेष्टेत । ज्योतींश्चग्निस्त्वामेध्यमगस्तश्च नाभि-
धीचेत । न हुं कुर्व्याच्छ्वम् । न चैत्यध्वजगुरुपूज्यागस्तच्छा-
यामाक्रामेत् । न क्षपास्त्रमरमदनचैत्यचत्वरचतुष्पथोपवन-
श्रमणानायतानान्यामेवेत् । नैकः शून्यगृहं न चाटवीमनुप्रवि-

शेत् । न पापहत्तान् स्त्रीमित्रभृत्यान् भजेत् । नोत्तमैर्विरु-
ध्येत् । नावरानुपासीत् । न जिह्वं रोचयेत् । नाऽनार्थमाश्रयेत् ।
न भयमुत्पादयेत् । न साहसातिस्वप्नप्रजागरस्नानपानाशनान्या-
सेवेत् । नोर्ध्वजानुखिरं तिष्ठेत् । न व्यालानुपसर्पेत् न दंष्ट्रिणः
न विपाणिनः । पुरीवातातपावश्यायातिप्रवातान् जघ्नात्
कलिं नारमेत् । नानिभृतोऽग्निमुपासीत् नोच्छिष्टो नाधः
कृत्वा प्रतापयेत् ॥ नाविगतक्लमो नाधृतवदनो न नग्नं
उपसृशेत् । न स्नानशाय्या सृशेदुत्तमाङ्गम् । न केशायास्थ-
भिहन्यात् । नोपसृश्य तै एव वाससी विधृयात् । नासृष्टा
रत्नाज्यपूज्यमङ्गलसुमनसोऽभिनिष्क्रामेत् । न पूज्यमङ्गलान्य-
पसव्यं गच्छेत् । नेतरास्थनुदक्षिणम् ॥ २२ ॥

नारदपाणिर्नास्त्रातो नोपहतवासा नाऽजपित्वा नाडुत्वा
देवताभ्यो नाऽनिरूप्य पित्रभ्यो नाऽदत्त्वा गुरुभ्यो नातिथिभ्यो
नोपाश्रितेभ्यो नापुण्यगन्धो नामाली नाप्रक्षालितपाणिपादव-
दनो नाऽशुद्धमुखो नोदद्युखो न विमानाभक्ताशिष्टाशुचिदुधि-
तपरिचरो न पात्रीष्वमेध्यासु नादेशे नाऽकाले नाकीर्णे नाऽद-
त्त्वाग्रमग्नये नाप्रोक्षितं प्रोक्षणीदकैर्न मन्त्रैरनभिमन्त्रितं न
कुक्षयन् न कुक्षितं न प्रतिकूलोपहितमन्त्रमाददीत् । न पर्यु-
सितमन्त्रं मांसहरितकशष्कशाकफलमद्येभ्यः ॥ २३ ॥

नाऽशेषभुक् स्यादन्यत्र दधिमधुलवणशक्नुसर्पिभ्यः ॥ २४ ॥

न नक्तं दधि भुञ्जीत् । न शक्नुनेकानश्रीयात् । न निगि
न भुञ्जा न बहन् न दिर्नादिकान्तरितान् ॥ २५ ॥

न छित्वा द्विजैर्भक्षयेत् । नाऽनृजुः क्षुयान्नाद्यात् न शयीत् ।
न वेगितोऽन्यकार्यः स्यात् । न वायुग्निसलिलसीमार्काद्विजगुरु-
प्रतिमुखं निष्ठीविकावातवर्षामूत्राण्युत्सृजेत् । न पन्थान-
मवभूवयेत् । न जनवति नान्नकाले न जप्यहोमाध्ययन-

वलिमङ्गलक्रियासु श्रेयशिंघानकं मुञ्चेत् । न स्त्रियभवजानीत
 नातिविश्रम्भयेत् न गुह्यमनुश्रावयेत् नाधिकुर्यात् । न रजस्वलां
 नातुरां नमिथ्यां नागस्तां नानिष्टरूपाचारीपचारां नादक्षिणां
 नाकामां नान्यकामां नान्यस्त्रियं नान्ययोनिं नायोनी न चैत्य-
 चत्वरचतुष्पथोपवनश्मशानाद्यतनसलिलोपधिद्विजगुरुसुरालयेषु
 न सन्ध्ययोः न निषिद्धतिथिषु नाशुचिर्न जग्धभेषजो
 नाप्रणीतसङ्ख्यो नानुपस्थितप्रहर्षो नाभुक्तवान् नात्यशितो
 न विषमस्थो न मूत्रोच्चारपीडितो न श्मश्यायामोपवासकृमा-
 भिहतो नाऽरहसि ध्यायं गच्छेत् ॥ २६ ॥

न सतो न गुरुन् परिवदेत् । नाशुचिरभिचारकर्मचैत्य-
 पूज्यपूजाध्ययनसभिर्निर्वर्तयेत् । न विद्युत्स्वनार्त्तधीषु नाभ्यु-
 दितासु दिक्षु नाग्निसङ्घवे न भूमिकम्पे न महोत्सवे नोल्कापाते
 न महाप्रहोषगमने न नष्टचन्द्रायां तिथौ न सन्ध्योर्न मुखा-
 दुरोर्नापतितं नातिभात्रं न नात्यन्तस्वरं न विस्वर नानस्थितपदं
 नातिद्रुतं न विलम्बित नातिक्लीवं नात्युच्चैर्नातिनीचैः स्वरैरध्य-
 यनमभ्यमेत् । नातिसमयं जह्यात् । न नियमं भिन्ध्यात् ॥ २७ ॥

न नक्तं नादेशे चरेत् । न सन्ध्यास्त्रभ्यवहाराध्ययनस्त्री-
 स्वप्नसेवी स्यात् । न बालवृद्धलुब्धक्लिष्टक्लीवैः सह सख्यं कुर्यात् ।
 न मद्यद्यूतवेश्याप्रसङ्गरुचिः स्यात् । न गुह्यं विवृणुयात् ॥ न
 कश्चिदवजानीयात् । नाहं मानी स्यात् । ना दक्षो नादक्षिणो
 नास्यको न ब्राह्मणान् परिवदेत् । न गवां दण्डमुद्ग यच्छेत् ।
 न वृषान् न गुरुन् न गणान् न नृपान् वाधिघिषेत् न
 चातिव्रूयात् । न वानयानुरक्तगच्छार्द्धतीयगुह्यज्ञान् वधिः
 कुर्यात् ॥ २८ ॥

नाधीरो नात्युच्छ्रितपत्वः स्यात्, नाभृतभृत्यो नाविश्रम्भा-
 सज्जो नैकः सुखी न दुःउशीलाचारीपचारी न सर्वविश्रम्भी

न सर्वाभिगङ्गी । न सर्वकालविचारो । न कार्यकालमति-
पातयेत् । नापरीक्षितमभिनिविशेत् । नेन्द्रियवशगः स्यात् ॥२८

न चञ्चलं मनो भ्रामयेत् । न बुद्धीन्द्रियाणामतिभारमाद-
ध्यात् । न चातिदीर्घसूत्री स्यात् । न क्रोधहर्षावनुविदध्यात् ।
न शोकमनुवशेत् । न सिद्धावोत्सुक्य गच्छेत् नासिद्धौ दैन्यम् ।
प्रकृतिमभीक्ष्णं स्मरेत् । हेतुप्रभावनिश्चितः स्यात् । हेत्वारम्भ-
नित्यस्य । न कृतमित्याश्वसेत् । न वीर्यं जह्यात् । नापवाद-
मनुस्मरेत् ॥ ३० ॥

नाशुचिरुत्तमाभ्याक्षत-तिल-कुशसर्पपैरग्निं जुहुयात् ।
आत्मानमाशीर्भिराशसानः । अग्निर्मे नापगच्छेच्छरीरात् वायुर्मे
प्राणानादधातु । विष्णुर्मे बलमादधातु । इन्द्रो मे वीर्यं
शिवा मां प्रविशन्वापः । आपोहिष्ठेलपः स्पृशेत् । द्विः परि-
मृज्याष्टो पादो चाम्युक्ष्य मूर्धनि खानि चोपस्पृशेत् । अङ्कि-
रात्मानं हृदयं शिरश्च ब्रह्मचर्यज्ञानदानमैत्रीकारुण्यहर्षा-
पेक्षाप्रशमपरश्च स्यादिति ॥ ३१ ॥

अत्र श्लोकाः । पञ्चपञ्चकमुद्दिष्टं मनो हेतुचतुष्टयम् ।

इन्द्रियोपक्रमेऽध्याये सदृत्तमखिलेन च ॥ ३२ ॥

स्वस्थवृत्त यधोद्दिष्टं यः सम्यगनुतिष्ठति ।

स समाः शतमव्याधिरायुषा न विद्युच्यते ॥ ३३ ॥

नृलोकमापूरयते यशसा साधुसम्मतः ।

धर्मार्था चेति भूतानां बन्धुतामुपगच्छति ॥ ३४ ॥

परस्मै सुहृन्निन्दो लोकात्सु पुण्यव्यसर्षं प्रपद्यते ।

तस्माद्दृत्तमनुष्ठेयमिदं सर्वेण सर्वदा ॥ ३५ ॥

यज्ञान्यदपि किञ्चित् स्यादनुक्तमिह पूजितम् ।

वृत्तं तदपि चात्रेयः सदैवाभ्यनुमन्यते ॥ ३६ ॥

इति खल्लेखचतुष्क ॥ अप्रिवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिषेधकृते

इन्द्रियोपक्रमबीधोऽष्टमोऽध्यायः ॥

नवमोऽध्यायः ।

अथातः सुडडाकचतुष्पादमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

इति हस्माह भगवानात्रेयः ॥

भिषग् द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम् ।
गुणवत् कारणं ज्ञेयं विकारव्युपशान्तये ॥ १ ॥
विकारो धातुवैषम्यं साम्यं प्रकृतिरुच्यते ।
सुखसंज्ञकमारोग्यं विकारो दुःखमेव च ॥ २ ॥
चतुर्णां भिषगादीनां शस्त्रानां धातुवैक्यते ।
प्रष्टंतिर्धातुसाम्यार्थां चिकित्से त्वभिधीयते ॥ ३ ॥
शुतौ पर्यवदातत्वं बहुगो दृष्टकर्मता ।
दाक्ष्यं शोचमिति ज्ञेयं वैद्ये गुणचतुष्टयम् ॥ ४ ॥
बहुता तत्र योग्यत्वमनेकविधकल्पना ।
सम्पञ्चेति चतुष्कोऽयं द्रव्याणां गुण उच्यते ॥ ५ ॥
उपचारज्ञता दाक्ष्यमनुरागश्च भर्त्तरि ।
शौचञ्चेति चतुष्कोऽयं गुणः परिचरे जने ॥ ६ ॥
स्मृतिर्निर्देशकारित्वमभीरुत्वमयापि च ।
ज्ञापकत्वञ्च रोगाणामातुरस्य गुणाः स्मृताः ॥ ७ ॥
कारणं षोडशगुणं सिद्धौ पादचतुष्टयम् ।
विज्ञाता शासिता योक्ता प्रधानं भिषगत्र तु ॥ ८ ॥
पक्षी हि कारणं पक्षुर्यथा पाद्वैश्वानरलाः ।
विजेतुर्विजये भूमिसमूः प्रहरणानि च ॥ ९ ॥
आतुराद्यास्त्रया सिद्धौ पादाः कारणसंज्ञिताः ।
वैद्यस्यातथिकित्सायां प्रधानं कारणं भिषक् ॥ १० ॥
मृदण्डचक्रसूत्राद्याः कुम्भकारादृते यथा ।
नावहस्ति गुणं वैद्यादृते पाद्वयं तथा ॥ ११ ॥
गन्धर्वपुरवन्नामं यदिकाराः सुदारुणाः

यान्ति यच्चेतरे वृद्धिमाग्रूपायप्रतीक्षिणः ॥ १२ ॥
 सति पादत्रये ज्ञाज्ञौ भिषजावन्न कारणम् ।
 नरमात्मा हतोऽज्ञेन न चिकित्सा प्रवर्त्तिता ॥ १३ ॥
 पाणिचाराद्यथाचक्षुरज्ञानाज्ञीतभीतवत् ।
 नौर्मारुतवशेवाज्ञो भिषक् चरति कर्मसु ॥ १४ ॥
 यदृच्छया समापन्नमुत्तार्य नियतायुषम् ।
 भिषङ्गानी निहन्त्याशु शतान्धनियतायुषाम् ॥ १५ ॥
 तस्माच्छास्त्रैर्ऽर्थविज्ञाने प्रवृत्तौ कर्मदर्शने ।
 भिषक्चतुष्टये युक्तः प्राणाभिसर उच्यते ॥ १६ ॥
 ह्येतौ लिङ्गे प्रशमने रोगाणामपुनर्भवे ।
 ज्ञान चतुर्विधं यस्य स राजार्हो भिषक्तमः ॥ १७ ॥
 शस्त्रं शास्त्राणि सलिलं गुणदोषप्रवृत्तये ।
 पात्रापेक्षीष्यतः प्रज्ञां चिकित्सार्थं विशोधयेत् ॥ १८ ॥
 विद्या वितर्को विज्ञानं स्मृतिस्तत्परता क्रिया ।
 यस्यैते षड्गुणास्तस्य न साध्यमतिवर्त्तते ॥ १९ ॥
 विद्या मतिः कर्मदृष्टिरभ्यासः सिद्धिराश्रयः ।
 वैद्यशब्दाभिनिष्यत्तावलमेकैकमप्यदः ॥ २० ॥
 यस्य त्वेते गुणाः सर्वे सन्ति विद्यादयः शुभाः ।
 स वैद्यशब्दं सद्गतमर्हन् प्राणिसुखप्रदः ॥ २१ ॥
 शास्त्रं ध्योति प्रकाशार्थं दर्शनं बुद्धिरात्मनः ।
 ताभ्यां भिषक् सुयुक्ताभ्यां चिकित्सन् नापराध्यति ॥ २२ ॥
 चिकित्सिते त्रयः पादा यस्माद्द्वैदव्यपात्रयाः ।
 तस्मात् प्रयत्नमातिष्ठेद्भिषक् स्वगुणसम्पदि ॥ २३ ॥
 मैत्री कारुण्यमार्त्तपु शक्ये प्रीतिरुपेक्षणम् ।
 प्रकृतिस्येषु भूतेषु वैद्यवृत्तियतुर्विधा ॥ २४ ॥
 तत्र श्लोको ॥ भिषग्जितां चतुष्पादं पादः पादचतुर्गणः ।

भिषक्प्रधानं पादेभ्योः यस्माद्द्वैद्यस्तु यद्गुणः ॥ २५ ॥

ज्ञानानि बुद्धिर्ग्राह्यी च भिषजां या चतुर्विधा ।

सर्वमेतच्चतुष्पादे खुड्डके सम्प्रकाशितम् ॥ २६ ॥

इति चण्डिवेद्यज्ञे तन्ने चरकप्रतिषेधे खुड्डाकचतुष्पादी

नाम नवमोऽध्याय समाप्तः ।

दशमोऽध्यायः ।

अथातो मद्यचतुष्पादमध्याय व्याख्यास्यामः ।

इति ह्यस्माह भगवानात्रेयः ।

चतुष्पादं षोडशकलं भेषजमिति भिषजो भावन्ते । यद्गुणं
पूर्वाध्याये षोडशगुणमिति तद्भेषजम् । युक्तियुक्तमलमारोग्या-
येति भगवान् पुनर्वसुरात्रेयः ॥ १ ॥

नेति मैत्रेयः । किं कारणं दृश्यन्ते ह्यातुराः केचिदुपकरण-
यन्तश्च परिचारकमम्पन्नाद्यात्मवन्तश्च कुशलैश्च भिषग्भिरनु-
ष्ठिताः समुत्तिष्ठमानास्तथा युक्ताद्यापरे म्रियमाणास्तस्माद्भेषजमकि-
ञ्चित्कारं भवति ॥ २ ॥

तद्यथा । श्वभ्रे सरसि च प्रमित्तमल्पमुदकम् । नद्यां
स्यन्दमानायां पांशुधाने पांशुमुष्टिप्रकीर्ण इति । तथापरे दृश्यन्ते
अनुपकरणाद्यापरिचारकाद्यानात्मवन्तश्च कुशलैश्च भिषग्भिरनु-
ष्ठिताः समुत्तिष्ठमानाः । तथा युक्ता म्रियमाणाद्यापरे यतश्च
प्रतिकुर्वन् सिद्धयति प्रतिकुर्वन् म्रियते प्रप्रतिकुर्वन् म्रियते
ततश्चिन्यते भेषजमभेषजेनाविशिष्टमिति ॥ ३ ॥

मैत्रेयः सिष्या चिन्त्यन् इत्यात्रेयः । किं कारणं ये ह्यातुराः
षोडशगुणसमुदितेनानेन भेषजेनोपपद्यमाना इत्युक्तं तदनुप-
पद्य न हि भेषजसाध्यानां व्याधीनां भेषजमकारणं भवति । ये
पुनरातुराः केवलान्भेषजादृते समुत्तिष्ठन्ते न तेषां सम्पूर्णभेषजा-

पपादानाय समुत्थानविशेषोऽस्ति । यथा हि पतितं पुरुषं
समर्थमुत्थानायोत्थापयन् पुरुषो बलमस्योपादधात् । स क्षिप्र-
तरमपरिक्लिष्ट एयोत्तिष्ठेत्तद्वत् सम्पूर्णभेजोपलम्भादातुराः ।
ये चातुराः केवलाद्भेजोपजादपि स्त्रियन्ते न च सर्वे एव ते भेजो-
पपन्नाः समुत्तिष्ठेरन् न हि सर्वे व्याधयो भवन्त्युपायसाध्याः ॥४

न चोपायसाध्यानां व्याधीनामनुपायेन सिद्धिरस्ति न
चासाध्यानां व्याधीनां भेजसमुदायोऽस्ति न ह्यलं ज्ञानवान्
भिषङ्मुमूर्षुमातुरमुत्थापयितुम् । परीक्ष्यकारिणी हि कुशला
भवन्ति । यथा हि योगज्ञोऽभ्यासनित्य द्रव्यासो धनुरादायेषु-
मपास्यन् नातिविप्रकृष्टे महति कारयेनापबाधो भवति । सम्पा-
दयति चेष्टकार्यम् । तथा भिषक् स्वगुणसम्पन्न उपकरणवान्
वीक्ष्य कर्मारम्भमाणः साध्यरोगमनपबाधः सम्पादयत्येवातुर-
मारोग्येण न तस्मान्न भेजजमभेजजेनाविशिष्टं भवति ॥ ५ ॥

इदञ्चेदञ्च न. प्रत्यक्षं यदनातुरेण भेजजेनातुरं चिकित्सामः ।
चाममक्षामेण कथं दुर्बलमाप्याययामः ॥ ६ ॥

स्थूलं मेदस्त्रिनमपतर्पयामः । शीतेनीषाभिभूतमुपचरामः ।
शीताभिभूतमुष्णेन । न्यूनान् धातून् पूरयामः व्यतिरिक्तान्
झासयामः । व्याधीन्मूलविपर्ययेणोपचरन्तः सम्यक् प्रकृतौ
स्थापयामः । तेषां नस्तथा कुर्वतामयं भेजजसमुदायः कान्ततमो
भवति ॥ ७ ॥

भवति चात्र । साध्यासाध्यविभागज्ञौ ज्ञानपूर्वं चिकित्सकः ।

काले चारभते कर्म यत्तम् साधयति घृवम् ॥ ८ ॥

स्वार्थविद्यायशोहानिसुपक्वोशमसंग्रहम् ।

प्राप्नुयान्नियतं वैद्यो योऽसाध्यं ससुपाचरेत् ॥ ९ ॥

मुखसाध्यं मत साध्यं कच्छसाध्यमथापि च ।

द्विविधश्चाप्यसाध्यं स्याद् धाप्यं यदनुपकृतम् ॥ १० ॥

साध्यानां त्रिविधशाल्पमध्यमोत्कृष्टतां प्रति ।
 विकल्पो न त्वसाध्यानां नियतानां विकल्पना ॥ ११ ॥
 हेतवः पूर्वरूपाणि रूपाख्यल्पानि यस्य च ।
 न च तुल्यगुणो दूष्यो न दीपः प्रकृतिर्भवेत् ॥ १२ ॥
 न च कालगुणस्तुल्यो न दीपो दुरुपक्रमः ।
 गतिरेका नवत्वञ्च रोगस्योपद्रवो न च ॥ १३ ॥
 दीपयैकः समुत्पत्तो देहः सर्वोपधचमः ।
 चतुष्पादीपपत्तिश्च सुखसाध्यस्य लक्षणम् ॥ १४ ॥
 निमित्तपूर्वरूपाणां रूपाणां मध्यमे वले ।
 कालप्रकृतिदूष्याणां सामान्येऽन्यतमस्य च ॥ १५ ॥
 गर्भिणीहृद्बालानां नात्युपद्रवपीडितम् ।
 शस्यचाराग्निकृत्यानामनवं कृच्छ्रदीपजम् ॥ १६ ॥
 विद्यादेकपथं रोगं नातिपूर्णचतुष्पदम् ।
 द्विपथं नातिकालं वा कृच्छ्रसाध्यं द्विदीपजम् ॥ १७ ॥
 श्रेयत्वादायुषो याप्यससाध्यं यथ्यसेवया ।
 लब्ध्वाल्लसुखमल्पेन हेतुनाशप्रवर्त्तकम् ॥ १८ ॥
 गम्भीरं बहुधातुस्थं मर्मसन्धिसमाश्रितम् ।
 नित्यानुयायिनं रोगं दीर्घकालमवस्थितम् ॥ १९ ॥
 विद्याद् द्विदीपजं तद्वत् प्रत्याख्येयं त्रिदीपजम् ।
 क्रियापथमतिक्रान्तं सर्वमार्गानुसारिणम् ॥ २० ॥
 श्रौत्सुक्कारतिसंमोहकरमिन्द्रियनाशनम् ।
 दुर्बलस्य सुसंवृढं व्याधिं सारिष्टमेव च ॥ २१ ॥
 भिषजा प्राक् परीक्ष्यैवं विकाराणां सुलक्षणम् ।
 पश्चात् कार्यसमारम्भः कार्यैः साध्येषु धीमता ॥ २२ ॥
 साध्यासाध्यविभागज्ञो यः सम्यक् प्रतिपत्तिमान् ।
 न स सैवेय तुल्यानां सिध्याबुद्धिं प्रकल्पयेत् ॥ २४ ॥

तत्र श्लोकौ । इहोपधं पादगुणाः प्रभावी भेषजाश्रय ।
 आत्रेय-मैत्रेय-मती मतिर्द्वैविध्यनिश्चयः ॥ २४ ॥
 चतुर्विधविकल्पाद्य व्याधयः स्वस्वलक्षणाः ।
 उक्ता महाचतुष्पादे येष्वायत्तं भिषग् जितमिति ॥ १५ ॥

महाचतुष्पादोऽध्याय समाप्तः ।

एकादशोऽध्यायः ।

अथातस्त्रिस्रैषण्यमध्याय व्याख्यास्यामः ।

इति हस्माह भगवानात्रेयः ।

इह खलु पुरुषेणानुपहतसत्त्वबुद्धिपौरुषपरक्रमेण हितमिह
 चामुषिंश्च लोके समनुपश्यता तिस्र एषणाः पर्येष्टव्या
 भवन्ति ॥ १ ॥

तद्यथा । प्राणैषणा धनैषणा परलोकैषणेति । आसान्तु
 खल्वैषणानां प्राणैषणां तावत् पूर्वतरमापद्येत् । कस्मात् प्राण-
 परित्यागे हि सर्वत्यागः । तस्यानुपालनं स्वस्यस्य स्वस्यवृत्ति-
 शत्रुरस्य विकारप्रशमनेऽप्रमादस्तदुभयमेतदुक्तं वक्ष्यते च ।
 तद् यथोक्तमनुवर्त्तमानः प्राणानुपालनाद्दीर्घमायुरवाप्नोतीति ।
 प्रथमैषणा व्याख्याता भवति ॥ २ ॥

अथ द्वितीया धनैषणामापद्येत् । प्राणैभ्यो ह्यनन्तरं धनमेव
 पर्येष्टव्यं भवति । न ह्यतःपापात् पापीयोऽस्ति यदनुपकरणस्य
 दीर्घमायु तस्मादुपकरणानि पर्येष्टुं यतित । तत्रोपकरणोपाया-
 ननुव्याख्यास्यामः ॥ ३ ॥

तद्यथा । कृषिपाशपात्यवाणिज्वराजोपसेवादीनि ।
 यानि चान्यान्यपि सतामविगर्हितानि कर्माणि वृत्तिपुष्टि-
 कराणि विद्यात् तान्प्रारभेत कर्तुम् । तथा कुर्वन् दीर्घजीवित-

मनुभवन् पुरुषो भवतीति । द्वितीया धनैपणा व्याख्याता
भवति ॥ ४ ॥

अथ तृतीयां परलोकैपणामापद्येत । संशयश्चात्र : कथं
भवित्याम इत्युपगतान्वेति । कुतः पुनः संशय इति उच्यते सन्ति
ह्येके प्रत्यक्षपराः परोक्षत्वात् पुनर्भवस्य नास्ति क्वमाश्रितः
सन्ति चापरे ये त्वागमप्रत्ययादेव पुनर्भवमिच्छन्ति श्रुतिभेदाच्च ।
मातरं पितरश्चेक्रे मन्यन्ते जस्यकारणं स्वभावं परनिर्माणं
यदृच्छाच्चापरे जनाः । इत्यतः संशयः । किं नु खल्वस्ति पुन-
र्भवो न वेति । तत्र बुद्धिमान् नास्ति क्वबुद्धिं जह्यात् विचिकि-
त्साच्च । कस्मात् प्रत्यक्षं ह्यल्पमनल्पमप्रत्यक्षमस्ति यदागमात्
मानयुक्तिभिरुपलभ्यते । यैरेव तावदिन्द्रियैः प्रत्यक्षमुपलभ्यते
तान्येव सन्ति चाप्रत्यक्षाणि ॥ ५ ॥

सताञ्च रूपाणामतिसन्निकर्षादतिविप्रकर्षादावरेणात् कारण-
दौर्बल्यान्मनोऽनवस्थानात् समानाभिहारादभिभावादतिसी-
क्ष्मयाच्च प्रत्यक्षानुपलब्धिः । तस्मादपरीक्षितमेतदुच्यते प्रत्यक्ष-
मेवास्ति मान्यदस्तीति श्रुतयस्येता न कारणं युक्तिविरोधात् ॥ ६ ॥

आत्मा मातुः पितुर्वा यः सोऽपत्यं यदि सञ्चरेत् ।

द्विविधं सञ्चरेदात्मा सर्वां यावययेन वा ॥ ७ ॥

सर्वचेत् सञ्चरेन्मातुः पितुर्या मरणं भवेत् ।

निरन्तरं नावयवः कश्चित् सूक्ष्मस्य चात्मनः ॥ ८ ॥

बुद्धिर्मनश्च निशीते यथैवात्मा तथैव तै ।

ये प्राञ्चैषा मतिस्तेषां योनिर्नास्ति चतुर्विधा ॥ ९ ॥

विद्यात् स्वाभाविकं यथां धातूनां यत् स्वलक्षणम् ।

संयोगे च विभागे च तेषां कर्मैव धारणम् ॥ १० ॥

अनादिचेतना धातोर्नैष्यते परनिर्मितिः ।

पर आत्मा स चेद्देतुरिष्टोऽस्तु परिनिर्मितिः ॥ ११ ॥

न परीक्षा न परीक्ष्यं न कर्त्ता कारणं न च ।

न देवा नर्षयः सिद्धाः कर्म कर्मफलं न च ॥ १२ ॥

नास्ति कस्यास्ति नैवात्मा यदृच्छोपहृतात्मनः ।

पातकेभ्यः परश्चैतत् पातकं नास्तिकग्रहः ॥ १३ ॥

तस्मान्मतिं विमुच्येताममार्गप्रसृतां बुधः ।

सतां बुद्धिप्रदीपेन पश्येत् सर्वं यथातथम् ॥ १४ ॥

द्विविधमेव खलु सर्वं सच्चासच्च तस्य चतुर्विधा परीक्षा ।

प्राप्तीपदेशः प्रत्यक्षमनुमानं युक्तिश्चेति ॥ १५ ॥

प्राप्तास्तावत् । रजस्तमोभ्यां निर्मुक्तास्तपोज्ञानबलेन ये ।

येषां त्रिकालममलं ज्ञानमव्याहृतं सदा ॥ १६ ॥

प्राप्ताः शिष्टा विबुधास्ते तेषां वाक्यमसंशयम् ।

सत्यं वक्ष्यन्ति ते कस्मादसत्यं नीरजस्तमः ॥ १७ ॥

प्रात्मेन्द्रियमनोऽर्थाणां सन्निकर्षात् प्रवर्त्तते ।

व्यक्ता तदात्वे या बुद्धिः प्रत्यक्षं सा निरुच्यते ॥ १८ ॥

प्रत्यक्षपूर्वं त्रिविधं त्रिकालज्ञानुमीयते ।

वङ्गिर्निगूढो धूमेन मैथुनं गर्भदर्शनात् ॥ १९ ॥

एवं व्यवस्यन्त्यतीत वीजात् फलमनागतम् ।

दृष्टा वीजात् फलं जातमिहैव सदृशं बुधाः ॥ २० ॥

जलकर्षणवीजसंयोगात् शस्यसम्भवः ।

युक्तिः पङ्धातुसयोगाद्गर्भाणां सम्भवस्तथा ॥ २१ ॥

मथ्यमन्यनमन्योनसंयोगादग्निसम्भवः ।

युक्तियुक्ता चतुष्पादसम्पद्ग्राधिनिवर्त्तणी ॥ २२ ॥

बुद्धिः पश्यति या भावान् बहुकारणयोगजान् ।

युक्तिस्त्रिकाला सा ज्ञेया त्रिवर्गः साधते यया ॥ २३ ॥

एषा परीक्षा नास्वन्था यया सर्वं परीक्षते ।

परीक्ष्यं सदचञ्चैवं तथा चास्ति पुनर्भवः ॥ २४ ॥

तत्राज्ञागमस्त्वावदेदो यद्यान्योऽपि कश्चिद्देदार्यादविपरीतः
परीक्षकैः प्रणीतः । शिष्टानुमतो लोकानुग्रहप्रवृत्तः शास्त्रवादः
स चाज्ञागमः । आज्ञागमादुपलभ्यते दानं तपो यज्ञः सत्यमङ्गिसा
ब्रह्मचर्यमिन्द्रियभ्युदयनिःश्रेयसकराणि । न चानतिवृत्तसत्वदीया-
णामदोषैरपुनर्भवो धर्मद्वारेषूपदिश्यते ॥ २५ ॥

धर्मद्वारावहितैश्च व्यपगतभयरागद्वेषलोभगोहमानैर्ब्रह्मपरै-
राप्तः कर्मविद्धिरनुपहतसत्वबुद्धिप्रचारैः पूर्वैः पूर्वतरैः महर्षि-
भिर्दिव्यचक्षुर्भिर्दृष्टोपदिष्टः पुनर्भव इति व्यवस्येदेवं पुनर्भवं
प्रत्यक्षमपि चीपलभ्यते ॥ २६ ॥

मातापितृोर्विमदृशान्यपत्यानि तुल्यसम्भवानां वर्णस्वरा-
क्षतिसत्वबुद्धिभाग्यविशेषाः । प्रवरावरकुलजन्मदास्यैश्चर्य्यं सुखा-
सुखमायुः । आयुषो वैपम्यन्निहाकृतस्थावाप्तिरशिक्षितानाञ्च
रुदितस्तनपानहामवासादीनाञ्च प्रवृत्तिर्लक्षणोत्पत्तिः कर्म-
सामान्ये फलविशेषो मेधा क्वचित् क्वचित् कर्मस्थमेधा जाति-
स्मरणमिहागमनमितयुगतानाञ्च भूतानां समदर्शने प्रिया-
प्रियत्वम् । अतएवानुमीयते यत् स्वकृतमपरिहार्यमविनाशि
षोर्वदेहिकं देवसंज्ञकमानुषमिहिकं कर्म तस्यैतत् फलमितयान्य-
द्भविष्यतीति फलाद्बीजमनुमीयते फलञ्च बीजात् ॥ २७ ॥

युक्तिरैषा पङ्क्थातुसमुदयाद्बर्भजन्म आत्मा च परलोक-
सम्बन्ध एव इति कर्तृकरणमयोगात् क्रिया । कृतस्य कर्मणः
फलं नाकृतस्य नाङ्गुरोत्पत्तिरबीजात् । कर्मसदृशं फलं नान्य-
स्माद्बीजाद्व्याप्त्योत्पत्तिरिति युक्तिः ॥ २८ ॥

एवं प्रमाणैश्चतुर्भिरुपदिष्टैः पुनर्भवे धर्मद्वारेष्वनुविधीयते ॥ २९ ॥

तद्यथा गुरुशुश्रुपायामध्ययने व्रतचर्यायां दारक्रियायाम-
पत्यात्पादने भृत्यभरणेऽतिथिपूजायां दानेऽनभिध्यायां तपस्य-
नसूयायां देवषाड्मनसि कर्मण्यक्लिष्टे देहेन्द्रियमनोऽर्थबुद्ध्यात्म-

परीक्षायां मनःसमाधाविति । यानि चान्यान्येष्वेवंविधानि कर्माणि सतामविगर्हितानि स्वर्गाणि वृत्तिपुष्टिकराणि विद्या-
त्तान्यारभेत कर्तुम् । तथा कुर्वन्निह चैव यशो लभते प्रेत्य च स्वर्गमिति । तृतीया परलोकैषणा व्याख्याता भवति ॥ ३० ॥

अथ खलु त्रय उपस्तम्भाः । त्रिविधं बलम् । त्रीष्ट्यायत-
नानि । त्रयो रोगाः । त्रयो रोगमार्गाः त्रिविधा भिषजः
त्रिविधमोषधमिति ॥ ३१ ॥

त्रय उपस्तम्भा इत्याहारः स्रग्नी ब्रह्मचर्यमिति । एभिस्त्रिभि-
र्भुक्तियुक्तरूपस्तम्बमुपस्तम्भैः शरीरं बलवर्णोपचयोपचितमनु-
वर्तते यावदायुषः संस्कारात् संस्कारमहितमनुपसेव-
मानस्य य इहैवोपदेक्षते ॥ ३२ ॥

त्रिविधं बलमिति सहजं कालजं युक्तिकृतञ्च । तत्र सहजं
यच्छरीरसत्वयोः प्राकृतम् । कालकृतमृतुविभागजं वयस्कृतञ्च ।
युक्तिकृतं पुनस्तदाहारचेष्टायोगजम् ॥ ३३ ॥

त्रीष्ट्यायतनानीति अर्थानां कर्मणः कालस्य चातियोग-
योगमिथ्यायोगाः । तत्रातिप्रभावतां दृश्यानामतिमात्रं दर्शन-
मतियोगः । सर्वशोऽदर्शनमयोगः । अतिसूक्ष्मातिस्त्रिष्टातिविप्र-
कटरोद्रभैरवाद्भुतद्विष्टवीभत्सत्रिकृतादिरूपदर्शनं मिथ्यायोगः
॥ ३४ ॥

तयातिमात्रस्त्वनितोपहतक्रुष्टादीनां शब्दानामतिमात्रं
श्रवणमतियोगः । सर्वशोऽश्रवणमयोगः । पुरुषेष्टविनाशोप-
घातप्रघर्षणभीषणादिशब्दश्रवणं मिथ्यायोगः ॥ ३५ ॥

तयातितोत्सोपाभिष्यन्दिनां गन्धानामतिमात्रं घ्राणमति-
योगः । सर्वशोऽघ्राणमयोगः । मूर्तिद्विष्टामेध्यक्लिन्नविषपवन-
कुण्ठपगन्धादिघ्राणं मिथ्यायोगः ॥ ३६ ॥

तथा रमानामत्वादानमतियोगः । अनादानमयोगः । मिथ्या-
योगो रागिबन्ध्वाहारविधिविशेषायतनेप्रपदिश्रते ॥ ३७ ॥

समयोगयुक्तास्तु प्रकृतिहेतवो भवन्ति । सर्वेषामेव भावानां भावाभावो नान्तरेण योगायोगातियोगमिथ्यायोगान् समुपलभ्येते । यथास्त्रं युक्त्यपेक्षिणौ हि भावाभावौ ॥ ४८ ॥

द्वयो रोगा इति निजागन्तुमानसाः तत्र निजः शरीरदोषसमुत्थः । आगन्तुर्भूतविषवायुग्निसम्प्रहारादिसमुत्थः । मानसः पुनरिष्टस्त्रालाभाल्लाभाच्चानिष्टस्योपजायते ॥ ४९ ॥

तत्र बुद्धिमता मानसव्याधिविपरीतेनापि सता बुद्ध्या हिताहितमवेच्छावेच्छ धर्मार्थकामानाम् अहितानामनुपसेवने हितानाञ्चोपसेवने प्रयतितव्यम् ॥ ५० ॥

न ह्यन्तरेण लोके द्वयमेतत् मानसं किञ्चिन्निष्पद्यते सुखं वा दुःखं वा तस्मादेतच्चानुष्ठेयम् । तद्विद्यद्विद्वानाञ्चोपसेवने प्रयतेतव्यम् । आत्मदेशकालबलशक्तिज्ञाने यथावच्चेति ॥ ५१ ॥ भवति चात्र । मानसं प्रति भैषज्यं त्रिवर्गस्यान्ववेक्षणम् ।

तद्विद्यसेवा विज्ञानमात्माटीनाञ्च सर्वश इति ॥ ५२ ॥

द्वयो रोगमार्गा इति । शाखा मर्मास्थिसन्धयः कोष्ठश्च । तत्र शाखा रक्तादयो धातवस्त्वक् च वाह्यो रोगमार्गः । मर्माणि पुनर्वस्तिहृदयमूर्धादीनि अस्थिसन्धयोऽस्त्रिसंयोगास्तत्रोपनिवदाश्च आयुक्कण्डुरा मध्यमो रोगमार्गः । कोष्ठः पुनरुच्यते महास्रोतः शरीरमध्यं महानिम्नमामपक्वाशयश्चेति पर्यायशब्दैः तन्त्रे स रोममार्ग आभ्यन्तरः ॥ ५३ ॥

तत्र गण्डपीडकालअपचीर्चर्मकीलावुदाधिर्मांसालसक्कुष्ठव्यङ्गादयो विकारा वह्निर्मार्गजाः ॥ ५४ ॥

वैमर्षव्ययुगुल्मार्गोपिद्रध्यादयः शाखानुष्ठारिणो भवन्ति रोगाः ॥ ५५ ॥

पक्षधधहापतानकार्दितशोपराजयस्त्रास्थिसन्धिगूलगुदभ्रशादयः शिरोहृद्दस्त्रिरोगादयश्च मध्यममार्गानुष्ठारिणो भवन्ति रोगाः ॥ ५६ ॥

ज्वरातीसारहृद्यलसकविसूचिकाकासश्वासहिकानाहोदर-
प्लीहादयोऽन्तमार्गजाय । वीसर्प-श्वयथु-गुल्मार्शो-विद्रध्यादयः
कोष्ठमार्गानुसारिणो भवन्ति रोगाः ॥ ५७ ॥

विविधा भिषज इति ।

भिषक् छद्मचराः सन्ति सन्त्येके सिद्धमाधिताः ।

सन्ति वैद्यगुणैर्युक्तास्त्रिविधा भिषजो भुवि ॥ ५८ ॥

वैद्यभाण्डौपधैः पुस्तैः पञ्चवैरवलोकनैः ।

समन्ते ये भिषक्शब्दमज्ञास्ते प्रतिरूपकाः ॥ ५९ ॥

श्रेयशो ज्ञानसिद्धानां व्यपदेगादतद्विधाः ।

वैद्यशब्दं लभन्ते ये ज्ञेयास्ते सिद्धमाधिताः ॥ ६० ॥

प्रयोगज्ञानविज्ञानसिद्धिमिद्धाः सुखप्रदाः ।

जीविताभिसरा ये स्युर्वैद्यत्वं तेष्वथस्थितम् ॥ ६१ ॥

विविधमीपधमिति । दैवव्यपात्रयं युक्तिव्यपात्रयं सत्वाव-
जयय । तत्र दैवव्यपात्रयं मन्तृोपधिमणिमङ्गलवल्गुपहारहो-
मनियमप्रायश्चित्तोपवासस्वस्त्ययनप्रणिपाततीर्थगमनादि । युक्ति-
व्यपात्रयं पुनराहारीप्रधद्रव्याणां योजना । सत्वावजयः पुन-
रहितेभ्योऽर्थेभ्यो मनोविनिग्रहः ॥ ६२ ॥

शरीरदोषप्रकोपे तु खलु शरीरमेवाश्रित्य प्रायशस्त्रिविध-
मोपधमिच्छन्ति । अन्तःपरिमार्जनं वह्निःपरिमार्जनं शस्त्र-
प्रणिधानश्चेति । तत्रान्तःपरिमार्जनं यदन्तःशरीरमनुप्रवि-
श्योपधमाहारजातव्याधीन् प्रमार्ष्टि । यत् पुनर्वह्निःस्वर्ग-
माश्रित्याभ्यङ्गस्वेद-प्रदेह-परिधेकोन्मर्दनाद्यैरामयान् प्रमार्ष्टि
तद्वह्निःपरिमार्जनम् ॥ ६३ ॥

शस्त्रप्रणिधानं पुनश्चेदनभेटनच्यधनदारणलेखनोत्पाटन-
पृच्छनमीयनैपण्यचारजनौकाश्चेति ॥ ६४ ॥

प्राज्ञो रोगं समुत्पन्ने वाह्येनाभ्यन्तरेण वा ।

कर्मणा लभते शर्म शस्त्रोपक्रमणेन वा ॥ ६५ ॥

बालस्तु खलु मोहाद्वा प्रमादाद्वा न बुध्यते ।
 उत्पद्यमानं प्रथमं रोगं शत्रुमिवाबुधः ॥ ६६ ॥
 अणुर्हि प्रथमं भूत्वा रोगः पश्चाद्विवर्द्धते ।
 स जातमूलो मुष्णाति बलमायुश्च दुर्मतेः ॥ ६७ ॥
 न मूढो लभते संज्ञां तावद्यावन्न पीड्यते ।
 पीडितस्तु मतिं पथात् कुरुते व्याधिनिग्रहे ॥ ६८ ॥
 अथ पुत्रांश्च दारांश्च ज्ञातींश्चाङ्गय भापते ।
 सर्वस्वेनापि मे कश्चिद्भिषगानीयतामिति ॥ ६९ ॥
 तथाविधश्च कः शक्तो दुर्बलं व्याधिपीडितम् ।
 क्लृप्तं चीषेन्द्रियं दीनं परिव्रातुं गतायुषम् ॥ ७० ॥ ।
 स वातारमनासाद्य बालस्यजति जीवितम् ।
 गोधालाङ्गुलवद्देवाक्लृथमाणा वलीयसा ॥ ७१ ॥
 तस्मात् प्रागेव रोगेभ्यो रोगेषु तरुणेषु वा ।
 भेषजैः प्रतिकुर्वीत य इच्छेत् सुखमात्मनः ॥ ७२ ॥
 तत्र श्लोकौ । एषणाश्चाप्युपस्तम्भा बलं कारणमामयाः ।
 तिस्रैषणीये मार्गाश्च भिषजो भेषजानि च ॥ ७३ ॥
 त्रिवेनाष्टौ समुद्दिष्टाः क्लृप्तात्रेयेण धीमता ।
 भावाभावेष्वसक्तेन येषु सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ७४ ॥

इति तिस्रैषणीयाध्याय समाप्तः ।

द्वादशोऽध्यायः ।

अथातो वातकलाकलीयमध्याय व्याख्यास्यामः ।

इति हस्माह भगवानात्रेयः ।

वातकलाकलीयज्ञानमधिकृत्य परस्परमेतानि जिज्ञास-
 मानाः समुपविश्य महर्षयः पप्रच्छुरन्योन्थं किं गुणी वायुः
 किमस्य प्रकीपनमुपगमनानि वास्य कानि । कथञ्चैनमसद्वात-

वन्तमनवस्थितमनासाद्य प्रकोपनप्रशमनानि प्रकोपयन्ति प्रश-
मयन्ति वा । कानि चास्य कुपिताकुपितस्य शरीराशरीर-
चरस्य शरीरेषु वा चरतः कर्माणि वह्निःशरीरेभ्यो वेति ॥ १ ॥

अत्रोवाच छशः साङ्ख्यत्यायनः । रुद्धलघुशीतदारुणखर-
विपदाः पङ्क्तिमे वातगुणां भवन्ति । तत् श्रुत्वा वाक्यं कुमार-
शिरा भरद्वाज उवाच ॥ २ ॥

एवमेतद् यथा भगवानाह एत एव वातगुणा भवन्ति ।
सतु एवंगुणैः द्रव्यैरेवं प्रभावैश्च कर्मभिरभ्यस्यमानैर्वायुः प्रको-
पमापद्यते समानगुणाभ्यासो हि धातूनां वृद्धिकारणमिति ॥ ३ ॥

तत् श्रुत्वा वाक्यं काण्डायनो वाह्नीकभिषगुवाच । एवमेतद्
यथा भगवानाह । एतान्येव वातप्रकोपनानि भवन्ति । अतो
विपरीतानि स्वत्वस्य प्रशमनानि भवन्ति । प्रकोपनविपर्ययो
हि धातूनां प्रशमकारणमिति ॥ ४ ॥

तत् श्रुत्वा वाक्यं वडिशो धामार्गव उवाच । एवमेतद्
यथा भगवानाह । एतान्येव वातप्रकोपप्रशमनानि भवन्ति ।
यथा ह्येनमसङ्घातमनवस्थितमनासाद्य प्रकोपनप्रशमनानि
प्रकोपयन्ति प्रशमयन्ति वा । तथानुव्याख्यास्यामः । वात-
प्रकोपनानि खलु रुद्धलघुशीतदारुणखरविगद्गुणिकराणि
शरीराणां तथाविधेषु शरीरेषु वायुराययं गत्वा आप्याय्यमानः
प्रकोपमापद्यते । वातप्रशमनानि पुनः स्निग्धगुरुष्णक्षुण्ड-
पिच्छिलघनकराणि शरीराणां तथाविधेषु शरीरेषु वायुरामज्य-
मानघरन् प्रशान्तिमापद्यते ॥ ५ ॥

तच्छ्रुत्वा वडिशवचनमवितथमृषिमणैरनुमतमुवाच वार्या
विदो राजर्षिः एवमेतत् सर्वमनपवादं यथा भगवानाह ।
यानि तु खलु वायोः कुपिताकुपितस्य शरीराशरीरचरस्य
शरीरेषु चरतः कर्माणि वह्निःशरीरेभ्यो वा भवन्ति ॥ ६ ॥

तैः प्राग्भवयवान् प्रत्य वानुमानोपमानोपदेशैः साधयित्वा नम-
स्कृत्य वायवे यथाशक्ति प्रवक्ष्यामः । वायुस्तन्त्रयन्त्रधरः प्राणो-
दानसमानव्यानापानात्मा प्रवर्तकश्चेष्टानामुच्चावचानां नियन्ता
प्रणेतारश्च मनसः । सर्वेन्द्रियाणामुद्योगकरः । सर्वेन्द्रियार्थाना-
मभिजोडा सर्जगरीरधातुव्यूहकरः सन्धानकरः शरीरस्य प्रव-
र्तको वाचः प्रकृतिः स्पर्शशब्दयोः श्रोत्रस्पर्शनयोर्मूलं हृषीत्-
साहयोर्योनिः । समीरणोऽग्नेर्दीपसंशोषणः । क्षेप्ता वह्निर्मलानां
स्थूनानुस्रोतसां भेत्ता कर्त्ता गर्भाङ्गतोनाम् आयुषोऽनुवृत्ति-
प्रत्ययभूतो भवत्यकुपितः ॥ ७ ॥

कुपितस्तु खलु शरीरे शरीरं नानाविधैर्विकारैरुपतपति ।
बलवर्णसुखायुषामुपघाताय मनो व्यावर्त्तयति सर्वेन्द्रियाण्युप-
हन्ति । विनिहन्ति गर्भान् विकृतिमापादयत्यतिकालं धार-
यति । भयशोकमोहदैन्यातिप्रलापान् जनयति प्राणांशोप-
रुणद्धि । प्रकृतिभूतस्य खल्वस्य लोकेषु चरतः कर्माणीमानि
भवन्ति ॥ ८ ॥

तद्यथा । धरणीधारणं ज्वलनोज्ज्वालनम् आदित्यचन्द्रनक्षत्र-
ग्रहगणानां सन्तानगतिविधानं सृष्टिश्च नैघानाम्, अपाञ्च
विसर्गः प्रवर्त्तनं स्रोतसां पुष्पफलानाञ्चाभिनिर्वर्त्तनमुद्देदनञ्चो-
द्भिदानासृत्तूनां प्रविभागः, विभागो धातूनां धातुमानसस्थान
व्यक्तिः बीजाभिसंस्कारः शस्त्राभिवर्द्धनं विक्रोदीपशोषणभवे-
कारिक्रविकारश्चेति ॥ ९ ॥

प्रकुपितस्य खल्वस्य लोकेषु चरतः कर्माणीमानि भवन्ति ॥
१० ॥

तद्यथा उत्पीडनं सागराणामुद्धर्त्तनं चरसां प्रतिवर्त्तनमाप-
गानामाकम्पनञ्च भूमेराधमनसम्बुदानां शिखरिशिखरावमयन
सुप्तयनमनोकहानां नीहारनिर्झादयांशुसिकतामत्यभेकीरग-

चाररुधिराश्माशनिविसर्गो व्यापादनश्च पणामृतूनां शस्यानाम-
संघातो भूतानाञ्चोपसर्गो भावानाश्चाभांवरणम् । चतुर्युगान्त-
कराणां भेद्यसूर्यानलानिलानां विसर्गः । स हि भगवान् प्रभव-
श्चाव्ययश्च भूतानां भावानामभावाकरः ॥ ११ ॥

सुखासुखयोर्विधाता मृत्युर्यमो नियन्ता प्रजापतिरदितिर्विश्व-
कर्मा विश्वरूपः सर्वगः सर्वतन्त्राणां विधाता । भावानामण-
विभुर्विष्णुः क्रान्ता लोकानां वायुरेव भगवानिति ॥ १२ ॥

तत् श्रुत्वा वार्योविदवचो मारीचिरुवाच । यद्यप्येवमेतत्
किमर्थस्यास्य वचने विज्ञाने वा सामर्थ्यमस्ति भिषग्विद्यायाम्
भिषग्विद्यां वाधिक्षुल्य इयं कथा प्रवृत्तेति । वार्योविद् उवाच ।
भिषक् पवनमतिबलमतिपरुषमतिशीघ्रकारिणमात्ययिकश्चेत्
नानुनिश्चयेत् ॥ १३ ॥

सहसा प्रकुपितमतिप्रयतः कथमग्रेऽभिरक्षितुमभिधा-
स्यति । प्रागेवैनमत्ययभयादिति । वायोर्यथार्थां स्तुतिरपि
भवत्यारोग्याय बलवर्णहृदये वर्चस्त्रित्वायोपचयाय च । ज्ञानोप-
पत्तये परमायुःप्रकर्षाय चेति । मारीचिरुवाच । अग्निरेव
शरीरे पित्तान्तर्गतः कुपिताकुपितः शुभाशुभानि करोति ।
तद्यथा ॥ १४ ॥

पक्लिमपक्लिं दर्शनमदर्शनं मात्रामांशत्वमुष्णः प्रकृति
विकृतिवर्णः शौर्यं भयं क्रोधं हृषं मोहं प्रसादमित्येवमादीनि
चापराणि इन्द्रादीनीति । तत् श्रुत्वा मारीचिवचः काश्यप
उवाच । सोम एव शरीरे श्लेष्मान्तर्गतः कुपिताकुपितः शुभा-
शुभानि करोति । तद्यथा ॥ १५ ॥

दास्यं शैथिल्यमुपचयं काश्यमुक्त्वाहमानस्यं हृषतां श्लीघतां
बुद्धिं मोहमेवमादीनि चापराणि इन्द्रादीनीति । तत् श्रुत्वा
काश्यपवचो भगवान् पुनर्ब्रह्मरात्रेय उवाच । सर्वं तत् भवन्तः

सर्वं एव अत्र यातपित्तश्लेष्मणः प्रकृतिभूताः पुरुषमव्यापये-
न्द्रियं ब्रह्मवर्णसुखोपपन्नमौषुपा महतोपपादयन्ति । सम्यगीया-
वरिता धर्माद्यकामा निःश्रेयमेव महता उपपादयन्ति पुरुषमिह
वामुच्छिन्नं लोके । विहतास्त्वेन महता विपर्ययेणोपपादयन्ति ।
ऋतवद्भय इव विहृतिभाषणा लोफमशुभेनोपघातकानि इत्ये-
तद्वचः सर्व एवानुमेनिरे वचनमाशेषस्य भगवतोऽभिननन्दु-
चेति ॥ १० ॥

भवति चात्र । तदात्रेय वचः श्रुत्वा सर्व एवानुमेनिरे ।

ऋषयोऽभिननन्दुय ययेन्द्रवचनं सुराः ॥ १८ ॥

तत्र श्लोकौ । मद्गुणा द्विविधा हेतुर्विधिर्धर्मं कर्म यत् पुनः ।

वायोऽनुर्विधिं कर्म पृथक् च कफपित्तयोः ॥ १८ ॥

महर्षीणां मतिर्या या पुनर्वसुमतिश्च या ।

कन्डाकलीये वातस्य तत् सर्वं सम्प्रकाशितमिति ॥ २० ॥

इति वातश्लेष्मणोऽध्यायः समाप्तः ।

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथातः श्लेष्मणोऽध्यायं व्याख्यासामः ।

इति इस्माह भगवानात्रेयः ।

सांख्यैः संख्यातसंख्यैः सहासीनं पुनर्वसुम् ।

जगद्विदार्यं प्रपच्छ वद्विवेगः सुसंगमम् ॥ १ ॥

किं योनयः कति श्लेष्माः के च श्लेष्मगुणाः पृथक् ।

कालानुपाने के कस्य कति काश्च विचारणाः ॥ २ ॥

कति मात्राः कथं मानाः का च केपूपदिश्यते ।

कश्च केभ्यो हितः श्लेष्मः प्रकर्षः श्लेष्मने च कः ॥ ३ ॥

श्लेष्माः के केच न श्लेष्माः श्लिग्धातिश्लिग्धलक्षणम् ।

किं पानात् प्रथमं पीते जीर्णं किञ्च हिताहितम् ॥ ४ ॥

के मृदुकरकोष्ठाः का व्यापदः मिदयस्य काः ।

अच्छे संगीधने चैव स्नेहे का हतिरिष्यते ॥ ५ ॥

विचारणाः केषु योज्या विधिना केन तत् प्रभो ! ।

स्नेहनस्यामितज्ञान ! शास्त्रमिच्छामि वेदितुम् ॥ ६ ॥

पय तत् संगयच्छेत्ता प्रत्युवाच पुनर्वसुः ।

स्नेहानां द्विविधा सौम्य ! योनिः स्वावरजङ्गमा ॥ ७ ॥

तिलः पियालाभिपुक्कौ विभीतकश्चित्राभयैरण्डमधूकसर्पयाः ।

कुसुमविल्वारुकनूलकातसीनिकोचकाक्षीङ्करञ्जशिग्रुजाः ॥ ८ ॥

स्नेहाययाः स्वावरसंज्ञितास्तथा स्युर्जङ्गमा मत्स्यशृगाः सर्पक्षिणः ।

लेपं हृदिस्त्रीरष्टताम्रिपं वसा स्नेहेषु मज्जा च तथोपदिश्यते ॥ ९ ॥

सर्वेषां तैलजातानां तिलतैलं विशिष्यते ।

वलायि स्नेहने चाग्रमैरण्डन्तु विरेचने ॥ १० ॥

मर्पिस्तैलं वसा मज्जा सर्वस्नेहोत्तमा मताः ।

एभ्यथैवोत्तमं सर्पिः संस्कारस्यानुवर्तनात् ॥ ११ ॥

घृतं पित्तानिलहरं रसगुक्तीजसां हितम् ।

निर्वापणं मृदुकरं स्वरवर्णप्रसादनम् ॥ १२ ॥

मारुतघ्नं न च श्लेष्मवर्धनं बलवर्धनम् ।

त्वच्यमुष्णं स्थिरकरं तैलं योनिविशोधनम् ॥ १३ ॥

विद्वभग्नाहतभ्रष्टयोनिकर्णशिरीरुजि ।

पौरुषोपचये स्नेहे व्यायामे चेष्यते वसा ॥ १४ ॥

वसशक्ररसश्लेष्मदो मज्जविवर्धनः ।

मज्जा विशेषतोऽस्याञ्च बलहात् स्नेहने हितः ॥ १५ ॥

मर्पिः शरदि पातश्च वसा मज्जा च माधवे ।

तैलं प्राहृषि नात्युष्णं शीते स्नेहं पिवन्नरः ॥ १६ ॥

वातपित्ताधिके रात्रावुष्णे चापि पिवन्नरः ।

श्लेष्माधिके दिवाशीते पिवेच्चामलभास्करे ॥ १७ ॥

अत्युष्णे वा दिवापीते वातपित्ताधिकेन च ।
 मूर्च्छां पिपासामुन्नादं कामलां वा समीरयेत् ॥ १८ ॥
 शीते रात्रौ पिवेत् स्नेहं नरः श्लेष्माधिकोऽपि वा ।
 आनाहमरुचिं शूलं पाण्डुतां वा समृच्छति ॥ १९ ॥
 जलमुष्णं घृते पेयं यूपस्तैलेऽनुशस्यते ।
 वसामब्जोस्तु मण्डः स्यात् सर्वपूणमथाम्बु वा ॥ २० ॥
 श्रोदनश्च विलेपी च रसो मांसं पयो दधि ।
 यवागूः सूपशाकौ च यूपः काम्बलिकः खडः ॥ २१ ॥
 शक्तवस्त्रिलपिष्टञ्च मद्यं लेहास्तथैव च ।
 भक्ष्यमभ्यञ्जनं वस्त्रिस्तथा चोत्तरवस्तयः ॥ २२ ॥
 गण्डूपः कर्णतेलञ्च नस्य कर्णाचितर्पणम् ।
 चतुर्विंशतिरित्येताः स्नेहस्य प्रविचारणाः ॥ २३ ॥
 अच्छपेयस्तु यः स्नेहो न तामाहुर्विचारणाम् ।
 स्नेहस्य स भिषग्दृष्टः कल्प. प्राथमकल्पिकः ॥ २४ ॥
 रमैश्वोपहतः स्नेहः समासव्यासयोगिभिः ।
 पङ्क्तिस्त्रिषष्टिधा सङ्ख्याः प्राप्नोत्येकश्च केवलः ॥ २५ ॥
 एममेवा चतु.षष्टिः स्नेहानां प्रविचारणाः ।
 सात्प्रतुब्धाधिपुरुषान् प्रयोन्या जानता भवेत् ॥ २६ ॥
 अहोरात्रमहं कृत्स्नमर्धाहञ्च प्रतोच्छते ।
 प्रधाना मध्यमा ऋक्षा स्नेहमात्रा जरां प्रति ॥ २७ ॥
 इति तिस्र. समुद्दिष्टा मात्राः स्नेहस्य मानतः ।
 तासां प्रयोगान् वक्ष्यामि पुरुषं पुरुषं प्रति ॥ २८ ॥
 प्रभूतस्नेहनित्या ये क्षुत्पिपासामहा नराः ।
 पावकधीतमबलो येषां ये चोत्तमा बले ॥ २९ ॥
 गुल्मिनः सर्पदृष्टाश्च वीरुषोपहताश्च ये ।
 उन्नताः कृच्छ्रमूत्राश्च गाढवर्चस एव च ॥ ३० ॥

- पिवेयुरुत्तमां मात्रां तस्याः पाने गुणान् शृणु ।
 विकारान् शमयत्येषा शीघ्रं सम्यक् प्रयोजिता ॥ ३१ ॥
 दोषानुकर्षिणी मात्रा सर्वमार्गानुसारिणी ।
 बल्या पुनर्नवकरी शरीरेन्द्रियचेतसाम् ॥ ३२ ॥
 अरुष्कस्फोटपीडका कण्डुपामाभिरर्दिता ।
 कुष्ठिनश्च प्रमीढाश्च वातगोणितकाश्च ये ॥ ३३ ॥
 नातिवृद्धाग्निर्धैव मृदुकोष्ठास्तथैव च ।
 पिवेयुर्मध्यमां मात्रां मध्यमाद्यापि ये बले ॥ ३४ ॥
 मात्रैषा मन्दविभ्रंशा न चातिबलहारिणी ।
 सुखेन च स्नेहयति शोधनार्थं च युज्यते ॥ ३५ ॥
 ये तु वृद्धाश्च बालाश्च सुकुमाराः सुखोचिताः ।
 रिक्तकोष्ठत्वमहितं येषां मन्दाग्नेयश्च ये ॥ ३६ ॥
 ज्वरातीमारकासाश्च येषां चिरसमुत्थिताः ।
 स्रोहमात्रां पिवेयुस्ते ऋक्षां ये चावरा बले ॥ ३७ ॥
 परिहारे सुखा चैषा मात्रा स्नेहनहृंहणी ।
 वृथा बल्या निराबाधा चिरश्चाप्यनुवर्तने ॥ ३८ ॥
 * वातपित्तप्रकृतयो वातपित्तविकारिणः ।
 चक्षुष्कामाः क्षताः क्षीणा वृद्धा बालास्तथाबलाः ॥ ३९ ॥
 आयुःप्रकर्षकामाश्च बलवर्णस्वरार्थिनः ।
 पुष्टिकामाः प्रजाकामाः सौकुमार्यार्थिनश्च ये ॥ ४० ॥
 दौष्योजःश्रुतिमेधाग्निबुद्धीन्द्रियवस्तार्थिनः ।
 पिवेयुः सर्पिरात्ताश्च दाहशूलविपाग्निभिः ॥ ४१ ॥
 प्रहृदश्लेष्मिदस्काश्चलस्यूलगलोदराः ।
 वातव्याधिभिराविष्टा वातप्रकृतयश्च ये ॥ ४२ ॥
 बल तनुत्वं लघुतां दृढतां स्थिरगात्रताम् ।
 म्रिग्यसंश्लेषतनुत्वतां ये च काङ्क्षन्ति देहिनः ॥ ४३ ॥

कृमिकोष्ठाः क्रूरकोष्ठास्तथा नाडीभिरर्दिताः ।
 पिवेयुः शीतले काले तैलं तैलोचिताद्य ये ॥ ४४ ॥
 वातातपसहा ये च रुक्षा भाराध्वकर्षिताः ।
 संशुष्करेतीरुधिरा निष्कीतकफमेदसः ॥ ४५ ॥
 अस्थिसन्धिशिराम्नायुमर्मकोष्ठमहारुजः ।
 बलवान् मारुतो येषां खानि चावृत्य तिष्ठति ॥ ४६ ॥
 महद्भ्रान्निबलं येषां वसासात्मग्राह्य ये नराः ।
 तेषां स्नेहयितव्यानां वसापानं विधीयते ॥ ४७ ॥
 दीप्तान्नयः क्लेशसहा घस्मराः स्नेहसेविनः ।
 वातार्ताः क्रूरकोष्ठाश्च स्नेह्या मज्जानमाप्नुयुः ॥ ४८ ॥
 येभ्यो येभ्यो हितो यो यः स्नेहः स परिकीर्तितः ।
 स्नेहनस्य प्रकर्षो तु सप्तरात्रत्रिरात्रकौ ॥ ४९ ॥
 स्नेद्याः शोधयितव्याश्च रुक्षवातविकारिणः ।
 व्यायाममद्यस्त्रीनित्याः स्नेह्याः स्युर्ये च चिन्तकाः ॥ ५० ॥
 सशोधनादृते येषां रुक्षेण संप्रवक्ष्यते ।
 न तेषां स्नेहनं शस्तमुत्सन्नकफमेदसाम् ॥ ५१ ॥
 अभिष्यन्दाननगुदा नित्यं मन्दाग्नेयश्च ये ।
 तृष्णामूर्च्छापरीताश्च गर्भिण्यस्तालुशोषिणः ॥ ५२ ॥
 अन्नद्विषच्छर्दयन्तो जठराग्नेरार्दिताः ।
 दुर्बलाश्च प्रतान्ताश्च स्नेहस्नाना मदातुराः ॥ ५३ ॥
 न स्नेह्या वर्त्तमानेषु न नस्तो वस्तिकर्मसु ।
 स्नेहपानात् प्रजायन्ते तेषां रोगाः सुदारुणः ॥ ५४ ॥
 पुरीषं ग्रथितं रुक्षं वायुरप्रगुणो मृदुः ।
 पक्ता खरत्वं रीक्ष्यञ्च गात्रस्यास्त्रिग्धलक्षणम् ॥ ५५ ॥
 वातानुलोम्यं दीप्तोऽग्निर्वर्चः स्त्रिग्धमसंहतम् ।
 मार्दवं स्त्रिग्धता चाङ्गे स्त्रिग्धानामुपजायते ॥ ५६ ॥

पाण्डुता गौरवं जाद्यं पुरीषम्याविपकता ।
 तन्द्रिररुचिरुत्क्षेगः स्यादतिस्निग्धलक्षणम् ॥ ५७ ॥
 द्रवोष्णमनभिष्यन्दि भोज्यमन्नं प्रमाणतः ।
 नातिस्निग्धमसंकीर्णं श्वःश्रेहं पातुमिच्छता ॥ ५८ ॥
 पिबेत् संगमनं श्रेहमन्नकाले प्रकाहितः ।
 शुक्रायं पुनराहारे नैवे जीर्णं पिबेन्नरः ॥ ५९ ॥
 उष्णोदकोपचारी स्यात् ब्रह्मचारी क्षपागयः ।
 शङ्कन्मूत्रानिलोद्गारानुदीर्णांश्च न धारयेत् ॥ ६० ॥
 व्यायाममुच्चैर्वचनं क्रोधशोकौ हिमातपी ।
 वर्जयेदप्रवातश्च सेवेत गयनासनम् ॥ ६१ ॥
 श्रेहं पीत्वा नरः श्रेहं प्रतिमुञ्चान एव च ।
 श्रेहमित्योपचारादि जायन्ते दारुणा गदाः ॥ ६२ ॥
 मुदुकोष्ठस्त्रिरात्रेण स्निग्धत्वच्छोषसेवया ।
 स्निग्धति क्रूरकोष्ठस्तु सप्तरात्रेण मानवः ॥ ६३ ॥
 गुडमिहुरसं मस्तु चीरमुल्लोडितं दधि ।
 पायसं क्षसरं सर्पिः काश्मर्यं त्रिफलारसम् ॥ ६४ ॥
 द्राक्षारसं पीनुरसं जलमुष्णमथापि वा ।
 मद्यं वा तरुणं पीत्वा मृदुकोष्ठो विरिच्यते ॥ ६५ ॥
 विरेचयन्ति नैतानि क्रूरकोष्ठं कदाचन ।
 भवति क्रूरकोष्ठस्य ग्रहणी तृत्वणानिलाः ॥ ६६ ॥
 उदीर्णपित्तात्यक्रफा ग्रहणी मन्दमारुता ।
 मृदुकोष्ठस्य तस्मात् स सुविरिच्यो नरः स्मृतः ॥ ६७ ॥
 उदीर्णपित्ता ग्रहणी यस्य चाग्निबलं महत् ।
 मस्मीभवति तस्यायुः श्रेहः पीतोऽग्नितेजसा ॥ ६८ ॥
 स जग्ध्वा श्रेहमात्रां तामोजः प्रक्षालयन् वली ।
 श्रेहं प्राग्निरुत्तमां दृष्यां सोपसर्गामुदीरयेत् ॥ ६९ ॥

नालं स्रे हसमृडस्य शमायान्नं सुगुर्वपि ।
म चेत् सुशीतं सलिलं नासादयति दह्यते ॥ ७० ॥
ययैवाशीविपः कक्षमध्यगः स्वविपाग्निना ।
अजीर्णं यदि तु स्रे हे तृष्णा स्याच्छर्दयेद्भिषक् ॥ ७१ ॥
शीतोदकं पुनः पीत्वा भुक्त्वा रूक्षान्नमुत्तिखित् ।
न मर्षिः केवले पित्ते पेयं सामे विशेषतः ॥ ७२ ॥
मवं ह्यनुचरद्देहं हत्वा मंज्ञाञ्च मारयेत् ।
तन्द्रा सोत्क्लेश आनाहो ज्वरः स्तम्भो विसंज्ञता ॥ ७३ ॥
कुष्ठानि कण्डूः पाण्डुत्वं शोफाशीस्यरुचिस्तृपा ।
जठरं ग्रहणीदोषः स्तैमित्यं वाक्यनिग्रहः ।
शून्यमामप्रदोषाश्च जायन्ते स्रे हविभ्रमात् ॥ ७४ ॥
तत्राप्युन्नेखनं शस्तं खेदः कालप्रतीक्षणात् ।
प्रतिपत्तिर्थाधिबलं बुद्ध्या संसनमेव च ।
तत्रारिष्टप्रयोगश्च रूक्षपानान्नमेवनम् ॥ ७५ ॥
मूत्राणां त्रिफलायाश्च स्रेहव्यापत्तिमपजम् ।
अकाले चाहितश्चैव मात्रया न च योजितः ॥ ७६ ॥
स्रेहमिथ्योपचाराश्च व्यापद्येतातिमेवितः ।
स्रेहात् प्रस्कन्दनो जन्तुस्त्रिरात्रोपरतः पिवेत् ॥ ७७ ॥
स्रेहवद् द्रवमुन्मच्च त्र्यहं भुक्त्वा रमौदनम् ।
एकाहोपरतस्तदत् भुक्त्वा प्रच्छर्दनं पिवेत् ॥ ७८ ॥
म्यात् तु मंशोधनार्थाय वृत्तिः स्रे हे विरिक्तवत् ।
स्रेहद्विपः स्रेहनित्या मृदुकोष्ठाश्च ये नराः ॥ ७९ ॥
स्ते शामहा मद्यनित्यास्तेषामिष्टा विचारणा ।
लावतैत्तिरिमायूरमवाराहकौकुटाः ।
गव्याजौरभ्रमाख्याश्च रमाः म्युः स्रेहने हिताः ॥ ८० ॥
यवकोलकुलत्याश्च स्रेहाः सगुडशर्कराः ।

दाडिमं दधि सव्योपं रससंयोगसंग्रहः ॥ ८१ ॥
 स्त्रे हयन्ति तिलाः पूर्वं जग्धाः सस्त्रे हृषाणिताः ।
 कृशरास्य बहुस्त्रे हास्तिलकाम्बलिकास्तथा ॥ ८२ ॥
 फाणितं शृङ्गवेरस्य तैलञ्च सुरया सह ।
 पिवेद्रूक्षो घृतैर्मांसैर्जीर्णैश्श्रीयाञ्च भोजनम् ॥ ८३ ॥
 तैलं मण्डेन सुरया वसां मज्जानमेव वा ।
 पिवेत् सफाणितं चीरं नरः स्त्रिच्छति वातिकः ॥ ८४ ॥
 धारोष्णं स्त्रे हसंयुक्तं पीत्वा सलवणं पयः ।
 नरः स्त्रिच्छति पीत्वा वा मरं दध्नः सफाणितम् ॥ ८५ ॥
 पाञ्चप्रसृतिकी पेया पायसो मापमिश्रकः ।
 क्षीरमिद्री बहुस्त्रे हः स्त्रे हयेदचिरात्वरम् ॥ ८६ ॥
 सर्पिस्तैलं वसा मज्जा तण्डुलप्रसृतैः शृता ।
 पाञ्च प्रसृतिकी पेया पेया स्त्रे हनमिच्छता ॥ ८७ ॥
 ग्राम्यानुपौदकं मांसं गुडं दधि पयस्तिलान् ।
 कुष्ठो शोथी प्रमेही च स्त्रे हने न प्रयोजयेत् ॥ ८८ ॥
 स्त्रे ह्यैर्यथास्वं तान् सिद्धैः स्त्रे हयेदविकारिभिः ॥ ८९ ॥
 पिप्पलीभिर्हरितक्याः सिद्धैस्त्रिफलयापि वा ।
 द्राक्षात्मलकयूपाभ्यां दध्ना चाम्बेन साधयेत् ॥ ९० ॥
 व्योपगमं भिषक् स्त्रे हं पीत्वा स्त्रिच्छति तन्नरः ।
 यवलोकाकुलत्थानां रसाः क्षीरं सुरा दधि ॥ ९१ ॥
 क्षीरसर्पिष्य तत् मिडं स्त्रे हनीयं घृतोत्तमम् ।
 तैलमज्जवसासर्पिर्वदरत्रिफलारसैः ।
 योनिशुक्रप्रदोपेषु साधयित्वा प्रयोजयेत् ॥ ९२ ॥
 गृह्णात्यमु यथा वस्त्रं प्रसवत्यधिकं यथा ।
 तथाग्निर्जायति स्त्रे हं तथा स्रवति चाधिकम् ॥ ९३ ॥
 यथा वा क्लेद्यमृत्पिण्डमासितं त्वरया जलम् ।

स्रवति संसते स्नेहास्तथा त्वरितसेवितः ॥ ८४ ॥

लवणोपहिताः स्नेहाः स्नेहयन्त्यचिरान्नरम् ।

तद्वरमिथ्यन्यरूचञ्च सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि च ॥ ८५ ॥

स्नेहमयो प्रयुञ्जीत ततः स्वेदमनन्तरम् ।

स्नेहस्वेदोपपन्नस्य संशोधनमथेतरमिति ॥ ८६ ॥

तत्र श्लोकः । स्नेहः स्नेहविधिः कृत्स्नो व्यापत्तिद्विः समेषजा ।

यथा प्रश्नं भगवता व्याहृतं चान्द्रभागिना ॥ ८७ ॥

स्नेहाध्याय समाप्तः ।

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथातः स्नेहाध्याय व्याख्यास्यामः ।

इति हस्माह भगवानात्रेयः ।

अतः स्वेदाः प्रवक्ष्यन्ते यैर्यथावत् प्रयोजितैः ।

स्वेदसाध्याः प्रशाम्यन्ति गदा वातकफात्मकाः ॥ १ ॥

स्नेहपूर्वं प्रयुक्तो न स्वेदेनावर्जितोऽनिले ।

पुरीषमूत्ररेतांसि न सञ्जन्ति कथञ्चन ॥ २ ॥

गुष्काश्चपि हि काष्ठानि स्नेहस्वेदोपपादनैः ।

नमयन्ति यथान्यायं किं पुनर्जीवतो नरान् ॥ ३ ॥

रोगर्तुव्याधितापेक्षी नाल्युष्णोऽतिमृदुर्न च ।

द्रव्यवान् कल्पितो देगे स्वेदः कार्यकरो मतः ॥ ४ ॥

व्याधौ शीते शरीरे च महान् स्वेदो महाबले ।

दुर्बले दुर्बलः स्वेदो मध्यमे मध्यमो हितः ॥ ५ ॥

वातश्लेष्मणि वाते वा कफे वा स्वेद इष्यते ।

स्निग्धरूचस्ताया स्निग्धो रूचस्थाप्युपकल्पितः ॥ ६ ॥

आमाशयगते वाते कफे पक्वाशयाश्रिते ।

रुसपूर्वी हितः खेदः मू हपूर्वस्तथैव च ॥ ७ ॥
 हृषणी हृदयं हृष्टी खेदयेन्मृदु नैव वा ।
 मध्यमं वह्णौ शेषमद्वावयवमिष्टतः ॥ ८ ॥
 सुशुद्धैर्नक्तकैः पिण्ड्या गोधूमानामथापि वा ।
 पद्मोत्पलपलाशैर्वा खेदः संवृत्य चक्षुषी ॥ ९ ॥
 मुक्तावलीभिः शीताभिः शीतलैर्भाजनैरपि ।
 जलाद्रिर्जलजैर्हस्तैः खिद्यतो हृदयं स्पृशेत् ॥ १० ॥
 शीतशूलव्युपरमे स्तम्भगौरवनिग्रहे ।
 सञ्जाते मार्दवे खेदे खेदनाद्विरतिर्मता ॥ ११ ॥
 पित्तप्रकोपो मूर्च्छा च शरीरमदनं हृषा ।
 दाहः खेदाद्दौर्बल्यमतिमिग्धम्य लक्षणम् ॥ १२ ॥
 उक्तस्तस्याश्रितीये यो वैषिकः सर्वगो विधिः ।
 सोऽतिस्त्रिष्य कर्त्तव्यो मधुरः मिग्धशीतलः ॥ १३ ॥
 कषायमद्यनित्यानां गर्भिण्या रक्तपित्तिनाम् ।
 पित्तिनां सातिभाराणां रुक्षाणां मधुमेहिनाम् ॥ १४ ॥
 विदग्धभ्रष्टनाडीनां विषमद्यविकारिणाम् ।
 शान्तानां नष्टसंज्ञानां म्यूलानां पित्तमेहिनाम् ॥ १५ ॥
 लघ्वतां क्षुधितामाश्च क्रुद्धानां गोचतामपि ।
 कामन्बुदरिणाश्चैव क्षतानामाढ्यरोगिणाम् ॥ १६ ॥
 दुर्बलातिविग्न्याणामुपचीर्णाजमां तथा ।
 भिषक्तैर्मिरिकाणाश्च न स्युदमयतारयेत् ॥ १७ ॥
 प्रतिश्याये च कामे च ह्रिकाश्वाम्बुनाद्यये ।
 कर्णमन्या शिरःशूने ग्रसते गन्धहृ ।
 अर्दितैकाद्गमर्षाद्भ्रष्टाघाते पिनामके ॥ १८ ॥
 कोष्ठानाहविषन्धेषु मुक्ताघाते विजृम्भके ।
 पार्श्वशुक्लकटीकुट्टिमंग्रहे ग्टधर्मापु च ॥ १९ ॥

मूत्रकृच्छ्रे महत्त्वे च मुष्कयोरङ्गमर्दके ।
 पादोरुजानुजहार्त्तिसंग्रहे श्वयथावपि ॥ २० ॥
 खलीष्वामेषु शीते च वीषधौ वातकण्ठके ।
 सङ्घोचायामशूलेषु स्तम्भगोरवसृप्तिषु ।
 सर्वेष्वेषु विकारेषु स्वेदनं हितमुच्यते ॥ २१ ॥
 तिलमासकुलत्थाम्बुघृततैलामिषौदनैः ।
 पायसैः क्लृशरैर्भांसैः पिण्डस्वेदं प्रयोजयेत् ॥ २२ ॥
 गोखरोद्वराद्याम्बुशङ्खैः सतुषैर्यवैः ।
 सिकेतापांशुपापाणकरीयायसपूटकैः ॥ २३ ॥
 शैषिकान् स्वेदयेत् पूर्वैर्वातिकान् समुपाचरेत् ।
 द्रव्याण्येनानि शस्यन्ते यथास्यं प्रस्तरेष्वपि ॥ २४ ॥
 भूगृहेषु च जेन्ताकेपूर्यगर्भगृहेषु च ।
 विधूमाम्भारतमेवभ्यक्ताः स्विद्यति ना सुखम् ॥ २५ ॥
 ग्राम्यानुषौदकं मांसं पयो वस्तुशिरस्तथा ।
 वराहमध्यं पित्तामृक् स्रे ह्यत्तिलतण्डुलान् ।
 इत्येतानि समुत्क्वाथ्य नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् ॥ २६ ॥
 देशकालविभागज्ञो युक्त्यपेक्षो भिषक्तमः ।
 वरुणामृतकैरण्डशियुमूलकसर्पपैः ॥ २७ ॥
 वासावशकरञ्जार्कपतैरश्मन्ताकस्य च ।
 शोभाञ्जनकशैरीपमालतीसुरसार्जकैः ।
 पतैरुत्क्वाथ्य सलिलं नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् ॥ २८ ॥
 भृतीकपञ्चमूलाभ्यां सुरया दधिमस्तुना ।
 पतैरन्वैद्य सम्रे हेर्नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् ॥ २९ ॥
 एत एव च निर्युहाः प्रयोज्या जालकोष्ठके ।
 स्वेदनार्थं घृतघीरतैलकोष्ठांश्च कारयेत् ॥ ३० ॥
 गोधूमशकलैर्धूर्णयवानामङ्गसंयुतैः ।

सस्रे हकिण्वलवणैरुपनाहः प्रशस्यते ॥ ३१ ॥

गन्धैः सुरायाः किण्वेन जीवन्त्या शतपुष्पया ।

उमया कुष्ठतैलाभ्यां युक्तया चोपनाहयेत् ॥ ३२ ॥

चर्मभयोपनद्वयः सुलोमभिरपूतिभिः ।

उष्णवीर्यैरलाभे तु कौशेयाविकशाटकैः ॥ ३३ ॥

रात्रौ बद्धं दिवा मुञ्चेत् मुञ्चेद्वात्रौ दिवाकृतम् ।

विदाहपरिहारार्थं स्यात् प्रकर्षस्तु शीतले ॥ ३४ ॥

रुद्धरः प्रस्तरो नाडीपरिपेकोऽवगाहनम् ।

जेन्ताकोऽश्मघनः कर्पुः कुटीभूः कुम्भिकैव च ॥ ३५ ॥

कूपो होलाक इत्येते स्वेदयन्ति तयोदश ।

तान् यथावत् प्रवक्ष्यामि सर्वानिवानुपूर्वशः ॥ ३६ ॥ इति

तत्र वस्त्रान्तरितैरवस्त्रान्तरितैर्वा पिण्डैर्यथोक्तैरुपस्वेदं
सहरस्वेद इति विद्यात् ॥ ३७ ॥

शूकशमीधान्यपुलाकानां वेशवारायसहगरोत्कारिकादीनां
वा प्रस्तरे कौशेयाविकोत्तरप्रच्छदे पञ्चाङ्गुलीरुवुकार्कपत्रप्रच्छदे
वा स्वभ्यक्तमर्वगात्रस्य शयानस्थोपरि स्वेदनं प्रस्तरस्वेद इति
विद्यात् ॥ ३८ ॥

स्वेदनद्रव्याणां पुनर्मूलफलपत्रशुद्धादीनां मृगशकुनिपिशित
गिरःपादादीनामुष्णस्वभावानां वा यथाहर्मन्त्रलवणसुह्रीप
संहितानां सूत्रचीरादीनां वा कुम्भां वाप्यमनुदमन्यासुत्कृषि
तानां नाद्या शरेपीकावंगदलकरञ्जार्कपत्रान्यतमहत्तया गजा-
शहस्तसंस्नानया व्यामदीर्घया व्यामार्द्धदीर्घया वा व्यामचतु
र्भागाष्टभागनूनायपरिणाहस्रोतसा मर्यतो वातहरपत्रमहत्-
च्छिद्रया हिस्त्रिर्वा विनामितया वातहरमिद्धमुहाभ्यक्तगात्रम्
वाप्यमुपहरेत् ।

वाप्यो हानृङ्गामी विहृतचण्डेगदत्रचमयिदहन् मुञ्च
स्वेदयतीति नाडीस्वेदः ॥ ३९ ॥

वातिकोत्तरवातिकानां पुनर्भूलादीनामुत्क्वायैः सुखीणैः
कुम्भीर्वर्षुनिकाः प्रनाड़ीर्वा पूरयित्वा ययार्हसिद्धसुं हाभ्यक्तगात्रं
वस्त्रावच्छन्नं परिपेचयेदिति परिषेकः ॥ ४० ॥

वातहरोत्क्वायक्षीरतैलघृतपिशितरसोष्णसलिलकोष्ठकाव-
गाहस्तु यथोक्त एवावगाहः ॥ ४१ ॥

अथ जेन्ताकं चिकीर्षुर्भूमिं परीचेत । तत्र पूर्वस्यां दिश्यु-
त्तरस्यां वा गुणवति प्रशस्ते भूमिभागे क्षणमृत्तिके सुवर्णमृत्तिके
वा परीवापपुष्करिण्यादीनां जलाशयानामन्यतमस्य कूले
दक्षिणे पश्चिमे वा सुपतीर्ये समसुविभक्तभूमिभागे सप्ताष्टौ
वा अरन्नी सुपक्तस्योदकात् प्राङ्मुखमुदङ्मुखं वाभिमुखतीर्थं
कूटागारं कारयेत् ॥ ४२ ॥

उत्सेधविस्तारतः परमरन्नीः षोडश समन्तात् सुवृत्तं
मृत्कर्मसम्पन्नमनेकवातायनम् । अस्य कूटागारस्यान्तः सम-
न्ततो भित्तिमरन्नीविस्तारोत्सेधां पिण्डिकां कारयेत् आक-
पाटात् मध्ये चास्य कूटागारस्य चतुष्किष्कुमात्रं पुरुषप्रमाणं
मृत्सम्यं कन्दुसंस्थानं बहुसूक्ष्मच्छिद्रमहारकोष्ठकान्तं सपिधानं
कारयेत् ॥ ४३ ॥

तच्च खादिरायामाश्वकर्णादीनां मेध्यानां काष्ठानां पूरयित्वा
प्रदीपयेत् । स यदा जानीयात् साधुदग्धानि काष्ठानि विगत-
धूमानि अवतसच्च केवलमग्निना तदग्निगृहं स्वेदयोग्येन
चोष्णाय युक्तमिति ॥ ४४ ॥

तत्रैव पुरुषं वातहराभ्यङ्गगात्रं वस्त्रावच्छन्नं प्रवेशयेत्
प्रवेशयन्मनुशिथ्यात् । सौम्य । प्रविश्य कल्याणायारोग्याय
चेति । प्रविश्य चैनां पिण्डिकामधिरुह्य पाश्यापरपार्श्वाभ्यां
यथासुखं शयीथाः । न च त्वया स्वेदमूर्च्छापरीतेनापि
सता पिण्डिकैषा विमोक्तव्या आपाणीच्छासात् । अशमानो

द्यतः पिण्डिकावकागात् द्वारमनधिगच्छन् स्नेदमूर्च्छापरीत-
तया सद्यः प्राणान् जघ्नाः ॥ ४५ ॥

तस्मात् पिण्डिकामेनां न कथञ्चन मुञ्चेयाः त्वं यदा
जानीयाः विगताभिष्यन्दमात्मानं सम्यक् प्रसृतस्नेदपिच्छं सर्व-
स्त्रीतोविमुक्तं लघुभूतमपगतविबन्धस्तम्भसुप्तिविदनागौरवमिति ।
ततस्तां पिण्डिकामनुसरन् द्वारं प्रपद्येयाः । निष्क्रम्य च न
सहसा चक्षुषीः परिपालनार्थं शीतोदकमुपस्पृशेयाः । अपगत-
सन्तापक्लमन्तु मुहूर्त्तात् सुखीष्णेन वारिणा यथान्वायं परि-
पिक्तोऽश्रीया इति जेन्ताकः स्नेदः ॥ ४६ ॥

शयनस्य प्रमाणेन घनाभश्ममयीं शिलाम् ।

तापयित्वा मारुतघ्नैर्दारुभिः संप्रदीपितैः ॥ ४७ ॥

व्यपीञ्ज्य सर्वानङ्गारान् प्रोच्य चैवोष्णवारिणा ।

तां शिलामथ कुर्वीत कौपेयाविकसंस्तराम् ॥ ४८ ॥

तस्यां स्वभ्यक्तसर्वाङ्गः स्वपन् स्वियति ना सुखम् ।

रौरयाजिनकौपेयप्रावारद्यैः सुसंवृतः ॥ ४९ ॥

इत्युक्तोऽश्मघनस्नेदः कर्पूस्नेदः प्रवक्ष्यते ।

स्नानयेच्छयनस्थाधः कर्पूं स्नानविभागवित् ॥ ५० ॥

दीप्तैरधूमैरङ्गारैस्तां कर्पूं पूरयेत्ततः ।

तस्यामुपरि शय्यायां स्वपन् स्वियति ना सुखम् ॥ ५१ ॥

अनत्युत्तमेधविस्तारां वृत्ताकारामलोचनाम् ।

वनभित्तिं कुटीं कृत्वा कुष्ठायैः सम्प्रलेपयेत् ॥ ५२ ॥

कृतीमन्त्रैः भिषक् शय्यं स्यान्शीर्षोष्णोष्णोष्णोष्णोष्णः ।

प्रावाराजिनकौपेयकुत्यकम्बलगोलकैः ॥ ५३ ॥

सहपिण्डिकाभिरङ्गारपूर्णाभिस्ताश्च सर्वशः ।

परियाव्यान्तरारोहेदभ्यक्तः स्वियते सुखम् ॥ ५४ ॥

य एवाग्मघनस्नेदविधिर्भूमौ स एव तु ।

प्रगस्तायां निवातायां समायासुपदिश्यते ॥ ५५ ॥
 कुम्भीं वातहरक्लायपूर्णां भूमौ निग्नानयेत् ।
 अर्धभागं त्रिभागं वा शयनं तत्र चोपरि ॥ ५६ ॥
 स्थापयेदासनं वापि नातिसान्द्रपरिच्छदम् ।
 अथ कुम्भां सुसन्तप्तान् प्रक्षिपेदयसो गुडान् ॥ ५७ ॥
 पाषाणान् घोषणा तेन तत्स्यः स्त्रियति ना सुखम् ।
 सुसंहताङ्गः स्वभ्यक्तः सूँ हैरनिलनाशनैः ॥ ५८ ॥
 कूपं शयनविस्तारं द्विगुणञ्चापि वेधतः ।
 देशे निवाते शस्त्रे च कुर्यादन्तः सुमार्जितम् ॥ ५९ ॥
 हस्त्यश्वगोखरोद्याणां करीपैर्दग्धपूरितैः ।
 स्वच्छन्नः सुमंस्तीर्णं स्वपन् स्त्रियति ना सुखम् ॥ ६० ॥
 धीतिकान्तु करीपाणां यथोक्तानां प्रदीपयेत् ।
 शयनान्तः प्रमाणेन शय्यासुपरि तत्र च ॥ ६१ ॥
 सुदग्धायां विधूमायां यथोक्तासुपकल्पयेत् ।
 स्वच्छन्नः संपंस्तत्राभ्यक्तः स्त्रियति ना सुखम् ॥ ६२ ॥
 होलाकस्वेद इत्यप सुखः प्रोक्तो महर्षिणा ।
 इति त्रयोदशविधः स्वेदोऽग्निगुणसंश्रयः ॥ ६३ ॥
 व्यायाम उष्णसदनं गुरुप्रावरणं क्षुधा ।
 बहुपानं भयक्रोधातुपनाहाहवातपाः ॥ ६४ ॥
 स्वेदयन्ति दशैतानि नरमग्निगुणादृते ।
 इत्युक्तो द्विविधः स्वेदः संयुक्तोऽग्निगुणैर्न च ॥ ६५ ॥
 एकाङ्गसर्वाङ्गगतः सिग्धो रूक्षस्तथैव च ।
 इत्येतत् द्विविधं हृन्दं स्वेदमुद्दिश्य कीर्तितम् ॥ ६६ ॥
 सिग्धस्वेदैरुपक्रम्य स्त्रिन्नः पथाशनो भवेत् ।
 तदहः स्त्रिन्नगात्रस्तु व्यायामं वर्जयेन्नरः ॥ ६७ ॥
 तत्र श्लोकाः । स्वेदो यथा कार्यकरो हितो येभ्यश्च यद्विधः ।

यत्र देगे यथायोग्यो देगे रक्ष्यथ यो.यथा ॥ ६८ ॥
 स्विन्नातिस्विन्नरूपाणि तथातिस्विन्नभेषजम् ।
 अस्वेद्याः स्वेदयोग्याथ स्वेदद्रव्याणि कल्पना ॥ ६९ ॥
 त्रयोदशविधः स्वेदो विना दशविधोऽग्निना ।
 संग्रहेण च पट् स्वेदाः स्वेदाध्याये निदर्शिताः ॥ ७० ॥
 स्वेदाधिकारि यद्वाच्यमुक्तमेतन्महर्षिणा ।
 शिथ्यैस्तु प्रतिपत्तव्यमुपदेष्टा पुनर्वसुरिति ॥ ७१ ॥

इति अग्निप्रवेगकृतं तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते स्वेदाध्यायः समाप्तः ।

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अद्यात् उपकल्पनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति हस्माह भगवानात्रेयः ।

इह खलु राजानं राजमात्रमन्यं वा विपुलद्रव्यं संभृतसम्भारं
 यमनं विरेचनं वा पाययितुकामेन भिषजा प्रागेवौषधपानानात्
 सम्भारा उपकल्पनीया भवन्ति । सम्यक् चैव हि गच्छत्यौषधे
 प्रतिभोगार्थाः । व्यापन्ने चौषधे व्यापदः परिसंख्यय प्रती-
 कारार्थाः । न हि सन्निकृष्टे काले प्रादुर्भूतायामापदि सत्यपि
 क्रयालये सुकरमाशु सम्भरणमौषधानां यथावदित्येवंवादिनं
 भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच ॥ १ ॥

ननु भगवन्नादावेव ज्ञानवता तथा प्रतिविधातव्यं यथा
 प्रतिविहिते सिध्येदेवौषधमेकान्तेन । सम्यक् प्रयोगनिमित्ता
 हि सर्वकर्मणां सिद्धिरिष्टा व्यापन्नासम्यक् प्रयोगनिमित्ता ।
 अथ सम्यगसम्यक् च समारब्धं कर्म सिद्धति व्यापद्यते वा
 नियमेन । तुल्यं भवति ज्ञानमज्ञानेनेति ॥ २ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः । शक्यं तथा प्रतिविधातुमस्माभि-
 रक्ष द्विधैर्वाप्यग्निवेश यथा प्रतिविहिते सिध्येदेवौषधमेकान्तेन ।

तच्च प्रयोगसौष्ठवमुपदेष्टुं यथावन्न हि कश्चिदस्ति । य एतदेव-
मुपदिष्टमुपधारयितुमुक्तहेत ॥ ३ ॥

उपधार्य वा तथा प्रतिपत्तुं प्रयोक्तुं वा सूक्ष्माणि हि
दोषभेदजदेशकालबलशरीराहारसात्म्यसत्वप्रकृतिययसामवस्था-
न्तराणि ॥ ४ ॥

यान्महच्चिन्त्यमानानि विमलेविपुलबुद्धेरपि बुद्धिमाकुली-
कुर्युः किं पुनरल्पबुद्धेः ॥ ५ ॥

तस्मादुभयमेतद्यथावदुपदेक्ष्यामः । सम्यक् प्रयोगश्चौषधानां
व्यापन्नानाञ्च व्यापत्नाधनानि सिद्धिषु उत्तरकालम् । इदानीं
तावत् सभारान् विविधानपि समासेनोपदेक्ष्यामः ॥ ६ ॥

तद्यथा । दृढं निवातं प्रवातैकदेशं सुखप्रविचारमनुपत्यकं
धूमात्परजसामनभिगमनीयमनिष्टानाञ्च शब्दस्पर्शरसरूपग-
न्धानां सोपानोदूखलमुपलवर्चःस्थानस्नानभूमिमहानसोपेतं
वास्तुविद्याकुशलः प्रशस्तं गृहमेव तावत् पूर्वमुपकल्पयेत् ॥७॥

ततः शीलशौचाचारानुरागदाह्यप्रादक्षिण्योपपन्नानुपचार-
कुशलान् सर्वकर्मसु पर्यवदाताम् सूपौदनपाचकस्नापकसंवाह-
कोत्थापकसंवेशकौषधपेषकाञ्च परिचारकान् सर्वकर्मसु अप्रति-
कूलान् तथा गीतवादित्रोक्तापकश्लोकगाथाध्यायिकेतिहास-
पुराणकुशलानभिप्रायज्ञानानुमताञ्च देशकालविदः परिपद्याञ्च ।
तथा लावकपिञ्जलग्रशहरिणैककालपुच्छकमृगमादृकोरभ्रान् ॥
८ ॥

गां दोग्ध्रीं शीलवतीमनातुरां जोवहस्तां सुप्रतिविहितदृष्ट-
शरणपानीयाम् । जल-पात्राचमनीयोदकोष्ठ-मणिक-पिठर-
घटकुम्भीकुम्भकुण्ड-शरावेदवीकपरिपचन-मन्यानचर्मचेलसूत्र-
कार्पासीर्णादीनि च शयनासनादीनि चोपन्यस्तमृङ्गार-
प्रतिगृहाणि सुप्रयुक्तास्तरणोत्तरप्रच्छदोषधानानि स्नापान्नयाणि

मन्वेगनोपवेगनस्त्रेहस्त्रेडाभ्यङ्गप्रदेहे परिपेकागुनेपगवमनविर-
चनाभ्यापनानुग्रामन-शिरोविरचन-मूत्रोज्जारकर्मणामुपचारस-
णानि सुप्रक्षानितोपधानाय सुश्रवणश्वरमध्यमा हृपदः गम्त्राणि
चोपकरणार्थाणि । धूमनेत्रञ्च वस्तिनेत्रञ्चोत्तरवस्तिकञ्च । कुग
श्मञ्च तुलाञ्च मानभाण्डञ्च घृततेलवमामज्जक्षीद्रफाणित
मत्रणेभ्यनोदक-मधुमीधुसुरा-मोवीरक-तुपोद-कमैत्र्यमेदक-दधि-
मण्डोदग्निदान्यास्त्रमूत्राणि च ॥ ८ ॥

तथा शालिपष्टिकमृद्गमापयवतिलकुलत्यषट्कमृद्दीकाश्मर्य-
पक्ष्माभयामलकविभीतकानि नानाविधानि च स्त्रेहस्त्रेदोष
कण्ठानि द्रव्याणि तथैवोर्ध्वं हरानुलोमिकोभयभाञ्चि संग्रहणी
यटीपनीयपाचनीयोपगमनीयवातहराणि समाख्यातानि चोप-
धानि यच्चान्यदपि किञ्चिद्व्यापद. परिमत्यायोपकरण विद्यात् ।
यच्च प्रतिभोगार्थे तत् तत् उपकल्पयेत् ॥ १० ॥

ततस्त पुरुषं यथोक्ताभ्यां स्त्रेहस्त्रेडाभ्यां यथार्हमुपपादयेत् ।
तच्चाम्निवन्तरे मानस शारीरो वा व्याधिः कश्चिन्नीद्वरतः
महमाभ्यागच्छेत्तमेव तावदम्योपावर्त्तयितुं यतेत । ततस्तमुपा-
वर्त्तं तावन्तमेवैतं कान्तं तथाविधेनैव कर्मणोपाचरेत् । ततस्त
पुरुषं स्त्रेहस्त्रेदोषपञ्चमनुपहतमनसमभिनमीच्य सुखोपित
प्रजीर्णभक्तं शिरःस्नातमनुलिप्तगात्रं स्रग्द्विषमनुपहतदस्तरवीतं
देवताग्निद्विजगुरुहृदयैव्यानर्चितवन्तम् इष्टे नहत्वे तिदि
करणमुहूर्त्तं कारयित्वा ब्राह्मणान् स्वस्तिवाचन प्रयुक्ताभिरा-
शीर्षि रभिमन्वितां मधुमधु-कमैत्र्यफाणितोपदितां मदनद-
कपायमात्रां पाययेत् ॥ ११ ॥

मदनफलकपायमात्राप्रमाणन्तु खलु सर्वसंगोधनमात्रा
प्रमाणानि च । प्रतिपुरुषमपेक्षितव्यानि भवन्ति यावन्नि यश्च
संगोधन पीतं वैकारिकदोषहरणायोपपद्यते ॥ १२ ॥

न चातियोगायोगाय तावदस्य मात्राप्रमाणं विदितव्यं
भवति ॥ १३ ॥

पीतवन्तन्तु खल्वेनं मुहूर्त्तमनुकाङ्क्षेत् । तस्य यदा जानी-
यात् स्वेदप्रादुर्भावेण दीपं प्रविलयनमापद्यमानं लोमहर्षेण च
स्थानेभ्यः प्रचलितं कुक्षिसमाधापनेन च कुक्षिमनुगतं हृत्सास्य-
स्रवणाभ्यामपचितोर्द्धमुखीभूतमथाद्यै जानुसमसम्बाधं सुप्र-
युक्तास्तरणोत्तरप्रच्छदोपधानं स्वापाययमासनमुपवेष्टुं प्रय-
च्छेत् ॥ १४ ॥

प्रतिग्रहांधोपचारयेत् । ललाटप्रतिग्रहे पार्श्वोपग्रहणे
नाभिप्रपौडने पृष्ठोन्मर्दने च अनपत्रपनीयाः सुहृदोऽनुमताः
प्रयतेरन् । अथैनमनुशिष्यात् । विहृतीष्ठतालुकण्ठी नाति-
हता व्यायामेन वेगानुदीर्णानुदीरयन् किञ्चिदवनम्य ग्रीवा-
ूर्द्धशरीरमुपवेगमप्रवृत्तान् प्रवर्त्तयन् सूपलिखितनखाभ्यामङ्गु-
लीभ्यामुत्पलकुमुदसौगन्धिकनालैर्वा कण्ठमनभिसृशन् सुखं
प्रवर्त्तयस्वेति ॥ १५ ॥

न तथाविधं कुर्यात् । ततोऽस्य वेगान् प्रतिग्रहगतानवेक्षेता-
वहितः । वेगविशेषदर्शनादि कुशलो योगायोगातियोगविशेषा-
नुपलभेत । वेगविशेषदर्शी पुनः कृत्यं यथार्हमवबुद्धैरत लक्षणेन ।
तस्माद्देगानवेक्षेतावहितः ॥ १६ ॥

तत्र अत्यतियोगयोगातियोगविशेषज्ञानानि भवन्ति । तद्-
यथा अप्रवृत्तिः कुतश्चित् । केवलस्य वाय्वीपधस्य विभ्रंशो
विब्रम्भो वेगानां योगलक्षणानि भवन्ति ॥ १७ ॥

काले प्रवृत्तिरनतिमहती ध्यया यथास्वं दोषहरणं
स्वयञ्चावस्थानमिति योगलक्षणानि भवन्ति । योगेन तु दोष-
प्रमाणविशेषेण तीक्ष्णमृदुमध्यविभागो ज्ञेयः । योगाधिक्येन
तु फेनिलरक्तचन्द्रिकोपगमनमित्यतियोगलक्षणानि भवन्ति ।

तत्रातियोगायोगनिमित्तानिमानुपद्रवान् विद्यात् । आधानं
परिकर्त्तिका परिस्रावो हृदयोपरोधनमङ्गयद्दो जीवादानं
विभ्रंगः स्तम्भः क्लम उपद्रव इति ॥ १८ ॥

योमेन तु स्रस्तेनं हृदितवन्तमभिममीक्ष्य सुप्रचालितपाणि-
पादाभ्यां सुहृत्तमाश्वाम्य सैहिकवैरेचनिकोपगमनीयानां धूमा-
नामन्यतमं सामर्थ्यतः पाययित्वा पुनरेवोदकसुपस्पर्शयेत् । उप-
स्पष्टोदकक्षेत्रं निवातमागारमनुप्रवेश्य सवेश्य चानुशिष्यात् ॥ १९ ॥

उच्चैर्भाष्यमत्वासनमतिस्थानमतिचक्रमणं क्रोधशोकहिमा-
तपावश्यायातिप्रवातान् यानयानं ग्राम्यधर्ममस्वपनं निशि
दिवा स्वप्नम् । विरुद्धाजीर्णाभाक्कालाप्रमितातिहीनगुरु-
विषमभोजनवेगमन्वारणोदीरणमिति भावानेतान् मनसाप्य-
नेवमानः सर्वमाहारमद्यादिति ॥ २० ॥

म तथा कुर्यात् । अथैनं सायाह्ने परे वाङ्नि सुखोदकपरि-
पिक्तं पुराणानां लोहितशालितण्डुलानां स्वक्लिन्नानां मण्ड-
पूर्वां सुखोष्णां यवागूं पाययेत्ग्निलमभिममीक्ष्य चैवं द्वितीये
तृतीये चान्नकाले चतुर्थे त्वन्नकाले तद्याविधानामिव शालि-
तण्डुलानामुत्स्निद्धां विलेपीमुष्णोदकद्वितीयामभुञ्जलवणाम
न्यमृहलवणां वा भोजयेत् । एव पञ्चमे पष्ठे चान्नकाले
सप्तमे त्वन्नकाले तद्याविधानामिव शालीनां द्विप्रसृतं सुखिन्न-
सोदनमुष्णोदकानुपानं तनुना तनुमुहलवणीपपक्षेन सुहृद्यूपेण
भोजयेत् । एवमष्टमे नवमे चान्नकाले । दशमे त्वन्नकाले लाव-
कपिञ्जलादीनामन्यतमस्य मांमरमेनौदकत्वावधिकेनापि सार-
वता भोजयेत् उष्णोदकानुपानम् । एवमीकादशे द्वादशे चान्न-
काले ॥ २१ ॥

अतः ऊर्ध्वमन्नशुणान् क्रमणोपभुञ्जान सप्तरात्रेण प्रहृति-
भोजनमागच्छेत् ॥ २२ ॥

अथैन पुनरेव सौहृस्वेदाभ्यामुपपाद्यानुपहतमनसमभि
समीक्ष्य सुखोपित सुप्रजीर्णभक्त कृतहीमवलिमङ्गलजप्यप्राय-
श्चित्तमिष्टतिथिनक्षत्रकरणमुहूर्ते ब्राह्मणान् सस्ति वाचयित्वा
विहृत्कल्कमक्षमात्रा यथार्हालीडनप्रतिविलीना पाययेत् ॥२३॥

प्रसमीक्ष्य दोषभेदजदेशकालबलशरीराहारासात्मप्रसत्वप्रह्य
तिवयमाप्रवस्थान्तराणि विकाराद्य सम्यक् विरिक्तञ्चैन वमनान्त-
रोक्तेन धूमवर्जेन विधिनोपपादयेत् आजलवर्णप्रतिलाभात् ॥२४

बलवर्णोपपन्नञ्चैनमनुपहतमनसमभिसमीक्ष्य सुखोपित सुप्र
जीर्णभक्त शिर म्नातमनुलिप्तगात्र स्रग्विणमनुपहतवस्तसवीत-
मनुरुपालङ्कारालङ्कृत सुहृदा दर्शयित्वा ज्ञातीनां दर्शयेद्यैर्न
कामेष्ववसृजेत् ॥ २५ ॥

भवन्ति चात्र । अनेन विधिना राजा राजमात्रोऽथवा पुन ।

यस्य वा विपुलं द्रव्यं स सशोधनमर्हति ॥ २६ ॥

दरिद्रस्त्वापदं प्राप्य प्राप्तकालं विरेचनम् ।

पिवेत् काममसमृत्युं सम्भारानपि दुर्लभान् ॥ २७ ॥

न हि सर्वमनुष्याणां सन्ति सर्वपरिच्छेदाः ।

न च रोगा न सेवन्ते दरिद्रानपि दारुणाः ॥ २८ ॥

यद्युच्छेद्यं मनुष्येण कर्तुमीपधमापदि ।

तत्तत् सेव्यं यथाशक्ति वमनान्यगनानि च ॥ २९ ॥

मलापहं रोगहरं बलवर्णप्रसादनम् ।

पीत्वा सशोधनं सम्यगायुषा युज्यते चिरम् ॥ ३० ॥

तत्र श्लोकाः । ईश्वराणां वस्तुमतरं वमनं सविरेचनम् ।

सम्भारा ये यदर्शञ्च समानीय प्रयोजयेत् ॥ ३१ ॥

यथा प्रयोज्या या मात्रा यद्योगस्य लक्षणम् ।

योगातियोगयोर्यञ्च दोषा ये चाप्युपद्रवाः ॥ ३२ ॥

यदसेव्यं विशुद्धेन यद्य मसर्जनक्रमः ।

तत्सर्वं कल्पनाध्याये व्याजहार पुनर्वसुः ॥ ३३ ॥

इति अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिषंस्कृते कल्पनाध्याये
उपकल्पनीयो नाम पञ्चदशोऽध्यायः समाप्तः ।

षोडशोऽध्यायः ।

अथातः चिकित्साप्राभृतौयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति हस्माह भगवानात्रेयः ।

चिकित्साप्राभृतौ विद्वान् शास्त्रवान् कर्मतत्परः ।

नरं विरेचयति यं स योगात् सुखमश्रुते ॥ १ ॥

यं वैद्यमानी त्वबुधो विरेचयति मानवम् ।

सोऽतियोगादयोगाच्च मानयो दुःखमश्रुते ॥ २ ॥

दौर्बल्यं लाघवं ग्लानिर्व्याधीनामणुता रुचिः ।

हृद्वर्णशुद्धिः क्षुत्तृणा काले वेगप्रवर्त्तनम् ॥ ३ ॥

बुद्धीन्द्रियमनःशुद्धिर्मारुतस्यानुलोमता ।

सम्यग्विरिक्तलिङ्गानि कायाग्नेयानुवर्त्तनम् ॥ ४ ॥

ठीवनं हृदयाशुद्धिरुत्क्रोशः श्लेष्मपित्तयोः ।

आधानमरुचिर्दृष्टिर्दीर्बल्यमलाघवम् ॥ ५ ॥

जङ्घोरुसदनं तन्द्रा स्तैमित्यं पीनसागमः ।

लक्षणाव्यविरिक्तानां मारुतस्य च निग्रहः ॥ ६ ॥

विट्पित्तश्लेष्मवातानामागतानां यथाक्रमम् ।

परं स्रवति यद्रक्तं मेदीमांसोदकोपमम् ॥ ७ ॥

निःश्लेष्मपित्तमुदकं शोणितं कृष्णमेव वा ।

लप्यतो मारुतार्त्तस्य सोऽतियोगः प्रयोगतः ॥ ८ ॥

वमनेऽतिकृते सिद्धान्येतान्येव भवन्ति हि ।

ऊर्हृगा वातरोगाय वाग्ग्रहस्थाधिकोपमः ॥ ९ ॥

चिकित्साप्राभृतं तस्मादुपेयात् शरणं नरः ।

षोडशोऽध्यायः ।

युष्माद्य एनमत्यन्तमायुषा च सुखेन च ॥ १० ॥
 भविष्यकोऽरुचिः स्थील्यं पाण्डुता गौरवं क्लमः ।
 पिङ्काकोठकण्डूनां सम्भवोऽरतिरेव च ॥ ११ ॥
 आलस्यं श्रमदीर्घस्य दीर्गस्यमवसादकः ।
 श्लेष्मपित्तसमुत्क्रोशो निद्रानागोऽतिनिद्रता ॥ १२ ॥
 तन्द्राक्लैव्यमबुद्धित्वमगस्तस्वप्रदर्शनम् ।
 वलवर्णप्रणागश्च त्रप्यतो हंङ्गणैरपि ॥ १३ ॥
 बहुदोषस्य निद्रानि तस्मै मंगोधनं हितम् ।
 ऊर्ध्वशैवानुलोम्यश्च यथादोषं यथावनम् ॥ १४ ॥
 एषं विग्रहकोष्ठस्य कायाग्निरभिवर्धते ।
 व्याधयद्योपगम्यन्ति प्रकृतियानुवर्तते ॥ १५ ॥
 इन्द्रियाणि मनो बुद्धिर्वर्णयाम्ब प्रसीदति ।
 बलं पुष्टिरपत्यश्च हृषता चास्य जायते ॥ १६ ॥
 जरां कृच्छ्रेण नभते चिरं जीवत्यनामयः ।
 तस्मात् मंगोधनं काले युक्तियुक्तं पिवेत्ररः ॥ १७ ॥
 दोषाः कदाचित् कुप्यन्ति जिता नह्यनपाचने ।
 जिताः मंगोधनेयं तु न तेषां पुनरुद्वयः ॥ १८ ॥
 दोषाणाञ्च दृमाणाञ्च मूलेऽनुपहते मति ।
 रोगाणां प्रमराणाञ्च गतानामागतिर्भुधा ॥ १९ ॥
 भिषजस्यपिते पश्यमाहारैरेव हंङ्गणम् ।
 एतमांसरमशीरहृद्ययूपमाधितैः ॥ २० ॥
 सस्यद्वोष्वादनैः क्षान्तेर्निरुहेः क्षानुवाचने ।
 तथा च नभते शर्म युज्यते चायुषा चिरम् ॥ २१ ॥
 अतियोगान्ब्रह्मज्ञानं मपिं धामं प्रशस्यते ।
 तेनैव मधुको. मिहमयशस्यनुरामनम् ॥ २२ ॥
 यस्य त्रयोपगतां निहं पुनः मंगोधयधरम् ।

मायाकालबलापेक्षो अरन् पूर्वमिति क्रमम् ॥ २३ ॥
 स्रोहने स्वेदने श्दी रोगाः संसर्जने च ये ।
 जायन्तेऽसार्गविहिते तेषां सिद्धिषु साधनम् ॥ २४ ॥
 जायन्ते हेतुवैषम्याद्विषमा देहधातवः ।
 हेतुसान्यात् समास्तेषां स्वभावोपरमः सदा ॥ २५ ॥
 प्रवृत्तिहेतुर्भावाणां न निरोधेऽस्ति कारणम् ।
 केचिच्चद्यापि मन्वन्ते हेतुं हेतोरवर्त्तनम् ॥ २६ ॥
 एवमुक्त्वाद्यमाचार्यमग्निवेशोऽभ्यभाषत ।
 स्वभावोपरमं कर्म चिकित्सा प्राभृतस्य किम् ॥ २७ ॥
 भेषजैर्विषमरान् धातून् कान् समीकुरुते भिषक् ।
 का या चिकित्सा भगवन् ! किमर्थं या प्रमुञ्चते ॥ २८ ॥
 तच्छिष्यवचनं श्रुत्वा ध्यात्तद्द्वारं पुनर्गन्तुः ।
 श्रूयतामत्र या संस्य । युक्तिर्हृष्टा महर्षिभिः ॥ २९ ॥
 न नागकारणाभावाद्भावानां नागकारणम् ।

दाता सम्पद्यते वैद्यो दानाद्देहमुखायुषाम् ॥ ३६ ॥
 ।व श्लोकाः । चिकित्साप्राभृतगुणो दीपो यश्चेतनाश्रयः ।
 योगायोगातियोगानां लक्षणं शुद्धिसंश्रयम् ॥ ७ ॥
 बहुदीपस्य लिङ्गानि संगोधनगुणाश्च ये ।
 चिकित्सासूत्रमात्रञ्च सिद्धिव्यापत्तिसंश्रयम् ॥ ८ ॥
 या च युक्तिश्चिकित्सायां यं चार्यं कुरुते भिषक् ।
 चिकित्साप्राभृतेऽध्याये तत् सर्वमवदन्मुनिः ॥ ९ ॥
 इति चप्रदेशकृत तन्त्रे चरकप्रतिमस्कृते कल्पनाश्रयके
 चिकित्साप्राभृतोयो नाम षोडशोऽध्यायः समाप्तः ।

सप्तदशोऽध्यायः ।

अथात शिष्यस्य शिरसीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति हस्माह भगवानात्रेयः ।

क्रियन्तःशिरसि प्रोक्ता रोगा हृदि च देहिनाम् ॥ १ ॥
 कति चाप्यनिनादीनां रोगा मानविकल्पजाः ।
 क्षयाः कति समाख्याताः पिङ्गकाः कति चानघ ! ॥ २ ॥
 गतिः कतिविधा चोक्ता दीपाणां दीपसूदन ! ।
 हुतागवैगम्य वचः तत् श्रुत्वा गुरुरब्रवीत् ॥ ३ ॥
 पृष्टवानमि यत् सौम्य ! तन्मे शृणु सुविस्तरम् ।
 दृष्टाः पञ्च शिरोरोगाः पञ्चैव हृदयामयाः ॥ ४ ॥
 व्याधीनां ह्यधिका षष्टिर्दोषमानविकल्पजा ।
 दगार्ष्टी च क्षयाः सप्त पिङ्गका मधुमेहिकाः ॥ ५ ॥
 दीपाणां त्रिविधा चोक्ता गतिर्विस्तरतः शृणु ।
 सन्धारणाहिवाभ्रप्राद्वार्त्वी जागरणात् मदात् ॥ ६ ॥
 उश्मेर्भाष्यादवश्यायात् प्राग्वातादतिमैथुनात् ।
 गन्धादमाक्यादाभ्रताद्वज्रोधूमश्चिन्तातपात् ॥ ७ ॥
 गुर्वस्त्रहरितादानादतिगीताम्बुसेपनात् ।

शिरोऽभितापाद्दुष्टाभाद्गोदनाद्वाप्यनिग्रहात् ॥ ८ ॥
 मेघागमान्नस्तापाद्दृशकालविपर्ययात् ।
 वातादयः प्रकुप्यन्ति शिरस्त्रयं प्रदुष्यति ॥ ९ ॥
 ततः शिरसि जायन्ते रोगा विविधलक्षणाः ।
 प्राणाः प्राणभृतां यत्र स्थिताः सर्वेन्द्रियाणि च ॥ १० ॥
 यदुत्तमाङ्गमज्ञानां शिरस्तदभिधीयते ।
 अर्धावभेदको वा स्यात् सर्वं वा रुज्यते शिरः ॥ ११ ॥
 प्रतिश्यामुखनासाक्षिकर्णरोगाः शिरोभ्रमाः ।
 अर्दितं शिरसः कम्पो गलमन्याहनुग्रहः ॥ १२ ॥
 विविधाश्चापरे रोगा वातादिक्रिमिसम्भवाः ।
 पृथग्दृष्टास्तु ये पञ्च संग्रहे परमर्षिणा ।
 शिरोरोगदांस्तान् शृणु मे यथास्वैर्हेतुलक्षणैः ॥ १३ ॥
 उच्चैर्भाष्यातिभाष्याभ्यां तीक्ष्णपानात् प्रजागरात् ।
 शीतमारुतसंस्पर्शाद्द्ववायाद्देगनिग्रहात् ।
 उपवासाच्चाभिघाताद्विरेकाद्वमनादपि ॥ १४ ॥
 वाप्यशोकपरित्वासाद्भारमार्गातिकर्षणात् ।
 शिरोरोगताः शिरावृद्धो धायुराविश्य कुप्यति ॥ १५ ॥
 ततः शूलं महत्तस्य वातात् समुपजायते ।
 निम्नुद्यते श्मशं गढी घाटा सन्निद्यते तथा ॥ १६ ॥
 भ्रूवोर्मध्यं ललाटं च तपतीवातिवेदनम् ।
 वाध्द्येते स्वनतः शीत्रे निष्कृष्येते इवाचिणी ॥ १७ ॥
 घूर्णतीव शिरः सर्वं सन्निभ्य इव मुच्यते ।
 स्फुरत्यतिशिराजालं तुद्यते च शिरोधरा ॥ १८ ॥
 मिश्रीष्णमुपमेवेत शिरोरोगेऽनिलात्मके ॥ १९ ॥
 कटुमूलवर्णधारमद्यक्रीधातपानलैः ।
 पित्तं शिरसि सन्दुष्टं शिरोरोगाय कल्पते ॥ २० ॥ ।

ह्यते रुज्यते तेन शिरः शीतेन शूयते ।
 दह्येते चक्षुषीं दृष्ट्वा भ्रमः स्वेदश्च जायते ॥ २१ ॥
 आस्थामुखैः स्वप्नसुखैर्गुरुसिग्धातिभोजनैः ।
 श्लेष्मा शिरसि सन्दुष्टं शिरोरोगाय कल्पते ॥ २२ ॥
 शिरो मन्दरुजं तेन सप्तसिस्तिमिराह्नकम् ।
 भवत्युत्पद्यते तन्द्रा तथा लस्यमरोचकः ॥ २३ ॥
 वातात् शूलं भ्रमः कम्पः पित्ताहाहो मदद्भ्रमः ।
 कफाद्गुरुत्वं तन्द्रा च शिरोरोगे त्रिदोषजे ॥ २४ ॥
 तिलक्षीरगुडाजोर्णपूर्णिसङ्कीर्णभोजनात् ।
 क्लोदोऽसृक्कफमांसानां दोषश्चास्योपजायते ॥ २५ ॥
 ततः शिरसि संक्लोदात् क्रिमयः पापकर्मणः ।
 जनयन्ति शिरोरोगं जातवीभत्सलक्षणम् ॥ २६ ॥
 व्यवच्छेदरुजा कण्डूशोफदौर्गन्ध्यदुःखितम् ।
 क्रिमिरोगातुरं विद्यात् क्रिमीणां लक्षणैश्च ॥ २७ ॥
 शोकोपवासव्यायामशुष्कं रुक्षाल्पभोजनैः ।
 वायुराविश्य हृदयं जनयत्युत्तमा रुजम् ॥ २८ ॥
 वैपथ्यर्वेष्टनं स्तम्भः प्रमोहः शून्यता द्रवः ।
 हृदि वातातुरे रूपं जीर्णं चात्यर्थवेदना ॥ २९ ॥
 उष्णान्नलवणचारकटुकाजीर्णभोजनैः ।
 मद्यक्रोधातपैश्चाथ हृदि पित्तं प्रकुप्यति ॥ ३० ॥
 हृद्वाह्स्तिक्ताता वक्त्रे क्लमः पित्ताम्नकोद्गरः ।
 दृष्ट्वा मूर्च्छां भ्रमः स्वेदः पित्तहृद्रोगलक्षणम् ॥ ३१ ॥
 अत्यादानं गुरु सिग्धमचिन्तनमचेष्टनम् ।
 निद्रासुखं चाभ्यधिकं कफहृद्रोगलक्षणम् ॥ ३२ ॥
 हृदयं कफहृद्रोगं सुप्तं स्तिमितभारिकम् ।
 तन्द्रारुचिपरीतस्य भवत्यश्माहतं यथा ॥ ३३ ॥

हेतुलक्षणसंसर्गादुच्यते सान्निपातिकः ।
 त्रिदोषजे तु हृद्रोगे यो दुरात्मा निषेवते ।
 तिलधारगुडादीनि श्रन्विस्तस्योपजायते ॥ ३४ ॥
 भर्मकदेशे संक्ते दं रसद्यास्योपगच्छति ।
 संक्ते दात् क्रिमयद्यास्य भवन्त्युपहृतात्मनः ॥ ३५ ॥
 भर्मकदेशे ते जाताः सर्पन्तो भक्षयन्ति च ।
 तुद्यमानं स्रष्टदयं सूचीभिरिव मन्यते ॥ ३६ ॥
 क्षियमानं यथा शस्त्रैर्जातकण्डूमहारुजम् ।
 हृद्रोगं क्रिमिजं त्वेतैर्लिङ्गैर्बुद्ध्वा सुदारुणम् ।
 त्वरेत् जेतुं तं विद्वान् विकारं शीघ्रकारिणम् ॥ ३७ ॥
 दुल्वणैः कोल्वणैः पट् स्युर्हीनमध्याधिकैश्च पट् ।
 समैवैके विकारास्ते सान्निपाते त्रयोदश ॥ ३८ ॥
 संसर्गेण च पट् तेभ्यः एकहृद्गा समैस्त्रयः ।
 पृथक् त्रयश्च तैर्बुद्धैर्याधयः पञ्चविंशतिः ॥ ३९ ॥
 यथा हृद्बुद्धस्तथा चीणैर्दोषैः स्युः पञ्चविंशतिः ।
 हृदिचयक्षतथान्यो विकल्प उपदेक्षते ॥ ४० ॥
 हृदिरेकस्य समता चैकैकस्य च संचयः ।
 हृद्बुद्धिः चयश्चैकस्यैका हृदिर्द्वयोः चयः ॥ ४१ ॥
 प्रकृतिस्य यदा पित्तं मारुतः श्लेष्मणः चये ।
 स्थानादादाय गात्रेषु तत्र तत्र विमर्षति ॥ ४२ ॥
 तदा भेदय दाहय तत्र तत्रानवस्थिताः ।
 गात्रदेशे भवेत्तस्य श्रमो दीर्घत्वमेव च ॥ ४३ ॥
 साम्ये स्थितं कफं वायुः चीणे पित्ते यदा बली ।
 कर्षेत् कुर्यात्तदा शूलं सशैत्यस्तन्मगौरवम् ॥ ४४ ॥
 यदानिलं प्रकृतिगं पित्तं कफपरिचये ।
 स हृदि तदा दाहः शूलं चास्योपजायते ॥ ४५ ॥

श्लेष्माणं हि समं पित्तं यदा वातपरिचये ।
 निपीडयेत्तदा कुर्यात् सतन्द्रागौरवं ज्वरम् ॥ ४६ ॥
 प्रवृद्धो हि यदा श्लेष्मा पित्ते क्षीणे समीरणम् ।
 रुन्ध्यात्तदा प्रकुर्वीत शीतकं गौरवं ज्वरम् ॥ ४७ ॥
 समीरणे परिक्षीणे कफः पित्तं समत्वगम् ।
 कुर्वीत सन्निरुन्धानो मृद्वग्नित्वं शिरोग्रहम् ॥ ४७ ॥
 निद्रां तन्द्रां प्रलापञ्च हृद्रोगं गात्रगौरवम् ।
 नखादीनाञ्च पीतत्वं क्षीवनं कफपित्तयोः ॥ ४८ ॥
 हीनजातस्य तु कफः पित्तेन सहितश्चरन् ।
 करोत्यरोचकापाकौ सदनं गौरवं तथा ॥ ५० ॥
 हृत्लासमास्यस्रवणं दूयनं पाण्डुतां भद्रम् ।
 विरेकस्य हि वैषम्यं वैषम्यमनलस्य च ॥ ५१ ॥
 क्षीणपित्तस्य तु श्लेष्मा मारुतेनोपसंहितः ।
 मूत्रं शैल्यं च तोदञ्च जनयत्यनवस्थितम् ॥ ५२ ॥
 गौरवं मृदुतामग्नेर्भक्ताग्रहां प्रवेपनम् ।
 नखादीनाञ्च गङ्गात्वं गात्रपारुष्यमेव च ॥ ५३ ॥
 हीने कफे मारुतस्तु पित्तं तु कुपितं द्वयम् ।
 करोति यानि लिङ्गानि शृणु तानि समासतः ॥ ५४ ॥
 भ्रममुद्वेष्टनन्तोदं दाहं स्फोटनवेपनम् ।
 अद्भुतं परीशीषं दूयनं धूपनं तथा ॥ ५५ ॥
 धातपित्तक्षये श्लेष्मा स्रोतांस्यभिदधद्भृगम् ।
 चेटाप्रणायं मूर्च्छाञ्च याक्स्त्रञ्च करोति हि ॥ ५६ ॥
 श्लेष्माक्षयक्षये पित्तं टेहेऽजस्रमयो चरन् ।
 ग्लानिभिन्द्रियदौर्बन्धं वृथां मूर्च्छां क्रियाक्षयम् ॥ ५७ ॥
 पित्तश्लेष्मक्षये वायुर्मर्मास्थितिनिपीडयन् ।
 प्रणागयति संघ्रां च वेपयत्यथ वा नरम् ॥ ५८ ॥

दोषाः प्रवृद्धाः स्वं लिङ्गं दर्शयन्ति यथा बलम् ।
 क्षीणा जहति लिङ्गं स्वं समाः स्वङ्गमै कुर्वते ॥ ५८ ॥
 वातादीनां रसादीनां मलानामोजसस्तथा ।
 क्षयस्तत्रानिलादीनामुक्तं संक्षीणलक्षणम् ॥ ६० ॥
 घटते सहते शब्दं नोच्चैर्द्रवति दूयते ।
 हृदयं ताम्ब्रति स्वल्पचेष्टस्यापि रसक्षये ॥ ६१ ॥
 परुषा स्फुटिता म्लाना त्वग्रूक्षा रक्तसंक्षये ।
 मांसक्षये विशिषेण स्निग्धीवोदरशुष्कता ॥ ६२ ॥
 सन्धीनां स्फुटनं म्लानिरक्ष्णोरायास एव च ।
 लक्षणं मेदसि क्षीणे तनुत्वं चोदरत्वचः ॥ ६३ ॥
 केशलोमनखश्लशुद्धिजप्रपतनं त्रमः ।
 त्रेयमस्थिक्षये रूपं सन्धिगैथिल्यमेव च ॥ ६४ ॥
 शीर्यन्त इव चास्थीनि दुर्बलाणि लघूनि च ।
 प्रतप्तं वातरोगी च क्षीणे मज्जनि देहिनाम् ॥ ६५ ॥
 दौर्बल्यं मुखशोषय पाण्डुत्वं सदनं क्लमः ।
 क्लैब्यं शुक्राविसर्गश्च क्षीणशुक्रस्य लक्षणम् ॥ ६६ ॥
 क्षीणे शक्नोति चान्द्राणि पीडयन्निव मारुतः ।
 रुचस्योन्नमयन् कुचिं तिर्य्यगूर्ध्वञ्च गच्छति ॥ ६७ ॥
 मूत्रक्षये मूत्रलक्ष्णं मूत्रवैवर्ण्यमेव च ।
 पिपासा बाधते चास्य मुखञ्च परिश्रयति ॥ ६८ ॥
 मलायनानि चान्थानि शून्यानि च लघूनि च ।
 विगुप्काणि च लघ्यन्ते यथासं मलसंक्षये ॥ ६९ ॥
 विभेति दुर्बलोऽभीक्ष्णं ध्यायति व्यथितेन्द्रियः ।
 दुःखायो दुर्मना रुचः क्षामश्चैवोजसः क्षये ॥ ७० ॥
 हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तमीपक्षपीतकम् ।
 श्लोमः शरीरे संख्यातं तत्राशात् ना विनश्यति ॥ ७१ ॥

व्यायामोऽनशनं चिन्ता रूक्षाल्पप्रमिताशनम् ।
 वातातपौ भयं शोको रूक्षपानं प्रजागरः ॥ ७२ ॥
 कफशोणितशुक्राणां मलानां चातिवर्त्तनम् ।
 कासो भूतोपघातश्च ज्ञातव्याः क्षयहेतवः ॥ ७३ ॥
 गुरुस्निग्धास्त्रलवणं भजतामतिमात्रशः ।
 नवमन्नं च पानं च निद्रामास्यासुखानि च ॥ ७४ ॥
 त्वक्त्यायामचिन्तानां संशोधनमकुर्वताम् ।
 श्लेष्मा पित्तञ्च मेदश्च मांसं चातिप्रवर्द्धते ॥ ७५ ॥
 तैराहृतः प्रसादं हि गृहीत्वा याति भारतः ।
 यदा वस्तिं तदा कृच्छ्रो मधुमेहः प्रवर्त्तते ॥ ७६ ॥
 समारुतस्य पित्तस्य कफस्य च मुहुर्मुहुः ।
 दर्शयत्याकृतिं कृत्वा क्षयमाप्याय्यते पुनः ॥ ७७ ॥
 उपेक्षयास्य जायन्ते पिडका सप्त दारुणाः ।
 मांसलेष्ववकाशेषु मर्मस्त्रपि च सन्धिषु ॥ ७८ ॥
 शराविका कच्छपिका जालिनी सर्पपी तथा ।
 अलजी विनताप्या च विद्रधी चेति सप्तमी ॥ ७९ ॥
 अन्तोन्नता मध्यनिम्ना श्यावा क्लेदरुजान्विता ।
 शराविका स्यात् पिडका शरावाकृतिसंस्थिता ।
 अवगाढात्तिनिस्तोदा महावास्तुपरिग्रहा ॥ ८० ॥
 श्लेष्मा कच्छपपृष्ठाभा पिडका कच्छपी मता ।
 स्तब्धा शिरा जालवती स्निग्धस्त्रावा महाशया ॥ ८१ ॥
 रुजानिस्तोदवहला सूक्ष्मच्छिद्रा च जालिनी ।
 पिडका नातिमहती क्षिप्रपाका महारुजा ॥ ८२ ॥
 सर्पपी सर्षपाभाभिः पिडकाभिश्चिता भवेत् ।
 टहति त्वचमुत्थाने दृष्णा मोहव्वरप्रदा ॥ ८३ ॥
 विमर्षत्यनिग्रं दुःखाद्दहत्यग्निरितालजी ।

अथगाढरुजा क्लेदा पृष्ठे वाप्युदरेऽपि वा ॥ ८४ ॥
 महती विनता नीला पिङ्का विनता मता ।
 विद्रधिं द्विविधामाहुर्वाद्यामभ्यन्तरीं तथा ॥ ८५ ॥
 वाह्या त्वक्स्त्रायुमांसोत्या कण्डराभा महारुजा ।
 शीतकान्तविदा ह्युष्णरुक्षशुष्कातिभोजनात् ॥ ८६ ॥
 विरुद्धाजीर्णसंक्लिष्टविषमा सात्प्रभोजनात् ।
 व्यापन्नबहुमद्यत्वाद्देगसन्धारणात् अमात् ॥ ८७ ॥
 जिह्मव्यायामशयनादतिभाराध्वमैथुनात् ।
 अन्तःशरीरे मांसासृगाविशन्ति यदा मलाः ॥ ८८ ॥
 तदा सञ्जायते ग्रन्थिर्गन्धीरस्यः सुदारुणः ।
 हृदये स्रोन्नि यकृति ग्लीच्छि कुची च वृक्षयोः ॥ ८९ ॥
 नाभ्यां वंक्षणयोर्वापि वस्तौ वा तीव्रवेदनः ।
 दुष्टरक्तातिमात्रत्वात् स वै शीघ्रं विदह्यते ॥ ९० ॥
 ततः शोघ्रविदाह्रित्वाद्द्विद्रधीत्यभिधीयते ।
 व्यवच्छेदभ्रमानाद् शब्दस्फुरणसर्पणैः ॥ ९१ ॥
 वातिकीं पैत्तिकीं तृष्यादाहमोहमदद्वरैः ।
 जृम्भोत्क्लेगारुचिस्तम्भशीतकैः श्लैषिकीं विदुः ।
 सर्वास्वासु महच्छूलं विद्रधीपूपजायते ॥ ९२ ॥
 तप्तैः शस्त्रैर्यथामथेतोल्मुकैरिव दह्यते ।
 विद्रधी व्यम्नतां याता वृश्चिकैरिव दृश्यते ॥ ९३ ॥
 तनुरुच्चारुणं स्रावं फेनिलं वातविद्रधी ।
 तिलमापकुन्तयोदसन्निभं पित्तविद्रधी ॥ ९४ ॥
 श्लैषिकी स्रवति श्वेतं बहुलं पिच्छिलं बहु ।
 लक्षणं सर्वमेवैतद्भजते सान्निपातिकी ॥ ९५ ॥
 अयासां विद्रधीनां साध्यासाध्यविशेषज्ञानार्थं स्थाना
 लिङ्गविशेषमुपदेक्ष्यामः । तत्र प्रधानमर्मजायां विद्रध्यां ह्य

नतमकप्रमोहकासाः क्लोमजायां पिपासा मुखशीपगलग्रहाः ।
 प्रकृज्जायां श्वासः । झीहजायामुच्छ्वासीपरोधः । कुक्षिजायां
 कुक्षिपार्श्वान्तरांसशूलम् । वृक्कजायां पार्श्वपृष्ठकटिग्रहः । नाभि-
 जायां हिक्का । वंक्षणजायां सकृथिसादः । वस्तिजायां कृच्छ्र-
 मूत्रपूतिवर्चस्त्वं चेति ॥ ८६ ॥

पक्वामभिन्नासु ऊर्ध्वजासु सुखात् स्नावः स्रवति । अधोजासु
 गुदात् उभयतस्तु नाभिजायाम् ॥ ८७ ॥

तासां हृन्नाभिवस्तिजाः परिपक्वाः सान्निपातिकी च मर-
 णाय । अवशिष्टाः पुनः कुशलमाशु प्रतिकारिणं चिकित्सक-
 मासाद्योपशाम्यन्ति । तस्मादचिरोत्थितां विद्रधीं शस्त्रसर्पविद्यु-
 दग््नितुल्यां स्नेहस्नेदविरचनैद्योपक्रामेत् । सर्वशो गुल्मवञ्चेति
 चात्र ॥ ८८ ॥

विना प्रमेहमप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः ।

तावच्चैता न लक्ष्यन्ते यावद्वस्तुपरिग्रहः ॥ ८९ ॥

शराविका कच्छपिका जालिनी चेति दुःसहाः ।

जायन्ते ता श्रुतिबलाः प्रभूतश्रेणमेदसाम् ॥ ९० ॥

सर्पपी चालजी चैव विनता विद्रधी च याः ।

सद्यः पित्तोत्खण्णास्ता हि मन्भवन्त्यल्पमेदसाम् ॥ ९० ॥

मर्मस्वंसे गुदे पात्थोः स्तने सन्धियु पादयोः ।

जायन्ते यस्य पिङ्काः स प्रमेही न जीवति ॥ ९० ॥

तयान्याः पिङ्काः सन्ति रक्तपीतासितारुणाः ।

पाण्डुराः पाण्डुवर्पाश्च भस्माभा मेचकप्रभाः ॥ ९० ॥

शृङ्गाय कठिनाद्यान्याः स्थूलाः सूक्ष्मास्तथापराः ।

मन्दवेगा महावेगाः स्वल्पशूला महारुजाः ॥ ९० ॥

ता बुद्धा मारुतादीनां यथास्त्रैर्हेतुलक्षणैः ।

ब्रूयादुपाचरेन्नाशु प्रागुपद्रवदर्शनात् ॥ ९० ॥

तट्खासमान्संकोयमेहहिक्कामदज्वराः ।

वीसर्पमन्दसंरोधाः पिङ्गकानामुपद्रवाः ॥ १०७ ॥

घ्नयः स्यान् च वृद्धिश्च दीपाणां त्रिविधा गतिः ।

ऊर्द्ध्वाधश्च तिर्यक् च विज्ञेया त्रिविधापरा ॥ १०८ ॥

त्रिविधा चापरा कोष्ठशाखामर्मास्थिसन्धिषु ।

इत्युक्त्वा विधिभेदेन दीपाणां त्रिविधा गतिः ॥ १०८ ॥

चयप्रकोपप्रशमाः पित्तादीनां यथाक्रमम् ।

भवन्त्येकैकशः पट्सु कालेष्वभ्रगमादिषु ॥ ११० ॥

गतिः कालकृता चैषा चयाद्या पुनरुच्यते ।

गतिश्च द्विविधा दृष्टा प्राकृता वैकृता च या ॥ १११ ॥

पित्ताद्गुणोष्णः पक्तिर्नराणामुपजायते ।

तच्च पित्तं प्रकुपितं विकारान् कुरुते बहून् ॥ ११२ ॥

प्राकृतस्तु बलं श्लेष्मा विकृतो मल उच्यते ।

स चैवौजः स्मृतः काये स च पाप्मोपदिश्यते ॥ ११३ ॥

सर्वा हि चेष्टा वातेन स प्राणः प्राणिनां स्मृतः ।

तेनैव रोगा जायन्ते तेन चैवोपरुध्यते ॥ ११४ ॥

नित्यं सन्निहितामित्रं समीच्यात्मानमात्मवान् ।

नित्य युक्तः परिचरेत् विच्छिन्नायुरभित्वरम् ॥ ११५ ॥

तत्र श्लोकौ । शिरीरोगाः सङ्घट्टरोगा रोगा मानविकल्पजाः ।

घ्नयाः सपिङ्गाः चोक्त्वा दीपाणां गतिरेव च ॥ ११६ ॥

कियन्तः शिरमीयेऽम्निवध्याये तच्च दर्शिता ।

ज्ञानार्थं भिषजाश्चैव प्रजानाञ्च हितैरपिणा ॥ ११७ ॥

इति रोगचतुर्षु कियन्तः शिरमीये नाम सप्तदशोऽध्यायः समाप्तः ।

अष्टादशोऽध्यायः । २०४०४

अथातस्त्रिंशोऽध्याय व्याख्यास्यामः ।

इति हस्माह भगवानात्रेयः ।

त्रयः शोथा भवन्ति । वातपित्तश्लेष्मनिमित्ताः । ते पुनर्द्विविधाः
निजागन्तुभेदेन । तत्रागन्तवः । स्वेदनभेदेनक्षणभञ्जनपिच्छनो-
त्पेषणप्रहारवधवन्धनवेष्टनव्यधनपीडनादिभिर्वा । भस्मातकपुष्य-
फलरसात्मगुसाशूकक्रिमिशूकाहितपत्रलतागुल्मसंस्पर्शनैर्वा स्वेद-
नपरिसर्पणावमूत्रणैर्वा विपिणाम् । सविषाविषप्राणिदंष्ट्रादन्तवि-
पाणनखनिपातैर्वा । सगरविषवातहिमदहनसंस्पर्शनैर्वा शोथाः
समुपजायन्ते । ते यथास्यं हेतुजैर्व्यञ्जनैरादावुपलभ्यन्ते । निज-
व्यञ्जनैर्कदेशविपरीतैः ब्रणवन्धमन्त्रागदप्रलेपप्रवातनिर्वापणादि-
भिश्चोपक्रमैरुपक्रम्यमाणाः प्रशान्तिमापद्यन्ते । निजास्तु पुनः
स्नेहस्वेदनवमनविरेचनास्थापनानुवासनशिरोविरेचनानामयथा-
वत् प्रयोगात् मिथ्यासंसर्जनाद्वा । कर्ष्यलसकविस्त्रिकाश्वास-
कासातीसारशोथपाण्डुरोगज्वरोदरप्रदरभगन्दरार्शोविकारार्ति-
कर्षणैर्वा । कुष्ठकण्डूपिडकादिभिर्वा कर्दिचवयूद्धारशुक्रवातमूत्र-
पुरीषवेगधारणैर्वा चर्मरोगोपवासकप्रितस्य वा । सहसातिगुर्वञ्ज-
लवणपिष्टान्नफलशाकरागदधिहरीतकमथमन्दकविरूढ-यावशू-
कममौधान्यानूपीदकपिशितोपयोगात् सृत्पङ्कलोद्भ्रमचणालव-
णातिभक्षणाद्वा - गर्भसन्धीडनादामगर्भप्रपतनात् प्रजातानाञ्च
मिथ्योपचारादुदीर्णदोषत्वात् शोथाः प्रादुर्भवन्ति । इत्युक्तः ।
सामान्यो हेतुः । अयं त्वत्र विगेषः । शीतरूक्षलघुविषदन्मोप-
वासातिकर्षणक्षेपणादिभिर्वायुः प्रकुपितः त्वङ्गांसगोषितादीन्ध-
मिभूय शोथञ्जनयति । स क्षिप्रोत्थापनप्रशमो भवति । श्वावा-
रुणवर्णः प्रकृतिवर्णा वा चलः सन्दनः खरपरुपभिन्नत्वग्रोमात्
क्षिद्यत इव भिद्यत इव पीद्यत इव सूचीभिरिव तुद्यते ।

लिकाभिरिव संसृष्यते सर्पपकल्कालिप्त इव चिमिचिमायते
 संकुच्यते आयम्यते इति वातशोथः । उष्णतीक्ष्णकटुकदार-
 लवणान्नाजीर्णभोजनैरग्न्यातपप्रतापैश्च पित्तं प्रकुपितं त्वद्भास-
 शोणितान्धभिभूय शोथञ्जनयति । स क्षिप्रोत्थानप्रशमो भवति ।
 कृष्णपीतनीलताम्रकावभास उष्णो मृदुः कपिलताम्रलोमा
 उद्यते द्रूयते धूप्यते ऊष्मायते स्विद्यते क्लिद्यते न च स्पर्शमुष्णं
 वा सुपूयते इति पित्तशोथः । गुरुमधुरशीतस्निग्धैरतिसप्र-
 व्यायामादिभिश्च श्लेष्मा प्रकुपितः त्वद्भासशोणितादीन्धभिभूय
 शोथञ्जनयति । स कृच्छ्रोत्थानप्रशमो भवति । पाण्डुः श्वेताव-
 भासः क्षिग्धः श्लक्ष्णः गुरुः स्थिरः स्वानः शुक्लाग्रोमा स्पर्शाण-
 सहयेति श्लेष्मशोथः । यथास्वकारणाकृतिसंसर्गाद्द्विदोषजा-
 स्वयः शोथाः भवन्ति । तथा स्वकारणाकृतिसन्निपातात् सात्रि-
 पातिक एकः । एवं सप्तविधो भेदः । प्रकृतिभिस्ताभिर्भिद्यमानो
 द्विविधस्त्रिविधः चतुर्विधः सप्तविधश्च शोथ उपलभ्यते । पुन-
 र्यैक एवोत्सेधसामान्यादिति ॥ १ ॥

भवति चात्र । शूयन्ते यस्य गात्राणि स्वपन्तीव रुजन्ति च ।

निपीडितान्युन्नमन्ति वातशोथन्तमादिशेत् ॥ २ ॥

यथाप्यरुणवर्णाभः शोथो नक्तं प्रणश्यति ।

स्नेहोष्णामर्दनाभ्याश्च प्रणश्येत् स च वातिकः ॥ ३ ॥

यः पिपामाज्वरार्तम्य द्रूयतेऽथ विदञ्चते ।

स्विद्यते क्लिद्यते गन्धी स पित्तग्रययुः स्मृतः ॥ ४ ॥

यः पीतनेत्रवक्रत्वक् पूर्वं मध्यात् प्रसूयते ।

तनुत्वक् चातिसारी च पित्तशोथः स उच्यते ॥ ५ ॥

यः शीतलः सक्तगतिः कण्डूमान् पाण्डुरेव च ।

निपीडितो नोन्नमति त्रययुः स कफात्मकः ॥ ६ ॥

यस्य शम्भुकुशच्छेदाच्छोणितं न प्रवर्तते ।

कृच्छ्रेण पिच्छान् स्रवति स चापि कफसम्भवः ॥ ७ ॥
 निदानाकृतिसंसर्गात् श्वययुः स्याद् द्विदोषजः ।
 सर्वाकृतिः सन्निपाताच्छेथो व्यामिश्रहेतुजः ॥ ८ ॥
 यस्तु पादाभिनिर्वृत्तः शोथः सर्वाङ्गो भवेत् ।
 जन्तोः स च सुकष्टः स्यात् प्रसृतः स्त्रीमुखाच्च यः ॥ ९ ॥
 यथापि गुह्यप्रभवः स्त्रियो वा पुरुषस्य वा ।
 स च कष्टतमो ज्ञेयो यस्य च स्युरुपद्रवाः ॥ १० ॥
 कृदिः श्वामोऽरुचिस्तृष्णा ज्वरोऽतीसार एव च ।
 सप्तकोऽयं सदैर्बल्यः शोथोपद्रवमंग्रहः ॥ ११ ॥
 यस्य श्लेष्मा प्रकुपितः जिह्वामूलेऽवतिष्ठते ।
 आशु सञ्जनयन् शोथं करोति गलगण्डिकाम् ॥ १२ ॥
 यस्य श्लेष्मा प्रकुपितस्त्रिष्ठत्यन्तर्गले स्थितः ।
 आशु सञ्जनयन् शोथं गलगण्डोऽस्य जायते ॥ १३ ॥
 यस्य श्लेष्मा प्रकुपितो गलवाह्येऽवतिष्ठते ।
 शनैः सञ्जनयन् शोथं जायतेऽस्य गलग्रहः ॥ १४ ॥
 यस्य पित्तं प्रकुपितं सरक्तं त्वचि सर्पति ।
 शोथं सरागं जनयन्विसर्पस्तस्य जायते ॥ १५ ॥
 यस्य पित्तं प्रकुपितं त्वचि रक्तेऽवतिष्ठते ।
 रागं सशोथञ्जनयन् पिडका तस्य जायते ॥ १६ ॥
 यस्य पित्तं प्रकुपितं शङ्खयोरेवतिष्ठते ।
 श्वययुः शङ्खको नाम दारुणस्तस्य जायते ॥ १७ ॥
 यस्य पित्तं प्रकुपितं कर्णमूलेऽवतिष्ठते ।
 ज्वरान्ते दुर्जयोऽन्ताय शोथस्तस्योपजायते ॥ १८ ॥
 वातः श्लेहानमुद्गुय कुपितो यस्य तिष्ठति ।
 शूलैः परितुदन् पार्श्वं श्लेहा तस्याभिवर्द्धते ॥ १९ ॥
 यस्य वायुः प्रकुपितो गुल्मस्थाने च तिष्ठति ।

शोथं सशूलञ्जनयन् गुल्मस्तस्योपजायते ॥ २० ॥
 यस्य वायुः प्रकुपितः शोथशूलकरश्चरन् ।
 वंचणाद् हृषणौ याति ब्रध्न तस्योपजायते ॥ २१ ॥
 यस्य वातः प्रकुपितः त्वद्भ्रंशान्तरमाश्रितः ।
 शोथं सञ्जनयन् कुचावुदरं तस्य जायते ॥ २२ ॥
 यस्य वातः प्रकुपितः कुक्षिमाश्रित्य तिष्ठति ।
 नाधो व्रजति नाप्यूङ्क्ष्वानाहस्तस्य जायते ॥ २३ ॥
 रोगाद्योत्प्रेधसामान्यादधिमांसार्वुदादयः ।
 विशिष्टा नाम रूपाभ्यां निर्देश्याः शोथसंग्रहे ॥ २४ ॥
 वातपित्तकफा यस्य युगधत् कुपितास्त्रयः ।
 जिह्वामूलेऽवतिष्ठन्ते विदहन्तः समुच्छ्रिताः ॥ २५ ॥
 जनयन्ति भृशं शोथं वेदनाय पृथग्विधाः ।
 तं शीघ्रकारिणं रोगं रोहिणीकेति निर्दिशेत् ॥ २६ ॥
 त्विरात्रं परमं तस्य जन्तोर्भवति जीवितम् ।
 कुशलेन त्वनुप्राप्तः क्षिप्रं सम्पद्यते सुखी ॥ २७ ॥
 सन्ति ह्येवंविधा रोगाः साध्या दारुणसम्प्रताः ।
 ये ह्यनुरनुपक्रान्ता मिथ्यारम्भेण वा पुनः ॥ २८ ॥
 साध्याथाप्यपरे हन्ति व्याधयो मृदुसम्प्रताः ।
 यद्वायन्नकृतं येषु कर्म सिध्यत्वसंग्रहम् ॥ २९ ॥
 असाध्याथापरे सन्ति व्याधयो याप्यसंज्ञिताः ।
 सुसाध्येऽपि कृतं येषु कर्म याप्यकरं भवेत् ॥ ३० ॥
 सन्ति चाप्यपरे रोगाः कर्म येषु न सिध्यति ।
 अपि यन्नकृतं वदैनं तान्विद्वानुपाचरेत् ॥ ३१ ॥
 साध्याद्यैवाप्यसाध्याय व्याधयो द्विविधाः स्मृताः ।
 मृदुदारुणभेदेन ते भवन्ति चतुर्विधाः ॥ ३२ ॥
 त एवापरिसंख्येया भिद्यमाना भवन्ति हि ।

निदानवेदनावर्णस्थानसंस्थाननामभिः ॥ ३३ ॥
व्यवस्थाकारणं तेषां यथा स्थूलेषु संग्रहः ।
तथा प्रकृतिसामान्यं विकारिषूपदिश्यते ॥ ३४ ॥
विकारनामा कुशलो न जिज्ञीयात् कदाचन ।
न हि सर्वविकाराणां नामतोऽस्ति ध्रुवा गतिः ॥ ३५ ॥
स एव कुपितो दोषः समुत्थानविशेषतः ।
स्थानान्तरगतश्चैव जनयत्वामयान् बहून् ॥ ३६ ॥
तस्माद्विकारप्रकृतीरधिष्ठानान्तराणि च ।
समुत्थानविशेषांश्च बुद्ध्वा कर्म समाचरेत् ॥ ३७ ॥
यो ह्येतच्चिविधं ज्ञात्वा कर्माख्यारभते भिषक् ।
ज्ञानपूर्वं यथान्ध्यायं स कर्मसु न मुह्यति ॥ ३८ ॥
नित्याः प्राणभृतां देहे वातपित्तकफास्त्रयः ।
विकृताः प्रकृतिस्था वा तान् बुभुक्षेत परिहृतः ॥ ३९ ॥
उत्साहोच्छ्वासनिःश्वासचेष्टा धातुगतिः समा ।
समो मोक्षो गतिमतां वायोः कर्माविकारजम् ॥ ४० ॥
दर्शनं पक्तिरूष्मा च क्षुत्क्षणा देहमार्दवम् ।
प्रभा प्रसादो भेधा च पित्तकर्माविकारजम् ॥ ४१ ॥
स्नेहो बहः स्थिरत्वञ्च गौरवं वृषता बलम् ।
क्षमा घृतिरलोभश्च कफकर्माविकारजम् ॥ ४२ ॥
वातपित्तकफैश्चैव न्यूनै लक्षणमुच्यते ।
कर्मणां प्रकृतेर्हानिर्हृद्भिर्वापि विरीधिनाम् ॥ ४३ ॥
दोषप्रकृतिवैशेष्यं नियतं हृद्दिलक्षणम् ।
दोषाणां प्रकृतिर्हानिर्हृद्भिर्वापि परीक्ष्यते इति ॥ ४४ ॥
तत्र श्लोकौ । संख्या निमित्तं रूपाणि शोथानां साध्यता न च ।
तेषां तेषां विकाराणां त्रिविधं बोध्यमग्रहम् ॥ ४५ ॥
प्राकृतं कर्म दोषाणां लक्षणं हानिहृदिषु ।

वीतमोहरजोदोषमोहमानमदसृहः ।

व्याख्यातवांस्त्रिशोफीये रोगाध्याये पुनर्वसुः ॥ ४५ ॥

इति रासधनुष्के त्रिशोफीयोऽष्टादशीऽध्यायः समाप्तः ।

ऊनविंशोऽध्यायः ।

अघातोऽष्टौदशोऽध्यायं व्याख्यासान् ।

इति हस्माह भगवानात्रेयः ।

इह खल्वष्टाबुदराणि अष्टौ भूत्राघाताः अष्टौ क्षीरदोषा
अष्टौ रेतोदोषाः सप्त कुष्ठानि सप्त पिङ्गकाः सप्त वीसर्पाः षड्-
तीसाराः षड्दुदावर्ताः षड् गुल्माः षड् प्रीहदोषाः षड् कासाः
षड् श्वासाः षड् हिक्काः षड् तृष्णाः षड् कर्दयः षड् भक्त-
स्थानशनस्थानानि षड् गिरोरोगाः षड् हृद्रोगाः षड् पाण्डु-
रोगाः षड्चोन्मादाः चत्वारोऽपस्माराः चत्वारोऽक्षिरोगाः चत्वार-
कर्णरोगाः चत्वारः प्रतिश्यायाः चत्वारो मुखरोगाः चत्वारो
ग्रहणीदोषाः चत्वारो मदाः चत्वारो मूर्च्छाः चत्वारः शोषा
चत्वारि क्लीब्यानि त्रयः शोथाः द्वीणि किलासानि द्विविधं
लोहितपित्तं दो ज्वरी द्वौ त्रयो हावायामी द्वे गृध्रस्यो द्वे कामले
द्विविधमामं द्विविधं वातरक्तं द्विविधान्यशींसि एकः ऊरुस्तम्भः
एकः सत्र्यासः एको महागदः विंशतिः क्रिमिजातयः विंशति
प्रमेहाः विंशतिर्यानिव्यापदः । इत्यष्टाचत्वारिंशद्रोगाधिकरणान्य
स्मिन् संग्रहे भवन्ति । उद्दिष्टानि एतानि यथोद्देशमभिनिर्दि-
श्यामः । अष्टाबुदराण्येति अतपित्तत्वाकठस्त्रिधासङ्घोहदृष्टद्विद्वी-
दकोदरानीति । अष्टौ भूत्राघाता इति वातपित्तकफसन्निपाता
श्मरीयकारागृकगोणितजाः । अष्टौ क्षीरदोषा इति वैवर्षं वैगन्ध-
वैरस्यं पैच्छिल्यं फेनमहातं रोच्यं गौरवमतिस्नेहयेति । अष्टौ रेतो-
दोषा इति तनु गुष्कं फेनिलमग्नेतं पृतिपिच्छिलमन्यधानूप

हितमवसादि चेति । सप्त कुष्ठानीति कपालोडुम्बरमण्डलर्य-
जिह्वपुण्डरीकसिध्मकाकणकानि । सप्त पिङ्का इति शराविका
कच्छपिका जालिनी सर्पप्यलजी विनता विद्रधी च । सप्त
वैसर्पा इति वातपित्तकफाग्निकर्दमग्रन्थिसन्निपाताख्याः । पङ्-
तीसाराख्या इति वातपित्तकफसन्निपातभयशोकजाः । पङ्-
उदावर्त्ता इति वातमूत्रपुरीषशक्रहृदिक्ष्वयुजाः । पञ्च गुल्मा
इति वातपित्तकफसन्निपातरक्तजाः । पञ्च प्लीहदोषा इति गुल्मै-
व्याख्याताः । पञ्च कासा इति वातपित्तकफक्षतक्षयजाः । पञ्च
खासा इति महोर्द्ध्वच्छिन्नतमकक्षुद्राः । पञ्च हिक्का इति महती
गम्भीरा व्यपेता क्षुद्रा चान्नजा च । पञ्च टण्ड्या इति वातपित्ताम-
क्षयोपसर्गात्मिकाः । पञ्च हृदय इति हिष्टान्नसंयोगजा वातपित्त-
कफसन्निपातोद्रेकात्मिकाश्च । पञ्च भक्तस्थानशनस्थानानीति
वातपित्तकफद्वेषायासाः । पञ्च शिरोरोगा इति पूर्वोद्देश-
मभिसमस्य वातपित्तकफसन्निपातक्रिमिजाः । पञ्च हृद्रोगा
इति शिरोरोगैर्व्याख्याताः । पञ्च पाण्डुरोगा इति वातपित्तकफ-
सन्निपातमृद्गक्षणाः । पञ्चोन्मादा इति वातपित्तकफसन्निपाता-
गन्तुनिमित्ताः । चत्वारीऽपस्वारा इति वातपित्तकफसन्निपात-
निमित्तजाः । चत्वारीऽक्षिरोगाः चत्वारः कर्णरोगाः चत्वारः
प्रतिश्यायाः चत्वारी मुखरोगाः चत्वारी ग्रहणीदोषाः चत्वारी
मदा चत्वारी मूर्च्छा इति अपस्वारैर्व्याख्याताः । चत्वारः शोषा
इति साहससन्धारणक्षयविपमाशनजाः । चत्वारि क्लीब्यानीति
वैजोपघातादध्वजभङ्गाञ्जरायाः शुक्रक्षयाश्च । त्रयः शोषाश्चेति
वातपित्तश्लेष्मनिमित्ताः । त्रैषि किलासानीति रक्तताम्रशक्तानि ।
त्रिविधं लोहितपित्तमित्यूर्द्भुभागमधोभागसुभयभागश्च । द्वौ ज्वरौ
इति उष्याभिप्रायः शीतसमुत्पद्य शीताभिप्रायश्चोष्णसमुत्पद्यः । द्वौ
व्रणौ इति निजद्यागन्तुजश्च । हावायाभाषिति बाह्यस्थाभ्यन्तरश्च ।

हे गृध्रस्थाविति वाताद्वातकफाच्च । हे कामले इति कोठा-
 श्रया शाखाश्रया च । द्विविधमाममित्यलसको विसूचिका चेति ।
 द्विविधं वातरक्तमिति गम्भीरमुत्तानञ्च । द्विविधान्यर्शासीति
 आद्राणि शुष्काणि च । एक ऊरुष्कम्भ इति आमत्रिदोषसमु-
 त्थानः । एकः संन्यास इति । त्रिदोषात्मको मनःशरीराधिष्ठान-
 समुत्थः । एको महागद इति अतस्त्वाभिनिवेशः । विंशतिः क्रिमि-
 जातय इति यूक्ताः पिपीलिकाद्येति द्विविधा बहिर्मलजाः केशादा-
 लोमादा लोमदीपाः सौरसा श्रीडुम्बरा जन्तुमातरयेति पद-
 शोणितजाः अन्त्रादा उदरादा हृदयचराः चुरवो दर्भपुष्पाः सौग-
 न्धिका महागुदाद्येति सप्तकफजाः ककेरुका मकेरुका लेलिहा
 सगूलकाः सौसुरादाद्येति पञ्च पुरीषजा इति । विंशतिः क्रिमि-
 जातयः । विंशतिः प्रमेहा इति उदकमेहश्च क्षुमेहश्च रस-
 मेहश्च सान्द्रमेहश्च सान्द्रप्रमादमेहश्च शुक्लमेहश्च शुक्रमेहश्च शीत-
 मेहश्च शनेमंहश्च सिकतामेहश्च लालामेहश्चेति दश श्लेष्मनिमित्ताः ।
 पारमेहश्च कालमेहश्च नीलमेहश्च लोहितमेहश्च मञ्जिष्ठामेहश्च
 हरिद्रामेहश्चेति षट् पित्तनिमित्ताः । वसामेहश्च मज्जमेहश्च
 हस्तिमेहश्च मधुमेहश्चेति चत्वारो वातनिमित्ता इति विंशतिः
 प्रमेहाः । विंशतियोंनिव्यापद इति वातिकी पैत्तिकी श्लेष्मिकी
 सान्निपातिकी चेति चतस्रः दीपजाः । दूष्यसंसर्गप्रकृतिनिर्देशैरव-
 गिष्टाः षोडश निर्दिश्यन्ते । तद्यथा रक्तयोनिश्चारजस्का
 वाचरणा चातिचरणा च प्राक्चरणा चोपप्लुता चोदारवर्तिनी
 च कर्णिनी च पुत्रघ्नी चान्तमुखी च सूचीमुखी च शुष्का च
 गामिनी च पण्ड्योनिश्च महायोनिश्चेति विंशतियोंनिव्यापदः
 केवलशायमुद्देशः । यथोद्देशमभिनिर्दिष्ट इति ।
 भवति चात्र । विंशकाद्यैककाद्यैव त्रिकाद्योक्तास्त्रयस्त्रयः ।
 द्विकाद्याटौ चतुष्काद्य षट् द्वादश पञ्चकाः ॥

चत्वारश्चाष्टका वर्गाः षट्कौ द्वौ सप्तकोस्तयः ।

अष्टोदरीये रोगाणामध्याये सम्प्रकाशितः ॥ १ ॥

सर्व एव निजविकारा नान्यत्र वातपित्तकफेभ्यो निव-
ते । यथा शकुनिः सर्वां दिशमपि परिपतन् स्वां ह्यायां नाति-
ते तथा स्वधातुवैषम्यनिमित्ताः सर्वविकारा वातपित्त-
फान्नातिवर्तन्ते । वातपित्तश्लेष्मणां पुनः समुत्थानस्थानसंस्थान-
कृतिविशेषानभिसमीक्ष्य तदात्मकानपि च सर्वविकारांस्ताने-
पदिशन्ति बुद्धिमन्त इति ॥ २ ॥

तत्र श्लोकौ । स्वधातु वैषम्यनिमित्तजा ये
विकारसंघा बहवः शरीरे ।

न ते पृथक् पित्तकफानिलेभ्य

आगन्तवस्त्वेव ततो विशिष्टाः ॥ ३ ॥

आगन्तुरन्वेति निजं विकारं निजस्तथागन्तुरतिप्रवृद्धः ।

तत्रानुबन्धं प्रकृतिं च सम्यक् ज्ञात्वा ततः कर्म समारभेत ॥४॥

इति अग्निवेशकृते मन्वे चरकप्रतिसंस्कृत रोगचतुष्टये अष्टदरीये
नाभोनिर्विशोऽध्याये समाप्तः ।

विंशोऽध्यायः ।

अपाती नदारीगाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति हस्माह भगवानात्रेयः ।

चत्वारो रोगा भवन्ति आगन्तुवातपित्तश्लेष्मनिमित्ताः । तेषां
तुर्नामपि रोगाणां रोगत्वमेकविधं रुक्मामान्यात् । द्विविधा
नः प्रकृतिरेषामागन्तुनिजविभागात् द्विविधं चैषामधिष्ठानं
न.शरीरविशेषात् । विकाराः पुनरेषामपरिसंख्येयाः प्रकृत्यधि-
ष्ठानन्निर्ज्ञायतनविकल्पविशेषाणामपरिसंख्येयत्वात् । मुखानि
तु खल्वागन्तोः नखदशनपतनाभिचाराभिशापाभिपद्मव्यधवन्ध-
पीडनरज्जुदहनमन्त्राग्निभूतोपसर्गादीनि । निजस्य त्र सखं

हृशोपथ, ग्रीवास्तम्भथ, मन्वास्तम्भथ, काण्ठोद्धंसथ, इनु-
 त्मथ, श्रोत्रभेदथ, दन्तभेदथ, दन्तशैथिल्यथ, मूकत्वथ,
 क्लृप्तथ, कपायास्यता च, मुखशोपथ, अरसन्नता च, घ्राण-
 थथ, कर्णशूलथ, अशब्दश्रवणथ, उच्चैःश्रुतिथ, वाधिर्यथ,
 र्त्तस्तम्भथ, वर्त्तसङ्कोचथ, तिमिरथ, अक्षिशूलथ, अक्षि-
 मुदामथ, भ्रूयुदामथ, शङ्खभेदथ, ललाटभेदथ, शिरोरुक् च,
 त्गभूमिस्फुटनथ, अर्दितथ, एकाङ्गरोगथ, सर्वाङ्गरोगथ, पक्ष-
 थथ, आक्षेपकथ, दण्डकथ, यमथ, भ्रमथ, वैपथुथ, जृम्भा
 थ, विपादघातिप्रलापथ, ग्लानिथ, रौक्ष्यथ मारुथ्यथ, श्यावा-
 ण्यावभासता च, अस्त्रप्रथ, अनवस्थितत्वञ्चेत्यशौतिर्वात-
 वेकाराः ॥ १ ॥

वातविकाराणामपरिसंख्येयानामाविष्कृततमा व्याख्याताः
 एवंचपि खल्वेतेषु वातविकारेषु अन्येषु चानुक्तेषु वायोरिद-
 मालरूपमपरिणामि कर्मणश्च खलक्षणं यदुपलभ्य तदवयवं वा
 विमुक्तसन्देहा वातविकारमेवाध्यवस्यन्ति कुशलाः ॥ २ ॥

तद्यथा । रौक्ष्यं स्नाघवं वैपद्यं, शैत्यं गतिरभूर्त्तत्वञ्चेति
 वायोरालरूपाणि । एवंविधत्वाच्च कर्मणश्च खलक्षणमिदमस्य
 भवति ; तं तं शरीरावयवमाविशतः संसभंशव्यासाङ्गभेद-
 साद्-हृष-तर्पावर्त्त-मर्दकम्पचालतीदव्यधवैष्टमङ्गास्तथा खर-
 परुषविपदसुपिरतारुणकपायविरसता-शोपशूलसुप्तिसङ्घुचनस्त-
 म्भमान्नि वायोः कर्माणि तैरन्वितं वातविकारमेवाध्यवस्येत् ॥३॥

तं मधुराखलवणस्त्रिधोष्णैरुपक्रमैरुपक्रमेत । स्वदस्त्रेहा-
 म्यापनानुवासन-नस्तःकर्म-भोजनाभ्यङ्गोत्सादन परिपेकादिभि-
 र्वातहरैर्मादां कालञ्च प्रमाणीहत्वास्यापनानुवासनन्तु सर्वयोप-

मूलं छिनत्ति । तत्रावजिते दातेऽपि शरीरान्तर्गता वात-
विकाराः प्रशान्तिमापद्यन्ते । यथा वनस्पतेर्मूले छिन्ने स्कन्ध-
शाखावरीहकुसुमफलपलाशादीनां नियतो विभाशस्तद्वत् ॥५॥

पित्तविकाराद्यत्वारिंशदत ऊर्ह्वं व्याख्यास्यन्ते । तद्यथा—
ओषध, प्रोषध, दाह्य, दवधुय, धूमकय, अन्नकय, विटाह्य,
अन्तर्दाह्य, अंसदाह्य, उष्माधिक्यञ्च, अतिस्त्रेदद्याङ्गगन्ध,
अङ्गावयवदरणञ्च, शोणितक्लेदय, मांसक्लेदय, त्वग्दाह्य,
मांसदाह्य, त्वङ्मांसदरणञ्च, चर्मदरणञ्च, रक्तकीठाद्य, रक्त-
विस्फोटाद्य, रक्तपित्तञ्च, रक्तमण्डलानि च, हरितत्वञ्च, ह्यारिद्र-
त्वञ्च, नीलिका च, कक्षा च, कामला च, तिक्तास्यता च, पूति-
मुखता च, दृष्याया आधिक्यञ्च, अट्टमिय, आस्यपाकय, गन्ध-
पाकय, अक्षिपाकय, गुदपाकय, मैद्रुपाकय, जीवादानञ्च,
तमःप्रवेशय, हरितहारिद्रमूत्रनेत्रवर्षस्वप्नेति चत्वारिंशत्
पित्तविकाराः । पित्तविकाराणामपरिसंख्येयानामादिष्कृततमा
व्याख्याता भवन्ति ॥ ६ ॥

सर्वेष्वपि खर्ल्वं तेषु पित्तविकारेष्वन्येषु चानुक्तैषु पित्तस्येद-
मात्मरूपमपरिणामि कर्मणश्च स्वलक्षणं यत्तदुपलभ्य तदवयव-
वा विमुक्तसन्देहाः पित्तविकारमेवाध्यवस्यन्ति कुशलाः ॥ ७ ॥

तद्यथा । ओष्णं तैक्षणं लाघवमनतिस्त्रेहो वर्षय गृक्ता-
रूपवर्जो गन्धय विस्त्रो रसौ च कटुकान्त्रौ पित्तस्यात्मरूपाणि ।
एवंविधत्वाच्च कर्मणः स्वलक्षणमिदमस्य भवति । तं तं शरीरा-
वयवमाविगतो दाहोष्णपाकस्त्रेदक्लेदकोयसावरागाः, यथारूढ
गन्धवर्णरसादिभिर्निर्वर्तनं पित्तस्य कर्माणि तैरन्वितं पित्त-
विकारमेवाध्यवस्येत् ॥ ८ ॥

तं मधरतिक्तकपायशीतैरुपक्रमैरुपक्रमेन मेघविरकप्रदेह-

कृत्य । विरेचनन्तु सर्वोपक्रमेभ्यः पित्ते प्रधानतमं मन्यन्ते
भिषजः ॥ ८ ॥

तद्वशादित एवामाशयमनुप्रविश्य केवलं वैकारिकं पित्तं-
मूलश्चापकर्षति । तत्रावजिते पित्तेऽपि शरीरान्तर्गताः पित्त-
विकाराः प्रशान्तिमापद्यन्ते । यथाग्नौ व्यपोढे केवलमग्नि-
गृहञ्च शीतं भवति तद्वत् ॥ १० ॥

श्लेष्मविकाराश्च विंशतिरत ऊर्ध्वं व्याख्यास्यन्ते । तद्यथा—
दृप्तिश्च, तन्द्रा च, निद्राधिक्यञ्च, स्तैमित्वञ्च, गुरुगात्रता च,
शालस्यञ्च, मुखमाधुर्यञ्च, मुखस्त्रावश्च, उद्गारश्च, श्लेष्मोद्गरणञ्च,
मलस्याधिक्यञ्च, कण्ठीपलेपश्च, वलाशश्च, हृदयोपलेपश्च,
धमनीप्रतिचयश्च, गलगण्डश्च, अतिस्त्रील्यञ्च, शीताग्निता च,
उदरदंश्च, श्लेतावभासता च, श्वेतमूत्रनेत्रवर्चस्त्वच्चेति विंशतिः
श्लेष्माधिकाराः ॥ ११ ॥

श्लेष्मविकाराणामपरिसंख्येयानामाविष्कृततमा व्याख्याताः ।
मर्वेष्वपि तु खल्वेतेषु श्लेष्मविकारेष्वन्येषु चानुक्तेषु श्लेष्मण इद-
मात्मरूपमपरिणामि कर्मणश्च स्त्रलक्षणं यदुपलभ्यते तदवयवं
वा विमुक्तमन्देहाः श्लेष्मविकारमध्यवस्यन्ति कुशलाः ॥ १२ ॥

तद्यथा—श्वैत्यशैत्यगौरवमाधुर्यमात्सर्याणि श्लेष्मण आत्मरूपा-
ण्येवंविधत्वाच्च कर्मणः स्त्रलक्षणमिदमस्य भवति । तं तं शरीरा-
शयव्रमाविशत. श्वैत्यशैत्य-कण्डू-स्वैर्यगौरवस्त्रेहस्तम्भमुप्तिके दो-
पदेहवन्धमाधुर्यचिरकारित्वानि श्लेष्मणः कर्माणि तैरन्वित
श्लेष्मविकारमेषाध्वस्येत् ॥ १३ ॥

त कटुकतिक्तकपायतीक्ष्णीष्णरुचौरूपक्रमैरूपक्रमैत स्त्रेदन-
यमनशिरोविरेचनव्यायामादिभिः श्लेष्महरैर्मात्रां कालञ्च प्र-
माणीकृत्य । यमनन्तु सर्वोपक्रमेभ्यः श्लेष्मणि प्रधानतमं मन्यन्ते
भिषजः ॥ १४ ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षितदण्डस्य परेपामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

११४

चरकसंज्ञितायाः सूत्रस्थाने

तद्ग्राहित एवामाशयमनुप्रविश्य केवलं वैकारिकं श्लेष्-
मूलमपकर्षति । तत्रावजिते श्लेष्मस्यपि शरीरान्तर्गताः श्लेष्म-
विकाराः प्रशान्तिमापद्यन्ते । यथा भिन्ने केदारसेतौ शालि-
यवपटिकादौन्यभिष्यन्द्यमानानि भ्रमसा प्रशोषमापद्यन्ते तद्व-
दिति ॥ १५ ॥

भवन्ति चात्र । रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमीपधम् ।

ततः कर्म भिषक् पद्याज्ज्ञानपूर्वं समाचरेत् ॥ १६ ॥

यस्तु रोगमपिज्ञाय कर्मास्थारभते भिषक् ।

अथ्यौपधविधानज्ञस्तस्य सिद्धिर्यदृच्छया ॥ १७ ॥

यस्तु रोगविशेषज्ञः सर्वभैषज्यकोविदः ।

देशकालप्रमाणज्ञस्तस्य सिद्धिरमंशयम् ॥ १८ ॥

तत्र श्लोकाः । संपद्यः प्रकृतिर्देशो विकारमुखमीरणम् ।

असन्देहोऽनुबन्धश्च रोगाणां सम्प्रकाशितः ॥ १९ ॥

दीपस्थानानि रोगाणां गणा नानात्मजाश्च ये ।

रूपं पृथक्काहोपाणां कर्म चापरिणामि यत् ॥ २० ॥

पृथक्त्वेन च दीपाणां निर्दिष्टाः समुपक्रमाः ।

सम्यक् महति रोगाणामध्याये तत्त्वदर्शिना ॥ २१ ॥

इति चप्रदेशज्ञाने तन्त्रे चरकप्रतिष्ठिते रोगचतुष्टके

महारीमाध्यायी नाम त्रिंशोऽध्यायः समाप्तः ।

तत्रातिस्थूलकृशयोर्भूय एवापरं निन्दितविशेषा भवन्ति ।
अतिस्थूलस्य तावदायुषो ज्ञासः जरोपरोधः कृच्छ्रव्यवायता
दीर्घस्य दीर्गम्यं स्वेदाबाधः क्षुदतिमात्रं पिपासातियोगश्चेति
भवन्वष्टौ दोषाः ॥ २ ॥

तदतिस्थौल्यमतिस्पृश्याद् गुरुमधुरशीतस्निग्धोपयोगाद्
व्यायामादव्यवायाद् दिवाम्बप्रातर्नित्यत्वाद्चिन्तनाद्बीजस्वभा-
वाच्चीपजायन्ते ॥ ३ ॥

तस्यातिमात्रं मेदस्त्रिनो मेद एषीपचीयते, नेतरे धातव-
स्तस्मादस्यायुषो ज्ञासः, शैथिल्यात् सौकुमार्याद् गुरुत्वाच्च
मेदसो जरोपरोधः, शुक्रावहुत्वाद्भेदसाहचर्यमार्गत्वात् कृच्छ्र-
व्यवायता दीर्घस्यमसमत्वाद्वातूनां, दीर्गम्यं मेदोदोषान्भेदसः
स्वभावत्वात् स्वेदलत्वाच्च मेदसः, श्लेष्मसंसर्गोद्विष्यन्दित्वाच्च बहु-
त्वाद्वायामासहत्वात् स्वेदाबाधः, तीक्ष्णाग्नित्वात् प्रभृतकोष्ठ-
वायुत्वाच्च क्षुदतिमात्रं पिपासातियोगश्चेति ॥ ४ ॥

भवन्ति चात्र । मेदसाहचर्यमार्गत्वाद्वायुः कोष्ठे विशेषतः ।

चरन् सन्धुञ्जयत्यग्निमाहारं शोषयत्यपि ॥ ५ ॥

तस्मात् स शीघ्रं जनयत्याहारश्चावकाङ्क्षति ।

विकारांश्चाश्रुते घोरान् किञ्चित्कालव्यतिक्रमात् ॥ ६ ॥

एतावुपद्रवकरो विशिषादग्निमाहृतौ ।

एतो हि दहतः स्थूलं वनदावो वनं यथा ॥ ७ ॥

मेदस्यतीवसंहृष्टे सहस्रैवानिलादयः ।

षिकारान् दाहणान् कृत्वा नाशयन्वाशु जीवितम् ॥ ८ ॥

मेदोमांसातिवृद्धत्वाच्चलस्फिगुदरस्थानः ।

अयथोपचयोत्साहो नरोऽतिस्थूल उच्यते ॥ ९ ॥

इति मेदस्त्रिनो दोषा हेतवो रूपमेव च ।

निर्दिष्टं वक्ष्यते वाच्यमतिकार्येऽप्यतः परम् ॥ १० ॥

विल्वादिपञ्चमूलस्य प्रयोगः चौद्रमंयुतः ।
 शिलाजतुप्रयोगस्तु साग्निमन्थरसा शिला ॥ २४ ॥
 प्रसातिका प्रियङ्गुश्च श्यामाका यवका यवाः ।
 जूर्णाङ्गाः कोद्रवा मुद्गाः कुलत्याश्चक्रमर्दकाः ॥ २५ ॥
 श्राद्धकीनाञ्च वीजानि पटोलामलकैः सह ।
 भोजनार्थं प्रयोज्यानि पानञ्चानु मधूदकम् ॥ २६ ॥
 अरिष्टाञ्चानुपानार्थं मैद्रीमांसकफापहान् ।
 अतिस्थोल्बविनाशाय संविभज्य प्रयोजयेत् ॥ २७ ॥
 प्रजागरं व्यायञ्च व्यायामं चिन्तनानि च ।
 स्थौल्यमिच्छन् परित्यक्तुं क्रमेणभिप्रवर्षयेत् ॥ २८ ॥
 सप्तो हर्षः सुखा शय्या मनसो निर्हतिः शमः ।
 चिन्ताव्यवायव्यायामविरामः प्रियदर्शनम् ॥ २९ ॥
 नवानानि नवं मद्यं ग्राम्यानूपौदका रसाः ।
 संस्कृतानि च मांसानि दधि सर्पिः पयांसि च ॥ ३० ॥
 इक्षवः शालयो मांसा गोधूमा गुडवैकृतम् ।
 वस्तयः क्षिग्धमधुरास्तौलाभ्यश्च मर्वदा ॥ ३१ ॥
 क्षिग्धमुहर्त्तनं स्नानं गन्धमाख्यनिषेवणम् ।
 शक्ती वासो यथाकालं दीपाणामवसेचनम् ॥ ३२ ॥
 रसायनानां हृष्यणां योगानामुपसेवनम् ।
 हत्वातिकार्ष्यमादत्ते नृणामुपचयं परम् ॥ ३३ ॥
 अचिन्तनाञ्च कार्य्यणं ध्रुवं सन्तर्पणेन च ।
 स्वप्नप्रसङ्गाच्च नरो वराह इव पुष्यति ॥ ३४ ॥
 यदा तु मनसि क्लान्ते कर्मात्मानः क्लमान्विताः ।
 विषयेभ्यो निवर्त्तन्ते तदा स्वपिति मानवः ॥ ३५ ॥
 निद्रायत्तं सुखं दुःखं पुष्टिः कार्ष्यं बलावलम् ।
 हृषता क्लीवता ज्ञानमज्ञानं जीवितं न च ॥ ३६ ॥

अक्षालेऽतिमद्वाच न च निद्रा निषेधिता ।
 सुप्तायुषी पराङ्मुख्यात्कालरात्रिरिवापरा ॥ ३० ॥
 मैत्र युक्ता पुनर्युङ्क्ते निद्रा देहं सुप्तायुषा ।
 पुरुषं योगिनं मिद्वयामत्या बुद्धिरियामता ॥ ३१ ॥
 गैताथ्ययगमद्यस्त्रीकर्मभाराध्वकर्षिताः ।
 त्रीर्गिनः क्षताः क्षीणा हृदा बालास्तथावक्ताः ॥ ३२ ॥
 त्वरातीमारशूलार्ताः घ्नासिनः शून्यिनः क्षयाः ।
 पतिताभिहतोन्मत्ताः क्लान्ता यानप्रजागरैः ॥ ३३ ॥
 क्रोधयौकभयक्लान्ता दिवास्त्रप्रोचिताश्च ये ।
 सर्व एते दिवास्त्रप्रं सेवेरन् सार्वकालिकम् ॥ ३४ ॥
 धातुमास्यात् तथा क्षोपां बलश्चाप्युपजायते ।
 श्लेष्मा पुष्यति चाङ्गानि स्वैर्यं भवति चायुषः ॥ ३५ ॥
 श्लेष्मा चादानरूक्षाणां वर्धमाने च मारुते ।
 रात्रीणां चातिसङ्घेपाद्दिवास्त्रप्रः प्रशस्यते ॥ ३६ ॥
 श्लेष्मवर्ज्येषु कालेषु दिवास्त्रप्रान् प्रकुप्यतः ।
 श्लेष्मपित्ते दिवास्त्रप्रस्तघ्नात्तेषु न शस्यते ॥ ३७ ॥
 मेदस्त्रिनः स्नेहानित्याः श्लेष्मलाः श्लेष्मरोगिणः ।
 दूषीविषाक्तार्थाश्च दिवा न शयीरन् कदाचन ॥ ३८ ॥
 श्लीमकः शिरःशूलं स्तौमित्यं गुरुगात्रता ।
 पद्मसर्दीऽग्निनाशश्च प्रलेपो हृदयस्य च ॥ ३९ ॥
 शोयारोचकहृत्लासपीनसार्द्धावभेदकाः ।
 कोठाश्च पिडकाः कण्डूस्तन्द्रा कासो मलामयाः ॥ ४० ॥
 स्मृतितुष्टिप्रमोहाश्च संरोधः श्रोतमां ज्वरः ।
 शन्द्रियाणामसामर्थ्यं विषवेगप्रवर्त्तनम् ॥ ४१ ॥
 भवेदृणां दिवास्त्रप्रस्याहितस्य निषेधयात् ।
 तस्माद्विधाहितं सप्रं बुद्ध्या स्वप्यात् सुखं बुधः ॥ ४२ ॥

राक्षौ जागरणं हृद्यं स्निग्धमस्वपनं दिवा ।
 अरुक्षमनभियन्दित्रासीनप्रचलायितम् ॥ ५० ॥
 देहवृत्तौ यथाहारः तथा स्रग्भ्रः ससुखो मतः ।
 स्वप्नाहारसमुत्थे च स्वोत्थकाश्चै विशेषतः ॥ ५१ ॥
 अम्यङ्गोत्सादनं स्नान ग्राम्यानुषौटका रसाः ।
 शाल्यन्नं सदधि क्षीरं श्रेहो मद्यं मनःसुखम् ॥ ५२ ॥
 मनसोऽनुगुणा गन्धाः शब्दाः संवाहनानि च ।
 चक्षुषस्तर्पणं लेपः शिरसो वदनस्य च ॥ ५३ ॥
 स्वास्तीर्णं शयनं वेश्मसुखं कालस्तथोचितः ।
 आनयन्त्यचिराद्निद्रां प्रनष्टा यानिमित्ततः ॥ ५४ ॥
 कायस्य शिरसश्चैव विरेकच्छर्दनं भयम् ।
 चिन्ता क्रोधस्तथा धूमो व्यायामो रक्तमोचणम् ॥ ५५ ॥
 उपवासः सुष्वा यथ्या सच्चौदार्यं तमो जयः ।
 निद्राप्रसङ्गमहितं वारयन्ति समुत्थितम् ॥ ५६ ॥
 एत एव च विज्ञेया निद्रानाशस्य हेतवः ।
 कार्यं कालौविकारश्च प्रकृतिर्वासुरैश्च च ॥ ५७ ॥
 तमोभवा श्लेष्मसमुद्भवा च मनःशरीरश्रमसम्भवा च ।
 आगन्तुकी व्याध्यनुवर्तिनी च रात्रिस्वभावप्रभवा च निद्रा ॥ ५८ ॥
 रात्रिस्वभावप्रभवा मता या तां भूतधात्रीं प्रवदन्ति निद्राम् ।
 तमोभवामाहुरघस्य मूलं शेषं पुनर्व्याधिषु निर्दिशन्ति ॥ ५९ ॥
 तत्र श्लोकाः । निन्दिताः पुरुषास्तेषां यौ विशेषेण निन्दितौ ।
 वक्ष्यामि कारणं दोषास्तयोर्निन्दितभेदजम् ॥ ६० ॥
 १ धेभ्यो यदा हिता निद्रा येभ्यद्याप्यहिता यदा ।
 अतिनिद्रानिद्रयोश्च भेदजं यद्भवा च सा ॥ ६१ ॥
 या या यथाप्रभाया च निद्रा तत्सर्वत्रिजः ।
 अष्टौ निन्दितसंख्याति व्याजहार पुनर्वसुः ॥ ६२ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ।

अध्यायी महानहंशोयमध्यायं व्याख्यायाम् ।

तपस्याध्यायनिरतानावेयः शिथ्यमत्तमान् ।
 पङ्गिनिवेशप्रमुखानुक्तवान् परिचोदयन् ॥ १ ॥
 लङ्घनं हंशणं काले रूक्षणं स्नेहनं तथा ।
 स्वेदनं स्तम्भनञ्चैव जानीते यः स वै भिषक् ॥ २ ॥
 इति तमेवमुक्तवन्तं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच ।
 भगवंलङ्घनं किंस्त्रिजङ्घनीयाय कीदृगाः ।
 हंशणं हंशणीयाश्च रूक्षणीयाश्च रूक्षणम् ॥ ३ ॥
 स्नेहनं स्नेहनीयाश्च स्वेदाः स्वेद्याश्च के मताः ।
 स्तम्भनं स्तम्भनीयाश्च वक्तुमर्हसि तत् गुरो ॥ ४ ॥
 लङ्घनप्रभृतीनाञ्च पञ्चामेषां समासतः ।
 कृताकृतातिवृत्तानां लक्षणं वक्तुमर्हसि ॥ ५ ॥
 गुरु उवाच । यत्किञ्चिन्नाघवकरं देहे तल्लङ्घनं स्मृतम् ।
 हंशस्त्वं यच्छरीरस्य जनयेत्तच्च हंशणम् ॥ ६ ॥
 गौत्वं खरत्वं वैपद्यं यत् कुर्यात्तद्वि रूक्षणम् ।
 स्नेहनं स्नेहनिःप्यन्दमार्दवक्लृदकारकम् ॥ ७ ॥
 स्तम्भगौरवगीतघ्नं स्वेदनं स्वेदकारकम् ।
 स्तम्भनं स्तम्भयति यद्गतिमन्तं चलं ध्रुवम् ॥ ८ ॥
 लघूष्णतीक्ष्णविषट्कं रूक्षं सूक्ष्मं खरं मरम् ।
 कठिनञ्चैव यद्द्रव्यं प्रायस्तल्लङ्घनं स्मृतम् ॥ ९ ॥
 गुरुगीतमृदुस्निग्धं बहुलं सूक्ष्मपिच्छिलम् ।
 प्रायो मन्दं स्थिरं सूक्ष्मं द्रव्यं हंशणमुच्यते ॥ १० ॥
 रूक्षं क्षुद्रं खरं तीक्ष्णमुष्णं स्थिरमपिच्छिलम् ।
 प्रायगः कठिनञ्चैव यद्द्रव्यं तद्वि रूक्षणम् ॥ ११ ॥
 द्रव्यं सूक्ष्मं सरं स्निग्धं पिच्छिलं गुरुगीतलम् ।

प्रायो मन्दं मृदु च यद् द्रव्यं तत् स्नेहनं मतम् ॥ १२ ॥
 उष्णं तीक्ष्णं सरं स्निग्धं रूक्षं सूक्ष्मं द्रवं स्थिरम् ।
 द्रव्यं गुरु च यत्प्रायः तद्धि स्नेदनमुच्यते ॥ १३ ॥
 शीतं मन्दं मृदु श्लक्ष्णं रूक्षं सूक्ष्मं द्रवं सरम् ।
 यद्द्रव्यं लघु चोद्दिष्टं प्रायस्तत् स्तम्भनं स्मृतम् ॥ १४ ॥
 चतुष्प्रकारा संशुद्धिः पिपासा मारुतातपौ ।
 पाचनान्युपवासश्च व्यायामश्चेति लङ्घनम् ॥ १५ ॥
 प्रभूतश्लेष्मपित्तास्रमलाः संदुष्टमारुताः ।
 वृहच्छरीरा बलिनो लङ्घनीया विशुद्धिभिः ॥ १६ ॥
 येषां मध्यबला रोगाः कफपित्तसमुत्थिताः ।
 वम्यतीसारहृद्रोगविसूच्यलसकज्वराः ॥ १७ ॥
 विवन्धगौरवोहारहृत्सासारोचकादयः ।
 पाचनैस्तान् भिषक् प्राज्ञः प्रायेणादावुपाचरेत् ॥ १८ ॥
 अत एव यथोद्दिष्टा येषामल्पबला गदाः ।
 पिपासानिग्रहैस्त्रोपासुपवासैश्च तान् जयेत् ॥ १९ ॥
 रोगान् जयेन्मध्यबलान् व्यायामात्पमारुतैः ।
 बलिनां किं पुनर्येषां रोगाणामवरं बलम् ॥ २० ॥
 त्वग्दोषिणां प्रमीढानां स्निग्धाभिष्यन्दिहंद्दिष्टाम् ।
 शिशिरे लङ्घनं शस्तमपि वातविकारिणाम् ॥ २१ ॥
 अदिग्धविडम्बलिष्टं वयःस्थं सात्मप्रचारिणाम् ।
 मृगमत्स्यविहङ्गानां मांसं हंद्दणमुच्यते ॥ २२ ॥
 घ्नोणाः क्षताः कृशा वृद्धा दुर्बला नित्यमध्वगाः ।
 स्त्रीमद्यानित्या ग्रीष्मं च हंद्दणीया नराः स्मृताः ॥ २३ ॥
 शोषार्शोऽग्रहणीदोषैर्व्याधिभिः कर्षिताश्च ये ।
 तेषां क्रव्यादमांसानां हंद्दणा लाघवी रसाः ॥ २४ ॥
 आनमुक्त्वादनं स्वप्नो मधुराः स्नेहवस्तयः ।

शर्करा घोरसर्पोऽपि सर्वेषां विद्धि वृंहणम् ॥ २५ ॥
 कटुतिक्तकपायाणां सेवनं स्त्रीष्वसंयमः ।
 सुलीपिण्याकतक्राणां मध्वादीनां च रुक्षणम् ॥ २६ ॥
 अभियन्दा महादोषा मर्मस्था व्याधयश्च ये ।
 ऊरुस्तम्भप्रभृतयो रुक्षणीया निदर्शिताः ॥ २७ ॥
 घेहाः घेहयितव्याश्च स्वेदाः स्वेद्याश्च ये नराः ।
 स्निग्धाध्याये मयोक्तास्ते स्वेदास्थे च सविस्तराः ॥ २८ ॥
 द्रवं तनु सरं यावच्छीतोकरणमीषधम् ।
 स्याद्दु तिक्तं कषायश्च स्तम्भनं सर्वमेव तत् ॥ २९ ॥
 पित्तचाराग्निदग्धा ये वम्यतीमारपीडिताः ।
 विप्रस्वेदातियोगार्त्ताः स्तम्भनीयास्तथापराः ॥ ३० ॥
 वातमूत्रपुरीषाणां विमर्गं गात्रलाघवे ।
 हृदयोद्धारकण्ठास्यग्रहौ तन्द्राल्लमे गते ॥ ३१ ॥
 स्वेदे जाते रुचौ चैव क्षुत्पिपासासहोदये ।
 क्षतं लङ्घनमादेश्वं निर्व्यये चान्तरात्मनि ॥ ३२ ॥
 पर्वभेदोऽङ्गमर्दय कासः शोषो मुखस्य च ।
 क्षुत्प्रणाशोऽरुचिस्तृष्णा दौर्बल्यं श्रोत्रनेत्रयोः ॥ ३३ ॥
 मनसः सम्भ्रमोऽभीक्ष्णमूर्ध्वं वायुस्तमो हृदि ।
 देहाग्निबलनाशश्च लङ्घनेऽतिष्ठते भवेत् ॥ ३४ ॥
 बल पुष्ट्युपलम्बश्च कार्श्यं दोषविवर्जितम् ।
 लक्षणं वृंहिते स्त्रीष्वमति चाल्पर्यवृंहिते ॥ ३५ ॥
 क्षताकृतस्य चिह्नं यन्नहिते तद्धि रुचिते ।
 स्तम्भितः स्याद्यत्ने लब्धे यथोक्तैर्यामयैर्जितैः ॥ ३६ ॥
 श्यावता स्तम्भमात्रत्वमुद्देगो हनुसंघटः ।
 हृदयोऽपि निग्रहश्च स्यादतिस्तम्भितलक्षणम् ॥ ३७ ॥
 लक्षणं च क्षतानां स्यात् पश्चामेषां समासतः ।

तदौषधीनां व्याधीनामशमो हृद्वरेव वा ॥ ३८ ॥

इति षट् सर्वरोगाणां प्रोक्ताः सम्यगुपक्रमाः ।

साध्यानां साधने सिद्धा मात्राकालानुरोधिन इति ॥ ३९ ॥

भवति चात्र । द्रोषाणां बहुसंसर्गात् सङ्कीर्त्यन्ते द्युपक्रमाः ।

षट्त्वं तु नातिवर्तन्ते त्रित्वं वातादयो यथा ॥ ४० ॥

१. इत्यस्मिंस्तद्विनाध्याये व्याख्याताः षडुपक्रमाः ।

यथाप्रश्नं भगवता चिकित्सा यैः प्रवर्तिता ॥ ४१ ॥

इति योगनाथगुप्ते लङ्गण्ड इषीषो नाम त्रयोविंशोऽध्यायः समाप्तः ।

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अथातः सन्तर्पणीयमध्यायं व्याख्यासान् ।

सन्तर्पयति यः स्निग्धैर्मधुरैर्गुरुपिच्छिलैः ।

जवान्निर्नवमद्यैश्च मांसैश्चानूपवारिजैः ॥ १ ॥

गोरसैर्गीङ्गिकैश्चान्नैः पिष्टकैः चातिमात्रशः ।

चेष्टाद्देपी दिवास्त्रप्रशय्यासनसुखे रतः ॥ २ ॥

रोगास्तस्योपजायन्ते सन्तर्पणनिमित्तजाः ।

प्रमेहकण्डूपिडकाः कोठपाण्ड्याभयञ्जराः ॥ ३ ॥

कुष्ठान्यामप्रदोषाश्च मूत्रकृच्छ्रमरोचकम् ।

तन्द्राक्लैब्यमतिस्थील्लभालस्यं गुरुगात्रता ॥ ४ ॥

इन्द्रियस्रोतसां रोधो बुद्धेर्मोहः प्रमीलकः ।

शीफाश्चैर्विधाश्चान्ये शीघ्रमप्रतिकुर्वतः ॥ ५ ॥

शस्तमुक्तेखनं तेषां विरेको रक्तमोक्षणम् ।

व्यायामस्योपवासश्च धूमाश्च स्वेदनानि च ॥ ६ ॥

सद्यौद्रव्याभयाप्रासः प्रायो रूचाश्चसेवनम् ।

चूर्णप्रदेहा ये चोक्ताः कण्डूकोठविनाशनाः ॥ ७ ॥

त्रिफलानारग्वधं पाठां सप्तपर्णं मधुप्रकम् ।
 गुस्तं निम्बं ममदनं जर्मेनोत्कृष्टघृतं पिबेत् ॥ ८ ॥
 गेन मोक्षादयो यान्ति नागमभ्यस्यतो धुषम् ।
 मातृकाफानप्रयुक्तेन सन्तर्पणममुत्थिताः ॥ ९ ॥
 मुस्तमारग्वधः पाठा त्रिफला देवदारु च ।
 श्वदंष्ट्रा षडिरो निम्बो हरिद्रात्वक् च यक्षकात् ॥ १० ॥
 रमभेषां यथादोषं प्रातः प्रातः पिबेत्परः ।
 सन्तर्पणकृतैः सर्वैर्घ्नाधिभिर्विप्रमुच्यते ॥ ११ ॥
 एभियो हर्त्तनो हर्षस्वानयोगोपयोजितैः ।
 त्वग्दोषाः प्रशमं यान्ति तथा स्नेहोपसंश्रितैः ॥ १२ ॥
 कुष्ठ गोमेदकं छिद्रुं क्रीशास्थि व्रूपणं यचाम् ।
 हृषकैले श्वदंष्ट्रां च खराघ्राद्याश्मभेदिकम् ॥ १३ ॥
 तक्षेण दधिमण्डेन वदराम्बरसेन वा ।
 मूत्ररूक्षं प्रमेहश्च पीतमेतत् व्यपोहति ॥ १४ ॥
 तक्राभयाप्रयोगैश्च त्रिफलायास्तथैव च ।
 भरिष्टानां प्रयोगैश्च यान्ति मेहादयः शमम् ॥ १५ ॥
 व्रूपणं त्रिफला चौरं क्रिमिघ्नं माज्जमोदकम् ।
 मन्वोऽयं शक्त्वः सर्पिर्हितो लोहोदकाद्भुतः ।
 व्योषं विडङ्गं शिशूणि त्रिफला कटुरोहिणी ॥ १६ ॥
 हृहत्वी हे हरिद्रे हे पाठा मातिविषा स्थिरा ।
 छिद्रुंकेयुकमूलानि यवानो धान्यचित्रकम् ॥ १७ ॥
 सौवर्चलमजानीक्ष हृषुपां चेति चूर्णयेत् ।
 चूर्णतैलघृतचौराभागाः स्युर्मानतः समाः ॥ १८ ॥
 शक्नुनां पीडशगुणो भागः सन्तर्पणं पिबेत् ।
 प्रयोगादस्य शास्यन्ति रोगाः सन्तर्पणोत्थिताः ॥ १९ ॥
 प्रमेहा मूढवाताश्च कुष्ठान्यशींसि कामलाः ।

प्लीहा पाण्डुामयः शोफो मूत्रकृच्छ्रमरोचकः ॥ २० ॥

हृद्रोगो राजयक्ष्मा च कासः श्वासो गलग्रहः ।

क्रिमयो ग्रहणीदोषाः श्वैत्रं स्थूल्यमतीव च ।

नराणां दीप्यते चाग्निः स्मृतिर्बुद्धिश्च वर्धते ॥ २१ ॥

व्यायामनित्यो जीर्णाशी यवगीधूमभोजनः ।

सन्तर्पणकृतैर्दोषैर्मुक्ता स्थूल्यात् विमुच्यते ॥ २२ ॥

उक्तं सन्तर्पणीत्यानामपतर्पणमौषधम् ।

वक्ष्यन्ते सौषधाद्योर्द्धमपतर्पणजा गदाः ॥ २३ ॥

देहाग्निबलवर्णैर्जःशुक्रमांसबलक्षयः ।

ज्वरः कासानुबन्धश्च पार्श्वशूलमरोचकः ॥ २४ ॥

श्रोत्रदौर्बल्यमुन्मादः प्रलापा हृदयव्यथा ।

विण्मूत्रसंघहः शूलं जङ्घोरुविकसंश्रयम् ॥ २५ ॥

पर्वास्थि-सन्धिभेदश्च ये चान्ये वातजा गदाः ।

ऊर्ध्ववातादयः सर्वे जायन्ते तेऽपतर्पणात् ॥ २६ ॥

तेषां सन्तर्पणं तज्ज्ञैः पुनराख्यातमौषधम् ।

यत्तदात्वे समर्थं स्यादभ्यासे वा तद्दिश्यते ॥ २७ ॥

सद्यः चीपो हि सद्यो वै तर्पणेनोपचीयते ।

नर्त्तं सन्तर्पणाभ्यासात् चिरच्चीणस्तु पुष्यति ॥ २८ ॥

देहाग्निदोषभैषज्यभावाकालानुवर्तिना ।

कार्यमत्वरमाणेन भेषजं चिरदुर्बले ॥ २९ ॥

हिता मांसरसास्त्रक्षौ प्रयांसि च घृतानि च ।

स्नानानि वस्तयोऽभ्यङ्गास्तर्पणास्तर्पणश्च ये ॥ ३० ॥

ज्वरकासप्रसक्तानां कृशानां मूत्रकृच्छ्रिणाम् ।

दृष्यतामूर्ध्ववातानां हितं वक्ष्यामि तर्पणम् ॥ ३१ ॥

शर्करापिप्पलीतैलघृतचौद्रसमांशकैः ।

शक्तु द्विगुणितो वृष्यस्तेषां सन्धः प्रशस्यते ॥ ३२ ॥

शक्तवो मदिरा चौरं शर्करा चिति तर्पणम् ।
 पिबेन्मारुतविण्मूत्रकफपित्तानुलोमनम् ॥ ३३ ॥
 फाणितं शक्तयः सर्पि दधिभण्डोऽम्बकाञ्जिकम् ।
 तर्पणं मूत्रकृच्छ्रघ्नमुदावर्त्तहरं पिबेत् ॥ ३४ ॥
 मन्यः खर्जूरसृष्टीकावृचाम्नाम्नीकदाडिमैः ।
 परूपकैः सामलकैर्युक्तौ भयविकारनुत् ॥ ३५ ॥
 स्वादुरग्नी जलकृतः सस्त्रेहो रूक्ष एव वा ।
 सद्यः सन्तर्पणो मन्यः स्वैर्यवर्णवलप्रदः ॥ ३६ ॥

तत्र श्लोकः । सन्तर्पणोत्या ये रोगा रोगा ये चापतर्पणात् ।
 सन्तर्पणीये तेऽध्याये सौपधाः परिकीर्त्तिताः ॥ ३७ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अथातो विधिमीषितोयमजाय व्याख्यास्याम ।

विधिना शोणितं जातं गुहं भवति देहिनाम् ।
 देशकालौकसात्मयानां विधिर्यः संपदर्शितः ॥ १ ॥
 तद्विशुद्धं हि रुधिरं बलवर्णसुखायुषा ।
 युनक्ति प्राणिनं प्राणः शोणितं ह्यनुवर्त्तते ॥ २ ॥
 प्रदुष्टबहुतीक्ष्णोष्णैर्मद्यैरन्यैश्च तद्विधैः ।
 तथातिलवणचारैरन्त्रैः कटुभिरप्य च ॥ ३ ॥
 कुलत्यमापनिष्पावतिनतैर्ननिषेधनैः ।
 पिण्डानुमूलकादीनां हरितानाञ्च सर्वगः ॥ ४ ॥
 जनजानूपवैलानां प्रसहानां च मेदनात् ।
 दध्यन्त्रमभुमक्तूनां सुरा सौधीरकप्य च ॥ ५ ॥
 विरुडानामुपक्लिबपूतीनां भक्षणेन च ।
 भुक्त्वा टिषा प्रसपत्रां द्रवस्त्रिधनुजपि च ॥ ६ ॥

अत्यादानं तथा क्रोधं भजतां चातपानंलौ ।
 हृदिवेगप्रतीघातात्काले चानवमेचनात् ॥ ७ ॥
 असाभिघातसन्तापैरजीर्णाध्यशनैस्तथा ।
 शरत्कालस्वभावाच्च शोणितं संप्रदुष्यति ॥ ८ ॥
 ततः शोणितजा रोगाः प्रजायन्ते पृथग्विधाः ।
 मुष्णपाकोऽक्षिरोगश्च पूतिघ्राणास्यगन्धता ॥ ९ ॥
 गुल्मोपदंशवीसर्परक्तपित्तप्रमौलकाः ।
 विद्रधी रक्तमेहश्च प्रदरो वातशोणितम् ॥ १० ॥
 वैवर्ष्यमग्निनाशश्च पिपासा गुरुगात्रता ।
 सन्तापश्चातिदौर्बल्यमरुचिः शिरसश्च रुक् ॥ ११ ॥
 विदाहश्चात्रपानस्य तित्कान्त्रोद्दरणं क्लमः ।
 क्रोधप्रचुरता बुद्धेः संमोहो लवणाम्यता ॥ १२ ॥
 स्नेदः शरीरदौर्गन्ध्यं भदः कम्पः स्वरक्षयः ।
 तन्द्रा निद्रातियोगश्च तमसश्चातिदर्शनम् ॥ १३ ॥
 कण्डूरुक् कोठपिडकाः कुष्ठचर्मदलादयः ।
 विकाराः सर्व एवैते विज्ञेयाः शोणिताश्रयाः ॥ १४ ॥
 शीतोष्णस्त्रिग्धरूचाद्यैरुपक्रान्ताश्च ये गदाः ।
 सम्यक् साध्या न सिध्यन्ति रक्तजांस्तान् विभावयेत् ॥ १५ ॥
 कुर्यात् शोणितरोगिषु रक्तपित्तहरीं क्रियाम् ।
 विरेकमुपवासं वा स्रावणं शोणितस्य वा ॥ १६ ॥
 बलदोषप्रमाणाद्वा विशुद्ध्या रुधिरस्य वा ।
 रुधिरं स्रावयेज्जन्तो राग्ययं प्रसमीक्ष्य वा ॥ १७ ॥
 अरुणामं भवेद्घातात् पिच्छिलं फेनिलं तनु ।
 पित्तात्पीतासितं रक्तं सौण्ड्यात् श्ल्यायति वै चिरात् ॥ १८ ॥
 र्द्रपत्पाण्डु कफाद्दुष्टं पिच्छिलं तन्तुमद्दनम् ।
 द्विदोषलिङ्गं संसर्गाच्चिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥ १९ ॥

तपनीयेन्द्रगोपाभं पञ्चालक्तकसन्निभम् ।

गुष्माफलसवर्णञ्च विशुद्धं विद्धि शोणितम् ॥ २० ॥

नात्युष्णशीतं लघु दौषनीयं रक्तोऽपनीते हितमन्नपानम् ।

तदा शरीरं ह्यनवस्थितारुग्निर्विशेषेण च रक्षितव्यः ॥ २१ ॥

प्रसन्नवर्णेन्द्रियमिन्द्रियार्थानिच्छन्तमंब्याहृतपक्तृवैगम् ।

सुखान्वितं मुष्टिबलोपपन्नं विशुद्धरक्तं पुरुषं वदन्ति ॥ २२ ॥

यदा तु रक्तवाहीनि रससंज्ञावहानि च ।

पृथक् पृथक् समस्ता वा स्रोतांसि कुपिता मलाः ॥ २३ ॥

मलिनाहारशीलस्य रजोमोहावृतात्मनः ।

प्रतिहत्यावतिष्ठन्ते जायन्ते व्याधयस्तदा ॥ २४ ॥

मदमूर्च्छायसंन्यासास्तेषां विद्याद्विचक्षणः ।

यथोत्तरं बलाधिक्यं हेतुलिङ्गीपशान्तिषु ॥ २५ ॥

दुर्बलचेतसः स्थानं यदा वायुः प्रपद्यते ।

मनो विक्षोभयन् जन्तोः संज्ञां संमोहयेत्तदा ॥ २६ ॥

पित्तमेवं कफयैवं मनोविक्षोभयन् नृणाम् ।

संज्ञां नयत्याकुलतां विशेषयात्र वक्ष्यते ॥ २७ ॥

सक्तानल्पदुताभायं चलस्रक्लितचेष्टितम् ।

विद्याद्वातमदाविष्टं रूक्षश्यावारूणाकृतिम् ॥ २८ ॥

मक्रोधपरुषाभायं संप्रहारकलिप्रियम् ।

विद्यात्पित्तमदाविष्टं रक्तपीतमिताकृतिम् ॥ २९ ॥

स्रक्ल्यसम्यन्धवचनं तन्द्रान्तरस्यसमन्वितम् ।

विद्यात्कफमदाविष्टं पाण्डुं प्रध्यानतत्परम् ॥ ३० ॥

सर्वाण्येतानि रूपाणि सन्निपातकृते मदे ।

जायते शाम्यति त्वाशु मदो मद्यमदाकृतिः ॥ ३१ ॥

यद्य मद्यमदः प्रोक्तो विषजो रौधिरय यः ।

सर्व एते मदा नर्त्तं वातपित्तकफश्यात् ॥ ३२ ॥

नीलं वा यदि वा कृष्णमाकाशमथ वारुणम् ।

पश्यंस्तमः प्रविशति शीघ्रञ्च प्रतिबुध्यते ॥ ३३ ॥

वैपयुषाङ्गमर्दथ प्रपीडा हृदयस्य च ।

कार्श्यं श्यावारुणा छाया मूर्च्छायि वातसम्भवे ॥ ३४ ॥

रक्तं हरितवर्णं वा वियत्यीतमद्यापि वा ।

पश्यंस्तमः प्रविशति सखेदथ प्रबुध्यते ॥ ३५ ॥

सपिपासः ससन्तापी रक्तपित्ताकुलेक्षणः ।

संभिनवर्चाः पीताभो मूर्च्छायि पित्तसम्भवे ॥ ३६ ॥

मेघसङ्काशमाकाशमाहृतं वा तमोघनैः ।

पश्यंस्तमः प्रविशति चिराच्च प्रतिबुध्यते ॥ ३७ ॥

गुरुभिः प्राहृतैरङ्गैर्यथैवाद्रिण चर्मणा ।

सप्रसेकः सङ्गृह्णासो मूर्च्छायि कफसम्भवे ॥ ३८ ॥

सर्वाकृतिः सन्निपातादपस्मार इवागतः ।

स जन्तुं पातयत्याश्रु विना बीभत्सचैष्टितैः ॥ ३९ ॥

दोषेषु मदमूर्च्छायाः हृतवेगेषु देहिनाम् ।

स्वयमेवोपशाम्यन्ति संन्यासो नौपधैर्विना ॥ ४० ॥

वाग्देहमनसां चेष्टामाक्षिप्यातिबला मलाः ।

संनस्यन्त्वबलं जन्तुं प्राणायतनसंश्रिताः ॥ ४१ ॥

स ना संन्याससंन्यस्तः काष्ठभूतो मृतोपमः ।

प्राणैर्विशुज्यते शीघ्रं सुक्ता सद्यःफलां क्रियाम् ॥ ४२ ॥

दुर्गेऽभसि यथा मज्जद्वाजनन्वरया बुधः ।

मृह्णीयात्तलमप्राप्तं तथा संन्यासपीडितम् ॥ ४३ ॥

अञ्जनान्यवपीडाच्च धूमः प्रधमनानि च ।

सूचीभिस्तोदनं शस्त्रैर्दाहः पीडा नखान्तरे ॥ ४४ ॥

लुञ्चनं केशलीम्नां च दन्तैर्दर्शनमेव च ।

आत्मगुप्तावघर्षाच्च हतास्तस्यावबोधने ॥ ४५ ॥

मन्मूर्च्छितानि तीक्ष्णानि मद्यानि विविधानि च ।
 प्रभूतकटुतिक्तानि तस्यास्ये गालयेन्मुहुः ॥ ४६ ॥
 मातुलुङ्गरसं तद्वन्महीपधसमायुतम् ।
 तद्वत्तोवीरकं दद्याद्युक्तं मद्यान्मृकाञ्जिकैः ॥ ४७ ॥
 हिङ्गुपणसमायुक्तं यावत् संज्ञाप्रबोधनात् ।
 प्रबुद्धसंज्ञमत्रैथ लघुभिस्तमुपाचयेत् ॥ ४८ ॥
 विस्त्रापनैः स्मारणैथ प्रियश्रुतिभिरेव च ।
 षट्पुभिर्गीतवादिवशब्दैश्चित्रैथ दर्शनैः ॥ ४९ ॥
 संसनोक्तेष्वनैर्धूमैरस्त्रनैः कथलप्रहैः ।
 शोणितस्त्रापसेकैथ व्यापामोर्धर्षणैस्तथा ॥ ५० ॥
 प्रबुद्धसंज्ञं मतिमाननुबद्धमुपाचरेत् ।
 तस्य संरक्षितव्यं हि मनः प्रलयहेतुतः ॥ ५१ ॥
 स्नेहस्वेदोपपन्नानां यथादोषं यथाबलम् ।
 पञ्च कर्माणि कुर्वीत मूर्च्छायिषु मदेषु च ॥ ५२ ॥
 अष्टाविंशत्यौषधस्योर्धमथवा तिक्तसर्पिपः ।
 प्रयोगः शस्यते तद्वन्महतः षट्पलस्य वा ॥ ५३ ॥
 त्रिफलायाः प्रयोगो वा सष्टतत्तौद्रशर्करः ।
 शिलाजतुप्रयोगो वा प्रयोगः पयसोऽपि वा ॥ ५४ ॥
 पिप्पलीनां प्रयोगो वा प्रयोगः चित्रकस्य वा ।
 रसायनानां कौभ्यस्य सर्पिषो वा प्रशस्यते ॥ ५५ ॥
 रक्तावसेकात् शस्त्राणां सतां सत्त्ववतामपि ।
 सेवनात् मदमूर्च्छायाः प्रशस्यन्ति शरीरिणाम् इति ॥ ५६ ॥
 तत्रशोकी ॥ विशुद्धञ्चाविशुद्धं च शोणितं तस्य हेतवः ।
 रक्तप्रदोषजा रोगास्तेषु रोगेषु चोषधम् ॥ ५७ ॥
 मदमूर्च्छायिसंन्यासहेतुनक्षणेभ्यजम् ।
 विधिगोणितकेऽध्याये मर्वमेतत् प्रकाशितम् ॥ ५८ ॥
 इति राजनाथगुप्ते विश्वशोधिताध्यायः समाप्तः ।

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

'ब्रह्मसौ यत्र. पुरुषोयमध्याय व्याख्यासाम ।

इति हस्माह भगवानात्रेयः ।

पुरा प्रत्यक्षधर्माणं भगवन्तं पुनर्वसुम् ।

समेतानां महर्षीणां प्रादुरासीदियं कथा ॥ १ ॥

आत्मेन्द्रियमनीऽर्थानां योऽयं पुरुषसंज्ञकः ।

राशिरस्यामयानाञ्च प्रागुत्पत्तिविनिश्चये ॥ २ ॥

अथ काश्रिपतिर्वाक्यं वामकोऽर्थवदन्तरा ।

व्याजहारर्षिसमितिमभिसृत्वाभिवाद्य च ॥ ३ ॥

किन्नु स्मात् पुरुषो यज्जस्तज्जास्तस्यामया. स्मृताः ।

न वेत्युक्ते नरेन्द्रेण प्रोवाचर्षीन् पुनर्वसु. ॥ ४ ॥

सर्व एवामितज्ञानविज्ञानच्छिन्नसंशयाः ।

भवन्तश्चेत्तुमर्हन्ति काशिराजस्य संशयम् ॥ ५ ॥

पारीक्षित्वात्परीक्षाग्रे मौहृत्यो वाक्यमब्रवीत् ।

आत्मजः पुरुषो रोगाद्यात्मजाः कारणं हि सः ॥ ६ ॥

स चिनोत्युपमुद्धृते च कर्म कर्मफलानि च ।

न ह्यृते चेतना धातोः प्रवृत्तिः सुखदुःखयोः ॥ ७ ॥

शरत्तोमा तु नेत्याह न ह्यात्मात्मानमात्मना ।

योजयेद्ग्राधिभिर्दुःखैर्दुःखहेषी कदाचन ॥ ८ ॥

रजस्तमोभ्यान्तु मनः परीतं सत्त्वंसंज्ञकम् ।

शरीरस्य समुत्पत्तौ विकाराणाञ्च कारणम् ॥ ९ ॥

वार्थोविदस्तु नेत्याह न ह्येकं कारणं मनः ।

नर्त्तं शरीरं शरीरा रोगा न मनसः स्थितिः ॥ १० ॥

रसजानि तु भूतानि व्याधयश्च पृथग्विधाः ।

आपो हि व्याधिवत्प्रस्ताः स्मृता निर्हतिहेतवः ॥ ११ ॥

हिरस्याचस्तु नेत्याह न ह्यात्मा रसजः स्मृतः ।

नातीन्द्रियं मनः सन्ति रोगाः शब्दादिजास्तथा ॥ १२ ॥
 षट्धातुजस्तु पुरुषो रोगाः षट्धातुजास्तथा ।
 राशिः षट्धातुजो ह्येष साह्यैराद्यः परीक्षितः ॥ १३ ॥
 तथा ब्रुवाणं कुशिकमाह तन्नेति शौनकः ।
 कस्मात् मातापितृभ्यां हि विना षट्धातुजो भवेत् ॥ १४ ॥
 पुरुषः पुरुषाद्गौर्गोखादखः प्रजायते ।
 पैत्र्या मेहादयद्योक्ता रोगास्ता एव कारणम् ॥ १५ ॥
 भद्रकाप्यस्तु नेत्याह न ह्यन्धोऽन्धात् प्रजायते ।
 मातापितृभ्यो ते पूर्वमुत्पत्तिर्नोपपद्यते ॥ १६ ॥
 कर्मजन्तु मतो जस्तुः कर्मजास्तस्य चासयाः ।
 नष्टृते कर्मणो जन्म रोगाणां पुरुषस्य च ॥ १७ ॥
 भरद्वाजस्तु नेत्याह कर्ता पूर्वं हि कर्मणः ।
 दृष्टं न चाकृतं कर्म यस्य स्यात् पुरुषः फलम् ॥ १८ ॥
 भावहेतुः स्वभाजस्तु व्याधीनां पुरुषस्य च ।
 खुरद्वयचनोष्णत्वं तेजोऽन्तानां यथैव हि ॥ १९ ॥
 काण्डायनस्तु नेत्याह न ह्यारभे फलं भवेत् ।
 भवेत् स्वभावाद्भावानाममिद्धिः मिद्धिरैव वा ॥ २० ॥
 स्रष्टा त्वमतिमद्भ्रम्यो ब्रह्मापत्वं प्रजापतिः ।
 चेतना चेतनाभ्याम्य जगतः सुखदुःखयोः ॥ २१ ॥
 तद्येति भिक्षुरावेयो न ह्यपत्वं प्रजापतिः ।
 प्रजाहितैपी मततं दुःखैर्युञ्जगच्च साधुवत् ॥ २२ ॥
 कालज्ञस्त्वेष पुरुषः कालज्ञास्तस्य चासयाः ।
 लगत्कालवगं सर्वं कालः सर्वत्र कारणम् ॥ २३ ॥
 तथर्षीणां विवदतामुवाचेऽटं पुनर्वसुः ।
 मैयं वोचत तरुं हि दुष्प्रापं पचमंत्रयात् ॥ २४ ॥
 वादान् सप्रतिवादान् हि वदन्तो नियतानि च ।

पदान्तं नैव गच्छन्ति तिलपीडकवह्नी ॥ २५ ॥

मुञ्चैनं वादसहृष्टमध्यात्ममनुचिन्त्यताम् ।

नाविधूते तमःस्कन्धे ज्ञेये ज्ञानं प्रवर्त्तते ॥ २६ ॥

येषामेव हि भावानां सम्पत् सञ्जनयैन्नरम् ।

येषामेव विषद्वराधीन् विविधान् समुदीरयेत् ॥ २७ ॥

अथात्रेयस्य भगवतो वचनमनुनिशम्य पुनरेव वामकः

काशिपतिरुवाच भगवन्तमात्रेयम् । भगवन् ! सम्पन्नमित्तजस्य

पुरुषस्य विपन्निमित्तजानां च रोगाणां किमभिद्वन्द्विकारण-

मिति । तमुवाच भगवानात्रेयो द्विताहारोपयोगः एक एव

पुरुषस्य अभिद्वन्द्विकरो भवति अद्विताहारोपयोगः पुनर्व्याधीनां

निमित्तमिति ॥ २८ ॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच । कथमिह

भगवन् । द्विताहितानामाहारजातानां लक्षणमनपवादमभि-

जानीया द्विताहितसमाख्यातानां चैव आहारजातानामद्विताहितसमा-

ख्यातानाञ्च मात्राकालक्रियाभूमिदेहदीपपुरुषपावस्थान्तरेषु विप-

रीतकारित्वमुपलभामहे इति ॥ २९ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः । यदाहारजातमग्निवेश ! समां-

शैव शरीरधातून् प्रकृतौ स्थापयति विषमांश्च समीकरोति

इत्येतद्वितं विद्धि विपरीतमद्विताहितमिति एतद्विताहितलक्षण-

मनपवादं भवति ॥ ३० ॥

एवंवादिनश्च भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच । भगवन् !

नन्वेतदेवमुपदिष्टं भूयिष्ठकल्पाः सर्वभिषजो विज्ञास्यन्ति ॥३१॥

तमुवाच भगवानात्रेयः । येषां विदितमाहारतत्त्वमग्निवेश !

गुणतो द्रव्यतः कर्मतः सर्वावयवतो मात्रादयो भावास्त एतदेव-

मुपदिष्टं विज्ञातुमुत्सहन्ते । यथा तु खल्वेतदुपदिष्टं भूयिष्ठकल्पाः

सर्वभिषजो विज्ञास्यन्ति तथैतदुपदेक्ष्यामः । मात्रादीन् भावा-

नुदाहरन्तः तेषां हि बहुविधविकल्पा भवन्ति । आहारविधिविशेषांस्तु खलु लक्षणतद्भावयवतद्यानुव्याख्यास्यामः ॥ ३२ ॥

आहारत्वम् आहारस्यैकविधमर्थाभेदात् स पुनर्द्वियोनिः स्यावरजद्रमात्मकत्वात् । द्विविधः प्रभावो हितार्हितोदर्कविशेषात् चतुर्विधोपयोगः पानाशनमध्यलेह्योपयोगात् । पडास्त्रादो रसभेदतः पङ्क्तिवत्त्वात् विंशतिगुणो गुरुलघुशोतोष्णस्निग्धरूक्षमन्दतीक्ष्णस्थिरमरमृदुकठिनविशदपिच्छिल-श्लक्ष्णखरसूक्ष्मस्थूलसाम्द्रव्यानुगमनात् । अपरिसंख्येयविकल्पो द्रव्यसंयोगकरणबाहुल्यात्तस्ये ये विकारावयवा भूयिष्ठमुपयुञ्जन्ते । भूयिष्ठकल्पनाद्य मनुष्याणां प्रकृत्यैव हिततमाद्याहिततमाद्य तांस्तान् यथावदनुव्याख्यास्यामः । तत् यथा लोहितशालयः शूकधान्यानां पप्यत्वमेष्टतमाः । सुद्धाः शमीधान्यानाम्, आन्तरीध्यमुदकानां मेथ्यं लवणानां जीवन्तीशकं शाकानाम् । ऐष्यं मृगमांसानां लावः पक्षिणां गोधा विलेशयानां रोहितो मत्स्यानां गव्यं सर्पिसर्पिणां गोक्षीरं क्षीराणां तिलतैलं स्यावरजातानां स्नेहानां वराहवसा आनूपमृगवसानां तुलसीवसा मत्स्यवसानां हंसवसा जनवरविहङ्गवसानां कुङ्कुटवसा विष्किरशकुनियमानाम् आजमेदः गाखादमेदमां शृङ्गवेरं कन्दानां मृद्दीका फलानां शर्करा इक्षुविकाराणाम् इति प्रकृत्यैव हिततमानामाहारविकाराणां प्राधान्यतो द्रव्याणि ध्याप्यातानि । अहिततमानामप्युपदेक्ष्यामः । यद्यकः शूकधान्यानामपप्यत्वे प्रकृततमा भवति । मायाः शमीधान्यानां वर्पानादेयम् उटकानान् धौपरं मवणानां मर्पपशाकं शाकानां गौर्मांसं मृगमांसानां कालकपोतः पक्षिणां भेको विलेशयानां चिन्निचिमो मत्स्यानाम् आधिकं सर्पिः सर्पिणाम् आयिर्क्षीरं क्षीराणां कुमुधस्नेहः स्नेहानां स्यावराणां अहिपरमा आनूपमृगवसानां कुम्भीरवसा मत्स्यवसानां स्याव-

महुवसा जलचरविहङ्गवसानां मूलकं कन्दानां चाटकवसा
 विष्किरशकुनिवसानां हस्तिमेदः शाखादमेदसां लिङ्कुचं
 फलानां फाणितमिक्षुविकाराणामिति प्रकृत्यैव अहिततमा-
 नामाहारविकाराणां निकृष्टतमानि द्रव्याणि व्याख्याताभिः ।
 हिताहितावयवानामाहारविकाराणाम् अतोभूयः कर्मोपधानां
 प्राधान्यतः सानुबन्धानि द्रव्याणि अनुव्याख्यास्यामः । तदयथा
 अन्नं वृत्तिकराणां श्रेष्ठम् उदकमाश्रासकराणां सुरा अम-
 हराणां क्षीरं जीवनीयानां मांसं वृंहणीयानां रसस्तर्पणीयानां
 लवणमन्नद्रव्यरुचिकराणाम् अन्नं हृद्यानां कुक्कुटो बल्यानां
 नक्ररेतो वृथाणां मधु श्लेष्मपित्तप्रशमनानां सर्पिर्वातपित्तप्रश-
 मनानां तैलं वातश्लेष्मप्रशमनानां वमनं श्लेष्महराणां विरेचनं
 पित्तहराणां वस्तिर्वातहराणां खेदो मार्दवकराणां व्यायामः
 स्त्रैर्यकराणां धारः पुंस्वोपघातिनां तिन्दुकमनवद्रव्यरुचि-
 काराणाम् आसं कपित्थमकण्ठानाम् आविकं सर्पिरेहृद्यानाम्
 अजाक्षीरं शोषन्नस्तन्यसात्मपरत्तसांश्राद्धिकरत्तपित्तप्रशमनानाम्
 अविक्षीरं श्लेष्मपित्तोपचयकराणां भक्षिषीक्षीरं स्वप्नजननानां
 मन्दकं दध्यभिष्यन्दकराणां गवेधुकान्नं कर्षणीयानाम् उद्दाल-
 कान्नं विरुक्षणीयानाम् इक्षुर्मूत्रजननानां यवाः पुरीषजननानां
 जाम्बवं वातजननानां शष्कुल्यः श्लेष्मपित्तजननानां कुलुत्या
 अन्नपित्तजननानां भाषाः श्लेष्मपित्तजननानां मदनफलं
 वमनास्थापनानुवासनोपयोगिनां त्रिहृत् सुष्वविरेचनानां चतु-
 रङ्गुलं श्मदुविरेचनानां स्रुक्पयस्तीक्ष्णविरेचनानां प्रत्यक्पुष्यौ
 शिरोविरेचनानां विडङ्गं क्रिमिघ्नानां शिरीषो विषघ्नानां श्मदिरः
 कुष्ठघ्नानां रास्त्रा वातहराणाम् आमलकं वयःस्थापनानां हरी-
 तकी पथ्यानाम् परण्डमूलं वृथवातहराणां पिप्पलीमूलं दीप-
 नीयपाचनीयानाहप्रशमनानां चित्रकमूलं दीपनीयगुदशूल-

शीथहराणां पुष्करमूलं ह्रिक्काश्लासकासपार्श्वशूलहराणां मुस्तं
 संग्राहकदीपनीयपाचनीयानाम् उदीच्यं निर्वापणीयदीपनीय-
 च्छर्यतीसारहराणां कटुङ्गं संग्राहकदीपनीयपाचनीयानाम्
 अनन्ता संग्राहिकदीपनीयरक्तपित्तप्रशमनानाम् अमृता संग्रा-
 हिकवातहरदीपनीयश्चे षशोणितविवन्धप्रशमनानां विष्वं संग्रा-
 हिकदीपनीयवातकफप्रशमनानाम् अतिविपा दीपनीयपाचनीय-
 संग्राहिकसर्वदोषहराणाम् उत्पलकुसुदपद्मकिञ्चल्काः संग्राहक-
 रक्तपित्तप्रशमनानां दुरालभा पित्तश्लेष्मोपशोषणानां गन्धप्रियदुः-
 शोणितपित्तातियोगप्रशमनानां कुटजत्वक् श्लेष्मपित्तरक्तसंग्रा-
 हकोपशोषणानां काश्मर्थफलं रक्तसंग्राहकरक्तपित्तप्रशमनानां
 पृथ्विपर्णी संग्राहकवातहरदीपनीयहृष्याणां विदारिगन्धा हृष्य-
 सर्वदोषहराणां बला संग्राहकवक्ष्यवातहराणां गोक्षुरकौ मूत्र-
 क्कृच्छानिलहराणां ह्रिङ्गुनिर्यामः छेदनौयदीपनीयभेदनीयाशु-
 लोमिकवातकफप्रशमनानां अश्ववेतसो भेदनीयदीपनीयाशु-
 लोमिकवातश्लेष्मप्रशमनानां यावशूकः स्रंसनीयपाचनीयार्शो-
 घ्नानां तक्राभ्यासो ग्रहणीदोषार्शो घृतव्यापत्प्रशमनानां क्रव्याद-
 मांमाभ्यासो ग्रहणीदोषशोषार्शोघ्नानां घृतक्षीराभ्यासो रसायनानां
 समघृतशक्तुकाभ्यासो हृष्योदावर्त्तहराणां तैलगण्डूपाभ्यासो दन्त-
 बलरुचिकराणां चन्दनोडुम्बरं टाहनिर्वापणानां राधागुरुणी
 शीतापनयनप्रलेपनानां लामञ्जकोशीरे दाहत्वग्दोषस्वेदापनयन
 प्रलेपनानां कुष्ठं वातहराभ्यङ्गोपनाहयोगिनां मधुकं चक्षुषहृष्य-
 केभ्यकण्ठवर्णवर्णविरजनीयरोषणीयानां वायुः प्रापमंशु
 प्रधानहेतूनाम् अग्निरामस्तम्भशीतशूलोहेपनप्रशमनानाम् जलं
 स्तम्भनीयानां मृदुभट्टनोद्वनिर्वापितसुदकं वृष्यातियोगप्रशम-
 नानाम् अतिमात्रागनमामप्रदोषहेतूनां यथाग्न्यभ्यहरणोऽग्नि-
 मन्भुज्जानां यथामात्रं चेटाभ्यवहारः सध्यानां कालभीजन

मारोग्यकराणां वेगसम्भारणमनारोग्यकराणां दृमिराहारगु-
 षानां मद्यं सौमनस्यजननानां मद्याक्षेपो धौष्टिसृतिहराणां
 गुरुभोजनं दुर्विपाकानाम् एकाशनभोजनं सुखपरिणामकराणां
 स्त्रीषु अतिप्रसङ्गः शोषकराणां शुक्रवेगनिग्रहः शास्त्रकराणां
 परायतनमन्नम् अन्नहाजननानाम् अनशनमायुषो ह्रासकराणां
 प्रमिताशनं कर्षणीयानाम् अजीर्णाध्यशनं ग्रहणीदूषणानां
 विषभाशनमग्निवैषम्यकराणां विरुद्धवीर्याशनं निन्दितव्याधिक-
 राणां प्रथमः पथ्यानाम् आयासः सर्वापथ्यानां मिथ्यायोगो
 व्याधिसुखानां रजस्वलाभिगमनमलक्ष्मीकाणां ब्रह्मचर्यमायुष्य-
 काराणां सङ्कल्पो वृथाणां दौर्मनस्यमवृथाणाम् अयथावलप्रा-
 रम्भः प्राणोपरोधिनां विषादो रोगवर्द्धनानां स्रानं अमहराणां
 हर्षः प्रीणनानां शोकः शोषणानां निर्हतिः पुष्टिकराणाम् अति-
 स्त्रस्तन्द्राकराणां सर्वरसाभ्यासो बलकराणाम् एकरसाभ्यासो
 दौर्बल्यकराणां गर्भशल्यमनाहार्याणाम् अजीर्णमुद्धार्याणां बालो
 स्रुदुभेषजीयानां वृद्धो याप्यानां गर्भिणी तीक्ष्णौषधव्यायाम-
 वर्जनीयानां सौमनस्यं गर्भधारकाणां सन्निपातो दुश्चिकित्सा-
 नाम् आमो विषमचिकित्थानां ज्वरो रोगाणां कुष्ठ' दीर्घ-
 रोगाणां राजयक्षा रोगसमूहानां प्रमेहोऽनुपङ्गिनां जलौ-
 कसोऽनुशस्त्राणां वस्त्रस्तन्त्राणां हिमवानौषधिभूमिनां भरभू-
 रारोग्यदेशानाम् अनूपमहितदेशानां निर्देशकारित्वमातुरगु-
 षानां भिषक् चिकित्साङ्गानां नास्तिको वर्ज्यानां लौल्यं ह्येश-
 काराणाम् अनिर्देशकारित्वमरिष्टानाम् अनिर्वेद आर्त्तलक्षणानां
 योगो वैद्यगुणानां विज्ञानभौषधीनां शास्त्रसहितस्तर्कः साध-
 नानां सम्प्रतिपत्तिः कालज्ञानप्रयोजनानाम् अनुद्भोगो व्यव-
 सायकालातिपत्तिहेतूनां दृष्टकर्मता निःसंशयकराणाम् अस-
 मर्थता भयकराणां तद्विद्यसम्भाषा बुद्धिवर्द्धनानाम् आचार्यः

कपित्थ-वकुल-वदरकर्कशुपीलु-पियालपनसन्धपोधाश्वत्थप्लक्षक-
 पीतनोदुम्बराजमोदशृङ्गाटकशङ्खिनीति फलासवाः षड्विंशतिः ।
 विदारिगन्धाश्वगन्धाकृष्णगन्धा-शतावरीश्यामात्रिवृद्धन्तीद्रवन्ती-
 विखोरुवुकचित्रमूलैरेकादश मूलासवाः । शालप्रियकाश्वकर्ण-
 चन्दनस्यन्दन-खदिरकदरससपर्णाजुभासनारिमेदतिन्दुककिणि-
 हीशमीशुक्तिशिशपाशिरीयवञ्जुलधन्वनमधूकसारामवा विंशतिः ।
 पद्मोत्पलनलिनकुमुद-सौगन्धिक-पुष्करीकशतपत्रमधूक-प्रियङ्गु-
 धातकीपुष्यैर्दशमाः पुष्यासवाः । इक्षुकाण्डेक्षुक्षुवालिकापुण्ड्रक-
 चतुर्याः काण्डासवाः । पटोलताडौ पत्रासवौ द्वौ भवतः ।
 तिक्तकलोध्रैलवालुकक्रमुकचतुर्यास्त्वगासवा भवन्ति । शर्करा-
 सव एक एव । इत्येवामासवानामासुतत्वादासवसंज्ञा एव-
 मेवामासवानां चतुरशीतिः परस्परैण भ्रससृष्टानामासवद्रव्या-
 णामुपनिर्दिष्टाः । द्रव्यसयोगविभागस्वेपां बहुविकल्पसंस्का-
 रश्च यथास्वर्योनि-संस्कारसंस्कृताद्यासवाः स्वं कर्म कुर्वन्ति
 सयोगसंस्कारदेशकालमात्रादयश्च भावास्तेषां तेषामासवानां
 ते ते समुपदिश्यन्ते तत्तत्कार्यमभिसमीच्येति ॥४१॥

भवति चात्र ।

मन्.शरीरान्निबलप्रदानामस्वप्रशोकार्चिनाशनानाम् ।

सहृषणानां प्रवरासवानामशीतिरूक्ता चतुरुत्तरैषा ॥ ४२ ॥

शरीरयोगप्रकृतौ मतानि तत्त्वेन चाहारविनिश्चयी यः ।

उवाच यञ्जः पुरुषादिकेऽस्मिन्मुनिस्तयाप्रगाणि वरासवांश्च इति ॥

इति अत्रपापचतुर्वर्क यत्र षड्विंशोऽध्याय समाप्तः ।

षड्विंशोऽध्यायः ।

अथातीर्षात्तं वभद्रकाप्योवमध्यायं व्याख्यास्याम ।

इति हस्माद् भगवानात्रेयः ।

आत्रेयो भद्रकाप्यश्च शाकुन्तेयस्तथैव च ।

पूर्णाख्यश्चैव मौद्गल्यो हिरण्याक्षश्च कौशिकः ॥ १ ॥

यः कुमारशिरा नाम भरद्वाजः स चानघः ।

श्रीमान्वाय्व्योविदथैव राजा मतिमतां वरः ॥ २ ॥

निमिष राजा वैदेहो वडिशश्च महामतिः ।

काङ्गायनश्च वाह्लीको वाह्लीकभिपजां वरः ॥ ३ ॥

एते श्रुतवयोवृद्धा जितात्मानो महर्षयः ।

वने चैत्ररथे रम्ये समीयुर्विजिह्वीर्षवः ॥ ४ ॥

तेषां तत्रोपविष्टानामियमर्थवती कथा ।

बभूवार्थविदां सम्यक् रसाहारविनिघये ॥ ५ ॥

एक एव रस इत्युवाच भद्रकाप्यो यं पञ्चानामिन्द्रिया
र्यानामन्यतमं जिह्वा वैषयिकं भावमाचक्षते कुशलाः । स पुन
रुदकादनन्य इति ॥ ६ ॥

हो रसाविति शाकुन्तेयो ब्राह्मणश्छेदनीयथोपशमनीय
येति ॥ ७ ॥

वयो रसा इति पूर्णाक्षः मौद्गल्यश्छेदनीयोपशमनीयो
साधारणाय ॥ ८ ॥

चत्वारो रसा इति हिरण्याक्षः कौशिकः स्वादुर्हितश्च
स्वादुरहितश्च अस्वादुरहितश्च अस्वादुर्हितश्चेति ॥ ९ ॥

पञ्चरसा इति कुमारशिरा भरद्वाजो भीमोदकाग्नेयवाय
वीयान्तरिचाः ॥ १० ॥

पद्मसा इति वाय्व्योविदो राजर्षिः गुरुलघुशीतोष्णद्विभ
रुचाः ॥ ११ ॥

सप्त रसा इति निमिर्वेदेहो मधुराम्ललवणकटुकतिक्त-
कषायक्षाराः ॥ १२ ॥

अष्टौ रसा इति वडिशो धामार्गवो मधुराम्ललवणकटुतिक्त-
कषायक्षाराव्यक्ताः ॥ १३ ॥

अपरिसंख्येया रसा इति काङ्कायनो वाह्नीकभिषगाश्रय-
गुणकर्मसंस्कारविशेषाणामपरिमेयत्वात् ॥ १४ ॥

षड्वेव रसा इत्युवाच भगवानात्रेयः पुनर्वसुः मधुराम्ललवण-
कटुतिक्तकषायाः । तेषां षष्ठां रसानां योनिरुदकम् । छेदनो-
पशमने द्वे कर्मणी । तयोर्मिश्रीभावात् साधारणत्वं स्वादुस्वादु-
ताभक्तिः । द्वी हिताहितौ प्रभाषो । पञ्च महाभूतविकारास्त्वा-
श्रयाः ॥ १५ ॥

प्रकृतिविकृतिविचारदेशकालवशास्तेषु आश्रयेषु द्रव्यसंज्ञ-
केषु गुणा गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्याः ॥ १६ ॥

चरणात् क्षारो नासौ रसो द्रव्यं तदनेकरससमुत्पन्नमनेक-
रसं कटुकलवणभूयिष्ठमनेकेन्द्रियार्थसमन्वितं करणाभिनि-
र्हत्तम् ॥ १७ ॥

अव्यक्तीभाषस्तु खलु रसानां प्रकृतावनुरसे अनुरससमन्विते
वा द्रव्ये ॥ १८ ॥

अपरिसंख्येयत्वं पुनरन्तेषामाश्रयादीना भावानां विशेषा-
न्नाश्रयते न च तस्मादन्यत्वमुपपद्यते ॥ १९ ॥

परस्परं संसृष्टभूयिष्ठत्वान्न चैषामनिर्दृष्टिर्गुणप्रकृतौनाम-
परिसङ्घेयत्वं भवति । तस्मान्न संसृष्टानां रसानां कर्मोप-
दिशन्ति बुद्धिमन्तः ॥ २० ॥

तच्चैव कारणमपेक्षमाणाः षष्ठां रसानां परस्परैणसंसृष्टानां
नक्षणपृथक्त्वमुपदेक्ष्यामः । अग्रे तु तावद्द्रव्यभेदमभिप्रेत्य
किञ्चिदभिधास्यासः । सर्वं द्रव्यं पाञ्चभौतिकमस्मिन्नेवार्थे तच्चे-

तनावदचेतनञ्च । तस्य गुणाः शब्दादयो गुर्वादयश्च द्रवान्ता
कर्म पञ्चविधमुक्तं वमनादि ॥ २१ ॥

तत्र द्रव्याणि गुरुखरकठिनमन्दस्विरविषदसान्द्रस्यूलगन्धगुण
बहुलानि पार्थिवानि तान्युपचयसङ्घातगौरवस्वैर्यकराणि ॥ २२ ॥

द्रव स्निग्ध-शीत-मन्द-मृदु-पिच्छिलरसगुणबहुलान्याप्यानि
तान्युत्कृष्टेदस्त्रेहबन्धविष्यन्दप्रज्ञादकराणि ॥ २३ ॥

उष्णतीक्ष्णसूक्ष्मलघुरुचविषदरूपगुणबहुलानि आग्नेया
तानि दाहपाकप्रभाप्रकाशवर्णकराणि ॥ २४ ॥

लघुशीतरूचस्वरविषदसूक्ष्मस्पर्शगुणबहुलानि वायव्या
तानि रोक्ष्यब्जानिविचारवैषद्यलाघवकराणि ॥ २५ ॥

मृदु लघु सूक्ष्म श्लक्ष्णशब्दगुणबहुलान्याकाशात्मकानि तानि
मार्दवसौपिर्यलाघवकराणि ॥ २६ ॥

अनेनोपदेशेन नानौपधिभूतं जगति किञ्चिद्द्रव्यमुप
लभ्यते । तां युक्तिमर्थञ्च तं तमभिप्रेत्य न च गुणप्रभावादेव
कार्मुकाणि भवन्ति ॥ २७ ॥

द्रव्याणि हि द्रव्यप्रभावादगुणप्रभावादद्रव्यगुणप्रभावात्
तस्मिन्तस्मिन् काले तत्तदधिष्ठानमामाद्य ता ताश्च युक्तिं यत्
कुर्वन्ति तत् कर्म, येन कुर्वन्ति तद्दीर्यं, यत्र कुर्वन्ति तदधि
करण यदा कुर्वन्ति स कालो, यथा कुर्वन्ति स उपायो, य
साधयन्ति तत् फलम् ॥ २८ ॥

मेदवैषा त्रिपटिविधिविकल्पो द्रव्यदेशकालप्रभावात् त

त्रिरसानि यथासंख्यं द्रव्याण्युक्तानि विंशतिः ।
 वक्ष्यन्ते तु चतुष्केण द्रव्याणि दश पञ्च च ॥ ३२ ॥
 स्वादस्त्री सहितौ योगं लवणाद्यैः पृथगती ।
 योग श्रेयैः पृथक् यातः चतुष्कं रससंख्यया ॥ ३३ ॥
 सहितौ स्वादुलवणी तद्वत्कट्टादिभिः पृथक् ।
 युक्तौ श्रेयैः पृथग्योगं यातः स्वाद्रूपणी यथा ॥ ३४ ॥
 कट्टाद्यैरन्तलवणी संयुक्तौ सहितौ पृथक् ।
 यातः श्रेयैः पृथग्योगं श्रेयैरन्तकटू तथा ॥ ३५ ॥
 युज्यते तु कपायेण सतिक्तौ लवणोपणी ।
 षट् तु पञ्चरसान्याङ्कुरैकैकस्यापवर्जनात् ॥ ३६ ॥
 षट् चैवैकरसानि स्युरेकं षड्समेव तु ।
 इति त्रिपष्टिर्द्रव्याणां निर्दिष्टा रससंख्यया ॥ ३७ ॥
 त्रिपष्टिः स्यात्त्वसख्ये या रसानुरसकल्पनात् ।
 रसास्तरतमाभ्यां तां संख्यामभिपतन्ति हि ॥ ३८ ॥
 संयोगाः सप्तपञ्चाशत्कल्पना तु त्रिपष्टिधा ।
 रसानां तत्र योग्यत्वात् कल्पिता रसचिन्तकैः ॥ ३९ ॥
 क्वचिदेको रसः कल्पः संयुक्ताद्य रसाः क्वचित् ।
 दोषोपधादीन् सञ्चिन्त्य भिपजा सिद्धिमिच्छता ॥ ४० ॥
 द्रव्याणि द्विरसादीनि संयुक्ताद्य रसान् बुधः ।
 रसानेकैकग्रथैव कल्पयन्ति गदान् प्रति ॥ ४१ ॥
 यः स्याद्रसविकल्पन्नः स्याच्च दोषविकल्पवित् ।
 न स मुञ्चोदिकाराणां हेतुलिङ्गोपशान्तिषु ॥ ४२ ॥
 व्यक्तः शुक्तस्य चादौ च रसौ द्रव्यस्य लक्ष्यते ।
 विपर्ययेणानुरसो रसो नास्ति हि सप्तमः ॥ ४३ ॥
 परापरत्वे युक्तिश्च संख्या संयोग एव च ।
 विभागश्च पृथक्त्वाच्च परिमाणमथापि च ॥ ४४ ॥

संस्कारोऽभ्यास इत्येते गुणा ज्ञेयाः परादयः ।
 सिद्धुपायचिकित्साया लक्षणैस्तान् प्रवक्ष्यते ॥ ४५ ॥
 देशकालवयोमानपाकवीर्यरसादिषु ।
 परापरत्वे युक्तिस्तु योजना या च युज्यते ॥ ४६ ॥
 संख्या स्यात्प्रणितं योगः सहसंयोग उच्यते ।
 द्रव्याणां द्वन्द्वसर्वकर्मजी नित्य एव च ॥ ४७ ॥
 विभागस्तु विभक्तिस्तु वियोगो भागशो ग्रहः ।
 पृथक्त्वं स्यादसंयोगो वैलक्षण्यमनेकता ॥ ४८ ॥
 परिमाणं पुनर्मानं संस्कारः करणं मतम् ।
 भावाद्यमनमभ्यासः शीलनं सततक्रिया ॥ ४९ ॥
 इति खलक्षणैरुक्ता गुणाः सर्वे परादयः ।
 चिकित्सा यैरविदितैर्न यथावत् प्रवर्तते ॥ ५० ॥
 गुणा गुणायया नोक्तास्तस्माद्रसगुणान् भिद्यक् ।
 विद्याद्भव्यगुणान् कर्तुरभिप्रायाः पृथग्विधाः ॥ ५१ ॥
 अतश्च प्रकृतिं बुद्ध्वा देशकालान्तराणि च ।
 तन्त्रकर्तुरभिप्रायानुपायांथार्यमादिशेत् ॥ ५२ ॥
 परश्चातः प्रवक्ष्यन्ते रसानां षड्विभक्तयः ।
 षट् पञ्च भूतप्रभवाः संख्याताश्च यथा रसाः ॥ ५३ ॥
 सौम्याः खल्वापोऽन्तरिक्षप्रभवाः प्रकृतिशीता लघुषट्
 अव्यक्तरभाश्च तास्वन्तरिक्षाद्भ्रम्यमाना अष्टाश्च पञ्चमहाभूत
 विकारगुणममन्विता जङ्गमस्थावराणां भूतानां मूर्त्तिरभिप्रीण
 यन्ति तासु मूर्त्तिषु षड्भिर्मूर्च्छन्ति रसाः ॥ ५४ ॥
 तेषां पक्षां रसानां सौम्यगुणातिरेकान्धुरो रसः, पृथिव्यग्नि
 भूयिष्ठत्वादक्षः सलिलाग्निभूयिष्ठत्वाद्गवणो वायुग्निभूयिष्ठ
 त्वात् कटुको वायुकाशातिरेकात् तिक्तः पवनपृथिव्यतिरेकात्
 कषायः । एवमेषां रसानां षट्त्वसुत्पन्नम् ॥ ५५ ॥

न्यूनातिरेकविशेषान्महाभूतानामिव जङ्गमस्थावराणां नामा-
वर्णाकृतिविशेषाः षड्भूतकृत्वाच्च कालस्य उत्पत्तौ महाभूतानां
न्यूनातिरेकविशेषः ॥ ५६ ॥

तत्राग्निमारुतात्मका रसाः प्रायेणोर्ध्वभाजो लाघवात् प्रवक्त-
त्वाच्च वायोर्ध्वज्वलनत्वाच्च वज्रेः सलिलपृथिव्यात्मकास्तु प्राये-
णाधोभाजः पृथिव्या गुरुत्वादिन्नगत्वाच्चोदकस्य व्यामित्रा-
त्मकास्तु पुनरुभयतो भागभाजः ॥ ५७ ॥

तेषां षष्ठां रसानामेकैकस्य यथाद्रव्यगुणकर्मास्त्रनुव्याख्या-
स्यामः । तत्र मधुरो रसः शरीरसात्प्राद्रसर्धिरमांसमेदो-
ऽस्थिमज्जीजःशुक्राभिवर्धन आयुष्यः षडिन्द्रियप्रसादनो बल-
वर्णकरः पित्तविषमारुतघ्नस्तृणाप्रशमनस्त्वचः केश्यः कण्ठ्यः
प्रीणनो जोवनस्तरपणः स्नेहनः स्थाय्यकरः क्षीणघतसन्धानकरो
घ्राणमुखकण्ठीठतालुप्रह्लादनो दाहमूर्च्छाप्रशमनः षट्पद-
पिपीलिकानामिष्टतमः स्निग्धः शीतो गुरुश्च ॥ ५८ ॥

स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानः स्त्रीत्वं मार्दव-
भालस्यमतिस्वप्नं गौरवमनत्राभिलाषमन्देर्दौर्बलमास्त्रकण्ठ-
मांसाभिहृत्तिं खासकासप्रतिश्यायाससकशीतज्वरानाहास्रमा-
धुर्थ्यवमयुसंश्रास्त्ररप्रणाय-गलगण्डमालाक्ष्मीपदमलशोफवस्तिध-
मनो-गुदोपलेपाद्यामयानभिषन्दमित्थेवं-प्रसृतीन् कफजान्
विकारानुपजनयन्ति ॥ ५९ ॥

अन्धो रसो भक्तं रोचयति, शब्दं शीलयति, देहं वृंहयति,
जर्जरयति, मनो बोधयति, शब्दं शीलयति, देहं वृंहयति,
यति, वातमनुलोमयति, शब्दं शीलयति, देहं वृंहयति,
यति, भुक्तमपकर्षयति, शब्दं शीलयति, देहं वृंहयति,
स्निग्धश्च ॥ ६० ॥

स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानो दन्तान्

तर्पयति, संमूलयति अक्षिषी, संवीजयति लोमानि, कफं विलापयति, पित्तमभिवर्द्धयति, रक्तं दूषयति, मांसं विदहति, कायं शिथिलीकरोति, क्षीणचतुष्टयदुर्बलानां श्वयथुमापादयति । अपिच चताभिहत-दष्ट-भग्नशूलि-च्युतावमृदित-परिसर्पित-मर्दितच्छिन्नविद्धोत्पिष्टादीनि पाचयत्याग्नेयस्वभावात् परिदहति कण्ठसुरो हृदयञ्च ॥ ६१ ॥

लवणो रसः पाचनः क्लेदनो दीपनश्चावनश्छेदनो भेदन-स्तीक्ष्णः मरो विकास्यधःसंस्थवकाशकरो वातहरः स्तम्भवन्म-महातविधमनः सर्वरसप्रत्यनीकभूत आस्थं विस्रावयति, कफं विष्यन्दयति, मार्गान् शोधयति, सर्वेशरीरावयवान् मृदु करोति, रोचयत्वाहारमाहारयोगी चात्यर्थं गुरुः सिग्ध उष्णश्च ॥ ६२ ॥

स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमान, पित्तं कोपयति, रक्तं वर्द्धयति, तर्पयति, मूर्च्छयति, तापयति, दाहयति, कुण्ठाति मांसानि, प्रगालयति कुष्ठानि, विषं वर्द्धयति, शोफान् स्फोटयति, दन्तान् श्यावयति, पुंस्त्वमुपहन्ति, इन्द्रियाण्युप-रुणद्भि, बलौपलितखालित्यमापादयति च मोहितापित्तास्त्र-पित्तधीसर्पवातरक्तविचर्च्चिकेन्द्रलुप्तप्रभृतीन् विकारानुपजन-यति ॥ ६३ ॥

कटुको रमो वक्तुं शोधयति, अग्निं दीपयति, भुक्तं शोप-यति, घ्राणमास्रावयति, चक्षुर्विरेचयति, स्फुटीकरोतीन्द्रि-याणि, अलसकण्ठवयथूपचयोददाभिष्यन्दस्त्रेहस्त्रेदक्लेदमलानुप-हन्ति, रोचयत्यग्नं, कण्ठूर्विनागयति, घ्रणानवमादयति, क्रिमीन् हिनस्ति, मांसं विलिखति, शोणितसद्दातं भिनन्ति, बन्धांश्छिनन्ति, मार्गान् विह्वलीति, श्लेष्माणं शमयति, लघुरण्यो रुचय ॥ ६४ ॥

स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानो विपाकप्रभावात्

पौस्त्वमुपहन्ति, रसबीर्यप्रभावान्मोहयति ग्लापयति सादयति
कर्षयति, मूर्च्छयति नमयति तमयति भ्रमयति कण्ठं परि-
दहति शरीरतापमुपजनयति बलं क्षिणोति दृष्ट्यां जनयति
वायुग्निबाहुल्याद् भ्रममददवयुकम्पतोदमेदैश्वरणभुजपार्श्वपृष्ठ-
प्रभृतिषु मारुतजान् विकारानुपजनयति ॥ ६५ ॥

तिक्तो रसः स्वयमरोचिष्णुररोचकण्ठो विषघ्नः क्षमिघ्नो मूर्च्छा-
दाहकण्ठकुष्ठदृष्ट्याप्रशमनः त्वङ्मांसयोः स्थिरीकरणो ज्वरघ्नो
दौपनः पाचनः स्तन्यशोधनो लेखनः क्लेदमेदोवसामज्वलसिका-
पूयस्त्रेदमूत्रपुरीपित्तश्लेष्मोपशोषणो रुचः शीतोलघुश्च ॥ ६६ ॥

स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानो रौच्यात् खर-
विषदस्त्रभावाच्च रसरुधिरमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राणुच्छोषयति
स्रोतसां खरत्वमुपपादयति वक्षमादत्ते कर्षयति मोहयति
वदनमुपशोषयति अपरांश्च वातविकारानुपजनयति ॥ ६७ ॥

कषायो रसः संग्रामनः संग्राही सन्धारणः पीडनो रोपणः
शोषणः स्तम्भनः श्लेष्मरक्तपित्तप्रशमनः शरीरक्लेदस्योपयोक्ता,
रुचः शीतो गुरुश्च ॥ ६८ ॥

स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमान आस्य शोषयति,
हृदय पीडयति, उदरमाघ्रापयति, वाचं निगृह्णाति, स्रोतां-
न्यवबध्नाति, श्यावत्वमापादयति, पौस्त्वमुपहन्ति, विष्टब्धजरां
गच्छति, वातमूत्रपुरीपाश्लवगृह्णाति, कर्षयति, ग्लापयति,
तर्षयति, स्तम्भयति, खरविषदरुचत्वात् पक्षबधप्रहापतान-
कार्दितप्रभृतींश्च वातविकारानुपजनयतीति ॥ ६९ ॥

एवमेते षड्भेदाः पृथक्त्वेन वा मात्रशः सम्यगुपयुज्यमाना
उपकारकरा अध्यात्मलोकस्थापकारकराः पुनरतोऽन्यथोप-
युज्यमानान्स्तान् विद्वानुपकारार्थमेव मात्रशः सम्यगुपयोजये-
दिति ॥ ७० ॥

भवन्ति चात्र । शीतं वीर्येण यद्द्रव्यं मधुरं रसपाकयोः ।

तयोरन्तं यदुष्णं च यच्चोष्णं कटुकं तयोः ॥ ७१ ॥

तेषां रसोपदेशेन निर्देश्यो गुणसंग्रहः ।

वीर्यतो विपरीतानां पाकतथोपदेश्यते ॥ ७२ ॥

यथापयो यथासर्पिर्घथा वा चव्यचित्रकौ ।

एवमादीनि चान्यानि निर्दिशेद्रसतो भिषक् ॥ ७३ ॥

मधुरं किञ्चिदुष्णं स्यात् कपायं तिक्तमेव च ।

यथा महत्पञ्चमूलं यथाचानूपमामिषम् ॥ ७४ ॥

लवणं सैन्धवं नीलमम्बुमामलकं तथा ।

अर्कागुरुगुडुचीमां तिक्तानामुष्णमुच्यते ॥ ७५ ॥

किञ्चिदन्तं हि संघाहि किञ्चिदन्तं भिनत्ति च ।

यथा कपित्थं संघाहि भेदि चामलकं तथा ।

पिप्पली नागरं वृष्यं कटुं चाह्वयमुच्यते ॥ ७६ ॥

कपायः स्तम्भनः शीतः सोऽभयात्वन्यथा मताः ।

तस्माद्रसोपदेशेन न सर्वं द्रव्यमादिशेत् ॥ ७७ ॥

दृष्टे तुल्यरसेऽप्येवं द्रव्ये द्रव्ये गुणान्तरम् ।

रौक्ष्यात् कपायो रूक्षाणामुत्तमो मध्यमः कटुः ॥ ७८ ॥

तिक्तोऽवरस्तथोष्णानामुष्णत्वात्तदवणः परः ।

मध्योऽन्तः कटुकयान्त्यः सिग्धानां मधुरः परः ।

मध्योऽन्तो लवणयान्त्यो रसः स्नेहाच्चिरुच्यते ॥ ७९ ॥

मध्यः कृष्टावराः शैत्यात् कपायस्त्रादुतिक्तकाः ।

तिक्तात् कपायो मधुरः शीतात् शीततरः परः ।

स्वादुर्गुरुत्वादधिकः कपायात्तदवणोऽवरः ॥ ८० ॥

अस्नात् कटुस्ततस्तिक्तो लघुत्वादुत्तमो मतः ।

केचिन्नधूनामवरमिच्छन्ति लवणं रसम् ॥ ८१ ॥

गौरवे लाघवे चैव सोऽवरस्तूभयोरपि ।

परञ्चातो विपाकानां लक्षणं सम्प्रवक्ष्यते ॥ ८२ ॥
 कटुतिक्तकषयाणां विपाकः प्रायशः कटुः ।
 अम्बोऽम्बं प्रच्यते स्वादुर्मधुरं लवणस्तथा ॥ ८३ ॥
 मधुरो लवणाम्बौ च सिग्धभावास्त्रयो रसाः ।
 वातमूत्रपुरीषाणां प्रायो मोक्षे सुखा मतः ॥ ८४ ॥
 कटुतिक्तकषयास्तु रुचभावास्त्रयो रसाः ।
 दुःखा विमोक्षे दृश्यन्ते वातविण्मूत्ररेतसाम् ॥ ८५ ॥
 शक्रहा वहविण्मूत्रो विपाको वातलः कटुः ।
 मधुरः सृष्टविण्मूत्रो विपाके कफशक्रलः ॥ ८६ ॥
 पित्तकृत् सृष्टविण्मूत्रः पाकेऽम्बः शक्रनाशनः ।
 तेषां गुरुः स्थान्मधुरः कटुकाम्बावतोऽन्यथा ॥ ८७ ॥
 विपाकलक्षणस्यात्यमध्यभूयस्त्वमेव च ।
 द्रव्याणां गुणवैशेष्यात्तत्र तत्रोपलक्षयेत् ॥ ८८ ॥
 तीक्ष्णं रुचं सृदुं सिग्धं लघूयं गुरुं शीतलम् ।
 वीर्यमष्टविधं केचित् केचिद्द्विविधमास्थिताः ॥ ८९ ॥
 शीतोन्मिति वीर्यन्तु क्रियते येन या क्रिया ।
 नावीर्यं कुरुते किञ्चित् सर्वा वीर्यकृता क्रिया ॥ ९० ॥
 रसो निपातं द्रव्याणां विपाकः कर्मनिष्ठया ।
 वीर्यं यावदधीवासाद्विपाकाच्चोपलभ्यते ॥ ९१ ॥
 रसवीर्यविपाकानां सामान्यं यस्य लक्ष्यते ।
 विशेषः कर्मणाञ्चैव प्रभावस्तस्य च स्मृतः ॥ ९२ ॥
 कटुकः कटुकः पाके वीर्याप्यधिको मतः ।
 तद्वहन्ती प्रभावान्तु विरेचयति माननम् ॥ ९३ ॥
 विषं विषघ्नमुक्तं यत्प्रभावस्तत्रकारणम् ।
 ऊदानुमोमनं यच्च तत्प्रभावप्रभावितम् ॥ ९४ ॥
 मपीनां धारपीयानां कर्म यद्विविधात्मकम्

तत्प्रभावकृतं तेषां प्रभावोऽचिन्त्य इष्यते ॥ ८५ ॥

किञ्चिद्रसेन कुरुते कर्म वीर्येण चापरम् ।

द्रव्यं गुणेन पाकेन प्रभावेण च किञ्चन ॥ ८६ ॥

रसं विपाकस्त्री वीर्यं प्रभावस्तानपोहति ।

गुणसाम्ये रसादीनामिति नैसर्गिकं बलम् ॥ ८७ ॥

सम्यग्विपाकवीर्याणि प्रभावस्याप्युदाहृतः ॥ ८८ ॥

पक्षां रसानां विज्ञानमुपदेक्ष्याम्यतः परम् ।

स्नेहनप्रीणनाह्लादमार्दवैरुपलभ्यते ॥ ८९ ॥

मुखस्यो मधुरस्यास्य व्याप्नुवंक्षिम्पतीव च ।

दन्तहर्षात् मुखस्रावात् स्वेदनात् मुखबोधनात् ।

विदाहाच्चास्यकण्ठस्य प्राग्गैवान् रसं वदेत् ॥ १०० ॥

प्रलीयन् क्लेदविष्यन्दलाघवं कुरुते मुखै ।

यः शीघ्रं लवणो ज्ञेयः स विदाहात् मुखस्य च ॥ १०१ ॥

संवेजयेद् यो रसनां निपाते तुदतीव च ।

विदहन् मुखनासाच्च संखावी स कटुः स्मृतः ॥ १०२ ॥

प्रतिहन्ति निपाते यो रसनं स्वदते न च ।

स तिक्तो मुखवैषद्यगोपमह्लादकारकः ।

वैषद्यस्तम्भजाक्षीर्यो रसनं योजयेद्रसः ॥ १०३ ॥

बध्नातीव च यः कण्ठं कपायः स विकास्यपि इति ॥ १०४ ॥

एवं वादिने भगवन्सामान्येयमग्निवेश उवाच । भगवन् !

श्रुतमेतदवितथमर्थमम्यद्युक्तं भगवतो यथावद्ब्रुव्यकर्माधिकारि
वचः परन्वाहारविकाराणां वैरोधिकानां लक्षणमनतिसंक्षेप-
णोपदिश्यमानं श्रुश्रूपांमहेति ॥ १०५ ॥

तमुवाच भगवानान्वेयः । देहधातुप्रत्यनीकभूतानि द्रव्याणि
देहधातुविरोधमापाद्यन्ते परस्परविरुद्धानि कानिचित् मयो-
गात् संस्कारादपराणि देशकालमात्रादिभिस्त्रापराणि तथा
स्वभावादपराणि ॥ १०६ ॥

तत्र यान्याहारमधिकृत्य भूयिष्ठमुपयुज्यन्ते तेषामेकदेशं
रौधिकमधिकृत्योपदेक्ष्यामः ॥ १०७ ॥

न मत्स्यान् पयसा सहाभ्यवहरेत् उभयं ह्येतन्मधुरं मधुर-
विपाकात् महाभिष्यन्दि शीतोष्णत्वाद्द्विरुद्वीर्यं विरुद्वीर्यत्वात्
शोणितप्रदूषणाय महाभिष्यन्दित्वात् मार्गोपरोधाय च ॥ १०८ ॥

तदनन्तरमात्रेयवचनमनुनिशम्य भद्रकाप्योऽग्निवेशमुवाच ।
सर्वानेव मत्स्यान् पयसा सहाभ्यवहरेत् अन्यत्रैकस्माच्चिलि-
चिमात् । स पुनः शकली सर्वतो लोहितराजिः रोहितप्रकारः
प्रायो भूमौ चरति तच्चेत् पयसा सहाभ्यवहरेत्त्रिमंथयं शोणि-
तशानां विवस्त्रजानां वा व्याधीनामन्यतमं अथवा मरणं प्राप्नुया-
दिति ॥ १०९ ॥

नेने भगवानात्रेयः । सर्वानेव मत्स्यान्न पयसाभ्यवहरेद्विशेष-
तस्तु चिलिचिमं स हि महाभिष्यन्दितमत्वात् स्थूललक्षणतरा-
नेतान् व्याधीनुपजनयत्यामविषमुदीरयति च ॥ ११० ॥

ग्राम्यान्पौष्टकपिशितानि मधुतिलगुड़पयोमापमूलकत्रि-
सैर्विरुद्धधान्यैश्च नैकधा अद्यात् । तन्मूलं वाधिर्यान्व्यविषयु-
जाद्यविकलमूकतामैन्मिष्यमथवा मरणमाप्नोति ॥ १११ ॥

न पौष्करं रोहिणीकं वा शाकं न कपोतान् सार्धपतैल-
मृष्टान् मधुपयोभ्यां सहाभ्यवहरेत् । तन्मूलं हि शोणिताभि-
ष्यन्दधमनीप्रतिचयापस्वारशंखकगलगण्डरोहिणीज्ञानानन्यतमं
माप्नोत्यथवा मरणमिति ॥ ११२ ॥

न मूलकलगुणकृष्णगन्धार्जकसुमुखसुरसादीनि भक्षयित्वा
पयः सेव्यं कुष्ठावाधभयात् ॥ ११३ ॥

न वास्तुशाकं न लिङ्गुचं पक्कं मधुपयोभ्यां सहोपयोज्यम् ।
एतद्दि मरणायायवा बलवर्णतेजोवीर्योपरोधायालघुव्याधये
पाण्डराय च ॥ ११४ ॥

तदेव लिङ्गुचपक्वं न मापसूपगुडसर्पिर्भिः सहोपयोन्न
वैरोधकत्वात् ॥ ११५ ॥

तथात्मासकमातुलुङ्गलिङ्गुचकरमर्दभोचदन्तशठवदरकोशा
स्त्रभयजाम्बव कपित्यतिन्तिङ्गीकपारावताक्षीटपनसनालिकेर
दाडिमामलकान्येवम्भकाराणि चान्यानि सर्वं चासन्नं द्रवं श्रद्ध
च पयसा सह विरुद्धम् ॥ ११६ ॥

कङ्कवरकमकुष्ठककुलत्यमापनिष्पावाः पयसा सह विरुद्धा
पद्मोत्तरिकाशाकं शार्करो मरेयो मधु च सहोपयुक्तं विण
वातञ्चातिकोपयति ॥ ११७ ॥

हारिद्रकः सर्पपतैल भृष्टे विरुद्धपित्तञ्चातिकोपयति
पायसी भन्धानुपानोविरुद्धः । उपोदिका तिलकल्कसिद्ध
हेतुरतीसारस्य ॥ ११८ ॥

बलाका वारुण्या कुल्माषैरपि विरुद्धा । सैव शूकरवसापरि
भृष्टा सद्यो व्यापादयति ॥ ११९ ॥

मायूरमांसमेरण्डसीसकासक्तमेरण्डाग्निप्लुष्ट सद्यो व्यापा
दयति ॥ १२० ॥

तदेव भस्मपांसुपरिध्वस्तं सच्चौद्रे मरणाय ॥ १२१ ॥

हारितकमांसं हारिद्राग्निप्लुष्ट सद्यो व्यापादयति ।

भक्ष्यतैलनिस्ताडनसिद्धाः पिप्पल्यस्तथा काकमाची मधु
मरणाय ॥ १२२ ॥

मधु चीप्यमुष्णार्त्तस्य च मधु मरणाय ॥ १२३ ॥

मधुसर्पिणी तुल्ये मधु वारि चान्तरिचं समधृतं मधुपुष्कर
घोज मधु पीत्वोष्णोदकं भस्मातकोष्णोदकम् ॥ १२४ ॥

तक्तसिद्धः कम्बिन्नकः पर्युपिता काचमाची पद्धारशूर्प
भास इति विरुद्धानीत्येतद्यथा प्रथममभिनिर्दिष्टम् ॥ १२५ ॥

भवन्ति चात्र श्लोकाः ।

यत्किञ्चिद्दीपमासाद्य न निर्हरति कायतः ।
 आहारजातं तत् सर्वमहितायोपपद्यते ॥ १२६ ॥
 यच्चापि देशकालाग्निसात्म्यासात्म्यानिलादिभिः ।
 संस्कारतो वीर्य्यतश्च कोष्ठावस्थाक्रमैरपि ॥ १२७ ॥
 परिहारोपचाराभ्यां पाकात् संयोगतोऽपि च ।
 विरुद्धन्तश्च न हितं ह्यसंपद्धिधिभिश्च यत् ॥ १२८ ॥
 विरुद्धं देशतस्तावद्रूक्षतीक्ष्णादिधन्वनि ।
 आनूपे स्निग्धशीतादि भेषजं यन्निषेव्यते ॥ १२९ ॥
 कालतोऽपि विरुद्धं यच्छीतरूक्षादिसेवनम् ।
 शीते काले तयोष्णे च कटुकोष्णादिसेवनम् ॥ १३० ॥
 विरुद्धमनले तद्वन्नानुरूपं चतुर्विधे ।
 मधुसर्पिः समष्टतं मात्रया तद्विरुध्यते ॥ १३१ ॥
 कटुकोष्णादिसात्म्यस्य स्वादुशीतादिसेवनम् ।
 यत्तत् सात्म्यविरुद्धन्तु विरुद्धं त्वनलादिभिः ॥ १३२ ॥
 या समानगुणाभ्यासविरुद्धात्रौषधक्रिया ।
 संस्कारतो विरुद्धन्तद्यद्भोज्यं विषवटु व्रजेत् ॥ १३३ ॥
 ऐरण्डसीसकासतं शिखिमांसं तथैव हि ।
 विरुद्धं वीर्य्यती ज्ञेयं वीर्य्यतः शीतलात्मकम् ॥ १३४ ॥
 तत् संयोज्योष्णवीर्य्येण द्रव्येण सह सेव्यते ।
 क्रूरकोष्ठस्य चात्यल्पं मन्दवीर्य्यमभेदनम् ॥ १३५ ॥
 मृदुकोष्ठस्य गुरुच भेदनीयं तथा बहु ।
 पतत् कोष्ठविरुद्धन्तु विरुद्धं म्यादयस्सया ॥ १३६ ॥
 यमव्यपाय व्यायामसक्तस्थानिलकोपनम् ।
 निद्रालसस्थालमस्य भोजनं श्लेष्मकोपनम् ॥ १३७ ॥
 यच्चानुत्सृज्य पिष्ट्वूर्ध्वं भुंक्ते ययानुशुचितः ।

तच्च कर्म विरुद्धं स्याद्यच्चातिक्षुद्रशानुगः ॥ १३८ ॥

परहारविरुद्धन्तु वराहादीन्निषेव्य यत् ।

मेवेतोष्णं घृतादींश्च पीत्वा शीतं निषेवते ॥ १३९ ॥

विरुद्धं पाकतयापि दुष्टदुर्दारुमाधितम् ।

अपक्वतण्डुलात्यर्थपक्वदग्धं च यद्भवेत् ॥ १४० ॥

संयोगतो विरुद्धं तद्यथास्त्रं पयसा सह ।-

अमनोरुचितं यच्च हृद्विरुद्धं तदुच्यते ॥ १४१ ॥

सम्पद्विरुद्धं तद्विद्यादसञ्जातरसन्तु तत् ।

अतिक्रान्तरसं वापि विपन्नरसमेव वा ॥ १४२ ॥

त्रेयं विधिविरुद्धन्तु भुज्यते निभृतेन यत् ।

तदेवंविधमन्नं स्याद्विरुद्धमुपयोजितम् ॥ १४३ ॥

सात्मगतोऽल्पतया वापि दीप्ताग्नेस्वरुणस्य च ।

स्नेहव्यायामबलिनी विरुद्धं वितथं भवेत् ॥ १४४ ॥

पाण्डुगन्धवीसर्पट्कोदराणां विस्फोटकोन्मादभगन्दराण

मूर्च्छामदाधानगलप्रहाणां पाण्डुमथस्यामविषस्य चैव ॥१५

किलासकुष्ठग्रहणौगदानां शोपासपित्तज्वरपीनसानाम् ।

सन्तानदोषस्य तथैव मृत्योर्विरुद्धमन्नं प्रवदन्ति हेतुम् ॥ १४६

एषाञ्च खलु परेषाञ्च वैरोधिकनिमित्तानां व्याधीर्ना

भावाः प्रतिकाराः । यथा वमनं विरेचनञ्च तद्विरोधिन

द्रव्याणां संश्रमनार्थमुपयोगस्ताद्याविधैश्च द्रव्यैः पूर्वमभिसंस्व

शरीरस्येति ॥ १४७ ॥

भवति चात्र । विरुद्धाशनजान् रोगान् प्रतिहन्ति विरेचनम्

वमनं शमनञ्चैव पूर्वं वाहितसेवनम् ॥ १४८ ॥

तत्र श्लोकाः । मतिरासीन् महर्षीणां या या रसविनियये ।

द्रव्याणि गुणकर्मभ्यां नृव्यसंख्या रसान्धयाः ॥ १४९ ॥

कारणं रससंग्या च रसानुरसस्यचक्षणम् ।

परादीनां गुणान्नाञ्च लक्षणानि पृथक् पृथक् ॥ १५० ॥

यद्वात्मकानां षट्त्वञ्च रसानां येन हेतुना ।

ऊर्ध्वानुलोमभाजश्च यद्गुणातिशयाद्रसाः ॥ १५१ ॥

षष्ठां रसानां षट् चैव सुविभक्ता विभक्तयः ।

उद्देशघापविद्वश्च द्रव्याणां गुणकर्मणि ॥ १५२ ॥

प्रवरावरमध्यत्वं रसानां गौरवादिषु ।

पाकप्रभावयोर्लिङ्गं वीर्यसंख्याविनिश्चयः ॥ १५३ ॥

षष्ठामास्त्रायमानानां रसानां यत् स्वलक्षणम् ।

यद्यद्विरुध्यते यस्माद्येन यत्कारि चैव यत् ॥ १५४ ॥

वैरोधिकनिमित्तानां व्याधीनामौषधञ्च यत् ।

आवेयमद्रकाप्यीये तत्सर्वमवदत् सुनिः ॥ १५५ ॥

पत्यन्नपानचतुष्के आवेयमद्रकाप्यीयो नाम षट्विंशोऽध्यायः समाप्तः ।

सप्तविंशोऽध्यायः ।

। अथातीक्ष्णपानविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति हस्माह भगवानावेयः ।

इष्टवर्णगन्धरसस्पर्शं विधिविहितमन्नपानं प्राणिनां प्राण-
कानां प्राणमाचक्षते कुशलाः । प्रत्यक्षफलदर्शनात्तदिन्धना
सराग्नेः स्थितिस्तात् एव सत्त्वमूर्जयति । तच्छरीरंधातुव्यूह-
वर्णोन्द्रियप्रसादकारं यथोक्तमुपसेव्यमानं विपरीतमहिताय
पद्यते ॥ १ ॥

तस्माद्धिताहितावबोधनार्थमन्नपानविधिमखिलेनोपदेक्षा-
ग्निवेशः ॥ २ ॥

तत् स्वभावादुदकं क्लेदयति, लवणं विष्यन्दयति, चारः
चयति, मधु सन्दधाति, सर्पिः स्नेहयति, चौरं जीवयति,
सिंहं हंहयति, रसः प्रीणयति, सुरा जर्जरीकरोति, शीधु श्रव-

धमयति, द्राघारसो दीपयति, फाणितमाचिनोति, दधि शीप
जनयति, पिष्ट्याकशाकं ग्लपयति, प्रभूतान्तर्मलो मापसूय
दृष्टिशुक्रघ्नः चारः, प्रायः पित्तलमन्त्रमन्यत्र मधुनः पुराणा
शालियवगोधूमात्, प्रायः सर्वं तिक्तं वातलमदृष्यञ्चान्यत्र वेत्रा
अपटोलात्, प्रायः कटुकं वातलमदृष्यञ्चान्यत्र पिप्पलीविष
भेषजान् ॥ ३ ॥

परमतो वर्गसंग्रहेणाहारद्रव्याण्यनुव्याख्यास्यामः ॥ ४ ॥

शूकधान्यशमीधान्यमांसशाकफलाश्रयान् ।

वर्गान् हरितमद्याम्बुगोरसेक्षुविकारिकान् ॥ ५ ॥

दश द्वौ च परौ वर्गौ कृतान्नाहारयोगिनाम् ।

रसवीर्यविपाकेषु प्रभावैशोपदेक्ष्यते ॥ ६ ॥

अथ शूकधान्यवर्गः ।

रक्तशालिर्महाशालिः कलमः शकुनाहृतः ।

चूर्णको दीर्घशूकश्च गौरः पाण्डुकलाङ्गुली ॥ ७ ॥

सुगन्धिकालोहवालाः शालिवाख्याः प्रमोदकाः ।

पतङ्गास्तपनीयाश्च ये चान्ये शलयः शुभाः ॥ ८ ॥

शीता रसे विपाके च मधुराः स्रल्पमारुताः ।

वहात्पवर्चसः स्निग्धा हंश्याः शुक्रमूललाः ॥ ९ ॥

रक्तशालिर्वरस्तेषां दृष्ट्याघ्नस्त्रिमलापहः ।

महांस्त्रास्थानु कलमस्तस्याप्यनु ततः परे ॥ १० ॥

यवका ह्रायनाः पांशुवाप्यो नैपधकादयः ।

शालीनां शलयः कुर्वन्त्यनुकारं गुणागुणैः ॥ ११ ॥

शीतः क्षिग्धो गुरुः स्वादुस्त्रिदोषघ्नः स्थिरात्मकः ।

पष्टिकः प्रवरो गौरः क्षुण्णगौरस्ततोऽनु च ॥ १२ ॥

वरकोशालकौ चीनशारदोक्त्वलदर्दुराः ।

गन्धनाः कुशविन्द्याश्च पष्टिकाल्यान्तत्र गुणैः ॥ १३ ॥

मधुरश्चाम्बुपाकश्च त्रीहिः पित्तकरो गुरुः ।
 बहुमूत्रपुरीपोष्णो त्रिदोषस्वेव पाटलः ॥ १४ ॥
 सकोरदूषः श्यामाकः कषायमधुरो लघुः ।
 वातलः कफपित्तघ्नः शीतसंग्राहिशोषणः ॥ १५ ॥
 हस्तिश्यामाकनीवारतोयपर्यागिवेधुकाः ।
 प्रशक्तिकाम्भः श्यामाकलौहित्याणुप्रियङ्गवः ॥ १६ ॥
 मुकुन्दभिरिट्गर्मूटीचरुकावरकास्तथा ।
 शिविरोत्कटजूर्णाह्नः श्यामाकसदृशा गुणैः ॥ १७ ॥
 रुचःशीतो गुरुः स्वादुः बहुवातशक्तद्वयः ।
 स्थैर्यं कृत् सकषायस्तु बल्यः श्लेष्मविकारनुत् ॥ १८ ॥
 रुघ्नः कषायानुरसो मधुरः कफपित्तहा ।
 मेदः क्षिमिविषघ्नश्च बल्यो वैशुयवो मतः ॥ १९ ॥
 सन्धानकृद्वातहरो गोधूमः स्वादुशीतलः ।
 जीवन्तो बृंहणो हृथ्यः स्निग्धः स्थैर्यकरो गुरुः ॥ २० ॥
 नान्दीमुखी मधूली च मधुरस्निग्धशीतले ।
 इत्ययं शूकधान्यानां पूर्वो वर्गः समाप्यते ॥ २१ ॥

इति शूकधान्यवर्गः ।

अथ शमीधान्यवर्गः ।

कषायमधुरो रुचः शीतः पाके कटुर्लघुः ।
 विषदः श्लेष्मपित्तघ्नो मुहः सूप्योत्तमो मतः ॥ २२ ॥
 रुचश्चैव कषायश्च वातलः श्लेष्मपित्तहा ।
 विष्टम्भी चाप्यहृथ्यश्च राजमापः प्रकीर्तितः ॥ २३ ॥
 हृथ्यः परं वातहरः स्निग्धोऽल्पमधुरो गुरुः ।
 बल्यो बहुमलः पुंस्त्वं मापः शौघं ददाति च ॥ २४ ॥
 उष्णाः कषायाः पाकेऽम्नाः कफशक्रानिलापहाः ।
 कुलत्या ग्राहिणः कासहिक्काश्वासार्षसां हिताः ॥ २५ ॥

मधुरा मधुराः पाके ग्राहिणी रूचशीतलाः ।
 मकुष्ठकाः प्रशम्यन्ते रक्तपित्तज्वरादियु ॥ २६ ॥
 चणकाय मसूराय खण्डिकाः सहरेणवः ।
 लघवः शीतमधुराः सकपाया विरूक्षणाः ॥ २७ ॥
 पित्तश्लेष्मणि शम्यन्ते सूप्वालेपनेषु च ।
 तेषां मसुरः संघाहौ कशायो वातलः परम् ॥ २८ ॥
 स्निग्धोष्णमधुरस्तीक्ष्णः कपायः कटुकस्तिलः ।
 त्वच्यः कैशय्य बन्धय वातघ्नः कफपित्तहृत् ॥ २९ ॥
 गुर्व्योऽथ मधुराः शीता बलघ्ना रूक्षणाक्षिप्ताः ।
 मस्त्रेहा बलिभिर्भोज्या विविधाः शिम्बिजातयः ॥ ३० ॥
 आदकी कफपित्तघ्नी वातला कफवातनुत् ।
 श्रवल्गुजः सैडगजो निष्पावा वातपित्तलाः ॥ ३१ ॥
 काकाण्डोलात्मगुप्तानां मापवत् फलमादिशेत् ।
 द्वितीयोऽयं शमीधान्यवर्गः प्रीतो महर्षिणा ॥ ३२ ॥
 इति शमीधान्यवर्गः ।
 अथ मांसवर्गः ।
 गोखराश्वतरोद्गाश्च द्वीपिसिंहार्घ्वानराः ।
 वृको व्याघ्रस्तरक्षुश्च बभ्रुमार्जारमूषिकाः ॥ ३३ ॥
 लोपाको जम्बुकः श्येनो वान्तादश्चापवायसी ।
 शशघ्नी मधुहा भासी गृध्रोलूककुलिङ्गकाः ॥ ३४ ॥
 धूमीका कुररघेति प्रमहा मृगपक्षिणः ।
 श्वेतः श्यामचित्रपृष्ठः कालकः काकुलीमृगः ॥ ३५ ॥
 कुचीका चिसको भेको गोधा शङ्खकगण्डकी ।
 कदली नकुलः श्वापिदिति भूमिशयाः स्मृताः ॥ ३६ ॥
 स्रमरयमरः खड्गो महिषी गवयो गजः ।
 न्यङ्कुर्वराहयानूपा मृगाः सर्वे ररस्तथा ॥ ३७ ॥

फूर्मः कर्कटको भव्यः शिशमारस्त्रिमिङ्गिलः ।
 शुक्तिशहोद्रकुम्भीरज्जुलुकी मकरादयः ॥ ३८ ॥
 इति वारिशयाः प्रोक्ता वक्ष्यन्ते वारिचारिणः ।
 हंसः क्रीडो बलाका च बकः कारण्डवः प्लवः ॥ ३९ ॥
 शरारी पुष्कराह्वय केशरी मानतुण्डिकः ।
 मृणालकण्ठो मदगुञ्ज कादम्बः काकतुण्डिकः ॥ ४० ॥
 उत्कौशः पुण्डरीकाक्षी मेघरावोऽम्बुकुकुटी ।
 आरानन्दीमुखीवाटीसमुखाः सहचारिणः ॥ ४१ ॥
 रौहिणी कामकाली च सारसी रक्तशीर्षकः ।
 चक्रवाकास्तथान्ये च खगाः सन्त्यम्बुचारिणः ॥ ४२ ॥
 मृषत, शरभो वामः श्वदंष्ट्रा मृगमातृकाः ।
 शशोरणौ कुरङ्गश्च गोकर्णः क्रोटकारकः ॥ ४३ ॥
 चारुष्की हरिणैषी च शम्बरः कालपुच्छकः ।
 ऋष्यश्च तरपोतश्च विज्ञेया जाङ्गला मृगाः ॥ ४४ ॥
 लावो वर्तीरकश्चैव वार्तीकः सकपिञ्जलः ।
 चकोरश्चोपचक्रश्च कुकुटी रक्तवर्त्तकः ॥ ४५ ॥
 लावाद्या विष्किरास्त्वेते वक्ष्यन्ते वर्त्तकादयः ।
 वर्त्तको वर्त्तिकाश्चैव वर्ही तित्तिरिक्कुकुटी ॥ ४६ ॥
 कडुमारपदेन्द्राभगोनर्दगिरिवर्त्तकाः ।
 क्रकरोऽवकरश्चैव वराहश्चेति विष्किरा ॥ ४७ ॥
 शतपत्नो भृङ्गराजः कोयष्टी जीवजीवकः ।
 कैरातः कोकिलोऽल्यूहो गोपापुत्रः प्रियाकजः ॥ ४८ ॥
 लट्वा लट्पकोवभुर्वटहा डिण्डिमानकः ।
 जटी दुन्दुभिवाकावलोहपृष्ठकुलिङ्गकाः ॥ ४९ ॥
 कपोतशकमारङ्गाश्चिरिटीकडुयष्टिका ।
 शारिका कलविड्वश्च चटकोऽङ्गारचूडकः ॥ ५० ॥

पाराशतः दाण्डविक इत्युक्ताः प्रतुटा पिप्पलाः ।
 प्रमत्त भक्षयन्तीति प्रमत्तासौ न संहिताः ॥ ५१ ॥
 भृग्या विम्वामित्वादानूपानूपमंत्रयात् ।
 लभे निवामाञ्जनजा जनपर्व्याञ्जनेचराः ।
 म्यमजा जाद्रन्ताः प्रोक्ता मृगा जाद्रमचारिणः ॥ ५२ ॥
 रिक्तीर्यं विष्करायेति प्रतुद्य प्रतुटाः श्रुताः ।
 योनिरटविधा त्वेषां मांसानां परिकीर्तिता ॥ ५३ ॥
 प्रमत्ता भृगयानूपचारिजा वारिचारिणः ।
 गुरुण्यधिग्धमधुरा वनोपचयवर्धनाः ॥ ५४ ॥
 स्रष्टाः परं वातहराः कफपित्ताभिर्वर्धितः ।
 हृिता व्यायामनित्वानां नरा दीप्ताग्नेयस्य ये ॥ ५५ ॥
 प्रमत्तानां विगेषेण मांसं मांसाग्निनां भिषक् ।
 जीर्णांशोपहृणीदोपगोषार्त्तानां प्रयोजयेत् ॥ ५६ ॥
 नायाद्यो वैष्करो वर्गः प्रतुटा जाङ्गला मृगाः ।
 लघवः शीतमधुराः सक्पाया, हृिता नृणाम् ॥ ५७ ॥
 पित्तोत्तरे वातमध्ये सच्चिपाने कफानुगे ।
 विष्करायर्त्तकाद्यास्तु प्रमत्तास्यान्तरा गुणैः ॥ ५८ ॥
 नातिगीतगुरुच्चिग्धं मांसमालमदोपनम् ।
 शरीरधातुमामान्यादनभिव्यन्दि संहृणम् ॥ ५९ ॥
 मांसं मधुरगीतत्वाद्गुरु संहृणमाविकम् ।
 योनावजाधिके मिश्रगोचरत्वादनियते ॥ ६० ॥
 मामान्येनोपदिष्टानां मांसानां स्वगुणैः पृथक् ।
 केषाञ्चिद्गुणवैशेष्याद्विशेष उपदेव्यते ॥ ६१ ॥
 दर्शनयोत्रमेधाग्निवयोवर्णस्वरायुषाम् ।
 वर्ध्नी हृिततमो बल्यो वातघ्नो मांसशुक्लः ॥ ६२ ॥
 गुरुण्यधिग्धमधुराः स्वरयर्णवत्तप्रदाः ।

रोहितो दीपनीयश्च लघुपाको महाबलः ।
 गुरुष्णमधुरा बल्या वृंहणाः पवनापहाः ॥ ७६ ॥
 मत्स्याः स्निग्धाश्च वृथाश्च बहुदोषाः प्रकीर्त्तिताः ।
 स्नेहनं वृंहणं वृथं अमघ्नमनिलापहम् ॥ ७७ ॥
 बल्यो वातहरो वृथश्चक्षुष्यो बलवर्धनः ।
 मेधास्मृतिकरः पथ्यः शोषघ्नः कूर्म उच्यते ।
 वराहपिशितं बल्यं रोचनं स्नेदनं गुरु ॥ ७८ ॥
 गव्यं केवलघातेषु घीनसे विषमज्वरे ।
 गुष्ककासत्र्यमात्यग्निभांसचयहितञ्च यत् ॥ ७९ ॥
 स्निग्धोष्णमधुरं वृथं माहिपङ्कुरु तर्पणम् ।
 दार्व्यं वृहत्त्वमुक्साहं स्वप्नञ्च जनयत्यपि ॥ ८० ॥
 धार्तराष्ट्रचकोराणां दक्षाणां शिखिनामपि ।
 चटकानाञ्च यानि प्युरण्डानि च हितानि च ॥ ८१ ॥
 रेतःशीघ्रेषु कामेषु हृद्रोगेषु क्षतेषु च ।
 मधुराण्ययपाकीनि सद्यो बलकराणि च ॥ ८२ ॥
 शरीरवृंहणं नान्यत् दार्व्यं मांसाहिशिष्यते ।
 इति वर्गस्मृतीयोऽयं मांसानां परिकीर्त्तितः ॥ ८३ ॥

इति मांसवर्गः ।

अथ शाकवर्गः ।

पाठा तुषा गठी शाकं वास्तुजं सुनिपणकम् ।
 विद्याद् पाहि विदोषघ्नं भिष्ववर्चमु वास्तुकम् ॥ ८४ ॥
 विदोषगमनी वृष्याः काकमाची रसायनी ।
 नात्युष्णगीतवीर्या च भेदनी कुठनागनी ॥ ८५ ॥
 राजक्षयकगाकन्तु विदोषगमनं ननु ।
 पाहि शस्तं विशेषेण यद्वृष्यगोविकारिणाम् ॥ ८६ ॥
 यान्नगाकन्तु फटुकं दीपनं गरगीफजित् ।

पुष्यं ग्रहि प्रशस्तञ्च रक्तपित्ते विशेषतः ।
 न्यग्रीधोदुम्बराश्वत्थप्लवङ्गादिपल्लवाः ॥ १०० ॥
 कपायाः स्लम्भनाः शीता हिताः पित्तातिसारिणाम् ।
 वायुं वत्सादनी हन्यात् कफं गण्डीरचित्रकौ ॥ १०१ ॥
 त्रेयसी विल्वपर्णी च विल्वपत्रन्तु वातनुत् ।
 भाण्डी शतावरी शाकं बलाजीवन्तिजञ्च यत् ॥ १०२ ॥
 पर्वण्याः पर्वणुष्यथाथ वातपित्तहरं स्मृतम् ।
 लघु भिन्नशक्तिकं लाङ्गुलक्युरुबुकयोः ॥ १०३ ॥
 तिलवेतसशाकञ्च शाकं पञ्चाङ्गुलस्य वा ।
 वातलं कटुतिक्ताम्लमधोमार्गप्रवर्त्तकम् ॥ १०४ ॥
 रुचाम्बुशुणं कौसुम्भं कफघ्नं पित्तवर्द्धनम् ।
 त्रपुसैर्वारुकं खादु गुरु विष्टम्भि शीतलम् ॥ १०५ ॥
 मुखप्रियञ्च रुचञ्च मूत्रलं त्रपुसं त्वति ।
 एर्वारुकञ्च संपक्वं दाहल्लक्षणाक्लमार्त्तितुत् ।
 वर्चोभिदीन्यलावूनि रुचशीतगुरुणि च ॥ १०६ ॥
 चिर्भित्तोर्वारुके तद्वर्चोभिदहिते तु ते ।
 कुष्माण्डमुक्तं सघ्नारं मधुराम्लं तथा लघु ॥ १०७ ॥
 स्रष्टमूत्रपुरीषञ्च सर्वदोषनिवर्द्धणम् ।
 केनूटञ्च कदम्बञ्च नदीमापकमैन्दुकम् ॥ १०८ ॥
 विपदं गुरु शीतं च ममभिष्यन्दि चोष्यते ॥ १०९ ॥
 उत्पन्नानि कपायाणि पित्तरक्तहराणि च ।
 तथा तान्प्रलम्बञ्च उरःघतरुजापहम् ।
 यर्जूरं तान्गम्यञ्च रक्तपित्तत्रयापहम् ॥ ११० ॥
 भरुष्टं विमगालूकक्रौञ्चादनकगोरुकम् ।
 गृह्णाटकं कनोद्यञ्च गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।
 कुसुदौत्यभनांलान्तु मपुष्याः सफन्दराः श्रुताः ॥ १११ ॥

तालशस्यानि सिद्धानि नारिकेलफलानि च ।
 वृंहपद्मिन्धुशैतानि बल्यानि मधुराणि च ॥ १२५ ॥
 मधुरान्नकपायश्च विष्टम्भि गुरुशीतलम् ।
 पित्तश्लेष्महरं भव्यं ग्राहि वक्त्रविशोधनम् ॥ १२६ ॥
 अम्लं परूपकं द्राक्षा वदर्याण्यारुकाणि च ।
 पित्तश्लेष्मप्रकोपोणि कर्कन्धुलकुचान्यपि ॥ १२७ ॥
 नात्युष्णं गुरु सम्पक्कं स्वादुप्रायं सुस्रग्मिधम् ।
 वृंहणं जीर्यति क्षिप्रं नातिदोषलमारुकम् ॥ १२८ ॥
 द्विविधं शीतमुष्णञ्च मधुरश्चान्नमेव च ।
 गुरु पाके च तं त्रेयमरुच्यत्यग्निनाशनम् ॥ १२९ ॥
 भव्यादल्पान्तरगुणं काश्मर्यफलमुच्यते ।
 तथधाल्पान्तरगुणन्तूदमम्लं परूपकम् ॥ १३० ॥
 कपायमधुरं टङ्गं वातलं गुरुशीतलम् ।
 कपित्थं विषकण्ठघ्नमामं संघ्राहि वातलम् ॥ १३१ ॥
 मधुरान्नकपायत्वात् सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम् ।
 परिपक्कं सदोषघ्नं विषघ्नं ग्राहि गुर्वपि ॥ १३२ ॥
 दुर्जरं बिल्वमिद्वन्तु दीपलं पूतिमारुतम् ।
 खिग्धोष्णतीक्ष्णं तद्दालं दीपनं कफवातजित् ॥ १३३ ॥
 वातपित्तकरं बालमापूर्णं पित्तवर्द्धनम् ।
 पक्कमाम्रं जयेद्वायुं मांसशुक्रबलप्रदम् ॥ १३४ ॥
 कपायमधुरप्रायं गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।
 जाम्बवं कफपित्तघ्नं ग्राहि वातकरं परम् ॥ १३५ ॥
 मधुरं वदरं क्षिग्धं भेदनं वातपित्तजित् ।
 तच्छुष्कं कफवातघ्नं पित्तेन च विरुध्यते ।
 कपायमधुरं शीतं ग्राहि सिद्धितिकाफलम् ॥ १३६ ॥
 गाङ्गेरुवीकुर्यैरश्च विष्मी तोदनधन्वनम् ।

मधुरं सकषायञ्च शीतं पित्तकफापहम् ॥ १३७ ॥
 क्षीरिकं पनसं मीचं राजादनफलानि च ।
 स्वादूनि सकषायाणि स्निग्धशीतगुरुणि च ॥ १३८ ॥
 कषायविपदत्वाच्च सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम् ।
 श्वदंशक्षमं रुच्यं वातलं लवलीफलम् ॥ १३९ ॥
 नीपं सभार्गकं पीलुं तृणशून्यं विकङ्कतम् ।
 प्राचीनामलकञ्चैव दीपघ्नं गरहारि च ॥ १४० ॥
 इन्द्रुदं तिक्तमधुरं स्निग्धीष्णं कफवातजित् ।
 तिन्दुकं कफपित्तघ्नं कषायमधुरं लघु ॥ १४१ ॥
 विद्यादामलके सर्वान् रसान् लवणवर्जितान् ।
 स्वेदमेदःकफोत्क्लेशपित्तरोगविनाशनम् ॥ १४२ ॥
 रुच्यं स्वादु कषायाम्बं कफपित्तहरं परम् ।
 रसासृष्ट्यांममेदोजान् दोषान् हन्ति विभीतकम् ॥ १४३ ॥
 अस्त्रं कषायमधुरं वातघ्नं ग्राहि दीपनम् ।
 स्निग्धीष्णं दाडिमं हृद्यं कफपित्ताविरोधि च ॥ १४४ ॥
 रुक्षाम्बं दाडिमं यत्तु तस्यित्तानिलकोपनम् ।
 मधुरं पित्तनुत्तेषाम् तडि दाडिममुत्तमम् ॥ १४५ ॥
 हृक्षाम्बं ग्राहि रुक्षोष्णं वातश्लेष्मणि शस्यते ।
 अश्लिकायाः फलं शष्पं तस्मादल्पान्तरं गुणैः ॥ १४६ ॥
 गुणैस्त्रैरेव संयुक्तं भेदनन्वस्त्ववेतसम ।
 शूलैःरुचौ विवन्धे च मन्देऽग्नौ मद्यविचये ॥ १४७ ॥
 हिक्काकासे च खासे च वम्यां वर्चोगदेषु च ।
 वातश्लेष्मसमुत्पेषु सर्वेष्वेतेषु दिश्यते ॥ १४८ ॥
 केशरं मातुलुङ्गस्य लघु शीतमतोऽन्यथा ।
 रोचनो दीपनो हृद्यः सुगन्धिभ्रुवनिवर्जितः ॥ १४९ ॥
 कर्चुरः कफवातघ्नः श्वासहिक्कार्गसां हितः ।

मधुरं किञ्चिदम्बुञ्च हृद्यं भक्तप्ररोचनम् ॥ १५० ॥
 दुर्जरं घातशमनं नागरङ्गफलं गुरु ।
 वातामाभिपुकाचोटमकूलकनिकोचकाः ॥ १५१ ॥
 गुरुष्णस्निग्धमधुराः मोरुमाथाः बलप्रदाः ।
 वातघ्ना वृंहणा वृष्याः कफपित्ताभिवर्द्धनाः ॥ १५२ ॥
 पियालमेपां सदृशं विद्यादौष्यं विना गुणैः ।
 श्लेष्मलं मधुरं शीतं श्लेष्मातकफलं गुरु ॥ १५३ ॥
 श्लेष्मलं गुरु विष्टम्भि चाङ्गीटफलमग्निजित् ।
 गुरुष्णमधुरं रूच्यं केशघ्नं च शमीफलम् ॥ १५४ ॥
 विष्टम्भयति कार्श्वं पित्तश्लेष्माविरोधि च ।
 आम्नातकं दन्तशठमस्त्रं सकरमर्दकम् ॥ १५५ ॥
 रक्तपित्तकरं विद्यादैरावतकमेव च ।
 वातघ्नं दीपनञ्चैव वातार्कं कटुतिक्तकम् ॥ १५६ ॥
 वातलं कफपित्तघ्नं विद्यात् पर्पटकीफलम् ।
 पित्तश्लेष्मघ्नमम्बुञ्च वातिकञ्चाचिकीफलम् ॥ १५७ ॥
 मधुराण्यविपाकीनि वातपित्तहराणि च ।
 श्रृङ्खल्योदुस्वरङ्गचन्यग्रोधानां फलानि च ॥ १५८ ॥
 ऋपायमधुराङ्गानि वातलानि गुरुणि च ।
 भक्तातकास्थग्निभ्रमं त्वद्भासं स्वादु शीतलम् ॥ १५९ ॥
 पञ्चमः फलवर्गोऽयमुक्तः प्रायोपयोगिकः ॥ १६० ॥
 इति फलवर्गः ।
 अथ हरितवर्गः ।
 रोचनं दीपनं वृथ्यमार्द्रकं विश्वभेषजम् ।
 वातश्लेष्मविबन्धेषु रसस्तस्योपदिश्यते ॥ १६१ ॥
 रोचनो दीपनस्तीक्ष्णः सुगन्धिर्मुखवीधनः ।
 जम्बीरः कफवातघ्नः क्रिमिघ्नो भुक्तपाचनः ॥ १६२ ॥

बालं दोषहरं वृद्धं त्रिदोषं मारुतापहम् ।
 स्निग्धसिद्धं विशुष्कन्तु मूलकं कफवातजित् ॥ १६३ ॥
 हिक्काकासविपश्चासपार्श्वशूलविनाशनः ।
 पित्तकृत्कफवातघ्नः सुरसः पूतिगन्धनुत् ॥ १६४ ॥
 यवानी चार्जकश्चैव शिग्रु शालेय भृष्टकम् ।
 हृद्यान्वास्वादनीयानि पित्तमुत्क्लेशयन्ति च ॥ १६५ ॥
 गण्डीरो जलपिप्पल्यस्तुम्बुरुः शृङ्गवेरिका ।
 तीक्ष्णोष्णकटुरूक्षाणि कफवातहराणि च ॥ १६६ ॥
 पुंस्वघ्नः कटुरुक्षोष्णो भूढणो वक्त्रशोधनः ।
 खराश्वा कफवातघ्नी वस्तिरोगरुजापहा ॥ १६७ ॥
 धान्यकं चाजगन्धा च सुमुखायेति रोचनाः ।
 सुगन्धा नातिकटुका दोषानुक्लेशयन्ति तु ॥ १६८ ॥
 ग्राही गृह्णनकस्तीक्ष्णो वातघ्नैर्भार्शसां हितः ।
 स्वेदनेऽभ्यवहार्यं च योजयेत् तमपित्तिनाम् ॥ १६९ ॥
 श्लेष्मलो मारुतघ्नश्च पलाण्डुर्न च पित्तनुत् ।
 आहारयोगी बल्यश्च गुरुर्हृष्योऽथ रोचनः ॥ १७० ॥
 क्रिमिकुष्ठकिलासघ्नो वातघ्नो गुल्मनाशनः ।
 स्निग्धयोष्णश्च वृष्यश्च लशुनः कटुको गुरुः ॥ १७१ ॥
 शुष्काणि कफवातघ्नान्येतान्येषां फलानि तु ।
 हरितानामयं चैषां पष्ठो वर्गः समाम्यते ॥ १७२ ॥
 इति हरितवर्गः ।
 अथ मद्यवर्गः ।
 प्रकृत्या मद्यमन्त्रोष्णमम्लं चीतं विपाकतः ।
 मधं सामान्यतस्तस्य विशेष उपदेक्ष्यते ॥ १७३ ॥
 क्षगानां सक्तभूवाणां ग्रहण्यर्शोविकारिणाम् ।
 सुरा प्रशस्ता वातघ्नी स्तान्यरक्तक्षयेषु च ॥ १७४ ॥

हिक्काश्वासप्रतिश्यायकामवर्चोयहारुचौ ।
 वम्यानाहबिबन्धेषु वातघ्नौ भदिरा हिता ॥ १७५ ॥
 शूलप्रवाहिकाटोपकफवातार्थसां हितः ।
 जगलो ग्राह्णिरुचोण्यः शोफघ्नो भुक्तपाचनः ॥ १७६ ॥
 शोफार्शोयहृणीदोषपाण्डुरोगारुचिञ्चरान् ।
 हन्यरिष्टः कफकृतान् रोगान् रोचनदीपनः ॥ १७७ ॥
 सुखप्रियः सुखमदः सुगन्धिर्वस्त्रिरोगनुत् ।
 जरणीयः परिणतो हृद्यो वर्ण्यश्च शार्करः ॥ १७८ ॥
 रोचनो दीपनो हृद्यः शोषशोफार्शमां हितः ।
 स्त्रे हृद्येष्मविकारघ्नो वर्ण्यः पक्करसो मतः ॥ १७९ ॥
 जरणीयो विबन्धघ्नः स्वरवर्णविशोधनः ।
 लेखनः शीतरसिको हितः शोफोदरार्थसाम् ॥ १८० ॥
 शृष्टो भिन्नशक्तदातो गौडस्तर्पणदीपनः ।
 पाण्डुरोगव्रणहिता दीपनी चाक्षिकी मता ॥ १८१ ॥
 सुरासवस्तीव्रमदो वातघ्नो वदनप्रियः ।
 केंदो मध्वासवस्तीक्ष्णो मैरेयो मधुरो गुरुः ॥ १८२ ॥
 धातव्यभिपुतो हृद्यो रूचो रोचनदीपनः ।
 माधीकवन्न चाल्युण्यो मृहीकेक्षुरमामवः ॥ १८३ ॥
 रोचनं दीपनं हृद्यं वर्ण्यं पित्ताविरोधि च ।
 विबन्धघ्नं कफघ्नञ्च मधु लघ्वल्पमारुतम् ॥ १८४ ॥
 सुरा समण्डा रूचोण्या यवानां वातपित्तला ।
 गुर्वी जीर्यति विष्टंभ्य स्नेपलस्तु मधूलकः ॥ १८५ ॥
 दीपनं जरणीयञ्च हृत्पाण्डुक्रिमिरोगनुत् ।
 ग्रहण्यशोहितं भेदि सौवीरकतुषोदकम् ॥ १८६ ॥
 दाहञ्चरापहं स्पर्शात् पानादातकफापहम् ।
 विबन्धघ्नमविसंक्षिप्तं दीपनश्चान्नकाष्ठिकम् ॥ १८७ ॥

प्रायशोऽभिनवं भयं गुरुदोषसमीरणम् ।
 स्रोतसां शोधनं जीर्णं दीपनं लघु रोचनम् ॥ १८८ ॥
 हर्षणं प्रीणनं वन्यं भयशोकत्रयापहम् ।
 प्रागल्भ्यवीर्य्यप्रतिभातुष्टिपुष्टिवलप्रदम् ।
 सात्त्विकैर्विधिवद्द्युक्त्या पीतं स्वादनृतं यथा ॥ १८९ ॥
 वर्गोऽयं सप्तसो मद्यमधिकृत्य प्रकीर्तितः ॥ १९० ॥

इति मद्यवर्गः ।

अथ जलवर्गः ।

जलमेकविधं सर्वं पतत्वैन्द्रं नभस्तलात् ।
 तत् पतत् पतितञ्चैव देशकालावपेक्षते ॥ १९१ ॥
 खात् पतत् सोमवायुर्कैः सृष्टं कालानुवर्तिभिः ।
 गीतोष्णस्निग्धरूक्षादीर्ययासन्नं महीगुणैः ॥ १९२ ॥
 शीतं शुचि शिवं सृष्टं विमलं लघु पङ्गुणम् ।
 प्रकृत्वा दिव्यमुदकं भ्रष्टं पात्रमपेक्षते ॥ १९३ ॥
 श्वेते कपायं भवति पाण्डुरे चैव तिक्तकम् ।
 कपिले कटुकं तोय ऊपरे लवणान्वितम् ।
 कटु पर्वतविभावे मधुरं कृष्णमृत्तिके ॥ १९४ ॥
 एतत् पङ्गुण्यमाख्यातं महीस्थस्य जनस्य हि ।
 तथाव्यहरसं विद्यादैन्द्रं कारं हिमञ्च तत् ॥ १९५ ॥

यदन्तरीक्षात् पततोन्द्रसृष्ट-

स्रोतैश्च पात्रैः परिगृह्यतेऽम्भः ।

तदैन्द्रमित्येव वदन्ति धीरा

नरेन्द्रपेयं सलिलं प्रधानम् ॥ १९६ ॥

ऋताहताविहास्याता सर्वं ष्वाश्वसो गुणाः ।

इषत् कपायमधुरं सुमूर्च्छं विपदं लघु ॥ १९७ ॥

अरुचमनभियन्ति सर्वं पानीयमुत्तमम् ।

गुर्वभिष्यन्दि पानीयं वार्षिकं मधुरं लघु ॥ १८८ ॥
 तनु लघूनभिष्यन्दि प्रायः शरदि वर्षति ।
 तत्तु ये सुकुमाराः म्युः स्निग्धभूयिष्ठभोजिनः ॥ १८९ ॥
 तेषां भोक्ष्ये च भोष्ये च लेश्ये पेये च शस्यते ।
 ज्ञेयन्ते मलिलं स्निग्धं दृष्यं वल्यं हितं गुरुः ॥ २०० ॥
 किञ्चित्ततो लघुतरं शिशिरे कफवातजित् ।
 कपायमधुरं रूचं विद्याद्वासन्तिकं जलम् ।
 शैषिकं त्वनभिष्यन्दि जलमित्येव निश्चयम् ॥ २०१ ॥
 विभ्रान्तेष्वृतुकालेषु यत् प्रयच्छन्ति तोयदाः ।
 मलिलं तत्तु दोषाय युज्यते नात्र संग्रहः ॥ २०२ ॥
 राजभौराजमात्रैश्च सुकुमारैश्च मानवैः ।
 मृष्टहीताः शरद्यापः प्रयोक्तव्या विगोपतः ॥ २०३ ॥
 नद्यः पापाणविच्छिन्नविच्छुब्धा विमलीदकाः ।
 हिमवत्प्रभवाः पथ्याः पुण्या देवर्षिसेविताः ॥ २०४ ॥
 नद्यः पापाणसिकतावाहिन्यो विमलीदकाः ।
 मलयप्रभवा याश्च जलं तास्त्रसृतीपमम् ॥ २०५ ॥
 पश्चिमाभिसुखा याश्च पथ्यास्ता निर्मलीदकाः ।
 प्रायो सृद्वहा गुर्व्या याश्च पूर्वसमुद्रगाः ॥ २०६ ॥
 पारिपात्रभवा याश्च विन्ध्यमङ्गभवाश्च याः ।
 शिरोहृद्रोगकुष्ठानां ता हेतुः शीपटस्य च ॥ २०७ ॥
 वसुधाकीटमर्षासुमलसंदूपितोदकाः ।
 वर्षाजलवहा नद्यः सर्वदोषसमीरणाः ॥ २०८ ॥
 वापीकूपतडागोत्तमरः प्रसवणादिषु ।
 शानूपशैलधन्वानां गुणदोषैर्विभावयेत् ॥ २०९ ॥
 पिच्छिलं क्रिमिलं क्लिन्नं पर्णशैवालकर्मैः ।
 विवर्णं विरसं सान्द्रं दुर्गन्धिं न हितं जलम् ॥ २१० ॥

विम्बं त्रिदोषं लवणमम्बु यद्दरुणालयम् ।

इत्यम्बुवर्गः प्रोक्तऽयमष्टमः सुविनिश्चितः ॥ २११ ॥

इति अम्बुवर्गः ।

अथ दुग्धवर्गः ।

खादु शीतं सृदु क्षिग्धं वहलं शृच्छापिच्छिलम् ।

गुरु मन्दं प्रसन्नञ्च गन्धं दशगुणं पयः ॥ २१२ ॥

तदेवं गुणमेवीजः सामान्यादभिवर्द्धयेत् ।

प्रवरं जीवनीयानां क्षीरमुक्तं रसायनम् ॥ २१३ ॥

महिषीणां गुरुतरं गव्याच्छीततरं पयः ।

स्नेहान्यूनमनिद्राय हितमत्यग्नये च तत् ॥ २१४ ॥

रूक्षोष्णं क्षीरमुद्गीणामीपत् सलवणं लघु ।

शस्तं वातकफानाहक्रिमिशोफोदरार्शसाम् ॥ २१५ ॥

वत्यं स्थैर्यकरं सर्वमुष्णञ्चैकशफं पयः ।

मास्त्रं सलवणं रूचं शाखावातहरं लघु ॥ २१६ ॥

छागं कफायमधुरं शीतं ग्राहि पयो लघु ।

रक्तपित्तातिसारघ्नं क्षयकासज्वरापहम् ॥ २१७ ॥

हिक्काश्वासकरन्तूष्णं पित्तश्लेष्मलमाविकम् ।

हस्तिनीनां पयो वत्यं गुरु स्थैर्यकरं परम् ॥ २१८ ॥

जीवनं वृहणं सात्नं स्नेहनं मानुषं पयः ।

लावणं रक्तपित्ते च तर्पणञ्चात्तिशूलिनाम् ॥ २१९ ॥

रोचनं दीपनं वृष्यं स्नेहनं बलवर्द्धनम् ।

पाकेऽम्बुमुष्णं वातघ्नं नङ्गलं हृंहणं दधि ॥ २२० ॥

पीनसे चातिसारे च शीतके विषमज्वरे ।

अरुचौ भूत्रकृच्छ्रे च कार्श्ये च दधि शस्यते ॥ २२१ ॥

शरदृशीष्णवमन्तेषु प्रायशी दधि गर्हितम् ।

रक्तपित्तकफोत्पेषु विकारिष्वहितञ्च तत् ॥ २२२ ॥

त्रिदोषं मन्दकं जातं वातघ्नं दधि शकलम् ।
 सरः श्लेष्मानिलघ्नस्तु मण्डः स्रोतोविगोधनः ॥ २२३ ॥
 शोफार्शोप्रहृषीदोपमूत्रकृच्छ्रोदरारुचि ।
 स्नेहव्यापदि पाण्डुत्वे तक्रं दद्याद्दरेणु च ॥ २२४ ॥
 संग्राहि दीपनं हृद्यं नवनीतं नवोद्धृतम् ।
 ग्रहस्थशोषिकारघ्नमर्दितारुचिनाशनम् ॥ २२५ ॥
 स्मृतिबुध्रग्निशुक्रौजःकफमेदोविवर्द्धनम् ।
 वातपित्तविपोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् ॥ २२६ ॥
 सर्वस्नेहोत्तमं शीतं मधुरं रसपाकयोः ।
 सहस्रवीर्यं विधिभिर्घृतं कर्मसहस्रकृत् ॥ २२७ ॥
 मदापस्मारमूर्च्छायशोपोन्मादगरज्वरान् ।
 योनिकर्णशिरःशूलं घृतं जीर्णमपोहति ॥ २२८ ॥
 सर्पोथजाविमहिपीचीरवत् स्वानि निर्दिशेत् ।
 पीयूषो मोरटञ्चैव किनाटा विविधाश्च ये ॥ २२९ ॥
 दीप्ताग्नीनामनिद्राणां सर्व एते सुखपदाः ।
 गुरवस्तर्पणा हृष्या हृंहणाः पवनापहाः ॥ २३० ॥
 विपदा गुरवो रूक्षा थाह्णिणस्तक्रपिण्डकाः ।
 गोरसानामयं वर्गो नवमः परिकीर्तितः ॥ २३१ ॥
 इति गोरसवर्गः ।
 अथेक्षुवर्गः ।
 हृष्यः शीतः स्थिरः स्निग्धो हृंहणो मधुरो रमः ।
 श्लेष्मलो भक्षितस्थेचौर्यान्निकस्तु विदधति ॥ २३२ ॥
 शैत्यात् प्रसादान्माधुर्यात् पीण्ड्रकाङ्गशकी वरः ।
 प्रभूतक्रिमिमज्जासृष्टेदोमांसकरो गुडः ॥ २३३ ॥
 क्षुद्रो गुडयतुर्भागस्त्रिभागादोद्धेशोपितः ।
 रमो गुरुर्यथा पूर्वं धीतं स्वल्पमलो गुडः ॥ २३४ ॥

नतो मत्स्याण्डिकाखण्डशर्करा विमलाः परम् ॥
 यथा यद्येषां वैमल्यं भवेच्छैत्यं तथा तथा ॥ २३५ ॥
 वृथाः क्षीणक्षतहिताः सस्त्रेहा गुडशर्कराः ।
 कषायमधुराः शीताः सतिक्ता या सशर्करा ॥ २३६ ॥
 रूक्षा वस्यतिसारघ्नी च्छेदनी मधुशर्करा ।
 तृणासृक्पित्तदाहेषु प्रशस्ताः सर्वशर्कराः ॥ २३७ ॥
 माक्षिकं भ्रामरं क्षौद्रं पौत्तिकं मधुजातयः ।
 माक्षिकं प्रवरं तेषां विशेषाद् भ्रामरं गुरु ॥ २३८ ॥
 माक्षिकं तैलवर्णं स्यात् श्वेतं भ्रामरमुच्यते ।
 क्षौद्रन्तु कपिलं विद्याद् घृतवर्णन्तु पौत्तिकम् ॥ २३९ ॥
 वातलं गुरु शीतञ्च रक्तपित्तकफापहम् ।
 मध्यात्च्छेदनं रूक्षं कषायमधुरं मधु ॥ २४० ॥
 हन्यान्मधूष्णमुष्णार्त्तमयवा सक्विपान्वयात् ।
 गुमरूक्षकषायत्वाच्छैत्याच्चान्यं हितं मधु ॥ २४१ ॥
 नातः कष्टतमं किञ्चिन्मध्वामात् तदि माधवम् ।
 उपक्रमविरोधित्वात् मद्यो हन्याद्यथा विषम् ॥ २४२ ॥
 आम्रे सोष्णा क्रिया कार्या सा मध्वामे विरुध्यते ।
 मध्वामं दारुणं तस्मात् मद्यो हन्याद् यथा विषम् ॥ २४३ ॥
 नानाद्रव्यात्मकत्वाच्च योगवाहिं हिमं मधु ।
 इतीनुविकृतिप्रायो वर्गोऽयं दशमो मतः ॥ २४४ ॥

इति इक्षुवर्गः ।

अथ कृताश्ववर्गः ।

क्षुत्तृष्णाग्निदौर्बल्यकुक्षिरोगविनाशिनी ।
 स्वेदाग्निजननी पेया वातवर्षोऽनुलोमनी ॥ २४५ ॥
 तपणी राहिणी लघुी हृद्या चापि विलेपिका ।
 शतः पिप्पलिगुण्ठीभ्यां युक्तो नाजाम्बदाडिमैः ॥ २४६ ॥

मण्डस्तु दीपयत्त्रिं वातञ्चाप्यनुलोमयेत् ।
 मृदूकरोति स्रोतांसि खेटं संजनयत्यपि ॥ २४७ ॥
 लङ्घितानां विरिक्तानां जीर्णं स्नेहे च तृप्यताम् ।
 दीपनत्वान्नुत्वाच्च मण्डः स्यात् प्राणधारणः ॥ २४८ ॥
 तृप्यातीसारश्मनो धातुसाम्यकरः शिवः ।
 लाजमण्डोऽग्निजननो दाहमूर्च्छानिवारणः ॥ २४९ ॥
 मन्दाग्निविषमाग्नीनां बालस्थविरयोपिताम् ।
 देयश्च सुकुमाराणां लाजमण्डः सुसंस्कृतः ।
 क्षुत्पिपासासहः पथ्यः शृङ्गानान्तु मलापहः ॥ २५० ॥
 सुधोतः प्रसृतः खिन्नः सन्तस्योदनो लघुः ।
 मृष्टतण्डुलमिच्छन्ति गरश्चैषामयेष्वपि ॥ २५१ ॥
 अधीतः प्रसृतः खिन्नः शीतद्याप्योदनो गुरुः ॥ २५२ ॥
 मांसशाकवशातैलघृतमज्जफलोदनाः ।
 बल्यः सन्तर्पणा हृद्या गुरवो हृंहयन्ति च ॥ २५३ ॥
 तद्वन्मापतिलक्षीरमुद्गसंयोगसाधिताः ।
 कुल्माषा गुरवो रूक्षा वातला भिन्नवर्चसः ॥ २५४ ॥
 खिन्नभक्ष्यास्तु ये केचित् मोष्यगे धूमयावकाः ।
 भिषक् तेषां यथाद्रव्यमादिशेद् गुरुलाघवम् ॥ २५५ ॥
 अकृतं कृतयूपञ्च तनु संस्कारितं रसम् ।
 सूपमन्त्रमनश्च गुरुं विद्याद्यद्योत्तरम् ॥ २५६ ॥
 गन्तवो वातला रूक्षा बहुवर्चाऽनुलीमिनः ।
 तर्पयन्ति नरं सद्यः पीताः सदीवनाय ते ॥ २५७ ॥
 मधुरा सघ्नवः शीताः शक्तवः शान्तिमग्भवाः ।
 आहिणो रक्तपित्तघ्नास्त्रपाच्छर्दिव्यरापहाः ॥ २५८ ॥
 हन्याद्गधीन् यवापूपो यावको वायु एव च ।
 उदावर्त्तप्रतिश्रायकाममहमनग्रहान् ॥ २५९ ॥

धानासंज्ञास्तु ये भक्ष्याः प्रायस्ते लेखनात्मकाः ।
 शष्कत्वात् तर्पणायैव विष्टम्भित्वाच्च दुर्जराः ॥ २६० ॥
 विरूढधानाः शष्कुल्यो मधुक्रोडाः सपिण्डिकाः ।
 भ्रूपाः पृपुलिकाद्याश्च गुरवः पैष्टिकाः परम् ॥ २६१ ॥
 फलमांसवसाशकपललक्षौद्रसंस्कृताः ।
 भक्ष्या हृष्याश्च वक्ष्याश्च गुरवो वृंहणात्मकाः ॥ २६२ ॥
 वेगवारो गुरुः स्निग्धो बलोपचयवर्धनः ।
 गुरवस्तर्पणा हृष्याः क्षीरेक्षुरससूपकाः ॥ २६३ ॥
 मगुडाः सतिलाद्यैव मक्षीरक्षौद्रशर्कराः ।
 हृष्या वक्ष्याश्च भक्ष्यास्तु ते परं गुरवः क्षृताः ॥ २६४ ॥
 मस्रेहाः स्नेहसिद्धाश्च भक्ष्या विविधलक्षणाः ।
 गुरवस्तर्पणा हृष्या हृद्या गोधूमिका मताः ॥ २६५ ॥
 मंस्काराल्लघवः सन्ति भक्ष्या गोधूमपैष्टिकाः ।
 धाना पर्यटपूपाद्यास्तान् बुद्धा निर्दिशेत् तथा ॥ १६६ ॥
 पृथुका गुरवो भृष्टान् भक्षयेदल्पगस्तु तान् ।
 यावा विष्टभ्य जीर्थ्यन्ति सतुषा भिन्नवर्चसः ॥ १६७ ॥
 सूप्यान्नविक्षता भक्ष्या वातला रूक्षशीतलाः ।
 मकटुस्नेहलयणानल्पगो भक्षयेत् तु तान् ॥ २६८ ॥
 मृदुपाकाश्च ये भक्ष्याः स्थूलाश्च कठिनाश्च ये ।
 गुरवस्तेऽप्यतिक्रान्तपाकाः पुष्टिवलप्रदाः ॥ २६९ ॥
 द्रव्यसयोगसंस्कारं द्रव्यमानं पृथक् तथा ।
 भक्ष्याणामादिग्नेहुहा यथास्वं गुरुलाघवम् ॥ २७० ॥
 रमाना वृंहणी हृष्या स्निग्धा वक्ष्या रुचिप्रदा ।
 स्नेहनं तर्पणं हृष्यं पातघ्नं मगुडं दधि ॥ २७१ ॥
 द्राक्षापत्रैरुकोनानां गुरु विष्टम्भि पानकम् ।
 परूपकाणां क्षौद्रस्य यथेक्षुपिण्डतिं प्रति ॥ २७२ ॥

तैर्वा कटुम्लसंयोगाः पानकानां पृथक् पृथक् ।
 द्रव्यमानञ्च विज्ञाय गुणकर्माणि चादिशेत् ॥ २६३ ॥
 कटुम्लस्वादुलयुष्ठा लघवी रागपाङ्गवाः ।
 मुग्धप्रियाश्च हृद्याश्च दीपना भक्तरीचनाः ॥ २६४ ॥
 आम्रामलकलेहाश्च वृंहणा बलवर्धनाः ।
 रोचनास्तर्पणाद्योक्ताः स्त्रेहमाधुर्यगौरवात् ॥ १७१ ॥
 पुञ्जा संयोगसंस्कारं द्रव्यमानञ्च तत् स्मृतम् ।
 गुणकर्माणि लेहानां तैर्वा तैर्वा तथा वदेत् ॥ १७६ ॥
 रक्तपित्तकफोत्कृष्टे दि शुकं वातानुलोमनम् ।
 कन्दमूलफलाद्यञ्च तद्वद्विद्यात् तदास्मृतम् ॥ १७७ ॥
 शिण्डाकी चासुतश्चान्यत् कालाम्बुं रोचनं लघु ।
 विद्याद्दग्ं कृताद्दानामिकादशतमं भिषक् ॥ २७८ ॥

इति कृतान्नवर्गः ।

अथाहारयोगवर्गः ।

कपायानुरसं स्वादु सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि च ।
 पित्तलं बद्धविस्मूलं न च श्रेष्ठाभिवर्द्धनम् ॥ २७९ ॥
 वातवृष्टुत्तमं बन्धं त्वच्यं मेधाग्निवर्द्धनम् ।
 तैलं संयोगमत्कारात् सर्वरोगापहं मतम् ॥ २८० ॥
 तैलप्रयोगादजरा निर्विकारा जितश्रमाः ।
 आमन्नातिबन्धाः संख्ये दैव्याधिपतयः पुरा ॥ २८१ ॥
 ऐरण्डतैलं मधुरं गुरु श्रेष्ठाभिवर्द्धनम् ।
 वाताहृत् गुरुहृद्ग्रीगजीर्णज्वरहरं धरम् ॥ २८२ ॥
 कटुं माप्यं तैल रक्तपित्तप्रदूषणम् ।
 कफशुकानिलहरं कण्डूकीठविनाशनम् ॥ २८३ ॥
 पियान्ततैलं मधुरं गुरु श्रेष्ठाभिवर्द्धनम् ।
 हितमिच्छन्ति नात्योष्णात् संयोगे वातपित्तयोः ॥ २८४ ॥

आतस्यं मधुगन्धन्तु विपाके कटुकं तथा ।
 उष्णवीर्यं हितं वाते रक्तपित्तप्रकोपनम् ॥ २८५ ॥
 कुसुम्भतैलमुष्णञ्च विपाके कटुकं गुरु ।
 विदाहि च विशिषेण सर्वरोगप्रकोपणम् ॥ २८६ ॥
 फलानां यानि चान्यानि तैलान्याहारसन्निधी ।
 युज्यन्ते गुणकर्मभ्यां तानि द्रुयाद् यथायथम् ॥ २८७ ॥
 मधुरो हृंहणो हृष्यो बन्धो मज्जा तथा वसा ।
 यथासत्त्वन्तु शैत्योणो वसामज्जोर्यिनिर्दिशेत् ॥ २८८ ॥
 मध्वेहं दीपनं हृष्यमुष्णं वातरूपापहम् ।
 विपाकमधुरं हृद्यं रोचनं विशभेषजम् ॥ २८९ ॥
 श्लेष्मला मधुरा चार्द्रा गुर्यां स्निग्धा च पिप्पली ।
 मा गृप्का कफघातघ्नी कटुका हृष्यसम्भता ॥ २९० ॥
 नात्यर्यमुष्णं मरिचमहृष्यं लघु रोचनम् ।
 ष्टैदित्वाच्छेषणत्वाच्च दीपनं कफघातजित् ॥ २९१ ॥
 वातश्लेष्मविध्वंसघ्नं कटुकं दीपनं लघु ।
 हिङ्गु शूलप्रगमनं विद्यात् पाचनरोचनम् ॥ २९२ ॥
 रोचनं दीपनं हृद्यं चक्षुष्यमविदाहि च ।
 त्रिदोषघ्नं समधुरं मैथ्र्यं मयणौत्तमम् ॥ २९३ ॥
 मौष्मादीण्यग्राप्रघुत्वाश्च मौगव्याश्च रुचिप्रदम् ।
 मौवर्धनं विषम्यघ्नं हृद्यमुद्गारगोधि च ॥ २९४ ॥
 तैलगादीण्यग्राहवायित्वादीपनं शूलनाशनम् ।
 ऊर्ध्वश्चापय पातानागानुन्मोम्यकरं पिडम् ॥ २९५ ॥
 मतिरूकटु मल्लारं तोत्स्वमूर्त्केदि चोद्दिष्टम् ।
 न कालमवले गन्धः मौवर्धनगुणाथ ते ॥ २९६ ॥
 सामुद्रकं समधुरं मतिरूकं कटुपर्णम् ।
 रोचनं कटुकं सर्वं पाकि संप्यतिनापहम् ॥ २९७ ॥

हृत्वाण्डुग्रहणीदोपस्त्रीहानाद्गलेग्रहान् ।
 कासं कफजमशीसि यावशूको व्यपोहंति ॥ २८८ ॥
 तीक्ष्णोष्णो लघुरुक्षय क्लोदीपाकी विदारणः ।
 दहनो दीपनश्चेत्ता सर्वः चारोऽग्निसन्निभः ॥ २८९ ॥
 कारव्यः कुञ्चिकाजाली कवरी धान्यतुम्बुरुः ।
 रोचनं दीपनं वातकफदौर्गन्धनाशनम् ॥ ३०० ॥
 आहारयोगिनां भक्तिनिश्चयो न तु विद्यते ।
 समाप्तो द्वादशधायं वर्गं आहारयोगिनाम् ॥ ३०१ ॥

इत्याहारयोगवर्गः ।

शूकधान्यं शमीधान्यं समातीतं प्रशस्यते ।
 पुराणं प्रायशो रूचं प्रायेणाभिनवं गुरु ॥ ३०२ ॥
 यद्ग्रदागच्छति क्षिप्रं तत्तल्लघुतरं स्मृतम् ॥ ३०३ ॥
 निस्तुपं युक्तिभ्रष्टन्तु सूर्यं लघु विपच्यते ॥ ३०४ ॥
 नृतं केशातिमिध्यञ्च हृदं दालं विपैर्हतम् ।
 अगोचरशृतं व्याडश्रुदितं मांसमुत्सृजेत् ॥ ३०५ ॥
 अतोऽन्वया दित मांसं हंक्ष्णं बलवर्द्धनम् ।
 प्रीणनः सर्वभूतानां हृद्यो मांसरसः परम् ॥ ३०६ ॥
 शुष्यतां व्याधियुक्तानां कृशानां क्षीणैरतमान् ।
 बलवर्णार्थिनाञ्चैव रसं विद्याद्यथाश्रुतम् ॥ ३०७ ॥
 सर्वरोगप्रशमनं यथास्त्रं विहितं रसम् ।
 विद्यात् सूर्यं बलकरं वयोवृद्धीन्द्रियायुषाम् ॥ ३०८ ॥
 व्यायामनित्याः स्त्रीनित्या मद्यानित्याश्च ये नराः ।
 नित्यं मांसरमाहारा नातुराः स्युर्न दुर्वनाः ॥ ३०९ ॥
 क्रिमिवातातपहतं शुष्कं क्षीर्णमनार्त्तवम् ।
 शाकं निःशेहसिदञ्च बर्ज्यं यज्ञापरिचुतम् ॥ ३१० ॥
 पुराणमांसं संक्षिप्तं क्रिमिव्यालहिमातपैः ।

अदेशाकालजं क्लिन्नं यत् स्यात् फलमसाधु तत् ॥ ३११ ॥

हरितानां यथाशाकं निर्देशं साधनादृते ॥ ३१२ ॥

मद्याम्बुगोरसादीनां स्त्रे स्त्रे वर्गे विनिश्चयः ॥ ३१३ ॥

यदाहारगुणैः पानं विपरीतं तद्विद्यते ।

अन्नानुपानं धातूनां दृष्टं यन्न विरोधि च ॥ ३१४ ॥

आसवानां समुद्दिष्टा अशीतिश्चतुरत्तराः ॥ ३१५ ॥

जलं पेयमपेयञ्च परीक्ष्यानुपिवेदितम् ॥ ३१६ ॥

स्निग्धोष्णं मारुते शस्तं पित्ते मधुरशीतलम् ।

कफेऽनुपानं रूचोष्णं चये मांसरसः परम् ॥ ३१७ ॥

उपवासाध्वभाषस्त्रीमारुतातपकर्माभिः ।

स्नान्तानामनुपानार्थं पयः पथ्यं यथानृतम् ॥ ३१८ ॥

सुरा कृशानां पुष्टार्थमनुपानं प्रशस्यते ।

काश्यायं स्थूलदेहानामनुशस्तं मधूदकम् ॥ ३१९ ॥

अल्पाग्नीनामनिद्राणां तन्द्राशोकभयक्लमैः ।

मद्यमांसोचितानाञ्च मद्यमेवानुशस्यते ॥ ३२० ॥

अथानुपानकर्म प्रवक्ष्यामि । अनुपानं तर्पयति प्रीणयति

ऊर्जयति पथ्यामिमभिर्निर्वर्त्तयति भुक्तमवसादयति अन्नसङ्घातं

भिनत्ति मार्दवमापादयति क्लेदयति जरयति मुखपरिणामि-

नामागुव्यवायिताञ्चाहारस्योपजनयतीति ॥ ३२१ ॥

तत्र श्लोकाः । अनुपानं हितं युक्तं तर्पयत्याशु मानवम् ।

सुखं पचति चाहारमायुषे च बलाय च ॥ ३२२ ॥

नेत्राग्निनासकृशादिषु न हि क्लृप्ताः स्युः क्लृप्ताः ।

न गोतभाषाध्ययनप्रसक्ता नोरमि घताः ॥ ३२३ ॥

पिवेयुरुदकं भुक्त्वा तच्च कण्ठोरमि स्थितम् ।

अहमाहारजं हत्वा भूयो दीपाय कल्पते ॥ ३२४ ॥

अनुपानैकदेशोऽयमुक्तः प्रायोपयोगिकः ।

द्रव्यन्तु न हि निर्देष्टुं शक्यं ह्यत्स्नेन नामभिः ॥ ३२५ ॥
 यथानामौषधं किञ्चिद्देशजानां वचो यथा ।
 द्रव्यं तत्तत्तथा वाच्यमनुक्तमिह तद्भवेत् ॥ ३२६ ॥
 चराः शरीरावयवाः स्वभावो धातवः क्रियाः ।
 लिङ्गं प्रमाणं संस्कारो भावा चाग्निन् परीच्यते ॥ ३२७ ॥
 चरोऽनूपजलाकाशधन्वाद्यो भक्ष्यसंविधौ ।
 जलजानूपजाश्चैव जलानूपचराश्च वै ॥ ३२८ ॥
 गुरुभक्ष्याश्च ये सत्याः सर्वे ते गुरवः स्मृताः ।
 लघुभक्ष्यास्तु लघवो धन्वजा धन्वचारिणः ॥ ३२९ ॥
 शरीरावयवाः सञ्चिश्चिरस्वन्यादयस्तथा ।
 सक्थिमांसाद्गुरुः स्वन्यस्ततः क्रीटस्ततः शिरः ॥ ३३० ॥
 हृषणौ चर्म मेढ्रश्च थोष्ठी बुद्धौ यक्षुद् गुदम् ।
 मांसाद्गुरुतरं विद्याद् यथान्नं मध्यमस्य च ॥ ३३१ ॥
 स्वभावाल्लघवो मुहास्तया लावकपिञ्जलाः ।
 सभावाद्गुरवो माषा वराहमहिषास्तथा ॥ ३३२ ॥
 धातूनां शीणिताद्यानां गुरुं विद्याद्यथोत्तरम् ।
 अलसंभ्यो विशिष्यन्ते प्राणिनो ये बहुक्रियाः ॥ ३३३ ॥
 गोरवे निङ्गस्तामान्ये पुंसां स्त्रीणाञ्च लाघवम् ।
 महाप्रमाणा गुरवः स्वजातौ लघवोऽन्यथा ॥ ३३४ ॥
 गुरुणां लाघवं विद्यात् सम्कारात् सविपर्ययम् ।
 श्रीहेर्लाजा यथा च म्युः शङ्खानां मिहपिण्डकाः ॥ ३३५ ॥
 अन्तर्दन्ते पुरुषाश्च चक्षूनां त्वात्सिन्धवे ।
 भावाकारणमुद्दिष्टं द्रव्याणां गुरुलाघवे ॥ ३३६ ॥
 गुरुणामत्यमादेयं लघूनां ढप्तिरिष्यते ।
 भावामपेक्षते द्रव्यं भावा चाग्निमपेक्षते ॥ ३३७ ॥
 वलमारीस्यभासुश्च प्राणशार्ङ्गौ प्रतिष्ठिताः ।

अनुपानेन्यगैद्याग्निर्दीप्यते शाम्यतेऽन्यथा ॥ ३३८ ॥
 गुरुलाघवचिन्तेयं प्रायेणाल्पवस्तान् प्रति ।
 मन्दकर्माननारोग्यान् सुकुमारान् सुखोचितान् ॥ ३३९ ॥
 दीप्ताग्नेयः खराहाराः कर्म्मनित्या महीदराः ।
 ये नराः प्रति तांश्चिन्त्यं नावश्यं गुरु लाघवम् ॥ ३४० ॥
 हिताभिर्जुहुयाद्ब्रित्यमन्तराग्निं समाहितः ।
 अनुपानममिद्धिर्ना मात्राकालौ विचारयन् ॥ ३४१ ॥
 आहिताग्नेः मदा पथ्यान्यन्तराग्नौ जुहोति यः ।
 दिवसे दिवसे ब्रह्म जपत्यथ ददाति च ।
 नरं निःश्रेयसे युक्तं सात्पर्यं पानभोजने ॥ ३४२ ॥
 भजन्ते नामयाः केचिद्भाविनोऽप्यन्तरादृते ।
 षट्त्रिंशच्च सहस्राणि राक्षीणां हितभोजनः ॥ ३४३ ॥
 जीवत्यनातुरो जन्तुर्जितात्मा सम्मतः सतामिति ।
 त्र श्लोकाः । अनुपानगुणाः साग्रया वर्गा द्वादश निश्चिताः ।
 सगुणान्यन्नपानानि गुरुलाघवमंग्रहः ॥ ३४४ ॥
 अनुपानविधावुक्तं तत्परीक्ष्यं विशेषतः ।
 प्राणाः प्राणभृतामन्नमन्नं लोकोऽभिधावति ॥ ३४५ ॥
 वर्षाप्रसादः मौस्वर्यं जीवितं प्रतिभा सुखम् ।
 तुष्टिः पुष्टिर्वलं मेधा सर्वमन्ने प्रतिष्ठितम् ॥ ३४६ ॥
 लौकिकं कर्म्म यदृष्टत्तौ स्वर्गतौ यच्च वैदिकम् ।
 कर्मापवर्गे यच्चोक्तं तच्चाप्यन्ने प्रतिष्ठितम् ॥ ३४७ ॥

इत्यनुपानसगुणोऽनुपानविधिः ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

अथातो विविधाशितपोतीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति हस्माह भगवानात्रेयः ।

विविधमशितपीतलीढखादितं जन्तोर्हितमन्नममि
सम्बुधितवलेन यथाखेनोष्णा सम्यग्विपच्यमानं कालवदन
वस्थितसर्वधातुपाकमनुपहतसर्वधातूष्मारुतस्रोतः केवलं शरी
रमुपचयबलवर्णसुखायुषा योजयतीति शरीरधातून्जघ्न
धातवो हि धात्वाहाराः प्रकृतिमनुवर्तन्ते ॥ १ ॥

तत्राहारप्रसादाख्यो रसः किदृश्च मलाख्यमभिनिर्वर्तते
किद्वान् मूत्रस्वेदपुरीषवातपित्तश्लेष्माणः कर्णाचिनासिकास
लोमकूपप्रजननमलकेशश्मश्रुलोमनखादयश्चावयवाः ॥ २ ॥

पुथन्ति त्वाहाररसात् रसरुधिरमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्लीजा
पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि धातुप्रसादसंज्ञकानि शरीरमन्धिवन्धपिच्छा
दयश्चावयवाः ते सर्वे एव धातवो मलाख्याः प्रसादाख्याश्च रस
मलाभ्यां पुथन्तः स्वं मानमनुवर्तन्ते ॥ ३ ॥

यथा वयःशरीरम् एवं रसमलौ स्वप्रमाणावस्थितौ आश्रयस्व
समधातोर्धातुसाम्यमनुवर्तयतो निमित्ततस्तु चीणातिहृद्धान्त
प्रसादाख्यानां धातूनां वृद्धिचयाभ्यामाहारमूलाभ्यां रसः साम्ब
मुत्पादयते आरोग्याय ॥ ४ ॥

किदृश्च मलानांमेवमेव । स्वमानातिरिक्ताः पुनरुत्सर्गिणश्च
शीतोष्णपर्यायगुणैषोपचर्यमाणा मलाः शरीरधातुसाम्यवगा
समुपलभ्यन्ते ॥ ५ ॥

तेषान्तु मलप्रसादाख्यानां धातूनां स्रोतांस्ययनमुच्छान्ति
तानि यथाधिभागेन यथास्वं धातुना पूरयन्त्येवमिदं शरीर
मशितपीतलीढखादितप्रभवम् । अशितलीढखादितप्रभवाद्वा
स्मिन् शरीरे व्याधयो भवन्ति ॥ ६ ॥

हृिताहितोपयोगविशेषास्त्वत्र शुभाशुभविशेषकरा भवन्ति
इति ॥ ७ ॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच । दृश्यन्ते हि
भगवन् ! हितसमाख्यातमप्याहारमुपयुक्ताना व्याधिमन्तडाग-
दाद्य तथेवाहितसमाख्यातमेवं दृष्टे कथं हृिताहितोपयोग-
विशेषात्मकं शुभाशुभविशेषमुपलभेमहीति ॥ ८ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः । न हृिताहारोपयोगिनामग्निवेश !
तन्निमित्ता व्याधयो जायन्ते । न च केवलं हृिताहारोपयोगि-
देव सर्वं व्याधिभयमतिक्रान्तं भवति । सन्ति हि ऋतेऽपि
हृिताहारोपयोगादन्या रोगप्रकृतयः । तद्यथा ।—

कालविपर्ययः प्रज्ञापराधः परिणामघ्न शब्दस्पर्शरूपरस-
गन्धाद्यासात्करा इति । तद्य रोगप्रकृतयो रसान् सम्यगुप-
युक्तानं पुरुषमशुभेनोपपादयन्ति । तस्माद्धृिताहारोपयोगिनो-
ऽपि दृश्यन्ते व्याधिमन्तः । अहृिताहारोपयोगिनां पुनः
कारणतो न सद्यो दोषवान् भवत्यपचारो न हि सर्वाण्य-
पथ्यानि तुल्यदोषकराणि । न च सर्वे दोषास्तुल्यबलाः । न च
सर्वाणि शरीराणि व्याधिचक्रत्वे समर्थाणि । तदेव ह्यपथ्य
देगकालसंयोग-धीर्यप्रमाणातियोगाद्भूयस्तरमपथ्यं सम्पद्यते ।
स एव दोषः सष्टृद्योनिविद्दोषक्रमो गम्भीरानुगतः प्राणाय-
तनसमुद्यो मर्मोपघातो वा भूयान् कष्टतमः क्षिप्रकारितमघ्न
सम्पद्यते ॥ ९ ॥

शरीराणि चातिस्थूनाजि अतिकृशानि अनिविष्टमास-
गोणितास्थीनि दुर्बलानि शमात्मग्राहारोपचितान्यव्याहारादि
अस्पसत्त्वानि वा भवन्ति अत्रव्याधिसहानि ॥ १० ॥

विपरीतानि पुनर्व्याधिसहानि एभ्यथैवापथ्यान्तरदोषशरीर-
विशेषेभ्यो व्याधयो मृदवो दारुणा क्षिप्रसमुत्पादिरकारिण्य
भवन्ति ॥ ११ ॥

अतएव च वातपित्तश्लेष्माणः स्थानविशेषे प्रकुपिता व्याधि
विशेषानभिनिर्वर्त्तयन्ति अग्निवेश ! तत्र रसादिषु स्थानेषु
प्रकुपितानां दोषाणां यस्मिन् यस्मिन् स्थाने ये ये व्याधयः
सम्भवन्ति तांस्तान् यथावदनुव्याख्यास्यामः ॥ १२ ॥

अथवा चारुचिन्थास्यवैरस्यमरसंज्ञता ।

हृत्लासो गौरवं तन्द्रा साङ्गमर्दो ज्वरस्तमः ॥ १३ ॥

पाण्डुत्वं स्रोतसां रोधः क्लैब्यं सादः कृशाङ्गता ।

नाशोऽग्नेरयथाकालं वलयः पलितानि च ।

रसप्रदोषजा रोगा वक्ष्यन्ते रक्तदोषजाः ॥ १४ ॥

कुष्ठबीमर्षपिडका रक्तपित्तमसृग् दरः ।

गुदमेद्रास्यपाकश्च घ्नौघा गुल्मोऽप्य विद्रधी ॥ १५ ॥

नीलिका कामला व्यङ्गं पिप्पलवस्त्रिलकालकाः ।

ददृशुर्मदल श्वित्रः पाप्मा कोठास्रमण्डलम् ।

रक्तप्रदोषाज्जायन्ते शृणु मांसप्रदोषजान् ॥ १६ ॥

अधिमांसार्षदं कौलगलशानूकगुण्डिकाः ।

पूतिमांसालजीगण्डगण्डमालोपजिह्विकाः ॥ १७ ॥

विद्यात् मांसाश्रयान् मेदःसंश्रयांस्तु प्रवक्ष्यते ।

निटानानि प्रमेहाणां पूर्वरूपाणि यानि च ॥ १८ ॥

अध्यस्थिदन्तदन्तास्थिभेदः शूलं विवर्णता ।

केशनेमनखश्मश्रुदोषाद्यास्थिप्रकोपजाः ॥ १९ ॥

रुक् पर्वणां भ्रमो मूर्च्छा दर्शनं तमसो मताः ।

अरुपां स्थूलमूलानां पर्वजानाञ्च दर्शनम् ॥ २० ॥

मज्जप्रदोषात् शुक्रस्य दोषात् क्लैब्यमर्षणम् ।

रोगिणं क्लैवमन्पायुं विरूपं वा प्रजायते ॥ २१ ॥

न वा सञ्जायते गर्भः पतति प्रस्रवत्यपि ।

शुक्रं हि दुष्टं सापत्यं मदारं वाधते नरम् ॥ २२ ॥

इन्द्रियाणि समाश्रित्य प्रकुप्यन्ति यदा मलाः ।
 उपतापोपघाताभ्यां योजयन्तीन्द्रियाणि ते ॥ २३ ॥
 स्रायौ शिराकण्डरयोर्दुष्टाः क्लिश्यन्ति मानवम् ।
 स्तम्भसङ्कोचखल्लौभिर्गन्धिस्फुरणसुप्तिभिः ॥ २४ ॥
 भलानान्श्रित्य कुपिता भेददोषप्रदूषणम् ।
 दोषा मलानां कुर्वन्ति सङ्गोत्सर्गावतीव च ॥ २५ ॥
 विविधादग्नितात् पीतादहितास्त्रीढखादितात् ।
 भवन्त्येते मनुष्याणां विकारा य उदाहृताः ॥ २६ ॥
 तेषामिच्छन्ननुत्पत्तिं सेवेत मतिमान् सदा ।
 हितान्येवाशितादीनि न स्युस्तज्जास्तथामयाः ॥ २७ ॥
 रसजानां विकाराणां सर्वं लङ्घनमौषधम् ।
 विधिशोणितकेऽध्याये रक्तजानां भिषज्जितम् ॥ २८ ॥
 मांसजनान्तु संशुद्धिः शस्त्रचाराग्निकर्म च ।
 अष्टौ निन्दितमंख्याते भेदोजानां चिकित्सितम् ॥ २९ ॥
 अस्यान्श्रयाणां व्याधीनां पञ्चकर्माणि भेषजम् ।
 वस्तयः क्षीरसर्पिं पि तित्तकोपहितानि च ॥ ३० ॥
 मज्जाशुक्रसमुत्थानामौषधं स्वादुतित्तकम् ।
 अन्नं व्यवायव्यायामौ शुद्धिः काले च मात्रया ॥ ३१ ॥
 शान्तिरिन्द्रियजनान्तु त्रिमूर्धिये प्रवक्ष्यते ॥ ३२ ॥
 स्रायूदिजानां प्रथमो वक्ष्यते वातरोगिके ।
 नवेगान्धारणेऽध्याये चिकित्सासंग्रहः कृतः ॥ ३३ ॥
 मलजानां विकाराणां सिद्धिश्चोक्ता क्वचित् क्वचित् ॥ ३४ ॥
 व्यायामादुष्णश्लैष्मिणाञ्चितस्थानवधारणात् ।
 कोष्ठाच्छाखा मला यान्ति द्रुतत्वान्मारुतस्य ॥ ३५ ॥
 तत्रस्थाश्च विलम्बन्ते कदाचिन्नाममीरिताः ।
 नादेशकाले कुप्यन्ति भूयो हेतुप्रतीक्षिणः ॥ ३६ ॥

वृद्ध्याभियन्दनात् पाकात् स्रोतोमुखविशोधनात् ।
 शाखां मुक्ता मलाः कोष्ठं यान्ति वायोश्च निग्रहात् ॥ ३१ ॥
 अजातानामनुत्पत्तौ जातानां विनिवृत्तये ।
 रोगाणां यो विधिर्दृष्टः सुखार्थी तं समाचरेत् ॥ ३२ ॥
 सुखार्थाः सर्वभूतानां मताः सर्वाः प्रवृत्तयः ।
 ज्ञानाज्ञानविशेषात् तु मार्गामार्गप्रवृत्तयः ॥ ३३ ॥
 हितमेवानुरुध्यन्ते प्रममीक्ष्य परीक्षकाः ।
 रजोमोहावृतात्मानः प्रियमेव तु लौकिकाः ॥ ३४ ॥
 श्रुतं बुद्धिः स्मृतिर्दाढ्यं धृतिर्हितनिषेवणम् ।
 वाक्प्रशुद्धिः शमो धैर्यमाश्रयन्ति परीक्षकम् ॥ ३५ ॥
 जौकियां नाश्रयन्त्येते गुणा मोहतमःश्रितम् ।
 सन्मूना दधुनाथैव रोगाः शारीरमानगाः ॥ ३६ ॥
 प्रज्ञापराधाद्ग्रहितानर्यान् पञ्च निषेवते ।
 मश्राश्रयति वेगांश्च सेवते माह्वमानि च ॥ ३७ ॥
 तदा त्वमुत्संज्ञेषु भावन्त्यङ्गोऽनुरक्षणते ।
 रज्यते न तु विज्ञाता विज्ञाने श्रमन्तीकृते ॥ ३८ ॥
 न रोगान्नाप्यविज्ञानादाहारमुपयोजयेत् ।
 परीक्ष्य हितमश्रीयादेहो शाश्वरमश्रय ॥ ३९ ॥
 आहारस्य विधापटीं विगेषा जेतुमश्रयाः ।
 श्वाश्रमभममुत्पत्तौ तान् परीक्ष्योपयोजयेत् ॥ ४० ॥
 पश्याय्याश्रयणानि मदा परिहृन् नरः ।
 भवत्यनृणानां प्राणः साधुनामिह अस्मितः ॥ ४१ ॥
 यत् तु रोगममुत्थानमश्रयामिह केनचित् ।
 पशितुं न तत् प्राप्य शोचितव्यं मनोपिला ॥ ४२ ॥
 तत्र शोका । आहारप्रभवो यस्तु रोगादाहारमश्रयाः ।
 हितानहितविशेषाय दिग्दे सुखदुःखयोः ॥ ४३ ॥

महत्वे चासहत्वे च दुःखानां देहसत्त्वयोः ।

विशेषो रोगमहाद्य धातुजा ये मृयक् मृयक् ॥ ५० ॥

तेषाञ्चैव प्रशमनं कोष्ठाच्छाखा उपेत्य च ।

दोषा यथा प्रकुप्यन्ति शाखाभ्यः कोष्ठमेत्य च ॥ ५१ ॥

प्राज्ञाज्ञयोर्विशेषश्च स्वस्थातुरहितश्च यत् ।

विविधाशितपीतोये तत् सर्वं सम्प्रकाशितम् ॥ ५२ ॥

इति अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कार मूलध्यान चन्द्रपानचतुष्टय

विविधाशितपीतोयो नाम अष्टाविंशोऽध्यायः समाप्तः ।

एकोनविंशोऽध्यायः ।

दशप्राणायतनीयः ।

अथातो दशप्राणायतनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति हस्माह भगवानात्रेयः ।

दशैवायतनान्याहुः प्राणा येषु प्रतिष्ठिताः ।

शङ्खो मर्मत्रयं कण्ठी रक्तशुक्लौजसी गुदम् ॥ १ ॥

तानीन्द्रियाणि विज्ञानं चेतनाहेतुमामयम् ।

जानीते यः स विद्वान् वै प्राणाभिसर उच्यते इति ॥ २ ॥

द्विविधास्तु खलु भिषजो भवन्ति अग्निवेश । प्राणानामेके-
ऽभिसरा हन्तारो रोगाणां, रोगाणामेकेऽभिसरा हन्तार,
प्राणानामिति ॥ ३ ॥

एव वादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच भगवन् । ते कथ-
मस्माभिर्वेदितव्या भवेयुरिति ॥ ४ ॥

भगवानुवाच य इमे कुलीनाः पर्यवदातश्रुताः परिदृष्ट-
कर्माणो दक्षा. शुचयो जितहस्ता जितात्मानः सर्वोपकरणवन्तः
सर्वेन्द्रियोपपन्नाः प्रकृतिज्ञाः प्रतिपत्तिज्ञास्ते प्राणिनामभिसरा
हन्तारो रोगाणां तथाविधा हि केवले शरीरज्ञाने शरीराभि-

निवृत्तिज्ञाने प्रकृतिविकारज्ञाने च निःसंशयाः सुखमाध्यक्षक-
साध्ययाप्यप्रत्याख्येयानाञ्च रोगाणां समुत्थानपूर्वरूपलिङ्गवेद-
नोपशयविशेषविज्ञाने व्यपगतसन्देहाः त्रिविधस्यायुर्वेदसूत्रस्य
सप्तप्रहस्याकरणस्य सत्रिविधोपधग्रामस्य प्रवक्तारः ॥ ५ ॥ :

पञ्चत्रिंशतश्च नूलफलानां चतुर्णां महास्त्रेहानां पञ्चानां
लघुगानामष्टानाञ्च सूत्राणामष्टानाञ्च मूत्राणामष्टानाञ्च
क्षीराणां क्षीरत्वक्कृच्छाणाञ्च पक्षां शिरोविरोचनादेश पञ्चकर्मा-
ययस्योपधगणस्याष्टाविंशतेश्च यवागूनां द्वात्रिंशतश्च चूर्णप्रदेहानां
पक्षां विरेचनगतानां पञ्चानाञ्च कपायगतानामिति स्वस्वहस्तौ
च भोजनयाननियमस्थानचङ्गुमणशय्यासन-मात्रा-द्रव्याञ्चतधूम-
नावनाभ्यञ्जन-परिमार्जनवेगविधारणाविधारण-व्यायामसाक्तौ-
न्द्रियपरीक्षोपक्रमसङ्गतकुशलाः ॥ ६ ॥

चतुष्पादोपगृहीते च भेषजे षोडशकले सविनियये सर्वा-
पथ्यंशे सवातकलाकलज्ञाने व्यपगतसन्देहाः । चतुर्विधस्य च
स्नेहस्य चतुर्विंशत्यपनयनस्य उपकल्पनीयोक्त चतुःषष्टिपर्यन्तस्य
व्यवस्थापयितारो बहुविधविधान-युक्तानाञ्च स्त्रीहृत्पेद्यवस्यविरे-
थोपधोपचाराणां कुशलाः । शिरोरोगादेश्च दोषांशविकल्परजस्य
व्याधिमंस्रहस्य संक्षर्यापङ्ककविद्रधेः त्रयाणाञ्च शोफानां बहुविध-
शोफानुबन्धानामष्टाचत्वारिंशतश्च रोगाधिकारिणां चत्वारिंश-
टधिकस्य च नानातजस्य व्याधिगतस्य । तथा विगर्हितातिम्बुना-
तिष्ठगगनां महेतुलक्षणोपक्रमाणां स्वप्नस्य च हितार्हितस्याम्प्रा-
तिहप्रस्य च महेतूपक्रमस्य पञ्चाञ्च लहनादीनामुपक्रमानां मन्त्र-
पेणपतपेणज्ञानां रोगाणां स्वरूपप्रगमनानां शीघ्रितज्ञानाञ्च
व्याधीनां मद्सूक्ष्मायमन्यामानाञ्च सकारणरूपोपधानां कुशलाः ।
कुशलायाहारविधिविनिययस्य प्रकृत्या हिततमानामाहारवि-
काराणामपामंस्रहस्यासवानाञ्च चतुरशीतः द्रव्यगुणविनिययस्य

रसानुरससंश्रयस्य सविकल्पकवैरोधिकस्य द्वादशवर्गीयस्य
चात्रपानस्य सगुणप्रभावस्य सानुपानगुणस्य विविधस्यान्नसंश्र-
हस्य आहारगतेषु हिताहितोपयोगविशेषात्मकस्य च शुभा-
शुभविशेषस्य धात्वाश्रयाणाञ्च रोगाणामौषधसंग्रहाणाञ्च दगा-
नाञ्च प्राणायतनानां यच्च वक्ष्याम्यर्थे दशमहामूलीये त्रिंशत्त-
माध्याये तत्र च कृत्स्नस्य तन्वीद्देशलक्षणस्य तन्त्रस्य च ग्रहण-
धारणविज्ञानप्रयोगकर्मकार्यकालकर्तृकरणकुशलाः ॥ ७ ॥

कुशलाय स्मृतिमतिशास्त्रयुक्तिज्ञानस्यात्मनः शीलगुणैरवि-
सदादनेन सम्पादनेन सर्वप्राणिषु च चेतसौ मैत्रस्य मातृपितृ-
स्नातृबन्धुवदेव युक्ता भवन्ति अग्निवेश ! प्राणानामभिसरा
हन्तारो रोगाणामिति ॥ ८ ॥

अतो विपरीता रोगाणामभिसरा हन्तारः प्राणिनामिति ।
भिषक्कुम्भप्रतिच्छन्ना, कण्टकभूता लोकस्य प्रतिकूपिकसह
धर्माणो राज्ञां प्रसादाच्चरन्ति राष्ट्राणि । तेषामिदं विशेष-
विज्ञानमन्वर्थं वैद्यवेशेन ज्ञातमाना विशिखान्तरमनुचरन्ति
कर्मलोभात् । श्रुत्वा च कस्यचिदातुर्यमभितः परिपतन्ति
मश्रवणे चास्यात्मनो वैद्यगुणानुसर्षदन्ति यच्चास्य वैद्यः प्रतिकर्म
करोति तस्य च दोषान् मुहुर्मुहुर्दाहरन्ति आतुरमिद्वानि च
प्रहर्षणोपजापोपसेवाभिरिच्छन्ति आत्मीकर्तुं मत्प्रेच्छताश्चात्मनः
व्यापयन्ति कर्म चासाद्य मुहुर्मुहुर्वलोकयन्ति दाक्ष्येणा-
ज्ञानमात्मनः क्वादयितुकामा व्याधिञ्चापवर्त्तयितुमशक्नुवन्तो
व्याधितमेवानुपकरणमपचारिकमनात्मवन्तमुद्दिशन्ति अन्तर्गत-
श्चाभिसमीक्ष्यान्यमाश्रयन्ति देशमपदेशमात्मन कृत्वा । प्राकृत-
जनसन्निपाते चात्मनः कौशलमकुशलबहर्षयन्ति अधीरवञ्च
धैर्यमपवदन्ति धीराणां । विहङ्गनसन्निपातश्चाभिसमीक्ष्य
प्रतिभयमिव कान्तारमध्वगा, परिहरन्ति दूरात् ॥ ८ ॥

यद्येषां कश्चित् सूत्रावयव उपयुक्तस्तं प्रकृते प्रकृतान्तरं
सततमुदाहरन्ति न चानुयोगमिच्छन्ति अनुयोक्तुं वा मृत्योर्नि
चानुयोगादुद्दिजन्ते । न चैषामाचार्य्यः शिष्यो वा सब्रह्मव
वैवादिको वा कश्चित् प्रज्ञायते इति ॥ १० ॥

भिप्रक्खद्म प्रविश्यैव व्याधितां स्तर्पयन्ति ये ।

वितंभमिव संश्रित्य वने शाकुन्तिको द्विजान् ।

श्रुतदृष्टक्रियाकालमावास्यानवहिष्कृताः ।

वर्जनीया हि ते मृत्योश्चरन्त्यनुचरा भुवि ॥ ११ ॥

हृत्तिहेतोर्भिपद्भानपूर्णां मृर्खविशारदान् ।

वर्जयेदातुरो विद्वान् सर्पास्तो पीतमासताः ॥ १२ ॥

ये तु शास्त्रविदो दक्षाः शुचयः कर्मकोविदाः ।

जितहस्ता जितात्मानः तेभ्यो नित्यकृतं नमः ॥ १३ ॥

तत्र श्लोकः । दशप्राणायतनिके श्लोकस्थानार्थसंग्रहः ।

द्विविधा भिपजयोक्ताः प्राणस्यायतनानि च ॥ १४ ॥

इति दशप्राणायतनौघो नामोत्तमिमांसाध्यायः समाप्तः ।

त्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातोऽप्ये दशमूषीयमध्याय व्याख्यास्याम ।

इति हस्माह भगवानात्रेयः ।

अथे दश महानूनाः समासक्ता महाफलाः ।

महच्चार्थस्य हृदयं पर्य्यायैरुच्यते बुधैः ॥ १ ॥

पद्ममद्भविज्ञानमिन्द्रियाध्यर्षपञ्चकम् ।

आत्मा च सगुणयेतः चिन्त्यश्च हृदि संश्रितम् ॥ २ ॥

प्रतिष्ठार्थं हि भाषानानिषां हृदयमिच्छते ।

गोपान्तीनामागारकर्णिके वार्थचिन्तकैः ॥ ३ ॥

तस्योपघाताभ्रूष्णार्थं भेदाभ्ररश्मृच्छति ।

यच्चि तत् स्पर्शविज्ञानं धारि तत् तत्र संश्रितम् ॥ ४ ॥

तत्परस्त्रीजसः स्थानं तत्र चैतन्यसंग्रहः ।

हृदयं महदर्थं च तस्मादुक्तं चिकित्सकैः ॥ ५ ॥

तेन मूलेन महता महामूला मता दश ।

भोजीवहाः शरीरे वा विधम्यन्ते समन्ततः ॥ ६ ॥

येनौजसा वर्त्तयन्ति प्रीणिताः सर्वदेहिनः ।

यदृते सर्वभूतानां जीवितं नावतिष्ठते ॥ ७ ॥

यत् सारमादौ गर्भस्य योऽसौ गर्भरसाद्रसः ।

संवर्द्धमानं हृदयं समाविशति यत् पुरा ॥ ८ ॥

यस्य नाशाच्च नाशोऽस्ति धारि यद्दृदयाश्रितम् ।

यः शरीररसः स्नेहः प्राणा यत्र प्रतिष्ठिताः ॥ ९ ॥

तत्फला विविधा वाताः फलन्तीति महाफलाः ।

धानादमन्यः स्रवणात् स्रोतांसि संरणात् सिराः ॥ १० ॥

तन्महत्ता महामूलास्तश्चीजः परिरचता ।

परिहार्था विशेषेण मनसो दुःखहेतवः ॥ ११ ॥

हृदयं यत् स्याद्यदौजस्यं स्रोतसां यत्प्रसादनम् ।

तत्तत् सेव्यं प्रयत्नेन प्रथमो ज्ञानमेव च ॥ १२ ॥

अथ खलु एकं प्राणवर्द्धनानामुत्कृष्टतममेकं बलवर्द्धनानामेकं
हृष्टणानामेकं नन्दनानाम् एकं हर्षणानामेकमयनानामिति ।
तत्राहिंसा प्राणिनां प्राणवर्द्धनानामुत्कृष्टतमम् । वीर्यं बलवर्द्ध-
नानाम् । सुखं हृष्टणानाम् । इन्द्रियजयो नन्दनानाम् ।
तत्त्वावबोधो हर्षणानाम् । ब्रह्मचर्यमयनानामित्यायुर्वेदविदो
मन्यन्ते ॥ १३ ॥

तत्रायुर्वेदविदस्तन्वस्थानाध्यायप्रश्नानां पृथक्तेन वाक्यशो
वाक्यार्थशोऽर्थावयवशश्च प्रवक्तारो सन्तव्याः ॥ १४ ॥

अत्राह कथं तन्वादीनि वाक्यशो वाक्यार्थशोऽवयवशश्चेति

उक्ताणि भवन्ति, अत्रोच्यते तन्त्रमार्षे कार्त्स्न्येन यथास्थान-
 मुच्यमानं वाक्यशो भवत्युक्तम् । बुद्ध्या सम्यगनुप्रविश्वार्थतत्त्वं
 वाग्भिर्वा सप्तमास-प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनि-गमनयुक्ताभिः
 त्रिविधशिष्यबुद्धिगम्याभिरुच्यमानं वाक्यार्थशो भवत्युक्तम् ।
 तन्त्रनियतानामर्थदुर्गाणां पुनर्भावनैरुक्तमर्थावयवशो भवत्युक्तम् ।
 तत्र चेत् प्रथमः स्युः चतुर्णांश्चक्षुसामयजुरथर्ववेदानां कं वेदमु-
 पदिशन्ति; अयुर्वेदविदः । किमायुःकस्मादायुर्वेदः किञ्चायमायु-
 र्वेदः शाश्वतोऽशाश्वत इति । कानि चास्याङ्गानि कैश्चायमध्ये-
 तथ्यः किमर्थञ्चेति ॥ १५ ॥

तत्र भियजा पृष्टेनैवञ्चतुर्णांश्चक्षुसामयजुरथर्ववेदानां आत्मः
 नोऽथर्ववेदे भक्तिरादेश्या वेदो ह्याथर्वणः स्वस्थयनवलिमङ्गल-
 लोमनियमप्रायश्चित्तोपवासमन्त्रादिपरिग्रहाञ्चिकित्सां प्राह ।
 चिकित्सा चायुषो हितायोपदिश्यते वेदश्चोपदिश्य आयुर्वाच्यम् ।
 तत्र आयुषेतनाप्रवृत्तिर्जीवितमनुबन्धो धारि चेत्येकीर्णः तत्र
 आयुर्वेदयतीत्यायुर्वेदः कथमित्युच्यते स्वलक्षणतः सुखानुखती-
 द्विताहिततः प्रमाणाप्रमाणतय । यतश्चायुष्यानायुष्याणि च द्रव्य-
 गुणकर्माणि वेदयन्त्यतोऽप्यायुर्वेदः । तत्र आयुष्याणि अनायु-
 ष्याणि च द्रव्यगुणकर्माणि केवलेनोपदेध्यन्ते ॥ १६ ॥

तन्त्रेण तत्रायुरुक्तं स्वलक्षणतो यथायदिहैव तत्र शारीरमान-
 साभ्यां रोगाभ्यामनभिद्रुतस्य विग्रहेण यौवनवतः समर्थानुगत-
 बलवीर्यपोरूपपराक्रमस्य ज्ञानविज्ञानेन्द्रियेन्द्रियार्थबलसमुदाये
 वर्तमानस्य परमर्दिरुचिरविविधोपभोगस्य समृद्धसर्वाराम्य
 यथेष्टविचारणात् सुखमायुरुच्यते असुखमतो विपर्ययेण ॥ १७ ॥

हितैपिणः पुनर्भूतानां परस्वात् उपरतस्य सत्यवादिनः शम-
 परस्य परीक्ष्यकारिणीऽप्रमत्तस्य त्रिवर्गं परस्पर्णानुपहतमुप-
 सेवमानस्य पूजार्हसम्पूजकस्य ज्ञानविज्ञानोपशमशीलस्य दृष्टी-

पक्षेविनः सुनियतरागेष्वामदमानवेगस्य सततं विविधप्रदान-
परस्य तपोज्ञानप्रशमनित्यस्य अध्यात्मविदस्तत्परस्य लोक-
मिमञ्चामुञ्चविच्यमाणस्य स्मृतिमतिमतो हितमायुरुच्यते ।
अहितमतो विपर्ययेण ॥ १८ ॥

प्रमाणमायुषस्त्वैन्द्रियमनोबुद्धिचेष्टादीनां स्वेनाभिभूतस्य
विकृतिलक्षणैरुपलभ्यते अनिमित्तैरिदमस्मात् क्षणान्मुहूर्ता-
द्विघ्नात् त्रिपञ्चदशसप्तदशद्वादशाहात् पक्षात् मासात् परमा-
सात् संवत्सराद्वा स्वभावमापत्स्यते इति । तत्र स्वभावः प्रवृत्ते-
रुपरमो मरणमनित्यतानिरोध इत्येकोऽर्थः । इत्यायुषः प्रमाण-
मतो विपरीतप्रमाणम् ॥ १८ ॥

अरिष्टाधिकारं देहप्रकृतिलक्षणमधिकृत्य चोपदिष्टमायुषः
प्रमाणमायुर्वेदे । प्रयोजनज्ञास्य स्वस्थस्य स्वास्थ्यरक्षणमातुरस्य
विकारप्रशमनम् । सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यतेऽनादि-
त्वात् स्वभावसंसिद्धस्वलक्षणत्वाद्भावस्वभावनित्यत्वाच्च । न हि
नाभूत् कदाचिदायुषः सन्तानो हृदिमन्तानो वा शाश्वतध्यायुषो
वेदिता अनादिमच्च सुखदुःखं सद्रव्यहेतुलक्षणमपरापरयोगादेप
चार्यसंग्रही विभाव्यते । आयुर्वेदलक्षणमिति यत् पुनः गुरुलघु-
शीतोष्णस्निग्धरूक्षादीनाञ्च इन्द्रानां सामान्यविशेषाभ्यां वृद्धि-
ञ्जासौ यथोक्तं गुरुभिरभ्यस्यमानैर्गुरुणामुपचयो भवत्यपचयो
लघूनाम् एवमेवेतरेषामित्येष भावस्वभावो नित्यः । स्वस्वलक्षणञ्च
द्रव्याणां पृथिव्यादीनां सन्ति तु द्रव्याणि गुणाश्च नित्यानित्याः ॥ २० ॥

न हि आयुर्वेदस्याभूत्वोत्पत्तिरुपलभ्यते । अन्यत्वावबोधोप-
देशाभ्यामेतद्वै हयमधिकृत्य उत्पत्तिमुपदिश्यन्त्येके स्वाभाविक-
ज्ञास्य लक्षणमधिकृत्य यदुक्तम् इह चाद्ये अध्याये यथाग्नेरीश्वरा-
मपां द्रवत्वं भावस्वभावनित्यत्वमपि चास्य यथोक्तं गुरुभिरभ्यस्य-
मानैर्गुरुणामुपचयो भवत्यपचयो लघूनामित्येवमादि ॥ २१ ॥

तस्यायुर्वेदस्य अङ्गानि षष्टौ ।

तद्यथा । कायचिकित्सा शालाक्यं शल्यापहर्तृकं विषगरवैरी-
धिकप्रशमनं भूतविद्या कौमारभृत्यकं रसायनानि वाजीकरण-
मिति । स चाध्येतथ्यो ब्राह्मणराजन्यवैश्यैः । तत्रानुग्रहार्थं
प्राणिनां ब्राह्मणैरात्मरक्षार्थं राजन्यैर्हृत्पथ्यैर्वैश्यैः सामान्यतो वा
धर्मार्थकामप्रतिग्रहार्थं सर्वैः । तत्र च यदध्यात्मविदां धर्मपथ-
स्थानां धर्मप्रकाशानां वा मातृपितृभ्रातृबन्धुगुरुजनस्य वा
विकारप्रशमने प्रयत्नवान् भवति । यस्यायुर्वेदीक्तमध्यात्ममनुधा-
यत्ववैत्यधीते वा सोऽप्यस्य परो धर्मः ॥ १२ ॥

या पुनरीश्वराणां वसुमतां वा सकाशात् सुहृदोपहार-
निमित्ता भवत्यर्थलवावाप्तिरवेक्षणञ्च या च स्वपरिगृहीतानां
प्राणिनामातुर्याद् रक्षाचमत्वञ्चास्यार्थः । यत् पुनरस्य विद्वद्-
ग्रहणं यशः शरण्यत्वं या च समानशून्युपा यच्चेष्टानां जनाना-
मारोग्यमाधत्ते सोऽस्य काम इति ॥ २३ ॥

यथा प्रश्नमुक्तमशेषेण । अथ भिषगादित एव भिषजा प्रष्टव्यं
इति अष्टविधम् । तद्यथा,—

तन्त्रं तन्त्रार्थं स्थानानि स्थानार्थानिध्यायानध्यायार्थान् प्रश्नान्
प्रश्नार्थाद्येति ॥ २४ ॥

पृष्टे चैतद्वक्तधमशेषेण वाक्यगो वाक्यार्थाशोऽर्थावयवश-
चेति ॥ २५ ॥

तत्रायुर्वेदः शास्त्रा विद्या सूत्रं ज्ञानं शास्त्रं लक्षणं तन्त्र-
मित्यनर्थान्तरम् । तन्त्रार्थः पुनः स्वलक्षणेनोपदिष्टः स चार्थ-
प्रकरणैर्विभाव्यमानो भूय एव शरीरवृत्तिहेतुध्याधिकर्मकार्य-
कालकर्तृकरणविधिविनिधयोद्देशप्रकरणाः तानि च प्रकरणानि
केवलेनोपदेक्ष्यन्ते तन्त्रेण ॥ २६ ॥

तन्त्रमष्टौ स्थानानि । तद्यथा,—

श्लोक-निदान विमान-शारीरेन्द्रिय-चिकित्सित-कल्प-सिद्धि

स्थानानि । तत्र त्रिंशदध्यायकं श्लोकस्थानम् । अष्टाध्याय-
कानि निदानविमानशरीरस्थानानि । द्वादशकमिन्द्रियाणाम् ।
त्रिंशकं चिकित्सितानाम् । द्वादशके कल्पसिद्धिस्थाने इति ॥२७॥

भवति चात्र ।

द्वात्रिंशके द्वादशकत्रयञ्च त्रीण्यष्टकान्येषु समाप्तिरुक्ता ।

श्लोकौषधारिष्टविकल्पसिद्धिनिदानमानाश्रयसंज्ञकेषु ॥२८॥

स्वे स्वे स्थाने यथास्वञ्च स्थानार्थं उपदेक्ष्यते ।

सविंशतध्यायशतं शृणु नाम क्रमागतम् ॥ २९ ॥

दौर्घञ्जीवोऽप्यपामार्गतण्डुलारग्वधादिकौ ।

षड्विरेकाश्रयश्चेति चतुष्को भेषजाश्रयः ॥ ३० ॥

मात्रातस्याश्रितौ च न वेगान् धारणं तथा ।

इन्द्रियोपक्रमश्चेति चत्वारः स्वास्थ्यवृत्तिकाः ॥ ३१ ॥

खुड्ढाकश्च चतुष्पादो महान्स्त्रिषैपणस्तथा ।

सह वातकलास्येन विद्यात्रेदेशिकान् बुधः ॥ ३२ ॥

स्नेहनस्नेदनाध्यायादुभौ यथोपकल्पनः ।

चिकित्साप्रभृतयैव सर्वा एवोपकल्पना ॥ ३३ ॥

कियन्तःशिरसीयश्च त्रिशोफाष्टौदरादिकौ ।

रोगाध्यायो महान्श्चैव रोगाध्यायचतुष्टयम् ॥ ३४ ॥

अष्टौ निन्दितसंख्यातस्तथा सङ्घनतर्पणी ।

विधिशोषितकश्चेति व्याख्यातास्तत्र योजनाः ॥ ३५ ॥

यज्जःपुरुषकः ख्यातो भद्रकाप्योऽन्नपानिकौ ।

विविधार्शितपीतश्च चत्वारोऽन्वादिनिश्चयौ ॥ ३६ ॥

दशप्राणायतनिकस्तथार्थे दशमूलिकः ।

द्वावेतौ प्राणदेहार्यौ प्रोक्ता वैद्यगुणश्रयौ ॥ ३७ ॥

श्रोत्रधस्त्रस्थनिर्देशकल्पनारोगयोजनाः ।

चतुष्काः षट् क्रमेणोक्ताः सप्तमश्चात्रपानिकः ॥ ३८ ॥

द्वौ चान्यौ संग्रहाध्यायाविति त्रिंशकमर्थवत् ।
 श्लोकस्थानं समुद्दिष्टं तन्त्रस्यास्य शिरः शुभम् ॥ ३८ ॥
 चतुष्काणां महार्थानां स्थानेऽस्मिन् सञ्चयः कृतः ।
 श्लोकार्थः संग्रहार्थश्च श्लोकस्थानमतः स्मृतः ॥ ४० ॥
 ज्वराणां रक्तपित्तस्य गुल्मानां मेहकुष्ठयोः ।
 शोषोन्मादनिदाने च स्यादपञ्चारणञ्च यत् ॥ ४१ ॥
 इत्यध्यायाष्टकमिदं निदानस्थानमुच्यते ।
 रसेषु त्रिविधे कुक्षौ ध्वंसे जनपदस्य च ॥ ४२ ॥
 त्रिविधे रोगविज्ञाने स्रोतःस्वपि च वर्तते ।
 रोगानीके व्याधिरूपे रोगाणाञ्च भिषग्जिते ॥ ४३ ॥
 अष्टौ विमानान्युक्तानि मानार्थानि महर्षिणा ।
 कतिधापुरुषीयश्च गोत्रेणातुल्यमेव च ॥ ४४ ॥
 खुड्डीका महती चैव गर्भावक्त्रान्तिरुच्यते ।
 पुरुषस्य शरीरस्य विचयी द्वौ विनियतौ ॥ ४५ ॥
 शरीरसंख्या सूत्रञ्च जातेरष्टम उच्यते ।
 इत्युद्दिष्टानि मुनिना शरीराण्यत्रिसुनुना ॥ ४६ ॥
 वर्षस्वरीयं पुष्पाख्यस्तथैव परिमर्षणः ।
 तथैव चेन्द्रियानीकः पौरुषरूपकमेव च ॥ ४७ ॥
 कतमानि शरीरीयः पञ्चरूपोऽप्यवाक्शिराः ।
 यस्य श्यावनिमित्तय मद्योमरण एव च ॥ ४८ ॥
 अणुज्योतिरिति श्यातस्तथा गोमयचूर्णवान् ।
 द्वादशाध्यायकं स्थानमिन्द्रियाणां प्रकीर्तितम् ॥ ४९ ॥
 अभयामलकीयञ्च प्राणकामीयमेव च ।
 करप्रचितिकं वेदसमुत्थानं रमायनम् ॥ ५० ॥
 संयोगयरमूलीयमासक्तवीरकं तथा ।
 मायपर्यद्वतीयञ्च पुमान् जातवलादिकम् ॥ ५१ ॥

इति सर्वं यथाप्रश्नमष्टकं सम्प्रकाशितम् ।
 कार्त्तुं चोन्न चोक्तस्तन्त्रस्य संग्रहः सुविनिश्चितः ॥ ६५ ॥
 सन्ति पाण्डविकोत्पाताः संक्षोभं जनयन्ति ये ।
 वर्त्तकानामिवोत्पाताः सहसैव विभाविताः ।
 तस्मात् तान् पूर्वसंजल्पे सर्वत्राष्टकमादिशत् ॥ ६६ ॥
 परापरपरीक्षार्थं नात्र शास्त्रविदां बलम् ।
 शब्दमात्रेण तन्त्रस्य केवलस्यैकदेशिकाः ।
 भ्रमन्त्यल्पबलास्तन्त्रे ज्वाशब्देनैव वर्त्तकाः ॥ ६७ ॥
 पशुः पशूनां दोर्वल्थात् कश्चिन्मध्ये वृकायते ।
 समत्त्वं वृकमासाद्य प्रकृतिं भजते पशुः ॥ ६८ ॥
 तद्वदृचोऽन्नमध्यस्यः कश्चिन्मीस्वर्यसाधनः ।
 स्यापयत्याप्तमात्मानमाप्तन्वासाद्य भिद्यते ॥ ६९ ॥
 वभ्रुर्मूढ इवोर्णाभिरवुद्धिरवहुश्रुतः ।
 किं वै वक्ष्यति मंजल्पे कुण्डभेटी जडो यथा ॥ ७० ॥
 महत्तेन विगृह्णीयाद्भिपगल्पश्रुतैरपि ।
 हन्यात् प्रशाष्टकेनादावितरां स्वात्ममानिनः ॥ ७१ ॥
 दम्भिनी सुखरा ह्यज्ञाः प्रभूता बद्धभाषिणः ॥ ७२ ॥
 प्रायः प्रायेण सुमुखा मन्तो युक्ताल्पभाषिणः ।
 तत्त्वज्ञानप्रकाशार्थमहद्द्वारमनाश्रिताः ॥ ७३ ॥
 स्त्रियाधारात्तमुपरान् दर्शयुर्न विवादिनः ।
 परो भूतेष्वनुव्रोगस्तत्त्वज्ञाने परा दया ॥ ७४ ॥
 येषां तेषामसद्भादनिग्रहे निरता मतिः ।
 अमत्यक्षात्तित्वात्तिदम्भापारुष्यसाधनाः ॥ ७५ ॥
 भ्रुवन्त्यनामाः ये तन्त्रे प्रायः पूर्यविकल्पनाः ।
 तत्कालपागमदृशान् वर्जयेद्दशम्वदूपकान् ॥ ७६ ॥
 प्रथमज्ञानविज्ञानपूर्णाः भेद्या भिपक्तमाः ।

अथ हमात्रं चिकित्सायाः चिकित्सितेषु चीत्तरकालं यथोद्दिष्टं
वकाराननुव्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इह खलु ज्वर एवादौ विकाराणामुपदिश्यते । तत् प्रथमत्वात्
शरीराणाम् । अथ खलु अष्टाभ्यः कारणेभ्योज्वरः सञ्जायते मनु-
शाणां तद्यथा वातात् पित्तात् कफाद्वातपित्ताभ्यां पित्तश्लेष्मभ्यां
तश्लेष्मभ्यां वातपित्तश्लेष्मभ्यः आगन्तीरष्टमात् कारणात् तस्य
प्रदानपूर्वरूपलिङ्गोपचयविशेषानुपदेक्ष्यामः । तत् यथा रुचल-
शीतव्यायाम-वमनविरेचनास्थापन-शिरोविरेचनातियोग-वेग-
न्धारणानशनाभिघातव्यवायोद्वेगशोकशोणितान्तिसेकजागरण-
प्रथमशरीरन्यासेभ्योऽतिमेवितेभ्योवायुः प्रकोपमापद्यते । स यदा
कुपितः प्रविश्यामाशयमुष्णः स्थानमुष्णं सह मिश्रीभूत
व्यमाहारपरिणामधातुं रसनामानमन्यवेद्य रसस्वेदवह्नि च
गतांसि च पिधाय अग्निं उपहृत्य पक्त्वास्थाना दुष्माणं वह्निः
रस्य केवलं शरीरमनुपद्यते तदा ज्वरमभिनिर्वर्त्तयति तस्येमानि
लङ्घानि भवन्ति । तद्यथा विपमारम्भविमर्गित्वमूष्णो वैद्यस्य
व्रतनुभावानवस्थानानि ज्वरस्य जरणान्ते दिवसान्ते घमन्ते
ज्वराभ्यागमनमभिष्टद्धिर्वा ज्वरस्य विशेषेण परुपारुणवर्णत्वं
खनयनवदनमूत्रपुरीषत्वचामत्यर्थं क्लिप्तीभावश्चानेकविधोप-
गच्छत्वाचलाश्च वेदनाः तेषां तेषामङ्गावयवानाम् । तद्यथा
आदयोः सुप्तता पिण्डकयोरुद्दिष्टनं जानुनोः केवलानाञ्च सन्धीनां
श्लेष्मणमूर्वीः मादः कटीपार्श्वगृष्टस्कन्ध बाह्वंसोरमाञ्च भग्न-
गुणमृदितमधितचटितावपीडितायतुन्नत्वमिष हन्वीरप्रसिद्धिः
प्रनक्ष कर्णयोः शङ्खयोर्निस्तोदः कषायास्यत्वमास्यवैरस्यं वा मुख-
गणुकण्ठगोचः पिपासाहृदयग्रहः शुष्कहृदिः शुष्ककासः
अवयुहारविनिग्रहोऽन्नरसस्वेदः प्रसेकारोचकाविपाकाः विपाद-
विमृभाविनामवेपथुश्चम-भ्रम-प्रसापजागरणलोमहर्षदन्तहर्षा-

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो निदानस्थानं लिख्यते ।

अथातो अरनिदानं व्याख्यास्याम ।

इति ह्यस्माद् भगवान् आत्रेयः ।

इह खलु हेतुनिमित्तमायतनं कर्त्ता कारणं प्रत्ययः समुत्थानं निदानमित्यनर्थान्तरम् । तच्चिविधम् अमात्मेन्द्रियार्थसंयोगः प्रज्ञापराधः परिणामयेति । अतस्त्रिविधविकल्पा व्याधयः प्रादुर्भवंत्याग्नेयसौम्यवायव्याः द्विविधायापरे राजसास्तामसाय । तत्र व्याधिरामयोगद् आतङ्को यत्त्वा च्वरो विकार इत्यनर्थान्तरम् । तस्योपलब्धिनिदानपूर्वरूपलिङ्गीपशयसम्प्राप्तितद्य । तत्र निदानं कारणमित्युक्तमग्रे पूर्वरूपं प्रागुत्पत्तिर्लक्षणं व्याधेः । प्रादुर्भूतलक्षणं पुनर्लिङ्गं तत्र लिङ्गमाकृतिलक्षणं चिह्नं संस्थानं व्यञ्जनं रूपमित्यनर्थान्तरम् अस्मिन्नर्थे । उपशयः पुनर्हेतुव्याधिविपरीतानां विपरीतार्थकारिणाञ्चौषधाहारविहाराणां उपयोगः सुखानुबन्धः । संप्राप्तिर्जातिरागतिरित्यनर्थान्तरं व्याधेः सा संख्या प्राधान्यविधिविकल्पबलकालविशेषैर्भिद्यते । संख्या यथाष्टौ च्वराः पञ्चगुह्याः सप्त कुष्ठान्येवमादि । प्राधान्यं पुनर्दोषाणां तरतमयोगेनोपलभ्यते तत्र द्वयोस्तरस्त्रियु तम इति । विधिर्नाम द्विविधा व्याधयो निजागन्तुभेदेन त्रिविधास्त्रिदोषभेदेन चतुर्विधाः साध्या माध्यमदुदारुणभेदेन षड्यक् । विकल्पे नाम समवेतानां पुनर्दोषाणां मंशांशबलविकल्पोऽस्मिन्नर्थे । बलकालविशेषः पुनर्व्याधीनामूलत्वमहोरात्राहारकालविधिनियतो भवति । तस्माद्वाधीन् भिषगनुपहतसत्त्वबुद्धिहृत्वादिभिर्भावैर्यथावदनुबुध्येत । इत्यर्थसंप्रहो निदानस्थानस्योद्दिष्टः भवति तं विस्तरेण भूयः परमतोऽनुव्याख्यास्यामः । तत्र प्रथम एव तावदाद्याप्तौभाभिद्रोहकीपप्रभवानष्टौ व्याधीन्निदानपूर्वण क्रमेण अनुव्याख्यास्यामः । तथा सूत्र-

मंथहमात्रं चिकित्सायाः चिकित्सितेषु चीत्तरकालं यथोद्दिष्टं
विकाराननुव्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इह खलु ज्वर एवादी विकाराणामुपदिश्यते । तत् प्रथमत्वात्
शरीराणाम् । अथ खलु अष्टाभ्यः कारणेभ्योज्वरः सञ्जायते मनु-
ष्याणां तद्यथा वातात् पित्तात् कफाद्वातपित्ताभ्यां पित्तश्लेष्मभ्यां
वातश्लेष्मभ्यां वातपित्तश्लेष्मभ्यः आगन्तोरष्टमात् कारणात् तस्य
निदानपूर्वरूपलिङ्गोपचयविशेषानुपदेक्ष्यामः । तत् यथा रुचल-
बुशीतव्यायाम-वमनविरेचनास्थापन-शिरोविरेचनातियोग-वेग-
सन्धारणानशनाभिघातव्यवायोद्देगशोकशोषितातिसेकजागरण-
विषमशरीरन्यासेभ्योऽतिसेवितेभ्यो वायुः प्रकोपमापद्यते । स यदा
प्रकुपितः प्रविश्यामाशयमुष्णः स्थानमुष्णो सह मिश्रीभूत
आद्यमाहारपरिणामधातुं रसनामानमन्ववेद्य रसस्वेदवहानि च
स्रोतांसि च पिधाय अग्निं उपहृत्य पक्तिस्थाना दुष्माणं वंहिः
निरस्य केवलं शरीरमनुपद्यते तदा ज्वरमभिनिर्वर्त्तयति तस्येमानि
निङ्गानि भवन्ति । तद्यथा विषमारम्भविमर्गित्वमूष्णो वैषम्यं
तीव्रतनुभावानवस्थानानि ज्वरस्य जरणान्ते दिवसान्ते घर्मान्ते
वा ज्वराभ्यागमनमभिवृद्धिर्वा ज्वरस्य विशेषेण परुषारुणवर्णत्वं
नखनयनवदनमूत्रपुरीषत्वचामत्यर्थं क्लिप्तीभावधानेकविधोप-
माशचलाचलाद्य वेदनाः तेषां तेषामद्वावयवानाम् । तद्यथा
पादयोः सुप्तता पिण्डकयोरुद्द्वेष्टनं जानुनीः केवलानाञ्च सन्धीनां
विश्लेषणमूर्वीः सादः कटीपार्श्वगृहस्कन्ध बाह्वंसोरसाञ्च भग्न-
रुन्मृष्टदितमयितवटितापशीङ्गितापतुत्रत्वमिथ हन्दीरप्रसिद्धिः
स्वनस कर्णयोः शङ्खयोर्निस्तोदः कफायास्यत्वमास्यवैरस्यं वा मुख-
तालुकण्ठगोषः पिपासाहृदयघहः शुष्कहृदिः शुष्ककासः
क्षवयुद्गारविनिग्रहोऽन्नरसखेदः प्रसेकारीचकाविपाकाः विपाद-
विजृम्भाविनामवपथुश्चम-भ्रम-प्रलापजागरणलोमहर्षदन्तहर्षा-

स्तयोष्माभिप्रायता निदानोक्तानामनुपचयो विपरीतोपचयश्चेति वातज्वरलिङ्गानि स्युः । उष्णाम्ललवणचारकटुकाजीर्णभोजनेभ्योऽतिसेवितेभ्यस्तयातितीक्ष्णातपाग्निसन्ताप-त्र्यम-क्रोधविद्यमाहारेभ्यः पित्तं प्रकोपमापद्यते । तद्यथा प्रकुपितमामाशया-देवोष्माणमुपसंष्ट्याद्यमाहारपरिणामधातुं रसनामानमन्ववेद्य रसस्वेदवह्निनि च स्रोतांसि पिधाय द्रवत्वादग्निसुपहत्य पक्तिस्थानाद्रूष्माणं वह्निर्हरं निरस्य प्रपीडयन् केवलं शरीरमुपपद्यते तदा ज्वरमभिनिर्वर्त्तयति तस्येमानि लिङ्गानि भवन्ति । तद्यथा युगपदेव केवले शरीरे ज्वराभ्यागमनमभिहृद्दिवा । भुक्तस्य पिदाहकाले मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे शरदि वा विशेषेण कटुकस्थलाः प्राणमुषकण्ठीष्ठतानुपाकस्तृष्णाभ्रमो मदो मूर्च्छा पित्तच्छर्दनमतोमारोऽन्नहेयः सदनं खेदः प्रलापो रक्तकोठाभिनिर्हृत्तिः शरीरे हरितहारिद्रत्वं नखनयनवदनमूत्रपुरीषत्वचामत्यर्थमुष्णस्तीव्रभावोऽतिमात्रं दाहः शीताभिप्रायता निदानोक्तानामनुपचयो विपरीतोपचयश्चेति पित्तज्वरलिङ्गानि भवन्ति । अग्निमधुरगुरुशीत-पिच्छलाम्ल-लवण-दिवास्त्र-हर्षव्यायामेभ्योऽतिसेवितेभ्यः श्लेष्माप्रकोपमापद्यते । स यदा प्रकुपितः प्रविश्यामाशयमूष्णसह्यं मिथीभूतमाद्यमाहारपरिणामधातुं रसनामानमन्ववेद्य रसस्वेदवह्निनि च स्रोतांसि पिधायान्निमुपहत्य पक्तिस्थानाद्रूष्माणं वा वह्निः निरस्य प्रपीडयन् केवलं शरीरमुपपद्यते तदा ज्वरमभिनिर्वर्त्तयति । तस्येमानि लिङ्गानि भवन्ति । तद्यथा युगपदेव केवले शरीरे ज्वराभ्यागमनमभिहृद्दिवा भुक्तमात्रे पूर्वाह्ने पूर्वरात्रे वसन्तकाले वा विशेषेण गुरुगात्रत्वमनसाभिलाषः श्लेष्मप्रसेको मुखस्य च माधुर्यं हृत्सासो हृदयोपलेपः स्तिमिरत्वं हृदि-र्यङ्गिता निद्राया पाधिक्यं स्तम्भः तन्द्रा श्वासः कासः प्रतिश्यायः शैत्यं शैत्यञ्च नयननखवदनमूत्रपुरीषत्वचामत्यर्थं शीतपिडका

भ्रमभ्रैभ्य उत्तिष्ठति उष्णाभिप्रायता निदानोक्तानामनुपचयो
 विपरीतोपचयश्चेति श्लेष्मज्वरलिङ्गानि भवन्ति । विषमाशनाद-
 नशनादन्नस्य अपरिवर्तादितुव्यापत्तेः असात्मगन्धोपघ्नाणात्
 विषोपहतस्योदकस्य उपयोगाद्गरेभ्यो गिरीणामुपश्लेपात् श्ले-
 ष्मेदवमनविरेचनास्थापनानुवासनशिरोविरेचनानाम् अयथावत्
 प्रयोगात् स्त्रीणाञ्च विषमप्रजननात् प्रजातानाञ्च मिथ्योपचारा-
 यथोक्तानाञ्च हेतूनां मिथीभावाद्यथानिदानं इन्द्रानामन्यतमः सर्वं
 वा त्रयो दोषा युगपत्प्रकीपन्मापद्यन्ते । ते प्रकुपितास्तयैवानुपूर्वा
 ज्वरमभिनिर्वर्त्तयन्ति तत्र यथोक्तानां ज्वरलिङ्गानां मिथीभाव-
 विशेषदर्शनाद्द्वान्दिकमन्यतमं ज्वरं सान्निपातिकं वा विद्यात् ।
 अभिघाताभिषङ्गाभिचाराभिशापेभ्य आगन्तुर्व्यथापूर्वो ज्वरो-
 ऽष्टमो भवति । स कश्चित्कालमागन्तुः केवलो भूत्वा पश्चात् दोषै-
 रनुबध्यते । अभिघातजो वायुना दुष्टशोणिताधिष्ठानेन अभि-
 षङ्गजः पुनर्वातपित्ताभ्याम् अभिचाराभिशापजौ तु सन्निपातेन
 उपनिबध्यते । सप्तविधाज्वराद्विशिष्टलिङ्गोपक्रमसमुत्थितत्वादि-
 शिष्टो वेदितव्यः । कर्मणा साधारणेन चोपक्रम्येति अष्टविधा
 ज्वरप्रकृतिरुक्ता । ज्वरस्त्वेक एव सन्तापलक्षणस्त्वमेवाभिप्रायवि-
 शेषाद् द्विविधमाचक्षते निजागन्तुविशेषाच्च तत्र निजं द्विविधं
 द्विविधं चतुर्विधं सप्तविधञ्चाद्दुर्वातादिषिकल्पात्तस्येमानि पूर्व-
 रूपाणि । तद्यथा सुखवैरस्यं गुरुगात्रत्वमनत्राभिलाषश्चुपो-
 राकुलत्वमस्त्रागमनं निद्राया आधिक्यमरतिर्जृम्भा विनासो
 वेपथुः असभ्रमप्रलापजागरणलोमहर्षशब्दगीतवातातपासहत्व-
 मरेणिकाविपाकौ दौर्बल्यमद्गमर्दः सदनमल्पमाणता दीर्घस्रवता
 अलस्यमुपचितस्य कर्मणो हानिः प्रतीपता स्वकार्येषु गुरूणां
 वाक्त्रेषु अभ्यसूया बालेषु प्रद्वेषः स्वधर्मेषु अचिन्ता मात्यानुलेपन-
 भोजनक्लेशनं मधुरेषु भक्ष्येषु प्रद्वेषोऽस्त्रलवणकटुकप्रियता चेति

ज्वरपूर्वरूपाणि । प्राक् सन्तापादपि चैनं सन्तापार्त्तमनुबन्धन्ती-
त्येतानि एकैकज्वरलिङ्गानि विस्तरममासाभ्याम् । ज्वरस्तु खलु
महेश्वरकोपप्रभवः सर्वप्राणिनां प्राणहरो देहेन्द्रियमनस्ताप-
करः - प्रज्ञाबलवर्णहर्षोक्ताहसादनार्त्तियमक्लममोहाहारीप-
रोधसञ्जनो ज्वरयति शरीराणि इति ज्वरः । नान्ये
व्याधयः - तथा दारुणा बहूपद्रवा दुधिकित्ख्या यथायमिति ।
सर्वरोगाधिपतिर्ज्वरः नानातिर्यग्योनिषु बहुविधैः शब्दैरभि-
धीयते सर्वप्राणभृतश्च सज्वरा एव जायन्ते सज्वरा एव म्रियन्ते
समहामोहाः तेनाभिभूताः प्राग्देहिकं देहिनः कर्म किञ्चित् न
स्मरन्ति सर्वप्राणिभ्यश्च ज्वर एव प्राणानादत्ते । तत्रास्य पूर्व-
रूपदर्शने ज्वरादौ वा हितं लघुशनमतर्पणं वा ज्वरस्थामाशय-
ममुख्यत्वात् । ततः कपायपानाम्यङ्गस्वेदप्रदेहपरिपेकानुलेपन-
वमनविरचनास्थापनानुवासनोपशमनस्तः कर्म धूपधूमपाना-
ञ्जनक्षीरभोजनविधानं यथासं युक्त्या जीर्णज्वरेषु सर्वेष्वेव सर्पिषः
पानं प्रशस्यते । यथास्वमौषधसिद्धस्य सर्पिर्हि स्नेहादातं शमयति
संस्कारात् कफं शैत्यात्पित्तम् उष्णं च तस्माज्जीर्णज्वरेषु तु
सर्वेष्वेव सर्पिर्हितमुद्रकमिवाग्निप्लुष्टेषु द्रव्येष्विति ॥ २ ॥

तत्र श्लोकाः । यथा प्रज्वलितं वेगम् परिपिष्वन्ति वारिणा ।

- नराः शान्तिमभिप्रेत्य तथा जीर्णज्वरे घृतम् ॥ ३ ॥

- स्नेहादातं शमयति शैत्यात्पित्तं नियच्छति ।

- घृतं तुल्यगुणं दीपं संस्कारात्तु जयेत् कफम् ॥ ४ ॥

- नान्यः स्नेहः तथा कथित् संस्कारमनुवर्त्तते ।

- यथा सर्पिरतः सर्पिः सर्वस्नेहोत्तरं परम् ॥ ५ ॥

- शयोक्तो यः पुनः श्लोकैरर्थः समनुगीरते ।

- तद्वक्ति व्यवसायार्थं हिरुक्तः स न गर्ह्यते ॥ ६ ॥

- त्रिं विविधं नाम पथायैर्हेतुं पञ्चविधान् गदान् ।

पदलक्षणपर्यायान् व्याधेः पञ्चविधं ग्रहम् ॥ ७ ॥

ज्वरमष्टविधं तस्य प्रकृष्टासन्नकारणम् ।

पूर्वरूपञ्च रूपञ्च संग्रहे भेषजस्य च ॥ ८ ॥

व्याख्यातवान् ज्वरस्याग्रे निदाने विगतज्वरः ।

भगवानग्निवेशाय प्रणताय पुनर्वसुः ॥ ९ ॥

इति परकप्रतिस्फुते तन्त्रे ज्वरनिदानो नाम प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

रक्तपित्तनिदानम् ।

यथातो रक्तपित्तनिदानं व्याख्यास्याम ।

इति हस्माह भगवान् आत्रेयः ।

पित्तं यथाभूतं लोहितपित्तमिति संज्ञां लभते तत् तथानु-
व्याख्यास्यामः । यदा यस्तु जन्तुर्यवकोहालकोरकद्रूपकप्रायराणि
श्रद्धानि नित्यं भुङ्क्ते भृशोष्णतीक्ष्णमपि चान्द्रदन्नजातं निष्पाव-
भापकुलत्वचारसूपोपहितं दधिमण्डोदश्वित्कट्वस्त्रकाञ्चिकोप-
हितं वाराहमाहिपाविकमत्स्यगव्यपिशितं पिश्याकं पिण्डालुक-
शोकोपहितं मूलकसर्पपलशुनकरञ्जशिपुकखड्यूपभूसृणुसमुख-
सुरसकुठेरगण्डौरकालमालकपर्णासन्नवकफणिष्णकोपदंशं सुरा-
सीवीर-तुपोदक-मैत्रेयमेचकमधूलककुवलवदरास्त-प्रायान्न-पान
पिष्टान्नोत्तरभूयिष्ठमुष्णामितसोऽतिमात्रमतिविलं वा पयसा
समश्राति रोहिणीकालकपोतमांसं वा सर्पपतैलचारमिदं कुल-
त्यमापिपिथ्याकजाम्बवल्कुचपक्वैः शौक्तिकैर्वा सह चीरमामम-
तिमात्रमथवा पिवत्युष्णामितस्तस्यैवमाचरतः पित्तं प्रकोप-
मापद्यते । लोहितञ्च स्वप्राणमतिवर्त्तते ॥ १ ॥

तस्मिन् प्रमाणातिप्रवृत्ते पित्तं प्रकुपितं शरीरमनुसर्पद्
यदैव यत्नत् प्रीहप्रभवाणां लोहितवहानां स्रोतसां लोहिताभि-
ष्यन्दगुरूणि मुखान्यासाद्य प्रतिपद्यते तदैव लोहितं द्रूपयति ॥२

संसर्गान्तर्लोहितप्रद्रूपणाल्लोहितगन्धवर्णानुविधानाच्च पित्तं
लोहितमित्वाचचते ॥ ३ ॥

तस्येमानि पूर्वरूपाणि । तद्यथा ।—अमन्नाभिलाषो भुक्तस्य
विदाहः शुक्ताम्बरसगन्धस्योद्गारच्छर्दोः अभीक्ष्णागमनं छर्दितस्य
वीभक्तता स्वरभेदो गात्राणां सदनं परिदाहश्च सुखाद्भूमागम
इव लोहलोहितमत्स्यामगन्धत्वमपि चास्यस्य रक्तहरितहारिद्र-
वत्त्वमद्वावयवशक्तमूत्र-खेदलालाशिद्धानकास्यकर्णमल-पिडका-
नामङ्गसंवेदना लोहितनीलपीतश्यावानामार्धभताच्च रूपाणां
स्वप्रदर्शनमभीक्ष्णमिति लोहितपित्तपूर्वरूपाणि ॥ ४ ॥

उपद्रवास्तु खलु दीर्घत्वारीचकाविपाकश्वासकासज्वराती-
सारशोफशोषपाण्डुरोगस्वरभेदाः ॥ ५ ॥

मार्गीं पुनरस्य द्वौ कर्षुश्चाधय तद्बहुश्लेष्मणिं शरीरे श्लेष्म-
संसर्गाद्बहुं प्रपद्यमानं कर्णनासिकानेत्रास्येभ्यः प्रच्यवते । बहुवाते
तु शरीरे वातसंसर्गादधः प्रपद्यमानं मूत्रपुरीषमार्गाभ्यां प्रच्य-
वते । बहुवातश्लेष्मणिं तु शरीरे श्लेष्मवातसंसर्गाद् द्वावपि मार्गीं
प्रपद्यते । तीं मार्गीं प्रपद्यमानं सर्वेभ्य एव यथोक्तेभ्यः खेभ्यः
प्रच्यवते शरीरस्य ॥ ६ ॥

तत्र यद्बहुभागं तत् सार्धं विरेचनोपक्रमणीयत्वाद् बर्हो
पधत्वाच्च ॥ ७ ॥

यदधीभागं तद्याप्यं वमनोपक्रमणीयत्वात् अल्पीपधत्वाच्च ॥८॥

यदुभयभागं तदसार्धं वमनविरेचनायोगित्वादनौपधत्वाच्च ॥८॥

रक्तपित्तप्रकोपस्तु खलु पुरा दक्ष्यन्नध्वंसे रुद्रकोपामर्षाग्निना
प्राशिनां परिगतशरीरप्राणानामनु ज्वरमभवत् ॥ १० ॥

तस्याशुकारिणो दावाग्नेरिवापतितस्यात्यधिकस्याशु प्रशान्ती
यतितत्र मात्रां देशं कालञ्चाभिसमीक्ष्य सन्तर्पणेनापतर्पणेन वा
ऋदुमधुरशिशिरतिक्तकपायैरभ्यवहार्यैः प्रदेहपरिषेकावगाह-
नस्यर्शनैर्वमनाद्यैर्वा तत्रावहितेनेति ॥ ११ ॥

तत्र श्लोकाः । साध्य लोहितपित्तं तद्यद्दुर्द्धं प्रतिपद्यते ।

विरेचनस्य योगित्वाद् बहुत्वाद्भेदपजस्य च ॥ १२ ॥

वमनं न हि पित्तस्य हरणै र्येष्टमुच्यते ।

यश्च तत्रानुगो वायुस्तच्छान्ती चावरं मतम् ॥ १३ ॥

स्याच्च योगावहं तत्र कपायं तिक्तकानि च ।

तस्माद्याप्यं समाख्यात यद्रक्तमनुलोमगम् ॥ १४ ॥

रक्तन्तु यदधोभागं तद्याप्यमिति निश्चयः ।

वमनस्याल्पयोगित्वादल्पत्वाद्भेदपजस्य च ॥ १५ ॥

रक्तपित्तन्तु यन्मार्गौ हावपि प्रतिपद्यते ।

असाध्यमपि तज्ज्ञेयं पूर्वीक्तादपि कारणात् ॥ १६ ॥

न हि संशोधनं किञ्चिदस्यस्य प्रतिमार्गगम् ।

प्रतिमार्गञ्च हरण रक्तपित्ते विधीयते ।

एवमेवोपशमनं सर्वशो नास्य विद्यते ॥ १७ ॥

सच्छृष्टेषु च दोषेषु सर्वजिच्छमनं मतम् ॥ १८ ॥

इत्युक्तं त्रिविधोदकं रक्त मार्गविशेषतः ॥ १९ ॥

एभ्यस्तु खलु हेतुभ्यः किञ्चित् साध्यं न सिध्यति ।

प्रेथीपकरणाभावाद् दीरात्प्राद्वैद्यदीपत ।

अकर्मतश्च साध्यत्वं कश्चिद्रोगोऽतिवर्तते ॥ २० ॥

तत्रामाध्यत्वमेकं स्यात् साध्ययाप्यपरिक्तमात् ।

रक्तपित्तस्य विज्ञानमिदं तस्योपदेक्ष्यते ॥ २१ ॥

यत् कृष्णमद्यवा नीलं यद्वा शक्तधनुष्पुमम् ।

रक्तपित्तमसाध्यं तद्वाससो रञ्जनञ्च यत् ॥ २२ ॥

भृशं पूत्यतिमात्रञ्च सर्वोपद्रववच्च यत् ।

बलमांसक्षये यच्च तच्च रक्तमसिद्धिमत् ॥ २३ ॥

येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः ।

पश्येद्दृश्यं वियञ्चैव तच्चासाध्यमसंशयम् ॥ २४ ॥

तत्रासाध्यं परित्याज्यं याप्यं यत्रे न यापयेत् ।

साध्यञ्चावहितः सिद्धैर्भेषजैः साधयेद्भिषक् ॥ २५ ॥

तत्र श्लोकौ । कारणं नाम निर्हृत्तिं पूर्वरूपाण्युपद्रवान् ।

मार्गो दीपानुबन्धञ्च साध्यत्वं न च हेतुमत् ॥ २६ ॥

निदाने रक्तपित्तस्य व्याजहार पुनर्वसुः ।

वीतमोहरजोदीपन्तोभमानमदस्पृहः ॥ २७ ॥

इति अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिभुङ्क्ते रक्तपित्तनिदानं

नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो गुल्मनिदानं व्याख्यास्यामः ।

इति ह्यस्माद् भगवानात्रेयः ।

इह खलु पञ्च गुल्मा भवन्ति । तद्यथा—वातगुल्मः पित्तगुल्मः श्लेष्मगुल्मो निचयगुल्मः शोणितगुल्म इति ॥ १ ॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच कथमिह भवन् । पश्चानां गुल्मानां विशेषमभिजानीमहे । न ह्यविशेषं श्लेष्मगुल्मोपधविदपि भिषक् प्रगमनममर्य इति ॥ २ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः । समुत्थानपूर्वरूपनिद्रयेटनीपदविशेषेभ्यो विशेषविज्ञानं गुल्मानां भवत्यन्येषाञ्च रोगाणामावेग ! तत् तु खलु गुल्मेषु तद्यमानं निबोध ॥ ३ ॥

यदा पुरुषो वातनी विशेषेण च्चरयमनविरचनातीमापामन्यतमेन कर्मनेन कर्मितो वातन्माहारमाहरति शीतं

विशेषेणातिमात्रस्येहपूर्वं वा वमनविरचने पिवत्यनुदीर्घान्
वातमूत्रपुरीषवेगान् निरुणद्धि अत्यशितो वा पिबति नवोदक-
मतिमात्रमतिमात्रसंक्षोभिणा वा यानेन याति अतिव्यवायव्या-
याममद्यरुचिर्वाभिघातमिच्छति वा विषमाशनशयनस्थानचंक्र-
मणसेवी वा भवति अन्यद्वा किञ्चिदेवंविधं वा अतिमात्रं व्याया-
मजातं वा आरभते तस्यापचाराद्वातः प्रकोपमापद्यते ॥ ४ ॥

स प्रकुपितो महास्रोतोऽनुप्रविश्य रौच्यात् कठिनीकृत्याद्भुत्य
पिण्डितोऽवस्थानं करोति । हृदि वस्तौ पार्श्वयोर्नाभ्यां वा
स शूलमुपजनयति । स वातजन्याननेकविधान् वेदना-
विशेषान् जनयति ग्रन्थीधानेकविधान् । पिण्डितश्चावतिष्ठते
स पिण्डितत्वाद् गुल्मा इत्युपचर्यते ॥ ५ ॥

स मुहुरादधाति मुहुरल्पत्वमापद्यते अनियतवेदनाच्चल-
त्वाद्वायोः पिपीलिकासंप्रकीर्णं इव तोदस्फुरणायामसङ्कोचहर्ष-
प्रलयोदयबहुनस्तदातुरश्च सूच्येव शङ्कुनेव चातिविद्वमात्मानं
मन्यतेऽपि च दिवसान्ते ज्वर्यते शुथति चाम्प्यास्यमुच्छ्वास-
स्योपरुध्यते हृथन्ति रोमाणि वेदनायाः प्रादुर्भावे प्लीहा-
टोपान्त्रकूजविपाकोदावर्त्ताङ्ग-मर्दमन्याशिरः-शङ्खशूलत्रध्रोगा-
श्चैनमुपद्रवन्ति कृष्णारुणपरुषत्वङ्गखनयनवदनमूत्रपुरीषश्च
भवंति निदानोक्तानि चास्य नोपशेरते विपरीतानि चोपशेरत
इति वातगुल्मः ॥ ६ ॥

तैरेव तु कर्षणैः कर्षितस्याम्बलवणकटुकचारोष्णतीक्ष्णशुष्क-
व्यापपद्ममद्यहरितकफलाग्नानां विदाहिनाच्च शाकमांसाना-
मुपयोगादजीर्णाध्यशनाद्रीच्यातुगते चामाशये वमनविरचनम
तिबेलसन्धारणं वातातपी चातिसेवमानस्य पित्तं सह मारुतेन
प्रकोपमापद्यते ॥ ७ ॥

तत् प्रकुपितं मारुतं चामाशयैकदेशे संवर्ष्यं तानेव वेदना-

प्रकारानुपजनयति ये उक्ता वातगुल्मे पित्तं तेन विदहति कुक्षौ
 हृद्युरसि कण्ठे वा स विदह्यमानः सधूममिवीक्षारमुद्गिरत्वन्ना-
 न्वितं गुल्मावकाशयास्य दह्यते दूयते धूयते उष्मायते स्थियति
 क्लियति मृदुशिथिल इव चाम्पशासहोऽल्परोमाश्चो भवति ज्वर-
 भ्रमदबधुपिपासागलवदनतालुशोषप्रसोहविड्भेदाद्य भवन्ति ।
 हरितहारिद्रत्वङ्नखनयनवदनमूत्रपुरीषय भवति निदानो-
 क्तानि चास्य नोपशेरते विपरीतानि चास्य चोपशेरत इति
 पित्तगुल्मः ॥ ८ ॥

तैरेव तु कर्पणैः कर्षितस्यात्यशनात् स्निग्धगुरुमधुरशीता-
 शनात् पिष्टेक्षुक्षीरमापतिलगुडविकृति सेवनभक्ष्यानाहरित-
 कातिप्रणयनादानूपौदकग्राम्यमांसातिभक्षणात् सन्धारणाटति-
 सुहितस्य चातिप्रगाढमुदकपानात् संचोभणाद्वा शरीरस्य श्लेष्मा
 सह मारुतेन प्रकोपमापद्यते ॥ ९ ॥

तं प्रकुपितं मारुत आमाशयैकदेशे संवर्त्तं तानेव वेदना-
 प्रकारानुपजनयति य उक्ता वातगुल्मे । श्लेष्मा त्वस्य शीतज्व-
 रारोचकाविपाकाङ्गमर्दहर्षहृद्गच्छर्दिनिद्रालस्यस्तैमित्यगौर-
 वशिरोऽभितापानुपजनयति ॥ १० ॥

अपि च ।—

गुल्मस्य स्वैर्यगौरवकाठिन्यावगाढसुप्तताः तथा कासस्त्राम-
 प्रतिश्यायान् राजयक्ष्माणश्चातिप्रहृदः श्लैत्वं त्वङ्नखनयनवदन-
 मूत्रपुरीषेषु उपजनयति । निदानोक्तानि चाम्य नोपशेरते तद्वि-
 परीतानि चोपशेरत इति श्लेष्मगुल्मः । त्विदोपहेतुलिङ्गमन्नि-
 पातात् तु सान्निपातिकं गुल्ममुपदिशन्ति कुशलाः । स प्रति-
 पिडोपक्रमत्वादसाध्यो निचयगुल्मः ॥ ११ ॥

शोणितगुल्मस्तु खनु म्रियते एव भवति न पुरुषम्य । गर्भ-
 कोष्ठार्त्तवागमनवैशेष्यात् ॥ १२ ॥

पारतन्त्र्यादवैशारद्यात् सततमुपचारानुरीधाद्देगानुदीर्णानु-
परुम्भन्त्या आमगर्भं वापि अचिरात् पतिते तथाप्यचिरप्रजाताया
ऋतो वा वातप्रकोपनान्यासेवमानाया वातः प्रकोपमापद्यते ॥
स प्रकुपितो योन्या मुखमनुप्रविश्यात्तवमुपरुणद्धि मासि मासि
तदात्तवमुपरुध्यमानं कुक्षिमभिवर्द्धयति ॥ १३ ॥ १४ ॥

तस्याः शूलकासातीसारच्छर्द्य-रोचकाविपाकाङ्गमर्दनिद्रा-
ः लस्यकफप्रसेकाः समुपजरयन्ते स्तनयोश्च स्तन्यमोष्ठयोः स्तन-
मण्डलयोश्च काष्ठीं ग्लानिः चक्षुषोर्मूर्च्छा हृत्प्रासी दोहदः
श्वेयथुः पादयोरीपञ्चोद्गमोरोमराज्या योन्याद्याजननत्वमपि च
योन्या दीर्गान्ध्यामासावथोपजायते ॥ १५ ॥

केवलस्यास्या गुल्मः सन्दते तामगर्भां गर्भिणीमित्याहुर्मूढाः
॥ १६ ॥

एयान्तु खलु पश्चानां गुल्मानां प्राग्भिनिर्वृत्तेरिमानि पूर्व-
रूपाणि । तदुच्यते ।—

अनन्नाभिलषणमरोचकाविपाकावग्निरूपस्य विदाहो भुक्तस्य
पाककाले चायुक्त्या हृदिरुद्गारो वातमूत्रपुरीषवेगाणामप्रादु-
र्भावः प्रादुर्भूतानाञ्चाप्रवृत्तिः सङ्गः रूपदागमनं वा वातशूलाटो-
पान्द्रकृजनपरिहर्षणाभिहृत्तपुरीषता अबुमुच्चा दीर्घं शीघ्रं-
त्यस्य चासहत्वमिति गुल्मपूर्वरूपाणि ॥ १७ ॥

सर्वेष्वपि च गुल्मेषु न कश्चिद्वातादृते सम्भवति । गुल्मस्तेषां
मन्निपातजमसाध्यं ज्ञात्वा नोपक्रमेत् । एकदोषजे तु यथा-
स्वमारम्भं प्रणयेत् संसृष्टांस्तु साधारणेन कर्मण्योपचरेत् ॥ १८ ॥

यद्वा अन्यदप्यधिरुद्धं मन्येत तदवचारयेद्दिभञ्च गुरुलाघव-
मुपद्रवार्णा समीक्ष्य गुरुपद्रवांस्वरमाणः चिकित्सेज्जघन्यमि-
तरांस्वरमाणस्तु विशेषमुपलभ्य गुल्मेष्वाल्पयिके कर्मणि वात-
चिकित्सितं प्रणयेत् ॥ १९ ॥

श्लेष्मेदी वातहरी श्लेष्मोपसंहितश्च मृदुविरचनं यक्षीन-
म्लक्षणमधुरांशु रसान् युक्तितोऽवचारयेत् मारुते ह्युपशान्ते
स्वल्पेनापि प्रयत्नेन शक्यमन्योऽपि दोषो नियन्तुं गुल्मोऽपि ॥२०॥

तत्र श्लोकी ।

गुल्मिनामनिलशान्तिरूपायैः सर्वशो विधिवदाचरितव्या ।

मारुते ह्यवजितेऽन्यमुदीर्णं दोषमल्पमपि कर्म निहन्यात् ॥२१॥

संख्यानिमित्तरूपाणि पूर्वरूपमथापि च ।

दृष्टं निदाने गुल्मानामुपदेशश्च कर्मणाम् ॥ २२ ॥

इति अग्निप्रवेगकृते तन्ने चरकप्रतिसंज्ञकते गुल्मनिदानं

नाम दशोऽध्यायः समाप्तः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

प्रमेहनिदानम् ।

अथातः प्रमेहनिदानं व्याख्यास्याम ।

इति हस्माह भगवानात्रेयः ।

त्रिदोषकोपनिमित्ता विंशतिः प्रमेहविकाराः, चापरैऽपरि-
संख्येयाः । तत्र यथा त्रिदोषप्रकोपः प्रमेहानभिनिवर्त्तयति
तथानुव्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इह खलु निदानदोषदूष्यविशेषेभ्यो विकाराणां विघात-
भावाभावप्रतिविशेषा भवन्ति ॥ २ ॥

यदा ह्येते त्रयो निदानादिविशेषाः परस्परं नानुवध्नन्ति यथा-
प्रकर्षादवलीयांसो वानुवध्नन्ति न तदा विकाराभिनिर्वृत्तिः ।
चिरादाप्यभिनिवर्त्तन्ते तन्वो वा भवन्त्यथवाप्य ययोक्तसर्व-
लिङ्गाविपर्ययेण विपरीता इति सर्वविकारविघातभावाभाव-
प्रतिविशेषाभिनिर्वृत्तिर्हेतुरुक्तः ॥ ३ ॥

तत्र इमे निदानादिविशेषाः श्लेष्मनिमित्तानां प्रमेहाणामाग-
धभिनिर्वृत्तिकराः । तद्यथा,—

हायनकयवचीनकोहालकनैपधोक्तमुकुन्दकमहात्रीहि-
प्रमोदकसुगन्धकानां नवानानामतिवेलमतिप्रमाणेनोपयोगः ।
तथा सर्पिष्मतां नवहरेणुमापसूपानां ग्राम्यानूपौदकानां मांसानां
शाक्तिलपलपिष्टान्नपायसकृशरविलेपीक्षुविकाराणां क्षीर-
मन्दकदधिद्रवमधुरतरुणप्रायाणामुपयोगे मृजाव्यायामवर्जन-
स्वप्नशयनासनप्रसङ्गे यच्च कश्चिद्विधिरन्योऽपि श्लेष्ममेदीमूत्रसंज-
ननः सर्वः स निदानविशेषः ॥ ४ ॥

बहुद्रवन्नेषा दोषविशेषः बहुवहं मेदी मांसञ्च शरीरक्लेदः
शुक्रं शोणितञ्च वसा मज्जा लसीका रसयोजः संख्याता इति
द्रव्यविशेषाः ॥ ५ ॥

त्रयाणामेषां निदानादिविशेषाणां सन्निपाते क्षिप्रं श्लेष्मा
प्रकोपमापद्यते प्रागतिभूयस्वात् । स प्रकुपितः क्षिप्रमेव
शरीरे विसृप्तिं लभते । शरीरशैथिल्यात् स विसर्पन् शरीरे
मेदसैवादितो मिथीभावं गच्छति । मेदसश्चैव बहुवहत्वात्मेदसश्च
गुणानां गुणैः समानगुणभूयिष्ठत्वात् स मेदसा मिथीभावं गच्छन्
द्रूपयत्येतद्विस्तृतत्वात् स विकृतो दुष्टेन मेदसोपहितः शरीर-
क्लेदमांसाभ्यां संसर्गं गच्छति । क्लेदमांसयोरतिप्रमाणाभि-
वृद्धित्वात् स मांसे मांसप्रदोपात् पूतिमांसपिडकाः शराविका-
कच्छपिकाद्याः संजनयति अप्रकृतिभूतत्वात् शरीरक्लेदं पुनर्द्रूप-
यन् मूत्रत्वेन परिणमयति । मूत्रवहाणां स्रोतसां वह्णवस्तिप्रभ-
वाणां मेदःक्लेदोपहितानि गुरुणि सुखान्यासाद्य प्रतिरुध्यते ।
ततः स्वैर्घ्नं क्लृभ्यन्तं जग जन्वन्ति प्रकृतिविकृतिभूतत्वात् ॥ ६ ॥

शरीरक्लेदस्तु श्लेष्ममेदीमिश्रः प्रविशन् मूत्राशयं मूत्रत्व-
मापद्यमानः श्लेष्मिकैरेभिर्दंशभिर्गुणैरुपसृज्यते वैषम्यहानि-
वृद्धियुक्तैः । तद्यथा,—

श्वेतशीतमूर्त्तपिच्छिलाच्छ्लिग्निग्धगुरुमधुरसान्द्रप्रसादगन्धै-

स्तत्र येन गुणेनैकेनानेकेन वा भूयस्तरमुपसृज्यते, तत् समाख्यं
गौणं नामविशेषं प्राप्नोति ॥ ७ ॥

ते तु खलु इमे दश प्रमेहा नामविशेषेण भवन्ति । तथा
उदकमेहयेक्षुमेहय सान्द्रमेहय सान्द्रप्रसादमेहय शुक्लमेहय
शुक्रमेहय शीतमेहय सिकतामेहय शनैर्महय लालमेहयेति ॥
८ ॥

ते दश प्रमेहाः साध्याः समानगुणमेदःस्थानत्वात् कफस्य
प्राधान्यात् समानक्रियत्वाच्च ॥ ९ ॥

तत्र श्लोकाः श्लेषप्रमेहविज्ञानार्थाः ।

अच्छं बहुसितं शीतं निर्गन्धमुदकोपमम् ।
श्लेषकोपाद्गरो मूत्रमुदमेहौ प्रमेहति ॥ १० ॥
अत्यर्थमधुरं शीतमीपत्पिच्छिलमाविलम् ।
काण्डेक्षुरससद्भाशं श्लेषकोपात् प्रमेहति ॥ ११ ॥
यस्य पर्युसितं मूत्रं सान्द्रो भवति भाजने ।
पुरुषं कफकोपेन तमाहुः सान्द्रमेहिणम् ॥ १२ ॥
यस्य संहन्यते मूत्रं किञ्चित् किञ्चित् प्रसीदति ।
सान्द्रप्रसादमेहोति तमाहुः श्लेषकोपतः ॥ १३ ॥
शुक्लं पिष्टनिभं मूत्रमभीक्ष्णं यः प्रमेहति ।
पुरुषं कफकोपेन तमाहुः शुक्लमेहिनम् ॥ १४ ॥
शुक्राभं शुक्रमिथं वा मुहुर्महति यो नरः ।
शुक्रमेहिणमेवाहुः पुरुषं श्लेषकोपतः ॥ १५ ॥
अत्यर्थशीतमधुरं मूत्रं चरति यो भयम् ।
शीतमेहिनमाहुस्तं पुरुषं श्लेषकोपतः ॥ १६ ॥
मूर्त्तामूत्रगतान् दोषानणून् मेहति यो नरः ।
सिकतामेहिनं विद्याद्वरं तं श्लेषकोपतः ॥ १७ ॥
मन्दं मन्दमवेगन्तु कृच्छ्रं यो मूत्रवेच्छनैः ।

श्वैर्मेहिनमाहुस्तं पुरुषं श्लेष्मकोपतः ॥ १८ ॥

तन्तुवदमिवालालं पिच्छिलं यः प्रमेहति ।

आलालमेहिनं विद्यात् तं नरं श्लेष्मकोपतः ॥ १९ ॥

इत्येते दश प्रमेहाः श्लेष्मप्रकोपनिमित्ता व्याख्याताः ।

उष्णाम्ल-लवण-चारकटुकाजीर्णभोजनोपसेविन-स्तथाति-
नीक्ष्णातपाग्निसन्तापश्चमक्रोधविषमाहारोपसेविनश्च तथात्मक-
परीरस्यैव क्षिप्रं पित्तं प्रकोपमापद्यते ॥ २० ॥

तत् प्रकुपितं तयैवानुपूर्व्यां प्रमेहानिमान् षट् क्षिप्रमभि-
निर्वर्त्तयति ॥ २१ ॥

तेषामपि च पित्तगुणविशेषेण नामविशेषाः । तद्यथा,—

चारप्रमेहस्य कालमेहस्य नीलमेहस्य लोहितमेहस्य मञ्जिष्ठा-
मेहस्य हरिद्रामेहस्येति तेषुभिरेव चाराम्ललवणकटुकविस्त्रीणैः
पित्तगुणैः पूर्ववत् समन्विताः । सर्व एव ते याम्याः विषमगुण-
मेद-स्थानत्वाद्द्विरुद्धोपक्रमत्वाच्चेति ॥ २२ ॥

तत्र श्लोकाः पित्तप्रमेहविज्ञानार्थाः ।

गन्धवर्णरसस्पर्शैर्यथा चारस्तथात्मकम् ॥

पित्तकोपान्नरो मूलं चारमेही प्रमेहति ॥ २३ ॥

मसीवर्णमजस्रं यो मूत्रमुष्णं प्रमेहति ।

पित्तस्य परिकोपेण तं विद्यात् कालमेहिनम् ॥ २४ ॥

चापपचनिभं मूत्रमम्लं मेहति यो नरः ।

पित्तस्य परिकोपेण तं विद्यात्नीलमेहिनम् ॥ २५ ॥

विस्रं लवणमुष्णञ्च रक्तं मेहति यो नरः ।

पित्तस्य परिकोपेण तं विद्याद्रक्तमेहिनम् ॥ २६ ॥

मञ्जिष्ठारूपि योऽजस्रं भृशं विस्रं प्रमेहति ।

पित्तस्य परिकोपात् तं विद्यात्माञ्जिष्ठमेहिनम् ॥ २७ ॥

हरिद्रोदकसङ्घामं कटुकं यः प्रमेहति ।

पित्तस्य परिकोपात् तु विद्याहारिद्रमेहिणम् ॥ २८ ॥

इति पट् प्रमेहाः पित्तप्रकोपनिमित्ता व्याख्याताः ।

कटुककपायतिकारुचलघुशीतव्यवायव्यायामवमनविरेचनास्या-
पमशिरोविरेचनातियोग-सन्धारणानगनाभिघातातपोद्वेगशोक-
शोणिताभिपेकजागरणविषमशरीरन्यासानुपसेधमनस्य तथा-
त्मकशरीरस्यैव क्षिप्रं वायुः प्रकोपमापद्यते । स प्रकुपितस्तथा-
त्मके शरीरे विसर्पन् यदा वसामादाय मूत्रवहाणि स्रोतांसि
प्रतिपद्यते तदा वसामेहमभिनिर्वर्त्तयति ॥ २९ ॥

यदा पुनर्मज्जानं मूत्रवस्तावाकर्षति तदा मज्जमेहमभिनि-
र्वर्त्तयति ॥ ३० ॥

यदा लसीकां मूत्राशयेऽभिवहन् मूत्रमनुबन्धेशातयति
लसीकातिबहुत्वादिक्षेपणाच्च वायोः खल्वस्यातमूत्रप्रवृत्तिसङ्गं
करोति, तदा स मत्त इव गजः चरत्यजस्रं मूत्रमवेगं तं हस्ति-
मेहिनमाचक्षते ॥ ३१ ॥

श्रीजः पुनर्मधुरस्वभावं तदयदा रीच्यात् वायुः कपायत्वे-
नाभिसंसृज्य मूत्राशयेऽभिवहति तदा मधुमेहिनं करोति ॥ ३२ ॥

तानिमांश्चतुरः प्रमेहान् घातजानसाध्यानाचक्षते । महा-
त्ययिकत्वादिप्रतिषिद्धोपक्रमत्वात् तेषामपि च पूर्ववद्गुणादिशे-
षेण नाम विशेपाः ॥ ३३ ॥

तदयथा ।—

वसामेहस्य मज्जमेहस्य हस्तिमेहस्य मधुमेहयेति ॥ ३४ ॥

तत्र श्लोकाः वातप्रमेहविशेषविज्ञानार्थाः ।

वसामिथं वसामच्च मूत्रं मेहति यो नरः ।

वसामेहिनमाहुस्तमसाध्यं घातकोपतः ॥ ३५ ॥

मज्जानं सच्च मूत्रेण मुहुर्मेहति यो नरः ।

मज्जमेहिनमाहुस्तमसाध्यं घातकोपतः ॥ ३६ ॥

हस्ती मत्त इवाजस्रं मूत्रं चरति यो भ्रशम् ।

हस्तिमेहिनमाहुस्तमसाध्यं वातकोपतः ॥ ३७ ॥

कपायमधुरं पाण्डुं रुचं मेहति यो नरः ।

वानकोपादसाध्यं तं प्रतीयान्मधुमेहिनम् ॥ ३८ ॥

इति चत्वारः प्रमेहा वातप्रकोपनिमित्ताः ।

ते एवं त्रिदोषप्रकोपनिमित्ता विंशतिप्रमेहा व्याख्याताः ।

वयस्तु दोषाः प्रकुपिताः प्रमेहानभिनिवर्त्तयिष्यन्त इमानि
पूर्वरूपाणि दर्शयन्ति ॥ ३९ ॥

तद्यथा—जटिलीभावं केशेषु माधुर्यमास्ये करपादयोः
सुप्ततां दाहं मुखतालुकण्डशोषं पिपासामालस्यं मलञ्च काये
कायच्छिद्रेपूपदेहं परिदाहं सुप्ततां चाङ्गेषु पट्पदपिपीलिकाभिः
शरीरमूत्राभिसरणं मूत्रे च मूत्रदोषान्वितं शरीरगन्धं निद्रां
तन्द्राञ्च सर्वकालमिति ॥ ४० ॥

उपद्रवास्तु खलु प्रमेहिणां दृष्ट्यातीसारज्वरदाहदौर्बल्या-
रोचकाविपाकाः पूतिमांसपिङ्का अलजीविद्रध्यादयश्च तत्-
प्रसङ्गात् भवन्ति ॥ ४१ ॥

तत्र साध्यान् प्रमेहान् संशोधनोपशमनैर्यथार्हंमुपपादये-
च्चिकित्सेच्चेति ॥ ४२ ॥

तत्र श्लोकाः । गृध्रमभ्यवहार्येषु स्नानचक्रमणादिषु ।

प्रमेहः क्षिप्रमभ्येति नीचद्रुममिवाण्डजः ॥ ४३ ॥

मन्दोक्ताहमतिस्थूलमतिस्निग्धं महाशनम् ।

मृत्युः प्रमेहरूपेण क्षिप्रमादाय गच्छति ॥ ४४ ॥

यस्त्वाहारं शरीरस्य धातुसाम्यकरं नरः ।

सेवते विविधाद्यान्याद्येष्टाः स सुखमश्रुते ॥ ४५ ॥

तत्र श्लोकाः । हेतुव्याधिविशेषाणां प्रमेहाणाञ्च कारणम् ।

दोषधातुसमायोगो रूपं विविधमेव च ॥ ४६ ॥

दश श्लेष्मकता यस्मात् प्रमेहाः पद् च पित्तजाः ।

यथा करोति वायुश्च प्रमेहांचतुरो वली ॥ ४७ ॥

साध्यासाध्यविशेषाद्य पूर्वरूपाण्युपद्रवाः ।

प्रमेहाणां निदानेऽस्मिन् क्रियासूत्रञ्च भाषितम् ॥ ४८ ॥

इति अत्रिदेशकते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते प्रमेहनिदानं

नाम अतुर्थोऽध्यायः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातः कुष्ठनिदानं व्याख्यास्यामः ।

इति हस्माह भगवान् आत्रेयः ।

सप्त द्रव्याणि कुष्ठानां प्रकृतिविकृतिमापन्नानि भवन्ति । तदुच्यते ।—वयो दोषा वातपित्तश्लेष्माणः प्रकीर्णविकृता द्रव्याश्च शरीरघातवस्त्वद्भांसशोणितलसीकाश्चतुर्धा दोषोपघातविकृता इति एतत्सप्तानां सप्तधातुकमेवंगतमाजननं कुष्ठानामतः प्रभवाण्यभिनिर्वर्त्यमानानि केवलं शरीरमुपतपन्ति । न च किञ्चिदस्ति कुष्ठम् एकदोषप्रकीर्णनिमित्तम् ॥ १ ॥

अस्ति तु खलु समानप्रकृतीनामपि सप्तानां कुष्ठानां दोषांशबलविकल्पानुबन्धस्थानविभागेन घटनावर्णसंस्थानप्रभावनामचिकित्सितविशेषः ॥ २ ॥

स सप्तविधोऽष्टादशविधोऽपरिसंख्येयविधो वा ॥ ३ ॥

दोषा हि विकल्पनैर्विकल्प्यामाना विकल्पयन्ति विकारानसंस्थानमाध्यभावात् तेषां विकल्पविकारसंस्थानेऽतिप्रसङ्गमभिसमीक्ष्य सप्तविधमेव कुष्ठविशेषमुपदेक्ष्यामः ॥ ४ ॥

इह वातादियु त्रिषु प्रकुपितेषु त्वगादींश्चतुरः प्रद्रूपयन्तु वानेऽधिकतरं कपालकुष्ठमभिनिर्वर्तते । पित्ते त्वीदुम्बरं श्लेष्मणि मण्डलकुष्ठम् ॥ ५ ॥

वातपित्तयोर्ऋथजिह्वं पित्तश्लेष्मणोः पुण्डरीकं श्लेष्म-
मारुतयोः सिद्धकुष्ठं सर्वदोषातिहृद्यौ काकणकमभिनिर्वर्तते ।
इत्येवमेव सप्तविधः कुष्ठविशेषो भवति ॥ ६ ॥

स चैष भूयोऽतः प्रकृतिविकल्पनया भूयसीं विकारसंख्या-
मापद्यते ॥ ७ ॥

तत्रेदं सर्वकुष्ठनिदानं पुनः समासेन उपदेक्ष्यामः । शीतीष्ण-
व्यत्यासमलानुपूर्व्यापसेवमानस्य तथा सन्तर्पणापतर्पणाभ्यवहा-
र्यव्यत्यासं च मधुपाणितमस्यमूलककाकमाचीः सततमतिमात्र-
मप्यजीर्णं समश्नतश्चिन्तितमश्न पयसा हायनकयवकचीनको-
दालककोरद्रूपप्रायाणि चात्रानि क्षीरदधितक्रकोलकुलत्य-
मापातसीयूपकुसुम्भस्त्रेह्वन्येतैद्यापि सहितस्य व्यवाय व्यायाम-
सन्तापानप्युपसेवमानस्य भयश्चमसन्तापोपहतस्य सहसा शीतो-
दकमधतरतो विदग्धमाहारमनुस्निग्ध विदाहीन्यभ्यवहरतः
हृदिश्च प्रतिघ्नतः स्नेहांश्चाभिचरतः युगपत् त्रयो दोषाः प्रकोप-
मापद्यन्ते । त्वगादयः चत्वारः शैथिल्यमापद्यन्ते । तेषु शिथि-
लेषु दोषाः प्रकुपिताः स्थानमभिगम्य सन्तिष्ठमानाः तानेव
त्वगादीन् दूषयन्तः कुष्ठान्यभिनिर्वर्तयन्ति ॥ ८ ॥

तत्रेमानि पूर्वरूपाणि । तद्यथा—अस्वेदनमतिस्वेदन पारु-
ष्यमतिश्लेष्णता वैवर्ण्यं काण्डूनिस्तोदः सुप्तता परिदाहः परि-
हर्षो लोमहर्षो खरत्वसुप्सायणं गौरव श्लयशुर्वीमर्षागमनम्
अभीक्ष्णं कायच्छिद्रेषूपदाहः पक्वदग्धदष्टचतोपस्खलितेष्वति-
मात्रं वेदना स्त्रल्पानामपि च ब्रह्मणां दुष्टिरसरोहृष्यञ्चेति
तेभ्योऽनन्तरं कुष्ठानि जायन्ते ॥ ९ ॥

तेषामिदं वेदनावर्णसंस्थानप्रभावनामविशेषविज्ञानम् ।
तद्यथा ।—रूक्षारुणपरुपाणि विषमविष्टतानि खरपर्यन्तानि
तनून्मुद्गुत्तवह्निस्तनूनि सुप्तसुप्तानि हृषितलोमाचितानि नि-

स्तोदवहुलानि अल्पकण्डूदाहपूयलसीकान्याशुगतिसमुत्थानानि
 आशुभेदीनि जन्तुमन्ति क्षण्यारुणकपालवर्णानि कपालकुष्ठा-
 नीति विद्यात् ॥ १० ॥

तास्त्राणि ताम्बरोमराजीभिरवनडानि बहुलानि बहुबहुल-
 रक्तपूयलसीकानि कण्डू-क्लेद-कोथदाहपाकवन्त्याशुगतिसमु-
 त्थानभेदीनि ससन्तापक्रिमीण्युदुम्बरफलपक्ववर्णान्युदुम्बरकुष्ठा-
 नीति विद्यात् ॥ ११ ॥

स्निग्धानि गुरुस्थुत्सेधवन्ति श्लेष्णस्थिरपीनपर्यन्तानि शुक्ल-
 रक्तावभासानि बहुलबहुलशुक्लपिच्छलस्रावीणि शुक्लरोमराजी-
 सन्तानानि बहुकण्डूक्रिमीणि सक्तगतिसमुत्थानभेदीनि परि-
 मण्डलानि मण्डलकुष्ठानीति विद्यात् ॥ १२ ॥

परुषाण्यरुणवर्णानि वह्निरस्तः श्यावानि नीलपीतताम्बाव-
 भासान्याशुगतिसमुत्थानान्यल्पकण्डूक्लेदक्रिमीणि दाहभेदनि-
 स्तोदपाकबहुलानि शूकोपहतोपमानवेदनान्युत्सन्न-मध्यानि
 तनुपर्यन्तानि कर्कशपिडकाचितानि दीर्घपरिमण्डलानि ऋष्य-
 जिह्वाकृतीनि ऋष्यजिह्वानीति विद्यात् ॥ १३ ॥

शुक्लरक्तावभासानि रक्तपर्यन्तानि रक्तशिराराजीसन्तान्युत्सेध-
 वन्ति बहुबहुलरक्तपूयलसीकानि कण्डूक्रिभिदाहपाकवन्त्या-
 शुगतिसमुत्थानभेदीनि पुण्डरीकपलाशसंकाशानि पुण्डरीका-
 षीति विद्यात् ॥ १४ ॥

परुषारुणविगीर्णवंहिस्तनून्यन्तःस्निग्धानि शुक्लरक्तावभा-
 सानि बहुबहुलवेदनान्यल्पकण्डूदाहपूयलसीकानि लघुसमुत्था-
 नान्यल्पभेद-क्रिमीण्यलावु-पुष्प-सङ्काशानि सिध-कुष्ठानीति
 विद्यात् ॥ १५ ॥

काकण्ठिकावर्णान्यादी पद्यात् सर्वकुष्ठलिङ्गसमन्वितानि
 पापीयसां सर्वकुष्ठलिङ्गसम्भवेनानेकवर्णानि काकण्ठिकानीति
 विद्यात् ॥ १६ ॥

तान्यसाध्यानि साध्यानि पुनरितराणि । तत्र यदसाध्यं
तदसाध्यतां नातिवर्त्तते । साध्यं पुनः किञ्चित् साध्यतामति-
वर्त्तते कदाचिदपचारात् ॥ १७ ॥

साध्यानीह षट्काकणकवज्ज्यानि अचिकित्स्थमानानि
अपचारतो वा दोषैरभिष्यन्दमानानि असाध्यतामुपयान्ति ॥ १८ ॥

साध्यानामपि हृष्येक्षमाथानामेपां त्वद्भांसशोणितलसी-
काकोयक्तेदसंस्वेदजाः क्रिमयोऽभिभूच्छन्ति । ते भक्ष्यन्तो
त्वगादीन् दोषान् पुनर्दूषयन्तः इमानुपद्रवान् पृथक् पृथगुत्पा-
दयन्ति ॥ १९ ॥

ततो वातः श्लावारुणपरुषवर्णतामपि च रौक्ष्यशूलशोथ-
तोदवेपथुर्हर्षसङ्घोचायासस्तम्भसुप्तिभेदभङ्गान् । पित्तं पुनर्दाह-
स्वेदक्तेदकोयकण्डूस्त्रावपाकरागान् । श्लेष्मा त्वस्य श्लेथ्यशैत्या-
स्यैथ्यक्रीण्डुगौरवोत्सेधोपस्नेहोपलेपान् । क्रिमयस्त्वगादीश्चतुरः
शिराः स्नायून्यस्थीन्यपि च तरुणानि खादन्ति ॥ २० ॥

अस्यामवस्थायामुपद्रवाः कुष्ठिनं सृशन्ति । तदुयथा ।—
प्रस्रवणमङ्गभेदः पतनान्यङ्गावयवधानां दृष्ट्याज्वरातीसारदा-
हदीर्घल्यारोचकाविपाकाश्च तद्विधमसाध्यं विद्यादिति ॥ २१ ॥

नत्र श्लोकाः ।

साध्योऽयमिति यः पूर्वं नरो रोगमुपेक्षते ।

स किञ्चित्कालमासाद्य ऋत एवावबुध्यते ॥ २२ ॥

यस्तु प्रागेव रोगेभ्यो रोगेषु तरुणेषु च ।

भेषजं कुरुते सम्यक् स चिरं सुखमश्नुते ॥ २३ ॥

यथा स्वल्पेन यत्नेन च्छिद्यते तरुणस्तरुः ।

स एवातिप्रहृष्टस्तु न सुच्छेद्यतमो भवेत् ॥ २४ ॥

एवमेव विकारोऽपि तरुणः साध्यते सुखम् ।

विहृष्टः साध्यते कृच्छ्रादसाध्यो वापि जायते ॥ २५ ॥

संख्याद्रव्याणि दीपाद्य हेतवः पूर्वसलक्षणम् ।

रूपाण्युपद्रवाद्योक्ताः कुठानां कौष्ठिके पृथक् ॥ २६ ॥

इति परिप्रेक्षकृत तन्मे चरकप्रतिषेधकृत कुठनिदान नाम

पद्यमोऽध्यायः ॥ ३ ॥

पष्ठोऽध्यायः ।

शोषनिदानम् ।

अथात शोषनिदानं व्याख्यास्यामः ।

इति हस्माह भगवानात्रेयः ।

इह खलु चत्वारि शोषस्यायतनानि । तद्वयया ।—

माहसं सन्धारणं चयो विपममतिमिति ॥ १ ॥

तत्र यदुक्तं माहसं शोषस्यायतनमिति तदनुव्याख्यास्यामः ।

यदा पुरुषो दुर्बलो हि मन् बलवता सह विगृह्णामि अतिमहता वा धनुषा व्यायच्छति जल्पति वातिमात्रमतिमात्रं वा भारमुद्वहति अशु वाप्लवते चातिदूरमुत्सादनपदाघातने वातिप्रगाढमामेवते अतिप्रकृष्टं वाध्वानं द्रुतमभिपतति अभिहन्यते वान्यत् वा किञ्चिदेवंविधं विपममतिमात्रं वा व्यायामजातमारभते तस्यातिमात्रेण कर्मणा उरः चण्डवृत्ते तस्य उरःचतमुपप्लवते वायुः । स तत्रावस्थितः श्लेष्माणसुरःस्यमुपसंगृह्य शोषयन् विहरत्यूर्ध्वमधस्तिर्यक् च ॥ २ ॥

योऽंशस्तस्य शरीरमन्यीन् आविशति तेन जृम्भाद्गमर्दी ज्वर-
शोषजायते । यस्त्वाम्नाशयमुपेति तेन रोगा भवन्ति उरस्या
अरोचकश्च । यः कण्ठं प्रपद्यते कण्ठस्वनमुद्भंसते स्वरसाव
भीदति यः प्राणवहानि स्रोतांस्येति तेन श्वासः प्रतिश्यायशोष-
जायते । यः शिरस्यवतिष्ठते शिरसोनोपहन्यते ॥ ३ ॥

ततः चण्णनाचैश्वोरसो विदमगतित्वाच्च धायोः कण्ठसोऽहंस-

नात् कासः संजायते । कासप्रसङ्गादुरसि क्षते स शोणितं ष्ठीवति,
शोणितागमाच्चास्यदौर्गन्ध्यमुपजायते । एवमेति साहसप्रभवः
साहसिकमुपद्रवाः सृशन्ति ॥ ४ ॥

ततः सोऽप्युपशोषणैरेतैरुपद्रवैरुपद्रुतः शनैः शनैरुपशुष्यति ।
तस्मात् पुरुषो मतिमान् बलमात्मनः समीक्ष्य तदनुरूपाणि
कर्माण्यारभेत कर्तुम् । बलसमाधानं हि शरीरं शरीरमूलस्य
पुरुष इति ॥ ५ ॥

तत्र श्लोकः ।

साहसं वर्जयेत् कर्म रक्षन् जीवितमात्मनः ।

जीवन् हि पुरुषस्त्रिष्टं कर्मणः फलमश्रुते ॥ ६ ॥

सन्धारणं शोषस्थायतनमिति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्यामः ।
यदा पुरुषो राजसकीपे भर्तृसमीपे वा गुरोर्वा पादमूले द्यूत-
सभं सभाजयन् स्त्रीमध्यं वानुप्रविश्य यानैर्वाप्युच्चावचैर्गच्छन्
भयात् प्रसङ्गात् झीमत्वाद् घृणित्वाद्वा निरुपद्रवागतानि वात-
मूत्रपुरीषाणि तस्य सन्धारणाहायुः प्रकोपमापद्यते ॥ ७ ॥

स प्रकुपितः पित्तश्लेष्माणौ समुदीर्योर्द्ध्वमधस्तिर्यक् च
विहरति ततश्चांशविशेषेण पूर्ववत् शरीरावयवविशेषं प्रविश्य
शूलं जनयति भिनत्ति पुरोपमुच्छोषयति वा, वाश्चै चाभिरुजति
गृह्णात्यसौ कण्ठमुरयावधमति शिरस्योपहन्ति, कासं ज्ञासं
ज्वरं स्वरमेदं प्रतिश्यायञ्चोपजनयति ॥ ८ ॥

ततः सोऽप्युपशोषणैरेतैरुपद्रवैरुपद्रुतः शनैः शनैरुपशुष्यति ।
तस्मात् पुरुषो मतिमानात्मनः शरीरेवैव योगक्षेमकरेषु प्रयतेत
विशेषेण शरीरं ह्यस्य मूलं शरीरमूलस्य पुरुष इति ॥ ९ ॥

तत्र श्लोकः ।

सर्वमन्यत् परित्वज्य शरीरमनुपालयेत् ।

तदभावे हि भावानां सर्वाभावः शरीरिणामिति ॥ १० ॥

क्षयः शोषस्यायतनमिति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्यामः । यदा पुरुषोऽतिमात्रं शोकचिन्तापरीतहृदयो भवति, ईर्ष्याक्वण्ठाभयक्रोधादिभिर्वा समाविश्यते, कृगो वा सन् रूचाद्रपानसेवी भवति, दुर्बलप्रकृतिरनाहारोऽस्याहारो वा आस्ते तदा तस्य हृदयस्यायी रसः क्षयमुपैति । स तस्योपक्षयात् संशोषं प्राप्नोति अप्रतीकाराच्चानुबध्यते यक्ष्मणा यथोपदेक्ष्यमाणरूपेण ॥ ११ ॥

यदा पुरुषोऽतिहर्षात् प्रसक्तभावः स्त्रीषु अतिप्रसङ्गमारभते तस्यातिप्रसङ्गाद्रेतः क्षयमुपैति क्षयमपि चोपगच्छति रेतसि यदि मनः स्त्रीभ्यो नैवास्य निवर्तते अतिप्रवर्तते एव तस्यातिप्रणैतसङ्कल्पस्य मैथुनमापद्यमानस्य शुक्रं न प्रवर्तते अतिमात्रोपक्षीणत्वात् । अथास्य वायुर्व्यायच्छमानस्यैव धमनीरनुप्रविश्य शोणितवाहिनीस्ताभ्यः शोणितं प्रच्यावयति तच्छुक्रक्षयात् शुक्रमार्गेण शोणितं प्रवर्तते वातानुसृतलिङ्गम् ॥ १२ ॥

अथास्य शुक्रक्षयाच्छोणितप्रवर्तनाच्च सन्धयः शिथिलीभवन्ति । रौक्ष्यमुपजायते । भूयः शरीरे दीर्घत्वमाविशति । वायुः प्रकोपमापद्यते । स प्रकुपितोऽवशकं शरीरमनुसर्पन् परिशोषयति मांसशोणिते प्रच्यावयति श्लेष्मपित्ते संरुजति पाश्चै चावगृह्णात्यमौ कण्ठमुहंसयति शिरः श्लेष्माणसुपक्लिश्य प्रतिपूरयति श्लेष्मणा सन्धींश्च प्रपीडयन् करीत्यङ्गमर्दमरोचकाविपाकौ च पित्तश्लेष्मोत्केशात् प्रतिलोमगत्वाच्च वायुर्च्चरं कासं स्वरमेदं प्रतिश्यायञ्चोपजनयति ॥ १३ ॥

ततः सोऽप्युपशोषणैरेतैरुपद्रवैरुपद्रुतः षणैः शनैरुपशुष्यति । तस्मात् पुरुषो मतिमानात्मनः शरीरमनुरक्तं शुक्रमनुरक्षेत् । परा ह्येषा फलनिर्हृत्तिराहारस्येति ॥ १४ ॥

तत्र श्लोकः । आहारस्य परं धाम शुक्रं तद्रक्ष्यमात्मनः ।

क्षये ह्यस्य बहून् रोगान् मरणं वा नियच्छति ॥ १५ ॥

विषमाशनं शोषस्यायतनमिति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्यामः ।
यदा पुरुषः पानाशनमन्वलेह्योपयोगान् प्रकृतिकरणसंयोग-
राशिदेशकालोपयोगसंस्थोपशयविषमानासेवते तदा तस्य वात-
पित्तश्लेष्माणी वैषम्यमापद्यन्ते । ते विषमाः शरीरमनुपच्यन्ते
यदा स्रोतसां मुखानि प्रतिवार्यावतिष्ठन्ते तदा जन्तुर्यदाहार-
जातमाहरति तदस्य भ्रूवपुरीषमेवोपचीयते भ्रूयिष्ठम्, नान्य-
स्तथा शरीरधातुः स पुरीषोपष्टम्भाद्वर्त्तयति ॥ १६ ॥

तस्मात् शुष्यतीति विशेषेण पुरीषमनुरक्ष्यम्, तथा सर्वेषामत्य-
र्थकशदुर्बलानाम् । तस्यानाप्याय्यमानस्य विषमाशनोपचिता
दोषाः पृथक् पृथक्पद्वैर्युञ्जतो भूयः शरीरमुपशोषयन्ति ॥ १७ ॥

तत्र वातः शूलमङ्गमर्दं कण्ठीवंसनं पार्श्वसंरोजनम् अंसाव-
मर्दनं स्वरभेदं प्रतिश्यायञ्चोपजनयति । पित्तं पुनर्ज्वरमतीसारं
मान्तर्दाहञ्च । श्लेष्मा प्रतिश्यायं शिरसो गुरुत्वं कासमरो-
चकञ्च ॥ १८ ॥

स कासप्रसङ्गादुरसि क्षते शोणितं क्षीवति । शोणितगमना-
च्चास्य दीर्घव्यमुपजायते । एवमेते विषमाशनोपचिता दोषा
राजयक्ष्माणमभिनिर्वर्त्तयन्ति ॥ १९ ॥

स तैरुपशोषणैरुद्रवैरुपद्रुतः शनैः शनैरुपशुष्यति । तस्मात्
पुरुषो मतिमान् प्रकृतिकरणसंयोगराशिदेशकालोपयोगसंस्थो-
पशयादविषमाहारमाहरेदिति ॥ २० ॥

तत्र श्लोकः ।

द्विताशी स्यान्निताशी स्यात् कालभोजी जितेन्द्रियः ।

पश्यन् रोगान् बहून् कष्टान् बुद्धिमान् विषमागनादिति ॥ २१ ॥

एतैश्चतुर्भिः शोषस्यायतनैरभ्युपसेवितैर्वातपित्तश्लेष्मा एव
प्रकोपमापद्यन्ते । ते प्रकुपिता नानाविधैरुपद्रवैः शरीरमुप-
शोषयन्ति । तं सर्वरोगाणां कष्टतमं सत्त्वा राजयक्ष्माणमा-

चक्षते भिषजः । यस्मादा पूर्वमासीद्भगवतः सीमस्योडुराजस्य
तस्माद्राजयच्छेति ॥ २२ ॥

तस्येमानि पूर्वरूपाणि । तद्यथा,—

प्रतिश्यायः क्षवधुरभीक्ष्णं श्लेष्मप्रसिको मुखमाधुर्थ्यमनन्ना-
भिलापोऽन्नकाले चायासी दीपदर्शनमदोषेऽल्पदोषेषु वा भावेषु
पातौदकान्नसूपापूपोपदंशपरिविशकेषु भुक्तवतो हृत्तासस्तथो-
ल्लेखनमाहारस्यान्तरान्तरा सुखपादस्य शोषः पाण्डोरवेक्षण-
मत्यर्थमच्छोः श्वेतता बाह्योः प्रमाणजिज्ञासा स्त्रीकामतातिष्ठणित्वं
वीभत्सदर्शनता च काये स्वप्ने हि अभीक्ष्णं दर्शनमनुदकाना-
मुदकस्थानां शून्यानाञ्च ग्रामनगरनिगमजनपदानां शुष्कदग्ध-
भग्नानाञ्च वनानां कृकलासमयूरवानरशुकसर्पकाकोलूकादिभिः
संस्पर्शनमधिरोहणं वा अश्वोष्ट्रखरवराहैर्यानिञ्च केशास्थिमस-
तुपाङ्गाररागीनाञ्चाधिरोहणमिति शोषपूर्वरूपाणि भवन्ति ॥ २३ ॥

अत ऊर्ध्वमेकादशरूपाणि । तद्यथा,—

शिरसः प्रतिपूरणं कामः श्वासः स्वरभेदः श्लेष्मण्युद्धर्दनं
शोणितपीवनं पार्श्वसंरोजनं अंसावमर्दो ज्वरः अतीसारस्तथा
अरोचक इति ॥ २४ ॥

तत्रापारिचीणमांसशोणितो बलवानजातारिष्टः सर्वैरपि
गोपलिङ्गैरुपद्रुतः साध्यो ज्ञेयः ॥ २५ ॥

बलवर्णोपयोपचितो हि सहिष्णुत्वाद्दग्धधीपधवलस्य कामं
बहुलिङ्गोऽप्यल्पलिङ्ग एव मन्तव्यः ॥ २६ ॥

दुर्बलत्वतिचीणमांसशोणितमल्पलिङ्गमप्यजातारिष्टमपि
बहुलिङ्गमेव विद्यान् अहसत्त्वाद्दग्धधीपधवलस्य तं परिवर्जयेत्-
॥ २७ ॥

क्षणेन हि प्रादुर्भवन्त्यरिष्टानि । अन्यनिमित्तधारिष्टप्रादु-
र्भाव इति ॥ २८ ॥

तत्र श्लोकः ।

समुत्थानञ्च लिङ्गञ्च यः शोषस्यावबुध्यते ।

पूर्वरूपञ्च तत्त्वेन स राज्ञः कर्तुमर्हति ॥ २६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।—उन्मादनिदानम् ।

इह खलु यच्च उन्मादा भवन्ति । तद्यथा,—

वातपित्तकफसन्नियातागन्तुनिमित्तास्तत्र दोषनिमित्ताद्य-
त्वारः ॥ १ ॥

पुरुषाणामेवंविधानां क्षिप्रमभिनिर्वर्तन्ते । तद्यथा,—

भौरूपासुपक्लिष्टसत्त्वानामुत्सन्नदोषाणाञ्च मलविकृतोपहि-
तानि अनुचितानि आहारजातानि वैषम्ययुक्तेनोपयोगविधि-
नोपयुञ्जानानां तन्त्रप्रयोगं वा विषममाचरतामन्यां वा चेटां
विषमां समाचरताम् अत्युपक्षीणदेहानाञ्च व्याधिवेगसमुद्-
भ्रमितानाम् उपहतमनसां वा कामक्रोधलोभहर्षभयशोक-
चिन्तोद्देगादिभिः पुनरभिघाताभ्याहताना वा मनसि उपहतै
बुद्धौ च प्रचलितायाम् अभ्युदीर्णां दोषाः प्रकुपिता हृदयमुपहत्य
मनोबहानि स्रोतांसि आहत्य जनयति उन्मादम् । उन्माद पुन-
र्मनोबुद्धिसंज्ञानमृतिभक्तिशीलचेष्टाचारविभ्रमं विद्यात् ॥२॥

तस्येमानि पूर्वरूपाणि । तद्यथा,—

शिरसः शून्यभावः चक्षुषीराकुलता स्वनः कर्णयोरुच्छ्वास-
स्थाधिक्यमास्यसंस्वर्णमनस्त्राभिलाषोऽरोचकाविपाकौ हृदय-
ग्रहो ध्यानायाससम्भोहोद्देगाद्यास्थाने सततं लोमहर्षो ज्वरसा-
भीष्णमुन्मत्तचित्तत्वमुद्विग्नत्वमर्दिताकृतिकरणञ्च व्याधेः । स्वप्ने
च दर्शनमभीक्ष्णं भ्रान्तचलितावस्थितानवस्थितानाञ्च रूपा-
शामप्रगस्तानाञ्च तिलपीडकचक्राधिरोहणं वातकुण्डलिकाभि-

शोभयनं निमज्जनं क्लृपाणामश्रुसामावर्त्तयु चक्षुषीयापसर्पण-
मिति दोषनिमित्तानामुन्मादानां पूर्वरूपाणि ॥ ३ ॥

ततोऽनन्तरमुन्मादाभिनिर्वृत्तिस्तत्रेदमुन्मादविज्ञानं भवति
तद्यथा,—

परिसर्पणमक्षिभ्रुवामोष्ठांसहनुहस्तपादविक्षेपणमकस्मात्
अनियतानाच्च सततं गिरामुत्सर्गः फेनागमनमास्यात् क्षितहमि-
तनृत्यगोतवादित्रादिप्रयोगाद्यास्थाने, धीणावंशशङ्खशम्याताल-
शब्दानुकरणम् असात्रा । यानमयानैरलङ्करणमनलहारिकैर्द्र-
व्यैर्लोभीऽभ्यवहार्यैष्वलब्धेषु । लब्धेषु चावमानस्तीव्रं मात्स्यं
कार्श्यं पारुष्यमुत्पिण्डतारुणाक्षता धातोपशयविपर्ययासादनुप-
शयिता चेति वातोन्मादलिङ्गानि भवन्ति ॥ ४ ॥

अमर्षः क्रोधः संरम्भद्यास्थाने शस्त्रलोड्रकाष्ठमुष्टिभिरभिद्रवणं
स्त्रेषां परेषां वा प्रच्छायशीतोदकाभिलापः । मन्तापोऽति-
वेलः । ताम्रहरितहारिद्रसंरब्धाक्षता पित्तोपशयविपर्ययासा-
दनुपशयिता चेति पित्तोन्मादलिङ्गानि भवन्ति ॥ ५ ॥

स्थानमेकदेशे तूष्णीन्भावोऽल्पशयंक्रमणं लालाशिङ्खाणक-
प्रस्रवणमनत्राभिलापो रहस्कामता वीभत्सत्वं शीचक्षेपः स्वल्पनि-
द्रता श्वयथुरानने शुकुस्त्रिमितमलोपदिग्धाक्षता श्लेष्मोपशय-
विपर्ययासादनुपशयिता चेति श्लेष्मोन्मादलिङ्गानि भवन्ति ॥ ६ ॥

त्रिदोषलिङ्गसन्निपाते तु सान्निपातिकं विद्यात् । तम-
नाध्यमित्वाचचते कुशलाः ॥ ७ ॥

माध्यानान्तु दयाणां साधनानि भवन्ति । तद्यथा—

स्नेह-स्नेदवमन-विरचनास्थापनानुवासनोपशमननस्तःकर्म-
धूपधूमपानाञ्जनावपीडप्रधमनाभ्यङ्गप्रदेहपरिपेकानुलेपन यध-
बन्धनावरोधन-विव्रासन विस्मापनविस्मारणापतर्पणशिराव्यध-
नानि ॥ ८ ॥

भोजनविधानञ्च यथास्त्वं युक्त्या यच्चान्यदपि किञ्चिद्विदान-
विपरोतमौषधं कार्यं तव्यादिति ॥ ८ ॥

तत्र श्लोकः ।

उन्मादान् दोषजान् साध्यान् साधयेद्द्विषगुत्तमः ।

अनेन विधियुक्तेन कर्मणा यत् प्रकीर्तितमिति ॥ १० ॥

यस्तु दोषनिमित्तेभ्य उन्मादेभ्यः समुत्थानपूर्वरूपलिङ्गवेदनीप-
शयविशेषसमन्वितो भवति उन्मादस्तमागन्तुमाचक्षते ॥ ११ ॥

केचित् पुनः पूर्वकृतं कर्माप्रशस्तमिच्छन्ति । तस्य निमित्तं
प्रज्ञापराध एवेति भगवान् पुनर्वसुरात्रेय उवाच ॥ १२ ॥

प्रज्ञापराधात् हि अयं देवर्षिपितृगन्धर्वयक्षराक्षसपिशाच-
गुरुवृद्धसिद्धाचार्यपूज्यानवमत्या अहितानि आचरति अन्यद्वा
किञ्चित् कर्माप्रशस्तमारभते ॥ १३ ॥

तस्मात्तनोपहतमुपपन्नन्ती देवाः शुर्वन्त्युन्मत्तम् । तत्र देवादि-
प्रकोपनिमित्तेनागन्तुकोन्मादेन पुरस्कृतस्य इमानि पूर्वरूपाणि ।
तद्यथा,—

देवगोब्राह्मणतपस्विनां हिंसारुचिल्वं कौपनत्वं नृशंसाभि-
प्रायता अरतिरोजोवर्णच्छायाबलवमुपाक्षोपतप्तिः । स्वप्ने च
देवादिभिरभिभर्त्सनं प्रवर्त्तनञ्चेति आगन्तुनिमित्तस्य उन्मादस्य
पूर्वरूपाणि भवन्ति ततोऽनन्तरमुन्मादाभिनिर्हृत्तिः ॥ १४ ॥

तदायमुन्मादकराणां भूतानामुन्मादयिशतामारम्भविशेषः ।
तद्यथा,—

अवसोकयन्ती देवा जनयन्ति उन्मादम् । गुरुवृद्धसिद्धर्षयो-
ऽभिगपन्तः पितरो धर्षयन्तः । सृष्टयन्तो गन्धर्वाः । समा-
विशन्तो यक्षराक्षसास्वामगन्धमाघ्राययस्तः पिशाचाः पुन-
रधिरुह्य वाहयन्तः ॥ १५ ॥

तस्येमानि रूपाणि । तद्यथा,—

ते, तु खलु निजागन्तुविशेषेण साध्यासाध्यविशेषेण च प्रवि-
भक्तवानाः पञ्च सन्तो ही एव भवतः ॥ २० ॥

ता परस्परमनुवध्नोतः । कटाचिद्यथोक्तहेतुसंसर्गाच्च तयोः
सदृष्टमेव पूर्वरूप भवति सदृष्टमेव लिङ्गञ्च । तत्र असाध्य-
सयोगं साध्यासाध्यसयोगं वा असार्थं विद्यात् । साध्यन्तु
साध्यसयोग तस्य साधनं साधनसयोगमेव विद्यादिति ॥ २१ ॥

तत्र श्लोकाः ।

नैव देवा न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः ।

न चान्ये स्वयमक्लिष्टमुपक्लिश्यन्ति मानवम् ॥ २२ ॥

ये त्वेनमनुवर्त्तन्ते क्लिश्यमानं स्वकर्षणा ।

न तन्निमित्तः क्लेशोऽसौ न ह्यस्त्रिकृतकृत्यता ॥ २३ ॥

प्रज्ञापराधात् सम्प्राप्ते व्याधौ कर्मज आत्मनः ।

नाभिश्चेद्वबुधो देवान् न यितृन् नापि राक्षसान् ॥ २४ ॥

आत्मानमेव मन्येत कर्त्तारं सुखदुःखयोः ।

तस्माच्छ्रेयस्करं मार्गं प्रतिपद्येत नीत्रसेत् ॥ २५ ॥

देवादीनामुपचितिर्हितानामुपमेवनम् ।

न च तेभ्यो विरोधश्च सर्वमायत्तमात्मनि ॥ २६ ॥

सध्यानिमित्तं द्विविधं लक्षणं साध्यता न च ।

उन्मादानां निदानेऽस्मिन् क्रियासूत्रञ्च भाषितम् ॥ २७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।—अपस्मारनिदानम् ।

इह खलु चत्वारोऽपस्मारा वातपित्तकफसन्निपातनिमित्ताः ॥१

ते एवंविधानां प्राणभृतां क्षिप्रमभिनिर्वर्त्तन्ते । तद्यथा ।—

रजस्तमोभ्यामुपहतचेतसामुद्भ्रान्तविषमबहुदोषाणां मन्-
नविक्रतोपहितानि अशुचीनि अभ्यवहारजातानि वैषम्ययुक्तानि

उपयोगविधिनीपयुञ्जानानां तन्त्रप्रयोगमपि च विषममाचर-
तामन्याय शरीरचेष्टा विषमाः समाचरताम् अत्युपचीणदेहानां
वा दीपाः प्रहुपिता रजस्तमीभ्यामुपहतचेतसाम् अन्तरात्मनः
श्रेष्ठतममायतनं हृदयमुपसंगृह्य पर्यवतिष्ठन्ते तथा इन्द्रियाय-
तनानि । तत्र चावस्थिताः सन्तो यदा हृदयमिन्द्रियायतनानि
चेरिताः कामक्रोधभयलोभमोहहर्षशोकचिन्तोद्देगादिभिः भूयः
सहसा अभिपूरयन्ति तदा जन्तुः अरपस्मरति ॥२॥

अपस्मारं पुनः स्मृतिशुद्धिसत्त्वसंज्ञवाद् वीभक्तचेष्टमावस्थिकं
तमःप्रवेशमाचक्षते ॥ ३ ॥

तस्यैमानि पूर्वरूपाणि भवन्ति । तद्यथा ।—

भ्रूयुदासः सततमसूक्ष्मविकृतमशब्दयवणं लालाशिङ्गाणक-
प्रस्रवणमनवाभ्यग्नमरोचकाविपाकी हृदयग्रहः कुचेराटोपो
दौर्बन्धमङ्गमर्दी मोहस्तममो दर्शनं सूक्ष्मभ्रमयाभीक्षणश्च स्वप्ने
मदनर्तन-पोङ्गन-वेपनव्यधनपतनादीनि अपस्मार-पूर्वरूपाणि
भवन्ति ततोऽनन्तरमपस्माराभिनिर्वृत्तिः ॥ ४ ॥

तत्रेदमपस्मारविशेषविज्ञानम् भवति । तद्यथा ।—

अभीक्षणमपस्मरन्तं क्षणे क्षणे संज्ञां प्रतिलभमानमुत्पिष्टि-
ताक्षमसाम्ना वा विलपन्तमुद्भमन्तं फेनमतीशधातग्रीवमावि-
ड्दशिरस्कं विषमविनताद्गुलिमनवस्थितसक्थिपाणिषादमरुण-
परुषश्चावनखनयनवदनत्वचम् अनवस्थितचपलपरुषरुक्षरूप-
दर्शिनं वातलानुपगयं विपरीतोपगयं धातेनापस्मारवन्तं
विद्यात् ॥ ५ ॥

अभीक्षणमपस्मरन्तं क्षणे क्षणे संज्ञां प्रतिलभमानम् अनुकृ-
जन्तम् आस्फालयन्तं च भूमिं हरितहारिद्रताम्रनखनयनवदन-
त्वचं रुधरोक्षितोपभैरवप्रदीप्तरूपितरूपदर्शिनं पित्तलानुपगयं
विपरीतोपगयं पित्तेनापस्मारितं विद्यात् ॥ ६ ॥

चिरादपस्मरन्तं चिरात् च संज्ञां प्रतिलभमानं पतन्तम
नतिविकृतचेष्ट लालामुदमन्त शुक्लनखनयनवदनत्वक्कं शुक्लगुरु-
स्निग्धरूपदर्शिनं श्लेष्मलानुपशयं विपरीतोपशयं श्लेष्मणापस्मारित
विद्यात् ॥ ७ ॥

समवेतसर्वलिङ्गमपस्मारं सान्निपातिकां विद्यात् । तमसाध्य-
माचक्षते । इति चत्वारोऽपस्माराः । तीयासागन्तुरनुबन्धो भव-
त्येव । कदाचित् स उत्तरकालमुपदेक्ष्यते । तस्य विशेषवि-
ज्ञानं यथोक्तैर्लिङ्गैर्लिङ्गाधिक्यमदोषलिङ्गानुरूपं किञ्चित् हितम्
तत् तु अपस्मारिभ्यस्तीक्ष्णानि, चैव सशोधनानि उपशमनानि
यथास्त्रं मन्दादीनि चागन्तुसंयोगे ॥ ८ ॥

तस्मिन् हि दक्षाध्वरोद्धसे देहिनां नानादिक्षु विद्रवतामति-
मरणप्लवनलङ्घनाद्यैर्देहविक्षोभसैः पुरा गुल्मीत्यान्तरभूत् हवि-
प्याशान्मेहकुष्ठानां भयत्रासशोकैरन्मादानां विविधभृताशचि-
संस्पर्शादिपस्माराणाम् ॥ ९ ॥

ज्वरस्तु महेश्वरललाटप्रभवः । तस्मन्तापाद्रक्तपित्तमति-
द्ववायात् पुनर्नक्षत्रराजस्य राजयक्ष्मेति ॥ १० ॥

तत्र श्लोकाः ।

अपस्मरति वातेन पित्तेन च कफेन च ।

चतुर्यः सान्निपातेन प्रत्यारयेयस्तथापिध ॥ ११ ॥

साध्यांस्तु भिषजः प्राज्ञाः साधयन्ति समाहिताः ।

तीक्ष्णैः सशोधनैश्चैव यथास्त्रं शमनैरपि ॥ १२ ॥

यदा दीपनिमित्तस्य भयत्वागन्तुरन्वयः ।

तदा साधारणं कर्म प्रवदन्ति भिषक्वराः ॥ १३ ॥

सर्वरोगविशेषज्ञः सर्वोपधविशेषवित् ।

भिषक् सर्वाभयान् हन्ति न च मोहं नियच्छति ।

इत्येतद्विहितेनोक्तं निदानस्थानमुत्तमम् ॥ १४ ॥

निदानार्थकरो रोगो रोगस्याप्युपलभ्यते ।
 तदुद्यथा ज्वरसन्तापाद्रक्तपित्तमुदीर्यते ॥ १५ ॥
 रक्तपित्ताज्वरस्ताभ्यां शोषद्याप्युपजायते ।
 म्लीहाभिवृद्ध्या जठरं जठराच्छोफ एव च ॥ १६ ॥
 अर्शोभ्यो जठरं दुःखं गुल्मश्चाप्युपजायते ।
 प्रतिश्यायादथो कासः कासात् मंजायते ऋयः ।
 क्षयो रोगस्य हेतुत्वे शोषद्याप्युपजायते ॥ १७ ॥
 ते पूर्वं केवला रोगाः पश्चाद्धेतुव्यकारिणः ।
 उभयार्थकरा दृष्टास्तथैवैकार्यकारिणः ॥ १८ ॥
 कश्चिद्दि रोगो रोगस्य हेतुर्भूत्वा प्रशाम्यति ।
 न प्रशाम्यति चाप्यन्यो हेतुत्वं कुरुतेऽपि च ॥ १९ ॥
 एवं कृच्छ्रतमा नृणां दृश्यन्ते व्याधिसङ्गराः ।
 प्रयोगापरिशुद्धत्वात् तथा चानोन्यसम्भवात् ॥ २० ॥
 प्रयोगः शमयेद्वाधिं योऽन्यमन्यमुदीरयेत् ।
 नासौ विशुद्धः शुद्धस्तु शमयेद् यो न कोपयेत् ॥ २१ ॥
 एको हेतुरनेकस्य तथैकस्यैक एव हि ।
 व्याधेरैकस्य चानेको बहूनां बहयोऽपि च ॥ २२ ॥
 ज्वरभ्रमप्रलापाद्या दृश्यन्ते रुच्यहेतुजाः ।
 रुचेणैकेन चाप्येको ज्वर एवोपजायते ॥ २३ ॥
 हेतुभिर्बहुभिश्चैको ज्वरो रुचादिभिर्भवेत् ।
 रुचादिभिर्ज्वराद्याथ व्याधयः सम्भवन्ति हि ॥ २४ ॥
 लिङ्गस्यैकमनेकस्य तथैकस्यैकमुच्यते ।
 बहून्येकस्य च व्याधेर्बहूनां स्युर्बहूनि च ॥ २५ ॥
 विषमारम्भमूलानां लिङ्गमेकं ज्वरो मतः ।
 ज्वरस्यैकस्य चाप्येकः सन्तापो लिङ्गमुच्यते ॥ २६ ॥
 विषमारम्भमूलैश्च ज्वर एको निरुच्यते ।

लिङ्गैरेतैर्ज्वरखासहिक्काद्याः सन्ति चामयाः ॥ २७ ॥

एका शान्तिरनैकस्य तयैकैकस्य लक्ष्यते ।

व्याधिरैकस्य चानेको बहूनां बहव एव च ॥ २८ ॥

शान्तिरामाशयोत्थानां व्याधीनां लङ्घनक्रिया ।

ज्वरस्यैकस्य चाप्येका शान्तिर्लङ्घनमुच्यते ॥ २९ ॥

तथा लघुशनाद्याश्च ज्वरस्यैकस्य शान्तयः ।

एताश्चैव ज्वरखासहिक्कादीनां प्रशान्तयः ॥ ३० ॥

सुखसाध्यः सुखोपायः कालेनाख्येन साध्यते ।

साध्यते कृच्छ्रसाध्यस्तु यत्नेन महता चिरात् ॥ ३१ ॥

याति नाग्नेपतां व्याधिरसाध्यो याप्यसंज्ञितः ।

परोऽसाध्यः क्रियाः सर्वाः प्रत्याख्येयोऽतिवर्तते ॥ ३२ ॥

नासाध्यः साध्यतां याति साध्यो याति त्वसाध्यताम् ।

पादावचाराहैवाह्वा यान्ति भावान्तरं गदाः ॥ ३३ ॥

द्विस्थानक्षयावस्थां दीपाणामुपलक्षयेत् ।

सुसूक्ष्मामपि च प्राज्ञो देहाग्निबलचेतसाम् ॥ ३४ ॥

व्याध्यवस्थाविशेषान् हि ज्ञात्वा ज्ञात्वा विचक्षणः ।

तस्यां तस्याभवस्थायां तत्तत् श्रेयः प्रपद्यते ॥ ३५ ॥

प्रायस्तिर्यग्गता दीपाः क्लेशयन्त्यातुरांश्चिरम् ।

तेषु न त्वरया कुर्याद् देहाग्निबलावत् क्रियाम् ॥ ३६ ॥

प्रयोगैः क्षपयेद्वा तान् सुखं वा कोष्ठमानयेत् ।

ज्ञात्वा कोष्ठप्रपन्नांस्तान् यथास्त्रं तं हरेद्बुधः ॥ ३७ ॥

ज्ञानार्थं यानि चोक्तानि व्याधिलिङ्गानि संग्रहे ।

व्याध्यस्त्रे तदाख्ये तु लिङ्गानीष्टानि नामयाः ॥ ३८ ॥

विकाराः प्रकृतिश्चैव द्वयं सर्वं समासतः ।

तद्धेतुवशं हेतोरभाषान्मानुवर्तते ॥ ३९ ॥

तत्र श्लोकाः । हेतवः पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा ।

सप्राप्तिः पूर्वमुत्पत्तिः सूत्रमात्रं चिकित्सितम् ॥ ४० ॥

ज्वरादीना विकाराणामष्टानां साध्यता न च ।

पृथगैकैकशब्दोक्ता हेतुलिङ्गोपशान्तयः ॥ ४१ ॥

हेतुपर्यायनामानि व्याधीनां लक्षणस्य च ।

निदानस्थानमेतावत् संग्रहणोपदिश्यते ॥ ४२ ॥

निदानस्थानं सम्पूर्णम् ।

अथ विमानस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो रसविमान व्याख्यास्याम ।

इह खलु व्याधीनां निमित्तपूर्वरूपरूपोपशयसख्याप्राधान्य-
विधिविकल्पत्रलकालविशेषाननुप्रविश्यानन्तरं रसद्रव्यदोषवि-
कार-भेदज-देशकालवल-शरीराहारसारसात्म्यमत्त्वप्रकृतिवयमां
मानमवहितमनसा यथावज्ज्ञेयं भवति भिषजा रसादिमान-
ज्ञानायत्तत्वात् क्रियायाः । न हि अमानज्ञो रसादीना भिषक्
व्याधिनिग्रहसमर्थो भवति । तस्मात् रसादिमानज्ञानार्थं विमा-
नस्थानमुपदेक्ष्यामोऽग्निवेश ! तवादी रसद्रव्यदोषविकारप्रभा-
वान् वक्ष्यामः ॥ १ ॥

रसास्तावत् पट् मधुराम्ललवणकटुतिक्तकपायास्ते सम्यगुप-
युज्यमाना शरीरं यापयन्ति । मिथ्योपयुज्यमानान्तु खलु
दोषप्रकोपनायोपकल्पयन्ति ॥ २ ॥

दोषाः पुनस्त्रयो घातपित्तश्लेष्माणः ते प्रकृतिभूताः शरीरो-
पकारका भवन्ति । विकृतिमापन्नाः खलु नानाविधैर्विकारैः
शरीरमुपतापयन्ति ॥ ३ ॥

तत्र दोषभेदैक त्रयस्त्रयो रसाः जनयन्ति, त्रयस्त्रययोप-
शमयन्ति । तद्यथा,—

कटुतिक्तकषाया वातं जनयन्ति, मधुराम्ललवणास्त्वेनं शम-
यन्ति । कटुकास्त्रलवणाः पित्तं जनयन्ति । मधुरतिक्तकषायाः
पुनरेनं शमयन्ति । मधुराम्ललवणाः श्लेष्माणं जनयन्ति, कटु-
तिक्तकषायास्त्वेनं शमयन्ति ॥ ४ ॥

रसदोषसन्निपाते तु ये रसा यैर्दोषैः समानगुणाः समानगुण-
भूयिष्ठा वा भवन्ति ते तानभिवर्द्धयन्ति । विपरीतगुणास्तु विप-
रीतगुणभूयिष्ठा वा शमयन्त्यभ्यस्यमानाः इत्येतद्वावस्थाहितोः
षट्त्वमुपदिश्यते रसानां परस्परैणासंसृष्टानाम् । त्रित्वञ्च दोषा-
णाम् । संसर्गविकल्पविस्तारो ह्येषामपरिसंख्येयो भवति,
विकल्पभेदापरिसंख्येयत्वात् ॥ ५ ॥

तत्र खलु अनेकरसेषु द्रव्येष्वनेकदोषात्मकेषु च विकारेषु
रसदोषप्रभावमेकैकत्वेनाभिसमीच्य ततो द्रव्यविकारप्रभावंतत्त्वं
व्यवस्येत् । न त्वेवं खलु सर्वत्र । न हि विक्ततिविपमसमवेतानां
नानात्मकानां द्रव्याणां परस्परैश्चोपहतानामन्यैश्च विकल्पनै-
र्विकल्पितानामवयवप्रभावानुमानेन समुदायप्रभावतत्त्वमध्यव-
सातुं शक्यम् ॥ ६ ॥

तथायुक्ते हि समुदाये समुदायप्रभावतत्त्वमेवोपलभ्य ततो
रसद्रव्यविकारप्रभावतत्त्वं व्यवस्येत् । तस्माद्रसप्रभावतश्च द्रव्य-
प्रभावतश्च दोषप्रभावतश्च विकारप्रभावतश्च तत्त्वमुपदेक्ष्यामः ।
तद्वैय रसद्रव्यदोषविकारप्रभाव उपदिष्टो भवति ॥ ७ ॥

द्रव्यप्रभावं पुनरुपदेक्ष्यामः । तैलसर्पिर्मधूनि वातपित्तश्लेष्मप्रश-
मनानि द्रव्याणि भवन्ति । तत्र तैलं श्लेष्मैश्चैव गौरवोपपन्न-
त्वादातं जयति सततमभ्यस्यमानम् । वातो हि रौक्ष्यशैत्यलाघवो-
पपन्नो विरुद्धगुणो भवति । विरुद्धगुणसन्निपाते हि भूयमाल्प-
मवजोयते तस्मात् तैलं वातं जयति सततमभ्यस्यमानम् ॥ ८ ॥

सर्पिः खलु एवमेव पित्तं जयति माधुर्यात् शैत्यात् मन्द-
वीर्यत्वाच्च पित्तं ह्यमधुरसुषं तीक्ष्णम् ॥ ९ ॥

मधु च श्लेष्माणं जयति रौच्यात् कपायत्वाच्च श्लेष्मा हि
स्त्रिगुणो मन्दो मधुरश्च ॥ १० ॥

यच्चान्यदपि क्लिष्टिद्रव्यमेवं वातपित्तकफेभ्यो गुणतो विप-
रीत तच्चैतान् जयति अभ्यस्यमानम् । अथ खलु त्रीणि द्रव्याणि
नात्युपयुञ्जीताधिकमन्येभ्यो द्रव्येभ्यः । तद्यथा । पिप्पली
क्षारं स्ववणमिति ॥ ११ ॥

पिप्पलीो हि कटुकाः सद्यो मधुरविपाका गुर्व्यो नात्यर्थम् ।
स्त्रिगुणोऽपि प्रकृते दिव्यो भेषजाभिमतश्च । ताः सद्यः शुभाशुभ-
कारिण्यो भवन्त्यापातभद्राः प्रयोगसमसाद्गुण्याद्दोषसञ्चयानु-
बन्धाः सततमुपयुज्यमाना हि गुरुप्रकृते दिव्यात् श्लेष्माणमुत्कृश-
यन्ति । औष्ण्यत् पित्तम् । न च वातप्रशमनायोपकल्पन्ते,
अल्पक्षेहोष्णभावात् । योमवाहिन्यस्तु खलु भवन्ति । तस्मात्
पिप्पलीर्नात्युपयुञ्जीत ॥ १२ ॥

क्षारः पुनरौष्ण्यरतैश्चोपपन्नोपपन्नः क्लेदयत्यादौ पयात्
विशोधयति । स पचनदहनभेदनार्थमुपयुज्यते । सोऽतिप्रयुज्य-
मानः केशाच्छिद्ददयपुंस्त्वोपघातकरः सम्पद्यते । ये ह्येनं ग्राम-
नगरनिगमजनपदाः सततमुपयुञ्जते ते ह्यान्धघाण्डरखालित्य-
पालित्यभाजो हृदयोपकर्त्तिनश्च भवन्ति तद्यथा, प्राच्यायीनाश्च ।
तस्मात् क्षारं नात्युपयुञ्जीत ॥ १३ ॥

स्ववणं पुनरौष्ण्यरतैश्चोपपन्नमनतिगुरु अनतिस्त्रिगुणमुप-
कृते दि विसंसनसमर्थमन्नद्रव्यरुचिकरम् आपातभद्रम् । प्रयोगा-
तिरेकाद्दोषसञ्चयानुबन्धम् । तद्रोचनपाचनोपकृते दनविसंस-
नार्थमुपयुज्यते । तदत्यर्थयुपयुज्यमानं स्वाभिगैश्चिह्नदौर्बल्या-
भिनिर्हत्तिकरं शरीरस्य भवति । ये ह्येतत् ग्रामनगरनिगम-
जनपदाः सततमुपयुञ्जते ; ते भूयिष्ठं स्वास्त्रवः शिथिलमांस-
शोणिता भवन्ति अपरिक्लेशसहाय । तद्यथा, वाह्नीकसीरा-

द्विकसैन्धवसौवीरकाः । ते हि पयसापि सदा लवणमग्रन्ति ।
येऽपीह भूमेरत्यूषरा देशास्तेषु औषधिवीरुहइनस्पतिवानस्पत्या
न जायन्ते । अल्पतेजसो वा भवन्ति लवणोपहतत्वात् । तस्मा-
त्त्वणं नात्युपयुञ्जीत । ये ह्यतिलवणसात्म्याः पुरुषास्तेषामपि
श्वालित्वेन्द्रलुप्तपालित्वानि तथा वलयद्याकाले भवन्ति । तस्मात्
तेषां तत्सात्म्यतः क्रमेणापगमनं श्रेयः ॥ १४ ॥

सात्म्यमपि हि क्रमेणोपनिवर्त्यमानमदोषमल्पदोषं वा
भवति । सात्म्यं नाम तत् यदात्मनि उपशेते । सात्म्यार्थो
ऽप्ययमर्थः । तत् त्रिविधं प्रवरावरमध्यविभागेन, सप्तविधञ्च
रसैकैकत्वेन सर्वरसोपयोगाच्च । तत्र सर्वरसं प्रवरमवरमेकरसं
मध्यमन्तु प्रवरावरमध्यस्थम् । तत्रावरमध्याभ्यां सात्म्याभ्यां क्रमेण
प्रवरमुपपादयेत् सात्म्यम् । सर्वरसमपि च द्रव्यं सात्म्यमुपपन्नं
सर्वाणि आहारविधिविशेषायतनानि अभिसमीक्ष्य हितमेवानु-
रुध्यते ॥ १५ ॥

तत्र खल्विमानि अष्टावाहारविधिविशेषायतनानि भवन्ति ।
तद्यथा,—प्रकृतिकरणसंयोगराशिदेशकालोपयोगसंस्थोपयोक्त-
ष्टेमानि भवन्ति ॥ १६ ॥

तत्र प्रकृतिरुच्यते स्वभावो यः स पुनराहारौषधद्रव्याणां
स्वाभाविको गुर्वादिगुणयोगः । तद्यथा,—माषमुद्गयोः शूकरै-
षयोश्च ॥ १७ ॥

करणं पुनः स्वाभाविकानां द्रव्याणामभिसंस्कारः । संस्का-
रोहि गुणान्तराधानमुच्यते । ते गुणाश्च तोयाग्निसन्निकर्ष-
शौचमन्थनदेशकालवशेन भावनादिभिः कालप्रकर्षभाजनादि-
भिश्चाधीयन्ते ॥ १८ ॥

संयोगस्तु हयोर्बहूनां वा द्रव्याणां संहतीभावः सविशेष-
मारभते यत्रैकशो द्रव्याणि आरभन्ते । यथा मधुसर्पिषोः मधु-
मक्षययसाश्च संयोगः ॥ १९ ॥

रागिस्तु सर्वग्रहपरिग्रहौ मात्राऽमात्राफलविनिययार्थः प्रकृतः । तत्र सर्वस्याहारस्य प्रमाणग्रहणमेकपिण्डेन सर्वग्रहः । परिग्रहश्च पुनः प्रमाणग्रहणमेकैकत्वेनाहारद्रव्याणाम् । सर्वस्य हि ग्रहः सर्वग्रहः सर्वतश्च ग्रहः परिग्रहः उच्यते ॥ २० ॥

देशः पुनः स्थानं द्रव्याणामुत्पत्तिप्रचारौ देशसात्त्वाच्चाचष्टे ॥२१

कालो हि नित्यगद्यावस्थिकश्च । तत्रावस्थिको विकारं मपेक्ष्यते । नित्यगस्तु खलु ऋतुसात्त्वापेक्षः ॥ २२ ॥

उपयोगसंख्या तूपयोगनियमः स जीर्णलक्षणापेक्षः ॥ २३ ॥

उपयोक्ता पुनर्यस्तमाहारमुपयुञ्जते । यदायत्तम् श्रीकसात्त्वाम् ॥२४

इत्यष्टावाहारविधिविशेषायातनानि भवन्ति । एषां विशेषाः गृभाग्रभफलप्रदाः परस्पररोपकारका भवन्ति । तान् बुभुक्षेत । बुद्धा च हितेषु, र्व स्यान्न च मोहात् प्रमादाद्वा प्रियमहितमसुखोदकमुपसेव्यमाहारजातमन्यद्वा ॥ २५ ॥

तत्रेदमाहारविधिविधानमरोगाणामपि चातुराणां हितम् । केपाञ्चित् काले प्रकृत्यैव हिततमं भुञ्जानानां भवति । उष्णं स्निग्धं मात्रावज्जीर्णं वीर्याविरुद्धम् इष्टे देशे इष्टसर्वोपकरणं नातिद्रुतं नातिविलम्बितं नजल्पन्नहसंस्तम्भना भुञ्जीत आत्मानमभिसमीक्ष्य सम्यक् ॥ २६ ॥

तस्य सादृगुण्यमुपदेक्ष्यामः । उष्णमग्नौयादुष्णं हि भुज्यमानं स्वदते भुक्तश्चाग्निमुदीर्य्यमुदीरयति । क्षिप्रञ्च जरां गच्छति, वातश्चानुलोमयति, श्लेष्माणश्च परिशोषयति, तस्मादुष्णमग्नौयात् ॥ २७ ॥

स्निग्धमग्नौयात् । स्निग्धं हि भुज्यमानं स्वदते । भुक्तश्चाग्निमुदीरयति क्षिप्रं जरां गच्छति वातमनुलोमयति दृढीकरोति । शरीरोपचयं बलाभिवृद्धिश्चोपजनयति, वर्णप्रमादमपि चाभिनिर्वर्तयति । तस्मात् स्निग्धमग्नौयात् ॥ २८

मात्रावदश्रीयात् । मात्रावद्विभुक्तं वातपित्तकफान् अप्रपी-
डयदायुर्वेव विवर्द्धयति केवलं सुखं सम्यक् पक्वं विद्भूतं गुद-
मनुष्येति न चोष्माणमुपहन्ति अव्ययञ्च परिपाकमेति ।
तस्मात् मात्रावदश्रीयात् ॥ २८ ॥

जीर्णेश्रीयात् । अजीर्णं हि भुञ्जानस्य पूर्वस्याहारस्य रस-
मपरिणतमुत्तरेणाहाररसेनीपसृजन् सर्वान् दोषान् प्रकीपय-
त्याशु । जीर्णं तु भुञ्जानस्य स्वस्थानस्थेषु दोषेषु भग्नौ चोदीर्णं
जातायाञ्च शुभुद्धायां विवृतेषु च स्रोतसां मुखेषु चोद्गारे विशुद्धे
हृदये विशुद्धे वातानुलोम्ये विस्फुटेषु च वातमूत्रपुरीषवेगेषु
जीर्णमभ्यवहृतमाहारजातं सर्वशरीरधातूनप्रदूषयदायुरेवाभि-
वर्द्धयति केवलम् । तस्माज्जीर्णेश्रीयात् ॥ ३० ॥

वीर्याविरुद्धमश्रीयात् । अविरुद्धवीर्यमग्रन् हि न विरुद्ध-
वीर्याहारजैर्विकारैरयमुपसृज्यते । तस्माद्वीर्याविरुद्धमश्रीयात्
॥ ३१ ॥

इष्टे देशेश्रीयात् । इष्टे हि देशे भुञ्जानो नानिष्टदेशजै-
र्मनोविघातकरैर्भावैर्मनोविघातं प्राप्नोति । तथेष्टैः सर्वोपकरणै-
स्तस्मादिष्टे देशे तथेष्टसर्वोपकरणञ्चाश्रीयात् ॥ ३२ ॥

नातिद्रुतमश्रीयात् । अतिद्रुतं हि भुञ्जानस्य उत्प्रेहन-
मवसदनं भोजनस्याप्रतिष्ठानम् । भोज्यदोषसाद्गुण्योपलब्धिश्च
न नियता । तस्मान्नातिद्रुतमश्रीयात् ॥ ३३ ॥

नातिविलम्बितमश्रीयात् । अतिविलम्बितं हि भुञ्जानो न
दृष्टिमधिगच्छति बहु भुङ्क्ते, शीतीभवति चाहारजातं विप्रस-
पाकश्च भवति । तस्मान्नातिविलम्बितमश्रीयात् ॥ ३४ ॥

अजल्पन्नहसन् तन्मना भुञ्जीत । जल्पतो हसतोऽन्यमनसो
वा भुञ्जानस्य त एव हि दोषा भवन्ति य एवातिद्रुतमग्रतः ।
तस्मादजल्पन्नहसंस्तन्मना भुञ्जीत ॥ ३५ ॥

आत्मानमभिसमीक्ष्य भुञ्जीत सम्यक् । इदं ममोपशेते इदं
नोपशेते इति । विदितं हि अस्य आत्मन आत्ममात्मरं
भवति । तस्मादात्मनात्मानमभिसमीक्ष्य भुञ्जीत सम्यगिति ॥३॥
तत्र श्लोकाः । रसान् द्रव्याणि दोषांश्च विकारांश्च प्रभावतः ।

वेद यो देशकालौ च शरीरञ्च स ना भिषक् ॥ ३७ ॥

विमानार्थो रसद्रव्यदोषरोगाः प्रभावतः ।

द्रव्याणि नातिसेव्यानि त्रिविधं सात्म्यमेव च ॥ ३८ ॥

आहारायतनान्यष्टौ भोज्यसाद्गुण्यमेव च ।

विमाने रससंख्याते सर्वमेतत् प्रकाशितम् ॥ ३९ ॥

द्वितीयोऽध्यायः—त्रिविधकुक्षीयम् ।

त्रिविधं कुक्षी स्यापयेदवकाशांशमाहारस्याहारमुप-
युञ्जानः । तद्व्यथैकमवकाशांशमूर्त्तानामाहारविकाराणामेकं
द्रवाणामेकं पुनर्वातपित्तश्लेष्मणाम् ॥ १ ॥

एतावतीं ह्याहारमात्रामुपयुञ्जानो नामात्राहारजं किञ्चि-
दशुभं प्राप्नोति । न च केवलं मात्रावत्त्वादेवाहारस्य कृत्स्न-
माहारफलसौष्ठवमवाप्तुं शक्यम् । प्रकृत्यादीनामष्टानामाहार-
विधिविशेषायतनानां प्रविभक्तफलकत्वात् । तत्र तावदाहार-
राशिमधिकृत्य मात्रामात्राफलविनिश्चयार्थः प्रकृतः । एतावानेव
ह्याहारराशिविधिविकल्पो यावत्मात्रावत्त्वममात्रावत्त्वञ्च तत्र
मात्रावत्त्वं पूर्वमुपदिष्टं कुक्ष्यंशविभागेन । तद्भूयो विस्तरणानु-
व्याख्यास्यामः ॥ २ ॥

तद्व्यथा—कुक्षेरप्रपोडनमाहारेण हृदयस्थानवरोधः पार्श्व-
योरविपाटनमनतिगौरवमुदरस्य प्रीणनमिन्द्रियाणां क्षुत्पिपा-
सोपरमः स्थानामनगयनगमनप्रव्रासोच्छ्वासहास्यमंकघामु च

सुखानुवृत्तिः साय प्रातश्च सुखेन परिणमनम् । बलवर्णीपचय-
करत्वञ्चेति मात्रावतो लक्षणमाहारस्य भवति ॥ ३ ॥

अमात्रावत्त्वं पुनर्द्विविधमाचक्षते । हीनमधिकञ्च । तत्र
हीनमात्राहारराशिबलवर्णीपचयज्ञयकरमद्वैतिकरमुदावर्त्तकर-
महत्थमनायुष्यमनोजस्य मनोबुद्धीन्द्रियोपघातकरं सारविधम-
नमलक्ष्मणवहम् अशीतेषु वातविकाराणामायतनमाचक्षते ॥४॥

अतिमात्रं पुनः सर्वदोषप्रकोपणमिच्छन्ति सर्वकुशलाः ॥५॥

यो हि भूतानामाहारविकाराणां सौहित्यं गत्वा पञ्चाङ्गवै-
स्तृप्तिमापद्यते भूयस्तस्यामाशयगता वातपित्तश्लेष्माणोऽभ्यव-
हारेण अतिमात्रेण अतिप्रपीड्यमानाः सर्वे युगपत् प्रकोप-
मापद्यन्ते ॥ ६ ॥

ते प्रकुपितास्तमेवाहारराशिमपरिणतमाविश्य कुक्ष्येकदेश-
माश्रिता विष्टभयन्तः सहसा वापि उत्तराधराभ्यां मार्गाभ्यां
प्रच्यावयन्तः पृथक् पृथक् विकारानभिनिर्वर्त्तयन्ति अतिमात्रं
भोक्तुः ॥ ७ ॥

तत्र वातः शूलानाद्याङ्गमर्दमुखशोषनूच्छीभ्रमाग्निवैषम्य-
शिरासङ्घोचनसंस्तम्भनानि करोति ॥ ८ ॥

पित्तं पुनर्व्वरमतीसारमन्तर्दाहं दृष्ट्यामदभ्रमप्रलपनानि ॥९॥

श्लेष्मा तु कृद्यरोचकाविपाकगीतञ्ज्वरालस्यगात्रगौरवा-
भिनिर्वृत्तिकरः सम्पद्यते ॥ १० ॥

न खलु केवलमतिमात्रमेवाहारराशिमामप्रदोषकारण
मिच्छन्ति । अस्मि तु खलु गुरुगुरुशरीरशुष्कद्विष्टद्विष्टद्विष्ट-
दाह्यशुचिविरुद्धानामकाले अन्नपानानामुपसेवनम् । काम-
क्रोधलोभमोहेर्षाङ्गीशोकलोभोद्देगभयोपतप्तेन मनसा वा
यदन्नपानमुपयुज्यते तदपि आममेव प्रदूषयति ॥ ११ ॥
भवति चात्र । मात्रयाप्यभ्यवहृतं पथ्यञ्चान्नं न जीर्यति

चिन्ताशोकभयक्रोधदुःखगत्याप्रजागरैः ॥ १२ ॥

तं द्विविधमामप्रदोषमाचक्षते भिषजः । विसृचिकामन-
सञ्च । तत्र विसृचिकामूर्हञ्चाधश्च प्रवृत्तामदोषां यथोक्तरूपां
विद्यात् ॥ १३ ॥

अलसकमुपदेक्ष्यामः । दुर्बलस्याल्पाग्नेर्बहुश्लेष्मणो वात-
मूत्रपुरीषवेगविधारिणः स्थिरगुरुबहुरूक्षशीतशुष्कान्न-सेविन-
स्तदन्नपानमनिलप्रपीडितं श्लेष्मणा च विवहमार्गमतिमात्र-
प्रलीनमलसत्वान्न वह्निर्मुखीभवति । ततश्चर्द्यतीसारवर्ज्यानि
आमप्रदोषलिङ्गानि अभिदर्शयति अतिमात्राणि । अतिमात्र-
प्रदुष्टाश्च दोषाः प्रदुष्टामवहमार्गास्तिर्यग्गच्छन्तः कदाचित्
केवलमेवास्य शरीरं दण्डवत् स्तम्भयन्ति । ततस्तमलसकम-
साध्यं भुवते ॥ १४ ॥

विरुद्धाध्यशनाजीर्णाशनशीलिनः पुनरेव दोषमामविप-
मित्वाचक्षते भिषजो विपसहृश्लिङ्गत्वात्, तत् परमसाध्यमाश-
कारित्वात्, विरुद्धोपक्रमत्वाच्चेति ॥ १५ ॥

तत्र साध्यमामं प्रदुष्टमलसीभूतमुल्लेखयेत् आदौ पाययित्वा
लवणमुष्णञ्च वारि । ततः स्वेदनवर्तिप्रणिधानाभ्यामुपाचर-
दुपवासयेच्चैनम् ॥ १६ ॥

विसृचिकायान्तु लङ्घनमेवाग्रे विरिक्तवचानुपूर्वी ॥ १७ ॥

आमप्रदोषेषु त्वन्नकाले जीर्णाहारं पुनर्दीपावलिप्तामाशयं
स्तिमितगुरुकोष्ठमनन्नाभिलाषिणमभिसमीक्ष्य पाययेद्दोषश्रेय-
पाचनार्थमौषधमग्निसम्भूक्षणार्थञ्च न त्वजीर्णाशनम् । आमप्र-
दोषदूर्बली ह्यग्नियुगपद्दोषमौषधमाहारजातघ्नाशक्तः पशुम् ॥ १८ ॥

अपि चामप्रदोषाहारौषधविभ्रमोऽति बलत्वादुपरतका-
याग्निं सहसैवातुरमवलमभिपातयेत् ॥ १९ ॥

आमप्रदोषजानां पुनर्विकाराणामपत्तर्पणैर्नैवोपरसो भवति ।

मति त्वनुबन्धे कृतापतर्पणानां व्याधीनां निग्रहे निमित्तविप-
रीतमपास्वीयधमातङ्कविपरीतमेवावचारयेत् । यथास्वं सर्व-
विकाराणामपि च निग्रहे हेतुव्याधिविपरीतमौषधमिच्छन्ति
कुशलाः ॥ २० ॥

तदर्थकारि विपक्वभुक्तामप्रदोषस्य पुनः परिपक्वदोषस्य टीक्ष्ण-
चाम्नौ अभ्यङ्गास्थापनानुवासनं विधिवत् स्नेहपानञ्च युक्त्या
प्रयोज्यम्, प्रसमीक्ष्य दोषभेदजदेशकालबलशरीराहारसात्म्य-
सत्त्वप्रकृतिवयसामवस्थान्तराणि विकारांश्च सम्यगिति ॥ २१ ॥
भवति चात्र । अशितं खादितं पीतं लीढञ्च क्व विपच्यते ।

एतत् त्वां धीर ! पृच्छामस्तत्र आचक्ष्व बुद्धिमन् ! ॥२२॥

इत्यग्निवेशप्रमुखैः शिष्यैः पृष्टः पुनर्वसुः ।

आचक्ष्वे ततस्तेभ्यो यत्राहारो विपच्यते ॥ २३ ॥

नाभिस्तनान्तरं जन्तोरामाशय इति श्रुतः ।

अशितं खादितं पीतं लीढञ्चात्र विपच्यते ॥ २४ ॥

आमाशयगतः पाकमाहारः प्राप्य केवलम् ।

पक्वः सर्वाशयः पश्चाद्दमनीभिः प्रपद्यते ॥ २५ ॥

तस्य मात्रावतो लिङ्गं फलञ्चीकृतं यथायथम् ।

अमात्रस्य तथा लिङ्गं फलञ्चीकृतं विभागशः ॥ २६ ॥

आहारविधायतनानि चाष्टौ

सम्यक् परीक्ष्यात्महितं विदध्यात् ।

अन्यच्च यः कश्चिदिहास्ति मार्गो

द्वितीययोगेषु भजेत तच्च ॥ २७ ॥

तृतीयोऽध्यायः—जनपदोद्धंसनीयम् ।

जनपदमण्डले पञ्चालक्षेत्रे द्विजातिवराधुपितायां काम्पिल
राजधान्यां भगवान् पुनर्यसुरावेयोऽन्तेवासिगणपरिहृतः पश्यां
धर्ममासे गङ्गातीरे यनविचारमनुविचरन् शिष्यमग्निवेशमब्र
वीत् ॥ १ ॥

दृश्यन्ते हि खलु सौम्य ! नक्षत्रग्रहचन्द्रसूर्यानिखानलानि
दिशाश्च प्रकृतिभूता ऋतुवैकारिका भावा अचिरादितो भूरपि
च न यथावद्रसवीर्यविपाकप्रभावमोषधौषां प्रतिविधास्यति ।
तद्वियोगाच्चातङ्गप्रायतर नियता । तस्मात् प्राक् उद्धंसात् प्राक्
च भूमेर्विरसीभावादुद्धर सौम्य ! भैषज्यानि, यावन्नोपहृतरस-
वीर्यविपाकप्रभावाणि । घयं चैषां रसवीर्यविपाकप्रभावानुप
योक्ष्यामहे, ये चास्माननुकाङ्क्षन्ति, यांश्च वयमनुकाङ्क्षामः ॥२॥

न हि सम्यगुद्धृतेषु भैषज्येषु सम्यग्विहितेषु सम्यग्विचार
चारितेषु जनपदोद्धंसकराणां विकाराणां किञ्चित् प्रतीकार-
गौरवम् भवति ॥ ३ ॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच । उद्धृतानि खलु
भगवन् ! भैषज्यानि सम्यग्विहितानि सम्यग्विचारचारितानि ।
अपि तु खलु जनपदोद्धंसनमेकेन व्याधिना युगपदसमान-
प्रकृत्याहारदेहबलसात्म्यसत्त्ववयसां मनुष्याणां कस्माद् भव-
तीति ॥ ४ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः । एषमसामान्यानामेभिरपि अग्निवेश !
प्रकृत्यादिभिर्भावैर्मनुष्याणां येऽन्ये भावाः सामान्यास्तद्गुण्यात्
समानकालाः समानलिङ्गाश्च व्याधयोऽभिनिवर्त्तमाना जनपद-
सुद्धंसयन्ति । ते तु खलु इमे भावाः सामान्या जनपदेषु
भवन्ति । तद्वयथा ;—वायुरुदकं देशः काल इति ॥ ५ ॥

तत्र वातमेषविधमनारीग्यकरं विद्यात् । तद्वयथा ;—ऋतु-

विषममतिस्त्रिमितमतिचलमतिपरुषमतिशीतमत्युष्णमतिरूच-
मत्वभिष्यन्दिनमतिभैरवारावमतिप्रतिहतपरस्परगतिमतिकुण्ड-
लिनमसात्प्रागन्धवाप्यसिकतापांशुधूमोपहतमिति ॥ ६ ॥

उदकन्तु खलु अत्यर्थविकृतगन्धवर्णरसस्पर्शवत् क्लेदबहुल-
मपक्रान्तजलचरविहङ्गम् उपचीणजलाशयमप्रीतिकरमपगत-
गुणं विद्यात् ॥ ७ ॥

देशं पुनः विकृतप्रकृतिवर्णगन्धरससंस्पर्शं क्लेदबहुलमुपचष्टं
सरीसृपव्यालमशकशलभमलिकामूपकोलुकश्माशानिकशकुनि-
जम्बुकादिभिस्तृणोलूपोपवनवन्तं प्रतानादिवहुलमपूर्ववदवप-
तितं शुष्कनट्यस्यं धूम्रपवनं प्रभातपतत्रिगणमुत्क्रुष्टखण-
मुद्गान्तव्ययितविविधरुगपक्षिसङ्घमुत्सृष्टनटधर्म-सत्यलज्जाचार-
गुणजनपदं शश्वत्क्षुभितोदौर्णसलिलाशयं प्रततोक्तापातान-
र्घातभूमिकम्पम् अतिभयारावरूपं रूक्षताम्नारुणसिताभ्रजान-
संहतार्कचन्द्रतारकमभीच्छं सन्धुमोद्देगमिव सत्वासरुदितमिव
सतमस्कमिव गुह्यकाचरितमिवाक्रन्दितशब्दबहुलञ्चाहितं वि-
द्यात् ॥ ८ ॥

कालन्तु खलु यद्यत्तुलिङ्गादिपरीतलिङ्गमतिलिङ्गं हीन-
लिङ्गञ्चाहितं व्यवस्येत् ॥ ९ ॥

इमानेवंदोषयुक्ताश्चतुरो भावान् जनपदीङ्गसकरान् वदन्ति
कुशलाः । अतोऽन्यथाभूतांस्तु हितानाचक्षते ॥ १० ॥

विगुणेष्वपि तु खलु एतेषु जनपदीङ्गसनकरेषु भावेषु भेष-
जेनोपपाद्यमानानां न भयं भवति रोगेभ्य इति ॥ ११ ॥

भवन्ति चात्र । वैगुण्यमुपपन्नानां देशकालानिलाभ्रसाम् ।

गरीयस्त्वं विशेषेण हेतुमत् संभवध्यते ॥ १२ ॥

वाताप्लवं जलादेशं देशात् कालं स्वभावतः ।

विद्याद् दुष्परिहार्यत्वाद्गरीयस्तरमर्थवित् ॥ १३ ॥

वायुादिषु यथोक्तानां दोषाणान्तु विशेषवित् ।
प्रतीकारस्य सौकर्ये विद्यान्नाघवनक्षणम् ॥ १४ ॥

चतुर्ष्वपि तु दुष्टेषु कालान्तेषु यदा नराः ।

भेपजेनोपपाद्यन्ते न भवन्त्यातुरास्तदा ॥ १५ ॥

येषां न मृत्युसामान्यं सामान्यं न च कर्मणाम् ।

कर्म पञ्चविधं तेषां भेपजं परमुच्यते ॥ १६ ॥

रसायनानां विधिवच्चोपयोगः प्रशस्यते ।

शस्यते देहवृत्तिषु भेपजैः पूर्वमुद्धृतैः ॥ १७ ॥

सत्त्वं भूते दया दानं बलयो देवतार्चनम् ।

सहृत्तस्यानुवृत्तिषु प्रथमो गुप्तिरात्मनः ॥ १८ ॥

हित जनपदानाञ्च शिवानामुपसेवनम् ।

सेवनं ब्रह्मचर्यस्य तथैव ब्रह्मचारिणाम् ॥ १९ ॥

मह्यया धर्मशास्त्राणां महर्षीणां जितात्मनाम् ।

धार्मिकैः सात्त्विकैर्नित्यं सहास्या हृदयसम्मतैः ॥ २० ॥

इत्येतद्भेपजं प्रोक्तमायुषः परिपालनम् ।

येषां न नियतो मृत्युस्तस्मिन् काले सुदारुण ॥ २१ ॥

इति श्रुत्वा जनपदोद्द्वंसने कारणानि आर्त्त्रेयस्य भगवतः
युनरपि भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच । अथ खलु भगवन् ।
कुतोभूलमेषां वायुादीनां वैगुण्यमुत्पद्यते, येनोपपन्ना जनपद-
मुद्द्वंसयन्तीति ॥ २२ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः । सर्वेषाम् अग्निवेश । वायुादीनां
यद्गुण्यमुत्पद्यते तस्य भूलमधर्मं, तन्भूलञ्चासत्कर्म पूर्वकृतम् ।
तयोर्योनिः प्रज्ञापराध एव ॥ २३ ॥

तद्यथा ;—यदा देशनगरनिगमजनपदप्रधाना धर्मसुत्-
क्रम्य अधर्मेण प्रजां प्रवर्त्तयन्ति, तदाश्रित्तीपाश्रिताः पौरजनपदा
व्यवहारोपजीविनश्च तमधर्ममभिवर्द्धयन्ति ॥ २४ ॥

त सोऽधर्मः प्रसभं धर्ममन्तर्धत्ते । ततस्तेऽन्तर्हितधर्माणो
भिरपि त्यज्यन्ते । तेषां तथान्तर्हितधर्माणामधर्मप्रधाना-
क्रान्तदेवतानामृतवो व्यापद्यन्ते । तेन नापो यथाकालं
वर्षति विकृतं वा वर्षति । वाता न सम्यगभिवान्ति
। र्व्यापद्यते सलिलानि उपशुथ्यन्ति । श्नीपधयः स्वभावं परि-
। पद्यन्ते विकृतिम् । तत उद्धंसन्ते जनपदाः स्पर्शाभ्यव-
। दोषात् ॥ २५ ॥

तथा शस्त्रप्रभवस्य अपि जनपदोद्धंसस्य अधर्म एव हेतु-
ति । येऽतिप्रवृद्धलोभक्रोधरोषमानाः ते दुर्बलानवमत्स्य
मस्त्रजनपरोपघाताय शस्त्रेण परस्परमभिक्रामन्ति, परान्
भेक्रामन्ति परैर्वाभिक्राम्यन्ते रक्षोगणादिभिर्वा विविधैर्भूत-
स्तमधर्ममन्यद्वाप्यपचारान्तरमुपलभ्याभिहन्यन्ते । तथाभि-
पस्याप्यधर्म एव हेतुर्भवति ॥ २६ ॥

ये लुप्तधर्माणो धर्मादपेताः ते गुरुवृद्धसिद्धिर्षिपूज्यानवमत्स्य
हितानि आचरन्ति ॥ २७ ॥

ततस्त्राः प्रजा गुर्वादिभिरभिशप्ता भस्मतामुपयान्ति । प्राग-
। भूदनेकपुरुषकुलविनाशाय नियलप्रत्ययोपलम्भान्नियताश्च
। रि । अनियतप्रत्ययोपलम्भादनियताश्चापरि ॥ २८ ॥

प्रागपि चाधर्मादृते नाशभोत्पत्तिरन्यतोऽभूत् । आदि-
हाले हि अदितिमृतसमौजसोऽतिविमलविपुलप्रभावाः प्रत्यक्ष-
। टवदेवर्षिधर्म्यज्ञविधिविधानाः शैलेन्द्रसारसंहतस्थिरशरीराः
प्रसन्नवर्णोन्द्रियाः पवनसमबनजवपराक्रमाधारुफिचोऽभिरूप
प्रमाणाकृतिप्रसादोपचयवन्तः सत्यार्जवावृथस्य दानदमनियम-
। तपउपवासब्रह्मचर्यव्रतपरा व्यपगतभयरागद्वेषमोहलोभक्रोध-
। शोकमानरोगनिद्रातन्त्राथमक्रुमालस्यपरिग्रहाच्च पुरुषा बभूवु-
। रमितायुषः ॥ २९ ॥

तेषामुदारमत्वगुणकर्मणामचिन्त्यत्वात् रसवीर्यविपाक-
प्रभावगुणसमुदितानि प्रादुर्बभूवुः शस्यानि सर्वगुणसमुदित-
त्वात् पृथिव्यादीनां कृतयुगस्याटी । भ्रम्यति तु कृतयुगे केषा-
श्चिटल्यादानात् साम्पन्निकानां शरीरगौरवमासीत् । सत्वानां
गौरवात् अमः अमादालस्य मालस्यात् सञ्चयः, सञ्चयात् परि-
ग्रहः, परिग्रहाभोगः प्रादुर्भूतः ॥ ३० ॥

ततः कृतयुगे गते त्रेतायां लोभादभिद्रोहः । अभिद्रोहा-
दनृतवचनमनृतवचनात् कामक्रोधमानद्वेषपारुष्याभिघात-भय-
तापगोकचित्तोद्देगादयः प्रवृत्ताः ॥ ३१ ॥

ततस्त्रेतायां धर्मपादोऽन्तर्दानमगमत् । तस्यान्तर्दानात्
पृथिव्यादीनां गुणपादप्रणाशोऽभूत् । तत्प्रणाशकृतस्य शस्यानां
स्रेहवैमल्यरसवीर्यविपाकप्रभावगुणपादभ्रंशः ॥ ३२ ॥

ततस्तानि प्रजाशरीराणि हीनगुणपादैर्हीयमानगुणैश्चाहा-
रविहारैरययापूर्वमुपष्टभ्यमानानि अग्निमारुतपरीतानि प्राग्-
व्याधिभिर्ज्वरादिभिराक्रान्तानि अतः प्राणिनो ज्जासमवापुरा-
युषः क्रमश इति ॥ ३३ ॥

भवति चात्र ।

युगे युगे धर्मपादः क्रमेणानेन हीयते ।

गुणपादस्य भूतानामेवं लोकः प्रलीयते ॥ ३४ ॥

संवत्सरगतं पूर्णं याति संवत्सरः क्षयम् ।

देहिनामायुषः काले यत्र यन्मानमिष्यते ॥ ३५ ॥

इति विकाराणां प्रागुत्पत्तिहेतुरुक्तो भवति ॥ ३६ ॥

एवंवादिन् भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच । किन्तु खलु
भगवन् ! नियतकालप्रमाणमाद्युः सर्वं न वेति । भगवान् उवाच ।

इह अग्निवेश ! भूतानामायुर्युक्तिमपेक्षते ॥ ३७ ॥

देवे पुरुषकारे च स्थितं ह्यस्य बलाबलम् ।

दैवभाभक्तं विद्यात् कर्म यत् पूर्वदैहिकम् ॥ ३८ ॥

स्मृतः पुरुषकारसु क्रियते यदिहापरम् ।

बलावलविशेषोऽस्ति तयोरपि च कर्मणोः ॥ ३९ ॥

दृष्टं हि त्रिविधं कर्म हीनं मध्यममुत्तमम् ।

तयोरुदारयोर्युक्तिदीर्घस्य स्वसुखस्य च ॥ ४० ॥

नियतस्यायुषो हेतुर्विपरीतस्य चेतरा ।

मध्यमा मध्यमस्येष्टा कारणं शृणु चापरम् ॥ ४१ ॥

दैवं पुरुषकारेण दुर्बलं ह्युपहन्यते ।

दैवेन चेतरेत् कर्म विशिष्टेनोपहन्यते ॥ ४२ ॥

दृष्टा यदेके मन्यन्ते नियतं मानमायुषः ।

कर्म किञ्चित् क्वचित् काले विपाके नियतं महत् ।

किञ्चित्कालनियतं प्रत्ययैः प्रतिबोध्यते इति ॥ ४३ ॥

तस्माद्दुभयदृष्टत्वादेकान्तग्रहणमसाधु निदर्शनमपि चात्र उदाहरिष्यामः । यदि हि नियतकालप्रमाणमायुः सर्वं स्यात् तदायुष्कामाणां न मन्त्रौप्रथिमणिमङ्गलवस्त्युपहारहोमनियम- प्रायश्चित्तोपवासस्वस्थयनप्रणिपातगमनाद्याः क्रिया इष्टयश्च प्रयुज्येरन् ॥ ४४ ॥

न उद्भ्रान्तचण्डचपलगोग्जीङ्खरतुरगमहिषादयः पवना- दयश्च दुष्टाः परिहार्थ्याः स्युः, न प्रयातगिरिविषमदुर्गाम्बुवेगाः । तथा न प्रमत्तोन्मत्तोद्भ्रान्त-चण्ड-चपलमोहलोभाकुलमतयो नारयो न प्रहृष्टोऽग्निर्न च विविधविपाश्रयाः सरौष्टपोरगादयः । न साहसं न देशकालचर्या न नरेन्द्रप्रकोप इत्येवमादयो भावा नभावकराः स्युः आयुषः सर्वस्य नियतकालप्रमाणत्वात् ॥ ४५ ॥

न चानभ्यस्ताकालमरणभयनिवारकाणामकालमरणभय- मागच्छेत् प्राणिनाम् । व्यर्थाथारभकथाप्रयोगबुद्धयः स्युर्मह- र्षीणां रसायनाधिकारे ॥ ४६ ॥

नापीन्द्रो नियतायुषं शत्रुं वज्रेणाभिहन्यात् । नाश्विनावात्तं
भेप्रजेनोपपादयेताम् । नर्पयो यथेष्टम् आयुस्तपसा प्राप्नुयुर्न
च विदितवेदितव्या महर्षयः ससुरेगाः सम्यक् पश्येयुरुपदिग्ने-
युराचरेयुर्वा ॥ ४७ ॥

अपि च सूर्यवक्षुषामेतत् परं यदैन्द्रं चक्षुरिदक्षास्माकं तेन
प्रत्यक्षं यथा पुरुषसहस्राणामुत्थायोत्यायाह्वं कुर्वताम् अकुर्वता-
श्चातुल्यायुद्धं तथा जातमात्राणाम् अप्रतीकारात् प्रतीकाराच्च
अविपाविपप्राशिनां चापि अतुल्यायुद्धं न च तुल्यो योगक्षेम
उदपानघटानां चित्रघटानाञ्चोत्कीदताम् ॥ ४८ ॥

तस्माद्धितोपचारमूलं जीवितम् अतो विपर्ययात् मृत्युः ॥

अपि च देयकालात्मगुणविपरीतानां कर्मणामाहारविका-
राणाञ्च क्रियोपयोगः ॥ ४९ ॥

सम्यक् सर्वातियोगसन्धारणमसन्धारणमुदीर्णानाञ्च गति-
मतां सहस्रानाञ्च वर्जनमारोग्यानुवृत्तौ उपलभामहे हेतुमुप-
दिशामः सम्यक् पश्यामथेति ॥ ५० ॥

अतःपरमग्निवेश उवाच । एवं सति अनियतकालप्रमाणा-
युषां भगवन् ! कथं कालमृत्युरकालमृत्युर्भवतीति ॥ ५१ ॥

तमुवाच भगवान् आत्रेयः । श्रूयताम् अग्निवेश ! यथा यान-
ममायुक्तीऽक्षः प्रकृत्यैवाक्षगुणैरुपेतः स्यात् । स च सर्वगुणोपपन्नो
वाह्यमानो यथाकालं स्वप्रमाणक्षयादेवावसानं गच्छेत् तथायुः
शरीरोपगतं बलवतः प्रकृत्या यथावदुपचर्यमाणं स्वप्रमाण-
क्षयादेव अवसाने गच्छति ॥ ५२ ॥

स मृत्युः काले यथा च स एवाक्षोऽतिभाराधिष्ठितत्वाद्
विपमपथादपथादक्षचक्षुभङ्गाद्वाह्यवाहकदोषादनिर्माघात् पर्य-
मनादनुपाङ्गाञ्चान्तरा व्यमनमापद्यते ॥ ५३ ॥

तथायुरप्य-यथावलमारम्भादयथान्यभ्यवहरणाद्विपमाभ्यव-

हरणात् विषमशरीरन्यासादतिमैथुनादसत्संशयादुदीर्णवेग-
विनिग्रहात् विधार्थवेगाविधारणाद्भूत-विषवायुग्न्युपतापादभि-
घातादाहारप्रतीकार-विवर्जनाच्चान्तरा व्यसनमापद्यते । स
मृत्युरकाले ॥ ५४ ॥

तथा ज्वरादीनम्यातङ्गान्मिथोयचरितानकालमृत्युन् पश्याम
इति ॥ ५५ ॥

अथाग्निवेशः पप्रच्छ किं नु खलु भगवन् ! ज्वरितेभ्यः
पानीयमुष्णं भूयिष्ठं प्रयच्छन्ति भिषजो न तथा शीतम् ।
अस्ति च शीतसाध्यो धातुज्वरकर इति ॥ ५६ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयो ज्वरितस्य कायसमुत्थानदेशकाला-
नभिसमीक्ष्य पाचनार्थं पानीयमुष्णं प्रयच्छन्ति भिषजः । ज्वरो
ह्यामाशयसमुत्थः, प्रायो भेषजानि चामाशयसमुत्थानां विकार-
राणां पाचनवमनापतर्पणानि शमनानि भवन्ति । पाचनार्थञ्च
पानीयमुष्णं तस्मादेतज्ज्वरितेभ्यः प्रयच्छन्ति भिषजो भूयि-
ष्ठम् ॥ ५७ ॥

तद्वेषां पीतं वातमनुलोमयति अग्निमुदर्थ्यमुदीरयति । क्षिप्रं
जरां गच्छति श्लेष्माणञ्च परिशीलयति स्वल्पमपि च पीतं दृष्ट्या-
प्रशमनायोपपद्यते तथा युक्तमपि चैतन्नात्यर्योत्सन्नपित्ते ज्वरे
सदाहृन्नमप्रलापातिसारे वा प्रदेयमुष्णेन हि दाहृन्नमप्रला-
पातिसारा भूयोऽभिवर्द्धन्ते शीतेनोपशाम्यन्तीति ॥ ५८ ॥

भवति चात्र । शीतेनोष्णहतान् रोगान् शमयन्ति भिषग्विदः ।

ये तु शीतकृता रोगास्तेऽशीष्णं भिषग् जितम् ॥ ५९ ॥

एवमितरेषामपि व्याधीनां निदानविपरीतमीषधं कार्यम् ॥ ६० ॥

तथापतर्पणनिमित्तानामपि व्याधीनां नान्तरेण पूरणमस्ति
शान्तिस्तथा पूरणनिमित्तानां नान्तरेणापतर्पणम् ॥ ६१ ॥

अपतर्पणमपि च त्रिविधं लङ्घनं लङ्घनपाचनं दोषावसेचन-

चेति । तत्र सङ्घनमल्पदोषाणां । लङ्घनेन ह्यग्निमारुतवृद्ध्या
वातासपपरीतमिवाल्पमुदकमल्पदोषः प्रशोषमापद्यते ॥ ६२ ॥

लङ्घनपाचनाभ्यां मध्यवल्गुः सूर्यमन्तापमारुताभ्यां पांशु-
भस्मावकिरणैरिव चानतिबृहदकं मध्यदोषः प्रशोषमापद्यते ॥ ६३ ॥

बहुदोषाणां पुनर्दोषावसेचनमेव कार्यम् । न ह्यभिद्रे
केदारसेती पल्लवप्रसेकोऽस्ति । तद्वत् दोषावसेचनम् । दोषाव-
सेचनन्तु खलु अन्यद्वा भेषजं प्राप्तकालमप्यातुरस्य नैवविधस्य
कुर्यात् ॥ ६४ ॥

अनपवादप्रतीकारस्याधनस्यापरिचारकस्य वैद्यमानिनश्चण्ड-
स्यासूर्यकस्य तीव्राधर्मरुचेरतिक्षीणबलमांसशोणितस्य असाध्य-
रोगोपहतस्य मुसूर्पुलिङ्गान्वितस्य चेति । एवंविधं ह्यातुरम्
उपचरन् भिषक् पापीयसा अयशसा योगं गच्छतीति ॥ ६५ ॥
तत्र श्लोकाः । अल्पोदकद्रुमो यस्तु प्रवातः प्रचुरातपः ।

ज्ञेयः स जाङ्गलो देशः स्वल्परोगतमोऽपि च ॥ ६६ ॥

प्रचुरोदकवृक्षो यो निवातो दुर्लभातपः ।

अरूपोऽबहुदोषश्च समः साधारणो मतः ॥ ६७ ॥

तदात्वे चानुबन्धो वा यस्य स्यादशुभं फलम् ।

कर्म्मणस्तत्र कर्त्तव्यमेतद् बुद्धिमतां मतम् ॥ ६८ ॥

पूर्वरूपाणि सामान्या हेतवः स्वस्वलक्षणाः ।

देशोऽङ्गस्य भेषज्यं हेतूनां मूलमेव च ॥ ६९ ॥

प्राग्विकारममुत्पत्तिरायुषश्च चयक्रमः ।

मरणं प्रतिभूतानां कालाकालविनिश्चयः ॥ ७० ॥

यथा चाकालमरणं यथायुक्तञ्च भेषजम् ।

मिद्धिं यात्व्यौषधं येषां न कुर्याद् येन हेतुना ॥ ७१ ॥

तदग्निवेशयात्रेयो निखिलं सर्वमुक्तवान् ।

देशोऽङ्गसनिमित्तीये विमाने मुनिमत्तमः ॥ ७२ ॥

चतुर्थाऽध्यायः ।

त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीयः ।

त्रिविधं खलु रोगविशेषज्ञानं भवति । तद्यथा ;—आसोप-
देशः, प्रत्यक्षमनुमानञ्चेति ॥ १ ॥

तत्रासोपदेशो नाम आसवचनम् । आसा ह्यवितर्कस्मृति-
विभागविदो निष्पील्युपतापदर्शिनश्च । तेषामेवंगुणयोगाद् यद्-
वचनं तत् प्रमाणम् । अप्रमाणं पुनर्मत्तोन्नतमूर्खैरक्तदुष्टान्तः-
करणवचनमिति ॥ २ ॥

प्रत्यक्षन्तु खलु तत् यत् स्वयमिन्द्रियैर्मनसा चोपलभ्यते ।
अनुमानं खलु तर्को युक्त्यपेक्षः ॥ ३ ॥

त्रिविधेन खल्वनेन ज्ञानसमुदयेन पूर्वं परीक्ष्य रोगं सर्वथा
सर्वमेवोत्तरकालमध्यवसानमदीयं भवति ॥ ४ ॥

न हि ज्ञानावयवेन कृत्स्ने ज्ञेये ज्ञानमुत्पद्यते । त्रिविधे
त्वस्मिन् ज्ञानसमुदाये पूर्वमासोपदेशात् ज्ञानं ततः प्रत्यक्षानु-
मानाभ्यां परीक्षोपपद्यते । किं ह्यनुपदिष्टपूर्वं प्रत्यक्षानुमा-
नाभ्यां परीक्ष्यमाणो विद्यात् । तस्मात् द्विविधा परीक्षा ज्ञान-
वतां प्रत्यक्षमनुमानञ्चेति । त्रिविधा वा सहोपदेशेन । तत्रेद-
मुपदिशन्ति बुद्धिमन्तो रोगमेकैकमेवं प्रकोपमेवंयोनिमेवात्मान-
मेवमधिष्ठानमेवं वेदनमेवं संस्थानं एकं शब्दस्पर्शरूपरसगन्धमेव-
मुपद्रवमेवं वृद्धिस्थानक्षयसमन्वितमेवमुदर्कमेवंनामानमेवं योगं
विद्यात् । तस्मिन्नियं प्रतीकाराप्रवृत्तिरथवा निवृत्तिरित्युप-
देशात् ज्ञायते ॥ ५ ॥

प्रत्यक्षतस्तु खलु रोगतत्त्वं बुभुत्सः सर्वैरिन्द्रियैः सर्वानि-
न्द्रियार्थानातुरशरीरगतान् परीक्षेतान्वत्र रसज्ञानात् । तद्यथा,
अन्तकूजनं सन्धिस्फोटनमङ्गुलीपर्वणां च स्वरविशेषांश्च ये चान्ये-
ऽपि केचिच्छरीरोपगताः शब्दाः सुस्तान् श्रोत्रेण परीक्षेत ।

वर्णसंस्थानप्रमाणच्छाया शरीरप्रकृतिविकारी चक्षुर्वैषयिकाणि चान्यानि कानि च तानि चक्षुषा परीक्षेत ॥ ६ ॥

रसन्तु खलु आतुरशरीरगतमिन्द्रियवैषयिकमध्यनुमानादव-
गच्छेत् । न ह्यस्य प्रत्यक्षेण ग्रहणमुपपद्यते । तस्मादातुरपरि-
ग्रहेनैवातुरसुखरसं विद्यात् । यूकापसर्पणेन त्वस्य शरीरवैरस्यं
मच्चिकोपदर्शनेन शरीरमाधुर्यम् । लोहितपित्तसन्देहे तु
किञ्चारिलोहितं लोहितपित्तं वेति स्वकाकभक्षणात् धारि-
लोहितमभक्षणाहोहितमित्यनुमातव्यम् । एवमन्यानप्यातुरश-
रीरगतान् रसाननुमिमीत । गन्धांस्तु खलु सर्वशरीरगतानातुरस्य
प्रकृतिवैकारिकान् घ्राणेन परीक्षेत स्पर्शञ्च पाणिना प्रकृति-
विकृतियुक्तमिति प्रत्यक्षतोऽनुमानैकदेशतश्च परीक्षणमुक्तम् ॥७॥

इमे तु खलु अन्येऽप्येवमेव भूयोऽनुमानज्ञेया भवन्ति भावाः ।
तद्यथा,—अग्निं जरणशक्त्या, बलं व्यायामशक्त्या, श्रोत्रादीन्
शब्दादिग्रहणेन, मनोऽर्थाव्यभिचारेण, विज्ञानं व्यवसायेन,
रजः सङ्गेन, मोहमविघ्ननेन, क्रोधमभिद्रोहेण, शोकं दैन्येन,
हर्षमामीदेन, प्रीतिं तोषेण, भयं विपादेन धैर्यमविपादेन,
वीर्यमुत्साहेन, स्थानमविभ्रमेण, श्रद्धामभिप्रायेण, मेधां ग्रह-
णेन, संज्ञां नाभग्रहणेन, स्मृतिं स्मरणेन, क्रियमपत्रयेण, शील-
मनुशीलनेन, हेपं प्रतिषेधेन, उपाधिमनुबन्धेन, धृतिमलील्येन,
वश्यतां विधेयतया, वयोभक्तिसात्कारव्याधिसमुत्थानानि काल-
देशोपशयवेदनाविशेषेण, गूढलिङ्गं व्याधिसुपशयानुपशयाभ्यां,
दोषप्रमाणविशेषमपचारविशेषेण, आयुषः क्षयमरिष्टैरुपस्थित
श्रेयस्वं कल्याणाभिनिवेशेन, अमलं सत्त्वमविकारेणेति ।
ग्रहण्यास्तु मृदुदारुणत्वं दुःस्वप्नदर्शनमभिप्रायं द्विष्टेष्टसुख-
दुःखानि चातुरपरिग्रहेनैव विद्यादिति ॥ ८ ॥

भवन्ति चात्र । आप्ततयोपदेशेन प्रत्यक्षकरणेन च ।

अनुमानेन च व्याधीन् सम्यग्विद्याद्विचक्षणः ॥ ८ ॥
 विद्या सर्वमालोच्य यथासम्भवमर्थवित् ।
 यथाध्यवस्येत् तत्त्वे च कार्यं च तदनन्तरम् ॥ १० ॥
 कार्यतत्त्वविशेषज्ञः प्रतिपत्ती न मुह्यति ।
 ममूढः फलमाप्नोति यदमोहनिमित्तजम् ॥ ११ ॥
 ज्ञानबुद्धिप्रदीपेन यो नाविशति तत्त्ववित् ।
 आतुरस्यान्तरात्मानं न स रोगांश्चिकित्सति ॥ १२ ॥
 सर्वरोगविशेषाणां त्रिविधं ज्ञानसंग्रहम् ।
 यथा चोपदिशन्त्यासाः प्रखर्चं गृह्यते यथा ॥ १३ ॥
 ये यथा चानुमानेन ज्ञेयास्तांश्चाल्युदारधीः ।
 भावांस्त्रिरोगविज्ञाने विमाने मुनिरुक्तवान् ॥ १४ ॥
 त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीयं नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

स्रोतोविमानम् ।

यावन्तः पुरुषे मूर्त्तिमन्तो भावविशेषास्तावन्त एवास्मिन्
 तेषां प्रकारविशेषाः, सर्वे भावा हि पुरुषे नान्तरेण स्रोतांस्व-
 रनिर्वर्त्तन्ते क्षयं वा न गच्छन्ति । स्रोतांसि खलु परिणाम-
 ापद्यमानानां धातूनामभिवाहीनि भवन्ति अयनार्थेन अपि
 ङ्के महर्षयः स्रोतसामेव समुदयं पुरुषमिच्छन्ति सर्वगतत्वात्
 त्विसरत्वाच्च दोषप्रकोपणप्रशमनानां नखेतदेवं यस्य स हि पुरुषः,
 स्रोतांसि यच्च ब्रह्मन्ति यच्चावहन्ति यत्र चावस्थितानि सर्वे
 तदन्यत् तेभ्यः ॥ १ ॥

अतिबहुत्वात् तु खलु केचिदपरिसंख्येयानि आचक्षते
 स्रोतांसि, परिसंख्येयानि पुनरन्ये, तेषां स्रोतसां यथास्थानं
 कतिचित् प्रकारान्मूलतश्च प्रकोपविज्ञानतद्धानुव्याख्यास्यामः,

ये भविष्यन्म्यलमनुक्तार्यज्ञानवते विज्ञानाय चाज्ञानाय, तद्यथा, प्राणोदकान्नरस-रुधिर-मांस-मेदोऽस्थिमज्ज-शुक्र-मूत्र-पुरीषस्त्रेद-वहानि घातपित्तक्षेपणां पुनः सर्वशरीरचराणां सर्वस्रोतांसि अयनभूतानि ॥ २ ॥

तद्वदतीन्द्रियाणां पुनः सत्त्वादीनां केवलं चेतनावत् शरीर-मयनभूतमधिष्ठानभूतञ्च, तदेतत् स्रोतसां प्रकृतिभूतत्वात् न विकारैरूपसृज्यते शरीरम् । तत्र प्राणवहानां स्रोतसां हृदयं मूलं महास्रोतश्च, प्रदुष्टानामिदं विशेषज्ञानं भवति, अतिरूष्ट-कुपितं सप्रतिबन्धं अल्पाल्पमभीक्षणं वा सशब्दशूलमुच्छसन्तं दृष्ट्वा प्राणवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् ॥ ३ ॥

उदकवहानां स्रोतसां तालु मूलं क्लोम च ; प्रदुष्टानामिदं विज्ञानं, तत् यथा जिह्वाताल्बोष्ठकण्ठक्लोमशोषं पिपासाञ्चाति-प्रवृद्धां दृष्ट्वा उदकवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् ॥ ४ ॥

अन्नवहानां स्रोतसां आमाशयो मूलं वामञ्च पार्श्वम् ; प्रदुष्टानान्तु खलु एषामिदं विशेषविज्ञानं भवति, तत् यथा अन्नाभिलषणमरोचकाविपाकौ छर्दिश्च दृष्ट्वा अन्नवहानि स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् ॥ ५ ॥

रसवहानां स्रोतसां हृदयं मूलं दश च धमन्यः, शोणित-वहानां स्रोतसां यकृत् मूलं ग्रीहा च, मांसवहानाञ्च स्रोतसां स्नायु मूलं त्वक् च, मज्जावहानां स्रोतसामस्थीनि मूलं सक-ययश्च, शुक्रवहानां स्रोतसां वृषणी मूलं शिफथ । प्रदुष्टानान्तु रसादिस्रोतसां खलु एषां विज्ञानान्युक्तानि विविधाशीतिये अध्याये यान्येव हि धातूनां प्रदोषविज्ञानानि तान्येव यथासं धातुस्रोतसाम् ॥ ६ ॥

मूत्रवहानां स्रोतसां यस्त्रिमूलं वृहणौ च, खलु एषामिदं प्रदुष्टानां विज्ञानम् अतिरूष्टं प्रतिबन्धं कुपितमल्पाल्पमभीक्षणं

वा सशूलं मूलं मूत्रवन्तं दृष्ट्वा मूत्रवहाण्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् ॥ ७ ॥

पुरीषवहाणां स्रोतसां पक्ताशयो मूलं स्थूलगुदश्च ; प्रदुष्टानां खलु एषामिदं विज्ञानं, हृच्छ्रेण अल्पाद्यं सशूलम् अतिद्रवं कुपितम् अतिहृष्टं चोपविशन्तं दृष्ट्वा पुरीषवहाण्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् ॥ ८ ॥

स्वेदवहानां स्रोतसां मेदो मूलं रोमकूपाश्च ; प्रदुष्टानां खलु एषामिदं विज्ञानम्, अस्वेदनमतिस्वेदन पारुष्यमतिदृक्कृतां परिदाहं लोमहर्षश्च दृष्ट्वा स्वेदवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् ॥ ९ ॥

स्रोतांसि शिरा धमन्यो रसवाहिन्यो नाड्यः पन्थानो मार्गाः शरीरच्छिद्राणि संवृतासंवृतानि स्थानानि आशयाः आलयाः निकेतायेति शरीरधात्ववकाशानां लक्ष्यालक्ष्याणां नामानि ॥१०॥

तेषां प्रकोपात् स्थानस्याथैव मार्गागाथैव शरीरधातवः प्रकोपमापद्यन्ते ॥ ११ ॥

इतरिषां वा प्रकोपादितराणि ॥ १२ ॥

स्रोतांसि स्रोतांश्चैव धातवश्च धातून् प्रदूषयन्ति ॥ १३ ॥

प्रदुष्टास्त्वेषां सर्वेषामेव वातपित्तशोषाणो दुष्टा दूषयितारो भवन्ति दीपस्वभावादिति ॥ १४ ॥

भवति चात्र ।

क्षयात् सन्धारणाद्रौच्याद्वायामात् क्षुधितस्य च ।

प्राणवाहीनि दुष्यन्ति स्रोतांस्यन्यैश्च दारुणैः ॥ १५ ॥

शौण्ड्यादात्माद्भयात् पानादतिशुष्काद्भ्रमेवनात् ।

अम्बुवाहीनि दुष्यन्ति तृपायाद्यातिपीडनात् ॥ १६ ॥

अतिमात्रस्य चाकाले चादितस्य च भोजनात् ।

अन्नवाहीनि दुष्यन्ति वैगुण्यात् यावकस्य च ॥ १७ ॥

गुरुशीतमतिस्निग्धमतिमात्रनिषेवणात् ।
 रसवाहीनि दुष्यन्ति चिन्त्यानाश्चातिचिन्तनात् ॥ १८ ॥
 विदाहीन्यन्नपानानि स्निग्धोष्णानि द्रवाणि च ।
 रक्तवाहीनि दुष्यन्ति भजताश्चातपाननौ ॥ १९ ॥
 अभिष्यन्दीनि भोज्यानि स्थूलानि च गुरुणि च ।
 मासवाहीनि दुष्यन्ति भुक्त्वा च स्वपतो दिवा ॥ २० ॥
 अव्यायामाद्दिवास्वप्नान्मेध्यानाश्चातिभक्षणात् ।
 मंदोवाहीनि दुष्यन्ति वारुष्याद्याति सेवनात् ॥ २१ ॥
 व्यायामादतिसंचोभादस्य्रामति च भक्षणात् ।
 अस्थिवाहीनि दुष्यन्ति वातलानाश्च सेवनात् ॥ २२ ॥
 उत्पेपादत्यभिष्यन्दादभिघातात् प्रपीडनात् ।
 मज्जावाहीनि दुष्यन्ति विरुद्धानाश्च सेवनात् ॥ २३ ॥
 अकालायोनिगमनाच्चिग्रहादतिमैथुनात् ।
 शक्रवाहीणि दुष्यन्ति शस्त्रचाराग्निभिस्तथा ॥ २४ ॥
 मूर्खितोदकभक्षस्त्रीसेवनात् मूर्खनिग्रहात् ।
 मूर्खवाहीणि दुष्यन्ति क्षीणस्याथ क्लेशस्य च ॥ २५ ॥
 विधारणादत्यशनादजीर्णाध्ययनात् तथा ।
 वर्चो वह्नानि दुष्यन्ति दुर्यलाग्नेः क्लेशस्य च ॥ २६ ॥
 व्यायामादतिमत्सापात् शीतोष्णाक्रमसेवनात् ।
 स्वेदवाहीनि दुष्यन्ति क्रोधशोकभयैस्तथा ॥ २७ ॥
 आहारस्य विहारस्य यः स्याद्दोषगुणैः समः ।
 धातुभिर्विगुणश्चापि स्नीतसां स प्रदूषकः ॥ २८ ॥
 अतिप्रवृत्तिः सङ्गो वा शिराणा ग्रन्थयोऽपि वा ।
 विमार्गगमनं वापि स्नीतसां दुष्टलक्षणम् ॥ २९ ॥
 स्वधातुसमवर्णानि वृत्तस्थूलान्यणूनि च ।
 स्नीतासि दीर्घाण्युक्त्या प्रतानसदृशानि च ॥ ३० ॥

प्राणोदकान्नवाहानां दुष्टानां श्वासिकी क्रिया ।
 कार्या तृणोपशमनी तथैवामप्रदोषिकी ॥ ३१ ॥
 विविधाशितपौतीयं रसादीनां यदौषधम् ।
 दूषितस्रोतसां कुर्यात् तद्यथास्वमुपक्रमम् ॥ ३२ ॥
 मूत्रविदस्त्रेदवाहानां चिकित्सा मौत्रहृच्छिकी ।
 तथातिसारिकी कार्या तथा ज्वरचिकित्सिकी इति ॥ ३३ ॥
 तत्र श्लोकाः ।

द्वयोदशानां मूलानि स्रोतसां दुष्टलक्षणम् ।
 सामान्यं नाम पर्यायाः कौपनानि परस्परम् ॥ ३४ ॥
 दोषहेतुः पृथक्त्वेन भेषजोद्देश एव च ।
 स्रोतोविमाने निर्दिष्टस्तथा चादौ विनिययः ॥ ३५ ॥
 केवलं विहितं यस्य शरीरं सर्वभावतः ।
 शरीराः सर्वरोगाश्च स कर्मसु न मुह्यति ॥ ३६ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।—रोगानीकम् ।

हे रोगानीके भवतः प्रभावभेदेन साध्यञ्चासाध्यञ्च, हे रोगानीके बलभेदेन मृदु च दारुणञ्च, हे रोगानीके अधिष्ठानभेदेन मनोऽधिष्ठानं शरीराधिष्ठानञ्च, रोगानीके हे निमित्तभेदेन स्वधातुवैषम्यनिमित्तञ्चागन्तुनिमित्तञ्च, हे रोगानीके आशयभेदेन आमाशयसमुत्पन्नं पक्वाशयसमुत्पन्नञ्च ॥ १ ॥

एवमेतत् प्रभावबलाधिष्ठाननिमित्ताशयवैधं समुद्भेदप्रकृत्यन्तरेण भिद्यमानमथवा सन्धीयमानं स्यादेकत्वं वा बहुत्वं वा, एकत्वं तावदेकमेव रोगानीकं दुःखसामान्यात्, बहुत्वन्तु दस्य रोगानीकानि प्रभावभेदादीनि, बहुत्वमपि संख्येयं वा स्यादसंख्येयं, संख्येयं यथोक्तम् अष्टोदरीये, असंख्येयं यथा महति रोगाध्याये रुक्वर्णसमुत्पानादीनामसंख्येयत्वात् ॥ २ ॥

न च संख्येयाग्रेषु भेदप्रकृत्यन्तरीयेष्वविगीतिरित्यतो ;
दोषवती स्यादत्र काचित् प्रतिज्ञा, न चाविगीतिरित्यतः स्याद
दोषवत्, भेत्ता हि भेद्यमन्यथा भिनद्यन्यथा पुरस्ताद्भिन्नं, भेद
प्रकृत्यन्तरेण भिन्दन् भेदसंख्याविशेषमापादयत्यनेकधा न च
पूर्वं भेदाग्रमुपहन्ति ॥ ३ ॥

समानायामपि खलु भेदप्रकृतौ प्रकृतानुपयोगान्तरमपेक्ष
मन्ति ह्यर्थान्तराणि समानशब्दाभिहितानि । समानो हि
रोगशब्दो दोषेषु व्याधिषु च वर्तते । दोषा अपि रोगशब्द
मातङ्गशब्दं यक्ष्मशब्दं दोषप्रकृतिशब्दं विकारशब्दश्च लभन्ते
तत्र दोषेषु चैव व्याधिषु च रोगशब्दः समानः शेषेषु तु विशेष
वान् ॥ ४ ॥

तत्र व्याधयोऽपरिसंख्येया भवन्त्यतिबहुत्वाद्दोषास्तु परि
संख्येया अनतिबहुत्वात्, तस्माद्यथोचितं विकारा उदाहर
णार्थम् अनवशेषेण च दोषा व्याख्यास्यन्ते ॥ ५ ॥

रजस्तमस्य मानसौ दोषौ, तयोर्विकाराः कामक्रोधलोभ
मोहैर्थामानमटगोकचित्तोद्देगभयहर्षादयः ॥ ६ ॥

वातपित्तश्लेष्माणस्तु शारीरा दोषास्तोषामपि च विकार
ज्वरातीमारशोथशोषमेहकुष्ठादय इति ॥ ७ ॥

दोषाय केवला व्याप्याताः, विकारैकदेशय ॥ ८ ॥

तत्र तु खल्वेषां हयानामपि दोषाणां त्रिविधं प्रकोपणम
मात्मेन्द्रियार्थसंयोगः प्रज्ञापराधः परिणामरोति । प्रकुपितान्
प्रकोपणविशेषात् द्रव्यविशेषाच्च विकारविशेषानभिनिर्वर्तयन्ति
अपरिसंख्येयास्तौ विकाराः परस्परमनुवर्तमानाः कदाचिदगु
वध्नन्ति कामादयो ज्वरादयश्च । नियतज्ञानुबन्धो रजस्तमसो
परस्परं न ह्यरजस्तमः ॥ ९ ॥

प्रायः शरीरदोषाणामंकाधिष्ठीयमानानां सद्रिपातः संसर्गो
वा समानगुणत्वादोषा हि द्रूपणैः समानाः ॥ १० ॥

तत्रानुबन्धानुबन्धकतो विशेषः, स्वतन्त्रो व्यक्तलिङ्गो यद्योक्त-
समुत्थानप्रशमो भवत्यनुबन्धस्तद्विपरीतलक्षणोऽनुबन्धः ॥११॥

अनुबन्धानुबन्धलक्षणसमन्वितास्तत्र यदि दोषा भवन्ति
तत्त्रिकं सन्निपातमाचक्षते इयं वा संसर्गम् । अनुबन्धानुबन्ध-
विशेषकतस्तु बहुविधो दोषभेदः । एवमेष संज्ञाप्रकृतो भिषजां
दोषेषु च व्याधिषु च नानाप्रकृतिविशेषाद्ब्रूहः ॥ १२ ॥

अग्निषु तु शरीरेषु चतुर्विधो विशेषो बलभेदेन । तद्यथा,—
तीक्ष्णो मन्दः समो विषम इति । तत्र तीक्ष्णोऽग्निः सर्वापचार-
महस्तद्विपरीतलक्षणो मन्दः । समस्तु खलु अपचारतः विकृति-
मापद्यते अनपचारतः प्रकृताववतिष्ठते । समलक्षणविपरीत-
लक्षणस्तु विषय इत्येते चतुर्विधा अग्नयश्चतुर्विधानामेव पुरुषा-
णाम् ॥ १३ ॥

तत्र समवातपित्तश्लेष्मणां प्रकृतिस्थानां समा भवन्ति
अग्नयः । वातलानान्तु वाताभिभूतेऽग्न्यधिष्ठाने विषमा भवन्ति
अग्नयः । पित्तलानान्तु पित्ताभिभूतेऽग्न्यधिष्ठाने तीक्ष्णा भवन्ति
अग्नयः श्लेष्मलानान्तु श्लेष्माभिभूते ह्यग्न्यधिष्ठाने मन्दा भवन्ति
अग्नयः । तत्र केचिदाहुर्न समवातपित्तश्लेष्माणो जन्तवः सन्ति
विषमाहारोपयोगित्वान्मनुष्याणां, तस्माच्च केचित् वातप्रकृतयः
केचित् पित्तप्रकृतयः केचित् पुनः श्लेष्मप्रकृतयो भवन्तीति ।
तच्चानुपपन्नं कस्मात् कारणात् समवातपित्तश्लेष्माणं ह्यरोग-
मिच्छन्ति भिषजः । प्रकृतिधारोग्यम्, आरोग्यार्था च भेषजप्रवृत्तिः
सा चेष्टारूपा, तस्माद्भवन्ति समवातपित्तश्लेष्माणः । न तु खलु
सन्ति वातप्रकृतयः पित्तप्रकृतयः श्लेष्मप्रकृतयो वा तस्य तस्य
किल दोषस्य हि अधिकभावात् सा सा दोषप्रकृतिश्चक्षते मनु-
ष्याणाम् ॥ १४ ॥

न च विकृतेषु दोषेषु प्रकृतिस्थत्वमुपपद्यते तस्माच्चैताः

प्रकृतयः सन्ति । सन्ति तु खलु वातलाः पित्तलाः श्लेष्मलाश्च
अप्रकृतिस्थास्तु ते ज्ञेयाः ॥ १५ ॥

तेषान्तु खलु चतुर्विधानां पुरुषाणां चत्वार्यन्नप्रणिधानानि
श्रेयस्कराणि । तत्र समसर्वधातूनां सर्वाकारसममधिकदोषाणान्तु
त्रयाणां यथासं दोषाधिक्यमभिसमीच्य दोषप्रतिकूलयोगीनि
त्वीणि अन्नप्रणिधानानि श्रेयस्कराणि यावदग्नेः समीभावात्,
समे तु सममेव तु कार्यमेवं चेष्टाभेजप्रयोगाद्यापरे, तद्विस्तर-
णानुव्याख्यास्यन्ते । त्रयस्तु पुरुषा भवन्त्यातुरास्ते तु अनातुरा-
स्तन्वान्तरीयाणां भिषजाम् । तद्यथा,—वातलः श्लेष्मलः पित्तल
इति ॥ १६ ॥

तेषां विशेषविज्ञानं वातलस्य वातनिमित्ताः पित्तलस्य
पित्तनिमित्ताः श्लेष्मलस्य श्लेष्मनिमित्ता व्याधयः प्रायेण बल-
वन्तश्च ॥ १७ ॥

तत्र वातलस्य प्रकोपणोक्तान्यासेवमानस्य क्षिप्रं घातः प्रको-
पमापद्यते, न तथेतरो ॥ १८ ॥

स तस्य प्रकोपमापन्नो यथाक्तैर्विकारैः शरीरमुपतर्पति बल-
वर्णसुखायुषामुपघाताय ॥ १९ ॥

तस्यावजयनं श्लेहस्वेदौ विधियुक्ती मृदूनि च मंगोधनानि
श्लेहोष्णामधुराम्लखण्डयुक्तानि तद्वदभ्यवहार्याण्युपनाहनोप-
वेष्टनोन्नर्दन-परिपेकावगाहनसंवाहनावपीडन-वित्नासनविष्मा-
पनविष्मारणानि सुरासथविधानं श्लेहाय अनेकयोनयो दीप-
नीयपाचनीया वातहर्गविरेचनीयोपहिताः शतपाकाः षडस-
पाकाः सर्वशः प्रयोगार्या वस्तयो वस्त्रिनियमः सुखशीलता
चेति ॥ २० ॥

पित्तलस्यापि पित्तप्रकोपणोक्तान्यासेवमानस्य क्षिप्रं पित्तं
प्रकोपमापद्यते, तथा नेतरो ॥ २१ ॥

तदस्य प्रकोपमापन्नं यद्यौक्तैर्विकारैः शरीरमुपतपति बल-
वर्णसुखायुषामुपघाताय ॥ २२ ॥

तस्यावजयनं सर्पिष्यां सर्पिया च स्नेहनमधश्च दोषहरणं
मधुरतिक्तकपायशैतानाञ्चौषधानामभ्यवहार्याणामुपयोगो मृ-
दुमधुरसुरभिशीतज्ञानां गन्धानाञ्चौषसेवा मुक्तामणिहारा-
वनीनाञ्च पवनाशशेरवारिसंस्थितानां धारणमुरसा क्षणे क्षणे
स्रक्चन्दनप्रियङ्गुकालीयमृणालशैतवातवारिभिरुत्पलकुमुदकी-
कनदसौगन्धिकपद्मानुगतैश्च वारिभिरभिप्रोक्षणं श्रुतिसुखमृदु-
मधुरमनोऽनुगानाञ्च गीतवादित्राणां श्रवणञ्चाभ्युदयानां सुहृ-
द्भिश्च सयोगःसंयोगश्च द्रष्टृभिः स्त्रीभिः शीतोपहितांशुक-
सम्भारिणीभिर्निशाकरांशुशीतप्रवातहर्म्यवासः शैलान्तरपुलिन-
शिशिरसदनवसनव्यजनपवनानां सेवा रम्याणाञ्चौषवनानां
सुखशिशिरसुरभिमारुतोपघातानामुपसेवनं सेवनञ्च नलिनो-
त्पलपद्मकुमुदसौगन्धिकपुण्डरीकशतपत्रहस्तानां सौम्यानाञ्च
सर्वभावानामिति ॥ २३ ॥

श्लेष्मलस्यापि श्लेष्मप्रकोपणोक्तान्यासेवमानस्य क्षिप्रं श्लेष्मा
प्रकोपमापद्यते, न तथेतरौ दोषौ ॥ २४ ॥

तदस्य प्रकोपमापन्नो यद्यौक्तैर्विकारैः शरीरमुपतपति बल-
वर्णसुखायुषामुपघाताय ॥ २५ ॥

तस्यावजयनं विधियुक्तानि तीक्ष्णोष्णानि संशोधनानि रूक्ष-
प्रायाणि चाभ्यवहार्याणि कटुतिक्तकपायोपहितानि तथैव
धावनलह्वनप्लवनपरिसरणजागरणानि युद्धव्यवायव्यायामोन्म-
र्दनस्नानोक्तादनानि विशेषतस्त्रीक्षणानां दीर्घकालस्थितानां
मद्यानामुपयोगः सर्वशयोपवासस्तथोष्णवासः सधूमपानः सुख-
प्रतिषेधश्च सुखार्थमेवेति ॥ २६ ॥

भवति चात्र । सर्वरोगविशेषज्ञः सर्वकार्यविशेषवित् ।

सर्वभेषजतत्त्वघ्नो रात्रः प्राणपतिर्भवेत् ॥ २७ ॥
 तत्र श्लोकाः । प्रकृत्यन्तरभेदेन रोगानीकविकल्पनम् ।
 परस्परविरोधश्च सामान्यं रोगदोषयोः ॥ २८ ॥
 दोषसंख्या विकाराणामेकदोषप्रकोपणम् ।
 जरणं प्रतिचिन्ता च कायाग्नेर्धुक्षणानि च ॥ २९ ॥
 नराणां वातलादीनां प्रकृतिस्थापनानि च ।
 रोगानीके विमानेऽस्मिन् व्याहृतानि महर्षिणा ॥ ३० ॥

सप्तमोऽध्यायः—व्याधितरूपीयम् ।

द्वौ पुरुषौ व्याधितरूपौ भवतः, तद्यथा ;—गुरुव्याधित
 एकः सत्त्वबलशरीरसम्पदुपेतत्वाल्लघुव्याधित इव दृश्यते ।
 लघुव्याधितोऽपरः सत्त्वादीनामधमत्वात् गुरुव्याधित इव
 दृश्यते ॥ १ ॥

तयोरकुशलाः केवलं चक्षुषैव रूपं दृष्ट्वा व्यवस्यन्ती व्याधि
 गुरुलाघवे विप्रतिपद्यन्ते । न हि ज्ञानावयवेन कृत्स्ने ज्ञेये
 ज्ञानमुत्पद्यते ॥ २ ॥

विप्रतिपन्नास्तु खलु रोगज्ञाने उपक्रमयुक्तिज्ञाने च अपि
 विप्रतिपद्यन्ते । ते यदा गुरुव्याधितं लघुव्याधितरूपमामाद-
 यन्ति तदा तमल्पदोषं मत्वा संशोधनकालेऽस्मै मृदुसंशोधनं
 प्रयच्छन्तो भूय एवाप्य दोषमुदीरयन्ति । यदा तु लघुव्याधितं
 गुरुव्याधितरूपमामादयन्ति तं महादोषं मत्वा संशोधनकाले-
 ऽस्मै तीक्ष्णं संशोधनं प्रयच्छन्तो दोषानतिनिहृत्य शरीरमप्य
 क्षिण्वन्ति ॥ ३ ॥

एवमवयवेन ज्ञानस्य कृत्स्ने ज्ञेये ज्ञानमिति मन्यमाना
 खलन्ति, विदितवेदितव्यास्तु भिषजः सर्वं सर्वथा यथासम्भवं

परीक्ष्यं परीक्ष्याध्यवस्यन्तो न क्व च न विप्रतिपद्यन्ते, यथेष्टमर्थ-
मभिनिर्वर्त्तयन्ति चेति ॥ ४ ॥

तत्र श्लोकाः ।

सत्त्वादीनां विकल्पेन व्याधितं रूपमातुरे ।

दृष्ट्वा विप्रतिपद्यन्ते बाला व्याधिवलाबले ॥ ५ ॥

ते भेषजमयोगेन कुर्वन्व्यञ्जानमोहिताः ।

व्याधितानां विनाशाय क्लेशाय महतेऽपि वा ॥ ६ ॥

प्रज्ञास्तु सर्वमाज्ञाय परीक्ष्यमिह सर्वथा ।

न खलन्ति प्रयोगेषु भेषजानां कदाचन ॥ ७ ॥

इति व्यधितरूपाधिकारे श्रुत्वा व्याधितरूपसंख्यायसम्भवं
व्याधितरूपहेतुविप्रतिपत्तौ च कारणं सापवादं सम्प्रतिपत्ति-
कारणञ्चानपवादं निगम्य भगवन्तमात्रेयमग्निवेशोऽतःपरं सर्व-
त्रिमौषां पुरुषसंश्रयाणां समुत्थानस्यानसंस्थानवर्णनामप्रभाव-
चिकित्सितविशेषान् पप्रच्छोपमगृह्य पादावद्यास्त्रै प्रोवाच
भगवानात्रेयः । इह खलु अग्निवेश ! विंशतिविधाः क्लिमयः पूर्व-
मुक्ता नानाविधेन प्रविभागेनान्यत्र सहजेभ्यः ॥ ८ ॥

ते पुनः प्रकृतिभिर्भिद्यमानाश्चतुर्विधास्तद्वयथा—पुरीषजाः
श्लेष्मजाः शोणितजा मलजाश्चेति । तत्र मलो वाह्यद्याभ्यन्तरश्च,
तत्र वाह्ये मलेजातान् मलजान् सचक्ष्महे, तेषां समुत्थानं रुजा-
वर्जनं, स्थानं केशश्मश्रुलीमपक्ष्मवासांसि, सस्यानमणवस्तिना-
स्ततयो बहुपादाः, वर्णस्तु कृष्णः शक्लश्च, नामानि चैषां सूजाः
पिपीलिकाश्चेति, प्रभावः कण्डूजननं कोठपिडकाभिनिर्वर्त्तनञ्च,
चिकित्सितत्वेपामपकर्षणं मलोपघातो मलकराणाञ्च भावा-
नामनुपसेवनमिति ॥ ९ ॥

शोणितजानान्तु कुष्ठे. समानं समुत्थानं, स्थान रक्तवाहिन्यो

दृश्याः, वर्णस्ताम्रः, नामानि केशादा लोमादा लोमहीपाः
 सौरसा श्रीदुस्वरा जन्तुमातर इति । प्रभावः केशश्मश्रुनखलोम-
 पक्ष्मापध्वंसो व्रणगतानाञ्च हर्षकण्डूतोदसंसर्पणानि अह्वानाञ्च
 त्वक्शिरास्त्रायुमांसतरुणास्थिभक्षणमिति, चिकित्सितमध्येयां
 कुष्ठैः समानं तदुत्तरकालमुपदेक्ष्यामः ॥ १० ॥

श्लेष्मजाः क्षीरगुडितिलमत्स्थानूपमांसपिष्टान्नपरमान्नकुसु-
 म्भस्त्रेहाजीर्णपूतिक्लिन्न-संकीर्ण-विरुद्धासात्मप्रभोजनसमुत्थानाः ।
 तेषामामाशयः स्थानं, प्रभावस्तु ते प्रवर्द्धमानास्तूर्द्धमधो वा विस-
 र्पन्ति, उभयतो वा । संस्थानवर्णविशेषास्तु श्वेताः पृथुव्रधसंस्थानाः
 केचित्, केचिद् वृत्तपरीणाहाः गण्डूपदाकृतयथ श्वेतास्ताम्रा-
 वभासाः, केचिदणवो दीर्घास्तन्वाकृतयः श्वेताः । तेषां त्रिवि-
 धानां श्लेष्मनिमित्तानां क्रिमीणां नामानि अन्त्रादाः, उदरादाः,
 हृदयादाधुरवो, दर्भपुष्पाः, सौगन्धिकाः, महागुदाद्य इति ।
 प्रभावो हृत्तासास्यसंस्वणभरोचकाविपाकौ ज्वरो मूर्च्छाजृम्भा-
 च्वयुरानाहीऽऽमर्दः कृदिः काश्यं पारुष्यमिति ॥ ११ ॥

पुरीषजास्तुल्यसमुत्थानाः श्लेष्मजैस्तेषां संस्थानं पक्षाशयः ।
 प्रभावस्तु ते प्रवर्द्धमानास्त्वधो विसर्पन्ति । यस्य पुनरामाशयाभि-
 सुखाः स्युस्तदनन्तरं तस्योद्धारनिश्वासाः पुरीषगन्धिनः स्युः । संस्था-
 नवर्णविशेषास्तु सूक्ष्मवृत्तपरीणाहाः श्वेता दीर्घाणींशुकसङ्घाशाः
 केचित् केचित् पुनः स्यूनवृत्तपरीणाहाः श्यावनीलहरितपीताः ।
 तेषां नामानि ककेरुका मकेरुका लैलिहाः शालूवकाः सौसुरा-
 दायेति । प्रभावः पुरीषभेदः काश्यं पारुष्यं लोमहर्षाभिनि-
 र्वर्त्तनञ्च । तत्र वास्य गुदमुखं परितुदन्तः कण्डूयोपजनयन्तो
 गुदमुखं पथ्यासते । स जातहर्षो गुदात्रिष्कृमणमतिवैलं
 करोति ॥ १२ ॥

इत्येष श्लेष्मजानां पुरीषजानाञ्च क्रिमीणां समुत्थानादि-

विशेषः ।) चिकित्सितन्तु खल्वेषां समासेनोपदिश्य पञ्चाद्विस्त-
रणोपदेक्ष्यते । तत्र सर्वक्रिमिणामपकर्षणमेवादितः कार्यम् ।
ततः प्रकृतिविधातोऽनन्तरं निदानोक्तानां भावानामनुपसेवन-
मिति ॥ १३ ॥

तत्रापकर्षणं हस्तेनाभिमृश्यापनयनमुपकरणवतामुपकर-
णेन वा । स्थानगतानान्तु क्रिमिणां भेषजेनापकर्षणं न्यायत-
श्चतुर्विधम् । तद्व्यथा—शिरोविरेचनं वमनं विरेचनमास्था-
पनमित्यपकर्षणविधिः ॥ १४ ॥

प्रकृतिविधातस्वेषां कटुतिक्तकपायचारोण्यानां द्रव्याणा-
मुपयोगो यच्चान्यदपि किञ्चित् श्लेष्मपुरीषप्रत्यनीकभूतं तत्
स्यादिति प्रकृतिविधातः ॥ १५ ॥

अनन्तरं निदानोक्तानां भावानामनुपसेवनं यदुक्तं निदान-
विधौ तस्य वर्जनं तथाविधप्रायाणाञ्चापरिमां द्रव्याणामिति
नल्लणतश्चिकित्सित-मनु-व्याख्यात-मेतदेव पुनर्विस्तरेणोपदे-
क्ष्यते ॥ १६ ॥

अथैनं क्रिमिकोष्ठमातुरमग्रे षड् रात्रं सप्तरात्रं वा स्रोह-
स्वेदाभ्यामुपपाद्य श्रो. भूते एनं संशोधनं पाययितास्तीति,
चौरदधिगुडतिलमत्स्यानूपमांसपिष्टान्द्रपरमान्नकुसुमश्लेहसम्प्र-
युक्तैर्भोज्यैः सायं प्रातरुपपादयेत् समुदीरणार्थञ्चैव क्रिमिणां
कोष्ठाभिसरणार्थञ्च ॥ १७ ॥

भिषक् अथ व्युष्टायां रजन्यां सुखोपितं सुप्रजीर्णभुक्तञ्च
विज्ञायास्थापनवमनविरेचनैस्तदहरेवोपपादयेत् ॥ १८ ॥

उपपादनोयथेत् स्यात् सर्वान् परीक्ष्य विशेषान् समीक्ष्य सम्यक् ।
अथाहरेति ब्रूयात् मूलकसर्पपलशुनकरञ्जशिशुमधुशिशुखर-
पुष्पभूसृणसुमुखसुरसकुठेरक'गण्डीर' कण्डीरकालमालकपर्णा-

आहृतानि, अभिसमीक्ष्य खण्डशक्केदयित्वां प्रक्षाल्य पानीयेन सुप्रक्षालितायां स्थाल्यां समावाप्य गोमूत्रेणार्द्धोदकेनाभ्यासिच साधयेत् । सततमवघट्टयेत् द्रव्यां तस्मिन् शीतीभूते तु उपयुक्त-भूयिष्ठेऽभसि गतरसेषु औषधेषु स्थालीमवतार्य सुपरिपूतं कपायं सुखोष्णं मदनफलपिप्पलीविडङ्गकल्कतैलोपहितं सर्जिदालवग-मभ्यासिच वस्तो विधिवदास्थापयेदेनम् ॥ १८ ॥ ।

तथाकार्ककुकुटजाढकीकुष्ठकौटूर्यकपायेण तथा शियुपीलु-कुस्तुम्बुरुकटुकसर्पकपायेण तथामलकशृङ्गवेरदारुहरिद्रापिचु-मर्दकपायेण मदनफलसंयोगसंयोजितेन द्विरात्रं सप्तरात्रं वा स्थापयेत् ॥ २० ॥

प्रत्यागते च पश्चिमे वस्तौ प्रत्याश्वस्तं तदहरेवोभयतो भाग-हरणं संशोधनं पाययेत् युक्त्या, तस्य विधिरूपदेक्ष्यते ॥ २१ ॥

। मदनफलपिप्पलीकपायेषु अञ्जलिभात्रेण त्रिवृत्कस्काच-मात्रमालोड्य पातुमस्मै प्रयच्छेत् । तदस्य दोषमुभयतो निर्ह-रति साधु ॥ २२ ॥

एवमेव कल्पोक्तानि वमनविरचनानि संसृज्य पाययेदेनं बुद्ध्या सर्वविशेषानवेक्ष्यमाणः ॥ २३ ॥

अथैनं सम्यग्विरिक्तं विज्ञायापराह्णे शैश्वरिककपायेण सुखो-ष्णेन परिपेचयेत् । तेनैव च कपायेण वाद्याभ्यन्तरान् सर्वो-दकार्थान् कारयेत् शक्यत् । तदभावे वा कटुतिक्तकपायाणाम् औषधानां क्वाथैर्मूत्रचारैर्वा परिपेचयेत् । परिपिक्तञ्च एन निवातमागारमनुप्रवेश्य पिप्पलीपिप्पलीमूलसव्यचित्रकशृङ्ग-वेरसिद्धेन यवाग्वादिना क्रमेण उपक्रामयेत् ॥ २४ ॥

विलेपीक्रमागतश्चैनमनुवामयेद्विडङ्गतैलेनैकान्तरं द्विस्त्रिधा । यदि पुनरस्यातिप्रहृष्टान् शीपादीन् क्रिमिन् मन्येत, शिरस्येव अभिमर्षतः कदाचित् ततः स्नेहस्वेदाभ्यामस्य शिर उपपाद्य विरेचयेदपामार्गतण्डुलादिना गिरोविरचनेन ॥ २५ ॥

यस्त्वभ्याहरथ्योविधिः प्रकृतिविधातायोक्तः क्रिसीणां, सोऽनु-
व्याख्यास्यते । सूषिकपर्णीं समूलाग्रप्रतानामपहृत्य खण्डश-
च्छेदयित्वा उदूखले चोदयित्वा पाणिभ्यां पीडयित्वा च रसं
गृह्णीयात् । तेन रसेन लोहितशालितण्डुलपिष्टं समालोच्य
पूपलिकां कृत्वा विधूमेषु अङ्गारेषु विपाच्य विडङ्गतैललवणोप-
हितां क्रिमिकोष्ठाय भक्षयितुं प्रयच्छेत् । तदनन्तरं च अम्ब-
काञ्चिकमुदग्निदा पिप्पल्यादिपञ्चवर्गसंस्पृष्टं सलवणमनुपाय-
येत् ॥ २६ ॥

अनेन कल्पेन मार्कवाकसहचरनीपनिर्गुण्डीसुमुखसुरम-
कुठेरककण्डीरकालमालकपर्णीसक्षवकफणिककवकुल-कुटज-
सुवर्णचीरीसुरसानामन्यतमस्मिन् कारयेत् पूपलिकानि तथा
किलिहोकिरात-तिक्तकमुवहामलक-हरीतकी-विभीतकस्त्रसेषु
कारयेत् पूपलिकाः । स्त्रसाञ्चैतानिकैकशो हन्द्गः सर्वशो वा
मधुविलुलितान् प्रातरनन्नाय पातुं प्रयच्छेत् ॥ २७ ॥

अथाश्वशकदाहृत्य महति किलिञ्जे प्रस्तीर्यातपे शोषयि-
त्वोदूखले चोदयित्वा दृपदि पुनः सूक्ष्माणि चूर्णानि कारयित्वा
विडङ्गकषायेण त्रिफलाकषायेण वा अष्टकत्वो दशकत्वो वा आतपे
सुपरिभावितानि भावयित्वा दृपदि पुनः सूक्ष्माणि चूर्णानि
कारयित्वा नवे कलसे समवाप्यानुगुप्तं निधापयेत् । तेषान्तु खलु
चूर्णानां पाणितल चूर्णं यावद्वा साधु मन्येत चीद्रेण संस्पृज्य क्रिमि-
कोष्ठाय सेढं यच्छेत् ॥ २८ ॥

तथा भङ्गातकास्थीन्याहार्यं कलसप्रमाणेन सम्पौष्य स्नेह-
ाविते दृढे कलसे सूक्ष्मानेकच्छिद्रबध्ने च्छदावलिसे समवाप्यो-
पेन पिधाय भूमौ आकण्ठे निखातस्य स्नेहभावितस्यैव अन्यस्य
इस्य कुम्भस्य उपरि समारोप्य समन्तात् गोमयेरुपचित्य दाह-
ः । स यदा जानीयात् साधु दग्धानि गोमयानि गलितस्नेहाणि

भजात तास्थीनि ततस्तं कुम्भानुदारयेत् । अथ तस्मात् द्वितीयात्
कुम्भात् तं स्नेहमादाय विडङ्गतण्डुलचूर्णैः स्नेहार्द्धमात्रैः प्रति-
संमृज्यातपे सर्वमहः स्थापयित्वा ततोऽस्मै मात्रां प्रयच्छेत्
पानाय । तेन साधु विरिच्यते विरिक्तस्य चानुपूर्वी यथोक्ता ॥२८

एवमेव भद्रदारुसरलकाष्ठस्नेहानुपकल्प्य पातुं प्रयच्छेत् ।
अनुवासयेच्चैनमनुवासनकाले ॥ ३० ॥

अथाहरेति ब्रूयात् शारदान्नवांस्तिलान् सम्पदुपेतान् आहृत्य
सुनिष्पृतान् निष्पूय सुशुद्धान् शोधयित्वा विडङ्गकपाये सुखीष्णौ
प्रक्षिप्य सुनिर्वापितान् निर्वापयेत् आदोपगमनात् । गतदोषा-
नभिममीक्ष्य सुप्रलूनान् प्रलुच्य पुनरेव सुनिष्पृतान् निष्पूय
सुशुद्धान् शोषयित्वा विडङ्गकपायेण त्रिःसप्तशल्वः सुपरिभाषितान्
भावयित्वातपे शोषयित्वोद्मुखले मञ्जुद्य दृपदि पुनः श्लक्ष्ण-
पिष्टान् कारयित्वा द्रोण्यामभ्यवधाय विडङ्गकपायेण मुहुर्मुहु-
रवमिञ्चन् पाणिमर्दं मर्दयेत् । तस्मिन् खलु प्रपीड्यमाने यत्
तेलमुद्दिद्यात् तत् पाणिभ्यां पर्यादाय शुची दृढे कलसे समा-
मिचानुगुप्तं निधापयेत् । अथाहरेति ब्रूयात् तिल्वकीहालकयो-
र्द्धाविल्वमात्रौ पिण्डौ श्लक्ष्णपिष्टौ विडङ्गकपायेण, ततोऽर्द्धमात्रौ
श्वामात्रिवृतयोरर्द्धमात्रौ दन्तीद्रवन्त्यारतोऽर्द्धमात्रौ चव्यचित्रक-
योरित्वेतत्क्षभारं विडङ्गकपायस्यार्द्धादृकमात्रेण प्रतिमंमृज्य
ततस्तैलप्रस्थमावाप्य सर्वमालोच्य मर्हत उपयोगे ममासिच्यान्ना-
वधिञ्चित् मर्हत्यासने सुखोपविष्टः सर्वतः स्नेहमवलोकयन् अजस्रं
मृद्गिना साधयेद्द्व्यां सततमवघट्टयन् । स यदा जानीया-
द्विरमति शब्दः, प्रशाम्यति च फेनः, प्रमादमापद्यते स्नेहो
यथास्त्रं गन्धवर्णरसोत्पत्तिः संवर्तते च, भेषजमङ्गुलिभ्यां मृद्य-
मानमनतिमृदुमनतिदारुणमनङ्गुलियाहि चेति । स कालस्त-
स्यावतारणाय । ततस्तमवतीर्णं हृतं शीतीभूतमहर्तन वासना

रिपूय शुची दृढे कलसे समासिच पिधानेन पिधाय शक्तेन
स्त्रपट्टेन आच्छाद्य सूत्रेण सुदृढं सुनिमुसं निधापयेत् ।
ततोऽस्मै मात्रां प्रयच्छेत् पानाय ॥ ३० ॥

तेन साधु विरिच्यते । सम्यगपहृतदोषस्य चास्थानुपूर्वी
यथोक्ता । ततश्चैनमनुवासयेदनुवासनकाले ॥ ३१ ॥

एतेनैव च पाकविधिना सर्पपकरञ्जकोपातकौस्तुभानुपकल्प
पाययेत् सर्वविशेषानवेक्ष्यमाणस्तेनागदो भवति ॥ ३२ ॥

इत्येतत् इयानां श्लेष्मपुरीषसम्भवानां क्रिमीणां समुत्थान-
स्थानसंस्थानवर्णनामप्रभावचिकित्सितविशेषा व्याख्याताः सामा-
न्यतः ॥ ३३ ॥

विशेषतस्तु अल्पमात्रमास्थापनानुवासनानुलोमहरणं भूयि
तेष्वीषधिपुरीषजानां क्रिमीणां चिकित्सितं कार्यं मात्राधिकं
पुनः शिरोविरचनवमनोपशमनभूयिष्ठं तेष्वीषधेषु श्लेष्मजानां
क्रिमीणां चिकित्सितं कार्यम् । इत्येवं क्रिमिघ्नो भेषजविधि-
रनुव्याख्यातो भवति ॥ ३४ ॥

तमनुतिष्ठता यथास्त्रं हेतुवर्जने प्रयतितव्यम् । यथोद्देशमेव-
मिदं क्रिमिकोष्ठचिकित्सितं यथावदनुव्याख्यातं भवतीति ॥ ३५ ॥
तत्र श्लोकाः । अपकर्षणमेवादौ क्रिमीणां भेषजं स्मृतम् ।

ततो विघातः प्रकृतेर्निदानस्य च वर्जनम् ॥ ३६ ॥

एतावद्विपजा कार्यं रोगे रोगे यथाविधि ।

अयमेव विकाराणां सर्वेषामपि निग्रहे ॥ ३७ ॥

विधिर्दृष्टस्त्रिधायोऽयं क्रिमीनुद्दिश्य कीर्तितः ।

संशोधनं संशमनं निदानस्य च वर्जनम् ॥ ३८ ॥

व्याधितौ पुरुषौ ज्ञात्री भिषजौ सप्रयोजनौ ।

विंशतिः क्रिमयस्त्वेषां हेत्वादिः सप्तको गणः ॥ ३९ ॥

उक्तो व्याधितरूपीये विमाने परमर्षिणा ।

श्लिथसंशोधनार्थञ्च व्याधिप्रशमनाय च ॥ ४० ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

रोगभिषग्जितीयम् ।

बुद्धिमानात्मनः कार्यगुरुलाघवे कर्मफलमनुबन्धं देशकालौ च विदित्वा युक्तिदर्शनात् भिषग्वुभूषुः शास्त्रमेवादितः परी-
क्षेत । विविधानि हि शास्त्राणि भिषजां प्रचरन्ति लोके । तत्र
यन्मध्येत महद्यशस्वि धीरपुरुषानुमीदि तमर्थबहुलमाप्तजनपूजितं
विविधशिष्यबुद्धिहितमपगतपुनरुक्तदोषभार्यं सुप्रणीतसूत्रभाष्य-
संग्रहक्रमं स्वाधारमनवपतितगन्दमकष्टशब्दं पुष्कलाभिधानं
क्रमागतार्थमर्घतत्त्वनिश्चयप्रधानं सङ्गतार्थमसङ्गुलप्रकरणमाशु-
प्रबोधक लक्षणवञ्चोदाहरणवञ्च तदभिप्रपद्येत शास्त्रम् । शास्त्रं
ह्येवंविधममल इवादित्यस्तमो विधूय प्रकाशयति सर्वम् ॥ १ ॥

ततोऽनन्तरमाचार्यं परीक्षेत । तद्यथा,—पर्यवदातश्रुतं
परिदृष्टकर्माणं दक्षं दक्षिणं शुचिं जितहस्तसुपकरणवन्तं सर्वे-
न्द्रियोपपन्नं प्रकृतिज्ञं प्रतिपत्तिन्नमनुपस्ततविद्यमनङ्गुतमन
सूयकमकोपनं क्लेशचमं शिष्यवत्सलमध्यापकं ज्ञापनासमर्थञ्च
इत्येवं गुणो ह्याचार्यः सुचेवमार्त्तवो मेघ इव शस्यगुणैः सुशिष्य-
माशु वैद्यगुणैः सम्पादयति । तसुपस्तृत्वारिराधयिपुरुषचरेदग्नि-
वञ्च देववञ्च राजवञ्च पितृवञ्च भर्तृवञ्चाप्रमत्तस्तत स्तत्रसादात्
कृत्स्नं शास्त्रमधिगम्य शास्त्रस्य दृढतायामभिधानसौष्ठवस्यार्थस्य
विज्ञाने वचनशक्तौ च भूयः प्रयतेत सम्यक् ॥ २ ॥

तत्रोपाया व्याख्यास्यन्ते । अध्ययनमध्यापनं तद्विद्यासम्भा-
षेत्युपायाः ॥ ३ ॥

तत्रायमध्ययनविधिः, कल्पे कृतक्षणः प्रातरुत्यायोपव्यूषं
वा कृत्वावश्यकसुपस्तृग्योदकं देवगोब्राह्मणगुरुहृदमिहाचार्येभ्यो
नमस्कृत्य समे शुचौ देशे सुखोपविष्टो मनःपुरःसराभिर्वाग्भिः
सूत्रमनुकामन् पुनःपुनरावर्त्तयेत् बुद्ध्या सम्यगनुप्रविश्यार्घतत्त्वं

स्वदीपपरिहारपरदीपप्रमाणार्थमेवं मध्यान्दिनेऽपराह्णे रात्रौ च
शङ्खदपरिहापयन्नध्ययनमभ्यस्येदित्यध्ययनविधिः ॥ ४ ॥

अथाध्यापनविधिः, अध्यापने कृतबुद्धिराचार्यः शिष्यमा-
दितः परीचेत । तद्यथा ;—प्रशान्तमार्यप्रकृतिकमक्षुद्रकर्माण-
सृजु-चक्षुर्मुखनासावंशं तनुरक्त-विशदजिह्वमविकृतदन्तौष्ठम्
अभिन्निषं धृतिमन्तम् अलङ्कृतं मेधाविनं वितर्कस्मृतिसम्पन्न-
मुदारसत्त्वं तद्विद्यकुलजमथवा तद्विद्यहृत्तं तत्त्वाभिनिवेशिन-
मव्यङ्गमव्यापन्नेन्द्रियं निश्चतमनुद्धतमव्यसनिनं शीलशौचाचारा-
नुरागदाह्यप्रादक्षिण्योपपन्नमध्ययनाभिकाममत्यर्थविज्ञानकर्म-
दर्शने चानन्यकार्यमलुब्धमनलसं सर्वभूतहितैपिणमाचार्यसर्वा-
नुशिष्टिप्रतिकरमनुरक्तमेवंगुणसमुदितमध्याप्यनेयमाहुः । एवं
चिरमाचार्यश्चाध्ययनार्थमुपस्थितमारिराधयिषुमनुभाषेत ॥५॥

उदगयने शक्तपत्ने प्रशस्तेऽहनि पुष्यहस्तश्रवणाश्रवयुजा-
मन्यतमेन नक्षत्रेण योगमुपगते भगवति शशिनि कल्याणे
सुहृत्ते स्नातः कृतोपवासो मुण्डः कषायवस्त्रसंवीतः समिधो-
ऽग्निमाज्यमुपलेपनमुदककुम्भांश्च सुगन्धहस्तमाल्यदामहिर-
खान् हेमरजतमणिमुक्ताविट्टमक्षौमपरिधींश्च कुशलाजसर्पपा-
चताश्च शुक्लाश्च सुमनसो अथिताप्रथितांश्च मेध्यांश्च भक्ष्यान्
गन्धांश्च पिष्टापिष्टानादायोपतिष्ठस्वेति । स तथा कुर्यात् ॥६॥

तमुपस्थितमाज्ञाय समे शुची देशे प्राक्प्रवणे वा चतुष्कि-
ष्कुमात्र चतुरस्रं स्याण्डिलं गोमयोदकेनोपलितं कुशास्तीर्णं
मुपरिहितं परिधिभिश्चतुर्दिशं यथोक्तचन्दनोदककुम्भक्षौमहेम-
हिरण्यरजतमणिमुक्ताविट्टमालङ्कृतं मेध्य-भक्ष्य-गन्धशुक्लपुष्प-
नाजासर्पपाचतोपशोभितं कृत्वा तत्र पालाशीभिरैङ्गदीभि-
रौडुम्बरीभिर्माधुकीभिर्वा समिद्धिरग्निमुपसमाधाय प्राक्षुखः
शुचिरध्ययनविधिमनुविधाय मधुसर्पिर्भ्यां त्रिस्त्रिजुहुयादग्निम् ।

आशीःसंप्रयुक्तैर्मन्त्रैर्ब्राह्मणमग्निं धन्वन्तरिं प्रजापतिमश्विनौ
इन्द्रमृषीं च सूत्रकारानभिमन्त्रायमाणः । पूर्वं स्वाहेति शिष्य-
सैनमन्वारभेत हुत्वा च प्रदक्षिणमग्निमनुपरिक्रामेत् । ततो-
ऽनुपरिक्राम्य ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत् । भिपजद्याभिपूज-
येत् ॥ ७ ॥

अथैनमग्निसकाशे ब्राह्मणसकाशे भिपक्सकाशे चानु-
गिध्यात् । ब्रह्मचारिणा श्मश्रुधारिणा सत्यवादिना अमांसादेन
मेध्यसेविना निर्मत्सरेणाशास्त्रधारिणा भवितव्यम् । न च ते
महचनात् किञ्चिदकार्यं स्यादन्यत्र राजद्विष्टात् प्राणहरा-
द्विपुलादधर्म्यादनर्थसंप्रयुक्ताद्वाप्यर्थात् । मदर्पणेन मत्प्रधानेन
मदधीनेन मत्प्रियद्वितानुवर्तिना च शश्वद्भवितव्यम् । पुत्र-
वहासवदर्थिवञ्चोपचरतानुसर्त्तव्योऽहम् । अनुस्रुक्तेनावहितेन
अनन्यमनसा विनीतेनावेद्यावेद्यकारिणा अनस्रुयकेन चाभ्यनु-
ज्ञातेन प्रविचरितव्यम् अनुज्ञातेन च प्रविचरता ॥ ८ ॥

पूर्वं गुर्वर्थोपाहरणे यथाशक्ति प्रयतितव्यम् । कर्मसिद्धिमर्थ-
सिद्धिं यशोलाभञ्च प्रेत्य च स्वर्गमिच्छता भिपजा । गोब्राह्मण-
मादौ कृत्वा सर्वप्राणभृतां शर्मण्यासितव्यम् अहरहरुत्तिष्ठता
चोपविशता च सर्वात्मना चातुराणामारोग्ये प्रयतितव्यम् ।
जीवितहेतोरपि चातुरेभ्यो नातिदोषव्यम् । मनसापि च
परस्त्रियो नाभिगमनीयाः । तथा सर्वमेव परस्वम् । निभृत-
वेशपरिच्छेदेन च भवितव्यम् । अशौण्डेन अपापेन अपाप-
सहायेन च श्लक्ष्णशुक्लधर्म्यशर्म्यधन्यसत्यद्वितमितवचसा देश
कालविचारिणा स्मृतिमता ज्ञानोत्थानोपकरणसम्यक्सु नित्यं
यत्नवता । न च कदाचिद्राजद्विष्टानां राजद्वेषिणां वा महा-
जनद्विष्टानां महाजनद्वेषिणां वा औपधमनुविधातव्यम् । एवं
सर्वेषामन्त्यर्थविकृतदुष्टदुःखशीलाचारोपचाराणामनपवादप्रती-

करादीनां मुमूर्षुताश्च तयैवासन्निहितेश्वराणां स्त्रीणामन-
ध्याणां वा ॥ ८ ॥

न च कदाचित् स्त्रीदत्तमामिप्रमादात्तव्यमननुज्ञातं भर्त्रा
अथवा अध्वजेण । आतुरकुलञ्चानुप्रविशता त्वया विदितेनानु-
मतप्रवेशिना सार्द्धं पुरुषेण सुसंवीतेनावाक्शिरसा स्मृतिमता
स्त्रिमितेन अवेद्यावेद्य बुद्ध्या मनसा सर्वमाचरता सम्यगनु-
प्रवेष्टव्यम् । अनुप्रविश्य च वाङ्मनोबुद्धीन्द्रियाणि न क्वचित्
प्रणिघातव्यानि अन्यत्रातुरोपकारार्थात् वा आतुरगतेष्वन्येषु वा
भावेषु । न चातुरकुलप्रवृत्तयो वह्निर्निश्चारयितव्याः । ज्ञासित-
ञ्चायुषः प्रमाणमातुरस्य न वर्णयितव्यं जानतापि च । तत्र
यत्रोच्यमानमातुरस्य अन्यस्य वाप्युपघाताय सम्यदते । ज्ञान-
वतापि च नात्यर्थमात्मनो ज्ञानेन विकल्पितव्यम् । आत्मादपि
हि विकल्पमानादत्यर्थमुद्दिजन्ति अनेके ॥ १० ॥

न चैव हि अस्ति आयुर्वेदस्य पारं, तस्मादप्रमत्तः शस्त्रदभि-
योगमस्मिन् गच्छेत् । तदेवं कार्यमेवं भूयश्च प्रवृत्तस्य सौष्ठवम्
अनुसूयतापरेभ्योऽप्यगमयितव्यम् । कृतुम्नो हि लोको बुद्धि-
मतामाचार्यः श्रद्धयाबुद्धिमतामेतच्चाभिसमीक्ष्य बुद्धिमता अमि-
त्रस्यापि धन्यं यशस्यमायुष्यं पौष्टिकं लौकिकमभ्युपदिशतो वचः
श्रोतव्यमनुविधातव्यञ्चेति ॥ ११ ॥

अतःपरमिदं ब्रूयात् देवताग्निद्विजातिगुरुद्वसिद्धाचार्येषु
ते सम्यग्वर्त्तितव्यम् । तेषु ते सम्यग्वर्त्तमानस्यायमग्निः सर्व-
गन्धरस्रब्रवीजानि यथेरिताश्च देवताः शिवाय स्युः अतः
अन्यथा चावर्त्तमानस्याश्रियायेति । एवं सुवति चाचार्ये
श्रियस्तथेति ब्रूयात् । यथोपदेशश्च कुर्वन्नध्याप्यो ज्ञेये अतः
अन्यथा तु अनध्याप्यः अध्याप्यमध्यापयन् हि आचार्यो यद्योक्तै-
श्चाध्यापनफलैर्योगमाप्नोति अन्यैद्यानुक्तैः श्रेयस्करैर्गुणैः श्रिय-
मात्मानश्च युनक्ति । इति अध्यापनविधिरुक्तः ॥ १२ ॥

अध्ययनाध्यापनविधिवत् सन्भाषाविधिमत ऊर्ध्वं व्याख्या-
स्यामः । भिषक् भिषजा सह सन्भाषेत । तद्विद्यसन्भाषा हि
ज्ञानाभियोगसंहर्षकरी भवति । वैशारद्यमपि चाभिनिर्वर्त्त-
यति वचनशक्तिमपि चाधत्ते । यश्चाभिदीपयति । पूर्वश्रुते
च सन्देहवतः पुनः श्रवणात् श्रुतसंशयमपकर्षति । श्रुते चास-
न्देहवतो भूयोऽध्यवसायमभिनिर्वर्त्तयति । अश्रुतमपि च
कञ्चिदर्थं श्रोत्रविषयमापादयति । यच्चाचार्यः शिष्याय श्रु-
पवे प्रसन्नक्रमेणोपदिशति गुह्याभिमतमर्थजातम्, तत् परस्परिण
सह जल्पन् पण्डेन विजिगीपुराह संहर्षात् तस्मात् तद्विद्य-
सन्भाषामभिप्रशंसन्ति कुशलाः ॥ १३ ॥

द्विविधा तु खलु तद्विद्यसन्भाषा भवति । सन्धाय सन्भाषा
विगृह्य सन्भाषा च । तत्र ज्ञानविज्ञानवचनप्रतिवचनशक्ति-
सम्पन्नेनाकीपनेन अनुपस्कृतविद्येनानसूयकेन अनुनयकीविदेन
क्लेशक्षमेण प्रियसन्भाषणेन च सह सन्धाय सन्भाषा विधीयते ।
तथाविधेन मह कथयन् विश्वध्वं कथयेत् । पृच्छेदपि च
विश्वध्वः पृच्छते चास्मै विश्वध्वाय विशदमर्थं ब्रूयात् । न च
निग्रहभयादुद्दिजेत् । निगृह्य चैन न हृष्येत्, न च परिपु
विकल्पेत् । न च मोहादेकान्तग्राही स्यात्, न चाप्रस्तुतमर्थ-
मनुवर्णयेत् । सम्यक् चानुनयेनानुनीयेत, अनुनयाच्च परं, तत्र
चावहितः स्यादित्यनुलोमसन्भाषाविधिः ॥ १४ ॥

अत ऊर्ध्वमितरेण मह विगृह्य सन्भाषेत श्रेयसा योगमा-
त्मनः पश्यन् । प्रागिव च जल्पाज्जल्पान्तरं परावरान्तरं परिप-
दिशेपांश्च सम्यक् परीक्षेत सम्यक् परीक्षा हि बुद्धिमतां कार्य-
प्रवृत्तिनिवृत्तिकालौ च शंसति । तस्मात् परीक्षामतिप्रशंसन्ति
कुशलाः । परीक्षमाणस्तु खलु परावरान्तरमिमान् जल्पक-
गुणान् श्रेयस्करांश्च दीपयतश्च परीक्षेत सम्यक् । तद्यथा ;—

यत्रैनं श्रेष्ठं मन्येत नास्य तत्र जल्पं योजयेत् अनाविष्कृतमयोगं कुर्वन् । यत्र त्वेनमवरं मन्येत तत्रैवैनमाशु निगृह्णीयात् ॥१८

तत्र नु खल्विमे प्रत्यवराणांमाशुनिग्रहे भवन्ति उपायाः । तद्यथा ;—श्रुतहीनं महता सूत्रपाठेनाभिभवेत् विज्ञानहीनं पुनः कष्टशब्देन वाक्येन, वाक्यधारणाहीनमाविद्धदीर्घसङ्कुलैर्वाक्यदण्डकैः, प्रतिभाहीनं पुनर्वचनेनानेकविधेनानेकार्थवाचिना, वचन-शक्तिहीनमद्वोक्तस्य वाक्यस्याच्चेपेण, अविशारदमपत्रपणेन, कोपनमायासनेन, भीहं वित्रासनेन, अनवहितं नियमनेन इत्येवमेतैरुपायैरवरमभिभवेत् ॥ २० ॥

विगृह्य कथयेद् युक्त्या युक्तञ्च न निवारयन् ।

विगृह्य भाषा तीव्रं हि केपाञ्चिद्बोहमावहेत् ॥ २१ ॥

नाकार्यमस्ति क्रुद्धस्य नावाच्यमपि विद्यते ।

कुशला नाभिनन्दन्ति कलहं समितौ सताम् ॥ २२ ॥

एवं प्रवृत्ते तु वादे प्रागेव वादात् तावद्विदं कर्तुं यतत । सन्धाय परिपदाऽयनभूतमात्मनः प्रकरणमादेशयितव्यम् । यद्वा परस्य भृशदुर्गं स्यात् । पक्षमथवा परस्य भृशं विमुखमानयेत् । परिपदि चोपसंहितायामशक्यमस्माभिर्वक्तुमिति तूष्णीमासीत् एषैव च ते परिपत् यथेष्टं यथायोग्यं यथाभिप्रायं वादं वादमर्थ्यादाच्च स्थापयिष्यतीत्युक्ता ॥ २३ ॥

तत्रेदं वादमर्थ्यादालक्षणं भवति इदं वाच्यमिदमवाच्यमवसति पराजितो भवतीति इमानि खलु पदानि भिषक्वादा-सार्गज्ञानार्थमधिगम्यानि भवन्ति । तद्यथा वादो, द्रव्यं, गुणाः कर्म, सामान्यं, विशेषः, समवायः, प्रतिज्ञा, स्थापना, प्रतिष्ठापना, हेतुः, उपनयः, निगमनम्, उत्तरं, दृष्टान्तः, सिद्धान्तः, शब्दः, प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, श्रोपम्यम्, ऐतिह्यं, संशयः, प्रयोजनं सव्यभिचारं, जिज्ञासा, व्यग्रनायः, अर्थप्राप्तिः, सम्भवः, अनु-

योज्यम्, अननुयोज्यम् अनुयोगः, प्रत्यनुयोगः, वाक्यदोषः, वाक्यप्रशंसा, क्लृप्तम्; अहेतुः, अतीतकालम्, उपालम्भः, परिहारः, प्रतिज्ञाहानिः, अभ्यनुज्ञा, हेत्वन्तरम्, अर्थान्तरं, निग्रहस्थानमिति ॥ २४ ॥

तत्र तु वादः । वादो नाम यः परस्वरेण सह शास्त्रपूर्वकं विगृह्य कथयति । स वादो द्विविधः संग्रहेण ; जल्पो वितण्डा च । तत्र पक्षाश्रितयोर्वचनं जल्पः । जल्पविपर्ययो वितण्डा । यथैकस्य पक्षः पुनर्भवोऽस्तीति नास्तीत्यपरस्य । तौ च स्वपक्षं स्वहेतुभिः स्वस्वपक्षं स्थापयतः परपक्षमुद्धावयतः, एष जल्पो, जल्पविपर्ययो वितण्डा । वितण्डा नाम परपक्षे दोषवचनमात्रमेवमेव ॥ २५ ॥

द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः स्वलक्षणैः श्लोकस्थाने पूर्वमुक्ताः ॥ २६ ॥

अथ प्रतिज्ञा नाम साध्यवचनं, यथा नित्यः पुरुष इति ॥२७॥

अथ स्थापना । स्थापना नाम तस्या एव प्रतिज्ञाया हेतुदृष्टान्तोपनयनिगमैः स्थापना, पूर्वं हि प्रतिज्ञा, पश्चात् स्थापना किं ह्यप्रतिज्ञातं स्थापयिष्यति यथानित्यः पुरुष इति प्रतिज्ञाहेतुरल्लतकत्वादिति । दृष्टान्तो यथाकाशं तच्च नित्यम् । उपनयो यथा चाकृतकमाकाशं तथा पुरुषः । निगमने तन्मान्त्रित्य इति ॥ २८ ॥

अथ प्रतिष्ठापना नाम या परप्रतिज्ञायाः प्रतिविपरीतार्थस्थापना । यथा अनित्य पुरुषः इति प्रतिज्ञाहेतुरैन्द्रियकत्वात् । दृष्टान्तो यथा घट ऐन्द्रियकः स चानित्यः । उपनयो यथा घटस्याया पुरुषः तन्मादनित्य इति ॥ २९ ॥

अथ हेतुः । हेतुर्नामोपलब्धिकारणं तत्प्रत्यक्षमनुमानमैतिह्यमौपस्यमित्येभिर्हेतुभि र्यदुपनभ्यते तत् तत्त्वम् ॥ ३० ॥

उपनयो निगमनञ्चोक्तं स्थापनाप्रतिष्ठापनाव्याख्यायाम् ॥ ३१ ॥
 अथ उत्तरं नाम साधर्म्योपदिष्टे वा हेतौ वैधर्म्यवचनं वैधर्म्योप-
 दिष्टे वा साधर्म्यवचनं यथा हेतुसधर्माणो विकाराः शीतकष-
 हि व्याधेर्हेतुसाधर्म्यवचनं हिमशिशिरवातसंस्पर्शा इति ब्रुवतः
 परो ब्रूयात् हेतुविधर्माणो विकाराः यथा शरीरावयवानां
 दाहौषणं कोथप्रपचने हेतुवैधर्म्यं हिमशिविरवातसंस्पर्शा इति।
 एतत्सविपर्ययमुत्तरम् ॥ ३२ ॥

अथ दृष्टान्तः—दृष्टान्तो नाम यत्र मूर्खविदुषां बुद्धिसाम्यं
 यो वर्ण्यं वर्णयति । यद्याग्निरूपो द्रवमुदकं स्थिरा पृथिवी
 आदित्यः प्रकाशक इति यथा वादित्यः प्रकाशकस्तथा सांख्य-
 वचनं प्रकाशकमिति ॥ ३३ ॥

अथ सिद्धान्तः; —सिद्धान्तो नाम यः परीक्षकैर्बहुविधं
 परीक्ष्य हेतुभिः सायित्वा स्थाप्यते निर्णयः स सिद्धान्तः । स
 चोक्तद्यतुर्विधः । स चतुर्विधः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः प्रतितन्त्रसिद्धान-
 त्तोऽधिकरणसिद्धान्तोऽभ्युपगमसिद्धान्त इति ॥ ३४ ॥

तत्र सर्वतन्त्रसिद्धान्तो नाम तस्मिंस्तस्मिन् सर्वस्मिंस्तन्त्रे
 तत्प्रमिदं सन्ति निदानानि सन्ति व्याधयः, सन्ति सिद्धुपायाः
 साध्यानामिति ॥ ३५ ॥

प्रतितन्त्रसिद्धान्तो नाम तस्मिंस्तस्मिंस्तन्त्रे तत्तत्प्रमिदं यथा-
 न्यत्राष्टौ रसाः षडन्यत्र । षड्छिन्द्रियाणि यथान्यत्र षड्छिन्द्रियाणि ।
 वातादिकृताः सर्वविकारा यथान्यत्र चातादिकृता भूतकृताय
 प्रमिदाः ॥ ३६ ॥

अधिकरणसिद्धान्तो नाम स यस्मिन् अधिकरणे संस्तूयमानं
 सिद्धान्तान्यन्यान्पि अधिकरणानि भवन्ति । यथा न मुक्तः कर्मो-
 नुबन्धिजं कुरुते निम्नहत्वादिति प्रमुते सिद्धाः कर्मफलमोक्ष-
 पुरुषमेवभावा भवन्ति ॥ ३७ ॥

अभ्युपगमसिद्धान्तो नाम यमर्थमसिद्धमपरीक्षितमनुप-

दिष्टमहेतुकं वा वादकालेऽभ्युपगच्छन्ति भिषजः । तद्यथा ;—
द्रव्यं न प्रधानमिति कृत्वा वक्ष्यामः । गुणः प्रधानम् इति कृत्वा
वक्ष्याम इत्येवमादिसतुर्विधः सिद्धान्तः ॥ ३८ ॥

: शब्दो नाम वर्णसमाम्नायः स चतुर्विधः दृष्टार्थश्चादृष्टार्थश्च
सत्यश्चानृतश्चेति । तत्र दृष्टार्थस्त्रिभिर्हेतुभिर्दोषाः प्रकुप्यन्ति
, षड्भिरुपक्रमैश्च प्रशाम्यन्ति । योत्रादिसङ्गावे शब्दादिग्रहण-
मिति अदृष्टार्थः पुनरस्ति प्रेत्यभावोऽस्ति मोक्ष इति । सत्यो
नाम यथार्थभूतः । सन्त्यायुर्वेदोपदेशाः । सन्त्युपायाः साध्या-
नाम् । सन्त्यारभफलानीति । सत्यविपर्ययाद्धानृतम् ॥ ३९ ॥

अथ प्रत्यक्षम् । प्रत्यक्षं नाम तद्यदात्मना पञ्चेन्द्रियैश्च स्वयं-
मुपलभ्यते । तत्रात्मप्रत्यक्षाः सुखदुःखेच्छाद्वेषादयः । शब्दा-
दयस्त्रिन्द्रियप्रत्यक्षाः ॥ ४० ॥

अनुमानं नाम तर्का युक्त्यपेक्षो यथोक्तम् अग्निं जरणशक्त्या
बलं व्यायामशक्त्या योत्रादीनि शब्दादिग्रहणेनेन्द्रियाणीत्वेव-
मादिः ॥ ४१ ॥

अथ औपम्यम् । औपम्यं नाम यदन्येनान्यस्य सादृश्यमधि-
कृत्य प्रकाशनं यथा टण्डेन दण्डकस्य धनुषा धनुष्टम्भस्य इष्वा-
सिना आरोग्यदस्येति ॥ ४२ ॥

अथ ऐतिह्यम् । ऐतिह्यं नाम आसौपदेशो वेदादिः ॥ ४३ ॥

अथ संगयः । संगयो नाम सन्दिग्धेष्वर्धेषु अनिश्चयः । यथा
किमकालमृत्युरस्ति नास्तीति ॥ ४४ ॥

अथ प्रयोजनम् । प्रयोजनं नाम यदधेमारभ्यन्त आरम्भाः ।
यथा यद्यकालमृत्युरस्ति ततोऽहमात्मानमायुष्यैरुपचरिष्यामि
धनायुष्याणि च परिहरिष्यामि कथं भामकालमृत्युः प्रमहे-
तेति ॥ ४५ ॥

अथ मध्यभिचारम् । मध्यभिचारं नाम यद्गमिचरणं यथा
भयेदिदमीपधं तस्मिन् व्याधौ योगिकमशक्तं चेति ॥ ...

अथ जिज्ञासा । जिज्ञासा नाम परीक्षा यथा भेषजपरी-
क्षोत्तरकालमुपदेक्ष्यते ॥ ४७ ॥

अथ व्यवसायः । व्यवसायो नाम निश्चयः यथा वातिक
पवायं व्याधिरिदमेवास्य भेषजमिति ॥ ४८ ॥

अथार्थप्राप्तिः । अर्थप्राप्तिर्नाम यत्रैकेनार्थेनीहनेन अपर-
भ्यार्थस्थानुक्तस्य सिद्धिः । यथा नायं सन्तर्पणसाध्यो व्याधिरित्युक्ते
भवत्वर्थप्राप्तिरतर्पणसाध्योऽयमिति । नानेन दिवा भोक्तव्यम्
इति उक्ते भवत्वर्थप्राप्तिर्निशि भोक्तव्यमिति ॥ ४९ ॥

अथ सम्भवः । सम्भवो नाम यो यतः सम्भवति स तस्य
सम्भवः । यथा पट् घातवो गर्भस्य व्याधिरहितं हितमारोग्य-
स्येति ॥ ५० ॥

अथानुयोज्यम् । अनुयोज्यं नाम यद्वाक्यं वाक्यदोषयुक्तं
तदनुयोज्यमुच्यते । सामान्योदाहृतेष्वर्थेषु वा विशेषग्रहणार्थं
तद्वाक्यमनुयोज्यम् । यथा संगोधनसाध्योऽयं व्याधिरित्युक्ते
किं वमनसाध्यः किं विरेचनसाध्य इत्यनुयुच्यते ॥ ५१ ॥

अथाननुयोज्यम् । अननुयोज्यं नामातो विपर्ययेण यथा-
यमसाध्यः ॥ ५२ ॥

अथ अनुयोगः । अनुयोगो नाम यत् तद्विद्यानां तद्विद्यैरेव
साहं तन्त्रे तन्त्रैकदेशे वा प्रश्नः प्रश्नैकदेशो वा ज्ञानविज्ञान-
वचनपरीक्षार्थमादिश्यते । अथवा नित्यः पुरुष इति प्रतिज्ञाते
यत् परः को हेतुरित्याह सोऽनुयोगः ॥ ५३ ॥

अथ प्रत्यनुयोगो नाम अनुयोगस्यानुयोगः । यथा अनु-
योगस्य पुनः को हेतुरिति ॥ ५४ ॥

अथ वाक्यदोषः । वाक्यदोषो नाम यथा खल्वस्मिन् अर्थे
न्यूनमधिकमनर्थकमपार्थक्यं विरुहश्चेति ॥ ५५ ॥

अत्र हेतूदाहरणोपनयनिगमनानामन्यतमेनापि न्यूनं न्यूनं

भवति यद्वा बह्वपदिष्टहेतुकमेकेन साध्यते हेतुना तच्च न्यूनम्
एतानि ह्यन्तरेण प्रकृतोऽप्यर्थः प्रणश्येत् ॥ ५६ ॥

अथ आधिक्यम् । आधिक्यं नाम यदायुर्वेदे भाष्यभाषे
वार्हस्पत्यमौशनसमन्यद्वा प्रतिसम्बद्धार्यमुच्यते यद्वा पुनः प्रति-
सम्बद्धार्यमपि द्विरभिधीयते, तत् पुनरुक्तत्वादधिकं, तच्च पुनरुक्तं
द्विविधम् अर्थपुनरुक्तं शब्दपुनरुक्तञ्च । तत्रार्थपुनरुक्तं नाम
यथा भेषजमौषधं साधनमिति, शब्दपुनरुक्तञ्च भेषजं भेषज-
मिति ॥ ५७ ॥

अनर्थकं नाम यद्वचनमक्षरग्राममात्रमेव स्यात् यच्चवर्गवन्न-
चार्यतो नृह्यते ॥ ५८ ॥

अपार्थक्यं नाम यदर्थावश्च परस्परं चायुज्यमानार्थं यथा
तक्रनक्रवंशवच्चनिशाकरा इति ॥ ५९ ॥

विरुद्धं नाम यदृष्टान्तसिद्धान्तसमयैर्विरुद्धं तत्र पूर्वं दृष्टान्त-
सिद्धान्तावुक्तौ । समयः पुनस्त्रिधा भवति यथायुर्वेदिकसमयो
याज्ञियसमयो भोक्षशास्त्रिकसमय इति । तत्रायुर्वेदिकसमय-
श्चतुष्यादसिद्धिः । आलभ्या यजमानैः पशव इति याज्ञियसमयः ।
सर्वभूतेष्वहिमिति भोक्षशास्त्रिकसमयस्तत्र स्वसमयविपरीत-
मुच्यमानं विरुद्धमिति वाक्यदोषाः ॥ ६० ॥

वाक्यप्रशंसा नाम यथा अन्यूनमनधिकमर्थवदनपार्थक्यम-
विरुद्धमधिगतपदार्थञ्च तद्वाक्यमननुयोज्यमिति प्रशस्यते ॥ ६१ ॥

छलं नाम परिशठमर्थाभासमनर्थकं वाग्वस्तुमात्रमेव ।
तद्विधिविधं वाक्छलं सामान्यच्छलञ्च । तत्र वाक्छलं नाम यथा
कश्चिद् ब्रूयात् नवतन्त्रोऽयं भिपगिति, भिपग् ब्रूयात् नाहं
नवतन्त्र एकतन्त्रोऽहमिति । परो ब्रूयात् नाहं ब्रवीमि नव-
तन्त्राणि तवेति, अथ तु नवाभ्यस्तं ते तन्त्रमिति, भिपक्
ब्रूयात् न मया नवाभ्यस्तं तन्त्रम् अनेकशताभ्यस्तं मया तन्त्र-
मिति वाक्छलम् ॥ ६२ ॥

सामान्यच्छलं नाम यथा व्याधिप्रशमनाद्यौपधमित्युक्ते परो
 ब्रूयात् सत् सत्प्रशमनायेति किन्तु भवानाह सदुरोगः सदीपधं
 यदि च सत् सत्प्रशमनाय भवति तत्र सत्कासः सत्क्षयः सत्-
 सामान्यात् कासः क्षयप्रशमनाय भविष्यतीति एतत् सामान्य-
 च्छलम् ॥ ६३ ॥

अहेतुर्नाम प्रकरणसमः संशयसमो वर्णसम इति । तत्र
 प्रकरणसमो नामाहेतुर्यथान्यः शरीरादात्मा नित्य इति पक्षे
 परो ब्रूयाच्छरीरादन्य आत्मा तस्मान्नित्यः शरीरमनित्यमती-
 विधर्मिणानेन च भवितव्यम् एष चाहेतुर्न हि य एव पक्षः स
 एव हेतुः ॥ ६४ ॥

संशयसमो नामाहेतुर्य एव संशयहेतुः स एव संशयच्छेद-
 हेतुर्यथा अयमायुर्वेदैकदेशमाह किन्वयं चिकित्सकः स्यात् न
 वेति संशये परो ब्रूयाद् यन्मादयमायुर्वेदैकदेशमाह तस्मात्
 चिकित्सकोऽयमिति । न च संशयस्य हेतुं विशेषयत्येष
 चाहेतुः न हि य एव संशय हेतुः स एव संशयच्छेदहेतुः ॥ ६५ ॥

वर्णसमो नामाहेतुर्यो हेतुर्वर्णाविशिष्टः यथा परो ब्रूयात्
 अस्पर्शत्वात् बुद्धिरनित्या शब्दवदिति तत्र वर्णः शब्दो बुद्धि-
 रपि वर्णा तदुभयवर्णाविशिष्टत्वात् वर्णसमोऽप्यहेतुः ॥ ६६ ॥

अतीतकालम् । अतीतकालं नाम यत् पूर्वं घातं तत्
 पश्चादुच्यते । तत्कालातीतत्वाद्ग्राह्यं भवति परं वा निग्रह-
 प्राप्तमनिगृह्य परिगृह्य पश्चान्तरितं पश्चान्निगृहीति तत् तस्य
 अतीतकालत्वाद्निग्रहवचनसमर्थं भवतीति ॥ ६७ ॥

उपालम्भो नाम हेतोर्दोषवचनं यथा पूर्वमहेतवो हेत्वा-
 भामा व्याख्याता ॥ ६८ ॥

परिहारो नाम तस्यैव दोषवचनस्य परिहरणं यथा नित्य-
 मात्मनि शरीरस्य जीवल्लिङ्गान्युपलभ्यन्ते तस्य चापगमाद्यौप-
 लभ्यन्ते तस्मादन्यः शरीरादात्मा नित्यः शरीराच्चेति ॥ ६९ ॥

प्रतिज्ञाहानिः । प्रतिज्ञाहानिर्नाम यः पूर्वप्रतिग्रहीतां प्रतिज्ञां पर्यनुयुक्तः परित्यज्यति यथा प्राक् प्रतिज्ञां कृत्वा नित्यः पुनरुच्यते इति पर्यनुयुक्तस्त्वाह अनित्य इति ॥ ७० ॥

अभ्यनुज्ञा नाम य इष्टानिष्टाभ्युपगमः ॥ ७१ ॥

हेत्वन्तरं नाम प्रकृतहेतो वाच्ये यद्विकारहेतुमाह ॥ ७२ ॥

अर्थान्तरं नाम ज्वरलक्षणे वाच्ये प्रमेहलक्षणमाह ॥ ७३ ॥

निग्रहस्थानं नाम पराजयप्राप्तिस्तच्च त्रिरुक्तस्य वाक्यस्य अविज्ञानं परिपदि विज्ञानवत्याम् ॥ ७४ ॥

यद्वा अननुयोज्यस्यानुयोगो अनुयोज्यस्य चाननुयोगः प्रतिज्ञाहानिरभ्यनुज्ञाकालातीतवचनमहेतुः न्यूनमतिरिक्तं व्यर्थमनर्थकं पुनरुक्तं विरुद्धं हेत्वन्तरमर्थान्तरं निग्रहस्थानमिति वादमर्थ्यादापदानि यथोद्देशमभिनिर्दिष्टानि ॥ ७५ ॥

वादस्तु खलु भिपजां वर्त्तमानो वर्त्ततायुर्वेद एव नान्यत्र ॥ ७६ ॥

तत्र हि वाक्यप्रतिवाक्यविस्ताराः केवलाशेषपक्षयश्च सर्वाधिकरणेषु ताः सर्वाः सम्यगविद्यावेक्ष्य सर्वं वाक्यं ब्रूयात् नाप्रकृतिकमशास्त्रमपरीक्षितमसाधकमाकुलमज्ञापकं वा सर्वञ्च हेतुमद्ब्रूयात् हेतुमन्तो ह्यकलुषाः सर्व एव वादविग्रहाधिकृतिकिते कारणभूताः । प्रशस्तबुद्धिवर्द्धकत्वात् सर्वारम्भसिद्धिं हि आवहति अनुपहता बुद्धिः ॥ ७७ ॥

इमानि खलु तावदिह कानिचित् प्रकरणानि ब्रूमः । ज्ञानपूर्वकं कर्मणां समारम्भं प्रशंसन्ति कुशलाः ॥ ७८ ॥

ज्ञात्वा हि कारणकरणकार्ययोनिकार्यकार्यफलानुबन्धदेशकालप्रवृत्त्युपायान् सम्यगभिनिर्वर्त्यमानः कार्याभिनिर्वर्तौ इष्टफलानुबन्धकं कार्यमभिनिर्वर्त्तयति अनतिमहता प्रयत्नेन कर्त्ता ॥ ७९ ॥

तत्र कारणं नाम तदयत् करोति स एव हेतुः कर्त्ता सः ॥ ८० ॥

करणं पुनस्तद्व्यदुपकारणायोपकल्पते कर्तुः कार्याभि-
निर्वृत्तौ प्रयतमानस्य ॥ ८१ ॥

कार्ययोनिस्तु सा या विक्रियमाणा कार्यत्वमापद्यते ॥ ८२
कार्यन्तु तद्व्यस्याभिनिर्वृत्तिमभिसन्धाय प्रवर्तते कर्ता ॥ ८३
कार्यफलं पुनस्तद् यत् प्रयोजना कार्याभिनिर्वृत्तिरि-
प्यते ॥ ८४ ॥

अनुबन्धस्तु कर्तारमवश्यमनुबध्नाति कार्यादुत्तरकालं
कार्यनिमित्तः शुभो वाप्यशुभो वा भावः ॥ ८५ ॥

देशस्वधिष्ठानम् ॥ ८६ ॥

कालः पुनः परिणामः ॥ ८७ ॥

प्रवृत्तिस्तु खलु चेष्टा कार्यार्था सैव क्रिया कर्म यत्रः कार्य-
ममारम्भश्च ॥ ८८ ॥

उपायाः पुनः कारणादीनां सौठवम् अभिसन्धानञ्च सम्यक्
कार्यकार्यफलानुबन्धोपायवर्ज्यानां कार्याणामभिनिर्वर्तक
इत्यतो अभ्युपायः कृतेनोपायार्थोऽस्ति न च विद्यते तदात्वे कृता-
च्चोत्तरकालं फलं फलवानुबन्ध इति व्याख्यातं दशविधम् ॥ ८९ ॥

अग्रे परीक्ष्यं ततोऽनन्तरं कार्यार्था प्रवृत्तिरिष्टा तन्माव-
भिपक् कार्यं चिकीर्षुः प्राक् कार्यममारम्भात् परीक्षया
केवलं परीक्ष्यं परीक्ष्यार्थकर्म समारभेत कर्तुम् ॥ ९० ॥

तत्र चेद्भिपगभिपग् वा भिपजं कश्चित् पृच्छेद्दमनविरचना-
भ्यापनानुवासनशिरोविरचनानि प्रयोक्तुं कामेन भिपजा कति-
विधया परीक्षया कतिविधमेव परीक्ष्यं कथात्र परीक्ष्यविशेषः
कथञ्च परीक्षितव्यं किं प्रयोजना च परीक्षा क्व च वमनादीनां
प्रवृत्तिः क्व च निवृत्तिः प्रवृत्तिनिवृत्तिमंयोगे च किं नैष्ठिकं
कारि च वमनादीनां भेदजद्रव्याणि उपयोगं गच्छन्तीति । स
एव पृष्टो यदि मोहयितुमिच्छेत् द्रव्यादेनं बहुविधा हि परीक्षा

तया परीक्षविधिभेदः । कतमेन विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यस्य भिन्नस्य भेदाग्रं भवान् पृच्छति आख्यायमानं नेदानीं भवती-
ऽन्येन विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण भिन्नया परीक्षया अन्येन वा विधि-
भेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यस्य भिन्नस्याभिलपितमर्थं श्रोतुमहमन्येन
परोक्षाविधिभेदेन अन्येन वा विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यं
भिन्नार्थमाचक्षाण इच्छं प्रपूरयेयमिति ॥ ८१ ॥

स यद्युत्तरं ब्रूयात् तत् परीक्षोत्तरं वाच्यं स्याद् यथोक्तं
प्रतिवचनम् अवेक्ष्य सम्यग् यदि तु ब्रूयात् न चैनं मोहयितु-
मिच्छेत् प्राप्तन्तु वचनकालं मन्येत काममस्मै ब्रूयात् प्राप्तमेव
निखिलेन ॥ ८२ ॥

द्विविधा परीक्षा ज्ञानवतां प्रत्यक्षमनुमानञ्च, एतत् तु द्वय-
मुपदेशश्च परीक्षात्रयन् एवमेवा द्विविधा परीक्षा त्रिविधा वा
सहोपदेशेन ॥ ८३ ॥

दशविधन्तु परीक्ष्यं कारणादि यदुक्तमग्रे तदिह भिषगादिषु
समर्थं सन्दर्शयिष्यामः, इह कार्यप्राप्तौ कारणं भिषक्, करणं
पुनर्मपजं, कार्ययोनिर्धातुवैषम्यं, कार्यं धातुसाम्यं, कार्यफलं
सुखावाप्तिः, अनुबन्ध आयुः, देशो भूमिरातुरश्च, कालः सबत्-
संख्यातुरावस्था च, प्रवृत्तिः प्रतिकर्मसमारम्भः, उपायो भिष-
गादीनां सौष्ठवम् अभिसन्धानञ्च सम्यक् इहापि अस्योपायस्य
विषयः पूर्वैवोपायविशेषेण व्याख्यात इति कारणादीनि दश ।
दशसु भिषगादिषु संसार्थं सन्दर्शितानि, तथैवानुपूर्वा एतदश-
विधं परीक्ष्यमुक्तञ्च ॥ ८४ ॥

तस्य यो यो परीक्ष्य विगेषो यथा यथा च परीक्षितव्यः स स
तथा तथा व्याख्यायते । कारणं भिषगित्युक्तमग्रे तस्य परीक्षा
भिषक् नाम संयो भेषति यः स्वार्थप्रयोगक्षुशलः यस्य चायुः
मर्त्या विदितम् ॥ ८५ ॥

यथावत् सर्वधातुमाभ्यं चिकीर्षन्नात्मानमेवादितः परीक्षेत ।

गुणेषु गुणतः कार्य्याभिनिर्वृत्तिं पश्यन् कश्चिदहमस्य कार्य्यस्य
अभिनिर्वृत्तने समर्थो न वेति ॥ ८६ ॥

तत्रेमे भिषग् गुणा यैरुपपन्नो भिषग् धातुसाम्याभिनिर्वृत्तने
समर्थभवति तद्यथा पर्य्यवदातश्रुतता परिदृष्टकर्मता दास्यं
शौचं जितहस्तता उपकरणवत्ता सर्वेन्द्रियोपपन्नता प्रकृतिज्ञता
प्रतिपत्तिज्ञता चेति ॥ ८७ ॥

करणं पुनर्भेषजम् । भेषजं नाम तद्यदुपकरणायोपकल्पप्रते,
भिषजो धातुसाम्याभिनिर्वृत्तौ प्रयतमानस्य, विशेषतश्चोपाया-
न्तरेभ्यः तद्द्विविधं व्यपाय्यभेदात् दैवव्यपाय्यं युक्तिव्यपा-
य्यञ्च । तत्र दैवव्यपाय्यं मन्त्रोपधिमणिमङ्गलव्युपहार-
होमनियमप्रायश्चित्तोपवास-दान-स्वस्थयन-प्राणिपातगमनादि ।
युक्तिव्यपाय्यं संशोधनोपशमने चेष्टाय दृष्टफलाः, एतच्चैव भेषज-
मङ्गभेदादपि द्विविधं द्रव्यभूतमद्रव्यभूतञ्च तत्र यद् अद्रव्यभूतं
तदुपायाभिप्लुतम् । उपायो नाम भयदर्शनविस्मापनक्षोभण-
हर्षणभर्त्सनवधवन्यस्वप्नसंवाहनादिरमूर्त्तौ भावो ययोक्ताः सि-
द्धुपायाश्च । यत् तु द्रव्यभूतं तदहमनादिषु योगमुपैति ॥ ८८ ॥

तस्यापि इयं परीक्षा इदमेवं प्रकृत्या एवंगुणमेवंप्रभाव-
मस्मिन् देशे जातमस्मिन् ऋतौ एवं गृहीतमेवं निहितमेवमुप-
स्कृतमनया मात्रया युक्तमस्मिन् रोगे एवंविधस्य पुरुषस्थैता-
वन्तं दोषमपकर्षयति उपशमयति वा अन्यदपि चैवंविधं भेषजं
भवेत् तच्चानेनान्येन वा विशेषेण युक्तमिति ॥ ८९ ॥

कार्य्योनिर्धातुवैषम्यं तस्य लक्षणं विकारागमः, परीक्षा
त्वस्य विकारप्रकृतेश्चैवोनातिरिक्तलिङ्गविशेषावेक्षणं विकारस्य
च साध्यासाध्यन्दुदारुणलिङ्गविशेषावेक्षणमिति ॥ ९० ॥

कार्य्यं धातुसाम्यं, तस्य लक्षणं विकारोपशमः, परीक्षा
त्वस्य रोगशमनं स्वरवर्णयोगः शरीरोपचयः बलदृढिरभ्यव-

हार्द्याभिलाषो रुचिराहारकालेऽभ्यवहृतस्य चाहृतस्य चाहृ-
रस्य सम्यग् जरणं निद्रालाभो यथाकालं, वैकारिकाणां स्वप्ना-
नामदर्शनं सुखेन च प्रतिबोधनं वातमूत्रपुरीषरितसां मुक्तिः ।
सर्वाकारैर्मनोबुद्धीन्द्रियाणाञ्च अव्यापत्तिरिति ॥ १०१ ॥

. कार्यफलं सुखावाप्तिस्तस्य; लक्षणं मनोबुद्धीन्द्रियशरीर-
तुष्टिः ॥ १०२ ॥

अनुवन्धस्तु खलु आयुस्तस्य लक्षणं प्राणैः संयोगः ॥ १०३ ॥

देशस्तु भूमिरातुरस्य, तत्र भूमिपरीक्षा आतुरस्य परि-
ज्ञानहेतोर्वा स्यादौषधपरिज्ञानहेतोर्वा । तत्र तावदियमातुर-
परिज्ञानहेतोः । तद्यथा—अयं कस्मिन् भूमिदेशे जातः संवृद्धो
याधितो वेति तस्मिञ्च भूमिदेशे मनुष्याणामिदमाहारजात-
मिदं विहारजातमेतदलमेवंविधं सत्त्वमेवंविधं सात्त्वामेवंविधो
दोषो भक्तिरियमिमे व्याधयो हितमिदमहितमिदमिति प्रायो-
ग्रहणेन ॥ १०४ ॥

औषधपरिज्ञानहेतोस्तु कल्पेण भूमिपरीक्षा वक्ष्यते ॥ १०५ ॥

आतुरस्तु खलु कार्यदेशस्तस्य परीक्षा आयुषः प्रमाण-
ज्ञानहेतोर्वा स्याद् बलदोषप्रमाणज्ञानहेतोर्वा ॥ १०६ ॥

तत्र तावदियं बलदोषविशेषप्रमाणापेक्षां सहनाऽहि अति-
बलमौषधमपरीक्षकप्रयुक्तमल्पबलमातुरमभिघातयेत्, न हि
अतिबलान्धाग्नेयसौम्यवायवीयान्याप्रधान्यग्निचारशस्त्रकर्माणि
वा शक्यन्तेऽल्पबलैः सौदुमविप्रह्यातितोष्णवेगत्वाद्भि सद्यः-
प्राणहराणि स्युः ॥ १०७ ॥

एतच्चैव कारणमवेक्ष्यमाणा हीनबलमातुरमविपादकरै-
र्मृदु-सुकुमारप्रायेरुत्तरोत्तर-गुणभिरविभ्रमैरनात्ययिकैशोषचर-
स्योपधैः विशेषतश्च नारीः ता ह्यनवस्थितमृदुविवृतविक्ष्व-
हृदयाः प्रायः सुकुमारा नार्योऽवन्ताः परमसंस्तभ्याश्च ॥ १०८ ॥

तथा बलवति बलवत् व्याधिपरिगते स्वल्पबलमौषधमपरी-
क्षकप्रयुक्तमसाधकं भवति तस्मादातुरं परीक्षेत प्रकृतितद्व-
विकृतितथ सारतथ संहननतथ प्रमाणतथ सात्म्यतथ सत्त्वत-
थाहारशक्तितथ व्यायामशक्तितथ वयस्तथेति ॥ १०८ ॥

बलप्रमाणविशेषप्रहणहेतोः तत्रामी प्रकृत्यादयो भावाः ।
तद्यथा—शुक्रशोणितप्रकृतिं कालगर्भाशयप्रकृतिम् आतुराद्वा-
रविहार-प्रकृतिं महा-भूतविकार-प्रकृतिञ्च गर्भशरीरमपे-
क्षते । एता हि येन येन दोषेणाधिकतमेनैकेनानेकतमेन वा
समनुबध्यन्ते तेन तेन दोषेण गर्भोऽनुबध्यते । ततः सा सा
दोषप्रकृतिरुच्यते मनुष्याणां गर्भोऽदिप्रवृत्ता । तस्माद्वातलाः
प्रकृत्या केचित् पित्तलाः केचित् श्लेष्मलाः केचित् संसृष्टाः
समधातवः प्रकृत्या केचित् भवन्ति । तेषां हि लक्षणानि
व्याख्यास्यामः ॥ ११० ॥

श्लेष्मा हि क्षिग्धश्छण्मृदुमधुरसारमान्द्रमन्दस्त्रिमितगुरु-
शीतविज्जलाच्छः । अस्य क्षीहात् श्लेष्मलाः क्षिग्धाङ्गाः, श्लक्ष्ण-
त्वात् श्लक्षणाङ्गाः, मृदुत्वात् दृष्टिसुखसुकुमारावदातशरीराः,
माधुर्यात् प्रभूतशुक्रव्यवायापत्वाः, सारत्वात् सारसहस्रिखर-
शरीराः, मान्द्रत्वादुपचितपरिपूर्णमर्बगात्राः, मन्दत्वान्मन्दवेष्टा-
हारविहाराः, स्त्रैमित्वादर्शीघारम्भचोभविकाराः, गुरुत्वात्
साराधिष्ठितगतयः, शैत्यादल्प-क्षुत्त्वस्था-मन्ताप-स्वेद-दोषाः,
विज्जलत्वात् सुक्षिष्टसारबन्धसन्धानाः तथाच्छत्वात् प्रमन्नदर्श-
नाननाः प्रसन्नक्षिग्धवर्णस्वराय भवन्ति । त एवं गुणयोगात्
श्लेष्मला बलवन्तो वसुमन्तो विद्यावन्त श्रोजस्विनः शान्ता
धायुष्मन्तश्च भवन्ति ॥ १११ ॥

पित्तमुख्यं तीक्ष्णद्रवं विषमञ्ज कटुकञ्च । तस्योष्णत्वात् पित्तला
भवन्ति उष्णासहाः शुष्कसुकुमारावदातगात्राः प्रभूतपिप्पुव्यञ्च-

तिलकपिङ्काः क्षुत्पिपासावन्तः क्षिप्रवलीपलितखालित्यदोषाः
 प्रायो मृदल्पकपिलश्मश्रुलोमकेशाः तीक्ष्णग्रात् तीक्ष्णपराक्रमाः
 तीक्ष्णाग्नयः प्रभूताशनपानाः क्लेशसहिष्णवो दन्दशुक्लाः द्रव-
 त्वाच्छियिलमृदुसन्धिवन्धमांसाः प्रभूतमृष्टस्वेदमूत्रपुरीषाश्च विस्र-
 त्वात् प्रभूतपूतिवच्चः कक्षस्कन्धास्यशिरः शरीरगन्धाः कटुस्रत्वा-
 दल्पशुक्रव्यवायापत्वाः । त एवं गुणयोगात् पित्तला मध्यवला
 मध्यायुषो मध्यज्ञानविज्ञानवित्तोपकरणवन्तश्च भवन्ति ॥११२॥

वातस्तु रुक्षलघुचलबहुशीघ्रशीतपरुषविशदस्तस्य रौच्याद्वा-
 तला रुक्षापचिताल्पशरीराः प्रततरुक्षक्षामभिन्नसक्तजर्जरस्वरा
 जागरूकाश्च भवन्ति लघुत्वाच्च लघुचपलगतिचेष्टाहारविहाराः
 चलत्वादनवस्थितसम्यक्षिभ्रूह्रन्वोष्ठजिह्वाशिरःस्कन्धपाणिपादाः
 बहुत्वात् बहुप्रलापकण्ठराशिराप्रतानाः शीघ्रत्वात् शीघ्रसमा-
 रम्भक्षीभविकाराः शीघ्रोच्चासरागविरागाः श्रुतग्राहिणः अल्प-
 स्मृतयश्च शैत्यात् शीतासहिष्णवः प्रततशीतकीद्वैपकस्तम्भाः
 पारुष्यात् परुषकेशश्मश्रुलोमनखदण्डशनवदनपाणिपादाङ्गा वैश-
 य्यात् स्फुटिताङ्गावयवाः सततसन्धिशब्दगामिनश्च भवन्ति । त एवं
 गुणयोगात् वातला. प्रायेणल्पवलाद्यात्पायुपद्याल्पापत्वाद्याल्य-
 साधनाद्याधन्याश्च ॥ ११३ ॥

समर्गात् संसृष्टलक्षणाः सर्वगुणसमुदितास्तु समघातवः
 इत्येवं प्रकृतितः परीक्षेत ॥ ११४ ॥

विकृतितश्चेति । विकृतिरुच्यते विकारः । तत्र विकारं
 हेतुदोषदूष्यप्रकृतिदेशकालबलविशेषैर्लिङ्गितश्च परीक्षेत । न
 ह्यन्तरेण हेत्वादीनां बलविशेष व्याधिबलविशेषोपलब्धिः । यम्य
 हि व्याधिर्दूष्यदोषप्रकृतिदेशकालसाम्यं भवति महच्च हेतुलिङ्ग-
 बल स व्याधिर्बलवान् तद्विपर्ययाच्चाल्पबलः । मध्यबलस्तु दूष्या-
 दीनामन्यतमसामान्याहेतुलिङ्गमध्यबलत्वाच्च उपलभ्यते ॥११५॥

सारतद्येति साराणि अष्टौ पुरुषाणां बलमानविशेषज्ञानार्थमुप-
दिश्यन्ते । तद्यथा,—त्वग्रक्तमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्रसत्वानि ।
तत्र त्रिग्धश्चक्षुःशुभ्रप्रसन्नसूक्ष्माल्पगन्धोरसुकुमारलोमा सप्रभा
च त्वक्सारणाम् । सा सारता सुखसौभाग्यैश्वर्योपभोगबुद्धि-
विद्यारोग्यप्रहर्षणानि आयुष्यत्वञ्चाचष्टे ॥ ११६ ॥

कर्णाक्षि-मुख-जिह्वानासौष्ठपाणि-पादतल-नख-ललाटमेह-
नानि त्रिग्धरक्तानि यीमन्ति भ्राजिष्णूनि रक्तसारणाम् ।
सा सारता सुखमुदग्रतां मेधां मनस्वित्वं सौकुमार्यमनतिवलम-
क्लेशसहिष्णुत्वञ्चाचष्टे ॥ ११७ ॥

शङ्ख-ललाट-कृकाटिकाक्षिगण्डहनुग्रीवास्कन्धोरःकक्षवक्षः-
पाणिपादसन्धयः स्थिरगुरुशुभमांसोपचिता मांससारणाम् । सा
सारता च्मां धृतिमलौब्यं वित्तं विद्यां सुखमार्जवमारोग्यं बल-
मायुश्च दीर्घमाचष्टे ॥ ११८ ॥

वर्णस्वरनेत्रकेशलोमनखटन्तौष्ठमूत्रपुरीषेषु विग्रेपतः स्नेहो
मेदःसारणाम् । सा सारता वित्तैश्वर्यसुखोपभोगप्रदानान्या-
र्जवं सुकुमारोपचारतामाचष्टे ॥ ११९ ॥

पाणिगुल्फजान्वरत्निजतुचिवुकशिरःपर्वस्थूलाः स्थूलास्थि-
नखदन्ताद्यास्थिसारास्ते महोक्ताहाः क्रियावन्तश्च क्लेशमहाः
सारस्थिशरीरा भवन्ति आयुषन्तश्च ॥ १२० ॥

तन्वद्वा बलवन्तः त्रिग्धवर्णस्वराः स्थूलदीर्घवृत्तमन्थयश्च
मज्जसारास्ते दीर्घायुषो बलवन्तः ॥ १२१ ॥

श्रुतविज्ञानवित्तापत्यभभानभाजश्च सौम्याः सौम्यप्रेक्षिण्यश्च
क्षीरपूर्णलोचना इव प्रहर्षबहुलाः त्रिग्धवृत्तमारमममंहत-
शिखरिदृशनाः प्रसन्नस्त्रिग्धवर्णस्वरा भ्राजिष्णवो महास्फिजश्च
शुक्रमाराः ते स्त्रोप्रियाः प्रियोपभोगा बलवन्तः ॥ १२२ ॥

सुखैश्वर्यारोग्यवित्तसम्मानापत्यभाजः स्मृतिमन्तो भक्ति-

मन्तः कृतज्ञा प्राज्ञाः श्रवयो महोत्साहा दत्ता धीराः समर-
विक्रान्तयोधिनः त्यक्तविषादाः सुव्यवस्थिता गम्भीरबुद्धिचेतसः
कल्याणाभिनिवेशिनश्च सत्त्वसाराः ॥ १२३ ॥

• तेषां स्वलक्षणैरेव गुणा व्याख्याताः ॥ १२४ ॥

तत्र सर्वैः सारैरुपेताः पुरुषा भवन्त्यतिबलाः परं गौरव-
युक्ताः क्लेशमहाः सर्वारम्भेष्वार्त्तानि जातप्रत्ययाः कल्याणाभि-
निवेशिनः स्थिरसमाहितशरीराः सुसमाहितगतयः सानुनाद-
स्त्रिग्वगम्भीरमहास्वराः सुखैश्वर्यवित्तोपभोगसम्मानभाजो मन्द-
जरसो मन्दविकाराः प्रायस्तुल्यगुणविस्तीर्णापत्न्याः चिरजीवि-
नश्च ॥ १२५ ॥

अतो विपत्नीतास्वसाराः ॥ १२६ ॥

• मध्यानां मध्येः सारविशेषैर्गुणविशेषा व्याख्याताः । इति
माराण्यष्टौ पुरुषाणां बलप्रमाणविशेषज्ञानार्थानि ॥ १२७ ॥

कथं नु शरीरमात्रदर्शनादेव भिषक् सुहृद्यमुपचितत्वाद्ब-
लवानयम् अल्पबलः कृशत्वात् महाबलवानयं महाशरीरत्वादयम्
मल्पशरीरत्वादल्पबल इति । हृश्यन्ते ह्यल्पशरीराः कृशाश्चैकै
बलवन्तः तत्र पिपीनिकाभारहरणवत् सिद्धिः । अतथ सारतः
परीचेत इत्युक्तम् ॥ १२८ ॥

मंहननतयेति संहननं सहातः संयोजनमित्येकोऽर्थः ॥ १२९ ॥

तत्र नमसुविभक्तास्त्रिसुवदसन्धिसुनिविष्टमांसशोणितं सुसं-
हृतं शरीरमित्युच्यते । तत्र सुसंहतशरीराः पुरुषा बलवन्तो
विपर्ययेण अल्पबलाः प्रयत्नावरमध्यत्वात् संहननस्य मध्यवन्ता
भवन्ति ॥ १३० ॥

प्रमाणतयेति शरीरप्रमाणं पुनर्यथा खेनाङ्गुलिप्रमालेनोप-
देच्यते । उक्तेष्विस्तारायामैर्यथाक्रमम् ॥ १३१ ॥

तत्र पादौ चत्वारि षट् चतुर्दश चाङ्गुलानि, जह्ने त्वटा-

वर्षशतं खलु आयुषः प्रमाणमस्मिन् काले । सन्ति पुन-
रधिकोनवर्षशतजीविनो मनुष्याः । तेषां विकृतिवर्ज्यैः प्रकृत्या-
दिवलविशेषैरायुषो लक्षणंतथ प्रमाणमुपलभ्य वयसस्त्रित्वं
विभजेत् । एवं प्रकृत्यादीनां विकृतिवर्ज्यानां भावानां प्रवर-
मध्यावरविभागेन बलविशेषं विभजेत् । विकृतिबलत्रैविधेन
तु दोषबलं त्रिविधमनुमीयते । ततो भैषज्यस्य तीक्ष्णमृदुमध्य-
विभागेन त्रित्वं विभज्य यथादोषं भैषज्यमवचारयेदिति ॥१४२॥

आयुषः प्रमाणज्ञानहेतोः पुनरिन्द्रियेषु ज्ञातिसूत्रौ च
लक्षणान्युपदेक्ष्यन्ते ॥ १४३ ॥

कालः पुनः संवत्सरयातुरावस्था च । तत्र संवत्सरो द्विधा
त्रिधा षोढा द्वादशधा भूयद्यातः प्रविभज्यते तत् तत् कार्य-
मभिममीक्ष्य ॥ १४४ ॥

तत्र खलु तावत् षोढा प्रविभज्य कार्यसुपदेक्ष्यते । हिमन्तो
शीतो वर्षायेति शीतोष्णवर्षलक्षणास्त्रयः ऋतवो भवन्ति । तेषाम्
चत्तरेष्वितरे साधारणलक्षणास्त्रयः ऋतवः प्राहृष्टशरदमन्ता
इति । प्राहृष्ट इति प्रथमः प्रहृष्टेः कालस्तस्य अनुबन्धो वर्षा
ण्वमेते संगोधनमधिकृत्य षड् विभज्यन्ते ऋतवः ॥ १४५ ॥

तत्र साधारणलक्षणेष्णुषु वमनादीनां प्रवृत्तिर्विधीयते
निवृत्तिरितरेषु । साधारणलक्षणा द्वि मन्दशीतोष्णवर्षत्वात्
सुखतमाय भवन्ति अधिकल्पकाय शरीरौषधानाम् इतरं पुन-
रत्यर्धशीतोष्णवर्षत्वात् दुःखतमाय भवन्ति विकल्पाय शरीरौष-
धानाम् ॥ १४६ ॥

तत्र हिमन्ते अतिमावशीतोषटतत्वात् शरीरमसुखोपपद्यं
भवति । अतिशीततात्प्रातमतिदारुणीभूतमवनहटोपम् । भेषजं
पुनःसंगोधनार्थमुष्णस्वभावम् अन्ते शीतोषटतत्वान्मन्दधीर्यत्व-
मापद्यते । तस्मात् तयोः संयोगे संगोधनयोगायोपपद्यते
शरीरञ्च वार्तोपद्वयाय ॥ १४७ ॥

श्रीश्ले पुनर्भृशीश्लोपहतत्वात् शरीरमसुखोपपन्नं भवति ।
उष्णवातातपाष्मातमतिशिथिलमत्यन्तप्रविलीनदोषं भेषजं पुनः
संशोधनार्थं-मुष्णस्वभावमेवात्युष्णानुगमनात् तीक्ष्णतरत्वमाप-
द्यते । तस्मात् तयोः संयोगे संशोधनमतियोगायोपपद्यते
शरीरम् अपि पिपासोपद्रवाय ॥ १४८ ॥

वर्षासु तु मेघजालावतते गूढार्कचन्द्रतारेधाराकुले विद्यति
भूमौ पङ्कजलपटलसंहतायाम् अत्यर्योपक्लिन्नशरीरेषु भूतेषु
विहतस्वभावेषु च केवलेषु औषधग्रामेषु तीयदानुगतमाहृत-
संसर्गोपहृतेषु गुरुप्रवृत्तीनि वमनादीनि भवन्ति । गुरुसमुत्था-
नानि शरीराणि । तस्माद्दमनादीनां निवृत्तिर्विधीयते वर्षान्तेषु
ऋतुषु न चेदात्ययिके कर्म ॥ १४९ ॥

आत्ययिके पुनः कर्मणि कामश्चतुं विकल्प्य कृत्रिमगुणोप-
धानेन यद्यत्तुगुणविपरीतेन भैषज्यं संयोगसंस्कारप्रमाणविक-
ल्पन उपपाद्यप्रमाणवीर्यसमं कृत्वा ततः प्रयोजयेदुत्तमेन यत्नेन
अवहितः ॥ १५० ॥

आतुरावस्थास्वपि तु कार्याकार्यं प्रति कालाकालसंज्ञा
तद्वयथा—अस्यामवस्थायामस्य भेषजस्य कालोऽकालः पुनर-
स्येति ॥ १५१ ॥

एतदपि भवति अवस्थाविशेषेण तस्मादातुरावस्थास्वपि
हि कालाकालसंज्ञा । तस्य परीक्षा मुहुर्मुहुरातुरस्य सर्वा-
वस्थाविशेषावेक्षणं यथावत् भेषजप्रयोगार्थम् । न ह्यतिपतित-
कालमप्राप्तकालं वा भेषजमुपयुज्यमानं यौगिकं भवति । कालो
हि भैषज्यप्रयोगपर्याप्तमभिनिर्वर्तयति ॥ १५२ ॥

प्रवृत्तिस्तु प्रतिकर्म समारम्भः । तस्य अक्षयं भिषगातु-
रीषधपरिचारकाणां क्रियाममायोगः ॥ १५३ ॥

उपायः पुनर्भिषगादीनां सौष्ठवमभिसन्धानञ्च सम्यक् । तस्य

लक्षणं भिषगादीनां यद्योक्तगुणसम्पद्देशकालप्रमाणसात्क्रिया-
दिभिश्च सिद्धिकारणैः सम्यगुपपादितस्यौषधस्यावचारणमिति ।
एवमेते दश परीक्ष्यविशेषाः पृथक् पृथक् परीक्षितव्याः भवन्ति ।
परीक्षायास्तु खलु प्रयोजनं प्रतिपत्तिज्ञानम् ॥ १५४ ॥

प्रतिपत्तिर्नाम स यस्तु विकारः यथा प्रतिपत्तव्यस्तस्य
तयानुष्ठानज्ञानम् ॥ १५५ ॥

यत्र तु खलु वमनादीनां प्रवृत्तिर्यत्र च निवृत्तिस्तद्वासतः
मिद्धिपूत्तरकालमुपदेक्ष्यते । प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणसंयोगे तु खलु
गुरुलाघवं संप्रधार्य सम्यगध्यवस्येत् अन्यतरनिष्ठायाम् । सन्ति
हि व्याधयः शास्त्रेषु उक्तर्गापवादैरुपक्रमं प्रति निर्दिष्टाः ।
तस्मात् गुरुलाघवं सम्प्रधार्य सम्यगध्यवस्येदित्युक्तम् ॥ १५६ ॥

यानि तु खलु वमनादिषु भेषजद्रव्याख्युपयोगं गच्छन्ति
तान्यनुव्याख्यास्यन्ते । तद्यथा—फलजीमूतकेच्चाकुधामार्ग-
कुटजकाण्डिकाहातवेधनफलानि । जीमूतकेच्चाकुटजकृतवे-
धनपत्रपुष्पाणि । आरग्वधहृत्तकमदनस्वादुकण्टकपाठापाटला-
भाङ्गटासूर्वा-सप्तपर्णनक्तमाल-पिचुमर्दपटोलसुपवी-गुडूचीसीम-
वल्कचितकहीपिशियुमूलकपायैश्च । मधुमधूककोविदारकर्बुदा-
रनीपनिचुलविम्बीशणपुष्पीसदापुष्पीप्रत्यक्पुष्पीकपायैश्च एला-
हरेणप्रियङ्गु-पृथ्वीका-कुस्तुम्बुरुतगरनलटङ्गीवेरतालीशोशीरक-
पायैश्च । इक्षुकाण्डेच्छिचुवालिकादर्भपोटगलकालङ्कतकपायैश्च ।
सुमनाः सौमनसायिनीहरिद्रा-दारुहरिद्रा-हृत्पीरपुनर्नवामहा-
महाहृद्महाकपायैश्च शाल्मलिशाटमकभद्रयखिलारण्युलेदिक्ते-
हालकधन्वनराजादनोपचित्रागोपी-शृङ्गाटिका-कपिकक्षुकपा-
यैश्च । पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्तकशृङ्गवेरमर्षयफाणितचीर-
क्षारलवणीदकैश्च यद्योपलाभं यद्येष्टं वाभ्युपसंस्कृत्य वर्त्तिक्रिया-
चूर्णावलेहस्त्रेहकपाय-मांसरस-यवागूयूपकाम्यलिकचीरोषधयान्

मोदकानन्यांश्च योगान् विविधाननुविधाय यथाहं वमनार्हाय
दद्यात् विधिवदमनमिति कल्पसंग्रहो वमनद्रव्याणां कल्पस्त्रेपां
विस्तरेणोत्तरकालमुपदेक्षते ॥१५७॥

विरेचनद्रव्याणि तु श्यामात्रिवृच्चतुरङ्गुलतिल्वकमहाहृच्चसस-
लाशहिनोदन्तोद्रवस्तीनां क्षीरमूलत्वक्पत्रपुष्पफलानिःशयायो-
गमेतैश्चैव क्षीरमूलत्वक्पत्रफलपुष्पफलैर्विकृतिताविकृतैः अज-
गन्धाश्वगन्धाजशृङ्गीक्षीरिणीनीलिनीक्लीतककपायैश्च प्रकीर्याद-
कीर्यामसूरविटलाकम्पिल्लकविडङ्गगवाक्षीकपायैश्च पीलूपियाल-
शृङ्गीकाकाशमर्थपरूपक-वदरदाडिंमामलक-हरीतकीविभीतक-
हृक्षीरपुनर्नवाविदारिगन्धादिकपायैश्च शीधुसुरासीवीरकतुपोद-
कमैरेयमेदक-मदिरामधुमधूलकधान्यास्तकुवलवदर-खर्जूरकर्क-
शुभिद्य दधिदधिर्मण्डोदश्विद्धिय गोमहिष्यजावीनाश्च क्षीर-
मूत्रैर्ययोपलाभं यथेष्टं वाप्युपसंस्कृत्य वर्तिक्रियाचूर्णवलेह-
स्त्रेहकपायमांसरसयूपकाम्बलिकयवागूक्षीरोपधेयान् मोदका-
नन्यांश्च भक्ष्यविकारान् विविधांश्च योगानभिविधाय यथाहं
विरेचनार्हाय दद्याद्विरेचनमिति कल्पसंग्रहो विरेचनद्रव्याणाम् ।
कल्पस्त्रेपां विस्तरेणोपदेक्षते उत्तरकालम् ॥ १५८ ॥

आस्यापनेषु तु भूयिष्ठकल्पानि स्युर्द्रव्याणि नामतो विस्त-
रेणोपदिश्यमानानि अपरिसंख्येयानि स्युरतिबहुत्वात् । इष्ट-
यानतिसंचेपविस्तरोपदेशस्तन्त्रे इष्टञ्च केवलं ज्ञानं तस्माद्रसत
एव तान्यनुव्याख्यास्यन्ते ॥ १५९ ॥

रससंसर्गविकल्पविस्तारो ह्येवामपरिसंख्येयः समवेतानां
रसानाम् अंशांशबलविकल्पातिबहुत्वात् तस्माद् द्रव्याणाञ्चैक-
देशमुदाहरणार्थं रसेष्वनुविभज्य रसैकैकदेशेन च नामलक्षणा-
र्थञ्च षडास्यापनस्कन्धा रसतोऽनुविभज्य व्याख्यास्यन्ते । यत्
तु षड्विधमास्यापनमाचक्षते भिषजस्तादुर्लभतरं संसृष्टरस-

भूयिष्ठत्वाद् द्रव्याणाम् । तस्मात् मधुराणि मधुरप्रायाणि
 मधुरप्रभावाणि मधुरप्रभावप्रायाण्यपि च मधुरस्कन्धे मधु-
 राण्येव कृत्वोपदेक्ष्यन्ते । तथा इतराणि द्रव्याण्यपि तद्वयया,—
 जीवकर्पभकौ जीयन्तीवीरातामलकीकाकोली चीरकाकोली
 सुन्नपर्णीमापपर्णी शालपर्णी घृश्रिपर्ण्यसनपर्णी-भेदामहामेदा
 कर्कटशृङ्गीशृङ्गाटिकाकिन्नरुहाच्छवातिच्छवा थावणीमहा-
 थावणी भ्रलम्बुपा सहदेवा विश्वदेवागुक्ताचीरशक्तावलाति-
 बलाविदारो, चीरविदारी, लुद्रसहा महासहा-ऋथ्यगन्धाश-
 गन्धा-पयस्याहथीर-पुनर्नवा बृहती-कण्टकारिकैरखमोरटम-
 दंष्ट्रासंहर्पाशतावरीशतपुष्पा मधुकपुष्पीयष्टिमधुमधूलकाश-
 ङ्गीका खर्जूर-परुपकात्मगुमापुष्करवीज-कशेरुका राजकशेरुका
 कालङ्कतफकाशमर्थ्यश्रीतपाक्योदनपाकी तालखर्जूरमस्तकेच्छि-
 चुवालिका दर्भकुशकाशशालिगुन्देत्कटक शरमूलराजचवकर्थ-
 शोक्ता--हारदाभारहाजीवनव्रपुष्यभौरुपवी--हंसपदीकाकनासा-
 कुलिङ्गाचो-चीरबल्लीकपोतबल्लीगोपवल्लीमधुवल्लीसोमबल्लीति ।
 एषामेवंविधानामन्येषाञ्च मधुरवर्गपरिसंख्यातानाम् श्रीपध-
 द्रव्याणां छेद्यानि खण्डशक्केदयित्वा भेद्यानि चाण्डुशो भेदयित्वा
 प्रचात्य पानीयेन सुप्रचालितायां स्थान्यां समवाप्य पयसा
 अर्द्धादकेनाभ्यासिच्य साधयेद्द्व्यां सततमुपघट्टयन् तदुपयुक्त
 भूयिष्ठेऽभसि गतरसेर्ध्वीपधेषु पयसि चानुपदग्धे स्थालीमुपहृत्वा
 परिसृतं पूतं पयः सुखीणां घृततैलवमामल्लवणफाणितोषहितं
 वस्त्रं वातविकारिणे विधिज्ञो विधिवद्दद्यात् । शीतन्तु मधुसर्पि-
 र्भ्यामुपसंघट्ट्य पित्तविकारिणे दद्यादिति मधुरस्कन्धः ॥१६०॥

आम्नाम्नातकलकुचकरमर्दहवाग्नाम्नवेतमकुवलयदरदाडि
 ममातुलुङ्ककण्डीरामनकनन्दीतकलालतिकारीतदन्तग्रठैरावत-
 ऋन्कोणान्-वनानां फलानि पत्राणि च अशमन्तकचाङ्गेरीणा

चतुर्विधानां चार्त्तिकानां द्वयोः कोलयोर्द्वयोश्च आमगुष्कयोः
द्वयोश्च शुष्काम्बिकयोर्ग्राम्यारण्ययोश्चासवद्रव्याणि च सुरासौ-
वीर-तुषोदक-मैरेयमेदकमदिरामधुशौधुशक्तिदधि दधिमण्डोद-
खिदृ धान्याम्नादीनि एषामेवंविधानाञ्चान्येषाञ्चान्तवर्ग-परि-
संख्यातानामौषधद्रव्याणां छेद्यानि खण्डशः छेदयित्वा भेद्यानि
चाणुशो भेदयित्वा द्रवैः स्थितानि अर्वासिच्य साधयित्वापसंस्कृत्य
यथावत् तैलवसामधुमज्जलवणफाणितोपहितं सुखोष्णं वस्तिं
वातविकारिणे विधिवद्दद्यात् इति अस्त्रस्कन्धः ॥ १६१ ॥

सैश्वसौवर्चलकालविडपाक्यानूपकूभ्यबालकैलमूलकसामु-
द्ररोमकीद्विदौपरपाटयकपांशुजानीति एवंप्रकाराणि चान्द्यानि
लवणवगेपरिसंख्यातानि एतानि अस्त्रोपहितानि उष्णोदकोप-
हितानि वा स्नेहवन्ति सुखोष्णं वस्तिं वातविकारिणे विधिज्ञो
विधिवद्दद्यात् इति लवणस्कन्धः ॥ १६२ ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलइस्तिपिप्पली चव्यचित्रकशृङ्गवेरमरि-
चाजमोदार्रकविडङ्गकुस्तुम्बुरपीतुतेजोवत्येलाकुष्टमन्नातकार्त्सि-
हिङ्गुकिलिममूलकसर्पप-लशुन-करञ्जशिमुकमधुरा-शिमुकखर-
पुष्पाभूसृणसुखसुरस-कुठेरक-कार्ण्डीरकालमालकपर्णासहय-
कफणिव्वकक्षारमूत्रपित्तानाम् एषामेवंविधानाञ्च अन्येषां कटु-
कवर्गपरिसंख्यातानामौषधद्रव्याणां छेद्यानि खण्डशः छेदयित्वा
भेद्यानि चाणुशो भेदयित्वा गोमूत्रेण सह साधयित्वापसंस्कृत्य
यथावत्तैलवसामधुमज्जलवणोपहितं सुखोष्णं वस्तिं स्नेहविकारिणे
विधिज्ञो विधिवद्दद्यात् इति कटुकस्कन्धः ॥ १६३ ॥

चन्दननलदक्षतमालनलमालनिम्बतुम्बुरुकुटजहरिद्रादारु-
हरिद्रामुस्तमूर्वा किराततिक्तककटुरोधिणीदायमाणाकरवीर-
केतुककटिलकटुपमण्डूकपर्णीककोटकवाचार्त्तकुवाकशकावामार्त्त-
कारवेक्षकाकोडुम्बरिकासुपव्यतिदिया पटोलकुण्डपाटागुडु-

चीवेत्राग्रवेतसविकङ्कतवकुलसोमवल्कसप्तपर्णसुमनोऽर्कावल्बुज-
वचातगरागुरुबालकीशीराणाम् । एषामेवंविधानाद्यान्येषां
तिक्तवर्गपरिसंख्यातानामौषधद्रव्याणां छेद्यानि खण्डशः छेद-
यित्वा भेद्यानि चाणुशो भेदयित्वा प्रक्षाल्य पानीयेनाभ्यासिच्च
साधयित्त्वोषसंस्कृत्य यथावन्मधुतैललवणोपहितं सुखोष्णं वस्त्रं
श्लेष्मविकारिणे विधिज्ञो विधिवद्दद्यात् । शीतन्तु मधुसर्पिर्भ्या-
मुपसंस्कृत्य पित्तविकारिणे दद्यात् इति तिक्तस्कन्धः ॥ १६४ ॥

प्रियङ्गुनन्ताम्रास्थि अश्वत्थकीकटुङ्गलोध्रमीचरससमङ्गाधा-
तकौपुप्यपद्मापद्मकेशरजव्याम्रप्लक्षवटकपीतनोदुम्बराश्वत्थभङ्गा-
तकाशमन्तकाशिरीषशिशपासोमवल्कतिन्दुकपियालवदरखदिर-
सप्तपर्णाश्लकर्णस्यन्दनार्जुनासनारिमेदैलवालुक-परिपेलवकदम्ब-
श्लकीजिङ्घिनी काशकशेरुकाराजकशेरुका कटुफलवंशपद्मका-
शोकशालधवसर्जभूर्जशणपुष्यीशमीमाचीकवरक्तुङ्गाजकर्णाश्ल-
कर्णस्फुर्जकविभीतककुम्भीकपुष्करवीजधिसमृणाल-तालखर्जूरत-
रुषीनाम् एषाम् एषविधानाद्यान्येषां कपायवर्गपरिसंख्यातानां
मौषधद्रव्याणां छेद्यानि खण्डशः छेदयित्वा भेद्यानि चाणुशो
भेदयित्वा प्रक्षाल्य पानीयेन सह साधयित्त्वोषसंस्कृत्य यथावत्
मधुतैललवणोपहितं सुखोष्णं वस्त्रं श्लेष्मविकारिणे दद्यात्
इति । शीतन्तु मधुसर्पिर्भ्यामुपसंस्कृत्य पित्तविकारिणे दद्यात्
इति कपायस्कन्धः ॥ १६५ ॥

तत्र श्लोकाः । पङ्क्ताः परिसंख्याता य एते रसभेदतः ।

आस्थापनमभिप्रेत्य तान् विद्यात् सार्वयोगिकान् ॥ १६६ ॥

सर्वतो हि प्रणिहिताः सर्वरोगेषु जानता ।

सर्वान् रोगान् नियच्छन्ति येभ्य आस्थापनं हितम् ॥ १६७ ॥

येषां येषां प्रशान्त्यर्थं ये ये न परिकीर्त्तिताः ।

द्रव्यवर्गा विकाराणां तेषां ते परिकीर्त्तकाः ॥ १६८ ॥

इत्येते षडास्थापनस्कन्धा रसतीऽनुविभज्य व्याख्याताः ।
तेभ्यो भिषग् बुद्धिमान् परिसंख्यातमपि यद्रव्यमयौगिकं मन्येत
तदपकर्षयेत् । यद् यच्चानुक्तमपि यौगिकं वा मन्येत तत्
तद्दद्यात् । वर्गमपि वर्गेण उपसंसृजेदेकमेकेन अनेकेन वा युक्तिं
प्रमाणीकृत्य । प्रचरणमिव भिक्षुकस्य बीजमिव कर्षकस्य सूत्रं
बुद्धिमतामल्पमपि अनल्पज्ञानाय भवति ॥ १६८ ॥

तस्मात् बुद्धिमतामूहापोहवितर्का मन्द बुद्धेस्तु यथोक्तानु-
गमनमेव श्रेयः ॥ १७० ॥

यथोक्तं हि मार्गमनुगच्छन् भिषक् संसाधयति वा कार्य-
मनतिमहत्त्वादनतिङ्गलत्वादुदाहरणस्येति ॥ १७१ ॥

अतःपरमनुवासनद्रव्याणि अनुव्याख्यास्यन्ते । अनुवासनन्तु
स्नेह एव । स्नेहस्तु द्विविधः । स्यावरो जङ्गमात्मकश्च । तत्र स्याव-
रात्मकः स्नेहः तैलमतैलश्च । तत्र तैलमेव कृत्वीपदिश्यते सर्वत-
स्तैलप्राधान्यात् । जङ्गमात्मकस्तु वसामल्लसर्पिरिति ॥ १७२ ॥

तेषां तैलवसामल्लसर्पिपान्तु यथापूर्वं श्रेष्ठम् । वानश्लेष्म-
विकारेषु अनुवासनीयेषु यथोत्तरं पित्तविकारिषु सर्व एव वा सर्वेषु
योगमायान्ति संस्कारविधिविशेषादिति ॥ १७३ ॥

शिरोविरचनद्रव्याणि पुनः अपामार्गपिप्पलीमरिचविडङ्गशिशु-
शिरीष-कुस्तुम्बुरु-विल्वाजान्याजमोदावार्त्ताकीपृथ्वीकौस्ताहरेणु-
फलानि च । सुमुषसुरसकुठेरकगण्डीरककालमालकपर्णाम-
क्षवकफण्डुकहरिद्राशृङ्गवेरमूलकलशनतर्कारीसर्पप पत्राण्य
च । अर्कालर्ककुष्ठनागदन्तौवचाभागीश्वेताज्योतिषतीगवाक्षी-
गण्डीरावाक्पुष्पीवृथिकालीवयस्थातिविषामूलानि च । हरिद्रा-
शृङ्गवेरमूलकलशनकन्दाय लोध्रमदनसप्तपर्णनिम्बार्कपुष्पाणि
च । देवदार्वगुरुसरलशङ्खकीजिङ्गिन्यसनहिङ्गुनिथ्यासाय तेजो-
वराङ्गेष्टुदीशोभाञ्जनवृहतीकण्टकारिकात्वागति । शिरोविरचनं
सप्तविधं फलपत्रमूलकन्दपुष्पनिथ्यासत्वगात्रयभेदात् ॥ १७४ ॥

लवणकटुतिक्तकपायाणि च इन्द्रियोपशयानि तथापराश्व-
मुक्तान्यपि द्रव्याणि यथायोगविहितानि शिरोविरेचनार्थमुप-
दिश्यन्ते इति ॥ १७५ ॥

तत्र श्लोकाः ।

लक्षणाचार्यशिष्याणां परीक्षा कारणञ्च यत् ।

अध्यायाध्यापनविधिः सम्भाषाविधिरेव च ॥ १७६ ॥

पङ्क्तिर्न्यूनानि पञ्चाशद्वादशार्थपदानि च ।

पदानि दश चान्यानि कारणादीनि तत्त्वतः ॥ १७७ ॥

सम्प्रश्नश्च परीक्षादेर्नवको वमनादियु ।

भिषग्जितीये रोगाणां विमाने सम्प्रदर्शितः ॥ १७८ ॥

बहुविधमिदमुक्तमर्थजातं बहुविधवाक्यविचित्रमर्थजातम् ।

बहुविधशब्दसन्धियुक्तं बहुविधवादनिसूदनं परेषाम् ॥ १७९ ॥

इमां मतिं बहुविधहेतुमंत्र्यां विजज्ञिवात् परमतवादसूदनीम् ।

निलीयते परवचनावसर्दने न शक्नोति परवचनैश्च भर्दितुम् ॥ १८० ॥

टोपादीनान्तु भावानां सर्वेषामेव हेतुना ।

मानात् समस्तमानानि निरुक्तानि विभागशः ॥ १८१ ॥

विमानस्थानं समाप्तम् ।

शारीरस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

कतिधा पुरुषीयम् ।

अग्निवेश उवाच । कतिधा पुरुषो धीमन् ! धातुभेदेन भिद्यते ।

पुरुषः कारणं कस्मात् प्रभवः पुरुषस्य कः ॥ १ ॥

किमन्नोऽन्नः स नित्यं किं किमनित्यो निदर्शितः ।

प्रकृतिः का विकाराः के किं लिङ्गं पुरुषस्य च ॥ २ ॥

निष्क्रियञ्च स्वतन्त्रञ्च वशिनं सर्वगं विभुम् ।
 वदन्त्यात्मानमात्मज्ञाः क्षेत्रज्ञं साक्षिणं तथा ॥ ३ ॥
 निष्क्रियस्य क्रिया तस्य भगवन् ! विद्यते कथम् ।
 स्वतन्त्रबेदनिटासु कथं योनिषु जायते ॥ ४ ॥
 वशी यद्यसुखैः कस्माद्भवैराक्रम्यते बलात् ।
 सर्वाः सर्वगतत्वाच्च वेदनाः किं न वेत्ति सः ॥ ५ ॥
 न पश्यति विभुः कस्माच्छैलकुड्यातिरस्लतम् ।
 क्षेत्रज्ञः क्षेत्रमथवा किं पूर्वमिति संशयः ॥ ६ ॥
 ज्ञेयं, क्षेत्रं विना पूर्वं क्षेत्रज्ञो हि न युज्यते ।
 क्षेत्रञ्च यदि पूर्वं स्यात् क्षेत्रज्ञः स्यादशाश्वतः ॥ ७ ॥
 साक्षिभूतश्च कस्यायं कर्त्ता ह्यन्यो न विद्यते ।
 स्यात् कथञ्चाविकारस्य विशेषो वेदनाकृतः ॥ ८ ॥
 अथ चार्त्तस्य भगवंस्तिष्ठणं कां चिकित्सति ।
 अतीतां वेदनां वैद्यो वर्त्तमानां भविष्यतीम् ॥ ९ ॥
 भविष्यन्त्या असंप्राप्तिरतीताया अनागमः ।
 साम्प्रतिक्या अपि स्थानं नान्यर्त्तैः संशयो ह्यतः ॥ १० ॥
 कारणं वेदनानां किं किमधिष्ठानमुच्यते ।
 क्व चैता वेदनाः सर्वा निवृत्तिं यान्त्यशेषतः ॥ ११ ॥
 सर्ववित् सर्वसञ्चासी सर्वसंयोगनिःसृतः ।
 एकः प्रशान्तो भूतात्मा कैर्लिङ्गैरुपलभ्यते ॥ १२ ॥
 वच इत्यग्निवेशस्य श्रुत्वा मतिमतांवरः ।
 सर्वं यथावत् प्रोवाच प्रशान्तात्मा पुनर्वसुः ॥ १३ ॥
 खादयश्चेतनापठा धातवः पुरुषः स्मृतः ।
 चेतना धातुरप्येकः स्मृतः पुरुषसंज्ञकः ॥ १४ ॥
 पुनश्च धातुभेदेन चतुर्विंशतिकः स्मृतः ।
 मनो दग्नेन्द्रियाख्यर्थाः प्रकृतिषाष्टधातुकी ॥ १५ ॥

लक्षणं मनसो ज्ञानस्याभावो भाव एव वा ।
 सति ह्यात्मेन्द्रियार्थानां सन्निकर्षेण वर्तते ॥ १६ ॥
 वैधृत्यात्मनसो ज्ञानं मान्निध्यात् तच्च वर्तते ।
 अणुत्वमघचैकत्वं द्वौ गुणौ मनसः स्मृतौ ॥ १७ ॥
 चिन्त्य विचार्य्यमूह्यञ्च धेयं मङ्गल्यमेव च ।
 यत् किञ्चिन्मनसो ज्ञेयं तत् सर्वं ह्यर्थमज्ञकम् ॥ १८ ॥
 इन्द्रियाभिग्रहः कर्म मनसस्वस्य निग्रहः ।
 जहो विचारश्च तत परं बुद्धिः प्रवर्तते ॥ १९ ॥
 इन्द्रियेणेन्द्रियार्थो हि समनस्केन गृह्यते ।
 कल्प्यते मनमाप्यूहं गुणतो टोप्रतो यथा ॥ २० ॥
 जायते विषये तत्र या बुद्धिर्निश्चयात्मिका ।
 व्यस्यते तथा वक्तुं कर्तुं वा बुद्धिपूर्वकम् ॥ २१ ॥
 एकैकाधिकयुक्तानि खादीनामिन्द्रियाणि तु ।
 पञ्चकर्मानुमेयानि येभ्यो बुद्धिः प्रवर्तते ॥ २२ ॥
 हस्तपादं गुदोपस्थं जिह्वेन्द्रियमघापि वा ।
 कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैव पादौ गमनकर्मणि ॥ २३ ॥
 पायूपस्थौ विमर्शार्थं हस्ती ग्रहणधारणे ।
 जिह्वा वागिन्द्रियं वाक् च सत्या ज्योतिस्तमोऽनृता ॥ २४ ॥
 महाभूतानि ख वायुरग्निरापः क्षिनिस्तथा ।
 शब्दः स्पर्शश्च रूपश्च रसो गन्धश्च तद्गुणाः ॥ २५ ॥
 तेषामेको गुणः पूर्णो गुणवृद्धिः परं परं ।
 पुरुषः पूर्णो गुणश्चैव क्रमगो गुणेषु स्मृतः ॥ २६ ॥
 खरद्रवचनोष्णत्वं भूजलानिलतेजमाम् ।
 आकाशप्याप्रतीघातो दृढं लिङ्गं यथाक्रमम् ॥ २७ ॥
 लक्षणं सर्वमेतत् स्पर्शनेन्द्रियगोचरः ।
 स्पर्शनेन्द्रियविज्ञेयः स्पर्शो हि सत्रिपर्य्ययः ॥ २८ ॥

गुणाः शरीरे गुणिनां निर्दिष्टाश्चिह्नमेव च ।
 अर्था शब्दादयो ज्ञेया गोचरा विषया गुणाः ॥ २९ ॥
 या यदिन्द्रियसाञ्चित्य जन्तोर्बुद्धिः प्रवर्तते ।
 याति सा तेन निर्देशं मनसा च मनोभवा ॥ ३० ॥
 भेदात् कार्यान्द्रियार्थानां बह्वो वै बुद्धयः स्मृताः ।
 आत्मेन्द्रियमनोऽर्थानामिकैका सन्निकर्षजा ॥ ३१ ॥
 अद्भुत्यद्भुष्ठतलजस्तन्त्रीवीणानखीद्भवः ।
 दृष्टः शब्दो यथा बुद्धिर्दृष्टा संयोगजा तथा ॥ ३२ ॥
 बुद्धीन्द्रियमनोऽर्थानां विद्याद् योगधरं परम् ।
 चतुर्विंशक इत्येव राशिः पुरुषसंज्ञकः ॥ ३३ ॥
 रजस्तमोभ्यां युक्तस्य संयोगोऽयमनन्तवान् ।
 ताभ्यां निराकृताभ्यान्तु सत्त्वबुद्ध्या निवर्तते ॥ ३४ ॥
 अथ कर्मफलञ्चात्र ज्ञानञ्चात्र प्रतिष्ठितम् ।
 अत्र मोहः सुखं दुःखं जीवितं मरणं स्वता ॥ ३५ ॥
 एवं यो वेद तत्त्वेन स वेद प्रलयोदयौ ॥ ३६ ॥
 पारम्पर्यं चिकित्सा च ज्ञातव्यं यच्च किञ्चन ॥ ३७ ॥
 भास्तमः सत्यमनृतं वेदः कर्म शुभाशुभम् ।
 न स्यात् कर्त्ता वेदिता च पुरुषो न भवेद् यदि ॥ ३८ ॥
 नाश्रयो न सुखं नार्त्तिर्न गतिर्नागतिर्न वाक् ।
 न विज्ञानं न शास्त्राणि न जन्ममरणं न च ॥ ३९ ॥
 न बन्धो न च मोक्षः स्यात् पुरुषो न भवेद् यदि ।
 कारण पुरुषस्तस्मात् कारणत्रैरुदाहृतः ॥ ४० ॥
 न च कारणमात्मा स्यात् खादयः स्युरहेतुकाः ।
 न चैषु सम्भवेत् ज्ञानं न च तैः स्यात् प्रयोजनम् ॥ ४१ ॥
 गृहण्यचक्रैश्च कृतं कुम्भकारादृते घटम् ।
 कृतं गृत्तृण्यकाष्ठैश्च गृहकाराद्दिना गृहम् ॥ ४२ ॥

यो वदेद् स वदेद्देहं सम्भूयकरणैः कृतम् ।
 विना कर्त्तारमज्ञानाद् युक्त्यागमवह्निष्कृतः ॥ ४३ ॥
 कारणं पुरुषः सर्वैः प्रमाणैरुपलभ्यते ।
 येभ्यः प्रमेयं सर्वेभ्य आगमेभ्यः प्रतीयते ॥ ४४ ॥
 न ते तत्सदृशास्त्वन्ये पारम्पर्यसमुत्थिताः ।
 सारूप्याद्ये त एवेति निर्दिश्यन्ते नरात्तराः ॥ ४५ ॥
 भावास्त्वेपां समुदयो निरीशः सत्त्वसंज्ञकः ।
 कर्त्ता भोक्ता न स पुमानिति केचिदप्रवस्थिताः ॥ ४६ ॥
 तेषामन्यैः कृतस्यान्ये भावाभावैर्नराः फलम् ।
 भुञ्जते सदृशाः प्राप्तं यैरात्मा नोपदिश्यते ॥ ४७ ॥
 कारणान्यन्यता दृष्टा कर्तुः कर्त्ता स एव तु ।
 कर्त्ता हि करणैर्युक्तः कारणं सर्वकर्मणाम् ॥ ४८ ॥
 निमेषकालाद्भावानां कालः शीघ्रतरोऽत्यये ।
 भग्नानां च पुनर्भावः कृतं नान्यमुपैति च ॥ ४९ ॥
 मतं तत्त्वविदामितद् यस्मात् कर्त्ता स कारणम् ।
 क्रियोपभोगे भूतानां नित्यः पुरुषसंज्ञकः ॥ ५० ॥
 अहङ्कारः फलं कर्म देहान्तरगतिः स्मृतिः ।
 विद्यते सति भूतानां कारणे देहमन्तरा ॥ ५१ ॥
 प्रभवो न ह्यनादित्वाद्द्विद्यते परमात्मनः ।
 पुरुषो राशिसंज्ञस्तु मोहेच्छाद्वेषकर्मजः ॥ ५२ ॥
 आत्मान्नः करणैर्यागात् ज्ञान तस्य प्रवर्त्तते ।
 करणानामवैमल्यादयोगाद्वा न वर्त्तते ॥ ५३ ॥
 पश्यतोऽपि यथादर्मे संक्लिष्टे नास्ति दर्शनम् ।
 तद्वज्जले वा कलुषे चेतस्युपपद्यते तथा ॥ ५४ ॥
 करणानि मनो बुद्धिर्बुद्धिकर्मन्द्रियाणि च ।
 कर्तुः संयोगजं कर्म येदना बुद्धिरेव च ॥ ५५ ॥

नैकः प्रवर्तते कर्तुं भूतात्मा नाश्रुते फलम् ।
 मंयोगाद्वर्तते सर्वं तमृते नास्ति किञ्चन ॥ ५६ ॥
 न ह्येको वर्तते भावो वर्तते नाप्यहेतुकः ।
 शीघ्रगत्वात् स्वभावात् तु भावो न व्यतिवर्तते ॥ ५७ ॥
 अनादिः पुरुषो नित्यो विपरीतस्तु हेतुजः ।
 सदा कारणवन्नित्यं दृष्टं हेतुमदन्यथा ॥ ५८ ॥
 तदेव भावादग्राह्यं नित्यत्वान्न कुतश्चन ।
 भावात् ज्ञेयं तदव्यक्तमचिन्त्यं व्यक्तमन्यथा ॥ ५९ ॥
 अव्यक्तमात्मा क्षेत्रज्ञः शाश्वतो विभुरव्ययः ।
 तस्मात् यदन्यत् तद्व्यक्तं बध्यते चापरं ह्ययम् ॥ ६० ॥
 व्यक्तञ्चेन्द्रियकञ्चैव गृह्यते तद् यदिन्द्रियैः ।
 अतोऽन्यत् पुनरव्यक्तं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम् ॥ ६१ ॥
 खादीनि बुद्धिरव्यक्तमहद्धारस्तथाष्टमः ।
 भूतप्रकृतिरुद्दिष्टा विकाराश्चैव षोडश ॥ ६२ ॥
 बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च ।
 समनस्काश्च पञ्चार्था विकारा इति सज्जिताः ॥ ६३ ॥
 इति क्षेत्रं समुद्दिष्टं सर्वमव्यक्तवर्जितम् ।
 अव्यक्तमस्य क्षेत्रस्य क्षेत्रज्ञरूपयो विदुः ॥ ६४ ॥
 जायते बुद्धिरव्यक्ताद् बुद्ध्याहमिति मन्यते ।
 परं खादीन्यहद्धार उपादत्ते यथाक्रमम् ॥ ६५ ॥
 ततः सम्पूर्णसर्वाङ्गो जातोऽभ्युदित उच्यते ।
 पुरुषः प्रलये चेतैः पुनर्भाविर्वियुज्यते ॥ ६६ ॥
 अव्यक्ताद्व्यक्ततां याति व्यक्तादव्यक्ततां पुनः ।
 रजस्तमोभ्यामाविष्टश्चक्रवत् परिवर्तते ॥ ६७ ॥
 येषां हन्ते परासक्तिरहद्धारपराश्च ये ।
 उदयप्रलयौ तेषां न तेषां वै त्वतोऽन्यथा ॥ ६८ ॥

प्राणापानौ निर्मेपाद्या जीवनं मनसो गतिः ।
 इन्द्रियान्तरसञ्चारः प्रेरणं धारणञ्च यत् ॥ ६८ ॥
 देगान्तरगतिः स्वप्ने पञ्चत्वग्रहणं तथा ।
 दृष्टस्य दक्षिणेनास्था मध्येनापगमस्तथा ॥ ७० ॥
 इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं प्रयत्नचेतना धृतिः ।
 बुद्धिः स्मृतिरहङ्कारो लिङ्गानि परमात्मनः ॥ ७१ ॥
 यस्मात् समुपलभ्यन्ते लिङ्गान्येतानि जीवतः ।
 न मृतस्थात्मलिङ्गानि तस्मादाहुर्मर्हर्षयः ॥ ७२ ॥
 शरीरं हि गते तस्मिन् शून्यागारमचेतनम् ।
 पञ्चभूतावशेषत्वात् पञ्चत्वं गतमुच्यते ॥ ७३ ॥
 अचेतनं क्रियावच्च मनयेतयिता परः ।
 युक्तस्य मनसा तस्य निर्दिश्यन्ते विभोः क्रियाः ॥ ७४ ॥
 चेतनावान् यतद्यात्मा ततः कर्त्ता निरुच्यते ।
 अचेतनत्वाच्च मनः क्रियावदपि नोच्यते ॥ ७५ ॥
 यथा स्वेनात्मनः सर्वं मनः सर्वासु योनिषु ।
 प्राणैस्तन्वयते प्राणी न ह्यन्योऽन्यस्य तन्वकः ॥ ७६ ॥
 वगो तत् कुरुते कर्म यत् कृत्वा फलमश्रुते ।
 वगी चेतः समाधत्ते वगी सर्वं निरर्पयति ॥ ७७ ॥
 देही सर्वगतो ह्यात्मा स्ये स्ये मस्वर्गनेन्द्रिये ।
 सर्वाः सर्वाश्रयस्यास्तु नात्मातो वेत्ति वेदनाः ॥ ७८ ॥
 त्रिभुत्वमत एवास्य यस्मात् सर्वगतो महान् ।
 मनसश्च समाधानात् पञ्चत्वात्मा तिरमृतम् ॥ ७९ ॥
 नित्यानुबन्धं मनसा देहकर्मनुपातिना ।
 सर्वयोनिगतं विद्यादेकयोनावपि स्थितम् ॥ ८० ॥
 आदिर्नास्त्वात्मनः क्षेत्रपारम्पर्यमनादिकम् ।
 अतस्तयोरनादित्वात् किं पूर्वमिति नोच्यते ॥ ८१ ॥

ज्ञः साचीत्युच्यते नाज्ञः साची ह्यात्मा ह्यतः स्मृतः ।
 सर्वभावा हि सर्वेषां भूतानामात्मसाक्षिकाः ॥ ८२ ॥
 नैकः कदाचिद्भूतात्मा लक्षणैरुपलभ्यते ।
 विशेषोऽनुपलभ्यस्य तस्य नैकस्य विद्यते ॥ ८३ ॥
 संयोगः पुरुषस्येष्टो विशेषो वेदनाकृतः ।
 वेदना यत्र नियता विशेषस्तत्र तत्कृतः ॥ ८४ ॥
 चिकित्सति भिषक् सर्वास्त्रिकाला वेदना इति ।
 यया युक्त्या वदन्त्येके सा युक्तिरुपधार्यताम् ॥ ८५ ॥
 पुनस्तच्छिरसः शूलं ज्वरः स पुनरागतः ।
 पुनः स कालो बलवांश्छर्द्दिः सा पुनरागता ॥ ८६ ॥
 एभिः प्रसन्नैर्वचनैरतीतागमनं मतम् ।
 कालश्चायमतीतानामार्त्तिनां पुनरागतः ॥ ८७ ॥
 तमर्त्तिकालमुद्दिश्य भेषजं यत् प्रयुज्यते ।
 अतीतानां प्रशमनं वेदनानां तदुच्यते ॥ ८८ ॥
 आपस्ताः पुनरागुर्या याभिः शस्यं पुरा हतम् ।
 तथा प्रक्रियते सेतुः प्रतिकर्म तथाश्रयेत् ॥ ८९ ॥
 पूर्वरूपं विकाराणां दृष्ट्वा प्रादुर्भविष्यताम् ।
 या क्रिया क्रियते सा च वेदनां हन्त्यनागताम् ॥ ९० ॥
 पारम्यर्थ्यानुबन्धस्तु दुःस्थानां विनिवर्त्तते ।
 सुखहेतूपचारेण सुखश्चापि प्रवर्त्तते ॥ ९१ ॥
 न समा यान्ति वैषम्यं विपमाः समतां न च ।
 हेतुभिः सदृशा नित्यं जायन्ते देहधातवः ॥ ९२ ॥
 युक्तिमेतां पुरस्कृत्य विकालां वेदनां भिषक् ।
 हन्तीत्युक्ता चिकित्सा सा नैष्ठिकी या विनोपधा ॥ ९३ ॥
 उपधा हि परी हेतुर्दुःखदुःखाश्रयप्रदः ।
 त्यागः सर्वोपधानाश्च सर्वदुःखव्यपीहकः ॥ ९४ ॥

कोपकारी यथा ह्यंशूनुपादत्ते बधप्रदान् ।
 उपादत्ते तथार्थेभ्यस्त्वृणामन्नः सदातुरः ॥ ८५ ॥
 यस्त्वग्निकल्पानर्थान् ज्ञो ज्ञात्वा तेभ्यो निवर्त्तते ।
 अनारम्भादसंयोगात् तं दुःखं नोपतिष्ठते ॥ ८६ ॥
 धोष्टतिस्मृतिविभ्रंशः सम्प्राप्तिः कालकर्मणाम् ।
 असात्म्यार्थागमथेति ज्ञातव्या दुःखहेतवः ॥ ८७ ॥
 विपमाभिनिवेशो यो नित्वानित्ये हिताहिते ।
 ज्ञेयः स बुद्धिविभ्रंशः समं बुद्धिर्हि पश्यति ॥ ८८ ॥
 विषयप्रवणं चित्तं धृतिभ्रंशान्न शक्यते ।
 नियन्तुमहितादर्थाद्भृतिर्हि नियमात्मिका ॥ ८९ ॥
 तत्त्वज्ञाने स्मृतिर्यस्य रजोमीहाहृतात्मनः ।
 भ्रश्यते स स्मृतिभ्रंशः स्मर्त्तव्यं हि स्मृतौ स्थितम् ॥ ९० ॥
 धोष्टतिस्मृतिविभ्रष्टः कर्म यत् कुरुतेऽशुभम् ।
 प्रज्ञापराधं तं विद्यात् सर्वदोषप्रकोपणम् ॥ ९१ ॥
 उदीरणं गतिमतामुदीर्णानाञ्च निग्रहः ।
 सेवनं साहसानाञ्च नारीणाञ्चातिसेवनम् ॥ ९२ ॥
 कर्मकालातिपातश्च मिथ्यारभ्यश्च कर्मणाम् ।
 विनयाचारलोपश्च पूज्यानाञ्चाभिधर्षणम् ॥ ९३ ॥
 ज्ञातानां स्वयमर्थानामहितानां निषेवणम् ।
 परमौन्मादिकानाञ्च प्रत्ययानां निषेवणम् ॥ ९४ ॥
 अकालादेशसञ्चारी मैत्री संक्लिष्टकर्मभिः ।
 इन्द्रियोपक्रमोक्तस्य सहृत्तस्य च वर्जनम् ॥ ९५ ॥
 ईर्त्यामानसदक्रोधलोभमोहमदभ्रमाः ।
 तज्जं वा कर्म यत् क्लिष्टं क्लिष्टं यद्देहकर्म च ॥ ९६ ॥
 यच्चान्यदौदृश्यं कर्म रजोमोहसमुत्थितम् ।
 प्रज्ञापराधं तं शिष्टा तुवन्ते व्याधिकारणम् ॥ ९७ ॥

बुद्ध्या विषमविज्ञानं विषमञ्च प्रवर्त्तनम् ।
 प्रज्ञापराधं जानीयात् मनसो गोचरं हि तत् ॥ १०८ ॥
 निर्दिष्टा कालसम्प्राप्तिर्थाधीनां हेतुसंग्रहे ।
 चयप्रकोपप्रशमाः पित्तादीनां यथा पुरा ॥ १०९ ॥
 मिथ्यातिहीनलिङ्गाश्च वर्षान्ता रोगहेतवः ।
 जीर्णभुक्त प्रजीर्णान् कालाकालस्थितिश्च या ॥ ११० ॥
 पूर्वमध्यापराह्णाश्च रात्र्या यामास्त्रयश्च ये ।
 येषु कालेषु नियता ये रोगास्ते च कालजाः ॥ १११ ॥
 अन्येद्युष्को ह्यहग्राही तृतीयकचतुर्थकौ ।
 स्वे स्वे काले प्रवर्त्तन्ते काले ह्येषां बलागमः ॥ ११२ ॥
 एते चान्ये च ये केचित् कालजा विविधा गदाः ।
 अनागते चिकित्स्यास्ते बलकालौ विजानता ॥ ११३ ॥
 कालस्य परिणामेन जराश्लुनिमित्तजाः ।
 रोगाः स्वाभाविका दृष्टाः स्वभावो निष्प्रतिक्रियः ॥ ११४ ॥
 निर्दिष्टं दैवशब्देन कर्म यत् पौर्वदेहिकम् ।
 हेतुस्तदधि कालेन रोगाणामुपलभ्यते ॥ ११५ ॥
 न हि कर्म महत् किञ्चित् फलं यस्य न भुज्यते ।
 क्रियाघ्नाः कर्मजा रोगाः प्रशमं यान्ति तत्क्षयात् ॥ ११६ ॥
 अत्युग्रशब्दश्रवणात् श्रवणात् सर्वशो न च ।
 शब्दानाच्चातिहीनानां भवन्ति श्रवणाज्जडाः ॥ ११७ ॥
 परुषोद्गीपणाशस्त्राप्रियव्यसनसूचकैः ।
 शब्दैः श्रवणसंयोगो मिथ्यायोगः स उच्यते ॥ ११८ ॥
 असंस्पर्शोऽतिसंस्पर्शो हीनसंस्पर्श एव च ।
 स्पृश्यानां संग्रहेणोक्तः स्पर्शनेन्द्रियबाधकः ॥ ११९ ॥
 यो भूतविषवातानामकाले नागतश्च यः ।
 स्नेहशीतोष्णसंस्पर्शो मिथ्यायोगः स उच्यते ॥ १२० ॥

रूपाणां भासतां दृष्टिर्विनश्यति च दर्शनात् ॥ १२१ ॥
 दर्शनाच्चातिसूक्ष्माणां सर्वशब्दाप्यदर्शनात् ।
 द्विष्टभैरववीभत्सदूरातिक्लिष्टदर्शनात् ॥ १२२ ॥
 तामसानाञ्च रूपाणां मिथ्यासंयोग उच्यते ।
 अत्यादानमनादानमीकसात्मादिभिश्च यत् ॥ १२३ ॥
 रसानां विपमादानमल्पादानञ्च द्रूपणम् ।
 अतिमृद्वतितीक्ष्णानां गन्धानामुपसेवनम् ॥ १२४ ॥
 असेवनं सर्वशब्द घ्राणेन्द्रियविनाशनम् ।
 पूतिभूतविपद्विष्टा गन्धा ये चाप्यनार्त्तवाः ॥ १२५ ॥
 तैर्गन्धैर्घ्राणसंयोगो मिथ्यायोगः स उच्यते ।
 इत्यसात्मार्यसंयोगस्त्रिविधो दोषकोपनः ॥ १२६ ॥
 असात्मामिति तद्विद्याद् यत्र याति सहात्मताम् ॥ १२७ ॥
 मिथ्यातिहीनयोगेभ्यो यो व्याधिरुपजायते ।
 शब्दादीनां स विज्ञेयो व्याधिरैन्द्रियको बुधैः ॥ १२८ ॥
 वेदनानामशातानामित्येते हेतवः स्मृताः ।
 सुखहेतुर्मतस्त्वेकः समयोगः सुदुर्लभः ॥ १२९ ॥
 नेन्द्रियाणि न चैवार्याः सुखदुःखस्य हेतवः ।
 हेतुस्तु सुखदुःखस्य योगो दृष्टश्चतुर्विधः ॥ १३० ॥
 सन्तीन्द्रियाणि सन्त्यर्या योगो न च न चास्ति रुक् ।
 न सुखं कारणं तस्माद् योग एव चतुर्विधः ॥ १३१ ॥
 नात्मेन्द्रियं मनोबुद्धिगोचरं कर्म वा विना ।
 सुखं दुःखं यथा यच्च बोद्धव्यं तत् तयोच्यते ॥ १३२ ॥
 स्वर्गनेन्द्रियसंस्पर्शः स्वर्गीं मानस एव च ।
 द्विविधः सुखदुःखानां वेदनानां प्रवर्त्तकः ॥ १३३ ॥
 इच्छाद्वेषात्मिका तस्या सुखदुःखात् प्रवर्त्तते ।
 तस्या च सुखदुःखानां कारणं पुनरुच्यते ॥ १३४ ॥

उपादत्ते हि सा भावान् वेदनाशयसंज्ञकान् । - -
 सृश्यते नानुपादानो नासृष्टो वेत्ति वेदनाः ॥ १३५ ॥
 वेदनानामधिष्ठानं मनो देहश्च सेन्द्रियः ।
 केशलीमनखाग्राद्वसलद्रवगुणैर्विना ॥ १३६ ॥
 योगी मोक्षे च सर्वासां वेदनानामवर्त्तनम् ।
 मोक्षो निवृत्तिर्निःशेषा योगो मोक्षप्रवर्त्तकः ॥ १३७ ॥
 आत्मेन्द्रियमनोऽर्थानां सन्निकर्षात् प्रवर्त्तते ।
 सुखं दुःखमनारम्भादात्मस्थे मनसि स्थिते ॥ १३८ ॥
 निवर्त्तते तदुभयं वशित्वञ्चोपजायते ।
 सशरीरस्य योगज्ञास्तं योगमृषयो विदुः ॥ १३९ ॥
 आवेशयेतसौ ज्ञानमर्थानां हृन्दतः क्रिया ।
 दृष्टिः श्रोत्रं स्मृतिः कान्तिरिष्टतद्याप्यदर्शनम् ॥ १४० ॥
 इत्यष्टविधमाख्यातं योगिनां बलमैश्वरम् ।
 शुद्धसत्त्वसमाधानात् तत् सर्वमुपजायते ॥ १४१ ॥
 मोक्षो रजस्तमोऽभावाद्बलवत्कर्मसंचयात् ।
 वियोगः कर्मसंयोगैरपुनर्भाव उच्यते ॥ १४२ ॥
 सतामुपासनं सम्यगसतां परिवर्जनम् ।
 व्रतचर्योपवासश्च नियमाश्च पृथग्विधाः ॥ १४३ ॥
 धारणं धर्मशास्त्राणां विज्ञानं विजने रतिः ।
 विषयेष्वरतिर्मात्रे व्यवसायः परा धृतिः ॥ १४४ ॥
 कर्मणामसमारम्भः क्षतानाञ्च परिचयः ।
 नैष्कर्म्यमनहङ्कारः संयोगे भयदर्शनम् ॥ १४५ ॥
 मनोबुद्धिसमाधानमर्थतत्त्वयरीक्षणम् ।
 तत्त्व स्मृतेरुपस्थानात् सर्वमेतत् प्रवर्त्तते ॥ १४६ ॥
 स्मृतिः सत्त्वेवनाद्यैश्च धृत्यन्तीरुपलभ्यते ।
 स्मृत्या स्वभावं भावानां स्मरन् दुःखात् प्रमुच्यते ॥ १४७ ॥

वक्ष्यन्ते कारणान्यष्टौ स्मृतिर्यैरुपजायते ।
 निमित्तरूपग्रहणात् सादृश्यात् सविपर्ययात् ॥ १४८ ॥
 सत्त्वानुबन्धादभ्यासात् ज्ञानयोगात् पुनः श्रुतात् ।
 दृष्टश्रुतानुभूतानां स्मरणात् स्मृतिरुच्यते ॥ १४९ ॥
 एतत् तदेकमयनं मुक्तैर्मोक्षस्य दर्शितम् ।
 तत्त्वस्मृतिबलं येन गता न पुनरागताः ॥ १५० ॥
 अयनं पुनराख्यातमेतद् योगस्य योगिभिः ।
 संख्यातधर्मैः सांख्यैश्च मुक्तैर्मोक्षस्य चायनम् ॥ १५१ ॥
 सर्वं कारणवद्दुःखमस्वप्नानित्यमेव च ।
 न चात्माकृतकं तद्धि तत्र चोत्पद्यते स्वता ॥ १५२ ॥
 यावन्नोत्पद्यते सत्या बुद्धिर्नेतदहं यया ।
 नैतन्मम च विज्ञाय ज्ञाः सर्वमतियत्तते ॥ १५३ ॥
 तस्मिंश्चरमसश्यासे समूलाः सर्ववेदनाः ।
 ममज्ञा ज्ञानविज्ञानात् निवृत्तिं यान्त्यशेषतः ॥ १५४ ॥
 अतःपरं ब्रह्मभूतो भूतात्मा नोपसभ्यते ।
 निःसृतः सर्वभावेभ्यसिद्धं यस्य न विद्यते ॥ १५५ ॥
 गतिर्ब्रह्मविदां ब्रह्म तच्छास्त्ररमलक्षणम् ।
 ज्ञानं ब्रह्मविदाश्चात्र नास्मत्तज्ज्ञातुमर्हति ॥ १५६ ॥
 प्रथाः पुरुषमाश्रित्य त्रयोविंशतिरुत्तमाः ।
 कतिधापुरुषीयेऽस्मिन् निर्णीतास्तस्वदर्शिना ॥ १५७ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

पतुन्पगोत्रोपम् ।

पतुन्पगोत्रस्य रजःशयान्ते रहोविष्टं मिदुनीकृतम् ।

किं स्यात्पतुत्याश्रभवश्च पद्भ्यो यत् स्त्रीषु गर्भत्वमुपैतिपुंसः ॥ १ ॥

शुक्रं तदस्य प्रवदन्ति धीरा यद्वीयते गर्भसमुद्भवाय ।

वायुग्निभूम्यङ्गुणपादवत्तं षड्भ्यो रसेभ्यः प्रभवच्च तस्य ॥ २ ॥

सम्पूर्णदेहः समये सुखञ्च गर्भः कथं केन च जायते स्त्री ।

गर्भं चिराद्दिन्दति सप्रजापि भूत्वायवा नश्यति केन गर्भः ॥ ३ ॥

शुक्रासृगात्माशयकालसम्पद् यस्त्रीपचाराच्च हितैस्तुधार्थैः ।

गर्भश्च काले च सुखी सुखञ्च सञ्जायते सम्परिपूर्णदेहः ॥ ४ ॥

योनिप्रदोषाम्नसोऽभितापाच्छुक्रासृगाहारविहारदोषात् ।

अकालयोगाद्वलसंचयाच्च गर्भं चिराद्दिन्दति सप्रजापि ॥ ५ ॥

असृङ्निरुद्धं पवनेन नार्यां गर्भं व्यवस्यन्त्वबुधाः कदाचित् ।

गर्भस्य रूपं हि करोति तस्यास्तदासृगस्तावि विवर्द्धमानम् ॥ ६ ॥

तदग्निसूर्यश्चमशोकरीगैरुष्णान्नपानैरथवा प्रवृत्तम् ।

दृष्ट्वासृगेकेन च गर्भमज्ञाः केचिन्नरा भूतहृतं वदन्ति ॥ ७ ॥

शोकोऽशनानां रजनीचराणामाहारहेतोर्न शरीरमिष्टम् ।

गर्भं हरैर्युयदि तेन मातुर्लब्धावकाशं न हरियुरोजः ॥ ८ ॥

कन्यां सुतं वा सहितौ पृथग्वा सुतौ सुते वा तनयान् बहून् वा ।

कस्मात् प्रसूने सुचिरेण गर्भमेकोऽभिवृद्धिञ्च यमेऽभ्युपैति ॥ ९ ॥

रक्तौन कन्यामधिकेन पुत्रं शुक्लेण तेन द्विविधीकृतैः ।

वीजेन कन्याञ्च सुतञ्च सुते यथास्ववीजान्यतराधिकेन ॥ १० ॥

शुक्राधिकं द्वैधमुपैति वीजं यस्याः सुतौ सा सहितौ प्रसूते ।

रक्ताधिकं वा यदि भेदमेति द्विधासुते सा सहिते प्रसूते ॥ ११ ॥

भिनन्ति यावद्बहुधा प्रपन्नः शुक्रार्त्तव्यं वायुरतिप्रवृद्धः ।

तावन्यपत्न्यानि यथाविभागं कर्मात्मकान्यस्ववगात् प्रसूते ॥ १२ ॥

आहारमाप्नोति यदा न गर्भः शोयं ममाप्नोति परिश्रुतिं वा ।

तं स्त्रीप्रसूतेसुचिरेण गर्भं पुष्टो यदा वर्षमणैरपि स्यात् ॥ १३ ॥

कर्मात्मकत्वाद्दिपमांगभेदाच्छुक्राभृजं बुद्धिसुपैति कुक्षौ ।

एकोऽधिकोऽन्यूनतरो द्वितीय एवं यमेऽप्यभ्यधिको विशेषः ॥ १४ ॥

कक्षाद्विरेताः पवनेन्द्रियो वा संस्कारवाही नरनारिपण्डः ।
 षष्ठीतथेर्याभिरतिः कथं वा सञ्जायते वातिकपण्डको वा ॥१५॥
 बीजात् समांशादुपतप्तबीजात् स्त्रीषु मलिङ्गी भवति द्विरेताः ।
 शुक्राशयं गर्भगतस्य हत्वा करोति वायुः पवनेन्द्रियत्वम् ॥१६॥
 शुक्राशयद्वारविघटनेन संस्कारवाहं हि करोति वायुः ।
 मन्दाल्पबीजावबलावहर्षी स्त्रीषु च हेतुर्विकृतिद्वयस्य ॥१७॥
 मातुर्व्यवायप्रतिघेन वक्त्री स्याद्बीजदौर्वक्ष्यतया पितुश्च ।
 ईर्याभिभूतावपि मन्दहर्षावीर्यारतेरेव वदन्ति हेतुम् ॥ १८ ॥
 वायुग्निदोषाद् हृषणी तु यस्य नाशं गतौ घातिकपण्डकः सः ।
 इत्येवमष्टो विकृतिप्रकाराः कर्मात्मकानामुपलक्षणीयाः ॥१९॥
 गर्भस्य सद्योऽनुगतस्य कुक्षौ स्त्रीपुंसपुंसामुदरस्थितानाम् ।
 किं लक्षणं कारणमिष्यते किं सरूपतां येन च यात्यपत्यम् ॥२०॥
 निष्ठीविका गौरवमङ्गसादस्त्रम्द्राप्रहर्षी हृदयव्यथा च ।
 वसिष्ठ बीजग्रहणश्च योन्या गर्भस्य सद्योऽनुगतस्य लिङ्गम् ॥२१॥
 सव्याङ्गचेष्टा पुरुषार्थिनी स्त्री स्त्रीस्वप्नपानाशनशीलचेष्टा ।
 सव्याङ्गगर्भा न च हृत्तगर्भा सव्यप्रदुग्धा स्त्रियमेव सूते ॥२२॥
 पुत्रन्वतो लिङ्गविपर्ययेण व्यामित्यलिङ्गा प्रकृतिं वृत्तीयाम् ।
 गर्भोपपत्तौ तु मनःस्त्रियाः यं जन्तुं व्रजेत्तत् सद्दृशं प्रसूते ॥२३॥
 गर्भस्य चत्वारि चतुर्विधानि भूतानि मातापितृसम्भवानि ।
 आहारजान्यात्मकृतानि चैव सर्वस्य सर्वाणि भवन्ति देहे ॥२४॥
 तेषां विशेषाद्वलन्ति यानि भवन्ति मातापितृकर्मजानि ।
 तानि व्यक्ष्येत् सद्दृशत्वलिङ्गं सत्त्वं यथानूकमपि व्यवस्येत् ॥२५॥
 कक्षात् प्रजां स्त्रीविकृतां प्रसूते हीनाधिकाङ्गी विकलेन्द्रियाश्च ।
 देहात् कथं देहमुपैति चान्यमात्मा सदा कैरनुवध्यते च ॥२६॥
 बीजात्मकभ्रागयकालदोषैर्मातुस्तदाहारविहारदोषैः ।
 कुर्वन्ति दोषा विविधानि दुष्टाः संस्थानवर्षेन्द्रियवैकृतानि ॥२७॥

वर्षासु काष्ठाश्मघनाम्बुवेगास्तरोः सरित्स्रोतसि संस्थितस्य ।
 यथैव कुर्युर्विकृतिं तथैव गर्भस्य कुक्षौ नियतस्य दोषाः ॥२८॥
 भूतैश्चतुर्भिः सहितःसुसूक्ष्मैर्मनोजवोदेहमुपैति देहात् ।
 कर्मात्मकत्वात् तु तस्य दृश्यं दिश्यं विनादर्शनमस्ति रूपम् ॥२९॥
 स सर्वगः सर्वशरीरभृच्च स विश्वकर्मा स च विश्वरूपः ।
 स चेतना धातुरतीन्द्रियश्च स नित्ययुक् सानुशयः स एव ॥ ३० ॥
 रसात्ममातापितृसम्भवानि भूतानि विद्याद्दृश घट् च देहे ।
 चत्वारि तत्रात्मनि संश्रितानि स्थितस्तथात्मा च चतुर्षु तेषु ॥३१॥
 भूतानि मातापितृसम्भवानि रजश्च शुक्रञ्च वदन्ति गर्भे ।
 आध्याय्यतेश्चक्रमसृक् च भूतैर्यैस्तानि भूतानि रसोद्भवानि ॥३२॥
 भूतानि चत्वारि तु कर्मजानि यान्यात्मलीनानि विशन्ति गर्भम्
 (भवीजधर्मा ह्यपरापराणि देहान्तराख्यात्मनि यानि यानि ॥३३॥
 ऋषादिरूपप्रभवः प्रसिद्धः कर्मात्मकानां मनसो मनस्तः ।
 भवन्ति ये त्वाकृतिबुद्धिभेदा रजस्तमस्तत्र च कर्महेतुः ॥ ३४ ॥
 अतीन्द्रियैस्त्रैरतिसूक्ष्मरूपैरात्मा कदाचिच्च वियुक्तरूपः ।
 न कर्मणा नैव मनोभतिभ्यां न चाप्यहङ्कारविकारदोषैः ॥३५॥
 रजस्तमोभ्यान्तु मनोऽनुबद्धं ज्ञानं विना तत्र हि सर्वदोषाः ।
 गतिप्रवृत्त्योस्तु निमित्तमुक्तं मनः सदोषं बलवच्च कर्म ॥ ३६ ॥
 रोगाः कुतः संशमनं किमेषां हर्षस्य शोकस्य च किं निमित्तम् ।
 शरीरसत्त्वप्रभवा विकारा कथं न शान्ताः पुनरापतेयुः ॥ ३७ ॥
 प्रज्ञापराधो विप्रमास्तदर्यां हेतुस्ततीयः परिणामकालः ।
 सर्वाभयानां विविधा च शान्तिर्ज्ञानार्थकालाः समयोगयुक्ताः ॥३८॥
 धर्म्याः क्रिया हर्षनिमित्तमुक्तास्ततोऽन्यथा शोकवशं नयन्ति ।
 शरीरसत्त्वप्रभवास्तु दोषास्तयोरवृत्त्या न भवन्ति भूयः ॥ ३९ ॥
 रूपस्य सत्त्वस्य च मन्ततिर्यानीकस्तदादिर्न हि सोऽस्ति कश्चित् ।
 तयोरवृत्तिः क्रियते परार्थां धृतिस्मृतिभ्यां परया धिया च ॥४०॥

मत्वाथये वा द्विविधे यद्योक्ते पूर्वं गदेभ्यः प्रतिकर्मं नित्यम् ।
 जितेन्द्रियं नानुपतन्ति रोगास्तत् कालयुक्तं यदि नास्ति दैवम् ४१
 दैवं पुरा यत् कृतमुच्यते तु तत् पौरुषं यत्त्विह कर्म दृष्टम् ।
 प्रवृत्तिहेतुर्विषमः स दृष्टो निवृत्तिहेतुस्तु समः स एव ॥ ४२ ॥
 हैमन्तिकं दीपचयं वसन्ते प्रवाहयन् ग्रैषिकमभ्रकाले ।
 घनात्यये वार्षिकमाशु सम्यक् प्राप्नोति रोगानृतुजात्र जातु ॥ ४३ ॥
 नरो हिताहारविहारमेवी समीच्यकारी विषयेष्वसक्तः ।
 दाता समः सत्यपरः क्षमावानाप्तोपमेवी च भवत्यरोगः ॥ ४४ ॥
 मतिर्बुधः कर्म सुशानुबन्धि मत्त्वं विधेयं विशदा च बुद्धिः ।
 ज्ञानं तपस्तत्परता च योगे यस्यास्ति तं नानुपतन्ति रोगाः ॥ ४५ ॥
 तत्र श्लोकः ।

इन्द्राग्निवेगस्य महार्घयुक्तं षड्विंशत्कं प्रश्रगणं महर्षिः ।
 अतुल्यहोत्रे भगवान् यद्यार्घ्यिणीतिवान् ज्ञानविशद्वर्गार्घ्यम् ॥ ४६ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

सुश्रीका गर्भावक्रान्तिः ।

पुरुषस्यानुपहतरेतमः स्त्रियायाप्रदुष्टयोनिगोणितगर्भा-
 ग्याया यदा भवति संमर्गः ऋतुजाने । यदा चानयोस्तथैव
 युक्तयोः संमर्गं तु शक्रगोणितमंमर्गमन्तर्गंभाग्यगतं जीयोऽव-
 कामति मत्त्वमम्ययोगात् तदा गर्भोऽभिनिर्जतते ॥ १ ॥

स मात्सर्यगोपयोगादरोगोऽभिमंशदंते सम्यगुपचारैर्योप-
 चर्यमाणः । ततः प्रासक्तानः सर्वेन्द्रियोपपदः परिपूर्णमवर्गरीगे
 धनवर्गमस्त्वमंजनमम्यदृपेतः सुरेण जायते समुद्राद्यादेषां
 भावानाम् ॥ २ ॥

मातृजघायं गर्भः पितृजघायं जघ मात्सर्यजघ इत्युच्यते
 च मत्वनश्रमोपवादिभूमितिहोराच भगवानावेयः ॥ ३ ॥

नेति भरद्वाजः । किं कारणं हि न माता न पिता नात्मा
न सात्म्यं न पानागनभक्ष्यलेह्योपयोगा गर्भं जनयन्ति । न च
परलोकादेत्य गर्भं सत्त्वसंज्ञकमवक्रामति । यदि हि माता-
पितरौ गर्भं जनयेतां भूयस्यश्च स्त्रियः पुमांसश्च भूयांसः पुत्र-
कामाः, ते सर्वे पुत्रजन्माभिसन्धाय मैथुनधर्ममापद्यमानाः
पुत्रानेव जनयेद्युर्दुहितृर्वा दुहितृकामाः । न च काचित् स्त्रियः
केचिद्वा पुरुषा निरपत्याः स्युः अपत्यकामाश्च परिदेवेरन् ।
न चात्मात्मानं जनयति । यदि ह्यात्मात्मानं जनयेज्जातो वा
जनयेदात्मानमजातो वा जनयति । तच्च उभयथाप्ययुक्तम् ।
न हि जातो जनयति सत्त्वान् न चैव वा जातो जनयेत् सत्त्वात्
तस्मात् उभयथाप्यनुपपत्तिस्तिष्ठतु । अथ तावदेतत् यदि
अथमात्मानं शक्तो जनयितुं स्यात् न तु एनमिष्टास्त्रैव कथं
योनिषु जनयेद्दशिनमप्रतिहतगतिं कामरूपिणं तेजोबलजवर्ण-
मत्त्वसंज्ञनसमुदितमजरमरुजममरमेवं विधं हि आत्मात्मान-
मिच्छन् नित्यतो वा भूयः ॥ ४ ॥

असात्माजयायं गर्भो यदि हि सात्माजः स्यात् तर्हि सात्मा-
सेविनामैकान्तेन व्यक्तं प्रजा स्यात् । असात्मासेविनश्च निखि-
लेन अनपत्याः स्युस्तच्चोभयमुभयत्रैव दृश्यते ॥ ५ ॥

अरसजयायं गर्भो यदि हि रसजः स्यान्न केचित् स्त्रीपुरुषेषु
अनपत्याः स्युर्न हि काश्चिदस्थेयां यो रसाद्वीषयुङ्क्ते । श्रेष्ठ-
रसोपयोगिनां चेद्गर्भा जायन्ते इत्यतोऽभिप्रेतमित्येवं सति ।
आजीरभ्रमार्गमायूरगोक्षीर-दधि-घृत-मधु-तैल-सैन्धवेत्तुरसमुद्ग-
शालिभृतानामेव एकान्तेन प्रजा स्यात् । श्यामाकवरकोहाल-
वाकीरद्रूपककन्दमूलभक्ष्याश्च निखिलैरानपत्याः स्युः तच्चोभय-
मुभयत्रैव दृश्यते ॥ ६ ॥

न खलु अपि परलोकादेत्य सत्त्वं गर्भमतश्जायन्ति । यदि-

त्वेनमवक्रामिन्नास्य किञ्चिदेव पौर्वदेहिकं स्यादविदितमश्रुत-
मदृष्टं वा । स च किञ्चिदपि न स्मरति तस्मादेतद्व्रूमहे ।
अमातृजयायं गर्भः पितृजयानात्मजयासात्माजयारसजय न
चास्ति सत्त्वमौषपादिकमितिहोवाच भरद्वाजः ॥ ७ ॥

नेति भगवानात्रेयः । सर्वेभ्य एभ्यो भावेभ्यः समुदितेभ्यो
गर्भोऽभिनिर्वर्तते । मातृजयायं गर्भो न हि मातृर्विना गर्भो-
पपत्तिः स्यात् न च जन्म जरायुजानाम् । यानि खलु अस्य
गर्भस्य मातृजानि यानि चास्य मातृतः सम्भवतः सम्भवन्ति तानि
अनुव्याख्यास्यामः । तद्यथा,—त्वक् च लोहितश्च मांसश्च मेदश्च
नाभिश्च हृदयश्च क्लोमश्च यकृश्च मूत्राश्च वृक्काश्च यस्तिय
पुरोपाधानश्चामाशयश्च पक्वाशयश्चोत्तरगुदश्चाधरगुदश्च सुद्रा-
न्तश्च स्फूलान्त्रश्च यथा च यथावहनश्चेति मातृजानि ॥ ८ ॥

पितृजयायं गर्भान् न हि पितृवर्तते गर्भोत्पत्तिः स्यात् च
जन्म जरायुजानम् । यानि खलु अस्य गर्भस्य पितृजानि यानि
चास्य पितृतः सम्भवतः सम्भवन्ति तानि अनुव्याख्यास्यामः ।
तद्यथा,—केगश्मश्रुनखनोमदन्तास्यशिरास्त्रायुधमन्यः शुक्र-
मिति पितृजानि ॥ ९ ॥

आत्मजयायं गर्भो गर्भात्मा ह्यन्तरात्मा यद्गुमेनं जीव इत्या-
चक्षते । गात्रतमरुजमजरममरमक्षयमभेद्यमच्छेद्यमनेष्टं विम-
रुप विश्वकर्माणमध्यतमनाटिमनिधनमक्षरमपि । स गर्भा-
शयमनुप्रविश्य शुक्रगोपिताभ्यां संयोगमेत्य गर्भत्वेन जनयत्या-
त्मनात्मानमात्ममंश्रा हि गर्भे तस्य पुनरात्मनो जन्मादिसत्त्वान्
नोपपद्यते तस्मात्जात एवायं जातं गर्भं जनयति जातोऽप्य-
जातश्च गर्भं जनयति । स चैत्र गर्भः कालान्तरेण दान्ययुदम्य-
विग्भाशनशप्नोति ॥ १० ॥

स यस्यां यस्यामवस्थायां वर्तते तस्यां तस्यां जातो भवति

या त्वस्य पुरस्कृता तस्यां जनिष्यमाणश्च तस्मात् स एव जात-
 चाजातश्च युगपद्भवति तस्मिंश्चैतदुभयं सम्भवति जातत्वञ्चैव
 जनिष्यमाणत्वञ्च । स जातो जन्यते स चैवानागतैष्ववस्थान्तरेषु
 अजातो जनयत्यात्मनात्मानम् । सती ह्यवस्थाशुगमनमात्रमेव
 हि जन्म चोच्यते तत्र तत्र वयसि तस्यां तस्यामवस्थायाम् ।
 यथा सतामेव शक्रशोणितजीवानां प्राक् संयोगाद्गर्भत्वं न
 भवति तच्च संयोगाद्भवति । यथा सतस्तस्यैव पुरुषस्य प्रागपत्यात्
 पिद्वत्वं न भवति तच्चापत्याद्भवति । तथा सतस्तस्यैव गर्भस्य
 तस्यां तस्यामवस्थायाम् जातत्वमजातत्वञ्चोच्यते ॥ ११ ॥

न तु खलु गर्भस्य मातुर्न पितुर्नात्मनः सर्वभावेषु यथेष्ट-
 कारित्वमस्ति । ते किञ्चित् स्ववशात् कुर्वन्ति किञ्चित् कर्म-
 वशात् क्वचिच्चैषां कारणशक्तेर्भवति क्वचित् न भवति । यत्र
 सत्त्वादिकरणसम्पत् तत्र यथाबलमेव यथेष्टकारित्वमतोऽन्यथा
 विपर्ययः । न च कारणदोषादकारणमात्रात् गर्भजनने सम्भ-
 वति ॥ १२ ॥

दृष्टञ्च चेष्टा योनिरैश्वर्यं भोक्षयात्मविद्भिर्गतायत्तम् । न
 ह्यन्यः सुखदुःखयोः कर्ता न चान्यतो गर्भो जायते जायमानो
 न च अद्भुरोत्पत्तिरकीजात् ॥ १३ ॥

यानि तु खलु अस्य गर्भस्यात्मजानि यानि च अस्यात्मतः
 सम्भवतः सम्भवन्ति तानि अनुव्याख्यास्यामः । तद्यथा,—तासु
 तासु योनिषु उत्पत्तिरायुरात्मज्ञानं मन इन्द्रियाणि प्राणायानौ
 प्रेरणं धारणमाकृतिस्वरवर्णविशेषाः सुखदुःखे इच्छादोषौ चेतना-
 दृतिबुद्धिस्मृतिरहङ्कारः यन्नयेत्यात्मजानि ॥ १४ ॥

सात्माजघायं गर्भः न हि असात्मासेवित्वमन्तरेण स्त्रीपुरु-
 षयोर्वन्व्यत्वमस्ति गर्भेषु वा अनिष्टो भावः । यावत् खलु असा-
 त्मासेविनां स्त्रीपुरुषाणां वयो दोषाः प्रकुपिताः शरीरसुप-

सर्पन्तो न शुक्रगोणितगर्भाशयोपघातायोपपद्यन्ते तावत्
समर्था गर्भजननाय भवन्ति । सात्म्रसेविनां पुनः स्त्रीपुरुषा-
णामनुपहतशुक्रगोणितगर्भाशयानामृतुकाले सन्निपातितानां
जीवस्थानवक्रमणाद्गर्भा न प्रादुर्भवन्ति । न हि केवलं सात्म्रज
एवायं गर्भः समुदायोऽत्र कारणमुच्यते ॥ १५ ॥

यानि तु खल्वस्य गर्भस्य सात्म्रजानि यानि च अस्य
सात्म्रतःसम्भवतः सम्भवन्ति तानि अनुव्याख्यास्यामः । तद्यथा—
आरोग्यमनालस्यमलोलुपत्वमिन्द्रियप्रसादः स्वरवर्णबीजसम्पत्
प्रहर्षभूयस्त्वश्चेति सात्म्रजानि ॥ १६ ॥

रसजघायं गर्भो न हि रसाहृते मातुः प्राणयात्रापि स्यात्
किं पुनर्गर्भजन्म । न चैवास्य सम्यगुपयुज्यमाना रसा गर्भमभि-
निर्वर्त्तयन्ति । न च केवलं सम्यगुपयोगादेव रसानां गर्भाभि-
निर्हृत्तिर्भवति समुदायोऽप्यत्र कारणमुच्यते ॥ १७ ॥

यानि तु खल्वस्य गर्भस्य रसजानि यानि चास्य रसतः
सम्भवतः सम्भवन्ति तान्यनुव्याख्यास्यामः । तद्यथा ;—शरीर-
स्याभिनिर्हृत्तिरभिहृत्तिः प्राणानुबन्धस्तृप्तिः पुष्टिरुत्साहश्चेति
रसजानि ॥ १८ ॥

अस्ति खल्वपि सत्त्वमीषपादिकं यज्जीवस्यक् शरीरेणाभि-
सम्बध्नाति । यस्मिन्नपगमनपुरस्कृते शीलमस्य व्यावर्त्तते भक्ति-
र्विपर्यस्यते सर्वेन्द्रियाण्युपतप्यन्ते वलं हीयते व्याधय आप्या-
यन्ते । यस्माद्दीनः प्राणान् जहाति यदिन्द्रियाणामभिग्राहकश्च
मन इत्यभिधीयते तत् त्रिविधमाख्यायते शुद्धं राजसं ताममश्च
इति ॥ १९ ॥

येनास्य खलु प्रयतो भूयिष्ठं तेन द्वितीयायामाजाती सम्प्रयोगो
भवति । यदा तु तेनैव शुद्धेन संयुज्यते तदा जातेरतिक्रान्ता-
याश्चरन्ति । स्मात्तं हि ज्ञाने सात्मनस्तस्यैव मनसोऽनुबन्धा-

दनुवर्त्तते यस्यानुवृत्तिः, पुरस्कृत्य पुरुषो जातिस्मर इत्युच्यते
इति सत्त्वमुक्तम् ॥ २० ॥

यानि खल्वस्य गर्भस्य सत्त्वजानि यानि च तस्य सत्त्वतः
सम्भवतः सम्भवन्ति तानि अनुव्याख्यास्यामः । तद्यथा—भक्तिः
शीलं शौचं द्वेषः स्मृतिर्मोहस्यागो मात्सर्यं शौर्यं भयं क्रोध-
स्तन्द्रा उक्ताहस्तैरप्यं मार्दवं गान्भीर्यमनवस्थितत्वमित्येव-
मादयश्चान्ये ते सत्त्वजा विकारा यानुत्तरकालं सत्त्वभेदमधिकृत्य
उपदेक्ष्याम इति सत्त्वजानि । नानाविधानि तु खलु सत्त्वानि
तानि सर्वाणि एकपुरुषे भवन्ति न च भवन्ति एककालम्,
एकन्तु प्रायोऽनुवृत्त्याह । एवमयं नानाविधानामेषां गर्भ-
कराणां भावानां समुदायादभिनिर्वर्त्तते गर्भः ॥ २१ ॥

यथा कूटागारं नानाद्रव्यममुदायाद्यथा वा रथो नाना-
रथाङ्गममुदायात् तस्मादेतदवीचाम मातृजघायं गर्भः पितृ-
जघामजघ साम्राजय रसजय । अस्ति सत्त्वमौषपादिकमिति-
होवाच भगवानावेयः ॥ २२ ॥

भरद्वाज उवाच । यद्ययमेषां नानाविधानां गर्भकराणां
भावानां समुदायादभिनिर्वर्त्तते गर्भः कथमयं सन्धीयते । यदि
चापि सन्धीयते कस्मात् समुदायप्रभवः सन् गर्भो मनुष्यवियर्हेण
जायते मनुष्यस्य मनुष्यप्रभव उच्यते । तत्र चेदिष्टमेतद् यस्मात्
मनुष्यो मनुष्यप्रभवः तस्मात् मनुष्यवियर्हेण जायते । यथा
गौर्गोप्रभवः यथा चाश्वोऽश्वप्रभव इत्येवं यदुक्तमग्रे समुदायात्तत्र
इति तदयुक्तं यदि च मनुष्यो मनुष्यप्रभवः कस्माज्जडान्यकुण्ड-
मूकवामनमिन्धनश्चन्द्रोन्मत्तलुहकिलामिभ्यो जाताः पितृ-
महेशरूपा न भवन्ति । अथात्रापि बुद्धिरिव म्यात् ध्येनैवाव-
सात्मा चक्षुषा रूपाणि वेत्ति श्रोत्रेण शब्दान् घ्राणेन गन्धान्
रसनेन रसान् स्पर्शनेन स्पर्शान् बुद्ध्या धोदृश्यमित्यनेन हेतुना

जडादिभ्यो जाताः पित्तसदृशा भवन्ति । अत्रापि प्रतिज्ञाहानि-
दोषः स्यादेवमुक्ते ह्यात्मा सत्स्विन्द्रियेषु ज्ञः स्यादसत्स्वप्नो यत्र
चैतदुभयं सम्भवति ज्ञत्वमज्ञत्वञ्च स विकारप्रकृतिकद्यात्मा
निर्विकारो ज्ञश्च । यदि च दर्शनादिभिरात्मा विषयान् वेत्ति
निरिन्द्रियो दर्शनादिविरहदज्ञः स्यादज्ञत्वाच्च कारणमकारण-
त्वाच्चानात्मेति वाग्वस्तुमात्रमेतद्वचनमनर्थकं स्यादिति ह्येवाच
भरद्वाजः ॥ २३ ॥

आत्रेय उवाच । पुरस्तादेतत् प्रतिज्ञातं सत्त्वं जीवसृक्
शरीरेणाभिमम्बध्नातीति । यस्मात् तु समुदायप्रभवः सन् गर्भो
मनुष्यविग्रहेण जायते मनुष्यश्च मनुष्यप्रभव इत्युच्यते तद्-
वक्ष्यामः ॥ २४ ॥

भूतानां चतुर्विधा योनिर्भवति जरायुण्डस्वेदोद्भिदः । तासां
खलु चतसृणामपि योनीनामेकैका योनिरपरिसंख्येयभेदा
भवति भूतानामाकृतिविशेषापरिसंख्येयत्वात् । तत्र जरायु-
जानामण्डजानां प्राणिनामेते गर्भकरा भावा यां यां योनिमाप-
द्यन्ते तस्यां तस्यां योनीं तथातथा रूपा भवन्ति । तद्यथा—
कनकरजतताम्रत्रपुसीसा आसिच्यमानास्तेषु तेषु मधूच्छिष्ट-
विम्बेषु ते यदा मनुष्यविम्बमापद्यन्ते तदा मनुष्यविग्रहेण
जायन्ते । तस्मात् समुदायात्मकः सन् गर्भो मनुष्यविग्रहेण
जायते मनुष्यो मनुष्यप्रभव इत्युच्यते तद्व्योनित्वात् ॥ २५ ॥

यच्चोक्तं यदि च मनुष्यो मनुष्यप्रभवः कस्मान्न जडादिभ्यो
जाताः पित्तसदृशरूपा भवन्तीति तत्र उच्यते यस्य यस्य हि
अद्वावयवस्य वीजे बीजभाव उपतप्तो भवति तस्य तस्याद्वाव-
यवस्य विकृतिरूपजायते न उपजायते च अनुतापात् तस्मात्
उभयोपपत्तिरपि अत्र सर्वस्य चात्मजानि इन्द्रियाणि तेषां भावा-
भावहेतुर्द्वंद्वं तस्मान्नैकान्ततो जडादिभ्यो जाताः पित्तसदृशरूपा
भवन्ति ॥ २६ ॥

न चात्मा सत्स्विन्द्रियेषु श्रद्धोऽसत्सु वा भवत्यज्ञो न ह्यसत्त्वः
कदाचिदात्मा सत्त्वविशेषाच्च उपलभ्यते ज्ञानविशेष इति ॥२७॥

भवन्ति चात्र ।

न कर्तुरिन्द्रियाभावात् कार्यज्ञानं प्रवर्तते ।
यैः क्रिया वर्तते या तु सा विना तैर्न वर्तते ॥ २८ ॥
जानन्नपि श्रद्धो भावात् कुम्भकन्न प्रवर्तते ।
श्रूयताञ्छेदमध्यात्ममात्मज्ञानबलं महत् ॥ २९ ॥
देहेन्द्रियाणि संक्षिप्य मनः संगृह्य चञ्चलम् ।
प्रविश्याध्यात्ममात्मज्ञः स्वे ज्ञाने पर्यवस्थितः ॥ ३० ॥
सर्वत्र विहितज्ञानः सर्वभावान् परीक्षते ।
गृह्णीष्व वेदमपरं भरद्वाज विनिर्णयम् ॥ ३१ ॥
निर्वृत्तेन्द्रियवाक्चेष्टः सुप्तः स्वप्नगतो यदा ।
विषयान् सुषुप्तदुःखे च वेत्ति नाज्ञोऽप्यतः स्मृतः ॥ ३२ ॥
नात्मा ज्ञानादृते चैकं ज्ञानं किञ्चित् प्रवर्तते ।
न श्लोको वर्तते भावो वर्तते नाप्यहेतुकः ॥ ३३ ॥
तस्मात् ज्ञः प्रकृतियात्मा द्रष्टा कारणमेव च ।
सर्वमेतद्भरद्वाज ! निर्णीतं जहि संग्रयमिति ॥ ३४ ॥

तत्र श्लोकी ।

हेतुर्गर्भस्य निर्वृत्तौ हृदौ जन्मनि चैव यः ।
पुनर्धसुमतिर्या च भरद्वाजमतिथ या ॥ ३५ ॥
प्रतिज्ञा प्रतिषेधश्च विशदयात्मनिर्णयः ।
गर्भावक्रान्तिमुद्दिष्य खुड्डीकां सम्प्रकाशितम् ॥ ३६ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।—महती गर्भावक्रान्तिः ।

यतश्च गर्भः सम्भवति यस्मिंश्च गर्भसंज्ञा यद्विकारश्च गर्भो
या चानुपूर्व्याभिनिर्वर्तते कुक्षी यस्यास्य हृदिहेतुर्यतयात्मा-

वृद्धिर्भवति यतश्च जायमानः कुक्षौ विनाशं प्राप्नोति यतश्च
कार्त्तुं घ्रेनाविनश्यन् विकृतिमापद्यते तदनुव्याख्यास्यामः ॥१॥

मादृतः पितृत आत्मतः सात्मप्रतो रसतः सत्त्वत इत्येतेभ्यो
भावेभ्यः समुदितेभ्यो गर्भः सम्भवति । तस्य ये येऽवयवा यतो
यतः सम्भवतः सम्भवन्ति तान् विभज्य मादृजादीनवयवान्
पृथक् पृथक्कमग्रे । शुक्रशोणितजीवसंयोगे तु खलु कुक्षिगते
गर्भसंज्ञा भवति ॥ २ ॥

गर्भसु खलु अन्तरीक्षवायुग्नितोयभूमिविकारद्येतनाधि-
ष्ठानभूतः एवमगयैव युत्वा पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मको
गर्भद्येतनाधात्वधिष्ठानभूतः स ह्यस्य पृष्ठो धातुरुक्तः ॥ ३ ॥

यथा त्वानुपूर्व्याभिनिर्वर्तते कुक्षौ तदनुव्याख्यास्यामः ।
गते पुराणे रजसि नवे च अवस्थिते पुनः शुद्धस्रातां स्त्रियमव्या-
पन्नयोनिशोणितगर्भाशयान्मुमुक्षुमाचक्षहे । तथा सह
तथाभूतया यदा पुमानव्यापन्नबीजो मित्रीभावं गच्छति तस्य
हर्षोदीरितः परः शरीरधात्वात्मा शुक्रभूतोऽद्भ्रादद्भ्रात् सम्भवति ।
स तथा हर्षभूतेनात्मनोदीरितश्च अधिष्ठितबीजधातुः पुरुषशरी-
रादभिनिष्पद्योदितेन हि तेन पथा गर्भाशयमनुप्रविश्यात्तवैना-
भिसंसर्गमेति । तत्र पूर्वं चेतनाधातुः सत्त्वकरणी गुणग्रहणाय
पुनः प्रवर्तते । स हि हेतुः कारणं निमित्तमक्षरं कर्ता मन्ता
वेदिता बोद्धा द्रष्टा धाता ब्रह्मा विश्वकर्मा विश्वरूपः पुरुषः
प्रभञ्जोऽव्ययो नित्यः गुणी ग्रहणं प्राधान्यमव्यक्तं जीवो ज्ञः प्रकु-
लधेवनावान् विभुर्भूतात्मा चेन्द्रियात्मा चान्तरात्मा चेति ॥४॥

स गुणोपादानवालेऽन्तरीक्षं पूर्वतरमन्येभ्यो गुणेभ्य उपादत्ते
यथा प्रलयान्त्वये सिद्धचूर्भूतान्यक्षरभूतः सत्त्वोपादानं पूर्वतर-
माकाशं सृजति । ततः क्रमेण व्यक्ततरगुणान् धातून् वायु-
टीक्ष्णतुरः । तथा देहग्रहणेऽपि प्रवर्तमान, पूर्वतरनाकाश-

मेवोपादत्ते ततः क्रमेण व्यक्ततरगुणान् धातून् वायुर्दीधतुरः ।
सर्वमपि तु खल्वेतद्गुणोपादानमणुना कालेन भवति ॥ ५ ॥

स सर्वगुणवान् गर्भत्वमापन्नः प्रथमे मासि संभूर्च्छितः सर्व-
धातुकलुपीकृतः खोटभूती भवति अव्यक्तविग्रहः स च सदसङ्ग-
ताङ्गावयवः ॥ ६ ॥

द्वितीये मासि घनः सम्पद्यते पिण्डं पेश्यर्बुदं वा तत्र घनः
पुरुषः स्त्रीपेशी अर्बुदं नपुंसकम् ॥ ७ ॥

तृतीये मासि सर्वेन्द्रियाणि सर्वाङ्गावयवाश्च योगपद्येन
अभिनिर्वर्तन्ते ॥ ८ ॥

तत्रास्य केचिदङ्गावयवा मातृजादीनवयवान् विभज्य पूर्व-
मुक्ता यथावत् महाभूतविकारप्रविभागेन तु इदामीमस्य तांशेव
अङ्गावयवान् काञ्चित् पर्यायान्तरेण परांश्च अनुव्याख्या-
स्यामः ॥ ९ ॥

मातृजादयोऽप्यस्य महाभूतविकारा एव तत्रास्याकाशात्मक
शब्दः श्रोत्रं लाघवं सूक्ष्मं विवेकश्च ॥ १० ॥

वायुात्मकं स्पर्शः स्पर्शनञ्च रौद्र्यं प्रेरणं धातुप्यूहनं चैष्टाश्च
शारीर्यः ॥ ११ ॥

अग्न्यात्मकं रूपं दर्शनं प्रकाशः पक्तिरौष्ण्यञ्च ॥ १२ ॥

अवात्मकं रसो रसनं शैत्यं मार्दवः स्नेहः क्लेदश्च ॥ १३ ॥

पृथिव्यात्मको गन्धः घ्राणं गौरवं स्यैर्यं मूर्त्तिश्च ॥ १४ ॥

एवमयं लोकसम्मतः पुरुषः । यावन्तो हि लोके भावविशिष्याः
तावन्तः पुरुषे यावन्तः पुरुषे तावन्तो लोके इति बुधास्त्वेव
द्रष्टुमिच्छन्ति ॥ १५ ॥

एवमस्येन्द्रियाणि अङ्गावयवाश्च योगपद्येनाभिनिर्वर्तन्ते
अन्तत्र तेभ्यो भावेभ्यो येऽस्य जातस्योत्तरकालं जायन्ते तद्यथा,
दन्ता व्यञ्जनानि व्यक्तीभावः तथा युक्तानि चापराणि एषा प्रकृतिः

विकृतिः पुनरतोऽन्यथा । सन्ति खलु अस्मिन् गर्भे नित्या
भावाः सन्ति चानित्याः तस्य य एवाङ्गावयवाः सन्तिष्ठन्ते त
एव स्त्रीलिङ्गं पुरुषलिङ्गं नपुंसकलिङ्गं वा विभ्रति ॥ १६ ॥

ततः स्त्रीपुरुषयोर्ये वैशेषिका भावाः प्रधानसंश्रया गुणसंश्रयाद्य
तेषां यतो भूयस्त्वं ततोऽन्यतरभावः । तद्यथा क्लैब्यं भीरुत्वमवै-
शार्यं मोहोऽवस्थानमधोगुरुत्वमसंहनं शैथिल्यं मार्दवं गर्भा-
शयबीजभागस्तथा युक्तानि चापराणि स्त्रीकराणि । अतो विप-
रीतानि पुरुषकराणि उभयभागभावानि नपुंसककराणि । यस्य
यत्कालमेव इन्द्रियाणि सन्तिष्ठन्ते तत्कालमेवास्य चेतसि वेदना-
निबन्धं प्राप्नोति । तस्मात् तदा प्रभृति गर्भः स्पन्दते प्रार्थयते
च जन्मान्तरानुभूतमिह यत् किञ्चित् तद्वैहृदय्यमाचक्षते वृद्धाः ।
मातृजङ्घास्य हृदयं मातृहृदयाभिसम्बद्धं रसवाहिनीभिः
संवाहिनीभिस्तस्मात् तयोस्ताभिर्भक्तिः सम्पद्यते । तच्चैव
कारणमवेक्षमाणा न वैहृदय्यं विमानितं गर्भमिच्छन्ति कर्तुं
विमाने ह्यस्य दृश्यते विनाशो विकृतिर्वा ॥ १७ ॥

समानयोगक्षेमा हि माता तदा गर्भेण केपुचिदर्थेषु तस्मात्
प्रियहिताभ्यां गर्भिणीं विशेषेणोपचरन्ति कुशलाः ॥ १८ ॥

तस्या वैहृदय्यस्य च विज्ञानार्थं लिङ्गानि समासेन उपदे-
क्ष्यामः ॥ १९ ॥

उपचारसंबोधनं ह्यस्याज्ञाने दीपज्ञानञ्च लिङ्गतस्त्वस्मादिष्टो
लिङ्गीपदेशस्तद्यथा आर्त्तवादर्थनमास्यमंसवणमनत्राभिलाषञ्च-
र्दिररोचकोऽस्त्रकामता च विशेषेण । अहाप्रणयनक्षौञ्चत्वचेपु
भावेपु गुरुगात्रत्वं चक्षुषो ग्लानिः स्तनयोः स्तन्यमोठयोः स्तन-
मण्डलयोश्च कार्श्यामत्यर्थं श्वयथुः पादयोरीपक्षोभराज्युद्गमो
योन्याद्याटालत्वमिति गर्भं पर्यागते रूपाणि भवन्ति ॥ २० ॥

सा यत् यत् इच्छेत् तत्तदस्यैदद्यादन्यत्र गर्भोपघातकरेभ्यो

भावेभ्यः । गर्भापघातकरास्त्रिमे भावाः तद्यथा सर्वमतिगुरु-
ण्यतीक्ष्णदारुणाश्च चेष्टा इमांश्चान्यानुपदिशन्ति वृद्धाः । देवता
रक्षोऽनुचरपरिरक्षणार्थं न रक्तानि वासांसि विभ्रयात् न मद-
कराणि चाद्यान्नाभ्यवहरेन्न यानमधिरोहेन्न मांसमश्रीयात्
सर्वेन्द्रियप्रतिकूलांश्च भावान् दूरतः परिवर्जयेत् ॥ २१ ॥

यच्चान्यदपि किञ्चित् स्त्रियो विदुस्तीव्रायान्त्सु खलु प्रार्थ-
नायां काममहितमप्यस्यै हितेनोपसंहितं दद्यात् प्रार्थनाविल-
यनार्थम् । प्रार्थनासन्धारणादि वायुः कुपितोऽन्तःशरीरमनु-
चरन् गर्भस्थापद्यमानस्य विनाशं वैरुष्यं वा कुर्यात् ॥ २२ ॥

चतुर्थे मासि स्थिरत्वमापद्यते गर्भस्तस्मात् तदा गर्भिणी
गुरुगात्रत्वमधिकमापद्यते विशेषेण ॥ २३ ॥

पञ्चमे मासि गर्भस्य मांसशोणितोपचयो भवति अधिकमन्वेभ्यो
मासेभ्यस्तस्मात् तदा गर्भिणी कार्श्यमापद्यते विशेषेण ॥ २४ ॥

षष्ठे मासि गर्भस्य बलवर्णोपचयो भवति अधिकमन्वेभ्यो मासे-
भ्यस्तस्मात् तदा गर्भिणी बलवर्णहानिमापद्यते विशेषेण ॥ २५ ॥

सप्तमे मासि गर्भः सर्वभावैराध्यायतेऽस्याः । तस्मात् तदा
गर्भिणी सर्वाकारैः क्लान्ततमा भवति ॥ २६ ॥

अष्टमे मासि गर्भश्च मातृतो गर्भतश्च माता रसवाहिनीभिः संवा-
हिनीभिर्मुहुर्मुहुरोजः परस्परत आददाति गर्भस्य सम्पूर्णत्वात्
तस्मात् तदा गर्भिणी मुहुर्मुहुः मुदा युक्ता भवति मुहुर्मुहुश्च ग्लाना
तस्मात् तदा गर्भस्य जन्मव्यापत्तिमङ्गवत्योऽसोऽनवस्थितत्वात्
तच्चैवमभिसमीच्याष्टमं मासमगण्यमित्याचक्षते कुशलाः ॥ २७ ॥

तस्मिन्नेकदिवसातिक्रान्तेऽपि नवमं मासमुपादाय प्रसव-
कालमित्याहुरादशमासादेतावान् कालो वैकारिकम् ॥ २८ ॥

अतःपरं कुक्षी स्थानं गर्भस्य । एवमनयानुपूर्व्याभिनिर्व-
र्त्तते कुक्षी ॥ २८ ॥

एतेन भावजानां पितृजानाञ्चावयवानां विकृतिव्याख्यानेनः
सात्मजानां रसजानां सत्त्वजानाञ्चावयवानां विकृतिव्याख्याता
॥ ३८ ॥

निर्विकारः परस्वात्मा सर्वभूतानां निर्विशेषः सत्त्वशरीर-
योस्तु विशेषाद्विशेषोपलब्धिः ॥ ४० ॥

तत्र त्रयस्तु शरीरदोषा वातपित्तश्लेष्माणस्ते शरीरं
दूषयन्ति ॥ ४१ ॥

द्वौ पुनः सत्त्वदोषौ रजस्तमश्च । तौ सत्त्वं दूषयतस्ताभ्याञ्च
सत्त्वशरीराभ्यां दुष्टाभ्यां विकृतिरुपजायते नोपजायते चाप्र-
दुष्टाभ्याम् ॥ ४२ ॥

तत्र शरीरं योनिविशेषाच्चतुर्विधमुक्तमग्रे त्रिविधं खलु सत्त्वं
शुद्धं राजसं तामसमिति । तत्र शुद्धमदोषमाख्यातं कल्याणां-
शत्वात् । राजसं सदोषमाख्यातं रोपांशत्वात् । तथा ताम-
समपि सदोषमाख्यातं मोहांशत्वात् ॥ ४३ ॥

तेषान्तु त्रयाणामपि संत्वानाम् एकैकस्य भेदाग्रमपरि-
संख्येयं तरतमयोगाच्छरीरयोनिविशेषेभ्यश्चान्योन्यानुविधान-
त्वाच्च । शरीरमपि सत्त्वमनुविधीयते सत्त्वञ्च शरीरं तस्मात्
कतिचिच्च सत्त्वभेदाननूकसादृश्याभिनिर्देशेन निदर्शनार्थमनु-
व्याख्यास्यामः ॥ ४४ ॥

तद्यथा शुचिं सत्याभिसन्धं जितात्मानं संविभागिनं ज्ञान-
विज्ञानवचनप्रतिवचनशक्तिसम्पन्नं स्मृतिमन्तं कामक्रोधलोभ-
मानमोहेर्थाहृषोपेतं समं सर्वभूतेषु ब्राह्मणं विद्यात् ॥ ४५ ॥

इत्याध्ययनव्रतहोमव्रतार्थमतिथिव्रत-मुपशान्तामदमान-
रागद्वेषमोहलोभरोषं प्रतिभावचनविज्ञानोपधारणशक्तिसम्पन्नम्
आर्यं विद्यात् ॥ ४६ ॥

ऐश्वर्यवन्तमादेयवाक्यं यज्वानं शूरमोजस्विनं तेजसोपेत-

मक्लिष्टकर्माणं दीर्घदर्शिनं धर्मार्थकामाभिरतमैन्द्रं विद्यात् ॥ ४७ ॥

लेखास्यहृत्तं प्राप्तकारिणमसंहार्यसुखानवन्तं स्मृतिमन्त-
मैश्वर्यालम्बिनं व्यपगतरागद्वेषमोहं याम्यं विद्यात् ॥ ४८ ॥

शूरं धीरं शुचिमशुचिद्वेषिणं यत्नानमग्भोविहाररतिमक्लिष्ट-
कर्माणं स्थानकोपप्रसादं वारुणं विद्यात् ॥ ४९ ॥

स्थानमानोपभोगं परिवारसम्पन्नं सुखविहारं धर्मार्थकाम-
नित्यं शुचिं व्यक्तकोपप्रसादं कौवेरं विद्यात् ॥ ५० ॥

प्रियनृत्यगीतवादिबोद्धापकं श्लोकाख्यायिकेतिहासपुराणेषु
कुशलं गन्धमाल्यानुलेपनवसनस्त्रीविहारकामनित्यमनसूयकं
गान्धर्वं विद्यात् ॥ ५१ ॥

इत्येवं शुद्रस्य सत्त्वस्य सप्तविधं भेदांशं विद्यात् कल्याणांश-
त्वात् तत्सयोगात् तु ब्राह्मणमत्यन्तशुद्धं व्यवस्येत् ॥ ५२ ॥

शूरं चण्डमसूयकमैश्वर्यवन्तमौदरिकं रौद्रमननुक्रोशक-
मात्मपूजकमासुरं विद्यात् ॥ ५३ ॥

अमर्षिणमनुबन्धकोपच्छिद्रप्रहारिणं क्रूरमाहारातिमात्र-
रुचिमाभिपप्रियतमं स्वप्नायासबहुलमीर्षुं राक्षसं विद्यात् ॥ ५४ ॥

महालसं स्त्रैणं स्त्रीरहस्कामम् अशुचिं शुचिद्वेषिणं भीरुं
भीषयितारं विकृतिविहारहारशीलं पैशाचं विद्यात् ॥ ५५ ॥

क्रुद्धं शूरं अक्रुद्धभीरुं तीक्ष्णमायासबहुलं मन्वसुगोचर-
माहारविहारपरं सापे विद्यात् ॥ ५६ ॥

आहारकाममतिदुःखशीलाचारोपचारमसूयकमसंविभा-
गिनमतिलोलुपमकर्मशीलं प्रैतं विद्यात् ॥ ५७ ॥

अनुपक्तकाममजस्रमाहारविहारपरम् अनवस्थितममर्षिण-
मसञ्चयं शाकुनं विद्यात् ॥ ५८ ॥

इत्येवं खलु राजसस्य सत्त्वस्य षड्विधं भेदांशं विद्यात्
रौपीशं च ॥ ५९ ॥

निराकरिणुमधमवेशमजुगुप्सितारम् आहारविहारमैथुन-
परं स्वप्नशीलं पाशवं विद्यात् ॥ ६० ॥

भीरुमबुधमाहारलुब्धमनवस्थितमनुपक्तकामक्रोधं सरणशीलं
तोयकामं मात्स्यं विद्यात् ॥ ६१ ॥

अनसं केवलमभिनिविष्टमाहारं सर्वबुद्धरहीनं वानस्पत्यं
विद्यात् ॥ ६२ ॥

इत्येवं खलु तामसस्य सत्त्वस्य त्रिविधं भेदांशं विद्यात्
भोहांशत्वात् ॥ ६३ ॥

इत्यपरिसंख्येयभेदानां खलु त्रयाणामपि सत्त्वानां भेदेक-
देशो व्याख्यातः ॥ ६४ ॥

शुद्धस्य सत्त्वस्य सप्तविधो ब्रह्मर्षिशक्रवरुणयमकुवेरगन्धर्व-
सत्त्वानुकारेण । राजसस्य षड्विधो दैत्यराक्षसपिशाचसर्पप्रेत-
शकुनिसत्त्वानुकारेण । तामसस्य त्रिविधः पशुमत्स्यवनस्पति-
सत्त्वानुकारेण । कथञ्च ययासत्त्वमुपचारः स्यादिति । केवल-
श्यायसुदेशः यथोद्देशमभिनिर्दिष्टो भवति । गर्भविघ्नान्ति-
सप्रयुक्तस्थार्थस्य विज्ञाने सामर्थ्यं गर्भकरणाच्च भावानामनुसमा-
धिर्विघातश्च विघातकराणां भावानामिति ॥ ६५ ॥

तत्रश्लोकाः । निमित्तमात्मा प्रकृतिर्हृदिः कुक्षौ क्रमेण च ।

वृद्धिहेतुय गर्भस्य पञ्चार्थाः शुभसञ्जिताः ॥ ६६ ॥

यज्जन्मनि च यो हेतुर्विनाशे विकृतावपि ।

इमांस्त्रीनशुभान् भावानाहुर्गर्भविघातकान् ॥ ६७ ॥

शुभाशुभसमाख्यातान्तौ भावानिमान् भिषक् ।

सर्वथा वेद यः सर्वान् स राज्ञः कर्तुमर्हति ॥ ६८ ॥

अवाप्त्युपायान् गर्भस्य स एवं ज्ञातुमर्हति ।

ये च गर्भविघातोक्ता भावान्तांश्याप्युदारधीः ॥ ६९ ॥

पञ्चमोऽध्यायः—पुरुषविचयः ।

पुरुषोऽयं लोकसम्मित इत्युवाच भवगान् पुनर्वसुरात्रेयः ।
यावन्तो हि मूर्त्तिमन्तो लोके भावविशेषास्तावन्तः पुरुषे,
यावन्तः पुरुषे, तावन्तो लोके ॥ १ ॥

इत्येवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच । नैतावता
वाक्येनोक्तं वाक्यार्थमवगाहामहे । भगवता बुद्ध्या भूयस्तर-
मतोऽनुव्याख्यायमानं शृणुषामहे ॥ २ ॥

इति तमुवाच भगवानात्रेयः । अपरिसंख्येया लोकावयव-
विशेषाः पुरुषावयवविशेषा अप्यपरिसंख्येयाः । यथा यथा
प्रधानञ्च तेषां यथास्यूलं भावान् सामान्यमभिप्रेत्योदाहरि-
ष्यामः । तानेकमना निबोध सम्यगुपवर्ष्यमानान् अग्निवेश !
पङ्धातवः समुदिता लोक इति शब्दं लभन्ते । तद्यथा ;—
ः पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशं ब्रह्म चाव्यक्तमित्येत एव च
पङ्धातवः समुदिताः पुरुष इति शब्दं लभन्ते । तस्य पुरुषस्य
पृथिवीमूर्त्तिंगणः क्लिदस्तेजोऽभिसन्तापो वायुः प्राणो विय-
च्छिद्राणि ब्रह्मान्तरान्ता ॥ ३ ॥

यथा खलु ब्राह्मी विभूतिर्लोके तथा पुरुषेऽप्यान्तरात्मिकी
विभूतिर्ब्रह्मणो विभूतिर्लोके प्रजापतिरन्तरात्मनो विभूतिः
पुरुषे सत्त्वम् । यस्त्विन्द्रो लोके स पुरुषेऽहङ्कारः आदित्यास्तु
आदानं रुद्रो रोषः सोमः प्रसादो वसवः सुखमश्विनो कान्ति-
र्मरुदुक्ताहो विश्वेदेवाः सर्वेन्द्रियाणि सर्वेन्द्रियार्थाश्च तमो
मोहो ज्वोतिर्ब्रह्मम् । अथा लोकस्य स्वर्गाद्विस्तृता पुरुषस्य
गर्भाधानं यथा कृतयुगमेवं बाल्यम् । यथा वेता तथा यौवनं
यथा हापरस्तथा स्वाविर्यं यथा कलिरेवमातुर्यं यथा युगान्त-
स्तथा मरणमित्येवमनुमानेनानुज्ञानामपि लोकपुरुषयोरवयव-
विशेषाणाम् अग्निवेश ! सामान्यं विद्यात् ॥ ४ ॥

इत्येवंवादिनं भगवन्तमात्रेयम् अग्निवेश उवाच एवमेतत्
सर्वमनपवादं यथोक्तं भगवता लोकपुरुषयोः सामान्यं किन्तु
अस्य सामान्योपदेशस्य प्रयोजनमिति ॥ ५ ॥

भगवानुवाच कथमग्निवेश ! सर्वलोकमात्मन्यात्मानञ्च
सर्वलोके समनुपश्यतस्तस्यात्मबुद्धिरुत्पद्यते इति । सर्वलोकं
हि आत्मनि पश्यतो भवति आत्मैव सुखदुःखयोः कर्त्ता नान्य
इति कर्मात्मकत्वाच्च । हेत्वादिभिरयुक्तसर्वलोकोऽहमिति
विदित्वा ज्ञानं पूर्वमुत्थाप्यतेऽपवर्गायिति ॥ ६ ॥

तत्र संयोगापेक्षो लोकशब्दः पङ्घातुसमुदायो हि सामा-
न्यतः सर्वलोकः । तस्य हेतुरुत्पत्तिर्हृदिरुपप्रवो वियोगश्च ।
तत्र हेतुरुत्पत्तिकारणम् उत्पत्तिर्जन्म हृदिराप्यायनम् उपप्रवो
दुःखागमः पङ्घातुविभागी वियोगः । स जीवापगमः स प्राण-
निरोधः स भङ्गः स लोकस्वभावः ॥ ७ ॥

तस्य मूलं सर्वापप्रवानाञ्च प्रवृत्तिर्निवृत्तिरुपरमश्च प्रवृत्ति-
दुःख निवृत्तिः सुखमिति यत् ज्ञानमुत्पद्यते तत् सत्यम् । तस्य
हेतुः सर्वलोकसामान्यज्ञानमेतत् प्रयोजन सामान्योपदेश-
स्येति ॥ ८ ॥

अथाग्निवेश उवाच । किं मूला भगवन् ! प्रवृत्तिर्निवृत्तौ वा
उपाय इति ॥ ९ ॥

भगवानुवाच । मोहेच्छाद्वेषकर्ममूला प्रवृत्तिस्तज्जा ह्यह-
ङ्कारसङ्गसन्देहाभिसङ्गवाभ्यवपातविप्रत्यया विशेषानुपायाः ।
तद्वर्णमिव द्रुममतिविपुलशाखास्तरवोऽभिभूयः पुरुषमवतत्यो-
त्तिष्ठन्ते यैरभिभूतो न सत्तामतिवर्त्तते ॥ १० ॥

तत्रैवं जातिरूपवित्तबुद्धिशीलाविद्याभिजनवयोवीर्यप्रभाव-
सम्पन्नोऽहमित्यहङ्कारः ॥ ११ ॥

यन्ननोवाक्कायकर्म नापवर्गाय स भङ्गः ॥ १२ ॥

कर्मफलमोक्षपुरुषप्रेत्यभावादयः सन्ति वा नेति संगमः ॥ १३ ॥

सर्वास्त्रवस्थास्त्रिन्योऽहमहं स्रष्टा स्वभावसंसिद्धोऽहमहं
शरीरेन्द्रियबुद्धिस्मृतिविशेषराशिरिति ग्रहणमभिसंग्रहः ॥१४॥

मम मातृपितृभ्रातृदारापत्यबन्धुमित्त्रभृत्यगणो गणस्य
चाहमित्यभ्यवपातः ॥ १५ ॥

कार्याकार्यं हिताहितशुभाशुभेषु विपरीताभिनिवेशो
विप्रत्ययः ॥ १६ ॥

ज्ञाज्ञयोः प्रकृतिविकारयोः प्रवृत्तिनिवृत्त्योः सा सामान्यदर्शनं
विशेषः ॥ १७ ॥

प्रोक्षणानशनाग्निहीत्रत्रिपवणाभ्युक्षणावाहनयजनयाजन-
याचनसलिलहृताशनप्रवेशनादयः समारम्भाः प्रोच्यन्ते ह्यनुपायाः
॥ १८ ॥

एवमयमधीष्टतिस्मृतिरहङ्काराभिनिविष्टः संसक्तः संशयो-
ऽभिसंप्लुतबुद्धिरभ्यवपतितोऽन्यथादृष्टिर्विशेषग्राही विमार्गमति
निवासवृत्तः सत्त्वशरीरदोषमूलानां मूलं सर्वदुःखानां भवति
॥ १९ ॥

इत्येवमहङ्कारादिभिर्दोषैर्भ्राम्यमाणो नातिवर्तते प्रवृत्तिः
सा मूलमघस्य ॥ २० ॥

निवृत्तिरपवर्गस्तत्परं प्रशान्तं तदचरं तद्ब्रह्म स मौचः ।
तत्र सुमुक्षुणासुदयनानि व्याख्यास्यामः । तत्र लोकदोषदर्शिने
सुमूर्खोरादित एवाचार्याभिगमनं तस्योपदेशानुष्ठानम् ॥ २१ ॥

अग्नेरेवोपचर्या धर्मशास्त्रानुगमनं तदर्थवबोधस्तौनावष्टम्भः
तत्र यथोक्ताः क्रियाः सतामुपासनमसतां परिवर्जनं न सङ्गतिः
दुर्जनेन सत्यं सर्वभूतहितमपरूपमनतिकाले परीक्ष्यवचनं सर्व-
प्राणिषु आत्मनीवावेक्षा सर्वासामक्षरणमसङ्कल्पनमप्रार्थना
अनभिभाषणञ्च स्त्रीणां सर्वपरिग्रहत्यागः कौपीनं प्रच्छादनार्थं
धातुरागनिवसनं कन्यासीवनहेतोः सूची पिप्पलकं शौचाधान-
हेतोः जलकुण्डिका दण्डधारणं भक्ष्यचर्यायं पात्रं प्राणधारणा-

र्थमेककालमग्राम्यो यथोपपन्न एवाव्यवहारः । अत्रापनयनार्थं
 शीर्षशुष्कपर्यट्टणास्तरणोपधानं ध्यानहेतोः कायनिबन्धनं वनेषु
 अनिकेतवासः तन्द्रानिद्रालस्यादिकर्मवर्जनम् इन्द्रियार्थेषु अनु-
 रागोपतापनिग्रहः सुप्तस्थितगतप्रेक्षिताहारविहारप्रत्यङ्गचेष्टा-
 दिकेषु आरम्भेषु स्मृतिपूर्विका प्रवृत्तिः सत्कारस्तुतिगर्हावमान-
 चमत्वं क्षुत्पिपासायासत्र्यसशीतोष्णवातवर्यासुखदुःखसंस्पर्श-
 सहत्वं शोकदैन्यद्वेषमदमानलोभरागोर्ष्याभयक्रोधादिभिरसञ्चल-
 नम् अहङ्कारादिषूपसर्गसंज्ञा लोकपुरुषयोः सर्गादिसामान्या-
 वेक्षणं कार्यकालात्ययभयंयोगारम्भे सततमनिर्वेदः सत्त्वोक्ताहा-
 पवर्गाय धीष्टतिष्मृतिबलाधानं नियमनमिन्द्रियाणां चेतसि
 चेतस आत्मन्यात्मनश्च धातुभेदेन शरीरावयवसंख्यानाम् अभीक्षणं
 सर्वं कारणबहुःखमस्वमनित्यमित्यवभ्युपगमः । सर्वप्रवृत्तिषु
 दुःखसंज्ञा सर्वसंन्यासे सुखमित्यभिनिवेश एष मार्गोऽपवर्गाय
 अतोऽन्यथा बध्यते इत्युदयनानि व्याख्यातानि ॥ २२ ॥

भवन्ति चात्र ।

एतैरविमलं सत्त्वं शुद्धपायैर्विशुध्यति ।

मृज्यमान इवादृश्यस्त्रैलचैलकचादिभिः ॥ २३ ॥

ग्रहाम्बुदरजोधूमनीहारैरसमावृतम् ।

यथार्कमण्डलं भाति भाति सत्त्वं तथामलम् ॥ २४ ॥

ज्वलत्यात्मनि संरुद्धं तत् सत्त्वं संवृतायने ।

शुद्धः स्थिरः प्रसन्नार्चिर्दीपो दीपाशये यथा ॥ २५ ॥

शुद्धसत्त्वस्य या शुद्धा सत्या बुद्धिः प्रवर्तते ।

यथा भिनत्तित्वलं महामोहमयं तमः ॥ २६ ॥

सर्वभावस्वभावज्ञो यथा भवति निःसृहः ।

योगं यथा साधयते साह्यः सम्पद्यते यथा ॥ २७ ॥

यथा नोपैत्वहङ्कारं नोपासौ कारणं यथा ।

यया नालम्बते किञ्चित् सर्वं संन्यस्यते यया ॥ २८ ॥
 याति ब्रह्मा यया नित्यमजरः शान्तमक्षरम् ।
 विद्या सिद्धिर्मतिर्मैधा प्रज्ञा ज्ञानञ्च सा मता ॥ २९ ॥
 लोके विततमात्मानं लोकञ्चात्मनि पश्यतः ।
 परावरदृशः शान्तिज्ञानमूला न नश्यति ॥ ३० ॥
 पश्यतः सर्वभूतानि सर्वावस्थासु सर्वदा ।
 ब्रह्मभूतस्य संयोगो न शुद्धस्योपपद्यते ॥ ३१ ॥
 नात्मनः कारणाभावास्त्रिङ्गमप्युपलभ्यते ।
 स सर्वकारणत्यागान्भुक्त इत्यभिधीयते ॥ ३२ ॥
 विषापं विरजः शान्तं परमक्षरमव्ययम् ।
 अमृतं ब्रह्मनिर्वाणं पर्य्यायैः शान्तिरुच्यते ॥ ३३ ॥
 एतत् तत् मौम्य विज्ञानं यत् ज्ञात्वा मुक्तसंशयाः ।
 मुनयः प्रथमं जग्मुर्वीरमोहरजःसृष्टहाः ॥ ३४ ॥

तत्र श्लोकी ।

सप्रयोजनमुद्दिष्टं लोकस्य पुरुषस्य च ।
 सामान्यं मूलमुत्पत्तौ निवृत्तौ मार्ग एव च ॥ ३५ ॥
 शुद्धसत्त्वसमाधानं मत्या बुद्धिश्च नैष्ठिकी ।
 विचये पुरुषस्योक्ता निष्ठा च परमर्षिणा ॥ ३६ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

शरीरविचयः ।

शरीरविचयः शरीरोपकारार्थमिष्यते भिषग्विद्यायाम् ।
 ज्ञात्वा हि शरीरतत्त्वं शरीरोपकारकरेषु भावेषु ज्ञानमुत्पद्यते
 तस्मात् शरीरविचयं प्रसंगन्ति कुशलाः ॥ १ ॥

तत्र शरीरं नाम चेतनाधिष्ठानभूतं पञ्चभूतविकारममु-
 टायात्मकम् ॥ २ ॥

समयोगवाहिनो यदा ह्यस्मिन् शरीरे धातवो वैषम्यमाप-
द्यन्ते तदायं क्लेशं विनाशं वा प्राप्नोति वैषम्यगमनं वा पुनर्धा-
तूनां वृद्धिक्लासगमनमकार्त्स्न्येन ॥ ३ ॥

प्रकृत्या च यौगपद्येन तु विरोधिनां धातूनां वृद्धिक्लासौ
भवतः ॥ ४ ॥

यदि यस्य धातोर्वृद्धिकरं तत् ततो विपरीतगुणस्य धातोः
प्रत्यवायकरन्तु सम्पद्यते । तदेव तस्मात् भेषजं सम्यगवधार्य-
माणं युगपत् न्यूनातिरिक्तानां धातूनां साम्यकरं भवति अधि-
कमपकर्षति न्यूनमाप्याययति । एतावदेव हि भैषज्यप्रयोगे
फलमिष्टं स्वस्थवृत्तानुष्ठानञ्च यावद्धातूनां साम्यं स्यात् ॥ ५ ॥

स्वस्थस्यापि समधातूनां साम्यानुग्रहार्थमेव कुशला रस-
गुणानाहारविकाराद्य पर्यायेणैच्छन्ति उपयोक्तुम् । सात्मा-
समाख्यातानेकप्रकारभूयिष्ठांधीपयुञ्जानास्तद्विपरीतकरणलक्ष-
णसमाख्यातचेष्टया सममिच्छन्ति कर्तुम् ॥ ६ ॥

देशकालात्मगुणविपरीतानां हि कर्मणाम् आहारविकारा-
णाञ्च क्रमेषोपयोगः सम्यक् । सर्वाभियोगोऽनुदीर्णानां सन्धा-
रणमसन्धारणमुदीर्णानाञ्च गतिमतां साहसानाञ्च वर्जनम् ।
स्वस्थवृत्तमेतावद्धातूनां साम्यानुग्रहार्थमुपदिश्यते ॥ ७ ॥

धातवः पुनः शरीराः समानगुणैः समानगुणभूयिष्ठैर्वापि
आहारविहारैरभ्यस्यमानैर्हृदिं प्राप्नुवन्ति । क्वासन्तु विपरीत-
गुणैर्विपरीतगुणभूयिष्ठैर्वाप्याहारैरभ्यस्यमानैः ॥ ८ ॥

तत्रेमे शरीरधातुगुणाः संख्यासामर्थ्यरूपकरास्तद्यथा—
गुरुलघुशीतोष्ण-स्निग्धरूक्षमन्दतीक्ष्णस्वरसरमृदुकार्ठनविशद-
पिच्छिलश्लेष्णखरसृक्ष्मस्थूलसान्द्रद्रवाः ॥ ९ ॥

तेषु ये गुरवो धातवो गुरुभिराहारविकारगुणैरभ्यस्यमानै-
राप्यायन्ते लघवश्च क्वासन्ति । लघवस्तु लघुभिरिवाप्यायन्ते

गुरवश्च ह्रसन्धेवमेव सर्वधातुगुणानां सामान्ययोगाद् हृदि-
विपर्ययात् ह्रासः ॥ १० ॥

तस्मान्मांसमाध्याय्यते मांसेन भूयोऽन्येभ्यः शरीरधातुभ्यः ।
तथा लोहित लोहितेन मेदो मेदसा वसा वसया अस्थि
तरुणास्या मज्जा मज्जया शुक्रं शुक्लेण गर्भस्त्वामगर्भेण ॥११॥

यत्र तु एवं लक्षणेन सामान्येन सामान्यवतामाहारविका-
राणामसान्निध्यं स्यात् । सन्निहितानां वापि अयुक्तत्वाद्गोप-
योगो घृणित्वादन्यस्माद्वा कारणात् स च धातुरभिवर्द्धयितव्यः
स्यात् । तस्य वै समानगुणाः स्युः आहारविकारा असेव्याश्च
तत्र समानगुणभूयिष्ठानामन्यप्रकृतीनामपि आहारविकाराणा-
सुपयोगः स्यात् ॥ १२ ॥

तद्यथा—शुक्रक्षये क्षीरसर्पिषोरुपयोगी मधुरस्निग्धसमा-
ख्यातानाञ्चापरंपामेव द्रव्याणाम् । सूत्रक्षये पुनरिक्षुरसवा-
रुणीमण्डद्रवमधुराम्ललवणोपक्ती दिनाम् । पुरीषक्षये कुल्माप-
मापकुष्कुण्डाजमध्ययवशाकधान्याम्नानाम् । घातक्षये कटु-
तिक्तकपायरूक्षलघुशीतानाञ्च । पित्तक्षयेऽप्लवणकटुकघा-
रोष्णतीक्ष्णानाम् । श्लेष्मक्षये स्निग्धगुरुमधुरमान्द्रपिच्छिलानां
द्रव्याणां कर्मापि च यद् यद्यस्य धातोर्हृदिकरं तत् तदनु-
मेयम् ॥ १३ ॥

एवमन्येषामपि शरीरधातूनां सामान्यविपर्ययाभ्यां हृदि-
ह्रासो यथाकालं कार्योच्यते । सर्वधातूनामकैकशोऽतिदेशतय
हृदिह्रासकराणि व्याख्यातानि भवन्ति ॥ १४ ॥

कृत्स्नशरीरपुष्टिकराम्बुमे भावाः । कालयोगः स्वभावसिद्धि-
राहारमौष्ठयमविघातयेति बलहृदिकराम्बुमे भावा भवन्ति ।
तद्यथा—बलवत्पुरुषे देशे जन्म बलवत्पुरुषे च कान्ते । सुप्रथ
कालयोगो बीजक्षेत्रगुणमप्यञ्जाहारसम्यक् शरीरसम्यक् मात्मा-

सम्पञ्च सत्त्वसम्पञ्च स्वभावसंसिद्धिञ्च यौवन्ञ्च कर्म च संहये-
येति ॥ १५ ॥

आहारपरिणामकरास्तु इमे भावा भवन्ति । तद्यथा—
उष्मा, वायुः, क्रोधः, स्नेहः, कालः, संयोगश्चेति ॥ १६ ॥

तत्र तु खल्वेषामुष्मादीनाम् आहारपरिणामकराणां भावा-
नामिमे कर्मविशेषाः भवन्ति तद्यथा । उष्मा पचति वायुरप-
कर्षति क्रोधः शैथिल्यमापादयति स्नेहो मार्दवं जनयति कालः
पर्याप्तिमभिनिर्वर्तयति संयोगस्तु एषां परिणामघातुसाम्यकरः
सम्पद्यते ॥ १७ ॥

परिणामतस्त्राहारस्य गुणाः शरीरगुणभावमापद्यन्ते यथा-
स्वमविरुद्धा विरुद्धाश्च विहन्त्युर्विहताश्च विरोधिभिः शरीरम् ॥ १८

शरीरघातवस्त्वेवं द्विविधाः संग्रहेण मलभूताः प्रसाद-
भूताश्च । तत्र मलभूतास्ते शरीरस्य ये बाधकराः सुखाद्-
यथा शरीरच्छिद्रेषु उपदेहाः पृथक् जन्मानो वह्निर्मुखाः परि-
पक्वाश्च धातवः । प्रकृपिताश्च वातपित्तश्लेष्माणो ये घान्द्येऽपि
केचित् शरीरे तिष्ठन्ति भावाः शरीरस्योपघातायोपपद्यन्ते
सर्वांस्तान् मलान् संप्रचक्ष्णहे । इतरांस्तु प्रसादे गुर्वादींश्च
द्रव्यान्तान् गुणभेदेन रमादींश्च शकान्तान् द्रव्यभेदेन ॥ १९ ॥

तेषां सर्वेषामिव वातपित्तश्लेष्माणो दुष्टा दूषयितारी भवन्ति
दोषत्वात् वातादीनां पुनर्धात्वन्तरे कालान्तरे प्रदुष्टानां विविधा-
शितपीतियेऽध्याये विज्ञानान्युक्तानि एतावत्येव दुष्टदोषगति-
र्यावत् संस्पर्शनात् शरीरधातूनाम् । प्रकृतिभूतानान्यु खलु
घातादीनां फलमारोग्यं तस्मादेषां प्रकृतिभावे प्रयतितव्यं
बुद्धिमद्भिः ॥ २० ॥

तत्र श्लोकः । सर्वदा सर्वथा सर्वे शरीरं वेद यो भिषक् ।

• आयुर्वेदं स कर्तुं श्रेयं वेद लोकमुत्तमदम् ॥ २१ ॥

- तमेवमुक्तवन्तं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच । श्रुतमेतत्
 यदुक्तं भगवता शरीराधिकारे वचः । किन्तु खलु गर्भस्थाङ्गं
 पूर्वमभिनिर्वर्त्तते कुक्षौ कुतो मुखं कथं वा चान्तर्गतस्तिष्ठति ।
 किमाहारश्च वर्त्तयति कथं भूतश्च निष्क्रामति कैश्यामाहारो-
 पचारैर्जातस्त्वव्याधिरभिवर्द्धते सद्यो हन्यते कैः कथञ्चास्य देवा-
 दिप्रकोपमिमित्ता विकारा उपलभ्यन्ते आहोस्मिन्न किञ्चास्य
 कालाकालमृत्योर्भावाभावयोर्भगवानध्यवस्यति । किञ्चास्य
 परमायुः कानि चास्य परमायुषो निमित्तानीति ॥ २२ ॥

तमेवमुक्तवन्तमग्निवेशं भगवान् पुनर्वसुरात्रेयः उवाच ।
 पूर्वमुक्तमेतद्भावक्रान्तौ यथायमभिनिर्वर्त्तते कुक्षौ यञ्चास्य यदा
 मन्तिष्ठतेऽङ्गजातम् । विप्रतिपत्तिवादास्त्वत्र बहुविधाः सूत्र-
 कारिणामृषीणां सन्ति सर्वेषां तानपि निबोध उच्यमानान् ।
 शिरः पूर्वमभिनिर्वर्त्तते कुक्षाविति कुमारशिरा भरद्वाजः पश्यति
 सर्वेन्द्रियाणां तदधिष्ठानमिति हृदयमिति काङ्गायनो वाङ्मीक-
 सिंपक् चेतनाधिष्ठानत्वात् । नाभिरिति भद्रकाप्य आहारा-
 गम इति हत्वा पक्वगुदमिति भद्रशौनको मारुताधिष्ठानत्वात् ।
 हस्तपादमिति वडिशस्तत्करणत्वात् पुरुषस्य इन्द्रियाणीति
 जनको वैदेहस्तान्यस्य बुद्ध्याधिष्ठानानीति कृत्वा । बुद्धिपरोक्षत्वा-
 दचिन्त्यमिति भारीचिः कश्यपः सर्वाङ्गनिर्वर्त्तियुगपदिति धन्व-
 न्तरिः । तदुपपन्नं सर्वाङ्गानां तुल्यकालाभिनिर्वर्त्तत्वात् हृदय-
 प्रभृतीनाम् । सर्वाङ्गानां ह्यस्य हृदयं मूलमधिष्ठानञ्च केषाञ्चि-
 द्भावानां न च तस्मात् पूर्वाभिनिर्वर्त्तिरेपान्तस्मात् हृदयं पूर्वाणां
 सर्वाङ्गानां तुल्यकालाभिनिर्वर्त्तिः सर्वभावा ह्यन्योन्यप्रतिबद्धा-
 स्तस्माद्यथाभूतं दर्शनम् ॥ २३ ॥

गर्भस्य खलु मातुः पृष्ठाभिमुखं ऊर्ध्वशिराः मधुच्याङ्गान्यान्त्रे
 जपायुहतः कुक्षौ । व्यपगतपिपासावुमुषस्य खलु गर्भः

परतन्त्रवृत्तिमतिरमात्रित्व वर्त्तयति उपस्नेहीपस्नेदाभ्याम् ।
 गर्भस्तु सदसङ्गताङ्गावयवस्तदन्तरं ह्यस्य लोमकूपायनैरुपस्नेहः
 कश्चिन्नाभिनाद्ययनैः नाभ्यां ह्यस्य नाडीप्रसक्ता सा नाभ्याञ्चाम-
 रामरा चास्य मातुः प्रसक्ता हृदये मातृहृदयं ह्यस्य ताममरामभिः
 संभवते शिराभिः स्यन्दमानाभिः ॥ २४ ॥

स तस्य रसो सर्वबलवर्णकरः सम्पद्यते च । स च सर्वरस-
 वानाहारः स्त्रिया ह्यापन्नगर्भायाः स्त्रिधा रसः प्रतिपद्यते स्वश-
 रीरपुष्टये स्तन्याय गर्भवृद्धये च स तेनाहारणीपस्तम्बो वर्त्तयति
 अन्तर्गतः ॥ २५ ॥

स चोपस्थितकाले जन्मनि प्रसृतिमारुतयोगात् परिवृत्त्या-
 ऽवाक्शिरा निष्क्रामत्यपत्यपद्येन । एषा प्रकृतिर्विकृतिरतो-
 ऽन्यथा परन्वत एव स्वतन्त्रवृत्तिर्भवति ॥ २६ ॥

तस्याहारोपचारो जातिसूत्रीयोपदिष्टौ अविकारकरी
 चाभिहृदिकरी भवतः । ताभ्यामेव च सेविताभ्यां विषमाभ्यां
 ज्ञातं सद्य बयहन्यते तरुनिवाचिरव्यपरोपितो वातातपाभ्याम्-
 प्रतिष्ठितमूलः ॥ २७ ॥

आप्तोपदेशाद्द्रव्यरूपदर्शनात् समुत्थानलिङ्गचिकित्सित-
 विशेषाश्च दोषप्रकोपानुरूपाश्च देवादिप्रकोपनिमित्ताश्च विकाराः
 समुपलभ्यन्ते ॥ २८ ॥

कालाकालमृत्योस्तु खलु भावाभावयोरिदमध्यवसितं नः ।
 -यः कश्चिन् म्रियते सर्वः काल एव स म्रियते न हि कालच्छिद्र-
 मस्तीत्येके भाषन्ते । तच्चासम्यक् न ह्यच्छिद्रता सच्छिद्रता वा
 कावस्योपपद्यते कालखल्यभावात् ॥ २९ ॥

तथाहुरपरे यो यदा म्रियते स तस्य नियतो मृत्युकालः
 स सर्वभूतानां सत्यः समक्रियत्वादिति । तदपि चान्यथार्थ-
 ग्रहणं न हि कश्चिच्च म्रियते इति समक्रियः कालः पुनरायुषः
 प्रमात्रमधिकृत्योच्यते ॥ ३० ॥

यस्य चेष्टं यो यदा भ्रियते तस्य स नियत मृत्युकाल इति तस्य सर्वे भावा यथास्त्रं नियतकाला भविष्यन्ति । तच्च नोपपद्यते प्रत्यक्षं ह्यकालाहारवचनकर्मणां फलमनिष्टं विपर्यये चेष्टम् । प्रत्यक्षतथोपलभ्यते खलु लालाकालयुक्तिस्तासु तासु अवस्थासु तं तमर्थमभिसमीच्य । तद्यथा कालोऽयमस्य तु व्याधेराहारस्योपधस्य प्रतिकर्मणो विसर्गस्य चाकालो वेति लोकेऽप्येतद्भवति । काले देवो वर्षत्यकाले देवो वर्षति काले शीतमकाले शीतं काले तपत्यकाले तपति काले पुष्पफलमकाले पुष्पफलमिति । तस्मादुभयमस्ति काले मृत्युरकाले च नैकान्तिकमत्र । यदि ह्यकाले मृत्युर्न स्यान्नियतकालप्रमाणमायुः सर्वं स्यात् ॥३१॥

एवं गते हितार्हितन्नानमकारणं स्यात् प्रत्यक्षानुमानोपदेशाद्याप्रमाणी स्युः ये प्रमाणभूताः सर्वतन्त्रेषु यैरायुष्याख्यनायुष्याणि चोपलभ्यन्ते । याग्वस्तुमेतद्वादगृह्ययो मन्यन्ते नाकालमृत्युरस्तीति ॥ ३२ ॥

वर्षशतं खलु आयुषः प्रमाणमस्मिन् काले तस्य निमित्तं प्रकृतिगुणात्मसम्पत्तात्मोपसेवनञ्चेति ॥ ३३ ॥

तत्र श्लोकाः ।

शरीरं यद् यथा तच्च वर्त्तते क्लिष्टमामयैः ।

यथा क्लेशं विनाशञ्च याति ये चास्य धातवः ॥ ३४ ॥

हृद्विद्धासी तथा चैषां चीणानामौपधञ्च यत् ।

देहहृद्विकरा भावा बलहृद्विकराश्च ये ॥ ३५ ॥

परिणामकरा भावा या च तेषां पृथक् क्रिया ।

मलाख्याः सम्प्रसादाख्या धातवः प्रश्न एव च ॥ ३६ ॥

नवको निर्णयस्यास्य विधिवत् सम्प्रकाशितः ।

तथा शरीरत्रिचये शारीरं परमर्षिथा ॥ ३७ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

शरीरसंख्या ।

शरीरसङ्ग्रहामवयवशः कृत्स्नं शरीरं प्रविभज्य सर्वशरीर-
सङ्ग्रहानप्रमाणज्ञानहेतोर्भगवन्तमात्रेयमग्निवेशः पप्रच्छ ॥१॥

तमुवाच भगवानात्रेयः । शृणु मत्तोऽग्निवेश ! सर्वशरीरम्
अभिचक्षाणाद् यथाप्रश्नमेकमनाः ॥ २ ॥

यथावत् शरीरे पद् त्वचस्तद्यथा—उदकधरा त्वग्वाह्या
द्वितीया त्वगसृग्धरा तृतीया सिद्धकिलामसम्भवाधिष्ठाना
चतुर्थी कुष्ठसम्भवाधिष्ठाना पञ्चमी अलजीविद्रुधीसम्भवाधिष्ठाना
षष्ठी तु यस्यां छिन्नायां ताम्यत्यन्ध इव च तमः प्रविशति यां
चाप्यधिष्ठायाहं पि जायन्ते पर्वमन्त्रिषु हृष्यरतानि स्थूल-
सूक्ष्मानि दुष्टिकित्स्थतमानीति पद् त्वच एताः पङ्क्तं शरीर-
मवतत्य तिष्ठन्ति ॥३॥

तत्रायं शरीरस्याङ्गविभागः तद्यथा—द्वौ बाह्व द्वे सक्थिनी
यिरो श्रीवमन्तराधिरिति पङ्क्तमङ्गम् ॥४॥

त्रीणि पञ्चधिकानि शतान्यस्यां सह दन्तोलूखलनखैस्तद्-
यथा—हात्रिंशदन्तोलूखलानि हात्रिंशदन्ता विंशतिर्नखा
विंशतिः पाणिपादशलाकाद्यत्वार्यधिष्ठानान्यामां चत्वारि
पाणिपाद पृष्ठानि पष्टिरङ्गुल्यस्त्रीनि द्वे पार्श्वेर्गर्भे कूर्धाधयत्वारः
पाण्योर्मणिकायत्वारः पादयोर्गुल्फाः । चत्वार्यरत्नोरस्त्रीनि
चत्वारि जह्वयोर्द्वे जानुनोर्द्वे कूर्परयोर्द्वे ऊर्ध्वे द्वे बाह्वोः सांसयोः
हावचकौ द्वे तालूनि द्वे त्रीणिफलके एकं भगास्थि पुंसां
मेढ्रास्थि एकं त्रिकसंश्रितमेकं गुदास्थि पृष्ठगतानि पञ्चत्रिंशत्
पञ्चदश्यास्त्रीनि श्रीजायां द्वे जव्रुखैर्द्वे हृन्वस्थि द्वे हनुनूलबन्धने
द्वे ललाटे द्वे घण्टयोर्द्वे गण्डयोर्नासिकायां त्रीणि घोणाग्यानि
द्वयोः पार्श्वयोश्चतुर्विंशतिश्चतुर्विंशतिः पञ्चरास्त्रीनि च पार्श्व-

कानि । तवन्ति चैषां स्थालिकान्यर्बुदाकाराणि तानि द्विस-
सतिर्द्वां शङ्कौ चत्वारि शिरःकपालानि वक्षसि सप्तदशेति
त्रोणि पद्मधिकानि शतान्यस्थामिति ॥ ५ ॥

पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानानि तद्यथा—त्वग्जिह्वा नासिकाक्षिपी
कर्णा च ॥ ६ ॥

पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि तद्यथा—स्पर्शनं रसनं घ्राणं दर्शनं
श्रोत्रमिति ॥ ७ ॥

पञ्च कर्मेन्द्रियाणि तद्यथा हस्तौ पादौ पायुरूपस्थो जिह्वा
चेति ॥ ८ ॥

हृदयं चेतनाधिष्ठानमेकम् ॥ ९ ॥

दश प्राणायतनानि तद्यथा मूर्धा कण्ठो हृदयं नाभिर्गुद-
वस्त्रिरोजः शङ्कं शोणितं मांसमिति । तेषु षट्पूर्वाणि मर्म-
संख्यातानि ॥ १० ॥

पञ्चदश कोठाङ्गानि तद्यथा नाभिय हृदयश्च क्लोम च
यक्ष्मश्च द्वीक्षा च हृकौ च वस्त्रिय पुरीषाधारयामाशयश्चेति
पकाशययोत्तरगुदश्चाधरगुदश्च क्षुद्रान्त्रश्च स्थूलान्त्रश्च वपावह-
नश्चेति ॥ ११ ॥

षट्पञ्चाशत् प्रत्यङ्गानि षट्सु अङ्गेषु उपनिबद्धानि यान्यपरि-
संख्यातानि पूर्वमङ्गेषु परिसंख्यायमानेषु तान्यन्यैः पर्यायैरिह
प्रकाश्य व्याख्यातानि भवन्ति । तद्यथा—हे जङ्घापिण्डिके
हे कुरुपिण्डिके द्वौ स्फिर्चौ द्वौ हृषण्यौ एकं श्रेफः हे लखे द्वौ
यङ्गण्यौ द्वौ कुक्कुन्दरी एकं वस्त्रिशीर्षम् एकमुदरं द्वौ स्तनी द्वौ
भुजौ हे वाहुपिण्डिके चिबुकमेकं हावोष्ठौ हे सृक्स्थौ द्वौ दन्त-
वेष्टकौ एकं तालु एका गलगण्डिका हे उपजिह्विके एका
गोजिह्विका द्वौ गण्डी हे कर्णशष्कुलिके द्वौ कर्णपुत्रकौ हे
अक्षिकूटे चत्वारि अक्षिबर्मानि हे अक्षिकनीनिके हे भ्रुवी एक-

भवदु चत्वारि पाणिपादद्वयानि नव महान्ति छिद्राणि सप्त
शिरसि द्वे चाधः ॥ १२ ॥

एतावद्दृश्यं शक्यमपि निर्देष्टुमनिर्देश्यमतः परं तर्कमेव
तद्यथा नव स्याद्युगतानि सप्त गिरागतानि द्वे धमनीशतं पञ्च
पेशीगतानि सप्तोत्तरं मर्मशतं द्वे पुनः सन्धिशते ॥ १३ ॥

त्रिंशच्छतमहस्राणि नव च शतानि पट्पञ्चाशत्सहस्राणि
शिराधमनीनामणुशः प्रविभव्यमानानां सुखायपरिमाणम् ।
तावन्ति चैव केशश्मश्रुलीमानीत्येतद्यथावद्वयत् साख्यातं त्वक्-
प्रभृति दृश्यमतः परं तर्कम् ॥ १४ ॥

एके तदुभयमपि न विकल्पयन्ते प्रकृतिभावाच्छरीरस्य यत्
त्वञ्जलिसङ्घेयं तदुपदेक्ष्यामः तत्परं प्रमाणमभिज्ञेयं तच्च हृदि
झासयोगि तर्कमेव तद्यथा दशोदकस्याञ्जलयः शरीरे स्वेना-
ञ्जलिप्रमाणेन यत् तु प्रथममानं पुरीषमनुवधाति अतियोगिनः ।
तथा मूत्रं रुधिरमन्याद्य शरीरधातून् यत् तु सर्वशरीरचरं
वाह्यत्वग्भिर्त्ति यत् तु त्वगन्तरे व्रणगतं लसीकाशब्दं लभते
यच्चोक्षणानुबहं लोमकूपिभ्यो निष्पतत् स्वेदशब्दमवाप्नोति
तदुदकं दशाञ्जलिप्रमाणम् ॥ १५ ॥

नवाञ्जलयः पूर्वस्थाहारपरिणामधातोर्ध्रंसमित्याचक्षते ।
अष्टौ शोणितस्य सप्त पुरीषस्य पट् श्लेष्मणः 'पञ्च' पित्तस्य
चत्वारो मूत्रस्य त्रयो वसाया द्वौ मेदसः एको मज्जः । मस्ति-
ष्कस्य अर्द्धाञ्जलिः शुक्रस्य तावदेव प्रमाणं तावदेव श्लेष्मण्योजस
इत्येतच्छरीरतत्त्वमुक्तम् ॥ १६ ॥

तत्र यद्विशेषतः स्थूल स्थिरं भूर्तिभद्रगुरुखरकठिनमङ्गं
नखास्त्रि दन्तमांसचर्मवर्चः केशश्मश्रुनखलोमकण्डगादि तत्
पार्थिवं गन्धो घ्राणञ्च ॥ १७ ॥

यद् द्रवमरमन्दक्षिण्वन्दुपिच्छिनरमरुधिरवसाकफपित्त-
मूत्रस्त्रेदादि तदाप्य रसो रसनञ्च ॥ १८ ॥

यत् पित्तमुष्मा च यो या च भाः शरीरे तत् सर्वमान्येयं
रूपं दर्शनञ्च ॥ १८ ॥

यदुच्छ्वासप्रश्वासीन्मैपनिमेपाकुञ्चनप्रसारणगमनप्रेरणधार-
णादि तद्वायवीयं स्पर्शः स्पर्शनञ्च ॥ २० ॥

यद्विविक्तमुच्यते महान्ति चाणूनि च स्रोतांसि तदान्तरीचं
शब्दः श्रोत्रञ्च ॥ २१ ॥

यत् प्रयोक्तृ तत्तत् प्रधानं बुद्धिर्मनयेति शरीरावयवसंख्या
यथास्यूलभेदेनावयवानां निर्दिष्टा ॥ २२ ॥

शरीरावयवास्तु परमाणुभेदेनापरिसंख्येया भवन्त्यतिबहु-
त्वादतिसौक्ष्म्यादतीन्द्रियत्वाच्च । तेषां संयोगविभागे वायुः
परमाणूनां कारणं कर्म स्वभावश्च तदेतत् शरीरसंख्यातमनेका-
वयवं दृष्टम् एकत्वेन सङ्गः संख्यातम् । पृथक्त्वेनापवर्गः तत्र
प्रधानमशक्तं सर्वसत्त्वातिवृत्तौ निवर्त्तते इति ॥ २३ ॥

तत्र श्लोकौ ।

शरीरसङ्ख्यां यो वेद सर्वावयवशो भिषक् ।

तदज्ञाननिमित्तेन स मोहेन न युज्यते ॥ २४ ॥

धमूढो मोहमूलैश्च न दोषैरभिभूयते ।

निर्दोषो निःस्पृहः शान्तः प्रशाम्यत्यपुनर्भवः ॥ २५ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

जातिसूत्रीयम् ।

स्त्रीपुरुषयोरव्यापन्नशुक्रशोणितयोनिगर्भाशययोः त्रेयसीं
प्रजामिच्छतोस्तन्निर्हन्तिद्वयं कर्मापदेक्ष्यामः ॥ १ ॥

अथाप्येतौ स्त्रीपुरुषौ द्वेहस्त्रेदाभ्यामुपपाद्य वमनविचि-
न्नाभ्यां संगोध्य क्रमात् प्रकृतिमापादयेत् संशुद्धौ चास्यापनानु-

वासनाभ्यामुपाचरेदुपाचरेच्च मधुरौषधसंस्कृताभ्यां घृतक्षीराभ्यां
पुरुषं स्त्रियन्तु तैलमांसाभ्याम् ॥ २ ॥

ततः पुष्यात् प्रभृति विरात्रमासीत् ब्रह्मचारिष्वधःशायिनी
पाणिभ्यामन्नमजर्जरपात्रे भुञ्जानानां च काञ्चिदेव नृजामा-
पद्येत ॥ ३ ॥

ततश्चतुर्थेऽह्न्येनामुक्त्वाथ सशिरस्कं स्नापयित्वा शृङ्गानि
वासांस्थाच्छादयेत् पुरुषञ्च ॥ ४ ॥

ततः शृङ्गवाससी च स्रग्विणी शुभनसावन्योन्यमभिकामौ
संवसेतामिति ब्रूयात् ॥ ५ ॥

स्नानात् प्रभृति शुभेष्वहःसु संवसेतां पुत्रकामौ तौ
चाशुभेषु दुहितुकामौ ॥ ६ ॥

न च न्युजां पार्श्वगतां वा संसेवेत । न्युजाया वातो बलवान्
स योनिं पीडयति । पार्श्वगताया दक्षिणे पार्श्वे श्लेष्मा,संच्युतोऽपि
दधाति गर्भाशयम् । वामे पार्श्वे पित्तं तदस्यां पीडितं विदहति
रक्तशुक्रं तस्मादुत्ताना सती बीजं गृह्णीयात् । तस्या हि यथा-
स्थानमवतिष्ठन्ते दीपाः पर्याप्ते चैनां शीतोदकेन परिषिञ्चेत्
॥ ७ ॥

तवात्यशिता क्षुधिता पिपासिता भीता विमनाः शोकात्तां
क्रुद्धा चान्यच्च पुनांसमिच्छन्ती मैथुने चातिकामा वा नारी गर्भं
न धत्ते विगुणां वा प्रजां जनयति ॥ ८ ॥

अतिवालामतिवृद्धां दीर्घरोगिणीमन्येन वा विकारंशोप-
सृष्टां वर्जयेत् ॥ ९ ॥

पुरुषेऽप्येत एव दीपाः । अतः सर्वदोषवर्जितौ स्त्रीपुरुषौ
संसृज्येयाताम् ॥ १० ॥

सञ्जातहर्षी मैथुने चातुकूला विष्टगन्धं सास्तीर्णं सुखं
श्रयनसुपकल्प्य मनोज्ञं हितमशनमशित्वा दक्षिणपादेन पुमान्

वामपादेन स्त्री चारोहेत् तत्र मन्त्रं प्रयुञ्जीत । अहिरसि
 आयुरसि सर्वतः प्रतिष्ठासि धाता त्वा दधातु विधाता त्वा दधातु
 ब्रह्मवर्चसा भवेदिति ॥ ११ ॥

ब्रह्मा बृहस्पतिर्विष्णुः सोमः सूर्यस्तथाश्विनौ ।

भगोऽथ मित्रावरुणौ पुत्रं वीरं दधातु मे ॥ १२ ॥

इत्युक्त्वा संवसेताम् ॥ १३ ॥

सा चेदेवमासीत् बृहन्तमवदातं हृद्यंक्षमोजस्त्रिनं शुचिं
 सत्त्वसम्पन्नं पुत्रमिच्छेयमिति । शुद्धस्नानात् प्रभृत्यस्यै मन्य-
 मवदातं यवानां मधुसर्पिभ्यां संसृज्य खेताया गौः सरूपवत्सायाः
 पयसान्बोध्य राजते कांस्ये वा पात्रे काले काले सप्ताहं सततं
 प्रयच्छेत् पानाय प्रातश्च शालियवान्नविकारान् दधिमधुसर्पिर्भिः
 पयोभिर्वा संसृज्य भुञ्जीत ॥ १४ ॥

तथा सायमवदातशरणशयनासनयानवसनभूपणवेशा च
 स्यात् ॥ १५ ॥

सायंप्रातश्च शस्वत् खेतं महान्तम् ऋषभम् आजानेयं हरि-
 चन्दनाद्धितं पश्येत् । सौम्याभिद्यैनां कथाभिर्मनोऽनुकूला-
 भिरुपासीत । सौम्याकृतिवचनोपचारचेष्टांश्च स्त्रीपुरुषानित-
 रानपि चेन्द्रियार्थानवदातान् पश्येत् । सहचर्य्यैनां प्रिय-
 हिताभ्यां सततमुपचरयुः तथा भर्तान् च मिथीभावमापये-
 याताम् ॥ १६ ॥

इत्यनेन विधिना मत्तरात्रं स्थित्वाष्टमेऽह्न्याभुत्वाङ्घ्रिः मणि-
 रस्त्रं सह भर्तां द्वाहतांनि वस्त्राणि आच्छादयेत् अवटानानि
 अवदाताश्च स्रजो भूषणानि विभृयात् ॥ १७ ॥

तत ऋत्विक् प्रागुत्तरस्यां दिशि आगारस्य प्राक् प्रवणमुदक्-
 प्रवण वा प्रदेशमभिसमीक्ष्य गोमयोदकाभ्यां स्यण्डिनमुपसंनिष्य
 प्रोक्ष्य चोदकेन वेदिमग्निन् स्थापयेत् । तां पश्चिमेनानाहत-

वस्त्रसङ्घये श्वेतार्थमे वाप्यजिन उपविशेत् ब्राह्मणप्रयुक्तौ राजन्य-
प्रयुक्तस्तु वैयाघ्रे चर्मस्थानुडुहे वा वैश्यप्रयुक्तस्तु रौरवे वास्ते
वा । तत्रोपविष्टः पालाशीभिरैङ्गुदीभिरौडुम्बरीभिर्माधुकीभिर्वा
समिद्धिरग्निमुपसमाधाय कुशैः परिस्तीर्य परिधिभिश्च परि-
धाय लाजैः शक्ताभिश्च गन्धवतीभिः सुमनोभिरुपकिरेत् । तत्र
प्रणीयोदपात्रं पवित्रं पूतमुपसंस्कृत्य सर्पिरान्यार्थं यथोक्तवर्णा-
नाजानेयादीन् समन्ततः स्थापयेत् ॥ १८ ॥

ततः पुत्रकामा पश्चिमतोऽग्निं दक्षिणतो ब्राह्मणमुपवेश्य
अम्बालमेत सह भर्त्ता यद्यष्टं पुत्रमाशासाना । ततः तस्या आशा-
सानाया ऋत्विक् प्रजापतिमभिनिर्दिश्य योनी तस्याः काम-
परिपूरणार्थं काम्यामिष्टिं निर्वपेद्विष्णुर्योनिं कल्पयत्वित्यन्वयार्चा
ततश्चैवाज्येन स्थालीपाकमभिसंसार्य त्रिजुहुयात् । यथा-
न्नायश्चोपमन्त्रितमुदकपात्रं तस्यै दद्यात् सर्वोदकार्थान् कुरु-
ष्वेति ॥ १९ ॥

ततः समाप्ते कर्मणि पूर्वं दक्षिणपादमभिहरन्ती प्रदक्षिण-
मग्निमनुपरिक्रामेत् ततो ब्राह्मणान् स्तुति वाचायत्वा सह
भर्त्ता आज्यशेषं प्राश्नीयात् । पूर्वं पुमान् पश्चात् स्त्री न च उच्छिष्ट-
मवशेषयेत् ततस्ती सह संवसेतामष्टरात्रं तथाविधपरिच्छेदावेव
च स्यातां तथेष्टपुत्रं जनयेताम् ॥ २० ॥

या तु स्त्री श्यामं लोहितार्चं व्यूढोरक्तं महावाहुं पुत्र-
माशासीत । या वा कृष्णं कृष्णशुद्धीर्घकेशं शक्ताच्चं शक्तदन्तं
तेजस्विनमात्मवन्तम् । एष एवानयोरपि होमविधिः किन्तु
परिवर्द्धवर्षवर्ज्यं स्यात् पुत्रवर्णानुरूपस्तु यथाशीरेव तयोः परि-
वर्द्धोऽन्यः कार्यः स्यात् ॥ २१ ॥

द्विजेभ्यः शूद्रा तु नमस्कारमेव कुर्यात् देवगुरुतपस्त्रिसिद्धे-

था या च यथाविधं पुत्रमाशासीत तस्यास्तस्यास्तां तां
पुत्राशिपमनुनिशस्य तांस्तान् जनपादानां मनुष्याणामनुरूपं
पुत्रमाशासीत सा सा तेषां तेषां जनपदानामाहारविहारोप-
चारपरिच्छदाननुविधीयस्वेति वाच्या स्यात् । इत्येतत् सर्वं
पुत्राशिपां समृद्धिकरं कर्म व्याख्यातं भवति ॥ २३ ॥

न तु खलु केवलमेतदेव कर्म वर्णानां वशेष्यकरमपि तु तेजो-
धातुरप्युत्कान्तरीक्षधातुप्रायोऽवदातवर्णकरो भवति । पृथिवी-
वायुधातुप्रायः कृष्णवर्णकरः भूमसर्वधातुप्रायः श्यामवर्णकरः ॥ २४ ॥

सत्त्ववैशेष्यकराणि पुनस्तेषां तेषां प्राणिनां मातापितृसत्त्वा-
न्यन्तर्वज्राः श्रुतयश्चाभीष्टा र्योचितञ्च कर्म सत्त्वविशेषाभ्यास-
येति ॥ २५ ॥

यथोक्तेन विधिनोपसंस्ततशरीरयोः स्त्रीपुरुषयोस्तु मिश्री-
भावमापन्नयोः शुक्रं शोणितेन सह संयोगं समेत्याव्यापन्नम-
व्यापन्नेन योनावनुपहतायामप्रदुष्टे गर्भाशये गर्भमभिनिर्वर्त्तयति
एकान्तेन । यथा निर्मले वामसि सुपरिकल्पिते रञ्जनं समु-
दितगुणम् उपनिपातादेव रागमभिनिर्वर्त्तयति तद्वत् । यथा
वा क्षीरं दध्नाभियुतमभिषवणाद्विहाय स्वभावमापद्यते दधि-
भावं शुक्रं तद्वत् ॥ २६ ॥

एवमभिनिर्वर्त्तमानस्य गर्भस्य तु स्त्रीपुरुषत्वे हेतुः पूर्व-
मुक्तः ॥ २७ ॥

यथा हि बीजमनुपतप्तम् उप्तं स्वां स्वां प्रकृतिमनुविधीयते
व्रीहिर्वा व्रीहित्वं यथो वा यवत्वं तथा स्त्रीपुरुषावपि यथोक्तं
हेतुविभागमनुविधीयते ॥ २८ ॥

तयोः कर्मणा वैदोक्तेन विवर्त्तनमुपदिश्यते प्राग् व्यक्ती-
भावात् ॥ २८ ॥

प्रयुक्तेन सम्यक् कर्मणा हि देशकालसम्यदुपेतानां नियत-

मिष्टफलत्वं तथेतरैषामितरत्वम् । तस्मादापन्नगर्भां स्त्रियमसि-
समीक्ष्य प्राक् व्यक्तीभावात् गर्भस्य पुंसवनमस्यै दद्यात् ॥ ३० ॥

गोष्ठे ज्ञातस्य न्यग्रोधस्य प्रायुत्तराभ्यां शाखाभ्यां शुद्धेऽनुप-
हते आदाय हाभ्यां धान्यमायाभ्यां सम्यदुपेताभ्यां गौरसर्पपाभ्यां
वा सह दधि प्रक्षिप्य पुष्ये ऋक्षे पिबेत् ॥ ३१ ॥

तथैव अपरान् जीवकर्षभकापामार्गसहचरकर्त्ताश्च युत-
पदेकैकशो यद्येष्टं वाप्युपसंस्कृत्य पयसा ॥ ३२ ॥

कुड्याकीटकां मत्स्यकक्षोदकाञ्जलीं प्रक्षिप्य पुष्येण पिबेत् ॥ ३३ ॥

तथा कनकमयान् राजतानायसांश्च पुरुषकानग्निवर्णाननु-
प्रमाणान् दधि पयसि षडकाञ्जलीं वा प्रक्षिप्य पितृदनवशेषतः
पुष्येण ॥ ३४ ॥

पुष्येणैव च पिष्टस्य पच्यमानस्योष्णामुपपन्नान् तस्यैव च
पिष्टस्योदकसंस्पृष्टस्य रसं देहलीमुपनिधाय दक्षिणे नासागुटे
स्वयमासिञ्चेत् पितृना ॥ ३५ ॥

इति पुंसवनानि यच्चान्यदपि व्राह्मणा ब्रूयुराप्ता वा पुंस-
वनमिष्टं तद्यानुष्ठेयम् ॥ ३६ ॥

अत ऊर्ध्वं गर्भस्थापनानि व्याख्यास्यामः ॥ ३७ ॥

ऐन्द्रो ब्राह्मी शतवीर्या सहस्रवीर्या अमोघा अव्यथा
शिवावला अरिष्टा वाच्यसुष्यी विश्वक्सेनक्रान्ता च आसामोष-
धीनां शिरसा दक्षिणेन प्राणिना धारणम् एताभिश्चैव मिहस्र
पयसः सर्पिषो वा पानम् एताभिश्चैव पुष्ये पुष्ये स्नानं सदा च
एताभिः समालभेत ॥ ३८ ॥

तथा सर्वासां जीवनीयोक्तानामोषधीनां सदोपयोगस्तै-
रूपयोगविधिभिरिति गर्भास्थापनानि व्याख्यातानि भवन्ति ॥ ३९ ॥

गर्भोपघातकरास्त्रिभे भावा भवन्ति तद्यथा उत्कटुकविष-
मस्यानकठिनासनसेविन्या वातमूत्रपुरीषवेगानुपरुन्धत्या दारु-

णानुचितव्यायामसेविन्यास्त्रीक्ष्णोष्णातिमात्रसेविन्या प्रमिता-
शनसेविन्या गर्भो म्रियतेऽन्तः कुचेरकाले वा स्रंसते शोषो वा
भवति ॥ ४० ॥

तथाभिघातप्रपीडनैः खञ्जकूपप्रपातदेशावलोकनैर्वाभीक्ष्णं
मातुः प्रपतत्यकाले । तथातिमात्रसंचोभिभिर्यानेरप्रियाति-
मात्रवयैर्वा । प्रततोत्तानशायिन्याः पुनर्गर्भस्य नाभ्याश्रया
नाडी कण्ठमनुवेष्टयति ॥ ४१ ॥

विद्वृतशायिनी नक्तश्चारिणी चोन्मत्तं जनयत्यपश्चारिणं
पुनः कलिकलहाचारशीला । व्यवायशीला दुर्वपुमञ्जीकं
स्त्रैषं वा शोकनित्या भीतमपचितमल्पायुषं वा । अभिघाती
परोपतापिनमीर्युं स्त्रैषं वा । तेना त्यायासबहुलमतिद्रोहिष्-
मकर्मशीलं वा । अमर्षिणी चण्डमौपाधिकमसूयकं वा ।
स्वप्नित्या तन्द्रालुमबुधमल्पाग्निं वा । मद्यनित्या पिपासासु-
मनवस्थितचित्तं वा । गोधामांसप्रिया शर्करिणमश्मरिणं शनै-
र्मेहिनं वा । वराहमांसप्रिया रक्ताक्षं क्रयनमनतिपरुपरोमाक्षं
वा । मत्स्यमांसनित्या चिरनिमिषं स्तब्धाक्षं वा । मधुरनित्या
प्रमेहिणं मूकमतिस्थूलं वा । अश्वनित्या रक्तपित्तिनं त्वग-
क्षिरोगिणं वा । लवणनित्या शीघ्रवलीपलितखासित्यरोगिणं
वा कटुकनित्या दुर्बलमल्पशुक्रमनपत्यं वा । तिक्तनित्या शो-
षिणमवलमपचितं वा । कषायनित्या श्यावमानाहिनसुदा-
वर्त्तिनं वा ॥ ४२ ॥

यद्यज्ञं यस्य यस्य व्याधेर्निन्दानमुञ्जां कर्तुं कर्तुं शेषमाजान्त-
वंद्री तद्विकारवहुलमपत्यं जनयति ॥ ४३ ॥

पिष्टजास्तु शक्रदोषा माटलैरपचारैर्याप्याता इति गर्भो-
पघातकरा भावा व्याख्याताः ॥ ४४ ॥

तष्पादहितानापरविहारान् प्रजासम्पदमिच्छन्ती श्री

विशेषेण वर्जयेत् । साध्याचारा चात्मानमुपचरेद्विताभ्यामा-
हारविहाराभ्याम् ॥ ४५ ॥

व्याधीनास्या मृदुमधुरशिशिरसुखसुकुमारप्रायैरौषधाहा-
रोपचारैरुपचरेत् । न चास्या वमनविरचनशिरोविरचनानि
प्रयोजयेन्न रक्तमवसेचयेत् । सर्वकालञ्च नास्थापनमनुवासनं
वा कुर्यात् अन्यत्रात्ययिकाद्वाधेः । अष्टमं मासमुपादाय-
वमनादिसाध्येषु पुनर्विकारेषु आत्ययिकेषु मृदुभिर्वमनादिभि-
र्वीपचारः स्यात् ॥ ४६ ॥

पूर्णमिव तैलपात्रमसंशोभ्याऽन्तर्वद्वी भवत्युपचर्या ॥ ४७ ॥

सा चेदपचाराद् द्वयोस्तिषु मासेषु पुष्यं पश्येन्नास्या गर्भः
स्थास्यतीति विद्यात् । अजातसारा हि तस्मिन् काले भवन्ति
गर्भाः ॥ ४८ ॥

सा चेच्चतुष्पृथ्वितिषु मासेषु क्रोधशोकासूर्येर्ष्याभयत्रासव्यवा-
यव्यायामसञ्जीभसन्धारण-विषमाशन-शयनस्थानक्षुत्पिपासाद्य-
तियोगात् कदाहाराद्वा पुष्यं पश्येत् तस्या गर्भस्थापनविधि-
मुपदेक्ष्यामः ॥ ४९ ॥

पुष्यदर्शनादेवैनां ब्रूयाच्छयनं तावन्मृदुसुखशिशिरास्तरण-
सस्तीर्णमीपदवनतशिरस्कं प्रतिपद्यस्वेति । ततो यष्टिमधुक-
सर्पिर्भ्यां परमशिशिरवारिणि संस्थिताभ्यां पित्तुमाङ्गाव्योपस्थ-
समीपे स्थापयेत् । तस्याः तथा शतधीतसहस्रधीताभ्यां सर्पि-
र्भ्याम् अधो नाभेः सर्वतः प्रदिक्षात् । गव्येन चैनां पयसा
सुशीतेन मधुकास्तुना वा न्यग्रोधादिकपायेण वा परिषेचयेदधो
नाभेः । उदकं वा सुशीतमवगाहयेत् क्षीरिणां कपायद्रुमाणाञ्च
स्वरसपरिपीतानि चेलानि ग्राहयेत् । न्यग्रोधादिसिद्धयोर्वा
क्षीरसर्पिणोः पित्तुं ग्राहयेत् अतस्त्रैवाक्षमात्रं प्राशयेत् प्राशयेद्वा
केवलञ्च क्षीरसर्पिः ॥ ५० ॥

पद्मोत्पलकुमुदकिञ्जल्कांश्चास्यै समधुशर्करान् सेहायं
दद्यात् । शृङ्गाटकपुष्करवीजकशेरुकान् भक्षणार्थम् । गन्ध-
प्रियङ्गुसितोत्पलशालुकोडुस्वरश्मलाटुन्यग्रोधशृङ्गानि वा पायये
देनाभाजेन पयसा ॥ ५१ ॥

पयसा चैनां बलातिबलाशालियष्टिकेक्षुमूलकाकोलीशृतेन
समधुशर्करं रक्तशालीनामोदनं मृदुसुरभिशीतं भोजयेत् । लाव-
कपिञ्जलकुरङ्गशम्बरशशहरिणैकालपुच्छकरमेन वा घृत-
मलिलसिद्धेन सुखशिशिरोपवातदेशस्थां भोजयेत् ॥ ५२ ॥

तथा क्रोकशोकायासव्यवायव्यायामतदाभिरक्षेत् मौम्या-
भिधैनां कथाभिर्मनोऽनुकूलाभिरुपासीत तथास्या गर्भस्तिष्ठति
॥ ५३ ॥

यस्याः पुनरामान्वयात् पुष्पदर्शनं स्यात् प्रायस्तस्या तद्
गर्भबाधकं भवति विरुद्धोपक्रमत्वात् तयोः ॥ ५४ ॥

यस्याः पुनरुष्णतीक्ष्णोपयोगाद्गर्भस्या महति संजातसार्ग-
गर्भे पुष्पदर्शनं स्यादन्यो वा योनिप्रस्रावः । तस्या गर्भो हृदि
न प्राप्नोति निःस्रुतत्वात् स कालान्तरभवतिष्ठतेऽतिमात्रं तमु-
पविष्टकमित्याचक्षते केचित् ॥ ५५ ॥

उपवामन्नतकर्मपरायाः पुनः कदाहारायाः चेहृदेपिष्टा
वातप्रकोपनोक्तान्यासेवमानाया गर्भो न हृदि प्राप्नोति परि-
शुष्कत्वात् । स चापि कालान्तरभवतिष्ठतेऽतिमात्रं स्रन्दनञ्च
भवति । तन्तु नागोदरमित्याचक्षते ॥ ५६ ॥

नार्योन्तयोरुभयोरपि चिकित्सितविशेषमुपदेक्ष्यामः ॥ ५७ ॥

भौतिकजीवनीयहृंहृणीयमधुरघातहरसिदानां सर्पिणामुप-
योगः । नागोदरे तु योनिव्यापधिर्दिष्टं पयसामामगर्भाणाञ्च
गर्भहृदिकराणाञ्च मग्भोजनमतेरेष मिदेष घृतादिभिः सुदुमु-
क्षायाम् शभीक्ष्णं यानवाहनापमार्जनाप्रजृम्भणैरुपपादनमिति
॥ ५८ ॥

यस्याः पुनर्गर्भः प्रसुप्ती न सन्दते तां श्येनमत्स्यगवयति-
त्तिताम्रचूडशिखिनामन्यतमस्य सर्पिभता रसेन मापयूपेण
वा प्रभूतमर्पिषा मूलकयूपेण वा रक्तशालीनामोदनं मृदुमधुर-
शीतं भोजयेत् । तैलाभ्यङ्गेनास्याद्याभीक्ष्यमुदरवंचयोरुक्तटी-
पार्श्वेष्टप्रदेशानीपदुष्ये नोपाचरेत् ॥ ५८ ॥

यस्याः पुनरुदावर्त्तविवन्धः स्यादष्टमे मासे न चानुवामन-
साध्य मन्यते । ततस्यास्तद्विकारप्रशमनमुपकल्पयेन्निरूहम्
उदावर्त्तो ह्युपेक्षितः स गर्भं सगर्भां गर्भिणीं वा निपातयेत् ॥
६० ॥

तत्र वीरणशालिपट्टिककुशकाशेक्षुत्रालिकावितसपरिव्याध-
मूलानां भूतोकानन्ताकाश्मर्यैपरूपकमधुकमृद्दीकानाञ्च पय-
सादोदकेनोहमथ रसं पियालविभीतकमज्जतिलकल्कसम्प्रयुक्त-
मीपल्लवणमनल्युणं निरूहं दद्यात् ॥ ६१ ॥

व्यपगतविवन्धाच्चैनां सुखमलिलपरिपित्ताङ्गीं स्वैर्यकरम-
विदाहिनमाहारं भुक्तवती मायं मधुरकसिद्धेन तैलेनानुवास-
येत् न्युज्जान्वेनामास्थापनानुवासनाभ्यामुपचरेत् ॥ ६२ ॥

यस्याः पुनरतिमात्रदोषोपचयाद्वा तीक्ष्णोष्णातिमात्रसेव-
नाद्वातमूत्रपुरीषवेगधारणैर्वा विषमाशनशयनस्थानसंपीडनैर्वा
क्रोधशोकेर्थासूयाभयवासादिभिर्वापरैः कर्मभिरन्तः कुक्षी
गर्भां म्रियते । तस्याः स्तिमितं सूत्रमुदरमाततं शीतमश्मान्त-
र्गतमिव भवत्यस्यन्दनो गर्भः शूलमधिकमुपजायते न चाप्यः
प्रादुर्भवन्ति योनिर्न प्रसवत्यलिर्णा चास्याः सस्ते भवतः
ताम्यति व्यथते भ्रमते श्वसित्वरतिवहुला च भवति न वास्या
वेगप्रादुर्भावो वा यथावदुपलभ्यते इत्येवं लक्षणां स्त्रियं मृत-
गर्भेयमिति विद्यात् ॥ ६३ ॥

तस्य गर्भशल्यस्य जरायुप्रपातनं कर्म संशमनमित्याहुर्देवि ।

मन्त्रादिकमयर्ववेदविहितमित्येके । परिदृष्टकर्मणा शल्यहर्त्ता-
हरणमित्येके ॥ ६४ ॥

व्यपगतगर्भशल्यान्तु स्त्रियमामगर्भां सुरश्रीध्वरिष्टमधुमदिरा-
सवानामन्यतममग्रे सामर्थ्यतः पाययेत् गर्भकोष्ठविशुद्धार्थमर्त्ति-
विस्मरणार्थं प्रहर्षणार्थञ्च ॥ ६५ ॥

अतःपरं हृंहणैर्वलानुरक्षिभिः स्नेहसम्प्रयुक्तैर्यवाग्वादिभि-
र्विलेप्यादिभिर्वा तत्कालयोगिभिराहारैरुपाचरेत् दीपधातुक्ते द-
विशोषणमात्रं तत्कालम् ॥ ६६ ॥

अतःपरं स्नेहपानैर्वस्तिभिराहारविधिभिश्च दीपनीयजीव-
नीयहृंहणीय मधुरवातहरसमाख्यातैरुपचारैरुपाचरेत् ॥ ६७ ॥

परिपक्वगर्भशल्यायाः पुनर्विमुक्तगर्भशल्यायास्तदहरैव स्नेहो-
पचारः स्यात् ॥ ६८ ॥

परमतो निर्विकारमाप्यायमानस्य गर्भस्य मासे मासे कर्मा-
पदेक्ष्यामः ॥ ६९ ॥

प्रथमे मासे शङ्किता चेद्गर्भमापन्ना चीरमनुपस्कृतं मात्रा-
वच्छीतं काले पिवेत् सात्म्यञ्च भोजनं सायं प्रातश्च भुञ्जीत ॥ ६० ॥

द्वितीये मासे चीरमेव च मधुरीषधसिद्धम् । तृतीये मासे
चीरं मधुसर्पिर्भ्यामुपसंसृज्य । चतुर्थे मासे तु चीरनवनीत-
मचमात्रमग्नीयात् । पञ्चमे मासे चीरसर्पिः । षष्ठे मासे
चीरसर्पिर्मधुरीषधसिद्धं तदेव सप्तमे मासे ॥ ७१ ॥

तत्र गर्भस्य केशा जायमाना मातुर्विदाहं जनयन्तीति
स्त्रियो भाषन्ते तत्रेति भगवान्नात्रेयः । किन्तु गर्भोत्पीडना-
द्वातपित्तश्लेष्माण उरः प्राप्य विदहन्ति ततः कण्डूरुपजायते
कण्डूमूला च क्लिक्वाशावाप्तिर्भवति । तत्र कोलोदकेन नवनी-
तस्य मधुरीषधसिद्धस्य पाणितलमात्रं कालेऽस्यै दद्यात् । चन्दन-
शुणालकश्लैश्याभ्याः स्नानोदरं विदह्नीयात् । शरीरधातकी-

सर्पपमधुकचूर्णः कुटजार्जकबीजमुस्तहरिद्राकल्कैर्वा निम्बको-
लसुरसमञ्जिष्ठाकल्कैर्वा । पृषत्हरिणशशकृधिरयुतया त्रिफ-
लया वा करवीरकपत्रसिद्धेन वा तैलेनाभ्यङ्गः । परिषेकः
पुनर्मालतीमधुकसिद्धेनाभसाजातकण्डूया च कण्डूयनं वर्जयेत्
त्वग्भेदनवैरूप्यपरिहारार्थम् अशक्यायान्तु कण्डूमुन्मर्दनोद्दर्य-
णार्थ्यां परिहारः स्यात् । मधुरमाहारजातं वातहरमल्पमल्प-
स्त्रेहलवणमल्पोदकानुपानञ्च मुञ्चति ॥ ७२ ॥

अष्टमे तु मासे चीरयवागूं सर्पिष्मतीं काले काले पिवेत् ।
तत्रेति भद्रकायः, पैङ्गल्यावाधी ह्यस्या गर्भमागच्छेदिति । अस्त्वत्र
पैङ्गल्यावाध इत्याह भगवान् पुनर्वसुरात्रेया न ह्येतदकार्यं
एवं कुर्वती ह्यारोग्यबलवर्णस्वरसंहननसम्पदुपेतं ज्ञातीनामपि
श्रेष्ठमपत्यं जनयति ॥ ७३ ॥

नवमे तु खलु एनां मासे मधुरीषधसिद्धेन तैलेनानुवासयेत् ।
अतश्चास्यास्तैलं पित्तुमित्रं यिनौ प्रणयेद् गर्भस्थानमार्गस्रोह-
नार्थम् ॥ ७४ ॥

यद्विदं कर्म प्रथममासमुपादायोपदिष्टमा नवमान्नाभात् ।
तेन गर्भिण्या गर्भसमये गर्भधारणे कुक्षिकटीपार्श्वपृष्ठं मृदु
भवति वातशानुलोमः मम्यद्यते सूत्रपुरीषे च प्रकृतिभूते सुखेन
मार्गमनुपद्येत चर्मेनखानि च मार्दवमुपयान्ति बलवर्णौ चोप-
चीयेते पुत्रं श्रेष्ठ मम्यदुपेतं सुखिन सुखेनैषा कालेन प्रजायत
इति ॥ ७५ ॥

प्राक् चैवाभ्या नवमान्नाभात् सूतिकागारं कारयेत्पङ्कता-
स्थिशर्कराकपाले देशं प्रशस्तरूपरसगन्धायां भूमौ प्राग्हार-
मुदग्हार वा ॥ ७६ ॥

तत्र वैल्वानां काष्ठानां तिन्दुकैद्ददानां भस्मातकानां वास्-
णानां खदिराणां वा यानि चान्यान्यपि ब्राह्मणाः शंसियुरथर्ववेद-

विदस्तद्वसनालेपनाच्छादनापिधानसम्पदुपेतं वास्तु विद्यात् ।
 इदययोगेनाग्निसलिलोलूखलवर्चःस्थानस्नानभूमिमहानसम्पु-
 सुखञ्च ॥ ७७ ॥

तत्र सर्पिस्तैलमधुसेन्धवसौवर्चलकाललवणविडङ्गगुडकुष्ठ-
 किलिमनागर-पिप्पली-भूल-हस्तिपिप्पलीमण्डूक पर्णेलालाङ्ग-
 लीवचाचव्य चित्रक-चिरविल्व-हिङ्गुसर्पपलशुनकषकणिकानी
 पातसीधल्विजभूर्जाः कुलत्पमैरेयसुरासवाः सन्निहिता स्युः ॥
 ७८ ॥

तथाश्मानी द्वौ द्वे चण्डमुपले द्वे उलूखले खरो वृषमद्य द्वौ
 च तीक्ष्णौ सूचीपिप्पलकी सौवर्णराजतौ द्वे शस्त्राणि च तीक्ष्णा-
 यसानि द्वौ च विल्वमयी पर्यङ्गौ तैन्दकौडुदानि च काष्ठानि
 अग्निसन्धुक्षणानि स्त्रियश्च वध्नो बहुशःप्रजाताः सौहार्दयुक्ताः
 सततमनुरक्ताः प्रदक्षिणाचाराः प्रतिपत्तिकुशलाः प्रकृतिवत्सना-
 स्यक्तविपादाः क्लेशसहिष्णवोऽभिमता ब्राह्मणधार्थर्ववेदविदो
 यच्चान्यदपि तत्र समर्थं मन्येत यच्च ब्राह्मणा द्रुयुः स्त्रियश्च
 वृद्धास्तत्कार्यम् ॥ ७९ ॥

ततः प्रवृत्ते नवमे मासि पुण्येऽहनि प्रशस्तानक्षत्रयोगमुपगते
 भगवति शशिनि कल्याणे करणे मैत्रे मुहूर्त्ते शान्तिं हुत्वा
 गोब्राह्मणमग्निमुदकञ्चादौ प्रवेश्य गोभ्यस्तृणोदकं मधुलाजंश्च
 प्रदाय ब्राह्मणेभ्योऽक्षतान् सुमनसो नान्दीमुखानि च फलानी-
 ष्टानि दत्त्वा उदक् पूर्वमासनस्येभ्योऽभिवाद्य पुनराचम्य स्वस्ति
 वाचयेत् ततः पुष्ट्याहशब्देन गोब्राह्मणमन्वावर्त्तमाना प्रविशेत्
 सूतिकागारम् । तत्रस्था च प्रसवकालं प्रतीचेत् ॥ ८० ॥

तप्यास्तु खलु इमानि लिङ्गानि प्रजननकालमभितो भवन्ति
 तद्यथा क्लमो गावाणां त्वानिराननस्य अक्षोः ग्रैधिन्धं विमुक्त-
 धन्धनत्वग्निव धक्षसः कुचेरवचंसनमधो गुरुत्वं वंक्षणास्ति-

कटीपार्श्वपृष्ठनिस्तीदो योनेः प्रस्रवणमनत्रामिलाषष्टेति ।
ततोऽनन्तरमावीनां प्रादुर्भावः प्रसेकश्च गर्भोदकस्य ॥८१॥

आदोप्रादुर्भावे तु भूमौ शयनं विदध्यान्मृदास्तरणोपपन्नं
तदध्यासीनां तां ततः समन्ततः परिवार्य्य ययोक्तगुणाः स्त्रियः
पर्य्यपासीरत्राश्वामयन्त्यो वाग्भिर्प्राहिणीभिरुपदिष्टवदर्याभि-
धायिनीभिः ॥८२॥

सा चेदावीभिः संक्लिश्यमाना न प्रजायेताथैनां ब्रूयात्
उत्तिष्ठ मुपलमन्यतरञ्च गृह्णीष्वानेनैतदुदूखलं धान्यपूर्णं मुहु-
र्मुहुरधिजहि मुहुर्मुहुरवजृम्भस्व चक्रमस्व चान्तरान्तरा इत्येव-
मुपदिशन्त्येके ॥८३॥

तत् नैत्याह भगवानात्रेयः । दारुणव्यायामवर्जनं हि
गर्भिण्याः सततमुपदिश्यते । विशेषतश्च प्रजननकाले प्रच-
लितसर्वधातुदोषायाः सुकुमार्या नार्या मुपलध्यायामसमी-
रितो वायुरन्तरं लब्धा प्राणान् हिंस्याद्दुष्पृतीकारतमा हि
तस्मिन् काले विशेषेण भवति गर्भिणी । तस्मान्मुपलग्रहणं
परिहार्य्यमृययो मन्वन्ते जृम्भणञ्चक्रमणञ्च पुनरनुष्ठेयमिति ॥८४॥

अथास्यं दद्यात् कुष्ठैलालाङ्गलिकीवचाचित्रकचिरविश्व-
चूर्णमुपघ्रातुं सा तत् मुहुर्मुहुरुपजिघ्रेत् । तथा भूर्जपत्रधूमं
शिंशपासारभूमं तस्याद्यान्तरान्तरा । कटीपार्श्वपृष्ठसर्काश-
देशादीपदुष्णेन तैलेनाभ्यज्यानुसुखमवमृदनीयादित्यनेन तु
कर्मणा गर्भोऽवाक् प्रतिपाद्यते । न यदा जानीयाद्भिमुख्य
हृदयमुदरमस्यास्वाधिगति वस्तिगिरोऽवगृह्णाति त्वरयन्ति
एनाम्थाप्यः परिवर्तते अस्या भवागर्भ इत्यस्यामवस्थायां पर्य्यङ्मे-
नामागोप्य प्रशाहितमुपक्रमेत कर्णे चास्या मन्वमिममनुकूना
स्त्री जपेत् ॥८५॥

चित्तिर्जनं वियत् तेजो वायुर्विष्णुः प्रजापतिः ।

सगर्भां त्वां सदा पान्तु वैश्ल्यञ्च दिशन्तु ते ॥८६॥

प्रसुव त्वंमविक्लिष्टमविक्लिष्टा शुभानने ।।

कार्तिकेयद्युतिं पुत्रं कार्तिकेयाभिरचित्तम् इति ॥८७॥

ताद्यैनां यथोक्तगुणाः स्त्रियोऽनुशिष्युरनागतावीर्माप्रवाहिष्ठाः
या ह्यनागतावीः प्रवाहयते व्यर्थमेवास्यास्तत् कर्म भवति ।
प्रजा चास्या विकृतिमापन्ना च खासकास शोषघ्नीहप्रसक्ता वा
भवति यथा हि चवथूद्धारवातमूत्रपुरीषवेगान् प्रयतमानो-
ऽप्यप्राप्तकालान्न लभते कच्छेण व्याप्यवाप्नोति तथानागतकालं
गर्भमपि प्रवाहमाणा यथा चैषामेव चवथूद्दीनां सन्धारणमुप-
घातायोपपद्यते तथाप्राप्तकालस्य गर्भस्याप्रवहणमिति । स
यथा निर्देशं कुरुष्वेति वक्तव्या स्यात् । तथा च कुर्वती शनैः
शनैः पूर्वं प्रवाहेत ततोऽनन्तरं बलवत्तरमिति तस्याञ्च प्रवाह-
माणायां स्त्रियः शब्द कुर्युः प्रजाता प्रजाता धन्यं धन्यं पुत्रमिति
तथास्या हर्षेणाप्यायन्ते प्राणाः ॥ ८८ ॥

यदा च प्रजाता स्यात् तदैनामवेत्तेत काचिदस्या अमरा
प्रपन्ना वा प्रपन्ना नेति । तस्याद्येदमरा न प्रपन्ना स्याद्यैना-
मन्यतमा स्त्री दक्षिणेन पाणिना नाभेरुपरिष्ठाङ्गलवत् निपीड्यं
सव्येन पाणिना पृष्ठत उपसंगृह्य सुनिर्हूतं निर्हूनुयात् । अथास्या
पादपाश्यां शोणीमाकोटयेदस्याः स्फिचानुपसंगृह्य सुपीडितं
पीडयेत् । अथास्या बालवेष्ट्या कण्ठतानू परिमृशेत् ॥ ८९ ॥

भूर्जपत्रकाचमणिसर्पनिर्मोकैद्यास्या योनिं धूपयेत् । कुष्ठ-
तानीशकल्कं वल्खजयूपे मैत्रेयसुरामण्डे वा कौलत्ये वा मण्डूक-
पर्णिपिप्पलीकाये वा संग्राह्य पाययेदेनाम् ॥ ९० ॥

तथा सूक्ष्मैलाकिलिमकुष्ठनागरविडङ्गकालविडचव्यपिप्पली-
चित्रकोपकुञ्चिकाकल्क खरहृषभस्य जरतो वा दक्षिणं कर्णं
सुतृप्त्य दृपदि जर्जरीकृत्य वल्खजयूपादीनामन्यतममग्निन्
प्रक्षिप्य सुहृत्स्थितमुद्धृत्य तदाज्ञावनं पाययेदेनाम् ॥ ९१ ॥

शतपुष्पाकुष्ठमदनहिङ्गुसिद्धस्य चैनां तैलस्य पित्तं ग्राहयेत्
अतश्चैवानुवासयेदेतैरेव चाप्लावनैः फलजीमूतकेस्लाकुधामागत्र-
कुटजकृतवेधनहस्तिपर्ण्युपहितैरास्थापयेत् ॥ ८२ ॥

तदास्थापनमस्या हि सञ्च वातमूत्रपुरीषैर्निर्हरत्वमरामा-
सक्तां वायोरनुलोमगमनात् । अमरं हि वातमूत्रपुरीषाणि
अन्यानि चान्तर्वह्निर्मुखानि सजन्ति ॥ ८३ ॥

तस्यान्तु खल्वमरायाः प्रपतनार्थं खल्वेवमेव कर्मणि क्रिय-
माणे जातमात्रेऽस्यैव कुमारस्य कार्याख्येतानि कर्माणि भवन्ति
तदयथा—अश्मनोः संघटनं कर्णयोर्मूले शीतोदकेनोष्णादकेन
वा सुखपरिपेकः । तथा संक्लेशविहतान् प्रणान् पुनर्लभेत
क्षयकपालिका शूर्पेण चैनमभिनिष्पुणीयाद् यच्चैष्टं स्यात्
यावत् प्राणानां प्रत्यागमनात् तत्तत् सर्वमेव कुर्युः ॥ ८४ ॥

ततः प्रत्यागतप्राणं प्रकृतिभूतमभिसमीक्ष्य स्रानोदकग्रहणा-
भ्यामुपपादयेत् । अथास्य ताल्वोष्ठकण्ठजिह्वाप्रमार्जनमारभेत
अङ्गुल्या सुपरिलिखितनखया सुप्रचालितोपधानकार्पासपित्तु-
मत्या प्रथमं प्रमार्जितस्यास्य च शिरस्तालु कार्पासपित्तुना
स्नेहगर्भेण प्रतिच्छादयेत् । ततोऽस्थानन्तरं कार्यं सैन्यवीप-
हितेन सर्पिषा प्रच्छर्दनम् ॥ ८५ ॥

नाद्यास्तस्याः कल्पनविधिमुपदेक्ष्यामः । नाभिवन्धनात्
प्रभृति हित्वाष्ट्राङ्गुलमभिज्ञानं कृत्वा छेदनावकाशस्य द्वयोरन्त-
रयोः शनैर्गृह्येत्वा तीक्ष्णेन रीक्मराजतायसानां छेदनानामन्य-
तमेनोर्ध्वधारेण छेदयेत् तामये सूत्रेणोपनिबध्य कण्ठे चास्य
शिथिलमवसृजेत् ॥ ८६ ॥

तस्य चैवाभिः पथेत् तां होधमधुकप्रियङ्गुदारुहरिद्रा-
कल्कसिद्धेन तैलेनाभ्यञ्जादेपामेय तैलोपधानां चूर्णेनायचूर्णं वेदेप
नाडीकल्पनविधिरुक्तः सम्यक् ॥ ८७ ॥

असम्यक् कल्पेन हि नाद्या आयामव्यायामोत् तुण्डित-
पिण्डालिकाविनामिकाविजृम्भिका वाधेभ्यो भयम् ॥ ८८ ॥

तत्राविदाहिभिर्वात-पित्त-प्रशमनैरभ्यङ्गोक्तादन-परिपेकैः
सर्पिर्भिद्योपक्रमेत गुरुलाघवमभिसमीक्ष्य कुमारस्य ॥ ८९ ॥

प्रागतो जातकर्म कार्यं ततो मधुसर्पिणी मन्त्रोपमन्विते
यथान्याय प्राशितुमस्मै दद्यात् । स्नानमत ऊर्ध्वमनेनैव विधिना
दक्षिणं पातुं पुरस्तात् प्रयच्छेत् । अथातः शीर्षतः स्थापयेदुद-
कुम्भं मन्त्रोपमन्वितम् ॥ १०० ॥

अथास्य रक्षां विदध्यात् आदानीखदिरकर्कन्धूपीलुपरूपक-
शास्त्राभिरस्या गृहं भिषक् समन्ततः परिवारयेत् । सर्वतश्च
सूतिकागारस्य मर्षपातमी तण्डुलकणकणिकाः प्रकिरेत् । तथा
तण्डुलवलिमङ्गलहोमः मततमुभयकालं क्रियते प्राङ्नामकर्म-
शोद्धारि च मुपलमनुतिरधीनं न्यस्तं कुर्यात् । वचाकुष्ठक्षीम-
कहिङ्गमर्षपातसीलशुनकणकणिकानां रक्षोघ्नसमाख्यातानाञ्च
ओषधीनां षोडशिकां बद्ध्वा सूतिकागारस्योत्तरदेहल्यामासृजेत् ।
तथा सूतिकायाः कण्ठे सपुत्रायाः स्थाप्युदककुम्भपर्यङ्केषु अपि
तथैव च द्वयोर्द्वारपक्षयोः सकणकुम्भकेन्धनाग्निस्तिन्दुककाठे-
न्धनद्याग्निः सूतिकागारस्याभ्यन्तरतो नित्यं स्यात् । स्त्रियथैनां
यथोक्तगुणाः सुहृदद्यानुजागृह्युर्दशाहं द्वादशाहं धानुपरतप्रदान-
मङ्गलाशीःस्तुति गीत-वादित्रमन्नपान-विशदमनुरक्त-प्रहृष्टजन-
सम्पूर्णं तद्देशम् कार्यम् । ब्राह्मणद्याथर्ववेदवित् मततमुभयकालं
शान्तिं जुहुयात् स्वस्वयनार्थं सुकुमारस्य तथा सूतिकाया
इत्येतद्रक्षाविधानमुक्तम् ॥ १०१ ॥

सूतिकान्तु खलु बुभुक्षितां विदित्वा स्रेहं पाययेत् प्रथमं
परमया शक्त्या सर्पिस्तेलं वसां मज्जानं वा सात्वरीभावमभि-
ममोक्ष्य भिषक् । पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकगृह्णवेरचूर्ण-

महितं-स्नेहं पीतवत्याश्च सर्पिंस्तेलाभ्यामभ्यज्य-वेष्टयेदुदरं
महता वाससा तथा तस्या न वायुरुदरे विकृतिमुत्पादयत्यन-
वकाशत्वात् । जीर्णं तु स्नेहे पिप्पल्यादिभिरेव सिद्धां यवागूं
सुन्निग्धां द्रवां मात्रशः पाययेतीभयकालञ्चीणोदकेन परिषेच-
येत् प्राक् स्नेहयवागूपानाभ्याम् । एवं पञ्चरात्रं सप्तरात्रञ्चानु-
पात्य ततः क्रमेणाम्नाययेत् स्वस्यवृत्तमेतत् सूतिकायाः ॥१०२॥

तस्यास्तु खलु यो व्याधिरुत्पद्यते स कृच्छ्रसाध्यो भवत्य-
माध्यो वा । गर्भवृद्धिद्वयितशिथिलसर्वशरीरघातुत्वात् प्रवा-
हणवेदनाह्नेदनरक्तनिःसृतिविशेषशून्यशरीरत्वाच्च तस्मात् तां
यथोक्तेन विधिनोपचरेत् भौतिकजीवनीयद्वहणीयमधुरवात-
हरसिद्धैरभ्यङ्गोक्तादनपरिषेकावगाहनान्नपानविधिभिर्विशेषत-
श्चोपचरेद्विशेषतो हि शून्यशरीराः स्त्रियः प्रजाता भवन्ति ॥१०३

दशम्यां निश्च्यतीतायां सपुत्रा स्त्री सर्वगन्धौषधैर्गौरसर्षप-
लोधैश्च स्नाता लघुहृतवस्त्रं परिधाय पवित्रेष्टलघुविचित्रभूषण-
वती संसृश्य मङ्गलान्युचितामर्चयित्वा च देवतां शिखिनः
शक्तवामनो व्यङ्गांश्च ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयित्वा कुमारमहतेन
शुचिवाससाच्छादयेत् । प्राक् शिरसमुदक्शिरमं वा सर्वेभ्य
देवता पूर्वं द्विजातिभ्यः प्रणमतीत्युक्त्वा कुमारस्य पिता हे
नामनी कारयेत् नाचविकं नामाभिप्रायिकञ्च । तत्राभि-
प्रायिकं नाम घोषवदाद्यन्तस्थान्तमुष्णान्तञ्च वृद्ध विपुरुषान्त-
रमनवप्रतिष्ठितम् । नाचविकन्तु नचत्रदेवतासंयुक्तं कृतं
घाचरं चतुरचरं वा ॥ १०४ ॥

कृते च नामकर्मणि कुमारं परीक्षितमुपक्रामेदायुषः
प्रमाणज्ञानहेतोः । तत्रेभानि आयुष्मतां कुमारार्णां लक्षणानि
भवन्ति । तद्यथा,—एकैकजा मृदयोऽल्पाः स्निग्धाः सुवहमूलाः
कृष्णाः केशाः प्रगस्थन्ते । स्थिरा वहला त्वक् प्रकृत्याकृतिस्-

सम्पन्नमौषधमाणातिरिक्तमनुरूपमातपत्रोपमं शिरः प्रशस्यते ।
 व्यूढं दृढं समं सुश्लिष्टशङ्खसन्ध्यर्धव्यञ्जनमुपचितं वलिनमर्द्ध-
 चन्द्राकृति ललाटं वहलौ विपुलसमपीठो समौ नीची हृद्दी
 पृष्ठतोऽवनतौ सुश्लिष्टकर्णपुटकौ महाच्छिद्रौ कर्णा र्दपत् प्रल-
 म्बिन्यावसङ्गते समे संहते महत्यौ भ्रुवौ । समे समाहितदर्शने
 व्यक्तभागविभागे बलवति तेजसोपपन्ने स्वाङ्गीपाङ्गे चक्षुषी ।
 ऋज्वी महोच्छासा वंशमम्पन्नेपदवतताया नासिका महद्वरु
 सुनिविष्टदन्तमास्यम् आयामविस्तरोपपन्ना श्लक्ष्णा तन्वी प्रकृति-
 युक्ता पाटलवर्णा जिह्वा । श्लक्ष्णं युक्तोपचयमुष्णोपपन्नं रक्तं
 तालु महानदीनः क्षिण्णोऽनुनादी गंभीरसमुत्थो धीरः स्वरः ।
 नातिस्थूलौ नातिक्षूणौ विस्तारोपपन्नावास्यप्रच्छादनौ रक्ता-
 वोष्ठी । महत्यौ हनू हृत्तौ नातिमहती शीवा व्यूढमुपचितमुरो
 दृढं जवु पृष्ठवंशय । विक्तष्टान्तरौ स्तनौ अमपातिनी स्थिरे
 पार्श्वे हृत्तपरिपूर्णांयती वाङ् मक्षिणी अङ्गुलयश्च महदुपचितं
 पाणिपादम् । स्थिरा हृत्ताः क्षिण्णस्ताम्नास्तुङ्गाः कूर्माकाराः
 करजाः । प्रदक्षिणावर्त्ता सोष्णङ्गा च भाभी । नाभ्युरस्त्रिभाग-
 हीना ममा समुपचितमांसा फटी हृत्तौ स्थिरोपचितमांसी
 नात्युन्नतौ नात्यवनतौ स्फिचावनुपूर्वहृत्तौ उपचययुक्तावूरु ।
 नात्युपचिते नात्यपचिते एणीपदे प्रगूढगिरास्थिसन्धी लङ्घे ।
 नात्युपचितौ नात्यपचितौ गुल्फौ पूर्वोपदिष्टगुणौ पादौ कूर्मा-
 करौ । प्रकृतियुक्तानि वातभ्रूवपुरीषगुद्धानि तथा स्वप्नजाग-
 रणायामस्मितरुदितस्तनग्रहणानि । यच्च किञ्चिदन्यदपि अनु-
 क्तमस्ति तदपि सर्वं प्रकृतिमम्पन्नमिष्टं विपरीतं पुनरनिष्टमिति
 दीर्घायुर्नक्षणानि ॥ १०५ ॥

धात्रीपरीचा ।

अतो धात्रीपरीचामुपदेक्ष्यामः ॥ १०६ ॥

अथ ब्रूयात् धात्रीमानयेति समानवर्णां यौवनस्थां निभृता-
मनातुरामव्यङ्गामव्यसनामविरूपामजुगुप्सितां देशजातीयाम-
क्षुद्राम् अक्षुद्रकर्मिणीं कुलेजातां वत्सलाम् अरोगजीवहृत्सां
पुंवत्सां दोग्ध्रीमप्रसत्तामशायिनीमनुच्चारशायिनीमनन्तावशा-
यिनी कृशलोपचारां शुचिमशुचिहेपिणीं स्नान्यसम्पदुपेता-
मिति ॥ १०७ ॥

तत्रेयं स्नानसम्पत् नात्यूर्ध्वं नातिलम्बी अनतिक्रम्यी अनति-
पीनी युक्तपिप्लकौ सुखप्रयानौ चेति स्नानसम्पत् ॥ १०८ ॥

स्नान्यसम्पत् तु प्रकृतिवर्णगन्धरसस्पर्शमुदपात्रे च दुष्टमानं
दुग्धमुदकं ध्येति प्रकृतिभूतत्वात् तत् पुष्टिकरमारोग्यकरश्चेति
स्नान्यसम्पत् अतोऽन्यथा व्यापन्नं ज्ञेयम् ॥ १०९ ॥

तस्य विशेषाः श्यावारूपवर्णं कषायानुरसं विशदमनति-
लक्ष्यगन्धं रुचं द्रवं फेनिलं लघु अट्टसिकरं कर्पणं वातविकाराणां
कर्तृ वानोपसृष्टं क्षीरमभिज्ञेयम् ॥ ११० ॥

कृष्णनीलपीतताम्रावभासं तिक्ताम्लकटुकानुरसं कुण्डल-
धिरगन्धि भृशीष्णं पित्तविकाराणां कर्तृ पित्तोपसृष्टं क्षीर-
मभिज्ञेयम् ॥ १११ ॥

अत्यर्यशुक्लमतिमाधुर्योपपन्नं लवणानुरसं घृततैलवसामज्ज-
गन्धि पिच्छिलं तन्मुमदुदकपात्रेऽवसीदति श्लेष्मविकाराणां
कर्तृ श्लेष्मोपसृष्टं क्षीरमभिज्ञेयम् ॥ ११२ ॥

तेषान्तु त्रयाणामपि क्षीरदोषाणां प्रकृतिविशेषमभिसमीक्ष्य
यथास्वं यथादोषञ्च वमनविरेचनास्थापनानुवासनानि विभज्य
कृतानि प्रथमनाय भवन्ति ॥ ११३ ॥

पानाशनविधिस्तु दुष्टक्षीराया यवगोधूमशालिषट्टिकमुत्र-
हरणकुकुलत्थसुरासौवीरकतुपीदकमैरेयमेदकलशुनकरक्षमायः
स्यात् ॥ ११४ ॥

क्षीरदोषविशेषांश्चावेद्यावेद्य तत्तद्विधानं कार्यं स्यात् ॥११५

पाठामहौषध-सुरदारु-मुस्तामुर्वागुडूची-वत्सकफल-किरात-
तिक्तकटुकरोहिणीशारिवाकपायाणाञ्च पानं प्रशस्यते । तथा-
न्येषां तिक्तकपायकटुकमधुराणां द्रव्याणां प्रयोगः । इति क्षीर-
शोधनान्युक्तानि भवन्ति । क्षीरविकारविशेषानभिसमीक्ष्य
मात्राकालञ्चेति क्षीरविशोधनानि ॥ ११६ ॥

क्षीरजननानि तु मद्यानि सौधुवर्ज्यानि शाम्यानूपौदकानि
च शाकधान्यमांसानि द्रवमधुरास्तभूयिष्ठाद्याहाराः क्षीरिस्थ-
क्षौषधयः क्षीरपानञ्चानायासश्चेति क्षीरपट्टिशालिकेक्षुबालिका-
दर्भकुशकाशगुन्द्रेत्कटमूलकपायाणाञ्च पानमिति क्षीरजनना-
न्युक्तानि ॥ ११७ ॥

धात्री तु यदा स्नादुबहुलशुद्धदुग्धा स्यात् तदा स्नातानुलिप्ता
शुक्लवस्त्रं परिधायैन्द्रीं ब्राह्मीं शतवीथ्यां सहस्रवीथ्यां मोघामः
व्यथां शिवामरिष्टां वाय्यपुष्पीं विष्वक्सेनकान्तामिति विभ्वत्क्री-
पधीः कुमारं प्राङ्मुखं प्रथमं दक्षिणं स्नानं पाययेदिति धात्री-
कर्म ॥ ११८ ॥

कुमारागारविधिः ।

अतोऽनन्तरं कुमारागारविधिमनुव्याख्यास्यामः । वास्तु-
विद्याकुशलः प्रशस्तं रम्यमतमस्कं निवातं प्रवातैकदेशं दृढ-
मपगतश्चापदपशुदंष्ट्रिसुपिकपतङ्गं सुमंविभक्तसलिलोदूखल-
मूत्रवर्चःस्थानस्नानभूमिमहानमन्यतुसुखं यथर्तुशयनामनास्तः
रणमम्पन्नं कुर्यात् । तथा सुविहितरक्षाविधानबलिमङ्गल-
होमप्रायश्चित्तं शुचिदृढवैद्यानुरक्तजनसम्पूर्णमिति । कुमारा-
गारविधिः ॥ ११९ ॥

शयनास्तरणप्रावरणानि कुमारस्य शृङ्खलघुशुचिसुगन्धीनि
स्युः । श्वेदमलजन्तुमन्ति मूत्रपुरीषोपसृष्टानि च वर्ज्यानि स्युः
॥ १२० ॥

असति सम्भवेऽन्येषां तान्येव च सुप्रचालितोपधानानि
सुधूपितानि सुशुद्धशुष्काण्युपयोगं गच्छेयुः ॥ १२१ ॥

धूपनानि पुनर्वाससां शयनास्तरणप्रावरणानाञ्च यवसर्पपा-
तसौ-हिङ्गु-गुग्गुलु-वचाचौरकवयः स्यामोलीमीजटिला-पल्लवा-
शोक्रोहिणीसर्पनिर्माकाणि घृतसम्प्रयुक्तानि स्युः ॥ १२२ ॥

मणयश्च धारणीयाः कुमारस्य खड्गखरगवयहृषभाणां जीव-
तामेव दक्षिणेभ्यो विपाथेभ्योऽयाणि गृहीतानि स्युः । मन्वा-
द्याशीषधयो जीवकर्पभकौ च यान्यपि अन्यानि ब्राह्मणाः
प्रशंसेयुः ॥ १२३ ॥

क्रीडनकानि खल्वस्य तु विचित्राणि घोषवन्धभिरामाणि
अगुरुष्णतीक्ष्णापाणि अनास्यप्रवेशीनि अप्राणहराणि अवि-
त्रासनानि स्युः ॥ १२४ ॥

न हि अस्य विवासनं साधु तस्मात् तस्मिन् रुदत्वमुञ्चाने
षा अन्यत्र विधेयतामगच्छति राक्षसपिशाचपूतनाद्यानां
नामान्वाह्वयता कुमारस्य विवासनार्थं नाम ग्रहणं न कार्यं
स्यात् ॥ १२५ ॥

यदि तु आतुर्यं किञ्चित् कुमारमागच्छेत् तत् प्रकृति-
निमित्तपूर्वरूपलिङ्गोपशयविशेषैस्तत्त्वतोऽनुबुध्य सर्वविशेषा-
नातुरीपधदेशकालश्रयानवेचमाणधिकित्तितुमारभेतैनं मधुर-
मृदुलघुसुरभिशीतमद्दरं कर्म प्रवर्त्तयेन्नेवं सात्वता हि कुमारा
भवन्ति तथा ते शर्म लभन्ते अचिराय रोगे तु अरोगवृत्तमाति-
ठेत् द्देशकालात्मगुणार्थपर्ययेण दत्तमानः ॥ १२६ ॥

क्रमेणासात्वतानि परिवर्त्तोपयुञ्जानः सर्वाणि अहितानि
वर्जयेत् तथा बलवर्णशरीरायुषां सम्यग्दमवाप्नोतीति ॥ १२७ ॥

एवमेतं कुमारम् आयौवनप्राप्तेर्धर्मार्थकुशलागमनात् चानु
पालयेदिति पुत्राश्रिपां सञ्चदिकरं कर्म व्याख्यातम् । तदाचरन्
यद्योक्तैर्विधिभिः पूजां यद्येष्टं लभतेऽनस्यक इति ॥ १२८ ॥

तत्र श्लोकौ ।

पुत्राशिषां कर्म समृद्धिकारकं यदुक्तमेतन्महदर्यसंहितम् ।
तदाचरन् शो विधिभिर्यथातथं पूजां यद्येष्टं लभतेऽनसूयकः ॥
शरीरं चिन्वते सर्वं दैवमानुषसम्पदा ।
सर्वभावैर्यतस्तस्माच्छारीरं स्थानमुच्यते ॥ १२६ ॥

शारीरस्थानं समाप्तम् ।

इन्द्रियस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

वर्णस्वरीयम् ।

इह खलु वर्णश्च स्वरश्च गन्धश्च रसश्च स्पर्शश्च चक्षुश्च श्रोत्रश्च
घ्राणश्च रसनश्च स्पर्शनश्च सत्त्वश्च भक्तिश्च शौचश्च शीलश्चाचारश्च
स्मृतियाकृतिय बलश्च ग्लानिय तन्द्रा चारम्भश्च गौरवश्च लाघ-
वश्च आहारश्च विहारश्चाहारपरिणामयोपायद्यापायश्च व्याधिश्च
व्याधिपूर्वरूपश्च वेदनाद्योपद्रवाश्च छाया च प्रतिच्छाया च
स्वप्नदर्शनश्च दूताधिकारश्च पथि चीत्यातिकृष्टातुरकुले भावा-
वस्थान्तराणि च भेषजसंहृत्तिय भेषजविकारयुक्तियेति परी-
च्याणि प्रत्यक्षानुमानोपदेशैरायुयः प्रमाणविशेषं जिज्ञासमानेन
भिषजा ॥ १ ॥

तत्र तु खलु एषां परीक्षाणां कानिचित् पुरुषमनाश्रितानि
कानिचिच्च पुरुषसंश्रयाणि । तत्र यानि पुरुषमनाश्रितानि
तानि उपदेशतो युक्तितश्च परीक्षेत । पुरुषसंश्रयाणि पुनः
प्रकृतितश्च विकृतितश्च ॥ २ ॥

तत्र प्रकृतिर्जातिप्रसक्ता कुलप्रसक्ता च देगानुपातिनी च

कालानुपातिनी च वयोऽनुपातिनी च प्रत्यात्मनियता चेति ।
एतावज्जातिकुलदेशकालवयःप्रत्यात्मनियता हि तेषां तेषां
पुरुषाणां ते ते भावविशेषा भवन्ति ॥ ३ ॥

विकृतिः पुनर्लक्षणनिमित्ता च लक्षणनिमित्ता च निमित्तानु-
रूपा च । तत्र लक्षणनिमित्ता नाम सा यस्याः शरीरे लक्ष-
णान्येव हेतुभूतानि भवन्ति । लक्षणानि हि कानिचित्
शरीरोपनिबद्धानि भवन्ति । यानि हि तस्मिंस्तस्मिंस्तत्राधि-
ष्ठानमासाद्य तां तां विकृतिमुत्पादयन्ति ॥ ४ ॥

लक्षणनिमित्ता तु सा यस्या उपलभ्यते निमित्तं यद्योक्तं
निदानेषु ॥ ५ ॥

निमित्तानुरूपा तु निमित्तार्थानुकारिणी या तामनिमित्तां
निमित्तमायुषः प्रमाणज्ञानस्येच्छन्ति भिषजो भूयद्यायुषः क्षय-
निमित्तां प्रेतलिङ्गानुरूपां यामायुषोऽन्तर्गतस्य ज्ञानार्थमुप-
दिशन्ति धीराः ॥ ६ ॥

यामधिकृत्य पुरुषसंश्रयाणि मुमूर्षतां लक्षणानि उप-
देक्ष्यामः । इत्युद्देशः । तद्विस्तरेणानुयाख्यास्यामः ॥ ७ ॥

तत्रादित एव वर्णाधिकारस्तद्यथा—कृष्णः कृष्णश्यामः
श्यामावदातोऽवदातश्च इति प्रकृतिवर्णाः शरीरस्य ॥ ८ ॥

यांथापरानुपेक्षमाणो विद्याटनूकतोऽन्यथा वापि निर्दिश्य-
मानांस्तज्ज्ञैः ॥ ९ ॥

नीलश्यामताम्रहरितशुक्लाश्च वर्णाः शरीरस्य वैकारिका
भवन्ति । यांथापरानुपेक्षमाणो विद्यात् प्राग्विकृतानभूत्वो-
त्पन्नानिति प्रकृतिविकृतिवर्णा भवन्त्युक्ताः शरीरस्य ॥ १० ॥

तत्र प्रकृतिवर्णोऽर्द्धशरीरे विकृतिवर्णोऽर्द्धशरीरे हावपि
वर्णं मर्यादाविभक्तौ दृष्ट्वा यद्येवं सव्यदक्षिणविभागेन यद्येवं
पूर्वपश्चिमविभागेन यद्युत्तराधरविभागेन यद्यन्तर्बहिर्विभागण
घातरस्यारिष्टमिति विद्यात् ॥ ११ ॥

एयमेव वर्णभेदो मुखेऽप्यन्यतो यत्तमानो मरणाय भवति ॥१२
 • वर्णभेदेन ग्लानिर्हर्षरौक्ष्यस्रैश्चा व्याख्याताः ॥ १३ ॥

तथा पिप्पुथङ्गतिलकालकपिङ्गकानामन्यतमस्थानने । जन्मा-
 तुरस्यैवमेव अप्रशस्तं विद्यात् ॥ १४ ॥

नखनयनवदनमूत्रपुरीषहस्तपादौष्ठादिष्वपि च वैकारि-
 कोक्तानां वर्णानामन्यतमस्य प्रादुर्भावो हीनबलवर्णेन्द्रियेषु
 लक्षणमायुषः क्षयस्य भवति । यच्चान्यदपि किञ्चिद्दुर्णविकृत-
 मभूतपूर्वं सहस्रोत्पद्येतानिमित्तमेव हीयमानस्थातुरस्य तच्चा-
 रिष्टमिति वर्णाधिकारः ॥ १५ ॥

स्वराधिकारः ।

स्वराधिकारस्तु हंसक्रीञ्चनेमिदुन्दुभिकलविङ्गकाककपीत-
 भर्भरानुकराः प्रकृतिस्वराः । यांश्चापरानुपेक्षमाणोऽपि विद्या-
 दनूक्ततोऽन्यथा वापि निर्दिश्यमानांस्तज्ज्ञैः ॥ १६ ॥

एङ्कयस्ताव्यक्तगद्दक्षामदीनानुकीर्णास्तु आतुराणां स्वरा
 वैकारिकाः । यांश्चापरानुपेक्षमाणोऽपि विद्यात् प्राग्विकृतान-
 भूत्वोत्पन्नानिति प्रकृतिविकृतिस्वरा व्याख्याताः ॥ १७ ॥

तत्र प्रकृतिवैकारिकाणां स्वराणामाश्र्वभिनिर्हृत्तिः स्वरा-
 नेकत्वमेकस्य चानेकत्वमप्रशस्तमिति स्वराधिकारः । इति वर्ण
 स्वराधिकारौ यथावदुक्ती सुसूर्पतां ज्ञानार्थमिति ॥ १८ ॥

तत्र श्लोकाः । यस्य वैकारिको वर्णः शरीर उपजायते ।

• अर्द्धं वा यदि वा कृतस्त्रेऽनिमित्तं न च नास्ति सः ॥१९॥

नीलं वा यदि वा श्यावं ताम्बं वा यदि वारुणम् ।

सुखार्द्धमन्यथा वर्णां सुखार्द्धेऽरिष्टमुच्यते ॥ २० ॥

स्रोहो सुखार्द्धं सुव्यक्तो रौच्यमर्द्धसुखे भृशम् ।

ग्लानिर्हर्षं तथा हर्षो सुखार्द्धं प्रेतलक्षणम् ॥ २१ ॥

तिलकाः पिप्पुवो व्यङ्ग्य राजयथ पृथग्विधाः ।

आतुरस्याथ जायन्ते सुखे प्राणान् सुमुच्यतः ॥ २२ ॥
 पुष्पाणि नखदन्तेषु पङ्क्तौ वा दन्तसंस्थितः ।
 घूर्णको वापि दन्तेषु लक्षणं मरणस्य तत् ॥ २३ ॥
 श्रोत्रयोः पादयोः पाण्डुरक्षीर्मूत्रपुरीषयोः ।
 नखेष्वपि च वैवर्ण्यमेतत् क्षीणवलीऽन्तकृतम् ॥ २४ ॥
 यस्य नीलातुभावोऽथौ पक्वजाभवसन्निभौ ।
 सुमूर्धुरिति तं विद्यान्नरा धीरं गतायुषम् ॥ २५ ॥
 एको वा यदि वानिको यस्य वैकारिकः स्वरः ।
 महसौत्पद्यते जन्तोर्हीयमानस्य नास्ति सः ॥ २६ ॥
 यच्चान्यदपि किञ्चित् स्यात् वैकृतं स्वरवर्णयोः ।
 बलमांसविहीनस्य तत् सर्वं मरणोदयम् ॥ २७ ॥
 इति वर्णस्वरावुक्तौ लक्षणार्थं सुमूर्धताम् ।
 यस्तु सम्यग्बिजानाति नायुर्ज्ञाने स मुह्यति ॥ २८ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

पुष्यितम् ।

पुष्यं यथा पूर्वरूपं फलस्येह भविष्यतः ।
 तथा लिङ्गमरिष्टास्य पूर्वरूपं मरिष्यतः ॥ १ ॥
 अप्येवन्तु भवेत् पुष्यं फलेनाननुबन्धि यत् ।
 फलञ्चापि भवेत् किञ्चिद् यस्य पुष्यं न पूर्वंजम् ॥ २ ॥
 न त्वरिष्टस्य जातस्य नागोऽस्ति मरणादृते ।
 मरणञ्चापि तत्रास्ति यन्मरिष्टपुर सरम् ॥ ३ ॥
 मिथ्यादृष्टमरिष्टाभमरिष्टमजानता ।
 अरिष्टञ्चाप्यसम्बुद्धमेतत् प्रज्ञापराधजम् ॥ ४ ॥
 ज्ञानसम्बोधनार्थन्तु लिङ्गैर्मरिष्वर्जैः ।

मनुष्यो हि मनुष्यस्य कथं रसमवाप्नुयात् ॥ १८ ॥
 मत्तिकायैव यूक्षाद्य दंशाद्य मशकैः सह ।
 विरसादपसर्पन्ति जन्तोः कायान्मुमूर्षतः ॥ १९ ॥
 अत्यर्थरसिकं कायं कालपक्षस्य मत्तिकाः ।
 अपि स्नातानुलिप्तस्य भृशमायान्ति सर्वशः ॥ २० ॥
 सत्र श्लोकः । यान्येतानि मयोक्तानि लिङ्गानि रसगन्धयोः ।
 पुष्पितस्य नरस्यैतैः फलं मरणमादिशेत् ॥ २१ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

परिमर्षणीयम् ।

वर्णं स्वरं च गन्धं च रसे चोक्तं पृथक् पृथक् ।
 लिङ्गं सुमूर्षतां सम्यक् स्वर्गेष्वपि निबोधत ॥ १ ॥
 स्वर्गप्राधान्येन आतुरस्यायुषः प्रमाणविशेषं जिज्ञासुः
 प्रकृतिस्थेन पाणिना केवलमस्य शरीरं स्पृशेत् । परिमर्षये-
 द्धान्येन ॥ २ ॥

परिभ्रष्टता तु खलु आतुरशरीरमिमे' भावास्तत्र तत्राव-
 बोद्धव्याः । तद्यथा,—सततं स्पन्दनानां शरीरोद्देशानां स्तम्भः ।
 नित्योष्णतां शीतीभावः । शृङ्खलां दारुणत्वम् । श्लक्ष्णानां
 खरत्वम् । सतामसद्भावः । मन्वीनां संसर्गशब्दवनानि ।
 मांसशोणितयोर्वीतीभावः । दारुणत्वम् स्वेदानुबन्धः स्तम्भो
 वा यच्चान्यदपि किञ्चिद् भृशविकृतमनिमित्तं स्यादिति लक्षणं
 स्पृश्यानां भावनाम् ॥ ३ ॥

तद्वशासतोऽनुव्याख्यास्यामः । तस्य चेत् परिदृश्यमानं पृथक्-
 त्वेन पादजङ्घोरुस्तिगुदरपार्श्वं पृष्ठे पिकापाणिग्रीवाताल्लोठलनाटं
 स्निग्धं शीतं प्रसृत्य दारुणं शीतमांसशोणितं वा स्यात् परा-
 सरयं पुरुषो न चिरात् कालं करिष्यतीति विद्यात् ॥ ४ ॥

तस्य चेत् परिमृश्यमानानि पृथक्त्वेन गुल्फजागुर्वक्षणागुद-
 ह्यपणमेदनाभ्यंसस्तनमणिकहनुस्पर्शकानामिकाकर्णाक्षिभ्रूशङ्का-
 दीनि सस्तानि व्यस्तानि च्युतानि स्थानेभ्यः स्युः परासुरय
 पुरुषो न चिरात् कालं करिष्यतीति विद्यात् ॥ ५ ॥

तथास्योच्छ्वासमग्यादन्तपद्मचक्षुःकेशलोमोदरनखाङ्गुली-
 रालघयेत् । तस्य चेदुच्छ्वासोऽतिदीर्घः अतिङ्गस्रो वा स्यात्
 परासुरिति विद्यात् । तस्य चेत् मन्ये परिदृश्यमाने न स्पन्दे-
 यातां परासुरिति विद्यात् । तस्य चेदन्ताः प्रतिकीर्णा श्वेत जात-
 शर्कराः स्युः परासुरिति विद्यात् । तस्य चेत् पद्माणि जटाब-
 द्धानि स्युः परासुरिति विद्यात् । तस्य चेच्चक्षुषी प्रकृतिहीने विकृति-
 युक्ते अत्युत्पिण्डिते अतिप्रविष्टे अतिजिह्वे अतिविषमे अति-
 प्रसृते अतिविमुक्तवन्धने सततोन्मेषिते सततनिर्भेषिते निर्भेषी-
 न्मेषातिप्रवृत्ते विभ्रान्तदृष्टिके विपरीतदृष्टिके हीनदृष्टिके व्यस्त-
 दृष्टिके नकुलान्धे कपोतान्धे अलातवर्णे कृष्णनीलपीतश्याव-
 ताम्रहरितहारिद्रगकवैकारिकाणां वर्णानामन्यतमेनाभिसंभृते
 वा म्यातां परासुरिति विद्यात् ॥ ६ ॥

अथास्य केशलोमान्धायच्छेत् । तस्य चेत् केशलोमान्धायम्य-
 मानानि प्रलुच्चेरन् न चेद्देदयेत् परासुरिति विद्यात् ॥ ७ ॥

तस्य चेदुदरे शिराः प्रदृश्येरन् । श्यावताम्रनीलहारिद्र-
 शक्ता वा स्युः परासुरिति विद्यात् ॥ ८ ॥

तस्य चेन्नखा वीतमांसशीणिताः पक्षजाम्बवयर्णाः स्युः
 परासुरिति विद्यात् ॥ ९ ॥

अथास्याङ्गुलीरायच्छेत् तस्य चेदङ्गुलय आयम्यमाना न चेत्
 स्फुटेषुः परासुरिति विद्यात् ॥ १० ॥

भवति चात्र । एतान् सृश्यान् बहून् भावान् यः सृश्यान्नवबुध्यते ।

आतुरे न स सम्प्रीडमायुर्ज्ञानस्य गच्छति ॥ ११ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

इन्द्रियानीकम् ।

इन्द्रियाणि यथा जन्तोः परीक्षेत विशेषवित् ।

ज्ञातुमिच्छन् भिषङ्ज्ञानमायुपस्तन्निबोध मे ॥ १ ॥

अनुमानात् परीक्षेत दर्शनादीनि तत्त्वतः ।

अद्वा हि विदितं ज्ञानमिन्द्रियाणामतीन्द्रियम् ॥ २ ॥

स्वस्येभ्यो विकृतं यस्य ज्ञानमिन्द्रियसम्भवम् ।

आलक्ष्येतानिमित्तेन लक्षणं मरणस्य तत् ॥ ३ ॥

इत्युक्तं लक्षणं सर्वमिन्द्रियेष्वशुभोदयम् ।

तदेव तु पुनर्भूयो विस्तरेण निबोधत ॥ ४ ॥

घनीभूतमिवाकाशमाकाशमिव मेदिनीम् ।

विगीतं ह्युभयं ह्येतत् पश्यन् मरणमृच्छति ॥ ५ ॥

यस्य दर्शनमायाति भारुतोऽम्बरगोचरः ।

अग्निर्नायाति वा दीप्तस्तस्यायुः क्षयमादिशेत् ॥ ६ ॥

जले सुविमले जालमजालावतते तथा ।

स्थिते गच्छति वा दृष्ट्वा जीवितान् परिमुच्यते ॥ ७ ॥

लाघ्रन् पश्यति यः प्रेतान् रक्षांसि विविधानि च ।

अन्यद्वाप्यद्भुतं किञ्चिन्न स जीवितुमर्हति ॥ ८ ॥

योऽग्निं प्रकृतिवर्षस्यं नीलं पश्यति निष्प्रभम् ।

कृष्णं वा यदि वा शुक्लं निशां वसति सप्तमीम् ॥ ९ ॥

मरीचीनसतो मेघान् मेघान् वाप्यसतोऽम्बरे ।

विद्युतो वा विना मेघैः पश्यन् मरणमृच्छति ॥ १० ॥

नृष्मयीमिव यः पार्वीं कृष्णाम्बरसमाहृताम् ।

आदित्यमीक्षते शुद्धं चन्द्रं वा न स जीवति ॥ ११ ॥

अपर्वणि यदा पश्येत् सूर्यचन्द्रमसौर्यहम् ।

अव्याधितो व्याधितो वा तदन्तं तस्य जीवितम् ॥ १२ ॥

नक्तं सूर्यमहयन्द्रमननौ धूमसुखितम् ।
 अग्निं वा निष्प्रभं रात्रौ दृष्ट्वा मरणमृच्छति ॥ १३ ॥
 प्रभावतः प्रभाहीनान्निष्प्रभावान् प्रभावतः ।
 नरा विलिङ्गान् पश्यन्ति भावान् प्राणान् जिह्वासवः ॥ १४ ॥
 व्याकृतानि विवर्णानि विसंस्थोपगतानि च ।
 विनिमित्तानि पश्यन्ति रूपाख्यायुःक्षये नराः ॥ १५ ॥
 यद्य पश्यत्यदृश्यान् वै दृश्यान् यद्य न पश्यति ।
 तावुभौ पश्यतः क्षिप्रं यमक्षयमसंग्रयम् ॥ १६ ॥
 अशब्दस्य च यः श्रोता शब्दान् यद्य न बुध्यते ।
 द्वावप्येतौ यथा प्रेतौ तथा ज्ञेयो विजानता ॥ १७ ॥
 संवृत्त्याद्गुलिभिः कर्णौ ज्वालाशब्दं य आतुरः ।
 न शृणोति गतासुं तं बुद्धिमान् परिवर्जयेत् ॥ १८ ॥
 विपर्ययेण यो विद्याद्ब्रह्मणां साध्वसाधुताम् ।
 न वा तान् सर्वगो विद्यात्तं विद्याद्विगतायुषम् ॥ १९ ॥
 यो रसान्न विजानाति न वा जानाति तत्त्वतः ।
 मुखपाकादृते पक्वं तमाहुः कुशला नरम् ॥ २० ॥
 उष्णान् शीतान् खरान् श्लक्ष्णान् मृदूनपि च दारुणान् ।
 स्पर्शान् स्पृष्ट्वा ततोऽन्यत्वं सुमूर्धुस्तेषु मन्यते ॥ २१ ॥
 अन्तरेण तपस्तीव्रं योगं वा विधिपूर्वकम् ।
 इन्द्रियैरधिकं पश्यन् पञ्चत्वमधिगच्छति ॥ २२ ॥
 इन्द्रियाणामृते दृष्टेरिन्द्रियार्थान् न पश्यति ।
 विपर्ययेण यो विद्यात् तं विद्यात् विगतायुषम् ॥ २३ ॥
 स्वस्थाः प्रज्ञाविपर्यासैरिन्द्रियार्थेषु वैकृतम् ।
 पश्यन्ति ये सबहुशः तेषां मरणमादिशेत् ॥ २४ ॥
 तत्र श्लोकः । एतदिन्द्रियविज्ञानं यः पश्यति यथा तथा ।
 मरणं जीवितं चैतत् स भिषक् ज्ञातुमर्हति ॥ २५ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

पूर्वरूपीयम् ।

पूर्वरूपाण्यसाधानां विकाराणां पृथक् पृथक् ।

भिन्नाभिन्नानि वक्ष्यामो भिषजां ज्ञानवृद्धये ॥ १ ॥

पूर्वरूपाणि सर्वाणि ज्वरोक्तान्वतिमात्रया ।

य विशन्ति, विशत्येनं मृत्युर्नरपुरःसरः ॥ २ ॥

अन्यस्यापि, च रोगस्य पूर्वरूपाणि यं नरम् ।

विशन्त्येतेन कल्पेन तस्यापि मरणं ध्रुवम् ॥ ३ ॥

पूर्वरूपैकदेशांस्तु वक्ष्यामोऽन्यान् सुदारुणान् ।

ये रोगाननुबध्नन्ति मृत्युर्यैरनुबध्यते ॥ ४ ॥

बलञ्च हीयते यस्य प्रतिश्यायश्च वर्द्धते ।

तस्य नारीप्रसक्तस्य शोषोऽन्तायोपजायते ॥ ५ ॥

स्वभिरुष्टै, खरैर्वापि याति यो दक्षिणां दिशम् ।

स्वप्नेऽयच्छाणमासाद्य जीवितं स विमुञ्चति ॥ ६ ॥

प्रतैः सङ्गं पिवेन्मद्यं स्वप्ने यः कथ्यते शुना ।

स घोरं ज्वरमासाद्य न जीवेन्न च सृज्यते ॥ ७ ॥

लाचारक्ताम्बराभ यः पश्यत्यम्बरमन्तिकात् ।

स रक्तपित्तमासाद्य तेनैवान्ताय नीयते ॥ ८ ॥

रक्तस्रग्गतसर्वाङ्गो रक्तवासा मुहुर्हसन् ।

यः स्वप्ने ज्ञियते नार्थ्या स रक्तं प्राप्य सौदति ॥ ९ ॥

शूलाटोपान्त्रकूजाश्च दीर्घबलं चातिमात्रया ।

नखादिषु च वैवर्ष्यं गुल्मेनान्तकरो घट्टः ॥ १० ॥

लता कण्टकिनी यस्य दारुणा हृदि जायते ।

स्वप्ने गुल्मस्तमन्ताय क्रुरो विशति मानवम् ॥ ११ ॥

कायेऽल्पमपि ससृष्टं सुभृशं यस्य दीर्घ्यते ।

क्षतानि च न रोहन्ति कुष्ठैर्मृत्युर्हिनस्ति तम् ॥ १२ ॥

नग्नस्यान्यायसिक्तस्य जुह्वतोऽग्निमनर्शिपम् ।
 पद्मान्युरसि जायन्ते स्वप्ने कुष्ठैर्मरिष्यतः ॥ १३ ॥
 ,स्राताबुलिसगात्रेऽपि यस्मिन् गृध्रन्ति मच्चिकाः ।
 स प्रमेहेण संस्पर्शं प्राप्य तेनैव हन्यते ॥ १४ ॥
 स्नेहं बहुविधं स्वप्ने चण्डालैः सह यः पिबेत् ।
 बुध्यते स प्रमेहेण सृज्यतेऽन्ताय मानवः ॥ १५ ॥
 ध्यानायासौ तयोद्देशो मीहयास्त्रानसम्भवः ।
 भरतिर्बलहानिद्य गत्युरुन्मादपूर्वकः ॥ १६ ॥
 आहाराद्देषिणं पश्यन् लुप्तचित्तमुदर्दितम् ।
 विद्यादीरो सुमूर्धुं तसुन्मादेनातिपातिना ॥ १७ ॥
 क्रोधनं त्वासबहुलं सकृत्प्रहसिताननम् ।
 मूर्च्छापिपासाबहुलं हन्युन्मादः शरीरिणम् ॥ १८ ॥
 नृत्यन् रघोगणैः सार्द्धं यः स्वप्नेऽभसि सीदति ।
 स प्राप्य भृशसुन्मादं याति लोकमतःपरम् ॥ १९ ॥
 असत् तमः पश्यति यः शृणोत्यप्यसतः स्वरान् ।
 बहून् बहुविधान् जायत् सोऽपस्कारेण बध्यते ॥ २० ॥
 मत्तं नृत्यन्तमाविध्य प्रेतो हरति यं नरम् ।
 स्वप्ने हरति तं नृत्युरपस्कारपुरःसरः ॥ २१ ॥
 स्तुभ्येते प्रतिबुद्धस्य हनू मन्वे तथाच्छिणी ।
 यस्य तं वहिरायामो गृहीत्वा हन्यसंशयम् ॥ २२ ॥
 शष्कुलीरम्यूप्यान् वै स्वप्ने खादति यो नरः ।
 स चेत् तादृक् कर्दयति प्रतिबुद्धो न जीवति ॥ २३ ॥
 एतानि पूर्वरूपाणि यः सम्यगवबुध्यते ।
 स एषामनुबन्धश्च फलञ्च ज्ञातुमर्हति ॥ २४ ॥
 य इमांयापरान् स्वप्नान् दारुणानुपलक्षयेत् ।
 व्याधितानां विनाशाय क्लेशाय महतेऽपि वा ॥ २५ ॥

यस्योत्तमाङ्गे जायन्ते वंशगुल्मलतादयः ।
 अयांसि च विलीयन्ते स्वप्ने मीण्डगमियाच्च यः ॥ २६ ॥
 गृध्रोलूकश्वकाकादौः स्वप्ने यः परिवार्यते ।
 रक्तमेतपिशाचस्त्रीचण्डालद्रवितान्भक्तैः ॥ २७ ॥
 वंशवेतलतापाशटणकण्टकसङ्घटे ।
 प्रमुञ्चति हि यः स्वप्ने लगति प्रपतत्यपि ॥ २८ ॥
 भूमौ पांशूपधानायां वल्मीकै वाथ भस्मनि ।
 श्मशानायतने श्वभ्रं स्वप्ने यः प्रपतत्यपि ॥ २९ ॥
 कल्पपिऽभसि पङ्के च कूपे वा तमसाहते ।
 स्वप्ने मज्जति शीघ्रेण स्रोतसा ज्जियते च यः ॥ ३० ॥
 स्नेहपानं तयाभ्यङ्गः स्वप्ने बन्धपराजयौ ।
 हिरण्यलाभः कलहः प्रच्छर्दनविरचने ॥ ३१ ॥
 उपानद्युगनाशश्च प्रपातं पांशुचर्मणोः ।
 हर्षः स्वप्ने प्रकुपितैः पितृभिश्चापि भर्त्सनम् ॥ ३२ ॥
 दन्तचन्द्रार्कनक्षत्रदेवतादीपचक्षुषाम् ।
 पतनं वा विनाशो वा स्वप्ने भेदो नगस्य वा ॥ ३३ ॥
 रक्तपुष्पं वन भूमि पापकर्मालयं चिताम् ।
 गुह्यान्धकारसम्बाधं स्वप्ने यः प्रविशत्यपि ॥ ३४ ॥
 रक्तमाली हसन्नुच्चैर्दिग्वासा दक्षिणां दिशम् ।
 दारुणामटवी स्वप्ने कपियुक्तः प्रयाति वा ॥ ३५ ॥
 कषायिणामसौम्यानां नग्नानां दण्डधारिणाम् ।
 कृष्णानां रक्तनेत्राणां स्वप्ने नैच्छन्ति दर्शनम् ॥ ३६ ॥
 कृष्णा पापा निराचारा दीर्घकेशनखस्तनी ।
 विरागभात्यवसना स्वप्ने कालनिगा मता ॥ ३७ ॥
 इत्यन्ये दारुणाः स्वप्ना रोगी यैर्याति पञ्चताम् ।
 अरोगः संशय गत्वा कश्चिदेव विमुच्यते ॥ ३८ ॥

मनीवहानां पूर्णत्वाद्दीपैरतिबलैस्त्रिभिः ।
 सौतसां दारुणान् स्वप्नान् काले पश्यति दारुणे ॥ ३८ ॥
 नातिप्रसुप्तः पुरुषः सफलानफलानपि ।
 इन्द्रियेशेन मनसा स्वप्नान् पश्यत्यनेकधा ॥ ४० ॥
 दृष्टं श्रुतानुभूतञ्च प्रार्थितं कल्पितं तथा ।
 भाविकं दीपजञ्चैव स्वप्नं सप्तविधं विदुः ॥ ४१ ॥
 तत्र पञ्चविधं पूर्वमफलं भिषगादिशेत् ।
 दिवास्वप्नमतिङ्गस्वमतिदीर्घञ्च बुद्धिमान् ॥ ४२ ॥
 दृष्टः प्रथमरात्रे यः स्वप्नः सोऽल्पफलो भवेत् ।
 न स्वपेद् यः पुनर्दृष्ट्वा स सद्यः स्यान्महाफलः ॥ ४३ ॥
 अकल्याणमपि स्वप्नं दृष्ट्वा तत्रैव यः पुनः ।
 पश्येत् सोमं शुभाकारं तस्य विद्याच्छुभं फलम् ॥ ४४ ॥
 तत्र श्लोकः ।

पूर्वरूपाण्यथ स्वप्नान् य इमान् वेत्ति दारुणान् ।
 न स सोहादसाध्येषु कर्माण्यारभते भिषक् ॥ ४५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

कतमानिशरीरीयम् ।

कतमानि शरीराणि व्याधिमन्ति महामुनेः ।
 यानि वैद्यः परिहरेद् येषु कर्म न सिध्यति ॥ १ ॥
 इत्यात्रेयोऽग्निवेशेन प्रथं दृष्टः सुदुर्यचम् ।
 आचचक्षे यथा तस्मै भगवंस्तन्निबोध मे ॥ २ ॥
 यस्य वै भाषमाणस्य रुजत्वूर्ध्वमुरो भृशम् ।
 अन्नञ्च प्यवते भुक्तं स्थितञ्चापि न जीर्यति ॥ ३ ॥
 बलञ्च हीयते यस्य, लक्षणा चाभिप्रवर्हेते ।
 जायते हृदि शूलञ्च तं भिषक् परिवर्जयेत् ॥ ४ ॥

हिक्का गम्भीरजा यस्य शोणितश्चातिसार्व्यते ।
 न तस्मै भेषजं दद्यात् स्मरन्नात्रेयशासनम् ॥ ५ ॥
 आनाहश्चातिसारश्च यमेतौ दुर्बलं नरम् ।
 व्याधितं विग्रतो रोगौ दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ ६ ॥
 आनाहश्चैव तृष्णा च यमेतौ दुर्बलं नरम् ।
 विग्रतो विजहत्येनं प्राणानतिचिरान्नरम् ॥ ७ ॥
 ज्वरः पौर्वाह्निको यस्य शुष्कः कासश्च दारुणः ।
 ज्वरो यस्यापराह्णे तु श्लेष्मकाशश्च दारुणः ।
 बलमांसविहीनस्य यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ ८ ॥
 यस्य मूत्रं पुरीषञ्च यथितं सम्प्रवर्त्तते ।
 निरुश्लिषी जठरिणः खसनो न स जीवति ॥ ९ ॥
 श्वयथुर्यस्य कुत्तिस्थो हस्तपादं विसर्पति ।
 ज्ञातिसंघं स संक्लिश्य तेन रोगेण हन्यते ॥ १० ॥
 श्वयथुर्यस्य पादस्थस्तथा सन्ते च पिण्डके ।
 सौदतश्चाप्युमे जह्ने त भिषक् परिवर्जयेत् ॥ ११ ॥
 शूनहस्तं शूनपादं शूनगुह्योदरं नरम् ।
 हीनवर्णबलाहारमौषधैर्नोपपादयेत् ॥ १२ ॥
 उरीयुक्तौ बहुश्लेष्मा नीलः पीतः सलोहितः ।
 सततं श्ववते यस्य दूरात् तं परिवर्जयेत् ॥ १३ ॥
 हृष्टरोमा सान्द्रमूत्रः शूनः कासज्वरार्दितः ।
 क्षीणमांसो नरो दूराद् वर्ज्यो वैद्येन जानता ॥ १४ ॥
 त्रयः प्रकुपिता यस्य दोषाः कोष्ठेऽभिलक्षिताः ।
 क्लेशस्य बलहीनस्य नास्ति तस्य चिकित्सितम् ॥ १५ ॥
 ज्वरातिसारौ शोफान्ते श्वयथुर्वा तयोः ह्ये ।
 दुर्बलस्य विशेषेण नरस्यान्ताय जायते ॥ १६ ॥
 पाण्डूदरः क्लेशोऽत्यर्थं तृष्णयाभिपरिभ्रुतः ।

डम्बरी कृपितोच्छ्वासः प्रत्याख्येयो विजानता ॥ १७ ॥

हतुमन्याग्रहस्तृणा बलज्जासीऽतिमात्रया ।

प्राणायोरसि वर्तन्ते यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ १८ ॥

ताम्यत्यायच्छते शर्म न किञ्चिदपि विन्दति ।

चीणमांसबलाहारो मुमूर्षुरचिरान्नरः ॥ १९ ॥

विरुद्धयोनयो यस्य विरुद्धोपक्रमा भृशम् ।

वर्द्धन्ते दारुणा रोगाः शीघ्रं शीघ्रं स हन्यते ॥ २० ॥

बलं विज्ञानमारोग्यं ग्रहणीमांसशोणितम् ।

एतानि यस्य चीयन्ते क्षिप्रं क्षिप्रं स हन्यते ॥ २१ ॥

धिकारो यस्य वर्द्धन्ते प्रकृतिः परिहीयते ।

सहसा सहसा तस्य मृत्युर्हरति जीवितम् ॥ २२ ॥

तत्र श्लोकः ।

इत्येतानि शरीराणि व्याधिमन्ति विवर्जयेत् ।

न ह्येषु धीराः पश्यन्ति मिडं काश्चिदुपक्रमात् ॥ २३ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

पत्ररूपीयम् ।

दृष्ट्यां यस्य विजानोयात् पत्ररूपां कुमारिकाम् ।

प्रतिच्छायामयोमस्योन्नमिच्छेत्किञ्चित्तुम् ॥ १ ॥

च्योत्क्षायामातपे दीपे मन्दिनादग्योरपि ।

अद्रेषु विहता यस्य क्षाया प्रेतस्तथैव सः ॥ २ ॥

क्षिन्ना भिन्नाकुला क्षाया हीना वाप्यधिकापि वा ।

नटा तन्वो द्विधा क्षाया विभिरा विस्तृता च या ॥ ३ ॥

एतासान्याय याः काश्चित् प्रतिच्छाया विगर्हिता ।

रुवां मुनूर्पतां क्षेया न चेदध्यनिमित्तजाः ॥ ४ ॥

अस्थानेन प्रमाणेन वर्णेन प्रभया तथा ।

छाया विवर्त्तते यस्य स्वप्नेऽपि प्रेत एव सः ॥ ५ ॥

अस्थानमाकृतिर्ज्ञेया सुयमा विषमा च या ।

मध्यमल्पं महच्चोक्तं प्रमाणं त्रिविधं नृणाम् ॥ ६ ॥

प्रतिप्रमाणसंस्थाना जलादर्शातपादिषु ।

छाया या सा प्रतिच्छाया या च वर्णप्रभात्रया ॥ ७ ॥

खादीनां पञ्च पञ्चानां छाया विविधलक्षणाः ।

नाभसी निर्मला नीला सस्नेहा सप्रभेव च ॥ ८ ॥

रुक्षा श्यावारूपा या तु वायवी सा हतप्रभा ।

विशुद्धरक्ता त्वाग्नेयी दीप्ताभा दर्शनप्रिया ॥ ९ ॥

शुद्धवैदूर्यविमला सुस्निग्धा चाभ्रसी मता ।

स्थिरा स्निग्धा घना दृष्ट्या श्यामा श्वेता च पार्थिवी ॥ १० ॥

वायवी गर्हिता त्वासां चतस्रः स्युः शुभोदया ।

वायवी तु विनाशाय क्लेशाय महतेऽपि वा ॥ ११ ॥

स्यात् तैजसी प्रभा सर्वा सा तु सप्तविधा स्मृता ।

रक्ता पीता सिता श्यावा हरिता पाण्डुराऽमिता ॥ १२ ॥

तासां याः स्युर्विकामिन्यः स्निग्धाश्च विपुलाश्च याः ।

ताः शुभा रुक्षमलिनाः संचिन्ताद्याशुभोदयाः ॥ १३ ॥

वर्णमाक्रामति छाया भास्तु वर्णप्रकाशिनी ।

असन्ना लक्ष्यते छाया भाः प्रकृष्टा प्रकाशते ॥ १४ ॥

नाच्छायो नाप्रभः कश्चिद्विशेषाच्चिह्नयन्ति तु ।

नृणां शुभाशुभोत्पत्तिं काले छायाः प्रमाश्रिताः ॥ १५ ॥

कामलाक्षणीमुखं पूर्णं गण्डयोर्युक्तमांसता ।

सन्तासद्योष्णगात्रञ्च यस्य त परिवर्जयेत् ॥ १६ ॥

उत्थाप्यमानः शयनात् प्रमोहं याति यो नरः ।

सुहृर्मुहुर्न सताडं स जीवति विकल्पनः ॥ १७ ॥

संसृष्टा व्याधयो यस्य प्रतिलोमानुलोमगाः । . . .
 व्यापन्ना ग्रहणी प्रायः सोऽर्द्धमांसं न जीवति ॥ १८ ॥
 उपद्रुतस्य रोगेण कर्षितस्याल्पमग्रतः । . . .
 बहुमूत्रपुरीषं स्याद् यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ १९ ॥
 दुर्बलो बहु भुङ्क्ते यः प्राग्भुक्तादन्नमातुरः । . . .
 अल्पमूत्रपुरीषश्च यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ २० ॥
 वर्द्धिष्णुगुणसम्पन्नमन्नमश्नाति यो नरः ।
 गृह्यच्च बलवर्णाभ्यां ह्यीयते न स जीवति ॥ २१ ॥
 प्रकूजति प्रश्वसिति शिथिलश्चातिसार्ध्यते ।
 बलहीनः पिपासार्तः शुष्कास्यो न स जीवति ॥ २२ ॥
 ऋस्रश्च यः प्रश्वसिति व्याविद्धं स्पन्दते च यः ।
 मृतमेव तमात्रेयो व्याचचत्ते पुनर्वसुः ॥ २३ ॥
 ऊर्ध्वंश्च यः प्रश्वसिति श्लेष्मणा चाभिभूयते ।
 हीनवर्णबलाहारो यो नरो न स जीवति ॥ २४ ॥
 ऊर्ध्वे नयने यस्य मन्ये चानतकम्पने ।
 बलहीनः पिपासार्तः शुष्कास्यो न स जीवति ॥ २५ ॥
 यस्य गण्डावुपचितौ ज्वरकासी च दारुणौ ।
 शूली प्रदेष्टि चाप्यन्नं तस्मिन् कर्म न सिध्यति ॥ २६ ॥
 व्यावृत्तमूर्ध्वजिह्वाक्षी भ्रुवौ यस्य च विच्युते ।
 कण्ठकैद्याचिता जिह्वा यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ २७ ॥
 शेषयात्यर्थमुत्सिक्तं निःश्रुतौ वृषणी भृशम् ।
 अतथैव विपर्यासो विज्ञत्वा प्रेतलक्षणम् ॥ २८ ॥
 निश्चितं यस्य मांसं स्यात् त्वगस्त्रि चैव दृश्यते ।
 चीणस्थानश्रतस्तस्य मासमायुः परं भवेत् ॥ २९ ॥
 तत्र श्लोकः । इदं निङ्गमरिटाग्रमनेकमभिजग्निवान् ।
 आयुर्वेदविदित्याण्यां लभते हुगन्नो नरः ॥ ३० ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अवाक्शिरसीयम् ।

अवाक्शिरा वा जिह्वा वा यस्य वा विशिरा भवेत् ।

जन्तो रूपप्रतिच्छाया नैनमिच्छेच्चिकित्सितुम् ॥ १ ॥

जटीभूतानि पद्मानि दृष्ट्यापि निगृह्यते ।

यस्य जन्तोर्न तं धीरो भेषजेनोपपादयेत् ॥ २ ॥

यस्य शूनानि वर्तानि न समायान्ति शुष्यतः ।

चक्षुपी चोपदह्येते यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ ३ ॥

भ्रुवोर्वा यदि वा मूर्ध्नि सीमन्तावर्ककान् वक्षन् ।

अपूर्वानकृतान् व्यक्तान् दृष्ट्वा मरणसादिशेत् ॥ ४ ॥

ब्राह्मेति न जीवन्ति लक्षणेनातुरा नराः ।

अरोगाणां पुनस्वेतत् पद्मात्रं परमुच्यते ॥ ५ ॥

आयस्योत्पाटितान् केशान् यो नरो नावबुध्यते ।

अनातुरो वा रोगी वा पडूरात्रं नाति वर्त्तते ॥ ६ ॥

यस्य केया निरभ्यङ्गा दृश्यन्तेऽभ्यक्तसन्निभाः ।

उपरुढायुयं ज्ञात्वा तं धीरः परिवर्जयेत् ॥ ७ ॥

ग्लायतो नामिकावंशः पृथुत्वं यस्य गच्छति ।

अशूनः शूनसङ्गायः प्रत्याख्येयः स जानता ॥ ८ ॥

अत्यर्थविहता यस्य यस्य चात्यर्थसंहता ।

जिह्वा वा परिगुप्का वा नासिका न स जीवति ॥ ९ ॥

मुखं शब्दस्वावीष्टौ गृह्णत्यावातिलोहितौ ।

विकृतौ यम्य वा नीलौ न स रोगादिमुच्यते ॥ १० ॥

अस्थिभ्रंता द्विजा यम्य पुष्पिताः पद्मसहताः ।

विकृत्या न स रोगं तं विहायारोग्यमश्रुते ॥ ११ ॥

स्ताव्या निघेतना गुर्वी कण्टकोपचिता भृगम् ।

श्यावा गुप्कायया शूना प्रेतजिह्वा विमर्षिणी ॥ १२ ॥

दीर्घमुच्छ्वस्य यो ह्रस्वं नरो निश्चस्य ताम्यति ।
 उपरुद्धायुषं ज्ञात्वा तं धीरः परिवर्जयेत् ॥ १३ ॥
 हस्तौ पादौ च मन्ये च तालु चैवातिशीतलम् ।
 भवत्यायुःक्षये क्रूरमथवापि भवेत् मृदु ॥ १४ ॥
 घट्यन् जातुना जानु पादावुद्गम्य पातयन् ।
 योऽप्यास्यति मुहुर्वक्रमातुरो न स जीवति ॥ १५ ॥
 दन्तैश्छिन्दन् नखाग्राणि नखैश्छिन्दन् शिरोरुहान् ।
 काष्ठेन भूमिं विलिखन् न रोगात् परिमुच्यते ॥ १६ ॥
 दन्तान् खादति यो जाग्रदसाम्ना विरुदन् हसन् ।
 विजानाति न चेद् दुःखं न स रोगात् विमुच्यते ॥ १७ ॥
 मुहुर्हसन् मुहुः क्षेडन् शय्यां पादेन हन्ति यः ।
 उच्चैश्छिद्राणि विमृशन्मातुरो न स जीवति ॥ १८ ॥
 यैर्विन्दति पुरा भावैः समेतैः परमां रतिम् ।
 तैरेवारममाणस्य ग्लास्रोर्मरणमादिशेत् ॥ १९ ॥
 न विभर्त्ति शिरोघ्नीवां न घृष्टं भारमात्मनः ।
 न हनू पिण्डमास्यस्यमातुरस्य सुमूर्पतः ॥ २० ॥
 सहसा ज्वरसन्तापमृत्वा मूर्च्छां वलक्षयः ।
 विश्लेषणञ्च सन्धीनां सुमूर्पोरुपजायते ॥ २१ ॥
 गोमर्गं घटनाद् यस्य स्वेदः प्रच्यवते मृगम् ।
 लेपज्वरोपतप्तस्य दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ २२ ॥
 नोपैति कण्ठमाहारो जिह्वा कण्ठमुपैति च ।
 आयुष्यन्तं गते जन्तोर्वल्लञ्च परिहीयते ॥ २३ ॥
 शिरो विक्षिपते कृच्छ्रान् मुञ्चयित्वा प्रपाणिकीं ।
 ललाटप्रसृतस्वेदो सुमूर्पुः शयवन्धनः ॥ २४ ॥
 अथ श्लोकः । इमानि लिङ्गानि नरेषु बुद्धिमान्
 विभावयेतावहितो मुहुर्मुहुः ।

क्षणेन भूत्वा ह्युपयान्ति कार्निचित्
न चाफलं लिङ्गमिहास्ति किञ्चन ॥ २५ ॥

नवमोऽध्यायः ।

यस्य श्यावनिमित्तीयम् ।

यस्य श्यावे परिध्वस्ते हरिते चापि दर्शने ।
 आपन्नो व्याधिरन्ताय ज्ञेयस्तस्य विज्ञानता ॥ १ ॥
 निःसंज्ञः परिशुष्कास्यः संविद्धो व्याधिभिद्य यः ।
 उपरुद्धायुषं ज्ञात्वा तं धीरः परिवर्जयेत् ॥ २ ॥
 परिताश्च शिरा यस्य लोमकूपाश्च संहताः ।
 सोऽन्नाभिलाषी पुरुषः पित्तान्मरणमश्नुते ॥ ३ ॥
 शरीरान्ताश्च शोभन्ते शरीरञ्चोपशुष्यति ।
 बलञ्च हीयते यस्य रालयक्ष्मा हिनस्ति तम् ॥ ४ ॥
 असाभितापो हिक्का च छर्दनं शोणितस्य च ।
 आनाहः पार्श्वशूलश्च भवत्यन्ताय शोषिणः ॥ ५ ॥
 वातव्याधिरपष्मारी कुष्ठी शोफ्री तयोदरी ।
 गुल्मी च मधुमेही च राजयक्ष्मी च यो नरः ॥ ६ ॥
 अचिकित्स्या भग्नन्त्येते बलमांसक्षये सति ।
 अन्येष्वपि विकारेषु तान् भिषक् परिवर्जयेत् ॥ ७ ॥
 विरेचनद्वतानाहो यस्तृष्णानुगतो नरः ।
 विरिक्तः पुनराश्नाति यथा पेतस्तथैव सः ॥ ८ ॥
 पेयं पातु न शक्नोति कण्ठस्य च मुखस्य च ।
 उरसश्च विषङ्गत्वाद् यो नरो न स जीर्वाति ॥ ९ ॥
 स्वरस्य दुर्बलीभावं हानिञ्च बलवर्णयोः ।
 रोगवृद्धिमयुक्त्या च दृष्ट्वा मरणमादिशेत् ॥ १० ॥

ऊर्ध्वगामं गतीष्माणं शूनीपहतबंधणम् ।
 गर्भं चानधिगच्छन्तं बुद्धिमान् परिवर्जयेत् ॥ ११ ॥
 अपस्वरं भापमाणं प्राप्तं मरणमात्मनः ।
 श्रोतारस्त्राप्यशब्दस्य दूरतः परिवर्जयेत् ॥ १२ ॥
 यं नरं सहसा रोगो दुर्बलं परिमुञ्चति ।
 मग्न्यप्राप्तमात्रेयो जीवितं तस्य मन्यते ॥ १३ ॥
 अथ चेत् ज्ञातयस्तस्य याचेरन् प्रणिपाततः ।
 रमेनाद्यादिति ब्रूयान्नास्मै दद्याद्विशोधनम् ॥ १४ ॥
 मासेन चेन्न दृश्येत विग्रेषस्तस्य शोभनः ।
 रमैधान्यैर्बहुविधैर्दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ १५ ॥
 निष्ठूरतश्च पुरीषश्च रेतद्याम्भसि मज्जति ।
 यस्य तस्यायुषः प्राप्तमन्तर्माहुर्मनीषिणः ॥ १६ ॥
 निष्ठूरते यस्य दृश्यन्ते वर्णा बहुविधाः पृथक् ।
 तच्च सीदत्ययः प्राप्य न स जीवितुमर्हति ॥ १७ ॥
 पित्तसुष्मानुगं यस्य शङ्को प्राप्य विमूर्च्छति ।
 स रोगः शङ्को नाम्ना त्विरात्रादन्ति जीवितम् ॥ १८ ॥
 मफिनं रुधिरं यस्य मुहुरास्यात् प्रमुच्यते ।
 शूलैश्च तुष्यते कुक्षिः प्रत्याप्येयः स तादृशः ॥ १९ ॥
 बलमांसक्षयस्तीव्रो रोगहृद्विररोन्नकः ।
 यस्यातुरस्य लक्षन्ते क्षीनहां न स जीवति ॥ २० ॥

तत्र श्लोकौ ।

विज्ञानानि मनुष्याणां मरणे प्रत्युपस्थिति ।

भवन्त्येतानि सम्पश्येदन्यानेवविधानि च ॥ २१ ॥

तानि सर्वाणि लक्ष्यन्ते न तु सर्वाणि मानवम् ।

विशन्ति विनिश्चिन्तं तस्माद्बोध्यानि सर्वशः ॥ २२ ॥

दशमोऽध्यायः ।

सद्योमरणीयम् ।

सद्यस्ति तत्रतः प्राणान् लक्षणानि पृथक् पृथक् ।
अग्निवेश ! प्रवक्ष्यामि संस्पृष्टो यैर्न जीवति ॥ १ ॥
वाताहीलाः सुसंवृत्तास्तिष्ठन्ति दारुणा हृदि ।
दृष्याभिपरीतस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥ २ ॥
पिण्डके शिथिलीकृत्य जिह्वीकृत्य च नासिकाम् ।
वायुः शरीरे विचरन् सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥ ३ ॥
भ्रुवौ यस्य च्युते स्थानादन्तर्दाहस्य दारुणः ।
तस्य हिक्काकरो रोगः सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥ ४ ॥
चीर्णगोणितमांसस्य वायुरूर्ध्वगतियरन् ।
उमे मन्ये समे यस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥ ५ ॥
अन्तरेण गुदं गच्छन् नाभिश्च सहसानिलः ।
कृशस्य वंचणी गृह्णन् सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥ ६ ॥
वितत्य पर्शुकाश्राणि गृहीत्वोरथ मारुतः ।
स्तिमितस्यायताक्षस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥ ७ ॥
हृदयश्च गुदक्षोभे गृहीत्वा मारुतो वली ।
दुर्बलस्य विशेषेण सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥ ८ ॥
वंचणी च गुदक्षोभे गृहीत्वा मारुतो वली ।
भ्रासं सञ्जनयन् जन्तोः सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥ ९ ॥
नाभिं वस्त्रिं शिरो मूत्रं पुरीषाश्चापि मारुतः ।
विबध्य जनयन् शूलं सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥ १० ॥
भिव्येत वंचणी यस्य वातशूलैः समन्ततः ।
भिन्नं पुरीषं दृष्ट्वा च सद्यः प्राणान् जह्वाति सः ॥ ११ ॥
आद्भुतं मारुतेनेह शरीरं यस्य केवलम् ।
भिन्नं पुरीषं दृष्ट्वा च सद्यो जह्वात् स जीवितम् ॥ १२ ॥

शरीरं शोफितं यस्य वातशोफेन देहिनः ।
 भिन्नं पुरीषं दृष्ट्वा च सद्यो जज्ञात् स जीवितम् ॥ १३ ॥
 आमाशयममुत्याना यस्य स्यात् परिकर्त्तिका ।
 दृष्ट्वा गुदग्रहयोः सद्यो जज्ञात् स जीवितम् ॥ १४ ॥
 पक्वाशयमधिष्ठाय हत्वा संज्ञाञ्च मारुतः ।
 कण्ठे सुर्धुरकं कृत्वा सद्यो हरति जीवितम् ॥ १५ ॥
 दन्ताः कर्दमचूर्णाभा सुखं चूर्णकसन्निभम् ।
 शिप्रायन्ते च गात्राणि लिङ्गं सद्यो मरिष्यतः ॥ १६ ॥
 दृष्ट्वाश्वासशिरोरोगमोहदौर्बल्यकूजनैः ।
 स्पृष्टः प्राणान् जहात्याश्च शक्रेदेन चातुरः ॥ १७ ॥

तत्र श्लोकाः ।

एतानि खलु लिङ्गानि यः सम्यगवबुध्यते ।
 स जीवितञ्च मर्त्यानां मरणञ्चावबुध्यते ॥ १८ ॥

एकादशोऽध्यायः ।

अणुज्योतीयम् ।

अणुज्योतिरनेकाधो दुग्धायो दुर्मनाः सदा ।
 रतिं न लभते याति परलोकं समान्तरे ॥ १ ॥
 वलिं वलिभुजो यस्य प्रणीतं नीपभुञ्जते ।
 लोकान्तरगतः पिण्डं भुङ्क्ते संवत्सरेण सः ॥ २ ॥
 मत्तर्पीणां समीपस्थां यो न पश्यत्यरुन्धतीम् ।
 संवत्सरान्ते जन्तुः स सम्पश्यति महत् तमः ॥ ३ ॥
 विकृत्या विनिमित्तं यः शोभामुपचयं धनम् ।
 प्राप्नोत्यतो वा विभ्रंशं समान्तं न स जीवति ॥ ४ ॥
 भक्तिः शीलं स्मृतिस्थागो बुद्धिर्वलमहैतुकम् ।
 पङ्केतानि निवर्त्तन्ते प्रङ्भिर्मासैर्मरिष्यतः ॥ ५ ॥

धमनीनामपूर्वाणां जालमत्यर्थशोभनम् ।

ललाटे दृश्यते यस्य पण्मासान् न स जीवति ॥ ६ ॥

लेखाभिषण्डवक्राभिर्ललाटमुपचीयते ।

यस्य तंस्थायुषः षड्भिर्मासैरन्तं समादिशेत् ॥ ७ ॥

शरीरकम्पः समोहो गतिर्वचनमेव च ।

भक्तस्येकोपलक्ष्यन्ते यस्य मासं न जीवति ॥ ८ ॥

रेतोमूवपुरीषाणि यस्य मज्जन्ति चाश्रुति ।

भ मासात् स्वजनद्वेष्टा मृत्युवारिणि मज्जति ॥ ९ ॥

हस्तपादं मुखञ्चोभो विशेषाद् यस्य श्रुत्यतः ।

शूयेते वा विना देहात् स च मासं न जीवति ॥ १० ॥

ललाटे मूर्ध्नि वस्त्रो वा नीला यस्य प्रकाशते ।

राज्जीवालेन्दुकुटिला न स जीवितुमर्हति ॥ ११ ॥

प्रवालगुटिकाभासा यस्य गात्रे मसूरिकाः ।

उत्पाद्याश्च विनश्यन्ति नचिरात् स विनश्यति ॥ १२ ॥

शीवावमर्दी बलवान् जिह्वाश्रययथुरिव च ।

ब्रध्नास्यगलपाकश्च यस्य पक्वं तमादिशेत् ॥ १३ ॥

सम्भ्रमोऽतिप्रलापोऽतिभेदोऽस्यामतिदारुणः ।

कालपाशपरीतस्य त्रयमेतत् प्रवर्त्तते ॥ १४ ॥

प्रमुञ्चन् बुभुयेत् कैयान् परान् मृह्णात्वतीव च ।

नरः स्वस्थवदगहारवचनः कालचोदितः ॥ १५ ॥

समीपे चक्षुषोः कृत्वा मृगयिताङ्गुलियकम् ।

अश्रुतेऽपि च कान्कान् च कर्तुरीजोऽनिमिषेक्षणः ॥ १६ ॥

शयनादसनादङ्गात् काष्ठात् बुद्ध्यादथापि वा ।

अमन् मृगयते किञ्चित् स मुञ्चन् कालचोदितः ॥ १७ ॥

अहास्यहसनो मुञ्चन् प्रलेटि दधनच्छदौ ।

शीतपादकरोच्छासो यो नरो न स जीवति ॥ १८ ॥

आह्वयन्तं समीपस्थं स्वजनं जनमेव वा ।
 महामोहाहतमनाः पश्यन्नपि न पश्यति ॥ १८ ॥
 अयोगमतियोगं वा शरीरे मतिमान् भिषक् ।
 खादीनां युगपद् दृष्ट्वा भेषजं नावचारयेत् ॥ २० ॥
 अतिप्रवृद्धा रीगाणां मनसश्च बलक्षयात् ।
 वासमुत्सृजति क्षिप्रं शरीरे देहसंज्ञकम् ॥ २१ ॥
 वर्षास्वरावग्निबलं वाग्निन्द्रियमनोबलम् ।
 हीयतेऽसुचये निद्रा नित्या भवति वा नवा ॥ २२ ॥
 भिषग्भेषजपानान्नगुरुमिवद्विषय ये ।
 वशगाः सर्व एवैते बोधव्याः समवर्तिनः ॥ २३ ॥
 एतेषु रोगः क्रमते भेषजं प्रतिहन्यते ।
 नैषामन्नानि भुञ्जीत न चोदकमपि स्पृशेत् ॥ २४ ॥
 पादाः समेतासत्वारः सम्पन्नाः साधकैर्गुणैः ।
 धर्यां गतायुषो द्रव्याद् विना नास्ति शुणोदयः ॥ २५ ॥
 परीक्ष्यमायुर्भिषजा नीरुजस्यातुरस्य च ।
 आयुर्वेदफलं छत्स्नमायुर्हेच्छनुवर्तते ॥ २६ ॥

तत्र श्लोकः ।

क्रियापयमतिक्रान्ताः केवलं देहमाप्नुताः ।
 चिद्धं कुर्वन्ति यद्दोषाम्स्तदरिष्टं निरुण्यते ॥ २७ ॥

हादशोऽध्यायः ।

गोमयचूर्णीयम् ।

यस्य गोमयचूर्णाभं चूर्णं मूर्धनि जायते ।
 सखेहं भ्रश्यते सैव भासान्तं तस्य जीवितम् ॥ १ ॥
 निघर्षन्निघ्नय यः पादौ श्रुतांसः परिधावति ।
 विज्ञात्वा न स लोकेऽभिर्यिरं वसति मानवः ॥ २ ॥

20408

यस्य स्यातानुलिप्तस्य पूर्वं शथत्युरो भृशम् ।
 घात्रेषु सर्वगात्रेषु सोऽर्धमासं न जीवति ॥ ३ ॥
 यमुद्दिश्यातुरं वैद्यः सवर्त्तयितुमौषधम् ।
 यतमानो न शक्नोति दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ ४ ॥
 विज्ञातं बहुशः सिद्धं विधिवद्भावचारितम् ।
 न सिध्यत्यौषधं यस्य नास्ति तस्य चिकित्सितम् ॥ ५ ॥
 आहारमुपयुञ्जानो भिषजा सूपकल्पितम् ।
 यः फलं तस्य नाप्नोति दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ ६ ॥
 दूताधिकारं वक्ष्यामो लक्षणानि मुमूर्षताम् ।
 यानि दृष्ट्वा भिषक् प्राज्ञः प्रत्याख्येयादमंशयम् ॥ ७ ॥
 सुक्तकेशेऽथवा नग्ने रुदत्यप्रयतेऽथवा ।
 भिषगभ्यागतं दृष्ट्वा दूतं मरणमादिशेत् ॥ ८ ॥
 सुप्ते भिषजि ये दूताश्छिन्दत्यपि च भिन्दति ।
 आगच्छन्ति भिषक् तेषां न भर्त्तारमनुव्रजेत् ॥ ९ ॥
 जुह्वत्यग्निं तथा पिण्डं पितृभ्यो निर्वपत्यपि ।
 वैद्ये दूता य आयान्ति ते घ्नन्ति प्रजिघांसवः ॥ १० ॥
 कथयत्यप्रशस्तानि चिन्तयत्यथवा पुनः ।
 वैद्ये दूता मनुष्याणामागच्छन्ति मुमूर्षताम् ॥ ११ ॥
 मृतदग्धविनष्टानि भजति व्याहरत्यपि ।
 अप्रशस्तानि चान्यानि वैद्ये दूता मुमूर्षताम् ॥ १२ ॥
 विकारसामान्यगुणे देशकालेऽथवा भिषक् ।
 दूतमभ्यागतं दृष्ट्वा नातुरं तमुपाचरेत् ॥ १३ ॥
 दीनभीतद्रुतवस्तां मलिनाममतीं स्त्रियम् ।
 वीन् व्याकृतांश्च पण्डांश्च दूतान् विद्यात् मुमूर्षताम् ॥ १४ ॥
 अङ्गव्यसनितं दूतं लिङ्गिन व्याधितं तथा ।
 सप्रेत्य चोपकर्माणं न वैद्यो गन्तुमर्हति ॥ १५ ॥

आतुरार्यमनुप्राप्तं खरोद्भ्रमथ वाहनम् ।
 दूतं दृष्ट्वा भिषग्विद्यादातुरस्य पराभवम् ॥ १६ ॥
 पलालवुपमांसास्थिकेशलोमनखद्विजान् ।
 मार्जनीं मुषलं सूर्पमुषानद्भ्रग्विच्युते ॥ १७ ॥
 दृष्यकाष्ठतुषाङ्गारं स्पृशन्तो लोद्भ्रमस्य च ।
 तत्पूर्वदर्शने दूता व्याहरन्ति मुसूर्पताम् ॥ १८ ॥
 यस्मिंश्च दूते ब्रुवति वाक्यमातुरसंश्रयम् ।
 पश्येन्निमित्तमशुभं तच्च नानुव्रजेद्विषक् ॥ १९ ॥
 यथा व्यसनिनं प्रेतं प्रेतालङ्कारमेव वा ।
 भिन्नं दग्धं विनष्टं वा तद्वादीनि वचांसि वा ॥ २० ॥
 रसो वा कटुकस्तीव्रो गन्धो वा कौण्ठिको महान् ।
 स्पर्शो वा विपुलः क्रूरो यद्दान्यदशुभं भवेत् ॥ २१ ॥
 तत्पूर्वमभितो वाक्यं वाक्यकालेऽथवा पुनः ।
 दूतानां व्याहृतं श्रुत्वा धीरो मरणमादिशेत् ॥ २२ ॥
 इति दूताधिकारोऽयमुक्तः कृत्स्नो मुसूर्पताम् ।
 पथ्यातुरकुलानाञ्च वक्ष्यामीत्पातिकं पुनः ॥ २३ ॥
 अवस्तुतमथोत्क्रुष्ट सखलनं पतनं तथा ।
 आक्रोशः संप्रहारो वा प्रतिषेधो विगर्हणम् ॥ २४ ॥
 वस्त्रोष्णोष्णोत्तरासङ्गश्चोषानद् युगाश्रयम् ।
 व्यसन दर्शनञ्चापि मृतव्यसनिनं तथा ॥ २५ ॥
 चेत्यध्वजपताकानां चूर्णानां पतनानि च ।
 हतानिष्टप्रशदाथ दर्शनं भस्मपांशुभिः ॥ २६ ॥
 पयच्छेदो विडालेन शुना सर्पेण वा पुनः ।
 मृगद्विजानां क्रूराणां गिरो दीसां दिगं प्रति ॥ २७ ॥
 शयनासनयानानामुत्तानानां प्रदर्शनम् ।
 इत्येतान्यप्रशस्तानि सर्वास्याहुर्मनीषिणः ॥ २८ ॥

एतानि पथि वैद्येन पश्यतातुरवर्जनि ।
 शृङ्गता च न गन्तव्यं तदागारं विपश्चिता ॥ २९ ॥
 इत्योत्पातिकमाख्यातं पथि वैद्यविगर्हितम् ।
 इमामपि च बुध्येत गृहावस्थां सुमूर्धताम् ॥ ३० ॥
 प्रवेशे पूर्णकुम्भाग्निमृहीजफलसर्पिषाम् ।
 ह्यब्राह्मणरत्नानां देवतानां विनिर्गतिम् ॥ ३१ ॥
 अग्निपूर्णानि पात्राणि भिन्नानि विशिखानि च ।
 भिषक्तुमूर्धतां वैश्व प्रविशन्नेव पश्यति ॥ ३२ ॥
 क्षिन्नभिन्नविदग्धानि भग्नानि मृदितानि च ।
 दुर्बलानि च सेवन्ते सुमूर्धोर्वे श्लिका जनाः ॥ ३३ ॥
 शयनं वसनं यानं गमनं भोजनं रुतम् ।
 श्रूयतेऽमङ्गलं यस्य नास्ति तस्य चिकित्सितम् ॥ ३४ ॥
 शयनं वसनं यानमन्यद् वापि परिच्छदम् ।
 प्रेतवद् यस्य कुर्वन्ति सुहृदः प्रेत एव सः ॥ ३५ ॥
 अत्र व्यापद्यतेऽत्यर्थं ज्योतिर्ध्वोपशाम्यति ।
 निवाते सेन्धनं यस्य तस्य नास्ति चिकित्सितम् ॥ ३६ ॥
 श्रातुरस्य गृहे यस्य भिद्यन्ते वा पतन्ति वा ।
 अतिमात्रममत्राणि दुर्लभं तस्य जेवितम् ॥ ३७ ॥
 भवन्ति चात्र ।

यद्द्वादशभिर्ध्यायैर्व्यासतः परिकीर्तितम् ।
 सुमूर्धतां भनुथाणां लक्षणं जीवितान्तकम् ॥ ३८ ॥
 तत् समासेन वक्ष्यामि पर्यायान्तरमाश्रितम् ।
 पर्यायवचनं ह्यर्थविज्ञानायोपपद्यते ॥ ३९ ॥
 इत्यर्थं पुनरेवेयं विवक्षा नो विधीयते ।
 तस्मिन्नेवाधिकरणे यत् पूर्वमभिदर्शितम् ॥ ४० ॥
 वसतां चरमे काले शरीरेषु शरीरिणाम् ।

अत्युघ्राणां विनाशाय देहेभ्य प्रविवत्सताम् ॥ ४१ ॥
 इष्टांस्तितिततां प्राणान् कान्तं वासं जिहासताम् ।
 तन्त्रयन्त्रेषु भिन्नेषु तमोऽन्यं प्रविविचताम् ॥ ४२ ॥
 विनाशायैह रूपाणि यान्दवस्थान्तराणि च ।
 भवन्ति तानि वक्ष्यामि यथोद्देशं यथागमम् ॥ ४३ ॥
 प्राणाः समुपतप्यन्ते विज्ञानमुपरुध्यते ।
 वमन्ति बलमङ्गानि चेष्टा व्युपरमन्ति च ॥ ४४ ॥
 इन्द्रियाणि विनश्यन्ति खिलीभूतेव चेतना ।
 शीत्सुक्यं भजते सत्त्वं चेतो भीराविशत्यपि ॥ ४५ ॥
 स्मृतिस्त्वजति मेधा च क्लीत्रियो चापसर्पतः ।
 उपप्लवन्ते पाप्मान श्रोजस्तेजस्य नश्यति ॥ ४६ ॥
 शीलं व्यावर्त्ततेऽत्यर्थं भक्तिय परिस्पर्तते ।
 विक्रियन्ते प्रतिच्छायाच्छायाश्च विकृतिं गताः ॥ ४७ ॥
 शुक्रं प्रचवते स्थानादुन्मार्गं भजतेऽनिलः ।
 चयं मांसानि गच्छन्ति गच्छत्यसृगुपचयम् ॥ ४८ ॥
 उष्माणः प्रलयं यान्ति विश्लेषं यान्ति सन्धयः ।
 गन्धा विकृततां यान्ति भेदं वर्णस्वरौ तथा ॥ ४९ ॥
 वैरस्यं भजते कायः कायश्छिद्रं विशुध्यति ।
 धूमः सञ्जायते भूर्ध्नि दारुणाख्यस्य चूर्णकः ॥ ५० ॥
 मततस्सन्दनादेशाः शरीरे येऽभिलक्षिताः ।
 ते स्तम्भानुगताः सर्वे न चलन्ति कथञ्चन ॥ ५१ ॥
 गुणाः शरीरदेशानां श्रौतोष्णसृदुदारुणाः ।
 विपर्यासेन वर्त्तन्ते स्थानेष्वन्येषु तद्दिघाः ॥ ५२ ॥
 नखेषु जायते पुष्यं पद्भौ दन्तेषु जायते ।
 जटाः पद्मसु जायन्ते मीमन्ताद्यापि मूर्धनि ॥ ५३ ॥
 भेषजानि न संवृत्तिं प्राप्नुवन्ति तथा रुचिम् ।

यानि चाप्युपपद्यन्ते तेषां वीर्यं न सिध्यति ॥ ५४ ॥
 नानाप्रकृतयः क्रूरा विकारा विविधौषधाः ॥ ५५ ॥
 क्षिप्रं समभिवर्तन्ते प्रतिहत्य बलीजसी ।
 शब्दः स्पर्शो रसो रूपं गन्धघ्नेष्टा विचिन्तितम् ॥ ५६ ॥
 उत्पद्यन्तेऽशभान्येव प्रतिकर्मप्रवृत्तिषु ।
 दृश्यन्ते दारुणाः स्वप्ना दौरात्मामुपजायते ॥ ५७ ॥
 प्रेथ्याः प्रतीपतां यान्ति प्रेताकृतिरुदीर्यते ।
 प्रकृतिहीयतेऽत्यर्थं विकृतिश्चाभिवर्द्धते ॥ ५८ ॥
 कृत्स्नमौत्पातिकं घोरमरिष्टमुपलक्ष्यते ।
 इत्येतानि मनुष्याणां भवन्ति विनशिष्यताम् ॥ ५९ ॥
 लक्षणानि यथोद्देशं यान्युक्तानि यथागमम् ।
 मरणायेह रूपाणि पश्यतापि भिषग्विदा ॥ ६० ॥
 अपृष्टेन न वक्तव्यं मरणं प्रत्युपस्थितम् ।
 पृष्टेनापि न वक्तव्यं तत्र यतोपघातकम् ॥ ६१ ॥
 आतुरस्य भवेद्दुःखमथवान्यस्य कस्यचित् ।
 अधुवं मरणं यस्य नैनमिच्छेच्चिकित्सितम् ।
 यस्य पश्येदिनाशाय लिङ्गानि कुशलो भिषक् ॥ ६२ ॥
 लिङ्गेभ्यो मरणाख्येभ्यो विपरीतानि पश्यता ।
 लिङ्गान्यारोग्यमागन्तु वक्तव्यं भिषजा ध्रुवम् ॥ ६३ ॥
 दूतैरौत्पातिकैर्भावैः पथ्यातुरकुलाश्रयैः ।
 आतुराचारशीलेष्टद्रव्यसम्पत्तिलक्षणैः ॥ ६४ ॥
 स्वाचारं हृष्टमव्यङ्गं यशस्यं शक्तवाससम् ।
 अमुण्डमजटं दूतं जातिवेशक्रियासमम् ॥ ६५ ॥
 अनुद्वेषरयानस्यमसन्ध्यास्त्रप्रहेषु च ।
 अदारुणेषु नक्षत्रेष्वनुप्रेषु ध्रुवेषु च ॥ ६७ ॥
 विना चतुर्थीं नवमीं विना रिक्तां चतुर्दशीम् ।

मध्याह्नश्चाहिरात्रश्च भूकम्पं राहुदर्शनम् ॥ ६८ ॥
 विना देशमशस्तश्च शस्तीत्पातिकलक्षणम् ।
 दूतं प्रशस्तमव्यग्रं निर्दिशेदागतं भिषक् ॥ ६९ ॥
 दध्यक्षतद्विजातीनां वृषभाणां नृपस्य च ।
 रत्नानां पूर्णकुम्भानां सितस्य तुरगस्य च ॥ ७० ॥
 सुरध्वजपताकानां फलानां याचकस्य च ।
 कन्यानां वर्धमानानां वहस्यैकपशोस्तथा ॥ ७१ ॥
 पृथिव्या उद्धृतायाश्च वङ्गेः प्रज्वलितस्य च ।
 मोदकानां सुमनसां शुक्लानां चन्दनस्य च ॥ ७२ ॥
 मनोज्ञम्यान्नपानस्य पूर्णस्य शकटस्य च ।
 नृभिर्धन्वाः भवत्साया वडवायाः स्त्रियास्तथा ॥ ७३ ॥
 जीवञ्जीवकमिहार्धभारसप्रियवाटिनाम् ।
 हंसानां शतपत्राणां चापाणां शिखिनां तथा ॥ ७४ ॥
 मत्स्याजद्विजशदानां प्रियङ्गूनां घृतस्य च ।
 रोचिष्कादर्गमिहानां रोचनायाश्च दर्शनम् ॥ ७५ ॥
 गन्धः सुरभिवर्णस्य सुगङ्गो मधुरो रमः ।
 नगपश्चिमनुष्णाणां प्रशम्भाश्च गिरः शुभाः ॥ ७६ ॥
 ह्रस्वध्वजपताकानामुत्क्षेपणमभिष्टुतिः ।
 भीरीमृदङ्गशदानां शब्दाः पुण्याहनिम्बनाः ॥ ७७ ॥
 विदाध्ययनशब्दाश्च सुष्ठो वायुः प्रदक्षिणः ।
 पश्चि वैश्वदेवेणे तु विद्यादारोग्यलक्षणम् ॥ ७८ ॥
 मङ्गलाचारमप्यद्दः मातुरो वैश्विको जनः ।
 अहधानोऽनुकूलश्च प्रभूतद्रव्यसंग्रहः ॥ ७९ ॥
 धनैर्गर्भ्यकुप्सावाप्तिसिद्धिनाभः सुखेन च ।
 दय्याणां तत्र योग्यानां योजना निर्दिष्ट च ॥ ८० ॥
 गृहप्रामादगैलानां नागानां हृदयस्य च ।

हयानां पुरुषाणाञ्च स्वप्ने समधिरोहणम् ॥ ८१ ॥
 सोमार्कान्निदिजातीनां गवां नृणां यशस्विनाम् ।
 अर्णधानां प्रतरणं वृद्धिः सस्वाधनिःसृतिः ॥ ८२ ॥
 स्वप्ने देवैः सर्पिष्टभिः प्रसन्नैश्चाभिभाषणम् ।
 दर्शनं शक्लवस्ताणां ऋदस्य विमलस्य च ॥ ८३ ॥
 सांसमत्स्यविप्रामेध्यच्छत्रादर्शपरिग्रहः ।
 स्वप्ने सुमनसाश्चैव शक्लानां दर्शनं शुभम् ॥ ८४ ॥
 अश्वगोरथयानञ्च यानं पूर्वोत्तरेषु च ।
 रोदनं पतितोत्थानं द्विपताञ्चावमर्दनम् ॥ ८५ ॥
 मत्स्यलक्षणसंयोगा भक्तिर्वैद्यद्विजातिषु ।
 माध्यत्वं न च निर्वेदस्तदारोग्यस्य लक्षणम् ॥ ८६ ॥
 आरोग्याहलमायुश्च सुखञ्च लभते महत् ।
 इष्टांशोऽप्यपरान् भावान् पुरुषः शुभलक्षणः ॥ ८७ ॥

तत्र श्लोकः ।

उक्तं गोमयचूर्णीये भरणारोग्यलक्षणम् ।
 दूतस्त्रप्रातुरोत्पातयुक्तिसिद्धिव्यपाययम् ॥ ८८ ॥

भवति चात्र ।

इतीदमुक्तं प्रकृतं यथा तथा
 तदन्ववेद्यं सततं भिषग्विदा ।
 तथा हि सिद्धञ्च यशश्च शाश्वतं
 स सिद्धकर्मा लभते धनानि च ॥ ८९ ॥
 इन्द्रियस्थानं सम्पूर्णम् ।

चिकित्सितस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

रसायनपादः ।—अभयामलकीशः ।

चिकित्सितं व्याधिहरं पथं साधनमौषधम् ।
प्रायश्चित्तं प्रथमं प्रकृतिस्थापनं हितम् ॥ १ ॥
विद्याद् भेषजनामानि भेषजं द्विविधञ्च तत् ।
स्वस्थस्यौजस्करं किञ्चित् किञ्चिदार्त्तस्य रोगनुत् ॥ २ ॥
अभेषजञ्च द्विविधं वाधनं सानुवाधनम् ॥ ३ ॥
स्वस्थस्यौजस्करं यत् तु तद्दृश्यं तद्दमायनम् ॥ ४ ॥
प्रायः प्रायेण रोगाणां द्वितीयं प्रथमे मतम् ।
प्रायःशब्दो विशेषार्थो ह्युभयं ह्युभयार्थकत् ॥ ५ ॥
दीर्घमायुः स्मृतिं मेधामारोग्यं तरुणं वयः ।
प्रभावर्यस्वरौदार्यं देहेन्द्रियबलं परम् ॥ ६ ॥
वाक्सिद्धिं प्रणतिं कान्तिं लभते ना रसायनात् ।
सामोपायो हि शस्तानां रसादीनां रसायनम् ॥ ६ ॥
अपत्यसन्तानकरं यत् सद्यः संप्रहर्षणम् ।
वाजीवातिबलो येन यात्यप्रतिहतः स्त्रियः ॥ ७ ॥
भवत्यतिप्रियः स्त्रीणां येन येनोपचीयते ।
जीर्यतोऽप्यद्यं शकं फलवद् येन दृश्यते ॥ ८ ॥
प्रभूतशान्तः शाचीय येन चैवो यथा मद्भान् ।
भवत्यर्था बहुमतः प्रजानां सुबहुप्रजः ॥ ९ ॥
सन्तानमूलं येनेह प्रेत्य चानन्वमन्युते ।
यमः त्रियं बलं पुष्टिं वाजीकरणमेव तत् ॥ १० ॥
अस्वस्थस्यौजस्करत्वेतद् द्विविधं प्रोक्तमौषधम् ।
यद्वाधिनिर्घातकरं वक्ष्यते तच्चिकित्सिते ॥ ११ ॥

चिकित्सितार्थ एतावान् विकाराणां यदौषधम् ।
 रसायनविधिद्वारे वाजीकरणमेव च ॥ १२ ॥
 अमेषजमिति ज्ञेयं विपरीतं यदौषधात् ।
 तदसेव्यं निषेच्यन्तु प्रवक्ष्यामि यदौषधम् ॥ १३ ॥
 रसायनानां द्विविधं प्रयोगमृषयो विदुः ।
 कुटीप्रावेशिकञ्चैव वातातपिकमेव च ॥ १४ ॥
 कुटीप्रावेशिकस्यादौ विधिः समुपदेक्ष्यते ।
 नृपवैद्यद्विजातीनां साधूनां पुण्यकर्मणाम् ॥ १५ ॥
 निवासे निर्भये शस्त्रे प्राप्योपकरणे पुरे ।
 दिशि पूर्वोत्तरस्यान्तु सुभ्रूमौ कारयेत् कुटीम् ॥ १६ ॥
 विस्तारोक्तेषु मन्त्रां विगर्भां सूक्ष्मलोचनाम् ।
 घनभित्तिमृतसुखां सुस्पष्टां मनसः प्रियाम् ॥ १७ ॥
 शब्दादीनामशस्तानामगम्यां स्त्रीविवर्जिताम् ।
 इष्टोपकरणोपेतां सञ्ज्वैद्योषधद्विजाम् ॥ १८ ॥
 अथोदयने शुक्ले तिथिनक्षत्रपूजिते ।
 सुहृत्तंकरणोपेते प्रशस्ते कृतवापनः ॥ १९ ॥
 धृतिमृतिबलं कृत्वा श्रद्धादानः समाहितः ।
 विधूय मानसान् दोषान् भैवीं मृतेषु चिन्तयन् ॥ २० ॥
 देवताः पूजयित्वाप्रे द्विजातींश्च प्रदक्षिणम् ।
 देवगोब्राह्मणान् कृत्वा ततस्तां प्रविशेत् कुटीम् ॥ २१ ॥
 तस्यां संशोधने, शुद्धः सुखी जातबलः पुनः ।
 रसायनं प्रयुञ्जीत तत् प्रवक्ष्यामि शोधनम् ॥ २२ ॥
 हरीतकीनां चूर्णानि सैन्धवामलकी गुडम् ।
 वचां विडङ्गं रजनीं पिप्पलीं विष्णुभेषजम् ।
 पित्रेदुष्याम्बुना जज्जुः सैह्वरेदोषपाटितः ॥ २३ ॥
 तेन शुद्धयरीराज एतद्वत् ॥ २४ ॥

तिगतं यावत् दद्यात् पराहं वापि मर्षिणा ।
 मत्तहं वा पुराणस्य यावच्छुद्धेभ्यु पक्षमः ॥ २४ ॥
 गदकोहन्तु तं ज्ञात्वा रमायनमुपादर्शत् ।
 पय प्रलसितात्मना प्रो योगिषः दण्ड यद्भवत् ॥ २५ ॥
 हरीतकीं पद्मरमामुन्नामलपत्तां निषन् ।
 दोषानुलोमिणीं सधुं विद्यादीपनपाधनीम् ॥ २६ ॥
 पादुषां पोटिशीं धन्यां वचनः स्यापनीं पराम् ।
 सर्वरोगप्रणामनीं बुद्धीन्द्रिययत्नप्रदाम् ॥ २७ ॥
 कुष्ठं गुल्मनुदापहं गोपं पाण्डुरागधं मदम् ।
 पत्रांगि पद्मनीदोषं पुराणं विषमज्वरम् ॥ २८ ॥
 छट्वांगं मगिरीरोगमतीमारमरोचकम् ।
 कामं प्रमेहमानाहं प्रीष्टानमुदरं नश्यत् ॥ २९ ॥
 कफप्रमेहं वैम्ययं वैवस्यं कामनां किन्नीन् ।
 गययुं तमकं हृदिं कौश्वमद्वापमादनम् ॥ ३० ॥
 स्रोतीं विवन्धान् विविधान् प्रलेपं हृदयोरसीः ।
 भृतिपुष्टिमोहश्च जयेच्छीघ्रं हरीतकी ॥ ३१ ॥
 पत्रांगिर्नो रुचभुजः स्त्रीमद्यविपकर्षिताः ।
 मेघेरसाभयानिते सुनृन्नीणादिताय ये ॥ ३२ ॥
 तान् गुणांस्तानि कर्माणि विद्यादामलकीष्वपि ।
 यान्मुक्तानि हरीतक्या वीर्य्यं तु विपर्य्ययः ॥ ३३ ॥
 अतयास्तकल्पानि विद्यात् कर्मभिरीदृशैः ।
 हरीतकीनां शय्यानि भिषगामलकस्य च ॥ ३४ ॥
 प्रोपधीनां परा भूमिर्हिमपान् शीलमस्तमः ।
 तस्मात् फलानि तज्जानि प्राहयेत् कान्तजानि च ॥ ३५ ॥
 यामूर्णरसधीर्याणि काली काली यथाविधि ।
 आदित्यमलिलच्छायापयनप्रीणितानि च ॥ ३६ ॥

धान्यदधान्यपूतीनि निर्व्रणान्यगदानि च ।

तेषां प्रयोगं वक्ष्यामि फलानां कर्म चोत्तमम् ॥ ३७ ॥

पञ्चानां पञ्चमूलानां भागान् दशपलोन्मितान् ।

हरीतकीसहस्रञ्च त्रिगुणामलकं नवम् ॥ ३८ ॥

विदारिगन्धां वृहतीं पृश्निपर्णीं निदिग्धिकाम् ।

विद्यादिदारिगन्धाद्यं श्वदंष्ट्रा पञ्चमं गणम् ॥ ३९ ॥

विश्वान्निमन्यश्लोणाकं काश्मर्यमथ पाटलीम् ।

पुनर्नवासूर्पपर्णीं वलामैरण्डमेव च ॥ ४० ॥

जीवकर्षभकौ मिदां जीवन्तीं सशतावरीम् ।

शरैर्दुर्भकाशानां शालीनां मूलमेव च ॥ ४१ ॥

इत्येषां पञ्चमूलानां पञ्चानामुपकल्पयेत् ।

भागान् यथोक्तांस्तत् सर्वं साध्यं दशगुणैऽम्भसि ॥ ४२ ॥

दशभागावशेषन्तु पूतं तद्ग्राहयेद्रसम् ।

हरीतकीश्च ताः सर्वाः सर्वाण्यमलकानि च ॥ ४३ ॥

तानि सर्वाण्यनस्यीनि फलान्यापोथ्य कुर्धनेः ।

विनीय तस्मिन्निर्व्यूहे चूर्णानीमानि दापयेत् ॥ ४४ ॥

मण्डूकपर्ण्याः पिप्पल्याः शङ्खपुष्पाः श्लवस्य च ।

मुस्तानां सविडङ्गानां चन्दनागुरुणोस्तथा ॥ ४५ ॥

मधुकस्य हरिद्राया वचायाः कनकस्य च ।

भागांश्चतुष्पलान् कृत्वा सूक्ष्मैलायास्वचस्तथा ॥ ४६ ॥

सितोपलामहसञ्च चूर्णितं तुलयाधिकम् ।

तैलस्य द्वादशकं तत्र दद्यात् वीणिं च सर्पिषः ॥ ४७ ॥

साध्यमौडुस्वरे पात्रे तत् सर्वं सृदुनाग्निना ।

श्राल्वा लैह्यमदग्धञ्च शीतं चीद्रेण मंसृजेत् ॥ ४८ ॥

सौद्रप्रमाणं स्नेहाहं तत् सर्वं घृतभाजने ।

तिष्ठेत् संमूर्च्छितं तस्य मात्रां काले प्रयोजयेत् ॥ ४९ ॥

या नोपरुन्ध्यादाहारमेवं मात्रां जरां प्रति ।
 पट्टिकः पयसा चात्र जीर्णं भोजनमिष्यते ॥ ५० ॥
 वैखानसा वालखिल्लास्तथा चान्ये तपोधनाः ।
 रसायनमिदं प्राप्य बभूवुरमितायुषः ॥ ५१ ॥
 सुक्ता जीर्णं वपुषाग्रमवापुस्तरुणं वयः ।
 वीततन्द्राक्लमश्वासा निरातङ्गाः समाहिताः ॥ ५२ ॥
 मेधासृतिबलोपेताश्चिररात्रं तपोधनाः ।
 ब्राह्मणं तपो ब्रह्मचर्यं चैरुद्यात्यन्तनिष्ठया ॥ ५३ ॥
 रसायनमिदं ब्राह्मणमायुष्कामः प्रयोजयेत् ।
 दीर्घमायुर्वयद्याग्रं कामांशेष्टान् समश्रुते ॥ ५४ ॥

इति ब्राह्मणरसायनम् ।

यथोक्तगुणानामामलकानां सहस्रं पिष्ट्वा स्वेदनविधिना
 पयस उष्णया सुखिन्नमनातपशुष्कमनसि चूर्णयेत् । तदा-
 मलकमहस्रस्वरसपरिपीतं स्थिरापुनर्नवाजीवन्तीनागवलाब्रह्म-
 सुवर्चलामण्डूकपर्णी-शतावरी-शङ्खपुष्पीपिप्पलीवचाविडङ्गस्वयं-
 गुसामृताचन्दनागुरुमधुकमधूकपुष्पोत्पलपद्ममालतीयुवतीशूषि-
 काचूर्णाष्टभागसंयुक्तम् । पुनर्नागवल्बासहस्रपलस्वरसपरिपीत-
 मनातपशुष्कं द्विगुणितसर्पिषा चौद्रसर्पिषा वा क्षुद्रगुडाकृतिं
 कृत्वा शुची दृढे घृतभाषिते कुम्भे भस्मराशेरधः स्थापयेत्
 अन्तर्भूमेः पक्षं कृतरचाविधानम् अथर्ववेदवित् पञ्चात्यये चोद्धृत्य
 फनकरजत-ताम्र-प्रवालकालायमचूर्णाष्टभागसंयुक्तमर्कषहृद्य
 यथोक्तेन विधिना प्रातः प्रातः प्रयुञ्जानोऽग्निबलमभिममीष्य
 जीर्णं च पट्टिकं पयसा ससर्पिष्कमुपसेवमानो यथोक्तान् गुणान्
 समश्रुते इति ॥ ५५ ॥

भवन्ति चात्र ।

इदं रसायनं ब्राह्मणं महर्षिगणसेवितम् ।

भवत्यरोगो दीर्घायुः प्रयुञ्जानो महाबलः ॥ ५६ ॥

कान्तः प्रजानां सिद्धार्थश्चन्द्रादित्यसमद्युतिः ।

श्रुतं धारयते सत्त्वमार्षश्चास्य प्रवर्त्तते ॥ ५७ ॥

धरणीधरसारश्च वायुना समविक्रमः ।

स भवत्यविषज्ञास्य गात्रे सम्पद्यते विषम् ॥ ५८ ॥

इति द्वितीयब्राह्मणरसायनयोगः ।

विश्वान्निमन्थौ श्योणाकः काश्मर्यं पाटलिर्वला ।

पर्णश्चतस्रः पिप्पल्यः श्वदंष्ट्रा वृहतीद्वयम् ॥ ५९ ॥

शृङ्गी तामलकी द्राक्षा जीवन्ती पुष्करागुरुः ।

अभया चामृता ऋद्धिर्जीविकर्पभकौ शठी ॥ ६० ॥

मुखं पुनर्नवा मेदा एला चन्दनमुत्पलम् ।

विदारौवृषभूलानि काकोली काकनासिका ॥ ६१ ॥

एषां पलोन्मितान् भागान् शतान्यामलकस्य च ।

पञ्च दद्यात् तदैकत्र जलद्रीणे विपाचयेत् ॥ ६२ ॥

ज्ञात्वा गतरसान्येतान्यौषधान्यथ तं रसम् ।

तच्चामलकमुद्धृत्य निष्कुलं तैलसर्पिषोः ॥ ६३ ॥

पलद्वादशके शृङ्गा दत्त्वा चार्द्धतुलां भिषक् ।

भक्त्याण्डिकायाः पृताया लेहवत् साधु साधयेत् ॥ ६४ ॥

पट्पल मधुनश्चात्र सिद्धगीते समावयेत् ।

चतुष्पलं तुगाक्षीर्याः पिप्पलीद्विपलं तथा ॥ ६५ ॥

पलमेकं निदध्याच्च त्वगिलापत्रकेशरात् ।

इत्यथ श्ववनप्राशः परमुक्तो रसायनः ॥ ६६ ॥

कामश्वामहरश्चैष विशेषेणोपदिश्यते ।

क्षीणसतानां वृद्धानां बालानाञ्चाङ्गवर्द्धनः ॥ ६७ ॥

स्वरक्षयसुरोरीगं हृद्रोग वातशोणितम् ।

पिपासां मूत्रशुक्रस्यान् दोषांश्चाप्यपकर्षति ॥ ६८ ॥

अस्य मावां प्रयुञ्जीत योऽवरुन्ध्यान्न भोजनम् ।

अस्य प्रयोगाच्चरवः सहदोऽभूत् पुनर्युवा ॥ ६८ ॥

मेधां स्मृतिं कान्तिमनामयत्वमायुःप्रकर्षं बलमिन्द्रियाणाम् ।

स्त्रीषु प्रहर्षं परमग्निद्विं वर्षप्रसादं पवनानुलोम्यम् ॥ ७० ॥

रसायनस्यास्य नरः प्रयोगाल्लभेत जीर्णोऽपि कुटीप्रवेशात्

जराकृतं रूपमपास्य सर्वं विभर्त्ति रूपं नवयोवनस्य ॥ ७१ ॥

इति च्यवनप्राशः ।

अथामलकहरीतकीनामामलकविभीतकानामामलकहरी
तकीविभीतकानां वा पलाशत्वगवनद्धानां मृदावलिप्तानां कुङ्कु
नस्त्रिद्रानामकुलकानां पल्लसहस्रमुदूखले संपोष्य दधिघृतमधु
पलनतैलशर्करासंप्रयुक्तं भक्षयेदनद्रभुग्ययोक्तेन विधिना ।
तस्यान्ते यवाग्वादिभिः प्रकृत्यवस्थापनमभ्यङ्गोत्सादनं सर्पिषा
यवचूर्णैश्चायञ्च रसायनप्रयोगप्रकर्षां द्विस्तावदग्निबलमभि
समीक्ष्य प्रतिभोजनं यूषेण पयसा वा पष्टिकः ससर्पिष्कोऽत एव
यथासुखविहारः कामभक्ष्यः स्यात् । अनेन प्रयोगेण ऋषयः
पुनर्युवत्वमयापुर्वभूवथानेकवर्षशतजीविनो निर्विकाराः पर
शरीरबुद्धीन्द्रियबलममुदितायेरुद्यात्यन्तनिष्ठ तप इति ॥७२॥

इति चतुर्थामलकरसायनम् ।

हरीतक्यामलकविभीतकपञ्चपञ्चमूलनिर्युङ्हेण पिप्पली
मधु मधूककाकोली-चीरकाकोली-आत्मगुप्ता-जीवकर्पमकचीर-
शुक्लापाकसंप्रयुक्तेन विदारोस्वरसेन चीराष्टगुणसंप्रयुक्तेन च
सर्पिषः कुम्भं माधयित्वा प्रयुञ्जानोऽग्निबलममवेक्ष्यैव । जीर्णं
च चीरसर्पिर्भ्यां शालिपष्टिकमुष्णोटकानुपानमश्नन् जराव्याधि
पापाभिचारभयव्यपगतशरीरः बुद्धीन्द्रियबलमतुलमुपलभ्या-
प्रतिहतमवारम्भः परसायुरवाप्नुयादिति ॥ ७३ ॥

इति पञ्चमहरीतकी ।

हरीतक्यामलकविभीतकहरिद्रास्थिरावचायिङ्गुलामृतवल्ली-
विश्वभेषजमधूकपिप्पलीसोमवल्कसिद्धेन क्षीरसर्पिषा मधुशर्क-
राभ्यामपि च सन्नीयामलकस्वरसगतपलपीतमामलकचूर्णमय-
चूर्णचतुर्भागसम्प्रयुक्तं पाणितलमात्रं प्रातः प्रातः प्राश्य यथोक्तेन
विधिना सायं मुह्ययूषेण पयसा वा ससर्पिष्कं शालिपट्टिक-
मश्रीयात् । त्रिवर्षप्रयोगादस्य वर्षशतमजरं वयस्त्रिष्ठति श्रुत-
मवतिष्ठते सर्वाभयाः प्रशाम्यान्ति विषमविषं भवति गात्रे गात्र-
मश्रवत् स्थिरीभवति अदृश्यो भूतानां भवतीति ॥ ७४ ॥

भवन्ति चात्र ।

यथाभराणामनृतं यथा भोगघतां रुधा ।

तथाभवन्महर्षीणां रसायनविधिः पुरा ॥ ७५ ॥

न जरां न च दीर्घं नातुर्यं निधनं न च ।

जग्मुर्वर्षसहस्राणि रसायनपराः पुरा ॥ ७६ ॥

न केवलं दीर्घमिहायुरश्रुते

रसायनं यो विधिवन्निपेवते ।

गतिं सदेवर्षिनिपेवितां शुभां

प्रपद्यते ब्रह्म तथेति चाचरम् ॥ ७७ ॥

तत्र श्रौवाः ।

अभयामलकीयेऽस्मिन् पङ्क्तयोगाः परिकीर्त्तिताः ।

रसायनानां सिद्धानामायुर्यरनुवर्त्तते ॥ ७८ ॥

अभयामलकीये रसायनपादः प्रथमः ।

अथैतः प्राणकामौघं रसायनपादं व्याख्यास्याम इति
हस्साह भगवानात्रेयः ॥ ७९ ॥

प्राणकामाः शून्यपध्वमिदमुच्यमानममृतमिवापरमदिति-
सुनहितकरमचिन्त्याद्भुतप्रभावमायुष्यमारोग्यकरं वयसः स्थापनं
निद्रातन्द्राश्रमस्तमालस्यदीर्घव्यापहरमनिलकफपित्तसाम्यकरं

स्थैर्यकरमबद्धमांसहरमन्तराग्निसन्धुक्षणं प्रभावर्यस्वरोत्तमकरं
रसायनविधानम् । अनेन च्वनादयो महर्षयः पुनर्युवत्वमायुः ।
नारीणां चैष्टतमा वभूवुः । स्थिरसमसुविभक्तमांसाः सुसंहत-
स्थिरशरीराः सुप्रसन्नबलवर्णेन्द्रियाः सर्वत्राप्रतिहतपराक्रमाः
सर्वक्लेशसहाय ॥ ८० ॥

सर्वे शरीरदोषा भवन्ति ग्राम्याद्याहारादस्त्र-लवण-कटुक-
क्षारशुष्कशाकमापतिलपल्लपिष्टान्नभोजिनां विरुद्धनवशूक-
शमीधान्यविरुद्धासात्प्ररुक्षक्षाराभिष्यन्दिभोजिनां क्लिन्नगुरु-
पूतिपर्युपितभोजिनां विषमाशनाध्यशनप्रियाणां दिवास्वप्नस्त्री-
मद्यनित्यानां विषमातिमात्रव्यायामसंचोभितशरीराणां भय-
क्रोधशोकलोभमोहायासबहुलानाम् अतोनिमित्ताद्धि शिथिली-
भवन्ति मांसानि विमुच्यन्ते सन्धयो विदह्यन्ते रक्तं विष्यन्दते
चानल्पं मेदो न सन्धीयतेऽस्थिषु मज्जा शुक्रं न प्रवर्तते क्षयमुप-
त्योजः स एवंभूतो ग्लायति सीदति निद्रातन्द्रालस्यसमन्वितो
निरुक्ताहः श्वसिति । असमर्थश्चेष्टानां शरीरमानसानां नष्ट-
स्मृतियुद्धिष्णायो रोगाणामधिष्ठानभूतो न सर्वमायुरवाप्नोति ।
तस्मादेतान् दोषानवेक्षमाणः सर्वान् यथोक्तानहितानपास्याहा-
रविहारान् रसायनानि प्रयोक्तुमर्हति ॥ ८१ ॥

इत्युक्त्वा भगवान् पुनर्वसुरात्रेय उवाच । ग्रामलकानां
सुभूमिजानां कालजानामनुपहतगन्धवर्णरसानामापूर्णरसप्रमाण-
वोर्थाणां स्वरसेन पुनर्नवाकल्कपादमंप्रयुक्तो न सर्पिषा माधये-
दाटुकमतःपरं विदारीश्वरसेन जीवन्तीकल्कसंप्रयुक्तेन । यतःपरं
चतुर्गुणेन पयसा वा वलातिवलाद्यायायेण शतावरीकल्कमप्रयु-
क्तेन । अनेन क्रमेणैकैकं शतपाकं सहेस्रपाकं वा शकीगक्षीट्टचतु-
र्भाग मयुक्तं सौवर्णं राजते मार्त्तिके वा शची दृष्टे हृतभाविते कुम्भे
स्थापयेत् । तद्यथोक्तेन विधिना यथान्निं प्रातः प्रातः प्रयोजयेत् ।

जीर्णं च क्षीरसर्पिर्भ्यां शालिपष्टिकमश्रीयात् । अस्य प्रयोगा-
द्वर्षगत वयोऽजरं तिष्ठति श्रुतमवतिष्ठते सर्वाभयाः प्रशाम्यन्ति
अप्रतिहतगतिः स्वीष्वपत्यवान् भवति ॥ ८२ ॥

भवति चात्र ।

बृहच्छरीरं निरिमारमारं स्थिरेन्द्रियञ्चातिबलेन्द्रियञ्च ।

अष्टमन्यैरतिकान्तरूपं प्रशस्तपूजासुखचित्तभाक् च ॥ ८३ ॥

बलं महद्वर्णविशुद्धिरग्र्य स्वरो घनौघस्तानितानुकारी ।

भवत्प्रपत्यं विपुलं स्थिरञ्च समग्रतो योगमिमं नरस्य ॥ ८४ ॥

इत्यामलकघृतम् ।

आमलकसहस्रं पिप्पलोसहस्रसंप्रयुक्तं पलाशतरुभस्मनः
क्षारोदकोत्तरं तिष्ठेत् । तदनुगतक्षारोदकमनातपशुष्कमर्नास्थ-
चूर्णोक्तं चतुर्गुणाभ्यां मधुसर्पिर्भ्यां संनीय शर्कराचूर्णचतुर्भाग-
सम्प्रयुक्तं घृतभाजनस्यं पश्मासान् स्थापयेदन्तर्भूमिस्तस्योत्तर-
कालमग्निबलसमां मात्रां खादेत् पैर्वाह्निकः प्रयोगः । सात्त्व-
पथ्याहारविधिर्नापराह्निकः । अस्य प्रयोगाद्वर्षशतमजरं
वयस्तिष्ठति समानं पूर्वेण ॥ ८५ ॥

इति आमलकावलेहः ।

आमलक चूर्णादकमेकविंशति-रात्रमाभलक-सहस्र स्वरम-
परिपीतं मधुघृतादकाभ्यां हाभ्यामेकीकृतमष्टभागपिप्पलीकं
शर्कराचूर्णचतुर्भागसम्प्रयुक्तं घृतभाजनस्यं प्राहृषि भस्मराशी
निदध्यात् तद्वर्षान्ते सात्त्वपथ्याशी प्रयोजयेत् । अस्य प्रयोगा-
द्वर्षशतमजरमायुस्तिष्ठतीति समानं पूर्वेण ॥ ८६ ॥

इति आमलकचूर्णम् ।

विडङ्गतण्डुलचूर्णानामादकं पिप्पलीतरुडुलानामध्यर्दादकं
मितोपलासर्पिस्तैलमर्षादकैः षड्भिरिकीकृत-घृत-भाजनस्य
प्राहृषि भस्मराशविति सर्वं समानं पूर्वेण यावदाशी ॥ ८७ ॥

इति विडङ्गावलेहः ।

ययोःशुगुणानामामलकानां मण्डसामार्द्रपलागद्रोष्यां सपिधा-
नायां घाप्यमनुहमन्वामारण्यगोसयान्निभिरुपस्येदयेत् । तानि
सुम्विग्रगीतानि उदृतकुलजान्यापोष्यादनेन पिप्पलीचूर्णानामा-
टकेन च विडङ्गतण्डुलचूर्णानामध्वर्धनं चाटकेन शर्कराचूर्णानां
दाभ्यां दाभ्यामाटकाभ्यां तैलम्य मधूनः सर्पिपच संयोज्य शुची
दृढे दृढभाषिते कुम्भे स्वापयेदेकविंशतिरात्रमत उर्ध्वे प्रयोगः ।
अथ प्रयोगाद्वर्षगतमजरं वयस्तिष्ठतीति ममं पूर्वेण ॥ ८८ ॥

इति आमलकावलेहोऽपरः ।

धन्वनि कुगाम्नीर्णे चिन्धकृत्णमधुरमृत्तिके सुवर्णवर्णमृत्तिके
या अथ रगतविपग्नापटपयनमलिलाग्निदोषे कर्पवल्मीकमगान-
घेत्योपररमवर्जिते देशे ययर्त्तुमुष्वपवनमलिलादित्यसेविते
जातान्यनुपहतान्यनधारूढान्यवालान्चजीर्णान्यविगतवीर्याणि
गीर्णपुराणपर्णान्यमस्त्रातफलानि तपसि तपस्ये वा मासे शुचिः
प्रयतः कृतदेवार्धनः स्यस्ति वाचयित्वा द्विजातीन् सुसुहर्ते नाग-
वनान्मूलान्युद्धरेत् । तेषां सुप्रचालितानां त्वक्पिण्डमात्रमात्र-
मचमात्रं वा झणपिष्टमालोद्य पयसा प्रातः प्रयोजयेत् चूर्णा-
कृतानि वा पिबेत् । पयसा मधुसर्पिर्भ्यां वा संयोज्य भक्षयेत् ।
जीर्णे च क्षीरसर्पिर्भ्यां शालिपष्टिकमश्रीयात् । संवत्सरप्रयोगा-
दम्य वर्षगतमजरमायुस्तिष्ठतीति समानं पूर्वेण ॥ ८९ ॥

इति नागवलारसायनम् ।

वलातिवलाचन्दनागुरुधवतिनिशखदिरशिशपासनस्वरसाः
पुनर्नवान्तादीपधयो दश ये वयःस्वापना व्याख्यातास्तेषां स्वरसा
नागवलावत् स्वरसानामलाभे त्वयं स्वरसविधिशूर्णानामाटक-
मुद्रकस्याहोरात्रस्थितं मृदितपूतं स्वरसवत् प्रयोज्यम् ॥ ९० ॥

भक्षितकानि अनुपहतानि धनामयानि आपूर्णरसप्रसाय-
वीर्याणि पञ्जजाभ्यवप्रकाशानि शुचीं शुक्ले वा मासे संगृह्य

यवपल्लवे मापपल्लवे वा निधापयेत् । तानि चतुर्मासस्थितानि
सहस्रि सहस्रे वा मासे प्रयोक्तुमारभेत । शीतस्निग्धमधुरोप-
स्कृतशरीरः पूर्वं दश भक्षातकान्यापीत्यष्टगुणेनाम्भसा साधु
साधयेत् । तेषां रसमष्टभागावशिष्टं पूतं सपयस्कं पिबेत्
सर्पिपान्तर्मुखमभ्यज्य तानि एकैवाभक्षातकोत्कर्षापर्येण दश
भक्षातकानि त्रविंशतः प्रयोज्यानि । ज्ञातः परमुत्कर्षः प्रयोग-
विधाने नासहस्रपर एव भक्षातकप्रयोगः । जीर्णे च सर्पिषा
पयसा शालिप्रट्टिकाशनमुपचारः प्रयोगान्ते च द्विस्तावत्
पयसैवोपचारः तत्प्रयोगाद्द्वर्षशतमजरं वयस्तिष्ठतीति समानं
पूर्वेण ॥ ८१ ॥ इति भक्षातकचौरम् ।

भक्षातकानां जर्जरोक्तानां पिष्टस्वेदनं पूरयित्वा भूमौ
आकण्ठ निखातस्य स्नेहभावितस्य दृढस्योपरि कुम्भस्यारीष्यो-
डुपेनापिधाय कृष्णमृत्तिकावलिप्तं गौमयाग्निभिरुपस्वेदयेत्
तेषां यः स्वरसः कुम्भं प्रपद्येत ततोऽष्टभागमधुसम्प्रयुक्तं द्विगुण-
ष्टतमद्यात् । तत्प्रयोगाद्द्वर्षशतमजरं वयस्तिष्ठतीति समानं
पूर्वेण ॥ ८२ ॥ इति भक्षातकचौरम् ।

भक्षातकतैलपात्रं सपयस्कं मधुकेन कल्केनाक्षमात्रेण शत-
पाकं कुर्यात् समानं पूर्वेण ॥ ८३ ॥ इति भक्षातकतैलम् ।

भक्षातकचौरं भक्षातकचौरं भक्षातकतैलमेवं गुडभक्षातक-
यूपो भक्षातकसर्पिर्भक्षातकपल्लवं भक्षातकशक्तवो भक्षातक-
नवणं भक्षातकतर्पणमिति भक्षातकविधानमुक्तम् ॥ ८४ ॥

इति भक्षातकविधिः ।

भवन्ति चात्र ।

भक्षातकानि तीक्ष्णानि पाकीन्धग्नि समानि च ।

भवन्ध्वस्तकल्पानि प्रयुक्तानि यथाविधि ॥ ८५ ॥

एते दशविधास्वेषां प्रयोगाः परिकीर्त्तिताः ।
 रोगप्रकृतिसात्म्यज्ञस्तान् प्रयोगान् प्रकल्पयेत् ॥ ८६ ॥
 कफजो न स रोगोऽस्ति न विबन्धोऽस्ति कश्चन ।
 यं न भङ्गातकं हन्याच्छीघ्रं मेधाग्निवर्द्धनम् ॥ ८७ ॥
 प्राणकामाः पुरा जीर्णाद्यवनाद्या महर्षयः ।
 रमायनैः शिवैरेतैर्बभूवुरमितायुषः ॥ ८८ ॥
 ज्ञानं तपो ब्रह्मचर्यमध्यात्मं ध्यानमेव च ।
 दीर्घायुषो यथाकामं संभृज्य त्रिदिवं गताः ॥ ८९ ॥
 तस्मादायुःप्रकर्षार्थं प्राणकामैः सुखार्थिभिः ।
 रमायनविधिः सेव्यो विधिवत् सुममाहितैः ॥ ९० ॥

तत्र श्लोकः ।

रमायनानां संयोगाः सिद्धा भूतहितैपिणा ।
 निर्दिष्टाः प्राणकामीये मस चैवं दशर्षिणा ॥ १०१ ॥
 प्राणकामीये रमायनपादो द्वितीयः ।

अथातः करप्रचितीयं रसायनपादं व्याख्यास्याम इति
 ह्यन्नाह भगवान् श्राव्यैः ॥ १०२ ॥

करप्रचितानां यद्योक्तगुणानामामलकानामुद्धृतास्थूरां शुष्क-
 चूर्णितानां पुनर्मावे फाल्गुने वा मासे त्रिःसप्तत्यः स्वरसर्पि-
 पीतानां पुनः शुष्कचूर्णीकृतानामाढकमेकं श्रावयेत् । अथ
 जीवनीयानां हृद्यपीयानां स्तन्यजननानां शुक्रवर्द्धनानां वयः-
 म्यापनानां पृष्ट्विरचनगताश्चितीयोक्तानामामलकानां चन्द-
 नागुहधवस्त्रदिरत्रिंशत्पामनसारणाश्चाणुशुद्धिश्चानां क्षिप्ताना-
 मभयाविभीतकपिष्यनीवचाचव्यचितकविडङ्गानाञ्च ममस्ता-
 नाभाढकमेकं दशगुणेनाश्रमा माधयेत् । तस्मिन् आढकात्र-
 शेषे रमे सुप्ते तानि आमलकचूर्णानि टक्त्वा गोमयाग्निभि-
 र्गविटनगरतेजनाग्निभिर्वा माधयेत् । दाहटपनयादाम्

तमनुपदग्धमुपहृत्यायसीषु पात्रीष्वास्तीर्थं शोषयेत् । सुशुष्कं
तं कृणाजिनस्योपरि दृषदि श्लक्ष्णपिष्टमयः स्यात्वां निघापयेत्
सस्यक् । तच्चूर्णमयच्छूर्णाष्टभागसम्प्रयुक्तं मधुसर्पिर्भ्याम् अग्नि-
बन्धमभिसमीक्ष्य प्रयोजयेदिति ॥ १०३ ॥

तत्र श्लोकाः ।

एतद्रसायनं पूर्वं वशिष्ठः कश्यपोऽङ्गिराः ।
जमदग्निर्भरद्वाजी भृगुरन्ये च तद्विधाः ॥ १०४ ॥
प्रयुज्य प्रयता मुक्ताः श्रमव्याधिजराभयात् ।
यावदैच्छंस्तपस्तेपुस्तत्प्रभावान्महाबलाः ॥ १०५ ॥
तपसा ब्रह्मचर्येण ध्यानेन प्रथमेन च ।
रसायनविधानेन कालयुक्तेन चायुषा ॥ १०६ ॥
स्थिता महर्षयः पूर्वं न हि किञ्चिद्रसायनम् ।
ग्राम्याणामन्यकार्याणां सिद्धिद्याप्रयतात्मनाम् ॥ १०७ ॥
इदं रसायनं चक्रे ब्रह्मा वार्षसहस्रिकम् ।
जराव्याधिप्रथमं बुद्धीन्द्रियबलप्रदम् ॥ १०८ ॥

इति आमलकायसं रसायनम् ।

संबत्सरं पयोवृत्तिर्गवां मध्ये वसेत् सदा ।
मावित्रीं मनसा ध्यायन् ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥ १०९ ॥
संबत्सरान्ते पौषीं वा मार्घीं वा फाल्गुनीं तिथिम् ।
वराहोपवासी शुद्धश्च प्रविश्यामलकीयनम् ॥ ११० ॥
वृहत्फलाव्यमारुह्य ध्रुमं शाखागतं फलम् ।
गृहीत्वा पाणिना तिष्ठेज्जपन् ब्रह्मासृतागमात् ॥ १११ ॥
तदा ह्यवश्यममृतं वसत्यामलकी घणम् ।
शर्करा मधुकल्पानि चेह्वन्ति मृदूनि च ॥ ११२ ॥
भवन्त्यमृतसंयोगात् तानि यावन्ति भक्षयेत् ।
जीवेद्वर्षसहस्राणि तान् शनतयोवगः ॥ ११३ ॥

सौहित्यमेपां गत्वा तु भवत्यमरसन्निभः ।

स्वयञ्चास्योपतिष्ठन्ते श्रीर्वेदा वाक् च रूपिणी ॥ ११४ ॥

इति केवलामलकं रसायनम् ।

त्रिफलाया रसे मूत्रे गवां क्षारे च लावणे ।

क्रमेण चेद्गुदीक्षारे किंशुकक्षार एव च ॥ ११५ ॥

तीक्ष्णायसस्य पत्राणि वङ्गवर्णानि धापयेत् ।

चतुरङ्गलदीर्घाणि तिलोक्सेधममानि च ॥ ११६ ॥

ज्ञात्वा तान्यञ्जनाभानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।

तानि चूर्णानि मधुना रसेनामलकस्य च ॥ ११७ ॥

युक्तानि लेहवत् कुम्भे स्थितानि घृतभाविते ।

सवत्सरं निधेयानि यवपत्रे तदेव च ॥ ११८ ॥

दद्यादालोडनं मासे सर्वत्रालोडयन् बुधः ।

संवत्सरात्यये तस्य प्रयोगो मधुसर्पिणा ॥ ११९ ॥

प्रातः प्रातर्बलापेक्षी सात्स्रं जीर्णं च भोजनम् ।

प्य एव च लोहानां प्रयोगः संप्रकीर्तितः ॥ १२० ॥

अग्नेनैव विधानेन हेम्नश्च रजतस्य च ।

आयुःप्रकर्षकत् सिद्धः प्रयोगः सर्वरोगमुत् ॥ १२१ ॥

नाभिघातेर्न चातङ्गैर्जरया न च मृत्युना ।

अधृथः स्याद्भ्रजप्राणः सदा घातिबलेन्द्रियः ॥ १२२ ॥

धीमान् यश्चस्त्री वाक्सिद्धः श्रुतधारी महाबलः ।

भवेत् समां प्रयुञ्जानो नरो लौह्रसायनम् ॥ १२३ ॥

इति लौहादिरसायनम् ।

पेन्डी मत्स्याक्षिकी घ्राक्षी वचा ब्रह्मसुवर्चला ।

पिप्पल्यो लवणं हेम शङ्खपुष्पी विषं घृतम् ॥ १२४ ॥

एषां त्रियवकान् भागान् हेमसर्पिर्विषैर्विना ।

द्वौ यवौ तत्र हेम्नस्तु तिलं दद्याद्विषम्य च ॥ १२५ ॥

सर्पिषश्च पलं दद्यात् तदैकध्वं प्रयोजयेत् ।

घृतप्रभूतं सक्षीद्रं जीर्णं चान्नं प्रशस्यते ॥ १२६ ॥

जराव्याधिप्रशमनं स्मृतिमेधाकरं परम् ।

आयुष्य पौष्टिकं वक्ष्यं स्वरवर्णप्रसादनम् ॥ १२७ ॥

परमोजस्वाश्चेतत् सिद्धमेतत् रसायनम् ।

नैनं प्रशंसते ज्ञान्या नालक्ष्मीर्न विषं न रुक् ॥ १२८ ॥

श्वित्रं सकुष्ठं जठराणि गुल्माः स्नीहा पुराणो विषमञ्जरश्च ।

मेधास्मृतिज्ञानहराय रोगाः शाम्यन्त्यनेनातिबलाद्य वाताः ॥ १२९

इति ऐन्द्रीरसायनम् ।

मण्डूकपर्ण्याः स्वरसः प्रयोज्यः क्षीरेण यष्टीमधुकस्य चूर्णम् ।

रसो गुडूच्यास्तु समूलपुष्पाः कल्कः प्रयोज्यः खलु शङ्खपुष्पाः ॥ १३०

आयुःप्रदान्यामयनाशनानि बलाग्निवर्णस्वरवर्दनानि ।

मेध्यानि चैतानि रसायनानि मेध्या विशेषेण च शङ्खपुष्पी ॥ १३१

इति मेध्यरसायनानि ।

एकं षट् सप्त दश वा पिप्पलीर्मधुसर्पिषा ।

रसायनगुणान्वेषी समामेकां प्रयोजयेत् ॥ १३२ ॥

तिस्रस्त्रिसस्तु पूर्वाह्ने भुक्त्वाप्ये भोजनस्य च ।

पिप्पत्यः किंशुकचारभाविता घृतभर्जिताः ॥ १३३ ॥

प्रयोज्या मधुसर्पिर्भ्यां रसायनगुणैषिणा ।

जेतुं कासं क्षयं शोषं श्वासं हिक्कां गलामयान् ॥ १३४ ॥

अर्शांसि ग्रहणीदोषं पाण्डुतां विषमञ्जरम् ।

वैश्वर्यं पीनसं शोषं गुल्मं वातबलासकम् ॥ १३५ ॥

इति पिप्पलीरसायनम् ।

क्रमद्वया दशाहानि दशपैप्पलिकं दिनम् ।

वर्द्धयेत् पयसा सहितं तथा चापनयेत् पुनः ॥ १३६ ॥

जीर्णं जीर्णं च भुञ्जीत पष्टिकं क्षीरसर्पिषा ।

पिप्पलीनां सहस्रस्य प्रयोगोऽयं रसायनम् ॥ १३७ ॥

पिष्टास्ता वलिभिः सेव्याः शृता मध्यबलैर्नरैः ।

शीतीकृता ऋक्षबलैर्योज्या दीपामयान् प्रति ॥ १३८ ॥

दशपैषलिक. श्रेष्ठो मध्यमः पट्ट् प्रकोर्त्तिताः ।

प्रयोगी यस्त्रिपर्यन्तः स कनीयान् स चाबलैः ॥ १३९ ॥

हृंहणं स्त्र्यमायुष्यं ग्रीहौदरविनाशनम् ।

वयसः स्थापनं मेध्यं पिप्पलीनां रसायनम् ॥ १४० ॥

इति पिप्पलीवर्द्धमानं रसायनम् ।

जरणान्तेऽभयामेकां प्राग्भुक्ते द्वे त्रिभूतके ।

भुक्ता तु मधुसर्पिभ्यां चत्वार्यमलकानि च ॥ १४१ ॥

प्रयोजयेत् समामेकां त्रिफलाया रसायनम् ।

जीवेद्दर्पशतं पूर्णमजरोऽव्याधिरिव च ॥ १४२ ॥

इति त्रिफलानां रसायनम् ।

द्वैफलेनायसीं पातीं कल्केनालिपयेन्नवाम् ।

तमहोरातिक लेपं पिवेत् चौद्रोदकाप्लुतम् ॥ १४३ ॥

प्रभुतस्त्रेहमशनं जीर्णं तत्र प्रशस्यते ।

अजरोऽरुक् समाभ्यासाज्जीवेशैव समा शतम् ॥ १४४ ॥

इति त्रिफलारसायनमपरम् ।

मधुकेन तुगाक्षीर्या पिप्पल्या चौद्रसर्पिषा ।

त्रिफला सितया चापि युक्ता सिद्धं रसायनम् ॥ १४५ ॥

इति त्रिफलारसायनमपरम् ।

सर्वलोहैः सुवर्णेन वचया मधुसर्पिषा ।

विडङ्गपिप्पलीभ्याश्च त्रिफला लवणेन च ॥ १४६ ॥

संवत्सरप्रयोगेण मेधास्मृतिबलप्रदा ।

भवत्यायुष्प्रदा धन्या जरारोगनिवर्हणी ॥ १४७ ॥

इति त्रिफलारसायनमपरम् ।

अनन्तरं कपायश्च कटुपाके शिलाजतुः ।

नाल्युण्णशीतं धातुभ्यश्चतुर्भ्यस्तस्य सम्भवः ॥ १४८ ॥
हेम्नश्च रजतात् ताम्बाहरं कृष्णायसादपि ।
रसायनं तद्विधिभिस्तद्व्युत्तं तच्च रोगनुत् ॥ १४९ ॥
वातपित्तकफघ्नैस्तु निर्य्यूहैस्तत् सुभावितम् ।
बोध्योत्कर्षं परं याति सर्वैरेकैकशोऽपि वा ॥ १५० ॥
प्रक्षिप्योद्भृतमप्येनं पुनस्तत् प्रक्षिपेद्व्रसे ।
कोष्णे सप्ताहमेतेन विधिना तस्य भावना ॥ १५१ ॥
पूर्वोक्तेन विधानेन लोहैश्चूर्णिकृतैः सह ।
तत् पीतं पयसा दद्याद्दीर्घमायुः सुखान्वितम् ॥ १५२ ॥
जराव्याधिप्रशमनं देहदाढ्यंकरं परम् ।
मेधास्मृतिकरं बल्यं क्षीराशी तत् प्रयोजयेत् ॥ १५३ ॥
प्रयोगः सप्तसप्ताहास्त्रयश्चैकश्च भक्तकः ।
निर्दिष्टस्त्रिविधस्तस्य परो मध्योऽवरस्तथा ।
पलमर्बपलं कर्षो मात्रा तस्य विधा मता ॥ १५४ ॥
इति शिलाजतुप्रयोगः ।
जातेर्विशेषं सविधं तस्य वक्ष्याम्यतःपरम् ।
हेमाद्याः सूर्यसन्तप्ताः स्रवन्ति गिरिधातवः ॥ १५५ ॥
जत्वाभं सृष्टुमृत्स्नाभं यन्मलं तच्छिन्नाक्षतु ।
मधुरश्च सतिक्तश्च जवापुष्पनिभश्च यः ॥ १५६ ॥
कटुर्विपाके शीतश्च स सुवर्णस्य निखवः ।
रूप्यस्य कटुकः श्वेतः शीतः स्वादु विपच्यते ॥ १५७ ॥
ताम्रस्य बर्हिकण्ठाभग्निक्तोष्णः कटु पच्यते ।
यस्तु गुग्गुलुकाभासस्तिक्तको लवणान्वितः ॥ १५८ ॥
कटुर्विपाके शीतश्च सर्वत्रेष्टः स चायसः ।
गोमूत्रगन्धयः सर्वे सर्वकर्मसु यौगिकाः ॥ १५९ ॥
रसायनप्रयोगेषु पश्चिमस्तु विधिष्यते ।

यथाक्रमं वातपित्ते श्लेष्मपित्ते कफे त्रिषु ॥ १६० ॥

विशेषतः प्रशस्यन्ते भला हेमादिधातुजाः ।

शिलाजतुप्रयोगेषु विदाह्नीनि गुरुणि च ।

वर्जयेत् सर्वकालस्तु कुलत्यान् परिवर्जयेत् ॥ १६१ ॥

ते ह्यत्यन्तविरुडत्वादश्मनो भेदनाः परम् ।

लोके दृष्टास्ततस्तेषां प्रयोगः प्रतिषिध्यते ॥ १६२ ॥

पयांसि शुक्तानि रसाः सयूपास्तोयं समूत्रं विविधाः कषायाः
आलोडनार्थं द्विरिजस्यशस्तास्ते ते प्रयोज्याः प्रसमीक्ष्य कार्यं
न सोऽस्ति रोगो भुवि साध्यरूपः शिलाह्वयं यं न जयेत् प्रमत्त
तत्कालयोगैर्विधिभिः प्रयुक्तं स्वस्थस्य चोर्जा विपुलां ददाति ॥
१६३ ॥ १६४ ॥ इति शिलाजतुरसायनम् ।

तत्र श्लोकः ।

करप्रचितिके पादे दश षट् च महर्षिणा ।

रसायनानां सिद्धानां संयोगाः समुदाहृताः ॥ १६५ ॥

करप्रचितीये रसायनपादस्तृतीयः ।

अथात आयुर्वेदसमुत्थानीयं चतुर्थं रसायनपादं व्याख्या-
स्वाम इति हस्माह भगवानात्रेयः ॥ १६६ ॥

ऋषयः खलु कदाचिच्छालीना यायावराथ ग्राम्यीपधा-
हाराःमन्तः साम्पन्निका मन्दचेष्टा नातिकल्याणाय प्रार्थय
वभूयुः । ते सर्वासाभितिकर्तव्यतानामसमर्थाः सन्तो ग्राम्य-
यामकृतं दोषं मत्वा पूर्वनिवाममपगतग्राम्यदोषं मत्वा शिष्य
पुण्यमुदारं भध्वमगम्यमसुकृतिभिर्गङ्गाप्रभवममर-गन्धर्व यक्ष-
किन्नरानुचरितमनेकरत्ननिचयमचिन्त्याद्भुतप्रभावं ब्रह्मर्षिसिद्ध-
चारणानुचरित दिव्यतीर्थोपधिप्रभावमतिशरस्यं हिमवन्तमम-
राधिपतिगुप्तं जग्मुः भृग्वद्भिरोऽद्विवशिष्ठकश्यपागस्त्र्यपुलक्य-
वामदेवासितगौतमप्रमृतयो महर्षयः ॥ १६७ ॥

तान् इन्द्रः सहस्रदृक् अमरगुरुरवरोऽब्रवीत् स्वागतं ब्रह्मविदां
 ज्ञानतपोधनानां ब्रह्मर्षीणामस्ति ननु वो ग्लानिरप्रभावत्वं
 वैस्वर्यं वैवर्ण्यञ्च ग्राम्यवासकृतमसुखानुबन्धञ्च । ग्राम्यो हि
 वासो मूलमशस्तानां तत्कृतं पुण्यहाद्विरनुग्रहः प्रजानां स्वश-
 रीरमरत्त्रिभिः कालघायमायुर्वेदीपदेशस्य ब्रह्मर्षीणामात्मनः
 प्रजानाञ्चानुग्रहार्थमायुर्वेदमश्विनौ मद्भ्यं प्रयच्छताम् । प्रजा-
 पतिरश्विभ्याम् । प्रजापतये ब्रह्मा प्रजानामल्पमायुर्जराध्याधि-
 वहुलमसुखमसुखानुबन्धम् अल्पत्वादल्पतपोदमनियमदानाध्य-
 यनसञ्चयं मत्वा पुण्यतममायुःप्रकर्षकरं जराध्याधिप्रशमनम्
 ऊर्जस्करममृतं शिवं शरण्यमुदात्तं भवन्तो . सत्तः श्रोतुमर्हन्ति
 उपधारयितुं . प्रकाशयितुञ्च प्रजानुग्रहार्थमार्यं ब्रह्म च मैत्रीं
 कारुण्यमात्मनश्चानुत्तमं पुण्यमुदारं ब्राह्ममक्षयं कर्मेति ॥१६८॥

तत् श्रुत्वा विबुधपतिवचनसृपयः सर्व एवामरवरसृग्भि-
 स्तुष्टुवुः प्रहृष्टास्तद्वचनमभिननन्दुयेति । अयेन्द्रस्तदायुर्वेदानृतं
 ऋषिभ्यः संक्रम्योवाचेतत् सर्वमनुष्ठेयञ्च । अयञ्च शिवःकाली
 रसायनानां दिव्याद्यौषधयो हिभवतः प्रभवा प्राप्तवीर्याः ॥१६९॥

इति समुत्थानीयरसायन पादः ।

तदयथा—ऐन्द्री ब्राह्मी पयस्या क्षीरपुष्पी श्रावणी महा-
 श्रावणी शतावरी विदारी जीवन्ती पुनर्नवा नागवला स्थिरा
 वचा ऋत्वातिच्छत्वा मेदा महामेदा जीवनीयाश्चान्याः पयमा
 प्रयुक्ताः । परमासात् परममायुर्वयथ तरुणमनामयत्वं खरवर्ण-
 सम्पद्गुणपर्वयं मेधां क्षूतिमुत्तमवल्गुमिष्टाद्यांपरान् भावानाव-
 हन्ति सिद्धाः ॥ १७० ॥

इति इन्द्रोक्तं रसायनम् ।

ब्रह्मसुवर्चलानामौषधिर्यां हिरण्यक्षीरा पुष्करसहस्रपत्रा
 आदित्यपर्षी नामौषधिर्यां सूर्यकान्तेति विज्ञायते सुवर्णवर्ण-

क्षीरा सूर्यमण्डलाकारपुष्पा च । नारी नामौषधिरश्वलेति
 विज्ञायते या पुनरजसदृशपत्रा । काष्ठगोधानामौषधिर्गोध-
 कारा । सर्पा नामौषधिः सर्पाकारा । सोमो नामौषधिराजः
 पञ्चदशपर्णः स सोम इव हीयते वर्द्धते च । पद्मा नामौषधिः
 पद्माकारा पद्मरक्ता पद्मगन्धा । अजा नामौषधिरजशृङ्गीति
 विज्ञायते । नीला नामौषधिस्तु नीलक्षीरा नीलपुष्पा लताप्रतान-
 बहुला । इत्यासामष्टानामौषधिनां यां यामेवौषधिं लभते
 तस्यास्तस्याः स्वरसस्य सौहित्यं गत्वा खेहभावितायामार्द्रपलाश-
 द्रोण्यां सपिधानायां शयीत । तत्र प्रलीयते परस्मासेन पुनःपुनः
 सन्भवति । तस्यहजं पयः प्रत्यवस्थापनम् । परस्मासेन देवतानु-
 कारो भवति वयोवर्णस्वराकृतिवत्प्रभाभिः । स्वयञ्चास्य सर्व-
 वाचो गतानि प्रादुर्भवन्ति । दिव्यञ्चास्य चक्षुः श्रोत्रं भवति
 योजनसहस्रगतिर्दशवर्षसहस्राण्यायुरनुपद्रवञ्चेति ॥ १७१ ॥

इति द्वीगोप्रावेशिकरमायनम् ।

भवन्ति चात्र ।

दिव्यानामौषधिनां यः प्रभावः स भवद्भिधैः ।

शक्यः सोढुमशक्यस्तु न सोढुमकृतात्मभिः ॥ १७२ ॥

श्रीषधीनां प्रभावेण तिष्ठतां स्त्रे च कर्मणि ।

भवतां निखिलं श्रेयः सर्वमेवौषपस्यते ॥ १७३ ॥

वानप्रस्येर्गृहस्त्रैश्च प्रयतैर्नियतात्मभिः ।

शक्या श्रीषधयो क्षेताः सेवितुं विषयाभिजाः ॥ १७४ ॥

तास्तु क्षेत्रे गुणैस्तेषां मध्यमेन च कर्मणा ।

मृदुवीर्यतया तामां विधिर्ज्ञेयः स एव तु ॥ १७५ ॥

पर्यट्टं ताः प्रयोक्तुं वा येऽसमर्थाः सुखार्थिनः ।

रसायनविधिस्तेषामयमन्यः प्रशस्यते ॥ १७६ ॥

बन्धानां जीवनीयानां हृद्यपीयाथ या दश ।

धेयमः स्थापनानाञ्च खदिरस्यामनस्य च ॥ १७७ ॥
 खर्जराणां मधुकानां मुस्तानामुत्पलस्य च ।
 सद्दीकानां विडङ्गानां वचायाश्चित्रकस्य च ॥ १७८ ॥
 शतावर्थाः पयस्यायाः पिप्पल्या जोङ्गकस्य च ।
 ऋद्धा नागवलायाश्च हरिद्राया घवस्य च ॥ १७९ ॥
 त्रिफलाकण्टकार्याश्च विदार्याश्चन्दनस्य तु ।
 इचूणां शरभूलानां श्रीपखीस्तिनिगस्य च ॥ १८० ॥
 रसाः पृथक् पृथक् ग्राह्याः पलाशचार एव च ।
 एषां पलोन्मितान् भागान् पयो गव्यं चतुर्गुणम् ॥ १८१ ॥
 द्वे पात्रे तिलतैलस्य द्वे च गव्यस्य सर्पिषः ।
 तत् साध्यं सर्वमेकत्र सुसिद्धं स्नेहमुद्धरेत् ॥ १८२ ॥
 तत्रामलकचूर्णानामाढकं शतभावितम् ।
 स्वरसेनैव दातव्यं क्षीद्रस्याभिनवस्य च ॥ १८३ ॥
 शर्कराचूर्णपात्रञ्च प्रस्थमेकं प्रदापयेत् ।
 तुमाक्षीय्याः सपिप्पल्याः स्थाप्यं संभूर्ध्वितञ्च तत् ॥ १८४ ॥
 शुवी चेभार्त्तिके कुम्भे मासाहं दृतभाविते ।
 मात्मानग्निसर्मा तस्य तत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ॥ १८५ ॥
 हेमताम्रप्रवालानामयमः स्फटिकस्य च ।
 मुक्तावैदूर्यशङ्खानां चूर्णानां रजतस्य च ॥ १८६ ॥
 प्रक्षिप्य पोङ्गुं मात्रां विहायायासमैद्युनम् ।
 जीर्णं जीर्णं च भुञ्जीत पष्टिकं क्षीरसर्पिषा ॥ १८७ ॥
 सर्वरोगप्रशमनं हृद्यमायुष्यमुत्तमम् ।
 सत्त्वस्मृतिशरीराग्निबुद्धीन्द्रियबलंपदम् ॥ १८८ ॥
 परमूर्जस्करश्चैव वर्षस्वरकरं तथा ।
 विपालस्त्रीप्रशमनं सर्ववाचो गतप्रदम् ॥ १८९ ॥
 सिद्धार्थताञ्चाभिनवं पयस्य प्रजाप्रियत्वञ्च यशस्य लोके

प्रयोज्यमिच्छद्भिरिदं यथावद्रसायनं ब्राह्ममुदारवीर्यम् ॥१८०॥

इतीन्द्रोक्तं रसायनमपरम् ।

समर्थानामरोगाणां धीमतां नियतात्मनाम् ।

कुटीप्रवेशः क्षमिणां परिच्छदवतां हितः ॥ १८१ ॥

अतोऽन्यथा तु ये तेषां सोर्यमारुतिको विधिः ।

ताभ्यां श्रेष्ठतरः पूर्वं विधिः स तु सुदुष्करः ॥ १८२ ॥

रसायनविधिभ्रंशज्जायेरन् व्याधयो यदि ।

यथास्वमौषध तेषां कार्यं सुक्ता रसायनम् ॥ १८३ ॥

मत्स्यवादिनमक्रोधं निवृत्तं मद्यमैथुनात् ।

अहिंसकमनायासं प्रशान्तं प्रियवादिनम् ॥ १८४ ॥

जपशौचपरं धीरं दाननित्यं तपस्विनम् ।

देवगोत्राह्वणाचार्यगुरुवृद्धार्चने रतम् ॥ १८५ ॥

आशुशंस्यपरं नित्यं नित्यं कारुण्यवेदिनम् ।

समजागरणस्वप्ननित्यं क्षीरघृताशिनम् ॥ १८६ ॥

देशकालप्रमाणज्ञं युक्तिज्ञमनहङ्गतम् ।

शस्ताचारमसंकीर्णमध्यात्मप्रवणेन्द्रियम् ॥ १८७ ॥

उपासितारं वृद्धानामास्तिकानां जितात्मनाम् ।

धर्मशास्त्रपरं विद्यान्नरं नित्यरसायनम् ॥ १८८ ॥

गुणैरेतैः समुदितैः प्रयुङ्क्ते यो रसायनम् ।

रसायनगुणान् सर्वान् यथोक्तान् स समश्रुते ॥ १८९ ॥

यथा स्थूलमनिर्वाह्य दोषान् शारीरमानसान् ।

रसायनगुणैर्जन्तुर्युज्यते न कदाचन ॥ २०० ॥

योगा ह्यायुःप्रकर्षार्थां जरारोगनिवर्हणाः ।

मनःशरीरशुद्धानां सिध्यन्ति प्रयतात्मनाम् ॥ २०१ ॥

तदेतन्न भवेद्वाच्यं सर्वमेव हृतात्मसु ।

अरुजेभ्यो द्विजातिभ्यः शूद्रा येषु नास्ति च ॥ २०२ ॥

ये रसायनसंयोगा वृष्या योगाश्च ये मताः ।
 यच्चौषधं विकाराणां सर्वं तद्वैद्यसंश्रयम् ॥ २०३ ॥
 प्राणाचार्य्यं बुधस्तस्मात् घौमन्तं वेदपारगम् ।
 अश्विनाविव देवेन्द्रः पूजयेदतिशक्तितः ॥ २०४ ॥
 अश्विनौ देवभिपजौ यज्ञवाहाविति स्मृतौ ।
 यज्ञस्य हि शिरश्छिन्नं पुनस्ताभ्यां समाहितम् ॥ २०५ ॥
 प्रशीर्षा दशनाः पूषो नेत्रे नटे भगस्य च ।
 वज्रिणश्च भुजस्तभस्ताभ्यामेव चिकित्सितः ॥ २०६ ॥
 चिकित्सितस्तु शोतांशुर्गृहीतो राजयक्ष्मणा ।
 सोमान्निपतितश्चन्द्रः कृतस्ताभ्यां पुनः सुखी ॥ २०७ ॥
 भार्गवश्चयवनः कामी हृदः सन् विह्वलितं गतः ।
 वीतवर्णस्वरूपेतः कृतस्ताभ्यां पुनर्युवा ॥ २०८ ॥
 एतैथान्यैश्च बहुभिः कर्मभिर्भिपगुत्तमौ ।
 बभूवतुर्भृशं पूज्याविन्द्रादीनां महात्मनाम् ॥ २०९ ॥
 ग्रहाः स्तोत्राणि मन्त्राणि तथान्यानि हवीषि च ।
 धूम्राथ पशवस्ताभ्यां प्रकल्पान्ते द्विजातिभिः ॥ २१० ॥
 प्रातश्च सवने सीर्म शक्रोऽश्विभ्यां सहाश्रुते ।
 सौत्रामण्याश्च भगवानश्विभ्यां सह मोदते ॥ २११ ॥
 इन्द्राग्नी चाश्विनो चैव स्तूयन्ते प्रायशो द्विजैः ।
 स्तूयन्ते वेदवाक्येषु न तथान्या हि देवताः ॥ २१२ ॥
 अमरैरजरैस्तावद्विबुधैः साधिपैर्ध्रुवैः ।
 पूज्येते अथरैरेतस्यश्विनौ शिप्यजाविति ॥ २१३ ॥
 मृत्युव्याधिजरावश्यैर्दुःखप्रायैः सुखार्थिभिः ।
 किं पुनर्भिपजो मर्त्यैः पूज्याः स्युर्नातिशक्तितः ॥ २१४ ॥
 शीलवान् भतिमान् युक्तो द्विजातिः शास्त्रपारगः ।
 प्राणिभिर्गुरुवत् पूज्यः प्राणाचार्य्यः स हि स्मृतः ॥ २१५ ॥

विद्याममाप्ती भिषजो तृतीया जातिरुच्यते ।
 अश्रुते वैद्यशब्दं हि न वैद्यः पूर्वजन्मना ॥ २१६ ॥
 विद्यासमाप्ती ब्राह्मं वा सत्त्वमार्यमथापि वा ।
 ध्रुवमाविशति ज्ञानात् तस्माद्द्वैद्यस्त्रिजः स्मृतः ॥ २१७ ॥
 नाभिध्यायेत् चक्रोग्नेदहितं न समाचरेत् ।
 प्राणाचार्यं बुधः कश्चिदिच्छन्नायुरनित्वरम् ॥ २१८ ॥
 चिकित्सितस्तु संश्रुत्य यो वा संश्रुत्य मानवः ।
 जीपाकरोति वैद्याय नास्ति तस्येह निष्कृतिः ॥ २१९ ॥
 भिषगप्यातुरान् सर्वान् स्वसुतानिव यत्नवान् ।
 आवाधेभ्यो हि संरक्षेदिच्छन् धर्ममनुत्तमम् ॥ २२० ॥
 धर्मार्थञ्चार्यकामार्थमायुर्वेदो महर्षिभिः ।
 प्रकाशितो धर्मपरैरिच्छद्भिः स्थानमक्षरम् ॥ २२१ ॥
 नात्मार्थं नापि कामार्थमथ भूतदयां प्रति ।
 वर्तते यश्चिकित्सायां स सर्वमतिवर्तते ॥ २२२ ॥
 कुर्वते ये तु हृत्यर्थं चिकित्सापश्यविक्रयम् ।
 ते हित्वा काश्चनं राशिं पांशुराशिमुपासते ॥ २२३ ॥
 दारुणैः क्लृप्तमाणानां गदेवैवस्वतः क्षयम् ।
 क्लिप्त्वा वैवस्वतान् पाशान् जीवितञ्च प्रयच्छति ॥ २२४ ॥
 धर्मार्थमदृश्यस्तस्य दाता नैहोपलभ्यते ।
 न हि जीवितदानाद्दि दानमन्यद्विशिष्यते ॥ २२५ ॥
 परो भूतदयाधर्म इति मत्वा चिकित्साया ।
 वर्तते यः स सिद्धार्थः सुखमत्यन्तमश्रुते ॥ २२६ ॥
 तत्र शोकौ । आयुर्वेदमसुत्यानां दिव्यौषधिविधिः शुभः ।
 अमृताल्पान्तरगुणं सिद्धं रत्नरसायनम् ॥ २२७ ॥
 सिद्धेभ्यो ब्रह्मचारिभ्यो यदुवाचामरेखरः ।
 आयुर्वेदससुत्याने तत्सर्वं सम्प्रकाशितम् ॥ २२८ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

वाजीकरणम् ।—सम्प्रयोगशरमूलीयं वाजीकरणपादम् ।

वाजीकरणमन्विच्छेत् पुरुषो नित्यमात्मवान् ।

तदायत्तौ हि धर्माथौ प्रीतिश्च यश्च एव च ॥ १ ॥

पुत्रस्यायतनं ह्येतदुणाद्यैते सुताश्रयाः ।

वाजीकरणमग्रश्च चैत्रं स्त्रीया प्रहर्षिणी ॥ २ ॥

दृष्टा ह्येकैकशोऽप्यर्थाः परं प्रीतिकराः स्मृताः ।

किं पुनः स्त्रीशरीरे ये सद्वातेन व्यवस्थिताः ॥ ३ ॥

सद्वातो हीन्द्रियार्थानां स्त्रीषु नान्यत्र विद्यते ।

स्त्रयाश्रयो हीन्द्रियार्थो यः स प्रीतिजननोऽधिकः ॥ ४ ॥

स्त्रीषु प्रीतिर्विशेषेण स्त्रीष्वपत्यं प्रतिष्ठितम् ।

धर्माथौ स्त्रीषु लक्ष्मीश्च स्त्रीषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ५ ॥

सुरूपा यौवनस्या या लक्षणैर्या विभूषिता ।

या वश्या शिचिता या च सा स्त्री हृष्यतमा मता ॥ ६ ॥

नानामुक्त्या तु लोकस्य दैवयोगाच्च योषिताम् ।

त तं प्राप्य विवर्द्धन्ते नर रूपादयो गुणाः ॥ ७ ॥

वयोरूपवचोहावैर्या यस्य परमाङ्गना ।

प्रविशत्याशु हृदयं दैवाहा कर्मणोऽपि वा ॥ ८ ॥

हृदयोस्तवरूपा या या समानमनोरमा ।

समानसत्त्वा या वंश्या या यस्य प्रीतये प्रियैः ॥ ९ ॥

या पाशभूता सर्वपासिन्द्रियाणां परैर्गुणैः ।

यया वियुक्तो निस्त्रीकमरतिर्मन्यते जगत् ॥ १० ॥

यस्या ऋते शरीरं ना धत्ते शून्यमिवेन्द्रियैः ।

शोकोद्वेगारतिभयैर्यां दृष्ट्वा नाभिभूयते ॥ ११ ॥

याति र्यां प्राप्य विस्त्रम्भं दृष्ट्वा हृष्यत्यतीव याम् ।

अपूर्वाभिव यां याति नित्यं हर्षातिवेगतं ॥ १२ ॥

गत्वा गत्वापि बहुशी यां तमिं नैव गच्छति ।
 मा स्तो हृष्यतमा तस्य नानाभावा हि मानवाः ॥ १३ ॥
 अतुल्यगोवां हृष्याच्च प्रहृष्टां निरुपद्रवाम् ।
 गृह्णन्तां ब्रजेन्नारीमपत्यार्थीं निरामयः ॥ १४ ॥
 अच्छायथैकशाख्य निष्फलय यथा द्रुमः ।
 अनिष्टगन्धथैकथ निरपत्यस्तथा नरः ॥ १५ ॥
 चित्रदीपः सरः शुष्कमधातुर्धातुसन्निभः ।
 निष्प्रजरतृणपुलीति ज्ञातव्यः पुरुपाकृतिः ॥ १६ ॥
 अप्रतिष्ठय मग्नय शून्यथैकेन्द्रियय ना ।
 मन्तव्यो निष्क्रियथैव यस्यापत्यं न विद्यते ॥ १७ ॥
 बहुमूर्त्तिर्वहुमुखो बहुब्यूहो बहुक्रियः ।
 बहुचक्षुर्वहुज्ञानो बहुआत्मा च बहुप्रजः ॥ १८ ॥
 मङ्गल्योऽयं प्रशस्तोऽयं धन्योऽयं वीर्यवानयम् ।
 बहुशाखोऽयमिति च स्तूयते ना बहुप्रजः ॥ १९ ॥
 प्रीतिबलं सुखं वृत्तिर्विस्तारो विभवः कुलम् ।
 यशो लोकाः सुखोदकास्तुष्टियापत्यसंश्रिता ॥ २० ॥
 तस्मादपत्यमन्विच्छन् गुणांश्चापत्यसंश्रितान् ।
 वाजीकरणनित्यः स्यादिच्छेत् कामसुखानि च ॥ २१ ॥
 उपभागसुखान् मिद्वान् वीर्यापत्यविवर्द्धनान् ।
 वाजोकरणसंयोगान् प्रवक्ष्याम्यत उत्तरम् ॥ २२ ॥
 शरमूलेक्षुमूलानि काण्डेक्षुं सेक्षुवानिकम् ।
 यतावरीं पयस्यां च विदारीं कण्टकारिकाम् ॥ २३ ॥
 जीवन्तीं जीवकं मेदां वीराश्चर्पभकं वसन्तम् ।
 ऋदिं गोक्षुरकं राक्षामालगुतां पुनर्नवाम् ॥ २४ ॥
 पृथक् त्रिपलिकान् कृत्वा भाषाणामाढ़कं नवम् ।
 विपाचयेज्जलद्रोणे चतुर्भागश्च शोषयेत् ॥ २५ ॥

तत्र पेद्याणि मधुक द्राक्षां फल्गूनि पिप्पलीम् ।
 आत्मगुप्तां मधूकानि खर्जूरानि शतावरीम् ॥ २६ ॥
 विदार्यामलकेक्षूणं रसस्य च पृथक् पृथक् ।
 सर्पिषश्चाठकं दद्यात् चीरद्रोणञ्च तद्विपक् ॥ २७ ॥
 साधयेद् दृढशेषञ्च सपूरतं योजयेत् पुनः ।
 शर्करायास्तुगाचीर्याचूर्णैः प्रथोन्मितैर्भिषक् ॥ २८ ॥
 पलैश्चतुर्भिर्मागध्याः पलेन भरिचस्य च ।
 त्वगेलाकेगराणाञ्च चूर्णैरर्द्धपलीन्मितैः ॥ २९ ॥
 मधुनः कुडवाभ्याञ्च द्वाभ्यां तत् कारयेद् भिषक् ।
 धलिका मुडिकाः कृत्वा ता यथाग्निं प्रयोजयेत् ॥ ३० ॥
 एष हृष्यः परो योगो वृंहणी बलवर्धनः ।
 अनेनाश्व द्वयोदीर्णो लिङ्गमर्ययति स्त्रियाम् ॥ ३१ ॥
 इति वृंहणीगुडिका ।

मापाणामात्मगुप्ताया वीजानामाठकं नवम् ।
 जीवकर्पभकी वीरां मिदामृद्धिं शतावरीम् ॥ ३२ ॥
 मधूकश्चाश्वगन्धाञ्च साधयेत् कुडवोन्मिताम् ।
 रसं तस्मिन् दृढप्रस्थं गव्यं दशगुणं पयः ॥ ३३ ॥
 विदारोणा रसप्रस्थं प्रस्थमिचुरसस्य च ।
 टत्त्वार मृद्गग्निना साध्यं मिदं सर्पिर्निधाययेत् ॥ ३४ ॥
 शर्करायास्तुगाचीर्याः क्षीद्रस्य च पृथक् पृथक् ।
 भागांश्चतुष्पलांस्तत्र पिप्पल्याद्यावपेत् पलम् ॥ ३५ ॥
 यत् पूर्वमतो स्त्रीदा ततोऽन्नमुपयोजयेत् ।
 य इच्छेदक्षयं शूक्रं शोफसयोत्तमं बलम् ॥ ३६ ॥
 इति वाजीकरणं दृढम् ।

शर्करामापविटनास्तुगाचीरीपयो दृढम् ।
 गोधूमचूर्णपट्टीनि सर्पिषुत्कारिकां पचेत् ॥ ३७ ॥

तां नातिपक्वां मृदितां कौक्कुटे मधुरे रसे ।
 सुगन्धे प्रक्षिपेदुष्णं यथा सान्द्रीभवेद्रसः ॥ ३८ ॥
 एष पिण्डरसो हृष्यः पौष्टिको बलवर्धनः ।
 अनेनाश्व इवोदीर्णो बली लिङ्गं समर्पयेत् ॥ ३९ ॥
 शिखितित्तिरिहंसानामेवं पिण्डरसो मतः ॥

इति वाजीकरणपिण्डरसाः ।

घृतं मापान् सवस्ताण्डान् साधयेन्माहिषे रसे ।
 भर्जयेत् तं रसं पूतं फलाम्बुं नवसर्पिषि ॥ ४० ॥
 द्रूपत् सलवणं युक्तं धान्यजीरकनागरैः ।
 एष हृष्यश्च बल्यश्च वृंहणश्च रसोत्तमः ॥ ४१ ॥

इति हृष्यरसाः ।

चटकांस्तित्तिरिरसे तित्तिरीन् कौक्कुटे रसे ।
 कुक्कुटान् कार्हिणरसे ह्रांसे वर्हिणमेव च ॥ ४२ ॥
 नवसर्पिषि सन्तप्तान् फलाम्बुान् कारयेद्रसान् ।
 मधुरान् वा यथासाक्यं गन्धाद्यान् बलवर्धनान् ॥ ४३ ॥

इति अन्य हृष्यरसाः ।

दक्षिं चटकमांसानां गत्वा योऽनुपिवेत् पयः ।
 न तस्य लिङ्गशैथिल्यं स्यान्न शुक्रचयो निशि ॥ ४४ ॥

इति हृष्य मांसाः ।

मापयूपेण यो भुङ्क्ता घृताद्यं पष्टिकौदनम् ।
 पयः पिवति रात्रिं स कृत्स्नां जागर्त्त वेगवान् ॥ ४५ ॥

इति हृष्यमापः ।

न ना स्वपिति रात्रीषु निस्तब्धेन च शेफसा ।
 दप्तः कुक्कुटमांसानां भृष्टानां नक्ररेतमि ॥ ४६ ॥

इति हृष्य शुक्ररसः ।

निःसाध्य मत्स्याण्डरसं भृष्टं सर्पिषि भक्षयेत् ।

हंसवर्हिणदक्षाणि चैवमण्डानि भक्षयेत् ॥ ४७ ॥

इत्यन्यो हृष्यरसः ।

स्रोतःसु शुभेष्वमले शरीरे हृष्यं यदा ना मितमस्ति काले ।

हृष्यायते तेन परं मनुष्यस्तदहंशैव बलप्रदञ्च ॥ ४८ ॥

तस्मात् पुरा शोधनमेव कार्यं बलानुरूपं न हि सिद्धियोगाः ।

सिध्यन्ति देहे मलिने प्रयुक्ताः क्लिष्टे यथा वाससि रागयोगा ४९

तत्र श्लोकौ ।

वाजीकरणसामर्थ्यं क्षेत्रं स्त्रो यस्य चैव या ।

ये दोषा निरपत्यानां गुणाः पुत्रवताञ्च ये ॥ ५० ॥

उक्तास्ते शरमूलीये पादे पुष्टिबलप्रदाः ।

दश पञ्च च संयोगो वीर्यापत्यविवर्धनाः ॥ ५१ ॥

शरमूलीये वाजीकरणपादः प्रथमः ।

अथात आसिक्तचीरीयं द्वितीयं वाजीकरणपादं व्याख्या-
स्याम इति हस्माद् भगवानात्रेयः ॥ ५२ ॥

आसिक्तचीरमापूर्णमगृष्कं शुद्धपष्टिकम् ।

उदूखले समापोष्य पीडयेत् चीरमर्दितम् ॥ ५३ ॥

क्षुषं विमृदितं चीरे पीडयेत् सुसमाहित ।

गृहीत्वा त रसं पूत गव्येन पयसा सह ॥ ५४ ॥

धीजानामात्मगुप्ताया धान्यमापरसेन च ।

बलायाः सूर्पपथ्योश्च जीवन्त्या जीवकस्य च ।

ऋद्धार्पभककाकोली श्वदंष्ट्रा मधुकस्य च ॥ ५५ ॥

शतावरीया विदार्याश्च द्राक्षाण्डर्जूरपीरपि ।

सयुक्तं सार्वया वैद्यः साधयेत् तत्र चापपेत् ॥ ५६ ॥

तुगाचीर्याः ममापाणां शालीना पष्टिकस्य च ।

गोधूमानाञ्च चूर्णानि यैः स सान्द्रीभवेद्रसः ॥ ५७ ॥

सान्द्रीभूतञ्च त कुर्यात् प्रभृतमधुशर्करम् ।

गुड़िका वदरैस्तुल्या ताय सर्पिषि भर्जयेत् ॥ ५८ ॥

ता यथाग्नि प्रयुञ्जानः क्षीरमांसरसाशनः ।

पश्यत्यपत्यं विपुलं वृद्धोऽप्यात्मजमक्षयम् ॥ ५९ ॥

इति अपत्यकरा पष्टिकादिगुड़िका ।

चटकानां सहंसानां दक्षाणां शिखिनां तथा ।

शिगुमारस्य नक्रस्य भिषक् शुक्राणि संहरेत् ॥ ६० ॥

गव्यं सर्पिर्वराहस्य कुलिङ्गस्य वसामपि ।

पष्टिकानाञ्च चूर्णानि चूर्णं गोधूममेव च ॥ ६१ ॥

एभिः पूपलिकाः कार्याः शङ्कुत्यो वर्तिकास्तथा ।

पूपाधानाय विविधा भक्ष्याद्यान्ये पृथग्विधाः ॥ ६२ ॥

एषां प्रयोगाद्गच्छाणां स्तब्धेनापूर्णरतसा ।

शेफसा वाजिवद् याति यावदिच्छं स्त्रियो नरः ॥ ६३ ॥

इति वृष्यपूपलिकयोगः ।

आत्मगुप्ताफलं मापः खर्जूराणि शतावरीम् ।

शृङ्गाटकानि मृद्धीकां साधयेत् प्रस्थसम्मिताम् ॥ ६४ ॥

क्षीरप्रस्थं जलप्रस्थं एतत् प्रस्थावशेषितम् ।

गुह्नेन वाससा पूतं योजयेत् प्रसृतैस्त्रिभिः ॥ ६५ ॥

शर्करायास्तुगाक्षीर्याः सर्पिषोऽभिनवस्य च ।

तत् पाययेत् सक्षौद्रं पष्टिकान्त्रञ्च भोजयेत् ॥ ६६ ॥

जरापरीतोऽप्यवलो योगिनानेन विन्दति ।

नरोऽपत्यं सुविपुलं युवैव च स ह्वयति ॥ ६७ ॥

इति अपत्यकरः स्वप्नः ।

खर्जूरीमस्तकं मापान् पयस्यां मद्यतावरीम् ।

खर्जूराणि मधुकानि मृद्धीकामजडाफलम् ॥ ६८ ॥

पलोन्मितानि भतिमान् साधयेत् मलिलादके ।

तेन पादावशेषेण क्षीरप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ६९ ॥

क्षीरशेषेण तेनाद्यात् घृताढ्यं षष्टिकौटनम् ।
मशर्करेण संयोग एष हृथ्यः धरं स्मृतः ॥ ७० ॥

इति हृथ्यक्षीरम् ।

जीवकर्षभकौ मेदां जीवन्तीं श्रावणीद्वयम् ।
खर्जूरं मधुकं द्राक्षं पिप्पलीं विश्वभेषजम् ॥ ७१ ॥
शृङ्गाटकीं विदारीञ्च नवं सर्पिः पयो जलम् ।
सिद्धं घृतावशेषं तच्छर्करा क्षौद्रपादिकम् ॥ ७२ ॥
षष्टिकान्नेन संयुक्तमुपयोज्यं यथा बलम् ।
हृथ्यं बल्यञ्च वर्णञ्च कण्ठं वृंहणमुत्तमम् ॥ ७३ ॥

इति हृथ्यघृतम् ।

दध्नः सरं शरच्चन्द्रमन्निभं दोषवर्जितम् ।
शर्कराक्षौद्रमरिचैस्तुगाक्षीर्याद्य बुद्धिमान् ॥ ७४ ॥
युक्त्या युक्तं सुसूक्ष्मैलं नवे कुम्भे शची पटे ।
भार्जितं प्रक्षिपेच्छीते घृताढ्ये षष्टिकौटने ॥ ७५ ॥
पिबेन्मात्रं रसालायास्त भुक्त्वा षष्टिकौटनम् ।
वर्णस्वरबलोपेत. पुमांस्तेन हृषायते ॥ ७६ ॥

इति हृथ्यदध्यादि ।

चन्द्रांशुकल्पं पयसा घृताढ्यं षष्टिकौटनम् ।
शर्करामधुसंयुक्तं प्रयुञ्जानो हृषायते ॥ ७७ ॥

इति हृथ्यदुग्धादि ।

तप्ते सर्पिषि नक्राण्डं ताम्रचूडाण्डमिश्रितम् ।
युक्तं षष्टिकचूर्णेन सर्पिषाभिनवेन च ॥ ७८ ॥
पक्त्वा पूषलिकाः खादेद्द्वारुणीमण्डपो नरः ।
य इच्छेदश्ववहन्तुं प्रमेक्तुं गजवच्च यः ॥ ७९ ॥

इति नक्राण्डपाकहृथ्ययोगः ।

भवन्ति चात्र ।

आसिक्तचीरिके पांटे ये योगाः परिकीर्त्तिताः ।

अष्टावपत्यकामैस्ते प्रयोज्याः पौरुषार्थिभिः ॥ ८० ॥

एतैः प्रयोगैर्विविधैर्वपुमान् स्नेहीपपन्नो बलवर्णयुक्तः ।

हृषान्वितो वाजिवदष्टवर्षी भवेत् समर्थश्च वराङ्गनासु ॥ ८१ ॥

यद्यच्च किञ्चिन्नसः प्रियं स्याद् रम्या वनान्ताः पुलिनानि शैला
इष्टाः स्त्रियो भूषणगन्धमाल्यं प्रिया वयस्यांश्च तदत्र योगम् ॥ ८२ ॥

आसिक्तचीरिके वाजीकरणपादो द्वितीयः ।

अघातो मापपर्णतृतीयं वाजीकरणपादं व्याख्यास्यामः
इति हस्माह मगवानात्रेयः ॥ ८३ ॥

सापपर्णभृतां धेनुं गृष्टिं पुष्टां चतुःस्तनीम् ।

समानवर्णवत्साञ्च जीववत्साञ्च बुद्धिमान् ॥ ८४ ॥

रोहिणीमथवा क्षण्याभूर्द्धृङ्गीमदारुणाम् ।

इच्छादामर्जुनादां वा सान्द्रचीराञ्च धारयेत् ॥ ८५ ॥

केवलन्तु पयस्तस्याः शृतं वाशृतमेव वा ।

शर्करामधुसर्पिर्भिर्युक्तं तद्वप्यमुत्तमम् ॥ ८६ ॥

शुक्रलैर्जीवनीयैश्च हृङ्गणैर्बलवर्धनैः ।

चीरसञ्जनमैथैव पयः मिदं पृथक् पृथक् ॥ ८७ ॥

युक्तं गोधूमचूर्णेन सहृतचौद्रशर्करम् ।

पर्यायेण प्रयोक्तव्यमिच्छता शुक्रमक्षयम् ॥ ८८ ॥

भटां पयस्यां जीवन्तीं विटारीं कण्टकारिकाम् ।

श्वदंशं चीरिकां मापान् गोधूमान् शान्तिपट्टिकान् ॥ ८९ ॥

पयस्यर्दोदके पक्ता कार्पिकानादकोन्मिते ।

विवर्जयेत् पयःशेषं तत् पूतं चौद्रसर्पिषा ॥ ९० ॥

युक्तं मशर्करं पीत्स्वां हृद्दः मासतिकोऽपि वा ।

विपुलं लभतेऽपत्यं युवेव च स ह्यप्यति ॥ ९१ ॥

मण्डलैर्जातरूपस्य तस्या एव पयः शृतम् ।
 अपत्यजननं सिद्धं मष्टतक्षीद्रशर्करम् ॥ ८२ ॥
 त्रिंशत् सुपिष्टाः पिप्पल्यः प्रकुञ्चे तैलसर्पिषोः ।
 मृदा शर्कराः क्षीद्राः क्षीरधारावदोहिताः ॥ ८३ ॥
 पीत्वा यथावलक्षोद्धं षष्टिकं क्षीरसर्पिषा ।
 भुक्त्वा न रात्रिमस्तथ्यं लिङ्गं पश्यति नाक्षरम् ॥ ८४ ॥
 श्वदंश्याया विदार्याश्च रसे क्षीरचतुर्गुणे ।
 घृताव्यः साधितो हृष्यो माषषष्टिकपायसः ॥ ८५ ॥
 फलानां जीवनीयानां स्निग्धानां रुचिकारिणाम् ।
 कुडवश्चूर्णितानां स्यात् स्वयंगुप्ताफलस्य च ॥ ८६ ॥
 कुडवश्चैव माषाणां द्वौ द्वौ च तिलमुद्गयोः ।
 गोमूमशालिचूर्णानां कुडवः कुडवो भवेत् ॥ ८७ ॥
 सर्पिषः कुडवश्चैकस्तत्सर्वं क्षीरसंयुतम् ।
 पक्त्वा पूषलिकाः खादेद्द्वयः सूर्यदि योषितः ॥ ८८ ॥
 घृतं शतावरीगर्भं क्षीरे दशगुणे पचेत् ।
 शर्करापिप्पलीक्षीद्रयुक्तं तद्दृश्यमुत्तमम् ॥ ८९ ॥
 कर्षं मधुकचूर्णस्य घृतक्षीद्रसमांशिकम् ।
 प्रयुङ्क्ते यः पयश्चानु नित्यवेगः स ना भवेत् ॥ ९० ॥
 घृतक्षीराशनो निर्भीर्निर्व्याधिर्नित्यगो मुवा ।
 सङ्कल्पप्रवणो नित्यं नरः स्त्रीषु हृषायते ॥ ९१ ॥
 कृतैककृत्याः सिद्धार्था ये चान्योन्यानुवर्तिनः ।
 कलासु वगह्या ये तुल्याः सत्त्वेन वयसा च ये ॥ ९२ ॥
 कुलमाहात्मादाक्षिण्यशीलशीचसमन्विताः ।
 ये कामनित्या ये हृष्टा ये विमोक्ता गतत्रय्याः ॥ ९३ ॥
 ये तुल्यशीला ये भुक्त्वा ये प्रिया ये प्रियंवदाः ।
 तैर्नरः सह विश्रब्धः सुवयस्यैर्हृषायते ॥ ९४ ॥

अभ्यङ्गेत्सादनस्नानगन्धमान्यविभूषणैः ।

गृह्णगव्यामनसुखैर्वासीभिरहृतैः प्रियैः ॥ १०५ ॥

विरुद्धानां कृतैरिष्टैः स्त्रीणाञ्चाभरणस्वनैः ।

संसाहनेनैर्वस्त्रीणामिष्टानाञ्च हृषायते ॥ १०६ ॥

मत्तद्विरेफाचरिताः सपद्माः मलिलाशयाः ।

जात्युत्पलसुगन्धीनि शीतगर्भगृह्णाणि च ॥ १०७ ॥

नद्यः फेनोत्तरीयाश्च गिरयो नीलसानवः ।

उद्वतिर्नीलमेघानां रम्यचन्द्रोदया निशाः ॥ १०८ ॥

वायवः सुस्रसंस्पर्शाः कुमुदाकारगन्धिनः ।

रतिभोगक्षमा रात्रयः सङ्कोचा गुरुवस्रभाः ॥ १०९ ॥

सुखाः महायाः परपुष्टयुष्टाः फुल्ला वनान्ता विशदाश्रयानां ।

यान्धर्वशब्दाश्च सुगन्धमाल्याः सत्त्वं विशालं निरुपद्रवञ्च ॥ ११० ॥

मिहार्यता चाभिनवश्च कामः स्त्री चायुधं सर्वमिहात्मजस्य ।

षयो नयं जातमदश्च कालो हर्षस्य योनिः परमा नराणाम् ॥ १११ ॥

भयति चात्र ।

प्रहर्षयोनयो योगा व्याख्याता दश पञ्च च ।

मापपर्णद्वितीयोऽस्मिन् पादे शुक्रबलप्रदाः ॥ ११२ ॥

मापपर्णनामद्वितीयो वाजीकरणपादः ।

अथात' पुमान्जातबलादिकं चतुर्थं वाजीकरणपाद
व्याख्यास्याम इति हस्माह भगवानात्रेयः ॥ ११३ ॥

पुमान् यथा जातबलो यावदिच्छं स्त्रियो व्रजेत् ।

यथा चापत्यवान् सद्यो भवेत् तदुपदेक्ष्यते ॥ ११४ ॥

न हि जातबलाः सर्वे नराद्यापत्यभागिनः ।

वृहच्छरीरा बलिनः सन्ति नारीयु दुर्बलाः ॥ ११५ ॥

सन्ति चाम्प्रायुषः स्त्रीयु बलवन्तो बहुप्रजाः ।

प्रकृत्या च वराः सन्ति सन्ति चामयदुर्बलाः ॥ ११६ ॥

नराद्यटकवत् केचित् व्रजन्ति बहुशः स्त्रियम् ।
 गजवच्च प्रसिञ्चन्ति केचिन्न बहुगामिनः ॥ ११७ ॥
 कामयोगवलाः केचित् केचिदभ्यसनध्रुवाः ।
 केचित् प्रयत्नैर्वाह्यन्ते वृषाः केचित् स्वभावतः ॥ ११८ ॥
 तस्मात् प्रयोगान् वक्ष्यामो दुर्बलानां बलप्रदान् ।
 सुखोपभोगान् वल्लिनां भूयश्च बलवर्द्धनान् ॥ ११९ ॥
 पूर्वं शुद्धशरीराणां निरूहान् सानुवासनान् ।
 बलापेक्षी प्रयुञ्जीत शुक्रापत्यादिवर्द्धनान् ॥ १२० ॥
 घृततैलरसचीरशर्करामधुसंयुताः ।

वस्तयः संविधातव्याः चीरमांसरसाशिनाम् ॥ १२१ ॥
 पिष्ट्वा बराहमांसानि दत्त्वा मरिचसैन्धवे ।
 कौलवदगुडिकाः कृत्वा तप्ते सर्पिपि भर्जयेत् ॥ १२२ ॥
 भर्जनस्तन्नितास्तय प्रक्षेप्याः कौक्कुटे रसे ।
 घृताद्ये गन्धपिशुने दधिदाडिमसाधिते ॥ १२३ ॥
 यथा न भिन्द्याद्गुडिकास्तथा तं साधयेद्रसम् ।
 त पिवन् भक्षयंस्ताद्य सभते शुक्रमक्षयम् ॥ १२४ ॥

इति वृष्या मांसगुडिका ।

मांसानामेवमन्येषां मेघानां कारयेद्भिषक् ।
 गुडिकाः सुरसास्तासां प्रयोगः शुक्रवर्द्धनः ॥ १२५ ॥
 माषानद्भुरितान् शुद्धान् निस्तुपान् साजडाफलान् ।
 घृताद्ये माहिपरसे दधिदाडिमसाधिते ॥ १२६ ॥
 प्रक्षिपेन्मात्रया युक्तो धान्यजीरकनागरैः ।
 पीतो भुक्तश्च सरसः कुरुते शुक्रमक्षयम् ॥ १२७ ॥

इति वृष्यो माहिपरसः ।

आर्द्राणि मत्स्यमांसानि भृष्टाश्च शफरीश्च ना ।
 तप्ते सर्पिपि त्खासदेयः गच्छेत् स्त्रीषु न क्षयम् ॥ १२८ ॥

घृतभृष्टान् रसे छागे रोहितान् फलसाधिते ।
 अनुपीतरमान् सिद्धानपत्वार्यीं प्रयोजयेत् ॥ १२८ ॥
 इति गर्भाधानकरो योगः ।

कुट्टकं मत्स्यमांसानां हिङ्गुसैन्धवधान्यकैः ।
 युक्तं गोधूमचूर्णेन घृते पूपलिकाः पचेत् ॥ १३० ॥
 माहिषे च रसे मत्स्यान् क्षिग्धास्त्रलवणान् पचेत् ।
 रसे चानुगते मांसं पीययेत् तत्र चावपेत् ॥ १३१ ॥
 मरिचं जीरकं धान्यमल्पं हिङ्गु नवं घृतम् ।
 मापपूपलिकानां तद्गर्भार्थमुपकल्पयेत् ॥ १३२ ॥
 एतौ पूपलिकायोगौ हृंहणौ बलवर्धनौ ।
 हर्षमीभाग्यजननौ परं शक्राभिवर्धनौ ॥ १३३ ॥

इति हृथ्यौ पूपलिकायोगौ ।

मापात्मगुप्ता गोधूमशालिपष्टिपैष्टिकम् ।
 शर्कराया विदार्याश्च चूर्णमित्तुरसस्य च ॥ १३४ ॥
 मंथोन्य मसृणे चीरे घृते पूपलिकाः पचेत् ।
 पयोऽनुपानास्ताः शीघ्रं कुर्वन्ति हृषतां परम् ॥ १३५ ॥
 इति हृथ्या मापादिपूपलिकाः ।

शर्करायास्तुलैका स्यादेका गव्यस्य सर्पिषः ।
 प्रस्थो विदार्याचूर्णम्य पिप्पल्याः प्रस्थ एव च ॥ १३६ ॥
 अर्द्धाढकं तुगाचीर्याः क्षौद्रस्याभिनवस्य च ।
 तत्सर्वं सूर्च्छितं तिष्ठेन्नार्त्तिके घृतभाजने ॥ १३७ ॥
 मातामग्निममां तस्य प्रातः प्रातः प्रयोजयेत् ।
 एष हृथ्यः परं योगो धन्यो हृंहण एव च ॥ १३८ ॥
 इति हृथ्ययोगः ।

गतावर्या विदार्याश्च तथा मापात्मगुप्तयोः ।
 श्वदंश्यायाश्च निष्काशानश्चलेषु पृथक् पृथक् ॥ १३९ ॥

साधयित्वा घृतप्रस्थं पयस्यष्टगुणे पुनः ।

शर्करामधुसंयुक्तमपत्यार्यो प्रयोजयेत् ॥ १४० ॥

इति षपत्यकरं घृतम् ।

घृतपात्रं शतगुणे विदारीस्वरसे पचेत् ।

सिद्धं पुनः शतगुणे गव्ये पयसि साधयेत् ॥ १४१ ॥

शर्करायास्तुगाचीर्याः क्षौद्रस्येक्षुरसस्य च ।

पिप्पल्याः सज्जङ्गायाश्च भागैः पादांशिकैर्युतम् ॥ १४२ ॥

गुडिकाः कारयेद्देवो यथा स्थूलमुडुम्बरम् ।

तासां प्रयोगात् पुरुषः कुलिङ्ग इव हृष्यति ॥ १४३ ॥

इति वृष्यगुडिका ।

सितोपलापलशतं तदङ्गं नवसर्पिषः ।

क्षौद्रपादेन संयुक्तं साधयेज्जलपादिकम् ॥ १४४ ॥

सान्द्रं गोधूमचूर्णानां पादं स्त्रीणं शिलातले ।

शुचौ श्लक्ष्णे समुक्तीर्थं मर्दनेनोपपादयेत् ॥ १४५ ॥

शुद्धा उत्कारिकाः कार्य्याश्चन्द्रमण्डलसन्निभाः ।

तासां प्रयोगाद्भजवन्नारीः सन्तर्पयेन्नरः ॥ १४६ ॥

इति वृष्या लसिका ।

यत् किञ्चिन्मधुरं स्निग्धं जीवनं वृंहणं गुरु ।

हर्षणं मनसश्चैव सर्वं तद्वृष्यमुच्यते ॥ १४७ ॥

द्रव्यैरेवंविधैस्तस्माद्भावितः प्रमदां व्रजेत् ।

आत्मवेगेन चोदीर्णः स्त्रीगुणैश्च प्रहर्षितः ॥ १४८ ॥

गत्वा स्नात्वा पयः पीत्वा रसं क्षानुशयीत ना ।

तथास्थाप्यायते भूयः शकञ्च बलमेव च ॥ १४९ ॥

यथा मुकुलपुष्पस्य सुगन्धो नोपलभ्यते ।

लभ्यते तद्विकाशात् तु तथा शुकं हि देहिनाम् ॥ १५० ॥

नर्त्तं वै षोडशादृषात् सप्तत्याः परतो न च ।

आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति ॥ १५१ ॥
 अतिवालो ह्यमम्पूर्णसर्वधातुः स्त्रियो व्रजन् ।
 उपतप्येत सहसा तडागमिव काजलम् ॥ १५२ ॥
 शृङ्करुचं यथा काष्ठं जन्तुजग्धं विजर्जरम् ।
 सृष्टमागु विगीर्येत तथा वृद्धः स्त्रियो व्रजन् ॥ १५३ ॥
 जरया चिन्तया शृङ्गं व्याधिभिः कर्मकर्षणात् ।
 क्षयं गच्छत्यनशनात् स्त्रीणाञ्जातिनिषेवणात् ॥ १५४ ॥
 क्षयाद्भयादविश्रम्भाच्छोकात् स्त्रीदोषदर्शनात् ।
 नारीणामरसज्ञत्वाटभिचारादसेवनात् ॥ १५५ ॥
 तप्तम्यापि स्त्रियो गन्तुं न शक्तिरुपजायते ।
 देहमत्त्ववनापेक्षी हर्षः शक्तिश्च हर्षजा ॥ १५६ ॥
 रस इक्षी यथा दधि सर्पिर्मूलं तिले यथा ।
 सर्वदानुगतं देहे शृङ्गं मंशुर्गने तथा ॥ १५७ ॥
 तत् स्त्रीपुरुषसंयोगे चेष्टामंशुपपीडनात् ।
 शृङ्गं प्रच्ययते स्यानाज्जनमाद्रात् षटादिव ॥ १५८ ॥
 हर्षात् तर्षात् भरत्याश्च पैच्छिम्याद्दौग्वाटपि ।
 अगुश्वत्वात् मीघमाश्व द्रुतत्वाम्भारुतस्य च ॥ १५९ ॥
 षटाभ्य एभ्यो हितुभ्यः शृङ्गं देहात् प्रसिष्यते ।
 चरतो विश्वरूपस्य रूपं द्रव्यं यदुच्यते ॥ १६० ॥
 वरुणं मधुरं सिन्धुमपिषरं गुरु पिच्छिलम् ।
 शृङ्गं वक्षु च यच्छृङ्गं फलवत् सदसंगयम् ॥ १६१ ॥
 दिन नारीषु भामर्ष्यं यार्जावत्प्रभते नरः ।
 व्रजेशाभ्यधिर्जं दिन यार्जाकरणमेव तत् ॥ १६२ ॥
 तत्र श्रीर्की ।
 हितुयोर्गोपदेऽप्य योगा द्वादश शोचमाः ।
 यत् पूर्वं मंशुनात् सिध्यं शिष्यं यश्चेष्टुनादमु ॥ १६३ ॥

यदा न सेव्याः प्रमदाः कृत्स्नः शुक्रविधिय रः ।

निरुक्तञ्चेह निर्दिष्टं पुमान् जातवलादिके ॥ १६४ ॥

इति वाजोकरणाध्याय, समाप्तः ।

तृतीयोऽध्यायः ।—ज्वरचिकित्सितोऽध्यायः ।

विज्वरं ज्वरसन्देहं पर्यपृच्छत् पुनर्वसुम् ।

विविक्ते शान्तमाभीनमग्निवेशः कृताञ्जलिः ॥ १ ॥

देहेन्द्रियमनस्तापी सर्वरोगायजो वली ।

ज्वरः प्रधानं रोगाणामुक्तो भगवता पुरा ॥२॥

तस्य प्राणिसपक्षस्य भुपस्य अक्षयोद्धी ।

प्रकृतिञ्च प्रवृत्तिञ्च प्रभावं कारणानि च ॥ ३ ॥

पूर्वरूपमधिष्ठानं बलकालात्मलक्षणम् ।

व्यासतो विधिभेदञ्च पृथग्भिन्नस्य चाकृतिम् ॥४॥

लिङ्गमामस्य जीर्णस्य चोपधं सक्रियाक्रमम् ।

विमुञ्चतः प्रशान्तस्य चिह्नं यच्च पृथक् पृथक् ॥५॥

ज्वरावशिष्टो रक्ष्यश्च यावत्कालं यतो यतः ।

प्रशान्तः कारणैर्यञ्च पुनरावर्त्तते ज्वरः ॥ ६ ॥

याथापि पुनरावृत्तिं क्रियाः प्रशमयन्ति तम् ।

जगद्वितार्यं तत्सर्वं भगवन् ! वक्तुमर्हसि ॥ ७ ॥

तदग्निवेशस्य वचो निशम्य गुरुरब्रवीत् ।

ज्वराधिकारे यद्वाच्यं तत् सौम्य । निखिलं शृणु ॥ ८ ॥

ज्वरो विकारो रोगश्च व्याधिरातङ्ग एव च ।

एकार्यनामपर्यायैर्विविधैरभिधीयते ॥ ९ ॥

तस्य प्रकृतिरुद्दिष्टा दोषाः शारीरमानसा ।

देहिने न हि निर्दोषं ज्वरः समुपसेयते ॥ १० ॥

त्रयस्तमो ज्वरः याप्सा मृत्युयोत्तोऽयमात्मलः ।

कर्मभिः क्लिश्यमानानां पञ्चत्वप्रत्ययात् नृणाम् ॥११॥
 इत्यस्य प्रकृतिः प्रोक्ता प्रवृत्तिस्तु परिग्रहः ।
 निदाने पूर्वमुद्दिष्टा रुद्रकोपाच्च दारुणात् ॥१२॥
 द्वितीये हि युगे शर्वमक्रोधव्रतमास्थितम् ।
 दिव्यं सहस्रं वर्षाणामसुरा अभिदुद्भुवुः ॥ १३ ॥
 तपोविघ्नं शमीकर्तुं तपोविघ्नं महात्मनाम् ।
 पश्यन् समर्थधीपेक्षाञ्चक्रे रुद्रः प्रजापतिः ॥ १४ ॥
 पुनर्माहेश्वरं भागं ध्रुवं दत्तः प्रजापतिः ।
 प्रायो न कल्पयामास प्रोच्यमानः सुरैरपि ॥ १५ ॥
 पाशपत्य ऋची याच्य शैव्यश्चाहुतयय याः ।
 यज्ञसिद्धिकृतास्ताभिर्हीनश्चैव स इष्टवान् ॥ १६ ॥
 अथोत्तीर्णव्रतो देवो बुद्ध्वा दत्तव्यतिक्रमम् ।
 रुद्रो रौद्रं पुरस्कृत्य भावमात्मविदात्मनः ॥ १७ ॥
 सृष्ट्वा ललाटे चक्षुर्वं दग्ध्वा तानसुरान् प्रभुः ।
 वाणं क्रोधाग्निसन्तप्तमसृजच्छत्रुनाशनम् ॥ १८ ॥
 ततो यज्ञः स विध्वस्तो व्यथिताय दिवोकसः ।
 दाहव्यथापरीताथ भ्रान्ता भूतगणा दिशः ॥ १९ ॥
 अघेश्वरं देवगणः सह सप्तर्षिभिर्विभुम् ।
 तन्मिरस्तुयन् यावच्छिवे भावे शिवः स्थितः ॥२०॥
 शिवं शिवाय भूतानां स्थितं ज्ञात्वा कृताञ्जलिः ।
 क्रोधाग्निरुक्तवान् देवमहं किं करवांसि ते ॥ २१ ॥
 तमुवाचेऽवरः क्रोधं ज्वरो लोके भविष्यमि ।
 जन्मादी निधने च त्वमपि चावान्तरेषु च ॥ २२ ॥
 मन्ताप. मारुचिस्तृणा चाङ्गमर्ही हृदिव्यथा ।
 ज्वरप्रभावो जन्मादी निधने च महत्तमः ॥२३॥
 प्रकृतिय प्रवृत्तिय प्रभावश्च प्रदर्शितः ।

निदाने कारणान्यष्टौ पूर्वोक्तानि विभागशः ॥ २४ ॥

आलस्यं नयने सास्त्रे जृम्भणं गौरवं क्लमः ।

ज्वलनातपवायुम्बु भक्तिद्वेषावनिश्चितौ ॥ २५ ॥

अविपाकास्यवैरस्यं हानिश्च बलवर्णयोः ।

शीलवैकृतमल्पञ्च ज्वरलक्षणमग्रजम् ॥ २६ ॥

केवलं समनस्कञ्च ज्वराधिष्ठानमुच्यते ।

शरीरबलकालस्तु निदाने सम्प्रदर्शितः ॥ २७ ॥

ज्वरप्रत्यात्मिकं लिङ्गं सन्तापो देहमानसः ।

ज्वरेणाविशता भूतं न हि किञ्चिन्न तप्यते ॥ २८ ॥

द्विविधौ विधिभेदेन ज्वरः शारीरमानसः ।

पुनश्च द्विविधो दृष्टः सौम्यद्याग्नेय एव च ॥ २९ ॥

अन्तर्वर्गो वहिर्वर्गो द्विविधः पुनरुच्यते ।

प्राकृतौ वैकृतश्चैव साध्यश्चासाध्य एव च ॥ ३० ॥

पुनः पञ्चविधो दृष्टो दीपकालबलाबलात् ।

सन्ततः सततोऽन्यद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ ॥ ३१ ॥

पुनराश्रयभेदेन धातूनां समधा मतः ।

भिन्नः कारणभेदेन पुनरष्टविधो ज्वरः ॥ ३२ ॥

शारीरो जायते पूर्वं देहे मनसि मानसः ।

वैचित्यमरतिर्ग्लानिर्मनसस्तापलक्षणम् ॥ ३३ ॥

इन्द्रियाणाञ्च वैकृत्य देहसन्तापलक्षणम् ।

वातपित्तात्मकः शीतमुष्णं वातकफात्मकः ॥ ३४ ॥

इच्छत्युभयमेतत् तु ज्वरो व्यामिश्रलक्षणः ।

योगवाहः परं वायुः संयोगादुभयार्थकत् ।

दाहकत् तेजसा युक्तः शीतकत् सोमसंश्रयात् ॥ ३५ ॥

अन्तर्दाहोऽधिकस्तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ।

सन्ध्यस्त्रिशूलमस्त्रेदी दीपवर्चो विनिग्रहः ।

धन्तपंगम्य निहानि ज्वरस्यैतानि नक्षयेत् ॥ ३६ ॥
 मन्तापोऽभ्यधिषी याद्यन्तृगादीनाञ्च मार्दयम् ।
 पङ्क्तिर्गम्य निहानि सुरमाध्यत्व मेघ च ॥ ३७ ॥
 प्राकृतः सुरमाध्यन्तु यमन्तागरदुद्धयः ।
 कालप्रकृतिमुद्दिश्य प्रोष्यते प्राकृतो ज्वरः ॥ ३८ ॥
 उष्णसुरोऽनं महदं पित्तं गरदि कुप्यति ।
 चितः शीते कफघैपं यमन्ते ममुदीर्यते ॥ ३९ ॥
 यपांश्चराविपाकाभिरोपधीभिः सवारिभिः ।
 सखितं पित्तमुद्रितं गरद्यादित्यतेजसा ॥ ४० ॥
 ज्वरं मञ्जनयत्यागं तस्य चानुबलः कफः ।
 प्रकृत्यैव विमर्शाच्च तत्र नानगनाद्भयम् ॥ ४१ ॥
 अङ्गिरोपधिभिर्यैव मधुराभिघितः कफः ।
 हिमन्ते सूर्यमन्ताः न यमन्ते प्रकुप्यति ॥ ४२ ॥
 यमन्ते श्लेष्मणा तस्माज्ज्वरः समुपजायते ।
 आदानमध्ये तस्यापि वातपित्तं भवेदनु ॥ ४३ ॥
 आदायन्ते च मध्ये च ज्ञात्वा दीपवलावलम् ।
 गरदमन्तयोर्विद्वान् ज्वरस्य प्रतिकारयेत् ॥ ४४ ॥
 कालप्रकृतिमुद्दिश्य निर्दिष्टः प्राकृतो ज्वरः ।
 प्रायेणानिलजो दुःखः कालेष्वन्येषु वैकृतः ॥ ४५ ॥
 हेतवो विविधास्तस्य निदाने मम्मदर्शिताः ।
 यन्त्यत् स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ॥ ४६ ॥
 हेतुभिर्वहुभिर्जातो बलिभिर्वहुलक्षणः ।
 ज्वरः प्राणान्तकृद् यद्य शीघ्रमिन्द्रियनाशनः ॥ ४७ ॥
 सप्ताहाद्वा दशाहाद्वा द्वादशाहात् तथैव च ।
 सप्तनापत्रेमग्नासः तीक्ष्णो हन्याज्ज्वरो नरम् ॥ ४८ ॥
 ज्वरः घ्रीणस्य शूनस्य गभीरो दैर्घ्यरात्रिकः ।

असाध्यो बलवान् यच्च केशसीमन्तक्ष्व्वरः ॥ ४८ ॥
 मोतोभिर्विन्दता दीपा गुरवो रसवाहिभिः ।
 सर्वगात्रानुगास्तव्या ज्वरं कुर्वन्ति सन्ततम् ॥ ५० ॥
 हादगाहं दशाहं वा सप्ताहं वा सुदुःसहः ।
 स शीघ्रं शीघ्रकान्तिवात् प्रथमं याति हन्ति वा ॥ ५१ ॥
 कालद्रूपप्रकृतिभिर्दोषस्तुल्यो हि सन्ततम् ।
 निष्प्रत्यनीकं कुरुते तस्मात् ज्ञेयः सुदुःसहः ॥ ५२ ॥
 यथा धातुं तथा मूलं पुरीषञ्चानिलादयः ।
 अनुवृणन्ति युगपदवश्यं सन्तते ज्वरे ॥ ५३ ॥
 स शब्दा वाप्यशब्दा वा रसादीनामशेषतः ।
 सप्ताहादियु कालेषु प्रथमं याति हन्ति वा ॥ ५४ ॥
 यदा तु नाति शब्धन्ति न वा गृध्न्ति सर्वशः ।
 हादशैते समुद्दिष्टाः सन्ततस्याययास्तदा ॥ ५५ ॥
 विमर्गं हादशे कृत्वा दिवसे व्यक्तलक्षणः ।
 दुर्लभोपशमः कालं दीर्घमप्यनुवर्त्तते ॥ ५६ ॥
 इति बुद्धा ज्वरं वैद्य उपक्रामेत् तु मन्ततम् ।
 क्रियाक्रमविधौ युक्तः प्रायः प्रागपतर्पणैः ॥ ५७ ॥
 रक्तधात्वाश्रयः प्रायी दोषः सततकं ज्वरम् ।
 स प्रत्यनीकं कुरुते कालहृदिचयात्मकः ॥ ५८ ॥
 अहोरात्रे सततको ह्यौ कालावनुवर्त्तते ।
 कालप्रकृतिद्रव्याणां प्राप्यैवान्यतमाह्वलम् ॥ ५९ ॥
 दोषो मेदोवद्वा रुद्धा नाडीरन्धेदुर्गं ज्वरम् ।
 स प्रत्यनीकः कुरुते एककालमहर्निशम् ॥ ६० ॥
 दोषोऽस्त्रिमज्जगः कुर्यात् दृतीयकचतुर्थकी ।
 गतिर्दशान्तरान्धेदुर्दोषस्थोक्तान्यथा परैः ॥ ६१ ॥
 रक्तमेवाभिषंसृज्य कुर्यादन्यदुर्गं ज्वरम् ।

मांसस्रोतांस्यनुसृतो जनयेत् तु तृतीयकम् ॥ ६२ ॥
 ज्वरं दोषः संसृतो हि मेदोभागं चतुर्थकम् ।
 अन्येद्युष्कः प्रतिदिनं दिनं क्षिप्त्वा तृतीयकः ॥
 दिनद्वयं यो विद्याम्य प्रत्येति स चतुर्थकः ॥ ६३ ॥
 अधिशेते यथा भूमिं बीजं काले च रोहति ।
 अधिशेते तथा धातुं दोषः काले च कुप्यति ॥ ६४ ॥
 ते वृद्धिं बलकालञ्च प्राप्य दोषास्तृतीयकम् ।
 चतुर्थकञ्च कुर्वन्ति प्रत्यनीकं बलक्षयात् ॥ ६५ ॥
 कृत्वा वेगं गतबलाः श्लेष्मस्थाने व्यवस्थिताः ।
 पुनर्विहृद्वाः स्वे काले ज्वरयन्ति नरं मलाः ॥ ६६ ॥
 कफपित्तात् त्रिकग्राही पृष्ठाद्वातकफात्मकः ।
 वातपित्ताच्छिरोग्राही त्रिविधः स्यात् तृतीयकः ॥ ६७ ॥
 चतुर्थको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः ।
 जङ्घाभ्यां श्लेष्मिकः पूर्वं शिरस्तोऽनिलमभवः ॥ ६८ ॥
 विषमज्वर एवान्यथातुर्थकविपर्ययः ।
 त्रिविधो धानुरेकैको द्विधातुस्थः करोत्ययम् ॥ ६९ ॥
 प्रायशः सन्निपातेन दृष्टः पञ्चविधो ज्वरः ।
 सन्निपाते तु यो भूयान् स दोषः परिकीर्तितः ॥ ७० ॥
 ऋत्वहोरात्रदोषाणां मनमद्य बलाबलात् ।
 कालमर्थवशाच्चैव ज्वरस्तं तं प्रपद्यते ॥ ७१ ॥
 गुरुत्वं शीतमुद्देगः सदनं हृद्यरोचकौ ।
 रमस्थिते वह्निस्तापः माङ्गमदौ विजृम्भणम् ॥ ७२ ॥
 रक्तोत्था पिडकास्त्रुणा सरतां छोवनं मुहुः ।
 दाहरागभ्रममदाः प्रलापो रक्तमंस्थिते ॥ ७३ ॥
 अन्तर्दाहोऽधिकस्तुष्णा ग्लानिः संसृष्टपिटृकता ।
 दोग्ध्र्यं गात्रविक्षेपो ज्वरे मामस्थिते भयेत् ॥ ७४ ॥

खेदस्तीव्रा पिपासा च प्रलापारत्यभीक्षणः ।
 स्वगन्धास्यासहत्वञ्च मेदःस्थे ग्लान्यरोचकौ ॥ ७५ ॥
 विरेकवमने चीमे सास्थिभेदं प्रकूजनम् ।
 विज्ञेपणञ्च गात्राणां श्वासद्यास्थिगतं ज्वरे ॥ ७६ ॥
 हिक्का श्वासस्तथा कासस्तमसश्चातिदर्शनम् ।
 मर्मच्छेदो वहिः शैत्यं दाहोऽन्तयैव मज्जने ॥ ७७ ॥
 शुक्रस्थानगते शुक्रमीर्चं कृत्वा विनाश्य च ।
 प्राणवायुग्निसोमैश्च सार्द्धं गच्छत्यसौ विभुः ॥ ७८ ॥
 रसरक्ताश्रितः साध्यो मेदीमांसगतय यः ।
 अस्थिमज्जगतः कृच्छ्रः शुक्रस्थो नैव सिध्यति ॥ ७९ ॥
 हेतुभिर्लक्षणैश्चोक्तः पूर्वमष्टविधो ज्वरः ।
 समासेनोपदिष्टस्य व्यासतः शृणु लक्षणम् ॥ ८० ॥
 शिरोरुक् पर्वणां भेदो दाहो रोमां प्रहर्षणम् ।
 कण्ठास्थशीपो वमथुस्तृष्णा मूर्च्छा भ्रमोऽरुचिः ॥ ८१ ॥
 स्वप्ननाशोऽतिवाग्जृम्भा वातपित्तज्वराकृतिः ।
 शीतको गौरवं तन्द्रा स्तेमित्यं पर्वणाञ्च रुक् ॥ ८२ ॥
 शिरोग्रहः प्रतिश्यायः कासः खेदाप्रवर्तनम् ।
 सन्तापो मध्यवेगश्च वातश्लेष्मज्वराकृतिः ॥ ८३ ॥
 मुहुर्दाहो मुहुः शीतं खेदस्तभी मुहुर्मुहुः ।
 मोहः कासोऽरुचिस्तृष्णा श्लेष्मपित्तप्रवर्तनम् ॥ ८४ ॥
 इत्येते द्वन्द्वजाः प्रोक्ताः सन्निपातज उच्यते ।
 सन्निपातज्वरस्योद्भवोदशविधस्य हि ॥ ८५ ॥
 प्राक् सूत्रितस्य वक्ष्यामि लक्षणं वै पृथक् पृथक् ।
 वातपित्तोत्पन्ने विद्याल्लिङ्गं मन्दकफे ज्वरे ॥ ८६ ॥
 भ्रमः पिपासा दाहश्च गौरवं शिरसोऽतिरुक् ।

शैत्य कासोऽरुचिस्तन्द्रा पिपासा दाहरुग् व्यथा ॥ ८९ ॥
 वातश्लेष्मोत्वणे व्याधी लिङ्गं पित्तावरे विदुः ।
 हृदिः शैत्यं मुहुर्दाहस्तृष्णा मोहोऽस्त्ववेदना ॥ ९० ॥
 मन्दवाते व्यवस्यन्ते लिङ्गं पित्तकफोत्वणे ।
 मन्थस्थिशिरसः शूलं प्रलापो गौरवं भ्रमः ॥ ९१ ॥
 वातोत्वणे स्याद्दानुगे तृष्णा कण्ठास्यशीपता ।
 रक्तविण्मूत्रता दाहः स्वेदस्तृड्बलसंचयः ॥ ९२ ॥
 मूर्च्छा चाति त्रिदोषे स्यात्लिङ्गं पित्ते गरीयसि ।
 आलस्यारुचिह्वत्तासदाहस्तृष्णावमिभ्रमैः ॥ ९३ ॥
 कफोत्वणं सन्निपातं तन्द्रा कासेन चादिशेत् ।
 प्रतिश्या हृदिरालस्यं तन्द्रारुच्यग्निमार्दवम् ॥ ९४ ॥
 हीनवाते पित्तमध्ये चिङ्गं श्लेष्माधिके मतम् ।
 हारिद्रसूत्रनेत्रत्वं दाहस्तृष्णा भ्रमोऽरुचिः ॥ ९५ ॥
 हीनवाते मध्यकफे लिङ्गं पित्ताधिके मतम् ।
 शिरोरुग् वेपथुः श्वासः प्रलापश्छर्दरोचकाः ॥ ९६ ॥
 हीनपित्ते मध्यकफे लिङ्गं वाताधिके मतम् ।
 शीतकं गौरवं तन्द्रा प्रलापोऽस्थिशिरोऽतिरुक् ॥ ९७ ॥
 हीनपित्ते वातमध्ये लिङ्गं श्लेष्माधिके विदुः ।
 पर्वभेदोऽग्निमान्द्यं च तृष्णा दाहोऽरुचिभ्रमः ॥ ९८ ॥
 कफहीने वातमध्ये लिङ्गं पित्ताधिके विदुः ।
 श्वासकामप्रतिश्याया मुखशोषोऽतिपार्श्वरुक् ॥ ९९ ॥
 गुणत्व शीतमुद्गैः ।
 रमस्थिते वह्निस्तापः लिङ्गं वाताधिके मतम् ।
 रक्तोष्णं पित्तकास्तृष्णा तो यथ्यामि लक्षणम् ॥ १०० ॥

तन्द्रा मोहः प्रलापश्च कासः श्वासोऽरुचिर्भ्रमः ॥ १०० ॥
 परिदग्धा खरस्पर्शा जिह्वा सस्ताङ्गता परम् ।
 ढीवनं रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिथितस्य च ॥ १०१ ॥
 शिरसो लोठनं टण्णा निद्रानाशो हृदि ध्यथा ।
 स्वेदसूक्ष्मपुरीपाणां चिराद्दर्शनमल्पशः ॥ १०२ ॥
 कृशत्वं नातिगात्राणां प्रततं काण्डकूजनम् ।
 कोठानां श्वावरक्तानां मण्डलानाश्च दर्शनम् ॥ १०३ ॥
 मूकत्वं स्रोतसां पाको गुरुत्वमुदरस्य च ।
 चिरात् पाकश्च दोषाणां सन्निपातज्वराकृतिः ॥ १०४ ॥
 टोषे विह्वले नष्टेऽग्नौ सर्वसम्पूर्णलक्षणः ।
 सन्निपातज्वरोऽसाध्यः क्षुब्धसाध्यस्वतोऽन्यथा ॥ १०५ ॥
 निदाने त्रिविधा प्रोक्ता या पृथक्ज्वराकृतिः ।
 मसर्गसन्निपातानां तथा चोक्तं स्वलक्षणम् ॥ १०६ ॥
 भागन्तुरष्टमो यस्तु स निर्दिष्टश्चतुर्विधः ।
 अभिघाताभिपङ्गाभ्यामभिचाराभिशापतः ॥ १०७ ॥
 शस्त्रलोडकशाकाष्टमुध्यरद्वितलद्विजैः ।
 तद्विधैश्च हते गात्रे ज्वरः स्यादभिघातजः ॥ १०८ ॥
 तत्राभिघातजो वायुः प्रायो रक्तं प्रदूषयन् ।
 सव्यथाशोफवैवर्ण्यं करोति सरजं ज्वरम् ॥ १०९ ॥
 कामशोकभयक्रोधैरभिपक्तस्य यो ज्वरः ।
 सोऽभिपङ्गज्वरो ज्ञेयो यश्च भूताभिपङ्गजः ॥ ११० ॥
 कामशोकभयाद्वायुः क्रोधात् पित्तं त्रयो मलाः ।
 भूताभिपङ्गात् कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणः ॥ १११ ॥
 भूताधिकारे व्याख्यातं तदष्टविधलक्षणम् ।
 विषहृत्तानिलस्पर्शात् तथान्यैर्विषसम्भवेः ॥ ११२ ॥
 अभिपक्तस्य चाप्याहुर्ज्वरमेकोऽभिपङ्गजम् ।

चिकित्सया विपन्नैव प्रथमं लभते नरः ॥ १११ ॥
 अभिचाराभिशापाभ्यां सिद्धानां यः प्रवर्तते ।
 सन्निपातज्वरो घोरः स विज्ञेयः सुदुःसहः ॥ ११४ ॥
 सन्निपातज्वरस्योक्तं लिङ्गं यत् तस्य तत् स्मृतम् ।
 चित्तेन्द्रियशरीराणामर्त्तयोऽन्याथ नैकशः ॥ ११५ ॥
 प्रयोगस्त्वभिचारस्य दृष्ट्वा शापस्य चैव हि ।
 स्वयं श्रुत्वानुमानेन लक्ष्यते प्रथमेन वा ॥ ११६ ॥
 वैविध्यादभिचारस्य शापस्य च तदात्मके ।
 यथाकर्मप्रयोगेण लक्षणं स्यात् पृथग्विधम् ॥ ११७ ॥
 ध्याननिःश्वासबहुलं लिङ्गं कामज्वरे स्मृतम् ।
 शोकजे वाष्पबहुलं त्रासप्रायं भयज्वरे ॥ ११८ ॥
 क्रोधजे बहुसंरम्भं भूतावेशे त्वमानुषम् ।
 मूर्च्छामौहमदग्लानिभूयिष्ठं विपसम्भवे ॥ ११९ ॥
 केपाञ्चिदेपां लिङ्गानां सन्तापो जायते पुरः ।
 पथात् तुल्यन्तु केपाञ्चिदेषु कामज्वरादियु ॥ १२० ॥
 कामादिजानामुद्दिष्टं ज्वराणां यद्विशेषणम् ।
 कामादिजानां रोगाणामन्येषामपि तत् स्मृतम् ॥ १२१ ॥
 ते पूर्वं केवलाः पथान्निजैर्व्यामित्यलक्षणाः ।
 हित्वोपधिविशिष्टाश्च भवन्त्यागन्तवो ज्वराः ॥ १२२ ॥
 मनस्यभिद्रुते पूर्वं कामाद्यैर्न तथा बलम् ।
 ज्वरः प्राप्नोति कामाद्यैर्मनो यावन्न द्रुष्यति ॥ १२३ ॥
 ससृष्टाः सन्निपतिताः पृथग्वा कुपिता मन्ताः ।
 रमाग्यं धातुमन्वेत्य पक्तिं स्थानान्निरस्य च ॥ १२४ ॥
 स्वेन तेनोपणा चैव कृत्वा देहोपणो बलम् ।
 स्रोतांसि रुद्ध्वा सम्प्राप्ताः केवलं देहमुष्णयाः ॥ १२५ ॥
 मन्तापमधिकं देहे जनयन्ति मरास्तदा ।

भवत्यल्युष्णसर्वाङ्गो ज्वरितस्तेन चीच्यते ॥ १२६ ॥
 स्रोतसां संनिरुद्धत्वात् स्वेदं ना नाधिगच्छति ।
 स्वस्थानात् प्रच्युते चाग्नौ प्रायशस्तरुणे ज्वरे ॥ १२७ ॥
 अरुचिश्चाविपाकश्च गुरुत्वमुदरस्य च ।
 हृदयस्याविशुद्धिश्च तन्द्रा चालस्यमेव च ॥ १२८ ॥
 ज्वरोऽविमर्गी बलवान् दोषाणामप्रवर्तनम् ।
 लालापसेको हृत्तासो क्षुत्राशोऽविशदं सुखम् ॥ १२९ ॥
 स्तब्धसुप्तगुरुत्वञ्च गात्राणां बहुभूवता ।
 न विड्जीर्णां न च ग्लानिर्निरस्यामस्य लक्षणम् ॥ १३० ॥
 क्षुत्क्षामता लघुत्वञ्च गात्राणां ज्वरमार्दवम् ।
 दोषप्रवृत्तिरष्टाहो निरामज्वरलक्षणम् ॥ १३१ ॥
 नवज्वरे दिवास्वप्नस्रानाभ्यङ्गान्नमैयुनम् ।
 क्रीधप्रवातव्यायामकपायांश्च विवर्जयेत् ॥ १३२ ॥
 ज्वरे लङ्घनमेवादावुपदिष्टमृते ज्वरात् ।
 क्षयानिलभयक्रीधकामशोकयमोद्धवात् ॥ १३३ ॥
 लङ्घनेन क्षयं नीते दीपे सन्धुचितेऽनले ।
 विज्वरत्वं लघुत्वञ्च क्षुच्चैवास्योपजायते ॥ १३४ ॥
 प्राणाविरोधिना चैनं लङ्घनेनोपपादयेत् ।
 बलाधिष्ठानमारोग्यं यदर्धोऽयं क्रियाक्रमः ॥ १३५ ॥
 लङ्घन स्वेदनं कालौ यवाग्वस्तिक्तको रसः ।
 पाचनान्यविपक्षानां दोषाणां तरुणे ज्वरे ॥ १३६ ॥
 तृप्यते सलिलक्षोष्णं दद्याद्वातकफज्वरे ।
 मद्योत्थं पैत्तिकं वायु शीतलं तिक्तकैः शृतम् ॥ १३७ ॥
 दीपनं पाचनञ्चैव ह्वररुमुभयं हि तत् ।
 स्रोतसां शोधनं बल्यं रुचिस्वेदकरं शिवम् ॥ १३८ ॥
 मुस्तपर्पटकोशीरघन्दनोदीच्यनागरैः ।

शृतशीतं जलं दद्यात् पिपासाञ्चरशान्तये ॥ १३८ ॥
 कफप्रधानानुत्क्लिष्टान् दीपानामाशयस्थितान् ।
 बुद्ध्वा च्चरकरान् काले वम्यानां वमनैर्हरेत् ॥ १४० ॥
 अनुपस्थितदीपाणां वमनं तरुणे ज्वरे ।
 हृद्रोगं श्वासमानाहं मोहञ्च जनयेत् भृशम् ॥ १४१ ॥
 सर्वदेहानुगाः सामा धातुस्था दुःखनिर्हराः ।
 दीपाः फलेभ्य आमेभ्यः स्वरसा इव सात्वयाः ॥ १४२ ॥
 वमितं लङ्घितं काले यवागूभिरुपाचरेत् ।
 यथास्त्रीपथसिद्धाभिर्मण्डपूर्वाभिरादितः ॥ १४३ ॥
 यावज्ज्वरमृद्रूभावात् पङ्कजं वा विचक्षणः ।
 तस्याग्निदीप्यते ताभिः भूमिद्भिरिव पावकः ॥ १४४ ॥
 ताश्च भेषजसंयोगाल्लघुत्वाच्चाग्निदीपनाः ।
 वातमूत्रपुरीषाणां दीपाणाञ्चानुलोमनाः ॥ १४५ ॥
 स्वेदनाय द्रवीणत्वादद्रवत्वात् तट्ट प्रशान्तये ।
 आहारभावात् प्राणाय सरत्वाल्लाघवाय च ॥ १४६ ॥
 ज्वरप्रगो ज्वरमात्मत्वात् तस्मात् पेयाभिरादितः ।
 ज्वरानुपचरेद्दीमानृते मद्यसमुत्थितात् ॥ १४७ ॥
 मदात्यये मद्यनित्ये ग्रीष्मे पित्तकफाधिके ।
 ऊर्ध्वे रक्तपित्ते च यवागू रहिता ज्वरे ॥ १४८ ॥
 तत्र तर्पणमेवाग्रे प्रयोज्यं लाजशक्तुभिः ।
 ज्वरापहैः फलरसैर्युक्तं समधुशर्करम् ॥ १४९ ॥
 द्राक्षादाडिमखर्जूरयियालैः सपरुषकैः ।
 तर्पणाहेषु कर्त्तव्यं तर्पणं ज्वरशान्तये ॥ १५० ॥
 ततः मात्मावलापेक्षी भोजयेज्जीर्णतर्पणम् ।
 तनुना मुद्गयूषेण जाङ्गलानां रसेन वा ॥ १५१ ॥
 अन्नकालेषु चाप्यस्मै विधेयं दन्तधावनम् ।

योऽस्य वक्त्ररसस्तस्माद्दिपरीत प्रियञ्च यत् ॥ १५२ ॥
 तदस्य मुखवैशद्यं प्रकाङ्क्षाञ्चान्नपानयोः ।
 धत्ते रसविशेषाणामभिन्नत्वं करोति यत् ॥ १५३ ॥
 विशोध्य द्रुमशाखाग्रैरास्यं प्रक्षाल्य चासक्तु ।
 मस्त्रिचतुरसमद्याद्यैर्यथाहारमवाप्नुयात् ॥ १५४ ॥
 पाचनीयं शमनीयं कषायं पाययेत् तम् ।
 ज्वरितं षडहेऽतीते लघ्वन्नं प्रतिभोजयेत् ॥ १५५ ॥
 स्तम्भन्ते न विपच्यन्ते कुर्वन्ति विषमज्वरम् ।
 दोषावदाः कषायेण स्तम्भित्वा तरुणे ज्वरे ॥ १५६ ॥
 न तु कल्पनमुद्दिश्य कषायः प्रतिपिध्यते ।
 यः कषायः कषायः स्यात् स वर्ज्यस्तरुणज्वरे ॥ १५७ ॥
 यूपैरम्बेरनस्त्रैर्वा जाङ्गलैर्वा रसैर्हितैः ।
 दशाहं तावदग्नीयाङ्गघृन्नं ज्वरशान्तये ॥ १५८ ॥
 अत ऊर्ध्वं कफे मन्दे वातपित्तोत्तरे ज्वरे ।
 परिपक्केषु दोषेषु सर्पिष्पानं यथाशुतम् ॥ १५९ ॥
 निर्देशाहमपि ज्ञात्वा कफोत्तरमलहितम् ।
 न सर्पिः पाययेत् वैद्यः कषायैस्तमुपाचरेत् ॥ १६० ॥
 यावत्तप्तत्वाद्दशनं दद्यान्मांसरसेन च ।
 परं ह्यलं दोषहरं परं तच्च बलप्रदम् ॥ १६१ ॥
 दाहदृष्ट्यापरीतस्य वातपित्तोत्तरं ज्वरम् ।
 बह्वप्रच्युतदोषं वा निरामं पयसा जयेत् ॥ १६२ ॥
 क्रियाभिराभिः प्रशमं न प्रयाति यदा ज्वरः ।
 अक्षीणञ्जलमांसस्य शमयेत् तं विरेचनैः ॥ १६३ ॥
 ज्वरक्षीणस्य न हितं वमनं न विरेचनम् ।
 कामन्तु पयसा तस्य निरुहैर्वा हरिम्बलान् ॥ १६४ ॥
 निरुहो व नमग्निश्च विज्वरत्वं मुटं रुचिम् ।

परिपक्वेषु दोषेषु प्रयुक्तः शीघ्रमावहेत् ॥ १६५ ॥
 पित्तं वा कफपित्तं वा पित्ताशयगतं हरेत् ।
 संसनं त्रीन् मलान् वस्तिर्हरेत् पक्षाशयस्थितान् ॥ १६६ ॥
 ज्वरे पुराण्ये संचौण्ये कफपित्ते दृढाग्नये ।
 रुक्त्वद्वपुरीपाणां प्रदद्यादनुवामनम् ॥ १६७ ॥
 गौरवे शिरसः शूले विषद्वेष्विन्द्रियेषु च ।
 जीर्णं ज्वरे रुचिकरं कुर्यात् मूर्खं विरेचनम् ॥ १६८ ॥
 अभ्यङ्गाद्यं प्रदेह्यांश्च सस्नेहान् सावगाहनान् ।
 विभज्य शीतोष्णकृतान् कुर्याज्जीर्णज्वरे भिषक् ॥ १६९ ॥
 तैराशु हि शमं याति वहिर्मागगतो ज्वरः ।
 लभन्ते सुखमङ्गानि बलं वर्णश्च वर्द्धते ॥ १७० ॥
 धूपनाञ्जनयोगैश्च यान्ति जीर्णज्वराः शमम् ।
 त्वद्भावशेषो धीपाञ्च भवत्यागन्तुरन्वयः ॥ १७१ ॥
 इति क्रियाक्रमः सिद्धो ज्वरघ्नः सम्प्रकाशितः ॥ १७२ ॥
 येषाम्त्वेष क्रमस्तानि द्रव्याण्युद्धृतमतः शृणु ॥ १७३ ॥
 रक्तशाल्वादयः शस्ताः पुराणाः पटिकैः सह ।
 यथाग्बोदनलाजार्थं ज्वरितानां ज्वरापहाः ॥ १७४ ॥
 अन्नालिलापी तामेव दाडिमास्त्रां सनागरेाम् ।
 सृष्टविट्पैत्तिको वाथ शीतां मधुयुतां पिवेत् ॥ १७५ ॥
 लाजपेयां सुखजरां पिप्पलीनागरैः श्रताम् ।
 पिवेज्वरी ज्वरहरां चुहानल्पाग्निरादितः ॥ १७६ ॥
 पेयां वा रक्तशालीनां पार्श्ववस्तिशिरोरुजि ।
 श्वदंष्ट्राकण्टकारिभ्यां सिद्धां ज्वरहरां पिवेत् ॥ १७७ ॥
 ज्वरातिमारी पेयां वा पिवेत् साम्नां शृतां नरः ।
 पृश्निपर्णीबिलाविल्वनागरोत्पलधान्यकैः ॥ १७८ ॥
 शृतां विदारी गन्धाद्यैर्दीपनीं स्नेदनीं नरः ।

कासी खासी च हिक्की च यवागूं ज्वरितः पिवेत् ॥१७८॥
 विषडवर्चाः सयवाः पिप्पल्यामलकैः शृताम् ।
 सर्पिष्मतीं पिवेत् पेयां ज्वरी दोषानुलोमनीम् ॥१७९॥
 कोष्ठे विषडे सरुजि पिवेत् पेयां शृतां ज्वरी ।
 सृद्धीकापिप्पलीमूलचव्यामलकनागरैः ॥ १८० ॥
 पिवेत् सविल्वां पेयां वा ज्वरे सपरिकर्तिके ।
 बलाहृत्ताम्बकोलाम्बकलशीधावनीशृताम् ॥ १८१ ॥
 अस्वेदमिद्रस्तृणार्त्तः पिवेत् पेयां सशर्कराम् ।
 नागरामलकैः सिदां घृतभृष्टां ज्वरापहाम् ॥ १८२ ॥
 सुहान् मसूरांशुकान् कुलत्थान् समकुष्ठकान् ।
 यूषार्थं यूषसात्म्यानां ज्वरितानां प्रकल्पयेत् ॥ १८३ ॥
 पटीलपत्रं सफलं कुलकं पापचेलिकाम् ।
 कर्कोटकं कटिसञ्च विद्याच्छाकं ज्वरे हितम् ॥ १८४ ॥
 लायान् कपिञ्चलानैर्णाद्यकीरानुपचक्रकान् ।
 कुरङ्गान् कालपुच्छांश्च हरिणान् पृषतान् शशान् ॥१८५॥
 प्रदद्यान्मांससात्म्याय ज्वरिताय ज्वरापहान् ।
 ईषटम्बानम्बान् वा रत्नान् काले विचक्षणः ॥ १८६ ॥
 कुकुटांश्च मयूरांश्च तित्तिरिक्कौशवर्त्तकान् ।
 गुरुत्वात्प्र शसन्ति ज्वरे केचिच्चिकित्स्वकाः ॥ १८७ ॥
 लङ्घनेनानिलवचं ज्वरे यद्यधिकं भवेत् ।
 भिषद्भावाविकल्पञ्चो दद्यात्तानपि कालवित् ॥ १८८ ॥
 घर्मांश्च चानुपानार्थं तृपिताद्य प्रदापयेत् ।
 मद्यं वा मद्यसात्म्याय यथादीपं यथाबन्म ॥ १८९ ॥
 गुरुण्यग्निग्धमधुरकपायांश्च नवज्वरे ।
 आहारान् दोषपह्यर्थं प्रायशः परिवर्जयेत् ॥ १९० ॥
 अनुपानक्रमः तिद्धो ज्वरे यः सम्प्रसागितः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवच्यन्ते कपाया ज्वरनाशनाः ॥ १८२ ॥
 पाक्यं शीतकपायं वा सुस्तपर्पटकं पिबेत् ।
 सनागरं पर्पटकं पिबेद्वा सदुरालभम् ॥ १८३ ॥
 किराततिक्तकं मुस्तं गुडूचीविश्वभेषजम् ।
 पाठामुशीरं सोदीच्यं पिबेद्वा ज्वरशान्तये ॥ १८४ ॥
 ज्वरघ्ना दीपनाद्यैते कपाया दीपपाचनाः ।
 तृणाक्षुचिप्रशमना मुखवैरस्यनाशनाः ॥ १८५ ॥
 कलिङ्गकाः पटोलस्य पत्रं कटुरोहिणी ।
 निम्बः पटोलस्त्रिफला मृद्दीका सुस्तवत्सकाः ॥ १८६ ॥
 किराततिक्तममृता चन्दनं विश्वभेषजम् ।
 गुडूच्यामलकं मुस्तमहेशोकसमापनाः ॥ १८७ ॥
 कपायाः गमयन्त्याग् पञ्च पञ्चविधान् ज्वरान् ।
 सन्ततं मततान्द्युस्तृतीयकचतुर्यकान् ॥ १८८ ॥
 वत्सकारग्वधं पाठां पङ्कान्यां कटुरोहिणीम् ।
 मूर्वां मातिविषां निम्बं पटोलं धन्व्यासकम् ॥ १८९ ॥
 यचामुस्तमुशीराणि मधुकं त्रिफलां वलाम् ।
 पाक्यं शीतकपायं वा पिबेच्छ्वरहरं नरः ॥ २०० ॥
 मधुकमुस्तमृद्दीकाकाशमर्याणि परुषकम् ।
 त्रायमाणामुशीराणि त्रिफलां कटुरोहिणीम् ॥ २०१ ॥
 पीत्वा निगिम्भितं जन्तुर्ज्वराच्छीघ्रं विमुच्यते ।
 हृत्त्यो वत्सकं मुस्तं देवदारुमर्षीपधम् ॥ २०२ ॥
 कोनवल्ली च योगोऽयं मद्रिषातज्वरापहः ।
 जाल्वामलकमुस्तानि तद्दहन्वययामकम् ॥ २०३ ॥
 विब्रह्मदोषो ज्वरितः कपायं सगुडं पिबेत् ।
 त्रिफलां त्रायमाणाम् मृद्दीकां कटुरोहिणीम् ॥ २०४ ॥
 पित्तश्लेष्महरस्यैष कपायो द्यानुनोमिकः ।

त्रिहृताशर्करायुक्तः पित्तश्लेष्मज्वरापहः ॥ २०५ ॥
 शटीपुष्करमूलञ्च व्याघ्री शृङ्गी दुरालभा ।
 गुडूचीनागरं पाठा किरातं कटुरोहिणी ॥ २०६ ॥
 एष शक्यादिको वर्गः सन्निपातज्वरापहः ।
 कासहृद्यहृत्पाश्चात्तिश्लासतन्द्रासु शस्यते ॥ २०७ ॥
 वृद्धत्वौ पुष्करं भार्गी शटी शृङ्गी दुरालभा ।
 वत्सकस्य च बीजानि पटोलं कटुरोहिणी ॥ २०८ ॥
 वृद्धत्यादिर्गणः प्रोक्तः सन्निपातज्वरापहः ।
 कासादिषु च सर्वेषु दद्यात् सोपद्रवेषु च ॥ २०९ ॥
 कपायाश्च यवाग्वश्च पिपामाज्वरनाशनाः ।
 निर्दिष्टा भेषजाध्याये भिषक् तानपि योजयेत् ॥ २१० ॥
 ज्वराः कपायैर्वमनैर्लह्नैर्लघुभोजनैः ।
 रुचस्य ये न शाम्यन्ति सर्पिस्तेषां भिषग्जितम् ॥ २११ ॥
 रुचं तेजो ज्वरकरं तेजसा रुचितस्य च ।
 यः स्यादनुबलो धातुः स्नेहसाध्यः स चानलः ॥ २१२ ॥
 कपायाः सर्व एवैते सर्पिषा सह योजिताः ।
 प्रयोज्या ज्वरशान्त्यर्थमग्निमभ्रस्रणाः शिवाः ॥ २१३ ॥
 पिप्पल्यश्चन्दनं मुस्तमुशीरं कटुरोहिणी ।
 कलिङ्गमस्वामलकी शारिवातिविषा स्थिरा ॥ २१४ ॥
 द्राक्षामलकविल्वानि त्रायभाणा निदिग्धिका ।
 मिद्धमेतैर्घृतं सद्यो जीर्णज्वरमपोहति ॥ २१५ ॥
 जघ कान्तं शिष्टः मूलं जम्बूशूलं हल्लीमूलात् ।
 अंभाभितापमग्निञ्च विषमं सन्नियच्छति ॥ २१६ ॥
 वासां गुडुची त्रिफलां त्रायभाणां यवासकम् ।
 पक्त्वा तेन कपावेण पयसा द्विगुणेन च ॥ २१७ ॥
 पिप्पलीमुस्तमृद्धीकाचन्दनोत्पलनागरैः ।

कल्कीकृतैश्च विपचेत् घृतं जीर्णज्वरापहम् ॥ २१८ ॥

इति वासाद्यं घृतम् ।

बलां श्वदंष्ट्रां वृहतीं कलसीं धावनीं स्थिराम् ।

निम्बं पर्पटकं मुस्तं त्रायमाणां दुरालभाम् ॥ २१९ ॥

हत्वा कपायं पथार्थं दद्यात् तामलकीं शटीम् ।

द्राक्षां पुष्करमूलञ्च मेदाभामलकानि च ॥ २२० ॥

घृतं पयश्च तत् सिद्धं सर्पिर्ज्वरहरं परम् ।

क्षयकासशिरःशूलपार्श्वशूलांसतापनुत् ॥ २२१ ॥

इति बलाद्यं घृतम् ।

ज्वरिभ्यो बहुदोषेभ्य ऊर्ध्वञ्चाधश्च बुद्धिमान् ।

दद्यात् मंशोधनं काले कल्पे यदुपदेक्ष्यते ॥ २२२ ॥

मदनं पिप्पलीभिर्वा कलिद्रैर्मधुकेन वा ।

युक्तमुष्णाम्बुना पेयं वमनं ज्वरशान्तये ॥ २२३ ॥

इति ज्वरहर वमनम् ।

क्षौद्राम्बुना रमेनेक्षीरयवा लवणाम्बुना ।

ज्वरे प्रच्छर्दनं शस्तं मद्यैर्वा तर्पणेन वा ॥ २२४ ॥

शुद्धीकामलकानां वा रसं प्रच्छर्दनं पिबेत् ।

रममामलकानां वा घृतभृष्टं ज्वरापहम् ॥ २२५ ॥

निघ्राहा वैहृतं चूर्णं मयुक्तं मधुमर्षिषा ।

पिबेद्वा क्षौद्रमासाद्य मघृतं त्रिफलात्मम् ॥ २२६ ॥

आरग्वधं वा पयसा शुद्धीकाना रमेन वा ।

त्रिहृतां त्रायमाणां वा पयसा ज्वरित, पिबेत् ॥ २२७ ॥

ज्वरादिमुच्यते पीत्वा शुद्धीकाभिः महाभयाम् ।

पयोऽनुपानमुग्णं वा पीत्वा द्वाक्षारसं नरः ॥ २२८ ॥

कामाच्छामार्च्छिरःशूलात् पार्श्वशूलाक्षिरज्वरात् ।

मुच्यते ज्वरित, पीत्वा पञ्चमूलघृतं पयः ॥ २२९ ॥

एगुडमूलोत्कथितं ज्वरात् सपरिकर्त्तिकात् ।
 पयो विमुच्यते पीत्वा तद्वद्विल्वशलाटुभिः ॥ २३० ॥
 विकण्टकपलाव्याघ्रीगुडनागरसाधितम् ।
 वच्चामूत्रविवम्भन्नं शोफज्वरहरं पयः ॥ २३१ ॥
 मनागरं समृद्धीकं सघृतक्षौद्रशर्करन् ।
 शृतं पयः सखर्जूरं पिपामाज्वरनाशनम् ॥ २३२ ॥
 चतुर्गुणेनाश्रमा वा शृतं ज्वरहरं पयः ।
 धारीणं वा पयः सद्यो वातपित्तज्वरं जयेत् ॥ २३३ ॥
 जीर्णज्वराणां सर्वेषां पयः प्रशमनं परम् ।
 पयं तदुष्णं शीतं वा यथास्त्वं भेषजैः शृतम् ॥ २३४ ॥
 प्रयोजयेत् ज्वरहरान् निरूढान् मानुवासान् ।
 पक्वाग्रयगते दीपे वक्ष्यन्ते ये च मिहिषु ॥ २३५ ॥
 पटोलारिष्टपत्राणि सोशीरश्चतुरङ्गुलः ।
 झीवेरं रीहिणं तिक्ताश्वदंद्रामदनानि च ॥ २३६ ॥
 स्थिरा वला च तत् सर्वं पयस्यर्द्धोदके शृतम् ।
 क्षीरावशेषं निर्यूहं संयुक्तं मधुसर्पिषा ॥ २३७ ॥
 कल्कैर्मदनमुस्तानां पिष्यन्त्या मधुकस्य च ।
 वत्सकस्य च संयुक्तं वस्त्रिं दद्यात् ज्वरापहम् ॥ २३८ ॥
 शङ्खे मार्गं हृते दीपे विप्रसन्नेषु धातुषु ।
 गताङ्गशूलो लघुङ्गः सद्यो भवति विज्वरः ॥ २३९ ॥
 आरग्वधमुशीराणि मदनस्य फलानि च ।
 चतस्रः पर्णिनीश्वैव निर्यूहमुपकल्पयेत् ॥ २४० ॥
 प्रियङ्गुर्मदनं सुस्तं गताक्षा मधुयष्टिका ।
 कल्कः सर्पिर्गुडः क्षौद्रं ज्वरघ्नो वस्त्रिरुत्तमः ॥ २४१ ॥
 गुडूचीं त्रायमाणाञ्च चन्दनं मधुकं हृषम् ।
 स्थिरां वलां पृश्निपर्णीं मदनञ्चेति साधयेत् ॥ २४२ ॥

रसं जाङ्गलमांसस्य रसेन सहितं भिषक् ।

पिप्पलीफलमुस्तानां कल्केन मधुकस्य च ॥ २४३ ॥

द्वैपत् सलवणं युक्त्या निरूहं मधुसर्पिषा ।

ज्वरप्रशमनं दद्याद्दलस्त्रिदंरुचिप्रदम् ॥ २४४ ॥

जीवन्तीं मधुकं मेदां पिप्पलीं मरिचं वचाम् ।

ऋद्धिं राक्षां बेलां विखं शतपुष्पां शतावरीम् ॥ २४५ ॥

पिष्ट्वा क्षीरं जलं सर्पिस्तैलञ्च विपचेद्भिषक् ।

भ्रानुवासनिकं स्नेहमेतद् विद्याज्वरापहम् ॥ २४६ ॥

पटोलपित्तुमर्दाभ्यां गुडुच्या मधुकेन च ।

मदनैश्च शृतः स्नेहो ज्वरघ्नमनुवासनम् ॥ २४७ ॥

चन्दनागुरुकाग्मर्थ्यपटोलमधुकोत्पलैः ।

सिद्धः स्नेहो ज्वरहरः स्नेहवस्तिः प्रयुज्यते ॥ २४८ ॥

यदुक्तं भेषजाध्याये विमाने रोगभेषजे ।

शिरोविरेचनं कुर्याद् युक्तिज्ञस्तज्वरापहम् ॥ २४९ ॥

यञ्च नावनिकं तैलं यास्य प्राग् धूमवर्त्तयः ।

मात्राशित्तीये निर्दिष्टाः प्रयोन्यास्ता ज्वरैष्वपि ॥ २५० ॥

अभ्यङ्गांश्च प्रदेहांश्च परिपेकांश्च कारयेत् ।

यथाभिलापं शीतोष्णं विभज्य द्विविधं ज्वरम् ॥ २५१ ॥

सहस्रधीतं सर्पिर्वा तैलं वा चन्दनादिकम् ।

दाहज्वरप्रशमनं दद्याद्दभ्यञ्जनं भिषक् ॥ २५२ ॥

अथ चन्दनाद्यं तैलमुपदेध्यामः । चन्दनशैलियभद्राश्रयका-
लानुसार्थकालीयक पद्मापद्मकोशीरगारिवामधुक-प्रपौण्डरीक-
नागपुष्पोदीच्य-चव्य-पद्मोत्पलनलिन-कुमुदसौगन्धिकपुण्डरीक-
शतपत्र-विसम्भालशालूकशैवालकशेरुकानन्ता-कुशकाशेक्षुदर्भ-
शरनलशालिमूलजम्बुयेववेतसवागीरगुन्द्राककुभाशनाश्वकर्ण-
स्यन्दनवातपीथगालतालदयतिनिशखदिरकदरकदम्यकाश्रय-

फलसर्जं च वटकपीतनोदुम्बराश्वत्थन्यग्रोधधातकीदूर्वाक्कण्टक-
शृङ्गाटक-मञ्जिष्ठा-ज्योतिष्मतीपुष्करवीजक्रीञ्चादनवदरी-कोवि-
दार-कदलीसंवर्त्तकारिष्टशतपर्वाशीतकुम्भिकाशतावरीश्रीपर्णी-
श्रावणे-महाश्रावणी-रोहिणी-शीतपाक्योदनपाकी-कालावला-
पयस्या-विदारी-जीवकर्षभ मेदा-महामेदा-मधुरऋष्यप्रोक्ताटण-
शून्यमोचरसारुटरूपकवकुलकुटजपटोलनिम्ब-शाल्मली-नारि-
केलखर्जूरसृष्टीकापियालप्रियङ्गुधन्वनात्मगुतामधुकानामन्येषाञ्च
शीतवीर्याणां यथालाभमौषधानां कषायं कारयेत् । तेन
कषायेण द्विगुणितपयसा तेषामिव च कल्केन कषायाहमात्रं
सृष्टग्निना साधयेत् तैलम् । एतत् तैलं सद्योदाहं च्वरमप-
नयत्येतैरेव चीपधैः सुश्लक्ष्णपिटैः सुशीतैः प्रदेहं कारयेत् एतैरेव
च शृतशीतं सलिलमवगाहपरिषेकार्थं प्रयुञ्जीत ॥ २५३ ॥

इति चन्दनायं तैलम् ।

मध्वारनालक्षीरदधिघृतसलिलसेकावगाहाश्च सद्योदाह-
च्वरमपनयन्ति शीतस्पर्शत्वादिति ॥ २५४ ॥

भवन्ति चात्र । पौष्करेषु सुशीतेषु पद्मोत्पलदलेषु च ।

कङ्काराणाञ्च पत्रेषु चीमेषु विमलेषु च ॥ २५५ ॥

चन्दनोदकशीतेषु सुष्याद्दाहादितः सुखम् ।

हिमाम्बुसिक्ते सद्ने शीते धारागृहेऽपि वां ॥ २५६ ॥

हेमशङ्खप्रवालानां मणीनां मीनिकस्य च ।

चन्दनोदकशीतानां संस्पर्शानुरसान् स्पृशेत् ॥ २५७ ॥

स्रक्भिर्नोत्पलैः पद्मैर्व्यजनैर्विविधैरपि ।

शीतवातावहैर्व्यज्येच्चन्दनोदकवर्षिभिः ॥ २५८ ॥

नद्यस्तडागाः पद्मिन्यो ऋदाश्च विमलोदकाः ।

श्रवगाहे हिता दाहलणान्त्वानिच्वरापहाः ॥ २५९ ॥

प्रियाः प्रदक्षिणाचाराः प्रमदाच्चन्दनोक्षिताः ।

मान्द्रवेयुः परैः कामैर्मणिमौक्तिकभूषणाः ॥ २६० ॥

शीतानि चान्नपानानि शीतान्युपवनानि च ।

वायवश्चन्द्रपादाश्च शीतदाहज्वरापहाः ॥ २६१ ॥

अथोष्णाभिप्रायिणां ज्वरितानामभ्यङ्गादीनुपक्रमानुपदे-
क्ष्यामः । अगुरुकुष्ठतगरपत्रनलदशैलेयकध्यामकहरणुकास्त्री-
ण्यक-चेमिकैलावरावराङ्गदपूरतमालपत्रभूतीक-रोहिण्य-सरल-
श्लकी-देवदार्वग्निमन्य-विश्व-श्लोणाककाश्मर्यपाटलापुनर्नवा-
वृक्षीर-कण्टकारिवृहतीशालिपर्णीशृङ्गिपर्णीमापपर्णी-मुद्गपर्णी
गोक्षुरकैरण्डशोभाञ्जनकवरुणार्कचिरिविल्वतिल्वकशटी-पुष्कर-
मूलभाण्डीरोरुवुकपक्षुराक्षीवाश्मान्तकशिशुमातुलुङ्गमूलकमूद-
पर्णीपिलुपर्णीतिलपर्णीमेषशृङ्गीहिंस्रादन्तशठैरावतकभल्लातका-
स्फोटकण्ठीरात्मजकेपीकाकरञ्जधान्यकाजमोद-पृथ्वीकासुमुख-
सुरसकुठेरककण्ठीरकालमालकपर्णासत्तवकफणिष्ककभूसृष्ट-
शृङ्गवेरपिप्पलीसर्पपाश्वगन्धारास्रारुहारोहा-वचा-वलातिबला-
गुडूचीशतपुष्पाशीतवल्लीनाकुलीगन्धनाकुली-श्वेता-ज्योतिषती-
चित्रकाध्यगडाम्बचाङ्गेरीवटरकुलत्थ-मापाणसमेवविधानामन्येषां
चोष्णवीर्याणां यद्यन्नाभमौषधानां कषायं कारयेत् तेन कषा-
येण तेषामेव च कल्केन सुरासौवीरकतुषोदकमैरयमेदकदधि-
मण्डारनालकट्टरप्रतिविनीतेन तैलपात्रं विपाचयेत् । तत्र
सुखोष्णेन तैलेनोष्णाभिप्रायिणं ज्वरितमभ्यञ्ज्यात् । तथा शीत-
ज्वरः प्रशाम्यति तैरेव चीपधैः श्लक्ष्णपिष्टैः सुखोष्णैः प्रदेह-
कारयेत् । एतेषामेव च सुखोष्णमुत्क्वाथमवगाहनपरिपेक्षां
प्रयुञ्जीत ज्वरप्रशामार्थमिति ॥ २६२ ॥

इति शीतज्वरे अगुर्वाटितैनम् ।

भवन्ति चात्र । त्रयोदशविधः स्वेदः स्वेदाध्यायि निर्दिशतः ।

सात्वाकालदिदा युक्तः स च शीतज्वरापहः ॥ २६३ ॥

मर कुटी तच्च शयनं तच्चावच्छादनं ज्वरम् ।
 शीतं प्रशमयन्त्याशु धूपाद्यागुरुजा घनाः ॥ २६४ ॥
 पवित्रचारुगात्राच्च तरुस्थो यौवनीषणा ।
 आश्लेषाच्छमयन्त्याशु प्रमदाः शिशिरज्वरम् ॥ २६५ ॥
 स्वेदनान्यन्नपानानि वातश्लेष्महराणि च ।
 शीतज्वरं जयन्त्याशु संसर्गवल्योजनात् ॥ २६६ ॥
 वातजे अमजे चैव पुराणे घतजे ज्वरे ।
 लङ्घनं न हितं विद्याच्छमनैस्नानुपाचरेत् ॥ २६७ ॥
 विलिप्यामाशयोष्माणं यस्माद्भ्रत्वा रसं नृणाम् ।
 ज्वरं कुर्वन्ति दोषास्तु हीयतेऽग्निबलं ततः ॥ २६८ ॥
 यथा प्रज्वलितो वह्निः स्थाल्यामिन्धनवानपि ।
 न पचत्योदनं सम्यगनिलप्रेरितो वह्निः ॥ २६९ ॥
 पक्विस्थानात् तदा दोषैरुष्मा चिसी वह्निर्नृणाम् ।
 न पचत्यभ्यवहृतं कृच्छात् पचति वा लघु ॥ २७० ॥
 अतोऽग्निबलरक्षार्थं लङ्घनादिक्रमो हितः ।
 सप्ताहेन हि पचन्ते सर्वधातुगता मलाः ॥ २७१ ॥
 निरामयाप्यतः प्रोक्तो ज्वरः प्रायोऽष्टमेऽहनि ।
 उदीर्णदोषस्त्वल्पाग्निरश्वन् गुरु विशेषतः ॥ २७२ ॥
 मुच्यते सहसा प्राणैश्चिरं क्लिश्यति वा नरः ।
 एतस्मात् कारणाद्भिदान् वातिकेऽप्यादितो ज्वरे ॥ २७३ ॥
 नाति गुर्वति वा स्निग्धं भोजयेत् सहसा नरम् ।
 ज्वरे भारुतजे त्वादायनपेक्ष्यापि हि क्रमम् ॥ २७४ ॥
 कुर्याच्चिरनुवन्धानामभ्यङ्गादीनुपक्रमान् ।
 पाययित्वा कपायञ्च भोजयेद्द्रसभोजनम् ॥ २७५ ॥
 जीर्णज्वरहरं कुर्यात् सर्वशयाप्युपक्रमम् ।
 श्लेष्मलानामवातानां ज्वरोऽनुष्णे कफाधिकः ॥ २७६ ॥

परिपाकं न सप्ताहे नापि याति मृद्रूपणाम् ।
तं क्रमेण यथोक्तेन लङ्घनाल्पाशनादिना ॥ २७७ ॥
आदेशाहमुपक्रम्य कपाधाद्यैरुपाचरेत् ।
सामा ये ये च कफजाः कफपित्तज्वराश्च ये ॥ २७८ ॥
लङ्घनं लङ्घनीयोक्तं तेषु कार्यं प्रति प्रति ।
वमनैश्च विरेकैश्च वस्तिभिश्च यथाक्रमम् ॥ २७९ ॥
ज्वरानुपचरेद्धीमान् कफपित्तानिलोद्भवान् ।
संसृष्टान् सन्निपतितान् बुद्ध्वा तरतमैः समैः ॥ २८० ॥
ज्वरान् दोषक्रमापेक्षी यथोक्तैरौषधैर्जयेत् ।
वर्धनेनैकदोषस्य क्षपणेशोच्छ्रितस्य वा ॥ २८१ ॥
कफस्थानानुपूर्व्यां वा सन्निपातञ्चरं जयेत् ।
सन्निपातञ्चरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः ॥ २८२ ॥
शोथः सञ्जायते तेन कधिदेव प्रमुच्यते ।
रक्तावसेचनैः शीघ्रं सर्पिष्यानैश्च तं जयेत् ॥ २८३ ॥
प्रदेहैः कफपित्तघ्नैर्नावनैः कवलग्रहैः ।
शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैर्ज्वरो यस्य न शाम्यति ॥ २८४ ॥
शास्त्रानुसारी रक्तस्य सोऽवसेकात् प्रशाम्यति ।
वीसर्पणाभिघातेन यद्य विस्फोटकैर्ज्वरः ॥ २८५ ॥
तदादौ सर्पिषः पानं कफपित्तोत्तरो न चेत् ।
दौर्बल्यात् देहधातुतूनां ज्वरो जीर्णोऽनुवर्त्तते ॥ २८६ ॥
वर्ष्यः संवृहणैस्तघ्नादाहारैस्तमुपाचरेत् ।
कर्म साधारणं कुर्यात् तृतीयकचतुर्थके ॥ २८७ ॥
आगन्तुरनुषन्धी हि प्रायशो विषमज्वरे ।
धातप्रधानं सर्पिर्भिर्वस्तिभिः सानुयासनैः ॥ २८८ ॥
स्निग्धोशौरनुपानैश्च शमयेत् विषमज्वरम् ।
विरेचनेन पयसा सर्पिषा संस्कृतेन च ॥ २८९ ॥

विषमं तिक्तशीतैश्च ज्वरं पित्तोत्तरं जयेत् ।
 वमनं पाचनं रूक्षमनुपानं बिलङ्घनम् ॥ २८० ॥
 कषायोष्णञ्च विषमे ज्वरे शस्तं कफोत्तरे ।
 योगाः पराः प्रवक्ष्यन्ते विषमज्वरनाशनाः ॥ २८१ ॥
 प्रयोक्तव्या मतिमता दोषादीन् प्रविभज्य ये ।
 सुरासमण्डपानार्थं भक्ष्यार्थं चरणायुधाः ॥ २८२ ॥
 तित्तिरिच्य मयूरश्च प्रयोज्योविषमज्वरे ।
 पिवेद्वा षट्पलं सर्पिरभयां वा प्रयोजयेत् ॥ २८३ ॥
 त्रिफलायाः कषायं वा गुडुच्या रसमेव वा ।
 नीलिनीमजगन्धाश्च त्रिद्वंतां कटुरोहिणीम् ॥ २८४ ॥
 पिवेज्ज्वरागमे युक्त्या स्रेहस्वेदोपपादितः ।
 सर्पिषो महतीं मात्रां पीत्वा वा च्छेदयेत् पुनः ॥ २८५ ॥
 उपयुज्यान्नपानं वा प्रभूतं पुनरुल्लिखेत् ।
 सान्नं मद्यं प्रभूतं वा पीत्वा स्वप्याञ्ज्वरागमे ॥ २८६ ॥
 आस्थापनं थापनं वा कारयेद्विषमज्वरे ।
 पयसा हृषदंशस्य शकृद्वा तदहः पिवेत् ॥ २८७ ॥
 हृषस्य दधिमण्डेन सुरया वा ससैन्धवम् ।
 पिप्पल्यास्त्रिफलायाश्च दध्नस्तक्रस्य सर्पिषः ॥ २८८ ॥
 पञ्चगव्यस्य पयसः प्रयोगो विषमज्वरे ।
 लशूनस्य सतैलस्य प्राग्भक्तमुपसेवनम् ॥ २८९ ॥
 भिधानामुष्णवीर्याणामभिघाणाश्च भक्षणम् ।
 र्हिद्भुतुष्यानुदैयाग्नीवसा नस्यं ससैन्धवा ॥ ३०० ॥
 पुराणसर्पिः सिंहस्य वमा तदहत् ससैन्धवा ।
 सैन्धवं पिप्पलीनाश्च तण्डुलाः समन.शिलाः ॥ ३०१ ॥
 नेत्रास्त्रनं तैलपिष्टं शस्यते विषमज्वरे ।
 मलङ्कया निम्बपत्रं वचा कुठं हरीतकी ॥ ३०२ ॥

सर्पपाः सयवाः सर्पिर्धूपनं ज्वरनाशनम् ।

ये धूमा धूपनं यच्च नावनश्चाञ्जनञ्च यत् ॥ ३०३ ॥

मनोविकारे व्याख्यातं कार्यं तद्विषमज्वरे ।

मणीनामौषधीनाञ्च मद्गल्यानां विषस्य च ॥ ३०४ ॥

धारणादगदानाञ्च सेवनात्र भवेज्ज्वरः ।

सौमं सानुचरं देवं समाह्वयणमीश्वरम् ॥ ३०५ ॥

पूजयन् प्रयतः शीघ्रं मुच्यते विषमज्वरात् ।

विष्णुं सहस्रमूर्धानं चराचरपतिं विभुम् ॥ ३०६ ॥

स्तुवन् नामसहस्रेण ज्वरान् सर्वानपोहति ।

ब्रह्माणमश्विनाविन्द्रं इतमर्चं हिमाचलम् ॥ ३०७ ॥

गङ्गां मरुद्गणांशैष्ट्या पूजयन् जयति ज्वरान् ।

भक्त्या मातापितृणाञ्च गुरुणां पूजनेन च ॥ ३०८ ॥

ब्रह्मचर्येण तपसा सत्येन नियमेन च ।

जपहोमप्रदानेन वेदानां श्रवणेन च ॥ ३०९ ॥

ज्वराद्विमुच्यते शीघ्रं साधूनां दर्शनेन च ।

ज्वरे रसस्ये धमनमुपवासञ्च कारयेत् ॥ ३१० ॥

सेकप्रदेही रक्तस्ये तथा संशमनानि च ।

विरचनं सोपवासं भांसमेदःस्थिते हितम् ॥ ३११ ॥

अस्थिमज्जगते देया निरूहाः सानुवासनाः ।

शापाभिचारात् भूतानामभिपद्नाञ्च यो ज्वरः ॥ ३१२ ॥

दैवव्यपात्रयं तत्र सर्वमौषधमिष्यते ।

अभिघातज्वरो नश्येत् पानाभ्यङ्गेन सर्पिषः ॥ ३१३ ॥

रक्तायसेकैर्मद्यैश्च सात्मैर्मांसरसोदनैः ।

सानाद्यो मद्यसात्मगानां मदिरारसभोजनैः ॥ ३१४ ॥

घृतानां त्रणितानाञ्च घृतघ्नचिकित्सया ।

पाण्डाघनेटलाभेन यायोः प्रशमनेन च ॥ ३१५ ॥

हर्षणैश्च शमं यान्ति कामशोकभयज्वराः ।
 काभ्यैरर्थमनोज्ञैश्च पित्तघ्नैश्चाप्युपक्रमैः ।
 सदाक्यैः शाम्यति ह्याश्व ज्वरः क्रोधसमुत्थितः ॥३१६॥
 कामात् क्रोधज्वरो नाशं क्रोधात् कामसमुद्भवः ।
 याति ताभ्यामुभाभ्याञ्च भयशोकसमुत्थितः ॥३१७॥
 ज्वरकालञ्च वेगञ्च चिन्तयन् ज्वर्यते तु यः ।
 तस्येष्टैस्तु विचित्रैश्च विषयैर्नाशयेत् स्मृतिम् ॥ ३१८ ॥
 ज्वरप्रमोचे पुरुषः कूजन् वमति चेष्टते ।
 श्वसन् विवर्णः खिन्नाङ्गो वेपते लीयते मुहुः ॥ ३१९ ॥
 प्रलपत्युष्णसर्वाङ्गः शीताङ्गश्च भवत्यपि ।
 विसंज्ञी ज्वरवेगार्तः सक्रोध इव वीक्ष्यते ॥ ३२० ॥
 सदीपशब्दश्च श्लक्ष्णद्रव्यं स्रवति वेगवत् ।
 लिङ्गान्येतानि जानीयाज्ज्वरमोचे विचक्षणः ॥ ३२१ ॥
 बहुदीपस्य बलवान् प्रायेणाभिनवो ज्वरः ।
 मत्क्रिया दीपपत्त्या चेद्विमुञ्चति सुदारुणम् ॥ ३२२ ॥
 हृत्वा दीपवशाद्देगं क्रमादुपरमन्ति ये ।
 तेषामदारुणी मोक्षो ज्वराणां चिरकारिणाम् ॥३२३॥
 विगतक्लममन्तापमव्ययं विमलेन्द्रियम् ।
 युक्तं प्रकृतिसत्त्वेन विद्यात् पुरुषमज्वरम् ॥ ३२४ ॥
 मज्वरो ज्वरमुक्तश्च विदाह्वीनि गुरुणि च ।
 असात्मरान्यद्रपानानि विरुद्धानि विवर्जयेत् ॥ ३२५ ॥
 व्यवायमतिचेष्टाश्च स्नानमत्यशनानि च ।
 तथा ज्वर, शमं याति प्रशान्तो जायते न च ॥ ३२६ ॥
 व्यायामश्च व्यवायश्च स्नान चक्रमणानि च ।
 ज्वरमुक्तो न संवेत यावन्न बलवान् भवेत् ॥ ३२७ ॥
 असञ्जातबलो यस्तु ज्वरमुक्तो निषेवते ।

वर्ज्यमेतन्नवस्तम्य पुनरावर्त्तते ज्वरः ॥ ३२८ ॥
 दुर्हतेषु च दोषेषु यस्य वा विनिवर्त्तते ।
 स्वल्पेनाप्यपचारेण तस्य व्यावर्त्तते पुनः ॥ ३२९ ॥
 चिरकालपरिक्लिष्टं दुर्बलं दीनचेतसम् ।
 अचिरैणैव कालेन स हन्ति पुनरागतः ॥ ३३० ॥
 अथवापि परीपाकं धातुष्वेव क्रमान्मलाः ।
 यान्ति ज्वरमकुर्वन्तस्ते तथाप्यपकुर्वते ॥ ३३१ ॥
 दीनतां श्वययुं ग्लानिं पाण्डुतां नात्रकामताम् ।
 कण्डूरुक्कोठपिङ्काः कुर्वन्त्यग्निञ्च ते मृदुम् ॥ ३३२ ॥
 एवमन्येऽपि च गदा व्यावर्त्तन्ते पुनर्गताः ।
 अनिर्घातेन दोषाणामत्यैरप्यहितैर्नृणाम् ॥ ३३३ ॥
 निहृत्तेऽपि ज्वरे तस्माद्यथावस्थं यथावलम् ।
 यथाप्राणं हरेद्दोषं प्रयोगैर्वा शमं नयेत् ॥ ३३४ ॥
 मृदुभिः शोधनैः शुद्धिर्यापना वस्तयो हृिताः ।
 हृिताश्च लघवो यूपा जाङ्गलामिपजा रसाः ॥ ३३५ ॥
 अभ्यङ्गोद्वर्त्तनस्नानधूपनाभ्यञ्जनानि च ।
 हृितानि पुनराहृत्ते ज्वरे तिक्तघृतगानि च ॥ ३३६ ॥
 गुर्व्यभिव्यन्दसात्मनानां भोजनात् पुनरागते ।
 लङ्घनोष्णोपचारादिः क्रमः कार्य्यश्च पूर्ववत् ॥ ३३७ ॥
 किराततिक्तकं तिक्ता सुस्तं पर्पटकोऽमृता ।
 घ्नन्ति पीतानि चाभ्यासात् पुनरावर्त्तकं ज्वरम् ॥ ३३८ ॥
 तस्यां तस्यामवस्थायां ज्वरितानां विचक्षणः ।
 ज्वरक्रियाक्रमापेक्षी कुर्यात् तत्र चिकित्सितम् ॥ ३३९ ॥
 रोगराट् सर्वभूतानामन्तकदारुणो ज्वरः ।
 तस्माद्द्विशेषतस्तस्य यतेत प्रथमं भिषगिति ॥ ३४० ॥
 भवति चात्र । यथाक्रम यथाप्रश्नमुक्तं जुषचिकित्सितम् ।
 अत्रिजेनाग्निवेशाय भूतानां हृतमिच्छता ॥ ३४१ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

रक्तपित्तचिकित्सितं .

विहरन्तं जितात्मानं पञ्चगङ्गे पुर्वसुम् ।

प्रणम्योवाच निर्मोहमग्निवेशोऽग्निवर्चसम् ॥ १ ॥

भगवन् ! रक्तपित्तस्य हेतुरुक्तः सलक्षणः ।

वक्तव्यं यत् परं तस्य वक्तुमर्हसि तद्गुरो ! ॥ २ ॥

गुरुवाच ।

महागदं महावीर्यमग्निवच्छीघ्रकारि च ।

हेतुलक्षणविच्छीघ्रं रक्तपित्तमुपाचरेत् ॥ ३ ॥

तस्योष्णं तीक्ष्णमम्लञ्च कटूनि लवणानि च ।

घर्मश्चान्नविदाहश्च हेतुः पूर्वं निदर्शितः ॥ ४ ॥

तैर्हेतुभिः समुद्दिष्टं पित्तं रक्तं प्रपद्यते ।

तद्योनित्वात् प्रपन्नञ्च वर्हते तत् प्रदूषयत् ॥ ५ ॥

तस्योष्णं द्रवो धातुर्धातीर्धातोः प्रसिच्यते ।

स्विद्यतस्तेन संवृद्धिं भूयस्तदधिगच्छति ॥ ६ ॥

सयोगाद् दूषणात् तत् तु सामान्याद्भवर्णयोः ।

रक्तस्य पित्तमाख्यातं रक्तपित्तं मनीषिभिः ॥ ७ ॥

ज्ञीहानञ्च यत्नञ्चैव तदधिष्ठाय वर्त्तते ।

स्रोतांसि रक्तवाहीनि तन्मूलानि हि देहिनाम् ॥ ८ ॥

मान्द्रं सपाण्डु सस्त्रेहं पिच्छिलञ्च कफान्वितम् ।

श्यावारुणं सफेनञ्च तनु रूक्षञ्च वातिकम् ॥ ९ ॥

रक्तपित्तं कपायामं कृष्णं गोमूत्रसन्निभम् ।

मैत्रकागारधूमाभमञ्जनाभञ्च पैत्तिकम् ॥ १० ॥

संसृष्टलिङ्गं ससर्गात् त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ।

एकदोषानुगं सार्धं द्विदोषं याप्यमुच्यते ॥ ११ ॥

यत् त्रिदोषमसाध्यं तन्मन्दाग्नेरतिवेगवत् ।
 व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यानग्रतश्च यत् ॥ १२ ॥
 गतिरूर्ध्वमधश्चैव रक्तपित्तस्य दर्शिता ।
 ऊर्ध्वाः सप्तविधा द्वारा द्विद्वारा त्वधरा गतिः ॥ १३ ॥
 सप्तच्छिद्राणि शिरसि द्वे चाधः साध्यमूर्ध्वगम् ।
 याप्यन्त्वधोगमं मार्गं द्वावसाध्यं प्रपद्यते ॥ १४ ॥
 यदा तु सर्वच्छिद्रेभ्यो रोमकूपेभ्य एव च ।
 वर्तते तामसहस्रेयां गतिं तस्याहुरन्तिकीम् ॥ १५ ॥
 यच्चोभयाभ्यां मार्गाभ्यामतिमात्रं प्रवर्तते ।
 तुल्यं कुण्ठपगन्धेन रक्तं कृष्णमतीव च ॥ १६ ॥
 संसृष्टं कफवाताभ्यां कण्ठे सञ्जति चापि यत् ।
 यच्चाप्युपद्रव्यैः सर्वैर्यथोक्तैः समभिद्रुतम् ॥ १७ ॥
 हारिद्रनीलहरितताम्रैर्वर्णैरुपद्रुतम् ।
 क्षीणस्य कासमानस्य यच्च तच्च न सिध्यति ॥ १८ ॥
 यहिदोषानुगं यद्वा शान्तं शान्तं प्रकुप्यति ।
 मार्गान्मार्गं चरेद्यद्वा याप्यं पित्तमसृक् च तत् ॥ १९ ॥
 एकमार्गं बलवतो नातिवेगं नद्योत्थितम् ।
 रक्तपित्तं सुखे काले माध्यं श्यान्निरुपद्रवम् ॥ २० ॥
 क्षिग्धोष्णामुष्णरूक्षञ्च रक्तपित्तस्य कारणम् ।
 अधोगम्योत्तरं प्रायः पूर्वं श्याद्रूक्षगस्य तु ॥ २१ ॥
 ऊर्ध्वं कफमंसृष्टमधोगं मारुतानुगम् ।
 द्विमार्गं कफवाताभ्यामुष्णामुष्णमनुपद्यते ॥ २२ ॥
 अक्षीणवनमामस्य रक्तपित्तं यदग्रतः ।
 तद्दोषदुष्टमुत्क्रिष्टं नाटी श्वाभ्रनमर्हति ॥ २३ ॥
 गन्धप्रष्टं पृतिनम्यं मूर्च्छायमरुचिं ल्वरम् ।
 गुन्धं श्लोहानमागाहं किन्नामं कृच्छ्रं नृप्यता ॥ २४ ॥

कुष्ठान्यग्रांसि वीसर्पं वर्णनाशं भगन्दरम् ।
 बुद्धौन्द्रियोपरोधञ्च कुर्यात् स्नाश्रितमादितः ॥ २५ ॥
 तस्मादुपेक्ष्यं बलिनो बलदोषविचारिणा ।
 रक्तपित्तं प्रथमतः प्रवृत्तं सिद्धिमिच्छता ॥ २६ ॥
 प्रायेण हि समुत्क्रिष्टमामदोषाच्छरीरिणाम् ।
 दृढिं प्रयाति पित्तासृक् तस्मात्तद्वनमादितः ॥ २७ ॥
 मार्गदोषानुबन्धञ्च निदानं प्रसमीक्ष्य च ।
 लङ्घनं रक्तपित्तादौ तर्पणं वा प्रयोजयेत् ॥ २८ ॥
 ह्रीवैरं चन्दनोशीरसुस्तर्पणैः शृतम् ।
 केवलं शृतशीतं वा दद्यात् तोयं पिपासवे ॥ २९ ॥
 ऊर्ध्वं तर्पणं पूर्वं पेयां पूर्वमधोगते ।
 कालसात्मयानुबन्धञ्चो दद्यात् प्रकृतिकल्पवित् ॥ ३० ॥
 जलं खर्वूरमृद्धीकामधुकैः सपरुपकैः ।
 शृतशीतं प्रयोक्तव्यं तर्पणार्थं सशर्करम् ॥ ३१ ॥
 तर्पणं सष्टतच्चौद्रं लाजाचूर्णैः प्रयोजयेत् ।
 ऊर्ध्वं रक्तपित्तं तत् पीतं काले व्यपोहति ॥ ३२ ॥
 मन्दाग्नेरस्त्रसात्सराय तत् साम्बमपि कल्पयेत् ।
 दाडिमामलकैर्विद्यादन्तार्थञ्चानुदापयेत् ॥ ३३ ॥
 शालिपष्टिकानीवारकोरद्रूपप्रशक्तिकाः ।
 श्यामाकश्च प्रियङ्गुश्च भोजनं रक्तपित्तिनाम् ॥ ३४ ॥
 मुहा मसूरायणकाः समकुष्ठादकीफलाः ।
 प्रगस्ताः सूपयूपार्थं कल्पिता रक्तपित्तिनाम् ॥ ३५ ॥
 पटोलनिम्बवेत्रापप्लवितसप्लवाः ।
 किराततिक्तकं शकं गण्डीरः सकटिलकः ॥ ३६ ॥
 कोविदारस्य पुष्पाणि काश्मर्यस्याथ शात्मलेः ।
 श्रद्धापानविधौ शकं यच्चान्यद्रक्तपित्तनुत् ॥ ३७ ॥

शाकार्थं शाकसात्मयानां तच्छस्त' रक्तापित्तिनाम् ।
 खिन्नं वा सर्पिया भृष्टं यूपवद्वा विपाचितम् ॥ ३८ ॥
 पारावतान् कपोतांश्च लावान् रक्ताक्षवत्तेकान् ।
 शशान् कपिञ्चलानिणान् हरिणान् कालपुच्छकान् ॥ ३९ ॥
 रक्तापित्तहितान् विद्याद्रसांस्तेषां प्रयोजयेत् ।
 ईपदस्नाननस्नान् वा घृतभृष्टान् सशर्करान् ॥ ४० ॥
 कफानुगे यूपशाकं दद्याद्वातानुगे रसम् ।
 रक्तापित्ते ययागूनामतः कल्पः प्रवक्ष्यते ॥ ४१ ॥
 पद्मोत्पलानां किञ्चलकः पृश्निपर्णी प्रियङ्गुकाः ।
 जले साध्यरसे तस्मिन् पेया स्याद्रक्तापित्तिनाम् ॥ ४२ ॥
 चन्दनोशीरलोध्राणां रसे तद्वत् सनागरि ।
 किराततिक्तकोशीरमुस्तानां तद्वदेव च ॥ ४३ ॥
 धातकीधन्वयामास्यु विख्वानां वा रसे शृताः ।
 मसूरमृश्निपर्ण्यांवा स्थिरा मुद्गरसेन वा ॥ ४४ ॥
 रसे हरेणुकाना वा सघृते सवलारसे ।
 सिद्धाः पारावतादीनां रसे वा स्युः पृथक् पृथक् ॥ ४५ ॥
 इत्युक्त्वा रक्तापित्तघ्नः शीताः समधुशर्कराः ।
 यवाग्वः कल्पना चैषां कार्या मांसरसेष्वपि ॥ ४६ ॥
 शगः सयास्तुवाः शस्तो विबन्धे रक्तापित्तिनाम् ।
 वातोल्बणे तित्तिरिः स्यादुदुम्बररसे शृतः ॥ ४७ ॥
 मयूरः झञ्जिनिर्यूहे न्यघोधम्य च कुक्कुटः ।
 रसे विख्योत्पलादीनां वर्त्तकक्रकरौ हितौ ॥ ४८ ॥
 तप्यते तिक्तकैः सिंहं तृष्णाघ्नं वा फलोदकम् ।
 सिंहं विदारिगन्धार्थैरयवा शृतगीतलम् ॥ ४९ ॥
 शाल्वा दीपावनुयनो वनमाह्वारमेव च ।
 जलं पिपामवे दद्यात् विमर्गोदम्पगोऽपि वा ॥ ५० ॥

निदानं रक्तपित्तस्य यत् किञ्चित् संप्रकाशितम् ।
जीवितारोग्यकामैस्तत्र सेव्यं रक्तपित्तिभिः ॥ ५१ ॥
इत्यन्नपानं निर्दिष्टं क्रमशो रक्तपित्तिषु ।
वक्ष्यते बहुदोषाणां कार्यं बलवताञ्च यत् ॥ ५२ ॥
अक्षीणबलमांसस्य यस्य सन्तर्पणोत्थितम् ।
बहुदोषं बलवतो रक्तपित्तं शरीरिणः ॥ ५३ ॥
काले संशोधनार्हस्य तद्द्वरेन्निरुपद्रवम् ।
विरेचनेनोर्ध्वभागमधोगं वमनेन च ॥ ५४ ॥
त्रिवृतामभयां प्राज्ञः फलान्यारग्वधस्य वा ।
त्रायमाणागवाद्योर्वा मूलमामलकानि वा ॥ ५५ ॥
विरेचनं प्रयुञ्जीत प्रभूतमधुशर्करम् ।
रसः प्रशस्यते तेषां रक्तपित्ते विशेषतः ॥ ५६ ॥
वमनं मदनोन्मिश्रो मय्यः सक्षीद्रशर्करः ।
मशर्करं वा सलिलमिच्छूणां रस एव वा ॥ ५७ ॥
वक्तकस्य फलं सुस्तं मदनं मधुकं मधु ।
अधोवहे रक्तपित्ते वमनं परमुच्यते ॥ ५८ ॥
ऊर्ध्वगे गृहकोष्ठस्य तर्पणादिक्रमो हितः ।
अधोवहे यवाग्वादिर्न चेत् स्यान्मारुतो बली ॥ ५९ ॥
बन्ममांसपरिचीर्णं शोकभाराध्वकर्पितम् ।
ज्वलनादित्यसन्तप्तमन्यैर्वा क्षीणमामयैः ॥ ६० ॥
गर्भिणीं स्थविरं बालं रुक्षाल्पप्रमिताशनम् ।
अवम्यमाविरैच्यं वा यं पश्येद्रक्तापित्तनम् ॥ ६१ ॥
शोषेण मानुबन्धं वा यस्य मंगमनी क्रिया ।
गम्यते रक्तपित्तस्य पुरो या तु प्रवक्ष्यते ॥ ६२ ॥
षट्कृपकमृद्धीकापय्याक्ताय शशर्करः ।
मधुमिश्रं खासकासरक्तपित्तनियर्हणः ॥ ६३ ॥

अटरूपकनिर्यूहे प्रियङ्गुं सृत्तिकाञ्जने ।
 विनीय लोध्रं चौद्रश्च रक्तपित्ततुदं पिवेत् ॥ ६४ ॥
 पद्मकं पद्मकिञ्जल्कं दूर्वां वास्तूकमुत्पलम् ।
 नागपुष्पश्च लोध्रश्च तेनैव विधिना पिवेत् ॥ ६५ ॥
 प्रपौण्डरीकं मधुकं मधु चाश्वशकृद्रसे ।
 यवाससृङ्गरजसोर्भूलं वा गोशकृद्रसे ॥ ६६ ॥
 विनीय रक्तपित्तघ्नं पेयं स्यात् तण्डुलाम्बुना ।
 युक्तं वा मधुसर्पिर्भ्यां लिङ्घ्याद् गोऽश्वशकृद्रसम् ॥ ६७ ॥
 खदिरस्य प्रियङ्गुणां कोविदारस्य शाक्यलेः ।
 पुष्पचूर्णानि मधुना लिङ्घ्यान्ना रक्तपित्तिकः ॥ ६८ ॥
 शृङ्गाटकानां स्राजानां मुस्तखर्जूरयोरपि ।
 लिङ्घ्याच्चूर्णानि मधुना पद्मानां केशरस्य च ॥ ६९ ॥
 धन्वजानामसृग्निङ्घ्यान्मधुना सृगपक्षिणाम् ।
 सचौद्रं शयिते रक्ते लिङ्घ्यात् पारावतं शकृत् ॥ ७० ॥

उशीरकालीयकलोध्रपद्मकं

प्रियङ्गुकाकटफलशङ्खगैरिकाः ।

पृथक् पृथक् चन्दनतुल्यभागिकाः

सशर्करास्तण्डुलधावनाद्भुताः ॥ ७१ ॥

रक्तं सपित्तं तमकं पिपामां दाहश्च पीताः शमयन्ति मद्यः ।
 किराततिक्तं क्रमुकं समुस्तं प्रपुण्डरीकं कमलोत्पले च ॥ ७२ ॥
 श्लीवेरभूलानि पटोलपत्रं दुरालभा पर्पटका सृणालम् ।
 धनञ्जयोदुम्बरवेतमत्वङ्ग्यग्रोधशालेययवासकत्वक् ॥ ७३ ॥
 तुगानतावेतसतण्डुलीयं सगारिवं मोचरसः समद्वा ।
 पृथक् पृथक् चन्दनयोजितानि तेनैककल्पेनहितानि तत्र ॥ ७४ ॥
 निशि स्थिता वा सरसीकृता वा
 कण्ठीकृता वा श्रुतिता श्रुता वा ।

एते समस्ता गणशः पृथग्वा

रक्तं सपित्तं शमयन्ति योगाः ॥ ७५ ॥

मुद्गाः सलाजाः सयवाः सक्कणाः सोशीरमुस्ताः सह चन्दनेन ।
 बलाजले पर्युषितः कपायो रक्तं सपित्तं शमयत्युदीर्णम् ॥७६॥
 वैदूर्यमुक्तामणिकैरिकाणां मृच्छइहेमामलकोदकानाम् ।
 मधूदकस्येक्षुरसस्य चैव पानाच्छमं गच्छति रक्तपित्तम् ॥७७॥
 उशीरपद्मोत्पलचन्दनानां पङ्कस्य लोभस्य चयः प्रसादः ।
 सशर्करः चौद्रयुतः सुशीतो रक्तातियोगप्रथमाय देयः ॥७८॥
 प्रियङ्गुकाचन्दनलोभशारिवामधूकमुस्ताभयधातकीजलम् ।
 समृत्प्रसादं सह षष्टिकाश्विना सशर्करं रक्तनिवर्हणं परम् ॥७९॥
 कषाययोगैर्विविधैर्यथोक्तेर्दीप्तेऽनले श्लेष्मणि निर्जिते च ।
 यद्रक्तपित्तं प्रथमं न याति तत्रानिलः स्यादनु तत्र कार्यम् ॥८०॥
 ङ्गां पयः स्यात् प्रथमं प्रयोगे गव्यं शृतं पञ्चगुणे जले वा ।
 सशर्करं माञ्जिकसंप्रयुक्तं विदारिगन्धादिगणैः शृतं वा ॥ ८१ ॥
 द्राक्षाशृतं नागरकैः शृतं वा बला शृतं गोक्षुरकैः शृतं वा ।
 सजीरकं सर्पभकं ससर्पिः पयः प्रयोज्यं सितया शृतं वा ॥८२॥
 शतवरीगोक्षुरकैः शृतं वा शृतं पयो वाप्यथ पर्णिनीभिः ।
 रक्तं हिनस्याशु विशेषतस्तु यन्भूवमार्गात् सरुजं प्रयाति ॥८३॥
 विशेषतो विट् प्रथमं प्रहृत्ते पयोमतं मोचरसेन सिद्धम् ।
 बटावरोहैर्वटशङ्खकैर्वा झीवेरनीलोत्पलनागरैर्वा ॥ ८४ ॥
 कषाययोगान् पयसा पुरा वा पौत्वानुदद्यात् पयसानुशालीन् ।
 आपत्येगैरुत्थप, त्पिप्यवितैः, रिप्येत्, सर्पिर्रितस्त्वैद्य ५ ८५ ॥
 शशां सशाखां सपलाशमूलां कृत्वा कषायं कुसुमानि चास्र ।
 प्रदाय कल्कं विपचेद्दहतं तत् सचौद्रमाखेवनिहन्ति रक्तम् ॥८६॥
 इति वासाहतम् ।
 पनाशहस्तस्य रसेन सिद्धं तस्यैव कल्केन मधुद्रवेण ।

लिङ्गादृष्टं वत्सककल्कसिद्धं तद्वत् समङ्गोत्पललोध्रसिद्धम् ॥८७॥

स्यात् त्रायमाणा विधिरेष एव सोडुम्बरे चैव पटोलपत्रे ।

सर्पिंषि पित्तज्वरनाशनानि सर्वाणि शस्तानि च रक्तपित्ते ॥८८॥

इति रक्तपित्तनाशकघृतवर्गः ।

अभ्यङ्गयोगाः परिपेचनानि सेकावगाहाः शयनानि वैश्व ।

शीतो विधिर्वस्तिविधानमग्रं पित्तज्वरे यत् प्रशमाय दृष्टम् ॥८९॥

तद्रक्तपित्ते निखिलेन कार्यं कालञ्च मात्राञ्च पुरा समीच्य ।

सर्पिर्गुडा ये च हिताः क्षतेभ्यस्तेरक्तपित्तं शमयन्ति सद्यः ॥९०॥

कफानुबन्धे रुधिरं सपित्ते कण्ठागमे स्याद्ग्रथिते प्रयोगः ।

युक्तस्य युक्त्या मधुसर्पिषोश्च चारस्य चैवोत्पलनालजस्य ॥ ९१ ॥

शृङ्गालपद्मोत्पलकेशराणां तथा पलाशस्य तथा प्रियङ्गोः ।

तथा मधुकस्य तथासनस्य चाराः प्रयोज्या विधिनैव तेन ॥९२॥

शतावरी दाडिमन्तिन्डिकं काकोलीमदी मधुकं बिदारीम् ।

पिष्टा च मूलं फलपूरकस्य घृतं पचेत् चीरचतुर्गुणेन ॥ ९३ ॥

कामज्वरानाहविवन्धशूलं तद्रक्तपित्तञ्च घृतं निहन्त्यात् ।

यत् पञ्चमूलैरथ पञ्चभिर्वा सिद्धं घृतं तच्च तदर्थकारि ॥९४॥

इति शतमूलादिघृतम् ।

कषाययोगा य इहोपदिष्टान्ते चावपीडे भिषजा प्रयोज्याः ।

घ्राणात् प्रहृतं रुधिरं सपित्तं यदा भवेन्निःसृतदुष्टदोषम् ॥९५॥

रक्ते प्रदुष्टे ह्यवपीडबन्धे दुष्टप्रतिश्याय शिरोविकाराः ।

रक्तं सपृथं कुणपथ गन्धः स्याद्घ्राणनाशः क्रिमयश्च दुष्टाः ॥९६॥

नीलोत्पलं गौरिकगङ्गयुक्तं सचन्दनं स्यात् तु सिताजलेन ।

नम्य तथास्त्रास्त्ररसः समङ्गाः सधातकीमौचरमः मनोध्रः ॥९७॥

द्राघारमस्येक्षुरमस्य नम्यं चीरस्य दूर्वास्त्ररसस्य चैव ।

यवाममूलानि पलाण्डुमूलं नम्यं तथा दाडिमपुष्पतीयम् ॥९८॥

पियालतैलं मधुकं पयश्च सिद्धं घृतं माहृषिमाजकं वा ।

आम्नास्त्रिपूर्वः पयसा च नस्य सशारिवैः स्यात् कमलोत्पलैश्च ॥८८॥

भद्रश्रियं लोहितचन्दनञ्च प्रपौण्डरीकं कमलोत्पलञ्च ।

उगीग्वापीरजलं मृणालं सहस्रवीर्यं मधुकं पयसा ॥१००॥

शालीक्षुमूलानि यवासगुन्द्रामूल नलानां कुशकाशयोश्च ।

कुचन्दनं शैबलमप्यनन्ताकालानुसार्याद्यणभूलमृद्धिः ॥१०१॥

मूलानि पुष्पाणि च वारिजानां प्रलेपनं पुष्करिणीमृदश्च ।

उदुम्बराश्लथमधूकलोम्नाः कपायवृक्षाः शिशिराश्च सर्वे ॥१०२॥

प्रदेहकल्पे परिषेचने च तथावगाहे घृततैलसिद्धौ ।

रक्तस्य पित्तस्य च शान्तिमिच्छन् भद्रश्रियादीनि भिषक् प्रयुञ्ज्यात् ॥१०३॥

धाराष्टहं भूमिगृहञ्च शीतं वनञ्च रम्यं जलवातशीतम् ।

वैदूर्यमुक्तामणिभाजनानां स्पर्शाश्च दाहे शिशिरास्तुशीताः ॥१०४॥

पत्राणि पुष्पाणि च वारिजानां क्षीमञ्च शीतं कदलीदलाश्च ।

प्रच्छादनार्थं शयनासनानां पद्मोत्पलानाञ्च दलाः प्रशस्ताः ॥१०५॥

प्रियङ्गुकाचन्दनरूपितानां स्पर्शाः प्रियाणाञ्च वराङ्गनानाम् ।

दाहे प्रशस्ताः सजलाः सुशीताः पद्मोत्पलानाञ्च कलापवाताः ॥१०६॥

सरिद्धदानां हिमवहरीणां चन्द्रोदयानां कमलाकराणाम् ।

सनोऽनुकूलाः शिशिराश्च सर्वाः कथाः सरक्तं शमयन्ति पित्तम् ॥१०७॥

भवति चात्र । हेतुं वृद्धिं संज्ञां स्यात् लिङ्गं पृथक् प्रदुष्टस्य ।

मार्गो साध्यमसाध्यं यार्थं कार्यक्रमश्चैव ॥ १०८ ॥

पानादमिष्टमेव च वर्ज्यं संशोधनञ्च शमनञ्च ।

गुरुरक्तवान् यथावच्चिकित्सिते रक्तपित्तस्य ॥ १०९ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

गुल्मचिकित्सितम् ।

सर्वप्रजानां पित्तवच्छरण्यः पुनर्वसुर्भूतभविष्यदीशः ।

चिकित्सिते गुल्मनिवर्हणार्थं प्रोवाच मिहं वदतां वरिष्ठः ॥११॥

विट्श्लेष्मपित्तातिपरिज्ञयाद्वा तैरिव वृद्धैः परिपीडितो वा ।

वेगैरुदीर्णैर्विहितैरधो वा वाद्याभिघातैरतिपूरणैर्वा ॥ २ ॥
 रूचान्नपानैरतिसेवनैर्वा शोकेन मिथ्याप्रतिकर्मणा वा ।
 विचेष्टितैर्वा विपमातिमात्रैः कोष्ठे प्रकोपं समुपैति वायुः ॥ ३ ॥
 कफश्च पित्तश्च स दूषयित्वा प्रोद्भूय मार्गान् विनिवह्य ताभ्याम् ।
 हृत्प्लीहपार्श्वोदरयस्त्रिशूलं करोत्यधो याति न वदमार्गः ॥ ४ ॥
 पक्वाशये पित्तकफाशये वा स्थितः स्वतन्त्रः परसंश्रयो वा ।
 स्पर्शोपलभ्यः परिपिण्डितत्वाद् गुल्मो यथादोषमुपैति नाम ॥ ५ ॥
 वस्ती हि नाभ्यां हृदि पार्श्वयोर्वा स्थानानि गुल्मस्य भवन्ति पञ्च
 पञ्चात्मकस्य प्रभवन्तु तस्य वक्ष्यामि लिङ्गानि चिकित्सितञ्च ॥ ६ ॥
 रूचान्नपानं विपमातिमात्रं विचेष्टितं वेगविनिग्रह्य ।
 शोकोऽभिघातोऽतिबलचयश्च निरव्रता चानिलगुल्महेतुः ॥ ७ ॥
 यं स्थानसंस्थानरुजां विकल्पं विड्वातसङ्गं गलवक्त्रयोपम् ।
 श्यावारुणत्वं शिशिरञ्चरञ्च हृत्कुक्षिपार्श्वोदरशिरोरुजश्च ॥ ८ ॥
 करोति जीर्णैऽभ्यधिकं प्रकोपं भुक्ते मृदुत्वं समुपैति यद्य ।
 वातात् स गुल्मो न च तत्र रूचं कषायतिक्तं कटु खोपशेते ॥ ९ ॥
 कटुस्ततीक्ष्णोष्णविदारुचिरूचक्रोधात्तिमद्यार्कहृताशसेवा ।
 आमामिघातो रुधिरश्च दुष्टं पैत्तस्य गुल्मस्य निमित्तमुक्तम् ॥ १० ॥
 ज्वरः पिपासा वदनाङ्गरागः शूलं महज्जीर्यति भोजने च ।
 स्वेदो विदाहो व्रणवश्च गुल्मः स्पर्शासहः पैत्तिकगुल्मरूपम् ॥ ११ ॥
 शीतं गुरु क्षिग्धमचेष्टनञ्च सम्पूर्णं प्रस्रपनं दिवा च ।
 गुल्मस्य हेतुः कफसम्भवस्य सर्वस्तु दुष्टो निचयात्मकस्य ॥ १२ ॥
 स्तैमित्यशीतज्वरगात्रसादृष्टस्रसकासारुचिगौरवाणि ।
 शैत्यं रुगस्या कठिनोन्नतत्वं गुल्मस्य रूपाणि कफात्मकस्य ॥ १३ ॥
 निमित्तलिङ्गान्युपलभ्य गुल्मे द्विदोषजे दोषबलावलञ्च ।
 व्यामियलिङ्गानपरांस्तु गुल्मांस्त्रीनादिशेदौषधकल्पनार्थम् ॥ १४ ॥
 महारुजं दाहपरीतमश्रुवदुघनोन्नतं शीघ्रविदाहि दारुणम् ।

मनःशरीराम्निदलापहारिणं त्रिदोषजं गुल्ममसाध्यमादिशेत् १५

ऋतावनाहारतया भयेन विरुक्षणैर्वेगविनिग्रहैश्च ।

संस्तम्भनोक्तेछनयोनिदोषैर्गुल्मः स्त्रियं रक्तभवोऽभ्युपैति ॥ १६ ॥

यः स्पन्दते पिण्डित एव नाङ्गैश्चिरात् सशूलः समगर्भलिङ्गः ।

स रौधिरः स्त्रीभव एव गुल्मो मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्यः १७

क्रियाक्रममतः सिद्धं गुल्मिणां गुल्मनाशनम् ।

प्रवक्ष्याम्यत ऊर्ध्वं योगान् गुल्मनिवर्हणान् ॥ १८ ॥

रूक्षव्यायामजं गुल्मं वातिकं तीव्रवेदनम् ।

दडविष्मारुतं स्नेहैरादितः समुपाचरेत् ॥ १९ ॥

भोजनाभ्यञ्जनैः पानैर्निरुहैः सानुवासनैः ।

स्निग्धस्य भिषजा स्वेदः कर्त्तव्यो गुल्मशान्तये ॥ २० ॥

स्त्रीतृणां मार्दवं कृत्वा जित्वा मारुतमुख्वणम् ।

भित्त्वा विवस्त्रं स्निग्धस्य स्वेदो गुल्ममपोहति ॥ २१ ॥

स्नेहपानं हितं गुल्मे विशेषेणोर्ध्वनाभिजे ।

पक्वाग्रयगते वस्तिरुभयं जठराशये ॥ २२ ॥

दीर्घेऽग्नी वातिके गुल्मे विवस्त्रेऽनिलवर्द्धसोः ।

हृंहणान्यन्नपानानि स्निग्धोष्णानि प्रयोजयेत् ॥ २३ ॥

पुनःपुनः स्नेहपानं निरुह्याः सानुवासनाः ।

प्रयोज्या वातगुल्मेषु कफपित्तानुरक्षिणा ॥ २४ ॥

कफे वाते जितप्राये पित्तं शोणितमेव वा ।

यदि कुप्यति वा तस्य क्रियमाणे चिकित्सिते ॥ २५ ॥

यथोष्णस्य दोषस्य तत्र वाय्वर्षिर्मिषगाजितम् ।

आदावन्ते च मध्ये च मारुतं परिरक्षता ॥ २६ ॥

वातगुल्मे कफो हृदो हृत्वाग्निमरुचिं यदि ।

हृत्मासं गौरवं तन्द्रां जनयेदुत्तिष्ठेत् तु तम् ॥ २७ ॥

शूनानाहविवस्त्रेषु गुल्मे वातकफोष्णेषु ।

वर्तयो गुलिकायूर्णं कफवातहरं मतम् ॥ २८ ॥

पित्तं वा यदि संवृद्धं सन्तापं वातगुल्मिनः ।

कुर्व्याद्विरेच्यः स भवेत् स्नेहनैरानुलोमिकैः ॥ २९ ॥

गुल्मो यद्यनिलादीनां कृते सम्यग्भिपग्जिते ।

न प्रशाम्यति रक्तेन संसृतेनोपशाम्यति ॥ ३० ॥

स्निग्धोष्णोदिते गुल्मे पैत्तिके खंसनं हितम् ।

रूक्षोष्णेन तु सम्भूते सर्पिः प्रशमनं परम् ॥ ३१ ॥

पित्तं वा पित्तगुल्मं वा ज्ञात्वा पक्वाशयस्थितम् ।

कालवित् निर्हरेत् सद्यः सतिक्तैः चीरवस्त्रिभिः ॥ ३२ ॥

पयसा वा सुखोष्णेन सतिक्तेन विरेचयेत् ।

भिपगग्निबलापेक्षी सर्पिषा तैलकेन वा ॥ ३३ ॥

दृष्णाञ्चरपरीदाहशूलस्वेदाग्निमार्दवे ।

गुल्मिनामरुचौ चापि रक्तमेवावसेचयेत् ॥ ३४ ॥

छिन्नमूला विदह्यन्ते न गुल्मा यान्ति च क्षयम् ।

रक्तं हि व्यञ्जतां याति तच्च नास्ति न चास्ति रक्त् ॥ ३५ ॥

क्षतदोषं परिस्नानं जाङ्गलैस्तर्पितं रसैः ।

समाखस्तञ्च शेषार्त्तिं सर्पिषा पुनराचरेत् ॥ ३६ ॥

रक्तपित्तातिवृद्धत्वात् क्रियामनुपलभ्य च ।

यदि गुल्मो विदह्येत शस्त्रं तत्र भिपग्जितम् ॥ ३७ ॥

गुरुः कठिनसंस्थानो गूढमांभोत्तराश्रयः ।

अविवर्णः स्थिरयैव ह्यपको गुल्म उच्यते ॥ ३८ ॥

दाहशूलाग्निमंघोभस्त्रप्रनाशरतिल्वरैः ।

विदह्यमानं जानीयाद्गुल्मं तमुपनाहयेत् ॥ ३९ ॥

विदाहलक्षणे गुल्मे वह्निमुद्रे ममुन्नते ।

श्यावे सरक्तपथ्यन्ते संसर्गे यस्तिगन्निभे ॥ ४० ॥

निपीडितोन्नते श्वाभ्ये सुप्ते तत्पार्श्वपीडनात् ।

तत्रेव पिण्डिते शूले संपक्वं गुल्ममादिशेत् ॥ ४१ ॥
 तत्र धान्वन्तरीयाणामधिकारः क्रियाविधौ ।
 वैद्यानां कृतयोगानां व्यधशोधनरोपणे ॥ ४२ ॥
 अन्तर्भागस्य चाप्येतत् पच्यमानस्य लक्षणम् ।
 हृत्क्रोडशूनतान्तःस्थे वह्निःस्थपार्श्वनिर्गतिः ॥ ४३ ॥
 पक्वः स्रोतांसि संक्लिय व्रजत्यूर्ध्वमधोऽपि वा ।
 स्वयप्रवृत्तं तं दीपमुपेक्षेत हिताशनैः ॥ ४४ ॥
 दशाहं द्वादशाहं वा रक्षन् भियगुपद्वान् ।
 अत ऊर्ध्वं मतं पानं सर्पिषः सविशोधनम् ॥ ४५ ॥
 शृङ्गं सतिलं सचौद्रं प्रयोगे सर्पिरिष्यते ।
 शीतलैर्गुरुभिः क्षिग्धैर्गुल्मे जाते कफात्मके ॥ ४६ ॥
 अथम्यस्याल्पकायाग्नेः कुर्यान्नृद्धनमादितः ।
 मन्दोऽग्निर्वेदना मन्दा गुरुस्तिमितकीष्टता ।
 सीत्क्लेशा चारुचिर्यस्य स गुल्मी वमनोपगः ॥ ४७ ॥
 उष्णैरेवोपचार्यस्य कृते वमनलङ्घनैः ।
 योग्याद्याहारसंसर्गा भेषजैः कटुतिक्तकैः ॥ ४८ ॥
 सानाहं सविवन्धश्च गुल्मं कठिनमुन्नतम् ।
 दृष्ट्वादौ स्वेदयेद्युक्त्या स्त्रिन्नश्च विनयेद्विपक्वम् ॥ ४९ ॥
 लघुनीलेष्वने स्वेदे कृतेऽग्नौ संप्रधुचिती ।
 कफगुल्मे पिबेत् काले, सच्चारकटुकं घृतम् ॥ ५० ॥
 स्थानादपसृतं ज्ञात्वा कफगुल्मं विरेचनैः ।
 मध्वैर्यस्तिभिर्वाथ शोधयेद्दशमूलकैः ॥ ५१ ॥
 मन्दाग्नावनिले भूटे ज्ञात्वा सध्वेदमाशयम् ।
 गुल्मिकायूर्णनिर्यूहाः प्रयोज्याः कफगुल्मिनाम् ॥ ५२ ॥
 कृतमूनं महावाम्बुं कठिनं स्तिमितं गुरुम् ।
 जयेत् कफकृतं गुल्मं चारारिष्टाम्निकर्मभिः ॥ ५३ ॥

दोषैः प्रकृतिगुल्मान्तु योगं बुद्ध्वा कफोत्क्षणे ।
 बलदोषप्रमाणज्ञः चारं गुल्मे प्रयोजयेत् ॥ ५४ ॥
 एकान्तरं ह्यन्तरं वा ब्रह्मं विश्वस्य वा पुनः ।
 शरीरबलदोषाणां वृद्धिद्वेषणकोविदः ॥ ५५ ॥
 श्लेष्माण्ण मधुरं क्षिग्धं मांसक्षीरघृताग्निः ।
 भित्त्वा भित्त्वाशयान् चारः चरत्वात् चारयत्वधः ॥ ५६ ॥
 मन्देऽग्नावरुषी सात्मेऽ मये सस्त्रेहमग्रताम् ।
 प्रयोज्या मार्गशुद्ध्यर्थमरिष्टाः कफगुल्मिनाम् ॥ ५७ ॥
 लङ्घनोत्प्लेखनैः स्वेदैः सर्पिष्यानैर्विरेचनैः ।
 वञ्चिभिर्गुलिकाचूर्णचारारिष्टगणैरपि ॥ ५८ ॥
 श्लेष्मिक. कृतमूलत्वाद् यस्य गुल्मो न शाश्वति ।
 तस्य दाहो हृते रक्ते शरलोहादिभिर्मतः ॥ ५९ ॥
 श्लोणयात् तैक्ष्णयाच्च शमयेदग्निर्गुल्मे कफानिलो ।
 तयो. शमाच्च मद्दातो गुल्मस्य विनिवर्त्तते ॥ ६० ॥
 दाहे धान्यन्तरीयाणामवापि भिषजां बलम् ।
 चारप्रयोगे भिषजां चारतन्त्रविदां बलम् ।
 व्यामिश्रदोषैर्व्यामिश्र एष षष्ठ क्रियाक्रमः ॥ ६१ ॥
 सिद्धानतः प्रवक्ष्यामि योगान् गुल्मनिवर्हणान् ।
 त्रूपण त्रिफला धान्यं विडङ्गाचव्यचित्रकैः ।
 कल्कीकृतैर्घृतं सिद्धं मक्षीरं वातगुल्मनुत् ॥ ६२ ॥
 इति त्रूप्यणादिघृतम् ।
 एत एव च कल्का स्युः कपायः पञ्चमूलिकः ।
 द्विपञ्चमूलिको वायु तद्घृतं गुल्मनुत् परम् ॥ ६३ ॥
 इति त्रूप्यणादिघृतमपरम् ।
 षट्पल वा पिबेत् सर्पिर्घृदुक्तं राजयक्ष्मणि ।
 प्रमन्नया वा क्षीरोत्थ सुरया दाडिमेन वा ।

दध्नः सरेषु वा कार्यं घृतं भारतगुल्मिनाम् ॥ ६४ ॥

इति गुल्मपट्पलघृतम् ।

हिङ्गुसौवर्चलाज्जाजीविङ्गदाडिमदीप्यकैः ।

पुष्करव्योषधान्याम्बवेतसचारचित्रकैः ॥ ६५ ॥

शटीवचाजगन्धैलासुरसैश्च विपाचितम् ।

शूलानाहहरं सर्पिर्दध्ना चानिलगुल्मिनाम् ॥ ६६ ॥

इति हिङ्गुसौवर्चलाद्यं घृतम् ।

ह्रवुषाव्योषपृथ्वीकाचव्यचित्रकसैन्धवैः ।

साजाजीपिप्पलीमूलदीप्यकैर्बिषचेद् घृतम् ॥ ६७ ॥

मातुलुङ्गदधिचीरकोलमूलकदाडिमैः ।

रसैस्तद्वातगुल्मघ्नं शूलानाहविमोक्षणम् ॥ ६८ ॥

योन्यर्शोमहणीदोषखासकासारुचिञ्चरान् ।

वस्तिहृत् पार्श्वशूलञ्च घृतमेतद् व्यपोहति ॥ ६९ ॥

इति ह्रवुषाद्यं घृतम् ।

पिप्पल्याः पितुरध्यर्शो दाडिमाद्विपलं पलम् ।

धान्यात् पञ्च घृतात् शृण्ठ्याः कर्पं चीरं चतुर्गुणम् ॥७०॥

सिद्धमेतैर्घृतं सद्यो वातगुल्मं चिकित्सति ।

योनिशूलं शिरःशूलमर्शांसि विषमन्वरम् ॥ ७१ ॥

इति पिप्पल्याद्यं घृतम् ।

घृतानामौषधगणा य एते परिकीर्तिताः ।

ते चूर्णयोगा वर्त्यस्ताः कयायास्ते च गुल्मिनाम् ॥७२॥

कोलदाडिमघर्मांशुसुरामण्डास्त्रकाञ्चिकैः ।

शूलानाहनुदः पेया वीजपूररसेन वा ॥ ७३ ॥

धूर्णानि मातुलुङ्गस्य भावितस्य रसेन वा ।

कुर्थादूर्तिः सगुडिका गुल्मानाहात्तिशान्तये ॥ ७४ ॥

हिङ्गुत्रिकटुकां पाठां ह्रवुषामभयां शटीम् ।

अजमोदाजगन्धे च तिन्त्रिङ्गीकान्धवेतसौ ॥ ७५ ॥
 दाडिमं पुष्करं धान्यमजाजीं चित्रकं वचाम् ।
 ही चारी लवणे हे च चव्यञ्चैकत्र योजयेत् ॥ ७६ ॥
 चूर्णमेतत् प्रयोक्तव्यमनुपानेष्वनत्ययम् ।
 प्राग्भक्तमथवा पेयं मद्येनोष्णोदकेन वा ॥ ७७ ॥
 पार्श्वहृद्दन्तिशूलेषु गुल्मे वातकफात्मके ।
 आमाहे मूत्रकृच्छ्रे वा शूले च गुदयोनिजे ॥ ७८ ॥
 ग्रहण्णर्वीकारिणुं प्लीह्नि पाण्डुरामयेऽरुचौ ।
 उरोविबन्धे कासे च हिक्काश्वासे गलग्रहे ॥ ७९ ॥
 भावितं मातुलुङ्गस्य चूर्णमेतद्रसेन वा ।
 बहुशो गुलिकाः कार्याः कार्मुकाः सुरस्ततोऽधिकम् ॥ ८० ॥
 इति हिक्कादिचूर्णं गुड़िका च
 मातुलुङ्गरसो हिङ्गु दाडिमं विडसैन्धवे ।
 गुरामण्डेन पातव्य वातगुल्मरुजापहम् ॥ ८१ ॥
 शटीपुष्करहिङ्गु स्तवेतसचारचित्रकान् ।
 धन्याकञ्च यमानीञ्च विडङ्गं सैन्धवं वचाम् ॥ ८२ ॥
 सचव्यपिप्पलीमूलमजगन्धां सदाडिमाम् ।
 अजाजीञ्चाजमोदाञ्च चूर्णं कृत्वा प्रयोजयेत् ॥ ८३ ॥
 रसेन मातुलुङ्गस्य मधुयुक्तेन वा पुनः ।
 भावितं गुड़िकां कृत्वा सुपिष्टां कोलसम्भिताम् ॥ ८४ ॥
 गुल्मं प्लीहानमानाहं श्वामं काममरोचकम् ।
 हिक्कां हृद्रोगमर्शांमि विविधान् शिरसो रुजान् ॥ ८५ ॥
 पाण्डुरामयं कफोत्कृशं मर्याजाञ्च प्रवाहिकाम् ।
 पार्श्वहृद्दन्तिशूलञ्च गुटिकैषा व्यपोहति ॥ ८६ ॥
 नागराहंपल पिष्ट्वा हे पले लुञ्चितम्य च ।
 तिलस्यैकं गुड़पलं चीरेणोष्णेन वा पिवेत् ॥ ८७ ॥

वातगुल्ममुदावर्त्तं योनिशूलञ्च नाशयेत् ।

पिवेदैरगृहकं तैलं वारुणीमण्डमिश्रितम् ॥ ८८ ॥

तदेव तैलं पयसा वातगुल्मी पिवेन्नरः ।

श्लेष्मण्यनुवले पूर्वेऽहितं पित्तानुगे परम् ॥ ८९ ॥

साधयेत् सिद्धगुल्मस्य लग्नस्य चतुष्पलम् ।

क्षीरे जलाष्टगुणिते क्षीरशेषञ्च नापिवेत् ॥ ९० ॥

वातगुल्ममुदावर्त्तं गृध्रसीं विषमत्वरम् ।

हृद्रोगं विद्रुधीं शोथं साधयत्याशु तत् पयः ॥ ९१ ॥

इति लग्नक्षीरम् ।

तैलं प्रसन्ना गोमूत्रमारनालं यथायजम् ।

गुल्मं जठरमानाहं पीतमेकत्र साधयेत् ॥ ९२ ॥

इति तैलपञ्चकम् ।

पञ्चभूलीकपायेण सक्षीरेण शिलाजतु ।

पिवेत् तस्य प्रयोगेण वातगुल्मात् प्रमुच्यते ॥ ९३ ॥

इति शिलाजतुप्रयोगः ।

वायुं यूषेण पिप्पल्या मूलकानां रसेन वा

भुक्त्वा सिग्धमुदावर्त्ताद्वातगुल्माद्विमुच्यते ॥ ९४ ॥

शूलानाहविद्वन्धार्त्तं स्वेदयेद्वातगुल्मनम् ।

स्वेदैः स्वेदविधावुक्तैर्नाडीप्रस्तरशङ्करैः ॥ ९५ ॥

वस्तिकर्म परं विद्यात् गुल्मघ्नं तद्वि मारुतम् ।

श्वे स्थाने प्रथमं जित्वा सद्यो गुल्ममपोहति ॥ ९६ ॥

तस्मादभीक्ष्ण्यो गुल्मा निरुहैः सानुवासनैः ।

प्रयुज्यमानैः शाम्यन्ति वातपित्तकफात्मकाः ॥ ९७ ॥

गुल्मघ्ना विविधा दृष्टाः सिद्धाः सिद्धिपु वस्तुयः ।

इति वस्तिक्रिया

गुल्मघ्नि च तैलानि वक्ष्यन्ते वातरोगिके ॥ ९८ ॥

तानि मारुतगुल्मेषु पानाभ्यङ्गानुवासनैः ।

प्रयुक्तान्याशु सिध्यन्ति तैलं घ्निलजित्वरम् ॥ ८८ ॥

नीलिनीचूर्णसंयुक्तं पूर्वोक्तं घृतमेव वा ।

समलाय प्रदेयं स्याच्छोधनं वातगुल्मिने ॥ १०० ॥

नीलिनी विहता दन्ती पथ्या कम्प्लकैः सह ।

शोधनार्थं घृतं देयं सविड्चारनागरम् ॥ १०१ ॥

नीलिनीं त्रिफलां रास्त्रां बलां कटुकरोहिणीम् ।

पचेद्विडङ्गं व्याघ्रीञ्च पलिकानि जलाढके ॥ १०२ ॥

तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

दध्नः प्रस्थेन संयोज्य सुधा चीरपलेन च ॥ १०३ ॥

ततो घृतपलं दद्याद् यवागूमण्डमिश्रितम् ।

जीर्णे सम्यग्विरिक्तञ्च भोजयेद्रसभोजनम् ॥ १०४ ॥

गुल्मकुठोदरव्यङ्गशोफपाण्डुमयज्वरान् ।

मिश्रं म्लीहानमुन्मादं घृतमेद्वरपोहति ॥ १०५ ॥

इति नीलिन्यायं घृतम् ।

कुक्कुटाय मयूराय तित्तिरिक्नीष्ववर्त्तकाः ।

शालयो मदिरा सर्पिर्वातगुल्मभिपग्जितम् ॥ १०६ ॥

हितमुष्णं द्रवं स्निग्धं भोजनं वातगुल्मिनाम् ।

समण्डवारुणीपानं पक्वं वा धान्यकैर्जलम् ॥ १०७ ॥

इन्द्रेऽग्नौ वर्द्धते गुल्मो दीप्ते चाग्नी प्रशाम्यति ।

अध्मादन्नातिसौहित्यं कुर्यान्नातिविलङ्घितम् ॥ १०८ ॥

सर्वत्र गुल्मे प्रथमे स्नेहस्वेदोपपादिते ।

या क्रिया क्रियते सिद्धिं सा याति न विरुचिरे ॥ १०९ ॥

भिपगात्ययिकं बुद्धा पित्तगुल्मसुपाचरेत् ।

वैरेचनिकसिद्धेन पयसा सर्पिपापि वा ॥ ११० ॥

रोहिणीकटुकानिम्बमधुकं त्रिफलात्वचः ।

कार्पिका त्रायमाणा च पटोलत्रिवृतोः पले ॥ १११ ॥

द्विपलञ्च भस्मराणां साध्यमष्टगुणेऽम्भसि ।

शृताच्छेषं घृतसमं सर्पियश्च चतुष्पलम् ॥ ११२ ॥

पिबेत् संमूर्च्छितं तेन गुल्मः शाम्यति पैत्तिकः ।

ज्वरस्तृष्णा च शूलञ्च भ्रमो मूर्च्छारुचिस्ताया ॥ ११३ ॥

इति रोहिण्याद्यं घृतम् ।

जले दशगुणे सार्धं त्रायमाणाचतुष्पलम् ।

पञ्चभागस्थितं पूतं कल्कैः संयोज्य कार्पिकैः ॥ ११४ ॥

रोहिणी कटुका सुस्ता त्रायमाणा दुरालभा ।

कल्कैस्तामलकीवीराजीवन्तीचन्दनोत्पलैः ॥ ११५ ॥

रसस्यामलकानाञ्च चीरस्य च घृतस्य च ।

पलानि पृथगष्टाष्टौ दत्त्वा सम्यग्विपाचयेत् ॥ ११६ ॥

पित्तरक्तभवं गुल्मं वीसर्पं पैत्तिकं ज्वरम् ।

हृद्रोगं कामलां कुष्ठं हन्यादेतद् घृतोत्तमम् ॥ ११७ ॥

इति त्रायमाणाद्यं घृतम् ।

रसेनामलकेक्षूणां घृतपादं विपाचयेत् ।

पथ्यापादं पिबेत् सर्पिस्तत् सिद्धं पित्तगुल्मनुत् ॥ ११८ ॥

इति आमलकाद्यं घृतम् ।

द्राक्षां मधूक खर्जूरं विदारीं सशतावरीम् ।

परुषकाणि त्रिफलां साधयेत् पलसंमिताम् ॥ ११९ ॥

जलाटके पादशेषे रसमामलकस्य च ।

घृतमिक्षुरसं क्षौद्रमभयाकल्कपादिकम् ॥ १२० ॥

साधयेत् तद्घृतं सिद्धं शर्कराक्षौद्रिपादिकम् ।

प्रयोगात् पित्तगुल्मघ्नं सर्वपित्तविकारनुत् ॥ १२१ ॥

इति द्राक्षाद्यं घृतम् ।

हृषं समूलमापोष्य पचेदष्टगुणे जले ।

शेषेऽष्टभागे तस्यैव पुष्पकल्कं प्रदापयेत् ॥ १२२ ॥

तेन मिहं घृतं शीतं सक्षीर्द्रं पित्तगुल्मनुत् ।

रक्तपित्तज्वरश्वासकासहृद्रोगनाशनम् ॥ १२३ ॥

इति वाष्पाघृतम् ।

द्विपलं त्रायमाणाया जलद्विप्रस्थसाधितम् ।

अष्टभागस्थितं पूतं कोष्णं क्षीरसमं पिबेत् ॥ १२४ ॥

पिबेदुपरि तस्योष्णं क्षीरमेव यथाबलम् ।

तेन निर्हृतदीपस्य गुल्मः शाम्यति पैत्तिकः ॥ १२५ ॥

त्रायमाणस्य घृतम् ।

द्राक्षाभयारसं गुल्मे पैत्तिके सगुडं पिबेत् ।

लिङ्घात् कम्पित्यकं वापि विरेकार्यं मधुद्रवम् ॥ १२६ ॥

टाहप्रयमनोऽभ्यङ्गः सर्पिषा पित्तगुल्मिनाम् ।

चन्दनाद्येन तैलेन तैलेन मधुकस्य वा ॥ १२७ ॥

ये च पित्तज्वरार्त्तानां मत्तित्ताः क्षीरवस्तुयः ।

हिताम्नो पित्तगुल्माभ्यो वध्नन्ते ये च सिद्धियु ॥ १२८ ॥

शालयो जाङ्गलं मांसं गव्याज्ये पयसी घृतम् ।

खर्जूराभलकं द्राक्षा दाडिमं सपरुपकम् ॥ १२९ ॥

आहारार्यं प्रयोक्तव्यं पानार्यं मलिलं शृतम् ।

बलाविदारोगन्धाद्यैः पित्तगुल्मचिकित्सितम् ॥ १३० ॥

शामान्वये पित्तगुल्मे सामं वा कफवार्तिकं ।

यवागूभिः खड्गैर्यूपैः सन्धुष्योऽग्निर्विलङ्घिते ॥ १३१ ॥

शमप्रकोपी टोषाणां सर्वेषामग्निर्सञ्चितौ ।

तस्मादग्निं सदा रक्षेन्नदानानि च वर्जयेत् ॥ १३२ ॥

यमनाह्वय वमनं प्रदद्यात् कफगुल्मिने ।

द्विग्धस्त्रिद्वर्गराया गुप्ते शैथिल्यमागते ॥ १३३ ॥

परिषेद्य प्रदीप्तान्मु वल्यजानघया कुशान् ।

भिषक् कुम्भे समायाप्य गुल्मं घटमुखे क्षिपेत् ॥ १३४ ॥

मंगृहीतो यदा गुल्मस्तदा घटमथोद्धरेत् ।
 वस्त्रान्तरं ततः कृत्वा भिन्द्याद् गुल्मं प्रमाणवित् ॥ १३५ ॥
 विमार्गजं यदा पश्येत् यथा लाभं प्रपीडयेत् ।
 मृत्नीयाद् गुल्ममेवैकं न त्वत्र हृदयं स्पृशेत् ॥ १३६ ॥
 तिलैरण्डातसीबीजसर्पयैः परिलिप्य च ।
 श्लेष्मगुल्ममयः पात्रैः सुखोष्णैः स्वेदयेद्विपक् ॥ १३७ ॥
 सथोपचारलवणं दशमूलीगृतं घृतम् ।
 कफगुल्मं जयत्वाश्च सहिद्भुविड्दाडिमम् ॥ १३८ ॥
 इति दशमूलीघृतम् ।

भस्मातकानां द्विपलं पञ्चमूलं पलोन्मितम् ।
 साध्यं विदारीगन्धाद्यभापोथ्य सलिलाढके ॥ १३९ ॥
 पादशेषे रसे तस्मिन् पिप्पलीं नागरं वचाम् ।
 विडङ्गं सैन्धवं हिङ्गुं यावशूकं विड्गं शटीम् ॥ १४० ॥
 चित्रकं मधुकं रास्त्रां पिष्ट्वा कर्पसमं भिषक् ।
 प्रस्थञ्च पयसः कृत्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १४१ ॥
 एतत् भस्मातकघृतं कफगुल्महरं परम् ।
 श्लेष्मपाण्डुमयखासप्रहृषीरोगकासनुत् ॥ १४२ ॥
 इति भस्मातकाद्यं घृतम् ।

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ।
 पलिकैः मयवचारैः घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १४३ ॥
 क्षीरप्रस्थञ्च तत् सर्पिर्हन्ति गुल्मं कफात्मकम् ।
 ब्रह्मणीषाण्डरोगान्नं श्लेष्मकासपञ्चरसपङ्कम् ॥ १४४ ॥
 इति पञ्चकीलघृतम् ।

विहतां द्विपलां दन्तो दशमूलं पलोन्मितम् ।
 जले चतुर्गुणे पक्वा चतुर्भांगस्वितं रसम् ॥ १४५ ॥
 सर्पिरेरण्डजं तैलं क्षीरक्षैकत्र साधयेत् ।

स सिद्धो मिश्रकस्त्रेहः सचौद्रः कफगुल्मनुत् ॥ १४६ ॥

कफवातविषम्बेषु कुष्ठघ्नीहोदरेषु च ।

प्रयोज्यो मिश्रकः स्त्रेहो योनिशूलेषु चाधिकम् ॥ १४७ ॥

इति मिश्रकः स्त्रेहः ।

यदुक्तं वातगुल्मघ्नं संसनं नीलिनीष्टतम् ।

द्विगुणं तद्विरेकार्यं प्रयोज्यं कफगुल्मिनाम् ॥ १४८ ॥

सुधाचौरद्रवे चूर्णं त्रिहतायाः सुभावितम् ।

कार्पिकं मधुसर्पिभ्यां लीढ्वा साधु विरिच्यते ॥ १४९ ॥

जलद्रोणे विपक्त्व्या विंशतिः पञ्च चाभयाः ।

दन्त्याः पलानि तावन्ति चित्रकस्य तथैव च ॥ १५० ॥

अष्टभागस्थितं तच्च रसं पूतमधिचिपेत् ।

दन्तीसमं गुडं पूतं चिपेत् तत्राभयाद्य ताः ॥ १५१ ॥

तैलार्द्धकुडवच्चैव त्रिहतायाद्यतुष्यलम् ।

चूर्णितं पलमेकञ्च पिप्पली विश्वभेषजम् ॥ १५२ ॥

तत् साध्यं लेहवच्छीते तस्मिंस्तैलसमं मधु ।

चिपेच्चूर्णपलञ्चैकं त्वगेन्नापत्रकेशरात् ॥ १५३ ॥

ततो लेहपलं लीढ्वा जग्ध्वा चैकां हरीतकीम् ।

सुखं विरिच्यते चिन्धो दोषप्रस्यमनामयः ॥ १५४ ॥

गुल्मं खयद्युमर्शांसि पाण्डुरोगमरोचकम् ।

हृद्रोगं पक्ष्णीदोषं कामलां विषमज्वरम् ॥ १५५ ॥

कुष्ठं घ्नीहानमानाहमेतान् घ्नन्त्युपसेवितः ।

निरत्ययः क्रमद्याप्या द्रवो मांसरमौदनः ॥ १५६ ॥

इति दन्तीहरीतकीः ।

मिहाः मिहिषु वष्यन्ते निरूहाः कफगुल्मिनाम् ।

परिष्टयोगाः मिहाद्य यद्वर्णशयिकित्सिते ॥ १५७ ॥

यच्चूर्णं गुटिका याद्य विहिता वातगुल्मिनाम् ।

द्विगुणचारहिङ्गुम्वेतसास्ता कफे भता ॥ १५८ ॥
 य एव ग्रहणोदोषे चारास्ते कफगुल्मिनाम् ।
 सिद्धा निरत्यया शस्ता दाहस्वन्ते प्रशस्यते ॥ १५९ ॥
 प्रपुराणानि धान्यानि जाङ्गला मृगपक्षिण ।
 कौलत्यो मुह्ययूपथ पिप्पल्या नागरस्य च ॥ १६० ॥
 शुष्कमूलकयूपथ विल्वस्य वरुणस्य च ।
 चिरविल्याद्दुराणाञ्च यमान्याश्चित्रकस्य च ॥ १६१ ॥
 वीजपूरकहिङ्गुम्वेतसचारदाडिमै ।
 तक्रण तैलमर्षिभ्या व्यञ्जनान्युपकल्पयेत् ॥ १६२ ॥
 पञ्चमूलोश्णत तीय पुराण वारुणीरसम् ।
 कफगुल्मी पिबेत् काले जोर्ण माध्वीकमेव वा ॥ १६३ ॥
 यमानोचूर्णितं तक्र विडेन लवणीकृतम् ।
 पिबेत् सन्दोपन वातकफमूत्रानुलोमनम् ॥ १६४ ॥
 सञ्चित क्रमशो गुल्मी महावास्तुपरिग्रह ।
 कृतमूल शिरानडो यटा कूर्मै इवोन्नत ॥ १६५ ॥
 दोर्बल्यारुचिहृद्भासकासवम्यरतिज्वरे ।
 दृष्णातन्द्राप्रतिश्यावैर्युज्यते न स सिध्यति ॥ १६६ ॥
 गृहीत्या स ज्वरश्वास वम्यतीमारपीडितम् ।
 हृन्नामिहस्तपादेषु शोफ कर्पति गुल्मिनम् ॥ १६७ ॥
 रोधिरस्य तु गुल्मस्य गर्भकालव्यतिक्रम ।
 क्षिण्वस्त्रिन्नशरीराय दद्यात् स्नेहविरचनम् ॥ १६८ ॥
 पलाशचारपात्रे द्वे द्वे पात्रे तैलमर्षिपो ।
 गुल्मशैथिल्यजननी पक्का मात्रा प्रयोजयेत् ॥ १६९ ॥
 प्रभिद्येत न यद्येव दद्याद् योनिविशोधनम् ।
 क्षारिण युक्त पल्ल सुधा क्षीरेण वा पुन ॥ १७० ॥
 आभ्या वा भावितान् दद्यात् योनी कटुकमत्स्यकान् ।

वराहमत्स्यपित्ताभ्यां नक्तकान् वा सुभावितान् ॥ १७१ ॥

अधोहरैर्योर्द्धहरैर्भावितान् वा समाचिकान् ।

किखं वा सगुडचारं दद्यात् योनिविशोधनम् ॥ १७२ ॥

रक्तपित्तहरं चारं लेहयेन्मधुसर्पिषा ।

लशुनं मदिरां तीक्ष्णां मत्स्यांश्चास्यै प्रदापयेत् ॥ १७३ ॥

वस्तिं सचीरगोमूत्रं सचारं दाशमूलिकम् ।

अदृश्यमाने रुधिरे दद्याद् गुल्माप्रसेदनम् ॥ १७४ ॥

प्रवृत्तमाने रुधिरे दद्यान्मांसरसौदनम् ।

घृततैलेन चाभ्यङ्गं पानार्थं तरुणां सुराम् ॥ १७५ ॥

रुधिरेऽतिप्रवृत्ते तु रक्तपित्तहराः क्रियाः ।

कार्या वातरुगात्तयाः सर्वा वातहराः पुनः ॥ १७६ ॥

- घृततैलावसेकांश्च तित्तिरींश्चरणायुधान् ।

सुरां समण्डां पूर्वञ्च पानमम्लस्य सर्पिषः ।

प्रयोजयेदुत्तरं वा जीवनीयेन सर्पिषा ॥ १७७ ॥

अतिप्रवृत्ते रुधिरे सतिक्ते नानुवासनम् ।

तत्र श्लोकाः । स्नेहः स्वेदः सर्पिषूर्णानि वृंहणं गुड़िका ।

वमनविरेकौ मोक्षः कफजस्य च वातगुल्मवताम् ॥ १७८ ॥

सर्पिः सतिक्तसिद्धं चीरं प्रस्रंसनं निरूहाय ।

रक्तस्य चावसेचनमाश्वत्थानसंशमनयोगाः ॥ १७९ ॥

उपनाहनं सशस्त्रं पक्वस्याभ्यन्तरप्रभिन्नस्य ।

संशोधनसंशमने पित्तप्रभवस्य गुल्मस्य ॥ १८० ॥

स्नेहः स्वेदो भेदो लह्वनमुन्नेष्वनं विरेकथ ।

सर्पिर्वस्तिर्गुड़िकायूर्णमरिष्टाय सचाराः ॥ १८१ ॥

गुल्मस्यान्ते दाहः कफजस्याग्रेऽपनीतरक्तस्य ।

गुल्मस्य रौधिरस्य क्रियाक्रमः स्त्रीभवम्प्योक्तः ॥ १८२ ॥

पथ्यान्नपानसेवाहेतूनां यर्जनं यथास्मिन् ।

नित्यञ्चाग्निसमाधिः क्षिग्धस्य च सर्वकर्मणि ॥ १८३ ॥

हेतुर्लिङ्गं सिद्धिः क्रियाक्रमः साध्यतानुयोगाच्च ।

गुह्यचिकित्सितसंग्रह एतावानग्निवेशस्य ॥ १८४ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

प्रमेहचिकित्सितम् ।

निर्मोहमानानुशयो निराशः पुनर्वसुर्ज्ञानतपोविशालः ।

कालेऽग्निवेशाय सहेतुलिङ्गानुवाच मेहान् शमनञ्च तेषाम् ॥१॥

आस्थसुखं स्वप्नसुखं दधीनि ग्राम्योदकानूपरसाः पयांसि ।

नवान्नपानं गुड़वैकृतञ्च प्रमेहहेतुः कफहाच्च भवम् ॥२॥

मेदश्च मांसञ्च शरीरजञ्च क्लेदं कफो वस्तिगतं प्रदूष्य ।

करोति मेहान् समुदीर्णमुथौस्तानेव पित्तं परिदूष्य भूयः ॥३॥

क्षोणेषु दोषेष्ववकथ्य वस्ती धातून् प्रमेहाननिलः करोति ।

दोषो हि वस्ती समुपेत्य भूवं सन्दूष्य मेहान् जनयेद्यथास्वम् ॥४॥

माध्याःकफोत्था दग्धपित्तजाः पट् याप्या न साध्याः पवनाच्चतुष्काः ।

समक्रियत्वाद्द्विपमक्रियत्त्वान्महात्वयत्वाच्च यथाक्रमं ते ॥ ५ ॥

कफः सपित्तः पवनश्च दोषा मेदोऽसृशक्राम्बुवसालसीकाः ।

मज्जारसौजः पिशितञ्च दूष्यं प्रमेहिणां विंशतिरेव मेहाः ॥६॥

जलोपमं वेत्तुरसोपमं वा घनं घनञ्चोपरि विप्रसन्नम् ।

शुक्तं सशुक्रं शिशिरं शनैर्वा लालैव वा वातुकया युतं वा ॥७॥

विद्याप्रमेहान् कफजान् दशैतान् चारोपमङ्गलमथापि नीलम्

हारिद्रमाञ्जिष्ठमथापि रक्तमेतान् प्रमेहान् पडुपन्ति पित्तात् ॥८॥

मज्जीजसा वा वसयान्वितं वा लसीकया वा मततं विवडम् ।

चतुर्विधं भूययतीव वातात् शेषेषु धातुष्वपकार्पितेषु ॥ ९ ॥

वर्षं रसं स्पर्शमथापि गन्धं यथास्वदोषं भजते प्रमेहः ।

श्यावारुणो वातकृतः सशूलो मज्जादिपाङ्गुण्यमुपैत्यसाध्यः ॥१०॥

स्वेदोऽङ्गगन्धः शिथिलाङ्गता तु शय्यासनस्त्रप्रसुखं रतिथ ।
 हृत्त्रेत्रजिह्वात्रयवणोपदेहा घनाङ्गता केशनखातिवृद्धिः ॥ ११ ॥
 शीतप्रियत्वं गलतालुगोषो माधुर्यमास्ये करपाददाहः ।
 भविष्यतो मेहगदस्य रूपं मूत्रेऽभिधावन्ति पिपीलिकाश्च ॥ १२ ॥
 स्थूलः प्रमेही बलवानिहैकः कृशस्तथैकः परिदुर्बलश्च ।
 मंष्ट्रं हणं तत्र कृशस्य कार्यं संशोधनं दोषबलाधिकस्य ॥ १३ ॥
 स्निग्धस्य योगा विविधाः प्रयोज्याः कल्पोपट्टिष्टा मलशोधनाय
 ऊर्ध्वं तथाधय मलेऽपनीते मेहेषु सन्तर्पणमेव कार्यम् ॥ १४ ॥
 गुह्यः क्षयो मेहनवस्थिशूलं मूत्रग्रहद्याप्यपतर्पणेन ।
 प्रमेहिणः स्युः परितर्पणानि कार्याणि तस्मात्प्रसमीक्ष्य वृद्धिम्
 मशोधनं नार्हति यः प्रमेही तस्य क्रिया संशमनी प्रयोज्या ।
 मन्याः कपाया यवचूर्णलेहाः प्रमेहशान्त्यै लघवश्च भक्ष्याः ॥ १५ ॥
 ये विष्किरा ये प्रतुदा विहङ्गास्त्रेपां रसैर्जाङ्गलजैर्मनोमैः ।
 यवीदनं रुक्षमयापि वाय्वं मद्यान् मशक्नून्पि चाप्यपूपान् ॥ १६ ॥
 मुद्गादियूपैरथ तिक्तशार्कैः पुराणशाल्योदनमाददीत ।
 दन्तोद्गुटीतैलयुतं प्रमेही तथातमीसर्पपतैलयुक्तम् ॥ १७ ॥
 मपट्टिवां स्यात् लणधान्यमन्नं यवप्रधानम्तु भवेत् प्रमेही ।
 यवस्य भक्ष्यान् विविधांस्तथाद्यात् कफप्रमेही मधुमस्युक्तान् ।
 निशिम्बितानां त्रिफलाकपायैः म्युस्तर्पणाः शौद्रयुता यवानाम्
 तान् मीधयुक्तान् प्रपिबेत् प्रमेहीप्रायोगिकान् मेहवधार्थमेव ॥
 ये श्रेष्ठास्त्रिविहिताः कपायान्तैर्भावितानाश्च शृयन् यवानाम् ।
 मशक्नूप्रपान्मगुडान्मधानान् भक्ष्यांस्तथान्यान् विविधांश्च खादन्
 खराग्वगोधनुश्चमभृतानां तथा यवानां विविधाय भक्ष्या ।
 देधान्तया वेणुयवायवानां कम्पेन गोधूममयाय भक्ष्या ॥ १८ ॥
 मशोधनोक्षेपननटनानि कानि प्रयुक्तानि कफप्रमेहान् ।
 जयन्ति पिपप्रभवान् त्रिचकाः सन्तर्पणः मशमनो विधिश्च ॥

दावीं सुराह्नं विफलां समुस्तां कषायमुक्त्वाथ पिबेत् प्रमेही ।
 क्षौद्रेण युक्तामथवा हरिद्रां पिबेद्रसेनामलकौफलानाम् ॥२४॥
 हरीतकीकटफलमुस्तलोध्रं पाठाविडङ्गार्जुनधन्वनाथ ।
 उभे हरिद्रे तगरं विडङ्ग कदम्बशालार्जुनदीप्यकाथ ॥ २५॥
 दावीं विडङ्ग खदिरौ धवथ सुराह्नकुष्ठागुरुचन्दनानि ।
 दार्व्यग्निमन्थौ विफला सपाठा पाठा च मूर्वा च तथा खदंद्वा २६
 यमान्युशीराण्यभया गुडूची चव्याभया चित्रकसप्तपर्णाः ।
 पादैःकषायाः कफमेहिनां ते दशोपदिष्टा मधुमन्त्रयुक्ताः ॥२७॥
 उशीरलोधाञ्जनचन्दनानामुशीरमुस्तामलकाभयानाम् ।
 पटोलनिम्बामलकास्तानां मुस्ताभयापद्मकवचकाणाम् ॥२८॥
 लोधास्त्रुकालीयधातकीनां निम्बार्जुनाम्नातनिशोत्पलानाम् ।
 शिरीषसर्जार्जुनकेशराणां प्रियङ्गुयज्ञोत्पलकिंशुकानाम् ॥२९॥
 भ्रमरत्यपाठासनवेतसानां कटकहृत्पुष्पलमुस्तकानाम् ।
 पैत्तेषु मेहेषु दशैव दृष्टाः पादैः कषाया मधुमन्त्रयुक्ताः ॥ ३० ॥
 मर्षेषु मेहेषु मतो तु पूर्वा कषाययोगौ विहितस्तु सर्वे ।
 मन्यस्य पाने यवभावनायां स्युर्भोजने पानविधौ पृथक् च ॥३१॥
 मिहानि तैलानि घृतानि चैव देयानि मेहेष्वनिनात्मकेषु ।
 मेदः कफश्चैव कषाययोगैः स्त्रैश्चैव वायुः शममेति तेषाम् ॥ ३२ ॥
 कम्पिङ्गमसच्छदशालजानि वैभीतरीहीतककौटजानि ।
 कपित्थपुष्याणि च चूर्णितानि क्षौद्रेण लिङ्घ्यात् कफपित्तमेही ३३
 पिबेद्रसेनामलकस्य वापि कल्कौकृतान्यचसमानि काले ।
 जीर्णं च सुजीर्णं सुराह्नमप्यं नीही रसैर्जङ्गलैर्जैर्जङ्गलैः ३४
 दृष्टानुबन्ध ययनात् कफस्य पित्तस्य वा स्त्रैर्हविधिर्विकल्पः ।
 तैल कफे म्यात् स्वकषायसिद्ध पित्ते घृतं पित्तहरेः कषायैः ॥३५॥
 त्रिकण्टकाश्वत्थकमोमवल्कैर्भजातकैः सातिविषैः सन्नोषैः ।
 कषापटोलार्जुननिम्बमुद्गैर्हरिद्रया पद्मकदीप्यकैश्च ॥ ३६ ॥

मञ्जिष्ठया वागुरुचन्दनैश्च सर्वैः समुस्तैः कफवातजेषु ।
 मेहेषु तैलं विपचेद्दृष्टवन्तु पैत्तेषु मिश्रं त्रिषु लक्षणेपु ॥ ३७ ॥
 फलत्रिकं दारु निशा विशाला मुस्ता च निःक्वाथ्यः ।
 पिबेत् कपायं मधुमम्प्रयुक्तं सर्वप्रमेहेषु समुद्धतेषु ॥ ३८ ॥
 लोध्रं शटीं पुष्करमूलमेलां मूर्वां विडङ्गं त्रिफलां यमानौम् ।
 चव्यं प्रियङ्गुं क्रमुकं विशालां किराततित्तं कटुरोहिणीञ्च ॥
 भार्गवितं चित्रकपिप्यलीनां मूलं सकुष्ठातिविषं सपाठम् ।
 कलिङ्गकान् केशरमिन्द्रसाह्यां नखं सपतं मरिचं ध्रुवञ्च ॥ ४० ॥
 द्रोणेऽश्वसः कर्पसमानि पक्त्वा पूते चतुर्भागजलावशेषे ।
 रसेऽर्द्धभागं मधुनः प्रदाय पचं निधेयो घृतभाजनस्यः ॥ ४१ ॥
 मध्वासवोऽयं कफपित्तमेहान् क्षिप्रं निहन्याद्विपलप्रयोगात् ।
 पाण्डुमयाशांस्वरुचिं ग्रहण्या दोषं किलासंविधिष्व कुष्ठम् ॥

इति मध्वासवः ।

क्वाथः स एवाष्टपले च दन्त्या भस्मातकानाञ्च चतुष्पलं स्यात् ।
 सितोपला त्वष्टपला विशेषः चौद्रञ्च तावत्पृथग्भासवी ती ॥ ४२ ॥
 सारोदकञ्चाथ कुशोदकं वा मधूदकं वा त्रिफलारसं वा ।
 शीघ्रं पिबेद्वा निगदं प्रमेहीमाध्वीकमश्रं चिरसंस्थितं वा ॥ ४३ ॥
 मांमानि शूल्यानि शृगदिजानां खादेयवानां विविधांश्च भक्ष्यात् ।
 सशोधनारिष्टकपायलेहैः सन्तर्पणञ्चः शमयेत् प्रमेहान् ॥ ४४ ॥
 शृष्टान्यवान् भक्षयतः प्रयोगान् शुष्कांश्च शक्नुञ्च भवन्ति मेहाः ।
 श्वितञ्च कुष्ठञ्च कफञ्च कञ्च तथैव मुद्गामलकप्रयोगान् ॥ ४५ ॥
 सन्तर्पणीत्येषु गर्देषु योगा मेदस्विनां ये च मयोपदिष्टाः ।
 विरुक्ष्णार्थं कफपित्तजेषु मिहाः प्रमेहेस्वपि ते प्रयोज्याः ॥ ४६ ॥
 व्यायामयोगैर्विधिवैः प्रगाटैरुहर्त्तनैः स्नानजलावमेकैः ।
 मेथ्यत्वगीलागुरुचन्दनाद्यैर्विलेपनैश्चाशु भ मन्ति मेहाः ॥ ४८ ॥
 ह्निदस्य मेदस्य कफस्य हृषी नागं प्रयाति प्रसमीक्ष्य तस्मात् ।

नेन पूर्वं कफपित्तजेषु मेहेषु कार्याख्यपतर्पणानि ॥ ४८ ॥

वातमेहान् प्रतिपूर्वमुक्त्वा वातोल्बणानां विहिता क्रिया सा ।
युद्धिमेहेष्वतिकर्पितानां कुप्यत्यसाध्यान् प्रति नास्ति चिन्ता ५०
हेतुभिर्ये प्रभवन्ति मेहास्तेषु प्रमेहेषु न ते निषेव्याः ।

ते रसे वा विहिता यथैव जातस्य रोगस्य भवेच्चिकित्सा ॥ ५१ ॥

रिद्रवणं रुधिरञ्च मूत्रं विना प्रमेहस्य हि पूर्वरूपैः ।

। मूत्रयेत् तं न वदेत् प्रमेहं रक्तस्य पित्तस्य हि स प्रकोपः ५२
। प्रमेह मधुरं सपिच्छं मधूपम स्याद्विधोपचारः ।

णेषु दोषेष्वनिलाककः स्यात् सन्तर्पणाद्वा कफसम्भवः स्यात् ५३
पूर्वरूपाः कफपित्तमेहाः क्रमेण ये वातकृताश्च मेहाः ।

। ध्या न ते पित्तकृतास्तु याप्याः साध्यास्तु मेदो यदि न प्रदुष्टम् ५४
। तप्रमेहौ मधुमेहिनो वा न साध्यरोगः स हि बीजदोषात् ।

चापि केचित् कुलजा विकारा भवन्ति तांश्च प्रवदन्त्यसाध्यान् ५५
मेहिणां याः पिडका मयोक्ताः रोगाधिकारं पृथगेव सम ।

। शल्यविद्धिः कुशलैश्चिकित्स्याः शस्त्रेण संशोधनरोपणैश्च ॥ ५६ ॥

भवन्ति चात्र ।

हेतुर्दोषा दूष्यं मेहानां साध्यतानुरूपञ्च ।

मेहो द्विविधस्त्रिविध भिषग्जित तल्लक्षणम् ॥ ५७ ॥

आद्या यवान्नविकृतिर्मन्या मेहापहाः कथायाश्च ।

तैलघृतलेहयोगा भक्ष्याः प्रवरासवाः मिहाः ॥ ५८ ॥

व्यायामविधिर्विविधः स्नानान्युद्वर्तनानि गन्धैश्च ।

मेहानां प्रशमार्यै चिकित्सिते दृष्टमेतावत् ॥ ५९ ॥

— — —

मञ्जिष्ठया वागुरुचन्दनैश्च सर्वैः समुस्तैः कफवातजेषु ।
 मेहेषु तैलं विपचेद्दृष्टन्तु पैत्तेषु मित्यं त्रिषु लक्ष्णेषु ॥ ३० ।
 फलत्रिकं दारु निशा विशाला मुस्ता च निःक्लाथ्यः निशा सक
 पिबेत् कषायं मधुसम्प्रयुक्तं सर्वप्रमेहेषु समुद्धतेषु ॥ ३८ ॥
 लोभ्रं शटीं पुष्करमूलमैलां मूर्वां विडङ्गं त्रिफलां यमानीम् ।
 चव्यं प्रियङ्गुं क्रमुकं विशालां किराततित्तं कटुरोहिणीञ्च ॥३१
 भार्गिनितं चित्रकपिप्पलीनां मूलं सकुठातिविषं सपाठम् ।
 कलिङ्गकान् केशरमिन्द्रसाह्यां नखं सपत्रं मरिचं प्लवञ्च ॥४०
 द्रोणेऽम्भसः कर्पसमानि पक्का पूते चतुर्भांगजलावशेषे ।
 रसेऽर्द्धभागं मधुनः प्रदाय पक्षं निधेयो घृतभाजनस्यः ॥४१॥
 मध्वासवोऽयं कफपित्तमेहान् क्षिप्रं निहन्याद्विपलप्रयोगात्
 पाण्डुमयाशांम्यरुचिं ग्रहण्या दीपं किलासंविधिञ्च कुष्ठम्
 इति मध्वासवः ।

क्लाथः स एवाष्टपले च दन्त्या भस्मातकानाञ्च चतुष्पलं स्यात्
 सितोपला त्वष्टपला विशेषः चौद्रञ्च तावत्पृथगासवी ती ॥४१
 सारोदकञ्चाय कुशोदकं वा मधूदकं वा त्रिफलारसं वा ।
 शीघ्रं पिबेद्वा निगदं प्रमेहीमाध्वीकमग्रं चिरमस्थितं वा ॥४२
 मांसानि शूलानि रुग्द्विजानां खादेद्यवानां विविधांश्च भक्ष्या
 संशोधनारिष्टकषायलेहैः सन्तर्पणञ्चः शमयेत् प्रमेहान् ॥४३
 भृष्टान्यवान् भक्षयतः प्रयोगान् शष्कांश्च शक्नून् भवन्ति मेहा
 श्वित्रञ्च कुष्ठञ्च कफञ्च कृच्छ्रं तथैव मुद्गामलकप्रयोगान् ॥४६
 मन्तर्पणोत्थेषु गटेषु योगा मेदस्विनां ये च मयोपदिष्टाः ।
 विरूक्षणाद्यं कफपित्तजेषु मिद्धाः प्रमेहेऽपि ते प्रयोज्याः ॥४७
 ध्यांयामयोगैर्यिविधैः प्रगाढैरुद्धर्त्तनैः स्नानजलावसेकैः ।
 नैश्चत्वगोलागुरुचन्दनाद्यैर्यिलेपनैश्चाग्नौ न सन्ति मेहाः ॥ ४८
 क्लोदय मेदय कफय वृक्षी नागं प्रयाति प्रसमीक्ष्य तस्मात् ।

सप्तमोऽध्यायः ।

कुष्ठचिकित्सितम् ।

हेतुं लिङ्गं विविधं कुष्ठानामाश्रयं प्रथमं न च ।
शृङ्खलिवेग ! सम्यग्विशेषतः स्पर्शनघ्नानाम् ॥ १ ॥
विरोधीन्यन्नपानानि द्रवस्त्रिगुणैश्च च ।
भजतामागतां हृदि वेगांशान्यान् प्रतिघ्नताम् ॥ २ ॥
व्यायाममतिसन्तापमतिभुक्ता निपेविणाम् ।
शीतोष्णलह्वनाहारान् क्रमं मुक्ता निपेविणाम् ॥ ३ ॥
घर्मश्रमभयार्त्तानां द्रुतं शीताम्बुसेविनाम् ।
अजीर्णाध्यशिमाश्चैव पञ्चकर्मापचारिणाम् ॥ ४ ॥
नवान्नदधिमत्स्यातिलवणाम्बुनिपेविणाम् ।
मापमूलकपिष्टान्नगुडचीरतिलाशिनाम् ॥ ५ ॥
व्यवायश्चाप्यजीर्णैश्च निद्राञ्च भजतां दिवा ।
विप्रांन् गुरुन् धर्षयतां पापं कर्म च कुर्वताम् ॥ ६ ॥
वातादयस्त्रयो दुष्टास्त्वग्रक्तं सांसमम्बु च ।
द्रूपयन्ति स कुष्ठानां सप्तको द्रव्यसंग्रहः ॥ ७ ॥
अतः कुष्ठा विजायन्ते सप्त चैकादशैव च ।
न चैकदोषजं किञ्चित् कुष्ठं समुपद्रभ्यते ॥ ८ ॥
स्पर्शाघ्नत्वमतिस्वेदी न वा वैवर्ण्यमुदतिः ।
कोष्ठानां लोमहर्षयश्च कण्डूस्तोदः श्रमः क्रमः ॥ ९ ॥
अन्नानामीघकं शूलं शीघ्रान्तीक्ष्णैर्यथैव ॥
दाहः सुप्ताङ्गता चेति कुष्ठलक्षणमग्रजम् ॥ १० ॥

अत ऊर्ध्वमष्टादशानां कुष्ठानां कपालोदुम्बरमण्डलार्थ-
जिह्वपुच्छरीकसिधकाकणकैक-कुष्ठचर्मकिटिम-विपादिकालम-
कदद्रुचर्मदलपामाविष्कोटकशतार्धचर्चिकानां लक्षणानि उप-
देक्ष्यामः ॥ ११ ॥

कृष्णारुणकपालाभं यद्गूढं परुषं तनु ।
 कापालं तोदबहुलं तत् कुष्ठं विपमं स्मृतम् ॥ १२ ॥
 कण्डूविदाहकृशागपरीत लीमपिच्छरम् ।
 उदुम्बरफलाभासं कुष्ठमौदुम्बरं विदुः ॥ १३ ॥
 श्वेतं रक्त स्थिरं स्थानं क्षिग्धमुत्सन्नमण्डलम् ।
 कृच्छ्रमन्योन्यसंसक्तं कुष्ठं मण्डलमुच्यते ॥ १४ ॥
 कर्कशं रक्तपर्यन्तमन्तःश्यावं सवेदनम् ।
 यदृथजिह्वासंस्थानमृथजिह्वं तदुच्यते ॥ १५ ॥
 मश्वेतं रक्तपर्यन्तं पुण्डरीकदलोपमम् ।
 मोत्सेधञ्च सदाहञ्च पुण्डरीकं तदुच्यते ॥ १६ ॥
 श्वेतं ताम्रं तनु च यद्रजो घृष्टं विमुञ्चति ।
 अलावुपुष्पवर्णं तत् सिधं प्रायेण चोरसि ॥ १७ ॥
 यत् काकणन्तिकावर्णमपाकं तीव्रवेदनम् ।
 त्रिदोपलिङ्गं तत् कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति ॥ १८ ॥

इति सप्त महाकुष्ठानि ।

अस्वेदनं महावास्तु यन्मत्स्यशकलोपमम् ।
 तदेककुष्ठं चर्माख्यं वहलं हस्तिचर्मवत् ॥ १९ ॥
 श्यावं किणखरस्पर्शं परुषं किटिमं स्मृतम् ।
 वैपादिकं करे पादे स्फोटनं तीव्रवेदनम् ॥ २० ॥
 सकण्डूकैः सरागैश्च गण्डैरलसकं स्मृतम् ।
 सकण्डूरागुपिडकं दद्रुमण्डलमुद्गतम् ॥ २१ ॥
 उक्तं सकण्डुः सस्फोटं सकृन् इल्लति त्रापि यत् ।
 तच्चर्मदलमाख्यातं संस्पर्शासहमुच्यते ॥ २२ ॥
 पामाः श्वेदारुणाः श्यावाः पिडका कण्डुला भृशम् ।
 श्वेताः श्यावारुणाभासा विस्फोटाः स्युस्तनुत्वचः ॥ २३ ॥
 रक्तं श्यावं सदाहार्त्तिं शतारुः स्याद्बहुव्रणम् ।

मकरण्डूः पिङ्गुकाः श्यावा बहुसावा विचर्चिकाः ॥ २४ ॥

वृत्ति एकादश क्षुद्रकुष्ठानि ।

वातेऽधिकतरे कुष्ठं कापालं मण्डलं कफे ।

पित्ते त्वौदुस्वरं विद्यात् काकण्ठु त्रिदोषजम् ॥ २५ ॥

वातपित्ते श्लेष्मपित्ते वातश्लेष्मणि चाधिके ।

ऋथजिह्वं पुण्डरीकं सिधकुष्ठञ्च जायते ॥ २६ ॥

चर्मस्यमेककुष्ठञ्च किटिमं सविपादिकम् ।

कुष्ठञ्चालसकं त्रैयं प्रायो वातकफाधिकम् ॥ २७ ॥

टट्टुचर्मदलं पामा विस्फोटश्च शतारूपः ।

पित्तश्लेष्माधिकाः प्रायः कफप्राया विचर्चिका ॥ २८ ॥

मवं त्रिदोषजं कुष्ठं दोषाणाञ्च बलावलम् ।

यथास्त्रैर्लक्ष्णैर्बुद्ध्वा कुष्ठानां क्रियते क्रिया ॥ २९ ॥

दोषस्य यस्य पश्येत् कुष्ठेषु विशेषलिङ्गमुद्रितम् ।

तस्यैव शमं कुर्यात् ततः परञ्चानुबन्धस्य ॥ ३० ॥

कुष्ठविशेषैर्दोषादोषविशेषैः पुनः कुष्ठानि ।

ज्ञायन्ते तैर्हेतुहेतुस्तांश्च प्रकाशयति ॥ ३१ ॥

रीच्यं शोषस्तोदः शूलं मङ्गोचनं तथायामः ।

पान्थ्यं खरभावो हर्षः श्यावारुग्त्वञ्च ॥ ३२ ॥

कुष्ठेषु वातलिङ्गं दाहो रागः परिस्त्रावः पाकः ।

विस्त्रो गन्धः क्लेदस्तथाङ्गपतनञ्च पित्तकृतम् ॥ ३३ ॥

शैत्यं शैत्यं कण्डुः स्त्रैर्व्यं सौत्सेधगौरवस्त्रे हाः ।

कुष्ठेषु तु कफलिङ्गं जन्तुभिरभिभक्तं क्लेदः ॥ ३४ ॥

मंवरैर्तेलिङ्गैर्युक्तं मतिमान् विवर्जयेदवलम् ।

तृष्णादाहपरीतं शान्ताग्निं जन्तुभिर्जग्धम् ॥ ३५ ॥

वातकफप्रवलं यद् यदेकदोषोत्थणं न तत् क्षुद्रम् ।

कफपित्तवातपित्तप्रथलानि तु क्षुद्रकुष्ठानि ॥ ३६ ॥

धरतोत्तरेषु सर्पिर्वमनं श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु ।
 पित्तोत्तरेषु मोक्षी रक्तस्य विरेचनञ्चाग्ने ॥ ३७ ॥
 वमनविरेचनयोगाः कल्पोक्ताः कुष्ठिनां प्रयोक्तव्याः ।
 प्रच्छनमल्पे कुष्ठे मतं शिराव्यधनं महति च शस्तम् ॥ ३८ ॥
 बहुदोषः संगोध्यः कुष्ठी बहुशोऽनुरचता प्राणान् ।
 दोषे ह्यतिमात्रहृते वायुर्हन्त्यादबलमाशु ॥ ३९ ॥
 स्नेहस्य पानमिष्टं शुद्धे कोष्ठे प्रवाहिते रुधिरि ।
 वायुर्हि शतकोष्ठं कुष्ठिनमवलं विशति शीघ्रम् ॥ ४० ॥
 दोषोत्क्लिष्टे हृदये वास्यः कुष्ठेषु चोर्धभागिषु ।
 कुटजफलमदनमधुकैः सपटोलैर्निम्बरसयुक्तैः ॥ ४१ ॥
 शीतरसः पक्करसो मधूनि मधुकञ्च वमनानि ।
 कुष्ठेषु विवृता दग्ती द्विफला च विरेचने शस्ता ॥ ४२ ॥
 सौवोरकं तुपोदकमालोङ्गनमासवांस्तु शीघ्रादीन् ।
 शंसन्त्यधोहराणां यथा विरेकः क्रमश्चेष्टः ॥ ४३ ॥
 टार्वीहृहतीसेव्यैः पटोलपिचुमर्दमदनकृतमालैः ।
 सस्नेहेरास्याप्यः कुष्ठी सकलिद्रयवसुस्तैः ॥ ४४ ॥
 वातोत्त्वणं विरिक्तं निरूढमनुवासनमालच्य ।
 फलमधूकनिखकुटजैः सपटोलैः साधयेत् स्नेहम् ॥ ४५ ॥
 दन्तीमधूकसैन्धवफणिज्जकाः पिप्पली करञ्जफलम् ।
 नस्यं स्यङ्गं मविडङ्गं क्रिमिबुधकफप्रदोषघ्नम् ॥ ४६ ॥
 वेरोचनिकैर्धूमैः श्लोकस्थानेरितैश्च शाम्यन्ति ।
 क्रिमयः कुप्रकिलामाः प्रयोजितैरुत्तमाङ्गस्थाः ॥ ४७ ॥
 स्मिरकठिनमण्डलानां सिद्धानां प्रस्तरप्रणाडीभिः ।
 कूर्ध्वैर्विघटितानां रक्तोत्क्लेशोऽपनेतव्यः ॥ ४८ ॥
 आनूपवाग्जानां सांसानां पीडलैः सुप्तोत्थैश्च ।
 स्विन्नोत्तिब्रं विलिखेत् कुष्ठं तीक्ष्णेन शस्तेषु ॥ ४९ ॥

रुधिरागमार्यमथवा शृङ्गालावुभिराहरेत् रक्तम् ।
 प्रच्छित्तमल्यं कुष्ठं विरेचयेद्वा जलीकाभिः ॥ ५० ॥
 ये लेपाः कुष्ठानां युज्यन्ते निर्हृतास्रदोषाणाम् ।
 संशोधिताशयानां सद्यः सिद्धिर्भवेत् तेषाम् ॥ ५१ ॥
 येषु न शस्त्रं क्रमते स्वर्गान्द्रियनाशनानि यानि स्युः ।
 तेषु निपात्यः चारो रक्तञ्च दोषञ्च निःसाध्य ॥ ५२ ॥
 पापाणकठिनपरुषे सुप्ते कुष्ठे स्थिरे पुराणे च ।
 पीतागदस्य कार्थ्यो विपैः प्रदेहोऽगदैद्यानु ॥ ५३ ॥
 सूत्र्यानि सुप्तसुप्तान्यस्वेदकण्डुलानि कुष्ठानि ।
 कूर्चैर्दन्तीत्रिफलाकरवीरकरञ्जनिम्बकुटजानाम् ॥ ५४ ॥
 जात्यर्कनिम्बजैर्वा पत्रैः शस्त्रैः ससुद्रफेनैर्वा ।
 घृष्टानि गोमयैर्वा ततः प्रलेपैः प्रदेह्यानि ॥ ५५ ॥
 भारुतकाफकुष्ठघ्नं कर्मोक्तं पित्तकुष्ठिनां कार्थ्यम् ।
 कफपित्तरक्तहरणं तिक्तकपायैः प्रशमनञ्च ॥ ५६ ॥
 सर्पीं पि तिक्तकानि च यच्चान्यद्रक्तपित्तनुत् कर्म ।
 वाह्याभ्यन्तरमग्रं तत् कार्थ्यं पित्तकुष्ठेषु ॥ ५७ ॥
 दोषाधिक्यविभागादित्येतत् कर्म कुष्ठनुत् प्रोक्तम् ।
 वक्ष्यामि कुष्ठशमनं प्रायस्त्वम्दोषसामान्यात् ॥ ५८ ॥
 दार्वी रसाञ्जनं वा गोमूत्रेण प्रबाधते कुष्ठम् ।

अभया प्रयोजितावा मास सव्योपगुडतैलाः ॥ ५९ ॥

मूलं पटोलस्य तथागवाच्याः पृथक्पलांशं त्रिफलात्रिष्टम् ।
 स्यात् त्रायमाणा कटुरोहिणी च भागार्द्धिका नागरपादयुक्ता ६
 पल तथैकं मङ्ग चूर्णितानां जले शृतं दोषहरं पिबेत् ॥
 जीर्णं रमे धन्वन्मृगत्रजानां पुराणाशाख्योदनमाददीत ॥ ६१ ॥
 कुष्ठानि शोफं ग्रहणीप्रदोषमर्शासि क्षुच्छ्राणि हलीमकञ्च ।
 यद्वातयोगेण निहन्ति चैव हृदन्तिशूलं विषमञ्जरञ्च ॥ ६२ ॥

मुस्तं ब्योषं त्रिफला मञ्जिष्ठा दारुपञ्चमूले द्वे ।

सप्तच्छदनिम्बत्वक् सविशालखिन्नको मूर्वा ॥ ६३ ॥

चूर्णं तर्पणभागेर्नवभिः संयोजितं समध्वाज्यम् ।

त्रैष्टं कुष्ठनिवर्हणमेतत् प्रायोगिकं भक्ष्यम् ॥ ६४ ॥

श्वयथुं सपाण्डुरोगं शिब्रं ग्रहणीदोषमर्शांसि ।

ब्रध्नभगन्दरपिङ्काकण्डूकोठांश्च विनिहन्ति ॥ ६५ ॥

इति सर्वकुष्ठनाशकयोगः ।

त्रिफलातिविपाकटुकानिम्बकलिङ्गकवचापटोलानाम् ।

भागधिकारजनीहृद्यपञ्चकमूर्वाविशालानाम् ॥ ६६ ॥

भूनिम्बपलाशानां दद्याद्विपलं ततस्त्रिहृद्विगुणा ।

तस्याश्च पुनर्ब्राह्मी तच्चूर्णं सुप्तिनुत् परम् ॥ ६७ ॥

इति सुप्तिकुष्ठे ।

नवनीतकप्रयोगो रसेन जाल्याः समाक्षिकः परमः ।

सप्तदशकुष्ठघाती माक्षिकधातुश्च भूत्रेण ॥ ६८ ॥

गन्धकयोगसुवर्णमाक्षिकयोगादेव ।

सर्वव्याधिविनाशनमद्यात् कुष्ठी रसश्च निगृहीतम् ॥ ६९ ॥

वचं शिलाजतुसहितं सहितं वा योगराजेन ।

सर्वव्याधिहरणार्थमद्यात् कुष्ठी निगृह्य नित्यञ्च ॥ ७० ॥

खदिरसुरदारुसारं त्र्यपयित्वा तद्रसेन तोयार्थम् ।

क्षौद्रप्रस्ये कार्य्यः कार्य्यं ते चाष्टपालिके च ॥ ७१ ॥

ततश्चायश्चूर्णानामष्टपलं प्रक्षिपेत् तथामूलानि ।

त्रिफलैले त्वक् मरिचं पत्रं कनकञ्च कर्पांशम् ॥ ७२ ॥

सत्स्याण्डिका मधुसमा तन्मांसमायसे भाण्डे ।

मध्वासवमाचरतः कुष्ठकिलासे शमं यातः ॥ ७३ ॥

इति मध्वासवः ।

खदिरकषायद्रोणं कुम्भे हृतभाविते समारोप्य ।

द्रव्याणि चूर्णितानि त्वष्टपलिकान्यत्र देयानि ॥ ७४ ॥

त्रिफलाव्योषविडङ्गरजनीमुस्ताटरूपकेन्द्रयवमौवर्णीक्ष ।

तथा त्वक् छिन्नरुहा चेति तन्माषं निदधीत धान्यमध्ये ॥७५॥

प्रातःप्रातः पिवेत्ततो युक्त्या मासेन महाकुष्ठं हन्त्वेवाल्पम् ।

पक्षेणार्शःश्वामभगन्दरकासकिलासप्रमेहशोषांश ।

ना भवति कनकवर्णः पीत्वारिष्टं कनकविन्दुम् ॥ ७६ ॥

इति कनकविन्दुरिष्टम् ।

कुष्ठेपनिलकफकृतेष्वेवं पेयास्तथापि पित्तेषु ।

कृतमालकाथस्याप्येव दिशेपात् कफकृतेषु ॥ ७७ ॥

त्रिफलासवथ गौडः सचित्रकः श्वित्त्ररोगकुष्ठघ्नः ।

कमुकदशमूलदन्तीवराङ्गमधुयोगसंयुक्तः ॥ ७८ ॥

लघूनि चान्नानि क्षितानि पिब्यात् कुष्ठेषु शकानि च तिक्तकानि

भक्ष्यातकैश्च त्रिफलैः सनिम्बैर्युक्तानि चान्नानि हृतानि चैव ॥७९॥

पुराणधान्यान्यथ जाङ्गलानि मांसानि मुद्गाश्च पटोलयुक्ताः ।

शस्ता न गुर्वन्नपयोदधीनि नानूपमत्स्या न गुडास्थिलाय ॥८०॥

एसा कुष्ठं दार्वीं शतपुण्या चित्रकं विडङ्गञ्च ।

कुष्ठालेपनमिष्टञ्च रसाञ्चनाभया चैव ॥ ८१ ॥

चित्रकमेलां विम्बीं वृषकं त्रिष्टदकानागरकाम् ।

चूर्णोक्तमष्टाहं भावयितव्यं पलाशस्य ॥ ८२ ॥

घारेण गवां मूत्रे सुतेन तेनास्य मण्डलान्याशु ।

भिद्यन्ते विलयन्ति च लिप्तान्यर्काभिताप्तानि ॥ ८३ ॥

मांसी मरिचं लवणं रजनी तगरं सुधागृहधमः ।

मूत्रं पित्तं घारः पलाशः कुष्ठनुज्ञेयः ॥ ८४ ॥

तपु सीममयचूर्णं मण्डलनुत् फल्गु चित्रक हृष्टती ।

गोधारमः मलवणं टारं च मूत्रञ्च मण्डलनुत् ॥ ८५ ॥

फदनीपलाशपाटलिनिजुलघाराग्भना प्रसञ्जेन ।

मांसेषु तीयकार्यं कार्यं पिष्टे च किण्वे च ॥ ८६ ॥
 तैर्मादकः सुजातः किण्वैर्जनितप्रलेपनं शस्तम् ।
 मण्डलकुष्ठविनाशनमातपसंस्थे क्रिमिघ्नञ्च ॥ ८७ ॥
 सुस्तं मदनं त्रिफला करञ्च आरग्वधं कलिघ्नयवाः ।
 दावीं सप्तपर्णां स्नानं सिद्धार्थकं नाम ॥ ८८ ॥
 एष कषायो वमनं विरेचनं वर्णकास्तयोद्धर्षः ।
 त्वग्दोषकुष्ठशोफप्रधावनः पाण्डुरोगघ्नः ॥ ८९ ॥
 कुष्ठं करञ्चवीजान्येङ्गजः कुष्ठसूदनो लेपः ।
 प्रपुत्राङ्गवीजसैन्धवरसाञ्जनकपित्तलोभाश्च ॥ ९० ॥
 करवीरमूलबल्कः कुटजकरञ्चयोः फलं त्वचो दार्व्याः ।
 सुमनः प्रवाल्युक्तो लेपः कुष्ठापहः सिद्धः ॥ ९१ ॥
 लोभस्य धातकौनां वल्कवीजस्य नक्तमालस्य ।
 कल्कश्च मालतीनां कुष्ठेपूहर्त्तनालेपः ॥ ९२ ॥
 शैरीषी त्वक् पुष्यं कार्पास्या राजह्वत्तपत्राणि ।
 पिष्ट्वा च काकमाची चतुर्विधः कुष्ठनुक्षेपः ॥ ९३ ॥
 इति चत्वारो लेपाः ।
 दार्व्यां रसाञ्जनस्य च निम्बपटोलस्य खदिरमारस्य ।
 आरग्वधहृत्तकयोस्त्रिफलायाः सप्तपर्णस्य ॥ ९४ ॥
 इति षट्कषाययोगाःकुष्ठघ्नानिर्दिष्टा सप्तमश्च तिनिशस्य ।
 स्नाने पाने च मतोस्तथाष्टमश्चाश्वमारस्य ॥ ९५ ॥
 आलेपनं प्रघर्षणमवचूर्णनमित एव च कषायाः ।
 तैलघृतपाकयोगे चेष्यन्ते कुष्ठशान्द्वयम् ॥ ९६ ॥
 त्रिफलानिम्बपटोलमञ्जिष्ठा रोहिणी वचा रजनी ।
 एष कषायोऽभ्यस्तो हिनस्ति क्वाफपित्तजं कुष्ठम् ॥ ९७ ॥
 एतैरेव च सर्पिः सिद्धं वातोत्खणं जयति कुष्ठम् ।
 एष च कल्पो दृष्टः खदिरासनदारुनिम्बानाम् ॥ ९८ ॥

कुष्ठार्कतुल्यकटुफलमूलकबीजानि रोहिणी कटुका ।

कुटजफलोत्पलमुस्तं वृहतीकरवीरकाशीशम् ॥ ८८ ॥

एडगजनिम्बपाठा दुरालभा चित्रको विडङ्गश्च ।

तिक्तेच्छाकुबीजं कम्पिल्लकसर्पपवचा दावी ॥ १०० ॥

एतैस्त्रैलं मिडं कुष्ठघ्नं योग एष वा लैपः ।

उदत्तनं प्रघर्षणमवचूर्णनमेप एवेष्टः ॥ १०१ ॥

श्वेतकरवीरकरमो गोमूत्रं चित्रको विडङ्गश्च ।

कुष्ठेषु तैलयोगः सिद्धोऽयं सम्प्रती भिषजाम् ॥ १०२ ॥

इति श्वेतकरवीराद्यं तैलम् ।

श्वेतकरवीरपल्लवमूलत्वक् वत्सकविडङ्गश्च ।

कुठार्कमूलसर्पपशियुत्वयोहिणी कटुका ॥ १०३ ॥

एतैस्त्रैलं माध्यं कल्कैः पादाशिकैर्गवां मूत्रम् ।

टत्त्वा तैलचतुर्गुणमभ्यङ्गः कुष्ठकण्डूघ्नः ॥ १०४ ॥

इति श्वेतकरवीरपत्राद्यं तैलम् ।

तिक्तेच्छाकुबीजं द्वे तुल्ये रोचना हरिद्रे द्वे ।

वृहतीफलमेरण्डः सविशालचित्रको मूर्वा ॥ १०५ ॥

काशीगहिङ्गुशियुत्रूपणसुरदारुतुम्बुरुविडङ्गम् ।

लाङ्गलकं कुटजत्वक् कटुकाण्या रोहिणी चैव ॥ १०६ ॥

सर्पपकल्कैरेतैर्मूत्रे चतुर्गुणे माध्यम् ।

कण्डूकुष्ठविनाशनमभ्यङ्गान्मारुतकफघ्नं तैलम् ॥ १०७ ॥

तिक्तेच्छाकु तैलम् ।

कनकचीरीगेला भार्गी दन्ती फलानि मूलश्च ।

जातीफलानि प्रवालसर्पपल्लवमविडङ्गं करञ्जत्वक् ॥ १०८ ॥

ममच्छदार्कपद्ममूलत्वङ्निम्बचित्रकास्फोताः ।

गुञ्जैरण्डवृहतीमूलकसुरमार्जकफलानि ॥ १०९ ॥

कुष्ठ पाठा मुस्तं तुम्बुरुमूर्वायचाः सपङ्गन्याः ।

एडगजकुटजशियुवूषणभक्तातकक्षवकाः ॥ ११० ॥

हरितान्मवाक्पुष्पी तुल्यं कम्पिल्लकोऽमृतासंज्ञः ।

मौराष्ट्रीकाशीशं दावीत्वक् सर्जिकालवणम् ॥ १११ ॥

कल्कैरेतैस्तैलं करवोरकमूलकपल्लवकपाये ।

सार्पपमथवा तैलं गोमूत्रचतुर्गुणं साध्यम् ॥ ११२ ॥

स्थाय कटुकालावूनि तत् सिद्धं तेनास्य मण्डलान्याशु ।

भिन्याद्भिषगभ्यङ्गात् क्रिमींश्च कण्डू विनिहन्यात् ॥ ११३ ॥

इति कनकक्षीरतैलम् ।

कुष्ठं तमालपत्रं मरिचं समनःशिलं सकाशीशम् ।

तैलेन युक्तमुचितं सप्ताहं भाजने ताम्ब्रे ॥ ११४ ॥

तेनालितं सिद्धं सप्ताहाद्देति तिष्ठतो घर्मे ।

भासान्नवं किलामं स्नानं मुक्ता विशुद्धतनोः ॥ ११५ ॥

इति सिद्धलेपः ।

सर्पपकरञ्जकोपातकीनां तैलान्यथेद्गुदीनाञ्च ।

कुष्ठेषु हितान्याहुस्तैलं यच्चापि खदिरस्य तैलानि ॥ ११६ ॥

इति तैलानि ।

जीवन्ती मञ्जिष्ठा दावी कम्पिल्लकस्तथा तुल्यम् ।

एष घृततैलपाकः सिद्धः सिद्धे च सर्जरसः क्षेप्यः ॥ ११७ ॥

समधूर्च्छिष्टो विषादिका नश्यति व्यासा ।

चर्मककुष्ठं किटिमं कुष्ठं शाम्यत्यलसकञ्च ॥ ११८ ॥

इति विषादिकायाम् तैलघृते ।

किण्वं वराहरुधिरं पृथ्वीका सैन्धवश्च लेपः स्यात् ।

लेपो योष्यः कुस्तुम्बुरुणि कुष्ठञ्च मण्डलनुत् ॥ ११९ ॥

इति मण्डलकुष्ठं लेपः ।

पूतिकादारुजटिला पक्कसुरा क्षौद्रमुद्गपर्णौ च ।

लेपः सकाकगसो मण्डलकुष्ठापहः सिद्धः ॥ १२० ॥

इति मण्डलकुष्ठे द्वितीयो लेपः ।

चित्रकगोभाञ्जनकौ गुडूच्यपामार्गदेवदारुणि ।

खदिरो धवस्य लेपः श्यामा दन्ती द्रवन्ती च ॥ १२१ ॥

लाघारसाञ्जनैला पुनर्नवा चेति कुष्ठिनो लेपाः ।

दधिमण्डयुताः सर्वे देयाः पण्मारुतकफघ्नाः ॥ १२२ ॥

इति षट् लेपाः ।

एङ्गजकुष्ठसैन्धवमोवीरकसर्पपैः क्रिमिघ्नैश्च ।

क्रिमिकुष्ठमण्डलाख्यं दद्रुकुष्ठञ्च शममुपैति ॥ १२३ ॥

इति एङ्गजादिलेपः ।

एङ्गजः सर्जरसो भूलकवीजश्च सिध्दकुष्ठानाम् ।

काञ्चिकयुक्तान्तु पृथग्गतमिदमुद्धर्त्तनं क्रमशो लेपाः ॥ १२४ ॥

इति सिध्दकुष्ठे लेपः ।

वामा त्रिफला पाने स्नाने चीहर्त्तने प्रलेपे च ।

वृहत्तो मेव्यपटोलाः सशारिवा रोहिणी चैव ॥ १२५ ॥

खदिरावघातककुभा रोहीतककुठजधवनिम्बाः ।

सप्तच्छदकरवीराः शस्यन्ते स्नानपानेषु ॥ १२६ ॥

इति कुष्ठे स्नानं पाणञ्च ।

जलवाप्यलोहकेशरपत्रप्लवचन्दनं मृणालानि ।

भङ्गोत्तराणि सिद्धं प्रलेपनं पित्तकफकुष्ठे ॥ १२७ ॥

यथ्याङ्गलोधपद्मकपटोलपिचुमर्दचन्दनरसाद्य ।

स्नाने पाने च हिताः सुशीतलाः पित्तकुष्ठिभ्यः ॥ १२८ ॥

आलेपनं प्रियङ्गुर्हरिणुका यत्सकम्प्य च फलानि ।

मातिविपा च नेव्या सचन्दना रोहिणी कटुका ।

तिक्तटतेर्धैति वृत्तरभ्यङ्गो दद्यात्मानकुष्ठम् ॥ १२९ ॥

इति अभ्यङ्गः ।

तेले धन्दनमधुकप्रपुण्डरीकोत्पलयुतैश्चाभ्यङ्गः ॥ १३० ॥

इति द्वितीयोऽभ्यङ्गः ।

ह्र्दे प्रपतति चाङ्गे दाहे विस्फोटके सचर्मदले ।
 शीताः प्रदेहसेका व्यधनविरचकौ घृतं तिक्तम् ॥ १३१ ॥
 खदिरघृतं निम्बघृतं दार्दीघृतमुत्तमं पटोलघृतम् ।
 कुटेषु रक्तपित्तप्रवलेषु भिषग्जितं सिद्धम् ॥ १३२ ॥
 त्रिफलात्वचोऽर्द्धपलिकाः पटोलपत्रञ्च कार्पिकाः शेषाः ।
 कटुरोहिणी सनिम्बा यथाज्ञा त्रायमाणा च ॥ १३३ ॥
 एष कपायः साधो दत्त्वा द्विपलं मसूराणाम् ।
 सलिलाढकेऽष्टभागे शेषे पूतो रसो ग्राह्यः ॥ १३४ ॥
 ते च कपायाटपले चतुष्पलं सर्पिषश्च पक्तव्यम् ।
 यावत् स्यादष्टपलं शेषं पेयं ततः कोण्डम् ॥ १३५ ॥
 तद्वातपित्तकुष्ठं वीसर्पं वातगोणितं प्रबलम् ।
 ज्वरदाहगुल्मविद्रधिं विभ्रमविस्फोटकान् हन्ति ॥ १३६ ॥
 निम्बपटोलं दार्दीं दुरालभां तिक्तरोहिणीं त्रिफलाम् ।
 कुंठ्यादूर्द्धपलांशं पर्पटकं त्रायमाणाञ्च ॥ १३७ ॥
 सलिलाढकमिहानां रसेऽष्टभागस्थिते क्षिपेत् पूते ।
 चन्दनकिराततिक्तकमागधिकात्रायमाणाञ्च ॥ १३८ ॥
 मुस्तं वल्लकवीजं कल्कीकृत्यार्द्धकार्पिकान् भागान् ।
 नरसर्पिषश्च पट्पलमेतत् सिद्धं घृतं पेयम् ॥ १३९ ॥
 कुठज्वरगुल्मागो यद्दण्डीपाण्डुमयस्त्रययुहारि ।
 वीधर्षपिण्डकपामाकण्डूमदगरुणुत् तिक्तम् ॥ १४० ॥
 इति तिक्तपट्पलकं घृतम् ।
 सप्तच्छदं प्रतिक्षिप्तं शम्भाकं तिक्तरोहिणीं यथा ॥
 मुस्तमुगीरं त्रिफलां पटोलपिचुमर्दपर्पटकम् ॥ १४१ ॥
 धन्वयवासं चन्दनमुपकुल्यां पन्नकं रजस्यौ च ।
 पट्पल्यां सविशालां शतावरीं शारिषे चोभे ॥ १४२ ॥
 वल्लकवीजं वासां सुवाममृतं किराततिक्तकञ्च ।

कल्कान् कुर्व्यान्मतिमान् यद्घ्याक्षां त्रायमाणान् ॥ १४३ ॥

कल्कस्य चतुर्भागे जलमष्टगुणं रसोऽसृतफलानाम् ।

द्विगुणो घृतात् प्रदेयस्तत् सर्पिः प्राययेत् सिद्धम् ॥ १४४ ॥

कुष्ठानि रक्तपित्तप्रवलान्यगंसि रक्तवाहीनि ।

वीसर्पमस्तपित्तं वातासृक्पाण्डुरोगञ्च ॥ १४५ ॥

विस्फोटकान् सपामानुष्मादं कामलां स्र्वैरे कण्डूम् ।

हृद्गोत्रं गुल्मपिडका अशृग्दरं गण्डमालाञ्च ॥ १४६ ॥

हृन्धादेतत् सर्पिः पीतं काले यथाबलं सद्यः ।

योगशतैरप्यजितान् महाविकारान् महातिक्तम् ॥ १४७ ॥

इति महातिक्तकं घृतम् ।

दोषे हृतेऽपनीते रक्ते वाह्यान्तरे कृते शमने ।

स्नेहे च कालयुक्ते न कुष्ठमनुवर्त्तते साध्यम् ॥ १४८ ॥

खदिरस्य तुलाः पञ्च शिंशपाशणयोस्तुले ।

तुलादीं सर्व एवैते करञ्जारिष्टवेतसाः ॥ १४९ ॥

पर्पटः कुटजश्चैव वृषः क्रिमिहरस्तथा ।

हारिद्रो कृतमालथ गुडूचो त्रिफला त्रिवृत् ॥ १५० ॥

सप्तपर्णय सक्षुण्णो दशद्रोणेषु वारिणः ।

धात्रीरसञ्च तुल्यांशं सर्पिपथाढकं पचेत् ॥ १५१ ॥

अष्टभागावशेषन्तु कपायमवतारयेत् ।

महातिक्तककल्कैस्तु यद्योक्तैः पलमग््नितैः ॥ १५२ ॥

निहन्ति सर्वकुष्ठानि पानाभ्यङ्गनिषेधनात् ।

महाखदिरमित्येतत् परं कुष्ठविकारनुत् ॥ १५३ ॥

इति महाखदिरं घृतम् ।

प्रपतत्सुन्नमीकाप्रसृतेषु गात्रेषु जन्तुजग्धेषु ।

मूत्रं निम्बविडङ्गे स्नानं पानं प्रदेह्य ॥ १५४ ॥

वृषकुटजसप्तपर्णाः करवीरकरञ्जनिम्बखदिराद्यः ।

ज्ञाने याने लेपे क्रिमिकुष्ठनुदः सगोमूत्राः ॥ १५५ ॥

इति वा क्रिमिकुष्ठे ।

पानाहारविधाने प्रसेचने घूपने प्रदेहे च ।

क्रिमिनाशनं विडङ्गं विशिष्यते कुष्ठहृत् खदिरः ॥ १५६ ॥

इति वा क्रिमिकुष्ठे ।

एङ्गजः सविडङ्गो मूलान्यारग्वधस्य कुष्ठानाम् ।

उद्दालनं श्वदन्ता गोऽश्ववराहोद्दन्ताश्च ॥ १५७ ॥

एङ्गजः सविडङ्गी रजनीद्वयराजहृत्तमूलश्च ।

कुष्ठोद्दालनमग्रां सपिप्पलीपाकलं योज्यम् ।

श्वित्राणां प्रथमार्थं प्रयोक्तव्यं सर्वतो विशुद्धानाम् ॥ १५८ ॥

श्वित्रे संसनमग्रां मलपूरस इष्यते सगुडः ।

तं पीत्वा सुस्निग्धी यथाबलं सूर्यपादसन्तापम् ॥ १५९ ॥

सेवेत विरिक्तश्च त्र्यहं पिपासुः पिवेत् पेयाम् ।

श्वित्रेऽङ्गे ये स्फोटा जायन्ते कण्ठकेन तान् भिन्द्यात् ॥ १६० ॥

स्फोटेषु विस्तृतेषु प्रातः प्रातः पिवेत् पक्वम् ।

मलपूमशनं प्रियङ्गुं शतपुष्पाश्चान्भसा समुत्काप्य ॥ १६१ ॥

पालायं वा चारं यथाबलं फाणितोपेतम् ।

यश्चान्यत् कुष्ठं श्वित्राणां सर्वमेव तच्छस्तम् ।

खदिरोदकसंयुक्तं खदिरोदकपानमग्रम् ॥ १६२ ॥

समनःशिलं विडङ्गं काशीशं रोचनां कनकपुष्पीम् ।

श्वित्राणां प्रथमार्थं ससैन्धवं लेपनं दद्यात् ॥ १६३ ॥

इति श्वित्रे लेपः ।

कदलीचारयुतं वा खदिरास्थिदग्धं गवां रुधिरयुक्तम् ।

हस्तिमदाध्युषितं वा मालत्वाः चारकचारम् ॥ १६४ ॥

इति लेपः ।

नीचोत्पलं सकुष्ठं ससैन्धवं हस्तिमूत्रपिष्टं वा ।

मूनकवीजावल्गुजलेपः पिष्टो गवां मूत्रे ॥ १६५ ॥

इति द्वी लेपो ।

काकोदुम्बरिका वासा वल्गुजचित्रकौ गवां मूत्रे ।

पिष्टाः मनःशिला वा संयुक्ता वर्हिपित्तेन ॥ १६६ ॥

इति वा द्वी लेपो ।

किलासहन्तामूलान्यवल्गुजानि लाक्षा च ।

गोपित्तमञ्जने द्वे पिप्पल्यः काललोहरजः ॥ १६७ ॥

इति श्वित्रे प्रलेपः ।

शुद्धा शोणितमोक्षैर्विरुचणैर्भक्षणैश्च शक्नुनाम् ।

श्वित्रं कस्यचिदेव प्रशाम्यति क्षीणपापस्य ॥ १६८ ॥

दारुणश्चारुणं श्वित्रं किलासं नामभिस्त्रिभिः ।

विज्ञेयं त्रिविधं तच्च त्रिदीपं प्रायशश्च तत् ॥ १६९ ॥

दोषे रक्ताश्रिते रक्तं ताम्रं मांसममाश्रिते ।

मेढःश्वेतं श्रितं श्वित्रे गुरुतद्योत्तरोत्तरम् ॥ १७० ॥

यत् परस्परतोऽभिर्यं बहु यद्रक्तानोमवत् ।

यश्च वर्षगणोत्पन्नं नश्चिद्वन्नैव सिध्यति ॥ १७१ ॥

वनांप्यनप्यानि कृतघ्नभावो निम्बो गुराणां गुरुधर्मणश्च ।

पापक्रिया पूर्वकृतश्च कर्म हेतुः किलासस्य विरोधि चासम् ॥ १७२

भवन्ति चात्र ।

हेतुर्द्वयं निद्रं ममामतो दोषनिर्देशात् ।

माध्यमाध्यं लघुं कुष्ठापहाय यी योगाः ॥ १७३ ॥

मिहाः किलासहेतुर्निद्रं गुरुनाघवं शालिः ।

इति संपदः प्रणीतो मङ्गलिना कुष्ठनागनेऽध्यायि ।

शून्यनिबुद्धिवहेनायं मिथ्याय हुताश्रयेशाय ॥ १७४ ॥

इति चरकसंहितायाः

षष्ठोऽध्यायः ।

राजयज्ञचिकित्सितम् ।

दिवोकसां कथयतामृषिभिर्वै श्रुता कथा ।
कामव्यसनसंयुक्ता पौराणी शशिनं प्रति ॥ १ ॥
रोहिण्यामतिसक्तस्य शरीरं नानुरक्ततः ।
आजगामाल्यतामिन्दोर्देहः स्नेहपरिचयात् ॥ २ ॥
दुहितृणामसभोगाच्छेषाणाञ्च प्रजापतेः ।
क्रोधो निश्वासरूपेण मूर्त्तिमान् निःसृतो मुखात् ॥ ३ ॥
प्रजापतेर्हि दुहितूरष्टाविंशतिमंशमान् ।
भार्यार्यं प्रातिजग्राह न च सर्वास्त्रवर्त्तत ॥ ४ ॥
गुरुणा तमवध्यातं भार्यास्त्रसमवर्त्तिनम् ।
रजोऽश्वमवलं दीनं यज्ज्मा शशिनमाविशत् ॥ ५ ॥
सोऽभिभूतोऽतिगुरुणा गुरुक्रोधेन निष्प्रभः ।
देवदेवर्षिसहितो जगाम शरणं गुरुम् ॥ ६ ॥
अथ चन्द्रमसः शुद्धां मतिं बुद्धा प्रजापतिः ।
प्रसादं कृतवान् सोमस्ततोऽग्निभ्यां चिकित्सितः ॥ ७ ॥
स विमुक्तग्रहचन्द्रो विरराज विशेपतः ।
नेजसा वर्द्धितोऽग्निभ्यां शुद्धं सस्त्वमवाप च ॥ ८ ॥
क्रोधो यज्ज्मा प्वरो रोग एकोऽर्थो दुःखसंघ्नितः ।
यज्ज्मात् स राक्षः प्रागासीद्राजयज्ज्मा ततो स्रुतः ॥ ९ ॥
स यज्ज्मा दुःकृतोऽग्निभ्यां मानुषं लोकमागतः ।
लब्धा चतुर्विध हेतुं ममाविशति मानवान् ॥ १० ॥
अथवावलमारम्भ वेगसन्धारण्यक्षयम् ।
यज्ज्मणः कारणं विद्याच्चतुर्थं विधमाशनम् ॥ ११ ॥
युद्धाध्ययनभाराध्वनबुनद्भवनादिभिः ।
पतनैरभिघातैर्वा साहसैर्वा तथा परैः ॥ १२ ॥

प्रयथाबलमारभैर्जन्तीरुरसि विक्षते ।
 वायुः प्रकुपितो दोषावुदीर्योभौ विधावति ॥ १३ ॥
 स शिरःस्थः शिरःशूलं करोति गलमाश्रितः ।
 कण्ठोद्धंसञ्च कासञ्च स्वरभेदमरोचकम् ॥ १४ ॥
 पार्श्वशूलञ्च पार्श्वस्रो वर्धोभेदं गुदे स्थितः ।
 जृम्भां ज्वरञ्च सन्धिस्थ उरस्थथोरसो रुजम् ॥ १५ ॥
 क्षणनाञ्चोरसो रक्तं कासमानः कफानुगम् ।
 जर्जरेथोरसा कृच्छ्रमुरःशूली निरस्यति ॥ १६ ॥
 इति साहसिको यक्ष्मा रूपैरेतैः प्रपद्यते ।
 एकादशभिरात्मज्ञो भजेत् तस्मान्न साहसम् ॥ १७ ॥
 स्त्रीमत्वाद्वा घृणित्वाद्वा भयाद्वा वेगमागतम् ।
 वातमूत्रपुरीषाणां निगृह्णाति यदा नरः ॥ १८ ॥
 तदा वेगप्रतीघातात् कफपित्ते समीरयन् ।
 ऊर्ध्वं तिर्यग्धः कुर्याद्विकारान् कुपितोऽनिलः ॥ १९ ॥
 प्रतिश्यायञ्च कासञ्च स्वरभेदमरोचकम् ।
 पार्श्वशूलं शिरःशूलं ज्वरमंसावमर्दनम् ॥ २० ॥
 अङ्गमर्दं मुहुश्छर्दिर्वर्धोभेदं त्रिलक्षणम् ।
 रूपाण्येकादशैतानि यक्ष्मा यैरुच्यते महान् ॥ २१ ॥
 हर्षोत्कण्ठाभयत्रासक्रीधशोकातिकर्षणात् ।
 व्यवायानशनाभ्याञ्च शुक्रमोजस्य हीयते ॥ २२ ॥
 ततः स्नेहक्षयाद्वायुर्द्वंशो दोषानुदीरयन् ।
 प्रतिश्यायं ज्वरं कासमङ्गमर्दं शिरोरुजम् ॥ २३ ॥
 श्लामं विड्भेदमरुचिं पार्श्वशूलं स्वरक्षयम् ।
 करोति चांससन्तापमेकादशमिहाङ्गहृत् ॥ २४ ॥
 लिङ्गान्यावेदयन्वेतानेकादश महागदम् ।
 सप्राप्तं राजयक्ष्माणं क्षयात् प्राणक्षयप्रदम् ॥ २५ ॥

विविधान्यन्नपानानि वैषम्येण समग्रतः ।
 जनयन्ध्यामयान् घोरान् विषमान् मारुतादयः ॥२६॥
 स्रोतांसि रुधिरादोनां वैषम्याद्द्विषमं गताः ।
 रुद्धा रोगाय कल्पन्ते पुष्यन्ति च न धातवः ॥२७॥
 प्रतिश्लायं प्रसेकञ्च कासं छर्दिररोचकम् ।
 ज्वरमंसाभितापञ्च छर्दनं रुधिरस्य च ॥ २८ ॥
 पार्श्वशूलं शिरःशूलं स्वरभेदमथापि वा ।
 कफपित्तानिलक्षतं लिङ्गं विद्याद्यथाक्रमम् ॥ २९ ॥
 इति व्याधिसमूहस्य रोगराजस्य हेतुजम् ।
 रूपमेकादशविधं हेतुयोक्तयतुर्विधः ॥३०॥
 पूर्वरूपं प्रतिश्लायो दीर्घस्य दीपदर्शनम् ।
 अदीपेष्वपि भावेषु काये वीभत्सदर्शनम् ॥ ३१ ॥
 घृणित्वमग्रतश्चापि बलमांसपरिचयः ।
 स्त्रीमद्यमांसप्रियता प्रियता चावगुण्ठने ॥ ३२ ॥
 भक्षिकाघुणकेशानां दृणानां पतनानि च ।
 प्रायोऽन्नपाने केशानां नखानाञ्चाभिवर्द्धनम् ॥ ३३ ॥
 पतस्त्रिभिः पतद्वैद्यं श्वापदैश्चाभिधर्षणम् ।
 स्वप्ने केशास्थिराशीनां भस्मनश्चाधिरोहणम् ॥३४॥
 जलाशयानां शैलानां वनानां ज्योतिषामपि ।
 शुष्यतां क्षीयमाणानां पततां यच्च दर्शनम् ॥ ३५ ॥
 प्राग्रूपं बहुरूपस्य तज्ज्ञेयं राजयज्ञमणः ।
 रूपं तस्य ययोद्देशं यरं ऋणु समेपजम् ॥ ३६ ॥
 यथास्त्रेनोष्णा पाकं शरीरा यान्ति धातवः ।
 स्रोतसा च यथास्त्रेन धातुः पुष्यति धातुना ॥ ३७ ॥
 स्रोतसां भनिरोधाच्च रक्तादीनाञ्च मंचयात् ।
 धातूष्णाश्चापचयाद्राजयज्ञा प्रवर्तते ॥ ३८ ॥

तालुकण्ठपरिप्लोषः पित्तात् वक्तुमसूयते ।
 कफात् मन्दो विवङ्गश्च स्वरः खुरुदुरायते ॥ ५२ ॥
 मद्यो रक्तविवन्धत्वात् स्वरः लज्ज्वात् प्रवर्तते ।
 कासातिवेगात् करुणः पौनसात् कफवातिकः ॥ ५३ ॥
 पार्श्वशूलन्वनियतं सङ्घोचयामलक्षणम् ।
 शिरःशूलं मसन्तापं यच्छिणः स्यात् सगौरवम् ॥ ५४ ॥
 अतिखिन्ने शरीरे तु यच्छिणो विपमाश्रयात् ।
 कण्ठात् प्रवर्तते रक्तं श्लेष्मा चोत्क्लिष्टसञ्चितः ॥ ५५ ॥
 रक्तं विवहमार्गत्वात् मांसादीन् नानुपच्यते ।
 आमाशयस्थमुत्क्लिष्टं बहुत्वात् कण्ठमेति वा ॥ ५६ ॥
 वातश्लेष्मविवन्धत्वादुरसः श्वासमृच्छति ।
 दोषैरुपहते चाग्नौ मपिच्छमतिसार्यते ॥ ५७ ॥
 पृथग्दोषैः समस्तैर्वा जिह्वाहृदयसंश्रितैः ।
 जायतेऽरुचिराहारैर्दुष्टैरर्थैश्च मानसैः ॥ ५८ ॥
 कपायतिक्तमधुरैर्विद्वान्मुखरसैः क्रमात् ।
 वाताद्यैररुचिं जातां मानसीं दोषदर्शनात् ॥ ५९ ॥
 अरोचकात् कामवेगाद्दीपोत्क्लेशाद्भयादपि ।
 छर्दिर्या सा विकाराणामन्येषामभ्युपद्रवः ॥ ६० ॥
 मर्वस्त्रिदोषजो यच्चा दोषाणान्तु बलावलम् ।
 परीक्ष्यावस्थितं वैद्यः शोषिणं समुपाचरेत् ॥ ६१ ॥
 प्रतिश्यायि शिरःशूले कामे श्वासे स्वरक्षये ।
 पार्श्वशूले च विविधाः क्रियाः साधारणीः शृणुः ॥ ६२ ॥
 पीनसे स्त्रेदमभ्यङ्गं धूममालेपनानि च ।
 परिषेकावगाहांश्च यावकं वाद्यमेव च ॥ ६३ ॥
 नवणाम्ब्रकटूणांश्च रसान् श्लेष्मोपसंहितान् ।
 लायतित्तिरिदृक्षाणां वर्तकानाञ्च कल्पयेत् ॥ ६४ ॥

सपिप्पलीकं मयथं सकुलत्वं मनागरम् ।
 दाडिमामलकोपेतं छिन्धमाजं रसं पिबेत् ॥ ६५ ॥
 मेन पङ्क्तिनिवर्त्तन्ते विकाराः पीनसादयः ।
 मूलकानां कुलत्यानां यूपैर्वा सूपकल्पितैः ॥ ६६ ॥
 यवगोधूमशाख्यवैर्यथासात्प्रमुपाधरेत् ।
 पिबेत् प्रमादं वारुष्या जलं वा पाञ्चमूलिकम् ॥ ६७ ॥
 धान्यनागरसिद्धं वा तामलक्याय वा शृतम् ।
 पण्डिनोभियतसृभिस्तेन चान्नानि कल्पयेत् ॥ ६८ ॥
 कृशरोत्कारिकामापकुलत्वंवपायसैः ।
 सङ्घस्त्रेदविधिना कण्ठं पार्श्वं मुरः शिरः ॥ ६९ ॥
 स्त्रेदयेत् पत्रभङ्गेण शिरथ परिपेचयेत् ।
 बलागुडूचोमधुकशृतैर्वा वारिभिः सुखैः ॥ ७० ॥
 वस्तमत्स्यशिरोभिर्वा नाडीस्त्रेदैः प्रयोजयेत् ।
 कण्ठे शिरसि पार्श्वे च पयोभिर्वा सवातिकैः ॥ ७१ ॥
 शौटकानूपमांसानि सलिलं पाञ्चमूलिकम् ।
 मस्त्रेहमारनालं वा नाडीस्त्रेदं प्रयोजयेत् ॥ ७२ ॥
 जीवन्त्याः शतपुष्पाया बलाया मधुकस्य च ।
 वचाया वेशवारस्य विदार्था मूलकस्य च ॥ ७३ ॥
 शौटकानूपमांसानामुपनाह्राथ सस्कृताः ।
 शस्यन्ते च चतुःश्रेष्ठाः शिरःपार्श्वींसशूलिनाम् ॥ ७४ ॥
 शतपुष्पा समधुकं कुष्ठं तगरचन्दनम् ।
 आस्त्रेपनं स्यात् सष्टतं शिरःपार्श्वींसशूलनुत् ॥ ७५ ॥
 बलारास्त्रातिलाः सपिर्मधुकं नीलमुत्पलम् ।
 पलङ्क्या देवदारु चन्दनं केशरं हृतम् ॥ ७६ ॥
 वीरा बला विदारौ च कृष्णगन्धा पुनर्नवा ।
 शतावरी पयस्या च कतूवृणं मधुकं घृतम् ॥ ७७ ॥

चत्वार एते श्लोकार्धैः प्रदेहाः परिकीर्षिताः ।
 शस्ताः संसृष्टदोषाणां शिरःपार्श्वसंशूलिनाम् ॥ ७८ ॥
 भावनं धूमपानानि स्नेहाद्यौत्तरभक्तिकाः ।
 तैलान्यभ्यङ्गयोगानि वस्तिकर्म तथा परम् ॥ ७९ ॥
 जलीकालावुशुद्धैर्वा प्रदुष्टं व्यधनेन वा ।
 शिरःपार्श्वसंशूलेषु रुधिरं तस्य निर्हरेत् ॥ ८० ॥
 प्रदेहः सघृतश्लेष्टः पद्मकोशीरचन्दनैः ।
 दूर्वामधुकमच्छिष्ठाकेशरैर्वा घृताद्भुतैः ॥ ८१ ॥
 प्रपौण्डरीकनिर्गुण्डीपद्मकेशरमुत्पलम् ।
 कशेरुकाः पयस्या च ससर्पिष्कं प्रलेपनम् ॥ ८२ ॥
 चन्दनाद्येन तैलेन शतधीतेन सर्पिषा ।
 अभ्यङ्गः पयसा सेकः शस्तय मधुकास्तुना ॥ ८३ ॥
 माहेन्द्रेण सुशीतेन चन्दनादिशृतेन वा ।
 परिषेकः प्रयोक्तव्य इति संशमनी क्रिया ॥ ८४ ॥
 इति संशमनी क्रिया ।
 दोषाधिकानां वमनं शस्यते सविरेचनम् ।
 स्नेहस्वेदोपपन्नानां सद्यो हं यन्न कर्षणम् ॥ ८५ ॥
 शोषी मुञ्चति गात्राणि पुरीषसंघनादपि ।
 भवलापेक्षिणीं भावां किं पुनर्यो विरिच्यते ॥ ८६ ॥
 योगात् संग्रहकोष्ठानां कासे श्वासे श्वरक्षये ।
 शिरःपार्श्वसंशूलेषु सिद्धानेतान् प्रयोजयेत् ॥ ८७ ॥
 बन्धाविट्प्राविगन्धाद्यैर्विट्प्राय्या मधुकेन वा ।
 मिहं मलवणं सर्पिर्नर्म्यं स्यात् स्वर्थ्यमुत्तमम् ॥ ८८ ॥
 प्रपौण्डरीकं मधुकं पिप्पली हृहती वला ।
 शौरं सर्पिष्य तक्लिहं स्वर्थ्यं स्यात्पावनं परम् ॥ ८९ ॥
 शिरःपार्श्वसंशूलघ्नं कासखासनिवर्हणम् ।

प्रयुज्यमानं बहुशो घृतञ्चोत्तरभक्तिकम् ॥ ८० ॥
 दशमूलेन पयसा सिद्धं मांसरसेन च ।
 बलागर्भं घृतं सद्यो रोगानेतान् प्रवाधते ॥ ८१ ॥
 भक्तस्योपरि मध्ये वा यथाग्नि प्रविचारितम् ।
 राक्षाघृतं वा सचीरं सचीरं वा बलाघृतम् ॥ ८२ ॥
 लेहान् कासापहान् स्वर्थ्यान् श्वासहिकानिवर्हणान् ।
 शिरःपार्श्वींशशूलघ्नान् स्नेहांघ्रातःपरं शृणु ॥ ८३ ॥
 घृतं खर्जूरमृहीकाशर्कराक्षौद्रमंयुतम् ।
 सपिप्पलीकं वैस्वर्थ्यकासश्वासनिवर्हणम् ॥ ८४ ॥
 दशमूलशृतात् क्षीरात् सर्पिर्यदुदियान्नवम् ।
 सपिप्पलीकं सक्षौद्रं तत् परं स्वरबोधनम् ॥ ८५ ॥
 शिरःपार्श्वींशशूलघ्नं कासश्वासान्वरापहम् ।
 पञ्चभिः पञ्चमूलैर्वा शृताद् यदुदियाद् घृतम् ॥ ८६ ॥
 पञ्चानां पञ्चमूलानां रसे क्षीरचतुर्गुणे ।
 सिद्धं सर्पिर्जयत्येतत् यक्ष्णः सप्तकं बलम् ॥ ८७ ॥
 खर्जूरं पिप्पली द्राघा पथ्या शङ्गी दुरालभा ।
 त्रिफला पिप्पली मुस्तं शृङ्गाटीगुडशर्कराः ॥ ८८ ॥
 वीरा गटी पुष्कराख्यं सुरमः शर्करा गुडः ।
 नागरं चिक्को नाजाः पिप्पल्यामलकं गुडः ॥ ८९ ॥
 श्लोकार्हविहितानेतान् लिङ्घ्याथ मधुसर्पिषा ।
 कासश्वासमापहान् स्वर्थ्यान् पार्श्वगुणापहंस्तथा ॥ ९० ॥
 मितोपलां तुगालीरं पिप्पलीं वहुनां त्वचम् ।
 अम्यादूर्ध्वं द्विगुणितं लेहयेन्नधुसर्पिषा ॥ ९१ ॥
 चूर्णितं प्राणयेद्वा तत् श्वासकासकफातुरम् ।
 शुभजिह्वा रोचकिनमप्याग्निं पार्श्वगुलिनम् ॥ ९२ ॥
 इन्तपादाङ्गदाह्येषु परे रक्ते तयोद्धृते ।

वासासर्पिः शतावर्था सिद्धं वा परमं हितम् ॥१०३॥
 दुरालभां श्वदृशश्च चतस्रः पर्णिनीर्वलाम् ।
 भागान् पलोन्नितान् कृत्वा पलं पर्यटकस्य च ॥१०४॥
 पचेद्दशगुणे तोये दशभागावशेषिते ।
 रसे सुपुते द्रव्याणामेषां कल्कान् समावयेत् ॥१०५॥
 शब्दाः पुष्करमूलस्य पिप्पलीत्रायमाणयोः ।
 तामलक्याः किरातानां तिलस्य कुटजस्य च ॥१०६॥
 फलानां शारिवायाश्च सुपिष्टान् कर्पसम्भितान् ।
 ततस्तेन घृतप्रस्यं चीरद्विगुणितं पचेत् ॥१०७॥
 च्वरं दाहं भ्रमं कासमंसपार्श्वशिरोरुजम् ।
 वृणां हृदि रतीसारमेतान् सर्पिरपोहति ॥१०८॥

इति गोक्षुराद्यघृतम् ।

जीवन्तीं मधुकं द्राक्षां फलानि कुटस्य च ।
 गटीं पुष्करमूलश्च व्याघ्रीं गोक्षुरकं बलाम् ॥१०९॥
 नीलोत्पलं तामलकीं त्रायमाणां दुरालभाम् ।
 पिप्पलीश्च समं पिष्ट्वा घृतं वैद्यो विपाचयेत् ॥११०॥
 एतद्वाघिसन्मूहस्य रोगेशस्य समुत्थितम् ।
 रूपमेकादशविधं सर्पिरग्र व्यपोहति ॥१११॥
 वनां स्थिरां पृथ्विपर्णीं वृहतीं सनिदिग्धिकाम् ।
 माधयित्वा रमे तस्मिन् पयो गव्यं सनाश्वरम् ॥११२॥
 द्राक्षा खर्जूरसर्पिर्भिः पिप्पल्या च शृतं सह ।
 मसौद्रं च्वरकामघ्नं स्वर्णैश्चैतत् प्रयोजयेत् ॥११३॥
 श्राजस्य पयस्यैव प्रयोगो जाड्रला रसाः ।
 यूपार्यं चणका मुद्रा मुकुटाद्योपकल्पिता ।
 स्वराणां गमनीयो यः पूर्यमुक्तः क्रियाविधिः ॥ ११४ ॥
 यक्ष्मिणां च्वरदाहेषु ससर्पिष्कः प्रशस्यते ।

कफप्रसेके बलवान् श्लैष्मिकच्छर्दयेन्नरः ॥ ११५ ॥

पयसा फलयुक्तेन मधुग्ण रसेन वा ।

सर्पिभत्या यवाग्वा वा वमनीयोपसिद्धया ॥ ११६ ॥

स धान्तोऽद्याच्च लघुन्नमन्नकाले सदीपनम् ।

यवगोधूममाध्वीकशीघ्वरिष्टसुरासवान् ।

जाङ्गलानि च शूल्यानि सेवमानः कफं जयेत् ॥ ११७ ॥

श्लेष्मणोऽतिप्रसेके तु वायुः श्लेष्माणमस्यति ।

कफप्रसेकं तं विद्वान् सिग्धोष्णं नैव निर्जयेत् ॥ ११८ ॥

क्रिया कफप्रसेके या वम्यां सैव प्रशस्यते ।

हृद्यानि चान्नपानानि वातघ्नानि लघूनि च ॥ ११९ ॥

प्रायोणोपहृताग्नित्वात् सपिच्छमतिमार्यते ।

प्राप्तोत्थास्यस्य वैरस्यं न चान्नमभिनन्दति ॥ १२० ॥

तस्याग्निदीपनान् योगानतीसारनिवर्हणान् ।

वक्रशङ्खिकरान् कुर्यादरुचिप्रतिवाधकान् ॥ १२१ ॥

सनागरानिन्द्रयवान् पिवेद्वा तण्डुलाभुना ।

सिद्धां यवागूं जीर्णं च चाङ्गेरीतक्रदाडिमैः ॥ १२२ ॥

पाठां विस्वं यमानीच्च पातथ्यं तक्रसंयुतम् ।

दुरालभां शृङ्गरेवं पाठाच्च सुरया सह ॥ १२३ ॥

जम्बूास्त्रमध्यं विस्वच्च सकपित्यं सनागरम् ।

पेया मण्डेन पातथ्यमतीसारनिहन्तये ॥ १२४ ॥

एतानैव च योगांस्त्रीन् पाठादीन् कारयेत् खड्गान् ।

मधूपधान्यान् सस्त्रेहान् मास्त्रान् मंत्रघ्राणान् पशान् ॥ १२५ ॥

वेतसाङ्गुनजम्बूनां गृध्राणीकृत्तगन्धयोः ।

श्रीपश्यां मदयन्त्याय यूथिकायाय पश्वान् ॥ १२६ ॥

चाङ्गेर्यां युक्रिकायाय दुग्धिकायाय कारयेत् ।

खड्गान् दधिमरोपेतान् ससर्पिष्कान् सदाडिमान् ॥ १२७ ॥

मांसानां लघुपाकानां रसाः सांघ्राहिकैर्युताः ।
 व्यञ्जनार्थं प्रशस्यन्ते भोज्यार्थं रक्तशालयः ॥ १२७ ॥
 स्थिरादिपञ्चमूलेन पाने शस्तं शृतं जलम् ।
 तक्रं सुरा सचुक्रीका दाडिमस्थायवा रसः ॥ १२८ ॥
 दीपनं घ्राहि निर्दिष्टं भेषजं भिन्नवर्चसे ।
 परं सुखस्य वैरस्थनाशनं रोचनं शृणु ॥ १२९ ॥
 ह्री काली दन्तपवनं भक्षयेन्मुखधावनम् ।
 तद्वत् प्रक्षालयेदास्यं धारयेत् कवलग्रहान् ॥ १३० ॥
 पिवेद्भूमं ततो भृष्टमद्यादीपनपाचनम् ।
 भेषजं पानमन्नञ्च हितमिष्टोपकल्पितम् ॥ १३१ ॥
 त्वङ्मुस्तमेलाधान्यानि मुस्तमामलकं त्वचम् ।
 दावी त्वचो यमानी च पिप्पल्यस्तोजवत्यपि ॥ १३२ ॥
 यमानी तित्तिडीकञ्च पञ्चैते मुखधावनाः ।
 श्लोकपादेषु विहिता रोचना मुखशोधनाः ॥ १३३ ॥
 गुलिकां धारयेदास्ये चूर्णैर्वा शोधयेन्मुखम् ।
 एषामालोडितानां वा धारयेत् कवलग्रहान् ॥ १३४ ॥
 सुरामाध्वीकशीघूनां तैलस्य मधुसर्पिणोः ।
 कवलान् धारयेदिष्टान् क्षीरस्येक्षुरसस्य च ॥ १३५ ॥
 यमानीं तित्तिडीकञ्च नागरं साम्बवेतसम् ।
 दाडिमं वदरश्चास्रं कार्पिकञ्चोपकल्पयेत् ॥ १३६ ॥
 धान्यसौवर्चलाजाजीवराद्र्श्चादिकार्पिकम् ।
 पिप्पलीनां शतशैकं द्वे शते भरिचस्य च ॥ १३७ ॥
 शर्करायाश्च चत्वारि पलान्येकत्र चूर्णयेत् ।
 जिह्वाविशोधनं हृद्यं तच्चूर्णं भक्तरोचकम् ॥ १३८ ॥
 हृत्प्लीहपार्श्वशूलघ्नं विदग्धानाङ्गनाशनम् ।
 कासखासहरं घ्राहि यद्विष्यर्गोविकारनुत् ॥ १३९ ॥
 इति यमानीपाठवम् ।

तालीशपत्रं मरिचं नागरं पिप्पली शुभा ।
 यथोत्तरं भागवृद्ध्या त्वरीले चार्द्धभागिके ॥ १४० ॥
 पिप्पल्यष्टगुणा चात्र प्रदेया सितशर्करा ।
 कासश्वासाद्यचिहरं तच्चूर्णं दीपनं परम् ॥ १४१ ॥
 हृत्पाण्डुग्रहणीदीपशोपप्लीहज्वरापहम् ।
 वम्यतीसारशूलघ्नमूर्ध्निवातानुलोमनम् ॥ १४२ ॥
 कल्पयेद् गुटिकाञ्चैव चूर्णं पक्तां सितोपलैः ।
 गुटिका ह्यग्निमंयोगाच्चूर्णांस्तदुत्तराः स्मृताः ॥ १४३ ॥
 इति तालीशाद्यं चूर्णं गुडिका च ।
 शयते क्षीणमांसाय कल्पितानि विधानवित् ।
 दद्यान्मांसादमांसानि हृंहृणानि विशेषतः ॥ १४४ ॥
 शोषिणे घार्हिणं दद्यात् वर्हिशब्देन चापरान् ।
 शृगानुलूकांश्चापांश्च विधिवत् रूपकल्पितान् ॥ १४५ ॥
 काकांस्तित्तिरिशब्देन वर्मिशब्देन चोरगान् ।
 शृष्टान्मत्स्यान्मशब्देन दद्यात् गण्डूपदानपि ॥ १४६ ॥
 लोमशान् स्थूलनकुलान् विडालांशोपकल्पितान् ।
 शृगालशावांश्च भिषक शशशब्देन दापयेत् ॥ १४७ ॥
 सिंहानृचांस्तरक्षुश्च व्याघ्रानिवंधिधांस्तथा ।
 मांसादान् शृगशब्देन दद्यान्मांसाभिहृदये ॥ १४८ ॥
 गजखड्गितुरङ्गाणां वैशवारकृतान् भिषक् ।
 दद्यान्महिषशब्देन मांसं मांसाभिहृदये ॥ १४९ ॥
 मानेनोपचिताङ्गानां मांसं मांसकरं परम् ।
 तीक्ष्णोष्णलाघवाच्छस्तं विशेषान् शृगपक्षिणाम् ॥ १५० ॥
 मांसानि याग्यनभ्यामादनिष्टानि प्रयोजयेत् ।
 तेषूपधा सुरतं भीक्षुं तथा शक्यानि तानि हि ॥ १५१ ॥
 जानन् जुगुप्सन्नेवाद्याज्जग्धं वा पुनरुत्तिष्ठेत् ।

तस्माच्छोपसिद्धानि मांसान्येतानि दापयेत् ॥१५२॥

वर्हितित्तिरिदक्षाणां हंसानां शूकरोद्भयोः ।

खरगोमहियाणाञ्च मांसं मांसकरं परम् ॥ १५३ ॥

योनिरष्टविधा चोक्ता मांसानामान्नपानिके ।

तान् परीक्ष्य भिषग्विद्वान् दद्यान्मांसानि शोषिणि ॥१५४॥

प्रसहाभूशयानूपवारिजावारिचारिणः ।

आहारार्थं प्रदातव्या मात्रया वातशोषिणे ॥१५५॥

प्रतुदा विष्किराश्चैव धन्वजाश्च सृगद्धिजाः ।

कफपित्तपरीतानां प्रयोज्याः शोपरोगिणाम् ॥१५६॥

निषिद्धं रूपसिद्धानि अग्नेर्जातिं स्रूजति ज ।

रसवन्ति सुगन्धीनि मांसान्येतानि भक्षयेत् ॥ १५७ ॥

मांसमेवाश्रितः शोषे माध्वीकं पिबतोऽपि च ।

नियतानल्पचित्तस्य चिरं काये न तिष्ठति ॥१५८॥

वारुणीमण्डनित्यस्य वह्निर्माज्जनसेविनः ।

अविधारितवेगस्य यद्ध्मा न लभतेऽस्तरम् ॥१५९॥

प्रसन्नां वारुणीं शौधुमरिष्टानासवान् मधु ।

यथार्हमनुपानार्थं पिबेन्मांसानि भक्षयेत् ॥ १६० ॥

मद्यं तेक्ष्णोष्णवैशद्यसूक्ष्मत्वात् स्रोतसां सुखम् ।

प्रमथ्य विहृणोत्याश्र तन्मोक्षात् सप्त धातवः ॥१६१॥

पुथ्यन्ति धातुपोपाच्च शीघ्रं शोषः प्रशाम्यति ।

मांसादमांसस्वरसे मिहं सर्पिः प्रयोजयेत् ।

सर्पिर्द्रं पयसा सिद्धं सर्पिर्दशगुणेन वा ॥ १६२ ॥

मिहं मधुरकैर्द्रव्यैर्दशमूलकपायिकैः ।

क्षीरमांसरसोपेतं घृतं शोषहरं परम् ॥ १६३ ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ।

सयावशूकैः सघ्नैरैः स्रोतसां शोधनं घृतम् ॥ १६४ ॥

राम्नाबलागोचुरकं स्थिरा वर्षाभूसाधितम् ।
 जीवन्तीपिप्पलीगर्भं सचीरं शोपनुदृष्टतम् ॥ १६५ ॥
 यवाग्वा वा पिबेन्मात्रां लिह्याद्वा मधुना सह ।
 सिद्धानां सर्पिषामेपामद्यादन्नेन वा सह ॥ १६६ ॥
 शय्यतामेप निर्दिष्टो विधिराभ्यवहारिकः ।
 वह्निःस्पर्शनमाश्रित्य वक्ष्यतेऽतः परं विधिः ॥ १६७ ॥
 स्नेहचीरेऽम्बुकोष्ठे तं स्रभ्यक्तमवगाहयेत् ।
 स्रोतोविवन्धमोक्षार्थं बलपुष्ट्यर्थमेव वा ॥ १६८ ॥
 उत्तीर्णं मिश्रकैः स्नेहैः पुनरुक्तैः सुखैः करैः ।
 मृत्नीयात् सुखमासीनं सुखञ्चोत्सादयेन्नरम् ॥ १६९ ॥
 जीवन्तीं शतवैथ्याञ्च विकसां सपुनर्नवाम् ।
 अश्वगन्धामयामर्गं तर्कारीं मधुकं बलाम् ॥ १७० ॥
 विदारीं सर्पपं कुष्ठं तण्डुलानतसीफलम् ।
 मापांस्त्रिलांश्च किण्वञ्च सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ॥ १७१ ॥
 त्रिगुणं यवचूर्णेन दध्ना युक्तं समाचिकम् ।
 एतदुत्सादनं कार्यं पुष्टिवर्णवस्त्रप्रदम् ॥ १७२ ॥
 गौरसर्पपकल्केन गन्धैश्चापि सुगन्धिभिः ।
 स्नायाद्दत्तसुखैस्तोयैर्जीवनीयौषधैः शृतैः ॥ १७३ ॥
 गन्धैः समाल्यैर्वासोभिर्भूपणैश्च विभूषितः ।
 सृश्यान् संसृश्यात् संपूज्यात् देवताः सभिपग्द्विजाः ॥ १७४ ॥
 इष्टवर्णरसस्पर्शं गन्धवत् पानभोजनम् ।
 इष्टमिष्टैरुपहितं सुखमद्यात् सुखप्रदम् ॥ १७५ ॥
 समातीतानि धान्यानि कल्पनीयानि शय्यताम् ।
 लघूनि हीनवीर्याणि तानि पश्यतमानि हि ॥ १७६ ॥
 यद्योपदेक्ष्यते पथं क्षतघ्नीणचिकित्सिते ।
 यस्मिन्प्रभ्वात् प्रयोक्तव्यं वसमांसाभिहृदये ॥ १७७ ॥

अभ्यङ्गीत्सादनैः स्नानैरवगाहैर्विमार्जनैः ।

विस्त्रिभिः क्षीरसर्पिर्मिर्मांसैर्मंसरसौदनैः ॥ १७८ ॥

इष्टैर्मदैर्मनोक्षानां गन्धानामुपसेवनैः ।

यद्यत्तुविहितैः स्नानैर्वासोभिरहतैः प्रियैः ॥ १७९ ॥

सुहृदां रमणीयानां प्रमदानाञ्च दर्शनैः ।

गीतवादित्रशब्दैश्च प्रियश्रुतिभिरेव च ॥ १८० ॥

हर्षणाश्वासनैर्नित्यं गुरुणां समुपामनैः ।

ब्रह्मचर्येण दानेन तपसा देवतार्चनैः ॥ १८१ ॥

सत्येनाचारयोगेन मङ्गलैरविहिंसया ।

वैद्यविप्रार्चनाञ्चैव रोगराजो निवर्त्तते ॥ १८२ ॥

यथा प्रयुक्तया चेष्टया राजयक्ष्मा पुरा जितः ।

तां वेदविहितामिष्टिमारोग्यार्थी प्रयोजयेत् ॥ १८३ ॥

तत्र शोकाः ।

प्रागुत्पत्तिनिमित्तानि प्राग्रूपं रूपसंग्रहः ।

समासव्यासतद्योक्तं भेषजं राजयक्ष्मणः ॥ १८४ ॥

नाम हेतुरसाध्यत्वं साध्यत्वं कच्छसाध्यता ।

इत्युक्तं संग्रहः कुत्सो राजयक्ष्मचिकित्सिते ॥ १८५ ॥

नवमोऽध्यायः ।

अर्थशिकित्तम् ।

आमीनं मुनिमध्यय कृतजप्यं कृतक्षणम् ।

पृष्टवानर्गसां मुक्तिमग्निवेशः पुनर्वसुम् ॥ १ ॥

प्रकोपहेतुसंस्थानं स्थानं त्रिङ्गचिकित्सितम् ।

साध्यासाध्यविभागश्च तस्मै तन्मुनिरब्रवीत् ॥ २ ॥

इह खलु अग्निवेश । द्विविधानि अर्गांसि सहजानि कानिचित्

कानिचित् जातस्योत्तरकालजानि । तत्र बीजं गुदबलि बीजो
तप्तमायतनमर्शसा सहजानाम् । तत्र द्विविधौ बीजौ उपतप्तं
हेतु मातापित्रोरपचारं पूर्वकृतञ्च कर्म तथा अन्येषामपि सा
जाना विकाराणाम् । तत्र सहजानि सहजातानि शरीर
अर्शा सौत्वधिमासविकारा ॥ ३ ॥

सर्वेषाञ्चार्शसा चैत्रं गुदस्थार्शपञ्चमाङ्गुलेऽवकाशे विभाग
न्तरास्तिस्रो गुदबलय चैत्रमिति देश ॥ ४ ॥

केचित् तु भूयासमेव देशमुपदिशन्ति अर्शसा शिश्रमपत्य
गलमुखनासिकाकर्णाश्लिवर्त्मानि त्वक् च । तदस्यधिकमा
देश एव गुदबलिजानान्त्वर्शासीति सन्ना तत्र अस्मिन् स
पाञ्च अर्शसामधिष्ठान मेदो मास त्वक् च ॥ ५ ॥

तत्र सहजानि अर्शासि कानिचिदणूनि कानिचिन्मर्हा
कानिचिद्दीर्घाणि कानिचिदङ्गुस्वानि कानिचिदृष्टानि का
चिद्विषमविष्टानि कानिचिदन्तःकुटिलानि कानिचिद्वह्नि
कुटिलानि कानिचिज्जटिलानि कानिचिदन्तर्मुखानि यथा
दोषानुबन्धवर्णानि ॥ ६ ॥

तैरुपहतो जन्मप्रभृति भवति अतिक्रमो विषणं चा
दीन प्रचुरविवहवातमूत्रपुरीष शार्करी घाशरी वा तः
नियतविवहमुक्तपक्वामशुक्लभिन्नवर्णा अन्तरान्तरा श्रे
पाण्डुरितपीतरक्तारुणतनुसान्द्रपिच्छिलकुण्ठपगन्धामपुरीषो
वेगो नाभिवस्त्रिवंक्षणेदेशे प्रचुरपरिकर्त्तिकांन्वित मशूषु
प्रवाहिक परिहर्षप्रमेहप्रसक्तविष्टभ्रान्त्रकुजोदावर्त्तहृदयेन्द्रिय
पत्नेप प्रचुरविषदतिक्ताम्बोद्धारः सुदुर्यसो दुर्यन्नाग्निरन्पश्य
क्रोधनो दुःखोपचारगौल कासश्वासतमकट्यथाहृत्सासच्छर्दि
रोषकाधिपाकपीनमचवथुपरीतमौमिरिक शिरःशूलौ चा
भिन्नसप्तसप्तजर्जरस्वर कर्णरोगी मग्नपाणिपादवदनानि

श्लेष्मिन्ः सञ्चरः साङ्गमर्दः सर्वपर्वस्त्रिशूली च अन्तरान्तरा पार्श्व-
 नेऽक्षिवस्त्रिद्वेदयपृष्ठत्रिकग्रहोपतप्तः प्रधानपरः परमालसञ्चेति
 आश्रयेति अस्य गुदजैराहतो मार्गोपरोधाद्वायुरपानः प्रत्वारो-
 षन् समानेव्यानप्राणोदानान् पित्तश्लेष्माणौ च प्रकोपयति । ते
 कुपिताः पञ्च वाताः पित्तश्लेष्माणौ चार्श्वसामभिद्रवन्ते एतान्
 वकारानुपेजनयन्तीत्युक्तानि सहजान्यर्शांसि ॥ ७ ॥

अत ऊर्ध्वं जातस्योत्तरकालजानि व्याख्यास्यामः ॥ ८ ॥

गुरुमधुरशोताभिश्चन्द्रविदाहिविरुहाजीर्णप्रमिताशनासात्म्य-
 जीनाह्वेव्यमाख्यवाराहमाहिषाजाविकपिशितभक्षणात् ; कृश-
 शृङ्गपूतिमांसपैष्टिकपरमात्रक्षीरमोदकदधितलगुडविकृतिसे-
 नाच्च मापयूपेक्षुरसपिण्याकपिण्डालुकशुष्कशकशुक्लशुनकि-
 षट्-पिण्डकेविस-मृणाल-शोलूक क्रीञ्चादन-कश्मिरुदा-शृङ्गाटक-
 हणविहृद्वनवधोन्यामभूनकोपयोमाद्गुरुफलशकरागहरित-
 धेवसाशिरभृदपेय्युषितपूतिशीतसङ्घीर्णान्नाभ्यवहरणानन्दका-
 षाक्रान्तमेद्यपानाद् व्यापन्नगुरुसलिलपानादतिस्नेहपानात् असं-
 रोधनाइस्तिकर्मविभ्रमादव्यवायाद्दिवास्त्रप्रात् सुखशयनाम-
 षपसेवनाञ्चोपहतान्नेर्मलोपचयो भवति अतिमात्रम् । अथोक्तदु-
 ःविषमकंठिनासनसेवनादुद्भ्रान्तयानोद्भ्रमयाणादतिव्यवायाद्
 स्तनेवासम्यक्प्रणिधानात् गुदक्षणनादभीष्टं शीताम्बुसं-
 शिर्षाञ्चेलोद्भ्रणादिघर्षणात् प्रततातिनिवर्हणाद्वातमूत्रपुरीष-
 णोदीरणात् समुदीर्णवेगविनिग्रहात् स्त्रीणाञ्चामगर्भभ्रंशाद्
 रौत्पीडनाद्बहुविषमप्रसृतिभिश्च प्रकुपितौ वायुरपानम्सं-
 त्रमुपचितमधोगममासाद्य गुदबलिष्वाघते ततस्तासु अर्शांसि
 दुर्भवन्ति ॥ ८ ॥

असर्षपमसुरमापसुह्रमकुठकयवकलायपिण्डिटिण्टिकेरखर्जूर-
 शंभुकाकगन्तिका विम्बीवदरकरीरोदुम्बरजाम्बवगोस्तना-

ङ्गुष्ठकशेरुकशृङ्गाटकशृङ्गीदक्षेशिखिशुकतुण्डजिह्वासुकुलकर्णिकासस्थानानि सामान्याद्वातपित्तकफप्रवृत्तानि ॥ १० ॥

तेषामयं विशेषः । शुष्कस्नानकठिनपरुपरूचश्यावानि तीक्ष्णाग्राणि वक्राणि स्फुटितमुखानि विषमविस्तृतानि शूलाक्षेपतोदस्फुरणचिमिचिन्मामंहर्पणपरीतानि स्निग्धोष्णोपगयानि प्रवाहिकाध्यानशिश्रुवपणवस्तिवह्णहृद्दुग्दहाङ्गमर्दहृदयप्रवृत्तानि प्रततविवह्णवातमूत्रवर्चांसि कठिनवर्चांसूरुकटीपृष्ठत्रिकपार्श्वकुक्षि-वस्तिशूल-शिरोऽभितापक्षपयूद्धारप्रतिश्यायकासोदावर्त्तयासंगोपगोथ-मूर्च्छारोचकमुखवैरस्यतैमिर्थ्यकण्डूनासाकर्णशङ्खशूलस्वरोपघातकराणि श्यावारुणपरुपनखनयनवदनत्वद्भूतपुरीषस्य वातोल्बणानि अर्शांसीति विद्यात् ॥ ११ ॥

भवतः चात्र ।

कषायकटुतिक्तानि रूचशीतलघूनि च ।

प्रमितास्पाशनं तीक्ष्णमद्यमैयुनसेवनम् ॥ १२ ॥

लह्वनं देशकाली च शीतौ व्यायामकर्म च ।

तीक्ष्णो वातातपस्पर्शो हेतुर्वाताग्निसामिति ॥ १३ ॥

तत्र यानि शृदुग्निथिलसुकुमाराणि अम्पर्गामहानि रक्तपीतनीलक्षणाणि स्वेदीपक्वेदवह्णानि विस्त्रगन्धीनि तनुपीतवक्तसावीणि दाहकण्डूशूलनिस्तोदपाकवन्ति शिशिरोपशयानि संभिद्रपोतहरितवर्चांसि पीतविस्त्रगन्धप्रसुरविस्त्रूवाणि पिपासाञ्जरतमकसमौहभीजनहेयकराणि पीतनखनयनत्वद्भूतपुरीषस्य पित्तोत्पणानि अर्शांसीति विद्यात् ॥ १४ ॥

भवतः चात्र ।

कटुस्त्रन्वणक्षारव्यायामान्यातपप्रभाः ।

देशकालारशिशिरो क्षौधो मद्यमस्यनम् ॥ १५ ॥

पिदाहि तीक्ष्णमुष्णञ्च सर्वं पानान्नभेषजम् ।

पित्तोत्थाना विज्ञेय प्रकोपहेतुरर्शसाम् ॥ १६ ॥

तत्र यानि प्रमाणवन्ति उपचितानि श्लक्ष्णानि स्पर्शस
हानिश्चेतपाण्डुपिच्छिलानि स्तब्धानि गुरुणि स्तिमितानि
सुप्तसुप्तानि स्थिरश्वयथूनि कण्डूबहुलानि प्रततपिञ्जरश्वेतरक्त-
पिच्छासावीणि गुरुपिच्छिलश्वेतमूत्रपुरीपाणि रुचोष्णोप
शयानि प्रवाहिकातिमात्रोत्थानवङ्गणानाहवन्ति परिकर्त्तिका
हृत्सासनिष्ठीविकाकासारोचकप्रतिश्यायगौरवच्छर्दिमूत्रलच्छ
शोषशोथपाण्डुरोगशीतत्वराश्मरीशर्कराद्भवेन्द्रियास्योपलेपा
स्यमाधुर्यप्रमेहकराणि दीर्घकालानुपशयानि अतिमात्रमग्नि
मार्दवक्लैव्यकराणि आमविकारप्रबलानि गुरुणि च शुक्लनख
नयनवदनत्वङ्मूत्रपुरीषस्य श्लेष्मोत्थानानि अर्शासीति विद्यात् ॥

१७ ॥

भवन्ति चात्र ।

मधुरसिग्धशीतानि लवणास्त्रगुरुणि च ।

अव्यायामदिवास्त्रप्रशय्यासनसुखे रति ॥ १८ ॥

प्राग्वातसेवाशीतौ च देशकालावचिन्तनम् ।

श्लेष्मिकाणा समुद्दिष्टमेतत् कारणमर्शसाम् ॥ १९ ॥

हेतुलक्षणसमर्गाद्द्विधाहन्धोत्थानानि च ।

सर्वो हेतुस्त्रिदोषाणा सहजैर्लक्षणै समम् ॥ २० ॥

विष्टम्भोऽन्नस्य दीर्घत्व कुक्षेराटोप एव च ।

कार्श्यमुद्दारबाहुल्य सकथिसादोऽल्पविट्कता ॥ २१ ॥

ग्रहणीदोषपाण्डुार्त्तिराशङ्का चोदरस्य च ।

पूर्वरूपाणि निर्दिष्टान्यर्शसामभिहृद्ये ॥ २२ ॥

अर्शासि खलु जायन्ते नामन्निपतितैस्त्रिभिः ।

दोषैर्दोषविशेषात् तु विशेष कल्प्यतेऽर्शसाम् ॥ २३ ॥

पश्चात्मा मारुत पित्त कफो गुदवन्निवयम् ।

सर्व एव प्रकुप्यन्ति गुदजाना समुद्भवे ॥ २४ ॥

तस्मादर्शांसि दुःस्थानि बहुव्याधिकराणि च ।
 मर्वदेहोपतापीनि प्रायः क्षच्छतमानि च ॥ २५ ॥
 हस्ते पादे गुदे नाभ्यां मुखे हृषणयोस्तथा ।
 शोथो हृत्पाखं शूलञ्च यस्यासाध्योऽर्शसो हि सः ॥ २६ ॥
 हृत्पाखं शूलं संमोहश्चर्दिरङ्गस्य रुग्ञ्वरः ।
 तृष्णा गुदम्य पाकघ्न निहन्युर्गुदजातुरम् ॥ २७ ॥
 सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरां वलिम् ।
 जायन्तेऽर्शांसि संश्रित्य तान्यसाध्यानि निर्दिशेत् ॥ २८ ॥
 शेषत्वादायुषस्तानि चतुष्पादममन्विते ।
 याप्यन्ते दीप्तकायाग्नेः प्रत्याख्येयोऽन्यतोऽन्यथा ॥ २९ ॥
 हृन्जानि द्वितीयायां बली यान्याश्रितानि च ।
 कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परिसवत्सराणि च ॥ ३० ॥
 वाह्यायान्तु बली जातान्येकदोषोत्पन्नानि च ।
 अर्शांसि सुखसाध्यानि न चिरोत्पतितानि च ॥ ३१ ॥
 तेषां प्रथमने यत्रमाशु कुर्याद्विचक्षणः ।
 तान्याशु हि गुदं बद्धा कुर्यात् बह्वगुदोदरम् ॥ ३२ ॥
 तत्राहुरेके शस्त्रेण कर्त्तनं हितमर्शसाम् ।
 दाहं चारिणं चाप्येके दाहमेके तथाग्निना ॥ ३३ ॥
 अस्येतद्भूरितन्त्रेण धीमता दृष्टकर्मणा ।
 क्रियते त्रिविधं कर्म भ्रंशस्तस्य सुदारुणः ॥ ३४ ॥
 पुंस्त्रोष्घातः श्वयधुर्गुदे वेगविनिग्रहः ।
 आधानं दारुणं शूलं व्यथा रक्तातिवर्त्तनम् ॥ ३५ ॥
 पुनर्विरोहो रूढानां क्लेदो भ्रंशो गुदस्य च ।
 मरणं वा भवेच्छीघ्रं शस्त्रचाराग्निविभ्रमात् ॥ ३६ ॥
 यत् तु कर्म सुखोपायमल्पभ्रंशमदारुणम् ।
 तदर्शसां प्रवक्ष्यामि समूलानां निवृत्तये ॥ ३७ ॥

वातश्चेत्स्त्रीष्वणान्याहुः शुष्काण्यर्शांसि तद्विदः ।
 प्रसावीणि तयाद्राणि रक्तपित्तोल्बणानि च ॥ ३८ ॥
 तत्र शुष्कार्शांसां पूर्वं प्रवक्ष्यामि चिकित्तितम् ।
 स्तब्धानि स्वेदयेत् पूर्वं शोफशूलान्वितानि च ॥ ३९ ॥
 चित्रकचारविल्वानां तैलेनाभ्यज्य बुद्धिमान् ।
 यवमाषपुलाकानां कुलत्यात्राञ्च पोष्टलैः ॥ ४० ॥
 गोखराश्वश्लत्पिण्डैस्त्रिलकस्त्रैस्तुपैरपि ।
 वचाशताह्वापिण्डैर्वा सुखोष्णैः स्नेहसयुतैः ॥ ४१ ॥
 शक्तूनां पिण्डिकाभिर्वा चिग्धानां तैलसर्पिषा ।
 शुक्रेमूलकपिण्डैर्वा पिण्डैर्वा कार्पागन्धिकैः ॥ ४२ ॥
 रास्त्रापिण्डैः सुखोष्णैर्वा मधेहैर्हृत्पुपैरपि ।
 इष्टकस्य खराश्यायाः शक्रेर्गृह्णनकस्य च ॥ ४३ ॥
 अभ्यज्य कुष्ठतैलेन स्वेदयेत् पोष्टलीकतैः ।
 हृत्पाकरण्डविल्वानां पत्रोत्कायैश्च सेचयेत् ॥ ४४ ॥
 मूलकात्रिफलार्काणां वेणूनां वरुणस्य च ।
 अग्निमन्थस्य शिषीय पत्राण्यश्मन्तकस्य च ॥ ४५ ॥
 जलेनोत्काय्य शूलार्त्तं स्वभ्यक्तमवगाहयेत् ।
 कौलोत्कायेऽथवा कोपे सौवीरकतुषोदके ॥ ४६ ॥
 विल्वोत्कायेऽथवा तक्त्रे दधिमण्डाम्बकाञ्चिके ।
 गोमूत्रे वा सुखोष्णे त शूलार्त्तमुपवेशयेत् ॥ ४७ ॥
 कृष्णसर्पवराहोद्भजतुकाहृत्पदंशजाम् ।
 वसामभ्यञ्जनं कुर्यात् धूपनञ्चार्गसां हितम् ॥ ४८ ॥
 नृकेशाः सर्पनिर्मोको हृत्पदंशस्य चर्म च ।
 अर्कमूल शमीपत्रमर्शाभ्यो धूपन हितम् ॥ ४९ ॥
 तुम्बुरुणि विडङ्गानि देवदार्वक्षता हृतम् ।
 हृत्पदंशाश्च गन्धाश्च पिप्पल्यः सुरसा हृतम् ॥ ५० ॥

वराहद्वपविद्घैव धूपनं शक्तवी घृतम् ।
 कुञ्जरस्य पुरीपन्तु घृतं सर्जरसो रसः ॥ ५१ ॥
 हरिद्राचूर्णसंयुक्तं सुधा चीरं प्रलेपनम् ।
 गोपित्तपिष्टाः पिप्पल्यः सहरिद्राः प्रलेपनम् ॥ ५२ ॥
 गिरीपवीजं कुष्ठञ्च पिप्पल्यः सैन्धवं गुडः ।
 अर्कचीरं सुधाचीरं त्रिफला च प्रलेपनम् ॥ ५३ ॥
 पिप्पल्यश्चित्रकाः श्यामाः किण्वं मदनतण्डुलाः ।
 प्रलेपः कुक्कुटशकत् हरिद्रा गुडसंयुतः ॥ ५४ ॥
 निकुम्भः सासृतासङ्गः पारावतशकटगुडः ।
 प्रलेपः स्याद्गजास्थीनि निम्बो भङ्गातकानि च ॥ ५५ ॥
 प्रलेपः स्यादलर्केण वासन्तकवसा युतः ।
 शूलश्वयथुहृद्युक्तशूलकीवसयाथवा ॥ ५६ ॥
 आर्कं, पयः सुधाकाण्डं कटुकालादुपप्लवाः ।
 करञ्जो वस्तभूतश्च लेपनं श्रेष्ठमर्गसाम् ॥ ५७ ॥
 अभ्यङ्गाद्याः प्रदेहान्ताः य एते परिकीर्त्तिताः ।
 स्तम्भश्वयथुकण्डूर्तिगमनास्तेऽर्गसां मताः ॥ ५८ ॥
 प्रदेहान्तैरुपक्रान्तान्यर्गसि प्रस्रवन्ति हि ।
 मस्त्रितं दुष्टरुधिरं ततः सम्पद्यते सुखम् ॥ ५९ ॥
 शीतोष्णस्त्रिगुणैश्चैर्हि न व्याधिरुपशाम्यति ।
 रक्ते दुष्टे भिषक् तस्माद्रक्तमेवापसेचयेत् ॥ ६० ॥
 जलीकोभिस्तथा शस्त्रैः सूचीभिर्वा पुनः पुनः ।
 अर्चमानं रुधिरं रक्तार्शभ्यः प्रवाहयेत् ॥ ६१ ॥
 गुदश्वयथुशूलान्तं मन्दाग्निं पाययेत् तु तम् ।
 वृषणं पिप्पलीमूलं पाठां हिङ्गु सचित्रकम् ॥ ६२ ॥
 शोवर्चनं पुष्कराख्यमजार्जी विल्वपेपिकाम् ।
 विड् यमानीं ह्युपां विडङ्गं सैन्धवं वचाम् ॥ ६३ ॥

तिन्तिडीकञ्च मण्डेन मद्येनोणोदकेन च ।
 तथागो ग्रहणीदोषशूलानाहादिसुचते ॥ ६४ ॥
 कुर्याद्वा पाचनं तस्य यदुक्तं ह्यातिसारिके ।
 मगुडामभयां वाय प्राशयेत् पौर्वभक्तिकीम् ॥ ६५ ॥
 पाययेत् विष्टचूर्णं त्रिफलाया रसेन वा ।
 हृते गुदायये दीपे गच्छन्त्यर्शांसि संचयम् ॥ ६६ ॥
 गोमूत्राधुपितां दद्यात् सगुडां वा हरीतकीम् ।
 हरीतकीं तक्रयुतां विफलां वा प्रयोजयेत् ॥ ६७ ॥
 सनागरं चित्रकं वा शीघ्रयुक्तं प्रयोजयेत् ।
 चयं वा शीघ्रमंयुक्तमजाजीदीप्यकं पिबेत् ॥ ६८ ॥
 सुरां वा हपुपां पाठां युक्तां सौवर्चलायुताम् ।
 टथित्यविल्वसंयुक्तं तथा वा चव्यचित्रकौ ॥ ६९ ॥
 भस्मातकयुतं वाय प्रदद्यात् तत्र तर्पणम् ।
 विल्वनागरयुक्तं वा यमान्या चित्रकेण वा ॥ ७० ॥
 चित्रकं हपुपां हिङ्गु दद्याद्वा तक्रसंयुतम् ।
 पञ्चकोलगुतं वापि तक्रमश्मै प्रदापयेत् ॥ ७१ ॥
 हपुपां कुक्षिकां धान्यमजाजीं कारवीं शटीम् ।
 पिप्पलीपिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पलीम् ॥ ७२ ॥
 यमानीञ्चाजमोदाञ्च चूर्णितं तक्रसंयुतम् ।
 मन्दाग्नकटुकं विद्वान् स्थापयेद् दृष्टभाजने ॥ ७३ ॥
 व्यक्तान्त्रकटुकं जातं तक्रारिष्टं सुखप्रियम् ।
 प्रपिबेन्मातया कालेख्वरस्य दृषितस्त्रिषु ॥ ७४ ॥
 दीपनं रौचनं वर्ध्नीं कफवातानुलोमनम् ।
 गुदग्रययुक्कण्डूनाशिनं बलवर्द्धनम् ॥ ७५ ॥

इति तक्रारिष्टः ।

त्वचं चित्रकमूलस्य पिष्ट्वा कुम्भं प्रलीपयेत् ।

तक्रं वा दधि वा तत्र जातमर्शोहरं पिबेत् ॥७६॥
 वातश्लेष्मार्शसां तक्रात् परं नास्तीह भेषजम् ।
 तत् प्रयोज्यं यथादीपं सस्त्रेहं रूचमेव वा ॥७७॥
 मत्ताहं वा दशाहं वा यत्नं मासमध्यापि वा ।
 बलकालविशेषज्ञो भिषक् तक्रं प्रयोजयेत् ॥ ७८ ॥
 अत्यर्थं मृदुकायाग्नेस्तक्रमेवावचारयेत् ।
 मायं वा साजशक्तूनां दद्यात् तक्रावलेहिकाम् ॥७९॥
 जीर्णं तक्त्रे प्रदद्याद्वा तक्रं पेयां ससैन्यवाम् ॥८०॥
 तक्रानुपानं सस्त्रेहं तक्रौदनतमतः परम् ।
 शूषैर्मांसैर्वर्षि भोजयेत् तक्रसंयुतैः ॥ ८१ ॥
 कालक्रमज्ञः सहमा न च तक्रं निवारयेत् ।
 तक्रप्रयोगान्मासान्ते क्रमिणोपशमो मतः ॥ ८२ ॥
 अपकर्षो यथोत्कर्षो न त्वन्नादपहायते ।
 शक्त्यागमनरक्षार्थं दाढ्यार्थमनलस्य च ॥ ८३ ॥
 बलोपचयवर्णार्थमेव निर्दिश्यते क्रमः ।
 रूक्षमर्दीकृतस्त्रेहं यतयानुहृतं हृतम् ॥ ८४ ॥
 तक्र दोषाग्निबलवित् त्रिविधं तत् प्रयोजयेत् ।
 हतानि न विरोहन्ति तक्त्रेण गुदजानि तु ॥ ८५ ॥
 भूमावपि निपिक्तं तत् दहेत् तक्रं दणोलुपम् ।
 किं पुनर्दीप्तकायाग्नेः शृङ्काश्यामीं टेहिमः ॥८६॥
 स्रोत सु तक्रशुद्धेषु रसः मम्यगुपेति यः ।
 तेन पुष्टिर्वल वर्णः प्रहर्षस्योपजायते ॥ ८७ ॥
 वातश्लेष्मविकाराणां शतश्यापि निवर्त्तते ।
 नास्ति तक्रात् परं किञ्चिदोषधं कफघातजे ॥ ८८ ॥
 पिप्पलीपिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पलीम् ।
 शूद्रयेरमजाजीञ्च कारवीं धान्यतुम्बुरुम् ॥ ८९ ॥

विल्वं कर्कटकं पाठां पिष्ट्वा पेयां विपाचयेत् ।
 फलान्नां यमकस्त्रेहं तां दद्यात् गुदजापहाम् ॥८०॥
 एतैश्चैव खड्गं कुर्व्यादेतैश्चैव पचेज्जलम् ।
 एतैश्चैव घृतं साध्यमर्शसां विनिवृत्तये ॥ ८१ ॥
 शटीपलाशमिहां वा पिप्पल्या नागरेण वा ।
 दद्याद् यवागूं तक्रान्नां मरिचैरवचूर्णिताम् ॥८२॥
 शुष्कमूलकयूपं वा यूपं कौलत्यमेव वा ।
 दधित्यविल्वयूपं वा सकुलत्यमकुष्ठकम् ॥ ८३ ॥
 छागलं वा रसं दद्याद् यूपैरेतैर्विमिश्रितम् ।
 लावादीनां फलान्नां वा सतक्रं ग्राहिभिर्युतम् ॥ ८४ ॥
 रक्तशालिर्महाशालिः कलमो जाङ्गलः सितः ।
 शरदः पष्टिकश्चैव स्यादन्नविधिरर्शसाम् ॥ ८५ ॥
 इत्युक्तो भिन्नशक्ततामर्शसाञ्च विधिरुमः ।
 येऽत्यर्थं गाढशक्तस्तेषां वक्ष्यामि भेषजम् ॥८६॥
 सस्त्रेहैः शक्तुभिर्युक्तं प्रसन्नां लवणीकृतम् ।
 दद्यात् मल्ल्याण्डिकां पूर्वं भक्षयित्वा सनागराम् ॥८७॥
 गुडं सनागरं पाठां फलान्नां पाययिञ्च तम् ।
 गुडं घृतं यवक्षारं युक्तं वापि प्रयोजयेत् ॥८८॥
 यमानीं नागरं पाठां दाडिमस्य रसं गुडम् ।
 सतक्रं लवणं दद्याद्द्वारतवर्षोऽनुलोमनम् ॥ ८९ ॥
 दुःस्पर्शकेन विल्वेन यमान्या नागरेण वा ।
 एकैकेनापि संयुक्ता पाठा हन्यर्शसां रुजम् ॥ १०० ॥
 प्रागुक्तान् यमके मृष्टान् शक्तुभिर्यावचूर्णितान् ।
 करञ्चपल्लवान् दद्यात् वातवर्षोऽनुलोमनान् ॥१०१॥
 मदिरां वा सलवणां शीघ्रं सौवीरकं तथा ।
 गुडनागरसंयुक्तं पिबेद्वा पौर्वभक्तिक्रमम् ॥१०२॥

पिप्पलीनागरचारवारवीधान्यजोरकैः ।
 फाणितेन च संयोज्य फलान्मं दापयेत् छतम् ॥१०३॥
 पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ।
 शृङ्गवेरं यवचारं तैः सिद्धं वा पिबेत् छतम् ॥१०४॥
 चव्यचित्रकसिद्धं वा गुड़चारसमन्वितम् ।
 पिप्पलीमूलसिद्धं वा सगुड़चारनागरम् ॥१०५॥
 पिप्पलीपिप्पलीमूलदधिदाडिमधान्यकैः ।
 सिद्धं सर्पिर्विधातव्यं वातघ्नोर्विवन्धनुत् ॥ १०६ ॥
 चव्यं त्रिकटुकं पाठां चारं कुस्तुम्बुरुणि च ।
 यमानीं पिप्पलीमूलमुभे च विड्मैन्धवे ॥ १०७ ॥
 चित्रकं विल्वमभयां पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् ।
 शकृदातानुलोम्यायं जाते दधि चतुर्गुणे ॥ १०८ ॥
 प्रवाहिकां गुदभ्रंगं मूत्ररुष्यं परिश्रयम् ।
 गुदयद्गणशूलञ्च छतमेतत् व्यपोहति ॥ १०९ ॥
 नागरं पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ।
 श्रदंष्ट्रा पिप्पली धान्यं विल्वपाठायमानिकाः ॥११०॥
 चाङ्गेरीश्वरमे सर्पिः कर्कुरैर्तैर्पिपाचयेत् ।
 चतुर्गुणेन दधा च तदृष्टं कफवातनुत् ॥ १११ ॥
 पर्णांमि पद्मर्णादीपं नूत्ररुष्यं प्रवाहिकाम् ।
 गुदभ्रं गार्त्तिमानाहं छतमेतद्व्यपोहति ॥ ११२ ॥
 पिप्पलीं नागरं पाठां श्रदंष्ट्राञ्च पृथक् पृथक् ।
 भागांश्चापनिकान् कन्दान् कषायाम्बुजम्बुरीतम् ॥ ११३ ॥
 कण्ठीरं पिप्पलीमूलं व्योषश्च चित्रकम् ।
 पिष्ट्वा कषाये विनयेत् पृते द्विपनिकं भिषक् ॥११४॥
 पन्तानि सर्पिपद्मश्चिन्ध्यारिङ्गत् प्रशोषयेत् ।
 चाङ्गेरीश्वरमे तुम्बुरं सर्पिषा दधि चतुर्गुणम् ॥११५॥

सृष्टिना ततः साध्यं सिद्धं सर्पिर्निधाययेत् ।
 तदाहारे विधातव्यं पाने प्रायोगिके विधौ ॥११६॥
 ग्रहस्वर्शोविकारघ्नं गुल्महृद्रोगनागनम् ।
 शोथप्लीहोदरानाहमूलकच्छ्वरापहम् ॥ ११७ ॥
 कासहिक्कारुचिश्वाससूदनं पार्श्वशूलनुत् ।
 बलपुष्टिकरं वर्णमग्निसन्दीपनं परम् ॥ ११८ ॥
 मगुडां पिप्पलीयुक्तां घृतभृष्टां हरीतकीम् ।
 त्रिवृहन्तीयुतां वापि भक्षयेदानुलोमिकीम् ॥११९॥
 विड्वातकफपित्तानामानुलोम्येन निर्मले ।
 गुद्रेर्शामि प्रशाम्यन्ति पावकद्याभिवर्द्धते ॥ १२० ॥
 वर्जितित्तिरिक्षावानां रसान्म्लान् सुसंस्कृतान् ।
 दद्याणां वर्त्तकानाञ्च दद्याद्दिड्वातप्रग्रहे ॥ १२१ ॥
 त्रिवृहन्तीपलाशानां चाङ्गेर्याश्चित्तकंस्य च ।
 सुभृष्टं यमके दद्याच्छाकं दधिसमन्वितम् ॥ १२२ ॥
 उपोदिकां तण्डुलीयं वीरां वास्तुकपल्लवान् ।
 सुवर्चलां सलोणीकां यवशक्कमवलुजम् ॥ १२३ ॥
 काकमाचीं रुहापत्रं महापत्रं तथास्त्रिकाम् ।
 जीवन्तीशटिशकञ्च शाकं गृञ्जनकस्य च ॥ १२४ ॥
 दधिदाडिमसिद्धानि भृष्टानि यमकेऽपि च ।
 घान्यनागरयुक्तानि शाकान्येतानि दापयेत् ॥ १२५ ॥
 गोधाश्वाविक्सलोपाकमार्जारोद्भगवामपि ।
 कूर्मशङ्खकयीश्चैत्र साधयेच्छाकवद्रसान् ॥ १२६ ॥
 रक्तशाख्योदनं दद्याद्रसैस्त्रैर्वातशान्तये ।
 ज्ञात्वा वातोत्पन्नं रुचं दीप्ताग्निं गुदजातुरम् ॥ १२७ ॥
 मदिरां शार्करं जातं शीघ्रं तक्रं तुपोदकम् ।
 अरिष्टं दधिमण्डं वा शृतं वा त्रिशिरं जलम् ॥ १२८ ॥

कण्टकार्यां शृतं वापि शृतं नामरधान्यकैः ।
 अनुपानं भिषक् दद्याद् वातवर्चोऽनुलोमनम् ॥ १२८ ॥
 उदावर्त्तपरोता ये ये चात्यये विरुचिताः ।
 विनोमवाताः शूनार्त्तास्तेष्विष्टमनुवासनम् ॥ १२९ ॥
 पिप्पलीं मदनं विष्णुं शताघ्रां मधुकां वचाम् ।
 कुठं शटीं पुष्करास्यं चित्रकां देवदारु च ॥ १३० ॥
 पिप्पला तैलं विपक्वायं पयसा द्विगुणेन च ।
 अर्गसां मूढवातानां तच्छ्रेष्ठमनुवासनम् ॥ १३१ ॥
 गुदनिःसरणं शूलं मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकाम् ।
 कयूरुष्टुठदौर्वल्पमानाहं यद्दृष्याययम् ॥ १३२ ॥
 पिच्छास्त्रायं गुदे गोफं वातवर्चोविनिग्रहम् ।
 उत्थानं बहुगो यच्च जयेत् तच्चानुवासनात् ॥ १३३ ॥
 आनुवामनिकैः पिष्टैः सुखोष्णैः स्नेहसंयुतैः ।
 दार्वन्तैः स्तब्धशूलानि गुदजानि प्रलेपयेत् ॥ १३४ ॥
 दिग्धा तैः प्रसवन्त्याशु श्लेष्मपिच्छांसयोषिताः ।
 कण्डूः स्तम्भः सरक् शोफः स्रुतानां विनिवर्त्तते ॥ १३५ ॥
 निरुहं वा प्रयुञ्जीत सचीरं दाशमूलिकम् ।
 समूवस्नेहलवणं कल्कैर्युक्तां फलादिभिः ॥ १३६ ॥
 हरीतकीनां प्रस्थाह्वं प्रस्यमामलकस्य च ।
 स्यात् कपित्थाद्दशपलं ततोऽर्धा चेन्द्रवारुणी ॥ १३७ ॥
 विडङ्गं पिप्पली लोध्रं मरिचं सैलवालुकम् ।
 द्विपलांशं जलस्येतश्चतुर्द्वीगं विपाचयेत् ॥ १३८ ॥
 द्रोणशेषे रसे तस्मिन् पूते शीते समावपेत् ।
 गुडम्य द्विगतं तिष्ठेत् तत् पचं घृतभाजने ॥ १३९ ॥
 पचादूर्हं भवेत् पेया ततो मात्रां यथाबलम् ।
 अस्याभ्यासादरिष्टस्य नश्यन्ति गुदजानपि ॥ १४० ॥

ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नीहगुल्मोदरापहाः ।

कुष्ठयोफारुचिहरो बलवर्णाग्निवर्धनः ॥ १४२ ॥

सिद्धोऽयमभयारिष्टः कामलाश्लितनाशनः ।

क्रिमिग्रन्थर्वुदव्यङ्गराजयक्ष्मञ्चरान्तकृत् ॥ १४३ ॥

इत्यभयारिष्टः ।

दन्तीचित्रकमूलानामुभयोः पञ्चमूलयोः ।

भागान् पलांशानापोथ्य जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ १४४ ॥

त्रिफलाया दलानाञ्च प्रक्षिप्य त्रिपलं ततः ।

रसे चतुर्थशेषे तु पूते शीते समावपेत् ॥ १४५ ॥

तुलां गुडस्य तत् तिष्ठेत् मासार्धं घृतभाजने ।

तस्मात्प्रया पिवेन्नित्यमर्शोभ्योऽपि प्रसुच्यते ॥ १४६ ॥

ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नं वातवर्चोऽनुलोमनम् ।

दीपनञ्चारुचिघ्नञ्च दन्त्यरिष्टमिदं विदुः ॥ १४७ ॥

इति दन्त्यरिष्टम् ।

हृगीतकीफलप्रस्यं प्रस्यमामलकस्य च ।

विशालाया दधित्यस्य पाठाचित्रकमूलयोः ॥ १४८ ॥

हे हे पले समापोथ्य द्विद्रोणे साधयेदणाम् ।

पादावशेषे पूते च रसे तस्मिन् प्रदापयेत् ॥ १४९ ॥

गुडस्यैकां तुलां वैद्यः संस्थाप्यो घृतभाजने ।

पक्षस्थितं पिवेदेनं ग्रहणशोविकारवान् ॥ १५० ॥

हृत्पाण्डुरोगं घ्नीहानं कामलां विषमञ्चरम् ।

वर्चोमूवानिलकृतान् विबन्धानग्निमार्दवम् ॥ १५१ ॥

कासं गुल्ममुदावर्त्तं फनारिष्टो थ्यपोहति ।

अग्निसन्दीपनौघ्नेय कृष्णात्रैयेण भापितः ॥ १५२ ॥

इति फनारिष्टम् ।

दुरालभायाः प्रस्यः स्याच्चित्रकस्य हृषस्य च ।

पथ्यामनकयोश्चैव पाठाया नागरस्य च ॥ १५३ ॥
 दन्त्याथ द्विपलान् भागान् जलद्रेण्ये विपाचयेत् ।
 पादावशेषे पूते च सुशीते शर्कराशतम् ॥ १५४ ॥
 प्रचिष्य स्थापयेत् कुम्भे मासाद्वं घृतभाजने ।
 प्रलिप्ते पिप्पलीचव्यप्रियङ्गुचीद्रसर्पिंपा ॥ १५५ ॥
 तस्य मात्रां पिवेत् काले शार्करस्य यथावलम् ।
 अर्शा सि ग्रहणीदीपमुदावर्त्तमरोचकम् ॥ १५६ ॥
 शकभ्रूत्वानिलोद्धारविबन्धानग्निमार्दवम् ।
 हृद्रोग पाण्डुरोगश्च सर्वमेतेन साधयेत् ॥ १५७ ॥

इति द्वितीयफलारिष्टम् ।

नवभ्यामलकस्थैकां कुर्याज्जर्जरितां तुलाम् ।
 कुडवांश्च विडङ्गानि पिप्पलीमरिचानि च ॥ १५८ ॥
 पाठां नूलञ्च पिप्पल्याः क्रमुक चव्यचित्रकौ ।
 मञ्जिष्ठा नालुकं लोध्रं पलिकानुप्रकल्पयेत् ॥ १५९ ॥
 कुष्ठ दारुहरिद्राश्च सुराह्वं शारिवाह्वयम् ।
 इन्द्राह्वं भद्रमुस्तश्च कुर्याद्वैपलोन्नितम् ॥ १६० ॥
 चत्वारि नागपुष्पस्य पलान्यभिनवस्य च ।
 द्रोणाभ्यामश्वतो द्वाभ्यां साधयित्वावतारयेत् ॥ १६१ ॥
 पादावशेषे पूते च शीते तस्मिन् समावपेत् ।
 ऋद्धीकाद्वशाटकरमं शीतं निर्य्यूहसंमितम् ॥ १६२ ॥
 शर्करायाश्च भिन्नाया दद्याद्दिगुणितां तुलाम् ।
 क्लृप्तस्य रसस्यैकमर्द्धप्रस्थं नवस्य च ॥ १६३ ॥
 त्वगेनाप्लवपत्रासुसेव्यक्रमुककेशरान् ।
 चूर्णयित्वा तु मतिमान् कार्पिकानत्र दापयेत् ॥ १६४ ॥
 तत् सर्वं स्थापयेत् पक्षं गुक्षौ च घृतभाजने ।
 प्रलिप्ते सर्पिंपा किञ्चिच्छर्करागुरुधूपिते ॥ १६५ ॥

पदादूर्ध्वमरिष्टोऽयं कनको नाम विद्युतः ।

पैयः स्वादुरसो हृद्यः प्रयोगाद्भक्तरोचनः ॥ १६६ ॥

अग्रांसि ग्रहणीदोषमानाहमुदरं ज्वरम् ।

हृद्रोगं पाण्डुतां शोषं गुल्मवर्चोविनिग्रहम् ॥ १६७ ॥

कामं श्लेष्माभयांशोत्रान् सर्वानेवापकर्षति ।

बलीपलितखालित्वं दोषजं च व्यपोहति ॥ १६८ ॥

इति कनकारिष्टः ।

पत्रभङ्गोदकैः शौचं कुर्यादुष्णेन चाभ्रसा ।

इति शुष्कार्गसां सिद्धमुक्तमेतच्चिकित्सितम् ॥ १६९ ॥

चिकित्सितमिदं सिद्धं स्राविणं शृण्वतःपरम् ।

तत्रानुबन्धो द्विविधः श्लेष्मणो मारुतस्य च ॥ १७० ॥

विट्श्रावं कठिनं रूक्षञ्चाधो वायुर्न वर्तते ।

तनु चारुणवर्णञ्च फेनिलञ्चासृगर्गसाम् ॥ १७१ ॥

कव्यूरुगुदशूलञ्च दीर्घं यदिवाधिकम् ।

तत्रानुबन्धो वातस्य हेतुर्यदि विरूक्षणम् ॥ १७२ ॥

शियिलं श्वेतपीतञ्च विट्स्निग्धं गुरुशीतलम् ।

यद्यर्गसां घनञ्चासृक् तन्तुमत् पाण्डु पिच्छिलम् ॥ १७३ ॥

गुदं सपिच्छं स्तिमितं गुरु स्निग्धञ्च कारणम् ।

श्लेष्मानुबन्धो विज्ञेयस्तत्र रक्तार्गसां बुधैः ॥ १७४ ॥

स्निग्धशीतं हितं वाते रूक्षशीतं कफानुगे ।

चिकित्सितमिदं तस्मात् मश्रुधार्थं प्रयोजयेत् ॥ १७५ ॥

पित्तश्लेष्माधिकं मत्वा शोधनेनोपयादयेत् ।

स्रवणञ्चाप्युपेक्षेत लङ्घनैर्वा समाचरेत् ॥ १७६ ॥

प्रहृत्तमादावर्गोभ्यो यो निष्ठहात्यबुद्धिमान् ।

शोणितं दोषमनिलं तद्भोगान् जनयेद्बहून् ॥ १७७ ॥

रक्तपित्त ज्वरं तृणामग्निनाशमरोचकम् ।

सिद्धं पलाण्डुशाकञ्च तक्ष्णीपोदिकां सवदराग्नाञ्च ।
 रुधिरस्रवे प्रदद्यान्मसूरसूपञ्च तक्रान्तम् ॥ २०४ ॥
 पयसा श्रुतेन यूपैर्मसूरमुद्गादृकीमकुष्ठानाम् ।
 भोजनमद्यादन्त्रैः शालिश्यामाककोद्रवजम् ॥ २०५ ॥
 शशहरिणलावमांसैः कपिञ्जलैण्यैः सुसिद्धैश्च ।
 भोजनमद्यादन्त्रैर्मधुरैरोपत् समरिचैर्वा ॥ २०६ ॥
 दक्षशिखितित्तिरिरमैर्द्विककुदलोपाकजैश्च मधुरास्त्रैः ।
 अद्याद्रमैरतिवहैश्वर्यैःस्वनिलोल्बणशरीरैः ॥ २०७ ॥
 रसखड्गयूपयवागूसंयुक्तः केवलोऽथवा जयति ।
 रक्तमतिवर्त्तमानं वातञ्च पलाण्डुरूपयुक्तः ॥ २०८ ॥
 छागान्तराधितरणं सरुधिरसुपसाधितं बहुपलाण्डु ।
 व्यत्यासान्मधुरास्त्रं विट्शोणितसंचये देयम् ॥ २०९ ॥
 नवनीततिन्नाभ्यासात् केशरनवनीतशर्कराभ्यासात् ।
 दधिसरमथिताभ्यामादर्शांस्यपयान्ति रक्तानि ॥ २१० ॥
 नवनीतं घृतं छागं नांसं सपष्टिकः शालिः ।
 तरुणथ सुरामण्डस्तरुणा च सुरा निहन्त्यजसम् ॥ २११ ॥
 प्रायेण वातवहुनान्यर्शांसि भवन्त्यतिमुते रक्ते ।
 दुष्टेऽपि कफपित्ते तस्मादनिलोऽधिको ज्ञेयः ॥ २१२ ॥
 दृढान्तु रक्तपित्तं प्रजलं कफवातलिङ्गमल्पञ्च ।
 गीताः क्रियाः प्रयोज्या यद्येरिता वक्ष्यते चान्या ॥ २१३ ॥
 मधुकं सपञ्चवल्कं यदरीत्वगुदुम्बरं धवपटोलम् ।
 परिपेचने विदध्याद्वृषककुम्भयवासनिभ्याथ ॥ २१४ ॥
 रक्तेऽतियत्तमगने दाहे क्लेदे च गाहयेद्यापि ।
 मधुकमृणालपद्मकचन्दनकुशकाशनिःकाथे ॥ २१५ ॥
 इक्षुरममधुकपेतमनिर्यूहैर्ग्रीतले पयसि वा तम् ।
 पवगाहयेत् मदिग्धं पूर्वं शिशिरैश्च तैलेन ॥ २१६ ॥

मिद्धं पलाण्डुशाकश्च तक्रैणोपोट्टिकां सवदरान्नाञ्च ।
 रुधिरस्रवे प्रदद्यान्भस्त्रसूपञ्च तक्रान्त्रम् ॥२०४॥
 पयसा ऋतेन यूपैर्नस्रमुद्गाटकीमकुष्ठानाम् ।
 भोजनमव्यादन्नैः शालिश्यामाककोद्रवजम् ॥ २०५ ॥
 शशहरिणलावमांसैः कपिञ्चलैण्यैः सुप्तिद्वैद्य ।
 भोजनमव्यादन्नैर्मधुरैरीपत् समरिचैर्वा ॥ २०६ ॥
 दक्षशिखितित्तिरिरसैर्द्विककुदलोपाकजैश्च मधुरासैः ।
 अद्याद्रमैरतिवहेश्वरैः स्रनिलोस्वणगरीरः ॥ २०७ ॥
 रमखड्गयूपयवागून्युक्तः केवलोऽथवा जयति ।
 रक्तमतिवर्त्तमानं वातञ्च पलाण्डुरूपयुक्तः ॥ २०८ ॥
 छागान्तराधितरणं मरुधिरमुपसाधितं बहुपलाण्डु ।
 व्यत्यासान्मधुरास्रं विट्शोणितसंक्षये देयम् ॥ २०९ ॥
 नवनीततिनाभ्यामात् केगरनवनीतगर्कराभ्यामात् ।
 दधिनरमयिताभ्यामादर्गांस्यपयान्ति रक्तानि ॥ २१० ॥
 नवनीतं घृतं छागं भांसं सपष्टिकः शालिः ।
 तदण्यथ सुरामण्डस्तारुणा च सुरा निहन्त्यजसम् ॥२११॥
 प्रायेण घातवद्गुलान्यर्गामि भयन्त्यतिगृते रक्ते ।
 दुष्टेऽपि कफपित्ते तन्मादनिलोऽधिको ज्ञेयः ॥ २१२ ॥
 दृष्ट्वात् रक्तपित्तं प्रजनं कफपातनिद्रमम्पथ ।
 गोताः क्रियाः प्रयोज्या यद्येहिता यद्यन्तं चान्या ॥२१३॥
 मधुकं सपष्टवस्त्रं वदरीत्वग्दुस्पर्शं धवपटोलम् ।
 परिपेचने विट्प्यादृष्टपकजुभयवामनिस्थाथ ॥२१४॥
 रक्तेऽतिवर्त्तमाने दाहं क्लृष्टं च गाहयेद्वापि ।
 मधुशृणालपद्मकन्दनकुशकाशनिःकाशे ॥२१५॥
 इष्टुरममधुक्षयेतमनिर्गृहे शीतले पथमि वा तम् ।
 एवगाहयेत् प्रदिग्धं पूर्वं शिशिर्वन्ध तैर्मेन ॥ २१६ ॥

सिद्धं पलाण्डुशाकश्च तक्रणोपोदिकां सवदरान्नाञ्च ।
 रुधिरस्रवे प्रदद्यान्स्रस्रसूपञ्च तक्रान्नम् ॥ २०४ ॥
 ययसा श्रुतेन यूपैर्मस्रस्रमुद्गादकीमकुष्ठानाम् ।
 भोजनमद्यादञ्जैः शालिश्यामाककोद्रवजम् ॥ २०५ ॥
 शशहरिणलावमांसैः कपिञ्जलैण्यैः सुसिद्धैश्च ।
 भोजनमद्यादञ्जैर्मधुरैरीपत् समरिचैर्वा ॥ २०६ ॥
 दक्षशिखितित्तिरिरसैर्द्विककुदलोपाकजैश्च मधुरास्तैः
 अद्याद्रमैरतिवहेष्वर्शःस्वनिलोल्बणशरीरः ॥ २०७ ॥
 रसश्चङ्गयूपयवागूसंयुक्तः क्वेवलोऽथवा जयति ।
 रक्तमतिवर्त्तमानं वातञ्च पलाण्डुरुपयुक्तः ॥ २०८ ॥
 छागान्तराधितरणं सरुधिरमुपसाधितं बहुपलाण्डु ।
 व्यत्यासान्मधुरान्नं विट्शोणितसंचये देयम् ॥ २०९ ॥
 नवनीततिलाभ्यासात् केशरनवनीतशर्कराभ्यासात् ।
 दधिस्रमयिताभ्यासादर्शांस्थपयान्ति रक्तानि ॥ २१० ॥
 नवनीतं घृतं छागं मांसं सपष्टिकः शालिः ।
 तरुणश्च सुरामण्डस्तारुणा च सुरा निहन्त्यजसम् ॥ २११ ॥
 प्रायेण वातबहुलान्यर्शांसि भवन्त्यतिघृते रक्ते ।
 दुष्टेऽपि कफपित्ते तस्मादनिलोऽधिको ज्ञेयः ॥ २१२ ॥
 दृष्ट्वा तु रक्तपित्तं प्रवलं कफवातलिङ्गमल्पञ्च ।
 गीताः क्रियाः प्रयोज्या यथेरिता वक्ष्यते चान्यथा ॥ २१३ ॥
 मधुकं सपञ्चवल्कं वदरीत्वग्दुग्धं धवपटोलम् ।
 परिपेचने विदध्याद्वृषककुम्भयवामनिम्बान्श्च ॥ २१४ ॥
 रक्तेऽतिवर्त्तमाने दाहे क्लेदे च गाहयेद्यापि ।
 मधुकमृणालपद्मकचन्दनकुम्भकाशनिःकाथे ॥ २१५ ॥
 इचुरममधुकवेतसनिर्व्यूहे गीतले पयसि वा तम् ।
 भवगाहयेत् प्रदिग्धं पूर्वं शिशिरेण तैलेन ॥ २१६ ॥

पिद्धानुवासनं स्नेहं क्षीरद्विगुणितं पचेत् ॥ २२८ ॥
 क्षीवेरमुत्पलं लोधं समङ्गाचव्यचन्दनम् ।
 पाठा सात्तिविषा विल्वं धातकी देवदारु च ॥२२९॥
 दावीं त्वक् नागरं मांसीं मुस्तं चारो यवायजः ।
 चित्रकयेति पेथ्याणि चाङ्गेरीखरसे घृतम् ॥२३१॥
 ऐकध्वं साधयेत् सर्वं तत् सर्पिः परमौषधम् ।
 अर्शोऽतिसारग्रहणीपारुडुरोगञ्जराश्चौ ॥२३२॥
 मूत्रकृच्छ्रे गुदभ्रंशे वस्त्रानाहे प्रवाहणे ।
 पिच्छासावेश्मसां शूले योज्यमेतत् त्रिदोषनुत् ॥२३३॥
 इति क्षीवेरादिघृतम् ।

अवाक्पुष्पी वला दावीं पृथ्विपर्णीं त्रिकण्टकः ।
 न्यग्रोधोदुम्बराश्लथशङ्गाश्च द्विपलोन्मिताः ॥२३४॥
 कपाय एषां पेथ्यास्तु जीवन्ती कटुरोहिणी ।
 पिप्पली पिप्पलीमूलं नागरं सुरदारु च ॥२३५॥
 कान्तिङ्गाः शाकलं पुष्पं बोरा चन्दनमुत्पलम् ।
 कटफलं चित्रकं मुस्तं प्रियङ्गुतिविषाखिराः ॥२३६॥
 यज्ञोत्पलानां किञ्चलं समङ्गा सनिदिग्धिका ।
 विल्वं मोचरमः पाठा भागाः कर्पममन्विताः ॥२३७॥
 चतुःप्रस्थे शृतं प्रस्थं कपायमयतारयेत् ।
 विंशत्यलानि प्रस्थोऽत्र विधेयो द्विपलाधिकः ॥२३८॥
 मुनिपण्यकचाङ्गेर्याः प्रस्थौ द्वौ स्वरगम्य च ।
 सर्वान्तर्यधोद्विष्टैर्घृतप्रस्थं विषाचयेत् ॥ २३९ ॥
 एतदग्ःस्वतीमारं रक्तघ्राये त्रिदोषज ।
 प्रवाहणे गुदभ्रंशे पिच्छासु विविधानु च ॥ २४० ॥
 लत्वानं चान्तिवधुगः शोघशूले गुदाशये ।
 मूत्रघ्ने मूत्रघाते मन्देऽग्नापरुचाकपि ॥२४१॥

अतिशीतस्त्रिग्ध रूचोष्ण गुरुखरकठिनविषमविरुद्धासात्म्य-
 भोजनात् अभोजनात् कालातीतभोजनाद् यत्किञ्चिदभ्यवह-
 रणाद् दुष्टमद्यपानीयपानात् अतिमद्यपानात् असंशोधनात्
 प्रतिकर्मणां विषमगमनात् अनुपचारा-ञ्ज्वलनादित्य-पवनस-
 लिलातिसेवनात् अस्वप्रात् अतिस्वप्रादेगविधारणाद्दुर्विपर्ययात्
 अयथाबलमारम्भाद्भयशोकचित्तोद्देगातियोगात् क्रिमिशोष-
 ज्वरार्शोविकारातिकर्शनाद्वा विषद्वाग्नेस्त्रयो दोषाः प्रकुपिता
 भूय एवाग्निसुपहत्य पक्षाशयमनुप्रविश्य अतीसारं सर्वदोष-
 लिङ्गं जनयन्ति ॥ ११ ॥

अपि च शोणितादीन् धातूनतिप्रदुष्टान् दूपयन्ती धातु-
 दोषस्वभावकृतानतीसारवर्णानुपदर्शयन्ति । तत्र शोणिता-
 दिषु धातुषु अतिप्रदुष्टेषु हारिद्रहरितनीलमाञ्जिष्ठमांसधावन-
 सन्निकाशं रक्तं क्षुण्णं श्वेतं वराहमेदःसदृशमनुवद्वेदनमवेदनं
 वा समासव्यत्यासादुपवेश्यते शकृद् अघितमामं सकृत् सकृदपि
 पक्वमनतिघोषमांसयोषितबलो मन्दाग्निर्विहृतमुखरसस्तादृश-
 मातुरं कृच्छ्रसाध्यं विद्यात् । एभिर्वर्णैरतिसार्यमाणं सोपद्रव-
 मातुरमसाध्योऽयमिति प्रत्याचक्षीत । तद्यथा— काथशोणिताभं
 यकृत्पिण्डोपमं मांसोदकसन्निकाशं दधिघृतमज्यतैलवसाक्षी-
 रवेगवाराभमतिनीलमतिरक्तमतिलस्यसुदकमिवाच्छं पुनर्मैत्र-
 काभम् अतिस्त्रिग्धं हरितनीलकपायवर्णं कर्पूरमाविलं तन्तुम-
 दामं चन्द्रकोपगतमतिकृष्णपूतिपूवगन्धमाभमत्स्वगन्धिम-
 च्चिकाक्रान्तं कथितबहुधातुद्रवमल्पपुरीषमपुरीषं वातिसार्य-
 माणं दृष्ट्यादाहज्वरभ्रमतमर्काहिकाश्वासानुवन्धमतिवेदनमवे-
 दनं वा सस्तपकगुदं पतितगुदवलिं मुक्तनालमतिघोषबल-
 मामयोषितं सर्वपाश्र्वास्त्रिगूलिनमरोचकातिप्रलापसंभोहपरीतं
 सहसोपरतविकारमतिमारिषमचिकित्स्यं विद्यादिति सन्न-
 पातातिसारः ॥ १२ ॥

तमसाध्यतामसंप्राप्तं चिकित्सेद् यथाप्रधानोपक्रमेण हेतू-
पशयदोषविशेषपरीक्षया चेति ॥ १३ ॥

आगन्तू द्वावतीसारौ मानसौ भयशोकजौ ।

तत् तयोर्लक्षणं वायोर्यदतीसारलक्षणम् ॥ १४ ॥

भारुतो भयशोकाभ्यां शीघ्रं हि परिकुप्यति ।

तयोः क्रिया वातहरा हर्षणाश्वासनानि च ॥ १५ ॥

इत्युक्ताः पडतीसाराः साध्यानां साधनन्वतः ।

प्रवक्ष्याम्यानुपूर्वेण यथावत् तन्नित्त्वोधत ॥ १६ ॥

दोषाः सन्निचिता यस्य विदग्धाहारमूर्च्छिताः ।

अतीसाराय कल्पन्ते भुयस्तान् संप्रर्त्तयेत् ॥ १७ ॥

न तु सग्रहणं देयं पूर्वमाभातिसारिणि ।

विवध्यमानाः प्राग्दोषा जनयन्त्यामयान् बहून् ॥ १८ ॥

दण्डकालसकाधानग्रहणशोभदांस्तथा ।

शोथपाण्डुमयप्लीहकुठगुल्मोदरक्वरान् ॥ १९ ॥

तस्मादुपैचेतीत्क्षिष्टान् वर्त्तमानान् स्वयं मलान् ।

कृच्छं वा वहतान् दद्यादभयां सप्रवर्त्तिनीम् ॥ २० ॥

तया प्रवाहिते दोषे प्रशाम्यत्युदरामयः ।

जायते देहलघुता जठराग्निश्च वर्द्धते ॥ २१ ॥

प्रमथ्यां मध्यदोषाणां दद्याद्दीपनपाचनीम् ।

लह्नन्श्चाल्पदोषाणां प्रशस्तमतिसारिणाम् ॥ २२ ॥

पिप्पली नागरं धान्यं भूतीकमभया वचा ।

झीवेरं भद्रमुस्तानि विस्वं नागरधान्यकम् ॥ २३ ॥

पृश्निपर्णी श्वदष्टा च समाशा कण्टकारिका ।

तिक्तः प्रमथ्या विहिताः श्लोकार्द्वैतिसारिणाम् ॥ २४ ॥

वचाप्रतिविषाभ्यां वा मुस्तपपटकेन वा ।

झीवेरशुद्धवेराभ्यां पक्वं वा पाययेज्जलम् ॥ २५ ॥

युक्तेऽत्रकाले क्षुत्क्षामं लघून्यन्नानि भोजयेत् ।
 तथा स शीघ्रमाप्नोति रुचिर्मग्निबलं बलम् ॥ २६ ॥
 तर्केणावन्तिसोमेन यवाग्वा तर्पणेन वा ।
 सुरया मधुना चादौ यथासात्मासुपाचरेत् ॥ २७ ॥
 यवागूभिर्विलेपीभिः खड्गैर्पूयैः रभौदनैः ।
 दीपनग्राहिसंयुक्तैः क्रमद्य स्यादतः परम् ॥ २८ ॥
 शालपर्णीं पृथ्विपर्णीं बृहतीं कण्टकारिकाम् ।
 बलां खट्वंशं विल्वानि पाठां नागरधान्यकम् ॥ २९ ॥
 शटीं पलाशं ह्रपुपां वचां जीरकपिप्पलीम् ।
 यमानीं पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पलीम् ॥ ३० ॥
 बृहत्क्षामं दाडिमाञ्जश्च सहिष्णुं विडुसैन्धवम् ।
 प्रयोजयेदन्नपाने विधिना सूपकल्पितम् ॥ ३१ ॥
 वातश्लेष्महरो ह्येष गणो दीपनपाचनः ।
 ग्राही बल्यो रीचनश्च तस्माच्छस्तोऽतिसारिणाम् ॥ ३२ ॥
 आमे परिणते यस्तु विबन्धमतिसार्यते ।
 सगूलपिच्छमल्प्याख्यं बहुशः सप्रवाहिकम् ॥ ३३ ॥
 तं सूत्रज्ञानां यूपेण वदराणामद्यापि वा ।
 उपोदिकायाः क्षीरिण्या यमान्या वास्तुकस्य वा ॥ ३४ ॥
 सुवर्चलायाश्चोर्वां शाकेनावल्गुजस्य वा ।
 गव्याः कर्कारुकाणां वा जीवन्त्याद्यिर्भटस्य वा ॥ ३५ ॥
 लोणीकायाः सपाठायाः शुष्कशाकेन वा पुनः ।
 दधिदाडिमसिडेन बहुखेहेन भोजयेत् ॥ ३६ ॥
 कल्कः स्याद्बालविल्वानां तिलकल्कश्च तप्तमः ।
 दध्नः सरोऽल्पलेहाद्यः खड्गो हन्यात् प्रवाहिकाम् ॥ ३७ ॥
 यवानां मुद्गमापाणां शानिनाञ्च तिलस्य च ।
 कोलानां बालविल्वानां धान्ययूपं प्रकल्पयेत् ॥ ३८ ॥

ऐकध्वं यमके भृष्टं दधि दाडिमसाधितम् ।

वर्चःक्षये शुष्कमुखं शाल्वन्नं तेन भोजयेत् ॥ ३९ ॥

दध्नः सरं वा यमके भृष्टं सगुड़नागरम् ।

सुरां वा यमके भृष्टां व्यञ्जनार्थं प्रदापयेत् ॥ ४० ॥

फलाम्बं यमके भृष्टं यूपं गृञ्जनकस्य वा ।

लोपाकरसमम्बं वा क्षिग्धाम्बं कच्छपस्य वा ॥ ४१ ॥

वर्द्धितित्तिरिदचाणां वर्त्तकानां तथा रसः ।

क्षिग्धाम्बाः शालयथाग्रा वर्चःक्षयरुजापहाः ॥ ४२ ॥

अन्तराविरसं पृत्वा रक्तं निपस्य चोभयम् ।

पचेद्दाडिमसाराम्बं सधान्यक्षेहनागरम् ॥ ४३ ॥

भोजनं रक्तशालीनां तेनाव्यात् प्रपिवेच्च तत् ।

तथा वर्चःक्षयकृतैर्याधिभिर्विप्रमुच्यते ॥ ४४ ॥

गुदनिःसरणे शूले पानमम्बस्य सर्पिपः ।

प्रशस्यते निरामाणामघवाप्यनुवासनम् ॥ ४५ ॥

चाङ्गेरीकोलदध्यम्बनागरचारसंयुक्तम् ।

घृतमुत्कथितं पेयं गुदभ्रंशरुजापहम् ॥ ४६ ॥

इति चाङ्गेरीघृतम् ।

सचव्यपिप्पलीमूलं सव्योपविड्दाडिमम् ।

पेयमम्ब घृतं युक्त्या सधान्याजाजिचित्रकम् ॥ ४७ ॥

इति गुदभ्रंशे चव्यादिघृतम् ।

दशमूलीपसिद्धं वा सविल्वमनुवासनम् ।

यताद्वाशटिविल्वैर्वा वचया चित्रकेण वा ।

स्रव्यभ्रष्टगुदे पूर्वं क्षेहस्वेदी प्रयोजयेत् ॥ ४८ ॥

इति गुदभ्रंशेऽनुवासनम् ।

सुस्त्रिषण्ण मृदुभूतं पिचुना संपवेशयेत् ।

विबन्धवातवर्चोस्तु बहुशूलप्रवाहिकः ॥ ४९ ॥

सरक्तपिच्छदृशार्तः क्षीरसोहित्यमर्हति ।

यमकस्योपरि क्षीरं धारोष्णं वा पिवेन्नरः ॥ ५० ॥

शृतमैरण्डमूलेन बालविल्वेन वा पयः ।

एवं क्षीरप्रयोगेण रक्तं पिच्छावशाम्यति ॥ ५१ ॥

शूलं प्रवाहिका चैव विबन्धयोपशाम्यति ।

पित्तातिसारं पुननिन्दानोपशयाकृतिभिरामान्वयमुपलभ्य
यथाबलं लङ्घनपाचनाभ्यामुपाचरेत् ॥ ५२ ॥

दृष्यतस्तु मुस्तपर्यटकोक्षीरशारिवाचन्दनकिराततित्तको-
दीच्यवारिभिरुपचारः ॥ ५३ ॥

लङ्घितस्य चाहारकाले बलातिबला-सूर्य-शालपर्णी-पृश्नि-
पर्णी-वृहती-कण्टकारिकाशतावरीश्वदंष्ट्रानिर्यूहसंयुक्तेन यथा
सात्त्वं यवागूमण्डादिना तर्पणादिना वा क्रमेणोपचारः ॥ ५४ ॥

सुन्नमसूरहरेणुमकुष्ठकयूपैर्वा लावकपिञ्जलशशहरिणैरेय-
कालपुच्छकरसैरीपदन्तै रनस्त्रै र्वा क्रमशोऽग्निं सन्नुचयेत् ॥ ५५ ॥

अनुबन्धत्वे तु अस्य दीपनीयपाचनीयोपशमनीयसंग्रहणीयान्
योगान् प्रयोजयेदिति ॥ ५६ ॥

भवन्ति चात्र ।

सर्चोद्रातिविषं पिष्ट्वा वत्सकस्य फलत्वचम् ।

पिवेत् पित्तातिसारघ्नं तण्डुलोदकसंयुक्तम् ॥ ५७ ॥

किराततित्तक मुस्त वत्सकः चरसाञ्जनः ।

विल्वं दारुहरिद्राञ्च त्वक्ङ्गीवरं दुरालभाम् ॥ ५८ ॥

चन्दनञ्च सृणालञ्च नागरं लोघ्नमुत्पलम् ।

तिला मोचरसो लोघ्नं समझा कमलोत्पलम् ॥ ५९ ॥

उत्पलं धातकीपुष्पं दाडिमत्वक्महौषधम् ।

कट्फलं नागरं पाठा जम्बूाम्बास्थिदुरालभाः ॥ ६० ॥

योगाः पठेते सर्चोद्रास्त्रण्डुलोदकसंयुताः ।

पेयाः पित्तातिसारघ्नाः श्लोकार्हेन निदर्शिताः ॥ ६१ ॥

जीर्णोषधानां शस्यन्ते यथायोगं प्रकल्पितैः ।

रसैः सांग्राहिकैर्युक्ताः पुराणा रक्तशालयः ॥ ६२ ॥

पित्तातिसारो दीप्तान्नेः क्षिप्रं समुपशाम्यति ।

आजचीरप्रयोगेण बलं वर्णश्च वर्धते ॥ ६३ ॥

बहुदोषस्य दीप्तान्नेः सम्राणस्य न तिष्ठति ।

पैत्तिको यद्यतीसारः पयसा तं विरेचयेत् ॥ ६४ ॥

पलाशफलनिर्म्यूहं पयसा पाययेत् तम् ।

ततोऽनुपाययेत् कोष्णं चीरमेव यथाबलम् ॥ ६५ ॥

प्रवाहिते तेन मले प्रशाम्यत्युदरामयः ।

पलाशवत् प्रयोज्या वा वायमाणा विमोधिनी ॥ ६६ ॥

सप्तर्ष्यां क्रियमाणायां शूलं यद्यनुवर्तते ।

स्रुतदोषस्य तं शीघ्रं यथावदनुवासयेत् ॥ ६७ ॥

शतपुष्पावरीभ्याञ्च पयसा मधुकेन च ।

तैलपादं घृतं सिद्धं सविल्वमनुवासनम् ॥ ६८ ॥

कृतानुवासनस्यापि कृतसंसर्जनस्य च ।

वर्तते यद्यतीसारः पिच्छावस्तिरतः परम् ॥ ६९ ॥

परिवेष्ट्य कुशेराद्रैरार्द्रहन्तानि शाल्ललेः ।

कृष्णमृत्तिकयालिप्य स्नेदयेत् गोमयान्निना ॥ ७० ॥

सुशुष्कां मृत्तिकां ज्ञात्वा तानि हन्तानि शाल्ललेः ।

शृते पयसि मृद्नीयादापोथ्योलूखले ततः ॥ ७१ ॥

पिष्टं मुष्टिसमं प्रस्ये तत् पूतं तैलसर्पिषा ।

योजितं भावया युक्तं कल्केन मधुकस्य च ॥ ७२ ॥

वस्तिमभ्यक्तगात्राय दद्यात् प्रत्यागते ततः ।

आत्वा भुञ्जीत पयसा जाड्वलानां रसेन वा ॥ ७३ ॥

पित्तातिसारज्वरशोथगुल्माजीर्णातिसारग्रहणीप्रदोषान् ।

जयत्ययं शीघ्रमतिप्रवृद्धान् विरेचनास्यापनयोद्य वस्तिः ॥७४॥
पित्तातिसारो यस्त्रेतां क्रियां मुक्ता निपेवते ।
पित्तलान्यन्नपानानि तस्य पित्तं महाबलम् ॥७५॥
कुर्याद्रक्तातिसारन्तु रक्तमाशु प्रदूषयत् ।
दृष्ट्यां शूलं विदाहञ्च गुदपाकञ्च दारुणम् ॥७६॥
छागं तत्र पयः शस्तं शीतं समधुशर्करम् ।
पानार्थं व्यञ्जनार्थं च गुदप्रचालनं तथा ॥७७॥
भोजनं रक्तशालीनां पयसा तेन भोजयेत् ।
रसैः पारावतादीनां घृतभृष्टैः सशर्करैः ॥ ७८ ॥
शशपक्षिभृष्टाणाञ्च शीतानां वनचारिणाम् ।
रसैरनन्तैः सघृतैर्भोजयेत् तं सशर्करैः ॥ ७९ ॥
रुधिरं मार्गमाजं वा घृतभृष्टं प्रशस्यते ।
काश्मर्याः फलयूपो वा किञ्चिदन्तः सशर्करः ॥८०॥
नीलोत्पलं मोचरसो समङ्गा पद्मकेशरम् ।
अजाचीरयुतं दद्याज्जीर्णं च पयसौदनम् ॥८१॥
दुर्बलं पाययित्वा वा तस्यैवोपरि भोजयेत् ।
प्रागुक्तं नवनीतं वा दद्यात् समधुशर्करम् ॥८२॥
प्राश्य चीरोत्थितं सर्पिः कपिञ्जलरसाशनः ।
वगहादारोग्यमाप्नोति पयसा चीरभुक् तथा ॥८३॥
पीत्वा शतावरीकल्कं पयसा चीरभुक् जयेत् ।
रक्तातिसारं पीत्वा वा तथा सिद्धं घृतं नरः ॥ ८४ ॥
घृतं यवागूमण्डेन कुटजस्य फलैः शृतम् ।
पेयं तस्थानुपातव्या पेया रक्तोपशान्तये ॥ ८५ ॥
त्वक् च दारुहरिद्रायाः कुटजस्य फलानि च ।
पिप्पली शृङ्गवेरञ्च द्राचा कटुकरोहिणी ॥८६॥
पङ्क्तिरेतैर्घृतं सिद्धं पेयामण्डावचारितम् ।

अतीसारं जयेच्छीघ्रं त्रिदोषमपि दारुणम् ॥८७॥
 कृष्णाम्बुधुक्तं शङ्खं रुधिरं तण्डुलोदकम् ।
 पीतमेकत्र सञ्चौद्रं रक्तसंग्रहणं परम् ॥ ८८ ॥
 पीतः प्रियङ्गुकाकल्कः सञ्चौद्रस्तण्डुलाम्बसा ।
 रक्तस्रावं जयेच्छीघ्रं धन्वमांसरसाग्निः ॥ ८९ ॥
 कल्कस्त्रिलानां कृष्णानां शर्करापञ्चभागिकः ।
 अजिन पयसा पीतः सद्यो रक्तं नियच्छति ॥९०॥
 पलं वत्सकवीजस्य त्रययित्वा रसं पिबेत् ।
 यो रसाग्नी जयेच्छीघ्रं स पैत्तं जठरामयम् ॥९१॥
 पीत्वा सशर्कराञ्चौद्रं चन्दनं तण्डुलाम्बसा ।
 दाहदृष्ट्याप्रमेहिभ्यो रक्तस्रावाद्दिमुच्यते ॥९२॥
 गुदो बहुभिरत्वानैर्यस्य पित्तेन पच्यते ।
 सेचयेत् तं सुशीतेन पटोलमधुकाम्बुना ॥९३॥
 पञ्चवल्कमधूकानां रसैरिचुरसैर्घृतैः ।
 ङ्गागैर्गन्धैः पयोभिर्वा शर्कराञ्चौद्रसंयुतैः ॥ ९४ ॥
 प्रचालनानां कल्कैर्वा ससर्पिष्कैः प्रलेपयेत् ।
 एषां वा सुकृतैश्चूर्णैस्तं गुदं प्रतिसारयेत् ॥९५॥
 धातकीलोध्रचूर्णैर्वा समांशैः प्रतिसारयेत् ।
 तथा तत्र स्रवत्यस्त्रं गुदं तैः प्रतिसारितम् ॥९६॥
 पक्वता प्रथमं याति वेदना चीपशाम्यति ।
 यथोक्तैः सेचनैः शीतैः शोणितैः निःस्रवत्यपि ।
 गुर्व्वहृषकयूरे सेचयेद् घृतभावितम् ॥९७॥
 चन्दनाद्येन तैलेन यतधीतेन सर्पिषा ।
 कार्पाससहयोगेन सेचयेद् गुदवहृषा ॥९८॥
 अल्पाम्बं बहुशो रक्तं सशूलमुपवेद्यते ।
 यदा पायुर्विबद्धं कृच्छ्रं चरति वा न वा ॥९९॥

पिच्छावस्तिं तदा तस्य यथोक्तमुपकल्पयेत् ।
 प्रपीण्डरीकमिडेन सर्पिषा चानुवासयेत् ॥१००॥
 प्रायशो दुर्बलगुदाश्चिरकालातिसारिणः ।
 तस्मादभीक्ष्णशस्तेषां गुदस्त्रेहं प्रयोजयेत् ॥१०१॥
 पवनोऽतिप्रवृत्तो हि स्त्रे स्थाने लभतेऽधिकम् ।
 बलं तस्य सपित्तस्य जयार्थं वस्तिरुत्तमः ॥१०२॥
 रक्तं विट्सहितं पूर्वं पश्चाद्वा योऽतिसार्यते ।
 शतावरीघृतं तस्य लेहार्थमुपकल्पयेत् ॥१०३॥
 शर्करादंशिकं लीढं नवनीतं नवोद्धृतम् ।
 चौद्रपादं जयेच्छीघ्रं तं विकारं हित्वाग्निः ॥१०४॥
 न्ययोधोदुम्बराश्वत्थगुडानापोष्य वासयेत् ।
 अहोरात्रं जले तप्ते घृतं तेनाम्भसा पचेत् ॥१०५॥
 तदङ्गं शर्करायुक्तं लिङ्घात् सचौद्रपादिकम् ।
 अधो वा यदि वाप्यूहं यस्य रक्तं प्रवर्त्तते ॥१०६॥
 यस्त्वेवं दुर्बलो मोहात् पित्तलान्धेव सेवते ।
 शीघ्रं विपद्यते प्राप्य बलीपाकं मुदारुणम् ॥१०७॥
 त्रेष्पातिसारे प्रथमं हितं लङ्घनपाचनम् ।
 योज्यघामातिसारघ्नो यथोक्तो दीपनो गणः ॥१०८॥
 नद्धितम्यानुपूर्व्याश्च क्षतायां न निवर्त्तते ।
 कफजो यद्यतीसारः कंफघ्नैस्तमुपाचरेत् ॥१०९॥
 विल्वकर्काटिकामुस्तमभया विश्वभेषजम् ।
 अथा विङ्गु भूर्त्तोकं धान्यकं देवदारु च ॥११०॥
 कुष्ठं सातिविषा पाठा चव्य कटुकरोहिणी ।
 पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पली ॥१११॥
 योगान् श्लोकाद्वैपिहितान्धतुरस्तान् प्रयोजयेत् ।
 शृतान् त्रेष्पातिसारिणु कायाग्निबलवर्द्धनान् ॥११२॥

अजाजीं ससितां पाठां नागरं मरिचानि च ।
 धातकी द्विगुणं दद्यात्पातुं सञ्जीवनागरम् ॥११३॥
 रसाञ्जनं सातिविषं कुटजस्य फलानि च ।
 धातकीद्विगुणं दद्यात् पातुं सञ्जीवनागरम् ॥११४॥
 धातकी नागरं विल्वं लोध्रं पद्मस्य केशरम् ।
 जम्बूत्वक् नागरं धान्यं पाठा मोचरसं वला ॥११५॥
 समङ्गा धातकी विल्वमध्यं जम्बूाम्बयोस्वचा ।
 कपित्थानि विडङ्गानि नागरं मरिचानि च ॥११६॥
 चाङ्गेरीकोलतक्राम्बांश्चतुरस्तान् कफातुरे ।
 श्लोकाक्षैर्विहितान् दद्यात् सस्त्रेहलवणान् खड्गान् ॥११७॥
 कपित्थमध्यं लीढा तु सव्योषचौद्रमर्करम् ।
 कटफलं मधुयुक्तं वा सुच्यते जठरामयात् ॥११८॥
 कर्णं मधुयुतां पोत्वा तक्रं पीत्वा सचित्रकम् ।
 जम्बूा वा बालविल्वानि सुच्यते जठरामयात् ॥११९॥
 बालविल्वं गुडं तैलं पिप्पलीं विश्वभेषजम् ।
 लिङ्गाद्वाते प्रतिहते सशूलः सप्रवाहिकः ॥ १२० ॥
 भोज्यं मूलकपायेण वातघ्नैश्चोपसेवनैः ।
 वातातिसारविहितैर्युपैर्मांसरसैः खड्गैः ॥१२१॥
 पूर्वोक्तमम्बसर्पिर्वा पट्पलं वा यथाबलम् ।
 पुराणं वा घृतं दद्याद् यवागूमण्डयितम् ॥१२२॥
 वातश्लेष्मविबन्धे वा कफे वातिस्त्रयव्यपि ।
 शूले प्रवाहिकायां वा पिच्छावस्तिं प्रयोजयेत् ॥१२३॥
 पिप्पलीचिखुकुष्ठानां शनाह्वाचयोरपि ।
 कल्कैः सलवणैर्युक्तं पूर्वोक्तं सन्निधापयेत् ॥१२४॥
 प्रत्यागते सुखे स्नातं कृताहारं दिनात्वये ।
 विल्वतैलेन मतिमान् सुखीष्येनानुवासयेत् ॥१२५॥

वचान्तरथवा कल्कैस्तैलं पक्वानुवासयेत् ।

बहुशः कफवातार्तः तथा स लभते सुखम् ॥१२६॥

स्त्रे स्थाने मारुतोऽवश्यं वर्द्धते कफसंचये ।

स वृद्धः सहसा हन्यात् तस्मात् तं त्वरया जयेत् ॥१२७॥

वातस्थानुजयेत् पित्तं पित्तस्थानुजयेत् कफम् ।

त्रयाणां वा जयेत् पूर्वं यो भवेद् बलवत्तमः ॥१२८॥

तत्र श्लोकः ।

प्रागुत्पत्तिनिमित्तानि लक्षणं साध्यता तथा ।

क्रिया चावस्थिकी सिद्धा निर्दिष्टा ह्यतिसारिणाम् ॥१२९॥

एकादशोऽध्यायः ।

विसर्पचिकित्सितम् ।

कैलासे किन्नराकीर्णे बहुप्रसवणोपधे ।

पादपैर्विर्विधैः स्निग्धैर्नित्यं कुसुमसम्पदैः ॥ १ ॥

बह्वृद्धिर्मधुरान् गन्धान् सर्वतः स्वभ्यलद्धते ।

विहरन्तं जितात्मानमावियमृपिवन्दितम् ॥२॥

महर्षिभिः परिवृतं विभुं भूतञ्चिते रतम् ।

अग्निवेशो गुरुं काले विनयादिदमुक्तवान् ॥३॥

भगवन् ! दारुणं रोगमाशीविषविषोपमम् ।

विसर्पन्तं शरीरेषु देहिनामुपलक्षये ॥ ४ ॥

सहमेव नरस्मिन् परीताः शौघकारिणा ।

विनश्यन्त्यनुपक्रान्तास्तत्र नः संशयो महान् ॥५॥

स नाम्ना केन विघ्नैः संप्रितः केन हेतुना ।

कतिभेदः कियद्वातुः किं निदानः किमाय्ययः ॥६॥

सुखसाध्यः रुष्टसाध्यो ज्ञेयो यथानुपक्रमः ।

कथं कर्तव्यं तत्र किञ्च भगवन् ! तस्य भेषजम् ॥७॥

तदग्निवेशस्य वचः श्रुत्वाद्येयः पुनर्वसुः ।
 यथावदखिलं सर्वं प्रोवाच मुनिसत्तमः ॥ ८ ॥
 विविधं सर्पति यतो विसर्पस्तेन स स्मृतः ।
 परिसर्पोऽथवा नाम्ना सर्वतः परिसर्पणात् ॥ ९ ॥
 स च सप्तविधो दोषैर्विज्ञेयः सप्तधातुकः ।
 पृथक्त्रयस्त्रिभिश्चैको विसर्पो हृन्वजास्त्रयः ॥ १० ॥
 वातिकः यैत्तिकश्चैव कफजः सान्निपातिकः ।
 चत्वारः एते विसर्पा वक्ष्यन्ते इन्द्रजास्त्रयः ॥ ११ ॥
 आग्नेयो वातपित्ताभ्यां ग्रन्थास्यः कफवातजः ।
 यस्तु कर्दमको घोरः स पित्तकफसम्भवः ॥ १२ ॥
 रक्तं लसीका त्वप्रांसं दूष्यं दोषास्त्रयो मलाः ।
 विसर्पाणां समुत्पत्तौ विज्ञेयाः सप्त धातवः ॥ १३ ॥
 लवणान्नकटूष्णानां रसानामतिसेवनात् ।
 दध्यस्त्रमस्तुशक्तानां सुरासौवीरकस्य च ॥ १४ ॥
 व्यापन्नबहुमद्यीष्णरागपाङ्गवसेवनात् ।
 शाकानां हरितानाञ्च सेवनाञ्च विदाहिनाम् ॥ १५ ॥
 कूर्चिकानां क्लिटाटानां सेवनाम्नन्दकस्य च ।
 दध्नः शाण्डाकिपूर्वाणामास्रुतानाञ्च सेवनात् ॥ १६ ॥
 तिलमापकुलत्वानां तैलानां पैष्टिकस्य च ।
 ग्राम्यानूपौदकानाञ्च मांसानां लग्नस्य च ॥ १७ ॥
 प्रस्निघ्नानामसात्मनानां विरुद्धानाञ्च सेवनात् ।
 अन्त्यादानाह्रिवास्त्रप्रादजीर्णाध्यशनात् क्षतात् ॥ १८ ॥
 बध्वन्धप्रपतनाहर्मकर्मातिसेवनात् ।
 विपवाताग्निदोषाञ्च विसर्पाणां समुद्भवः ॥ १९ ॥
 एतैर्निदानैर्व्यामिश्रैः कुपिता मारुतादयः ।
 दूष्यं संदूष्य रक्तादि विसर्पग्वह्रिताग्निनाम् ॥ २० ॥

वह्निःश्रितः श्रितश्चान्तस्तथा चोभयसंश्रितः ।
 विसर्पो बलमेतेषां ज्ञेयं गुरु यद्योत्तरम् ॥ २१ ॥
 वह्निर्मागीश्रितं साध्यमसाध्यमुभयाश्रितम् ।
 विसर्पं दारुणं विद्यात् सुकृच्छ्रन्त्वन्तराय्यम् ॥ २२ ॥
 अन्तःप्रकुपिता दीपा विसर्पन्त्यन्तराय्यये ।
 वह्निर्वह्निः प्रकुपिताः सर्वत्रोभयसंश्रिताः ॥ २३ ॥
 मर्मोषघातात् संमोहादयनानां विघटनात् ।
 तृष्णातियोगाद्देगानां विषमाणां प्रवर्त्तनात् ॥ २४ ॥
 विद्याहिसर्पमन्तर्यदाशु चाग्निबलक्षयात् ।
 अतो विपर्ययाद्वाह्यमन्यैर्विद्यात् स्त्रलक्षणैः ॥ २५ ॥
 यस्य लिङ्गानि सर्वाणि बलवद् यस्य कारणम् ।
 यस्य चोपद्रवाः कष्टा मर्मगो यश्च हन्ति सः ॥ २६ ॥
 रूक्षोष्णैः केवलो वायुः पूरणैर्वा समाचितः ।
 प्रदुष्टो दूषयन् दूष्यं विसर्पति यथावलम् ॥ २७ ॥

तस्य स्वरूपाणि ।

भ्रमदव्युपिपासानिस्तोदशूलाङ्गमर्देद्विष्टनकम्बज्वरतमक-
 कासास्थिसन्धिभेदविश्लेषणवेपनारोचकाविपाकाश्चक्षुषोराकुलत्व-
 मस्त्रागमनं पिपीलिकासञ्चार इव चाङ्गेषु यस्मिंश्चावकाशे विसर्पो
 विसर्पति सोऽवकाशः श्यावारुणावभासः श्लयद्युमान् निस्तोद-
 भेदशूलायाससङ्घोचहर्षस्फुरणैरतिमात्रं प्रपीड्यते । अनुपक्रा-
 न्तयोपचीयते शीघ्रं भैदैः स्फोटकैस्तनुभिररुणाभैः श्यावैर्वा
 तनुविषमदारुणाल्पास्त्रावैर्विबडवातमूत्रवर्चस्तानि निदानोक्त्वाति
 चास्य नोपयेरते विपरीतानि चोपयेरत इति वातविसर्पः ॥ २८ ॥

पित्तमुष्णोपचारादि विदाह्यम्नाशनैश्चितम् ।

दूष्यं संदूष्य मार्गांश्च पूरयन् वै विसर्पति ॥ २९ ॥

तस्य रूपाणि ज्वरस्तृष्णा मूर्च्छामोहश्छर्दिरोचकोऽ-

ङ्गभेदः खेटोऽतिमात्रमन्तर्दाहः प्रलापः शिरोरुक् चक्षुषोरा-
कुलत्वमस्रप्रमरतिर्भ्रमः शीतवातवारितर्षोऽतिमात्रं हरित-
नेत्रमूत्रवर्चस्वक् तेषां हरितहारिद्ररूपदर्शनं यस्मिंश्चावकाशे
विसर्पोऽनुसर्पति सोऽवकाशस्ताम्रहारितहरिद्रनीलकण्ठरक्तानां
वर्णानामन्यतमं पश्यति । सोत्सेधैश्चातिमात्रं दाहसम्भेदन-
परीतैः स्फोटकैरुपचीयते तुल्यवर्णांसावैरचिरपाकैर्निदानोक्तानि
नोपशेरते विपरीतानि चोपशेरत इति पित्तविसर्पः ॥ ३० ॥

स्याद्बलवणस्त्रिग्धगुर्वद्रसप्रसञ्चितः ।

कफः संद्रूपयन् दूयं कृच्छ्रमङ्गे विसर्पति ॥ ३१ ॥

तस्य रूपाणि शीतकः शीतकज्वरो गौरवं निद्रा तन्द्रा-
रोचको मधुरास्यत्वमास्योपलेपो निष्ठौविकाच्छर्दिरालस्यं
स्त्रैमित्यमग्निनाशो दीर्घस्यं यस्मिंश्चावकाशे विसर्पति सोऽव-
काशः श्वयथुमान् पाण्डुमान् नातिरक्तस्रहः सुप्तस्तम्भगौरवै-
रन्वितोऽल्पवेदनः कृच्छ्रपाकैश्चिरकारिभिः बहुलत्वगुपलेपैः
स्फोटैः श्वेतपाण्डुभिरनुवध्यते प्रभिन्नस्तु श्वेतं पिच्छलं तन्तु-
महनमनुबद्धं स्त्रिग्धमासावं स्रवत्यूर्ध्वं गुरुभिः स्त्रिग्धैर्जलावततैः
स्त्रिग्धैर्वहुलत्वगुपलेपैर्वैरनुवध्यतेऽनुपङ्गी श्वेतनखनयनवदन-
त्वङ्मूत्रवर्चस्तानि निदानोक्तानि नोपशेरते विपरीतानि चोप-
शेरत इति श्लेष्मविसर्पः ॥ ३२ ॥

वातपित्तं प्रकुपितमतिमात्रं स्वहेतुभिः ।

परस्परं लब्धत्रलं दहन्नात्रं विसर्पति ॥ ३३ ॥

तदुपतायादातुरः सर्वशरीरमङ्गारैरिवाकीर्त्यमाद्यं मन्यते ।
हृद्यतीसार-मूर्च्छा-दाहगोह-ज्वर-तमकारोचकास्थि सन्धिभेद-
दृष्ट्याविपाकाङ्गभेदादिभिश्चाभिभूयते । यं यं चावकाशं
विसर्पोऽनुसर्पति सोऽवकाशः शान्ताङ्गारप्रकाशोऽतिरिक्तो वा
भवत्यग्निदग्धप्रकारेण स्फोटैरुपचीयते स शीघ्रगत्वादाशुः एव

मर्मानुसारी भवति मर्मणि चोपतप्तपवनोऽतिबलो भिनत्ति
 अङ्गानि अतिमात्रं प्रमोहयति संज्ञां ह्रिक्काश्यासी जनयति नाश-
 यति निद्रां स नष्टनिद्रः प्रसूदसञ्ज्ञो व्यथितचेता न कचन
 सुखमुपलभते अरतिपरीतः स्थानादासनात् शय्यां क्रान्त-
 मिच्छति क्लिष्टभूयिष्ठयाश्च निद्रां भजति अबलो दुःखप्रबोधय
 तमेवंविधमग्निविसर्पपरीतमचिकित्स्यं विद्यात् ॥ ३४ ॥

कफपित्तं प्रकुपितं बलवत् स्नेन हेतुना ।

विमर्षत्येकदेशन्तु प्रक्लेदयति देहिनः ॥ ३५ ॥

तद्विकाराः—शीतज्वरः शिरोगुत्त्वं दाहः स्तैमित्यमद्वा-
 वमादनं निद्रा तन्द्रा मोहोऽयश्चेपः प्रलापोऽग्निनाशो दीर्घ-
 मस्थिमर्दो मूर्च्छा पिपासा स्रोतसां प्रलेपो जात्यमिन्द्रियाणा-
 प्रायोपवेशनम् अद्भविचेपोऽद्भमर्दोऽरतिरौत्सुक्यञ्च उपजायते
 प्रायथाभाशये विमर्षत्येकदेश्याहो यस्मिन्नावकाशे विसर्पति
 सोऽवकाशो रक्तपीतपाण्डुपीडकापकीर्ण इव मेचकाभः कालो
 मलिनः स्रिग्धो बह्वृणा गुरुः स्तिमितपेदनः शययुमान्
 गम्भोरपाकः निरास्त्रावः शीप्रक्लेदः स्त्रिन्नक्लिन्नपूतिमासत्वक्
 क्रमशोऽपक्व परान्ष्टोऽवदीर्यते कर्दम इवावर्षीङ्गितोऽनन्तर
 प्रयच्छत्युपक्लिन्नपूतमांसत्वाग्नी गिरास्त्रायुसंदर्शी कुण्ठपगन्धी
 च भवति संज्ञाच्छ्रुतिहर्ता तं कर्दमविसर्पपरीतमचिकित्स्यं
 विद्यात् ॥ ३६ ॥

स्त्रिगुरुकठिन-सधुरगीत-स्त्रिग्धान्न घानाभिष्यन्दिर्मविना-
 सव्यायामाभिविनाममतिर्कर्मशालिनां श्लेष्मा वायुश्च प्रकोप-
 भापयते तापुभौ दृष्टप्रसङ्गो अतिबलो प्रदूष्य दूष्यं विमर्षाय
 कर्षते । तत्र वायुः श्लेष्मणा विवर्जमार्गस्तन्मय श्लेष्माणमनेकधा
 भिन्दन् क्रमेण ग्रन्थिमान्नां छच्छपाकमाध्या कफाग्नये मज्जनयति
 उष्णवरत्नस्य वा प्रदूष्य रक्तं गिरास्त्रायुमांसत्वगात्प्रितं ग्रन्थि-

विसर्पं कुरुते तीव्ररुजा ग्रन्थीनां स्थूलानामणूनां दीर्घहृत्त-
रक्तानां तदुपातपाञ्चरातीसार-कासहृक्काशासशोषप्रमेहवै-
वर्ण्यारोचकाविपाक-च्छर्दिर्मूर्च्छाङ्गभङ्गनिद्रा-रतिसंसदनाद्याः
प्रादुर्भवन्ति उपद्रवास्तैरुपद्रुतः सर्वकर्मणां विषयमतिपतितो
विवर्जनीयो भवतीति ग्रन्थिविसर्पः ॥ ३७ ॥

उपद्रवस्तु खलु रोगोत्तरकालजो रोगाश्रयो रोग एव
स्थूलोऽणुर्वा रोगात् पथाज्जायत इति उपद्रवसन्नः । तत्र प्रधानो
व्याधिर्व्याधिर्गुणीभूत उपद्रवस्तस्य प्रायः प्रधानप्रथमे प्रथमो
भवति । स तु पीडाकरतरो भवति इति पथादुत्पद्यमानो
व्याधिः परिक्लिष्टयरौरत्वात् तस्मादुपद्रव त्वरमाणोऽभि-
वाधेत ॥ ३८ ॥

सर्वायतनसमुच्चं सर्वलिङ्गध्यापिनं सर्वधात्वनुसारिणमाश-
कारिणं सङ्घात्यिकमिति सन्निपातविसर्पमचिकित्स्यं विद्यात्
॥ ३९ ॥

तत्र वातपित्तश्लेष्मनिमित्ता विसर्पास्त्रयः साध्याः भवन्त्यग्नि-
कर्दमाख्यौ पुनरनुपष्टे मर्मणि अनुपहते वा शिरास्त्रायुष्मांस-
क्लेदे साधारणक्रियाभिरुपायैः तावेवाभ्यस्यमानौ प्रशान्ति-
मापयेयातामनादरोपक्रान्तं पुनस्तयोरन्यतरो हन्यात् देह-
माश्वेषाशौविपवत् ॥ ४० ॥

तथा ग्रन्थिविसर्पमजातोपद्रवमारभेत चिकित्सितुमुप-
द्रवोपद्रुतत्वेनं परिहरेत् । सन्निपातजं सर्वधात्वनुसारित्वादा-
शकारित्वाद्द्विरुद्वोपक्रमत्वाच्च असाध्यं विद्यात् ॥ ४१ ॥

तत्र साध्यानां साधनमनुव्याख्यास्यामः ॥ ४२ ॥

लङ्घनोक्षेपने शस्त्रे तिक्तकानाञ्च सेवनम् ।

कफस्थानगतं सामे रूचशीतैः प्रलेपयेत् ॥ ४३ ॥

पित्तस्थानगतेऽप्येतत् सामे कुर्याच्चिकित्सितम् ।

आदितः स्रव्यदीपाणां क्रिया वाच्या प्रवक्ष्यते ॥७०॥
 उदुम्बरत्वङ्मधुकं पद्मकिञ्चल्कमुत्पलम् ।
 नागपुष्पं प्रियङ्गुय प्रदेहः सघृतो हितः ॥७१॥
 न्यग्रोधपादास्तरुणाः कदलीगर्भसंयुताः ।
 विसयन्यिद्य लेपः स्याच्छतधीतघृताद्भुतः ॥७२॥
 कालीयं मधुकं हेम वल्यं चन्दनपद्मकम् ।
 एला मृणालं फलिनी प्रलेपः स्याद् घृताद्भुतः ॥७३॥
 शालश्च मृणालश्च शङ्खचन्दनमुत्पलम् ।
 वेतसस्य च मूलानि प्रदेहः स्यात् सतरङ्गुलः ॥७४॥
 शारिवा पद्मकिञ्चल्कमुशीरं नीलमुत्पलम् ।
 मञ्जिष्ठा चन्दनं लोभ्रमभया च प्रलेपनम् ॥७५॥
 नलदक्ष हरिण्य लोभ्रं मधुकपद्मकी ।
 दूर्वा सर्जरसचैव सघृतं स्यात् प्रलेपनम् ॥७६॥
 यावकाः शक्तवचैव सर्पिपा सह योजिताः ।
 प्रदेहो मधुकं वीरा सघृता यवशक्तवः ॥७७॥
 बलामुत्पलशालूकं वीरामगुरुचन्दनम् ।
 कुर्व्यादालेपनं वैद्यो मृणालश्च विसान्वितम् ॥७८॥
 यवचूर्णं समधुकं सघृतञ्च प्रलेपनम् ।
 हरिण्यो मसूराय समुद्गाः श्वेतशालयः ।
 पृथक् पृथक् प्रदेहाः स्युः सर्वे वा सर्पिपा सह ॥७९॥
 पद्मिनी कर्दमः शीतो मौक्तिकं पिष्टमेव वा ।
 गन्धः प्रवालः शक्तिर्वा शैरिको वा घृताद्भुतः ॥८०॥
 प्रपीण्डरीकं मधुकं बला शालूकमुत्पलम् ।
 न्यग्रोधपत्रं दुग्धीका सघृतं स्यात् प्रलेपनम् ॥८१॥
 विमानि च मृणालश्च सघृता च कमेरुका ।
 गतादर्या विदार्याथ कन्दैः धीतघृताद्भुतौ ॥८२॥

शैवालं नलमूलानि गीजिह्वा वृषकर्णिका ।
 इन्द्राणीशाकं सघृतं शिरीषत्वग्बलाघृतम् ॥८३॥
 न्यग्रोधोदुम्बरप्लक्षवेतसाश्वत्थपल्लवैः ।
 त्वक् कल्पैर्वहुसर्पिष्यैस्त्रैरेवालेपनं हितम् ॥८४॥
 प्रदेहाः सर्वे एवैते वातपित्तोल्बणे शुभाः ।
 सकफे तु प्रवक्ष्यामि प्रलेपानपरान् शुभान् ॥८५॥
 त्रिफलां पद्मकोशीरं समङ्गां करवीरकम् ।
 नलमूलान्यनन्तश्च प्रदेहमुपकल्पयेत् ॥८६॥
 खदिरं सप्तपर्णञ्च मुस्तमारग्वधं धवम् ।
 कुरण्टकं देवदारु दद्यादालेपनं भिषक् ॥८७॥
 आरग्वधस्य पत्राणि त्वर्धं श्लेष्मान्तकस्य च ।
 इन्द्राणीशाकं काकाङ्गां शिरीषकुसुमानि च ॥८८॥
 शैवालं नलमूलानि वीरा गन्धप्रियङ्गुकौ ।
 त्रिफलां मधुकं वीरां शिरीषकुसुमानि च ॥८९॥
 प्रपोण्डरीकं झीवेरं दार्वीं त्वङ्गधुकं बलाम् ।
 पृथगालेपनं कुर्याद्द्वन्द्वशः सर्वशोऽपि वा ॥९०॥
 प्रदेहाः सर्वे एवैते देयाः स्वल्पघृतायुताः ।
 वातपित्तोल्बणे ये तु प्रदेहास्ते घृताधिकाः ॥९१॥
 प्रदेहाः सर्वे एवैते कर्तव्याः संप्रसादनाः ।
 चणे चणे युज्यमाना पूर्वमुद्धृत्य लेपनम् ॥९२॥
 घृतेन शतधौतेन प्रदिह्यात् केवलेन च ।
 घृतमण्डेन शीतेन पयसा मधुकाशुना ॥९३॥
 पञ्चवल्ककपायेण सेचयेत् शीतलेन वा ।
 वातासृक् पित्तबहुलं विसर्पं बहुशो भिषक् ॥९४॥
 सेचनास्ते प्रदेहा ये त एव हतसाधनाः ।
 ते चूर्णयोगा विसर्पचूर्णानामवचूर्णनाः ॥९५॥

दूर्गास्वरससिषश्च घृतं स्याद् व्रणरोपणम् ।
 दावींत्वङ्मधुकं लोभ्रं केगराश्चापचूर्णनम् ॥८६॥
 पटोलः पित्तुमर्दस्तु त्रिफला मधुकोत्पले ।
 एतत् प्रचालनं सर्पिर्व्रणचूर्णं प्रलेपनम् ॥८७॥
 प्रदेहाः सर्व एवैते कर्त्तव्याः संप्रसादनाः ।
 क्षणे क्षणे प्रयोक्तव्याः पूर्वमुद्धृत्य लेपनम् ॥८८॥
 अमवीनि घृते पूर्वं प्रदेहा बहुशोधनाः ।
 देयाः प्रदेहाः कफजे पथ्याधानोद्धृते घनाः ॥८९॥
 त्रिभानाद्गुठमात्रः म्यात् प्रलेपः कल्कपेपितः ।
 नातिस्निग्धो न रूच्यश्च न पिण्डो न द्रवः समः ॥९०॥
 न च पथ्युपितं लेपं कदाचिदवचारयेत् ।
 न च तेनैव लेपेन पुनर्जातु प्रलेपयेत् ॥९१॥
 क्लेदविसर्पशूलानि सोऽप्यभावात् प्रवर्त्तयेत् ।
 लेपो ह्युपरि पट्टस्य कृतः स्नेदयति व्रणम् ॥९२॥
 स्नेदजाः पीडकास्तस्य कण्डूश्चैवोपजायते ।
 उपर्युपरि लेपस्य लेपो यद्यवचार्यते ॥९३॥
 तानेव दोषान् जनयेत् पट्टस्योपरि यान् कृतः ।
 अतिस्निग्धोऽतिद्रवश्च लेपो यद्यवचार्यते ॥९४॥
 त्वचि न श्लिष्यते सम्यक् न दोषं शमयत्यपि ।
 तन्वा लिप्तं न कुर्वीत संशुष्को ह्यापुटायते ॥९५॥
 न चोपधिरसो व्याधिं प्राप्नोत्वपि च शुष्यति ।
 तन्वा लिप्तेन ये दोषास्तानेव जनयेद् भृगुम् ॥९६॥
 मशुष्कः पीडयेत् व्याधिं निस्त्रेहो ह्यवचारितः ।
 अन्नपानानि यथास्मि विसर्पाणां निवृत्तये ॥९७॥
 लङ्घितेभ्यो हितो मन्वो रूचः सञ्जीव्यकारकः ।
 मधुरः किञ्चिदन्वो वा दाडिमासलकार्न्वितः ॥९८॥

सपरूपकमृद्धीकः सखर्जूरः शृताम्बुना ।
तर्पणैर्यवशालीनां सस्नेहा वावलेहिका ॥१०८॥
जीरेण पुराणशालीनां यूपैर्भुञ्जीत भोजनम् ।
सुद्धान् मसूरांश्चणकान् यूपार्यमुपकल्पयेत् ॥११०॥
अनन्तान् दाडिमास्तान् वा पटोलामलकैः सह ।
लाङ्गलानाञ्च मांसानां रसांस्त्रस्थोपकल्पयेत् ॥१११॥
रूचान् परूपकद्राक्षादाडिमामलकान्वितान् ।
रक्ताः खेता महाधाय शालयः पष्टिकैः सह ॥११२॥
भोजनार्थं प्रशस्यन्ते पुराण्यः सुपरिस्तुताः ।
यवगोधूमशालीनां सात्मयान्येव प्रदापयेत् ॥११३॥
येषां नात्युचितः शालिर्नरा ये च कफाधिकाः ।
विदाहीन्यन्नपानानि विरुद्धं स्वपनं दिवा ॥११४॥
क्रोधव्यायामसूर्याग्निप्रावातांश्च विवर्जयेत् ।
कुर्वाञ्चिकित्सितान्यस्त्रात् शीतप्रायाणि पैत्तिके ॥११५॥
रूचप्रायाणि कफजे स्त्रैहिकान्यनिलात्मके ।
घातपित्तप्रशमनमग्निविसर्पणे हितम् ॥११६॥
कफपित्तप्रशमनं प्रायः कर्दमसंज्ञिते ।
रक्तपित्तोत्तरं दृष्ट्वा ग्रन्थिविसर्पमादितः ॥११७॥
रूचणैर्लङ्घनैः सिकैः प्रदेहैः पाञ्चवल्किकैः ।
शिरामोचैर्जलीकोभिर्वमनैः सविरचनैः ॥११८॥
घृतेः कपायतिक्तैश्च कालजैः समुपाचरेत् ।
ऊर्द्धाञ्चाधश्च शुद्धाय रक्ते चाप्यवसेचिते ॥११९॥
वातश्लेष्महरं कर्म ग्रन्थिविसर्पणे हितम् ।
उल्कारिकाभिरुष्याभिरुपनाहः प्रशस्यते ॥१२०॥
स्निग्धाभिर्ज्येष्वाभिरुष्याभिरुपनाहः प्रशस्यते ॥१२०॥
द्वयमूत्रोपसिद्धेन तैलेनोष्येन सेचयेत् ॥१२१॥

अपगम्यति दोषे च पाचनं वा प्रशस्यते ।
 प्रक्लिन्ने दाहपाकाभ्यां भिषक् शोधनरोपथैः ॥१३५॥
 वाह्यैथाभ्यन्तरैश्चैव व्रणवत् समुपाचरेत् ।
 कम्पित्यकं विडङ्गानि दावीं चारुञ्जकं फलम् ।
 पिष्ट्वा तैलं विपक्तव्यं ग्रन्थिव्रणचिकित्सितम् ॥१३६॥
 द्विव्रणीयोपदिष्टेन कर्मणा चाप्युपाचरेत् ।
 देशकालविभागज्ञो व्रणग्रन्थिविसर्पवित् ॥१३७॥
 इति ग्रन्थिविसर्पचिकित्सा ।

य एव विधिरुद्दिष्टो ग्रन्थीनां विनिवृत्तये ।
 स एव गलगण्डानां कफजानां निवृत्तये ॥१३८॥
 गलगण्डास्तु वातोत्था ये कफानुगता नृणाम् ।
 घृतक्षीरकपायाणामभ्यासान्न भवन्ति ते ॥१३९॥
 यानीहोक्तानि कर्माणि विसर्पाणां निवृत्तये ।
 एकतस्तानि सर्वाणि रक्तमीक्षणमेकतः ॥१४०॥
 विसर्पो न ह्यसृष्टो रक्तपित्तेन जायते ।
 तस्मात् साधारण सर्वसुकृतेतच्चिकित्सितम् ॥१४१॥
 विशेषो दोषवैषम्यान्न च नोक्तः समासतः ।
 समासव्यासनिर्दिष्टां क्रियां विद्वानुपाचरेत् ॥१४२॥
 भवन्ति चात्र ।

निरुक्तनामभेदाद्य दोषा दूष्याणि हेतवः ।
 धान्ययो मार्गतथैव विमर्षगुणलाघवम् ॥१४३॥
 लिङ्गान्युपद्रवा ये च यज्ञक्षण उपद्रवाः ।
 साध्यत्वं न च साध्यानां साधनञ्च यथाक्रमम् ॥१४४॥
 इति पिप्रक्षवे सिद्धिमग्निवेशाय धीमते ।
 उक्तं भगवतर ह्येतत् विसर्पाणां चिकित्सिते ॥१४५॥

द्वादशोऽध्यायः ।

मदात्वयचिकित्सितम् ।

सुरैः सुरेशसहितैर्या सुरा परिपूजिता ।

सौत्रामण्यां ह्यते या कर्मभिर्या प्रतिष्ठिता ॥ १ ॥

यज्ञे हि या च यज्ञस्य सोमोऽतिपतितो यथा ।

नीरजस्तमसाविष्टस्तस्माद् दुर्गात् समुद्धृतः ॥ २ ॥

विधिभिर्वेदविहितैर्या यजद्भिर्महात्मभिः ।

दृश्या स्पृश्या प्रकल्पया च यज्ञिया यज्ञसिद्धये ॥ ३ ॥

योनिःसंस्कारनामाद्यैर्विशेषैर्वहुधा च या ।

भूत्वा भवत्येकविधा सामान्यान्मदलक्षणात् ॥ ४ ॥

या देवानमृतं भूत्वा स्वधा भूत्वा पिबृच या ।

सोमो भूत्वा द्विजातोन् या शुङ्क्ते त्रेयोभिरुत्तमैः ॥ ५ ॥

आश्विनं या महत् तेजो वीर्यं सारस्वतश्च या ।

वलमैन्द्रश्च या सोमे सौत्रामण्याश्च या मता ॥ ६ ॥

शोकारतिभयोद्देगनाशिनी या महावला ।

या प्रीतिर्या रतिर्या वाग् पुष्टिर्या च निर्घृतिः ॥ ७ ॥

या सुरा सुरगन्धर्वयक्षराक्षसमानुषैः ।

रतिः सुरैस्त्वभिहिता तां सुरां विधिना पिबेत् ॥ ८ ॥

शरीरकृतसंस्कारः शुचिरुत्तमगन्धवान् ।

प्रावृती निर्मलैर्वस्त्रैर्यत्तूहानगन्धिभिः ॥ ९ ॥

विचित्रविविधस्रग्वी रत्नाभरणभूषितः ।

देवद्विजातीन् संपूज्य स्पृष्ट्वा मङ्गलमुत्तमम् ॥ १० ॥

देये यद्यत्तुंके यस्तो कुसुमप्रकरीकृतं ।

संवाप्तसंमते सुख्ये धूपसंभोदवोधिते ॥ ११ ॥

सुसंस्तीर्णं विहितं ययनामने ।

तित्यक् स्वशरीरसुखे स्थितः ॥ १२ ॥

सीवर्णं राजतैयापि तथा मणिमयैरपि ।
 भाजनैर्विमलैर्यान्त्रैः सुकृतैश्च पिवेत् सदा ॥ १३ ॥
 स्त्रीभिर्यांवनमत्ताभिः शिचिताभिर्यथत्तुंकैः ।
 वस्त्राभरणमाद्यैश्च भूपिताभिर्विभूपितः ॥ १४ ॥
 शौचानुरागयुक्ताभिः प्रमदाभिरितस्ततः ।
 संवाह्यमान इष्टाभिः पिवेन्मद्यमनुत्तमम् ॥ १५ ॥
 पिवेन्मद्यानुकूलैर्वा फलैर्हरितकैः शुभैः ।
 लवणैर्गन्धपिशुनेरवदंशैर्यथत्तुंकैः ॥ १६ ॥
 शृष्टैर्मांसैर्वहुविधैर्भूजलास्वरचारिणाम् ।
 पोरोगवर्गविहितैर्भक्ष्यैश्च विविधात्मकैः ॥ १७ ॥
 पूजयित्वा सुरान् पूर्वमाशिषः प्राक् प्रयुज्य च ।
 प्रदाय सज्जलं मद्यमादितो वसुधातले ॥ १८ ॥
 अभ्यङ्गोत्सादनस्नानवासोधूपानुलेपनैः ।
 स्निग्धोष्णेर्भावितैश्चात्रैर्वातिको मद्यमाचरेत् ॥ १९ ॥
 शीतोपचारैर्विविधैर्मधुरस्निग्धशीतलैः ।
 यैत्तिको भावितश्चात्रैः पिवेन्मद्यं न सीदति ॥ २० ॥
 उपचारैर्गण्डिशिरैर्यवगोधूमभुक् पिवेत् ।
 श्लेष्मिकैर्धन्वजैर्मांसैर्मद्यं मरीचकैः सह ॥ २१ ॥
 विधिर्वसुमतामेव भविष्यद्विभवाद्य ये ।
 यद्योपपत्तिकैर्मद्यं पातव्यं मात्रया हितम् ॥ २२ ॥
 वातिकेभ्यो हितं मद्यं प्रायो गौडिकपैष्टिकम् ।
 कफपित्ताधिकेभ्यस्तु फालमाधवशार्करम् ॥ २३ ॥
 बहुद्रव्यं बहुगुणं बहुकर्मप्रदात्मकम् ।
 गुणैर्दोषैश्च तन्मद्यमुभयस्योपलक्ष्यते ॥ २४ ॥
 विधिना मात्रया काले हितैरवैर्यथाबलम् ।
 प्रहृष्टो यः पिवेन्मद्यं तस्य स्वादश्चतं यथा ॥ २५ ॥

यथोपेत पुनर्मद्यं प्रसङ्गाद्देन पीयते ।
रूक्षव्यायामनित्येन विषवद् याति तस्य तत् ॥ २६ ॥
मद्यं हृदयमाविश्य स्वगुणैरोजसो गुणान् ।
दशभिर्दश संचोभ्य चेतो नयति विक्रियाम् ॥ २७ ॥
लघूष्णतीक्ष्णसूक्ष्मास्त्रव्यवायाशुगमेव च ।
रूक्ष विकारिणं विषदं मद्यं दशगुणं स्मृतम् ॥ २८ ॥
गुरु शोतं सृष्टुं सख्यं वह्नं मधुरं स्थिरम् ।
प्रसन्नं पिच्छित्तं चिन्वमोजो दशगुणं स्मृतम् ॥ २९ ॥
गुरुत्वं लाघवाच्छैत्यक्षीणादन्तस्वभावतः ।
माधुर्यं मार्दयं तैक्ष्ण्यात् प्रसादज्ञाशुभावनात् ॥ ३० ॥
रोच्यात् श्रेष्ठं थवायित्वात् स्थिरत्वं शक्यतामपि ।
विकासिभावात् पैच्छित्य वैशद्यात् सान्द्रतां तथा ॥ ३१ ॥
सौक्ष्म्यान्मद्यं निहन्त्येवमोजसः स्वगुणैर्गुणान् ।
सत्त्वं तदाश्रयश्चाशु संचोभ्य जनयेन्नदम् ॥ ३२ ॥
रसधात्वादिमार्गाणि सत्त्वबुद्धीन्द्रियात्मनाम् ।
प्रधानस्योजसस्यैव हृदयं स्थानमुच्यते ॥ ३३ ॥
अतिपीतेन मद्येन विहतेनौजसा च तत् ।
हृदयं याति वैकल्यं तत्रस्था ये च धातवः ॥ ३४ ॥
ओजस्यविहते पूर्वां हृदि च प्रतिबोधिते ।
मध्यमो विहतेऽल्पे च विहते तूत्तमो मदः ॥ ३५ ॥
नैवं विघातं जनयेन्मद्यं पैष्टिकमोजसः ।
विकाशरूक्षविषदा गुणास्त्रयं हि नोल्पणाः ॥ ३६ ॥
हृदि मद्यगुणाविष्टे हृष्येस्तर्षां रतिः सुखम् ।
विकाराश्च यथासत्त्वं चित्रा राजसतामसाः ॥ ३७ ॥
जायन्ते मोहनिद्रात्तां मद्यस्यातिनिषेवणात् ।
स मद्यविभ्रसो नान्ना मद इत्यभिधीयते ॥ ३८ ॥

पीयमानश्च मद्यस्य विघ्नातव्यास्त्रयो मदाः ।
 प्रथमो मद्यगोऽन्यश्च लक्षणेस्तान् प्रवक्ष्यते ॥ ३९ ॥
 प्रहर्षणः प्रीतिकारः पानान्नगुणदर्शकः ।
 वाद्यगीतप्रहासानां कथानाञ्च प्रवर्तकः ॥ ४० ॥
 न च पुष्टिञ्जृतिहरो विषयेषु न चाक्षमः ।
 सुखनिद्राप्रबोधश्च प्रथमः सुखदो मदः ॥ ४१ ॥
 सुदुः स्मृतिर्मुहुर्भोहो व्यत्ना सञ्जाति वात्स्रुहः ।
 युक्तायुक्तप्रलापश्च प्रपलायनमेव च ॥ ४२ ॥
 स्थानपानान्नसांज्ञथ्ये योजना सविपर्यया ।
 लिङ्गान्येतानि जानीयादाविष्टे मध्यमे मदे ॥ ४३ ॥
 मध्यमं मदसुत्क्रस्य मदमप्राप्य चोत्तमम् ।
 न किञ्चिन्नाश्रमं कुर्युर्नरा राजसतामसाः ॥ ४४ ॥
 को मदं तादृशं विद्वानुन्मादन्निव दारुणम् ।
 गच्छेदध्वानमस्वन्तं बहुदोषमिवाध्वगः ॥ ४५ ॥
 तृतीयन्तु मदं प्राप्य भग्नदार्विव निष्क्रियः ।
 मदमोहावृतमना जीवन्नपि मृतैः समः ॥ ४६ ॥
 रमणीयान् स विषयान् न वेत्ति न सुहृच्चनम् ।
 यदर्थं पीयते मद्यं रतिं ताञ्च न विन्दति ॥ ४७ ॥
 कार्योकार्थं सुखं दुःखं लोके यच्च हिताहितम् ।
 यदवस्थो न जानाति कोऽवस्थां ता व्रजेत् बुधः ॥ ४८ ॥
 स द्रुष्यः सर्वभूतानां निन्द्याद्याद्य एव च ।
 व्यसनित्वादुदकं च सदुःखं व्याधिभङ्गते ॥ ४९ ॥
 प्रेत्य चेह च यच्छ्रेयः श्रेयो मोक्षश्च यत् परम् ।
 मनःसमाधौ तत् सर्वमायत्त सर्वदेहिनाम् ॥ ५० ॥
 मद्येन मनसद्यास्य संजोभः क्रियते महान् ।
 महामारुतवेगेन तटस्यस्यैव शाखिनः ॥ ५१ ॥

मद्यप्रसङ्गमज्ञात्वा महादीपं महागदम् ।
 सुखमित्यधिगच्छन्ति रजोमोहपराजिताः ॥ ५२ ॥
 मद्योपहतविघ्नाना विद्युक्ताः सात्त्विकैर्गुणैः ।
 श्रेयोनिविप्रयुज्यन्ते मदान्धा मदलालसाः ॥ ५३ ॥
 मद्ये मोहो भय शोकः क्रोधो मृत्युश्च संश्रितः ।
 सो मद्मदं मूर्च्छाद्याः सापस्मारापतानकाः ॥ ५४ ॥
 यत्रैकः स्मृतिविभ्रगस्तत्र सर्वमसाधुवत् ।
 इत्येव मद्यदीपज्ञा मद्यं गर्हन्ति यत्नतः ॥ ५५ ॥
 सत्यमेते महादीपा मद्यस्योक्ता न संशयः ।
 अहितस्यातिमात्रस्य पीतस्य विधिवर्जनम् ॥ ५६ ॥
 किन्तु मद्य स्वभावेन यथैवाद्यं तथा स्मृतम् ।
 अयुक्तियुक्तं रोगाय युक्तियुक्तं यथानृतम् ॥ ५७ ॥
 प्राणाः प्राणभृतामत्रं तदयुक्त्या निहन्त्यसृन् ।
 विषं प्राणहरं तच्च युक्तियुक्तं रसायनम् ॥ ५८ ॥
 हर्षमूर्जां मदं पुष्टिमारोग्यं पौरुषं परम् ।
 युक्त्या पीतं करोत्याशु मद्यं मदसुखावहम् ॥ ५९ ॥
 रोचनं दीपन इत्थं स्वरवर्णप्रसादनम् ।
 प्रीणनं हं हण बल्य भयशोकश्रमापहम् ॥ ६० ॥
 स्वापनं नष्टनिद्राणां मूकानां वाग्बोधनम् ।
 बोधनञ्जातिनिद्राणां विवहानां विबन्धनुत् ॥ ६१ ॥
 बध्वन्धपरिक्लेशदुःखानाञ्चावमीहनम् ।
 मद्योत्थानाञ्च रोगाणां मद्यमेव प्रवाधकम् ॥ ६२ ॥
 रतिविषयसंयोगे प्रीतिसंयोगवर्द्धनम् ।
 अतिप्रवयसां मद्यमुत्थवामीदकारकम् ॥ ६३ ॥
 पञ्चस्वर्ग्यु कान्तेषु या रतिः प्रथमे मदे ।
 मूनां वा स्वविराणां वा तस्य नास्त्वपिमा भवि ॥ ६४ ॥

बहुदुःखकृतस्यास्य शोकेनोपहतस्य च ।
 विश्रामो जीवलोकस्य मद्य युक्त्या निषेवितम् ॥६५॥
 अन्नपानवयोव्याधिवलकालत्रिकाणि षट् ।
 त्रीन् दोषांस्त्रिविधं सत्त्वं ज्ञात्वा मद्यं पिबेत् सदा ॥६६॥
 त्रैषां त्रिकाणामष्टानां योजना युक्तिरुच्यते ।
 यथा युक्त्या पिबेन्मद्यं मद्यदोषैर्न युज्यते ॥६७॥
 मद्यस्य च गुणान् सर्वान् यथोक्तान् स समश्रुते ।
 धर्मार्थयोरपीडार्थैर्नरः सत्त्वगुणोच्छ्रितः ॥६८॥
 सत्त्वानि तु प्रबुध्यन्ते प्रायशः प्रथमे मदे ।
 द्वितीये व्यक्ततां यान्ति मदे चोत्तममध्ययोः ॥६९॥
 सत्त्वसंबोधकं हृषं मोहप्रकृतिदर्शकम् ।
 हुताशः सर्वसत्त्वानां मद्यन्तूभयकारकम् ॥७०॥
 प्रधानावरमध्यानां रुक्माणां व्यक्तिसाधकः ।
 यथाग्निरेवं सत्त्वानां मद्यं प्रकृतिदर्शकम् ॥७१॥
 सुगन्धिभाव्यगन्धैर्वा सुप्रणीतमनाकुलम् ।
 मिष्टान्नपानविशदं सदा मधुरसकथम् ॥७२॥
 सुखप्रपानं सुमदं हृषं प्रीतिविवर्द्धनम् ।
 स्वन्तं सात्त्विकमापानं न चोत्तममदप्रदम् ॥७३॥
 वैगुण्यं सहसा यान्ति मद्यदोषैर्न सात्त्विकाः ।
 मद्यं हि बलवत् सत्त्वं गृह्णाति सहसा न तु ॥७४॥
 मौम्यासौम्यकथाप्रायं विशदाविशदं क्षणात् ।
 चित्तं राजसमापन्नं प्रायेणास्वन्तकाकुलम् ॥७५॥
 हृषं प्रीतिकथोपेतमदुष्टं पानभोजने ।
 सम्मोहकोधनिद्रान्तमापानं तामसं श्रुतम् ॥७६॥
 आपाने सात्त्विकान् बुद्ध्या तथा राजसतामसान् ।
 जह्यात् सहायान् यैः पीत्वा सह दोषानुपाश्रुते ॥७७॥

सुखशीलाः सुसम्भाषाः सुसुखाः सम्प्रताः सताम् ।
कलासु वाक्यविशदा विषयप्रवणाश्च ये ॥७८॥
परस्परविधेया ये येषामैक्यं सुहृत्तया ।
प्रहर्षप्रीतिमाधुर्यैरापानं वर्द्धयन्ति ये ॥७९॥
उत्सवादुत्सवतरं येषामन्योन्यदर्शनम् ।
ते सहायाः सुखाः पाने तैः पिवन् सह मोदते ॥८०॥
रूपगन्धरसस्पर्शैः शब्दैश्चापि मनोरमैः ।
पिबन्ति सुसहाया ये ते वै सुहृत्तिभिः सनाः ॥८१॥
पञ्चभिर्विषयैरिष्टैरुपेतैर्मनसः प्रियैः ।
देशे काले पिवेश्वयं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥८२॥
स्थिरसत्त्वशरीरा ये पुराणा मद्यपान्वयाः ।
बहुमयोचिता ये च माद्यन्ति सहसा न ते ॥८३॥
प्राक् मथात् क्षुत्पिपासार्ता दुर्बला वातपैत्तिकाः ।
रूक्षाल्पप्रमिताहारा विस्तथाः सत्त्वदुर्बलाः ॥८४॥
क्लोधिनोऽनुचिताः क्षीयाः परिश्रान्ता मदक्षताः ।
स्वल्पेनापि मदं शीघ्रं यान्ति मद्येन मानवाः ॥८५॥
ऊर्ध्वं मदात्ययस्यातः सम्भवं स्वस्वलक्षणम् ।
अन्निवेश ! चिकित्साञ्च प्रवक्ष्यामि यथाक्रमम् ॥८६॥
स्त्रीशोकभयभाराध्वकर्मभिर्योऽतिकर्षितः ।
रूक्षाल्पप्रमिताशी वा यः पिवत्यतिमाद्यया ॥८७॥
रूक्षं परिणतं मद्यं निशि निद्रां विहृत्य च ।
करोति तस्य तच्छीघ्रं वातप्रायं मदात्ययम् ॥८८॥
द्विक्लाश्वसशिरःकम्पपार्श्वशूलप्रजागरैः ।
विद्याद्बहुप्रलापस्य वातप्रायं मदात्ययम् ॥८९॥
तोष्णोष्णं मद्यमस्रं वा योऽतिमात्रं निपेवते ।
अग्नीपतीक्ष्णभोजी च क्षीधनोऽन्यातपप्रियः ॥९०॥

तस्योपजायते पित्ताद्विशेषेण मदात्ययः ।
 स तु वातोत्खणस्याग्नौ प्रथमं याति हन्ति वा ॥८१॥
 दृष्ट्यादाहृन्वरखेदमूर्च्छातीसारविभ्रमैः ।
 विद्याहरितवर्णस्य पित्तप्रायं मदात्ययम् ॥८२॥
 तरुणं मधुरप्रायं गौडं पैष्टिकमेव वा ।
 मधुरस्निग्धगुर्वाशी यः पिबत्यतिमात्रया ॥८३॥
 अव्यायामदिवास्त्रप्रशय्यासनसुखे रतः ।
 मदात्ययं कफप्रायं स शीघ्रमधिगच्छति ॥८४॥
 कर्दुरोचकहृत्लासतन्द्रास्तैमित्यगौरवैः ।
 विद्याच्छीतपरीतस्य कफप्रायं मदात्ययम् ॥८५॥
 विषस्य ये गुणा दृष्टाः सन्निपातप्रकीर्षणाः ।
 त एव मद्ये दृश्यन्ते विषे तु बलवत्तराः ॥८६॥
 हन्याद्य हि विषं किञ्चित् किञ्चित् रोगाय कल्पते ।
 यथा विषं तथैवान्यो ज्ञेयो मद्यकृत्तो मदः ॥८७॥
 तस्मात् त्रिदोषजं लिङ्गं सर्वत्रापि मदात्यये ।
 दृश्यते रूपवैशेष्यात् पृथक्कक्षास्य लक्ष्यते ॥८८॥
 शरीरदुःखं बलवत् सम्मोहो हृदयव्यथा ।
 अरुचिः प्रतता दृष्ट्या ज्वरः शीतोष्णलक्षणः ॥८९॥
 शिरःपार्श्वस्थिसन्धीनां विद्युत्तुल्या च वेदना ।
 जायतेऽतिबला जृम्भा स्फुरणं वेपनं त्रमः ॥९०॥
 उरोविबन्धः कासश्च ह्रिक्का श्वासः प्रजागरः ।
 शरीरकम्पः कर्णाचिमुखरोगस्त्रिकग्रहः ॥९०॥
 कर्द्वतीसारमुत्कृशो वातपित्तकफात्मकः ।
 भ्रमः प्रलापो रूपाणामसताश्चैव दर्शनम् ॥९०॥
 दृशभस्मलतापर्णपांशुभिश्चावपूरणम् ।
 प्रधर्षणं विहृष्टैश्च भ्रान्तचेताः स मन्यते ॥९०॥३॥

व्याकुलानामशस्तानां स्वप्नानां दर्शनानि च ।
 मदात्वयस्य रूपाणि सर्वाण्येतानि लक्षयेत् ॥१०४॥
 सर्वं मदात्वयं विद्यात् त्रिदोषमधिकन्तु यत् ।
 दोषं मदात्वये पश्येत् तस्यादौ प्रतिकारयेत् ॥१०५॥
 कफस्थानानुपूर्व्यां च क्रिया कार्या मदात्वये ।
 पित्तमारुतपर्यन्तः प्रायेण हि मदात्वयः ॥१०६॥
 मिथ्यातिहीनपीतेन यो व्याधिरूपजायते ।
 समपीतेन तेनैव स मद्येनीपशाम्यति ॥१०७॥
 जीर्णाममद्यदोषाय मद्यमेव प्रदापयेत् ।
 प्रकाङ्क्षा लाघवे जाते यद् यदस्मै हितं भवेत् ॥१०८॥
 सौवर्चलानुसंविद्धं शीतं सविड्गसैन्धवम् ।
 मातुलुङ्गार्द्रकोपेतं जलयुक्तं प्रमाणवित् ॥१०९॥
 तीक्ष्णोष्णेनातिमात्रेण पीतेनाम्नविदाहिना ।
 मद्येनान्नरसक्तेर्दो विदग्धः चारतां गतः ॥११०॥
 अन्तर्दाहं क्ष्वरं तृष्णां प्रमोहं विभ्रमं मदम् ।
 जनयत्यायु तच्छान्त्यै मद्यमेव प्रदापयेत् ॥१११॥
 चारो हि याति माधुर्यं शीघ्रमस्त्रीपसंस्कृतः ।
 श्रेष्ठमन्त्रेषु मद्यञ्च यैर्गुणैस्तान् परं शृणु ॥११२॥
 मद्यम्याम्नस्वभावस्य चत्वारोऽनुरसाः स्मृताः ।
 मधुरश्च कपायश्च तिक्तः कटुक एव च ॥११३॥
 गुणाय दय पूर्वाक्तास्त्रीश्चतुर्दशभिर्गुणैः ।
 सर्वेषां मध्यमस्त्रानामुपर्युपरि तिष्ठति ॥११४॥
 मद्योत्क्लिष्टेन दोषेण रूढः स्रोतःसु मारुतः ।
 करोति वेदनां तीव्रां गिरस्यस्त्रिषु सन्धिषु ॥११५॥
 दोषविष्यन्दनाद्यं हि तथै मद्यं विशेपतः ।
 व्यवायि तीक्ष्णोष्णतया देयमन्त्रेषु सत्स्वपि ॥११६॥

ओतोविबन्धमुन्नय्य भारुतस्वानुलोमनम् ।
 रोचनं दीपनञ्चान्नेरभ्यासात् सात्प्रमेव च ॥११७॥
 रसस्रोतःस्वरुद्धेषु भारुते चानुलोमिते ।
 निवर्तन्ते विकाराश्च शाम्यन्त्यस्य मदीदयाः ॥११८॥
 बीजपूरकहृत्तान्त्रकोलदाडिमसंयुतम् ।
 यमानीहृत्पुषाजाजीशुद्धवेरावचूर्णितम् ॥११९॥
 सस्त्रैः शक्तुभिर्युक्तमर्द्धदंशैश्चिरोत्थितम् ।
 दद्यात् सलवणं मद्यं पैष्टिकं वातशान्तये ॥१२०॥
 दृष्ट्वा वातोत्खणं लिङ्गं रसैश्चैनमुपाचरेत् ।
 लावतित्तिरदक्षाणां स्निग्धास्त्रैः शिखिनामपि ॥१२१॥
 पक्षिणां सृगमत्स्यानामानूपानाश्च संस्कृतैः ।
 भूगयप्रसहानाश्च रसैः शाल्वोदनेन च ॥१२२॥
 स्निग्धीण्यलवणास्त्रैश्च वैश्वारैर्मुखप्रियैः ।
 चित्रैर्गोधूमिकैश्चास्त्रैर्वारुणीमण्डसंयुतैः ॥१२३॥
 पिशितार्द्रकगर्भाभिः स्निग्धामिर्धूपवर्त्तिभिः ।
 मापूपलिकाभिश्च वातिकं समुपाचरेत् ॥१२४॥
 नातिस्निग्धं न चान्धेन युक्तं समरिचार्द्रकम् ।
 मध्ये प्राशुदितं मांसं दाडिमस्वरसेन वा ॥१२५॥
 पृथक्त्रिजातकोपेतसधान्यमरिचार्द्रकम् ।
 रसप्रलेपिसंपूपैः सुखोष्णैः सम्प्रदापयेत् ॥१२६॥
 भक्तेन वारुणीमण्ड दद्यात् यातुं पिपासवे ।
 दाडिमस्य रसं वाथ जलं वा पाञ्चमूलिकम् ॥१२७॥
 धान्यनागरतोयश्च दधिमण्डमद्यापि वा ।
 अस्त्रकाञ्चिकमण्ड वा शक्तोदकमथापि वा ॥१२८॥
 कर्मणानेन सिद्धेन विकार उपशाम्यति ।
 मात्वाकालप्रयुक्तेन बलं वर्षश्च वर्द्धते ॥१२९॥

रागपाङ्कवसंयोगैर्विविधैर्भक्तरोचनैः ।
 पिशितैर्बहुपिष्टान्नैर्यवगोधूमशालिभिः ॥१३०॥
 अभ्यङ्गोक्तादनैः स्नानैरुष्णैः प्रावरणैर्घनैः ।
 घनैरगुरुपङ्कैश्च धूपैश्चागुरुजैर्घनैः ॥ १३१ ॥
 नारीणां यौवनोष्णानां निर्दयैरवगूहनैः ।
 श्लेष्मरूक्नुचभारैश्च संरीधोष्णसुखावहैः ॥१३२॥
 शयनाच्छादकैरुष्णै रूचैश्चान्तर्गट्टैः सुखैः ।
 मारुतप्रबलः शीघ्रं प्रशाम्यति मदात्ययः ॥१३३॥
 मद्यं खर्जूरसूदीकापरूपकरसैर्युतम् ।
 सदाङ्गिमरसं शीतं शक्नुभिः स्वपचूर्णितम् ॥१३४॥
 सगर्करं शार्करं वा माध्वीकमद्यवापरम् ।
 दद्यात् बह्वदकं काले पातुं पित्तमदात्यये ॥१३५॥
 शशान् कपिशूलानेषान् लावानसितपुच्छकान् ।
 मधुरास्त्रान् प्रयुञ्जीत भोजने शान्तिपष्टिकान् ॥१३६॥
 पटीलयूपमित्थं वा कागलं कल्पयेद्रसम् ।
 सतीनमुद्गमित्थं वा दाङ्गिभामलकान्वितम् ॥१३७॥
 द्राचामलकखर्जूरपरूपकरसेन वा ।
 कल्पयेत् तर्पणान् यूपान् रसांश्च विविधात्मकान् ॥१३८॥
 शामागयस्त्रमुत्क्लिष्टं कफपित्तमदात्यये ।
 विप्राय बहुदोषस्य दक्षमानस्य दृष्यते ॥१३९॥
 मद्यं द्राघारसं तोयं दत्त्वा तर्पणमेव वा ।
 निःशेषं वामदेच्छीघ्रमेवं रोगादिमुच्यते ॥१४०॥
 काले पुनस्तर्पणाप्यं क्रमं कुर्यात् प्रकाङ्क्षितं ।
 तेनाग्निर्दोष्यते तस्य दोषशेषात्रपाचनः ॥१४१॥
 कामं सरक्तनिर्ठावे पात्रं स्तनदृजो म्रया ।
 दृष्यते सविदाङ्गे च क्षीत्कृते च शुदयोरभि ॥१४२॥

गुडूचीभद्रसुस्तानां पटोलस्याथवा भिषक् ।
 रसं सनागरं दद्यात् तित्तिरिप्रतिभोजनम् ॥१४३॥
 तृथते चातिवलवद्वातपित्ते समुद्धते ।
 दद्याद् द्राक्षारसं पातुं शीतं दोषानुलोमनम् ॥१४४॥
 जीर्णं समधुरास्त्रेन छागमांसरसेन तम् ।
 भोजनं भोजयेन्मद्यस्यानुतर्पञ्च पायवेत् ॥१४५॥
 अनुतर्पस्य भावा सा यथा नो हन्यते मनः ।
 तृथते मद्यमल्याख्यं प्रदेयं स्याद् बह्वदकम् ॥१४६॥
 तृष्णा येन च संशान्येन्मदं येन च नाप्नुयात् ।
 परूपकाणां पीलूनां रसं शीतमथापि वा ॥१४७॥
 पर्णिनीनां चतसृणां पिवेद्वा शिशिरं जलम् ।
 सुस्तदाङ्गिमलाजानां तृष्णाघ्नं वा पिवेद्द्रसम् ॥१४८॥
 कोलदाङ्गिमहृचास्त्रुक्नीकाचुक्निकारसः ।
 पञ्चमूत्रको मुखालेपः सद्यस्तृष्णां नियच्छति ॥१४९॥
 शीतलान्यन्नपानानि शीतशय्यासनानि च ।
 शीतवातजलस्पर्शः शीतान्युपवनानि च ॥१५०॥
 चौमपशीत्यलानाञ्च मणीनां मूर्त्तिकस्य च ।
 चन्दनोदकशीतानां स्पर्शाश्चन्द्रांशुशीतलाः ॥१५१॥
 हेमराजतकांस्यानां पात्राणां शीतवारिभिः ।
 पूर्णानां हिमपूर्णानां दृतानां पवनाहताः ॥१५२॥
 संस्पर्शाश्चन्द्रनाद्राणां नारीणाञ्च समारुताः ।
 चन्दनानाञ्च मुख्यानां शस्ताः पित्तमदात्यये ॥१५३॥
 कुमुदीत्यलपत्राणां सिक्नानां चन्दनाम्बुना ।
 हिताः स्पर्शा मनोज्ञानां दाहे मद्यसमुत्थिते ॥१५४॥
 कथाश्च विविधाः शस्ताः शब्दाश्च शिखिनां शिवाः ।
 तोयदानाञ्च शब्दा हि शमयन्ति मदात्ययम् ॥१५५॥

जलयन्त्राभिवर्षीणि वातयन्त्रवहाणि च ।
कल्पनीयानि भिषजा दाहे धारागृहाणि च ॥१५६॥
फलिनीसेव्यलोधास्युहेमपत्रं कुटबटम् ।
कालीयकरसोपेतं दाहे शस्तं प्रलीपनम् ॥१५७॥
वदरीपल्लवोत्याद्य तथैवारिष्टकोद्धवाः ।
फेनिलायाद्य यः फेनस्तैर्दाहे लेपनं शुभम् ॥१५८॥
सुरा समष्टा दधन्मूत्रं मातुलुङ्गरसो मधु ।
सेकप्रदेहे शस्यन्ते दाहघ्नाः सास्त्रकार्श्रिकाः ॥१५९॥
परिपेक्षावगाहेषु व्यञ्जनानाञ्च सेवने ।
शस्यते शिशिरं तोयं दाहदृष्ट्याप्रशान्तये ॥१६०॥
भावाकालप्रयुक्तेन कर्मणानेन शाभ्यति ।
धीमतो वैद्यपश्यस्य शीघ्रं पित्तमदात्ययम् ॥१६१॥
उल्लेखनोपवासाम्भ्यां जयेत् कफमदात्ययम् ।
दृश्यते सलिलश्चासौ दद्याद् झीवेरसाधितम् ॥१६२॥
वलायाः पुश्चिपथ्या वा कण्टकार्यायवा शृतम् ।
सनागराभिः सर्वाभिर्जलं वा शृतशीतलम् ॥१६३॥
दुःस्पर्शितेन मुक्तेन मुस्तपपेटकेन वा ।
जलं मुक्तेः शृतं वापि दद्याद्दोषविषाचनम् ॥१६४॥
एतदेव च पानीयं सर्वत्रापि सदात्यये ।
निरत्ययं पीयमानं पिषाम्नाज्वरनाशनम् ॥१६५॥
निरामं, काद्धितं काले मर्चाद्रे पाययन्नुत्तम् ।
शाकैरं मधु वा जीर्णमरिष्टं शीघ्रमेव वा ॥१६६॥
रुचतर्पणसंयुक्तं यमानीनागरान्वितम् ।
यदगोधूमिके चाक्षं रुचदूषिणं भोजयत् ॥१६७॥
कुन्त्यानां मृगुष्काणां मूलकानां रमेन वा ।
तगुनान्मेन त्रयुना कटुर्जनाप्यपरिषा ॥ १६८ ॥

व्योषयूपमथास्त्रं वा यूषं, वा साम्बवेतसम् ।
 कागमांसरसं रूक्षमस्त्रं वा जाङ्गलं रसम् ॥ १६८ ॥
 स्यात्स्यां वाथ कपाले वा भृष्टं निर्द्रववर्तितम् ।
 कटुस्त्रलवणं मांसं भक्षयन् वृणुयान्मधु ॥ १७० ॥
 व्यक्तमारीचकं मांसं मातुलुङ्गरसान्वितम् ।
 भृष्टं दाडिमसारास्त्रमुष्णयूपोपवेष्टितम् ॥ १७१ ॥
 यथाग्निं भक्षयेत् काले प्रभुतार्द्रकपेपितम् ।
 पिवेच्च निगदं भयं कफप्राये मदात्यये ॥ १७२ ॥
 सोवर्चलमजाजी च वृक्षास्त्रं साम्बवेतसम् ।
 त्वगेलामरिचार्द्रांशं शर्कराभागयोजितम् ॥ १७३ ॥
 एतद्भवणमष्टाङ्गमग्निसन्दीपनं परम् ।
 मदात्यये कफप्राये दद्यात् स्रोतोविशोधनम् ॥ १७४ ॥
 एतदेव पुनर्वृत्त्या मधुरान्मैर्द्रवीकृतम् ।
 गोधूमान्नयवान्नानां मांसानाञ्चातिरोचनम् ॥ १७५ ॥
 पेपयेत् कटुकैर्युक्तां श्वेतां बीजविवर्जिताम् ।
 मृद्दीकां मातुलुङ्गस्य दाडिमस्य रसेन वा ॥ १७६ ॥
 सोवर्चलैलामरिचैरजाजीमृद्गदीप्यकैः ।
 मरागः चौद्रसयुक्तः श्रेष्ठो रोचनदीपनः ॥ १७७ ॥
 मृद्दीकानां विधानेन कारयेत् कारवीमपि ।
 युक्तमत्स्याण्डिकोपेतं रागं दीपनपाचनम् ॥ १७८ ॥
 आम्नामलकपेयीनां रागान् कुर्व्यात् पृथक् पृथक् ।
 धान्यसोवर्चलाजाजीकारवीमरिचान्वितान् ॥ १७९ ॥
 गुडेन मधुयुक्तेन व्यक्तास्त्रलवणीकृतान् ।
 तैरन्नं रोचते दिग्धं सम्यक् भुक्तं विजीर्यति ॥ १८० ॥
 रूक्षोष्णो नाश्रपानेन धानेनाग्निशिरैश्च ।
 व्यायामलहनाभ्याश्च युक्ताभ्यां जागरेण तु ॥ १८१ ॥

कालयुक्तेन रूक्षेण स्नानेनोद्धत्तनेन च ।
 स्नानवर्णकवासानां प्रहर्षाणाञ्च सेवया ॥ १८२ ॥
 प्राणवर्णकराणञ्च गुरुणामगुरोरपि ।
 सकामोष्णसुखाङ्गीनामङ्गनानाञ्च सेवया ॥ १८३ ॥
 सुखशिक्षितहस्तानां स्त्रीणां सवाहनेन च ।
 मदात्वयः कफप्रायः शीघ्रमेवोपशाम्यति ॥ १८४ ॥
 यदिदं कर्म निर्दिष्टं पृथग्दोषबलं प्रति ।
 सन्निपाते दशविधे तद्विकल्पं भिषग्विदा ॥ १८५ ॥
 यस्तु दोषविकल्पज्ञो यथौषधिविकल्पवित् ।
 स साध्यान् साधयेद्ग्राधीन् साध्यासाध्यविभागवित् ॥ १८६ ॥
 वनानि रमणीयानि सपद्माः सलिलाशयाः ।
 विशदान्यत्रपानानि सहायाश्च प्रहर्षणाः ॥ १८७ ॥
 मान्द्यानि गन्धयोगाश्च वासांसि विमलानि च ।
 गान्धर्वशब्दाः कान्ताश्च गोष्ठश्च हृदयप्रियाः ॥ १८८ ॥
 सङ्ख्याहास्यगीतानां विशदाश्चैव योजनाः ।
 प्रियाद्यानुगता नार्यो नाशयन्ति मदात्वयम् ॥ १८९ ॥
 नाक्षोभ्य हि मनी मद्य शरीरमवहत्य च ।
 कुर्वन्मदात्वयं तस्मादेष्टव्या हर्षणी क्रिया ॥ १९० ॥
 आभिः क्रियाभिः सिद्धाभिः शमं याति मदात्वयः ।
 न चेन्नद्यविधिं हित्वा क्षीरमस्य प्रयोजयेत् ॥ १९१ ॥
 लङ्घने पाचनैश्चैव दीपसगोधनैरपि ।
 विमदास्य कफे क्षीणे जाते दोर्वल्यलाघवे ॥ १९२ ॥
 तस्य मद्यविदग्धस्य वातपित्ताधिकस्य वा ।
 पौष्पोपतप्तस्य तरोर्यथा वर्षे तथा पयः ॥ १९३ ॥
 पयसाभिद्धते रोगे बले जाते निवर्तयेत् ।
 क्षीरप्रयोगं मद्यञ्च क्रमेणाख्यात्यमाचरेत् ॥ १९४ ॥

विच्छिन्नमद्यः सहसा योऽतिमद्यं निषेवते ।
 ध्वंसको विट्क्षयश्चैव रोगस्तस्योपजायते ॥ १८५ ॥
 व्याध्युपक्षीणदेहस्य दुश्चिकित्स्यतमौ मतौ ।
 तयोर्लिङ्गं चिकित्साञ्च यथावदुपदेक्षते ॥ १८६ ॥
 श्लेष्मप्रकोपः कण्ठस्य शोषः शब्दासहिष्णुता ।
 तन्द्रा निद्राभियोगश्च ज्ञेयं ध्वंसकलक्षणम् ॥ १८७ ॥
 हृत्कण्ठरोगः सम्मोहश्छर्दिरङ्गरुजा ज्वरः ।
 दृशा कासः गिरःशूलर्मतद्विट्क्षयलक्षणम् ॥ १८८ ॥
 तयोः कर्म तदेवेष्टं वातिके यन्मदात्यये ।
 तौ हि प्रक्षीणदेहस्य जायते दुर्बलस्य वा ॥ १८९ ॥
 वस्तयः सर्पिपः पानं प्रयोगः चौरसर्पिपोः ।
 अभ्यङ्गोदत्तनस्नानान्यनुपानञ्च वातनुत् ॥ २०० ॥
 ध्वंसको विट्क्षयश्चैव कर्मणानेन शान्भ्यति ।
 युक्तमद्यस्य मद्योत्थो न व्याधिरुपजायते ॥ २०१ ॥
 निवृत्तः सर्वमद्येभ्यो नरो यः स्यान्नितेन्द्रियः ।
 शरीरमानसैर्धीमान् विकारैर्न स युज्यते ॥ २०२ ॥

भवन्ति चात्र ।

यत्प्रभावा भगवती सुरा पेया यथा च सा ।
 यद्द्रव्याः यस्य या चेष्टा योगञ्चापेक्षते यथा ॥ २०३ ॥
 यथा यथा मद्यते यैश्च युक्ता महारुपैः ।
 यो मदी मद्यभेदाश्च ये त्रयः स्वस्त्रलक्षणाः ॥ २०४ ॥
 ये च मद्यकृता दीपा गुणा ये च मदात्मकाः ।
 यश्च त्रिविधमापानं यथासत्त्वञ्च लक्षणम् ॥ २०५ ॥
 ये महायाः सुखा ये च चिरचिप्रमदा नराः ।
 मदात्ययस्य यो हेतुर्लक्षणं यद् यथा च यत् ॥ २०६ ॥

सद्यं मयोत्थितान् रोगान् हन्ति यश्च क्रियाक्रमः ।
सर्वं तदुक्तमखिलं मदात्स्वयंचिकित्सिते ॥ २०७ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

द्विव्रणीयचिकित्सितम् ।

परावरज्जमात्रेयं गतमानमदव्ययम् ।

अग्निवेशी गुरुं काले विनयादिदमुक्तवान् ॥ १ ॥

भगवन् ! पूर्वमुद्दिष्टो ह्यौ व्रणी रोगसंग्रहे ।

तयोर्लिङ्गं चिकित्साञ्च वक्तुमर्हसि शर्मद ! ॥ २ ॥

इत्यग्निवेशस्य वचो निशम्य गुरुरब्रवीत् ।

यो व्रणो पूर्वमुद्दिष्टो निजयागन्तुरेव च ॥ ३ ॥

श्रूयतां विधिवत् सौम्य ! तयोर्लिङ्गञ्च भेषजम् ।

निजः शरीरदोषोऽप्यत्र आगन्तुर्धाञ्छहेतुजः ॥ ४ ॥

वधवन्धप्रपतनाहंद्वादन्तनखक्षतात् ।

आगन्तवो व्रणास्तद्विषस्यर्शाग्निशस्त्रजाः ॥ ५ ॥

मन्त्रागदप्रलेपाद्यैर्भेषजैर्हेतुभिश्च ते ।

लिङ्गैकदेशेर्निर्दिष्टा विपरीता निजैर्व्रणाः ॥ ६ ॥

व्रणानां निजहेतूनामागन्तूनामसाध्यताम् ।

कुर्याद्दोषवलापेक्षो निजानामोपधं यथा ॥ ७ ॥

यत्रास्त्रेर्हेतुभिर्दुष्टा वातपित्तकफा नृणाम् ।

वह्निर्मांसं ममाश्रित्व जनयन्ति निजान् व्रणान् ॥ ८ ॥

स्तब्धः कठिनसंस्पर्शो मन्दस्त्रावोऽतितीव्ररक् ।

तुद्यते स्फुरति श्यावो व्रणो मारुतसम्भवः ॥ ९ ॥

मपूरणेः स्रेहपानैः स्निग्धैः स्रेदोपनाहनैः ।

प्रदेहेः परिपेक्षैश्च धातव्रणमुपाचरेत् ॥ १० ॥

दृशामोहज्वरस्वेददाहदुष्टावदारणैः ।

ब्रथं पित्तकृतं विद्यात् गन्धस्रावैः सपूतिकैः ॥ ११ ॥

शीतलेर्मधुरैस्त्रिभैः प्रदेहपरिपेचनैः ।

सर्पिःपानैर्विरकैश्च पित्तिकं शमयेद्ब्रणम् ॥ १२ ॥

बहुपिच्छो गुरुः स्रग्धः स्त्रिमितो मन्दवेदनः ।

पाण्डुवर्णोऽल्पसंक्षेदश्चिरकारी कफब्रणः ॥ १३ ॥

कपायकटुरूक्षोष्णैः प्रदेहपरिपेचनैः ।

कफब्रणं प्रशमयेत् तथा लहूनपाचनैः ॥ १४ ॥

तौ द्वौ नानात्वभेदेन निरुक्ता विंशतिर्व्रणाः ।

तेषां परीक्षा त्रिविधा प्रदुष्टा द्वादश स्मृताः ॥ १५ ॥

स्थानान्यष्टौ तथा गन्धाः परिष्ठावाद्यतुर्दश ।

योद्गोपद्रवा दोषाश्चत्वारो विंशतिस्तथा ॥ १६ ॥

तथा चोपक्रमाः सिद्धाः षट्त्रिंशत् समुदाहृताः ।

विभाव्यमानाः शृणु तान् सर्वानेव यथेरितान् ॥ १७ ॥

कृत्योत्कृत्यस्तथा दुष्टस्तथा भर्मस्थितो नव ।

सप्ततो दारुणः स्रावो सविषो विषमस्थितः ॥ १८ ॥

त्वक्सङ्गमसन्न एपाञ्च ब्रणान् विद्याद्विपर्ययात् ।

इति नानात्वभेदेन निरुक्ता विंशतिर्व्रणाः ॥ १९ ॥

दर्शनप्रश्नसम्पर्शैः परीक्षा त्रिविधा स्मृता ।

वयोवर्णशरीराणामिन्द्रियाणाञ्च दर्शनात् ॥ २० ॥

हेत्वर्त्तिसात्मगन्धिवल परीक्ष्यं वचनाद्बुधैः ।

स्पर्शात् भार्दवगैत्ये च परीक्ष्ये सविपर्यये ॥ २१ ॥

श्वेतोपसन्नवर्त्मातिस्थूलवर्त्मातिपिञ्जरः ।

नीलः श्यावोऽतिपिङ्गुको रक्तः कृष्णोऽतिपूतिकः ॥ २२ ॥

रोप्यः कुम्भीमुखश्चेति प्रदुष्टा द्वादश ब्रणाः ।

कल्पे नानेन दोषाणां चतुर्विंशतिरुच्यते ॥ २३ ॥

त्वक्शिरामांसभेदोऽस्थिस्नायुमर्मान्तराश्रयाः ।
 व्रणस्थानानि निर्दिष्टान्यष्टावेतानि संग्रहे ॥ २४ ॥
 सर्पिस्तैलवसापूयरक्तश्यावान्द्रूपतिकाः ।
 व्रणानां व्रणगन्धञ्चैरष्टौ गन्धाः प्रकीर्त्तिताः ॥ २५ ॥
 लसीकाजलपूयासृक्छरितारुणपिच्छुराः ।
 कषायनीलहरितस्त्रिग्वरुचसितारुचिताः ॥ २६ ॥
 इति रूपैः समुद्दिष्टैर्व्रणसावायतुर्दश ।
 विसर्पैः पक्षघातश्च शिरास्तम्भीपतानकाः ॥ २७ ॥
 मोहोन्मादव्रणरुजो ज्वरस्तृष्णा हनुग्रहः ।
 कासश्छर्दिर्तीसारो हिक्का श्वासः सवेपथुः ॥ २८ ॥
 पोडशोपद्रवाः प्रोक्ता व्रणानां व्रणचिन्तकैः ।
 स्नायुक्लेदात् शिराक्लेदाद्गाम्भीर्यात् क्रिमिदर्शनात् ॥ २९ ॥
 अस्थिभेदात् सशथ्यत्वात् सविपत्वाच्च सर्पणात् ।
 नखकाष्ठप्रभेदाच्च चर्मलोमातिघटनात् ॥ ३० ॥
 मिथ्यावन्धादतिचेहादतिभैषज्यकर्षणात् ।
 अजीर्णादतिभुक्ताच्च विरुद्धासात्मभोजनात् ॥ ३१ ॥
 शोकात् क्रोधात् दिवास्वप्नादरायामान्द्येथुनात् तथा ।
 व्रणा न प्रशमं यान्ति निष्क्रियत्वाच्च देहिनाम् ॥ ३२ ॥
 परिस्रावाच्च गन्धाच्च दोषघ्नोपद्रवैः सह ।
 व्रणाना बहुदोषाणां छच्छत्वञ्चोपजायते ॥ ३३ ॥
 त्वङ्मांसजः सुखे देशे तरुणस्यानुपद्रवः ।
 धीमतीऽभिनवः काले सुखसाध्यः स्मृतो व्रणः ॥ ३४ ॥
 गुणैरन्यतमैर्हीनिस्ततः छच्छतमः स्मृतः ।
 सर्वैर्विहीनी विज्ञेयस्त्वसाध्यो निरुपक्रमः ॥ ३५ ॥
 व्रणानामादितः कार्यं यथासन्नं विशोधनम् ।
 ऊर्ध्वभागैरधोभागैः शस्त्रैर्विक्षिभिरेव च ॥ ३६ ॥

सद्यः शुद्धशरीराणां प्रथमं यान्ति द्वि व्रणाः ।
 यथाक्रममतद्योर्हृत् शृणु सर्वानुपक्रमान् ॥३७॥
 शोफघ्नं पङ्क्तिधैव शस्त्रकर्मावपीडनम् ।
 निर्वापणं ससन्धानं खेदः शमनमेपणा ॥३८॥
 शोधनौ रोपणीयौ च कपायौ सप्रलेपनौ ।
 द्वौ स्नेहौ तद् गुणौ पत्रच्छेदने द्वे च वन्यने ॥३९॥
 भोज्यमुखादनं दाहो द्विविधः सावसादनः ।
 काठिन्यमार्दवकरं धूपने लेपने शुभे ॥४०॥
 व्रणावचूर्णनं व्रण्यं लेपनं लोमरोपणम् ।
 इति षट्त्रिंशदुद्दिष्टा व्रणानां समुपक्रमाः ॥४१॥
 पूर्वरूपं भिषक् बुद्ध्वा व्रणानां शोफमादितः ।
 रक्तावसेचनं कुर्यादनातव्रणशान्तये ॥४२॥
 शोधयेद्बहुदीपांस्तु स्रल्पदीपान् विलहयेत् ।
 पूर्वं कपायैः सर्पिर्भिर्जयेद्वा मारुतोत्तरम् ॥४३॥
 न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लवचैतसवल्कलाः ।
 ससर्पिष्कः प्रलेपः स्याच्छोफनिर्वापणं परम् ॥४४॥
 विजया मधुकं वीरा विसप्रन्धिः शतावरी ।
 नीलोत्पलं नागपुष्पं प्रदेहः स्यात् सचन्दनः ॥४५॥
 शक्रवो मधुक सर्पिः प्रदेहः स्यात् सशर्करः ।
 अविदाहीनि चान्नानि शोफे भेषजमुत्तमम् ॥४६॥
 स चेदेवमुपक्रान्तः शोफो न प्रथमं व्रजेत् ।
 तस्योपनाहैः यत्नस्य पाटनं हितमुच्यते ॥४७॥
 तैलेन वा सर्पिपा वा ताभ्यां वा शक्तुपिण्डिका ।
 सुखोष्णा शोफपाकार्यमुपनाहः प्रथम्यते ॥४८॥
 सतिला सातसोवीजदध्यन्ता शक्तुपिण्डिका ।
 सकिखकुष्ठलवणा शस्ता स्यादुपनाहने ॥४९॥

रुग्दाहरागतोद्वेघ विदग्धं शोफमादिश्रेत् ।
 जलव स्तसमस्यर्शं संपक्तं पिण्डितोन्नतम् ॥५०॥
 उमाथो गुग्गुलुः सौधं पयो दक्षकपीतयोः ।
 विट् पलाशभवः क्षारी हेमचौरी मकूलकः ॥५१॥
 इत्युक्तो भेषजगणः पक्वशोधप्रभेदनः ।
 मुकुमारस्य कच्छस्य शस्त्रन्तु परमुच्यते ॥५२॥
 पाटनं व्यधनञ्चैव छेदनं लेपनं तथा ।
 प्रोच्छेदन सीवनञ्चैव पङ्क्तिविधं शस्त्रकर्म तत् ॥५३॥
 नाडीव्रणाः पक्वशोधास्तथा क्षतगुदोदरम् ।
 अन्तःशल्याश्च ये शोफाः पाप्यास्ते तद्विधाय ये ॥५४॥
 दकोदराणि संपक्ता गुल्मा ये ये च रक्तजाः ।
 व्यधाः शोणितरोगाश्च विसर्पपिण्डकादयः ॥५५॥
 उहत्तान् स्थूलपर्यन्तानुत्सन्नान् कठिनान् व्रणान् ।
 अर्शःप्रभृत्यधौमांसं छेदनेनोपपादयेत् ॥५६॥
 किलासानि मङ्कुष्ठानि लिखेल्लेख्यानि बुद्धिमान् ।
 वातासृग्ग्रन्थिपिण्डकाः सकोठा रक्तमण्डलाः ॥५७॥
 कुठान्यभिहतञ्चाङ्गं शोधांश्च प्रच्छयेद्भिषक् ।
 सौम्यं कुक्ष्युदराद्यन्तु गम्भीरं यद्विपाटितम् ॥५८॥
 इति पङ्क्तिविधमुद्दिष्टं शस्त्रकर्म मनीषिभिः ।
 सूक्ष्माननाः कोपवन्ती ये व्रणास्तान् प्रपीडयेत् ॥५९॥
 क्लृप्तायाश्च मसूराश्च गोधूमाः सहरेणवः ।
 कल्कोज्जताः प्रशस्यन्ते निःश्रेष्ठा व्रणपीडने ॥६०॥
 शाखालौत्वम्बलानून तथा न्यग्रोधपल्लवाः ।
 न्यग्रोधादिकमुद्दिष्टं बलादिकमथापि या ॥६१॥
 शालेपनं निर्वपणं तद्विधान्यैश्च सेचनम् ।
 सर्पिषा गतवैतेन पयसा मधकाम्बुना ॥६२॥

निर्वापयेत् सुशीतेन रक्तपित्तोत्तरान् व्रणान् ।
लम्बानि व्रणमांसानि प्रलिप्य मधुसर्पिषा ॥ ६३ ॥
सदधीत सम वैद्यो बन्धनैद्योपपादयेत् ।
तान् समान् सुस्थितान् ज्ञात्वा फलिनीलोभ्रकटफलैः ॥ ६४ ॥
समङ्गाधातकीयुक्तेषु र्णितैरवचूर्णयेत् ।
पञ्चस्कलचूर्णैर्वा शक्तिचूर्णसमायुतैः ॥ ६५ ॥
धातकीलोभ्रचूर्णैर्वा तथा रोहन्ति ते व्रणाः ।
अस्थिभङ्गं च्युतं सन्धिं संदधीत समं पुनः ॥ ६६ ॥
समेन सममङ्गेन कृत्वान्येन विचक्षणः ।
स्थितैः कवलिकावन्धैः कुशिकाभिश्च संस्थितम् ॥ ६७ ॥
यष्टैः प्रभूतसर्पिष्वैर्वधीयादवलं सुखम् ।
अविदाहिभिरद्वैश्व पैष्टिकैस्तमुपाचरेत् ॥ ६८ ॥
श्वानिर्हि न हिता तस्य सन्धिविज्ञेपकारिका ।
विच्युताभिहताङ्गानां विसर्पादोनुपद्रवान् ॥ ६९ ॥
उपाचरेद्यथाकाल कालज्ञः स्वचिकित्सितात् ।
युक्ता महारुजः स्तब्धा ये व्रणा मारुतोत्तराः ।
संद्याः शङ्करकलेन ते स्युः कृशरपायसैः ॥ ७० ॥
ग्राम्यत्रैलाम्बुजानूपैर्वेश्वरैश्च सस्कृतैः ।
उत्कारिकाभिरुष्णाभिः सुखी स्यादन्नशितस्तदा ॥ ७१ ॥
सदाहवेदनावन्तो ये व्रणा मारुतोत्तराः ।
तेषां तिलानुमाञ्चैव धृष्टान् पयसि निर्हतान् ॥ ७२ ॥
तेनैव पयसा पिष्ट्वा कुर्यादालेपनं भिषक् ।
बला सुडूची मधुकं पृश्निपर्णी शतावरी ॥ ७३ ॥
जीवन्तीशर्कराक्षीरं तैलमक्षयवसाष्टतम् ।
समिद्धा समधूच्छिष्टा शूलघ्नी सैहशर्करा ॥ ७४ ॥
द्विपञ्चमूलकथितेनाश्रसा पयसाधवा ।

सर्पिषा वा सतैलेन कोष्येन परिषेचयेत् ॥ ७५ ॥
 यवचूर्णं समधुकं सतैलं सह सर्पिषा ।
 दद्यादालेपनं कोष्यं दाहशूलोपशान्तये ॥ ७६ ॥
 उपनाहृथं कर्त्तव्यः सतिलो मुद्गपायसः ।
 रुग्दाहयोः प्रशमनो व्रणेष्वेपु विधिर्हितः ॥ ७७ ॥
 सूक्ष्मानना बहुसावाः क्रीषवन्तश्च ये व्रणाः ।
 न च मर्माश्रितास्तेषामेपणं हितमुच्यते ॥ ७८ ॥
 द्विविधामेपणां विद्यान्मृद्धीश्च कठिनामपि ।
 उद्भिदैर्मृदुभिर्नालैर्लोहानां वा शलाकया ॥ ७९ ॥
 गम्भीरमांसगे देशे पार्श्वे लोहशलाकया ।
 एथं विद्यात् व्रणं नालैर्विपरीतमतो भिषक् ॥ ८० ॥
 पूतिगन्धान् विवर्णांश्च बहुसावान् महारुजः ।
 व्रणानशुद्धान् विज्ञाय शोधनैः समुपाचरेत् ॥ ८१ ॥
 विफला खदिरो दार्वी न्यग्रोधादिर्वला कुमः ।
 निम्बकीलकपत्राणि कपायाः शोधना मताः ॥ ८२ ॥
 तिलकल्कः सलवणो हे हरिद्रे विहृदृष्टम् ।
 मधुकं निम्बपत्राणि प्रलेपो व्रणशोधनः ॥ ८३ ॥
 नातिरक्तो नातिपाण्डुर्नातिश्यावो न चातिरुक् ।
 न चोत्सन्नो न चोत्सङ्गी शुद्धो रोप्यः परं व्रणः ॥ ८४ ॥
 न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थकदम्बप्रचवेतसाः ।
 करवीरार्ककुटजाः कपाया रोपणाः स्मृताः ॥ ८५ ॥
 चन्दन पद्मकिष्किल्कं दार्यं त्वङ्नीनमुत्पलम् ।
 मेदां मूर्वां समङ्गाश्च यद्याद्वा व्रणरोपणम् ॥ ८६ ॥
 प्रपोण्डरीकं जीवन्तीं गोजिह्वां धातकीं वलाम् ।
 रोपणं सतिलं दद्यात् प्रलेपं मष्टत व्रणे ॥ ८७ ॥
 कम्पिप्लवं विड्डानि वस्सकं विफला वनान् ।

पटोलं पिचुमर्दञ्च लोभ्रं मुस्तं प्रियङ्गुकम् ॥ ८८ ॥
 खदिरं धातकीं सर्जमेलामगुरुचन्दने ।
 पिष्ट्वा साध्यं भवेत् तैलं तत् परं व्रणशोधनम् ॥ ८९ ॥
 प्रपौण्डरीकं मधुकं काकोत्थी द्वे च चन्दने ।
 सिद्धमेतैः समैस्तैलं तर्पणं व्रणरोपणम् ॥ ९० ॥
 दूर्वास्वरससिद्धं वा तैलं कम्पिङ्गकेन वा ।
 दावीत्वचञ्च कल्केन प्रधानं व्रणरोपणम् ॥ ९१ ॥
 येनैव विधिना तैलं घृतं तेनैव साधयेत् ।
 रक्तपित्तोत्तरं दृष्ट्वा रोपणीय घृतं तथा ॥ ९२ ॥
 कदम्बार्जुननिम्बानां पाटल्याः पिप्पलस्य च ।
 व्रणप्रच्छादने विद्वान् पत्राण्यर्कस्य चादिशेत् ॥ ९३ ॥
 राङ्गोऽथ वादरश्चैव पट्टो व्रणहितः स्मृतः ।
 वन्यञ्च द्विविधः शस्तो व्रणानां सव्यदक्षिणः ॥ ९४ ॥
 लवणाम्बकटूष्णानि विदाह्नीनि गुरुणि च ।
 वर्जयेदन्नपानानि व्रणी मैथुनमेव च ॥ ९५ ॥
 नातिशीतगुरुस्त्रिग्धसविदाहि यथाक्रमम् ।
 अन्नपानं व्रणहितं हितञ्चास्त्रयनं दिवा ॥ ९६ ॥
 स्तन्यानि जीवनीयानि वृहणीयानि यानि च ।
 उल्सादनार्थं निम्बानां व्रणानां तानि कल्पयेत् ॥ ९७ ॥
 भूर्जयन्त्रश्लकासीसमधोभागानि गुग्गुलुः ।
 व्रणवसादनं तद्वत् कलविड्कपीतथिदृ ॥ ९८ ॥
 रुधिरंतिप्रवृद्धे तु च्छिन्ने च्छेद्येऽधिमांसके ।
 कफयन्त्रियु गण्डेषु वातस्तम्भानिलार्त्तियु ॥ ९९ ॥
 गूढपूयलघीकेषु गम्भीरेषु स्थिरेषु च ।
 क्लिन्नेषु चाङ्गदेवेषु कर्माग्नेः सप्रशस्यते ॥ १०० ॥
 मधुच्छिटेन तैलेन मज्जं च्छीद्रसाहृतैः ।

तसैर्वा विविधैर्लोहेर्दहेद्वाहृविशेषवित् ॥ १०१ ॥
 रुक्षाणां सुकुमाराणां गम्भीरान् भारुतोत्तरान् ।
 दहेत् स्नेहैर्मधुच्छिष्टैर्लोहेः चीद्वैस्ततो वृतैः ॥ १०२ ॥
 बालदुर्बलहृद्धानां गर्भिण्या रक्तपित्तिनाम् ।
 वृष्याज्वरपरीतानामवलानां विषादिनाम् ॥ १०३ ॥
 नाग्निकर्मापदेष्टव्यं स्यायुर्मर्मत्रणेषु च ।
 सविषेषु च शल्येषु नेत्रकुष्ठव्रणेषु च ॥ १०४ ॥
 रोगदोषबलापेक्षी मात्राकालाग्निकोविदः ।
 शस्त्रकर्माग्निहृत्येषु चारमप्यवचारयेत् ॥ १०५ ॥
 कठिनत्वं व्रणा यान्ति गन्धैः सारैश्च धूपिताः ।
 सर्पिमज्जवसाधूपैः शैथिल्यं यान्ति हि व्रणाः ॥ १०६ ॥
 रुजः स्त्रावाय गन्धाद्य क्रिमयश्च व्रणाश्रिताः ।
 शैथिल्यं मादयं वापि धूपनेनोपशाम्यति ॥ १०७ ॥
 लोभ्रन्यग्रोधगुहानि खदिरस्त्रिफलाद्यतम् ।
 प्रलेपो व्रणशैथिल्यं सौकुमार्यप्रबोधनः ॥ १०८ ॥
 सरुजः कठिनाः स्त्रावा निरास्त्रावाय धी व्रणाः ।
 यवचूर्णैः ससर्पिष्कैर्वद्गुग्गुस्तान् प्रलेपयेत् ॥ १०९ ॥
 सुहृपष्टिकगालीनां पायसैर्वा यथाक्रमम् ।
 मष्टतैर्जीविनीयैर्वा तर्पयेत् तानभीष्णयः ॥ ११० ॥
 ककुभोदुम्यराग्वत्त्वलोभ्रजाम्बवकटफलैः ।
 त्वचमाग्नेव मष्टन्ति त्वक्चूर्णैश्चूर्णिता व्रणाः ॥ १११ ॥
 मनःशिलैना मश्रिता लाक्षा च रजनौदयम् ।
 प्रलेपः मष्टतः चीद्वस्वग्विद्युत्पिकरः परः ॥ ११२ ॥
 पयोः रजः सकाशोमं विफलाङ्गुसुमानि च ।
 करोति लेपः क्षण्यत्वं मय्य एव नवत्वच्चि ॥ ११३ ॥
 फाल्गुनीयकनताम्बास्त्रिहेमकाला रसोत्तमाः ।

लैपः सगोमयरसः सवर्णीकरणः परः ॥ ११४ ॥
 ध्यामकाश्वत्यनिशुलमूलं लाक्षा सगैरिका ।
 सहेमद्यान्तासङ्गा कासीसञ्चेति वर्णकृत् ॥ ११५ ॥
 चतुष्यदानां त्वग्बोमखुरशृङ्गास्त्रिभस्त्रता ।
 तैलाक्ता चूर्णिता भूमिर्भवेत्सोमवती पुनः ॥ ११६ ॥
 पोङ्गोपद्रवा ये च व्रणानां परिकीर्त्तिताः ।
 तेषां चिकित्सा निर्दिष्टा यथास्त्रे स्त्रे चिकित्सिते ॥ ११७ ॥
 तत्र श्लोकौ ।

हो व्रणौ व्रणभेदाय परीक्षा दुष्टिरेव च ।
 स्थानानि गन्धाः स्नावाद्य सोपसर्गाः क्रियाश्च याः ॥ ११८ ॥
 व्रणाधिकारे सप्रश्नमेतन्नवकमुक्तवान् ।
 मुनिर्व्याससमासाभ्यामग्निवेशाय धीमते ॥ ११९ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

उन्मादचिकित्सितम् ।

वृद्धिस्मृतिज्ञानतपोनिवासः पुनर्वसुः प्राणभृतां शरण्यः ।
 उन्मादहेत्वाकृतिभेदज्ञानि कालेऽग्निवेशाय शशंस पृष्टः ॥१॥
 विरुद्धदुष्टाग्रचिभोजनानि प्रधर्षणं देवगुरुद्विजानाम् ।
 उन्मादहेतुर्भयहर्षपूर्वो मनोऽभिघाते विषमाद्य चेष्टाः ॥२॥
 तैरल्पसत्त्वस्य मलाः प्रदुष्टा बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्य ।
 श्रोतांस्यधिष्ठाय मनोवहानि प्रमोहयन्तीह नरस्य चेतः ॥३॥
 धीविभ्रमः सत्त्वपरिप्लवद्य पर्याकुला दृष्टिर्धौरता च ।
 अर्बुदवाक्त्रं हृदयञ्च शून्यं सामान्यमुन्मादगदस्य लिङ्गम् ॥४॥
 समुद्रचेता न सुखं न दुःखं नाचारधर्मा कुत एव शान्तिम् ।
 विन्दत्यपास्तस्मृतिबुद्धिसञ्ज्ञी भ्रमत्ययं चेत इतस्ततश्च ॥५॥
 समुद्रमं बुद्धिमनःस्मृतीनामुन्मादभागन्तुनिजोत्थमाहुः ।

तस्योद्भवं पञ्चविधस्य भूयो वक्ष्यामि लिङ्गानि चिकित्सितञ्च ॥

रूजाल्पगोता न्न विरेकधातुच्चयोपवासैरनिलोऽतिवृद्धः ।

चिन्तादिजुष्टं हृदयं प्रदूष्य बुद्धिं स्मृतिश्चाप्युपहन्ति शीघ्रम् ॥७॥

अस्थानहासस्मितनृत्यगोतवागङ्गविचेपणरोदनानि ।

पारुष्यकाश्यांरुणवर्णता च जीर्णं बलश्चानिलजस्य रूपम् ॥८॥

अजीर्णकट्वस्त्रविदाह्यशीतैर्भोज्यैश्चितं पित्तमुदीर्णवेगम् ।

उन्मादमत्युग्रमनात्मकस्य हृदि त्रितं पूर्ववदेव कुर्यात् ॥९॥

अमर्षसंरम्भविनग्नभावाः सन्तर्जनाभिद्रवणोष्णप्ररोपाः ।

प्रच्छायशीतान्नजलाभिलापः पीता च भाः पित्तकृतस्य लिङ्गम् ॥१०॥

संपूरणैर्मन्दविचेष्टनैश्च सोष्णा कफो मर्मणि सम्प्रवृद्धः ।

बुद्धिं स्मृतिश्चाप्युपहृत्य चित्तं प्रमोहयन् सञ्जनयेद्विकारम् ॥११॥

वाक्चेष्टितं मन्दमरोचकश्च नारीविविक्तप्रियतातिनिद्रा ।

हृदिथ लाला च बलश्च भुङ्क्ते नखादिशौक्लाश्च कफात्मके स्यात् ॥१२॥

यः सन्निपातप्रभवोऽतिघोरः सर्वैः समस्तैः स तु हेतुभिः स्यात् ।

सर्वाणि रूपाणि विभर्त्ति तादृग् विरुद्धमैषज्यविधिर्विवर्ज्यः ॥१३॥

देवर्षिगन्धर्वपिशाचयक्षरक्षः पितृणामभिधर्षणानि ।

आगन्तुहेतुर्नियमव्रतादि मिथ्या कृतं कर्म च पूर्वदेहे ॥१४॥

अमर्त्यवाग्विक्रमवीर्यचेष्टाज्ञानादिविज्ञानबलादिभिर्यः ।

उन्मादकालोऽनियतश्च यस्य भूतोत्यमुन्मादमुदाहरेत् तम् ॥१५॥

अदूषयन्तः पुरुषस्य देहं देवादयः सैश्च गुणप्रभावैः ।

विशन्वद्दृश्यास्तरसा, यथैव क्षायात्परो दर्पणसूर्यकान्तौ ॥१६॥

आयातकालो हि स पूर्वरूपः प्रोक्तो निदानेऽस्य परं सुरार्थैः

उन्मादरूपाणि पृथङ्निबोध कालश्च गम्यान् पुरुषांश्च तेषाम् ॥१७॥

तद्यथा,—सौम्यदृष्टि गन्भीरमप्रष्टप्यमकोपनमस्त्रप्रम् अभोजना-

भिलापिणमल्पस्नेदमूत्रपुरीषवाच शुभगन्धं फुलपञ्चवदनमित

देवोन्मत्तं विद्यात् ॥ १८ ॥

गुरुवृद्धमिदृशीणामभिशापाभिचाराभिध्यानानुरूपपाहार-
चेष्टाव्याहारं ते ह्यन्नत्त विद्यात् ॥ १८ ॥

अप्रसन्नदृष्टिमपश्यन्तं निर्द्वालुं प्रतिहतवाचमनत्राभि-
लापारोचकाविषाकपरीतपितृभिरुन्मत्त विद्यात् ॥ २० ॥

चण्डं साहमिकं तीक्ष्णं गन्धीरमप्रष्टप्य सुश्रुवाद्यनृत्य-
गीतान्नपानन्नानपानमात्यधूपगन्धरक्तवस्त्र-वल्निकर्महास्यकथा-
योगप्रियं श्मभगन्धमिति गन्धर्वान्मत्त विद्यात् ॥ २१ ॥

असक्तत्वस्त्रप्ररोदनहास्य नृत्यगीतवाद्यकथान्नपानस्नान-
मात्यधूपगन्धरतिं रक्तविभ्रुताक्षं द्विजातिवैद्यपरिवादिनं रहस्य-
भाषिणमिति यक्षीन्मत्त विद्यात् ॥ २२ ॥

नेष्टनिद्रमन्नपानइपिणमनाहारमप्रतिबलिनं शस्त्रशोणित-
मांसरक्तमाख्याभिलाषिणं सन्तर्जकमिति राक्षसोन्मत्तं विद्यात् २३

प्रहासनृत्यप्रधानं देवधिप्रथैद्यदेपावज्जाभिष्टुतिवेदमन्त्र-
शास्त्रीदाहरणैः काष्ठादिभिरात्मपीडनेन च ब्रह्मराक्षसोन्मत्तं
विद्यात् ॥ २४ ॥

अस्त्रस्थचित्तं स्थानमलभमानं नृत्यगीतहासिनं ब्रह्मावह-
प्रभाषिणं सङ्घटकूटमलिनरथ्याचेत्तल्लेषु आराहणरतिं सभिन्न-
वर्णरूक्षस्वरं नग्नं विधावन्तं नैकत्र तिष्ठन्तं दुःखानि आवेदयन्तं
नष्टस्मृतिं पिशाचोन्मत्तं विद्यात् ॥ २५ ॥

तत्र शौचाचारं तपस्वाध्यायकोविदं नरं प्रायः शुकप्रति-
पदि त्रयोदश्याञ्च देवाः धर्षयन्ति ॥ २६ ॥

स्नानशुचिविपिक्तसेविनं धर्मशास्त्रश्रुतिकाव्यकुशलं प्रायः
पष्ठो नवम्योर्ऋषयः धर्षयन्ति ॥ २७ ॥

मातृपितृगुरुवृद्धसिद्धाचार्य्योपसेविनं प्रायो दशम्याममाव-
स्थायाञ्च पितरः धर्षयन्ति ॥ २८ ॥

गन्धर्वास्तु स्तुतिगीतवादित्ररतिं परदारगन्धमात्यप्रियं
शौचाचारं द्वादश्यां चतुर्दश्याञ्च धर्षयन्ति ॥ २९ ॥

सत्त्वबलरूपगर्वशौर्ययुक्तं मात्यानुलेपनं हास्यप्रियमति-
धाक्करणं प्रायः शुक्लकादश्यां सप्तम्याञ्च यच्चाः धर्षयन्ति ॥३०॥

स्वाध्यायतपोनियमोपवासव्रतचर्यादेवयतिगुरुपूजार्ति
भ्रष्टशौचं ब्राह्मणमब्राह्मणं वा ब्रह्मवादिनं शूरमानिनं देवता-
गारसलिलक्रीडनरात प्रायः शुक्लपञ्चम्यां पूर्णचन्द्रदर्शने च
ब्रह्मराक्षसाः धर्षयन्ति ॥ ३१ ॥

रक्षःपिशाचास्तु हीनसत्त्वपिशुनस्त्रैणलुब्धं प्रायो द्वितीया-
द्वितीयाष्टमौषु पुरुषं छिद्रमवेद्य अभिधर्षयन्ति ।

इति अपरिसंख्येयानां ग्रहाणामाविष्कृततया दृष्टावित्ते
व्याख्याताः ॥ ३२ ॥

सर्वेषु अपि तु खलु एषु धो हस्ताबुधम्य रोपसंरभान्निःस-
न्नमन्येषु आत्मनि वा पातयेत् स हि असाध्यो ज्ञेयस्तथा यः
साशुनेत्रो मेढ्रप्रवृत्तरक्तः चतजिह्वः प्रसृतनासिकश्छिद्यमान-
मर्माप्रतिहन्यमानपाणिः सततं विकूजन् दुर्वर्णस्तृपार्त्तः पूति-
गन्धिघ्नं हिंसार्थी उन्मत्तो ज्ञेयस्तं परिवर्जयेत् ॥ ३३ ॥

रत्यर्चनकामोन्मादिनौ तु भिषक् अभिचाराभिशापाभ्यां बुद्ध्वा
तदङ्गोपहारवलिश्रमेण मन्त्रभैषज्यविधिना उपक्रमेत् ॥ ३४ ॥

तत्र द्वयोरपि निजागन्तुनिमित्तयोरुन्मादयोः समास-
विस्ताराभ्यां भैषजविधिं व्याख्यास्यामः ॥ ३५ ॥

उन्मादे वातजे पूर्वं स्नेहपानं विधिपवित् ।

कुर्यादाहतमार्गं तु मध्वेहं नृदु शोधनम् ॥ ३६ ॥

कफपित्तभवेऽप्यादौ यमनं सविरचनम् ।

स्निग्धस्त्रिभ्रस्य कर्त्तव्यं शुद्धे संसर्जनक्रमः ॥ ३७ ॥

निरूहणस्नेहवस्ती शिरमघ विरेचनम् ।

ततः कुर्याद् यथादोषं तेषां भूयस्त्वमाचरेत् ॥ ३८ ॥

छदन्द्भ्रयशिरः कीष्टे संशुद्धे यमनादिभिः ।

मनः प्रसादमाप्नोति स्मृतिं संज्ञाञ्च विन्दति ॥ ३९ ॥
शुद्धस्याचारविभङ्गं शीघ्रं नावनमञ्चनम् ।
ताडनञ्च मनोबुद्धिदेहसंतर्जनं हितम् ॥ ४० ॥
यः शक्तो विनयेत् पट्टैः संयम्य सुदृढैः सुखैः ।
अपेतलोष्टकाष्ठाद्यैः संरोधय्य तमो गृहं ॥ ४१ ॥
तर्जनं वासनं दानं सान्त्वनं हर्षणं भयम् ।
विस्मयो विस्मृतेर्हेतोर्नयन्ति प्रकृतिं मनः ॥ ४२ ॥
प्रदेहोन्नादनाभ्यङ्गधूमपानञ्च सर्पिपः ।
प्रयोक्तव्यं मनोबुद्धिस्मृतिसंज्ञाप्रबोधनम् ॥ ४३ ॥
सर्पिःपानादिरागन्तोर्मन्त्रादिशेष्यते विधिः ।
अतः सिद्धतमान् योगान् शृणुन्नादविनाशनान् ॥ ४४ ॥
हिङ्गुसौवर्चलाव्योपैर्द्विपलांशैर्घृतं तादृकम् ।
चतुर्गुण्ये गवां मूत्रे सिद्धमुन्नादनाशनम् ॥ ४५ ॥
विशाला त्रिफला कौन्ती देवदार्वलबालुकम् ।
स्थिरानन्ता रजन्यां हे शारिरे हे प्रियङ्गुकम् ॥ ४६ ॥
नीलोत्पलैलामञ्जिष्ठा दन्तीदाडिमकेशरम् ।
तालीशपत्रं वृहती मालव्याः कुसुमं नवम् ॥ ४७ ॥
विडङ्गं घृष्टिपर्णी च कुष्ठं चन्दनपद्मकी ।
कल्कैः कर्पसमैरेतैर्विशल्याष्टाभिरेव च ॥ ४८ ॥
चतुर्गुण्ये जले पक्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
अपस्मारे ज्वरे कासे श्वासे मन्देऽनलचये ॥ ४९ ॥
वातरोगे प्रतिश्याये द्वितीयकचतुर्थके ।
द्वयशोमूत्रकच्छे च विसर्पिपहतेषु च ॥ ५० ॥
कण्डुपाण्ड्यामयोन्नादविपमेहगदेषु च ।
भूतोपहतचित्तानां गरुदानामचेतसाम् ॥ ५१ ॥
शस्तं स्त्रीणाञ्च वन्यानां धन्यमायुर्वलप्रदम् ।

अलक्ष्मीपापरक्षोन्नं सर्वग्रहविनाशनम् ॥ ५२ ॥

कल्याणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंसवनेषु च ।

इति कल्याणकं घृतम् ।

एभ्य एव स्थिरादीनि जले पक्कैकविंशतिम् ।

रसे तस्मिन् पचेत् सर्पिर्गृष्टिचीरचतुर्गुणे ॥ ५३ ॥

वोराहिमापकाकोलीखयंगुमर्षभकर्द्धिभिः ।

मेदया च समैः कल्कैस्तात् स्यात् कल्याणकं महत् ॥ ५४ ॥

हृंहणीयं विशेषेण सन्निपातहरं परम् ।

- इति महाकल्याणकं घृतम् ।

जटिलां पूतनां केशीं चारटीं मर्कटीं वचाम् ।

त्रायमाणां जयां वीरां चोरकं कटुरोहिणीम् ॥ ५५ ॥

कायस्यां शूकरीं कृत्वा मतिच्छत्रां पलङ्कयाम् ।

महापुरुषदन्ताञ्च वयःस्यां नाकुलीदयम् ॥ ५६ ॥

कटुभरां हृषिकालीं स्थिराञ्चाह्वय तैर्घृतम् ।

सिद्धं चातुर्यकोन्मादग्रहापम्भारनाशनम् ॥ ५७ ॥

महापैशाचिकं नाम घृतमेतद्यथाग्रतम् ।

बुद्धिष्मृतिहरश्चैव बालानाञ्चाङ्गवर्धनम् ॥ ५८ ॥

इति महापैशाचिकं घृतम् ।

लग्नानां अतं विंगदभया वृषणात् पलम् ।

गवां चर्ममसीप्रस्यो ह्याद्रकं घीरभूत्वयोः ॥ ५९ ॥

पुराणसर्पिणः प्रस्यनेभिः सिद्धं प्रयोजयेत् ।

हिङ्गुचूर्णपनं शीते दत्त्वा च मधुमार्णिकाम् ॥ ६० ॥

तद्दोषागन्तुमभ्रूतानुन्मादान् विषमञ्चरान् ।

अपम्भारांश्च हन्त्याग् पानाभ्यश्चननावनेः ॥ ६१ ॥

इति लग्नार्थं घृतम् ।

लग्नस्वादिनटस्य तुलादेवं निम्बुपीकृतम् ।

तदर्थं दशमूलस्य द्वादशकोऽपां विपाचयेत् ॥ ६२ ॥

पादशेषे घृतप्रस्थं लघुनस्य रसं तथा ।

कोलमूलकहृत्चाम्बमातुलुङ्गाद्रिकै रसैः ॥ ६३ ॥

दाडिमाम्बसुरामस्तुकाञ्जिकाम्बैस्तदर्दिकैः ।

साधयेत् त्रिफलादारुलवणव्योपदीप्यकैः ॥ ६४ ॥

यमानीचव्यह्निङ्गुस्त्वैतसैश्च पलाङ्गिकैः ।

सिद्धमेतत्पिबेच्छूलगुल्मार्शोजठरापहम् ॥ ६५ ॥

ब्रह्मपाण्डुामयप्नीहयोनिदोषञ्चरक्रिमिन् ।

वातश्लेष्मामयान् सर्वानुन्मादञ्चापकर्षति ॥ ६६ ॥

इति द्वितीयलघुनाद्यं घृतम् ।

हिङ्गुना हिङ्गुपर्णा च सकायस्या वयःस्त्रया ।

सिद्धं सर्पिर्हितं तद्वद्वयःस्याद्दिङ्गुरेचकैः ॥ ६७ ॥

केवलं सिद्धमेभिर्वा पुराणं पाययेद् घृतम् ।

पाययित्वात्तमां मावां श्वभ्रे रुन्ध्याद् गृहेऽपि वा ॥ ६८ ॥

विशेषतः पुराणञ्च घृतं तं पाययेद्विषक् ।

त्रिदोषघ्नं पवित्रत्वात् विशेषाद् ग्रहमोक्षणम् ॥ ६९ ॥

गुणकर्माधिकं स्वानादास्वादात् कटुतिक्तकम् ।

उग्रगन्ध पुराणं स्वाहृश्ववर्षस्थितं घृतम् ॥ ७० ॥

लाचारसनिभं शीतं तद्धि सर्वग्रहापहम् ।

मेध्य विरेचनेष्वग्रं प्रपुराणमतः परम् ॥ ७१ ॥

नासाध्यं नाम तस्यास्ति यत् स्वाहृष्यतस्थितम् ।

दृष्टं स्पृष्टमथाघातं तद्धि सर्वग्रहापहम् ।

अपस्मारग्रहोन्मादवतां यस्तु विशेषतः ॥ ७२ ॥

एतैरीषधवर्गैर्वा विधेयत्वं स गच्छति ।

पञ्चनोन्मादनालेपान् नावनादींश्च योजयेत् ॥ ७३ ॥

मिरीषो मधुकं हिङ्गु लघुनं तगरं वचाम् ।

कुष्ठञ्च वस्तमूत्रेण पिष्टं स्यान्नावनाञ्जनम् ॥ ७४ ॥

इति नस्याञ्जनम् ।

तद्वद्गोपं हरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठाहिङ्गुसर्पपाः ।

गिरीपवीजञ्चोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ॥ ७५ ॥

पिष्टा तुल्यमपामार्गं हिङ्गुलं हिङ्गुपत्रिकाम् ।

वर्त्तिः स्यान्मरिचाद्दशा पित्ताभ्यां गोशृगालयोः ॥ ७६ ॥

तथाञ्जयेदपस्मारभूतोन्मादज्वरार्दितान् ।

भूतार्त्तानमरात्ताञ्च नरात्ताश्चैव गोमये ॥ ७७ ॥

मरिचञ्चातपे मांस सपित्तं स्थितमञ्जनम् ।

वैकृतं पश्यतः कार्यं दोषभूतहतस्मृतेः ॥ ७८ ॥

इति अञ्जनम् ।

मिडार्थको वचा हिङ्गुकञ्चे देवदारु च ।

मञ्जिष्ठा त्रिफला खेता कटभीत्वक् कटुत्रिकम् ॥ ७९ ॥

ममाशानि प्रियङ्गुय गिरीपो रजनीद्वयम् ।

वस्तमूत्रेण पिष्टोऽयमगदः पानमञ्जनम् ॥ ८० ॥

नम्यमालेपनश्चैव स्नानमुद्धर्त्तन तथा ।

अपस्मारविपोन्मादकृत्वान्छ्मीन्वरापहः ॥ ८१ ॥

भूतेभ्यश्च भय हन्ति राजद्वारे च शस्यते ।

मर्षिरेतेन सिद्धं वा मगोनूत्रं तदर्थकृत् ॥ ८२ ॥

प्रमेहे पीनसे गन्धैर्धूमवर्त्तिं कृता पिबेत् ।

पेरुचनिकधूमोक्तेः खेताद्येवां महिङ्गुभिः ॥ ८३ ॥

गण्डकोलूकमाजोरजम्बूकहृत्प्रयस्तजैः ।

नूत्रपित्तगृह्णोमन्धैश्चर्मभिरिव च ॥ ८४ ॥

मेकाञ्जन प्रथमनं नम्य धूमश्च कारयेत् ।

वातश्रेष्ठात्मके प्रायः पैत्तिके च प्रशस्यते ॥ ८५ ॥

तिक्ककृ जीवनीयश्च सर्पिः छेदश्च मित्यकः ।

शीतानि चान्नपानानि मधुराणि मृदूनि च ॥८६॥
 शङ्केशान्तसन्धौ वा मोक्षयेज्जो भिषक् शिराम् ।
 उन्मादे विषमे चैव ज्वरेऽपस्मार एव च ॥८७॥
 घृतमांसविद्धमं वा निवाते स्थापयेत् सुखम् ।
 न्यक्त्वा मतिमृतिभ्रंशं संज्ञां लब्ध्वा प्रबुध्यते ॥८८॥
 आश्वासयेत् सुहृदा तं वाक्यैर्धर्मार्थसंहितैः ।
 ब्रूयादिष्टविनाशं वा दर्शयेद्भुतानि वा ॥८९॥
 बद्ध्वा सर्पपतैलाक्तं न्यसेद्दोत्तानमातपे ।
 कपिकच्छायवा तप्तलीहतैलजलैः स्पृशेत् ॥९०॥
 कशाभिस्ताडयित्वा वा सुबद्धं विजने गृहे ।
 रुन्ध्याच्चेतो हि विभ्रान्तं व्रजत्यस्य यथा शमम् ॥९१॥
 सर्पणोद्धृतदंष्ट्रेण दान्तैः सिंहैर्गजैश्च तम् ।
 दासयेच्छस्त्रहस्तैर्वा तस्करैः शत्रुभिस्त्वया ॥९२॥
 अथवा राजपुरुषा वह्निनीत्वा सुसंयतम् ।
 दासयेद्युर्वधेनैनं तर्जयन्तो नृपाज्ञया ॥ ९३ ॥
 देहदुःखभयेभ्यो हि परं प्राणभयं महत् ।
 तेन याति शमं तस्य सर्वतो विद्रुतं मनः ॥९४॥
 इष्टद्रव्यविनाशात् तु मनो यस्थोपहन्यते ।
 तस्य तत्कृशप्राप्तिमान्द्या खासैः शमं नयेत् ॥९५॥
 कामशोकभयक्रोधहर्षैर्थालोभसम्भवान् ।
 परस्परप्रतिहन्तैरेभिरेव शमं नयेत् ॥ ९६ ॥
 बुद्ध्वा देश वयः सात्करं दोषं कालं बलाबलम् ।
 चिकित्सितमिदं कुर्यादुन्मादे भूतदोषजे ॥९७॥
 देवर्षिपितृगन्धर्वैरुन्मत्तस्य तु बुद्धिमान् ।
 वर्जयेदङ्गनादीनि तीक्ष्णानि क्रूरकर्म च ॥९८॥
 सर्पिथ्यानादि तस्येह मृदुभैर्यज्यमाचरेत् ।

पूजां वल्युपहारांश्च मन्त्राञ्जनविधींस्तथा ॥८८॥
 शान्तिकर्मैष्टिहोमांश्च जप्यस्वस्वयनानि च ।
 वेदोक्तान् नियमांश्चापि प्रायश्चित्तानि चाचरेत् ॥१००॥
 भूतानामधिपं देवमीश्वरं जगतः प्रभुम् ।
 पूजयन् प्रयतो नित्यं जयत्युन्मादजं भयम् ॥१०१॥
 रुद्रस्य प्रमथा नाम गणा लोके चरन्ति ये ।
 तेषां पूजाञ्च कुर्वाण उन्मादेभ्यो विमुच्यते ॥१०२॥
 बलिभिर्मङ्गलैर्होमैरीषध्यगदधारणैः ।
 सत्याचारतपोज्ञानप्रदाननियमव्रतैः ॥१०३॥
 देवगुह्यकविप्राणां गुरुणां पूजनेन च ।
 घागन्तुः प्रथमं याति सिद्धैर्मन्त्रैरीषधैस्तथा ॥१०४॥
 यच्चोपदेक्ष्यते किञ्चिदप्यग्नौ चिकित्सिते ।
 उन्मादे तच्च कर्त्तव्यं सामान्याद्देतुदूष्ययोः ॥ १०५ ॥
 निवृत्तामिपमद्यो यो हिताशी प्रयतः शचिः ।
 निजागन्तुभिरुन्मादैः सत्त्ववान् न स युज्यते ॥१०६॥
 प्रासादद्येन्द्रियार्थानां बुद्ध्यात्ममनसां तथा ।
 धातूनां प्रकृतिस्थत्वं विगतोन्मादलक्षणम् ॥१०७॥
 तत्र श्लोकः ।
 उन्मादानां समुत्थानं लक्षणं सचिकित्सितम् ।
 निजागन्तुनिमित्तानामुक्तवान् भिषगुत्तमः ॥१०८॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अपघ्नारचिकित्सितम् ।

श्रुतेरपमं प्राङ्गुरपघ्नारं भिषग्विदः ।
 तमःप्रवेगवीभक्षचेष्टं धीमत्त्वसङ्घवात् ॥ १ ॥

विभ्रान्तबहुदीपाणामहिताशुचिभोजिनाम् ।
 रजस्तमोभ्यां विहते सत्त्वे दीपावृते हृदि ॥ २ ॥
 चिन्तकामभयक्रोधशोकोद्वेगादिभिस्तथा ।
 मनस्यभ्याहते नृणामपस्मारः प्रवर्तते ॥ ३ ॥
 धमनोभिः श्रिता दीपा हृदयं पीडयन्ति हि ।
 समीढमानो व्यथते मूढो भ्रान्तेन चेतसा ॥ ४ ॥
 पश्यत्यसन्ति रूपाणि पतति प्रस्फुरत्वधि ।
 जिह्वाच्चिभ्रुस्रवस्त्रालो हस्तौ पादौ च विक्षिपन् ॥ ५ ॥
 दीपवेगि च विगते सुप्तयत् प्रतिबुद्धाते ।
 पृथग्दीपैः समस्तैश्च वक्ष्यते स चतुर्विधः ॥ ६ ॥
 कम्पते दग्धते दन्तान् फेनोद्दाम्नी श्वसित्वयि ।
 परुषाणि च कृष्णानि पश्येद्रूपाणि चानिलात् ॥ ७ ॥
 पीतफेनाङ्गवक्त्राक्षः पीतासृग्रूपदर्शनः ।
 सट्शयानलव्याप्तलोकदर्शी च पैत्तिकः ॥ ८ ॥
 शुक्लफेनाङ्गवक्त्राक्षः शीतहृष्टाङ्गजो गुरुः ।
 पश्यन् शुक्लानि रूपाणि श्लैष्मिको मुच्यते चिरात् ॥ ९ ॥
 सर्वैरतैः समस्तैस्तु लिङ्गैर्ज्ञेयस्त्रिदोषजः ।
 अपस्मारः स चासाध्यो यः क्षीणस्थानवद्य यः ॥ १० ॥
 पचाद्वा द्वादशाहाद्वा मासाद्वा कुपिता मलाः ।
 अपस्माराय कुर्वन्ति वेग किञ्चिद्व्यान्तरम् ॥ ११ ॥
 तैराहतानां हृत्क्षीतो मनसां संप्रबोधनम् ।
 तीक्ष्णैरादौ भिषक् कुर्यात् कर्मभिर्वमनादिभिः ॥ १२ ॥
 यातिकं वस्त्रिभूयिष्ठैः पैत्त प्रायो विरेचनेः ।
 श्लैष्मिकं वमनप्रायैरपस्मारं समाचरेत् ॥ १३ ॥
 सर्वतः सुविशुद्धस्य सम्यगाश्वासितस्य च ।
 अपस्मारविमोक्षार्थं योगान् सशसनान् शृणु ॥ १४ ॥

गोशकद्रसदध्यम्बुचीरमूत्रैः समैर्घृतम् ।

सिद्धं पित्तेदपश्मारकामलाज्वरनाशनम् ॥ १५ ॥

इति पञ्चगव्यं घृतम् ।

द्वे पञ्चमूले त्रिफला रजन्यौ कुटजत्वचम् ।

सप्तपर्णमपामार्गं नीलिनीं कटुरोहिणीम् ॥ १६ ॥

सम्पाकं फल्गुमूलञ्च पौष्करं सदुरालभम् ।

द्विपलानि जलद्रोणे पक्वा पादावशेषिते ॥ १७ ॥

भार्गी पाठां त्रिकटुकां त्रिवृतां निचुनानि च ।

श्रेयसीमादकीं मूर्वां दन्तीं भूनिम्बचित्तकीं ॥ १८ ॥

द्वे शारिवे रोहिपञ्च भृतीकं मदयन्तिकाम् ।

चिपेत् पिष्ट्वाचमावाणि तेन प्रस्थं घृतात् पचेत् ॥ १९ ॥

गोशकद्रसदध्यम्बुचीरमूत्रैश्च तत्समैः ।

पञ्चगव्यमिति ध्यातं महत् तदन्ततोपमम् ॥ २० ॥

अपश्मारे तथोन्मादे श्वयथावुदरेषु च ।

गुल्मार्यपाण्डुरोगेषु कामनासु भगन्दरे ।

अलक्ष्मीप्रहरोगघ्नं चातुर्थिकविनाशनम् ॥ २१ ॥

इति महापञ्चगव्यं घृतम् ।

ब्राह्मीरसवचाकुष्ठशङ्खपुष्पीभिरिव च ।

पुराणं घृतमुन्मादालक्ष्म्यपश्मारपापजित् ॥ २२ ॥

घृतं सैन्यवद्दिङ्गुभ्यां वार्ये वास्तौ चतुर्गुणे ।

मूत्रे सिद्धमपश्मारद्वदप्रहामयनाशनम् ॥ २३ ॥

वचासम्पाककैटव्येज्यस्यादिङ्गुरोचकैः ।

सिद्धं पलद्वयायुक्तीर्षातश्लेष्मात्मकं घृतम् ॥ २४ ॥

तेनप्रस्थं घृतप्रस्थं जीवनीयैः पक्षोन्मितैः ।

चौरद्रोणे पचेत् सिद्धमपश्मारविनाशनम् ॥ २५ ॥

कषे चीरेचुरसयोः काश्मव्यंऽष्टगुणे रसे ।

कार्षिकैर्जीवनोयैश्च घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २६ ॥

वातपित्तोद्भवं क्षिप्रमपस्मारं नियच्छति ।

तद्वत् कायविदारौक्षुकुशकाथशृतं घृतम् ॥ २७ ॥

भधुकद्विपले कल्के द्रोणे चामलकीरसात् ।

तद्वत् सिद्धो घृतप्रस्थः पित्तापस्मारभेषजम् ॥ २८ ॥

अभ्यङ्गः सार्पपं तैलं वस्तुभूत्रे चतुर्गुणे ।

सिद्धं स्याद्दोशकभूत्रे स्नानोत्सादनमेव च ॥ २९ ॥

कटभिनिम्बकटुङ्गमधुशियुत्वचां रसे ।

सिद्धं भूत्रसमं तैलमभ्यङ्गार्थं प्रशस्यते ॥ ३० ॥

पलङ्कवावचापथ्याह्विकाल्यकसर्पपैः ।

जटिलापूतनाकेशीनाकुलीहिङ्गुचोरकैः ॥ ३१ ॥

लशुनातिरसाचित्राकुठैर्विड्भिश्च पक्षिणाम् ।

भांसाशिनां यथालामं वस्तुभूत्रे चतुर्गुणे ॥ ३२ ॥

सिद्धमभ्यञ्जनं तैलमपस्मारविनाशनम् ।

एतैश्चैवौषधैः कार्यं धूपनं सम्मलेपनम् ॥ ३३ ॥

पिप्पलीं लवणं शियु हिङ्गु हिङ्गुशिवाटिकाम् ।

काकोलीं सर्पपान् काकनासां कैट्यैश्चन्दने ॥ ३४ ॥

शनःस्कन्धास्थिनखरान् पर्शुकांश्चेति पेपयेत् ।

वस्तुभूत्रेण पुष्यर्त्तं प्रदेहः स्यात् सधूपनः ॥ ३५ ॥

अपेतरावसौकुठपूतनाकेशिचोरकैः ।

उत्सादनं भूत्रपिष्टैर्भूत्रैरेवावसेचनम् ॥ ३६ ॥

जलोकायकता तद्वद्दग्धैर्वा वस्तुलोमभिः ।

खरास्थिभिर्हस्तिनखैस्तथा गोपुच्छलोमभिः ॥ ३७ ॥

कपिलानां गवां भूत्रं नावनं परमं हितम् ।

श्वशृगालविडालानां सिंहादीनाञ्च यस्यते ॥ ३८ ॥

भार्गी वचा नागदन्ती श्वेता श्वेता विधाणिका ।

ज्योतिष्मती नागदन्ती पादीत्या मूत्रपेपिताः ॥३८॥
 योगाम्बयोऽतः पङ्विन्दून् पञ्च वा नावयेद्विषक् ।
 त्रिफला व्योपपीतद्रुयवचारफणिष्ककैः ॥४०॥
 श्यामापामार्गकारञ्चफलेर्मूत्रेऽथ वस्तजे ।
 साधितं नावनं तैलमपस्मारविनाशनम् ॥४१॥
 पिप्पलोवृश्चिकाली च कुष्ठञ्च लवणानि च ।
 भार्गी च चूर्णितं नस्तः कार्यं प्रथमनं परम् ॥४२॥
 कायस्थान् गारदान् मुद्गान् सुस्तीशीरयवांस्तथा ।
 सव्योपान् वस्तमूत्रेण पिष्ट्वा वर्त्तीः प्रकल्पयेत् ॥४३॥
 अयस्मारि तथोन्मादे सर्पदष्टे तथार्दिते ।
 विपपीते जलमृते चैताः स्युरमृतोपमाः ॥ ४४ ॥
 सुस्तं वयःस्थां त्रिफलां कायस्थां हिङ्गु शादलम् ।
 व्योपं मासान् यवान् मूत्रैर्वस्तिमपर्पभैस्त्रिभिः ॥४५॥
 पिष्ट्वा कृत्वा च तां वर्त्तिमपस्मारि प्रयोजयेत् ।
 किलासेषु तथोन्मादे ज्वरेषु विषमेषु च ॥ ४६ ॥
 पुथोद्धृतं शुनः पित्तमपस्मारघ्नमञ्जनम् ।
 तदेव सर्पिषा युक्तं धूपनं परमं मतम् ॥४७॥
 नकुलोलूकमार्जारमृध्रकीटाहिकाकजैः ।
 तुण्डे पत्तेः पुरीषेषु धूपनं कारयेद्विषक् ॥४८॥
 आभिः क्रियाभिः सिद्धाभिर्हृदयं संप्रशुध्यते ।
 मोतांसि चापि शुध्यन्ति ततः सद्वां न विन्दति ॥४९॥
 यम्यानुवन्धन्वागन्तुर्दोषलिङ्गाधिकाकृतिम् ।
 पश्येत् तस्य भिषक् कुर्यादागन्तून्मादभेषजम् ॥५०॥
 अनन्तरमुपाचेदमन्निवेगः कृताञ्चलिः ।
 भगवन् ! प्राञ् समुद्दिष्टः श्लोकस्थाने महागदः ॥५१॥
 अतच्चाभिनिवेशय तस्य व्यतिरिद्धोच्यताम् ।

शूयूववे रवः श्रुत्वा शिथ्यायाह पुनर्वसुः ॥५२॥
 महागदं सौम्य ! शृणु सहेत्वाकृतिभेषजम् ।
 मलिनाहारशीलस्य वेगान् प्राप्तान् निगृह्यतः ।
 शीतोष्णस्निग्धरूचाद्यैर्हेतुभिर्घातिसेवितैः ॥५३॥
 हृदयं समुपायित्य मनोबुद्धिवहाः शिराः ।
 दोषाः संद्रूप्य तिष्ठन्ति रजोमोहावृतात्मनः ॥५४॥
 रजस्तमोभ्यां वृद्धाभ्यां बुद्धी मनसि चाहते ।
 हृदये व्याकुले दोषैरथ मूढोऽल्पचेतनः ॥५५॥
 करोति विपमां बुद्धिं नित्यानित्ये हिताहिते ।
 अतत्त्वाभिनिवेशं तमाहुराप्ता महागदम् ॥५६॥
 स्नेहस्वेदोपपन्नं तं संशोध्य वमनादिभिः ।
 कृतमंसर्जनं नेधैरन्नपानैरुपाचरेत् ॥५७॥
 ब्राह्मीस्वरसंयुक्तं पञ्चगव्यमुदाहृतम् ।
 तत् सेव्यं शङ्खपुष्पी च यच्च सेव्यं रसायनम् ॥५८॥
 सुहृदयानुकूलास्तं स्वाप्तधर्मार्थवादिनः ।
 सयोजयेयुर्विज्ञानधैर्यैस्मृतिसमाधिभिः ॥५९॥
 प्रयुञ्ज्यात् तैल्लक्ष्णं पयसा वा शतावरीम् ।
 ब्राह्मीरसं कुष्ठरसं वचां वा मधुसंयुताम् ॥६०॥
 दुश्चिकित्स्यो ह्यपस्मारश्चिरकारी कृतास्पदः ।
 तस्माद्द्रसायनैरेन प्रायशः समुपाचरेत् ॥६१॥
 जलाग्निद्रुमशैलेभ्यो विपमेभ्यश्च तं सदा ।
 रक्षेदुन्मादिनञ्चैव सद्यः प्राणहरा ईह ते ॥६२॥

तत्र श्लोकी ।

हेतुं कुर्वन्त्यपस्मारं दोषाः प्रकृपिता यथा ।

सामान्यतः पृथक्त्वाच्च लिङ्गं तेषाञ्च भेषजम् ॥६३॥

महागदसमुत्थानं लिङ्गञ्चोवाच सौपधम् ।
 मुनिर्व्याससमाप्ताभ्यामपस्त्रारचिकित्सिते ॥६४॥

षोडशोऽध्यायः ।

क्षतक्षीणचिकित्सितम् ।

उदारकीर्तिर्ब्रह्मर्षिरात्रेयः परमार्थवित् ।
 क्षतक्षीणचिकित्सार्यमिदमाह चिकित्सितम् ॥ १ ॥
 धनुषायस्थतोऽत्यर्थं भारमुद्धहतो गुरुम् ।
 पततो विपमोच्चैभ्यो युध्यमानस्य चाधिकैः ॥ २ ॥
 वृषं ह्यं वा धावन्तं दम्यं वान्यं निगृह्यतः ।
 शिलाकाष्ठाश्मनिर्वातान् क्षिपती निघ्नतः परान् ॥ ३ ॥
 अधीयमानस्यात्युच्चैर्दूरं वा व्रजती द्रुतम् ।
 महानदौ वा तरतो गजैर्वा सह धावतः ॥ ४ ॥
 सहस्रोत्पततो दूरं नूर्णञ्चाति प्रनृत्यतः ।
 तथान्यैः कर्मभिः क्रूरैर्भृगमभ्याहतस्य वा ।
 विचते वक्षसि व्याधिर्वलयान् समुदीर्यते ॥ ५ ॥
 इति क्षतनिदानम् ।

स्योषु चातिप्रसक्तस्य रुचाल्पप्रमिताग्निः ।
 उरो निरुज्यते तस्य भिद्यतेऽथ विदह्यते ॥ ६ ॥
 इति क्षीणरोगनिदानम् ।

प्रपीड्यते ततः पार्श्वे श्प्यत्यङ्गं प्रवेपते ।
 क्रमाद्दीप्यं वलं वर्षां रुचिरग्निश्च हीयते ॥ ७ ॥
 ज्वरो व्यथा मनोदैन्यं पिद्भेदोऽग्निवधस्तथा ।
 दुष्टः श्वायः सदुर्गन्धः पीतो विप्रयितो बहुः ॥ ८ ॥
 काममानस्य च श्लेष्मा सरत्तः संप्रवर्तते ।

सक्षतः क्षीयतेऽत्यर्थं तथा शुक्रोजसोः क्षयात् ॥ ८ ॥
 अव्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्वरूपमिति स्मृतम् ।
 उरोरुक्शोणितच्छर्दिः कासो वैशेषिकः क्षते ॥ १० ॥
 क्षीणे सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटिग्रहः ।
 श्लथलिङ्गस्य दीप्तान्नेः साध्यो वलवतो नरः ॥ ११ ॥
 गते संवत्सरे याप्यः सर्वलिङ्गन्तु वर्जयेत् ।
 उरो मत्वा क्षतं लाक्षां पयसा मधुसयुताम् ॥ १२ ॥
 मद्य एव पिवेज्जीर्णं पयसाद्यात् सशर्करम् ।
 पार्श्ववस्तिरुजश्चात्यपित्ताग्निस्तां सुरायुताम् ॥ १३ ॥
 भिन्नविट्कः समुस्तातिविषां पाठां सवत्सकाम् ।
 लाक्षां सर्पिर्मधूच्छिष्टं जीवनीयगणं सिताम् ॥ १४ ॥
 त्वक्क्षीरीसम्मितं क्षीरं पक्त्वा दीप्तानलः पिवेत् ।
 इच्छालिकविसग्रन्यपद्मकेशरचन्दनैः ॥ १५ ॥
 शृतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं पिवेत् क्षती ।
 यवानां चूर्णमादाय क्षीरसिद्धं घृतप्लवतम् ॥ १६ ॥
 ज्वरदाहे सितार्चाद्रशङ्खून् वा पयसा पिवेत् ।
 कासी पर्वस्यिशूली च लिङ्गात् सघृतमाक्षिकाः ।
 मधूकमधुकद्राक्षा त्वक्क्षीरीपिप्पलीवला ॥ १७ ॥
 गलापत्रत्वचोऽर्द्धाक्षाः पिप्पल्यर्द्धपलं तथा ।
 मितामधुकखर्जूरमृद्दीकाद्यं पलोन्मिताः ॥ १८ ॥
 मचूर्णं मधुना युक्त्वा गुलिकाः संप्रकल्पयेत् ।
 अक्षमात्रां सतथैका भक्षयेन्ना दिने दिने ॥ १९ ॥
 कासश्वासज्वरं हृत्कां कृदिं मूर्च्छां मदं म्रमम् ।
 रक्तनिष्ठीवनं तृष्णां पार्श्वशूलमरीचकम् ॥ २० ॥
 शोषघ्नीहाव्यवाताय स्वरभेदं क्षतं क्षयम् ।
 गुलिजा तर्पणीं हृत्वा रक्तपित्तञ्च नाशयेत् ॥ २१ ॥
 इति एलादिगुडिका ।

रक्तेऽतिवृत्ते दक्षाण्डं यूषैस्तोयेन वा पिवेत् ।
 चटकाण्डरसं वापि रक्तं वा छागजाङ्गलम् ॥२२॥
 चूर्णं पौनर्नवं रक्तशालितण्डुलशर्करम् ।
 रक्तहीवीं पिवेत् सिद्धं द्राक्षारसपयोष्टतैः ॥२३॥
 मधुकमधुकचीरसिद्धं वा तण्डुहीयकम् ।
 मूढवातस्वजामिदः सुराभृष्टं ससैन्धवम् ॥२४॥
 क्षामः चीणः क्षतोरस्कम्बनिद्रः सवलेऽनिले ।
 शृतचीररसेनाद्यात् सक्षौद्रघृतशर्करम् ॥२५॥
 शर्कराञ्च यवक्षौद्रजीवकर्षभकौ मधु ।
 शृतक्षीरानुपानं वा लिङ्घ्यात् चीणः क्षतः क्षयः ॥२६॥
 क्रव्यादमांसनिर्यूहं घृतभृष्टं पिवेच्च सः ।
 पिप्पलीक्षौद्रसंयुक्तं मांसशोणितवर्धनम् ॥२७॥
 न्यग्रोधीदुम्बराश्वत्थप्लक्षशालप्रियङ्गुभिः ।
 तान्तमस्तकजम्बूत्वक्पियानैश्च मपश्यकैः ॥२८॥
 माग्वकर्षः शृतात् क्षीराद्याज्जातेन सर्पिषा ।
 गाल्योदनं क्षतोरस्कः क्षीणशुक्रश्च मानवः ॥२९॥
 यद्याह्वानागवलयोः क्षाये क्षीरममं घृतम् ।
 पयस्या पिप्पली वांशी कल्कसिद्धं क्षते शुभम् ॥३०॥
 कोललाक्षारसे तद्वत् क्षीराष्टगुणसाधितम् ।
 कल्कैः कटुस्त्रदावीत्वग्बलकत्वक्फलेर्घृतम् ॥३१॥
 जीवकर्षभकौ क्षीरां जीवन्तीं नागरं शटीम् ।
 चतस्रः पर्णिनीमेंदे कारकोम्बो हे निदिग्धिके ॥३२॥
 पुनर्नवे हे मधुके सात्मगुतां शतावरीम् ।
 ऋद्धिं परुषकं भार्गीं मृद्धीकां वृद्धतीं तथा ॥ ३३ ॥
 शृङ्गाटकीं ताम्बुकीं पयस्यां पिप्पलीं वन्याम् ।
 वदराक्षौट्पुर्जूरवाताभाभियुक्ताश्चपि ॥ ३४ ॥

फलानि चैवमादीनि कल्कान् कुर्वीत कार्षिकान् ।
 धात्रीरसविदारौक्षुच्छागमांसरसं पयः ॥ ३५ ॥
 कुर्यात् प्रस्थोन्मितं तेन घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 प्रस्थार्धं मधुनः शीते शर्करार्धतुलां तथा ॥ ३६ ॥
 द्विकार्षिकाणि पत्रैलाहेमत्वङ्मरिचानि च ।
 घूर्णितानि विनीयास्त्राक्षिह्यान्मात्रां सदा नरः ॥ ३७ ॥
 अमृतप्राशमित्येतन्नराणाममृतं घृतम् ।
 सुधासृतरसं प्राश्य क्षीरमांसरसाग्निना ॥ ३८ ॥
 नष्टशुक्रचतुर्चीणदुर्बलव्याधिकर्षितान् ।
 स्त्रीप्रसक्तान् कथान् वर्णस्त्ररहीनांश्च वृंहयेत् ॥ ३९ ॥
 कासहिक्काञ्चरश्चामदाहृदय्यास्रपित्तनुत् ।
 पुत्रदं वमिमूर्च्छाद्भ्रयोनिमूत्रामयापहम् ॥ ४० ॥

इति अमृतप्राशघृतम् ।

श्वद्रंष्ट्रीशीरमस्त्रिष्ठावलाकाश्मर्य्यकतृणम् ।
 दर्भमूलं पृथक्पर्णी पलाशंर्षभकौ स्थिराम् ॥ ४१ ॥
 पान्थिकं साधयेत् तेषां रसे क्षीरचतुर्गुणे ।
 कल्कैः स्रग्गुप्ताजीवन्तीमेदकर्षभजीवकैः ॥ ४२ ॥
 शतवर्ष्यद्विसृङ्गीकाशर्करात्र्यावणीविसैः ।
 प्रस्थः सिद्धो घृताहातयित्तहृद् द्रवशूलनुत् ॥ ४३ ॥
 मूत्रहृच्छप्रमेहार्शःकासशोषक्षयापहः ।
 धनुःस्त्रीमद्यभाराध्वखिन्नानां बलमांसदः ॥ ४४ ॥

इति श्वद्रंष्ट्रादिघृतम् ।

मधुकाष्टपलं द्राक्षाप्रस्थकाये घृतं पचेत् ।
 पिप्लवष्टपले कल्के प्रस्थं सिद्धे च शीतले ॥ ४५ ॥
 पृथगष्टपलं क्षीद्रं शर्कराभ्यां विमिश्रयेत् ।
 समं शक्तु चतुर्चीणे रत्नगुल्फेषु तद्धितम् ॥ ४६ ॥

इति शक्तुप्रयोगः ।

धात्रीफलविदारौक्षजीवनीयरसाद् घृतात् ।
 छागगोपयसोश्चैव सप्त प्रस्थान् पचेद्भिषक् ॥४७॥
 सिद्धमीते सिताक्षौद्रद्विप्रस्थं विनयेत् ततः ।
 यक्ष्मापस्मारपित्तासृक्कासमोहक्षयापहम् ॥४८॥
 वयःस्थापनमायुष्यं मांसशुक्रवलप्रदम् ।
 घृतन्तु पित्तेऽभ्यधिके लिङ्गाद्वातेऽधिके पिवेत् ॥४९॥
 लीङ्गं निर्वापयेत् पित्तमल्पत्वाद्दन्ति नानिलम् ।
 आक्रामत्वानिलं पीतमुष्णं निरुषद्भि च ॥५०॥
 क्षामक्षीणक्षयाङ्गानामेतान्येव घृतानि च ।
 त्वक्क्षीरोशर्करालाजचूर्णैः पानानि योजयेत् ॥५१॥
 सर्पिर्गुडान् समध्वंशान् जग्ध्वा दद्यात् पयोनु च ।
 रितो वीर्यं बलं पुष्टिं तैराशतरमाप्नुयात् ॥५२॥
 बलां विदारिं कृत्वा पञ्चमूलीं पुनर्नवाम् ।
 पञ्चानां क्षीरिद्वक्षाणां शुद्धां मुष्ट्यांशकामपि ।५३॥
 एषां कपाये द्विक्षीरे विदार्याजरसांशिके ।
 जीवनीयैः पचेत् कल्कैरक्षमात्रैर्घृताढकम् ॥५४॥
 सितापलानि पूतेऽस्मिन् शीते द्वात्रिंशतं चिपेत् ।
 गोधूमपिप्पलीवांशीचूर्णं शृङ्गाटकस्य च ॥५५॥
 सक्षीद्रं कुड्वांशेन तत् सर्वं खजमूर्च्छितम् ।
 स्वानं सर्पिर्गुडान् कृत्वा भूर्जपत्रेण वेष्टयेत् ॥५६॥
 तान् जग्ध्वा पलिकान् क्षीरं मद्यं वानुपिवेत् कफे ।
 गोप्ते कामे क्षते क्षीणे अमन्त्रीभारकर्पिते ॥५७॥
 रक्तनिष्ठीवने तापे पीनसे चोरसि स्थिते ।
 शस्ताः पार्श्वगिरःशूले विभेदे स्वरवर्षयोः ॥५८॥

इति सर्पिर्गुडः ।

त्वक्क्षीरोशयणोद्गाक्षामूर्जकर्पभजीवकैः ।

वीरबिंदीरकाकोलीवृद्धतीकपिकच्छुभिः ॥५८॥

खर्जूरफलमेदाभिः चीरपिष्टैः पलोन्मितैः ।

धात्रीविदारौक्षुरसप्रस्थैः प्रस्थं घृतात् पचेत् ॥६०॥

शर्करार्द्धतुलां शीते चीद्रार्द्धप्रस्थमेव च ।

क्षिप्वा सर्पिर्गुडान् कुर्यात् कासद्विक्काज्वरापहान् ॥६१॥

यक्ष्माणं तमकं श्वासं रक्तापित्तं हृत्लोमकम् ।

शक्रनिद्राक्षयं वृणां हन्युः कार्ष्णं सकामलम् ॥६२॥

इति सर्पिर्गुडकः ।

द्राक्षां नशामामलकीमात्मगुप्तां पुनर्नशाम् ।

यत्तावरेण विदारौक्षु समांशं पिप्पलीं तथा ॥६३॥

पृथग्दशपलान् भागान् यलान्यष्टौ च नागरात् ।

यथ्याह्नसौवर्चलयोर्हिपलं मरिचस्य च ॥ ६४ ॥

चीरतैलघृतानाञ्च त्राटुके शर्कराशते ।

कथिते तानि चूर्णानि दत्त्वा विष्वसमान् गुडान् ॥ ६५ ॥

कुर्यात् तान् भक्षयेत् क्षीणः क्षतशुष्कश्च मानवः ।

तेन सद्यो रसादीनां हृद्भया पुष्टिं स विन्दति ॥ ६६ ॥

इति तृतीयसर्पिर्गुडकः ।

गोक्षीरात् ह्यादकं सर्पिःप्रस्थमिचुरसादकम् ।

विदार्याः स्त्ररसात् प्रस्थं रसात् प्रस्थञ्च तैत्तिरात् ॥६७॥

दद्यात् सिध्यति तस्मिन् पिष्टानिचुरसैरिमान् ।

मधुकपुष्पं कुडवं पियालकुडवं तथा ॥ ६८ ॥

तुमाक्षीर्यैर्बकुडवां खर्जूरानि च विशतिम् ।

इयग्विभीतकामघः पिप्पल्याश्च चतुर्थिकाम् ॥ ६९ ॥

त्रिशपलानि खण्डाञ्च मधुकात् कर्पमेव च ।

तयार्हिपलिकान्यत्र जीवनोयानि चावपेत् ॥ ७० ॥

सिधेऽस्मिन् कुडवं क्षौद्रं शीते क्षिप्वाथ मोदकान् ।

कारयेन्मरिचाजानीपलचूर्णविचूर्णितान् ॥ ७१ ॥

वातासृक्पित्तरोगेषु चतुर्कांसक्षयेषु च ।

शुष्यतां क्षीणशक्तायां रक्ते चौरसि संस्थिते ॥ ७२ ॥

क्षुशदुर्बलवृद्धानां पुष्टिवर्णबलार्थिनाम् ।

योनिदीपचतस्रावहृतानाश्चापि योषिताम् ॥ ७३ ॥

गर्भार्थिनीनां गर्भथ स्रवेद् यासां स्त्रियेत वा ।

धन्या बल्या हितास्ताभ्यः शुक्रशोणितवर्द्धनाः ॥ ७४ ॥

चतुर्थसर्पिमोदकम्

वस्तिदेशे विकुर्वाणे स्त्रीप्रसक्तस्य मारुते ।

वातघ्नान् वृंहणान् वृष्यान् योगांस्तस्य प्रयोजयेत् ॥ ७५ ॥

शर्करापिप्पलीचूर्णैः सर्पिषा माचिकेण वा ।

संयुक्तं वा शृतं चीरं पिबेत् कासज्वरापहम् ॥ ७६ ॥

फलाश्वं सर्पिषा भृष्टं विटारीचुरसे शृतम् ।

स्त्रीषु क्षीणः पिवेद्द्यूषं जीवनं वृंहणं परं ॥ ७७ ॥

शक्नुनां वस्त्रपूतानां मन्यं क्षीद्रघृतान्वितम् ।

यावन्न सात्मगो दीप्ताग्निः क्षतक्षीणः पिवेन्नरः ॥ ७८ ॥

जीवनीयोपमिदं वा घृतभृष्टन्तु जगद्गन्तम् ।

रभं प्रयोजयेत् क्षीणो व्यञ्जनार्थं मगर्जरम् ॥ ७९ ॥

गोमहिषाश्वनागाजैः चीरैर्मामरमैस्तथा ।

यथाग्नि भोजयेद्द्यूषैः फलाश्वैर्धृतमस्त्रतैः ॥ ८० ॥

दीप्तेऽग्ने विधिरपः प्याश्वन्दे दीपनपाचनः ।

यच्चिप्रयां विहितो पाही भिन्ने गच्छति चेषते ॥ ८१ ॥

पल्लिकं मेन्वयं शुण्ठी दे च भोरषलात् पत्रे ।

कुङ्कुमांगानि वृष्यास्यं टाडिभं पवमर्ज्जमात् ॥ ८२ ॥

एकैकं मरिचाजार्ण्यार्णान्यकाहं चतुर्थिकं ।

मर्कुरायाः पञ्चान्दत्र दण दे च प्रदापयेत् ॥ ८३ ॥

कृत्वा चूर्णमतो मात्रामन्नपाने प्रयोजयेत् ।

रोचनं दीपनं बल्यं पार्श्वर्त्तिखासकासनुत् ॥ ८४ ॥

इति सैन्धवादिचूर्णम् ।

एका षोडशिका धान्यादि द्वेऽजान्यजसोदयोः ।

ताभ्यां दाडिमवृक्षाम्बुद्विहिः सौवर्चलात् पलम् ॥ ८५ ॥

शुण्ठाः कर्पे दधित्यस्य मध्यात् पञ्च पलानि च ।

तच्चूर्णं षोडशपले शर्कराया विमिश्रयेत् ।

पाङ्गवीऽयं प्रदेयः स्यादन्नपानेषु पूर्ववत् ॥ ८६ ॥

इति पाङ्गवः ।

पिवेन्नागबलामूलस्यार्द्धकर्मविवर्द्धनम् ।

पलं क्षीरयुतं मासं क्षीरवृत्तिरनन्नभुक् ॥ ८७ ॥

एष प्रयोगः पुष्ट्यायुर्वलारोग्यकरः परः ।

मण्डूकपर्ण्याः कल्पोऽय शुण्ठीमधुकयोस्तया ॥ ८८ ॥

यद्दयत् सन्दर्पणं शीतमविदाहि हितं लघु ।

अन्नपान निषेधं तत् चतुर्शीर्षैः सुखार्थिभिः ॥ ८९ ॥

यक्षीत्तं यच्छिषां पथ्यं कासिनां रक्तपित्तिनाम् ।

तच्च कुर्थ्यादपेक्ष्याग्निं व्याधिं सात्मप्रलांस्तथा ॥ ९० ॥

उपेक्षितो भवेत् तस्मिन्ननुबन्धो हि यच्छयः ।

प्रागेवागमनात् तस्य तस्मात् तं त्वरया जयेत् ॥ ९१ ॥

तत्र श्लोकौ ।

चतस्रसमुत्थानं सामान्यपृथगालतिम् ।

असाध्ययाप्यसाध्यत्वं साध्यानां सिद्धिर्नैव च ॥ ९२ ॥

उक्तवान् ज्येष्ठशिष्याय चतुर्शीर्षचिकित्सिते ।

तस्वार्थविद्वीतरजस्तमोदोषः पुनर्वसुः ॥ ९३ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

श्वययुचिक्रियितम् ।

भिग्वरिष्ठं सुरसिदशुष्टं सुनीन्द्रमव्यात्मजमग्निवेशः ।
महागदस्य श्वययोर्ध्यावत् प्रकोपरूपप्रशमानपृच्छत् ॥१॥
तस्मै जगादागदवेदमिन्धुप्रवर्त्तनाद्रिप्रवरोऽत्रिजस्तान् ।
यातादिभेदास्त्रियिधस्य सम्यङ्निजानिजैकाङ्गजसर्पजस्य ॥२॥
गुदामयाभक्तज्जायलानां चाराज्जतीक्ष्णोऽगुरुपक्षवा ।
दध्यामभृच्छाकविरोधिदुष्टगरोपसृष्टावनिपेयश्च ॥३॥
घर्गांस्यचेष्टा न च देहशुद्धिर्मर्मोपघातो विपन्ना प्रसूतिः ।
मिथ्योपचारः प्रतिकर्मणाश्च निजस्य हेतुः श्वययौ प्रदिष्टः ॥४॥
वाद्यास्त्वचो द्रूपयिताभिघातः काष्ठाश्मश्रुस्त्वान्यशनीविपाद्यैः ।
आगन्तुहेतुस्त्रिविधो निजस्य सर्वादिगात्रायववाश्रितत्वात् ॥५॥
वाद्याः शिराः प्राथ्य यदा कफासृक्पित्तानि संद्रूपयतीह वायुः
तेर्यहमार्गः स तदा विसर्पन्नुत्सेधलिङ्गं श्वययुं करोति ॥६॥
उरःस्थितैरूर्ध्वमधस्तु वायोः स्थानस्थितैर्मध्यगतैस्तु मध्ये ।
सर्वाङ्गैः सर्पगतैः क्वचित्स्वैर्दोषैः क्वचित्स्याच्छ्वययुस्तदास्यः ॥७॥
उष्णं तथा स्याद्वयुः शिराणामायास इत्येव च पूर्वरूपम् ।
सर्वस्त्रिरोपोऽधिकदोषलिङ्गैस्तत् संज्ञमभ्येति भिषग्जितश्च ॥८॥
सर्गीरवं स्यादनवस्थितत्वं सोक्सेधसुष्णायशिरातनुत्वम् ।
सलीमहर्षाङ्गविवर्णता च सामान्यलिङ्गं श्वययोः प्रदिष्टम् ॥९॥
चलस्त्रुत्वकूपरूपोऽरुणोशितः सुषुप्तिहर्षार्त्तियुतोऽनिमित्ततः ।
प्रशाम्यति प्रोन्नमतिप्रपीडितो दिवावली च श्वययुः समीरणात् १०
मृदुः सगन्धोऽसितपीतरागवान् भ्रमन्वरस्वेददृष्टपामदान्वितः ।
य उष्यते स्मर्गसहोऽचिरागङ्गत् सपित्तशोथो भृशदाहपाकवान् ११
गुरुः स्थिरःपाण्डुररोचकान्वितः प्रसेकानिद्रावामिवाङ्गमान्यङ्ग १२

सुकृच्छ्रजम्प्रथमो निपीडितो न चोन्नमेद्रात्रिवली कफान्वितः १२
 क्लमस्य रोगैरवलस्य यो भवेदुपद्रवैर्वा वमिपूर्वकैर्युतः ।

महार्त्तिमर्मानुगतोऽय राजिमान् परिस्रवन् भीमबलश्च सर्वयः १३
 अहीनमांसस्य य एकदोषजो नवोऽवलस्तस्य सुखः ससाधने ।

निदानदोषर्तुविपर्ययक्रमैरुपाचरेत् तं बलदोषकालवित् ॥१४॥
 अथामजं लङ्घनपाचनक्रमैर्विशोधनैरुल्बणदोषमादितः ।

शिरोगतं शीर्षविरेचनैरधोविरेचनैरुर्द्ध्वहरैस्तथोर्ध्वजम् ॥१५॥
 उपाचरेत् स्नेहगतं विरुचयैः प्रकल्पयेत् स्नेहविधिञ्च रुचजे ।

विवह्वविट्केऽनिलजे निरुहणं घृतन्तु पित्तानिलजे सतिक्तकम् १६
 पयश्च मूर्च्छारतिदाहतर्पिते विशोधनीये तु समूत्रमिष्यते ।

कफोत्थितं चारकद्रूपसंयुतैः समूत्रतक्कासवयुक्तिभिर्जयेत् ॥१७॥
 ग्राम्यानूपं पिशितलवणं शुष्कशाकं नवान्नं

गौडं पिष्टं दधितिलकतं विज्जलं मद्यमन्तम् ।
 घाना वज्रूरमशनमथो गुर्वसात्मं विदाहि

स्वप्नं रात्रौ श्वययुगदवान् वर्जयेन्मैयुनश्च ॥१८॥
 व्योषं त्रिवृत्तिक्तकरोद्दिशी च सायोऽरजस्ता त्रिफलारसेन ।

पीतं कफोत्थं शमयेत्तु शोषं मूत्रेण गव्येन हरीतकी वा ॥१९॥
 हरीतकीनागरदेधदारुसुखान्बुयुक्तं सपुनर्नवं वा ।

सर्वं पिबेत् त्रिष्वपि मूत्रयुक्तं स्नातश्च जीर्णं पयसात्रमद्यात् ॥२०॥
 पुनर्नवानागरमुस्तकल्कान् प्रस्थेन धीरः पयसोऽचमात्रान् ।

मयूरकं मागधिकां समूत्रां सनागरां वा प्रपिबेत् सघाते ॥२१॥
 दन्तीत्रिहृद्रूपणचित्रकैर्वा पयः शृतं दोषहरं पिबेत्का ।

द्विप्रस्थमात्रञ्च पलाङ्गिकैस्तैरर्हावशिष्टं पवने सपित्ते ॥२२॥
 सगृण्ठि पीतद्वरसं प्रयोज्यं श्यामोरुवूकोपणसाधितं वा ।

त्वग्दाहवर्षाभुमहोपधैर्वा गुडूचिकानागरदन्तिभिर्वा ॥ २३ ॥
 सप्ताहमोष्टं यदि वापि मासं पयः पिबेद्भोजनवारिवर्जितं ।

गव्य सन्मूत्रं महिषीपयो वा क्षीराशनं नूत्रमघो गवां वा ॥२४॥
 तक्रं पिवेद्वा गुहभित्तवर्चाः सव्यीपसौयर्चलमाचिकं वा ।
 गुडाभया वा गुडनागरां वा सदोषभिन्नामविषद्ववर्चाः ॥२५॥
 विड्वातसङ्गे पयसारसैर्वा प्राग्भुक्तमद्यादुरुक्कतैलम् ।
 स्रोतोविवन्धेऽग्निरुचिप्रणाशेमद्यान्यरिष्टांश्चपिवेक्षुजातान् ॥२६॥
 कण्डीरभक्तातकचित्रकांश्च व्योषं विडङ्गं वृहतीद्वयञ्च ।
 द्विप्रस्त्रिकं गोमयपावकेन द्रोणे प्रचेत् कूर्चिकमस्तुनस्तु ॥२७॥
 त्रिभागशेषञ्च सुपूतशीत द्रोणेन तत् प्राकृतमस्तुना च ।
 सितोपलायाय शतेन युक्तं लिप्ते घटे चित्रकपिप्पलीनाम् ॥२८॥
 वैड्यायने स्थापितमादशाहात्रयोजयं स्तद्विनिहन्ति शोफान् ।
 भगन्दरार्गःक्रिमिकुष्ठमेहान् वैवर्ष्यं कार्ष्णीनिलहिकनञ्च ॥२९॥
 इति गण्डीराद्यरिष्टः ।

काश्मर्यधार्वीमरिचाभयानां द्राक्षाफलानाञ्च सपिप्पलीनाम् ।
 शतं शतं जीर्णगुडात् तुलाञ्च संक्षुद्य कुम्भे मधुना प्रलिप्ते ॥३०॥
 सप्ताहमुष्णे द्विगुणन्तु शीते स्थितं जलद्रोणयुतं पिवेत्वा ।
 शोफान् विबन्धान् कफवातजांश्च सहस्यरिष्टोऽष्टमतोऽग्निकञ्च ॥३१॥
 इति अरिष्टः ।

पुमर्नवे द्वे च बले सपाठे दन्तीं गुडूचीमथ चित्रकञ्च ।
 निदिग्धिकाञ्च त्रिपलानि पक्त्वा द्रोणाहंशेषे सलिले ततस्सम् ॥३२॥
 पूत्वा रस द्वे च गुडात् पुराणात् तुले मधुप्रस्थयुतं सुशीतम् ।
 माम निदध्याद् दृष्टभाजनस्थं पले यवानां परितस्तु मासान् ॥३३॥
 चूर्णाक्तैरद्वेषलोयिकैस्ते पत्रत्वगीलामरिचाम्बुलोहैः ।
 गन्धान्वित क्षौद्रघृतप्रदिग्धैर्जीर्णं पिवेद्वाधिवलं समीप्य ॥३४॥
 हृत्पाण्डुरोम श्वययुं प्रवृद्ध प्रीहन्ममारोचकमेहगुल्मान् ।
 भगन्दर पद्मजठराणि कासं श्वास ग्रहण्वामयकुष्ठकण्डूः ॥३५॥
 शास्त्रानिल वदपुरोपताञ्च द्विक्कां किलासञ्च हलीमकञ्च ।

चिप्रां जयेद्वर्णपलायुरोजस्तेजोन्वितोमांसरसान्नभोक्ता ॥ ३६ ॥

इति पुनर्नवाद्यरिष्टः ।

फलत्रिक दीप्यकचित्रकौ च सपिप्पलीलोहरजोविडङ्गम् ।

चूर्णकृत कोड़विकं द्विरंशं चौद्रं पुराणस्य तुलां गुडस्य ।

मासं निदध्यात् घृतभाजनस्थं यवेषु तानेव निहन्ति रोगान् ॥ ३७

इति त्रिफलाद्यरिष्टः ।

ये चार्शं साम्याण्डुविकारिणाञ्च प्रोक्ताः शुभाः शोफिपुतेऽप्यरिष्टाः ।

कृष्णा सपाठा गजपिप्पली च निर्दिग्धका चित्रकनागरं च ॥ ३८

सपिप्पलीमूलरजन्यजाजी मुस्तश्च चूर्णं सुखतोयपीतम् ।

इत्यात् विदीप चिरञ्च शोफं कल्कञ्च भूनिम्बमह्वीपधस्य ॥ ३९

अयोरजस्त्रूपयथावशूकं चूर्णञ्च पीतं त्रिफलारसेन ।

चारद्वयं स्यान्नवणानि चत्वार्ययोरजो व्योपफलत्रिकञ्च ॥ ४० ॥

सपिप्पलीमूलविडङ्गसारं मुस्ताजमोदामरदारुविल्लम् ।

कलिङ्गकाश्चित्रकमूलपाठं सयष्टिकञ्चातिविष पलांशम् ॥ ४१ ॥

सहिङ्गु कर्पन्तुनुसूक्ष्मचूर्णं द्रोणं यथा मूलकशण्डिकानाम् ।

स्याद्भस्मनस्तत् सलिलेन साध्यमात्तोद्य यावद्धनमप्रदग्धम् ॥ ४२ ॥

स्थानं ततः कोलसमान्तु मात्रां कृत्वा सुशुष्कां विधिना भजेत् ।

श्रीहोदराश्वत्थहलीमकांस्तु याण्डुमयारोचकशोषशोफान् ।

विसृचिकागुल्मगराश्मरीश्च सञ्चासकासाः प्रणुदेत् सङ्कुष्टाः ॥ ४३

इति चारगुडिका ।

प्रयोजवेदारद्रकनागरं वा तुल्य गुडेनाञ्चपलाभिहृद्वा ।

मात्रापल पञ्चपलानि मास जीर्णं पेयो यूपरसान्नभोक्ता ॥ ४४ ॥

गुल्मोदरार्शः श्वयथुप्रमेहान् खासप्रतिश्यालसकाविपाकान् ।

सकामलां शोषमनोविकारान्कासकफश्चैव जयेत्प्रयोगः । ४५ ॥

इति गुडार्द्रकप्रयोगः ।

रसस्तथैवारद्रकनागरस्य पेयोऽथ जीर्णं पयसान्नमथात् ।

क्रैण वाद्यात् सघृतेन तेन भोज्यानि सिद्धामथवा यवागूम् ॥५६॥
इति चित्रकघृतम् ।

श्रीवन्ध्याजीशटिपुष्कराक्षैः सकारवीचित्रकविल्वमध्यैः ।

यवाशूकेर्वदरप्रमाणैर्ह्वान्त्रयुक्ता घृततैलभृष्टाः ॥५७॥

प्रशोऽतिसारानिलगुल्मशोफहृद्रोगमन्दाग्निहिता यवागूः ।

ग पञ्चकौलैर्विधिनेव तेन सिद्धा भवेत् सा च समा तथैव ॥५८॥

कुलत्थयूपश्च सपिप्पलीको मौद्गथ सत्रूपणयावशूकः ।

सस्तथा विष्किरजाङ्गलानां सकूर्मगोधाशिखिशङ्ककानाम् ॥५९॥

सुवर्चिका गृञ्जनकं पटोलं सषायसीमूलकनेत्रनिम्बम् ।

पाकार्थिनां शाकमतिप्रशस्तं भोज्यं पुराणश्च यवः सशालिः ॥६०॥

प्राभ्यन्तरं भेषजसुक्तमेतद् वृहद्विहितं यच्छृणु तद्यथावत् ।

बेहान् प्रदेहान् परिपेचनानि स्वेदांश्च वातप्रबलांश्च कुर्यात् ६१

शैलेयकुष्ठागुरुदारुकौन्तीत्वक्पद्मकैलाम्बुपलाशमुस्तैः ।

प्रियङ्गुयौर्ध्वकहेममांसीतालीशपत्रप्लवपत्रधान्यैः ॥६२॥

शोवेष्टकध्यामकपिप्पलीभिः सृक्कानखैश्चैव यथोपलाभम् ।

वातान्वितेऽभ्यङ्गमुयन्ति तैलं सिद्धं सुपिष्टैरपि च प्रदेहम् ॥६३॥

इति शैलेयाद्यं तैलम् ।

त्रलैश्च वासार्ककरञ्जशियुकांश्मर्य्यपत्रार्जकजैश्च सिद्धैः ।

स्त्रिभ्रोसूदूष्णोरवितप्रतोय स्यातश्च गन्धैरनुलेपनीयः ॥६४॥

सवेतसाः क्षीरवतां द्रुमाणां त्वचः समञ्छिष्ठलतामृषालाः ।

सचन्दनाः पद्मकत्रालकौ च पैत्ते प्रदेहस्तु सतैलपाकः ॥६५॥

आक्तस्य तैनाम्बुरविप्रतप्त सचन्दन साभयपद्मकश्च ।

स्नाने मतं क्षीरवतां कषायः क्षीरोदक चन्दनलेपनश्च ॥६६॥

कफे तु कृष्णासिकतापुराणपिष्ट्याकशियुत्वगुमाप्रलेपः ।

कुलत्थशृङ्गीजलमूत्रसेकश्छागुरुभ्यामनुलेपनश्च ॥६७॥

विभीतकानां फलमध्यलेपः सर्वेषु दाहार्त्तिहरः प्रलेपः ।

ब्रह्माश्रमन्तेः मरुपितृपथैः मरुन्दनैस्तत् पिङ्गकासु लेपः ॥१८॥
 राधासुपाकंतिफलापिङ्गगामिपुत्रधी मूषिककर्षिका च ।
 निम्बाजंको व्याघ्रनथः मद्रूपा सुवर्चला तिक्तकरोहिणी च ॥१९॥
 मञ्जाकमाधो वृष्टती मज्जुष्ठा पुनर्नयाचित्रधनागरं च ।
 उम्बर्दनं गोफिपु मूषपिटं गन्तस्तथा मूलकतोयमेकः ॥२०॥
 गोफाम्बु गावापयपात्रिता ये ते स्थानदूष्याकृतिनामभेदात् ।
 पनेरुसंख्याः कतिचिच्च तेषां निदर्शनार्थं शृणु चोच्यमानात् ॥२१॥
 दोषाम्नायः स्यैः कुपिता निदानैः कुर्वन्ति गोफान् शिरसः सुघोषं
 पन्तर्गले पुर्घुरिकाञ्चितश्च गानूकमुष्णामनिरोधनानि ॥२२॥
 गन्धस्य मन्थो चित्तुके गले च सदाहरागन्धसनासु चोपः ।
 गोफोभ्रगार्त्तिन्तु पिडालिका स्याद्वन्याङ्गले चेद्बलयीकृता स्यात् ॥२३॥
 श्यात्तानुविद्रध्यपि दाहरीगेर्युं ता भयेत्तानुनि सा त्रिदोषात् ।
 जिह्वोपरिष्ठादुपजिह्विका स्यात् कफादधस्तादधिजिह्विका च ॥२४॥
 यो दन्तमांसिपु तु रक्तपित्तात् पाकोभवेत् सोपकुगः प्रदिष्टः ।
 श्वाहन्तविद्रध्यपि दन्तमांसि शोफ.कफाच्छीणितसञ्चयोत्थः ॥२५॥
 गन्धस्य पार्श्वे गलगण्ड एकः स्याद्गण्डमाला बहुभिन्तु गण्डैः ।
 माध्याः स्मृताः पीनसपार्श्वगूलकामज्वरच्छर्दियुतास्त्वसाध्याः ॥२६॥
 येषां शिराकायशिरोविरेको धूमः पुगणस्य घृतस्य पानम् ।
 सलङ्घनं वक्त्रभवेपु चापि प्रहर्षणं स्यात् कवलप्रहय ॥२७॥
 शङ्गेरुदेशेष्वनिलादिभिः स्यात् स्वरूपधारी स्फुरणः शिराभिः ।
 प्रत्यमं हान्तांमभवस्वनर्त्तिर्मंदोभवः सिग्धतमयलय ॥२८॥
 त गोधितं खेदितमश्मकाष्टैः साङ्गुष्ठदण्डैर्विनयेदपक्वम् ।
 विपाथ्य चोद्धृत्य भिषक्सकोपं शस्त्रेण दग्धा व्रणवर्षिकित्सेत् ॥२९॥
 अदग्ध इयत् परिशोपितस्य प्रयाति भूयोऽपि शनैर्विहृदिम् ।
 तस्मादग्नेयः कुशलेः समन्ताच्छेद्यो भवेद्दीप्त्य शरीरदेशान् ॥३०॥
 त्रिपे कृते पाकधर्मेण शीर्थ्यत्ततः चतोत्थः प्रसरंदिमर्षः ।

उपद्रवं तं प्रतिवार्यतज्जः स्वैर्भेषजैः पूर्वतरैर्यथोक्तैः ॥८१॥
 ततः क्रमेणास्य यथाविधानं व्रथं व्रणञ्जस्वरया चिकित्सेत् ।
 विवर्जयेत् कुक्ष्यदराश्रितञ्च तथा गले मर्मणि संश्रितञ्च ॥८२॥
 सूलः खरद्यापि भवेद्विवर्त्नी यद्यापि बालस्यपिराश्लानाम् ।
 अन्यर्बुदानाञ्च यतोऽविशेषः प्रदेशहेत्वाकृतिदोषदूष्यैः ॥८३॥
 ततश्चिकित्सेद्भिषगर्बुदानि विधानविद् ग्रन्थिचिकित्स्वितेन ।
 ताम्ना सशूला पिङ्गकाभवेद् या सा त्वालजीनामपरिस्रुताद्याऽऽ
 शोफः कृतधर्मनखान्तरे स्यान्मांसासदूपी भृशशीघ्रपाकः ।
 ज्वरान्विता वह्णकचजा या वर्त्तिर्निरर्त्तिः कठिनायता च ॥८५॥
 विदारिका सा कफमारुताभ्यां तेषां यथादोषसुपक्रमः स्यात् ।
 विस्त्रावणं पिण्डिकयोपनाहः पक्तेषु चैव व्रणवच्चिकित्सा ॥८६॥
 विस्फोटकाः सर्वशरीरजाः स्युः स्फोटास्तु रागज्वरतर्पयुक्ताः ।
 यत्रोपवीतप्रतिमाः प्रभूताः पित्तानिलाज्जाजनिभास्तु कक्षाः ॥८७॥
 याद्यापराः स्युः पिङ्गकाः प्रकीर्णाः स्थूलाणुमध्या अपि पित्तजास्ताः
 सर्वत्र गात्रेषु मसूरमावरो मसूरिकाः पित्तकफात् प्रदिष्टाः ॥८८॥
 विसर्पशान्त्यै विहिता क्रिया या तां तामु कुष्ठेषु हितां विदध्यात्,
 व्रध्नानिलाद्यैर्द्वेषणे स्वलिङ्गैरन्वान् निरर्त्ति प्रविशेन्मुहुश्च ॥८९॥
 मूत्रेण पूर्णं मृदुमेदसा तु स्निग्धञ्च विद्यात् कठिनञ्च शोथम् ।
 विरेचनाभ्यङ्गनिरुहलेपाः पक्तेषु चैव व्रणवच्चिकित्सा ॥९०॥
 स्थानूवसेकः कफजं विपाथ्य विशोध्य सीब्यं व्रणवच्च पक्कम् ।
 क्रिम्यस्त्रिसूक्ष्मचयनव्यवायप्रवाहनान्युत्कटुकाखण्डैः ॥९१॥
 गुदस्य पार्श्वं पिङ्गका भृशार्त्तिः पक्कप्रभित्वा तु भगन्दरः स्यात् ।
 विरेचनश्लेषणपाटनञ्च विद्युद्भमार्गस्य च तैलदाहः ॥ ९२ ॥
 स्यात् चारसूत्रेण सुपाचितेन क्लिन्नस्य चास्य व्रणवच्चिकित्सा ।
 जङ्घासुपिण्डीप्रपदोपरिष्ठात् स्यात् शीपदं मांसकफासदोषात् ९३
 शिराकफप्लव विधिः समग्रस्तत्रेषुते सर्पपलेपनञ्च ।

मन्दास्तु पित्तप्रवलाः प्रदिष्टा दोषाः सुतीव्रं तनुरक्तपाकम् ॥
 कुर्वन्ति शोथं ज्वरतर्पयुक्तं विसर्पणं जालकगर्दभाख्यम् ।
 विलज्जनं रक्तविमोक्षणञ्च विरूक्षणं कायविरचनञ्च ॥ ८५ ॥
 धात्रीप्रयोगान् शिशिरान् प्रदेहान् कुर्यात् सदा जालकगर्दभं
 एवंविधांश्चाप्यपरान् निशम्य शोथप्रकाराननिलादिलिङ्गैः ॥ ८६ ॥
 गान्तिं नयेद्दीपहरैर्यथास्त्रमालेपनच्छेदनभेददाहेः ।
 प्रायोऽभिघातादनिलः सरक्तः शोथं सरागं प्रकरोति तत्र ।
 वीसर्पनुन्मासतरक्तनुञ्च कार्यं विषत्तं विषजे च कर्म ॥ ८७ ॥
 भवति चात्र । त्रिविधस्य दोषभेदात् सर्वाह्वयवगात्रभेदाच्च ।
 श्वयथोर्द्विविधस्य तथालिङ्गानि चिकित्सितस्योक्तम् ॥ ८८ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

उदरचिकित्सितम् ।

सिद्धविद्याधराकीर्णं कैलासे नन्दनोपमे ।
 तप्यमानं तपस्तीव्रं माचाद्धर्ममिव स्थितम् ॥ १ ॥
 आयुर्वेदविदां श्रेष्ठं भिषन्विद्याप्रवर्त्तकम् ।
 पुनर्वसुं जितात्मानमग्निवेशोऽब्रवीद्धचः ॥ २ ॥
 भगवन्नुदरैर्दुःखैर्दृश्यन्ते ह्यर्दिता नराः ।
 शुष्कवक्त्राः ह्यशैर्गात्रैराभातीदरकुक्षयः ॥ ३ ॥
 प्रनष्टाग्निवलाहाराः सर्वचेष्टास्त्रनीश्वराः ।
 दोनाः प्रतिक्रियाभावाज्जहतोऽसूननाशवत् ॥ ४ ॥
 तेषामायतनं संख्यां प्राग्रूपाकृतिभेषजान् ।
 यथावज्ज्ञातुमिच्छामि गुरुणा सम्यगौरितम् ॥ ५ ॥
 सर्वभूतहितायपिः शिष्येषैवं प्रचोदितः ।
 सर्वभूतहितं वाक्यं व्याहृत्तुमुपचक्रमे ॥ ६ ॥

अग्निदोषान्मनुष्याणां रोगसङ्घाः पृथग्विधाः ।
 मलप्रवृत्ता प्रवर्तन्ते विशेषेणोदराणि तु ॥७॥
 मन्देऽग्नी मलिनैर्भुङ्क्तेरपाकाद्दोषसङ्घयः ।
 प्राणाभ्यपानान् सदूष्य मार्गान् वृत्तीत्तरीत्तरान् ॥८॥
 त्वद्वांसान्तरभागस्य कुक्षिमाध्यापयन् भृशम् ।
 जनयत्युदरं तस्य हेतुं शृणु सलक्षणम् ॥९॥
 अत्युत्थलवणचारविदाह्नम्बरसाधनात् ।
 मिथ्यासंसर्जनाद्भ्रूक्षविरुद्धाश्चिभोजनात् ॥१०॥
 श्लेष्मार्थो ग्रहणीदोषकर्षणात् कर्मविभ्रमात् ।
 क्लिष्टानामप्रतीकाराद्ग्रीष्वाद्देगविधारणात् ॥११॥
 स्रोतसां दूषणादामात् संचोभादतिपूरणात् ।
 अर्थावलिशङ्कद्रोधादन्वस्फुटनभेदनात् ॥१२॥
 अतिसञ्चितदोषाणां पापं कर्म च कुर्वताम् ।
 उदराण्युपजायन्ते मन्दाग्नीनां विशेषतः ॥१३॥
 क्षुत्तृणः स्यादितिस्त्रिगुवर्षं पच्यते चिरात् ।
 भुक्तं विदाह्यते सर्वं जीर्णंजीर्णं न वेत्ति च ॥१४॥
 सहते नातिसीहित्यमीषच्छीफश्च पादयोः ।
 शम्भहलक्षयोऽल्पेऽपि व्यायामे श्वासश्च्छति ॥१५॥
 पुरीषनिचयो वृद्धिबुदावर्तकता च रुक् ।
 वस्त्रिसन्धी रुमाधानं वर्धते पाथ्यतेऽपि च ॥१६॥
 आतन्यते च कठरमपि लघुलभ्यभोजनात् ।
 राज्ञीजश्च बलीनाश्च इति लिङ्गं भविष्यताम् ॥१७॥
 रुद्धा खेदाम्बुधाहानि दोषाः स्रोतांसि सञ्चिताः ।
 प्राणापानान् हि सदूष्य जनयन्त्युदरं नृणाम् ॥१८॥
 कुक्षेराधानमाटोपः शोफः पादकरस्य च ।
 मन्दोऽग्निः, अक्षयगण्डत्व कार्श्वंश्चोदरलक्षणम् ॥१९॥

पृथग्दोषैः समस्तैश्च ग्लोहबन्धचतोदकैः ।

सम्भवन्त्युदराष्यष्ट तेषां लिङ्गं पृथक् शृणु ॥२०॥

रूचाल्पभोजनायासवेगोदावर्त्तकशर्त्तनैः ।

वायुः प्रकुपितः कुचिह्वहस्तिगुदमार्गगः ॥२१॥

हत्वान्निं कफमुद्भूय तेन रुद्धगतिस्तथा ।

आक्षिप्तोत्पुदरं जन्तोस्त्वङ्मांसान्तरमाश्रितः ॥२२॥

तस्य रूपाणि—कुक्षिपाणिपादद्वपणश्चयधूदरविपाटन
मनियती च वृद्धिज्ञासौ कुक्षिपार्श्वशूलोदावर्त्ताङ्गमर्दपर्वभेद
शुष्ककासकार्श्वदीर्बल्यारोचकाविपाका अधोगुरुत्वं वातवर्द्ध
मूत्रसङ्गः श्यावारुणत्वं नखनयनवदनत्वङ्मूत्रवर्द्धसामपि
चोदरं तनु असितराजीशिरासन्ततमाहतमाभातद्वतिशब्दव
वति । वायुशोर्द्धमर्धस्तिथ्येकं च शूलशब्दश्चरति एतद्वातोदरं
विद्यात् ॥ २३ ॥

कटुक्षलवणालुप्यतीक्ष्णान्यातः सेवनेः ।

विदाह्यधयनाजोर्णयाश्च पित्तं समाचितम् ॥२४॥

प्राणानिलकफौ रुद्धा मार्गसुन्दार्गमाश्रितम् ।

निहत्यामाशये वृद्धिं जनयत्युदरं ततः ॥२५॥

तस्य रूपाणि—दाहज्वरदृष्यामूर्च्छातीसारभ्रमाः कटुका-
स्यत्वं हरितहारिद्रत्वं नखनयनवदनत्वङ्मूत्रवर्द्धसामपि
चोदरं शीलपीतहारिद्रहरिताम्रराजीशिरावनद्धं दद्यात्
द्रूपयते धूप्यते उष्णयते स्त्रियते क्लियते शृदुस्मर्यं क्षिप्रपाकश्च
भवति एतत् पित्तोदरं विद्यात् ॥ २६ ॥

अव्यायामदिवास्त्रप्रस्नादतिस्त्रिन्धपिच्छिलैः ।

दधिदुग्धोदकानूपमांसैद्यात्युपसेवितैः ॥२७॥

कुडेन श्लेष्मणा श्रोतःस्नाहतेष्वाहतोऽनिलः ।

तमेव पीडयन् कुर्यादुदरं वहिरन्त्रगः ॥२८॥

तस्य रूपाणि—गौरवारोचकाविपाकाङ्गमर्दसुप्तिपाणि-
पादमुष्कोरुशोफोत्क्लेशनिद्राकासश्वासाः शुक्लत्वच्च नखनयन-
घदनत्वङ्मूत्रवसार्जमपि चोदरं शुक्लराजीशिरासन्तत गुरु
स्तिमितस्थिरं कठिनञ्च भवति एतत् श्लेष्मोदरं विद्यात् ॥ २८ ॥

दुर्बलाग्नेरपथ्यामविरोधिगुरुभोजनात् ।

स्त्रीदत्तैश्च रजोरोमविण्मूत्रास्थिनखादिभिः ॥ ३० ॥

विषैश्च मन्दैर्वाताद्याः क्षुपिताः सञ्चितास्त्रयः ।

शनैः कोष्ठे प्रकुर्वन्तो जनयन्तुऽदरं नृणाम् ॥ ३१ ॥

तस्य रूपाणि—सर्वेषामेव दोषाणां समस्तानि लिङ्गान्युप-
लभ्यन्ते, वर्षांश्च नखादिषु उदरमपि नानावर्णराजीशिरासन्मग्नं
भवति एतत् सन्निपातोदरं विद्यात् ॥ ३२ ॥

अशितस्वातिसंक्षोभाद्यानयानाभिचेष्टितैः ।

अतिव्यवायभाराध्वमनव्याधिकर्शनैः ॥ ३३ ॥

वामपार्श्वस्थितः श्लेष्मा च्युतः स्थानात् प्रवर्धते ।

शोणितं वा रसादिभ्यो विवृद्धं तं विवर्धयेत् ॥ ३४ ॥

इति तस्य श्लेष्मा कठिनोऽष्टोलेवादी वर्धमानः कच्छप-
संस्थान उपलभ्यते स चोपेक्षितः क्रमेण कुक्षिं जठरमग्न्यधि-
हानञ्च परिच्छिपन्नुदरमभिनिवर्त्तयति ॥ ३५ ॥

तस्य रूपाणि—दौर्बल्यारोचनाविपाकवर्चोमूत्रप्रहतसः
पिपासाङ्गमर्दच्छर्दिं नूच्छर्द्दिंसादकासश्वाससृदुज्वरानाहान्ति-
नाशकाश्चास्यवैरस्यपर्वभेदकोष्ठवातशूलान्यपि चोदरमरुणवर्णं
विवर्णं सा नीलहरितहरिद्ररान्जिमङ्गकति एवमेव शुक्लदग्नि
दक्षिणपार्श्वस्थं कुर्व्यात् तुल्यहेतुलिङ्गापधत्वात् तस्य श्लेष्मजठर
एवावरोध इत्येतद् यद्वात्श्लेष्मादीर विद्यात् ॥ ३६ ॥

पक्ष्मवातैः सहाद्येन भुक्तैर्विदायने गुदे ।

उदावर्त्तस्तथार्याभिरन्त्रसमूर्च्छनेन वा ॥ ३७ ॥

अपानो मार्गसरोधाद्वात्स्निं कुपितोऽनिलः ।

वर्चःपित्तकफान् रुद्धा जनयत्युदरं ततः ॥ ३८ ॥

तस्य रूपाणि—दृष्ट्यादाहन्वरमुखतालुशीपोरुसादकासश्चा
सदीर्घस्फारीचकाविपाकवर्चोमूत्रसङ्गाध्मानच्छर्दिचवधुशिरोह
त्राभिगुदशूलान्यपि चोदरं मूढवातं स्थिरमरुणं नीलराजि
शिरावनङ्गमराजिकं वा प्रायो नाभ्युपरि गोपुच्छवदभिनिवर्त्तत
इत्येतद्द्वगुदोदरं विद्यात् ॥ ३९ ॥

शर्करादृणकाष्ठास्थिकण्टकैरन्नसंयुतैः ।

भिव्येतान्वं यदा भुक्तैर्जृम्भयत्यग्नेन वा ॥ ४० ॥

इयात् पाकरसस्तेभ्यश्छिद्रेभ्यः प्रस्रवद् वह्निः ।

पूरयन् गुदमन्वच्च जनयत्युदरं ततः ॥ ४१ ॥

इति तदधो नाभ्याः प्रायोऽभिनिवर्त्तमानमुदकोदरस्य च
यथावलच्च दोषाणां रूपाणि दर्शयत्यपि चातुरः स लोहित-
नीलपीतपिच्छिलकुण्ठपगन्धामवर्च उयवेद्यते ह्रिकाश्वासकास-
दृष्ट्याप्रमेहारोचकाविपाकदीर्घस्फपरीतश्च भवति एतच्छिद्रोदरं
विद्यात् ॥ ४२ ॥

स्नेहपीतस्य मन्दाग्नेः क्षीणस्यातिक्रमस्य वा ।

अत्यम्बुपानान्नष्टेऽग्नौ सारुतः क्षोत्रि संस्थितः ॥ ४३ ॥

स्रोतःसु रुद्धमार्गेषु कफघोदकमूर्च्छितः ।

वर्धयेतां तदेवास्तु स्वस्थानादुदरायतौ ॥ ४४ ॥

तस्य रूपाणि । अनन्नकाङ्क्षापिपासागुदघ्रावशूलश्वासकाम-
दीर्घव्यान्यपि चोदरं नानावर्णराजिशिरासन्ततमुदकपूर्ववृत्ति-
घोभसंस्पर्शं भवति एतदुदकोदरं विद्यात् ॥ ४५ ॥

तत्र अचिरोत्पन्नमनुपद्रवमनुदकमप्राप्तमुदरं त्वरमाणश्चि-
कित्सेदुपेक्षितामां घोषां दोषाः स्वस्थानादपाहृत्ता अपरिपाका-
दद्रवीभूताः सन्धीम् स्रोतांसि घोषहृदयन्ति स्येदय वाङ्मेषु

स्रोतःसु प्रतिहतगतिस्त्रिर्यगवतिष्ठमानस्तदेवीदकमाप्याय-
यति ॥ ४६ ॥

तत्र पिच्छीत्पत्तौ मण्डलमुदरं गुरुस्तिमितमाकीर्णित-
मशब्दं मृदुस्पर्शमपगतराजीकमाक्रान्तं नाभ्यां सर्पतीति ।
ततोऽनन्तरं उदकप्रादुर्भावः ।—तस्य रूपाणि कुक्षेरतिमाव-
ह्विः शिरान्तर्दानगमनमुदकपूर्णदृष्टिसंचोभस्पर्शत्विच्च ॥ ४७ ॥

तदातुरमुपद्रवाः स्पृशन्ति ह्यर्द्यतीसारतमकट्याश्लास-
कासहिक्कादीर्वल्यपांर्खशूलारुचिस्वरभेदमूत्रसङ्गादयस्तथाविध-
मचिकित्स्व्यं विद्यादिति ॥ ४८ ॥

भवति चात्र ।

वातात् पिप्तात् कफात् श्लेष्मः सन्निपातात् तथोदकात् ।

परस्परं कृच्छ्रतरमुदरं भिषगादिश्रेत् ॥ ४९ ॥

पक्षाद्बहुगुदन्तूडे सर्वं वातोदकं यथा ।

प्रायो भवत्यभावाय च्छिद्रान्त्रक्षीदरं नृषाम् ॥ ५० ॥

शूनाच्च कुटिलोपस्थमपक्लिन्नतनुत्वचम् ।

बलशोणितमांसाग्निपरिचीणञ्च संत्यजेत् ॥ ५१ ॥

श्वयधुः सर्वमर्मात्यः श्वासो हिक्कारुचिः सट्टः ।

मूर्च्छाच्छर्द्यतिसारश्च निहन्त्युदरिर्ब नरम् ॥ ५२ ॥

जम्बनैवोदरं सर्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतम् ।

वलिनस्तदजाताम्बु यत्नसाध्यं नबोत्थितम् ॥ ५३ ॥

अजातजललक्षणमाह ।

अशोथमरूपाभासं सशब्दं नातिभारिकम् ।

सटा गुडगुडायन्तं शिराजालगवाचितम् ॥ ५४ ॥

नाभिं विष्टभ्य पायी तु वेमं कृत्वा प्रवश्यति ।

हृन्नाभिवद्दृष्कटोगुदप्रत्येकशूलिनः ॥ ५५ ॥

कर्कशं रुजतो वातं नातिमन्दे च पावके ।

भूत्रेऽल्पे संहतविषि लालया विरसे मुखे ॥५६॥
 अजातोदकमित्येतैर्लिङ्गैर्विज्ञाय तत्त्वतः ।
 उपक्रामेत् भिषग्दोषवलकालविशेषवित् ॥५७॥
 वातोदरे बलवतः पूर्वं स्नेहेरुपाचरेत् ।
 स्निग्धाय स्नेदिताङ्गाय दद्यात् स्नेहविरचनम् ॥५८॥
 हृते दोषे परिन्धानं वैष्टयेद्वाससोदरम् ।
 तथास्थानवकाशत्वाद्वायुर्नाश्नापयेत् पुनः ॥५९॥
 दोषातिमात्रोपचयात् स्रोतसां सन्निरीधनात् ।
 मन्मवन्त्युदराख्येवमतो नित्यं विशोधयेत् ॥६०॥
 शङ्ख सद्यश्च च चीरं वलार्थं पाययेत् तु तम् ।
 प्रागुत्कृष्टे शान्निवर्त्यञ्च वले लब्धे क्रमात् पयः ॥६१॥
 यूपै रसैर्वा मन्दान्नलवणैः रोधितानलम् ।
 सोदावर्त्तं पुनः स्निग्धं सिन्धुमास्यापयेन्नरम् ॥६२॥
 स्फुरणाक्षेपसन्ध्यस्त्रिपार्श्वपृष्ठत्रिकार्त्तिषु ।
 दीप्ताग्निं बद्धविड्वातं रुक्षमप्यनुवासयेत् ॥६३॥
 तीक्ष्णाधीभागयुक्तः स्यान्निरुहो दाशमूलिकः ।
 वातघ्नान्मृतेरण्डतिलतेलानुवासनः ॥६४॥
 अविरेच्यन्तु य विद्याहुर्वलं स्यधिरं शिशुम् ।
 सुकुमारं प्रकृत्वाल्पदोषं वातोत्पणानिलम् ॥६५॥
 त भिषक् शमनैः सर्पिर्यूपमांसरसोदनैः ।
 यस्यभ्यङ्गानुवासेद्य चीरैद्योपाचरेद्बुधः ॥ ६६ ॥
 पित्तोदरे तु वलिनं पूर्वमेव विरेचयेत् ।
 दृवेनखनुवास्यादो शोधयेत् चीरवस्तिना ॥६७॥
 सजातबलकायाम्निं पुनः स्निग्धं विरेचयेत् ।
 पयसा सर्पिहृत्कल्केनोख्यकृतेन वा ॥ ६८ ॥
 सातनात्रायमाणाभ्या शृतेनारग्वधेन वा ।

सकृष्टे वा समूत्रेण सवाते तिक्तसर्पिषा ॥६८॥
 पुनः चीरप्रयोमञ्च वस्तिकर्म विरेचनम् ।
 क्रमेण ध्रुवमातिष्ठन् युक्तः पित्तोदरं जयेत् ॥७०॥
 खिम्बं खिन्नं विशब्दन्तु कफोदरिण्यमातुरम् ।
 ससर्जयेत् कटुचारयुक्तैरत्रैः कफापहैः ॥७१॥
 गोसुत्रारिष्टपानैश्च चूर्णीयस्ततिभिस्तथा ।
 सचारैस्त्रैलपानैश्च शमयेत् तु कफोदरम् ॥७२॥
 सन्निपातोदरे सर्वा यथोक्ताः कारयेत् क्रियाः ।
 सोपद्रवन्तु मिर्हन्तं प्रत्याख्येयं विजानता ॥७३॥
 उदावर्त्तरुगानाद्देर्दाहमोहद्वपाज्वरैः ।
 गौरवारुचिकाठिन्यैथानिलादीन् यथाक्रमम् ॥७४॥
 लिङ्गैः श्लेहोदरान् दृष्ट्वा रक्तं वापि खलक्षयैः ।
 चिकित्सां संप्रकुर्वीत यथादीर्घं यथाबलम् ॥७५॥
 खेहं खेदं विरेकञ्च निरूहमनुवासनम् ।
 समोश्च कारयेद्दाहौ वामे वा व्यधयेच्छिराम् ॥७६॥
 षट्पलं वा पिबेत् सर्पिः पिप्पलीर्वा प्रयोजयेत् ।
 सगुडामभयां वपि चारारिष्टगणांस्तथा ॥७७॥
 पिप्पली नागरं दन्ती चित्रकं द्विगुणाभयम् ।
 विडङ्गांगयुतं चूर्णमेतदुष्णाम्बुना पिबेत् ॥७८॥
 विडङ्गं चित्रकं शृङ्गीं सष्टतां सेन्धवं वचाम् ।
 दग्धा कपाले पयसा गुल्मश्लेष्मापहं भवेत् ॥७९॥
 रोहोतकलतानान्तु काण्डकाः साभया जले ।
 मूत्रे वा श्रुतमेतच्च सप्तरात्रस्थितं पिबेत् ॥८०॥
 कामला गुल्ममेहार्शः श्लेहसर्वोदरक्रिमीन् ।
 तद्वन्याज्जाङ्गलरसैर्जर्णे स्वाद्यात्र भोजनम् ॥८१॥
 रोहोतकत्वचः कृत्वा पलानां पञ्चविंशतिम् ।

कोलहिमस्यसंयुक्तं कपायमुपश्लेषवेत् ॥ ८२ ॥
 पालिकैः पञ्चकोलैस्तु तैः सर्वैश्चापि तुल्यया ।
 रोहीतकत्वचा पिष्टेः घृतप्रस्वं विपाचयेत् ॥ ८३ ॥
 म्लिहातीक्ष्णं शमयत्येतदाशु प्रयोजितम् ।
 तथा गुल्मीदरश्वासक्रिमिपाण्डुत्वकामलाः ॥ ८४ ॥
 अग्निकर्म च क्षुर्यात् भिषग्नातक्रफोख्ये ।
 पैत्तिके जीवनीयानि सर्पीषि क्षीरवस्तयः ॥ ८५ ॥
 रत्नावसेकः संशुद्धिः क्षीरपानञ्च शस्यते ।
 यूपैर्मांसरसैश्चापि दीपनीयसमायुतैः ॥ ८६ ॥
 लघून्यंश्चानि संखण्ड्य भजेत् म्लीहोदरी नरः ।
 स्वित्नाय वदोदरिणे भूततीक्ष्णोपधान्वितम् ॥ ८७ ॥
 सतैललवणं दद्यान्निरुहं सानुवासनम् ।
 परिसंसीनि चाग्निानि तीक्ष्णैश्चैव विरेचनम् ॥ ८८ ॥
 उदावर्त्तहरं कर्म कार्यं वातघ्नमेव च ।
 छिद्रोदरमृते खेदात् श्लेष्मोदरवदाचरेत् ॥ ८९ ॥
 जातं जातं जलं स्याद्यमेवं तत् पातयेद्भिषक् ।
 तृष्णाकासञ्चरार्त्तन्तु क्षीणमांसाग्निभोजनम् ॥ ९० ॥
 वर्जयेच्छासिनं तद्वच्छूलिनं दुर्बलेन्द्रियम् ।
 अपां दोमे शफस्यादौ विदध्यादुदकीदरे ॥ ९१ ॥
 मूत्रयुक्तानि तीक्ष्णानि विविधचारवन्ति च ।
 दोपनीयैः कफघ्नैश्च तमाहारैरुपाचरेत् ॥ ९२ ॥
 द्रवैश्चोदकादिभ्यो नियच्छेदनुपूर्वगः ।
 सर्वकोमेद रं प्रायो दोपसद्घातजं मतम् ॥ ९३ ॥
 तस्मात् त्रिदोषगमनीं क्रियां सर्वेषु कारयेत् ।
 दोषैः कुचौ हि केषूणं पश्चिर्मन्त्रैश्च शस्यति ॥ ९४ ॥

रक्तशालीन् यवान् सुद्धान् जाङ्गलांश्च मृगद्विजान् ॥ ८५ ॥

पयोमूत्रासवारिष्टान् मधु मीधूंस्तथा सुराम् ।

यवागूमोदनं वापि यूषैरद्याद्रसेरपि ॥ ८६ ॥

मन्दान्मृच्छेहकटुभिर्यच्च मूलोपसाधितैः ।

श्लेष्मकानूपजं मासं शार्कं पिष्टकृतं तिलान् ॥ ८७ ॥

व्यायामाध्वदिवास्त्रं यानयानश्च वर्जयेत् ।

तथोष्णलवणाम्भानि विदाहीनि गुरुणि च ॥ ८८ ॥

नाद्यादन्नानि जठरी तोयपानश्च वर्जयेत् ।

नातिसान्द्रं मतं पाने स्वादु तक्रमपेलवम् ॥ ८९ ॥

द्वूपणञ्चारलवणैर्युक्तन्तु निचयोदरी ।

वातोदरी पिवेत् तक्रं पिप्पलीलवणान्वितम् ॥ ९० ॥

शर्करामधुकोपेतं स्वादु पित्तोदरी पिवेत् ।

यमानीसैन्धवाजालीव्योपयुक्तं कफोदरी ॥ ९१ ॥

पिवेन्मधुयुत तक्रं व्यक्तान्द्रं नातिपेलवम् ।

मधुतैलवचाशुष्ठीशताङ्गाकुष्ठसैन्धवैः ॥ ९२ ॥

युक्तं ग्रीहोदरी जातं सव्योपन्तूदकोदरी ।

वहोदरी तु ह्रुपायमान्यजालीसैन्धवैः ॥ ९३ ॥

पिवेच्छिद्रोदरी तक्रं पिप्पलीचीद्रसंयुतम् ।

गौरवारोचकार्त्तानां समन्दान्यतिसारिषाम् ॥ ९४ ॥

तक्रं वातकफार्त्तानामसृतत्वाय कल्पते ।

शोफानाहार्त्तिद्वेष्णूच्छ्रापोद्धिते कारभं पयः ॥ ९५ ॥

सुद्धानां घामदेहानां गन्धं छागं समाहिषम् ।

देवदारुपलाशार्कहस्तिपिप्पलिशिमुकैः ॥ ९६ ॥

साध्वगन्धैः सगोमूत्रैः प्रदिद्यादुदरं समैः ।

द्वयिकालीं वचां कृष्टं पञ्चमूलां पुनर्नवाम् ॥ ९७ ॥

भृतीकां नागरं धान्यं जस्त्रे पञ्चायसंघयेत् ।

पलाशं कतृषं रास्त्रा तद्दद पक्तावसेचयेत् ॥ १०८ ॥

मूत्राश्वष्टावुदरिणां सेके यानि च योजयेत् ।

रूक्षाणां बहुवातानां तथा संशोधनार्थिनाम् ॥ १०९ ॥

दीपनीयानि सर्पिं'पि जठरघ्नानि वक्ष्यते ।

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ॥ ११० ॥

सच्चारैरर्षपलिकैर्दिप्रस्यं सर्पिपः पचेत् ।

कल्कैर्दिपञ्चमूलस्य तुलार्बस्य रसेन च ॥ १११ ॥

दधिमण्डातकोपेतं तत् सर्पिर्जठरापहम् ।

श्वययुं वातविष्टम् गुल्मार्गांसि च नाशयेत् ॥ ११२ ॥

इति पञ्चकोनघृतम् ।

नागरविफलाप्रस्यं घृततैलात् तथादकम् ।

मम्लुनः साधयित्वैतत् पियेत् सर्वोदरापहम् ।

कफमारुतसम्भूते गुल्मे चैतत् प्रशस्यते ॥ ११३ ॥

इति नागरघृतम् ।

चतुर्गुणे खले मूत्रे द्विगुणे चित्रकात्पले ।

कल्के सिद्धं घृतप्रस्यं सच्चारं जठरी पियेत् ॥ ११४ ॥

इति चित्रकघृतम् ।

यवकोनकुमृत्यानां पञ्चमूलरसेन च ।

सुरामौवोरकाभ्याश्च सिद्धं पापि पियेद्घृतम् ॥ ११५ ॥

इति यवाद्यघृतम् ॥

एभिः सिन्धवाय संजाते खले गान्धे च भावते ।

सन्ध्रे दीपागचे दद्यात् कम्पद्वष्टं विरचनम् ॥ ११६ ॥

पटोन्मूलरजनीविङ्गद्विफलात्रयम् ।

कार्पिस्वको नीलिनी च विहता खेति चूर्णयेत् ॥ ११७ ॥

पडाद्यान् कार्पिकानन्दांघ्रीच द्विविचतुर्गुणान् ।

कृत्वा चूर्णमतो मुदिं गणां मूत्रेषु वा पियेत् ॥ ११८ ॥

विरिक्तो मृदु सुञ्चीत भोजनं जाङ्गलै रसैः ।

मण्डपेयाञ्च पीत्वा वा सव्योषं षड्रहं पयः ॥ ११८ ॥

मृतं पिबेत् ततश्चूर्णं पिबेदेवं पुनःपुनः ।

इन्ति सर्वोदराश्वेतचूर्णं जातोदकान्यपि ।

कामलां पाण्डुरोगञ्च खययुच्चापकर्षति ॥ १२० ॥

इति पटोलाख्यं चूर्णम् ॥

गवाक्षी, शङ्खिनीं दन्तीं तिल्वकस्य त्वचं वचाम् ।

पिबेद्वाचाश्वुगोमूलकोलकर्कन्धुशीधुभिः ॥ १२१ ॥

यमानी ह्वुषा धान्यं त्रिफला चीपकुचिका ।

कारवी पिप्पलीमूलमजगन्धा शटी वचा ॥ १२२ ॥

शताह्ना जीरकं व्योषं स्वर्णचोरी सचित्रका ।

द्वौ चारी यौष्करं मूलं कुठं लवणपञ्चकम् ॥ १२३ ॥

विडङ्गस्य समांशानि दन्त्या भागास्त्रयस्तथा ।

विडङ्गिश्चालयोर्द्वौ द्वौ श्यातला स्याच्चतुर्गुणा ॥ १२४ ॥

एतद्वारायणं नाम चूर्णं रोगमणायहम् ।

नैतत् प्राप्यातिवर्त्तन्ते रोगा विष्णुभिवासुराः ॥ १२५ ॥

तक्रेषोदरिभिः पेयं गुल्मिभिर्वदराश्वुना ।

आनङ्गवाते सुरया वातरोगे प्रसन्नया ॥ १२६ ॥

दधिमण्डेन विदसङ्गे दाडिमाश्वुभिरर्यसैः ।

परिकर्त्तं सङ्घान्धमुष्णाश्वुभिरजीर्णके ॥ १२७ ॥

भगन्दरे पाण्डुरोगे श्वासे क्वासे गलत्रये ।

इद्रोमे ग्रहणीदोषे कुठे मन्देनले च्वरे ॥ १२८ ॥

दंष्ट्राविषे मूलविषे सगरे क्वविमे पिपे ।

यथाहं खिन्धकोष्ठेन पेयमेतद्विरेचनम् ॥ १२९ ॥

इति नारायणचूर्णम् ।

ह्युषा काचना घीरी त्रिकृत्ता कटुरोहिणी ।

नीलिनी त्रायभाषा च शतला त्रिवृता वचा ॥१३०॥

सैन्धवं कालत्रवणं पिप्पली चेति चूर्णयेत् ।

दाडिमत्रिफलामांसरसमूत्रसुखीदकैः ॥१३१॥

पेयोऽयं सर्वगुल्मेषु झीङ्गि सर्वांदरेषु च ।

कुष्ठे श्वित्ने सरुजके सवाते विपमग्निषु ॥ १३२ ॥

शोधार्थः पाण्डुरोगेषु कामलासु हलीमडे ।

वातं पित्तं कफश्चाग्न्य विरेकात् संप्रसाधयेत् ॥ १३३ ॥

इति ह्रवुपाद्यं चूर्णम् ।

नीलिनी निजुलं व्योषं द्वी चारो लवणानि च ।

वित्रकञ्च पिबेच्चूर्णं सर्पिपोदरगुल्मनुत् ॥ १३४ ॥

इति निलीन्याद्य चूर्णम् ।

घोरद्रीणं सुधाघोरप्रस्थादंसहितं दधि ।

जातं विमथ्य तद्युक्त्या त्रिवृत्सिद्धं पिबेद् घृतम् ॥१३५॥

तथा सिद्धं घृतप्रस्थ पयस्त्रष्टगुणे पिबेत् ।

सुक्घोरपलकल्केन त्रिवृता पट्पलेन च ।

गुल्मानां गरदोषाणामुदराणाञ्च शान्तये ॥ १३६ ॥

इति सुहीघोरघृतम् ।

दधिमण्डादके सिद्धात् सुक्घोरपलकस्कितात् ।

घृतप्रस्थात् पिबेन्नात्रां तद्वज्जठरशान्तये ॥ १३७ ॥

एवाद्यानुपिबेत् पेया पयो वा स्वादु वा रसम् ।

घृते जीर्णं विरिक्तान्तु कीणनागरकैः शृतम् ॥१३८॥

शुण्ठगः पिबेत् ततः पेयां यूषं कौलत्यकं ततः ।

पिबेद्भ्रूवस्त्रागहन्वेवं पयो वा प्रतिभोजितः ॥१३९॥

पुनःपुनः पिबेत् सर्पिरानुपूर्व्या तथैव च ।

घृतान्घृतानि सिद्धानि विदध्यात् कुशलो भियक् ॥१४०॥

गुल्मानां गरदोषाणामुदराणाञ्च शान्तये ।

पीलुकल्कोपसिद्धं वा घृतमानाहभेदनम् ॥ १४१ ॥
 गुल्मघ्ननीसिनोसर्पिःखेहं वा मित्रकं पिबेत् ।
 क्रमाविद्धं तदोषाणां जाङ्गलप्रतिभोजिनाम् ॥ १४२ ॥
 दोषशेषनिवृत्त्यर्थं योगान् वक्षाम्यतः परम् ।
 चित्रकामरदारुभ्यां कल्कं चीरेण ना पिबेत् ॥ १४३ ॥
 मांसयुक्तं तथा हस्तिपिप्पली विश्वभेषजम् ।
 विडङ्गं चित्रकं दन्ती चव्यं व्योषश्च तैः समैः ॥ १४४ ॥
 कल्कैः कोलसमैः पीत्वा प्रवृद्धमुदरं जयेत् ।
 पिबेत् कपायं त्रिफलादन्तीरोहीतकैः शृतम् ॥ १४५ ॥
 व्योषधारयुतं जीर्णं रसैरध्यात् सजाङ्गलैः ।
 मांसं वा भोजनं भोज्यं सुधाचीरघृतान्वितम् ॥ १४६ ॥
 चीरानुपानं गोमूत्रेणाभयां वा प्रयोजयेत् ।
 सप्तह्रं माहिषं भ्रूवं चीरघानवभुक् पिबेत् ॥ १४७ ॥
 मासमौष्ट्रं पयश्चागं त्रीन् मासान् व्योषसंयुतम् ।
 हरीतकीसहस्रं वा घीराशी वा शिलाजतु ॥ १४८ ॥
 शिलाजतुविधानेन गुग्गुलुं वा प्रयोजयेत् ।
 शृङ्गेरिवार्द्रकरसः पाने चीरसमो मतः ॥ १४९ ॥
 तैलं रसेन तेनैव सिद्धं दशगुणेन वा ।
 दन्तीद्रवन्तीफलजं तैलं दूष्योदरे हितम् ॥ १५० ॥
 शूलानाहविवभेषु यत्तुयूपरसादिभिः ।
 सरलामरत्रिभूणां बीजेभ्यो भूलकस्य च ॥ १५१ ॥
 तैलान्यभ्यङ्गपानार्थं शूलघ्नान्यनिलोदरे ।
 श्लैमित्वाक्चिद्धत्तासेष्वत्याग्निर्मद्यपस्तथा ॥ १५२ ॥
 परिष्टान् वा पिबेत् धारान् कफस्थानस्थिरोदरः ।
 पिप्पलीं तिल्वकं द्विद्गु नागरं हस्तिपिप्पलीम् ॥ १५३ ॥
 भक्ष्मातकं गियुफलं त्रिफलां कटुरोहिणीम् ।

देवदारु हरिद्रे द्वे सरलातिविपे वचाम् ॥१५४॥
 कुष्ठं मुस्तं तथा पञ्च लवणानि प्रकल्प्य च ।
 दधिसर्पिर्वसातैलमज्जगुक्तानि दाहयेत् ॥१५५॥
 अन्नादूर्ध्वमतः क्षारात् विडालकपदं पिबेत् ।
 मदिरादधिमण्डोष्णजलारिष्टसुरासवैः ॥१५६॥
 हृद्रोगं शयथुं गुल्मं प्लीहाशोथजठराणि च ।
 विसृचिकामुदावर्तं वाताहीलाञ्च नाशयेत् ॥१५७॥
 चारुञ्जाजकरीपाषाणं सुतं मूत्रैर्विपाचयेत् ।
 कार्पिकं पिप्पलीमूलं पञ्चैव लवणानि च ॥१५८॥
 पिप्पलीं चित्रकं शण्ठीं त्रिफलां त्रिवृतां वचाम् ।
 द्वौ क्षारौ शातलां दन्तीं स्वर्णचीरीं विपाषिकाम् ॥१५९॥
 कोलप्रमाणां वटिकां पिबेत् सौवीरसंयुताम् ।
 शयथावविपाके च प्रवृत्ते चोदकोदरे ॥ १६० ॥
 भावितानां गवां मूत्रे पट्टिकानान्तु तण्डुलैः ।
 पवागूं पयसा सिद्धां प्रकामं भोजयेत्परम् ॥१६१॥
 पित्रेदिहुरसश्चानु जठराणां निवृत्तये ।
 स्वं स्वं स्थानं व्रजन्त्येषां तथा पित्तकफानिलाः ॥१६२॥
 शङ्खिनीसुकृत्रिवृद्धन्तीचिरियिज्ञादिपञ्चवैः ।
 गाकं गाढपुरीषाय प्राग्भक्तं दापयेद्विषकम् ॥१६३॥
 ततोऽध्वे शिथिलीभूतवचोदोषाय शास्त्रवित् ।
 दद्याच्चूत्रयुतं घोरं क्षोपगोपहृरं यिवम् ॥१६४॥
 पात्रैर्गूलमुपस्तम्भं हृद्ग्रहस्थापि मारुतम् ।
 जनयेद् यस्य तैलं स विर्यक्षारेण ना पिबेत् ॥१६५॥
 तत्राग्निसन्ध्यश्लोकाकपलाशमिच्छनान्तजैः ।
 वन्नाकदम्बपामार्गक्षारैः पत्येक्यः सुतैः ॥१६६॥
 तैलं पक्त्वा भिषग दद्यादुदरार्णां प्रमान्तये ।

निवर्त्तते चोदरिणां हृद्यग्रहयानिलोद्भवः ॥१६७॥ ,
कफे वातेन पित्तेन ताभ्यां वाप्यावृतेऽनिले ।
बलिनः स्त्रीपथयुतं तैलमैरण्डजं हितम् ॥१६८॥
सुविशितो नरो यस्तु पुनराधमतीह तम् ।
शुद्धिर्गैरम्नलवणैर्निरूहैः समुपाचरेत् ॥१६९॥
सीपस्तम्भीऽपि वा वायुराध्यापयति यं नरम् ।
तीक्ष्णैः सञ्चारगोमूत्रैर्वस्त्रिभिस्तमुपाचरेत् ॥१७०॥
क्रियातीते त्रिदोषे च जठरे चाप्रशाम्यति ।
ज्वातीन् समुहृदो दासन् ब्राह्मणान् नृपतीन् गुरुन् ॥१७१॥
अनुज्ञाप्य भिषक् कर्म विदध्यात् संशयं ब्रुवन् ।
अक्रियायां भ्रुवो नृत्युः क्रियायां संशयो भवेत् ॥१७२॥
एवमाख्याय तस्येदमनुज्ञातः प्रयोजयेत् ।
पानभोजनसंयुक्तं विषमसौ प्रदापयेत् ॥ १७३ ॥
यस्मिन् वा कुपितः सर्पां विसृजेच्च फले विषम् ।
तेनास्य दोषसद्भातः स्थिरो लीनो विमार्गगः ॥१७४॥
विषेणाशु प्रमाथित्वादाशु भिन्नः प्रवर्त्तते ।
विषेण हृतदोषं तं गीताम्बुपरिषेचितम् ॥१७५॥
पाययेत् भिषग्दग्धं यवागूं वा यथावलम् ।
त्रिवृत्तण्डुलपर्वण्यं शाकं सयववास्तुकम् ॥१७६॥
भक्षयेत् कालशाकं वा सरसोदकसाधितम् ।
निरम्नलवणस्त्रैश्च स्त्रिणास्त्रिदन्ननवभुक् ॥ १७७ ॥
भासमेकं ततयेव तपितः सरसं पिबेत् ।
एवं विनिर्द्धते दोषे शाकैर्मासात् परं ततः ॥१७८॥
दुर्वेलाय प्रयुञ्जीत प्राणमृत् कार्म पयः ।
एदन्तु गन्धहृत्तृणां कर्म स्याद् दृढकर्मणाम् ॥१७९॥
वामं कुचिं नापयित्वा नाभ्यधयतुरङ्गुलम् ।

मात्रायुक्तेन शस्त्रेण पाटयेन्मतिमान् भिषक् ॥१८०॥
 विपाद्याम्बं ततः पद्यादीक्ष्य बद्धचतान्मयोः ।
 सर्पिंपाम्यज्य केशादीनवसृज्य विमोक्षयेत् ॥१८१॥
 मूर्च्छनात् यच्च समूढमन्त्रं तच्च विमोक्षयेत् ।
 छिद्राण्यन्त्रस्य तु स्यूलेदेशयित्वा पिपीलिकैः ॥१८२॥
 बहुयः संगृहीतानि ज्ञात्वा छित्त्वा पिपीलिकान् ।
 प्रतियोगैः प्रवेश्यान्त्रं प्रयेः सीव्येद्व्रणं ततः ॥ १८३ ॥
 तथा जातोदकं सर्वमुदरं व्यधयेद्भिषक् ।
 वामपार्श्वं त्वधो नाभेर्नाडीं दत्त्वा च गालयेत् ॥ १८४ ॥
 निःस्राव्य च धिग्ज्यैतद्वेष्टयेद्वासमोदरम् ।
 तथा वस्त्रविरकाद्यैर्ग्रीनं सर्पञ्च वेष्टयेत् ॥ १८५ ॥
 निःसृते लक्षितः पेयामघेहलयणां पिबेत् ।
 षतः परञ्च पण्मासान् क्षीरवृत्तिर्भवेत्परः ॥ १८६ ॥
 त्रीन् मासान् पयसा पेयां पिबेत् त्रींश्यापि भोजयेत् ।
 ग्नामाकं कीरदूधं वा क्षीरेण लघुभोजनः ॥ १८७ ॥
 नरः संपत्सरेष्वैवं जयेत् प्राप्तं जलोदरम् ।
 प्रयोगाणाञ्च सर्वंपामनुर्क्षीरं प्रयोजयेत् ॥ १८८ ॥
 दोषानुबन्धरक्षार्थं बन्धस्यैव्यार्थमेव च ।
 प्रयोगापचिताङ्गानां हितं शुद्धरिषां पयः ।
 सर्वधातुघयात्तानां देवानामगृतं यथा ॥ १८९ ॥
 तत्र श्लोकी ।
 हेतुं माषूपमष्टानां चिह्नं व्यामममामतः ।
 उपद्रवान् गरीयस्त्वं माध्वामाध्वत्वमेव च ॥ १९० ॥
 जात्राजातामुत्तिहानिं चिकित्साश्लोकादानृषिः ।
 ममासव्यामनिदं गेरुदराणां चिकित्सितम् ॥ १९१ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

ग्रहणीचिकित्सितम् ।

आयुर्वर्णो बलं स्वास्थ्यमुक्त्वाहोपचयौ प्रभा ।

ओजस्तेजोऽग्नयः प्राणायोक्ता देहाग्निहेतुकाः ॥ १ ॥

शान्तेऽग्नी म्रियते युक्ते चिरं जीवत्यनामयः ।

रोगी स्याद्विह्वले मूलमग्निस्तस्मान्निरुच्यते ॥ २ ॥

यदन्न देहधात्वोजोबलवर्णादिपोषकम् ।

तवाग्निहेतुराहारान्न ह्यपक्वाद्द्रसादयः ॥ ३ ॥

अन्नमादानकर्मा तु प्राणः कोष्ठं प्रकर्षति ।

तद्भ्रूभिर्नसद्घातं स्नेहेन मृदुतां गतम् ॥ ४ ॥

समानेनावधूतोऽग्निरुदर्यः पवनेन तु ।

काले भुक्तं समं सम्यक् पचत्यायुर्विह्वये ॥ ५ ॥

एवं रसमलायान्नमाशयस्थमधःस्थितः ।

पचत्यग्निर्यथा स्वात्यासोदनायाम्बु तण्डुलम् ॥ ६ ॥

अन्नस्य भुक्तमावस्य पङ्कसस्य प्रपाकतः ।

मधुरात् प्राक् कफोद्भावात् फेनभूत उदीर्यते ॥ ७ ॥

परन्तु पच्यमानस्य विदग्धस्यान्नभावतः ।

आशयाच्चरवमानस्य पित्तमच्छसुदीर्यते ॥ ८ ॥

पक्वाशयन्तु प्राप्तस्य शोष्यमाणस्य वङ्किना ।

परिपिण्डितपक्वस्य वायुः स्यात् कटुभावतः ॥ ९ ॥

अन्नमिष्टं ह्युपकृतमिष्टैर्गन्धादिभिः पृथक् ।

देहे प्रीणाति गन्धादीन् घ्राणादीनिन्द्रियाणि च ॥ १० ॥

भीमाप्याम्नेववायव्याः पञ्चोष्णायः सनाभसाः ।

पञ्चाहारगुणान् स्नान् स्नान् पार्थिवादीन् पचन्ति हि ॥ ११ ॥

यथासं स्वप्नं पुष्यन्ति देहद्रव्यगुणाः पृथक् ।

पार्थिवाः पार्थिवानिव शेषाः शेषांश्च छत्स्रयः ॥ १२ ॥
 सप्तभिर्देहधातारो द्विविधाय पुनःपुनः ।
 यथास्वप्नग्निभिः पाकं यान्ति किट्टप्रसादवत् ॥ १३ ॥
 रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदस्ततोऽस्थि च ।
 अस्थौ मज्जा ततः शुक्रं शुक्राद्बर्भः प्रजायते ॥ १४ ॥
 रसात् स्तन्यं ततो रक्तमसृजः कण्डूराः शिराः ।
 मांसादसात्वचः पट् च मेदसः स्यायुसम्भवः ॥ १५ ॥
 द्रव्युक्तवन्तमाचार्यं शिष्यस्त्रिदमचोदयत् ।
 रसाद्रक्तं विसृज्यात् कथं देहेऽभिजायते ॥ १६ ॥
 रसस्य च न रङ्गीऽस्ति स कथं याति रक्तताम् ।
 रसाद्रक्तात् स्थिरं मांसं कथं तज्जायते नृणाम् ॥ १७ ॥
 रसाद्रक्तात् तथा मांसाग्नेदसः खेतता कथम् ।
 श्लक्ष्णाभ्यां मांसमेदीभ्यां खरत्वं कथमस्थिषु ॥ १८ ॥
 खरेष्वस्थिषु मज्जा च केन सिग्धो सृदुस्तथा ।
 मज्जश्च परिणामेन यदि शुक्रं प्रवर्तते ॥ १९ ॥
 सर्वदेहगतं शुक्रं प्रयदन्ति मनीषिणः ।
 अत्रापि मध्ये मज्जश्च शुक्रं भवति देहिनाम् ॥ २० ॥
 किट्टं न दृश्यतेऽस्याच्च तन्निःसरति वा कथम् ।
 एवमुक्तस्तु शिष्येण गुरुः प्राहेदमुत्तरम् ॥ २१ ॥
 लेजोरसानां सर्वेषां मनुजानां षडुच्यते ।
 पित्तोष्णः स रागी रसो रक्तत्वसृच्छति ॥ २२ ॥
 वायुग्नितेजसा रक्तमुष्णा चाभिसंयुतम् ।
 स्खरतां प्राप्य शीलाच्च मेदो देहेऽभिजायते ॥ २३ ॥
 घृधिचान्द्यनिलादीनां संज्ञातः श्लेषणावृतः ।
 खरत्वं प्रकरोत्यस्य जायतेऽस्थि ततो नृणाम् ॥ २४ ॥
 करोति तत्र सौषिर्व्यमस्यां मध्ये समीरणः ।

मेदसस्तावि पूर्यन्ते स्नेहो मज्जा ततः स्मृतः ॥ २५ ॥
 तस्मान्मज्जस्तु यः स्नेहः शुक्रं सञ्जायते ततः ।
 वायुकाशादिभिर्भावैः सौषिर्यं जायतेऽस्थिषु ॥ २६ ॥
 तेन स्रवति तच्छुक्रं नवात् कुम्भादिवोदकम् ।
 स्रोतोऽभिष्यन्दते देहात् समन्ताच्छुक्रवाहिभिः ॥ २७ ॥
 हृषेणोदीरितं रागात् सङ्ख्याच्च मनोभवात् ।
 विलीनं हृतवद् व्यायामोष्णया स्थानविच्युतम् ॥ २८ ॥
 वस्तौ संश्लथ्य निर्याति स्थलान्निम्नादिवोदकम् ।
 किट्टमत्रस्य विण्मूत्रं रसस्य च कफोऽसृजः ॥ २९ ॥
 पित्तं मांसस्य च मलो मलः स्नेदस्तु मेदसः ।
 स्यात्किट्टं केशलोमास्थोमज्जः स्नेहोऽचिविद्वत्त्वचाम् ॥ ३० ॥
 प्रसादकिट्टे धातूनां पाकादेवंविधः स्मृतः ।
 परस्परौपसंस्तम्भा धातुस्नेहपरम्परा ॥ ३१ ॥
 हृष्यादीनां प्रभावस्तु पुण्याति बलमाशु हि ।
 पङ्भिः केचिद्द्वोरात्रैरिच्छन्ति परिवर्त्तनम् ॥ ३२ ॥
 सन्तत्याभोज्यधातूनां परिहृत्तिस्तु चक्रवत् ।
 व्यानेन रसधातुर्हि विक्षेपोचितकर्मणा ॥ ३३ ॥
 युगपत् सर्वतोऽजस्रं देहे विक्षिप्यते सदा ।
 क्षिप्यमाणस्तु वैगुण्याद्रसः सञ्जति यत्र सः ॥ ३४ ॥
 करोति विह्वलिघात्र खे वर्षमिव तोयदः ।
 दोषाणामपि चैव स्यादेकदेशप्रकोपणम् ॥ ३५ ॥
 इति भीतिक्रधात्वन्नपङ्क्त्यां कर्म भाषितम् ।
 अन्नस्य पक्त्वा सर्वेषां पङ्क्त्यामधिकी मतः ॥ ३६ ॥
 तन्मूलास्ते हि तद्गृहविषयहृद्विचयात्मकाः ।
 तस्मात् त विधिवदयुक्तीरन्नपानैर्भनैर्हितैः ॥ ३७ ॥
 घालयेत् मयतस्तस्य स्थितौ ह्यायुर्वलस्थितिः ।

यो हि भुङ्क्ते विधिं मुञ्चा ग्रहणीदीपजान् गदान् ।
 स लील्यात्नभते शीघ्रं वक्ष्यन्तेऽतः परन्तु ये ।
 अमोजनादजीर्णातिभोजनाद्विपमाग्रनात् ॥ ३८ ॥
 असात्मगुरुशीतातिरूचसन्दुष्टभोजनात् ।
 विरेकवमनघेहविभ्रमाद्वाधिकर्पणात् ॥ ४० ॥
 देशकालर्तुवैषम्याद्देयानाञ्च विधारणात् ।
 दुष्यत्यग्नि स दुष्टोऽन्नं न तत् पचति लघूपि ॥ ४१ ॥
 अपच्यमानं शुक्लत्वं याल्यन्नं विपताञ्च तत् ।
 तस्य लिङ्गमजीर्णस्य विष्टम्नोऽद्भ्यश्च सीदति ॥ ४२ ॥
 शिरसो रुक् च मूर्च्छा च भ्रमः पृष्ठकटिग्रहः ।
 जृम्भाङ्गमर्दस्तृष्या च ज्वरच्छर्दिः प्रवाहणम् ॥ ४३ ॥
 अरोचकोऽविपाकश्च घोरमन्नविपश्च तत् ।
 संसृज्यमानं पित्तेन दाहं दृष्ट्वां सुखामयान् ॥ ४४ ॥
 जनयत्यम्लपित्तञ्च पित्तनांश्चापरान् गदान् ।
 यक्ष्मपीनसमेहादीन् कफजान् कफसङ्गतः ॥ ४५ ॥
 करोति वातसंसृष्टं वातजांश्च गदान् वङ्गन् ।
 नूवरोगांश्च नूवस्वं कुक्षिरोगान् शकृद्गतम् ॥ ४६ ॥
 रसादिभिश्च संसृष्टं कुर्व्याद्रोगान् रसादिजान् ।
 विपमो धातुवैषम्यं करोति विपमं पचन् ॥ ४७ ॥
 तीक्ष्णो मन्देन्धनो धानून् विशोधयति यावकः ।
 युक्तं भुङ्क्त्वतो युक्तो धातुमास्यं ममं पचन् ॥ ४८ ॥
 दुर्बलो विदहत्यन्नं तद्यात्पूर्वमधीऽपि वा ।
 अथच पक्वमामं वा प्रवृत्तं ग्रहणीगदः ॥ ४९ ॥
 उच्यते सर्वमेवात्रं प्रायो ह्यस्य विदह्यते ।
 अतिमृष्टं विषहं वा द्रवं तदुपवेश्यते ॥ ५० ॥
 दृष्ट्वा रोचकवेरस्यप्रवेकतमकान्वितः ।

शूनपादकरः सास्त्रिपर्वरुक् हृदंनं प्वरः ॥५१॥
 लोहामगन्धिस्त्रिक्तान्त्र उद्गारथास्य जायते ।
 पूर्वरूपन्तु तस्येदं लणालस्यं वलत्रयः ॥५२॥
 विदाहोऽन्नस्य पाकश्च चिरात् कायस्य गौरवम् ।
 अन्वधिष्ठानमन्नस्य ग्रहणाद् ग्रहणीमता ॥५३॥
 नामेरुपरि सा ह्यग्निबलोपस्तभ्रवंहिता ।
 अपक्वं धारयत्यन्नं पक्वं सृजति पार्श्वतः ॥५४॥
 दुर्बलान्धबलाद् दुष्टादाममेव विमुञ्चति ।
 वातात् पित्तात् कफात् सर्वादु ग्रहणीदोष उच्यते ॥५५॥
 हेतुं लिङ्गं चिकित्साञ्च शृणु तस्य पृथक् पृथक् ।
 कटुतिक्तकपायातिरूचशीतलभोजनैः ॥ ५७ ॥
 प्रमितानग्नात्पध्ववेगनिग्रहमैद्युनैः ।
 करोति कुपितो मन्दमग्निं संश्लथ्य माहृतः ॥५८॥
 तस्यान्नं पच्यते दुःखं शुकृपाकं खराङ्गता ।
 कण्ठास्यशोषः क्षुत्तृष्णा तिमिरं कर्णयोः स्वनः ॥५९॥
 पार्श्वोरुवद्वणश्रीवारुजोऽभीक्ष्णं विस्रुचिका ।
 हृत्पीडा कार्श्वदौर्बल्यं वैरस्यं परिकर्त्तिका ॥६०॥
 गृह्णतिः सर्वरसानाञ्च मनसः सदनं तथा ।
 जीर्णं जीर्यति चाभानं भुक्ते स्वास्थ्यमुपैति च ॥ ६१ ॥
 स वातगुल्महृद्ग्रीवाशङ्की च मानवः ।
 चिराद्दुःखं द्रवं शुकं तन्वामं शब्दफेनवत् ॥ ६२ ॥
 पुनःपुनः स्रजिह्वर्चकासखासान्वितोऽनिलात् ।
 कटुजीर्णविदाह्यन्त्रचाराद्यैः पित्तमुख्यणम् ॥ ६३ ॥
 अग्निमाप्नावयद्वन्ति जलं तप्तमिवानलम् ।
 सोऽजीर्णं नीलघीताभं पीताभः सार्यते द्रवम् ॥ ६४ ॥
 पूत्यन्धोद्गारहृत्कण्ठदाहाराधिविद्यपादितः ।

गुर्वतिस्त्रिगुणैस्तान्नभोजनादतिभोजनात् ॥ ६५ ॥
 भुक्तमात्रस्य च स्वप्नादन्यग्निं कुपितः कफः ।
 तस्यान्नं पच्यते दुःखं हृत्सासच्छर्करोचकाः ॥ ६६ ॥
 आस्योपदेहमाधुर्यकासष्ठीवनपोनसाः ।
 हृदयं मन्यते स्थानसुदरं स्तिमितं गुरु ॥ ६७ ॥
 दुष्टो मधुर उद्गारः सदनं स्त्रीष्वहर्षणम् ।
 भिन्नामश्लेषसंश्लेषगुरुवर्चःप्रवर्त्तनम् ॥ ६८ ॥
 अक्षयस्यापि दीर्घत्वमालस्यञ्च कफात्मके ।
 यथाग्निः पूर्वमुद्दिष्टो रोगानीके चतुर्विधः ॥ ६९ ॥
 तच्चापि पक्ष्णीदोषं समवर्जं प्रचक्ष्महे ।
 सृग्वातादिनिर्दिष्टहेतुलिङ्गसमागमे ॥ ७० ॥
 त्रिदोषं निर्दिशेत् तेषां भेषजं शृण्वतः परम् ।
 ग्रहणीमाश्रितं दोषं विदग्धाहारमूर्च्छितम् ॥ ७१ ॥
 सविष्टम्भप्रसेकार्त्तिविदाहारचिगौरवम् ।
 आमलिङ्गान्वितं दृष्ट्वा सुखीश्वेनाम्बुनोदरेत् ॥ ७२ ॥
 फलानां वा कपायेण पिप्पलीसर्पपैस्तथा ।
 लोनं पक्षाग्रयस्यं वाप्यामं स्राव्यं सदीपनैः ॥ ७३ ॥
 शरीरानुगते समे रसे लहनपाचनम् ।
 विगृह्यामाशयायाञ्चै पञ्चकोलादिभिर्युतम् ॥ ७४ ॥
 दद्यात् पेयादिलघुञ्च पुनर्योगांश्च दीपनान् ।
 ज्ञात्वा तु परिपक्वामं मासतग्रहणीगदम् ॥ ७५ ॥
 दीपनीययुतं सर्पिः पाययेताल्पगो भिषक् ।
 क्रिच्चिष्वमुचिते त्वग्ने सत्तविष्मूत्रमासतम् ॥ ७६ ॥
 द्वित्रोस्यहानि सस्त्रेहं खेहाभ्यक्तं निरुहयेत् ।
 तत एरष्टसैलेन सर्पिणा तैलकेन वा ॥ ७७ ॥
 सञ्चारेणानिले ग्रान्ते अस्तदोषं विरेचयेत् ।

शुद्धं रुक्षाग्र्यं बद्धवर्चसञ्चानुवासयेत् ।

दीपनीयान् वातघ्नसिद्धतैलेन मात्रया ॥ ७८ ॥

निरुद्धश्च विरिक्तश्च सम्यक् चैवानुवासितः ।

लघुन्नप्रतिसंभुक्तः सर्पिरभ्यासयेत् पुनः ॥ ७९ ॥

द्वे पञ्चमूले सरलं देवदारु सनागरम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पलीम् ॥ ८० ॥

शण्वीजं यवान् कोलान् कुलत्यान् सुरभीस्तथा ।

पाचयेदारनालेन दध्ना सीवीरकेश वा ॥ ८१ ॥

चतुर्भागावशेषेण पचेत् तेन घृताढकम् ।

स्वर्जिकायावशूकास्थौ चारी दत्त्वा च युक्तितः ॥ ८२ ॥

सैन्धवौद्धिदसासुद्रविडानां रोमकश्च च ।

ससीवर्चलपाक्यानां भागान् द्विपलिकान् पृथक् ॥ ८३ ॥

विनीय चूर्णितान् सिद्धात् ततो द्वे द्वे पले पिवेत् ।

करोत्यग्निं बलं वर्षं वातघ्नं भुक्तपाचनम् ॥ ८४ ॥

इति दशमूलाद्यं घृतम् ।

वृषणविफलाकल्के विष्वमात्रे गुडात् पले ।

सर्पियोऽष्टपलं पक्त्वा मात्रां मन्दानलः पिवेत् ॥ ८५ ॥

इति वृषणाद्यं घृतम् ।

पञ्चमूलाभयाव्योषविडङ्गशटिभिर्घृतम् ।

गुक्तेन मातुलुङ्गस्य स्वरत्नार्द्रकश्च च ॥ ८६ ॥

शुष्कमूलककोलान्नुचुक्रिकादाडिमस्य च ।

तक्तमस्तुत्तरामण्डसीवीरकतुपोदकेः ॥ ८७ ॥

काञ्चिकेन च तत् पक्त्वाग्निदीप्तिकरं परम् ।

शूनगुग्गोदरश्मानकासानिलकफापङ्कम् ॥ ८८ ॥

सवीजपूरज्वरसं सिद्धं वा पाययेद्घृतम् ।

सिद्धमभ्यष्टनार्थं च तैलमैतैः प्रयोजयेत् ॥ ८९ ॥

एतेषामौषधानां वा पिवेच्चूर्णं सुखाम्बुना ।

वाते श्लेष्माहत्ये सामे कफे वा वायुनीडते ।

दद्यात् चूर्णं पाचनार्थम् अग्निसन्दोषनं परम् ॥ ८० ॥

इति पञ्चमृत्लाद्यं घृत चूर्णं

मञ्जत्यामादृ गुरुत्वाद्द्विट् पक्वा तूत्प्लवते जले ।

विनातिद्रवसङ्घातशैत्यश्लेष्मप्रदूषणात् ॥ ८१ ॥

परीक्ष्वैवं पुरा सामं निरामं वा सदोषिणाम् ।

विधिनोपाचरेत् सम्यक् पाचनेनेतरिण वा ॥ ८२ ॥

चित्रक पिप्पलीमूलं ही चारौ लवणानि च ।

व्योषं हिङ्गुजमोदाञ्च चञ्चलैकत्र चूर्णयेत् ॥ ८३ ॥

गुडिका मातुलुङ्गस्य दाडिमस्य रमेन वा ।

कृता विपाचयन्त्यामं दीपयन्त्याश चानलम् ॥ ८४ ॥

इति चित्रकाद्या गुडिका

नागरातिविपासुस्तकाद्यः स्यादाभपाचनः ।

सुस्तान्तकल्कः पथ्या वा नागरञ्चोष्णवारिणा ॥ ८५ ॥

देवदारुवचामुस्तनागरातिविपाभयाः ।

वारुण्यामामुतास्तीये क्रोष्णे वा लवणं पिवेत् ॥ ८६ ॥

पिवेत् सपरिकर्तामे मले वा दाडिमाम्बुना ।

विडेन लवणं पिष्टं विष्वं चित्रकनागरम् ॥ ८७ ॥

वर्चस्थामे भगूले च पिवेद्वा दाडिमाम्बुना ॥ ८८ ॥

सामे वा सकफे वाते कोष्ठगूलक्षरे पिवेत् ।

कनिङ्ग हिङ्गुतिविपावचामोवर्चलाभयाः ॥ ८९ ॥

ऊर्ध्वशीघ्रान्निशुलेषु पिवेदुष्णेन वारिणा ।

पथ्यामोवर्चलाजाजीचूर्णं सरिचसयुतम् ॥ ९० ॥

अभया पिप्पलीमूलं वचां कटुकरोहिणीम् ।

पाठा वत्सकवीजानि चित्रकं विश्वभेषजम् ॥ ९१ ॥

पिवेनिष्कृत्य चूर्णानि कृत्वा कोष्णेन वारिणा ।
 पित्तश्लेष्माभिभूतायां ग्रहण्यां शूलनुद्धितम् ॥ १०२ ॥
 साने सातिविषाव्योपलवणचारहिङ्गवत् ।
 निःकाथ्य पाययेच्चूर्णं कृत्वा वा कोष्णवारिणा ॥ १०३ ॥
 पिप्पलीं नागरं पाठां शारिवां बृहतीद्वयम् ।
 चित्रकं कौटजं बीजं लवणान्यथ पञ्च च ॥ १०४ ॥
 तच्चूर्णं सयवचारं दध्युष्णाम्बुसुरादिभिः ।
 पिवेदग्निविह्वद्वयं कोष्ठवातहरं नरः ॥ १०५ ॥
 भरिवः कुञ्चिकाम्बुष्ठावृक्षान्नाः कुडुवाः पृथक् ।
 पलानि दश चाम्बुस्य वेतसस्य पलादिकम् ॥ १०६ ॥
 सौवर्चलं विडं पाक्यं यवचारः ससैन्धवः ।
 शटीपुष्करमूलानि हिङ्गु हिङ्गुशिराटिका ॥ १०७ ॥
 तत् सर्वमेकतः सूक्ष्मं चूर्णं कृत्वा प्रयोजयेत् ।
 हितं वाताभिभूतायां ग्रहण्यामहचौ तथा ॥ १०८ ॥
 । इति भरिचाद्यं चूर्णम् ।
 चतुर्णां प्रस्थमन्त्रानां द्रूपणाञ्च पलत्रयम् ।
 लवणानाञ्च चत्वारि शर्करायाः पलाष्टकम् ॥ १०९ ॥
 संचूर्ण्यं शकसुपात्ररागादिष्ववचारयेत् ।
 कासाजीर्णार्चिश्वासद्वत्पाण्डुमयगुल्मनुत् ॥ ११० ॥
 चञ्चलकपिप्लीमूलधातकीव्योषचित्रकम् ।
 कपित्थं विश्वमन्बुष्ठां शाल्मलं हस्तिपिप्पलीम् ॥ १११ ॥
 शिलोद्भेदं तथाजातीं पिष्ट्वा वदरभागिकम् ।
 परिभर्ज्यं हृते दध्ना यवागूं साधयेद्भिषक् ॥ ११२ ॥
 रसैः कपित्थसुक्रिका वृक्षाम्बैर्दाडिमस्य च ।
 सर्वातिसारमन्दाग्निगुल्मार्यः प्रीहनाशिनी ॥ ११३ ॥
 इति पञ्चप्रकारयवागू ।

पञ्चकोलकयूपच मूलकानाञ्च सोपणः ।
 म्निग्धी दाडिमतक्राम्नी जाङ्गलः मंस्कतो रसः ॥११४
 क्रव्यादस्वरसः शस्तो भोजनार्थं सदीपनः ।
 तक्रारनालमद्यानि पानार्थेऽरिष्ट एव च ॥११५॥
 तक्रन्तु ग्रहणीदोषे दीपनग्राहि लाघवात् ।
 श्रेष्ठं मधुरपाकित्वान्न च पित्तं प्रकोपयेत् ॥११६॥
 कषायोष्णविकासित्वाद्दौर्घ्याच्चैव कफे मतम् ।
 वाते स्वाहम्ब्रसान्द्रत्वात् सद्यस्कमविदाहि तत् ॥११७॥
 तस्मात् तक्रप्रयोगा वै जठराणां तथार्थसाम् ।
 विहिता ग्रहणीदोषे सर्वशस्तान् प्रयोजयेत् ॥११८॥
 यमान्यामलके पथ्या मरिचं विपलांशिकम् ।
 लवणानि पलांशानि पञ्च चैकत्र चूर्णयेत् ॥११९॥
 तक्रकं सासृतं जातं तक्रारिष्टं पिवेवरः ।
 दीपनं शोथगुल्मार्थः क्रिमिमेहोदरापहम् ॥१२०॥

इति तक्रारिष्टः ६

स्वस्थानगतसुत्कृष्टमग्निनिर्वापकं भिषक् ।
 पित्तं ज्ञात्वा विरेकेण निर्हरेद्भ्रमनेन वा ॥१२१॥
 अविदाहिभिरन्वैद्य लघुभिस्तिक्तसंयुतैः ।
 जाङ्गलानां रसेर्यूपैर्मुद्गादीनां खडैरपि ॥१२२॥
 दाडिमासैः ससर्पिष्कैर्दीपनग्राहिसंयुतैः ।
 तस्याग्निं दीपयेच्चूर्णैः सर्पिर्भिर्वा सतिक्तकैः ॥१२३॥
 चन्दनं पञ्चकोशीरं पाठां मूर्वां कुटन्नटम् ।
 पङ्घन्यागारिवास्कोतासप्तपर्णाटरूपकान् ॥१२४॥
 पटोलोदुम्बराश्वत्थपटङ्गघकपीतनान् ।
 कटुकरोहिणीं सुस्तं निम्बञ्च द्विपलाशिकम् ॥१२५॥
 द्रोणेऽपां साधयेत् पादगोष्ठे प्रस्रं हृतात् पचेत् ।

किराततिक्तेन्द्रयववीराभागधिक्रोत्पलैः ॥१२६॥

कल्कैरक्षसमैः पेयं तत् पित्तग्रहणीगदे ।

तिक्तकं यद् दृढशोक्तं कौष्ठिके तच्च दापयेत् ॥१२७॥

इति चन्दनाद्यं घृतम् ।

नागरातिपिपे सुस्तं घातकीं सरसाञ्जनम् ।

वत्सकत्वक्फलं विष्वं पाठां कटुकरोहिणीम् ॥१२८॥

पिपेत् समांगं तच्चूर्णं सचौद्रं तण्डुलाम्बुना ।

पैत्तिके ग्रहणीदीपे रक्तं यच्चोषधेश्यते ॥१२९॥

अशांसि च गुदे शूलं जघेच्चैव प्रवाहिकाम् ।

नागराद्यमिदं चूर्णं कृष्णत्रयेण पूजितम् ॥१३०॥

इति नागराद्यं चूर्णम् ।

भूनिम्बं कटुकं व्योषं सुस्तमिन्द्रयवान् समान् ।

द्वी चित्रकाद्वत्सकत्वग् भागान् पोडश चूर्णयेत् ॥१३१॥

गुडशीताम्बुना पीतं ग्रहणीटीपगुल्मानुत् ।

कामलाज्वरपाण्डुत्वमेहारुच्यतिसारनुत् ॥१३२॥

इति भूनिम्बाद्यं चूर्णम् ।

वचामतिविपां पाठा सप्तपर्णरसाञ्जनम् ।

श्योणाकोदीचकटुङ्गवत्सकत्वग् दुरालभाः ॥१३३॥

दार्वी पर्पटकं मूर्वां यमानीं मधु शिशुकम् ।

पटोलपत्रं सिद्धार्थान् यूथिकं जातिपलवान् ॥१३४॥

जम्बुान्बविल्वमध्यानि निम्बशाकफलानि च ।

तद्गोगशममन्विच्छन् भूनिम्बाद्येन योजयेत् ॥१३५॥

किराततिक्तं पद्मन्या ब्रायमाणा कटुत्रिकम् ।

चन्दन पद्मकीयीरं दार्वी त्वक् कटुरोहिणी ॥१३६॥

कुटजत्वक्फलं सुस्तं यमानी देवदारु च ।

पटोलनिम्बपत्रैलासीराद्रातिविपात्वचः ॥१३७॥

मधु शिथीश वीजानि मूर्वा पर्पटकांस्तथा ।

तच्चूर्णं मधुना लेह्यं पेयं मयैर्जलेन वा ॥१३८॥

हृत्पाण्डुग्रहणीरोगगुल्मशूलारुचिज्वरान् ।

कामलां सन्निपातञ्च मुखरोगांश्च नाशयेत् ॥१३९॥

इति किराताद्यं चूर्णम् ।

ग्रहण्यां श्लेष्मदुष्टायां कमितस्य यथाविधि ।

कटुञ्जलवणचारैस्त्रितैश्चाम्निं विवर्द्धयेत् ॥१४०॥

पलाशं चित्रकं चर्व्यं मातुलुङ्गं हरीतकीम् ।

पिप्पलीं पिप्पलीमूलं पाठां नागरधान्यकम् ॥१४१॥

कार्पिकाण्डकश्यपं पलां पादावशेषितम् ।

पानीयार्थं प्रयुञ्जीत यवागूं तैश्च साधिताम् ॥१४२॥

गुष्कमूलकयूपेण कौलत्येनापवा पुनः ।

कटुञ्जचारपटुना लघून्यन्नानि भोजयेत् ॥१४३॥

अमृतञ्चानुपिवेत् तद्रसं तक्रारिष्टमद्यापि वा ।

मदिरां मध्वरिष्टान् वा निगदं शीधुमेव वा ॥१४४॥

द्रोणं मधूकपुष्पाणां विडङ्गानां ततोऽर्धतः ।

चित्रकस्य ततोऽर्धं स्यात् तथा भज्रातकाढकम् ॥१४५॥

मञ्जिष्ठात्रिपलश्चैव त्रिद्रोणेऽपां विपाचयेत् ।

द्रोणशेषे तु तच्छीतं मध्वर्चाढकसंयुतम् ॥१४६॥

एलासृणालागुरुभिद्यन्दनेन च रूपिते ।

कुम्भे मासस्थितं जातमामवं तं प्रयोजयेत् ॥१४७॥

ग्रहणीं दोषयत्येष वृंहणः कफपित्तजित् ।

शोथं कुष्ठं किलासञ्च प्रमेहांश्च प्रणाशयेत् ॥१४८॥

इति मध्वासवः ।

मधूकपुष्पस्वरसं शृतसर्वेचयोक्तम् ।

घोद्रेपादयुतं शीतं पूर्ववत् सचिधापयेत् ।

तं पिबन् ग्रहणीदोषान् जयेत् सर्वान् हिताशनः ॥ १४८ ॥

इति आसवः ।

तद्वद्वाचेक्षुसर्जूरस्वरसानामृतान् पिबेत् ॥ १५० ॥

इति द्वितीयासवः ।

प्रस्थो दुरालभाया ही प्रस्थमामलकस्य च ।

पष्ठी चितकदन्वोर्द्वे प्रत्यग्रञ्चाभयाशतम् ॥ १५१ ॥

चतुर्द्वेषेऽश्वसः पक्ता शीतं द्रोणावशेषितम् ।

सगुडद्विशतं पूतं मधुनः कुडवायुतम् ॥ १५२ ॥

तद्वत् प्रियङ्गीः पिप्पल्या विडङ्गानाञ्च चूर्णितैः ।

कुडवैर्घृतकुम्भस्थं पचाज्जातं ततः पिबेत् ॥ १५३ ॥

ग्रहणीपाण्डुरोगार्शःकुष्ठवीसर्पमेहनुत् ।

स्वरवर्णकरश्चैप रक्तपित्तकफापहः ॥ १५४ ॥

इति दुरालभासवः ।

हरिद्रा पञ्चनूले द्वे वीरकर्पभजीवकम् ।

एषां पञ्च पलान् भागांश्चतुर्द्वेषेऽश्वसः पचेत् ॥ १५५ ॥

द्रोणशेषे रसे पूते गुडस्य द्विशतं भिषक् ।

चूर्णितान् कुडवार्डीशान् प्रक्षिपेच्च समाचिकान् ॥ १५६ ॥

प्रियङ्गुमुस्तमञ्जिष्ठाविडङ्गमधुकण्वान् ।

लोभ्रं शावरकञ्चैव भासाईं स्थापयेत् ततः ॥ १५७ ॥

एष मूलासवः सिद्धो दीपनी रक्तपित्तजित् ।

शानाहकफहृद्रोगपाण्डुरोगाङ्गसादनुत् ॥ १५८ ॥

इति मूलासवः ।

प्रास्थिकं पिप्पलीं पिष्ट्वा गुडं मध्यं विभीतकात् ।

उदकप्रस्थसयुक्तं यवपले निधापयेत् ॥ १५९ ॥

तस्मान् पलं सुजातात् तु सलिलाञ्जलिसयुतम् ।

पिबेत् पिण्डासवो ह्येष रोगानीकविनाशनः ॥ १६० ॥

स्वस्थोऽप्येनं पिवेन्मासं नरः सिंहं रसायनम् ।

इच्छस्तेषामनुत्पत्तिं रोगाणां ये प्रकीर्त्तिताः ॥ १६१ ॥

इति पिण्डासवः ।

नवै पिप्पलीमध्वाक्ते कलसेऽगुरुधूपिते ।

मध्वाढकं जलसमं चूर्णानोमानि दापयेत् ॥ १६२ ॥

कुड्वाहं विडङ्गानां पिप्पल्याः कुड्वं तथा ।

चतुर्धकांशान् त्वक्चीर्याः केसरं मरिचानि च ॥ १६३ ॥

त्वगीलापत्रकण्टीक्रमुकातिविपाचनम् ।

हृग्गेनुकतेजोघ्नापिप्पलीभूलचित्रकान् ॥ १६४ ॥

कार्पिकांस्तान् स्थितं मासमत ऊर्जं प्रयोजयेत् ।

मन्दं मन्दीपयत्वग्निं करोति विपमं समम् ॥ १६५ ॥

हृत्पाण्डुग्रहणीरोगकुष्ठार्गः खयधुल्वरान् ।

वातश्लेष्मासयांधान्यान् मध्वरिष्टो व्यपोहति ॥ १६६ ॥

इति मध्वरिष्टः ।

समूनां पिप्पलीं चारौ द्वी पञ्च लवणानि च ।

जातुलुङ्गाभयारास्त्रागटीमरिचनागरम् ॥ १६७ ॥

कृत्वा समागं तभूर्णं पिवेत् प्रातः सुखान्बुना ।

श्लेष्मिके ग्रहणीदोषे बलवर्णाग्नियर्दनम् ॥ १६८ ॥

एतैरैवीपपैः सिंहं मर्पिः पियं ममारुते ।

गौलिफके पट्टपनं प्रोक्षं भस्मातकष्टतश्च यत् ॥ १६९ ॥

विड कानोत्वलवण मर्जिकायवगूकजम् ।

सतना कण्टकारी च चित्रकयेति टाहयेत् ॥ १७० ॥

सप्तकृत्यः न्युतप्याम्य चारभ्य द्वाढर्कन तु ।

षाढकं मर्पियः पक्षा पिवेदग्निविजर्दनम् ॥ १७१ ॥

इति चारष्टतम् ।

समूनां पिप्पलीं पाठां चव्येन्द्रयवनागरम् ।

चित्रकातिविषे हिङ्गु खदंशं कटुरोहिणीम् ॥ १७२ ॥

वचाञ्च कार्पिकं पञ्चलवणानां पलानि च ।

दध्नः प्रस्थद्वये तैलसर्पिषोः कुड्बद्वये ॥ १७३ ॥

चूर्णीकृतानि निष्कृष्य शनैरन्तर्गते रसे ।

अन्तर्धूमं ततो दग्धा चूर्णं कृत्वा घृताद्भुतम् ॥ १७४ ॥

पिबेत् पाणितलं तस्मिन् जीर्णं स्यान्मधुराशनः ।

वातश्लेष्मामयान् सर्वान् हन्याद्विपगरांश्च सः ॥ १७५ ॥

भक्तातकं त्रिकटुकं त्रिफलां लवणात्रिकम् ।

अन्तर्धूमं द्विपलिकं गोपुरीपाग्निना दहेत् ॥ १७६ ॥

स चारः सपिपा पीतो भोज्यो वाप्यवचूर्णितः ।

हृत्पाण्डुग्रहणीदोषगुल्मीदावर्त्तशूलनुत् ॥ १७७ ॥

दुरालभां करञ्जीं द्वौ सप्तपर्णं सवत्सकम् ।

पङ्गुत्यां मदनं मूर्वां पाठामारस्वधं तथा ॥ १७८ ॥

गोमूत्रेण समांशानि कृत्वा चूर्णानि दाहयेत् ।

दग्धा च तं पिबेत् चारं ग्रहणीबलवर्द्धनम् ॥ १७९ ॥

इति चारः ।

भूनिम्बं रोहिणीं तिक्तां पटीलं निम्बपर्पटम् ।

दहेन्माहिपमूत्रेण चार एषोऽग्निवर्द्धनः ॥ १८० ॥

इति द्वितीयचारः ।

द्वे हरिद्रे वचा कुष्ठं चित्रकः कटुरोहिणी ।

मुस्तश्च वस्तमूत्रेण सिद्धः चारोऽग्निवर्द्धनः ॥ १८१ ॥

इति तृतीयचारः ।

चतुष्पलं सुधाकाण्डात् त्रिपलं लवणत्रयात् ।

वार्त्ताकीकुड्बवच्चार्कादष्टौ द्वे चित्रकात् पले ॥ १८२ ॥

दग्धानि वार्त्ताङ्कुरसे गुलिका भोजनोत्तराः ।

भुक्तं भुक्तं पचत्याशुकासखासारशां हिताः ।

विसूचिकाप्रतिश्यायहृद्रोगशमनाय ताः ॥ १८१ ॥

इति चारगुड़िका ।

वत्सकातिविषे पाठां दुःस्पर्शं द्विङ्गु चित्रकम् ।

चूर्णीकृत्य पलाशानां चारि मूत्रसुते पचेत् ॥१८४॥

शायसे भाजने सान्द्रात् तस्मात् कोले मुखाम्बुना ।

मद्यैर्वा ग्रहणीदोषे शोथार्थःपाण्डुमान् पिवेत् ॥१८५॥

इति चतुर्थचारः ।

त्रिफलां कटभीं चर्च्य विष्वमध्यमयोरजः ।

रोहिणीं कटुकां सुस्तं कुष्ठं पाठाच्च द्विङ्गु च ॥१८६॥

मधुकं मुष्ककयवचारौ त्रिकटुकं वचाम् ।

विङ्गुं पिप्पलीमूलं सर्जिकां निम्बचित्रकौ ॥१८७॥

मूर्वाजमोदेन्द्रयवान् गुडूर्चीं देयदारु च ।

कार्पिकं लवणानाञ्च पञ्चानां पलिकान् पृथक् ॥१८८॥

भागान् दधि त्रिकुण्डवे घृततेलेन मूर्च्छितान् ।

अन्तर्धूमं ग्रनैर्दध्वा तस्मात् पाण्डितलं पिवेत् ।

सर्पिषा कफवातार्थं ग्रहणीपाण्डुरोगवान् ॥१८९॥

श्लेहमूत्रग्रहखासहिकाकासक्रिमिज्वरान् ।

शोषातिसारौ शययुं प्रमेहानाहृद्दयहान् ॥१९०॥

हन्वात् सर्वविषश्चैव चारोऽग्निजननो वरः ।

जीर्णं रसैर्वा मधुरैरञ्च स्यात् पयसापि वा ॥१९१॥

इति पञ्चमचारः ।

त्रिदोषे विधिविद्वैद्यः पञ्च कर्माणि कारयेत् ।

घृतचारा मवारिष्टान् दद्याच्चाम्निविवहेनान् ॥१९२॥

क्रिया या चानिलादीनां निर्दिष्टा ग्रहणीं प्रति ।

घृत्यासात् तां समस्ताञ्च कुर्याद्दीपविशेषवित् ॥१९३॥

खेहनं] स्वेदनं शुबिलह्नं दीपनञ्च यत् ।

चूर्णानि लवणचारमध्वरिष्टसुरासवाः ॥१८४॥
 विविधास्तक्रयोगाश्च दीपनानाञ्च सर्पिषाम् ।
 ग्रहणीरोगिभिः सेव्याः क्रियाञ्चावस्त्रिकीं शृणु ॥१८५॥
 शीवनं शैथिल्ये रुचं दीपनं तिक्तसंयुतम् ।
 सकृद्रूचं सकृत्स्निग्धं कश्चे बहुकफे हितम् ॥१८६॥
 परीक्ष्यामं शरीरस्य दीपनं स्नेहसंयुतम् ।
 दीपनं बहुपित्तस्य तिक्तं मधुरसंयुतम् ॥१८७॥
 बहुवातस्य तु स्नेहलवणाम्बुयुतं हितम् ।
 सन्मुचति यदा वज्रिः परिषां विधिनेन्धनैः ॥१८८॥
 स्नेहमेव परं विद्यात् दुर्बलानलदीपनम् ।
 नालं स्नेहसमिद्धस्य शमायान्नं सुगुर्वपि ॥१८९॥
 मन्दाग्निरपि पक्वन्तु पुरीषं योऽतिसार्यते ।
 दीपनीयौषधैर्युक्तां घृतमावां पिवेत् तु सः ॥२००॥
 तथा समानः पवनः प्रसन्नो मार्गमाश्रितः ।
 अग्नेः समीपचारित्वादाश्च प्रकुरुते बलम् ॥२०१॥
 काठिन्याद् यः पुरीषन्तु कृच्छ्राम्मुचति मानवः ।
 सघृतं लवणैर्युक्तं नरोऽन्नावग्रहं पिवेत् ॥२०२॥
 रौक्ष्यान् मन्दे पिवेत् सर्पिस्तैलं वा दीपनैर्युतम् ।
 अतिस्नेहात् तु मन्देऽग्नी चूर्णारिष्टासवा हिताः ॥२०३॥
 भिन्ने गुदेऽवलेहास्तु विडृतैलसुरासवाः ।
 उदावर्त्तात् तु मन्देऽग्नी निरुद्धाः स्नेहवस्तयः ॥२०४॥
 दोषदृग्गता तु मन्देऽग्नौ शुद्धो दीपविधिं चरेत् ।
 व्याधियुक्तस्य मन्दे तु सर्पिरेवाग्निदीपनम् ॥२०५॥
 उपवासाच्च मन्देऽग्नी यवागूभिः पिवेद् घृतम् ।
 अन्नावपीडिते चालं दीपनं वृंहणञ्च तत् ॥ २०६ ॥
 दीर्घकालप्रसङ्गात् तु कामचीणकृशान् नरान् ।

प्रसङ्गानां रसैः साम्नेः भोजयेत् पिशिताग्निनाम् ॥ २०७ ॥

लघुतीक्ष्णोष्णगोधित्वाहीपयन्त्याग तेऽनलम् ।

मांसीपचितमांसत्वात् तथाशतरहं हृषाः ॥ २०८ ॥

नाभोजनेन काषाम्निर्दीप्यते नातिभोजनात् ।

यथा निरिन्धनो यद्भिरत्यो वातीन्धनावृतः ॥ २०९ ॥

सं हान्नविधिभिद्यत्रैद्यूर्णारिष्टसुरासवैः ।

प्रयुक्तैर्भिपजा सम्यग्वलमग्नेः प्रवर्द्धते ॥ २१० ॥

यथा हि सारदार्वग्निः स्थिरः सन्तिष्ठते क्षिरम् ।

सं हान्नविधिभिस्तद्दन्तरग्निर्भवेत् स्थिरः ॥ २११ ॥

द्वितं जीर्णं मितद्याग्रं क्षिरमारोग्यमश्रुते ।

श्रवैपम्येण धातूनामग्निवृद्धौ यतेत वा ॥ २१२ ॥

समैर्दीपैः समी मध्ये देहस्योष्णान्निसंस्थितः ।

पचत्यन्नं तदारोग्यपुष्ट्यायुर्बलवृद्धये ॥ २१३ ॥

दोषैर्मन्दीऽतिवृद्धौ वा विषमैर्जनयेद्ददान् ।

पाच्यं मन्दस्य तत्रोक्तमतिवृद्धस्य वक्ष्यते ॥ २१४ ॥

भस्मकचिकित्सामाह ।

नरे चीणकफे पित्तं कुपितं मारुतानुगम् ।

स्त्रीषणा पावकस्थाने बलमग्नेः प्रयच्छति ॥ २१५ ॥

तथा लब्धबलो देहे विरुद्धे सानिलोऽनलः ।

परिभूय पचत्यन्नं तैक्षण्यदाश सुद्धुर्मृद्भुः ॥ २१६ ॥

पक्वान्नं सततं धातून् शोषितादीन् पचत्यपि ।

ततो दीर्घव्यमातङ्गान् मृत्युञ्जोपनयेन्नरम् ॥ २१७ ॥

भुक्तेऽन्ने लभते शान्तिं जीर्णमात्रे प्रताम्यति ।

वट्श्यासदाहमूर्च्छाद्या व्याधयोऽत्यग्निस्तन्मवाः ॥ २१८ ॥

तमत्यग्निं गुरुस्निग्धशीतेर्मधुरविज्जलैः ।

अन्नपानैर्नयेच्छान्तिं दीप्तमग्निनिवाप्नुभिः ॥ २१९ ॥

सुहृर्मुहुरजीर्णोऽपि भोज्यान्यस्योपहारयेत् ।
 निरिन्धनीऽन्तरं लब्ध्वा यथैनं न विपादयेत् ॥ २२० ॥
 पायसं क्लशरां स्निग्धं पैष्टिकं गुडवैकृतम् ।
 अद्यात् तथौदकानूपपिशितानि घृतानि च ॥ २२१ ॥
 मत्स्यान् विशेषतः श्लक्ष्णान् स्थिरतोयचरांस्तथा ।
 आविकं सष्टतं मांसमद्यादत्यग्निनाशनम् ॥ २२२ ॥
 यवागूं समधूच्छिष्टां घृतं वा क्षुधितः पिबेत् ।
 गोधूमचूर्णमन्यं वा व्यधयित्वा शिरां पिबेत् ॥ २२३ ॥
 पयो वा शकरां सर्पिर्जीवनीयौषधैः शृतम् ।
 फलानां तैलयोनीनामुत्क्रुञ्चाद्य समर्कराः ॥ २२४ ॥
 मार्दव जनयन्त्यग्नेः स्निग्धान् मांसरसांस्तथा ।
 पिबेच्छीताम्बुना सर्पिर्मधूच्छिष्टन वा युतम् ॥ २२५ ॥
 गोधूमचूर्णं पयसा ससर्पिष्कं पिबेन्नरः ।
 आनूपरससिद्धान् वा व्रीन् छेद्वांस्त्रैलवर्जितान् ॥ २२६ ॥
 गोधूमचूर्णमन्यं वा व्यधयित्वा शिरां पिबेत् ।
 पयसा सन्निताञ्चपि घनां त्रिस्त्रेहसंयुताम् ॥ २२७ ॥
 नारीस्तन्येन संयुक्तां पिबेद्दीदुम्बरीत्वचम् ।
 आभ्यां वा पायसं सिद्धमद्यादत्यग्निशान्तये ॥ २२८ ॥
 श्यामात्रिहृदिपक्वं वा पयो दद्याद्द्विरेचनम् ।
 असक्तत् पित्तग्रान्धर्थं पायसप्रतिभोजनम् ।
 प्रसमीक्ष्य भिषक् प्राक्षस्तस्यै दद्याद् विधानवित् ॥ २२९ ॥
 यत् लिखित्मधुरं मेध्यं श्लेष्मलं गुरुभोजनम् ।
 तदत्यग्निहितं सर्वं क्षुब्धा प्रस्वपनं दिवा ॥ २३० ॥
 मेध्यान्यन्नानि योऽत्यग्नावप्रशान्तः समश्रुते ।
 न तन्नमित्तं व्यसनं लभते पुष्टिमेव च ॥ २३१ ॥
 यफे वृद्धे जि ते पित्ते मारुते चानलः समः ।

समधातोः पचत्यन्नं पुष्यायुर्वलहृदये ॥ इति ॥ २३२ ॥
भवन्ति चात्र ।

पथ्यापथ्यमिहैकत्र भुक्तं समश्ननं मतम् ।

विषमं ब्रह्म बाल्यं वाप्यप्राप्तातोतकालयोः ॥ २३३ ॥

भुक्तं पूर्वान्नशेषे तु पुनरध्यशनं मतम् ।

वीष्यथ्येतानि नृत्युं वा घोरान् व्याधीन् सृजन्ति वा ॥ २३४ ॥

प्रातराशि त्वजीर्णंऽपि सायमाशो न दुष्यति ।

दिवा प्रवुध्यतेऽर्केण हृदयं पुण्डरीकवत् ॥ २३५ ॥

तस्मिन् विबुद्धे स्रोतांसि स्फुटत्वं यान्ति सर्वशः ।

व्यायमाच्च विचाराच्च विक्षिप्तत्वाच्च चेतसः ॥ २३६ ॥

उत्क्रेदमपगच्छन्ति दिवा तेनास्य धातवः ।

अक्लिब्रेष्वन्नमासितामन्यत् तेषु न दुष्यति ॥ २३७ ॥

अविदग्ध इव क्षीरे क्षीरमन्यद्विमिश्रितम् ।

रात्रौ तु हृदये ज्ञाने संवृतेष्वयनेषु च ॥ २३८ ॥

यान्ति क्रीष्टे च विक्लेदं सवृते देहधातवः ।

क्लिन्नेष्वन्यदपक्केषु तेष्वसिक्तं प्रदुष्यति ।

विदग्धेषु पयःस्रव्यत् पयस्ततेष्विवार्पितम् ॥ २३९ ॥

नैशेष्वारजातेषु नाविषक्केषु बुद्धिमान् ।

तन्मादन्यत् समश्रीयात् पान्नयिष्यन् वलायुषी ॥ २४० ॥

तत्र श्लोकाः ।

अन्तरग्नि गुणा देहं यथा धारयते च मः ।

यथारं पच्यते यांश्च यथाहारः करीत्यपि ॥ २४१ ॥

येऽग्नेयो यांश्च पुष्यन्ति यावन्तो ये पचन्ति यान् ।

रसादीनां क्रमोत्पत्तिर्मलानां तेभ्य एव च ॥ २४२ ॥

लक्ष्यानामाशुक्लहेतुर्धातुकालोद्भवक्रमः ।

रीमैकदेशकृतेतुरन्तरग्निर्घयाधिकः ॥ २४३ ॥

सन्दुष्यति यथा दुष्टो यान् रोगान् जनयत्यपि ।
 ग्रहणीया यथावच्च ग्रहणीदोषलक्षणम् ॥ २४४ ॥
 पूर्वरूप पृथक् चैव व्यञ्जनं सचिकित्सितम् ।
 चतुर्विधस्य निर्दिष्टं तथा चावस्थिकी क्रिया ॥ २४५ ॥
 जायते च यथात्वन्निर्यञ्च तस्य चिकित्सितम् ।
 उक्तवानिह तत् सर्वं ग्रहणीदोषके मुनिः ॥ २४६ ॥

विंशोऽध्यायः ।

पाण्डुरोगचिकित्सितम् ।

पाण्डुरोगाः स्मृताः पञ्च वातपित्तकफैस्त्रयः ।
 चतुर्थः सन्निपातेन पञ्चमो भक्षणाभूदः ॥ १ ॥
 दोषाः पित्तप्रधानास्तु यस्य कुप्यन्ति धातुषु ।
 शैथिल्यं तस्य धातूनां गौरवञ्चोपजायते ॥ २ ॥
 ततो वर्षवलस्रेहा ये चान्येऽप्योजसो गुणाः ।
 व्रजन्ति क्षयमन्वर्थं दोषदूष्यप्रदूषणात् ॥ ३ ॥
 सोऽल्परक्तोऽल्पमेदस्को निःसारः शिथिलेन्द्रियः ।
 वैवर्ध्यं भजते तस्य हेतुं शृणु सलक्षणम् ॥ ४ ॥
 चाराम्बलवणाल्युष्णविरुद्धासात्मारभोजनात् ।
 निष्पावमापपिण्याकतिलतैलनिषेवणात् ॥ ५ ॥
 विदग्धेऽन्ने दिवास्वप्नाद्गयामान्धैथुनात् तथा ।
 प्रतिकर्मर्तुवैपथ्यात् वेगानाञ्च विधारणात् ॥ ६ ॥
 कामचिन्ताभयक्रोधशोकोपहतचेतसः ।
 समुदीर्षं यथा पित्तं हृदये समवस्थितम् ॥ ७ ॥
 वायुना बलिना चित्तं श्रोतोभिर्दंशभिः स्रतम् ।
 मयत्र केवलं देहं लक्ष्माभ्रान्तरमाश्रितम् ॥ ८ ॥

प्रदूष्य कफवातसृक्त्वङ्मांसानि करोति तत् ।
 वर्णान् हरितहारिद्रान् पाण्डून् बहुविधांस्त्वचि ॥ ८ ॥
 स पाण्डुरोग इत्युक्तः तस्य लिङ्गं भविष्यतः ।
 हृदयस्पर्शान् रीक्ष्यं स्वेदाभावः श्रमस्तथा ॥ १० ॥
 सम्भूतेऽध्मिन् भवेत् सर्वः कर्णच्छेदो हतानलः ।
 दुर्बलः सदनोऽत्रिद्रश्चमश्चमनिपीडितः ॥ ११ ॥
 गात्रशूलज्वरश्चासगौरवारुचिमान् नरः ।
 मृदितैरिव गात्रैश्च पीडितोऽन्मयितैरिव ॥ १२ ॥
 शूनाच्चिकूटो हरितः शीर्णलोमा हतप्रमः ।
 कोपनः शिशिरद्वेषो निद्रालुः शीवनोऽल्पवाक् ॥ १३ ॥
 पिण्डिकोऽद्वेषकश्चूरुधादरुक्सदनानि च ।
 भवन्त्यारोहणायसैर्विशेषथात्र वक्ष्यते ॥ १४ ॥
 आहारैरुपचारैश्च वातलैः कुपितोऽनिलः ।
 जनयेत् कृच्छ्रपाण्डुत्वं तथा रुच्यारुणाङ्गताम् ॥ १५ ॥
 शङ्खमर्दं रुजं तीक्ष्णं कम्पं पार्श्वशिशिरुजम् ।
 शकृच्छोपास्यवैरस्यशोफानाहबलचयान् ॥ १६ ॥
 पित्तलस्याचितं पित्तं यथोक्तैः स्वैः प्रकोपनैः ।
 द्रूपयित्वा तु रक्तादीन् पाण्डुरोगाय कल्पते ॥ १७ ॥
 स पीतो हरितामो वा ज्वरदाहसमन्वितः ।
 त्वष्टामूर्च्छापरीतस्तु पीतमूत्रशकृन्नरः ॥ १८ ॥
 स्वेदनः शीतकामश्च न चान्नमभिनन्दति ।
 कटुकास्थी न चास्थीणमुपशेतेऽम्बुमेव वा ॥ १९ ॥
 उद्गारोऽम्बो विदाहश्च विदग्धेऽन्नेऽस्य जायते ।
 दौर्गन्ध्यं भिन्नवर्चस्त्वं दीर्घस्थं तप्त एव च ॥ २० ॥
 विषुदैः श्लेष्मलैः श्लेष्मा पाण्डुरोगं स पूर्ववत् ।
 करोति गौरवं तन्द्रां क्षीदं श्वेतावभासताम् ॥ २१ ॥

प्रमेकं लोमहर्षञ्च सादं मूर्च्छां भ्रमं क्लमम् ।
 श्वासकासौ तथा लस्यमरुचिं वाक्स्वरग्रहम् ॥ २२ ॥
 ग्लान्मूर्वाच्चिवर्चस्व' कटुरूक्षोष्णकामता ।
 श्वयथुर्मधुरास्यत्वमिति पाण्डुरामयः कफात् ॥ २३ ॥
 सर्वांश्चसेविनः सर्वं दुष्टा दीपास्त्रिदीपजम् ।
 त्रिदीपलिङ्गं कुर्वन्ति पाण्डुरोगं सुदुःसहम् ॥ २४ ॥
 सृत्तिकादनशीलस्य कुप्यत्वन्वतमो मलः ।
 कपाया मारुतं पित्तमूपरा मधुरा कफम् ॥ २५ ॥
 कोपयेन्मृद्रसादींश्च रीक्षाद्भक्तं विरुक्षयेत् ।
 पूरयत्यधिपक्वैश्च स्रोतांश्च निरुणद्धि च ॥ २६ ॥
 इन्द्रियाणां बलं तेज ओजो वीर्यं निहत्य च ।
 पाण्डुरोगं करोत्याशु बलवर्णाग्निनाशनम् ॥ २७ ॥
 शून्यगण्डाच्छिकृट्भ्रूनाभिपादाग्रमेहनः ।
 किमिकोष्ठेऽतिसार्येत मलं सासृक् कफान्वितम् ॥ २८ ॥
 पाण्डुरोगश्चिरोत्पन्नः खरोभूतो न सिध्यति ।
 कालप्रकर्षाच्छूनो ना यश्च पीतानि पश्यति ॥ २९ ॥
 वदाल्पविट्कं सकफं हरितं योऽतिसार्यते ।
 दीनः श्वेतातिदिग्धाङ्गच्छर्दिमूर्च्छाद्विषादितः ॥ ३० ॥
 स नाख्यसृक्चयादयश्च पाण्डुः श्वेतत्वमाप्नुयात् ।
 इति पञ्चविधस्योक्तं पाण्डुरोगस्य लक्षणम् ॥ ३१ ॥
 पाण्डुरोगी तु योऽत्यर्घं पित्तलानि निपेवते ।
 तस्य पित्तमसृक् मांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते ॥ ३२ ॥
 हारिद्रनेत्रः सुशृङ्गं हारिद्रत्वङ्नखाननः ।
 रक्तपीतयक्त्रन्मूत्रो मेकवर्णो हतेन्द्रियः ॥ ३३ ॥
 दाहाधिपाकदोर्बल्यसदनारुचिकर्षितः ।
 कामला बहुपित्तैषा कीठशाखाश्रया सता ॥ ३४ ॥

कानान्तरात् पारीभृतात् छद्वा स्यात् कुम्भकामना ।
 लक्ष्मीतगलभ्रुवो भृगं गूनय मानवः ॥३५॥
 संरक्षाधिमुषच्छर्दिर्विष्णुवो यय ताम्यति ।
 दाह्यारुचिद्वपानाहतन्द्रामोहममन्वितः ॥३६॥
 प्रनटाग्निधिसंघ्रय निर्यात्वाश्र म कामनी ।
 माध्यानामितरेषान्तु भेषजं मभ्यरुष्यते ॥३७॥
 तय पाण्डुमयी खिग्धस्तीर्णरुर्दानुनीमिकैः ।
 मंगोष्थो बृदुभिस्तिष्ठैः कामनी तु विरचनैः ॥३८॥
 ताभ्यां मंगुडकोठाभ्यां पष्यान्वत्रानि दापयेत् ।
 शालयो ययगोधूमपुराणा धूपसंस्तुताः ॥३९॥
 मुद्गादकमसूरैश्च जाड्रनैश्च रसैर्हिताः ।
 यथादीपं विगिष्टश्च तयोर्भेषज्यमाचरेत् ॥४०॥
 पञ्चगव्यं महातित्तं कल्याणकमद्यापि वा ।
 स्रेहनायं घृतं दद्यात् कामलापाण्डुरोगिणे ॥४१॥
 दाडिमात् कुडयो धान्यात् कुडवाचं पलं पलम् ।
 चित्रकाचमृद्भवेराश्च पिप्पल्यष्टमिका तथा ॥४२॥
 तैः कल्कैर्विगतिपलं घृतस्य मलिलादके ।
 सिद्धं ह्यत्पाण्डुरोगार्थःप्लीहवातकफार्त्तितुत् ॥४३॥
 दीपनं खासकासघ्नं मूढवाते च शस्यते ।
 दुःखप्रसविनीनाञ्च वन्ध्यानाञ्चैव गर्भदम् ॥४४॥
 इति घृतम् ।
 कटुका रोहिणी सुस्तं हरिद्रे वत्सकात् पलम् ।
 पटोलं चन्दनं भूर्वा त्रायमाणा दुरालभा ॥४५॥
 ऊष्णा पर्पटको निम्बो भूनिम्बो देवदारु च ।
 तैः कार्पिकैर्घृतप्रस्थः सिद्धः घोरचतुर्गुणः ॥४६॥
 रक्तपित्तं ज्वरं दाहं शयथुं सभगन्दरम् ।

अशास्यसृग्दरश्चैव हन्ति विस्फोटकांस्तथा ॥४७॥

इति कटुकाद्यं घृतम् ।

पथ्याशतरसे पथ्याघ्नताक्षेशतकल्कवान् ।

प्रस्यः सिद्धो घृतात् पेयः सपाण्डुामयगुल्मनुत् ॥४८॥

इति पथ्याघृतम् ।

दन्त्याद्यतुष्यलरसे पिष्टेर्दन्तीशलाटुभिः ।

तइत् प्रस्यो घृतात् सिद्धः प्रीहपाण्डुर्त्तिग्नीफलित् ॥४९॥

इति दन्तीघृतम् ।

पुराणमर्षिपः प्रस्यो द्राक्षाद्यप्रस्यसाधितः ।

कामलागुल्मपाण्डुर्त्तिज्वरमेहोदरापत्तः ॥५०॥

इति द्राक्षाघृतम् ।

हरिद्रात्रिफलानिम्बवलानधुकमाधितम् ।

सर्पिणो माहिपं सर्पिः कामलाहरमुत्तमम् ॥५१॥

इति हरिद्रादिघृतम् ।

गोमूत्रे द्विगुणे दाढ्याः कल्काद्यद्वयसाधितम् ।

दाढ्याः पञ्चपलकाये कल्के कालीयके परः ॥५२॥

माहिपात् मर्षिपः प्रस्यः पूर्वः पूर्वं परे परः ।

सेहेरेभिरुपक्रम्य खिग्धं मत्वा विरेचयेत् ॥५३॥

पयसा मूत्रयुक्तेन बहुशः केवलेन वा ।

दन्तीफलरसे क्षीणे काश्मर्याञ्जलिना शृतम् ॥५४॥

द्राक्षाञ्जलिं शृत्वा वा दद्यात् पाण्डुामयापहम् ।

द्विग्वरं त्रिहचूर्णं पलाडे पित्तिकः पिबेत् ॥५५॥

कफपाण्डुस्तु गोमूत्रक्लिन्नयुक्ता हरीतकीम् ।

आरण्यं रसेनेषोर्षिदाढ्यामलकस्य च ॥५६॥

मत्रूपणं विश्वपत्रं पिबेत्त्रा कामलापहम् ।

दन्त्यद्वेषलकल्कं वा द्विगुडं गीतवारिणा ॥५७॥

कामली विह्वतां वापि त्रिफलाया रसैः पिबेत् ।
 विशालात्रिफलामुस्तकुष्ठदारुकलिङ्गकान् ॥५८॥
 कार्षिकानर्हैकर्षांशान् कुर्यादतिविषां तथा ।
 कर्पूरं मधुरसाया ह्रीं सर्वमेतत् सुखायुता ॥५९॥
 मृदितं तं रसं पूतं पीत्वा लिङ्घ्याच्च मध्वनु ।
 कासं श्वासं ज्वरं दाहं पाण्डुरोगमरोचकम् ॥६०॥
 गुल्मानाहामवातांश्च रक्तपित्तञ्च नाशयेत् ।
 त्रिफलाया गुडूच्या वा दाढ्यां निम्बस्य वा रसम् ॥६१॥
 गीतं मधुयुतं प्रातः कामलार्तः पिबेन्नरः ।
 क्षीरमूत्रं पिबेत् पक्षं गव्यं माहिषमेव वा ॥६२॥
 पाण्डुर्गोमूत्रसिद्धं वा मत्साहं त्रिफलारसम् ।
 तरुजान् ज्वलितान् मूत्रे निर्वाप्यामृद्य चाङ्गुरान् ॥६३॥
 मातुलुङ्गस्य तत् पूतं पाण्डुशीथहरं पिबेत् ।
 स्वर्णक्षीरीं विह्वत् श्यामे भद्रदारु सनागरम् ॥६४॥
 गोमूत्राञ्जलिना पिष्टं मूत्रे वा कथितं पिबेत् ।
 क्षीरमेभिः शृतं वापि पिबेद्दोषानुलोमनम् ॥६५॥
 हरीतकीं प्रयोगेण गोमूत्रेणाथवा पिबेत् ।
 जीर्णं क्षीरेण भुञ्जोत रसेन मधुरेण वा ॥६६॥
 मत्तरात्रं गवां मूत्रे भावितं वाप्ययोरजः ।
 पाण्डुरोगप्रशान्त्यर्थं पयसा पाययेत् भिषक् ॥६७॥
 व्रूपणं त्रिफला मुस्तं विडङ्गं चित्रकाः सभाः ।
 नवायोरजसो भागास्तत्रूर्णं क्षौद्रसर्पिषा ॥६८॥
 भक्षयेत् पाण्डुहृद्रोगकुष्ठार्थः कामलापहम् ।
 नवायसमिदं चूर्णं क्षणात्रयेण भापितम् ॥६९॥
 इति नवायसचूर्णम् ।

गुडनागरमण्डूरतिलांगान् मानतः समान् ।

पिप्पलीद्विगुणां कुर्यात् गुटिकां पाण्डुरोगिणे ॥ ७० ॥
 त्रिफला व्रूपणं सुस्तं विडङ्गं चव्यचित्रकी ।
 दार्वी त्वङ्गाधिको धातुर्यन्त्रिको देवदारु च ॥ ७१ ॥
 एतान् द्विपलिकान् भागांयूर्णान् कुर्यात् पृथक् पृथक् ।
 मण्डूरं द्विगुणं चूर्णाच्छुद्धमध्वनसन्निभम् ॥ ७२ ॥
 गोमूत्रेऽष्टगुणे पक्वा तस्मिंस्तत् प्रक्षिपेत् ततः ।
 उदुम्बरसमान् कृत्वा वटकांस्तान् यथाग्निना ॥ ७३ ॥
 उपयुञ्जीत तक्रणं सात्तं जीर्णं च भोजनम् ।
 मण्डूरवटका ह्येते प्राणदाः पाण्डुरोगिणाम् ॥ ७४ ॥
 कुष्ठान्यजोर्णकं शीथमूरुस्तम्भं कफामयान् ।
 अर्शासि कामलां मेहं ग्लीहान् शमयन्ति च ॥ ७५ ॥

इति मण्डूरवटकाः ।

ताप्याद्रिजतुरूप्यायोमलाः पञ्च पलाः पृथक् ।
 चित्रकत्रिफलाव्योषविडङ्गैः पालिकैः सह ॥ ७६ ॥
 शर्कराष्टपलोन्मियाश्चूर्णिता मधुनाप्लुताः ।
 अभ्यस्यास्वप्नमात्रा हि जीर्णं नियमिताग्निना ॥ ७७ ॥
 कुलत्याकाकमाद्यादिकपीतपरिहारिणा ।
 त्रिफलायास्त्रयोभागास्त्रयस्त्रिकटुकस्य च ॥ ७८ ॥
 भागश्चित्रकमूलस्य विडङ्गानां तथैव च ।
 पञ्चाशमजतुनो भागास्तथा रूप्यमलस्य च ॥ ७९ ॥
 माचिकस्य च शुद्धस्य लौहस्य रजसस्तथा ।
 अष्टौ भागाः सितायाश्च तत् सर्वं सूक्ष्मचूर्णितम् ॥ ८० ॥
 माचिकेणाप्लुतं स्थाप्यमायसे भाजने शुभे ।
 उदुम्बरसमां सात्रां ततः खादेद्वयथाग्निना ॥ ८१ ॥
 दिने दिने प्रयुञ्जीत जीर्णं भोज्यं यदीप्सितम् ।
 वर्जयित्वा कुलत्यानि काकमाचीकपीतकम् ॥ ८२ ॥

दावीत्वक्त्रिफलाव्योषं विडङ्गमयसो रजः ।
 मधुसर्पिर्युतं लिङ्घ्यात् कामलापाण्डुरोगवान् ॥ ८४ ॥
 तुल्या भयोरजःपथ्याहरिद्राः क्षौद्रसर्पिषा ।
 चूर्णिताः कामली लिङ्घ्यात् गुडक्षौद्रेण वाभयाः ॥ ८५ ॥
 त्रिफला द्वे हरिद्रे च कटुरोहिष्ययोरजः ।
 चूर्णितं क्षौद्रसर्पिर्म्यांस लेहः कामलापहः ॥ ८६ ॥
 द्विपलायां तुगाक्षीरीं नागरं मधुर्याष्टकाम् ।
 प्रास्थिकीं पिप्पलीं द्राक्षां शर्करावैतुलां शुभाम् ॥ ८७ ॥
 धात्रीफलरसद्रोणे सुपिष्टं लेहवत् पचेत् ।
 शीतां मधुप्रख्ययुतां लिङ्घ्यात् पाणितलं ततः ।
 हृत्पेय कामलां पित्तं पाण्डुं कासं हलीमकम् ॥ ८८ ॥
 इति धात्रापलेहः ।

तूप्रणं त्रिफला चव्य चित्रकी देवदारु च ।
 विडङ्गानि समांशानि चित्रकञ्चेति चूर्णयेत् ॥ ८९ ॥
 मण्डूरतुल्यं तच्चूर्णं गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत् ।
 यनैः सिद्धास्तथा शीताः कार्थ्याः कर्षसमा गुडाः ॥ ९० ॥
 यवाग्नि भक्षणीयास्ते द्वीहपाण्डुरामयापहाः ।
 अहृत्क्षर्यानुदथैव तक्रवाद्याग्निना स्मृताः ॥ ९१ ॥
 इति मण्डूरवटका ।

मञ्जिष्ठा रजनी द्राक्षा बला मूलान्ययोरजः ।
 लोभ्रक्षैतेषु गौडः स्यादरिष्टः पाण्डुरोगिणाम् ॥ ९२ ॥
 इति गौडोऽरिष्टः ।

घोजकात् षोडशफलं त्रिफलायाश्च विशति ।
 द्राक्षायाः पञ्च लाक्षायाः सप्त द्रोणी जलस्य तत् ॥ ९३ ॥
 माध्य यादावशेषे तु पूतशेषे समावयेत् ।
 शर्करायास्तुलां प्रस्थ मात्रिकस्थ च कार्पिकम् ॥ ९४ ॥

व्योषं व्याघ्रनखोमीरं क्रमूकं सैलवालुकम् ।
 मधूकं कुष्ठमित्येतच्चूर्णितं घृतभाजने ।
 यवेषु दशरात्रं तद्दश्रीषे द्विःशिशिरे स्थितम् ॥ १०५ ॥
 पिबेत् तद्दश्रहशीपाण्डु रोमार्यं शोधमुल्लनुत् ।
 मूत्रकृच्छ्राश्मरोमेहकामलामन्निपातनुत् ।
 वीजकारिष्ट एवैष आत्रेयेण प्रकीर्तितः ॥ १०६ ॥
 इति वीजकारिष्टः ।

धात्रीफलसहस्रे हे पीडयित्वा रसन्तु तम् ।
 चौद्राष्टांशेन संयुक्तं कृष्णार्ककुडुर्वेन च ॥ १०७ ॥
 शर्करार्कतुलोन्मिश्रं पक्षं सिन्धुघटे स्थितम् ।
 प्रपिवेन्मात्रया प्रातर्जीर्णं मितद्विताशनः ॥ १०८ ॥
 कामलापाण्डु हृद्रोगवातासृग्विषमञ्चरान् ।
 कासद्विक्कारुचिखासांशैपोऽरिष्टः प्रणामयेत् ॥ १०९ ॥
 इति धात्ररिष्टः ।

स्थिरादिभिः शृतं तोयं पानाहारे प्रशस्यते ।
 पाण्डूनां कामलात्तानां मृद्वीकामलकौरसः ॥ ११० ॥
 पाण्डुरोगप्रशान्त्यर्थमिति प्रोक्तं महर्षिणा ।
 विकल्पामितद्विपजा पृथग्दोषबलं प्रति ॥ १११ ॥
 वातिके स्नेहभूयिष्ठं पैत्तिके तिक्तशीतलम् ।
 श्लैष्मिके कटुतिक्तोष्णं विमित्त्रं सान्निपातिकं ॥ ११२ ॥
 निष्पातयेच्छरीरात् तु मृत्तिकां भक्षितां भिषक् ।
 युक्तिज्ञः शोधनैस्तीक्ष्णैः प्रसमीक्ष्य बलावनम् ॥ ११३ ॥
 गडकायस्य सर्पापि बलाधानानि योजयेत् ॥ ११४ ॥
 व्योषं विष्वं धरिद्रे हे त्रिफला हे पुनर्नवे ।
 मुस्तान्ययोरन्नः पाठा विडङ्ग देवदारु च ।
 हयिकाली च भार्गी च सच्चौरैस्तैः समैर्घृतम् ॥ ११५ ॥
 तापयित्वा पिबेदनुत्तवा नरो मृद्वीययौहितः ।

तद्वत् केसरयथाह्वपिप्यलीमूलमाहलैः ॥११६॥
 सृङ्गचषादातुरस्य लोभादविनिवर्त्तिनः ।
 द्वेषार्थं भावितां कामं दद्यात् तद्दोषनाशनैः ॥११७॥
 विङ्गुलातिविषया निम्नपत्रेण पाठया ।
 वार्त्ताकैः कटुरोहिण्या कौटजैर्भूर्वयापि वा ॥११८॥
 यथादोषं प्रकुर्वीत भैषज्यं पाण्डुरोगिणाम् ।
 क्रियाविशेष एषोऽस्य मतो हेतुविशेषतः ॥११९॥
 तिलपिष्टनिभं यस्तु वर्चः सृजति कामली ।
 श्लेष्मणा रुद्धमार्गं तत् पित्तं कफहरैर्जयेत् ॥१२०॥
 रुक्षशीतगुरुस्त्रादुव्यायामैर्वेगनिग्रहैः ।
 कफसंमूर्च्छितो वायुः स्थानात् पित्तं क्षिपेत् बली ॥१२१॥-
 हारिद्रनेत्रमूत्रत्वक्खेतवर्चास्तदा नरः ।
 भवेत् साटोपविष्टश्चो गुरुणा हृदयेन च ॥१२२॥
 दीर्घव्याल्पाग्निपाश्चात्तिहिक्काश्वासारुचिञ्चरैः ।
 क्रमेशाल्येन सज्येत पित्ते शाखासमाश्रिते ॥१२३॥
 वर्हितित्तिरिदक्षाणां रुचान्धैः कटुकैः रसैः ।
 शुष्कमूलककौलत्तैर्वूपैश्चान्त्रानि भोजयेत् ॥१२४॥
 मातुलुङ्गरसं चीद्रं पिप्यलीमरिचान्वितम् ।
 सनागरं पिबेत् पित्तं तथास्यैति स्वसाशयम् ॥१२५॥
 तृपात्तैः कटुरुचोष्णैर्लवणैश्चाप्युपक्रमः ।
 या पित्तरोगाच्च कुतो वायोद्य प्रशनाह्वयेत् ॥१२६॥
 स्वस्थानमागते पित्ते पुरीषे पित्तरङ्गिते ।
 निवृत्तोपद्रवस्यास्य पूर्वः क्षामलिङ्गो विधिः ॥१२७॥
 यदा तु पाण्डोर्वर्णः स्यात्परितश्लाघपीतकः ।
 बलोत्साहचयस्तन्द्रामन्दान्नित्यं श्लुत्परः ॥१२८॥
 स्त्रीष्वहर्षोऽङ्गमर्दश्च नाससृशाश्चिर्भ्रमः ।

हलीमकं तदा तस्य विद्यादनिलपित्ततः ॥१२८॥
 गुडूचीस्वरसचीरसाधितं माह्वियं घृतम् ।
 म पिवेत् विवृतां स्निग्धरसेनामलकस्य तु ॥१२०॥
 विरिक्तो मधुः प्रायं भजेत् पित्तानिलापहम् ।
 द्राचालेहं च पूर्वाक्तं सर्पीं पि मधुराणि च ॥१२१॥
 यापनान् चीरवस्तींश्च शीलयेत् सातुवासनान् ।
 माहीकारिष्टयोगांश्च पिवेद्युक्त्याग्निवृद्धये ॥ १२२ ॥
 कासिकश्चाभयालेहं पिप्पलीं मधुकं बलाम् ।
 पयसा च प्रयुञ्जीत यथादोषं यथाबलम् ॥१२३॥
 तत्र श्लोकौ ।

पाण्डोः पञ्चविधस्योक्तं हेतुलक्षणभेदजम् ।
 कामला द्विविधा चैव माध्यामाध्यत्वमेव च ॥ १२४ ॥
 तेषां विकल्पो यथान्यो महाव्याधिर्हलीमकः ।
 तस्य चोक्तं ममासेन व्यञ्जनं मचिकित्सितम् ॥१२५॥

एकाधिकविंशोऽध्यायः ।

द्विकाम्नासचिकित्सितम् ।

वेदनोक्तार्थतत्त्वज्ञमात्रेयस्यपिमुत्तमम् ।
 अपृच्छत् मंगयं धीमानग्निवेगः कृताञ्जलिः ॥१॥
 य इमं द्विविधाः प्रोक्तास्त्रिदीपास्त्रिप्रकोपणाः ।
 रोगा नानात्मजास्तेषां कस्को भवति दुर्जयः ॥२॥
 अग्निवेगस्य तद्धान्यं श्रुत्वा मतिमतां वरः ।
 वाच परमप्रीतः परमार्थविनिश्चयम् ॥३॥
 काम प्राणहरा रोगा बहवो न तु ते तथा ।
 यथा श्वासश्च द्विका च प्राणानाद्य निरुन्नातः ॥४॥

धन्येरप्युपसृष्टस्य रोगैर्जन्तोः पृथग्विधैः ।
 धन्ते सञ्जायते ह्रिका श्वासो वा तीव्रवेदनः ॥५॥
 कफवातात्मकावेतौ पित्तस्थानसमुद्भवौ ।
 हृदयस्य रसादीनां धातूनाञ्चोपशोषणौ ॥६॥
 तस्मात् साधारणावेतौ मती समसुदुर्जयी ।
 मिथ्योपचरितौ क्रुद्धौ हतावाशीविषाविव ॥७॥
 पृथक् पञ्चविधावेतौ निर्दिष्टौ रोगसंग्रहे ।
 तयोः शृणु समुत्थानं लिङ्गञ्च सभिषगुजितम् ॥८॥
 रजसा धूमवाताभ्यां शीतस्थानाम्बुमेवनात् ।
 ध्यायामादृशाम्बधर्माध्वरूचान्नविषमाशनात् ॥९॥
 ग्रामप्रदोषादानाहाद्रीक्षादल्पतर्पणात् ।
 दौर्बल्यान्मर्मणो घातात् इन्द्रात् शुद्धरतियोगतः ॥१०॥
 अतीसारज्वरच्छर्दिप्रतिश्रायक्षतक्षयात् ।
 रक्तपित्तादुदावर्त्तादिसूच्यलसकादपि ॥११॥
 पाण्डुरोगाद्विषाच्चैव प्रवर्त्तते मदाविमौ ।
 निष्पावमासपिण्डाकतिलसैलनिषेवणात् ॥१२॥
 पिष्टशालूकपिष्टम्बिदिदाहिगुरुभोजनात् ।
 जलजानूपपिशितदध्यामक्षीरसेवनात् ॥१३॥
 अभिष्यन्द्युपचाराच्च क्षेमलानाञ्च सेवनात् ।
 कण्ठोरसोः प्रतीघातादिवन्धैश्च पृथग्विधैः ॥ १४ ॥
 भारुतः प्राणवाहीनि स्त्रीतांस्याविश्य कुप्यति ।
 उरस्यः कफसुदूय ह्रिकाश्वासान् करोति सः ॥१५॥
 घोरां प्राणोपरोधाय प्राणिनां पञ्च पञ्च च ।
 उभयोः पूर्वरूपाणि शृणु वक्ष्याम्यतः परम् ।
 कण्ठोरसोर्गुरुत्वञ्च वदनस्य कपायता ॥१६॥
 ह्रिकानां पूर्वरूपाणि कुवेराटोप एव च ।

शानाहः पार्श्वशूलञ्च पीडनं हृदयस्य च ॥१७॥
 प्राणस्य च विलोमत्वं श्वासानां पूर्वलक्षणम् ।
 प्राणोदकाभवाहीनि स्रोतांसि सकफोऽनिलः ॥१८॥
 हिक्काः करोति संरुध्य तासां लिङ्गं पृथक् शृणु ।
 क्षीणमांसवलप्राणतेजसः सकफोऽनिलः ॥१९॥
 गृहीत्वा सहसा कण्ठमुच्चैर्घोषवतीं भृशम् ।
 करोति सततं हिक्कामेकद्वित्रिगुणां तथा ॥२०॥
 प्राणः स्रोतांसि मर्माणि संरुद्धोष्माणमेव च ।
 संज्ञां सुष्याति गात्रे च स्तम्भं सञ्जनयत्यपि ॥२१॥
 मार्गञ्चैवान्नपानानां रुणद्धापहतस्मृतेः ।
 सायुविप्लुतनेत्रस्य स्तब्धशङ्खच्युतभ्रुवः ॥२२॥
 सक्लजल्पप्रलापस्य निर्हृतिं नाधिरच्छतः ।
 महातेजा महाविगा महाशब्दा महाबला ।
 महाहिक्केति सा गृणां सद्यः प्राणहरा मता ॥२३॥
 इति महाहिक्का ।

हिक्कते यः प्रहृष्टस्तु शयो दीनमना नरः ।
 जर्जरणीरसा कृच्छ्रं गम्भीरमनुनादयन् ॥२४॥
 संजृम्भन् संचिपद्यैव तथाङ्गानि प्रसारयन् ।
 पार्श्वं चीभे समायम्य कूजन् स्तम्भरुगर्दितः ॥२५॥
 नामैः पक्वाशयाद्वापि हिक्का चास्योपत्रायते ।
 क्षीभयन्ती भृशं देहं नामयन्तीव ताम्यतः ॥२६॥
 रुणद्धुरच्छासमार्गन्तु प्रनटवलचेतसः ।
 गम्भीरनामा सा तस्य हिक्का प्राणान्तिकी मता ॥२७॥
 इति गम्भीरा हिक्का ।
 व्यपेता जायते हिक्का यात्रपाने चतुर्विधे ।
 आहारपरिष्णामान्ते भूयश्च लभते बलम् ॥२८॥
 प्रलापवन्वतीसारदृष्ट्यार्त्तस्य विचेतसः ।

सजृम्भस्य भुता वस्य शुष्कास्यस्य विनामिनः ॥२९॥

पर्याधातस्य ह्रिका या जत्रुमूलादसन्तता ।

सा व्यपेतेति विज्ञेया ह्रिका प्राणोपरोधिनी ॥३०॥

इति व्यपेता वा यमिका ह्रिका ।

क्षुद्रवातो यदा कोष्ठादग्रायामपरिघटितः ।

कण्ठे प्रपद्यते ह्रिकां तदा क्षुद्रां करोति सः ॥३१॥

अतिदुःखा न सा चौरःशिरोमर्मप्रवाधिनी ।

न चोच्छ्वासात्रपानानां मार्गमावृत्य तिष्ठति ॥३२॥

वृद्धिमायस्यतो याति भुक्तमात्रे च मर्दवम् ।

यतः प्रवर्त्तते पूर्वं तत एव निवर्त्तते ॥३३॥

हृदयं क्लोम कण्ठञ्च तालुकञ्च समाश्रिता ।

शुद्धी सा क्षुद्रह्रिकेति नृणां साध्या प्रकीर्त्तिता ॥३४॥

इति क्षुद्रह्रिका ।

सहस्रात्यभ्यवहृतैः पानान्नैः पीडितोऽनिलः ।

ऊर्ध्वं प्रपद्यते कोष्ठान् मयैर्वातिमदप्रदैः ॥ ३५ ॥

तथातिरोपभाष्याध्वभागतिपरिवर्त्तनैः ।

पायुः कोष्ठगतो धावन् पानभोज्यप्रपीडितः ॥३६॥

उरःस्रोतः समाविश्य कुर्याद्विकां ततोऽन्नजाम् ।

तथा शूनैरसम्बन्धं क्षुवंद्यापि स ह्रिकते ॥३७॥

न मर्मवाधाजननो नेन्द्रियाणां प्रवाधिनी ।

ह्रिका पीते तथा भुक्ते शमं याति च सान्नजा ॥३८॥

इति अन्नजा ह्रिका ।

अतिसञ्चितदोषस्य भक्तच्छेदकस्य च ।

व्याधिभिः क्षीणदेहस्य ह्रवस्यातिव्यवायिनः ॥३९॥

आसां या सा समुत्पन्ना ह्रिका ह्नत्याग जीवितम् ।

यमिका च प्रलापार्त्तिट्णामोहसमन्विता ॥४०॥

धानाहः पार्श्वशूलश्च पीडनं हृदयस्य च ॥१७॥
 प्राणस्य च विलोमत्वं श्वासानां पूर्वलक्षणम् ।
 प्राणोदकात्रवाहीनि स्रोतांसि सकफोऽनिलः ॥१८॥
 हिक्काः करोति संरुध्य तासां लिङ्गं पृथक् शृणु ।
 चीर्णमांसवलप्राणतेजसः सकफोऽनिलः ॥१९॥
 गृहीत्वा सहसा कण्ठमुच्चैर्वीपवती भृशम् ।
 करोति सततं हिक्कामेकद्वित्रिगुणां तथा ॥२०॥
 प्राणः स्रोतांसि मर्माणि सरुद्धोष्माणमेव च ।
 संज्ञां सुष्णाति गात्रे च स्तम्भ सञ्जनयत्यपि ॥२१॥
 मार्गञ्चैवान्नपानानां रुणद्धापहतकृतेः ।
 साशुविप्लुतनेत्रस्य स्तब्धशङ्खच्युतभ्रुवः ॥२२॥
 सक्तजल्पप्रलापस्य निर्द्वितिं नाधिगच्छतः ।
 महातेजा महावेगा महाशब्दा महाबला ।
 महाहिक्केति सा गृणा सद्यः प्राणहरा मता ॥२३॥
 इति महाहिक्का ।
 हिक्कते यः प्रवृद्धस्तु लघो दीनमना नरः ।
 जर्जरणोरसा कृच्छ्रं गम्भीरमनुनादयन् ॥२४॥
 सजृम्भन् संचिपंथैव तथाङ्गानि प्रसारयन् ।
 पार्श्वं चोभे सभायम्य कूजन् स्तम्भरुग्दर्दितः ॥२५॥
 नामैः पक्वाशयाहापि हिक्का चास्योपजायते ।
 चोभयन्ती भृशं देहं नामयन्तीव ताम्यतः ॥२६॥
 रुणद्धुच्छ्वासमार्गन्तु प्रनष्टबलचेतसः ।
 गम्भीरनामा सा तस्य हिक्का प्राणान्तिकी मता ॥२७॥
 इति गम्भीरा हिक्का ।
 व्यपेता जायते हिक्का यान्नपाने चतुर्विधे ।
 आहारपरिणामान्ते भूयश्च लभते बलम् ॥२८॥
 प्रलापवन्त्यतीसारव्यष्टार्त्तस्य विचेतसः ।

सजृम्भस्य मुतावस्य शुष्कास्यस्य विनामिनः ॥२८॥

पर्याशातस्य द्विष्णा या जटुमूलादसन्तता ।

सा व्यपेतेति विज्ञेया द्विष्णा प्राणोपरोधिनी ॥३०॥

इति व्यपेता वा यमिका द्विष्णा ।

क्षुद्रवातो यदा कोष्ठाद्द्वयायामपरिघट्टितः ।

कण्ठे प्रपद्यते द्विष्णां तदा क्षुद्रां करोति सः ॥३१॥

अतिदुःखा न सा चौरःशिरोमर्मप्रवाधिनी ।

न चोच्छ्वासान्नपानानां मार्गमाहृत्य तिष्ठति ३२॥

वृद्धिमायम्यती याति भुक्तमात्रे च मार्दवम् ।

यतः प्रवर्तते पूर्वं तत एव निवर्तते ॥३३॥

हृदय क्लोम कण्ठश्च तालुकश्च समाश्रिता ।

मृद्वी सा क्षुद्रद्विष्णेति नृषां साध्या प्रकीर्तिता ॥३४॥

इति क्षुद्रद्विष्णा ।

सहसात्त्वभ्यवहृतैः पानान्नैः पीडितोऽनिलः ।

ऊर्ध्वं प्रपद्यते कोष्ठान् मद्यैर्वातिमदप्रदैः ॥ ३५ ॥

तथातिरोपभाष्याध्वभारगतिपरिवर्तनैः ।

पायुः कोष्ठगतो धावन् पानभीज्यप्रपीडितः ॥३६॥

उर'स्रोतः समाविश्य कुर्याद्विष्णा ततोऽन्नजाम् ।

तथा शनैरसम्बन्धं क्षुवंत्यापि स द्विष्कते ॥३७॥

न मर्मवाधाजननो नेन्द्रियाणां प्रवाधिनी ।

द्विष्णा पीते तथा भुक्ते शमं याति च सान्नजा ॥३८॥

इति अन्नजा द्विष्णा ।

अतिसञ्चितदोषस्य भक्तच्छेदकस्य च ।

व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यातिव्यवायिनः ॥३९॥

आसा या सा समुत्पन्ना द्विष्णा हन्त्याशु लोवितम् ।

यमिका च प्रलापरतिष्ठण्यासोहसमन्विता ॥४०॥

अक्षीणघ्राप्यदीनश्च स्थिरधात्विन्द्रियश्च यः ।
 तस्य साधयितुं शक्या यमिका हन्त्यतोऽन्यथा ॥४१॥
 यदा स्रोतांसि संरुध्य मारुतः कफपूर्वकः ।
 विश्वग्व्रजति संरुद्धस्तदा श्वासान् करोति सः ॥४२॥
 उद्भूयमानवातो यः शब्दबहुःस्थितो नरः ।
 उच्चैः श्वसिति संरुद्धो मत्तर्पभ श्वानिशम् ॥४३॥
 प्रनष्टज्ञानविज्ञानस्तथा विभ्रान्तलोचनः ।
 विकृताक्षाननो वड्मूलवर्द्धा विशीर्णवाक् ॥४४॥
 दोनः प्रश्वसितश्चास्य दूराद्विज्ञायते भृशम् ।
 महाश्वासीपस्पष्टः स क्षिप्रमेव प्रपद्यते ॥४५॥

इति महाश्वासः ।

दीर्घं श्वसिति यस्तूर्वं न च प्रत्याहरत्वधः ।
 श्लेष्मावृतमुखस्रोतः क्रुद्धगन्धवहार्दितः । ४६॥
 ऊर्ध्वदृष्टिर्विपश्यंश्च विभ्रान्ताश्च इतस्ततः ।
 प्रमुह्यन् वेदनात्तथ शुष्कास्योऽरतिपीडितः ॥४७॥
 ऊर्ध्वश्वासे प्रवृत्ते च यथाधःश्वासरोधभाक् ।
 मुह्यतस्ताम्यतयोर्ध्वे श्वासस्तस्यैव हन्त्यसून् ॥४८॥

इति उर्ध्वश्वासः ।

यस्तु श्वसिति विच्छिन्नं सर्वप्राणेन पीडितः ।
 न वा श्वसिति दुःखात्तीं मर्मच्छेदरुग्दितः ॥४९॥
 आनाहस्तेदमूच्छात्तीं दह्यमानेन वस्तिना ।
 विप्लुताक्षः परिक्षीणः श्वसन् रत्नैकलोचनः ॥५०॥
 विचेताः परिशुष्कास्यो विवर्णः प्रलपन् नरः ।
 क्षिन्नश्वासेन संच्छिन्नः स शीघ्रं प्रजहात्वसून् ॥५१॥

इति क्षिन्नश्वासः ।

प्रतिलोभं यदा वायुः स्रोतांसि प्रतिपद्यते ।

ग्रीवां शिरश्च संगृह्य श्लेष्माणं समुदीर्य च ॥५२॥
 करोति पीनसं तेन रुद्धो घुर्घूरकं तथा ।
 अतीव तीव्रवेगश्च श्वासं प्राणप्रपीडकम् ॥५३॥
 प्रताम्यत्यतिवेगाच्च कासते सन्निरुध्यते ।
 प्रमोहं कासमानद्य स गच्छति सुहृर्मुहुः ॥५४॥
 श्लेष्मण्यसुच्यमाने च भृशं भवति दुःखितः ।
 तस्यैव च विमोचान्ते मुहूर्त्तं लभते सुखम् ॥५५॥
 अथास्योद्धंसते कण्ठः कृच्छ्राच्छक्नोति भाषितम् ।
 न चापि निद्रां लभते शयानः श्वासपीडितः ॥५६॥
 पार्श्वं तस्यावगृह्णाति शयानस्य समीरणः ।
 आसीनो लभते सौम्यमुष्णञ्चैवाभिनन्दति ॥५७॥
 उच्छ्रिताक्षो सलाटेन स्त्रियता भृशमर्त्तिमान् ।
 विशुष्कास्यो मुहुःश्वासो मुहुयैवावधम्यते ॥५८॥
 मेघाम्बुशीतप्राग्वातैः श्लेष्मलैश्चाभिवर्द्धते ।
 स याप्यस्तमकः श्वासः साध्यो वा स्यान्नयोत्यितः ॥५९॥
 इति तमकश्वासः ।

ज्वरमूर्च्छांपरीतस्य विद्यात् प्रतमकन्तु तम् ।
 उदावर्त्तरजोऽजीर्णं, क्लिन्नकायनिरोधजः ॥६०॥
 तमसा वर्द्धतेऽत्यर्थं शीतैश्चाथ प्रशाम्यति ।
 मज्जातस्तमसी वास्य विद्यात् सन्तमकन्तु तत् ॥६१॥
 इति प्रतमकरन्तामकश्वासात् ।

रुक्षायासीद्भवः कोष्ठे क्षुद्रवात उदीरयन् ।
 क्षुद्रश्वासो न सोऽत्यर्थं दुःखेनाङ्गप्रवाधकः ॥६२॥
 निहन्ति न स गात्राणि न च दुःखी यथेतरि ।
 न च भोजनपानानां निरुणद्धुरचितां गतिम् ॥६३॥
 नेन्द्रियाणां व्यथां नापि काश्चिदुत्पादयेद्भुजम् ।

स साध्य उक्तो वज्जिनः सर्वे चाव्यक्तलक्षणाः ॥६४॥
 इति श्वासाः समुद्दिताः हिक्काद्यैव स्वलक्षणैः ।
 एषां प्राणहरा वज्या घोरस्तौ ह्याशुकारिणः ॥६५॥
 भेषजैः साध्ययाप्यांस्तु क्षिप्रं भिषगुपाचरेत् ।
 उपेक्षिता दहेयुर्हि शुष्कं कक्षमिवानलाः ॥६६॥
 कारणस्थानमूलेक्यादेकमेव चिकित्सितम् ।
 इयोरपि यथादृष्टमपिभिस्तन्निबोधत ॥६७॥
 हिक्काश्वासादितं स्निग्धैरादौ स्वेदैरुपाचरेत् ।
 आतां लवणतैलेन नाडीप्रस्तरसङ्करैः ॥६८॥
 तैरस्य ग्रथितः शोभा स्रोतःस्वभिविलीयते ।
 श्वानि मार्दवमायान्ति ततो यातानुलोमता ॥६९॥
 यथाद्रिकुञ्जेष्वर्कांशुतमं विष्यन्दते हिमम् ।
 स्थिरः श्लेष्मा शरीरस्थः स्वेदैर्विष्यन्दते तथा ॥७०॥
 खिन्नं ज्ञात्वा ततस्तूर्णं भोजयेत् स्निग्धमोदनम् ।
 मत्स्यानां शूकराणां वा रसैर्दध्युत्तरेण वा ॥७१॥
 ततः श्लेष्मणि संरुद्धे वमनं पाययेत् तु तम् ।
 पिप्पलीसैन्धवचीद्वैर्युक्तं वाताविरोधि यत् ॥७२॥
 निर्हते सुखमाप्नोति सकफे दुष्टविग्रहे ।
 स्रोतःसु च विशुद्धेषु चरत्यनिहतोऽनिलः ॥७३॥
 लीनघेहोपशेषः स्यात् धूपैस्त्वं निर्हरैर्दुधः ।
 हरिद्रापत्रमैरण्डमूलं लाक्षां मनःशिलाम् ॥७४॥
 मांसीं सदेवदार्विलां पिप्पा वर्त्तिं प्रकल्पयेत् ।
 ता घृतातां पिवेद्भूमं यवैर्वा घृतसंयुतेः ॥७५॥
 मधुच्छिष्ट सर्जरसं घृतं मल्लजसंपुटैः ।
 कृत्वा धूमं पिवेच्छृङ्गं वालं वा स्यायु वा ग्वाम् ॥७६॥
 श्लोणाकवर्द्धमानानां नाडी शुष्का कुशस्य वा ।

पद्मकं गुग्गुलुं लोभ्रं शलकीं वा घृताप्लुताम् ॥७७॥
 स्वरचीयातिसारासृक्पित्तदाहानुबन्धजान् ।
 मधुरस्निग्धशीताद्यैर्हिक्काश्वासानुपाचरेत् ॥७८॥
 न स्वेद्याः पित्तदाहार्त्ता रक्तस्वेदातिवर्त्तिनः ।
 क्षीणधातुवला रुक्षा गर्भिण्यद्यापि पित्तलाः ॥७९॥
 कोष्ठीः कामसुरःकण्ठं स्नेहसेकैः सशर्करैः ।
 उल्कारिकोपनाहेद्य स्नेदयेन्मृदुभिः क्षणम् ॥८०॥
 तिलोमामायगोधूमचूर्णैर्वातहरैः सह ।
 स्नेहेद्योल्कारिका सास्त्रैः सक्षीरैर्वा क्षता हिता ॥८१॥
 नवज्वरामदोपेयु रुचस्वेदं विलह्वनम् ।
 समोच्चोक्षेखन वापि कारयेत्क्षवणाम्बुना ॥८२॥
 अतियोगोद्धतं वातं दृष्ट्वा वातहरैर्भिषक् ।
 रसाद्यैर्नातिशीतोष्णैरभ्यङ्गैश्च शमं नयेत् ॥८३॥
 उदावर्त्तं तथाध्वाने मातुलुङ्गास्त्रवेतसैः ।
 हिङ्गुपीलुविडैश्चान्नं युक्तं स्यादनुलोमनम् ॥८४॥
 हिक्काश्वासामयी श्लेष्मो बलवान् दुर्बलोऽपरः ।
 कफाधिकस्तथैवैको रुचवह्नभिलोऽपरः ॥८५॥
 कफाधिके बलस्थे च वमन सविरेचनम् ।
 कुर्यात् पथ्याशने धूमलेहादिशमनं ततः ॥८६॥
 वातिकान् दुर्बलान् बालान् वृद्धान्निस्सूदनैः ।
 तर्पयेदेव शमनैः स्नेहयूपरसादिभिः ॥८७॥
 अनुत्क्षिप्तकफास्त्रिदुर्बलानां विशोधनात् ।
 वायुर्लब्धासदो मर्मं सशुष्याश्च हरेदसून् ॥८८॥
 दृढान् बहुकफांस्त्रिदोसैरानूपवारिजैः ।
 दृप्तान् विशोधयेत् स्त्रिद्वान् वृद्धयेदितरान् भिषक् ॥८९॥
 वर्हितित्तिरिदद्याथ जाङ्गलाथ सृगहिजाः ।

दशमूलोरसे सिद्धाः कीलत्ये वा रसे हिताः ॥८०॥
 निदिग्धिकां विल्वमध्यं कर्कटाख्यां दुरालभाम् ।
 त्रिकाण्टकं गुडूचीञ्च कुलत्यांश्च सचित्रकान् ॥८१॥
 जले पक्त्वा रसः पृथो पिप्पलीघृतभर्जितः ।
 मनागरः सलवणश्चेष्टः स्याद् यूषो भोजने हितः ॥८२॥
 राक्षां बलां पञ्चमूलं ऋसं मुद्गान् सचित्रकान् ।
 पक्त्वाभसि रसे तस्मिन् यूषः साध्यश्च पूर्ववत् ॥८३॥
 पल्लवान् मातुलुङ्गस्य निम्बस्य कुलकस्य च ।
 पक्त्वा मुद्गांश्च सब्योपान् चारयूपान् विपाचयेत् ॥८४॥
 दत्त्वा सलवणं चारं शियूणि मरिचानि च ।
 युक्त्या संसाधितो यूषो ह्रिकाश्वासविकारनुत् ॥८५॥
 कासमर्दकपत्राणां यूषः शोभाञ्जनस्य च ।
 शुष्कमूलकयूपश्च ह्रिकाश्वासनिवारणः ॥८६॥
 सदधिब्योपसर्पिष्को यूषो वाक्ताकजो हितः ।
 शालिपष्टिकगोधूमयवात्रान्यनवानि च ॥८७॥
 हिङ्गुसौवर्चलाजाजीविङ्गुपौष्करचित्रकैः ।
 सकर्कटाक्षयैः सिद्धा यवागूः श्वासर्हाङ्गनाम् ॥८८॥
 दशमूलीयटीरास्त्रापिप्पलीमूलपौष्करैः ।
 शृङ्गी तामलकी भार्गी गुडूची नागरास्त्रुभिः ॥८९॥
 यवागूं विधिना सिद्धां कषायं वा पिवेन्नरः ।
 कासहृद्ग्रहपाशांर्त्तिह्रिकाश्वासप्रयान्तये ॥९०॥
 पुष्कराक्षयटीब्योपमातुलुङ्गास्त्रयेतसैः ।
 योजयेद्द्वयपानानि ससर्पिर्विङ्गुहिङ्गुभिः ॥९१॥
 दशमूलस्य वा काथमथवा देवदारुणः ।
 तृपितो मदिरा वापि ह्रिकाश्वासी पिवेन्नरः ॥९२॥
 पाठा मधुरसां राक्षां सरलं देवदारु च ।

प्रक्षाल्य जर्जरीकृत्य सुरामण्डे निधापयेत् ॥१०३॥
 तं मन्दलवणं कृत्वा भिषक् प्रकृतसम्मितम् ।
 पापयेत् तु ततो हिक्का श्वासश्चैवोपशम्यति ॥१०४॥
 हिङ्गु सौवर्चलं कोलं समङ्गां पिप्पलीं वलाम् ।
 मातुलुङ्गरसे पिष्टमारनालेन वा पिवेत् ॥१०५॥
 सौवर्चलं नागरञ्च भार्गीं द्विशर्करायुतम् ।
 उष्णाम्बुना पिवेदेतद्विक्काश्वासविकारनुत् ॥१०६॥
 भार्गीनागरयोः कल्कं भरिचक्षारयोस्तथा ।
 पीतद्रुचित्रकास्योतामूर्वाणां चाम्बुना पिवेत् ॥१०७॥
 मधूलिका तुगाचीरी नागरं पिप्पली तथा ।
 उत्कारिका घृते सिद्धा श्वासे पित्तानुबन्धजे ॥१०८॥
 श्वाविधः शशमांसञ्च शल्लकस्य च शोणितम् ।
 पिप्पलीघृतसिद्धानि श्वासे वातानुबन्धजे ॥१०९॥
 सुवर्चलारसो दुग्धं घृतं त्रिकटुकायुतम् ।
 शाल्योदनस्थानुपानं वातपित्तानुगी हितम् ॥११०॥
 शिरीषपुष्पस्वरसः सप्तपर्णस्य वा पुनः ।
 पिप्पलोमधुसंयुक्तः कफपित्तानुगी मतः ॥१११॥
 मधुकं पिप्पलीमूलं गुडो गोऽश्वशकट्रसः ।
 घृतं चीद्रं हिक्काकासश्वासाभिव्यन्दिनां शुभम् ॥११२॥
 श्वराश्वोद्वयराहाणां मेपस्य च गजस्य च ।
 शकट्रसं बहुकफे चैकैकं मधुना पिवेत् ॥११३॥
 क्षारश्चाप्यश्वगन्धाया लेहयेत् चीद्रसर्पिषा ।
 भयूरपादं नालं वा शकलं शल्लकस्य वा ॥११४॥
 श्वाविज्जाण्डकचापाणां रोभाणि कुररस्य वा ।
 शृङ्गेकडियफानां वा चर्मास्थीनि चुरांस्तथा ॥११५॥
 सर्वाण्येकैकशो वापि दग्ध्वा चीद्रघृतान्वितान् ।

चूर्णं लीढ्वा जयेत् कासं हिक्कां श्वासञ्च दारुणम् ॥११६॥
 एते हि कफसंरुद्धगतिप्राणप्रकोपजाः ।
 तस्मात् तन्मार्गशुद्धयं सेका लेहा न निष्कफे ॥११७॥
 कासिने च्छर्दनं दद्यात् स्त्ररभङ्गे च बुद्धिमान् ।
 वातश्लेष्महरैर्युक्तं तमके तु विरचनम् ॥११८॥
 उदीर्यते भृशतरं मार्गरीधावहज्जलग् ।
 यथा तथानिलस्तस्य मार्गं नित्यं विशोधयेत् ॥११९॥
 शटीचौरकजीवन्तीत्वष्टु स्तं पुष्कराक्षयम् ।
 सुरस तामलकवेला पिप्पल्यगुरु नागरम् ॥१२०॥
 बालकञ्च समं चूर्णं कृत्वाष्टगुणप्रकारम् ।
 सर्वथा तमके श्वासे हिक्कायाश्च प्रयोजयेत् ॥१२१॥
 मुक्ताप्रवालवैदूर्यशङ्खस्फटिकमञ्जनम् ।
 समारगन्धकाचारकसूक्ष्मीनां लवणद्वयम् ॥१२२॥
 ताम्बायोरजसी रुष्यं ससीगन्धिकशेरुकम् ।
 जातीफलं शपाठीजमपानार्गस्य तरुणुलाः ॥१२३॥
 एषां प्राणितलं चूर्णं तुल्यानां चोद्वसर्पिषा ।
 हिक्कां श्वासञ्च कामञ्च लीढ्वाशु नियच्छति ॥१२४॥
 अञ्जनात् तिमिरं काच नीलिकं पुष्पकं तमः ।
 पैत्यं कण्डुमभिष्वन्दं सन्दञ्च तत् प्रपाशयेत् ॥१२५॥
 इति मुक्ताद्यचूर्णम् ।
 शटीपुष्करमूलानां चूर्णमामलकञ्च च ।
 मधुना संयुतं लेह्यं वृषं वा काललीहजम् ॥१२६॥
 मशकंरा तामलकीं द्रावणं गोऽश्वगलद्रुसम् ।
 तुल्यं गुडं नागरञ्च प्राशयेत् नाशयेत् तथा ॥१२७॥
 लगनस्य पलाण्डोर्दा मूलं गृह्यन्तकस्य वा ।
 नाशयेच्चन्दनं वापि नारीचीरिण्य संयुतम् ॥१२८॥

सुखोष्णं दृढमण्डं वा सैन्यवेनावचूर्णितम् ।
 नावयेन्नचिकाविष्ठामलक्तकरसेन वा ॥१२८॥
 स्त्रियाः स्तन्येन सिद्धं वा सर्पिर्मधुरकौरपि ।
 पीतं नस्तो निषिक्तं वा सद्यो ह्रिकां नियच्छति ॥१३०॥
 सक्तदुष्णं सक्तच्छीतं व्यत्यासाहिकिनां पयः ।
 पाने नस्तः क्रियायां वा शर्करामधुसंयुतम् ॥१३१॥
 अधोभागे दृढं सिद्धं सद्यो ह्रिकां नियच्छति ।
 पिप्पलीमधुयुक्तौ वा रसौ धात्रीकपित्थयोः ॥१३२॥
 लाजालाक्षामधुद्राक्षापिप्पल्यश्चशक्तद्रसान् ।
 लिङ्घ्यात् कोलं मधुद्राक्षापिप्पलीनागराणि वा ॥१३३॥
 शीताम्बुसेकः सहसा त्रासी विस्मापनं भयम् ।
 क्रोधहृष्यप्रियोद्देगा ह्रिकाप्रच्यवना मताः ॥१३४॥
 ह्रिकाश्वासविकाराणां निदानं यत् प्रकीर्त्तितम् ।
 वर्ज्यमारोग्यकामैस्तद्विकाश्वासविकारिभिः ॥१३५॥
 ह्रिकाश्वासानुबन्धा ये शुष्कोरःकण्ठतालुकाः ।
 प्रकृत्या रुद्धदेहाश्च सर्पिर्भिस्तानुपाचरेत् ॥१३६॥
 दशमूलरसे सर्पिर्देधिमण्डे च साधयेत् ।
 क्षणासौवर्चलचारवयःस्याह्रिद्रुपौरकैः ।
 कायस्थया च मंसिद्धं ह्रिकाश्वासी प्रथाशयेत् ॥१३७॥

इति दशमूलाद्यष्टतम् ।

तेजोवत्वभया कुष्ठं पिप्पली कटुरोहिणी ।
 भूतीकं पौष्करं मूलं पलायशिवकः शटी ॥१३८॥
 सौवर्चलं तामलकी सैन्यवं विस्वपेशिका ।
 तालीशपत्रं जीवन्ती वचा तैरचसमितैः ॥१३९॥
 ह्रिद्रुपादेर्वृतप्रस्थं पचेत् तोये चतुर्गुणे ।

एतद् यथावलं पीत्वा हिक्काश्वासौ जयेन्नरः ।

शोधानिलाशोग्रहणीहृत्पार्श्वरुज एव वा ॥१४०॥

इति तैजोवत्यादिघृतम् ।

मनःशिलासर्जरसलाघारजनिपद्मकैः ।

मञ्जिष्ठैलैश्च कर्पांगैः प्रस्यः सिद्धो घृतादितः ॥१४१॥

इति मनःशिलादिघृतम् ।

जीवनीयोपसिद्धं वा सन्नौद्रं लेहयेद् घृतम् ।

द्रूपणं दाधिकं वापि पिवेद् वासाघृतं तथा ॥१४२॥

यत् किञ्चित् कफवातद्रुसुप्यं वातानुलीमनम् ।

भेषजं पानमद्यं वा तद्वितं श्वासहिक्किने ॥१४३॥

वातलडा कफहरं कफलडानिलापहम् ।

कार्यं नैकान्तिकं ताभ्यां प्रायःश्रेयोऽनिलापहम् ॥१४४॥

सर्वेषां वृंहणैर्हृत्पः शक्यश्च प्रायशो भवेत् ।

नात्यर्थं शमनोपायो भृशीऽशक्यश्च कर्शने ॥१४५॥

तस्माच्छुद्धानशुद्धांश्च शमनैर्हृंहणैरपि ।

हिक्काश्वासार्दितान् जन्तून् प्रायशः समुपाचरेत् ॥१४६॥

तत्र श्लोकः ।

दुजेयत्वे समुत्पत्तो क्रियेकत्वे च कारणम् ।

लिङ्गं यद्यच्च हिक्कानां श्वासानाञ्चेह दर्शितम् ॥१४७॥

द्वाविंशोऽध्यायः ।

कासचिकित्सितम् ।

तपसा, यशसा धृत्या धिया च पर्यान्वितः ।

आवेयः कासशान्त्वर्थ्यं सिद्धं प्राह चिकित्सितम् ॥१॥

वातादिभ्यस्त्रयो ये च चतस्रः चयजस्तथा ।

नपद्येते सृष्ट्यां कासा वर्धमानाः चयप्रदाः ॥२॥

पूर्वरूपं भवेत् तेषां शुकपूर्णगलास्यता ।
 कण्ठे कण्डूय भोज्यानामवरोधश्च जायते ॥३॥
 अधःप्रतिहतो वायुरुर्ध्वस्रोतःसमाश्रितः ।
 उटानभावमापन्नः कण्ठे सक्तस्तयोरसि ॥४॥
 आविश्य शिरसः खानि सर्वाणि प्रतिपूरयन् ।
 आभञ्जवाक्षिपन् देहं हनुमन्ते तथाक्षिणी ॥५॥
 नेत्रे पृष्ठमुरःपार्श्वं निर्भुज्य स्तम्भयंस्ततः ।
 शुष्को वा सकफो वापि कसनात् कास उच्यते ॥६॥
 प्रतिघातविशेषेण तस्य घातोः सरंहसः ।
 वेदनाशब्दवैपम्यं कासानामुपजायते ॥७॥
 रुचशीतकपायाल्पप्रमितानशनं स्त्रियः ।
 वेगधारणमायासो वातकासप्रवर्तकाः ॥८॥
 हृत्पार्श्वोरःशिरःशूलस्वरभेदकरो भृशम् ।
 शुष्कोरःकण्ठवक्त्रास्यहृष्टलोम्नः प्रताम्यतः ॥९॥
 निर्घोषदैन्यघामस्य दौर्बल्यजयमोहकृत् ।
 शुष्ककासः कफं शुष्कं कृच्छ्रान्मुक्ताल्पतां व्रजेत् ॥१०॥
 सिग्धाम्ललवणोष्णैश्च भुक्तमात्रे प्रशाम्यति ।
 ऊर्ध्ववातस्य जीर्णोऽन्ने विगवान् मारुतो भवेत् ॥११॥
 कटुकोष्णविदाह्यस्त्रचाराणाभतिसेवनम् ।
 पित्तकासकरं क्रोधः सन्तापद्याग्निसूर्यजः ॥१२॥
 पीतीनिष्ठैवनाक्षत्वं तिक्तास्यत्वं स्वरामयः ।
 उरोधूमायनं दृष्ट्वा दाहो मोहोऽरुचिर्भ्रमः ॥१३॥
 प्रततं कासमानश्च ज्योतीषीव च पश्यति ।
 श्लेष्माणं पित्तसंस्पृष्टं निष्ठैवति च पैत्तिके ॥१४॥
 गुर्वभियन्दिमधुरसिग्धस्वप्नाविचेष्टनैः ।
 वृद्धः श्लेष्मानिलं रुद्धा कफकासं करोति हि ॥१५॥

- मन्दाग्नित्वारुचिच्छर्दिपीनस्रोत्क्लेशगौरवैः ।
लोमहर्षास्यमाधुर्यक्लोदसंसदनैर्युतम् ॥१६॥
बहुलं मधुरं स्निग्धं निष्ठीवति घनं कफम् ।
कासमानोऽतिरुग्बचः सम्पूर्णमिव मन्यते ॥१७॥
अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजविग्रहेः ।
रुक्षस्थोरःक्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत् ॥१८॥
स पूर्वं कासते शुष्कं ततः ष्ठीवेत् सयोषितम् ।
रजमानेन कण्ठेन विरुग्मैव चोरसा ॥१९॥
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ।
दुःखसर्गेन शूलेन भेदपीडाभितापिना ॥२०॥
पर्वभेदज्वरखासदृष्यायैस्त्रय्यपीडितः ।
पारावत इवाकूजन् कासवेगात् क्षतोद्भयात् ॥२१॥
विषमासाल्मभोज्यातिव्यवायाद्देगनियद्वात् ।
घृष्टिनां शोचतां नृषां व्यापन्नेऽग्नी तयो मलाः ॥२२॥
कुपिताः क्षयजं कामं कुर्युर्दंष्ट्रक्षयप्रदम् ।
दुर्गन्धं हरितं रक्तं ष्ठीवेत् पूयोपमं कफम् ॥२३॥
स्थानादुत्कासमानघ हृदयं मन्यते श्युतम् ।
अकष्मादुष्णगीतार्त्तां बद्धागी दुर्बलः क्षयः ॥२४॥
स्निग्धाच्छमुष्णवर्णत्वक् शीमद्गर्भनक्षोचनैः ।
पाणिप्रादतर्त्तां अक्षयो मततासुयको घृणी ॥२५॥
ज्वरो मित्राकृतिस्तप्त्य पाग्नेरुक् पीनस्रोऽरुचिः ।
भिन्नमन्दातवर्धस्त्रं स्वरभेदोऽनिमित्ततः ॥२६॥
इत्येष क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः ।
याप्यो बलवतां या म्याद् याप्यस्त्रेण क्षतोत्थितः ॥२७॥
कदाचिदपि सिध्यतामेतां पादगुणान्वितां ।
स्वविराषां जराकासः सर्वा याप्यः प्रकीर्तितः ॥२८॥

वीन् साध्यान् साधयेत् पूर्वान् पथ्यैर्याप्यांश्च यापयेत् ।

चिकित्सामत ऊर्ध्वन्तु शृणु कासनिवर्हिणीम् ॥२६॥

रूचस्थानिलजं कासमादौ स्नेहेरुपाचरेत् ।

सर्पिर्भिर्वस्त्रिभिः पेया यूषक्षीररसादिभिः ॥२७॥

वातघ्नसिद्धैः स्नेहाद्यैर्धूमैर्लेहैश्च युक्तितः ।

अभ्यङ्गैः परिपेकैश्च स्निग्धैः स्नेदैश्च बुद्धिमान् ॥२८॥

वस्त्रिभिर्वदविड्वातं शुष्कौर्ध्वं चोर्ध्वं भक्तिकैः ।

घृतैः सपित्तं सकफं जयेत् स्नेहविरचनैः ॥२९॥

कण्टिकारीगुडूचीभ्यां पृथक् त्रिंशत्पलाद्रसे ।

प्रस्यः सिद्धो घृताद्वातकासनुवह्निदीपनः ॥३०॥

इति कण्टिकारीघृतम् ।

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ।

धान्यपाठावचारास्त्रायद्याह्वक्षारहिङ्गुभिः ॥३१॥

कोलमात्रैर्घृतप्रस्थाद्दशमूलोरसाटके ।

सिद्धां चतुर्थिकां पीत्वा पेयामण्डपिवेदनु ॥३२॥

तच्छ्वासकासहृत्पार्श्वप्रहणीदोपगुल्मानुत् ।

पिप्पल्याद्यं घृतचैतदात्रेयेण प्रकीर्तितम् ॥३३॥

इति पिप्पल्यादिघृतम् ।

ब्रूपणं त्रिफलां द्राक्षां काश्यथ्याणि परुषकम् ।

हे पाठे देवदार्वर्दिं स्रगुप्तां चित्रकं शटीम् ॥३४॥

ब्राह्मी तामलकी मेदां काकनासां शतावरीम् ।

त्रिकण्टका विदारौश्च पिष्ट्वा कर्पसम घृतात् ॥३५॥

प्रस्य चतुर्गुणक्षीरं सिद्धं कासहरं पिवेत् ।

ज्वरगुल्मारुचिह्नीहशिरोहृत्पार्श्वशूलनुत् ॥३६॥

कामलाश्रीऽनिलाठीलाक्षतगोपचयापहम् ।

ब्रूपणं नाम विख्यातमेतद्घृतमनुत्तमम् ॥३७॥

इति ब्रूपणाद्यं घृतम् ।

द्रोणेऽपां साधयेद्द्राक्षां दशमूलीं यतावरीम् ।

पलिकान् भाणिकांशांस्तु कुलत्यान् वदरान् यवान् ॥४१॥

तुलार्द्धञ्चाजमांसस्य पादशेषेण तेन च ।

घृतादृकं समक्षीरं जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥४२॥

सिद्धं तद्दशभिः कल्कैर्नस्यपानानुवासनैः ।

समोक्ष्य वातरोगेषु यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥४३॥

पञ्च कासान् शिरःकम्पं शूलं वङ्गणयोनिजम् ।

सर्वाङ्गैकाङ्गरीगांध सङ्गीहोर्दानिलान् जयेत् ॥४४॥

इति राक्ष्माघृतम् ।

विडङ्गं नागरं राक्ष्मां पिप्पलीद्विद्रुमैश्वरैः ।

भार्गीचारथ तच्चूर्णं पिबेद्वाः घृतमात्रया ॥४५॥

सकफेऽनिलजे कामे खासद्विकाइताग्निषु ।

द्वौ चारौ पञ्च कोलानि पथैव खयणानि च ॥४६॥

शटीनागरकोदीच्यकल्कं वा वस्त्रगालितम् ।

पाययेत् घृतोन्मिर्यं वातकामनिवर्हणम् ॥४७॥

दुरान्धभां शटीं द्राक्षां शृङ्गवेरं मित्तोपन्नाम् ।

निष्णात् कर्कटशृङ्गीषु कामे तैलेन वातजे ॥४८॥

दुःस्पर्शां पिप्पलीं मुस्तं भार्गीं कर्कटर्फीं शटीम् ।

पुराणगुडतैलाभ्यां चूर्णितं पापि लेहयेत् ॥४९॥

विडङ्गं शैशवं कुष्ठं व्योषं द्विद्रु मनःगिनाम् ।

मधुमर्पिर्यतं कामद्विकाश्यामं त्रयेप्सिद्धम् ॥५०॥

चित्रकं पिचनीमूलं व्योषं द्विद्रु दुरान्धभाम् ।

शटीं पुष्करमूनश्च त्र्यम्बीं सुरभां यचाम् ॥५१॥

भार्गीं द्विवर्द्धां राक्ष्मां शृङ्गीं द्राक्षाञ्च कार्ष्णिकान् ।

कृष्कानङ्गुलाकाये निदिग्ध्याः पञ्चविंशतिम् ॥५२॥

दद्यात् मञ्ज्याष्टिकायाश्च घृतान्त्र कुड्म्य पथेत् ।

सिद्धं शीतं पृथक् चीद्रपिप्पलीकुडवान्वितम् ॥५३॥

चतुष्पलं तुगाचीर्यायूर्णितं तत्र दापयेत् ।

लेहयेत् कासहृद्रोगस्वासगुल्मनिवारणम् ॥५४॥

इति चित्रकादिलेहः ।

दग्मूलीं स्वयंगुप्तां शङ्खपुष्पीं शटीं बलाम् ।

हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान् ॥५५॥

भागीं पुष्करनूलञ्च द्विपलाशं यवादकम् ।

हरीतकीशतञ्चैकं जलपञ्चादके पचेत् ॥५६॥

यवे स्त्रिन्ने कपायं तं पूतं तच्चाभयाशतम् ।

पचेत् गुडतुलां दत्त्वा कुडवञ्च पृथक् घृतात् ॥५७॥

तैलात् सपिप्पलीचूर्णात् सिद्धशोते च माक्षिकात् ।

लिह्याद्दे चाभये नित्यमतः खादेद्रसायनात् ॥५८॥

तद्वलीपलितं हन्ति वर्षायुर्वलयर्द्धनम् ।

पञ्च कासान् चयं कासं द्विक्कां सविषमञ्जराम् ॥५९॥

इत्यात् तथाशोयहृषीहृद्रोगारुचिपीनमान् ।

अगस्त्यविहितं श्रेष्ठं रसायनमिदं शुभम् ॥६०॥

इति अगस्त्यहरीतकी ।

सैन्धवं पिप्पलीं भागीं शृङ्गवेरं दुरालभाम् ।

टाडिमाञ्चन कोष्ठीं भागीं नागरमञ्जुना ॥६१॥

पिवेत् खदिरसारं वा मदिरादधिमस्तुभिः ।

अथवा पिप्पलीकल्कं घृतभृष्टं ससैन्धवम् ॥६२॥

शिरसः सदनै स्यावे नासाया हृदि तास्यति ।

कासप्रतिश्यायवतां धूमं वैद्यः प्रयोजयेत् ॥६३॥

दगाङ्गुलोन्मितां नाडीं अथवाष्टाङ्गुलोन्मिताम् ।

शरावसंपुटच्छिद्रे कृत्वा जिह्वां विचक्षणः ॥६४॥

वेरचनं सुखेनेय कासवान् धूममापिवेत् ।

तमुरः केवलं प्राप्तं सुखेनेवोद्धमेत् पुनः ॥६५॥

स ह्यस्य तैश्चाद्द्विचिप्य श्लेष्माणसुरसि स्थितम् ।
 निष्कृष्य शमयेत् कासं वातश्लेष्मसमुद्भवम् ॥६६॥
 मनःशिलालसधुकमांसीमुस्तोद्भुदैः पिवेत् ।
 धूमं तस्यानु च चीरं सुखोष्णं सगुडं पिवेत् ॥६७॥
 एष कासान् पृथग्दोषसन्निपातोद्भवान् जयेत् ।
 प्रसङ्गा परिसंसिद्धानन्धेर्यागशतैरपि ॥६८॥
 प्रपौण्डरीकं मधुकं शार्ङ्गं च समनःशिलाम् ।
 मरिचं पिप्पलीं द्राचामेलां सुरसमञ्चरीम् ॥६९॥
 कृत्वा वृत्तिं पिवेद्भूमं चोमचेन्नानुवर्त्तिताम् ।
 घृताक्तामनु च चीरं गुडोदकमयापि वा ॥७०॥
 मनःशिलैलामरिचचाराञ्जनकुटत्रटैः ।
 वंशलोचनशैवालचौमलककरीरिषैः ॥७१॥
 पूर्वकल्पेन धूमोऽयं सानुपानो विधीयते ।
 शालं मनःशिला तद्वत् पिप्पलीनागरैः सह ॥७२॥
 त्वगैर्द्भृदीवृद्धत्यो द्वे तालनूर्मं मनःशिला ।
 कार्पासास्यश्वगन्धा च धूमः कासविनाशनः ॥७३॥
 शाम्यानूपीदकैः शालियवगोधूमपटिकान् ।
 रसैर्माषाजगुमानां यूपैर्वा दापयेत्तितान् ॥७४॥
 यमानीपिप्पलीविल्वमध्यनागरचित्रकैः ।
 रास्त्राजाजीपृथक्पर्णी पलाशमटिपोष्करैः ॥७५॥
 सिग्धाञ्जलवणां सिद्धां पेयामनिलजे पिवेत् ।
 कटीहृत्पाशंकोठार्त्तिश्यामहृक्काप्रपाशनीम् ॥७६॥
 दग्धमूररसे तद्वत् पञ्चकोनगुडान्विताम् ।
 सिद्धां समतिलां दद्यात् चीरे वापि मसैन्ध्रयाम् ॥७७॥
 मत्स्यकुट्टवाराहेरामिषैर्वा घृतान्वितैः ।
 सिद्धां मसैन्ध्र्यां पेयां धातुकासीं पिवेत्तरः ॥७८॥

वास्तुक वायसीशाकं मूलकं सुनिपक्षकम् ।
 चेहास्त्रेलादयो भक्ष्याः क्षीरेक्षुरसगौड़िकाः ॥७८॥
 दधारनालाञ्छफलप्रसन्नापानमेव च ।
 शस्यते वातकासे तु स्नाद्बन्धव्यथानि च । ८०॥

इति वातकासचिकित्सा ।

पैत्तिके सकफे कासे वमनं सर्पिषा हितम् ।
 तथा मदनकाश्मर्यमधूककथितैर्जलैः ॥८१॥
 यथाङ्गफलकल्कैर्वा विदारीक्षुरसायुतैः ।
 हृतदोषस्ततः शीतं मधुरञ्च क्रमं भजेत् ॥८२॥
 पैत्ते तनुकफे कासे त्रिवृतां मधुरैर्युताम् ।
 दद्याद्बनकफे तिक्तैर्विरेकार्थं युतां भिषक् ॥८३॥
 स्निग्धशीतस्तनुकफे रुच्यशीतः कफे घने ।
 क्रमः कार्यः परं भोज्यैः सेहैर्लेहैश्च शस्यते ॥८४॥
 शृङ्गाटकं पद्मबीजं नीलीसारारिषि पिप्पली ।
 पिप्पलीमुस्तयथाङ्गद्राचामूर्वा महीपधम् ॥८५॥
 लाजामृतफला द्राक्षा त्वक् क्षीरी पिप्पली सिता ।
 पिप्पली पद्मकी द्राक्षा बृहत्याश्च फलाद्रसः ॥८६॥
 खर्जूरं पिप्पली वाशी खर्दद्वा चेति पञ्च ते ।
 दृढशीद्रयुता लेहाः शोकाह्वः पित्तकासिनाम् ॥८७॥
 शर्कराचन्दनद्राचामधुधात्रीफलोत्पलैः ।
 पैत्ते समुस्तमरिचः सकफे सघृतोऽनिले ॥८८॥
 मृहीकाह्वगतं त्रियत् पिप्पली शर्करापलम् ।
 लेहयेन्मधुना गोर्वा क्षीरपम्य शकृद्रसम् ॥८९॥
 त्वग्नेलाव्योपमृहीकापिप्पलीमूलपीष्करैः ।
 लाजामुस्तयटीरास्त्राधात्रीफलविभीतकैः ॥९०॥
 शर्कराक्षीद्रसर्पिर्भिर्लेहः कासविनाशनः ।

श्वासं हिक्कां क्षयश्चैव हृद्रोगञ्च प्रणाशयेत् ॥८१॥
 पिप्पल्यामलकं द्राक्षां लाक्षां लाजान् सितोपलाम् ।
 पिवेद्वा मधुसंयुक्तं पित्तकासहरं परम् ॥८२॥
 विदारोक्षुष्टणालानां रसान् चीरं सितोपलम् ।
 पिवेत् वा मधुसंयुक्तं पित्तकासहरं परम् ॥८३॥
 मधुरैर्जाङ्गलरसैः श्यामाकयवकोद्रवाः ।
 मुद्गादियूपैः शाकैश्च तिलकैर्मात्रया हिताः ॥८४॥
 घनश्लेष्मणि लोह्यास्तु तिलका मधुसंयुताः ।
 शालयः स्युस्तनुक्फे पष्टिकाश्च रसादिभिः ॥८५॥
 शर्कराम्भोऽनुपानार्थं द्राक्षेक्षूणां रसान् पयः ।
 सर्वञ्च मधुरं शीतमविदाहि प्रशस्यते ॥८६॥
 काकोली वृहती मेदा युग्मैः सवृषनागरैः ।
 पित्तकासे रसान् चीरं यूषांश्चाप्सुपकल्पयेत् ॥८७॥
 शरादिपञ्चमूलस्य पिप्पलीद्राक्षयोस्तथा ।
 कपायेण शृतं चीरं पिवेत् समधुशर्करम् ॥८८॥
 स्थिरासिताष्टत्रिपर्णियावणीवृहतीयुग्मैः ।
 जीरकर्षभकाकोलीतामलक्यृद्विजीरकैः ॥८९॥
 शृतं पयः पिवेत् कासी ज्वरी दाही क्षतक्षयी ।
 तज्ज वा साधयेत् सर्पिः सञ्जीरेक्षुरसं भिषक् ॥९०॥
 जीवकाद्यैर्मधुरकैः फलैश्चाभिषुकादिभिः ।
 कल्कैस्त्रिकार्षिकैः सिद्धे पूतशीते प्रदापयेत् ॥९१॥
 शर्करा पिप्पलीचूर्णस्वक्क्षीर्या भरिचक्षु च ।
 शृङ्गाटकस्य चावाप्य चीद्रगर्भान् पलोन्भितान् ॥९२॥
 गुडान् गोधूमचूर्णेन कृत्वा खादिद्वितामनः ।
 शक्रासृग्दोषयोषेषु कासे क्षीणक्षतेषु च ॥९३॥
 शर्करानागरोदीचं कण्टकारो शटीं समाम् ।

पिष्टा रसं पिवेत् पूतं वस्त्रेण घृतमूर्च्छितम् ॥१०४॥

महिष्यजाविगोक्षीरधात्रीफलरसैः समैः ।

सर्पिः सिद्धं पिवेद्युक्त्या पित्तकांसनिवर्हणम् ॥१०५॥

इति पित्तकासचिकित्सा ।

बलिनं वमनैरादौ शोधयेत् कफकासिनम् ।

यवान्नैः कटुरुक्षोष्णैः कफघ्नैश्चाप्युपाचरेत् ॥१०६॥

पिप्पलीचारिकैर्यूपैः कौलथैर्मूलकस्य च ।

लघून्धन्नानि भुञ्जीत रसैर्वा कटुकान्वितैः ॥१०७॥

धान्ववैल्वरसैः लेहैः तिलसर्पपविस्त्रजेः ।

मध्वन्नीय्याम्बुतक्रं वा मद्यं वा निगटं पिवेत् ॥१०८॥

पीष्करारग्वधं मूलं पटोलान्तं निशास्थितम् ।

जलं मधुयुतं पेयं कालेखन्नस्य वा त्रिपु ॥१०९॥

कटुफलं कत्तृणं भार्गीं सुस्तं धान्यं वचाभया ।

शृण्ठी पर्यटकः शृङ्गी सुराङ्गश्च शृतं जले ॥११०॥

मधुहिङ्गुयुतं पेयं कासे वातकफात्मके ।

कण्ठीरोगे सुखे शूले श्वासहिंकाज्वरेषु च ॥१११॥

पाठां शृण्ठीं शटीं मूर्वां गवाक्षीं सुस्तपिप्पलीम् ।

पिष्टा घर्माम्बुना हिङ्गुसैन्धवाभ्यां युतां पिवेत् ॥११२॥

नागरातिविषामुस्तशृङ्गीकर्कटकस्य च ।

हरीतकीं शटीञ्चैव तेनैव विधिना पिवेत् ॥११३॥

तैलभृष्टश्च पिप्पल्याः कल्काच्च ससितोपलम् ।

पिवेद्वा श्लेष्मकासघ्नं कुलथयरससंयुतम् ॥११४॥

कासमूर्दाश्वविट् शृङ्गराजो वार्त्ताकजा रसाः ।

सञ्चौद्राः कफकासघ्नाः सुरसस्यासितस्य च ॥११५॥

देवदारु शटी राज्ञा कर्कटाख्या दुरालभा ।

पिप्पली नागरं सुस्तं पथ्याधात्रीसितोपलः ॥११६॥

मधुतैलयुतावेती लेहौ वातानुगे कफे ।

पिप्पली पिप्पलीनूलं चित्रको इक्षीपिप्पली ॥११

पथ्या तामलकी धात्री भद्रमुस्तानि पिप्पली ।

देवदार्वभया मुस्त पिप्पली विश्वभेजम् ॥११८॥

विशाला पिप्पली मुस्त विवृता चेति लेहयेत् ।

चतुरो मधुना लेहान् कफकासहरान् भिषक् ॥११९॥

सौवर्णलाभयाधात्रीपिप्पलीक्षारनागरम् ।

चूर्णितं भर्षिषा पातकफकासहरं पिबेत् ॥१२०॥

दशमूलाढके प्रस्थं घृतस्याक्षसमैः पचेत् ।

मुष्कराद्दशटीविल्वसुरसैर्व्योषहिङ्गुभिः ॥१२१॥

पेय पेयानुपानं तत् कासे वातकफात्मके ।

श्वासरोगेषु सर्वेषु कफवातात्मकेषु च ॥१२२॥

इति दशमूलादिघृतम् ।

ममूलफलपत्रायाः कण्टकार्या रसाढके ।

घृतप्रस्थं बलाव्योपविडङ्गशट्चित्रकोः ॥१२३॥

सौवर्चलयवचारपिप्पलीमूलपोष्करैः ।

वृक्षीकवृहतीपथ्यायमानीदाडिमर्दिभिः ॥१२४॥

द्राक्षापुनर्नवाचव्यदुरालभास्त्रवेतसेः ।

शृङ्गीतामलकीभार्गीरास्त्रागोक्षुरकोः पचेत् ॥१२५॥

कल्कैस्तत् सर्वकासेषु द्विक्वाश्रासेषु यस्यते ।

कण्टकारीघृतं घृतं कफव्याधिनिमूदनम् ॥१२६॥

इति कण्टकारीघृतम् ।

कुन्त्यरसयुक्तं वा पञ्चकोक्षशृतं घृतम् ।

पाययेत् कफजे कासे द्विक्वाश्रासे च यस्यते ॥१२७॥

इति कुन्त्यादिघृतम्

धूम्रान्दानेव दद्याच्च ये प्रोक्ता वातकासिनाम् ।

कोशातकौफलान्मध्यं पिवेद्वा समनःशिलम् ॥१२८॥
 तमकः कफकासे तु स्याच्चेत् पित्तानुबन्धजे ।
 पित्तकासक्रियां तत्र यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥१२९॥
 वाते कफानुबन्धे तु कुर्यात् कफहरीं क्रियाम् ।
 पित्तानुबन्धयोर्वातकफयोः पित्तनाशिनोम् ॥१३०॥
 आद्रे विरूक्ष्णं शुष्कं स्निग्धं वातकफात्मके ।
 कासेऽन्नपानं कफजे सपित्ते तित्तासंयुतम् ॥१३१॥

इति कफजकासचिकित्सा

कासमात्ययिकं मत्वा क्षतजं त्वरया जयेत् ।
 मधुरैर्जीवनीयैश्च बलमांसविवर्द्धनैः ॥१३२॥
 पिप्पलीमधुकं पिष्टं कार्षिकं ससितोपलम् ।
 प्रास्थिकं गव्यमाजन्तु क्षीरमिक्षुरसस्तथा ॥१३३॥
 यवगोधूमसृष्टीकाचूर्णमामलकीरसः ।
 तैलञ्च प्रक्षतांशानि तत् सर्वं सृद्गुनाग्निना ॥१३४॥
 पचेन्नेहं घृतक्षौद्रयुक्तः स क्षतकासनुत् ।
 श्वासहृद्रोगकासेषु क्षितौ हृद्वास्परेतसे ॥१३५॥
 क्षतकासाभिभूतानां वृत्तिः स्यात् पित्तकासिकी ।
 क्षोरसर्पिर्मधुप्राया संसर्गे तु विशेषणम् ॥१३६॥
 वातपित्तादितेऽभ्यङ्गे गात्रभेदे घृतैर्क्षितः ।
 तैलैर्मांसतरोगघ्नैः पीड्यमाने च वायुना ॥१३७॥
 हृत्पार्श्वार्त्तिषु पानं स्याज्जीवनीयस्य सर्पियः ।
 सदाहं कासिनो रक्तं शीवतः सवलेऽनले ॥१३८॥
 मांसोचितेभ्यः कासिभ्यो लावादीनां रसा क्षिताः ।
 ब्रह्मार्त्तानां पयश्क्षानं शरमूलादिभिः शृतम् ॥१३९॥
 रक्ते स्रोतोभ्य आस्याद्वाप्यागतं क्षीरजं घृतम् ।
 नस्यं पानं यवागूर्वा आन्ते घामे क्षतानले ॥१४०॥

स्तम्भायासेषु महतीं मात्रां वा सर्पिषः पिवेत् ।
 कुर्याद्वा वातरोगघ्नं पित्तरक्ताविरोधि यत् ॥१४१॥
 निवृत्ते चतदोषे तु कफे हृद्य उरःघते ।
 दाल्यते कासिनो यस्य स धूमान् ना पिवेदिमान् ॥१४२॥
 द्वे मेदे मधुर्कं द्वे च बले तैः क्षीमलक्तकैः ।
 वर्तितैर्धूममापीय जीवनीयघृतं पिवेत् ॥१४३॥
 मनःशिलापलाशाजगन्धात्वक्क्षीरिनागरैः ।
 भावयित्वा पिवेत् क्षीमं शर्करेद्गुडोदकम् ॥१४४॥
 पिष्ट्वा मनःशिलां तुल्यामार्द्रया वटशङ्खया ।
 मसर्पिष्कं पिवेद्धूमं तित्तिरिप्रतिभोजनम् ॥१४५॥
 भावितं जीवनीयैर्वा कुलिङ्गाण्डरसायुतैः ।
 क्षीमं धूमं पिवेत् क्षीरं शृतञ्चायोगुडैरनु ॥१४६॥

इति चतजकासचिकित्सा ।

सम्पूर्णरूपं क्षयजं दुर्बलस्य विवर्जयेत् ।
 नवोत्थितं बलवतः प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम् ॥१४७॥
 तस्मै वृंहणमेवादी कुर्यादग्नेश्च वर्द्धनम् ।
 बहुदोषाय सस्त्रेहं शृद्दु दद्यात् विरेचनम् ॥१४८॥
 शम्पाकेन विवृतया शृद्धीकारसयुक्तया ।
 तिल्वकस्य कपायेण विदारोस्वरसेन च ॥१४९॥
 सर्पिः सिद्धं पिवेद् युक्त्या क्षीणदेहो विगोधनम् ।
 हितं तद्देहबलयोरस्य संरक्षणं मतम् ॥१५०॥
 पित्ते कफे च मंक्षीणे परिक्षीणेषु धातुषु ।
 घृतं कर्कटक्षीरद्विबलासाधितं पिवेत् ॥१५१॥
 विदारोभिः कदम्बैर्वा तालशस्यैस्तथा शृतम् ।
 घृतं पयश्च मूत्रस्य वैवर्ष्यं क्षुप्त्रनिर्गमं ॥१५२॥
 शूनं सवेदने भेद्रे पायी सयोषिवक्ष्ये ।

घृतमण्डेन मधुना ऽनुवास्यो मिश्रकेण वा ॥१५३॥

जाङ्गलैः प्रतिभुक्तस्य वसंकाद्या विलेशयाः ।

क्रमशः प्रसहाद्यैव प्रयोज्याः पिशिताग्निः ॥१५४॥

शौण्णपात् प्रमाधिभावाच्च स्रोतोभ्यश्च प्रावयन्ति ते ।

कर्पैः शुद्धैश्च तैः पुष्टिं कुर्यात् सम्यग्बहन् रसः ॥१५५॥

चविका त्रिफला भार्गी दशमूलैः सचित्रकैः ।

कुलत्थपिप्पलीमूलपाठाकोलयवैर्जले ॥१५६॥

शृतैर्नागरदुःस्पर्शापिप्पलीशटिपीष्करैः ।

कल्कैः कर्कटशृङ्गा च समैः सर्पिर्विपाचयेत् ॥१५७॥

सिद्धेऽस्त्रिंशूर्णितौ चारी द्वौ पञ्च लवणानि च ।

दत्त्वा युक्त्या पिवेन्भावां क्षयकासनिपीडितः ॥१५८॥

इति द्विपञ्चमूलादिघृतम् ।

गुडूचीं पिप्पलीं मूर्वां हरिद्रां श्रेयसीं वचाम् ।

निदिग्धिकां कासमर्दं पाठां चित्रकनागरम् ॥१५९॥

जले चतुर्गुणे पक्त्वा पादशेषेण तत् समम् ।

सिद्ध सर्पिः पिवेद्गुल्मश्वासातिक्षयकासनुत् ॥१६०॥

इति गुडूच्यादिघृतम् ।

कासमर्दाभयामुस्तापाठाकटुफलनागरैः ।

पिप्पल्या कटुकाद्राचाकाशमर्याः सुरसेन च ॥१६१॥

अक्षमावैर्धृतप्रस्थं चीरद्राचारसादुके ।

पचेच्छोषध्वरप्रीहसर्वकासहरं शिवम् ॥१६२॥

धात्रीफलेः चीरसिद्धैः सर्पिर्वाप्यवचूर्णितम् ।

द्विगुणे दाडिमरसे विपक्तं व्योपसयुतम् ॥१६३॥

पिवेदुपरि भक्तस्य यवचारघृतं नरः ।

पिप्पलीगुडसिद्धं वा च्छागचीरयुतं घृतम् ॥१६४॥

एतान्यग्निविद्वद्भार्यं सर्पिं पि क्षयकासिनाम् ।

स्युर्दोषवन्धकोष्ठीरःस्रोतसाश्च विशुद्ध्यै ॥१६५॥

हरीतकीर्यवक्काथद्वाद्गदके विंशतिं पचेत् ।

स्त्रिंशत् सृष्ट्वा तास्तस्मिन् पुराणं गुडपट्टपलम् ॥१६६॥

दद्यान्मनःशिलाकर्पं कर्पादिश्च रसाश्चननात् ।

कुडुवाद्द्वेष पिप्पल्याः स लेहः श्वासकासनुत् ॥१६७॥

इति हरीतकीलेहः ।

श्वाविधः सूचयो दग्धाः सष्टतक्षीद्रशर्कराः ।

श्वासकासहरा धर्हिःपादौ वा क्षीद्रसर्पिपा ॥१६८॥

एरण्डपत्रचारं वा व्योपतैलं गुडान्वितम् ।

लिङ्गादेतेन विधिना सुरसैरण्डपत्रजम् ॥१६९॥

द्राक्षापद्मकवार्त्ताकपिप्पलीः क्षीद्रसर्पिपा ।

लिङ्गात् त्रूपणचूर्णं वा पुराणं गुडसर्पिपा ॥१७०॥

चित्तकं त्रिफलाज्जाजी कर्कटाख्यं कटुत्रिकम् ।

द्राक्षाश्च क्षीद्रसर्पिर्भ्यां लिङ्गादद्याद्गुडेन वा ॥१७१॥

पद्मकं त्रिफलां व्योपं विडङ्गं सुरदारु च ।

यलां राम्नाश्च तुल्यानि सूक्ष्मं चूर्णानि कारयेत् ॥१७२॥

सर्वैरेभिः समं चूर्णं पृथक्क्षीद्रघृतं सिताम् ।

विमष्य लेहयेद्देहं सर्वकासहरं शिवम् ॥१७३॥

इति पद्मकादिलेहः ।

जीवन्तीं मधुकं पाठां त्वक्क्षीरीं त्रिफलां शटीम् ।

सुस्तैले पद्मकं द्राक्षा द्वे वृहत्वी वितुत्रकम् ॥१७४॥

शारिवां पौष्करं मूलं कर्कटाख्यं रसाश्चनम् ।

पुनर्नवां लोहरजस्त्रायमाणां यमानिकाम् ॥१७५॥

भागीं तामलकीमृद्धिं विडङ्गं धन्वयासकम् ।

चारचित्तकचव्यान्त्रवेतसव्योषदारु च ॥१७६॥

चूर्णकृत्य समांशानि लेहयेत् क्षीद्रसर्पिपा ।

चूर्णात् पाण्डितलं पञ्च कासानेष व्यपोहति ॥१७७॥
 लिह्यान्मरिचचूर्णं वा सघृतचौद्रशर्करम् ।
 सर्वकासहरं श्रेष्ठं लेहं कामार्दितो नरः ॥१७८॥
 बदरीपत्रकल्कं वा घृतभृष्टं ससैन्धवम् ।
 खरभेदे च कासे च लेहमेतत् प्रयोजयेत् ॥१७९॥
 पत्रकल्कं घृतैर्भृष्टं तिल्वकस्य सशर्करम् ।
 पेया चोत्कारिका च्छर्दिस्तृट्कासामातिसारनुत् ॥१८०॥
 गौरसर्पपगण्डोरविडङ्गव्योषचित्तकान् ।
 साम्यान् साधयेत् तोये यवागूं तेन चाश्लस ॥१८१॥
 ससर्पिलवणां कासे द्विकाश्वसि सपीनसे ।
 पाण्डुरामये चये शोथे कर्णशूले च शस्यते ॥१८२॥
 कण्टकारीरसे सिद्धो मुद्गयूपः सुसंस्कृतः ।
 सगौरामलकः सास्त्रः सर्वकासभिषग्जितम् ॥१८३॥
 वातज्ञोपधनिष्कृाद्यं चीरं यूपान् रसानपि ।
 वैष्किरप्रतुददीनां दापयेत् क्षयकासिने ॥१८४॥
 क्षतकासे च ये धूमाः सातुषाना निदर्शितः ।
 क्षयकासेऽपि तानेव यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥१८५॥
 दीपनं वृंहणञ्चैव स्रोतसाच्च विशोधनम् ।
 व्यत्यासात् क्षयकासिभ्यो बल्यं सर्वं मितं द्वितम् ॥१८६॥
 सन्निपातभवोऽप्येव क्षयकासः सुदारुणः ।
 सन्निपातद्वितं तस्मात् सदा कार्यं भिषग्जितम् ॥१८७॥
 दोषानुबलयोगाच्च हरेद्रीगबलाबलम् ।
 कासेष्वेयु गरीयांसं जानीयादुत्तरोत्तरम् ॥१८८॥
 तत्र श्लोकौ ।

भोज्यं पानानि सर्पीणि लेहाः पाचनकानि च ।

चीरं सर्पिगुडा धूमाः कासभैषज्यसंग्रहः ॥१८९॥

संस्था निमित्तं रूपाणि साध्यसाध्यत्वमेव च ।

कासानां भेजं प्रोक्तं गरीयस्वच्च कासिनः ॥१६०॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

हृदिचिकित्सितम् ।

यशस्विनं ब्रह्मतपोद्युतिभ्यां ज्वलन्तमग्न्यर्कसमप्रभावम् ।

पुनर्वसुं भूतहिते निविष्टं पप्रच्छ शिष्योऽत्रिजमग्निवेशः ॥१॥

यान्छर्दयः पञ्च पुरा त्रयोक्ता रोगाधिकारे भिषजांवरिष्ठ !

तासां चिकित्सां सनिदानलिङ्गां यथावदाचक्ष्वनृणां हितार्थं

तदग्निवेशस्य वचो निशम्य प्रीतो भिषक्श्रेष्ठ इदं जगाद ।

यान्छर्दयः पञ्च पुरा मयोक्ता स्ता विस्तरेण ब्रुवतो निवीध

दोषैः पृथक्प्रथमवाच्यतस्यो द्विष्टार्थयोगादपि पञ्चमी स्यात्

तासां हृदुत्क्लेशकफप्रसेकोद्वेषोऽग्नेर्नचैव हि पूर्वरूपम् ॥४॥

व्यायामतीक्ष्णोपधशोकरोगभयोपवासाद्यतिकर्षितस्य ।

क्रुवो महास्रोतसि मातरिश्वा दोपान्समुत्कृत्स्नितद्रु ईमशु

श्रामाशयोद्रेककृताञ्च मर्मप्रपीडयन् हृदिमुदीरयेच्च ।

हृत्पार्श्वपीडासुखयोपमूर्धनाभ्यर्त्तिकामस्वरभेदतीदैः ॥६॥

उद्गारशब्दप्रबलं सफेनं विच्छिन्नकृष्णं तनुकं कपायम् ।

कच्छेण चाल्पं महता च वेगीनार्त्ताऽनिलाच्छर्दयतीह दुःखम्

अजीर्णकटुस्त्रविदाश्चयीतैरामाशये पित्तसुदीर्णवेगम् ।

रसायनीभिर्विस्तृतं प्रपीड्य मर्मोर्द्धमागम्य वमिं करोति ॥८॥

मूर्च्छोपिपामामुखगोपमूर्द्धताल्यक्षिसन्तापतमो भ्रमात्तः ।

पित्तं भ्रयोष्णं हृदितं सतिक्तं धूम्रञ्च पित्तेन वमन्तु सदाहम् ॥९॥

स्त्रिधातिगुर्वाभविदाह्निभोज्यैः स्वप्नादिभिश्चैव कफोऽतिहृत्तः ।

उरःशिरो मर्मरसायनीच सर्वाः समावृत्य वमिं करोति ॥१०॥

तन्द्रास्यमाधुर्यकफप्रमेकसन्तोषनिद्रारुचिगौरवार्त्तः ।
 स्निग्धं घर्न स्वादुकफं विशुद्धं सलोमहृषींऽल्परुजं वमेत् तु ॥११॥
 समग्रतः सर्वरसान् प्रसक्तमामप्रदोषर्तुविपर्ययैश्च ।
 सर्वं प्रकोपं युगपत् प्रपन्नाहृदिं त्रिदोषां जनयन्ति दोषाः ॥१२॥
 शूलाविपाकारुचिदाहृत्पणाश्वासप्रमोहप्रवला प्रसक्तम् ।
 हृदिस्त्रिदोषात् लवणान्ननीलसान्द्रोष्णरक्तं वमनां नृणां स्यात् १३
 विट्स्त्रेदभूत्वाग्बुवहानि वायुः स्रोतांसि संरुध्य यदोर्द्धमेति ।
 उक्तवदोपस्य तदाचितं तं दोषं समुद्भूय नरस्य कोष्ठात् ॥१४॥
 विण्मूत्रयोस्तत् समवर्णगन्धं दृष्ट्वासहिक्कार्त्तियुतं प्रसक्तम् ।
 प्रच्छर्दयेद्दुष्टमिहातिवेगात् भयार्दितथाश्च विनाशमेति ॥१५॥
 द्विष्टप्रतीपाशुचिपूत्यमेध्ववीभक्तगन्धाशनदर्शनैश्च ।
 यच्छर्दयेत् तप्तमना मनोभ्रैर्द्विष्टार्थसंयोगभवा मता सा ॥१६॥
 क्षोणस्य या हृदिरतिप्रवृद्धा सोपद्रवा शोणितपूययुक्ता ।
 सचन्द्रिकं तां प्रवदन्यसाध्यां साध्यां चिकित्सेदनुपद्रवाच्च ॥१७॥
 भ्रामाशयोत्क्लेशभवा हि सर्वाश्चर्या मता लङ्घनमेव तस्मात् ।
 प्राकारयेन्मारुतजां विमुच्य संशोधनं वा कफपित्तहारि ॥१८॥
 चूर्णानि लिङ्घान्मधुनाभयानां हृद्यानि वा यानि विरचनानि ।
 मद्यैः पयोभिश्च युतानि युक्त्या नयन्त्यधो दोषमुदीर्णमूर्द्धम् ॥१९॥
 वल्लोफलाद्यैर्वमनं पिवेद्वा यो दुर्बलस्तं शमनैश्चिकित्सेत् ।
 रसेर्मनोर्ज्ञैर्लघुभिर्विशुष्कैर्मध्यैः समो ज्यैर्विविधैश्च पानैः ॥२०॥
 सुसस्कृतास्तिरित्तिर्वर्हिन्नावरसा व्यपोहन्यनिलप्रवृत्ताम् ।
 हृदिं तथा कोलकुलत्पधान्यविल्वादिमूलाभ्यवैश्च यूपः ॥२१॥
 वातात्मके हृद्दकासयुक्तो नरः पिवेत् सैन्धववद् घृतन्तु ।
 सिद्धं तथा धान्यकनागराभ्यां दध्ना च तोयेन च दाडिमस्य ॥२२॥
 व्यापेण युक्तां लवणैस्त्रिभिश्च घृतस्य मात्रामथवा विदध्यात् ।
 स्निग्धानि हृद्यानि च भोजनानि रसेः सयूपैर्दधिदाडिमान्जैः २३

पित्तात्मिकायामनुलोमनार्थं द्राक्षाविदारौचुरसैस्त्रिवृत्त्यात् ।
 कफाशयस्यन्वतिमात्रवृद्धं पित्तं हरित् स्वादुभिर्दुर्द्धमेव ॥२४॥
 शुद्धाय काले मधुशर्कराभ्यां लाजैश्च मन्यं यदि वापि पेयाम् ।
 प्रदापयेन्मुहुरसेन वापि शाल्योदनं जाङ्गलजै रसैर्वा ॥२५॥
 सितोपलामाक्षिकपिप्पलीभिः कुल्मापलाजायवशक्तुगृञ्जान् ।
 खर्जूरमांसान्यथ नारिकेलं द्राक्षामथोवा वदराणि लिङ्घ्यात् २६
 स्रोतोजलाजोत्पलकोलमज्जचूर्णानि लिङ्घ्यान्मधुनाभयाश्च ।
 कोलास्थिमज्जाञ्जनमक्षिकाविट्लाजासितामागधिकाकणावारः
 द्राक्षारसं वापि पिवेत् सुशीतं मृद्भृष्टलोष्ट्रप्रभवं जलं वा ।
 जम्ब्वान्नयोः पल्लवजं कपायं पिवेत् सुशीतं मधुसंयुतम् वा ॥२८॥
 निशि स्थितं वारि समुद्भक्त्यं सोशीरधान्यं चणकोदकं वा ।
 गवेधुका मूलजलं गुडूच्या जलं पिवेदिहुरसं पयो वा ॥२९॥ ,
 सेव्यं पिवेत्काञ्चनगैरिकं वा सबालकं तण्डुलधावनेन ।
 धात्रीरसेनोत्तमचन्दनं वा तृष्णावमिघ्नानि समाक्षिकाणि ॥३०॥
 कल्कं तथा चन्दनचव्यमांसीद्राक्षोत्तमावालकगैरिकाणाम् ।
 शीताम्बुना गैरिकशालिचूर्णं मूर्वा तथा तण्डुलधावनेन ॥३१॥
 कफात्मिकायां वमनं प्रशस्तं सपिप्पलीसर्पपनिम्बतोयैः ।
 पिण्डोतकैः सैन्धवमस्युक्तेर्वर्म्यां कफामाशयशोधनार्थम् ॥३२॥
 गोधूमशालोन् सववान् पुराणान् यूषैः पटोलाभृत्तचित्रकाणाम् ।
 व्योपस्य निम्बस्य च तक्रसिद्धैर्यूपैः फलान्त्रैः कटुभिस्तद्याद्यान् ३३
 रसांश्च शूल्यानि च जाङ्गलानां मांसानिजीर्णान्मधुशीघ्ररिष्टान्
 रागांस्तथा पाडवपानकानि द्राक्षाकपित्थैः फलपूरकैश्च ॥३४॥
 मुद्गान् मसूरान्थणकान् कलायान् भृष्टान् युताचागरमाक्षिकाभ्याम्
 लिङ्घ्यात् तथैव त्रिफलाविड्भृष्टचूर्णं विड्भृष्टवयोरसं वा ॥३५॥
 सजाम्बवं वा वदरस्य चूर्णं मुस्तायुतां कर्कटफस्य शृङ्गीम् ।
 दुरालभां वा मधुसम्पुयुक्तां लिङ्घ्यात्कफच्छर्दिघ्निस्रहाद्यम् ॥३६॥

न शिलायाः फलपूरकस्य रसैः कपित्थस्य च पिप्पलीनाम् ।
 गौद्रेण चूर्णं मरिचैश्च युक्तं लिङ्गजयेच्छर्दिमुदीर्णविगाम् ॥३७॥
 पाप्यथञ्चैन मया क्रियोक्ता तां सन्निपातेऽपिऽसनीश्च बुद्ध्या ।
 तेषत्तुरोगाग्निबलान्यवेक्ष्य प्रयोजयेच्छास्त्रविदप्रमत्तः ॥३८॥
 रनोऽभिधाते तु मनोऽनुकूला वाचः समाश्वासनहर्षणानि ।
 लोकप्रसिद्धाः श्रुतयो वयस्याः शृङ्गारिकाश्चैव हिताविहाराः ॥३९॥
 गन्धा विचित्रा मनसोऽनुकूला मृत्पुष्प शृङ्गास्त्रफलादिकानाम् ।
 शाकानि भोज्यान्यथ पानकानि सुसंस्कृताः पाडवरागलेहाः ॥४०॥
 यूषा रसाकाश्वलिका खड्गाश्च मांसानि धाना विविधाश्च भक्ष्याः ।
 फलानि मूलानि च गन्धवर्णै रसैरुपेतानि वर्मिं जयन्ति ॥४१॥
 गन्धं रसं स्पर्शमथापि शब्दं रूपञ्च यद्यत् प्रियमभ्यसात्मरम् ।
 तदेव कुर्यात् प्रशमाय तस्यास्तज्जोऽहिरोगःसुखमेव जेतुम् ॥४२॥
 हर्षुत्थितानाञ्च चिकित्सितात् स्वाच्चिकित्सितं कार्यमुपद्रवाणाम्
 अतिप्रवृत्तासु विरेचनस्य कर्मातियोगैर्विहितं विधेयम् ॥४३॥
 वर्मिप्रसङ्गात् पवनोऽप्यवश्यं धातुक्षयाद्बुद्धिमुपैति तस्मात् ।
 चिरप्रवृत्तास्त्रनिलापहानि कार्याण्युपस्तम्भनहृङ्खणानि ॥४४॥
 सर्पिगुडाः चीरविधिर्घृतानि कल्याणकतूरुपणजीवनानि ।
 वृथास्तथा मांसरसाःसलेहाश्चिरप्रसक्ताश्च वर्मिं जयन्ति इति ॥४५॥

तत्र श्लोकः ।

संख्यां हेतुं लक्षणमुपद्रवान् साध्यताञ्च योगांश्च ।
 चर्दिनां प्रथमार्यं ग्रन्थं निर्दिशितम्, मुद्रितवर्षे ॥४५॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

वृथाचिकित्सितम् ।

ज्ञानप्रथमतपोभिः ध्यातोऽत्रिसुतो जगद्धितेऽभिरतः ।
 वृथानां प्रथमार्यं चिकित्सितं प्राह पञ्चानाम् ॥ १ ॥

घोभाङ्ग्याच्छ्रमादपि शोकात् क्रोधाद्विलङ्घनान्भयात् ।
 चाराम्बलवणकटुकोशरूक्षशुष्कान्नसेवाभि ॥२॥
 धातुक्षयगदकर्पणवसनाद्यतियोगसूर्यसन्तापैः ।
 पित्तानिन्ने प्रहृदो सोम्यान् धातून् शोषयतः ॥३॥
 रमवाहिनीथ नालीर्जिष्णामूलगलतालुक्लोम्भ ।
 मशोष्य नृणा देहे कुरुतस्तथा महावनाविती ॥४॥
 पीत पीत हि जल शोषयतस्तमतो न यानि शमम् ।
 घोरव्याधिक्रयाना प्रभवत्युपमर्गभूता सरः ॥५॥
 प्रायूप मुखगोप खलक्षणं सर्वदास्मुकामित्वम् ।
 तृणाना सर्वासा लिङ्गाना लाघवमपाय ॥६॥
 मुखगोपखरभेदभ्रमसन्तापप्रलापसस्तम्भान् ।
 ताल्वोष्ठकण्ठजिह्वाकर्कशता चित्तनाशञ्च ॥७॥
 जिह्वानिर्गममरुचि वाधिर्यं मर्मदूयन सादम् ।
 तृणोद्भूता कुरुते पञ्चविधा लिङ्गत शृणु ताम् ॥८॥
 अन्धातु देहस्य कुपित पवनो यदा विशोषयति ।
 तस्मिन् शुष्के शुष्यत्यवलस्तृप्यत्यथ विशुष्यन् ॥९॥
 निद्रानाश शिरसो भ्रमस्तथा शुष्कधिरसमुखता च ।
 स्रोतोऽवरोध इति च स्यान्निद्रा वाततृष्णाया ॥१०॥
 पित्त मत कुपितमान्नेय कुपित तापयत्यपा धातुम् ।
 मन्तस्य म हि जनयेत् तृष्णा दाहोऽल्पना नृणाम् ॥११॥
 तिक्तास्यत्व शिरसो दाह शीताभिनन्दता मूर्च्छा ।
 पीताक्षिमूत्रवर्चस्त्वमाकृति पित्ततृष्णाया ॥१२॥
 तृष्णा याऽहमप्रभवा साप्याग्नेत्यामपित्तजनितत्वात् ।
 लिङ्गतस्याथारुचिराभानकफप्रसेकौ च ॥१३॥
 देहो रसजीऽम्बुभवी रमश्च तस्य चयाञ्च तृष्येत् तु ।
 दीनस्वर प्रताम्यन् सशुष्कहृदयगलतालु ॥१४॥

भवति खलु शोषसर्गात् दृष्ट्या सा शोषिणी कष्टा ।
 ज्वरमेहत्रयशोषखासाद्युपसृष्टदेहानाम् ॥१५॥
 सर्वास्वतिप्रसंक्ता रोगक्षयानां वमिप्रसक्तानाम् ।
 घोरोपद्रवयुक्तास्तृणा मरणाय विज्ञेयाः ॥१६॥
 नाग्निं विना हि तर्पः पवनाद्वातौ हि शोषणे हेतू ।
 अन्धात्तोरतिदृढावपां चये दृश्यते नरो हि ॥१७॥
 गुर्वन्नपयःस्रेहैः संमूर्च्छन्निर्विदाहकाले च ।
 यस्तृष्येद्भूतमार्गं तत्राप्यनिलानलौ हेतू ॥१८॥
 तीक्ष्णोष्णरूचभावान्मद्यं पित्तानिलौ प्रकोपयति ।
 शोषयतोऽपां धातुं तावेव मद्यशीलानाम् ॥१९॥
 तप्तास्त्रिव.सिकतासु हि तीयमाशुष्यति चित्तम् ।
 तेषां सन्तमानां हिमजलपानाद्भवति शर्म ॥२०॥
 शिशिरस्नातस्थोष्ठा रुद्धः कोष्ठं प्रपद्य तर्षयति ।
 तस्मान्नोष्णः क्लान्तो भजेत सहसा जलं शोतम् ॥२१॥
 लिङ्गं सर्वास्वेतास्त्रनिलचयात् पित्तज भवत्यथ तु ।
 पृथगागमाच्चिकित्सितमतः प्रवक्ष्यामि दृष्ट्यानाम् ॥२२॥
 अपां चयाद्वि दृष्ट्या संशोष्य नरं प्रणाशयेदाशु ।
 तस्मादेन्द्रं तीयं समधु पिवेत्तद्गुणं वान्यत् ॥२३॥
 किञ्चित्तुवरानुरसं तत्र लघुशीतलम् सुगन्धिसुरसम् ।
 अनभिष्यन्दि च यत्तत् चित्तिगतमध्वेन्द्रवज्ज्ञेयम् ॥२४॥
 शृतं शीतं सप्तितोपलमघवा शरपूर्वपञ्चमूलेन ।
 चाजा शङ्खून् सिताक्षान् मधुयुतमैन्ध्रेणवा मन्यम् ॥२५॥
 वात्स्यं वामयवानां शीतं मधुशर्करायुतं दद्यात् ।
 पेयां वा शालीनां दद्याद्वा कीरदूपापाम् ॥२६॥
 पयसा शृतेन भोजनमघवा मधुशर्करायुतं भोज्यम् ।
 पारावतादिकरसैर्घृतभृष्टैर्वाप्यलवणाम्निः ॥२७॥

दृणपञ्चमूत्रमुञ्जातकैः पियान्नेष जाङ्गलाः चुकताः ।
 यस्ता रसाः पयो वातैः सिद्धं शर्करा मधुमत् ॥२८॥
 शतधीतघृतेनाक्तः पयः पिबेत् शीततोयमवगाद्य ।
 मुद्गमसूरचणकजा रसास्तु शृष्टा घृते देया ॥२९॥
 मधुरैःसजीवनीयैःशीतैश्च सतिक्तकैः शृतं चीरम् ।
 पानाभ्यञ्जनमेकेष्विष्टं मधुशर्करायुक्तम् ॥ ३० ॥
 तज्जं वा घृतमिष्टं पानाभ्यङ्गेषु नस्यमपि च स्यात् ।
 नारीपयः सशर्करमुद्रया श्रपि नस्यमिच्छुरसः ॥३१॥
 चीरेचुरमगुडोदकसितोपलाद्यैः चौद्रशीधुमाधीकैः ।
 वृचाम्ब्रमातुलुङ्गैर्गण्डपास्तालुशोषघ्नाः ॥३२॥
 जम्बूाम्ब्रातकवदरीवितसपञ्चपल्लवैयाम्बाः ।
 हृन्मखशिरःप्रलेपाः सघृता मूर्च्छाभ्रमद्वयान्नाः ॥३३॥
 टाडिमदधित्यलोभ्रैः सविदारीवीजपूरकैः शिरसः ।
 प्रलेपो गौरामलकैर्घृतारनालायुतैश्च हितः ॥३४॥
 शैवलपङ्कजलजैः साम्नेः सघृतैश्चशक्नुभिर्लेपाः ।
 मसुवारनालार्द्रवसनकमलमणिहारसंस्पर्शाः ॥३५॥
 शिशिराम्बुचन्दनार्द्रस्नानतटपाणितलसंस्पर्शाः ।
 चीमार्द्रवसनानां वराङ्गनानां प्रियाणाञ्च ॥३६॥
 हिमवद्दरीवनसरिप्सरोऽम्बुजपवनेन्दुपादशिशिराणाम् ।
 रम्यशिशिरोदकानां स्मरणञ्च कथाश्च दृष्ट्याघ्नाः ॥३७॥
 वातघ्नमन्त्रपानं शृदु लघु शीतञ्च वातदृष्ट्याघ्नाः ।
 चतकासनुत् घृतचीरमूर्द्धं वातदृष्ट्याघ्नम् ॥३८॥
 स्वाञ्जीवनीयसिद्धं चीरघृतं वातपित्तजे तर्पे ।
 पैत्ते द्वाचावन्दनखर्जूरशीरमधुशुतं तोयम् ॥३९॥
 लहितकयालितण्डुलाखर्जूरपरुष्कोत्पलद्राचाः ।
 मधुपकलोष्टमेव च जले शृतं शीतलं पेयम् ॥४०॥

लोहितशालितण्डुलप्रस्थः सलोभ्रमधुकाञ्चनीत्पलः ।
 पद्मामलोष्टमधुजलसमायुतो मृण्मये पयः ॥४१॥
 वटमातुलुङ्गवेतसपल्लवकुशकाशमूलयध्याद्वैः ।
 सिद्धेश्वस्यन्निनिभाः कृष्णभृदः कृष्णसिकता वा ॥४२॥
 तप्तानि नरकपालान्ययवा निर्वाप्य पाययेताच्छम् ।
 अस्यपक्वशर्करामृतवज्जुदकं वा द्रव्यं हन्ति ॥४३॥
 चीरवतां मधुराणां शीतानां शर्करा मधुविमिश्राः ।
 शीतकपाया मृदुभृष्टसंयुताः पित्तदृष्टान्नाः ॥४४॥
 व्योषवचाभक्लातकतिक्तकपायास्तयामदृष्टायाम् ।
 यच्चोक्तं कफजायां वस्यां तच्चैव कार्यं स्यात् ॥४५॥
 सूक्ष्मारुच्यविपाकालस्यच्छर्दियु कफानुगां दृष्ट्याम् ।
 ज्ञात्वा दधिमधुतर्पणलवणोष्णजलैर्वमनमिष्टम् ॥४६॥
 दाहिममदनफलं वाप्यन्यतमकषायमथ लेहम् ।
 पयमथवा हरिद्राम्बुशर्कराक्षौद्रसंयुक्तम् ॥४७॥
 क्षयकासेन तु तुल्या क्षयदृष्ट्या गरीयसी या नृशाम् ।
 क्षीणक्षतशीपहितैस्तस्मात् ता भेषजैः शमयेत् ॥४८॥
 पानदृष्ट्यात्तः पानन्वर्द्धादकमञ्जलवणगन्धायम् ।
 शिशिरस्नातः पानं मृद्याम्बु गुडाम्बु वा द्रपितः ॥४९॥
 भक्तीपरोधदृपितः स्नेहदृष्ट्यार्थोऽथवा तनुयवागूम् ।
 प्रपिवेद् गुरुणा दृष्टितो भुक्तेनोद्धरेद्भुक्तम् ॥५०॥
 म्बुवाम्बुचीष्णं बलवांस्तृपितः समुल्लिखेत्पीत्वा ।
 मागधिकन्नविषदमुखः सशर्करं वा पिबेन्नन्यम् ॥५१॥
 बलावांस्तु तालुक्षीये पिबेद्दृष्टं हृथमनुमद्यम् ।
 सर्पिर्भृष्टं चीरं मांसरसांश्चाबलः स्निग्धान् ॥५२॥
 अतिरूक्षदुर्बलानां तर्षं शमयेन्नृणामिहाशु पयः ।
 छागो वा दृष्टभृष्टः शीतो मधुरो रसो हृद्यः ॥५३॥

स्निग्धेऽत्रे भुक्ते या दृष्ट्या स्यात् तां गुडाम्बुना श्मवेत् ।

तपे नूर्च्छाभिहतस्य रक्तपित्तापहर्हन्त्यात् ॥५४॥

शीतमुष्णञ्च जलं कुत्र देयं वज्यं वा कुवेत्वाह ।

हृद्यंश्वदाहमूर्च्छातमः क्लममदात्वयास्यपिर्पापित्ते ।

शस्त स्वभावशीतं शृतशीतं सन्निपातेऽन्धः ॥५५॥

ह्रिजाश्लाम्नवज्वरपीनसष्टतपीतपार्श्वगलरोगे ।

कफवातकृते स्थाने सद्यः शुद्धे हितमुष्णम् ॥५६॥

पाण्डूदूरपीनसमेहगुल्ममन्दातिसारिषु ।

श्लोङ्गि च तीये हित काममशक्वे पिवेदल्पम् ॥५७॥

पृष्णामथातुरः सदीनस्फृष्णादितो जलं काङ्गम् ।

न लभेत स चेन्नरयमाश्वेषामुयाद्दीर्घरीगं वा ॥५८॥

तज्जाडान्यासु पिवेत् दृष्यन् रोगी नशर्कराक्षौद्रम् ।

यद्वा तस्यान्यत् स्यात् सात्म्यं रोगस्य तच्चेष्टम् ॥५९॥

तस्यां विनिवृत्तायां तज्जन्धोपद्रवः सुखं जेतुम् ।

तस्मात् दृष्ट्यां पूर्वं जयेत् बहुभ्योऽपि रोगेभ्यः ॥६०॥

तत्र श्लोकः ।

हेतुर्यथाग्निपवनौ कुरुतः सोपद्रवश्च पञ्चानाम् ।

दृष्टानां पृथगाकृतिरसाध्यतासाध्यता साधनञ्चोक्तम् ॥६१॥

सञ्चविंशोऽध्यायः ।

विषचिकित्सितम् ।

प्रागुत्पत्ति गुणान् योनि वेगान्लिङ्गान्युपक्रमान् ।

विषस्य द्रुवतः सख्यगन्धिवैर निबोध मे ॥१॥

अमृतार्थं समुद्रे तु मथ्यमाने मुरामुरैः ।

जले प्रागमृतीत्पत्तेः पुरुषो घोरदर्शनः ॥२॥

दौमतेजाश्चतुर्दंष्ट्रो हरिकेशोऽनलेक्षणः ।
 जगत् विपश्चं तं दृष्ट्वा तेनासौ विषसंज्ञितः ॥३॥
 जङ्गमस्यावरायां तदुयोनी ब्रह्मा न्ययोजयत् ।
 तद्भ्रुवन्धुषु तस्माद्विधं पावकोपमम् ॥४॥
 अष्टवेगं दशगुणं चतुर्विंशत्युपक्रमम् ।
 तद्वर्षास्त्रुयोनित्वात् सक्तेर्दं गुडवद्गतम् ॥५॥
 सर्पत्यन्धुधरापाये तदगस्त्यो हिनस्ति च ।
 प्रयाति भन्दवीर्यत्वं विषं तस्माद्बनात्यये ॥६॥
 सर्पाः क्रीटोन्दुरा लूता वृश्चिका गृहगोधिकाः ।
 जलोका मत्स्यमण्डूकाः शलभाः सक्ककण्टकाः ॥७॥
 श्वसिंहव्याघ्रगोमायुतरक्षुनकुलादयः ।
 दंष्ट्रिणोऽमी विषं तेषां दंष्ट्रोत्थं जङ्गमं मतम् ॥८॥
 सुस्तकं पोष्करं क्रौञ्चं वत्सनाभं बलाहकम् ।
 कर्कटं कालकूटेन्द्रकरवीरकसंज्ञकम् ॥९॥
 गालवेन्द्रायुधं तैलं मेघकं कुशपुष्पकम् ।
 रोहिषं पुण्डरीकाक्षं लाङ्गलव्यञ्जनाभकम् ॥१०॥
 सडोचं मर्कटं शृङ्गीविषं हालाहलं तथा ।
 एवमादौनि चान्यानि मूलजानि स्थिराणि च ॥११॥
 गरं सयोगजज्ञान्यद् गरसंज्ञं गदप्रदम् ।
 कालान्तरविषाकित्वाद् तदाशु हरत्यसून् ॥१२॥
 निशां तन्द्रां क्लमं दाहं सपाक लोमहर्षणम् ।
 शोषं चैवातिमारश्च जनयेज्जङ्गमं विषम् ॥१३॥
 श्यावरं तु ज्वरं हिक्कां दन्तहर्षं गलग्रहम् ।
 फेनवस्यश्चिखाममूर्च्छाश्च जनयेद्विषम् ॥१४॥
 जङ्गमं स्यादधीभागजूर्धभागं तु मूलजम् ।
 तस्माद्द्विविषं मौलं हन्ति मौलं च दद्विजम् ॥१५॥

दृग्मीहदन्तर्हर्षप्रसेकवमथु क्लमा भवन्त्यादौ ।
 वेगे रसप्रदोपादसृक् प्रदोपात् द्वितीये च ॥१६॥
 वैवर्ष्यं भ्रमवैपथ्यं मूर्च्छां जृम्भाङ्गं चिमिचिमातमकाः ।
 दुष्टपिग्नितात्तृयीये मण्डलकण्डूश्चयथुकोऽः ॥१७॥
 वातादिजायतुर्थं हृदिर्दाहाद्गुलमूर्च्छायाः ।
 नीलादीनां तमसश्च दर्शनं पञ्चमवेगे च ॥१८॥
 पठे द्विका भङ्गःस्कन्धे स्यात्तु सप्तमेऽष्टमे मरणं नृषाम् ।
 चतुष्पादादीनां स्याच्चतुर्विधः पक्षिणां त्रिविधः ॥१९॥
 सीदत्याद्ये भ्रमति च चतुष्पादो वेपते तवः शून्यः ।
 मन्दाहारश्च ततो म्रियते खासेन हि चतुर्थे ॥२०॥
 ध्यायति विहगः प्रथमे वेगे प्रभ्राभ्यति द्वितीये तु ।
 सस्ताङ्गश्च तृतीये विपवेगे याति पञ्चत्वम् ॥२१॥
 लघुरुक्षमाशुविशदं व्यायि तीक्ष्णं विकसि सूक्ष्मश्च ।
 उष्णमनिर्दृश्यरसं दशगुणमुक्तं विषं तज्जैः ॥२२॥
 रौक्ष्याद्वातमशैत्यात् पित्तं सूक्ष्मपादसृक् प्रकीपयति ।
 कफमव्यक्तरसत्वाद्वरसांधानुवर्त्तते शीघ्रम् ॥२३॥
 शीघ्रं व्यायिभावादाशु व्याप्नोति केवलं देहम् ।
 तोक्ष्यत्वात् मर्मघ्नं प्राणघ्नं तद्विकसित्वात् ॥२४॥
 दुरूपक्रममं लघुत्वाद्द्वैश्यात् स्यादसक्रगतिदोषम् ।
 दोषस्थानप्रकृतीः प्राप्यान्यतमं ह्युदोरयति ॥२५॥
 स्याद्वातिकस्य वातस्थाने कफपित्तलिङ्गीपत्तु ।
 दृग्मूर्च्छांरुचिमीहगलयहृच्छर्दिफेनादि ॥२६॥
 पित्ताश्रयस्थितं पैत्तिकस्य कफवातयोर्विषं तद्वत् ।
 दृक्कासज्वरवमथुक्लमदाहृतमौऽतिसारमदि ॥२७॥
 कफदेशगतश्च कफस्य दर्शयेद्वातपित्तयोश्चैतत् ।
 लिङ्गं खासगलयहृकण्डूलावावमध्यादि ॥२८॥

दूर्पोविषं तु शोणितदुष्टकिटिभकोठादिरक्तलिङ्गञ्च ।
 विपमेकैकं दोषं सन्दूष्य हरत्यसूनेवम् ॥२६॥
 धरति विपतेजसासृक् तत् खानि निरुध्य मारयति जन्तुम् ।
 पीतं मृतस्य हृदि तिष्ठति दष्टविद्वयोदंशदेशे स्यात् ॥३०॥
 नीलौष्ठदन्तशैथिल्यकेशपतनाद्भङ्गविक्षेपाः ।
 शिशिरैर्न लोमहर्यो नाभिहते दण्डराजौ च ॥३१॥
 चतजं चताञ्च नायात्युक्तान्येतानि मरणलिङ्गानि ।
 एभ्योऽन्यथा चिकित्सा तेषाञ्चोपक्रमान् शृणु मे ॥३२॥
 मन्वारिष्टोक्तर्तननिष्पीडनचूयणाग्नियरिषेकाः ।
 अवगाहनरक्तमोक्षणवसनविरक्तोपधानानि ॥३३॥
 हृदयावरणाञ्जननस्यधूमलेहोपधप्रशमनानि ।
 प्रतिसारणं प्रतिविषं संज्ञासंस्वायनं लेपः ॥३४॥
 मृतसञ्जीवनमेव च विंशतिरैते चतुर्भिरधिकाः ।
 स्युरूपक्रमा यथा यत्र योज्याः शृणु तथा तान् ॥३५॥
 दंशात् तु विषं दष्टस्य विद्यतं वैलिकां भिषक् वहा ।
 निष्पीडयेदमृशं दंशमुद्धरेन्मर्मवर्जं वा ॥३६॥
 तं दंशं वा चूपेन्मुखेन यवचूर्णपांशुपूर्णेन ।
 प्रच्छन् वेधजलीकःशृङ्गैः स्राव्यं ततो रक्तम् ॥३७॥
 रक्ते विपप्रदुष्टे दुष्येत् प्रकृतिं ततस्वजेत् प्राणान् ।
 तस्मात् प्रघर्षणैरसृग् वर्तमानं प्रवर्त्यं स्यात् ॥३८॥
 विकृष्टदुग्धदूमरजनीपञ्चस्रफणाः सफातर्षिताः ।
 घर्षणमतिप्रवृत्ते वटादिभिः शीतलैर्लेपः ॥३९॥
 रक्तं हि विपाधानं वायुरिवाग्नेः प्रदेहसेकैस्तत् ।
 शीतैः स्कन्दति तस्मिन् स्कन्ने व्यथं याति विपवेगः ॥४०॥
 विपवेगान्मदमूर्च्छाविपादहृदयद्रवाः प्रवर्तन्ते ।
 शीतैर्निर्वर्तयेत् तान् न वीज्येद्य लोमहर्यः स्यात् ॥४१॥

तरुश्चिन्नं मूलच्छेदाहंशच्छेदान्नं वृद्धिमुपयाति विषम् ।
 आचूपणमानयनं जलस्य सेतुर्यथा तथा रिष्टाः ॥४२॥
 त्वद्भांसगतो दाहो दहति विषं स्रावणं हरति रक्तात् ।
 पीतं वमनैः सद्यो हरेद्विरेकैर्द्वितीये तु ॥४३॥
 आदौ हृदयं रक्ष्यं तस्यावरणं पिवेद् यथालाभम् ।
 मज्जानं मधुघृतगैरिकमथ गोमयरसं वा ॥४४॥
 दधुं सुपक्वमथवा काकं निष्पीड्य तद्रसं बलम् ।
 छागादीनां वासुकम्बुमृदं वा पिवेदाशु ॥४५॥
 चारोऽगदस्मृतीये शोफहरैर्लेखनं समध्वन्वु ।
 गोमयरसश्चतुर्थं वेगे सकपित्यमधुसर्पिर्भिः ॥४६॥
 काकाण्डशिरीषाभ्यां स्वरसेनाद्यशीतनमञ्जने नस्यम् ।
 स्यात् पञ्चमेऽथ पठे संज्ञायाः स्थापनं कार्यम् ॥४७॥
 गोपित्तयुता रजनी मञ्जिष्ठा भरिचपिप्यलीपानम् ।
 विषपानं दष्टानां विषपीते दंशनञ्चान्ते ॥४८॥
 शिखिपित्तार्ज्युतं स्यात् पलाशबीजमगदो भृतेषु मतः ।
 वार्त्ताकुफाणितागारधूमगोपित्तनिम्बं वा ॥४९॥
 गोपित्तयुतैर्गुनिकाः सुरसाग्रन्यिद्विरजनीमधुककुष्ठैः ।
 शस्ता भृतेन तु शिरीषपुष्पकाकाण्डकरमेवा ॥५०॥
 काकाण्डसुरसगवाक्षीपुनर्नवावायसीशिरीषफलैः ।
 उद्विद्विषजलमृते लीपोपधनस्यपानानि ॥५१॥
 पृक्काप्लवस्थौष्यककाक्षीर्गलेयरोचनास्तगरम् ।
 ध्यामककुद्ममांसीसुरसाग्रैलालकुष्ठपत्रैः ॥५२॥
 वृद्धती शिरीषपुष्पं श्रीविष्टकपद्मचारटिविशालाः ।
 सुरदानुपद्मकेशरसावरकमन.गिलाकीन्वयः ॥५३॥
 जात्यर्णुप्यरमरजनोदयद्विद्गुपिप्यलीलाक्षाः ।
 जलमुदयर्णुचन्दनमधुकमदनमिन्धुवाराच ॥५४॥

यन्पाकलोध्रमयूरकगन्धफलीनाकुलीविडङ्गाश्च ।
 पुथे संहृत्य समं पिष्ट्वा गुलिका विधेयाः स्युः ॥५५॥
 सर्वविषघ्नो जयलक्ष्मिपत्रतसञ्जीवनो ज्वरनिहन्ता ।
 भ्रैयविलेपनधारणधूमप्रहर्षैर्गृहस्यश्च ॥५६॥
 भूतविषजन्तलक्ष्मीकार्मणमन्त्रगान्धशन्वरीन् हन्यात् ।
 दुःस्वप्नस्त्रीदोषानकालमरणांश्च चौरभयम् ॥५७॥
 धनधान्यकार्यसिद्धिः श्रीपुष्ट्यायुर्विवर्द्धनो धन्यः ।
 मृतसञ्जीवन एष प्रागन्मृताद् ब्रह्मणा विहितः ॥५८॥
 इति मृतसञ्जीवनी ।

मन्त्रैर्धमनीवन्योऽपामार्जनं कार्यमात्मरक्षा च ।
 दोषस्य विषं यस्य स्थाने स्यात् तं जयेत् पूर्वम् ॥५९॥
 वातस्थाने स्वेदो दध्ना नतकुष्ठकल्कपानञ्च ।
 घृतमधुपयोऽम्बुपानावगाहसेकाश्च पित्तस्थे ॥६०॥
 क्षारागदः कफस्थानगते स्वेदस्तथा शिराव्यधनम् ।
 दूषीविषेऽथ रक्तस्थिते शिराकर्म पञ्चविधम् ॥६१॥
 भेषजमेवं कल्पं भिषग्विदा सर्वदा लक्ष्यं सर्वम् ।
 स्थान जयेत् च पूर्वं स्थानस्यस्याविरुद्धञ्च ॥६२॥
 विषदूषितकफमार्गः स्रोतःसंरोधरुद्धवायुश्च ।
 मृत इव श्वसेत्तर्च्यः स्यादसाध्यलिङ्गैर्विहीनश्च ॥६३॥
 चर्मकपायाः कल्कं विल्वसमं मूर्द्धि काकपदमस्य ।
 कृत्वा कुर्व्यात् कटभी कटुकटफलप्रधमनश्च ॥६४॥
 क्षागन्धव्यमाहिपात्रिककौकुटाक्षमांसम् ।
 दद्यात् काकपदोपरि मत्ते विषेणैव सहसा ॥६५॥
 घ्राणाधिकर्णजिह्वाफण्डनिरोधेषु कर्म नस्तः स्यात् ।
 यात्तान्जुवीजपूरकञ्च्योतिमत्वादिभिः पिष्टैः ॥६६॥
 पञ्चनमच्युपरोधे कर्त्तव्यं यस्तमूत्रपिष्टैस्तु ।

दासव्योपहरिद्राकरवीरकरञ्जसुरसैस्तु ॥६७॥
 खेता वचाश्वगन्धा हिङ्गुमृता कुष्ठसैन्धवे लशुनम् ।
 सर्षपकपित्थमध्वं टुण्डुककरञ्जबीजानि ॥६८॥
 व्योप शिरीषपुष्पं हिरजनी वंशलोचनञ्च समम् ।
 पिप्पला ह्यजस्य मूत्रेण गोऽश्वपित्तेन सप्तकृत्वः ॥६९॥
 व्यत्यासभावितोऽयं निहन्ति शिरसि स्थितं विषं क्षिप्रम् ।
 सर्वज्वरभूतग्रहविसूचिकाजीर्णमूर्च्छांति ॥७०॥
 उन्मादापस्मारौ काचपटलनीलिकाशिरोदोषान् ।
 शुष्काक्षिपाकपित्त्वार्युदार्मकण्डूतमोदोषान् ॥७१॥
 क्षयदोर्वल्यमदात्ययपाण्डुगदांश्चाञ्जनात् तथा मोहान् ।
 लेपाहिम्बक्षतलीढदष्टविषपीतविषघाती ॥७२॥
 अर्शं स्वारुहेषु च गुदलेपो योनिलेपन स्त्रीणाम् ।
 मूर्धे गर्भे दुष्टे ललाटलेपः प्रतिश्याये ॥७३॥
 ददृकण्डूकिटिमे कुष्ठे श्वित्रेषु च विचर्चिकादिषु लेपः ।
 गज इव तरुन् निगदान् निहन्त्यगदगन्धहस्येषः ॥७४॥
 इति गन्धनामा अगदहस्ती ।

पत्रागुरुसुखेलानिर्यासः पञ्चचन्दन तथा पृष्ठा ।
 त्वङ्गनलदोत्पलवालकहरिणुकीशीरव्यन्नखाः ॥७५॥
 सुरदासकनककुडुमध्यामककुष्ठप्रियङ्गवस्तगरम् ।
 पञ्चाङ्गानि शिरीषाद्दोषेलामन.शिलाजाज्यः ॥७६॥
 श्वेतकटभीकरञ्जो रक्षोघ्नी मिन्धुवारिका रजनी ।
 सुरसाञ्जनगैरिकमच्छिष्ठानिभ्यनिर्यासाः ॥७७॥
 वंशत्वगश्वगन्धा हिङ्गुदधित्याम्बवेतसं लाघा ।
 मधुमधूकसोमराजीवचारुहारोचनातगरान् ॥७८॥
 अगदोऽयं वै व्यवशाखातस्त्रयम्बुकेण पथ्यङ्गः ।
 अप्रतिहतप्रभावः प्यातो महागन्धहस्तीति ॥७९॥

पित्तेन गवां पेष्या गुलिकाः कार्यास्तु पुष्ययोगिन ।
 पानाञ्जनप्रलेपैः प्रसाधयेत् सर्वकर्मोणि ॥८०॥
 पैलां कण्डं तिमिरं रात्र्यन्ध्रं काचमर्बुदं पटलम् ।
 हन्ति सततं प्रयोगाद्वितमितपष्याश्रिनां पुंसाम् ॥८१॥
 विषमञ्जरानजीर्णान्दंष्ट्रं कण्डूविस्त्रिकाञ्चोपहन्ति कृणाम् ।
 विषं मूषिकलूतानां सर्वेषां पत्रगानाञ्च ।
 आशु विषं नाशयति समूलजमथ कन्दजं सर्वम् ॥८२॥
 एतेन लिप्तगात्रः सर्पान् गृह्णाति भक्षयेच्च विषम् ।
 कालपरीतोऽपि नरो जीवति नित्यं निरातङ्कः ॥८३॥
 भ्रान्दे गुदलेपो योनिलेपश्च मूढगर्भाणाम् ।
 मूर्च्छार्त्तिपु च ललाटे प्रलेपनमाहुः प्रधानतमम् ॥८४॥
 भैरोमृदङ्गपटहाण्डत्रास्थमुना तथा ध्वजपताकाः ।
 लिप्ताहिविषनिरस्ते प्रध्वनयेद्दर्शयेत् मतिमान् ॥८५॥
 यत्र च सन्निहितोऽयं न तत्र वालग्रहा न रक्षांसि ।
 न च कार्मणवेताला वहन्ति नाथर्वणा मन्वाः ॥८६॥
 सर्वग्रहा न तत्र प्रभवन्ति न चाग्निशस्त्रनृचोराः ।
 लक्ष्मीश्च तत्र भजते यत्र महागन्धहस्त्यास्तु ॥८७॥
 पिथमाथ इमञ्चात्र सिंहं मन्त्रमुदीरेवेत् ।
 मम माता जया नाम विजयो नाम मे पिता ॥८८॥
 सोऽहं जयो जयापुत्रो विजयोऽथ जयामि च ।
 ममः पुरुषसिंहाय विष्णवे विश्वकर्माणे ॥८९॥
 सनातनाय लक्ष्णाय भवाय विभवाय च ।
 तेजो वृषाकपेः साक्षात् तेजो ब्रह्मेन्द्रयोर्यमे ॥९०॥
 यथाहं नाभिजानामि वासुदेवपराजयम् ।
 मातुश्च पाणिग्रहणं समुद्रस्य च शोषणम् ॥९१॥
 अनेन सत्यवाक्येन सिध्यतामगदो ह्ययम् ।

द्विलिमित्संसृष्टे रक्तं सर्वमेपजे तु मे ॥८२॥

इति महागन्धहस्तौ नामागदः

ऋषभकजीवकभार्गोमधुकीत्पलधान्यकेशराजाज्यः ।

समितगिरिकोलमध्याः पेयाः श्वामज्वरादिहराः ॥८३॥

द्विङ्गु च कृष्णायुक्तं कपित्थरमंसुग्रलवणञ्च ।

समधुसितौ पातव्यो ज्वरहृक्काशवासकासघ्नी ॥८४॥

लेहः कोलास्थ्यञ्जनलाजोत्पलमधुघृतैर्वभ्याम् ।

वृहतीद्वयादृक्षापत्रपूस्वर्त्तिस्तु हृक्काशघ्नी ॥८५॥

शिखिवर्हिवलाकास्थीनि सर्पपाशन्दनं च घृतयुक्तम् ।

धूमो गृहग्रयनासनवस्त्रादिषु शस्यते विषनुत् ॥८६॥

घृतयुक्ते नतकुष्ठे भुजगपतिशिरः शिरीषपुष्पञ्च ।

धूमागदः स्मृतोऽयं सर्वविषघ्नः श्वययुष्टञ्च ॥८७॥

जतुसेव्यपत्रगुग्गुलुभल्लातककाकुभपुष्पसर्जरसाः ।

खेता धूमा उरगासुर्कोटवस्त्रलमिहराः स्युः ॥८८॥

तरुणपलाशचारसुत पचेभूर्णितैः सद्यः समांशैः ।

लोहितमृद्रजनीद्वयशुक्लसुरसमस्त्ररोमधुकैः ॥८९॥

लाक्षासैन्धवमांसीहरिणुद्विङ्गुद्विशारिवाकुष्ठैः ।

सध्वोपैर्पाक्षीकैर्दर्वी लेपेन घट्टवेद्यावत् ॥९०॥

सर्वविषशीघ्रगुल्मत्वग्दोषार्शोभगन्दरक्षीङ्गः ।

शोथापक्षारक्रिमिभूतस्वरभेदकण्डूपाण्डुगदान् ॥९१॥

मन्दा नित्वं कासं सोन्मरदं नाशयेन्नृणामाशु ।

गुलिका श्वायागुल्मकोलसन्नास्ताः समुपयुक्ताः ॥९२॥

इति चारागदः ।

विषपीतदष्टविधैस्त्वैतद्विधे च वाच्यमुद्दिष्टम् ।

सामान्यतः पृथक्त्वात् निर्देयमतः शृणु यद्यावत् ॥९३॥

रिपुयुक्तेभ्यो नृभ्यः स्त्रेभ्यः स्त्रीभ्योऽथवा भयं नृपतेः ।

आहारविहारगतस्तस्मात् प्रेथान् परीक्षेत ॥१०४॥

अत्यर्थशद्धितः स्यात् बहुवामथवाल्पवाग्निगतलक्ष्मीः ।

प्राप्तः प्रकृतिविकारं विपप्रदाता नरो ज्ञेयः ॥१०५॥

दृष्ट्वैवं न तु महसा भोज्यं नस्येत् तदग्रमग्नौ तु ।

सविषं हि प्राप्यान्नं बद्धन् विकारान् भजत्यग्निः ॥१०६॥

शिखिवर्धविचित्रार्चिस्तीक्ष्णाल्यरूचकुण्ठपधूमश्च ।

स्तुटति च सशब्दमशब्दमेकावर्त्ता विहितार्चिरपि स्यात् ॥१०७॥

मात्रस्यञ्च विवर्णं भोज्यं स्यान्नक्षिकांश्च मारयति ।

क्षामस्वरांश्च काकान् कुर्व्याद्विरजेच्चकीरान्ति ॥१०८॥

पानि नीला राजी वैवण्ण खाञ्च नेचते च्छायाम् ।

विलतामधवा पश्यति लवणात्ते फेनमाला स्यात् ॥१०९॥

पानान्नयोः सविषयोः विरसो गर्भेन रुक् इति च ।

मूर्च्छास्यपाणिशोथः सुत्यद्भुलिदाहतोदनखभेदाः ॥११०॥

मुखताल्बोष्ठचिमिचिमा जिह्वा शूलवती जङ्घा विवर्णा स्यात् ।

द्विजर्षपद्मनुस्त्रभास्यदाहलास्यगलविकाराः ॥१११॥

शामाशयं प्रविष्टे वैवर्षं स्वेदसदनमुत्क्षेदः ।

दृष्टिर्हृदयोपरोधो विन्दुयतैशीयते चाङ्गम् ॥११२॥

पक्वाशयन्तु याते मूर्च्छामदसोहदाहवतनाशाः ।

तन्द्रा कार्श्यञ्च विषे पाण्डुत्वञ्चोदरस्थे स्यात् ॥११३॥

दन्तपवनस्य कुर्वीं विगीर्यते दन्तोष्ठमांसगोफश्च ।

केशच्युतिः शिरोग्रन्थयश्च सविषे शिरोऽभ्यङ्गे ॥११४॥

दुष्टेऽन्ननेऽचिदाहः सावाद्युपदेहशोथरागाश्च ।

आद्यैरादो कोष्ठः सृशैस्त्वग्द्रूप्यते दुष्टैः ॥११५॥

सानाभ्यङ्गोसादनवस्त्राजङ्घारकैर्दुष्टैः ।

कण्डूकर्त्तिलीनहर्षा, कोष्ठपिडकाचिमिचिमाःशोथाः ॥११६॥

एते करचरणदाहतीदक्तमाङ्गविपाकाश्च ।

भूपादुकाश्वगजचर्मकेतुशयनासनैर्दुष्टैः ॥११७॥

माख्यमगन्धं स्नायति शिरसी रुजा लोमहर्षकरम् ।

स्तम्भयति खानि दर्शनमुपजन्ति च नासिकां धूमः ॥११८॥

कृपतडागादि जलं दुर्गन्धं सकलुपं विवर्णञ्च ।

पीतं शययुं क्रोठान् पिङ्काञ्च करोति मरणञ्च ॥११९॥

आदावानाशयगे वमनं त्वक्स्थे प्रदेहसेकादि- ।

कुर्याद्भिषक् चिकित्सां दोषवलञ्चैव हि समीक्ष्य ॥१२०॥

इति मूलविषविशेषाः प्रोक्ताः शृणु जङ्गमस्थातः ।

सविशेषचिकित्सितमेवादी तत्रोच्यते तु सर्पाणाम् ॥१२१॥

इह दर्वीकरः सर्पो मण्डली राजिमानिति ।

त्रयो यथाक्रमं वातपित्तश्लेष्मप्रकोपणाः ॥१२२॥

दर्वीकरः फणो ज्ञेयो मण्डली मण्डलाः फणाः ।

विन्दुलेखो विचित्राङ्गः पन्नगः स्यात् तु राजिमान् ॥१२३॥

विशेषाद्ब्रूक्षकटुकमस्त्रीणं स्वादु शीतलम् ।

विषं यथाक्रमं तेषां तस्माद्वातादिकोपनम् ॥१२४॥

दर्वीकरकृतो दंशः सूक्ष्मदंष्ट्रापदोपितः ।

निरुद्धरक्तः कूर्माभो वातव्याधिकरो मतः ॥१२५॥

पृथ्वर्षितः सशोथश्च दंशो मण्डलिभिः कृतः ।

पीताभः पीतरक्तश्च सर्वपित्तविकारकृत् ॥१२६॥

कृतो राजिमता दंशः पिच्छिलः स्थिरगोफकृत् ।

स्निग्धः पाण्डुरश्च सान्द्रासृक्श्लेष्मव्याधिसमीरणः ॥१२७॥

वृत्तभोगी महाकायः श्वसपूर्व्वक्षणः पुमान् ।

स्यून्नमूर्द्धा समाङ्गश्च स्त्रीत्वतः स्याद्विपर्ययात् ॥१२८॥

क्लीवः सस्तस्त्वधीदृष्टिः स्वरहीनः प्रकम्पते ।

स्त्रिया दष्टो विपर्य्यस्तैरेतैः पुंसी नरो मतः ॥१२९॥

व्यामिश्रान्तिश्चैरेतैस्तु क्लीवदष्टं नरं वदेत् ।

इत्येतद्दुक्तं सर्पाणां स्त्रीपुंक्लीवनिदर्शनम् ॥१३०॥

पाण्डुवक्रस्तु गर्भिण्या शूनीष्ठोऽप्यसितेषणः ।
 जृम्भाक्रोधोपजिह्वात्तः सूतया रक्तभ्रूववान् ॥१३१॥
 सर्पो ग्रीधेरको नाम गोधाख्यः स्याच्चतुष्यदः ।
 कृष्णसर्पेण तुल्यः स्यान्मानाः स्युर्मिश्रजातयः ॥१३२॥
 गूढसम्पादितं वृत्तं पीडितं लम्बितार्पितम् ।
 सर्पितञ्च भृशाबाधं दंशा येऽन्ये न ते भृशाः ॥१३३॥
 तरुणाः कृष्णसर्पास्तु गोनसाः स्यविरास्तया ।
 राजिमन्तो वयोमध्ये भवन्त्याग्नीविषोपमाः ॥१३४॥
 सर्पदंष्ट्राश्चतस्रस्तु तासां वामाधराः सिताः ।
 पीता वामोत्तरा दंष्ट्रा रक्तश्यावाधरोत्तरा ॥१३५॥
 यन्मात्रः पतते विन्दुर्गोबालात् सलिलोद्धृतात् ।
 वामाधरायां दंष्ट्रायां तन्मात्रं स्यादहैर्विषम् ॥१३६॥
 एकद्वित्रिचतुर्हृद्विविषभागोत्तरोत्तराः ।
 सवर्णास्तत् कृता दंशा बह्वत्तरविषा भृशाः ॥१३७॥
 सर्पाणामेव विषमूवात् कीटाः स्युः कीटसंमताः ।
 द्रूषीविषाः प्राणहरा इति संक्षेपतो मताः ॥१३८॥
 मात्रं रक्तं सितं कृष्णं श्यावं वा पिङ्गकान्वितम् ।
 सकण्डूदाह्विसर्पपाकि स्यात् कुयितं तथा ॥१३९॥
 कीटैर्द्रूषीविषैर्दंष्टं लिङ्गं प्राणहरं शृणु ।
 सर्पदष्टे तथा श्रेष्ठे वर्धते सोऽग्रगन्धसृक् ॥१४०॥
 दंशोऽचिगौरवं भ्रूच्छां सरुगात्तः श्वसित्वपि ।
 दृष्ट्याश्चिपरौतश्च भवेद्द्रूषीविषार्दितः ॥१४१॥
 दंशस्य मध्ये यत् कृष्णं श्यावं वा जालकाहतम् ।
 दग्धाकृतिं मृगं पाकि लेशोयत्प्वरान्वितम् ॥१४२॥
 द्रूषीविषाभिर्लूताभिस्तं दष्टमिति निर्दिशेत् ।
 सर्वांसामेव तासाञ्च दंशे सचक्षमुच्यते ॥१४३॥

गोप्ताः श्वेताः सिता रक्ताः पीता वा पिङ्गका ज्वरः ।
 प्राणान्तिको भवेच्छासो दाहहृक्काशिरोग्रहाः ॥१४४॥
 आदंशाच्छीणितं पाण्डु मण्डलानि ज्वरोऽरुचिः ।
 लोमहर्षय दाहश्याप्याखुद्रूपीविषादिति ॥१४५॥
 मूर्च्छाङ्ग शोथवैवर्ण्येक्षो दशब्दाश्रुतिज्वराः ।
 गिरोगुरुत्वं लालासृक्छर्दिद्यासाध्यमृषिकैः ॥१४६॥
 श्यावत्वमथ कार्ण्यं वा नानावर्णत्वमेव वा ।
 मोहः पुरीषभेदो वा दष्टे स्यात् हकलासकैः ॥१४७॥
 दहत्वग्निरिवादी तु भिनत्तीवोर्द्धमाशु च ।
 वृश्चिकस्य विषं याति दंशे पद्यात् तु तिष्ठति ॥१४८॥
 दष्टोऽसाध्यस्तु दृग्घ्राणरसनोपहतो नरः ।
 मांसैः पतद्भिरत्यर्थं वेदनात्तो जहात्वसून् ॥१४९॥
 विसर्पः श्वययुः शूलं ज्वरञ्छर्दिरघापि वा ।
 लक्षणं कणभेदष्टे दंशसैव विशीर्यते ॥१५०॥
 हृष्टरोमोच्चिटिङ्गेन स्तब्धलिङ्गो भृशार्त्तिमान् ।
 दष्टः शीतोदकेनेव सिद्धान्यङ्गानि मन्यते ॥१५१॥
 एकदष्टादितः शूनः सरुक् स्यात् पीतकः सट्टट् ।
 छर्दिर्निद्रा च मण्डूकैः सविषैर्दष्टलक्षणम् ॥१५२॥
 मल्ल्याप्तु सविषाः कुर्युर्दाहं शोफरुजं बया ।
 कण्डूं शोथं ज्वरं नूर्च्छां सविषास्तु जल्लोकसः ॥१५३॥
 दाहतोदस्त्रेदशोथकरी तु गलगोडिका ।
 दंशे स्त्रेदं रुजं दाहं करोति च शतापदी ॥१५४॥
 कण्डूमान् मग्नकैरेतच्छीयः स्यात् मन्दवेदनः ।
 असाध्यकीटसदृशमसाध्यमशकचतम् ॥१५५॥
 सद्यः प्रस्राविणी श्यावा दाहमूर्च्छाज्वरान्विता ।
 पीङ्गका मक्षिकादशे तासान्तु सगिकासुष्ठत् ॥१५६॥

श्मयानचैत्यवल्लोकयन्नायमसुरालये ।
 पक्षसन्धिषु मध्याह्ने सार्धरात्रेऽष्टमीषु च ॥१५०॥
 न सिद्धान्ति नरा दष्टाः पापण्डायतनेषु च ।
 दृष्टिश्चासमलस्यर्शविधैराशीविषैस्तथा ॥१५८॥
 विनश्यन्त्यागु सम्प्राप्ता दष्टाः सर्वेषु मर्मसु ।
 येन केनापि सर्पेण सम्भवः सर्व एव च ॥१५९॥
 भीतमत्ताबलोष्णक्षुत्त्वपात्तं वर्धते विषम् ।
 विषं प्रकृतिकालौ च तुल्यो प्राप्याल्पमन्यथा ॥१६०॥
 वारिविप्रहताः क्षीणा भीता नकुलनिर्जिताः ।
 वृद्धा बालास्त्वचो मुक्ताः सर्पा मन्दविषाः स्मृताः ॥१६१॥
 सर्वदेहाश्रितं क्रोधादिषु सर्पो विमुञ्चति ।
 तदेवाहारहेतोर्वा भयाद्वा न प्रमुञ्चति ॥१६२॥
 वातोल्बणविषाः प्राय उच्चिटिद्भ्रमः सवृथिकाः ।
 वातपित्तोल्बणाः कीटाः श्लैष्मिकाः कणभादयः ॥१६३॥
 यस्य यस्य हि दोषस्य लिङ्गाधिक्यानि लक्षयेत् ।
 तस्य तस्योपधैः कुर्याद्विपरीतगुणैः क्रियाम् ॥१६४॥
 हृत्पीडोर्ध्वानिलस्तम्भः शिरायासोऽस्थिपर्वरक् ।
 घूर्णनोद्दिष्टनं मात्रश्चावता वातिकेऽविषे ॥१६५॥
 संज्ञानायोष्णनिष्वासी हृदाहः कटुकास्यता ।
 दंभावदारण शोयो रक्तपीतथ पित्तिके ॥१६६॥
 वस्यरोचकहृत्लासप्रसेकोत्क्लेमगौरवैः ।
 मथैत्यसुखमाधुर्यविद्यात् श्लेष्माधिकं विषम् ॥१६७॥
 खण्डेन च व्रणालेपस्तैलाभ्यङ्ग्य वातिके ।
 श्लेद्यो नाडीपुलाकाद्यैर्हृण्य विधिर्हितः ॥१६८॥
 सुशीतैः स्तम्भयेत् शकैः प्रदेहेद्यापि पित्तिकम् ।
 लेखनच्छेदनस्त्रेदवमनैः श्लैष्मिकं जयेत् ॥१६९॥
 विषेऽपि च सर्वेषु सर्वस्थानगतेषु च ।

अथचिकित्सितेषु प्रायः शीतो विधिर्हितः ॥१००॥
 वृषिके खेदमभ्यङ्गं घृतेन लवणेन च ।
 सेकाद्योष्यान् प्रयुञ्जीत भोज्यं पानञ्च सर्पिषः ॥१०१॥
 एतदेवोच्चिटिङ्गेषु प्रतिलोमञ्च पांशुभिः ।
 उद्वर्चनं सुखाश्वुष्णैस्तथावच्छादनं घनैः ॥१०२॥
 स्वात् त्रिदोषप्रकोपात् तु तथा धातुविपर्ययात् ।
 शिरोऽभितापो लालास्राव्यधोवक्तस्तथा भवेत् ॥१०३॥
 अन्येष्वेवंविधा ध्यालाः कफवातप्रकोपणाः ।
 हृच्छिरोरुग्ज्वरस्त्रभट्टयामूर्च्छाकरा मताः ॥१०४॥
 कण्डूनिस्तोदवैवर्ष्यं सुसिक्ते दोषशोषणम् ।
 विदाहरागरुक्पाकाः शोफा ग्रन्थिनिकुञ्चनम् ॥१०५॥
 दंशावदारणं स्फोटाः कर्णिका मण्डलानि च ।
 ज्वरस्य सविषे लिङ्गं विपरीतन्तु निर्विषे ॥१०६॥
 तत्र सर्वे यथावस्यं प्रयोज्याः स्युरपक्रमाः ।
 पूर्वोक्तं विधिमन्यञ्च यथावद् भुवतः शृणु ॥१०७॥
 हृदिदाहे प्रसेके वा विरेकवमनं भ्रमम् ।
 यथावस्यं प्रयोक्तव्यं शुद्धे संसर्जनक्रमः ॥१०८॥
 शिरोगते विषे तस्तः कुर्यान्मूत्रानि बुद्धिमान् ।
 बन्धुजीपस्य भाग्याथ सुरसस्यासितस्य च ॥१०९॥
 दक्षकाकमयूराणां मांसासृक् मस्तके चते ।
 मूर्ध्नि देयमथो दृष्टस्योर्दृष्टस्य पादयोः ॥११०॥
 पिप्पलीमरिचचारवचासैन्धवशिपुकाः ।
 पिद्वा रोहितपित्तेन घ्नन्त्यक्षिमतमञ्चनात् ॥१११॥
 कपित्थमामं ससितं चौद्रं कण्डुगते विषे ।
 क्षिद्यादामायगते ताभ्यां चूर्णपलं नतात् ॥११२॥
 विषे पक्वायप्राप्ते पिप्पली रजनीदयम् ।

मञ्जिष्ठा च समं पिष्ट्वा गोपित्तेन नरः पिबेत् ॥१८३॥
 मांसं रक्तञ्च गोधायाः शुष्कं चूर्णीकृतं हितम् ।
 विपे रसगते पानं कापित्यरससंयुतम् ॥१८४॥
 शेलुमूलत्वग्ग्राणि वादरौदुम्बराणि च ।
 कटभ्याश्च पिबेद्रक्तगते मांसगते पिबेत् ॥१८५॥
 सञ्जीव्रं खदिरारिष्टं कौटजं मूलमशसा ।
 सर्वेषु च वले द्वे तु मधूकं मधुकं नतम् ॥१८६॥
 पिप्पलीं नागरं चारं नवनीतेन मूर्च्छितम् ।
 कफे भियगुदीर्घं तु विदध्यात् प्रतिसारणम् ॥१८७॥
 मांसीकुङ्कुमपत्रत्वक्करजनीनतचन्दनैः ।
 मनःशिलाव्याघ्रनखसुरसैरम्बुपेपितैः ॥१८८॥
 पाननस्याञ्जनालेपाः सर्वशोथविपापहाः ।
 चन्दनं तगरं कुष्ठं हरिद्रे द्वे त्वगैव च ॥१८९॥
 मनःशिला तमालश्च रसः कौशर एव च ।
 शार्दूलस्य नखश्चैव सुपिष्टं तण्डुलाम्बुना ॥१९०॥
 हन्ति सर्वविपाय्खेव वज्रिवज्रमियासुरान् ।
 रसे शिरीषपुष्पस्य सप्ताहं भरिचं सितम् ॥१९१॥
 भावितं सर्पदष्टानां नस्यपानाञ्जने हितम् ।
 द्विपलं नतकुष्ठाभ्यां घृतञ्जीव्रचतुष्पलम् ।
 अपि तत्रकदष्टानां पानमेतत् सुखप्रदम् ॥१९२॥
 सिन्धुवारस्य मूलञ्च श्वेता च गिरिकर्णिका ।
 पानं दर्वीकरैर्दष्टे नस्यं मधु सपाकलम् ॥१९३॥
 मञ्जिष्ठा मधुयव्याह्वा जीवकर्पभकौ सिता ।
 काश्मर्यं वटशुङ्गानि पानं मण्डलिनां विपे ॥१९४॥
 व्योषं सातिविपं कुष्ठं गृहधूमो हरेणुका ।
 तगरं कटुका च्जीव्रं हन्ति राजीमतां विपम् ॥१९५॥

गृहधूमं हरिद्रे द्वे समूलं तण्डुलीयकम् ।
 अपि वासुकिना दष्टः पिवेद्दधिघृतामृतम् ॥१८६॥
 क्षीरिवृक्षत्वगालेयः शुद्धे कौटविपापहः ।
 भुक्तालेपो वरः शोथदाहतोदञ्चरापहः ॥१८७॥
 चन्दनं पद्मकीशीरं पाटलिः सिन्धुवारिका ।
 घोरशक्लानतं कुष्ठं शिरीषोदीचगारिवाः ॥१८८॥
 शेलुस्वरसपिष्टोऽयं लूतानां सार्वकार्मिकः ।
 मधुकं मधुकं कुष्ठं शारिवोदीचपाटलैः ॥१८९॥
 सनिम्बगारिवाचौद्रं पानं लूताविपापहम् ।
 कुसुम्भपुष्पं गोदन्ताः स्वर्णक्षीरी कपोतविट् ।
 दन्तौ त्रिवृत् सैन्धवैलो कर्णिकापातनं तयोः ॥२००॥
 कटभ्यर्जुनशैरीषशेलुक्षीरीदुमत्वचम् ।
 कपायकस्फचूर्णाः स्युः कौटलूतान्नयापहाः ॥२०१॥
 त्वचञ्च नागरञ्चैव समांशं ज्ञत्स्यपेपितम् ।
 पेयमुष्णाम्बुना सर्वं मूषिकाणां विपापहम् ॥२०२॥
 कुटजस्य फलं पिष्टं तगरं जालमालिनी ।
 तिक्तेष्वाक्कुकयीगोऽयं पानप्रधमनादिभिः ॥२०३॥
 हृषिकीन्दुरलूतानां सर्पाणाञ्च विपापहम् ।
 समानममृतेनेदं गराजीर्णञ्च नाशयेत् ॥२०४॥
 सर्वे ऽगदा यथादीपं प्रयोज्याः स्युस्त्रिकण्टके ।
 कपोतविट् मातुलुङ्गं शिरीषकुसुमाद्रसः ॥२०५॥
 शक्तिन्वारकं पयः शृण्ठी करञ्जमधुवार्यिके ।
 शिरीषस्य फलं पिष्टं सुहीक्षीरेण दार्दुरे ॥२०६॥
 मूलानि घृतभण्डीनां व्योपसर्पिषु मत्स्यजे ।
 कोटदष्टक्रियाः सर्वाः समानाः स्याञ्जलोक्तसाम् ॥२०७॥
 वातपित्तद्वरी प्रायः क्रिया प्रायः प्रशस्यते ।

घार्धिकस्योच्चिष्टिङ्गस्य कणभस्येन्दुरोऽगदः ॥२०८॥
 वर्चा वंशत्वचं पाठां नतं सुरसमञ्जरीम् ।
 द्वे बले नाकुली कुष्ठं शिरीषं रजनीद्वयम् ॥२०९॥
 गुह्यासतिगुहां खेतामजगन्धां शिलाजतु ।
 कतृष्णं कटभीं चारं गृहधूमं मनःशिलाम् ॥२१०॥
 रोहीतकस्य पित्तेन पिष्ट्वा तु परमोऽगदः ।
 नखाञ्जनाद्यलेपेषु हितो विश्वम्भरादिषु ॥२११॥
 स्वजिंकाजयकृत्चारः सुरसोऽथाचिपीडकः ।
 मदिरामण्डसंयुक्तो हितः शतपदीविषे ॥२१२॥
 कपित्थसचिपीडोऽर्कवीजं त्रिकटुकं तथा ।
 करञ्जो द्वे हरिद्रे च गलगोद्या विषं जयेत् ॥२१३॥
 काकाण्डरससंयुक्तो विषाणां तण्डुलीयकः ।
 सर्वेषां वर्हिपित्तेन तद्द्विहायसपीलुकः ॥२१४॥
 शिरीषफलमूलत्वक्पुष्पपत्रैः समैर्घृतैः ।
 श्रेष्ठः पञ्चशिरीषोऽयं विषाणां प्रवरो वधे ॥२१५॥
 चतुष्पाङ्गिर्दिपाङ्गिर्वा नखदन्तचतन्तु यत् ।
 शूयते पच्यते वापि स्रवति स्वयत्यपि ॥२१६॥
 इति पञ्चशिरीषोऽद् ।
 सोमवल्कोऽश्वकर्णश्च गोजिह्वा हंसपद्मपि ।
 रजन्धौ गैरिक लेपी नखदन्तविषापहः ॥२१७॥
 दुरन्धकारे दष्टस्य केनचिद् विषयङ्गया ।
 विषोद्देगाज्वरच्छर्दिर्मूर्च्छादाहोऽपि वा भवेत् ॥२१८॥
 ग्वानिर्मोहोऽतिसारो वाप्येतच्छङ्खाविषं मतम् ।
 चिकित्सितमिदं तस्य कुर्यादाश्वासनं बुधः ॥२१९॥
 सितं विगन्धिकां द्राक्षा पयस्यां मधुकं मधु ।
 पान समन्तपूतासु प्रोक्षण सान्वहर्षणम् ॥२२०॥
 भालयः पष्टिकायैव कोरदूपाः प्रियङ्गवः ।

भोजनायै प्रशस्यन्ते लवणार्थे च सैन्धवम् ॥२२१॥
 तण्डुलीयकजीवन्तीवार्त्ताकुसुनिषण्काः ।
 चुचुर्मण्डूकपर्णी च शाकश्च कुलकं हितम् ॥२२२॥
 धात्री दाडिममन्नायै यूपी मुद्गरैरुभिः ।
 रसाद्यैश्शिखिद्याविलावतैत्तिरिपार्पताः ॥२२३॥
 विषघ्नोपधसंयुक्ता रसा यूपश्च संस्कृताः ।
 अविदाहीनि पात्रानि विषार्त्तानां भिषग्जितम् ॥२२४॥
 विरुद्धाध्यशनक्रोधक्षुब्धयायासमैद्युनम् ।
 वर्जयेद्द्वियमुक्तोऽपि दिवास्वप्नं विशेषतः ॥२२५॥
 मूहुर्मूहुःशिरोन्यासः शीघ्रः स्रस्तौष्ठकर्णता ।
 च्वरस्तब्धाच्चिगात्रत्वं हनुकम्पोऽङ्गमर्दनम् ॥२२६॥
 रोमापगमनं ग्लानिररतिर्वैषयुर्ग्रहः ।
 चतुष्पादां भवत्येतद्दृष्टानामिह लक्षणम् ॥२२७॥
 देवदारु हरिद्रे द्वे सरलं चन्दनागुरु ।
 राक्षा गोरोचनाजाजी गुग्गुल्विचुरसो नतम् ॥२२८॥
 चूर्णं ससैन्धवानन्तं गोपित्तमधुसंयुतम् ।
 चतुष्पादानां दृष्टानामगदः सार्वकार्मिकः ॥२२९॥
 सौभाग्यार्थं स्त्रियः स्नेहरजो नानाङ्गजान् मलान् ।
 शत्रुप्रयुक्तांश्च गरान् प्रयच्छन्त्वन्नमिश्रितान् ॥२३०॥
 तैः स्यात् पाण्डुः कृशोऽल्पाग्निर्गरक्षास्योपजायते ।
 मर्मप्रघमनाभानहस्तपच्छीयलक्षणाः ॥२३१॥
 जठरं यद्दण्णोदोषं यद्द्वेषं श्लययं क्षयम् ।
 एवत्रिधस्य चान्यस्य व्याधेर्लङ्घानि दर्शयेत् ॥२३२॥
 स्वप्ने भार्जारगोमायुव्यालान् सनकुलान् कपीन् ।
 प्रायः पश्यति नद्यादीन् शृङ्गांश्च सपनप्यतीन् ॥२३३॥
 कालश्च गौरमात्मानं स्वप्ने गौरश्च कालकम् ।

विकर्षणासिकं वापि पश्येत् तद्विहतेन्द्रियः ॥२३४॥
 तमवेक्ष्य भिषक् प्राज्ञः पृच्छेत् किं कैः कदा सह ।
 जग्धमित्यवगम्याद्यु प्रदद्याद्दमनं भिषक् ॥२३५॥
 सूक्ष्मताम्बरजस्तम्बौ सचीद्रं द्वद्विशोधनम् ।
 शुद्धे हृदि ततः शार्णं हेमचूर्णस्य दापयेत् ॥२३६॥
 हेम सर्वविषास्याशु गरांश्च विनियच्छति ।
 हेमपस्य सजत्यङ्गे न हि पद्मेऽम्बुवद्विषम् ॥२३७॥
 नागदन्तीविह्वलन्तीद्रवन्तीसुकूपयःफलैः ।
 साधितं माहिषं सर्पिः सगोमूत्राढकं हितम् ॥२३८॥
 सर्पकोटविषार्त्तानां गरात्तानाञ्च शान्तये ।
 शिरीषत्वक् त्रिकटुकं त्रिफला चन्दनोत्पले ।
 हे वले शारिवास्फोता सुरभीनिम्बपाटलाः ॥२३९॥
 बभ्रुजीवाढकीमूर्वावासासुरसवस्तकान् ।
 पाठाङ्गोठाग्धगन्धार्कमूलयष्ट्याङ्गपद्मकान् ॥२४०॥
 विशालां वृहतीं लाक्षां कोविदारं शतावरीम् ।
 कटभीदन्त्यपामार्गान् पृथ्विपर्णीं रसाञ्जनम् ॥२४१॥
 श्वेतभण्डाश्वखुरकौ कुष्ठदारुप्रियङ्गुकान् ।
 विदारीं मधुकं सारं करञ्जस्य फलं वधाम् ॥२४२॥
 रजन्यौ लोध्रमचांशं पिष्ट्वा साध्यं घृताढकम् ।
 तुल्याम्बुच्छागमीमूत्राढके तत् तु विषापहम् ॥२४३॥
 अपस्मारक्षयोन्मादभूतप्रहगरोदरम् ।
 पाण्डुरोगान् क्रिमीन् सुप्तान् श्लेष्मोरुस्तम्भकामलाः ॥२४४॥
 हनुस्कन्धप्रहादींश्च पानाभ्यञ्जननावनैः ।
 हन्यात् सञ्जीवयेच्चापि विषोदन्धमृतान् नरान् ।
 नाम्नेदममृतं सर्वविषाणां स्याद् घृतोत्तमम् ॥२४५॥
 इति अमृतघृतम् ।

तत्र श्लोकाः ।

कृत्वी भर्भरपाणिश्च चरेत् रात्रौ तथा दिवा ।

तच्छायाशब्दवितस्ताः प्रणम्यन्यागु पद्मगाः ॥२४६॥

दष्टमात्रं दशेदाशु तं सर्पं लोड्रमेव वा ।

उपर्यरिष्टां वध्नीयाद्दंष्ट्रं छिन्यात् दहेत् तथा ॥२४७॥

वज्रं मरकतं सारं पिचुकी विपमूयिका ।

कर्कोटकमणिः सर्पाद्विदूर्यगजमौक्तिकम् ॥२४८॥

धार्यं गरमणिर्याय वरोपध्वो विपापहाः ।

खगाथ शारिकाक्रीडश्चिखिहंसशुकादयः ॥२४९॥

इतीदमुक्तं द्विविधस्य विस्तरैर्वहुप्रकारं विपरोगभेषजम् ।

अधीत्य विज्ञाय तथा प्रयोजयेत् ब्रजेद्विपायामविपद्यतांबुधः २५

पङ्क्तिविंशोऽध्यायः ।

त्रिमर्मायचिकित्सितम् ।

सप्तोत्तरं मर्मगतं यदुक्तं शरीरसख्यामधिकृत्य तेभ्यः ।

मर्माणि यस्तिं हृदयं शिरस्य प्रधानभूतानि वदन्ति तज्जन्माः ॥१॥

प्राणाशयान् तान् परिपीडयन्ति वातादयोऽसूनपि पीडयन्ति ।

तत्सन्धितानामनुपालनार्थं महागदानां शृणु सौम्य रक्षाम् ॥२॥

कपायतिकोपणरूचभोज्यैः सन्धारणाभोजनमैशुनैश्च ।

पक्वाशये कुप्यति चेदपानः स्रोतांस्यधोगानि बली स रुद्धा ॥३॥

करोति विष्णारुतमूत्रसङ्घं क्रमादुदावर्त्तमतः सुधोरम् ।

रुग्बस्तिहृत्कुक्ष्युदरेष्वभीक्ष्णं सङ्घटपार्श्वेष्वतिदारुणा स्यात् ॥४॥

आधानहृत्सासविकर्त्तिकाय तोदोऽविपाकश्च सर्वास्तयोधः ।

वर्चोऽप्रवृत्तिर्जठरे च गण्डान्यूर्ध्वं वायुर्विहृतो गुदे स्यात् ॥५॥

ऊच्छ्रेण शक्रस्य चिरान् प्रवृत्तिः स्याद्वा तनुः स्यात् पुररुच्यगीता

ततश्च रोगा ज्वरमूत्रकृच्छ्रप्रवाहिकाहृदग्रहणीप्रदोषाः ॥६॥
 वम्यान्ववाधिर्यशिरोऽभितापवातोदराष्ठीलमनोविकाराः ।
 तृष्णास्रपित्ताक्षिगुल्मकासश्वासप्रतिश्यादितपाखरोगाः ॥७॥
 अन्ये च रोगा बहवोऽनिलोत्था भवन्त्युदावर्तकृताः सुधोराः ।
 चिकित्सितञ्चास्य यथावदूर्ध्वं प्रवक्ष्यते तच्छृणु चाग्निवेश ! ॥८॥
 तं तैलशीतज्वरनाशनोक्तं स्वेदैर्यथोक्तैः प्रविलीनदोषम् ।
 उपाचरेद्वर्त्तिनिरूहवस्त्रिस्रैर्विरेकेरतुलोमनान्नेः ॥९॥
 श्यामात्रिवृन्मागधिकाग्निचूर्णं गोमूत्रपिष्टं दशभागमापम् ।
 सनोलिकां द्विलवणं गुडेन वर्त्तिं कराङ्गुष्ठनिभां विदध्यात् ॥१०॥
 पिष्ट्याकसौवर्चलहिङ्गभिर्वा ससर्पपत्रूपण्यावशुकैः ।
 त्रिभिन्नकम्पिलकशङ्खिनीभिः सुधार्कजजीरगुडैर्युताभिः ॥११॥
 स्यात् पिप्पली सर्पपराठवेश्मधूमैः सगोमूत्रगुडैश्च वर्त्तिः ।
 श्यामाफलेच्छाकुसपिप्पलीकं नाड्याथवा तत् प्रधमेत् तु चूर्णम् ॥१२॥
 रचोघ्नतुम्बीकारहाटकृष्णाचूर्णं सजीमूतकसैन्धवं वा ।
 स्निग्धे गुदे तान्यतुलोमयन्ति नरस्य वर्जोऽनिलमूत्रसङ्गम् ॥१३॥
 तेषां विघाते तु भिषग्विदध्यात् स्वभ्यक्तसुखिन्नतनोर्निरूहम् ।
 ऊर्ध्वानुलोमीपधमूत्रतैलचारास्रवातघ्नयुतं सुतीक्ष्णम् ॥१४॥
 वातेऽधिकेऽस्त्रं लवणं सतैलं क्षीरेण पित्ते तु कफे समूत्रम् ।
 समूत्रवर्चोऽनिलसङ्गमाश्च गुदं शिराश्च प्रगुणीकरोति ॥१५॥
 त्रिवृत्सुधापत्रतिलादि शाकं ग्राम्यौदकानुपरसैर्यवान्नम् ।
 अन्यैश्च सृष्टानिलमूत्रविड्भिरद्यात् प्रसन्ना गुडग्रीधुपायी ॥१६॥
 भूयोऽनुबन्धे तु भवेद्विरेच्यो मूत्रप्रसन्नादधिमण्डयुक्तैः ।
 स्वस्थन्तु पथादनुवासयेत्तं रौक्ष्यात् विसङ्गोऽनिलवर्चसीधेत् ॥१७॥
 द्विकृत्तरं हिङ्गुवचाग्निकुष्ठ सुवर्चिका चैव विडङ्गचूर्णम् ।
 सुखाम्बुनानाह्विस्रचिकार्त्तद्वद्रोगगुल्मोर्ध्वसमीरणन्नम् ॥१८॥
 वचामयाचित्रकयावशुकान् सपिप्पलीकातिविषान् सकुष्ठान् ।

मूत्रस्य मार्गं परिपीडयन्ति यदा तदा मूत्रयतीह कच्छात् ॥३१
 तीव्रा हि रुग्णवस्तिमेद्रे स्वल्पं मुहुर्मूत्रयतीह वातात् ।
 पीतं सरक्तं सरजं सदाहं कच्छान्मुहुर्मूत्रयतीह पिप्तात् ॥३२॥
 वस्तेः सलिङ्गस्य गुरुत्वशोथौ मूत्र सपिच्छं कफमूत्रकच्छे ।
 सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपातात् भवन्ति तत् कच्छतमन्तुकच्छम् ३३
 इति मूत्रकच्छनिदानम् ।

(अशमरीनिदानम् ।)

विशोपयेद्वस्तिगतन्तु शुकं मूत्रं सपित्त एवमः कफं वा ।
 यदा तदाशमर्युपजायते तु क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गोः ॥३४॥
 कदम्बपुष्पाङ्गतिरश्मत्तुल्या श्लेष्णा त्रिपुट्यप्यथवापि मृद्दी ।
 मूत्रस्य चेन्मार्गमुपैति रुद्धा मूत्र रुजं तस्य करोति वस्ती ॥३५॥
 ससीवनीमेहनवस्तिशूलं विशीषंधारश्च करोति मूत्रम् ।
 मृदनाति मेद्रं स तु वेदनार्त्ता मुहुः शकन्मुञ्चति मेहते च ॥३६॥
 चोभात् घते मूत्रयतीह सासृक् तस्याः सुख मेहतिच व्यपायात्
 एषाशमरी मारुतभिन्नमूर्त्तिः स्याच्छर्करा मूत्रपथात् चरन्ती ३७
 रेतोऽभिघाताभिहतस्य पुंसः प्रवर्त्तयेत्तस्य तु मूत्रकच्छम् ।
 स्यात् वेदनावक्ष्यवस्तिमेद्रे तस्यातिशूले वृषथातिहत्ते ॥३८॥
 शक्रेण सरुहगतिः प्रवाडो मूत्रं स कच्छेण विमुञ्चतीह ।
 तमण्डयोः स्तब्धमिति हुवन्ति रेतोऽभिघातेप्रवदन्ति कच्छम् ३९
 शुक मलाद्यैव पृथक् पृथग्वा मूत्राश्रयस्थाः प्रतिवारयन्ति ।
 तद्वाहृतं मेहनवस्तिशूलं मूत्रं सशुकं हि करोति वदम् ॥४०॥
 स्तब्ध शूनो भृगवेदनश्च तुयेत वस्तिर्हृषणी च तस्य ।
 घताभिघातात् घतज चयाहा प्रकीपित वस्तिगतविवदम् ॥४१
 तीव्रार्त्तिमूत्रेषु सहाशमरीत्वमायाति तस्मिन्नतिसञ्चिते च ।
 आभातता विन्दति शीरवश्च वस्तेर्लघुत्वञ्च विनिःसृतेऽग्निम् ॥४२
 इति अशमरीनिदानम् ।

(अथ मूत्रकृच्छ्राश्मरीचिकित्सा ।)

अभ्यञ्जनस्नेहनिरुहवस्तिस्नेहोपनाहोत्तरवस्तिसेकान् ।
 स्थिरादिभिर्वातहरैश्च सिद्धान् युञ्ज्याद्रसांथानिलमूत्रकृच्छ्रे ॥
 पुनर्नवैरण्डशतावरीभिः पत्तूरवृक्षीरखलाश्मभिद्भिः ।
 द्विपञ्चमूलेन कुलत्थकोलं यवैश्च तोयोत्कथिते कपाये ॥४४॥
 तैलं वराहर्चवसाष्टतश्च तैरेव कल्कैर्लवणैश्च साध्यम् ।
 तन्मात्रयाश्च प्रतिहन्ति पीतं शूलान्वितं भारतमूत्रकृच्छ्रम् ॥
 एतानि चान्यानि वरीपधानि सर्वाणि शस्तान्यपि चोपनाहे
 स्युर्लोभतस्तैलफलानि चैव स्नेहास्त्रयुक्तानि सुखोष्णवन्ति ॥४५॥
 सेकावगाहाःशिशिराःप्रदेहा यैष्णोर्विधर्वैस्तृपयोविरेकाः ।
 द्राक्षाविदारीक्षुरसैर्घृतैश्च कृच्छ्रेषु पित्तप्रभवेषु कार्याः ॥४६॥
 शतावरी काशकुशाश्वदंष्ट्राविदारिशालीक्षुकशेरुकाणाम् ।
 कायं सुशीतं मधुशर्कराभ्यां युक्तं पिवेत् पैत्तिकमूत्रकृच्छ्री ॥
 पिवेत् कपायं कमलोत्पलानां शृङ्गाटकानामथवा विदार्याः
 टण्डोत्पलानामथवापि मूलं पूर्वेण कल्पेन तथा सुशीतम् ॥४७॥
 एर्वाखीजं त्रपुपात् कुसुम्भात् सकुङ्कुमः स्याद् हृषकश्च पेयः ।
 द्राक्षारसेनाश्मरिशर्करासु सर्वेषु कृच्छ्रेषु प्रशस्त एषः ॥५०॥
 एर्वाखीजं मधुकं सदाविं पैत्ते पिवेत् तण्डुलधावनेन ।
 दार्वीं तथैवामलकीरसेन समाक्षिकां पित्तकृते तु कृच्छ्रे ॥५१॥
 क्षारोष्णतीक्ष्णोपधमन्नपानां स्वेदो यवान्नं वमनं निरुहाः ।
 तर्कं सतिक्तौपधसिद्धतैलमभ्यङ्गपानं कफमूत्रकृच्छ्रे ॥५२॥
 व्योषं श्वदंष्ट्रा त्रुटिसारसास्थि कोलप्रमाणं मधु मूत्रयुक्तम् ।
 पिवेत् त्रुटिं क्षौद्रयुतां कदल्या रसेन कैट्यैररुनेन वापि ॥५३॥
 तक्त्रेण युक्तं श्रितिमारकस्य वीजं पिवेत् कृच्छ्रविनाशहेतोः ।
 पिवेत् तथा तण्डुलधावनेन प्रवालचूर्णं कफमूत्रकृच्छ्रे ॥५४॥
 सप्तच्छदारग्वधकेवुकौला धयं करप्लवं कुटजं गुडूचीम् ।

पक्वा जले तेन पिवेद् यवागूं सिद्धं कषायं मधुसंयुतं वा ॥५५॥
 सर्वं त्रिदोषप्रभवे तु वायोःस्थानानुपूर्व्या प्रसमीक्ष्य क । र्थ्यम् ।
 विध्योऽधिके प्राग्बमनं कफे स्यात् पित्ते विरेकःपवने तु वस्त्रिः५६
 इति मूत्रकृच्छ्रचिकित्सा ।

(अथाश्मरी चिकित्सा ।)

क्रिया हित्वात्वश्मरिशर्कराभ्यां कृच्छ्रे यथैवेह कफानिलाभ्याम् ।
 कार्थ्याश्मरीभेदनपातनाय विशेषयुक्तं शृणु कर्म सिद्धम् ॥५७॥
 पाषाणभेदं हृषकं खदंद्रा पाठाभयाव्योपशटौनिकुम्भाः ।
 हिंसाश्वराश्वासितिमारकाणाभेर्वास्काणां त्रपुपस्य बीजम् ॥५८॥
 उतकुष्ठिका हिङ्गु सवेतसाम्बं स्यादुद्दे हृहत्वी हवुपा वचा च ।
 चूर्णं पिवेदश्मरिभेदयत्तं सर्पिच गोमूत्रचतुर्गुणं तैः ॥५९॥
 मूलं खदंद्रेचुरकोरुवुकात् क्षीरेण पिटं वृहतीद्वयञ्च ।
 भालोद्य दध्ना मधुरेण पेयं दिनानि सप्ताश्मरिभेदनाय ॥६०॥
 पुनर्नवायोरजनीखदंद्राफल्गुप्रवालाश्च सदर्मपुष्पाः ।
 क्षीराशुमद्येचुरसैः सुपिटं पेयं भवेदश्मरिशर्करासु ॥६१॥
 दुटिं सुराङ्गं लवण्यानि पञ्च यवाशजं कुन्दुरुकाश्मभेदौ ।
 कम्पिल्लकं गोक्षुरकस्य बीजमेर्वास्वीजं त्रपुपस्य बीजम् ॥६२॥
 चूर्णोक्तं चित्रकद्दिङ्गुमांसौयमानितुल्य त्रिफलाद्विभागम् ।
 अश्वैः सयुक्तै रसमद्ययुषैः पेयं हि गुल्माश्मरिभेदनार्थम् ॥६३॥
 शिप्रोस्तु यूषो मृदुमूलकल्कादित्यप्रमाषो घृततैलभृष्टः ।
 शीतोऽश्मभित् स्यादधिमण्डयुक्तः पेयः प्रकामं लवण्येन युक्तः ॥६४॥
 जलेन शोभाश्चनमूलकल्कः शीतो हित्वाश्मरिशर्कराभ्याम् ।
 सितोपला वा समयावशुकाः कृच्छ्रेषु सर्वेष्वपि भेषजं स्यात् ॥६५॥
 पीत्वा च नद्यं निगदं रथेन हयेन वा शीघ्रजवेन यायात् ।
 तैः शर्करा प्रच्यवतेऽश्मरी तु शाम्येन्नचेच्छल्यविदुहरेत्ताम् ॥६६॥
 रेतोविघातप्रभवे तु कृच्छ्रे समीक्ष्य दोषं प्रतिकर्म कुर्यात् ।

कार्पासमूलं वृषकाश्रमभेदौ बलास्थिरादीनि गवेधुका च ॥१७॥
 वृषीर ऐन्द्री च पुनर्नवा च शतावरी मध्वगनाखुपर्ण्या ।
 तत् काथसिंहं पवने नरस्य पित्तेऽधिके चीरमद्यापि सर्पिः ॥१८॥
 कफे च यूषादिकमन्नपानं संसर्गजे सर्वहितः क्रमः स्यात् ।
 एवं न चेच्छाम्यति तस्य युञ्ज्यात् सुरां पुराणां मधुकासवं वा ।
 विहङ्गमांसानि च वृंहणाय वस्त्रीय शक्राशयशोधनार्थम् ।
 शङ्खस्य द्रवस्य च वृष्ययोगैः प्रियानुकूलाः प्रमदा विधेयाः ॥१९॥
 रक्तोद्भवे तूत्पलनालतालकाशेक्षुबालेक्षुकशेरुकाणि ।
 पिवेत् सिताक्षौद्रयुतानि खादेद्विह्वं विदारीं त्रपुषाणिवैव ॥२०॥
 घृतं श्वदंष्ट्रास्त्रसेन सिंहं चीरेण चैवाटगुणेन पेयम् ।
 स्थिरादिकानां कतकादिकानामेकैकशी वा विधिनैव तेन ॥२१॥
 चीरेण वस्तिर्मधुरोपधैः स्यात्तैलेन वा श्लादुफलोत्थितेन ।
 यन्मूत्रकृच्छ्रे विहितन्तु पैत्ते कार्यन्तु तच्छेषितमूत्रकृच्छ्रे ॥२२॥
 व्यायामसन्धारणशुष्कभक्ष्यपिष्टान्नवातार्ककरव्यवायान् ।
 खर्जूरशालूककपित्थजम्बूविषं कपायश्च रसं भजेन्ना ॥२३॥
 इति अश्वरीचिकित्सा ।

(अथ हृद्रोगचिकित्सा ।)

व्यायामतीक्ष्णातिविरेकवस्तिचिन्ताभयत्रासमदातिचाराः ।
 कृद्यामसन्धारणकर्पणानि हृद्रोगकर्तृणि तथाभिघातः ॥२४॥
 वैवर्ण्यमूर्च्छाज्वरकासहिकाश्वासास्यवैरस्यदृषाः प्रमोहाः ।
 कर्दिः कफोत्क्लेशरुजोऽरुचिश्च हृद्रोगजाः स्युर्विबिधास्तथान्ये ॥
 हृच्छून्यभावद्रवशोषभेदस्तम्भाः समीहाः पवनाद्विगेषः ।
 पित्तात्तमोद्भूयनदाहमोहाः सन्वासतापज्वरपीतभावाः ॥२५॥
 स्तब्ध गुरु स्यात् स्तिमितश्च भर्म कफात् प्रसेकज्वरकासतन्त्राः ।
 विद्यात् त्रिदोषन्वपि सर्वलिङ्गं तीव्रार्त्तितोढं कृमिजं सकण्डूम ॥
 तैलं ससौवीरकमस्तु तक्रं याति प्रपेय सवण सुखोष्णम् ।

मृषाम्बुसिद्धं लवणैश्च तैलमानाहगुल्मार्तिहृदामयन्नम् ॥७८॥

पुनर्नवां दारु सपञ्चमूले रास्त्रां यवान् विखकुलत्यकोलम् ।

पक्वा जले तेन विपाच्य तैलमभ्यङ्गपानेऽनिलहृद्गदोऽयम् ॥८०॥

हरौतकीनागरपुष्कराह्वैर्वयःकयस्थालवणैश्च कल्कैः ।

सहिङ्गुभिः साधितमग्रसर्पिर्गुल्मो सङ्घत्पार्श्वगदेऽनिलोत्थे ॥८१॥

सपुष्कराह्वं फलपूरमूलं मञ्जीषधं शक्यभया च कल्काः ।

क्षाराम्बुसर्पिलवणैर्विमिश्राः स्युर्वातहृद्गोविकर्त्तिकाघ्नाः ॥८२॥

क्वाथः कृतः पौष्करमातुलुङ्गपलाशभूतोकशटीसुराह्वैः ।

सशुण्ठप्रजाजी द्विचचा यमानी सत्तार उष्णो लवणश्च पेयः ॥८३॥

पथ्याशटीपुष्करयक्षकोलान् ममातुलुङ्गायमकेन कल्कः ।

गुडप्रसन्नालवणैश्च भृष्टो हृत्पार्श्वगुल्मोदरयोनिशूले ॥८४॥

स्यात् त्रूपपथं द्वे त्रिफले सपाठे निदिग्धिका गोक्षुरकौ बले द्वे ।

ऋद्धिस्तुटिस्तामलकीखगुप्ता मेढे मधुकं मधुकं खिरा च ॥८५॥

गतावरीजीवकपृश्निपर्ण्यीं द्रव्यैरिमैरचसमैः सुपिष्टैः ।

प्रस्थं घृतस्यैह पचेद्विधित्रः प्रस्थेन दध्नस्त्वथ माह्विपस्थ ॥८६॥

मात्रां पलञ्चाईपलं पिचुं वा प्रयोजयेन्माचिकसंप्रयुक्तम् ।

खासे सकासे त्वथ पाण्डुरोगे हलीमके हृद्ग्रहणीप्रदोषे ॥८७॥

इति त्रूपणाद्यष्टतम् ।

शैताः प्रदेहाः परियेचनश्च तथा विरेकी हृदि पित्तदुष्टे ।

द्राक्षासिताक्षीद्रूपरूपकैः स्याच्छुद्धे तु पित्तापहमन्नपानम् ॥८८॥

यष्ट्याह्निकातिक्तकरोहिणीभ्यां कल्कं पिबेच्चापि सिताजलेन ।

घतेषु सर्पीषि हितानि सर्पिर्गुण्डाय वै तान् प्रसमीक्ष्यसम्यक् ८९

दद्यात् भिषक् धन्वरसांश्च गव्यक्षीराग्निनां पित्तहृदामयेषु ।

तैरेव सर्वे प्रयत्नं प्रयान्ति पित्तामयाः शोणितसंश्रया वै ॥९०॥

द्राक्षाबलाश्रेयसिगर्कराभिः खर्जूरकीरर्पभकोत्पलैश्च ।

काकोलिमेदायुग्लीवकैश्च क्षीरे च सिद्धं महिषीघृतं स्यात् ॥९१॥

कयेरुकाशैवलशृङ्गवेरप्रपीण्डरीकं मधुकं विसस्य ।

यन्मिथं सर्पिः पयसा पचेत्तैः क्षीद्रान्वितं पित्तहृदामयघ्नम् ॥८२॥

स्थिरादिकल्कैः पयसा च सिद्धं द्राघारसेनेत्तुरसेन वापि ।

सर्पिर्द्धितं स्यादुफलेक्षुजाश्च रसाः सुशीता हृदि पित्तदुटे ॥८३॥

स्त्रिवस्य वान्तस्य विलङ्घितस्य क्रिया कफघ्नी कफमर्मरोगे ।

कौलत्वधान्यैश्च रसैर्यवान्नैः पानानि तीक्ष्णानि च शर्कराणि ॥८४॥

मूत्रे शृताः कट्फलशृङ्गवेरपीतद्रुपथ्यातिविपाः प्रदेयाः ।

कृष्णाशटीपुष्करमूलरास्त्रावचाभयानागरचूर्णकञ्च ॥ ८५ ॥

उदुम्बराखत्यवटार्जुनास्थे पलाशरोहीतकखादिरं च ।

काये विहृतत्तूपणचूर्णसिद्धौ लेहः कफघ्नोऽग्निशिराम्बुयुक्तः ॥८६॥

शिलाघ्नयं वा भिषगप्रसक्तः प्रयोजयेत् कल्पविधानदृष्टम् ।

प्राश्या तद्यागस्त्वहरोतकीच रसायनं ब्राह्मणमध्यामलययाः ॥८७॥

विदोषजे लङ्घनमादितः स्यादत्रश्च सर्वत्र हितं विधेयम् ।

हीनातिमध्यत्वमवेक्ष्य चैव कार्यं तयाणामपि कर्म शस्तम् ॥८८॥

भुक्तेऽधिकञ्जीर्यति गूलमत्यं जीर्णं स्थितं चेत् सुरदारुकुष्ठम् ।

सतिल्वकं द्वे सवर्षे विडङ्गमुष्णाम्बुना मातिघियं पिबेत्सः ॥८९॥

जीर्णोऽधिके खेहविरेचनं म्यात् फलैर्विरेच्यो यदि जीर्यमाणे ।

त्रिष्वेव कालेष्वधिकं तु गूले तीक्ष्णं हितं मूलविरेचनं म्यात् १००

प्रायोऽनिनोरुदगतिः प्रकुप्यत्वामागये गोधनमेव तस्मात् ।

कार्यं तया लङ्घनपाचनञ्च सर्वं क्रिमिघ्नं क्षमिहृष्टदं च ॥१०१॥

इति शूद्रो गचिकित्सा ।

(अथ पीनस-नामारोगनिदानम् ।)

मन्धारणाजीर्णरजोऽतिभाष्यक्रोधर्षुवैषम्यग्नरोऽभितापैः ।

प्रजागरातिस्वपनाभ्युर्गोतेरवग्रया मैथुनवाप्यभ्रुमैः ॥१०२॥

सन्धानदोषे शिरसि प्रहृष्टो वायुः प्रतिग्रायमुर्दीर्घदत् नु ।

घ्राणार्त्तितोदः श्वयत्तुर्जन्म, स्यायोऽनिन्नास्यश्चरमूर्द्धरोगः ॥१०३॥

नासांयपाकज्वरवक्त्रशोषदृष्योष्णपीतस्रवस्थानि पित्तात् ।
कासारुचिस्रावघनप्रसेकाः कफाद्गुरुःस्रोतसि चापि कण्डूः १०४
सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपातात् स्युःपीनसे तीव्ररजोऽतिदुःखे ।
सर्वोऽतिवृद्धोऽद्वितभोजनात्तु दुष्टप्रतिश्याय उपेक्षितः स्यात् १०५
ततश्च रोगाः क्षवद्युः सनासाशोषः प्रतीनाहपरिस्रवौ च ।
घ्राणास्यपूतित्वमपीनसश्च संपाकशोथार्बुदपूररक्ताः ॥१०६॥
अरुं पि मूत्रश्रवणाच्चिरोमखात्तित्वहृद्यैर्जुनलीमभावाः ।
दृष्ट्वासकासज्वररक्तपित्तवैस्वर्यशोपाश्च ततो भवन्ति ॥१०७॥
रोधाभिघातस्रवशोपपाकैर्घ्राणं युतं यश्च न वेत्ति गन्धम् ।
दुर्गन्धिं चास्यं बह्वशः प्रकोपि दुष्टप्रतिश्यायमुदाहरेत् तम् १०८
संस्पृश्य मर्मास्थानिलस्तु मूर्द्धिं विश्वक्पयस्यः क्षवयुं करोति ।
क्रुद्धः स संशोष्य कफन्तु नासा शृङ्गाटकाघ्राणविशोषणश्च ॥१०९॥
उच्छ्वासमार्गन्तुकफः सवातो रन्ध्यात् प्रतीनाहमुदाहरेत् तम् ।
घ्राणाहनः पीतसितस्तनुर्वा दोषः स्रवेत् स्रावमुदाहरेत् तम् ११०
यो मस्तुलुङ्गाहनपीतपक्तः कफः स्रवेद्वाटमपीनसः सः ।
वैवर्ष्यदीर्गन्ध्यमुपेक्षया तु स्यात् पूतिनस्यं श्रयद्युर्भ्रमश्च ॥१११॥
आनह्यते यस्य विशुष्यते च प्रक्लिद्यते धूप्यति यस्य नासा ।
न वेत्ति यो गन्धरसांधजन्तुर्जुष्टं व्यवस्येत् तमपीनसेन ॥११२॥
सदाहरागः श्रयद्युः संपाकः स्यात्घ्राणपाकोऽपि च रक्तपित्तात् ।
घ्राणाश्रितासृक्प्रभृतीन् प्रदूष्य कुर्वन्ति नासा श्रयद्युं मलाश्च ११३
घ्राणे तथोच्छ्वासगतिं निरुध्य मांसास्रदोषादपि चार्बुदानि ।
घ्राणात् स्रवेद्वा श्रवणाम्मुखाद्वा पित्ताक्तमस्रन्त्वपि पूयरक्तम् ११४
कुर्व्यात् सपित्तः पथनस्वगादीन् मन्दूप्य चारुं पि संपाकवन्ति ।
नासाप्रदीप्तेव नरस्य यस्य दीप्तन्तु तं रोगमुदाहरन्ति ॥ ११५ ॥

इति पीनसनासारोगनिदानम् ।

(अथ पीनसनासारोगचिकित्सा) ।

वातात् सकासवैस्वर्यं सचारं पीनसे घृतम् ।
 पिवेद्रसं पयथोष्णं सैद्धिकं धूममेव वा ॥११६॥
 शताद्वात्वग्वलामूलं श्योषाकैरण्डविल्वजम् ।
 सारग्वधां पिवेद्वर्त्तिं मधूच्छिष्टवसाघृतैः ॥११७॥
 अथवा सघृतान् शक्नुन् कृत्वा मल्लकसम्पुटे ।
 नवप्रतिश्यायवतां धूमं वैद्यः प्रकल्पयेत् ॥११८॥
 गृह्णमूर्द्धललाटात्तौ पाणिस्रोतोपनाहनम् । ।
 स्वभ्यक्तं चवयुस्त्रावरोधादौ सङ्गरादयः ॥११९॥
 ज्ञेयाथ रौहिपाजाजीवचातकारिचोरकाः ।
 त्वक्पत्रमरिचैलानां चूर्णैर्वा सोपकुञ्चिकैः ॥१२०॥
 स्रोतःशृङ्गाटनासाधिशोषे तैलं सनावनम् ।
 प्रभाष्याजे तिलान् क्षीरे तेन पिष्टांस्तदुष्णया ॥१२१॥
 मन्दस्विन्नान् सयथ्याह्नचूर्णांस्तेनैव पीडयेत् ।
 दग्मूलस्य निष्काये रास्त्रामधुककल्कवत् ॥१२२॥
 सिद्धं ससैन्धवं तैलं दग्गृह्णन् नु तत् स्मृतम् ।
 स्निग्धस्यास्यापनैर्दोषं निर्हरिद्वातपीनसे ॥१२३॥
 स्निग्धान्त्रोष्णैश्च लघुन्नं ग्राम्यादीनां रसैर्हितम् ।
 उष्णाम्बुना स्नानपाने निवातोष्णप्रतिश्रयः ॥१२४॥
 चिन्ताष्यायामवाक्चेष्टाव्यवायविरतो भवेत् ।
 वातजे पीनसे धीमानिच्छन्नेवात्मनो हितम् ॥१२५॥
 पैत्ते सर्पिः पिवेत् सिद्धं शृङ्गपेरशृतं पयः ।
 पाचनाद्यं पिवेत् पक्वो कार्यं मूर्ध्वं विरेचनम् ॥१२६॥
 पाठादिरजनीमूर्वा पिप्पलीजातिपल्लवैः ।
 दन्त्या च साधित तैल नस्यं सम्पन्नपीनसे ॥१२७॥
 पूयास्त्रे रक्तपित्तघ्नः कपाया नावनानि च ।

षाकदाह्याद्यरुचेषु शोता लेपाः संसेचनाः ॥१२८॥
 स्नेहनस्योपचाराश्च कपायाः स्नादुशीतलाः ।
 मन्दपित्तं प्रतिश्लाये स्निग्धैः कुर्याद्विरचनम् ॥१२९॥
 घृतं क्षीरं यवाः शालिर्गोधूमा जाङ्गला रसाः ।
 शीतान्त्रास्त्रिक्तशाकानि यूषा मुद्गादिभिर्हिताः ॥१३०॥
 मोरवारोचकेष्वादौ लघ्नं कफपीनसे ।
 खेदाः सेकाश्च पाकार्ये क्षिप्ते शिरसि सर्पिणा ॥१३१॥
 लशुनं मुहचूर्णेन व्योषश्चारघृतैर्युतम् ।
 देयं कफघ्नं वमनमुत्कृष्टश्लेष्मणे हितम् ॥१३२॥
 अपीनसे पूतिनस्ये घ्राणस्त्रावे सकण्डुके ।
 धूमः शस्तोऽवपीडश्च कटुभिः कफपीनसे ॥१३३॥
 मनःशिला वचा व्योषं विडङ्गं हिङ्गुं गुग्गुलुः ।
 चूर्णैः प्रायः प्रथमं कटुभिश्च फलैस्तथा ॥१३४॥
 भार्गीमदनतर्कारीसुरसादिविपाचितम् ।
 तैलं सर्पपत्रं बल्यं कफपीनसग्रान्तये ॥१३५॥
 आत्तकालवचालं वा विडङ्गं कुष्ठपिप्ली ।
 कृत्वा कल्कं करञ्जश्च तैलं तैः सार्ययं पचेत् ॥१३६॥
 पाकात् मुक्ते घने नस्यमेतन्मदोऽन्विते कफे ।
 स्निग्धस्य व्याहृते वेगे कर्दन कफपीनसे ।
 वमनोयन्त्रतक्षीरतिलमापयवागुभिः ॥१३७॥
 वात्तिककुलकव्योषकुलत्थाङ्गैस्त्रिमुद्गनाः ।
 यूषाः कफघ्नमन्नश्च शस्तमुष्णाम्बुसेचनम् ॥१३८॥
 सर्वजित् पीनसे दुष्टे कार्यं शोफे च शोफजित् ।
 चारोऽर्बुदाधिमांसेषु क्रिया सर्वेष्ववेक्ष्य च ॥१३९॥

इति पीनसनासारोगचिकित्सा ।

(अथ शिरीरोगनिदानम् ।)

भ्रमार्तिशूलं स्फुरतीह वातात् पित्तात् सदाहार्तिकफाद् गुरुः स्यात्

सर्वस्निदोषं क्रिमिभिस्तु कण्डूर्दूर्गन्ध्यतोदार्त्तियुतं शिरः स्वाध् १
इति शिरोरोगनिदानम् ।

(अथ शिरोरोगचिकित्सा ।)

वातिकं शिरसो रोगे घ्नान् खेदान् सनावनान् ।
पानान्नमुपनाह्रांश्च कुर्याद्वातामयापहान् ॥१४१॥
तैलभट्टैरगुर्वद्यैः सुखोष्णं शोपनाहनम् ।
जीवनीयैः सुमनसा भत्स्वैर्मासैश्च शस्यते ॥१४२॥
रास्त्रास्त्रिरादिभिः सिद्धं सचीरं नस्यमर्त्तिनुत् ।
तैलं रास्त्राद्विकाकोलीशर्कराभिरथापि वा ॥१४३॥
वलामधूकयद्याह्वविदारीचन्दनोत्पलैः ।
जीवकर्पभकद्राचाशर्कराभिश्च साधितः ॥१४४॥
प्रस्थस्तैलस्य सचीरो जाङ्गलाहंतुला रसे ।
नस्यं सर्वाहुं जत्रूत्यवातपित्तामयापहम् ॥१४५॥
दशमूलवलारास्त्रात्रिफलामधुकैः सह ।
मयूरं पक्षपित्तान्द्रगहत्तुण्डाङ्घ्रिर्वजितम् ॥१४६॥
जले पक्त्वा घृतप्रस्थं तस्मिन् चीरसमं पचेत् ।
मधुरैः कार्पिकैः कल्कैः शिरोरोगार्दितापहम् ॥१४७॥
कर्णाघ्निनासिकाजिह्वाताल्वास्यगलरोगनुत् ।
मायूरमिति विख्यातमूर्द्ध्वजत्रुगदापहम् ॥१४८॥
इति मायूरघृतम् ।

एतेनैव कपायेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
चतुर्गुणेन दुग्धेन कल्कैरेभिश्च कार्पिकैः ॥१४९॥
जीवन्तीत्रिफलामेदामधूकर्द्धिपरूपकैः ।
समद्वाचविकाभार्गीकाश्ररीसुरदारुभिः ॥१५०॥
शालगुप्तामहामेदातालखर्जूरमस्तकैः ।
शृणालविसशालुकशृङ्गीजीवकपद्मकैः ॥१५१॥

शतावरीविदारौचुवहतीशारिवायुगैः ।
 मूर्वाश्वदंद्रुपर्भकशृङ्गाटककशेरुकैः ॥१५२॥
 रास्नास्थिरातामलकीसूक्ष्मैलाशटिपुष्करैः ।
 पुनर्नवातुगाचीरीकाकोलीधन्वयासकैः ॥१५३॥
 मधूकाक्षीटवाताममुञ्जाताभिषुकीरपि ।
 द्रव्यैरेभिर्यथालाभं पूर्वकल्केन साधितम् ॥१५४॥
 तत् पक्वं नावनेऽभ्यङ्गे पाने वस्तो प्रयोजयेत् ।
 शिरोरोगेषु सर्वेषु कासे श्वासे च दारुणे ॥१५५॥
 मन्यापृष्ठग्रहे शोषे स्वरभेदे तथार्दिते ।
 योऽन्यसृक्शक्रदोषेषु शस्तं वन्ध्यासुतप्रदम् ॥१५६॥
 ऋतुस्नाता तथा नारी पीत्वा पुत्रं प्रसूयते ।
 महामायूरमित्येतद्दृष्टतमात्रेयपूजितम् ॥१५७॥

इति महामायूरघृतम्

षास्त्रुभिः कुक्कुटैर्हंसैः शशेषापि हि बुद्धिमान् ।
 कल्पेनानेन विपचेत् सर्पिरुद्धगदापहम् ॥१५८॥
 पैत्ते घृतं पयःसेकाः शीता लेपाः सनावनाः ।
 क्षीवनीयानि सर्पिषि पानान्नञ्चापि पित्तनुत् ॥१५९॥
 चन्दनोशीरयध्याह्वबलाव्याघ्रनखोत्पलैः ।
 घीरपिष्टैः प्रदेहः श्याञ्चृतैर्वा परिपेचनम् ॥१६०॥
 त्वक्पत्रशर्कराकल्कः सुपिष्टस्तण्डुलाम्बुना ।
 कार्थोऽवपोडः सर्पिष्य नखं तत् स्यात् तु पैत्तिके ॥१६१॥
 यध्याह्वचन्दनानन्ताचीरसिद्धं घृतं शभम् ।
 नावनं शर्कराद्राक्षामधूकैर्वापि पित्तजे ॥१६२॥
 कफजे स्वेदितं धूमनस्यप्रधमनादिभिः ।
 शुद्धं प्रलेपयानाक्षैः कफघ्नैः ससुपाचरेत् ॥१६३॥
 पुराणसर्पिषः पानैस्तोष्णैर्वस्त्रिभिरेव च ।

कफानिलोत्थिते दाहः शोथयोः रक्तमोक्षणम् ॥१६४॥

एरण्डनलदक्षीमगुग्गुल्वगुरुचन्दनैः ।

धूमवर्त्तिं पिवेन्नन्यैः सकुष्ठतगरैस्तथा ॥१६५॥

सन्निपातभवे कार्या सन्निपातहिता क्रिया ।

क्रिमिजे चैव कर्त्तव्यं तीक्ष्णं मूर्ध्वविरचनम् ॥१६६॥

त्वग्दन्ती व्याघ्रकरजविडङ्गं नवमालिका ।

अपामार्गफलं बीजं नक्तमालशिरीषयोः ।

श्वकोऽश्मन्तको विल्वं हरिद्रा च्छिद्रु यृथिका ॥१६७॥

फणिज्जकथ तैस्तैलमविमूत्रे चतुर्गुणे ।

सिद्धं स्यान्नावनं चूर्णं द्वैपां प्रथमनं हितम् ॥१६८॥

फलं गिधुकरश्चाभ्यां सव्योपश्चापपीडकम् ।

कपायः खरसः चारयूर्णं कल्कोऽपपीडकः ।

गुणतिलकटुक्षीद्रकपायैः कपलप्रहः ॥१६९॥

इति शिरीरोगचिकित्सा ।

(अथ मुखरोगनिदानम् ।)

मुखामये मारुतजे तु शोपकार्कग्यरीष्णाणि चला रुजय ।

लण्यारुणं निष्पतनं सगीतं प्रस्रं मनमन्दनतोदभेदाः ॥१७०॥

दृष्याज्वरस्कोटकतानुदाहा धूमायनशाम्यवदीर्णता च ।

पित्तात् समूर्च्छां विविधा रुजय वर्णाय गुक्कारुण्यसंवर्ज्याः ॥१७१॥

कण्डूगुरुत्वं सितविज्जलत्वं श्लेटीऽरुचिर्जात्यकफप्रमेकौ ।

उत्कृष्टमन्दानसता च तन्द्रा रुजय मन्दाः कफयक्त्रोगे ॥१७२॥

मर्माणि रूपाणि तु यक्त्रोगे भवन्ति यस्मिन् सतु सूर्यजः स्यात् ।

मस्त्रानदृष्याकृतिनामभेदाधेते चतुःपट्टविधा भवन्ति ॥१७३॥

गात्रावसतन्धे विहितानि तेषां निमित्तदृष्याकृतिभेदज्ञानि ।

यथाप्रदेगन्तु चतुर्विधस्य क्रियां प्रवक्ष्यामि मुखामयस्य ॥१७४॥

इति मुखरोगनिदानम् ।

(अथ मुखरोगचिकित्सा ।)

धूमः प्रथमं शुद्धिरधश्चर्दनलङ्घनम् ।

भोज्यञ्च मुखरोगेषु यथास्वं दोषनुद्धितम् ॥ १७५ ॥

पिप्पल्यगुरुदावीत्वग् यवचारो रसाञ्जनम् ।

पाठां तेजोवतीं पथ्यां समभागं मुचूर्णितम् ॥ १७६ ॥

मुखरोगेषु सर्वेषु सच्चौद्रं तद्विधारयेत् ।

शीघ्रमाधवमाध्वीकैः श्रेष्ठोऽयं कवलग्रहः ॥ १७७ ॥

तेजोह्वामभयामिलां समङ्गां कटुकां घनम् ।

पाठां ज्योतिष्मतीं लोभ्रं दावीं कुष्ठञ्च चूर्णयेत् ॥ १७८ ॥

दन्तानां घर्षणाद् रक्तसायकण्डूरुजापहम् ।

पञ्चकोष्ककतालीशपत्रैलामरिचत्वचः ॥ १७९ ॥

पलायमुष्कवाचारयवचाराश्च चूर्णिताः ।

गुडे पुराणे द्विगुणे कथिते गुडिकाः कृताः ॥ १८० ॥

कर्कन्धुमादाः समाहं स्थिता मुष्ककमस्मनि ।

कण्ठरोगेषु सर्वेषु धार्याः स्युरमृतोपमाः ॥ १८१ ॥

गृहधूमो यवचारपाठव्योषं रसाञ्जनम् ।

तेजोह्वा त्रिफला लोभ्रं चित्रकचेति चूर्णितम् ॥ १८२ ॥

सच्चौद्रं धारयेदेतत् गलरोगविनाशनम् ।

कालकं नाम तच्चूर्णं दन्तास्यगलरोगनुत् ॥ १८३ ॥

इति कालकचूर्णम् ।

मनःशिला यवचारो हरितालं ससैन्धवम् ।

दावीं त्वक् चेति तच्चूर्णं भाक्षिकेण समायुतम् ॥ १८४ ॥

मृच्छितं घृतमण्डेन कण्ठरोगेषु धारयेत् ।

मुखरोगेषु च श्रेष्ठं पीतकं नाम कीर्तितम् ॥ १८५ ॥

इति पीतकचूर्णम् ।

सङ्घीका कटुका व्योषं दावीं त्वक् त्रिफला घनम् ।

तंतस्तु गुलिकाः कार्याः शुष्काश्चास्त्रेण धारयेत् ॥ १८८ ॥

तैलञ्चानेन कल्केन कषायिण च साधयेत् ।

दन्तानां चलनं भ्रंशं शोषित्वैक्रिमिरोगनुत् ॥ १८९ ॥

मुखपाकास्यदौर्गन्ध्यजाधारोचकनाशनम् ।

स्त्रावोपक्षेपपैच्छित्त्यवैस्त्रय्यगलरोगनुत् ।

दन्तास्यगलरोगेषु सर्वेषां तत् पणायणम् ॥ २०० ॥

इति खदिरादिगुटिका तैलञ्च ।

वातादिभिः शोकभयातिलोभक्रोधैर्मनोघ्राशनगन्धरूपैः ।

अरोचकाः स्युः परिहृष्टदन्तकषायवक्तस्य मतोऽनिलेन ॥ २०१ ॥

कटुम्बमुष्णं विरसञ्च पूति पित्तेन विद्याल्लवणञ्च वक्तम् ।

माधुर्यपैच्छित्त्यगुरुत्वगैत्यविवन्धसंबद्धयुतं कफेन ॥ २०२ ॥

अरोचके शोकभयातिलोभक्रोधाद्यद्ब्रह्म्याशनगन्धजे स्यात् ।

स्त्राभाविकाद्यास्यरसोऽरुचिश्च विदोपजं नैकरसं भवेत् तु ॥ २०३ ॥

इत्यरोचकनिदानम् ।

(अथ अरोचकचिकित्सा ।)

अरुचौ कवलग्राहा धूमाः समुखधावनाः ।

मनोन्नमन्नपानञ्च हर्षणाश्वासनानि च ॥ २०४ ॥

कुष्ठसोवर्चलाजाजीशर्करा मरिचं विडम् ।

धात्रेणलापन्नकोशीरपिप्लुत्यलचन्दनम् ॥ २०५ ॥

लोभ्रं तैजोवती पथ्या द्रूपपं सयवाग्रजम् ।

आर्द्रादाडिमन्थ्यामाथराजाजीशर्करायुताः ॥ २०६ ॥

सतेलमाक्षिकास्वे ते चत्वारः कवलप्रहाः ।

चतुरोऽरोचकान् इत्युर्वातायेकजसर्वजान् ॥ २०७ ॥

कारवी मरिचाजाजी द्राचावृषारस्यदाडिमम् ।

सौपर्णल गुडं क्षीरं सर्पारोचकनाशनम् ॥ २०८ ॥

यस्तिः समीरणे पित्ते पिरिक वमनं कफे ।

कुर्व्याद्द्वयानुकूलानि हर्षणञ्च मनोघ्नजे ॥२०८॥

इत्यरोचकचिकित्सा ।

(अथ कर्णरोगनिदानम् ।)

नादोऽतिरुक्कर्मलस्य शोफः स्रावस्तनुश्चायवणञ्च वाताम् ।

शोफः सरागोदरणं विदाहः सपीतपूतिश्रवणञ्च पित्तात् ॥२१०॥

वैश्रुत्यकण्डूस्त्रिशोफशुक्लस्त्रिधाश्रुतिः श्लेष्मभवेऽस्परुक् च ।

सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपातात् स्रावश्च तत्राधिकदोषवर्गः ॥२११॥

इति कर्णरोगनिदानम्

(अथ कर्णरोगचिकित्सा ।)

कर्णशूले तु वातघ्नी हिता पीनसवत् क्रिया ।

प्रदेहाः पूरणं नस्यं पाकस्रावे व्रणक्रियाः ॥२१२॥

भोज्यानि च यथादोषं कुर्यात् स्नेहांश्च पूरणान् ।

हिङ्गुतुम्बुरुशुण्ठीभिस्तैलं च सार्पप्रं पचेत् ।

एतच्च पूरणं श्रेष्ठं कर्णशूलनिवारणम् ॥२१३॥

देवदारुश्चाशुण्ठीशताह्वाकुष्ठसैन्धवैः ।

तैलं सिद्धं वस्तमूले कर्णशूलनिवारणम् ॥२१४॥

वराटकान् समाहृत्य दहेत् सृङ्गाजने नवे ।

तद्गन्धं शरीतयेत् तेन गन्धतैलं विपाचयेत् ॥२१५॥

रसाङ्गनस्य गुण्ड्याश्च कल्काभ्यां कर्णशूलनुत् ।

गुष्कमूलकशुण्ठीनां चारो हिङ्गु मञ्जीषधम् ॥२१६॥

शतपुष्पा वचा कुष्ठं दारुं शिशु रसाङ्गनम् ।

सौवर्चलयवचारस्त्रिजिर्कोद्भिदसैन्धवम् ॥२१७॥

भूर्जप्रन्थि विडं मुस्तं मधुगुलं चतुर्गुणम् ।

मातुलुङ्गरसश्चैव कदम्बा रस एव च ॥२१८॥

सर्वैरतैर्यथोद्दिष्टैः चारतैलं विपाचयेत् ।

वाधिर्यं कर्णनादश्च पूयस्रावश्च दारुणः ॥२१९॥

क्रिमयः कर्णशूलञ्च पूरणादस्य नश्यति ।

सुखकर्णाक्षिरोगेषु यद्योक्तं पीनसे विधिम् ।

कुर्याद्भिषक् समीच्यादौ दीपकालबलाबलम् ॥२२०॥

इति कर्णरोगचिकित्सा ।

(अथ नेत्ररोगनिदानम् ।)

अल्पासुरागाऽनुपदेहता च प्रस्यन्दतोदातिरुजश्च वातात् ।

पित्तात्तु दाहार्तिरुजोऽतिरागाः पीतोपदेहः सुभ्रशोणमस्र २२१

शक्नोपदेही बड्ढपिच्छिलासु नेत्रस्य खेटात् गुरुता सकण्डूः ।

सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपातात् नेत्रामयाः पश्यवतिस्तु भेदात् २२२

तेषामभिव्यक्तिरभिप्रदिष्टा शालाक्यतन्त्रेषु चिकित्सितश्च ।

पराधिकारे तु न विस्तरोक्तिः शस्तेति तेनात्र न नः प्रयासः ॥२२३॥

इति नेत्ररोगनिदानम् ।

(अथ नेत्ररोगचिकित्सा ।)

नेत्ररोगे समुत्पन्ने तरुणे तु विडालकः ।

कार्थ्यो दाहोपदेहाद्युगोफरागनिवारणः ॥२२४॥

नागरं सैन्धवं सर्पिर्मण्डेन च रसक्रिया ।

निष्टुष्टं वातिके तद्वन्मुस्तसैन्धवगैरिकम् ॥२२५॥

तया शारकरं लीधं घृतभृष्टं विडालकः ।

कार्थ्या हरीतकी तद्वत् घृतभृष्टा रुजापद्मा ॥२२६॥

पैत्तिके चन्दनानन्तामञ्जिष्ठाभिर्विडालकः ।

कार्थ्यः पद्मकयद्यद्दमंसीकालीयकैस्तथा ॥२२७॥

गैरिकं सैन्धवं मुस्तं रोचना च रसक्रिया ।

कफे कार्थ्यस्तथा क्षीद्रप्रियङ्गुः समनःशिलः ॥ २२८ ॥

सन्निपाते तु सर्वैः स्याद्द्विरक्षयोः प्रलेपनम् ।

पद्मप्लव्यस्यता कार्थ्यं सम्पाके त्वञ्जनं त्र्यहात् ॥ २२९ ॥

आद्योतनं मारुतजे कार्थ्यो वित्सादिभिः शुभः ।

कोष्णः सैरण्डतर्कारीवृहतीमधुशिशुभिः ॥२३०॥
 द्राक्षा दावी समञ्जिष्ठा लाक्षा द्विमधुकोत्पलैः ।
 क्षायः सशर्करः शीतः पूरणं रक्तपित्तनुत् ॥२३१॥
 नागरं त्रिफलामुस्तनिम्बवासारसः कफे ।
 कोष्णमाद्यरीतुनं मिथ्यैरीपधैः सन्निपातके ॥२३२॥
 वृहत्पेरण्डमूलत्वक् शिशोः पुष्पं ससैन्धवम् ।
 अजाक्षीरेण पिष्टं स्याद्वर्तिर्वाताक्षिरोगनुत् ॥२३३॥
 सुमनःचारकाः शङ्खास्त्रिफला मधुकं वला ।
 पित्तरक्तापहा वर्तिः पिष्टा दिव्येन वारिष्ठा ॥२३४॥
 सैन्धवं त्रिफला व्योषं शङ्खनाभिः समुद्रजः ।
 फेनः शैलेयकं सर्जो वर्तिः श्लेष्माक्षिरोगनुत् ॥२३५॥
 प्रपीण्डरीकं यद्द्याह्वं दावींश्चाष्टपलांशिकाम् ।
 जले पक्त्वा रसे पूते पुनः पक्ते रसे घने ॥२३६॥
 कर्पथ श्वेतमरिचा द्रोणीपुष्पा नवोत्पलम् ।
 चूर्णं चित्वा कृता वर्तिः सर्वघ्नी दृक्प्रसादनी ॥२३७॥
 अमृता मधुकं निम्बपटोलं क्षागलं शङ्कतु ।
 वासा प्रपीण्डरीकञ्च दावीं कालानुसारिणो ॥२३८॥
 एषामष्टपलान् भागान् सुधीतान् वर्जरीकृतान् ।
 तोवे यक्त्वा रसे पूते भूयः पक्ते घने रसे ॥२३९॥
 सितामरिचयोः कर्पं जातिपुष्पात् नवोत्पलम् ।
 चूर्णं कृत्वा कृता वर्तिः सर्वघ्नी दृक्प्रसादनी ॥२४०॥
 शङ्खप्रवालवैदूर्यलोहताम्रप्लवास्त्रिभिः ।
 स्रोतोऽजश्वेतमरिचैर्वर्तिः सर्वाक्षिरोगनुत् ॥२४१॥
 शार्ङ्गं मरिचाहो च पिप्पल्यर्णवफेनयोः ।
 शार्ङ्गं सैन्धवाच्छापं नवसोवीरकाञ्चनात् ॥२४२॥
 पिष्टं सुसूक्ष्मं चित्वायां चूर्णाञ्जनमिदं शुभम् ।

कण्डूका च कफार्तानां मलानाञ्च विप्रोधनम् ॥२४३॥

वस्तुनूत्रे त्र्यहं स्याप्यमेलाचूर्णं सुभावितम् ।

चूणाञ्जनञ्च तैमिर्यक्रिमिपैल्लप्रमलापहम् ॥ २४४ ॥

सौवीरमञ्जनं तुल्यं ताप्यो धातुर्मनःशिला ।

चक्षुथं मधुवं लोहमण्यः पौष्यमञ्जनम् ॥२४५॥

सैन्धवं शौकरी दंष्ट्रा कतकञ्चाञ्जनं शुभम् ।

तिमिरादिषु चूर्णं वा वर्त्तिर्वेद्यमनुत्तमा ॥२४६॥

कतकस्य फलं शङ्खः सैन्धवं चूर्णं सिता ।

फेनो रसाञ्जनं चौद्रं विडङ्गानि मनःशिला ॥२४७॥

कुक्कुटाण्डकपालञ्च वर्त्तिरेषा व्यपोहति ।

तिमिरं पटलं काचं मलञ्चागु सुखावती ॥२४८॥

त्रिफला कुक्कुटाण्डत्वक् कासीसमयसी रजः ।

नीलोत्पलं विडङ्गानि फेनञ्च सरितां पतेः ॥२४९॥

थाजेन पयसा पिष्ट्वा भावयेत् ताम्बभाजने ।

सप्तरात्रं स्थितं भूयः पिष्ट्वा क्षीरेण वर्त्तयेत् ।

एषा दृष्टिप्रदा वर्त्तिरन्धस्याभिन्नचक्षुषः ॥२५०॥

इति दृष्टिप्रदा वर्त्तिः ।

वदने कृष्णसर्पस्य निहितं मासमञ्जनम् ।

ततस्तस्मात् समुद्धृत्य सशुष्कं चूर्णयेत् बुधः ॥२५१॥

सुमनःक्षारकैः शुष्कैरहोशैः सैन्धवेन च ।

एतन्नित्याञ्जनं कार्यं तिमिरघ्नमनुत्तमम् ॥२५२॥

पिप्पल्यः किंशुकरो वसा सर्पस्य सैन्धवम् ।

जीर्णं हृतञ्च सर्वाक्षिरोगघ्नी स्यादुपक्रिया ॥२५३॥

कृष्णसर्पवसा चौद्रं रसो धात्र्या रसक्रिया ।

शस्ता सर्वाक्षिरोगेषु काचार्वुदमलेषु च ॥२५४॥

धात्रीरसाञ्जनचौद्रसर्पिर्भिस्तु रसक्रिया ।

पित्तरक्ताचिरोगघ्नी तैमित्थिपटलापहा ॥२५५॥

धात्रीसैन्धवपिप्पल्यः स्युरल्पमरिचाः समाः ।

क्षौद्रयुक्ता निहन्त्यान्धं पटलञ्च रसक्रिया ॥२५६॥

इति नेत्ररोगचिकित्सा ।

(अथ खालित्वरोगनिदानम् ।)

तेजोऽनिलाद्यैः सह केशभूमिं दग्ध्वाशु कुर्यात् खलितं नरस्य ।

किञ्चित्तु दग्ध्वा पलितानि कुर्याद्दरित् प्रभत्वञ्च शिरोरुहाणाम् ॥२५७॥

इति खालित्वनिदानम् ।

(अथ खालित्वचिकित्सा ।)

इत्यूर्ध्वजवूत्थगदैकदेशः प्रोक्तश्चिकित्सान्तु परां निबोध ।

विस्तारतः संप्रहृतञ्च सम्यग् यथाक्रमं सौम्य ! मयोच्यमानाम् ॥२५८॥

खालित्ये पलिते बल्यां हरिलोम्नि च शोधितम् ।

नस्यैस्तैलैः शिरोवक्त्रप्रलेपैद्याप्युपाचरेत् ॥२५९॥

सिद्धं विदारोगन्धाद्यैर्जीवनीयैरथापि च ।

नस्यं स्यादनुतैलं वा खालित्वपलितापहम् ॥२६०॥

नस्यं स्यात् भिषजा सम्यक् योजितं पलितापहम् ।

क्षीरात् सहचरात् भृङ्गराजाच्च सुरसात् रसात् ॥२६१॥

प्रस्येन्तु कुड्मवस्त्रैलाद् यथ्याह्नपलकल्कितः ।

सिद्धः शैलासने भाण्डे मेपशृङ्गे च संस्थितः ॥२६२॥

भिषजात् क्षीरपिष्टौ वा दुग्धिकाकरवीरकौ ।

उत्पास्य पलितं देयी तावुभी पलितापहौ ॥२६३॥

मार्कवस्त्ररसात् क्षीराद्भिप्रस्ये मधुकात् पलम् ।

तैः पचेत् कुड्मं तैलात् तद्रस्यं पलितापहम् ॥२६४॥

आदित्यवज्जग मूलानि क्षयाशैर्यकस्य च ।

सुरमस्य च पत्राणि पत्रं क्षण्णगणस्य च ॥२६५॥

मार्कवं काकमादो च मधूर्कं देवदारु च ।

पृथग्दशपलांशानि पिप्पल्यस्त्रिफलाञ्जनम् ॥२६६॥
 प्रपीण्डरीकं मञ्जिष्ठा लोभ्रं कृष्णागुरुत्पलम् ।
 आम्बास्थि कर्दमः कृष्णो मृणाली रक्तचन्दनम् ॥२६७॥
 नीलीभङ्गातकास्थीनि कासीसमदयन्त्रिकाः ।
 सोमराज्यसनः शस्तं लवणं पिण्डीतचित्रकौ ॥२६८॥
 पुष्करार्जुनकाश्मर्याप्याम्बजम्बूफलानि च ।
 पृथक् पञ्च पलांशानि तैः पिष्टेराटक पचेत् ॥२६९॥
 वैभीतकस्य तैलस्य धात्रोरसचतुर्गुणम् ।
 कुर्यादादित्यपाकं वा यावच्छुष्को भवेद्रसः ॥२७०॥
 लोहपात्रे ततः पूतं सशुद्धमुपयोजयेत् ।
 पाने नस्तः क्रियायाञ्च शिरोऽयङ्गे तथैव च ॥२७१॥
 एतच्चक्षुथमायुष्यं शिरसः सर्वरोगनुत् ।
 महानीलमिति ख्यातं पलितघ्नमनुत्तमम् ॥२७२॥

इति महानीलतैलम् ।

प्रपीण्डरीकमधुकपिप्पलीचन्दनोत्पलैः ।
 कार्पिकैस्तैलकुडुबो द्विगुणामलकीरसः ॥ २७३ ॥
 सिद्धः सप्रतिमर्गः स्यात् सर्वमूर्हगदापहः ।
 चीरं पियालयद्याह्ने जीवकाद्यो गणस्त्रिस्ताः ॥२७४॥
 कृष्णा वक्त्रे प्रलेपः स्याद्भ्रूलोमनिवारणः ।
 यद्याह्नतिलकिञ्जल्कचीद्रमामलकानि च ॥२७५॥
 हृदयैर्द्रव्येष्वेतत् ज्ञेयान् नूर्ध्वप्रलेपनम् ।
 पचेत् सैन्धवशक्ताम्बैरयन्ूर्णं मतण्डुलम् ॥२७६॥
 तेनालिसं शिरः शुद्धमस्त्रिन्धसुपितं शिरि ।
 तथातस्त्रिफलाघौतं स्यात् कृष्णामृदुनूर्ध्वजम् ।
 अतयूर्णांस्त्रिपिष्टय रागः सत्रिफलो वरः ॥२७७॥

इति खालित्वचिकित्सा ।

(अथ स्वरभेदचिकित्सा) ।

सर्पीष्युपरिभक्तानि स्वरभेदेऽनिलात्मके ।
 तैलेश्चतुष्पयोगैश्च बलारास्राश्रुताह्वयै ॥२७८॥
 वह्निंतिक्तिरिदक्षाणां पञ्चमूलशृतान् रसान् ।
 मायूरं चीरसर्पिर्वा पिवेत् व्रूपणमेव वा ॥२७९॥
 पैत्तिके तु विरेकः स्यात् पयश्च मधुरैः शृतम् ।
 सर्पिर्गुंडा जीवनीयं वासासिद्धं घृतं तथा ॥ २८० ॥
 कफजे स्वरभेदे तु तीक्ष्णं मूर्ध्विरेचनम् ।
 विरेकी वमनं धूमो यवान्नकटुसेवनम् ॥२८१॥
 चव्यभार्ग्यभयाव्योपक्षारमाक्षिकचित्रकान् ।
 लिङ्घ्याद्वा पिप्पलीपथ्ये तीक्ष्णं मद्यं पिवेच्च सः ॥२८२॥
 रक्तजे स्वरभेदे तु सष्टता जाङ्गला रसाः ।
 द्राक्षाविदारीक्षुरसाः सष्टतचौद्रशर्कराः ॥२८३॥
 यच्चोक्तं चयकासन्नं तच्च सर्वं चिकित्सितम् ।
 पित्तजस्वरभेदघ्न शिरावेधश्च रक्तजे ॥२८४॥
 मन्निपाते हिताः सर्वाः क्रिया न तु शिराविधिः ।
 कुर्याच्छेपेषु रोगेषु क्रियां स्वां स्वां चिकित्सिताम् ॥२८५॥
 शेषेष्वेवादी च निर्दिष्टा सिद्धौ चान्या प्रवक्ष्यते ॥२८६॥
 इति स्वरभेदचिकित्सा ।

भवन्ति चात्र ।

वातपित्तकफा नृणां वस्तिहृन्मूर्दसत्रयुवाः ।
 तस्मात् तु स्थानसामीप्याद्वर्त्तव्या वमनादिभिः ॥२८७॥
 अध्यात्मनोक्ते वाताशैलींकी वातरपीन्दुभिः ।
 पीड्यते धार्यते चैव विहताविकृतस्तथा ॥२८८॥
 धिरुद्धैरपि नत्वेते गुणैर्भ्रान्ति परस्परम् ।
 दोषाः सहजसात्मप्रत्वादिषु घोरमहीनिव ॥२८९॥

त्रिमर्मजानां रोगाणां निदानाकृतिभेषजम् ।
विस्तरेण पृथग्दष्टं त्रिमर्मीये चिकित्सिते ॥२८०॥

सप्तविंशोऽध्यायः ।

ऊरुस्तम्भचिकित्सितम् ।

त्रिया परमया ब्राह्मया परया च तपःत्रिया ।
अहीनं चन्द्रसूर्याभ्यां सुमेरुमिव पर्वतम् ॥१॥
धीष्टतिस्मृतिविज्ञानज्ञानकीर्त्तिचमालयम् ।
अग्निवेशो गुरुं काले संशयं परिपृष्टवान् ॥२॥
भगवन् ! पञ्च कर्माणि समस्तानि पृथक् तथा ।
निर्दिष्टान्यामयानान्तु सर्वेषामिव भेषजम् ॥३॥
दोषजोऽस्यामयः कश्चिद् यस्यैतानि भिषग्वर ! ।
न स्युः शक्ता निशमने साध्यस्य क्रियया ततः ॥४॥
अस्यूरुस्तम्भ इत्युक्ते गुरुणा तस्य कारणम् ।
सलिङ्गभेषजं भूयः पृष्टस्तेनाब्रवीद्गुरुः ॥५॥
स्निग्धीष्णलघुगीतानि जीर्णाजीर्णं समश्रतः ।
द्रवशुष्कदधिक्षीरग्राम्यानुषीदकामिषैः ॥६॥
पिष्टव्यापन्नमद्यातिदिवास्वप्नप्रजागरैः ।
सङ्घनाध्यशनायासभयपेनविधारणैः ॥७॥
स्नेहाशामं चितं कोष्ठे वातादीन् मेदसा सह ।
रुहाग्र गौरवादूरु यात्वधोगैः शिरादिभिः ॥८॥
पूरयेत् सकृद्यजहोच दोषो भेदो बलोक्ततः ।
अविधेयं परिस्पन्दं जनयत्कल्पदिक्रमम् ॥९॥
महासरसि गन्धीरं पूर्णंऽम्बु स्तिमितं यथा ।
तिष्ठति स्थिरमचोभ्यं तद्वद्द्रव्यतः कफः ॥१०॥

गौरवायाससङ्घोचदाहरकसुप्तिकम्पनैः ।
 भेदस्फुरणतोदैश्च युक्तो देहं निहन्यसून् ॥११॥
 ऊरू श्लेष्मा समेदस्को दोषौ वावभिभूय तु ।
 स्तम्भयेत् स्वेर्यशैत्याभ्यामूरस्तम्भस्ततस्तु सः ॥१२॥
 प्राग्रूपं ध्याननिद्रातिस्त्रैमित्यारीचकज्वराः ।
 लोमहर्षश्च कृदिश्च जह्वोर्वीः सदनं तथा ॥१३॥
 वातयद्धिभिरज्ञानात् तस्य स्यात् स्नेहनात् पुनः ।
 पादयोः सदनं सुप्तिः कृच्छ्रादुद्धरणं तथा ॥१४॥
 जह्वोश्ग्लानिरत्ययं शश्वच्चादाहवेदना ।
 पदञ्च ध्ययते न्यस्तं शीतस्पर्शं न वेत्ति च ॥१५॥
 संस्थाने पीडने गत्वा चलने चाप्यनीग्ररः ।
 अन्यनेयो हि संभग्नावूदपादौ च मन्यते ॥१६॥
 यदा दाहार्त्तितोदात्तं धेपनः पुरुषो भवेत् ।
 ऊरुस्तम्भस्तदा हन्यात् साधयेदन्यथा नयम् ॥१७॥
 तस्य न स्नेहनं कार्यं न वस्त्रिर्न विरचनम् ।
 न चैव वमनं यस्मात् तत्रिविधत कारणम् ॥१८॥
 हृदये ग्रेषण्यो नित्यं स्नेहनं वस्त्रिकर्म च ।
 तत्सुख्योद्धरणे चैव न समयं विशोधनम् ॥१९॥
 कफं कफम्यानगतं पित्तञ्च यस्मात् सुप्तम् ।
 धर्तुमामान्नयस्यो च संभग्नात् तावुभावपि ॥२०॥
 पक्षागयस्याः सर्वे च वस्त्रिभिर्मूलनिर्जघात् ।
 शयनं न त्वास्मिन् दोष्यां मूत्र्या जह्वोश्चस्मितः ॥२१॥
 वातम्याने हिते शैत्यादयोः रश्मिश्च तद्वताः ।
 न शर्याः सुप्तमुद्धर्तुं जनं निम्नाटिय स्रज्यात् ॥२२॥
 तस्य संभगनं नित्यं चपयं शीघ्रं तथा ।
 गुण्यपेक्षा भिदन् जुष्यादधिकारान् कफामयोः ॥२३॥

सदा रूचोपचाराय यवश्यामाककोद्रवान् ।
 शाकैरलयषेरद्याज्जलतैलोपमरधितैः ॥ २४ ॥
 सुनिपञ्चकनिम्बार्कवेदारग्वधपञ्चवैः ।
 वायसीवास्तुकैरन्यैस्त्रिभ्यश्च कुलकादिभिः ॥ २५ ॥
 चारारिष्टप्रयोगाच्च हरीतक्यास्तथैव च ।
 मधूदकस्य पिप्पल्या ऊरुस्तम्भविनाशनाः ॥ २६ ॥
 समद्वां शाल्मलीं विल्यं मधुना सह ना पिवेत् ।
 तथा श्रीवेष्टकोदीच्यदेवदारुनतान्यपि ।
 चन्दन धातकीं कुष्ठं तालीशं नलदं तथा ॥ २७ ॥
 मुस्तं हरीतकीं लोध्नं पद्मकं तिक्तरोहिणीम् ।
 देवदारु हरिद्रे द्वे वचां कटुकरोहिणीम् ॥ २८ ॥
 पिप्पलीं पिप्पलीमूलं सरलं देवदारु च ।
 चव्यं चित्रकमूलानि देवदारु हरीतकीम् ॥ २९ ॥
 भक्षातकं समूत्राञ्च पिप्पलीं पञ्च तान् पिवेत् ।
 सचौद्रानर्षदोकोक्तान् कल्कानुरग्रहापहान् ॥ ३० ॥
 शार्ङ्गष्टा मदनं दक्षीं वसकस्य फलं वचाम् ।
 मूर्ध्नामारग्वधां पाठां करञ्जं कुलकं तथा ॥ ३१ ॥
 पिवेन्नधुयुतं तुल्यं चूर्णं वा वारिणाप्तम् ।
 सचौद्रं दधिभण्डं वाप्यूरुस्तम्भविनाशनम् ॥ ३२ ॥
 मूर्ध्नामतिविषां कुष्ठं चित्रकं कटुरोहिणीम् ।
 पूर्ववद्वा पिवेत् तोये रात्रिस्थितमघापि वा ॥ ३३ ॥
 स्वर्णचीरीमतिविषां मुस्तं तैजोवतीं वचाम् ।
 सुराह्नं चित्रकं कुष्ठं पाठां कटुकरोहिणीम् ॥ ३४ ॥
 स्नेहयेत् नधुना चूर्णं सचौद्रं वा जलान्वितम् ।
 फलीं व्याघ्रनखं हिन पिवेद्वा मधुसंयुतम् ॥ ३५ ॥
 त्रिफलां पिप्पलीं मुस्तं चव्यं कटुकरोहिणीम् ।

लिङ्गाद्वा मधुना चूर्णमूरुस्तम्भार्दितो नरः ॥ ३६ ॥
 अपतर्पणजयेत् स्याद्दोषः सन्तर्पयेद्दि तम् ।
 युक्त्या जाङ्गलजैर्मांसैः पुराणैश्चैव शालिभिः ॥ ३७ ॥
 रुक्षणात् वातकोपश्चेन्निद्रानाशार्त्तिपूर्वकः ।
 स्रग्स्वेदक्रमस्तत्र कार्थ्या वातामयापहः ॥ ३८ ॥
 पीतुपर्णी पयस्या च राक्ष्मा गोक्षुरको वचा ।
 सरलागुरुपाठाश्च तैलमेभिर्विपाचयेत् ॥ ३९ ॥
 सचौद्रात् प्रसृतं तस्मादञ्जलिं वापि ना पिबेत् ।
 कुष्ठं श्रीवेष्टकोदीच्य सरलं दारुकेशरम् ।
 अजगन्धाश्वगन्धा च तैलं तैः सार्पयं पचेत् ॥ ४० ॥
 सचौद्रं भात्रया तच्चाप्यूरुस्तम्भार्दितः पिबेत् ।
 रीचान्मुक्त ऊरुस्तम्भात् ततश्च विमुच्यते ॥ ४१ ॥
 द्वे पले सैन्यवात् पञ्च शण्ड्या अन्यकचित्रकात् ।
 द्वे द्वे भल्लातकास्थीनि विंगतिर्द्वे तथादृके ॥ ४२ ॥
 आरनालात् पचेत् प्रस्थं तैलस्यैतैरपत्यदम् ।
 गृध्रस्यूरुग्रहार्थोऽर्त्तिं सर्ववातविकारनुत् ॥ ४३ ॥
 पन्ताभ्यां पिप्पलीमूलनागरादष्टकटुरैः ।
 तैलप्रस्थः समो दध्ना गृध्रस्यूरुग्रहापहः ॥ ४४ ॥
 इत्यष्टकटुरतैलम् ।
 इत्याभ्यन्तरमुद्दिष्टमूरुस्तम्भस्य भेषजम् ।
 श्लेष्मणः क्षपणं त्वन्यद्वाघ्यं शृणु चिकित्सितम् ॥ ४५ ॥
 वल्मीकशृत्तिकामूलं करञ्जस्य फलं त्वचम् ।
 षष्टकानां ततचूर्णैः कुर्व्यादुक्तादनं भृगम् ॥ ४६ ॥
 मलैर्वाप्यग्गन्धाया मूनैरर्कस्य वा भिषक् ।
 पित्तुमर्दस्य वा मूनैरथवा देवदारुणः ॥ ४७ ॥
 घोद्वयैपरलो कृत्तिकामुत्तैर्भिषक् ।

गाढमुक्तादनं कुर्याद्ऊरुस्तम्भे प्रलेपनम् ॥४८॥
 दन्तीद्रवन्तीसुरसासर्वपैश्चापि बुद्धिमान् ।
 तर्कारीशिशुसुरसविश्ववत्सकनिम्बजैः ॥४९॥
 पत्रमूलफलैस्तोयं शृतमुष्णञ्च सेचनम् ।
 पिष्ट्वा सप्तर्षपं मूत्रेऽभ्युपितं स्यात् प्रलेपनम् ॥५०॥
 वत्सकः सुरसं कुष्ठं गन्धास्तुम्बुरुशिशुकौ ।
 हिंसाकामूलवल्मीकमृत्तिकाः सकुठेरुकाः ॥ ५१ ॥
 दधिसैन्धवसंयुक्तं कार्यमेतैः प्रलेपनम् ।
 ऊरुस्तम्भविनाशाय भिषजा जानता क्रमम् ॥ ५२ ॥
 श्योणाक खदिरं विल्वं वृहत्या सरलासनौ ।
 शोभाञ्जनकतर्कारीखट्वासुरसार्जकान् ॥५३॥
 अग्निमन्यकरञ्जी च जलेनोत्क्वाथ्य सेचयेत् ।
 प्रलेपो मूत्रपिष्टैर्वाप्यूरुस्तम्भनिवारणः ॥५४॥
 कफक्षयार्थं सद्येषु व्यायामेष्वनुयोजयेत् ।
 स्थलान्याकामयेत् कालं शर्कराः सिकतास्तथा ॥५५॥
 प्रतारयेत् प्रतिस्नीतां नदी शीतजलां शिवाम् ।
 सरथ विमलं शीतं स्थिरतोयं पुनःपुनः ॥५६॥
 तथा विशुद्धेऽस्य कफे शान्तिमूरुयज्ञो व्रजेत् ।
 श्लेष्मणः क्षयणं यत् स्यान्न च मारुतमावृजेत् ॥ ६७ ॥
 तत् सर्वं सर्वदा कार्यमूरुस्तम्भस्य भेषजम् ।
 शरीरं बलमग्निञ्च कार्येषा रक्षता क्रिया ॥५८॥
 तत्र श्लोकः ।
 हेतुः प्राथुप्रलिङ्गानि कर्मायोग्यत्वमेव च ।
 द्विविधं भेषजज्ञीह्यमूरुस्तम्भचिकित्सिते ॥५९॥
 इति अग्निवेशस्मृतौ तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सित-
 स्थाने ऊरुस्तम्भचिकित्सितं नाम
 सप्तविंशोऽध्यायः ।

षष्ठाविंशोऽध्यायः ।

वातव्याधिविचिकित्सितम् ।

वायुरायुर्वलं वायुर्वायुर्धाता शरीरिणान् ।

वायुर्विश्वमिदं सर्वं प्रभुर्वायुश्च कीर्तितः ॥१॥

अव्याहतगतिर्यस्य स्थानस्यः प्रकृती स्थितः ।

वायुः स्यात् सोऽधिकं जीवेत् वीतरोगः समाः शतम् ॥२॥

प्राणोदानसमानाख्यव्यानापानैः स पञ्चधा ।

देहं तन्वयते सम्यक् स्थानेष्वव्याहतश्चरन् ॥३॥

स्थानं प्राणस्य शीर्षेरिःकर्णजिह्वात्रिनासिकाः ।

द्वीवनक्षत्रयूक्तारखासाहारादि कर्म च ॥४॥

उदानस्य पुनः स्थानं नाभ्युरः कण्ठ एव च ।

वाक्प्रवृत्तिः प्रयत्नौजो बलवर्णादि कर्म च ॥५॥

स्वेददीपाम्बुवाहानि स्रोतांसि समधिष्ठितः ।

अन्तरग्नेश्च पार्श्वस्थः समानोऽग्निबलप्रदः ॥६॥

देहं व्याप्नोति सर्वन्तु व्यानः शीघ्रगतिर्गृणाम् ।

गतिप्रसरणाच्चेपनिसेपादिक्रिया सदा ॥७॥

द्व्यपणौ वस्ति मेदुश्च नाभ्यूरु वंचणी गुदम् ।

अपानस्थानयन्त्रस्थः शुक्रमूत्रयकृन्ति सः ॥८॥

सृजत्वार्त्तवगर्भौ च युक्ताः स्थानस्थित्राय वै ।

स्वकर्म कुर्वते देहो धार्यते तैरनामयः ॥९॥

विमार्गस्था ह्ययुक्ता वा रोगेः स्वस्थानकर्मजैः ।

शरीरं पीडयन्त्वैते प्राणानाशु हरन्ति वा ॥१०॥

सङ्ग्रामध्यतिष्ठतानां तज्जानां हि प्रधानतः ।

अशीतिर्नखभेदाद्या रोगाः सूत्रे निर्दिशिताः ॥११॥

तानुच्यमानान् पथ्यायैः सहेतूपक्रमान् शृणु ।

केवलं वायुमुद्दिश्य स्थानभेदात् तथाहृतम् ॥१२॥

रुक्षशीताल्पलघ्वन्नव्यवायातिप्रजागरैः ।
 विपमादुपचाराच्च दोषासृक्स्त्रवणादति ॥१३॥
 लङ्घनप्लवनात्यध्वव्यायामातिविचेष्टितैः ।
 धातूनां संचयाच्चिन्ताशोकरोगातिकर्षणात् ॥१४॥
 दुःखशव्यासनात् क्रोधात् दिवास्वप्नात् भयादपि ।
 वेगसन्धारणादामादभिघातादभोजनात् ।
 मर्माघाताद्गजोद्गाश्वशीघ्रयानावतंसनात् ॥१५॥
 देहे स्रोतासि रिक्तानि पूरयित्वाऽनिलो बली ।
 करोति विविधान् व्याधीन् सर्वाङ्गैकाङ्गसञ्चितान् ॥१६॥
 अव्यक्तं लक्षणं तेषां पूर्वरूपमिति स्मृतम् ।
 आत्मरूपन्तु तत् व्यक्तमपायी लघुता पुनः ॥१७॥
 सङ्कोचः पर्वणां स्तम्भो भेदोऽस्त्रिपर्वणामपि ।
 लोमहर्षः प्रलापश्च पाणिपृष्ठशिरोग्रहः ॥१८॥
 खान्जरापाङ्गुल्यकुञ्जत्वं योषोऽङ्गानामनिद्रता ।
 गर्भशुक्ररजोनाशः सन्दन गात्रसुप्तता ॥१९॥
 शिरोनासाच्चिज्वरूणा श्रीवायाश्चापि हुण्डनम् ।
 भेदस्तोदार्त्तिराचेपो भोहश्चायास एव च ॥२०॥
 एवविधानि रूपाणि करोति कुपितोऽनिलः ।
 हेतुस्थानविशेषाच्च भवेद्रोगविशेषकत् ॥२१॥
 तत्र कोष्ठान्त्रिते दृष्टे निग्रहो भूत्ववर्चसोः ।
 ब्रह्महृद्रोगगुल्मार्गः पार्श्वशूलश्च मारुते ॥२२॥
 सर्वाङ्गकुपिते वाते गात्रस्फुरणभञ्जनम् ।
 चेदनाभिः परीतश्च स्फुटन्तीवास्य सन्धयः ॥२३॥
 ग्रहो विरमूत्रवातानां शूलाधानाश्मशर्कराः ।
 जङ्घोरुत्रिकपात् पृष्ठरोगशोषा गुदे स्थिते ॥२४॥
 हृन्नाभिपार्श्वीदररुक्लृणोद्गारविसूचिकाः ।

कासः कण्ठास्यगोपथ श्वासयामाशयस्थिते ॥२५॥
 पक्काशयस्योऽन्तकूजं शूलाटोपी करोति च ।
 कच्छमूत्रपुरीपत्वमानाहं त्रिकवेदनाम् ।
 शोत्रादिविन्द्रियवधं कुर्याद्दृष्टसमीरणः ॥२६॥
 त्वग्रूचा स्फुटिता सुप्ता क्षया कृष्णा च तुद्यते ।
 श्रातन्यते सरागा च पर्वरुक् त्वक्स्थितेऽनिले ॥२७॥
 रुजस्तीव्राः ससन्तापा वैवर्धं क्षयताऽरुचिः ।
 गात्रे चारुंषि भुक्तस्य स्तम्भाद्यास्तक्वगतेऽनिले ॥२८॥
 गुर्वङ्गं तुद्यतेऽत्ययं दण्डमुष्टिहत यथा ।
 सरुक् श्वसितमत्वयं मांसमेदोगतेऽनिले ॥२९॥
 भेदोऽस्यिपर्वणां सन्धिग्रूलं मांसबलक्षयः ।
 अस्त्रप्रः सन्तता रुक् च मज्जास्थिकुपितेऽनिले ॥३०॥
 क्षिप्रं सुधति बध्नाति शुकं गर्भमथापि वा ।
 विकृतिं जनयेच्चापि शुक्रस्यः कुपितोऽनिलः ॥३१॥
 सर्वाङ्गैकाङ्गरीगांश्च कुर्यात् स्रायुगतोऽनिलः ।
 वाद्याभ्यन्तरमायामं खल्लिं कुल्लत्वमेव च ॥३२॥
 शरीरं मन्दरुक् शोफं शृण्वति सन्दतेऽपि वा ।
 सुप्तास्तन्वगे महत्यो वा शिरा वाते शिरागते ॥३३॥
 वातपूर्णदृष्टिस्पर्शः शोथः सन्धिगतेऽनिले ।
 प्रसारणाकुञ्चनयोरप्रवृत्तिः सवेदना ॥३४॥
 अतिवृद्धः शरीराद्यैमेकं वायुः प्रपद्यते ।
 यदा तदोपशोष्यास्तक् ब्राह्मं पादश्च जागु च ॥३५॥
 तस्मिन् सङ्कोचयत्यङ्गं मुखं जिह्वं करोति च ।
 वक्रीकरोति नासाभ्रूललाटाचिह्ननूस्तया ॥३६॥
 ततो यक्रं व्रजत्यास्ये भोजनं वक्रनासिकम् ।
 स्तब्धं नेत्रं क्षययतः क्षवयुष निगृह्यते ॥३७॥

दोना जिह्वा समुत्क्षिप्ताऽबला मज्जति चास्य वाक् ।
 दन्ताश्चलन्ति वाध्येते श्रवणौ भिद्यते स्वरः ॥३८॥
 पादहस्ताच्चिजङ्घोरशङ्खश्रवणगण्डरूक् ।
 अर्धे तस्मिन् मुखार्धे वा केवले स्यात् तदर्दितम् ॥३९॥
 मन्ये संश्रित्य वातोऽन्तर्यदा नाडीः प्रपद्यते ।
 मन्यास्तम्भं तदा कुर्यादन्तरायामसञ्चितम् ॥४०॥
 अन्तरायस्यते ग्रीवा मन्या च स्तभ्यते शृगम् ।
 दन्तानां दंशनं लाला पृष्ठाचेपः शिरोग्रहः ॥४१॥
 जृम्भा वदनसङ्गाथाप्यन्तरायामलक्षणम् ।
 इत्युक्तस्वन्तरायामो वहिरायाम उच्यते ॥ ४२ ॥
 पृष्ठमन्याश्रिता वाह्याः शोषयित्वा शिराबलीः ।
 श्रितः कुर्यादनुस्तम्भं वहिरायामसञ्चकम् ॥४३॥
 चापवद्वास्यमानस्य पृष्ठतो नीयते शिरः ।
 उरः उत्क्षिप्यते मन्या स्तब्धा ग्रीवा च मृद्यते ॥४४॥
 दन्तानां दंशनं जृम्भा लालास्रावश्च वागग्रहः ।
 जातवेगो निहन्त्येप वैकल्पं वा प्रयच्छति ॥४५॥
 हनुमूले स्थिते बन्धात् संसयत्यनिलो हनुम् ।
 विवृतास्यत्वमथवा कुर्यात् संहतमाननम् ॥४६॥
 हनुग्रहश्च संस्तभ्य हनुसंहतवक्त्रताम् ।
 हनुमूले स्थितो वायुः करोति बहुकष्टदम् ॥४७॥
 सुहुराचिपति क्रुद्धो गात्राख्याचेपकोऽनिरुः ।
 पाणिपादश्च संशोष्य शिराः सस्त्रायुकण्डराः ॥४८॥
 पाणिपादशिरःपृष्ठयोणीः स्तम्भाति मारुतः ।
 दण्डवत् स्तब्धगात्रस्य दण्डकः सोऽनुपक्रमः ॥४९॥
 स्वस्रः स्यादर्दिताद्यानां सुहृर्वेगागमे गते ।
 पीड्यते पीडनैस्तेस्रैर्भिषगैतान् विवर्जयेत् ॥५०॥

हृत्त्वैकं मारुतः पक्षं दक्षिणं वाममेव वा ।
 कुर्याच्चेष्टानिवृत्तिं हि रुजं वाक्स्तम्भमेव च ॥५१॥
 गृहीत्वा वा शरीरादं शिराः स्नायुं विशोष्य च ।
 पादं सङ्कोचयत्येकं हस्तं वा तोदशूलनुत् ॥५२॥
 एकाङ्गरोगं तं विद्यात् सर्वाङ्गं सर्वदेहजम् ।
 स्मित्कं पूर्वा कटिष्ठोरोरुजानुजङ्घापदं क्रमात् ॥५३॥
 गृध्रसोः स्तम्भरुक्तोदैर्गृह्णाति स्रन्दते मुहुः ।
 वातादातकफात् तन्द्रा गौरवारोचकान्विता ॥५४॥
 खली तु पादजङ्घीरुकरमूलावमोटनी ।
 स्थानानामनुरूपैश्च लिङ्गैः शेषान् विनिर्दिशेत् ॥५५॥
 सर्वेष्वेतेषु संसर्गं पित्ताद्यैरुपलक्षयेत् ।
 वायोर्धातुघयात् कोपो मार्गस्यावरणेन च ॥५६॥
 वातपित्तकफा देहे सर्वस्रोतोऽनुसारिणः ।
 वायुरेव हि सूक्ष्मत्वाद्दयोस्तत्राप्युदीरणः ॥५७॥
 कुपितस्तौ समुद्रय तत्र तत्राक्षिपन् गदान् ।
 फरोत्वावृतमार्गत्वात् रसादींशोपशोषयन् ॥५८॥
 लिङ्गं पित्तावृते दाहस्तृष्णा शूलं भ्रमः क्रमः ।
 कटुन्मलवषीष्णैश्च विदाहः शीतकामिता ॥५९॥
 शीतगौरवशूलानि कट्वाद्युपशयोऽधिकम् ।
 लङ्घनायासरुचीष्णकामिता च कफावृते ॥६०॥
 रक्तावृते सदाहार्तिस्वप्नांसाम्तरजो भृशम् ।
 भवेत् सरागः श्वययुर्जायन्ते मण्डलानि च ॥६१॥
 कठिनाय विवर्णाय पिङ्गकाः श्वययुस्तथा ।
 हर्षः पिपोलिकानाद्य सप्तार इव मांसगे ॥६२॥
 चलः क्षिग्धो नृदुः शीतः शोफोऽद्वेष्वरुचिस्तथा ।
 पाप्यवात इति ज्ञेयः स छच्छो नदसा वृतः ॥६३॥

सर्गमस्थगृहते नूषणं पीडनञ्चाभिनन्दति ।
 संभज्यते सीदति च सूचीभिरिव तुद्यते ॥६४॥
 मज्जाहृते विनामः स्याज्जृम्भणं परिवेष्टनम् ।
 शूलन्तुं पोष्यमाने च पाण्डिभ्यां लभते सुखम् ॥६५॥
 शक्रावेगोऽतिवेगो वा निष्फलत्वञ्च शक्रगे ।
 भुक्ते कुक्षी च रुग्जीर्णे शाम्यत्यत्राहृतेऽनिले ॥६६॥
 मूत्राप्रवृत्तिराधानं वस्ती मूत्राहृतेऽनिले ।
 वर्त्तीहृते विवन्धोऽधः स्त्रे स्थाने परिक्रान्तति ॥६७॥
 ब्रजत्याशु ज्वरां स्त्रेहो भुक्ते चानक्षते नरः ।
 चिरात् पीडितमन्येन दुःखं शुष्कं शक्यत् हृजेत् ॥६८॥
 श्रोणीवन्धनपृष्ठेषु रुग्विलोमश्च मारुतः ।
 अस्यस्थं हृदयञ्चैव स च पर्वोहृतेऽनिलः ॥६९॥
 सन्धिच्युतिर्हृतुस्तम्भः कुक्षनं कुक्षतार्दितम् ।
 पक्षाघातोऽङ्गसंशोपः पङ्गुत्वं खुड्वातता ॥७०॥
 स्तम्भनञ्चाप्यवातश्च रोगा मज्जास्थिराश्च ये ।
 एते स्थानस्य गाम्भीर्याद् यद्वात् सिध्यन्ति वा नवा ॥७१॥
 नवान् बलवतान्त्वेतान् साधयेच्चिरुपद्रवान् ।
 क्रियामतः सिद्धतमां वातरोगापहं शृणु ॥७२॥
 केवलं निरुपस्तम्भमादीं स्त्रेहैरुपाचरेत् ।
 वायुं सर्पिर्वसातैलमज्जपानैर्नरं ततः ॥७३॥
 स्त्रेहे क्लान्तं समाखास्य ययोमिः स्त्रेहयेत् पुनः ।
 यूपैर्माभ्याखुजानूपै रसैर्वा स्त्रेहसंयुतैः ॥७४॥
 पायसैः ज्वरैरस्रलवणैः सानुवासनैः ।
 नावनैस्तर्पणैश्चान्नैः सुचिग्धं स्त्रेदयेत् ततः ॥७५॥
 स्वभ्यक्तस्त्रेहसंयुक्तेर्नाडीप्रस्तरसङ्करैः ।
 तथान्यैर्विचिधैः स्त्रेदैर्यथायोगमुपाचरेत् ॥७६॥

स्रेहाद्रं स्त्रिमङ्गन्तु वक्रं स्तब्धमथापि वा ।
 शनैर्नमयितुं शक्यं यद्येष्टं शुष्कदारुवत् ॥७७॥
 हृषीतोदरुगायामशोथस्तम्भप्रहादयः ।
 स्त्रिमस्याशु प्रशाम्यन्ति मार्दवञ्चोपजायते ॥७८॥
 स्रेहव धातून् सशुष्कान् पुण्यात्याशु प्रयोजितः ।
 बलमग्निबलं पुष्टिं प्राणांश्चाप्यभिवर्द्धयेत् ॥७९॥
 षष्ठङ्गं तं पुनः स्रेहैः स्वेदेषाप्युपपादयेत् ।
 तथा स्रेहस्यदी कीष्टे न तिष्ठन्त्यनिलामयाः ॥८०॥
 यद्यनेन सदोपत्वात् कर्मणा न प्रशाम्यति ।
 मृदुभिः स्रेहसयुक्तैरीषधैस्तं विगोधयेत् ॥८१॥
 घृतं तिल्वकमिहं वा सातलासिद्धमेव वा ।
 पयसैरण्डतैलं वा पिवेद्दोषहरं शिवम् ॥८२॥
 श्लिग्धाग्गलवयोष्णाद्यौराहारैः हिमलथितः ।
 स्रोती बद्धानिर्जलं रुन्ध्यात् तप्त्वात् तमनुलोमयेत् ॥८३॥
 दुर्बलो यो विरेच्यः स्यात् तं निरूहेरुपाचरेत् ।
 पाचनेदीपनीयेर्वा भोज्येर्वातयुतं नरम् ॥८४॥
 शुद्धस्य चोल्यते चान्नी स्रेहस्येदी पुनर्द्धिती ।
 स्वादस्त्रनवणश्लिग्धेरारहारैः सततं पुनः ॥८५॥
 नावनेधूमपानैश्च सर्वान्वोपपादयेत् ।
 इति सामान्यतो मोक्षं वातरोगश्चिकित्सितम् ।
 विग्रेषतन्तु कीठस्ये वाते चारं पिवेन्नरः ॥८६॥
 पाचनेदीपनीयेर्वास्तैरर्वा पाचयेन्नानान् ।
 गुदपक्वागयन्त्ये तु कर्मांदावर्त्तनुद्धितम् ॥८७॥
 आमामयस्ये दुग्ध्य यथा दीपहराः क्रियाः ।
 सर्वाद्भ्रुकुपितेऽभ्यङ्गो यस्तयैः मानुषामनाः ॥८८॥
 स्वेदाभ्यङ्गा निवातानि हृद्यद्यान्वं त्यगायिते ।

शीताः प्रदेहा रक्तस्थे विरेको रक्तमोक्षणम् ॥८८॥
 विरेको मांसमेदःस्थे निरूहाः शमनानि च ।
 वोद्घ्राभ्यन्तरतः स्नेहैरस्त्रिमज्जगतं जयेत् ॥८९॥
 हर्मोऽन्नपानं शुक्रस्थे बलशुक्रवारं हितम् ।
 विवहमार्गं दृष्ट्वा वा शुक्रं दद्याद्विचिनम् ॥९०॥
 विरिक्तप्रतिभुक्तस्य पूर्वोक्तां कारयेत् क्रियाम् ।
 गर्भे शुष्के तु वातेन बालानाञ्चापि शय्यताम् ॥९१॥
 सिताकाशमर्थमधुकैर्हितमुत्पापने पयः ।
 हृदि प्रकुपिते सिद्धमंशुनत्वा दधौ हितम् ॥९२॥
 मत्स्यान् नाभिप्रदेशस्थे सिद्धान् विल्वशलाटुभिः ।
 बायुना वेद्यमाने तु गाले स्यादुपनाहनम् ॥९३॥
 तैलं सङ्कुचितेऽभ्यङ्गो भापसैन्धवसाधितम् ।
 बाहुशीर्षगते नस्यं पानञ्चीत्तरभक्तिकम् ॥९४॥
 वस्त्रिकर्म त्वधो नाभेः शस्यते चावपीडकः ।
 अर्दिते नावनं मूर्द्ध्नि तैलं तर्पणमेव च ।
 नाडीस्नेदोपनाहाद्याप्यनूपपिशितैर्हिताः ॥९५॥
 स्नेदनं स्नेहसंयुक्तं पक्षाघाते विरेचनम् ।
 अन्तरा कण्डराङ्गुल्योः शिरावस्यग्निकर्म च ॥९६॥
 गृध्रसीपु प्रयुञ्जीत खल्लगान्तूष्णोपनाहनम् ।
 पायसैः कृगरैश्चैव शस्तं तैलघृतान्वितैः ॥९७॥
 व्यातान्ने हनुं स्निग्धामङ्गुलाभ्यां प्रणीष्ट च ।
 प्रदेशिनीभ्याञ्चीन्नाम्य चिवुकोन्नाभनं हितम् ॥९८॥
 सस्तां सङ्गमयेत् स्थानं स्तब्धां स्निग्धां विनामयेत् ।
 प्रत्येकं स्थानदूष्यादिक्रियावैशेष्यमाचरेत् ॥९९॥
 सर्पिस्तैलवसामज्जतेकाभ्यञ्जनवस्तयः ।
 क्षिग्धाः स्नेदा निवातञ्च स्थानं प्रावरणानि च ॥१००॥

रसा. पयांसि भोज्यानि स्वादग्नलवणानि च ।
 वृंहणं यच्च तत्सर्वं प्रशस्तं वातरोगिणाम् ॥१०२॥
 वज्रायाः पञ्चमूलस्य दशमूलस्य वा रसे ।
 अजशीर्षास्वुजानूपमांसादपिशितैः पृथक् ॥१०३॥
 साधयित्वा रसान् स्निग्धान् दध्यस्त्रव्योपरंस्कृतान् ।
 भोजयेद्वातरोगार्त्तं तैर्व्यक्तलवणैर्नरम् ॥१०४॥
 एतैरेवोपनाह्रांश्च पिशितैः संप्रकल्पयेत् ।
 घृततैलयुतैः साम्नेः क्षुब्धस्त्रिद्वैरनस्थिभिः ॥१०५॥
 पत्रोत्क्राथः पयस्तैलद्रोखः स्युरवगाहने ।
 स्वभ्यक्तानां प्रशस्यन्ते सेकाद्यानिलरोगिणाम् ॥१०६॥
 भ्रानूपौदकमांसानि दशमूलं शतावरीम् ।
 कुलत्यान् बदरान् मायांस्तिलान् रास्त्रां यवान् बलाम् ।
 वसादध्वारनालास्त्रैः सह कुम्भमां विपाचयेत् ॥१०७॥
 नाडीस्वेदं प्रयुञ्जीत पिष्टैथैवोपनाहनम् ।
 तैश्च सिद्धं घृतं तेलमभ्यङ्गः पानमेव च ॥१०८॥
 सुस्तं क्लिष्टं तिलाः कुष्ठ सुराह्वं लवणं नतम् ।
 दधि क्षोरचतु.स्रेहैः सिद्धं स्यादुपनाहनम् ॥१०९॥
 उत्कारिक्वाविशवारक्षीरमापतिलोदनैः ।
 एरण्डवीजगोधूमयवकोलस्थिरादिभिः ॥११०॥
 सस्रेहैः सरुजं गात्रमालिष्य बहुलं भिषक् ।
 एरण्डपत्रैः प्रच्छाद्य रात्रौ कल्पे विमोचयेत् ॥१११॥
 क्षीराम्बुषा ततः सिद्धं पुनथैवोपनाहितम् ।
 मुञ्चेद्रात्रौ दिवावहं चर्मभिष्य सलोमभिः ॥११२॥
 फलानां तेनयोनीनामस्त्रपिटान् सुमीतलान् ।
 प्रदेहानुपनाह्रांश्च गन्धैर्वात्सैर्हरैरपि ।
 पायसैः क्षयरैश्चैव क्षारयेत् स्रोहसयुतैः ॥११३॥

रुक्षशुद्धानिलात्तानामतः स्नेहान् प्रवक्ष्यते ।
 विविधान् विविधव्याधिप्रशमायानृतोपमान् ॥११४॥
 द्रोणेऽश्वसः पचेद्भागान् दशमूलाञ्चतुष्यलान् ।
 यवकीलकुलत्यानां भागैः प्रस्थोन्मितैः सह ॥११५॥
 पादशेषे रसे पिष्टैर्जीवनीयैः सशर्करैः ।
 तथा खर्जूरकाश्र्मर्यद्राचावदरफल्गुभिः ॥११६॥
 सञ्जीरैः सर्पिषः प्रस्थः सिद्धः केवलवातनुत् ।
 निरत्ययः प्रयोक्तव्यः पानाभ्यञ्जनवस्त्रिषु ॥११७॥
 चित्रकं नागरं रास्त्रां पौष्करं पिप्पली शटीम् ।
 पिष्ट्वा विपाचयेत् सर्पिर्वातरोगहरं परम् ॥ ११८॥
 बलाविल्वशृते चीरे वृत्तमण्डं विपाचयेत् ।
 तस्य शक्तिः प्रकुञ्चोवा नस्यं मूर्द्ध्वागतेऽनिले ॥११९॥
 ग्राम्यानुषीदकानान्तु भित्वास्थीनि पचेज्जले ।
 तं स्नेहं दशमूलस्य कपायेण पुनः पचेत् ॥१२०॥
 जीवकर्षभकास्फोता विदारौकपिकञ्चुभिः ।
 वातघ्नैर्जीवनीयैश्च कल्कैर्द्विचीरभागिकम् ॥१२१॥
 तत् सिद्धं नावनाभ्यङ्गात् तथापानानुवासनात् ।
 शिरापवांस्त्रिकोष्ठस्थं प्रणुदत्याशु मारुतम् ॥१२२॥
 ये स्युः प्रक्षोणमल्लानः चीषशक्तीजसद्य ये ।
 बलपुष्टिकारं तीपामेतत् स्यादमृतोपमम् ॥१२३॥
 तद्दत्त्वा सिद्धा वसानक्तसत्स्यूर्ध्वमूर्ध्वलक्षणाः ।
 प्रत्यथा विधिनानेन नस्यपानेषु शस्यते ॥१२४॥
 प्रस्थः स्यात् त्रिफलायास्तु कुचत्यकुडवद्वयम् ।
 कृष्णगन्धात्वगाढक्योः पृथक् पञ्चपलं भवेत् ॥१२५॥
 रास्त्राचित्रकयोर्द्वे द्वे दशमूल पलोन्मितम् ।
 जलद्रोषि पचेत् पादशेषे प्रस्थोन्मिते पृथक् ॥१२६॥

सुरारनालदध्मन्सौवीरकतुपोदकम् ।

कोलदाडिमवृक्षाम्बरसं तैल वसां घृतम् ॥१२७॥

मज्जानञ्च पयथैव जीवनीयपलानि पट् ।

कल्फे दत्त्वा महाद्वेहं सम्यगेन विपाचयेत् ॥१२८॥

शिरामज्जास्थिगे वाते सर्वाङ्गैकाङ्गरोगिषु ।

वेपनाचेपशूलेषु तदभ्यङ्गे प्रयोजयेत् ॥१२९॥

निर्गुण्ड्या मूलपत्राभ्यां गृहीत्वा स्वरस ततः ।

तेन सिद्धं समं तैल नाडीकुष्ठानिलार्त्तिषु ॥१३०॥

हितं पामापचीनाञ्च पानाभ्यञ्जनपूरणम् ।

कार्पाशास्थिकुलत्यानां रसे सिद्धञ्च वातनुत् १३१॥

मूलकस्वरसे क्षीरसमे स्थाप्य त्र्यहं दधि ।

तस्याम्बस्य त्रिभिः प्रस्यैस्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥१३२॥

यद्भ्याङ्गशर्कराराम्बालवणार्द्रकनागरैः ।

सुपिटैः पलिकैः पानात् तदभ्यङ्गाच्च वातनुत् ॥१३३॥

पञ्चमूलकपायेण पिष्ट्वाकं बंधुवार्पिकम् ।

पक्त्वा तस्य रसं पृत्वा तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥१३४॥

पयमाष्टगुणैतत् सर्ववातविकारनुत् ।

ससृष्टे श्लेष्मणा चैतद्वाते शस्तं विशेपतः ॥१३५॥

यवकोलकुलत्यानां त्र्ययस्याः शुष्कमूलकात् ।

विल्लाञ्चाञ्जलिमेकैकं द्रवैरम्बैर्विपाचयेत् ॥१३६॥

तेन तैलं कपायेण फलाम्बैः कटुभिस्तथा ।

पिटैः सिद्धं महावातैरार्त्तं शीते प्रयोजयेत् ॥१३७॥

सर्ववातविकाराणां तैलान्यन्यान्यतः शृणु ।

चतुष्पयोगाख्यायुष्यबलवर्णकराणि च ॥ १३८॥

रजं शुक्रप्रदोषघ्नान्यपत्यजननानि च ।

निरत्ययानि सिद्धानि सर्वदोषहराणि च ॥१३९॥

सहाचरतुलायाश्च रसे तैलाढकं पचेत् ।
 मूलकल्काद्दशपलं पक्त्वा क्षीरे चतुर्गुणम् ॥१४०॥
 सिद्धेऽग्निं शर्कराचूर्णादष्टादशपलं भिषक् ।
 विनीय दारुणेष्वेतद्वातव्याधिषु योजयेत् ॥१४१॥
 खदंद्वास्वरसप्रस्थौ द्वौ समौ पयसा सह ।
 षट्पलं शुङ्गवेरस्य गुडस्याष्टपलं तथा ॥ १४२॥
 तैलप्रस्थं विषकं तैर्दद्यात् सर्वानिलात्तिषु ।
 जीर्णे तैले च दुग्धेन पेयाकल्पः प्रशस्यते ॥१४३॥
 बलायतं गुडूच्याश्च पादं रास्त्राष्टभागिकम् ।
 जलाढकयते पक्त्वा दशभागस्थिते रसे ॥ १४४ ॥
 दधिमस्त्रिचतुर्निर्यासशुक्लैस्तौलाढकं समैः ।
 पचेत् साजपयोऽर्वाशैः कल्कैरेभिः पलोन्मितैः ॥१४५॥
 शटीसरलदार्वैलामञ्जिष्ठागुरुचन्दनैः ।
 पञ्चकातिविपासुस्तसूप्यपर्णीहरेणुभिः ॥१४६॥
 यष्ट्याहसुरसव्याघ्रनखर्षभकजीवकैः ।
 पलाशरसकस्तूरीनलिकाजातिकोपकैः ॥१४७॥
 युक्त्वाकुङ्कुमशैलेयजातीकटुफलासुभिः ।
 त्वक्कुन्दुरुककर्पूरतुरुष्कश्रीनिवासकैः ॥१४८॥
 लयङ्गनखककरोलकुष्ठमांसीप्रियङ्गुभिः ।
 स्थौण्यतगरध्यामवचामदनपद्मवैः ॥१४९॥
 सनागकेशरैः सिद्धे चिपेच्चात्रावतारिते ।
 पत्रकल्कं ततः पूतं विधिना तत् प्रयोजयेत् ॥१५०॥
 खास कामं ज्वरं हिक्कां कृदिं गुल्मान् चतं चयम् ।
 झीहयोपावपक्षारमलक्ष्मीश्च प्रणाशयेत् ॥१५१॥
 बलातैलमिदं श्रेष्ठं वातव्याधिधिनाशनम् ।
 अग्निवेशाय गुत्तणा कृष्यात्रेयेण भाषितम् ॥ १५२ ॥
 इति बलातैलम् ।

तुलाः पञ्च गुडूच्यास्तु द्रोणेष्वष्टस्रपां पचेत् ।
 पादशेषे समं चीरं तैलस्य द्वाद्दशकं पचेत् ॥१५३॥
 एलामांसीनतोयीरशारिवाकुष्ठचन्दनैः ।
 बलातामलकीमेदाशतपुष्पर्द्धिजीवकैः ॥१५४॥
 काकोलीचीरकाकोलीश्रावण्यतिबलानखैः ।
 महाश्रावणिजीवन्तीविदारीकपिकच्छुभिः १५५॥
 शतावरीमहामेदाकर्कटाख्याहरेणुभिः ।
 वचागोक्षुरकैरण्डराम्नाकालासहाचरैः ॥१५६॥
 यीराशककिसुस्तत्वक्पत्रर्षभकवालकैः ।
 महैलाकुङ्कुमसृक्कात्रिदशाद्वैद्य कार्पिकैः ॥१५७॥
 मञ्जिष्ठायास्त्रिकर्षेण मधूकाष्टपलेन च ।
 कल्कैस्तत् चीणवीर्याग्निबलसंभूद्भूतेतसः ॥१५८॥
 उन्मादारत्यपसारैरातींश प्रकृतिं नयेत् ।
 वातव्याधिहरं श्रेष्ठं तैलाग्रममृताध्वयम् ।
 कृष्णात्रेयेण गुरुणा भापितं वैद्यपूजितम् ॥ १५९ ॥
 इति अमृताद्यं तैलम् ।

रास्ना सहस्रनिर्व्यूहे तैलद्रोणं विपाचयेत् ।
 गन्धैर्हमवतैः पिष्टैरेलाद्यैश्चानिलार्त्तिनुत् ॥१६०॥
 इति रास्नातैलम् ।

एष कल्पस्तु बलयोः प्रसारण्यखगन्धयोः ।
 कल्पोऽयमष्टगन्धायां प्रसारण्यां बलाद्वये ।
 काथकल्कपयोभिर्वा बलादीनां पचेत् पृथक् ॥१६१॥
 * इति बला-नागबला-प्रसारणी-अखगन्धातैलानि । *
 मूलकस्वरसं चीरं तैलं दध्यम्बकास्त्रिकम् ।
 तुल्यं विपाचयेत् कल्कैर्वलाचित्रकसैन्धवैः ॥१६२॥
 पिप्पल्यातिविपारास्नाचविकागुरुशिशुुकैः ।

भङ्गातकवचाकुष्ठखदंद्राविश्वमेपजैः ॥१६३॥

पुष्कराह्वयटीविश्वशताह्वानतदारुभिः ।

तत् सिद्धं पीतमत्युग्रान् हन्ति वातात्मकान् गदान् ॥१६४॥

इति मूलकाव्यतैलम् ।

वृषमूलगुडूच्योश्च द्विशतस्य शतम्य च ।

अश्वगन्धाचित्रकयोः काथे तैलाढकं पचेत् ॥१६५॥

सचीरं वायुना भग्ने दद्याज्ज्वरिते तथा ।

प्राक् तैलाच्चापसिद्धञ्च स्यादेतद्विगुणोत्तरम् ॥१६६॥

इति वृषमूलादि सकल्कवृषमूलादि च तैलम् ।

रास्त्राशिरीषयथ्याह्वयगुण्ठीसहचरामृताः ।

श्लोष्णाकदारुसम्पाक्ता ह्यगन्धात्रिकाखट्वाः ॥१६७॥

पर्णा दशपलान् भागान् कपायमुपकल्पयेत् ।

ततस्तेन कपायेण सर्वगन्धैश्च कार्पिकैः ॥१६८॥

दध्धारनालमापासुमूलकेक्षुरसैः शुभैः ।

पृथक् प्रस्थोन्मितैः साढं तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥१६९॥

श्रीह्रमूवपहृश्यासकासमारुतरोगनुत् ।

एतन्मूलकतैलाग्रं वर्णायुर्वलवर्द्धनम् ॥१७०॥

इति रास्त्रातैलम् ।

यवकोलकुलत्यानां मत्स्यानां शिशुविश्वयोः ।

रसेन मूलकानाञ्च तैलं दधि पयोऽन्वितम् ॥१७१॥

साधयित्वा भिषग्दद्यात् सर्ववातामयापहम् ।

लग्नस्वरसे सिद्धं तैलमेभिय वातनुत् ॥१७२॥

तैलान्येतान्यृतुघ्रातामङ्गनां पाययेत् च ।

पीत्वान्यतममेपां हि वन्ध्यापि जनयेत् सुतम् ॥१७३॥

यच्च शीतत्वरे तैलमगुर्वायमुदाहृतम् ।

अनेकशतयस्तच्च सिद्धं स्यादातरोगनुत् ॥१७४॥

वक्ष्यन्ते यानि तैलानि वातशोणितकेऽपि च ।
 तानि चानिलशान्ब्यर्थं सिद्धिकामः प्रयोजयेत् ॥१७५॥
 नास्ति तैलात् परं किञ्चिदौषधं मारुतापहम् ।
 व्यवयुष्णगुरुस्त्रेहात् संस्कारात् बलवत्तरम् ॥१७६॥
 गणैर्वातहरैस्तस्माच्छतशोऽथ सहस्रशः ।
 सिद्धं चिप्रतरं हन्ति सूक्ष्ममार्गस्थितान् गदान् ॥१७७॥
 क्रिया साधारणी सर्वा संसृष्टे चापि शस्यते ।
 वातपित्तादिभिः स्रोतःस्वाहतेषु विशेषतः ॥१७८॥
 पित्ताहते विशेषेण शीतामुष्णा तथा क्रियाम् ।
 व्यत्यासात् कारयेत् सर्पिर्जीविनीयञ्च शस्यते ॥१७९॥
 धन्वमांसं यवाः शालिर्यापनाः क्षीरवस्तयः ।
 विरेकः क्षीरपानञ्च पञ्चमूलीबलायितम् ॥१८०॥
 मधुयष्टिबलातैलघृतचारैश्च सेचनम् ।
 पञ्चमूलकपायेण कुर्याद्वा शीतवारिणा ॥१८१॥
 कफाहते यवान्नानि जाङ्गला मृगपक्षिणः ।
 स्वेदास्तीक्ष्णा निरुहाश्च वमनं सविरेचनम् ॥१८२॥
 जीर्णं सर्पिस्तथा तैलं तिलसर्पपत्रं शुभम् ।
 संसृष्टे कफपित्ताभ्यां पित्तमादौ विनिर्जयेत् ॥१८३॥
 आमाशयगतं भत्वा कफं वमनमाचरेत् ।
 पक्वायये विरेकन्तु पित्ते सर्वत्रगो तथा ॥१८४॥
 स्वेदैर्विष्वन्दितः श्रेष्ठा यदा पक्वाययाभुगतः ।
 पित्तं वा दग्धैस्त्रिङ्गं वस्त्रिभिस्तौ विनिर्हरेत् ॥१८५॥
 श्रेष्ठाऽनुगतं वातमुष्णैर्गोमूवमयुतैः ।
 निरुहेः पित्तमसृष्टं निर्हरेत् क्षीरमयुतैः ॥१८६॥
 मधुरोषधमिदं तेनैस्तमगुमासयेत् ।
 विरीगते तु मक्कफे धूमनप्याटि कारयेत् ॥१८७॥

हृते पित्ते कफे यः स्यादुरःस्रोतीऽनुगोऽनिलः ।
 स श्रेयः स्यात् क्रिया तत्र कार्या केवलवातिकी ॥१८८॥
 शोणितेनाहते कुर्याद्वातशोणितकीं क्रियाम् ।
 प्रमेहवातमेदोश्नीमामवाते प्रयोजयेत् ॥१८९॥
 खेदाभ्यङ्गा रसाः क्षीरं खेहा मांसाहते मताः ।
 महाश्लेहोऽस्थिमज्जस्ये पूर्ववद्रेतसाहते ॥१९०॥
 अत्राहते तु वमनं पाचनं दीपनं लघु ।
 मूत्रलानि तु मूत्रस्ये खेदाः सोत्तरवस्तयः ॥१९१॥
 एरण्डतैलं वज्रस्ये त्रिग्धोदार्त्तवत् क्रिया ।
 स्रस्थानस्यो वली दीपः प्रोक्तं खैरीपधैर्जयेत् ॥१९२॥
 वमनैर्वा विरेकैर्वा वस्तिभिः शमनेन वा ।
 श्लुक्तमाहते वाते पित्तादिभिर्यथायथम् ।
 मारुतानां हि पञ्चानामन्योन्यावरणे शृणु ॥१९३॥
 लिङ्गं व्याससमासाभ्यामुच्यमानं मयाऽनघ ।।
 प्राणो हृषोत्वपानादीन् प्राणं हृषन्ति तेऽपि च ।
 उदानाद्यास्तथान्योऽन्यं सर्व एव यथाक्रमम् ॥१९४॥
 विंशतिर्वरणान्येतान्युख्यणानां परस्परम् ।
 मारुतानां हि पञ्चानां तानि सम्यक् प्रतर्कयेत् ॥१९५॥
 सर्वेन्द्रियाणां शून्यत्वं ज्ञात्वा स्मृतिवत्तत्रयम् ।
 व्याने प्राणाहते लिङ्गं कर्म तत्रोर्ध्वजलुकम् ॥१९६॥
 खेदोऽत्यर्धे लोमहर्षस्त्वक्दीपः सुप्तगात्रता ।
 प्राणं व्यानाहते तत्र खेद्युक्तं विरेचनम् ॥१९७॥
 प्राणाहते समाने स्युर्जङ्गदृग्दम्बूकताः ।
 चतुष्पयोगाः शस्यन्ते खेहास्तत्र मयापनाः ॥१९८॥
 समानेनाहतेऽपाने महष्णीपार्श्ववेदना ।
 शूले चामागये तत्र दीपनं सर्पिरिथते ॥१९९॥

शिरोग्रहः प्रतिश्यायी निश्वासीच्छ्वाससंग्रहः ।
 हृद्रोगो मुखशोषथाप्युदाने प्राणसंहते ॥२००॥
 ततोर्द्ध्वाभागिकं कर्म कार्यमाश्वासनं तथा ।
 कर्मांजोबलवर्णानां नागो मृत्युरथापि वा ।
 उदानेनाहते प्राणे तं ग्रनैः शीतवारिष्णा ॥२०१॥
 सिद्धेदाश्वासयेच्चैव सुखञ्चैवोपपादयेत् ।
 ऊर्ध्वेनाहतेऽपाने च्छर्दिश्वासादधो गदाः ।
 स्युर्वाते तत्र वस्यादिभोज्यञ्चैवानुलोमनम् ॥२०२॥
 मोहोऽस्पोऽग्निरतीसार ऊर्ध्वेनाहतेऽपानसंहते ।
 वाते स्यात् वमनं तत्र दीपनं ग्राहि चाशनम् ॥२०३॥
 वस्याधानमुदावर्त्तगुल्मार्त्तिपरिकर्त्तिकाः ।
 लिङ्गं व्यानाहतेऽपाने तं चिग्धैरनुलोमयेत् ॥२०४॥
 अपानेनाहते व्याने भवेद्विषम्वरेतसाम् ।
 अतिप्रवृत्तिस्तत्रापि सर्वं संग्रहणं मतम् ॥२०५॥
 मूर्च्छा तन्द्रा प्रलापोऽङ्गमादोऽग्न्योर्जोबलघयः ।
 सभानेनाहते व्याने व्याथामो लघुभोजनम् ॥२०६॥
 स्तब्धतास्याग्नितास्त्रेदयेटाहानिर्निमीलनम् ।
 उदानेनाहते व्याने तत्र पप्य मित लघु ॥२०७॥
 पश्चान्योन्याहृतानियं वातान् बुध्येत लघुषैः ।
 एषां स्रक्र्मणा हानिर्हर्दिर्वावरणे मता ॥२०८॥
 यथास्थूलं समुद्दिष्टमेतदावरणे पृथक् ।
 सन्निद्रभेषज सम्यग् शृणु त्वं बुद्धिहृद्ये ॥२०९॥
 स्थानान्ययेच्च वातानां हृदि हानिश्च कर्मणाम् ।
 हादगावरणान्यन्यान्यभिनद्य भिषग्जितम् ॥२१०॥
 ऊर्ध्वादभ्यञ्जनसंज्ञं पानवस्त्रादि सयगः ।
 क्रममुपमनुज्वां या व्यन्यामादवचारयेत् ॥२११॥

उदाने योजयेदूर्ध्वमपानञ्चानुलोमयित् ।
 समान शमयेच्चैव त्रिधा व्यानन्तु योजयेत् ॥२१२॥
 प्राणो रक्ष्यश्चतुर्भ्याऽपि स्थाने ह्यस्य स्थितिधुंवा ।
 स्वं स्थानं गमयेदेवं हतानेतान् विमार्गगान् ॥२१३॥
 मूर्च्छा दाहो भ्रमः शूलं विदाहः शीतकामितर ।
 कर्दनञ्च विदग्धस्य प्राणेषु पित्तसमाहते ॥२१४॥
 शीवनं चवथूद्गारनिष्ठासोच्छ्वाससंप्रहः ।
 प्राणेषु कफाहते रूपाण्यरुचिश्चर्दिरेव च ॥२१५॥
 मूर्च्छाद्यानि च रूपाणि दाहो नाभ्युरसोःकृमः ।
 भोजोभ्रंशश्च सादयाप्युदाने पित्तधं हते ॥२१६॥
 प्राहते श्लेष्मणोदाने वैषर्ष्यं वाक्स्वरग्रहः ।
 दौर्वर्त्यं गुरुगात्रत्वमरुचिश्चोपजायते ॥२१७॥
 अतिस्लेदस्तृषा दाहो मूर्च्छा चारुचिरेव च ।
 पित्ताहते समाने स्यादुपघातस्तथोक्षणः ॥२१८॥
 पक्षेदो वह्निमान्द्यञ्च लोमहर्षस्तथैव च ।
 कफाहते समाने स्यात् गात्राणाञ्चातिशीतता ॥२१९॥
 व्याने पित्ताहते तु स्यादाहः सर्वाङ्गिगः कृमः ।
 गात्रविक्षेपसङ्घश्च सप्तन्तापः सवेदनः ॥२२०॥
 गुरुता सर्वगात्राणां सर्वसन्ध्यस्थिजा रुजाः ।
 व्याने कफाहते लिङ्गं गतिसङ्गस्तथाधिकः ॥२२१॥
 हारिद्रमूत्रवर्चस्वक् तापश्च गुदमेद्रयोः ।
 लिङ्गं पित्ताहतेऽपाने रजसः संप्रवर्त्तनम् ॥२२२॥
 भिन्नामश्लेष्मसृष्टगुरुवर्चःप्रवर्त्तनम् ।
 श्लेष्मणा सहतेऽपाने कफमेहस्य चागमः ॥२२३॥
 ब्रह्मणानान्तु मिश्रत्वं पित्तस्य च कफस्य च ।
 उपलक्ष्य भिषग्विद्वान् मिश्रमावरणं वदेत् ॥२२४॥

यद्वयस्य वायोर्निर्दिष्टं स्थानं तत्रैतरोऽसृती ।
 दोषौ बहुविधान् व्याधीन् दर्शयेतां यथा निजान् ॥२२॥
 आहतं श्लेष्मपित्ताभ्यां प्राणञ्चोदानमेव च ।
 गरीयस्त्वेन पश्यन्ति भिषजः शास्त्रचक्षुषः ॥२२६॥
 विग्नेष्वजीवितं प्राणो उदाने संश्रितं बलम् ।
 स्यात् तयोः पीडनाद्दानिरायुपञ्च बलस्य च ॥२२७॥
 सर्वेऽप्येते परिज्ञेयाः परिसंवत्सरात्तथा ।
 उपेक्षणादसाध्याः स्युरथवा दुरूपक्रमाः ॥२२८॥
 हृद्गो विद्रधिः प्रीहा गुल्मातीसार एव च ।
 भवन्त्युपद्रवास्तेषामाहतानामुपेक्षणात् ॥२२९॥
 तस्मादावरणं वैद्यः घवनस्योपलक्षयेत् ।
 पञ्चात्मकस्य वातेन पित्तेन श्लेष्मणापि वा ॥२३०॥
 भिषग्जितैरतः सम्यगुपलक्ष्य समाचरेत् ।
 अनभिघन्दिभिः स्निग्धैः स्रोतसां शुद्धिकारिभिः ॥२३१॥
 कफपित्ताविरुद्धं यद्वयञ्च वातानुलोमनम् ।
 सर्वस्थानाहतेऽप्याशु तत् कार्य्यं मारुते शुभम् ॥२३२॥
 यापना वस्तयः प्रायो मधुराः सानुवासनाः ।
 प्रसमीक्ष्य बलाधिक्यं सृदु वा संसनं हितम् ॥२३३॥
 रसायनानां सर्वेषामुपयोगः प्रशस्यते ।
 गैलस्य जतुनोऽत्यर्थं पयसा गुग्गुलीस्तथा ॥२३४॥
 लेहं वा भार्गवप्रोक्तमभ्यस्येत् चीरभुक् नरः ।
 अभयाम्लकीयोक्तानेकादश मितान्ननः ॥२३५॥
 अपानेनाहते सर्वं दीपनं ग्राहि भेषजम् ।
 वातानुलोमनं यच्च पक्वाण्यविगोधनम् ॥२३६॥
 इति संक्षेपतः प्रोक्तमाहतानां चिकित्सितम् ।
 प्राणादीनां भिषक् कुर्याद्विदितव्यं स्वयमेव तत् ॥२३७॥

पित्ताहते तु पित्तघ्नैर्मारुतस्याविरोधिभिः ।
 कफाहते कफघ्नैस्तु मारुतस्यानुलोमनैः ॥२३८॥
 लोके वायुर्कसोमानां दुर्विज्ञेया यथा गतिः ।
 तथा शरीरे वातस्य पित्तस्य च कफस्य च ॥२३९॥
 क्षयं वृद्धिं समत्वञ्च तथैवावरणं भिषक् ।
 विज्ञाय पवनादीनां न प्रमुह्यति कर्मसु ॥२४०॥
 तत्र श्लोकौ ।

५-श्रात्मनः स्थानवशाच्छरीरे स्थानानि कर्माणि च देहधातोः
 प्रकोपहेतुः कुपितश्च रोगान् स्थानेषु चान्येषु हृतोऽहृतश्च ॥२४१॥
 प्राणेश्वरः प्राणभृतां करोति क्रिया च तेषामखिला निरुक्ता
 तान् देशसात्कार्तुंवल्लान्यवेक्ष्य प्रयोजयेच्छास्त्रमतानुसारी ॥२४२॥

इति अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते
 चिकित्सितस्थाने वातव्याधिचिकित्सित
 नामाष्टाविंशोऽध्यायः ।

एकोनविंशोऽध्यायः ।

वातशोणितचिकित्सितम् ।

इताग्निहोत्रमासीनसृपिमध्ये पुनर्वसुम् ।
 पृष्टवान्, गुरुमेकाग्रमग्निवेशोऽग्निवर्चसम् ॥१॥
 अग्निमारुततृष्यस्य संसर्गस्यानिलासृजोः ।
 हेतुलक्षणभैषज्यान्वयास्यै गुरुरत्रयीत् ॥२॥
 नवणास्त्रकटुचारस्त्रिग्वोष्णाजीर्णभोजनैः ।
 क्षिप्रशुष्कास्युजानूपमांसपिष्ट्याकमूलकैः ॥३॥
 कुलत्पमापनिप्यावशाकादिपल्लवेषुभिः ।
 दधारनालसीवीरशुद्धतक्रसुरासवैः ॥४॥

विरुद्धाध्यग्रनक्रीधदिवास्त्रप्रजागरैः ।
 प्रायशः सुकुमारारणां मिथ्याहारविहारिणाम् ॥५॥
 अचक्रमणशीलानां कुप्यते वातशीणितम् ।
 अभिघातादशुद्धा च प्रदुष्टे शीणिते नृणाम् ॥६॥
 कपायकटुतिक्ताल्परूक्षाहारादभोजनात् ।
 ह्योद्भ्रुखरयानास्बुक्रीडाप्लवनलहनात् ॥७॥
 उष्णे चात्यध्वगमनाद्वावायाद्भेगनिग्रहात् ।
 वायुर्विह्वली हृद्भेन रक्तेनावारितः पयि ॥८॥
 कृत्स्नं संद्रूपयेद्रक्तं तज्ज्ञेयं वातशीणितम् ।
 खुडं वातबलासाख्यमाद्यवातश्च नामभिः ॥९॥
 तस्य स्थानं करी पादावङ्गुल्यः पर्वसन्धयः ।
 कृत्वादौ हस्तापादेयु मूलं देहे विधावति ॥१०॥
 शीघ्रात् सर्वसरत्वाच्च देहं गच्छन् शिरायणैः ।
 पर्वस्त्रभिहतं क्षुब्धं वक्रत्वादवतिष्ठते ॥११॥
 स्थितं पित्तादिवंसृष्टं तास्ताः सृजति वेदनाः ।
 करोति दुःखं तेष्वेव तस्मात् प्रायेण सन्धिषु ।
 भवन्ति वेदनास्तास्ता अत्यर्थं दुःसहा नृणाम् ॥१२॥
 स्वेदीत्यर्थं न वा कार्ण्यं स्वशीघ्रत्वं क्षतेऽतिरुक् ।
 सन्धिग्रैयिष्यमालस्यं सदनं पिडकोद्गमः ॥१३॥
 जानुबद्धोरुकव्यसहस्तापादाश्च सन्धिषु ।
 निस्तीदः स्फुरणं भेदो गुरुत्वं सुस्तिरेव च ॥१४॥
 कण्डूः सन्धिषु रुग्ं भूत्वा भूत्वा नश्यति चासकृत् ।
 वैयर्थ्यं मण्डलोत्पत्तिर्जातासृक्पूर्वलक्षणम् ॥१५॥
 उत्तानमय गम्भीरं द्विविधं तत् प्रचक्षते ।
 त्वक्षांसाययसुत्तानं गम्भीरन्तन्तरान्त्रयम् ॥१६॥
 कण्डूराद्यरुगायासतीदस्फुरणद्वयनेः ।

अन्विता श्यावरक्ता त्वग् वाह्ये ताम्ना तथेष्यते ॥१७॥
 गम्भीरे श्वयथुःस्तम्भः कठिनोऽन्तर्भृशात्तिमान् ।
 श्यावस्ताम्नोऽथवा दाहतोदस्तु रणपाकवान् ॥१८॥
 रग्विदाहान्वितोऽभीक्ष्यं वायुः सन्व्यस्थिमज्जसु ।
 छिन्दन्निव चरत्यन्तर्वक्त्रौकुर्वथ वेगवान् ॥१९॥
 करोति खञ्जं पङ्कं वा शरीरे सर्वतश्चरन् ।
 सर्वैर्लिङ्गैश्च विज्ञेयं वातासृगुभयाद्ययम् ॥२०॥
 तत्र वातेऽधिके वा स्याद्रक्ते पित्ते कफेऽपि वा ।
 संसृष्टेषु समस्तेषु यच्च तच्चृणु लक्षणम् ॥२१॥
 विशेषतः शिरायामशूलस्फुरणतोदनम् ।
 शोथस्य कार्ण्यं रौक्ष्यञ्च श्यावता वज्रिहानयः ॥२२॥
 धमन्यङ्गुलिसन्धीनां सङ्घोचोऽङ्गयहोऽतिरुक् ।
 कुञ्चनस्तम्भने शीतप्रदोषथानिलेऽधिके ॥२३॥
 श्वयथुर्भृशरुक् तोदस्ताम्नश्चिमिचिमायते ।
 श्लिग्धरुचैः शमं नैति कण्डूक्लेदान्वितोऽसृजि ॥२४॥
 विदाहो वेदना मूर्च्छा खेदस्तृष्णा मदो भ्रमः ।
 रागः पाकश्च भेदश्च शोके चोक्तानि पैत्तिके ॥२५॥
 स्तैमित्यं गौरवं घेहः सुप्तिर्मन्दाऽरुचिः कफे ।
 हेतुलक्षणसंसर्गाद्विद्याहन्त्वं त्रिदोषजम् ॥२६॥
 एकदोषानुगं साध्यं नमं याम्यं द्विदोषजम् ।
 त्रिदोषजससाध्यं व्याद् यस्य च स्युरपद्रवाः ॥२७॥
 अस्त्रप्रारोचकाग्वासमांसकीथशिरोग्रहाः ।
 मूर्च्छा च मदरुक्त्वणा ज्वरमोहप्रवेपकाः ॥२८॥
 हिक्कापाङ्गुल्यवीसर्पपाकतोदभ्रमक्लमाः ।
 अङ्गुलीवक्रतास्फोटो दाहमर्मप्रहार्वुदाः ॥२९॥
 एतैरुपद्रवैर्वर्ज्यं मोहेनैकेन वापि यत् ।

संप्रसावि विवर्णञ्च स्तब्धमर्बुदक्लञ्च यत् ॥३०॥
 वर्जयेच्चैव सङ्घोचकरमिन्द्रियतापनम् ।
 अकृत्स्नीपद्रव्यं थाप्यं साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ॥३१॥
 रक्तमार्गं निहन्याशु शाखासन्धियु मासतः ।
 निवेश्यान्वीन्यमावाध्य वेदनाभिर्हरिदसून् ॥३२॥
 तत्र सुश्लेदसृक् शृङ्गजलीकःसूच्यलावुभिः ।
 प्रच्छनेर्वा शिराभिर्वा यथादीपं यथाबलम् ॥३३॥
 रुग्दाहशूलतोदात्तादसृक् स्राव्यं जलीकसा ।
 शृङ्गेस्तु वै हन्तुं सुप्तिकण्डूचिमिचिमायनान् ॥३४॥
 देशाद्दशं व्रजत् स्राव्यं शिराभिः प्रच्छनेन वा ।
 अङ्गुलानि न तु स्राव्यं रुचे वातोत्तरञ्च यत् ॥३५॥
 गम्भीरं श्वयथुं स्तम्भं कम्पं स्रायुशिरामयान् ।
 ग्लानिश्चापि समङ्घोचां कुर्याद्वायुरसृक्क्षयात् ॥३६॥
 खाञ्जरादीन् वातरोगांश्च मृत्युं वात्यपसेचनात् ।
 कुर्यात् तस्मात् प्रमाणेन स्रग्धाद्भक्तं विनिर्हरत् ॥३७॥
 विरेच्यः स्नेहयित्वादी स्नेहयुक्तैर्विरचनैः ।
 रुक्षैर्वा मृदुभिः शस्तं असलद्वैस्तिकर्म च ॥३८॥
 सैकाभ्यङ्गप्रदेहान्नस्नेहाः प्रायोऽविदाहिनः ।
 वातरक्ते प्रगस्यन्ते विरोपन्तु निवोध मे ॥३९॥
 वाद्यमालेपनाभ्यङ्गपरिपेकोपनाहनेः ।
 विरेकास्यापनस्नेहपानैर्गम्भीरमाचरेत् ॥४०॥
 सर्पिस्तैलवसामज्जापानाभ्यञ्जनवस्त्रिभिः ।
 सुखीशैरुपनाहेष्य वातोत्तरमुपाचरेत् ॥४१॥
 विरेचनेर्धृतक्षीरपानैः सैकैः मयस्त्रिभिः ।
 गोर्नैर्निर्वापनैश्चापि रक्तपित्तोत्तरं जयेत् ॥४२॥
 वमनं मृदुनाऽत्वग्रं स्नेहसेकादिन् क्षुद्रन ।

कोणलेपाय शस्यन्ते वातरक्ते कफोत्तरे ॥४३॥
 कफवातोत्तरे शीतैः प्रलिप्ते वातशोणिते ।
 विदाहः शीथरुक् कण्डुविह्वलिः स्तम्भनाद्भवेत् ॥४४॥
 वातपित्तोत्तरे दाहः क्लेदोऽवदारणं भवेत् ।
 उखैस्तस्माद्भिषग्दोषवलं बुद्ध्याचरेत् क्रियाम् ॥४५॥
 दिवास्त्रप्रं सप्तन्नाप व्यायामं मैथुन तथा ।
 कटूष्णं गुर्वभिष्यन्दि लणाम्बुञ्च वर्जयेत् ॥४६॥
 युराण्यवगोधूमनीवाराः शालिपट्टिकाः ।
 भोचनायै रसायै वा विष्किरप्रतुदा हिताः ॥४७॥
 आढक्यश्चणका मुद्गा भसूराः समुकुठकाः ।
 यूपार्यै बहुसर्पिष्काः प्रशस्ता वातशोणिते ॥४८॥
 सुनिपक्षकवेत्ताप्रकाकमाचीगतावरीः ।
 वास्तुकोपोदिकाशाकं शाकं सौवर्चलं तथा ॥४९॥
 घृतमांसरसे भृष्ट शाकसाल्मयाय दापयेत् ।
 व्यञ्जनार्यं तथा गव्य माहिपाजं पयो हितम् ॥५०॥
 इति सक्षेपतः प्रोक्तं वातरक्तचिकित्सितम् ।
 एतदेव पुनः सर्वं व्यासतः संप्रवक्ष्यते ॥५१॥
 श्रवणीचीरकाकोलीजीवकर्पभकैः समैः ।
 सिद्ध समधुकैः सर्पिः सचीरं वातरक्तनुत् ॥५२॥
 वलामतिवलां मेदामात्मगुप्तां शतावरीम् ।
 काकोलीं चीरकाकोलीं रास्त्रामृद्धिञ्च पेपयेत् ॥५३॥
 घृत चतुर्गुणचीरं तैः सिद्ध वातरक्तनुत् ।
 हृत्पाण्डुरोगवीसर्पकामलाज्वरनाशनम् ॥५४॥
 तामलक्या द्विकाकोल्याः पिप्पलीवायमाणयोः ।
 कशेरुकाकपायेण कल्केरेभिः पचेद्घृतम् ॥५५॥
 दक्ष्वा परुषकद्राक्षाकाश्मर्यैश्चुरसान् समान् ।

पृथग्विदार्याश्च रसं तथा चीरं चतुर्गुणम् ॥५६॥

एतत् प्रायोगिकं सर्पिः पारूपकमिति स्मृतम् ।

वातरक्ते चते चीणे वीसर्पे पैत्तिके ज्वरे ॥५७॥

इति पारूपकं पृथम् ।

द्वे पञ्चमूले वर्षाभ्रमेरण्डं सपुनर्नवम् ।

सुन्नपर्णी मञ्जामेदां मापपर्णी शतावरीम् ॥५८॥

शङ्खपुष्पीमवाक्पुष्पीं रास्रामतिबलां बलाम् ।

पृथग्द्विपलिकं कृत्वा जलद्रोणे विपाचयेत् ॥५९॥

पादशेषे समं चीरं धात्रीक्षुच्छागलान् रसान् ।

घृताढकेन संयोज्य शनैर्भृदग्निना पचेत् ॥६०॥

कल्कानावाप्य मेदे द्वे काश्मर्य्यं फलसुत्पलम् ।

त्वक्चीरीं पिप्पलीं द्राक्षां पद्मवीजं पुनर्नवाम् ॥६१॥

नागरं चीरकाकोलीं समङ्गां वृद्धतीक्ष्णम् ।

वीरां शृङ्गाटकं भव्यसुरमालं निकोचकम् ॥६२॥

वदराचोटवातामसुञ्जाताभिपुकांस्तथा ।

एतैर्घृताढके सिद्धे चौद्रं शीते प्रदापयेत् ॥६३॥

सम्यक् सिद्धञ्च विज्ञाय सुगुप्तं सन्निधापयेत् ।

कृतरक्षाविधिं तच्च प्राशयेदचसन्मितम् ॥६४॥

पाण्डुरीगं ज्वरं हिक्कां स्वरभेदं भगन्दरम् ।

पार्श्वशूलं चयं कासं प्रीहानं वातशोणितम् ॥६५॥

घतशोषमपक्षारमश्मरीं शर्करास्तथा ।

सर्वाङ्गैकाङ्गरोगाय भ्रूवसङ्गञ्च नाशयेत् ॥६६॥

बलवर्णकरं धन्यं बलीपलितनाशनम् ।

जीवनीयमिदं सर्पिर्हृष्यं बन्ध्यासुतप्रदम् ।

अग्निवेश्याय गुरुणा कृष्यात्रियेष भाषितम् ॥६७॥

इति द्विपञ्चमूलादिपृथम् ।

द्राचामधुकतोयाभ्यां सिद्धं पा ससितोपलम् ॥६८॥

इति द्राचादिष्टतम् ।

पिवेदृतं तथा क्षीरं गुडूचीस्वरसे शृतम् ॥६९॥

इति गुडूच्यादिष्टतम् ।

जीवकर्पभकी मेदासृष्यप्रोक्तां शतावरीम् ।

मधुकं मधुपर्णीञ्च काकोलीद्वयमेव च ॥७०॥

सुह्रमापाख्यपर्णिन्वी दशमूलं पुनर्भवाम् ।

बलासृताविदार्यथ साश्वगन्धारमभेदकाः ॥७१॥

एषां कपायकत्काभ्यां सर्पिस्तैलञ्च साधयेत् ।

लाभतश्च षसामज्जधन्वप्रतुदवैष्किरान् ॥७२॥

चतुर्गुणेन पयसा तत् सिद्धं वातशीणितम् ।

सर्वदेहान्नितं हन्ति व्याधीन् घोरांश्च वातजान् ॥७३॥

स्विराश्वदंष्ट्रा हृहती शारिवा सशतावरी ।

काश्र्मर्याष्यात्मगुप्ता च हृयीरं हे बले तथा ॥७४॥

एषां काये चतुःक्षीरे पृथक् तैलं पृथक् हृतम् ।

मेदाशतावरीयष्टिजीवन्तीजीवकर्पभैः ॥७५॥

पक्ता मात्रा ततः क्षीरत्रिगुणा ह्यर्द्धशर्करा ।

खजेन मयिता पेया वातरक्ते त्रिदोषजे ॥७६॥

तैलं पयः शर्कराञ्च पाययेद्वा सुसूच्छिताम् ।

सर्पिस्तैलक्षितक्षीरैर्मिश्रं वापि पिवेत् पयः ७७॥

अंगमत्वा शृतः प्रस्थः पयसः ससितोपलः ।

पाने प्रशस्यते तद्वत् पिप्पलोनागरैः शृतः ॥७८॥

बलाशतावरोरास्त्रादशमूलैः सपौलुभिः ।

श्यामैरख्यस्विराभिश्च वातार्त्तिघ्नं शृत पयः ॥७९॥

धारोणं मूत्रयुक्तं वा क्षीर दोषानुलोमनम् ।

पिवेद्वा सतिहृत्सूत्रं पित्तरक्ताहतानिलः ॥८०॥

चीरेणैरण्डतैलं वा प्रयोगेण पिवेन्नरः ।
 बहुदोषो विरेकार्थं जीर्णं चीरीदनाशनः ॥८१॥
 कपायसभयानां वा घृतभृष्टं पिवेन्नरः ।
 चीरानुपानं त्रिवृताचूर्णं द्राक्षारसेन वा ॥८२॥
 काश्मर्यं त्रिवृतां द्राक्षां चूर्णं द्राक्षारसेन वा ।
 काश्मर्यं त्रिवृतां द्राक्षां त्रिफलां सपरूपकाम् ॥८३॥
 शृतां पिवेद्विरिकाय लवणचीद्रसंयुताम् ।
 त्रिफलायाः कपायं वा पिवेत् चौद्रेण संयुतम् ॥८४॥
 धात्रीहरिद्रमुस्तानां कपायं वा कफाधिके ।
 योगैश्च कल्पविहितैरसकृत् तं विरेचयेत् ॥८५॥
 मृदुभिः स्रेहसंयुक्तेर्जात्वा वातं मलावृतम् ।
 निर्हरेद्वा मलं तस्य सघृतैः चीरवस्त्रिभिः ॥८६॥
 न हि वस्त्रि समं किञ्चिद्वातरक्तचिकित्सितम् ।
 वस्त्रिवंचणपाश्वोरुपर्वास्थिजठरात्तिपु ॥८७॥
 उदावर्त्तं च शस्यन्ते निरूद्धाः सानुवासनाः ।
 दद्यात् तैलानि चेमानि वस्त्रिकर्मणि बुद्धिमान् ॥८८॥
 नस्याभ्यञ्जनसेके च दाहशूलोपशान्तये ।
 मधुयथ्यास्तुलायास्तु कपाये पादशेषिते ॥८९॥
 तैलाद्रकं समचीरं पचेत् कर्कैः पलोन्मितैः ।
 शतपुष्पावरीमूर्वापयम्यागुरुचन्दनैः ॥९०॥
 स्थिराहंसपदीमांसीहिमेदामधुपर्णभिः ।
 काकोलीचीरकाकोलीतामलकवृद्धिपद्मकैः ।
 जीवकर्पभजीवन्तीत्वक्पत्रनखवालकैः ॥९१॥
 प्रपीण्डरीकमन्त्रिष्ठासारिषैन्द्रीपितुश्चकैः ।
 चतुःप्रयोगात् तदन्ति तैलं मादृतगोषितम् ॥९२॥
 सोपद्रवं साङ्गूलं सर्षगात्वनुगं तथा ।

वातासृक्पित्तदाहार्तिज्वरघ्नं बलवर्द्धनम् ॥८३॥

मधुकस्य शतं द्राक्षा खर्जराणि परूपकम् ।

मधुकौदनपाक्यौ च प्रस्थं मुञ्जातकस्य च ॥८४॥

काश्मर्यादृकमित्येतच्चतुर्द्रोणे पचेदयाम् ।

शेषेऽष्टभागे पूते च तस्मिन् तैलादृकं पचेत् ॥८५॥

तथामलककाश्मर्यविदारीक्षुरसैः समैः ।

चतुर्द्रोणेन पयसा कल्कं दत्त्वा पलोन्मितम् ॥८६॥

कदम्बामलकाचोटपद्मबीजकशेरुकम् ।

शृङ्गाटकं शृङ्गरेवं लवणं पिप्पलीं सिताम् ॥८७॥

जीवनीयैश्च संसिद्धं चौद्रप्रस्थेन संसृजेत् ।

नस्याभ्यञ्जनपानेषु वस्ती चापि नियोजयेत् ॥८८॥

वातव्याधिषु सर्वेषु मन्यास्त्रग्ने हनुप्रहे ।

सर्वाङ्गीकाङ्गवाते च क्षतक्षीणे क्षतज्वरे ॥८९॥

सुकुमारकमित्येतत् वातास्रासयनाशनम् ।

स्थिरवर्णकरं तैलमारोग्यबलपुष्टिदम् ॥९०॥

इति सुकुमारकतैलम् ।

शुद्धीं मधुकं कृत्स्नं पञ्चमूलं पुनर्नवाम् ।

रास्त्रामैरण्डमूलञ्च जीवनीयानि लाभतः ॥९०१॥

पलानां शतकैर्भागैर्बलापञ्चशतं तथा ।

कोलबिल्वं यवान् मापान् कुलुस्थ्यांषाढकोन्मितान् ॥९०२॥

काश्मर्याणां सुशुष्काणां द्रोणं द्रोणशतेऽभसि ।

साधयेज्जर्जरं धीतं चतुर्द्रोणञ्च शेषयेत् ॥९०३॥

तैलद्रोणं पचेत् तेन दत्त्वा पञ्चगुणं पयः ।

पिष्ट्वा त्रिपलिकञ्चैवं चन्दनोशीरकेशरान् ॥९०४॥

पवैलागुरुकुष्ठानि तगरं मधुयष्टिकाम् ।

मञ्जिष्ठाष्टपलञ्चैव तत्सिद्धं सार्वयीगिकम् ॥९०५॥

वातरक्ते क्षते चीणे भारार्त्तं चीणरेतसि ।
 वेपनाक्षिप्तभग्नानां सर्वाङ्गैकाङ्गरोगिणाम् ॥१०६॥
 योनिदोषमपघ्नारसुन्मादं खञ्जपङ्कताम् ।
 हन्यात् पुंसवनं चैतत् तैलाग्रममृताद्ययम् ॥१०७॥
 इति अमृताद्यं तैलम् ।

पद्मवेतसयध्याह्नफेनिलापद्मकोत्पलैः ।
 घृथक्पञ्चपलैर्दभंभलाचन्दनकिंशुकैः ॥१०८॥
 जले शृतैः पचेत् तैलप्रस्थं शीवीरसम्मितम् ।
 लोभ्रकालीयकोशीरजीवकर्पभकैः समैः १०९॥
 मदयन्तीलतापत्रपद्मकेशरपद्मकैः ।
 प्रपीण्डरीककाश्मर्यमांसीमेदाप्रियङ्गुभिः ॥११०॥
 कुङ्कुमस्य पलावेन मञ्जिष्ठायाः पलेन च ।
 महापद्ममिदं तैलं वातामृग्व्वरनाशनम् ॥१११॥
 इति महापद्मं तैलम् ।

पद्मकोशीरयध्याह्नरजनीक्वायसाधितम् ।
 स्यात् पिष्टैः सर्जमञ्जिष्ठावीराकाकोलिचन्दनैः ॥११२॥
 खुड्डाकपद्मकमिदं तैलं वाताम्रदाहनुत् ।
 आत्रिवेणाग्निवेशाय भापितं हितकाम्यया ॥११३॥
 इति खुड्डाकपद्मतैलम् ।

शतेन यष्टिमधुकात् साध्यं दग्गुणं ययः ।
 तस्मिन् तैले चतुर्द्रोणे मधुकस्य पलेन तु ।
 सिद्धं मधुककाश्मर्येरसेर्वा वातरक्तनुत् ॥११४॥
 मधुपर्णाः पलं पिष्ट्वा तैलप्रस्थं चतुर्गुणं ।
 चीरे साध्यं शतकृत्वस्तदेव मधुकाच्छृतैः ॥११५॥
 मिडं देयं त्रिदोषे स्यात् वाताम्रश्वासकासनुत् ।
 घृत्पाण्डुरोगवीसर्पकामलादाहनाशनम् ॥११६॥
 इति शतपाकमधुपर्णतैलम् ।

बलाकषायकल्काभ्यां तैलं चीरसमं तथा ।

सहस्रशतपाकं वा वातासृग्वातरोगनुत् ॥११७॥

रसायन श्रेष्ठतममिन्द्रियाणां प्रसादनम् ।

जीवनं वृद्धणं स्वयं शुक्रासृग्दोषनाशनम् ॥११८॥

इति सहस्रपाकं वा शतपाकं तैलम् ।

गुडूचीरसदुग्धाभ्यां तैलं द्राचारसेन वा ।

सिद्धं मधुककाशम्व्यैरसैर्वा वातरक्तनुत् ॥११९॥

भारनालादके तैलं पादं सर्जरसं घृतम् ।

प्रभूते मथितं तोये ज्वरदाहार्तिनुत् परम् ॥१२०॥

समधूच्छिष्टमाञ्जिष्ठं ससर्जरसशारिवम् ।

पिण्डतैलं तदभ्यङ्गाद्वातरक्तुरुजापहम् ॥१२१॥

इति पिण्डतैलम् ।

दशमूलशृतं चीरं सद्यः शूलनिवारणम् ।

परियेकोऽनिलप्राये तद्वत् कोष्णेन सर्पिषा ॥१२२॥

श्लेहैर्मधुरसिहैर्वा चतुर्भिः परिपेचयेत् ।

स्तम्भाक्षेपकशूलार्त्तं कोष्णैर्दाहे तु शीतलैः ॥१२३॥

तद्वद्व्याधिकच्छागैः चीरैस्त्रैलविमिश्रितैः ।

नि.क्वाथैर्जीविनीयानां पञ्चमूलस्य वा भिषक् ॥१२४॥

द्राक्षेचुरसमद्यादि दधिमस्त्रकाञ्चिकम् ।

सेकार्ये तण्डुलचीद्रशर्कराम्बु च शस्यते ॥१२५॥

कुमुदोत्पलपद्माद्यैर्मणिकारेः सचन्दनैः ।

शीततोयानुगैर्दाहे प्रोक्षणं स्वर्गनं हितम् ॥१२६॥

चन्द्रपादाम्बुससिक्ते घ्रीमपद्मदलच्छदे ।

शयने पुलिनस्पर्शं शीतमारुतवीजिते ॥१२७॥

चन्दनार्द्रस्ननकराः प्रिया नार्थः प्रियंवदाः ।

स्वर्गशीता. सुखस्पर्शां घ्नन्ति दाहं रुजं क्लमम् ॥१२८॥

सरागे सरुजे दाहे रक्तं सुक्तां प्रलेपयेत् ।
 मधुकाञ्चल्यत्वञ्चांसीवीरोदुम्बरशाडूलैः ॥१२६॥
 जलजैर्धवचूर्णैर्वा सयश्चाञ्चपयोष्टतैः ।
 सर्पिषा जीवनीयैर्वा पिष्टैर्लेपोऽर्त्तिदाहनुत् ॥१२७॥
 पक्षाः पियालं मधुकं विसं मूलञ्च वेतसात् ।
 आजेन पयसा पिष्ट्वा प्रलेपो दाहरागनुत् ॥१२८॥
 प्रपीण्डरीकमञ्जिष्ठादावीमधुकचन्दनैः ।
 सितोपलेरकासक्तुमसूरीशीरपद्मकैः ॥१२९॥
 लेपो रुग्दाह्वीसर्पेरुक् शोफविनिवारणः ।
 पित्तरक्तोत्तरे त्वेते लेपान् वातोत्तरे शृणु ॥१३०॥
 वातघ्नैः साधितः क्षिग्धः सचीरमुद्गपायसैः ।
 तिलसर्पपिण्डैर्वाप्युपनाहरुजापहाः ॥१३१॥
 श्रौदकप्रसद्धानूपवेशवाराः सुसंस्कृताः ।
 जीवनीयोपधस्त्रेहयुक्ताः स्युरुपनाहने ॥१३२॥
 स्तम्भतोदरुगायासयोद्याङ्गग्रहनायनाः ।
 जीवनीयोपधैः स्त्रेहः सपयस्को रसोऽपि वा ॥१३३॥
 घृतं सहचरान्मूलं जीवन्तीच्छागलं पयः ।
 लेपाः पिष्टास्त्रिनास्तद्वदभृष्टाः पयसि निर्हताः ॥१३४॥
 चीरपिष्टमुमालेपमेरण्डस्य फलानि च ।
 कुर्याच्छूलनिवृत्त्ययं गताङ्गं वानिलैऽधिकैः ॥१३५॥
 समूलाग्रच्छदैरण्डकाथे द्विप्रस्थिकं पृथक् ।
 घृत तैलं वसा मज्जा चानूपमृगपक्षिणाम् ॥१३६॥
 कल्पायं जीवनीयानि गव्यं घीरमयाजकम् ।
 हरिद्रोत्पलकुष्ठैनागताङ्गाग्रहनच्छदान् ॥१३७॥
 विश्वमात्रं पृथक् पुष्यं काकुभवापि माधयेत् ।
 मधुच्छिष्टपनान्यष्टौ दद्यात् गीतेऽवतारिते ॥१३८॥

शूलेनैवाऽर्दिताङ्गानां लेपः सन्धिगतेऽनिले ।
 वातरक्ते स्मृते भग्ने खञ्जे कुञ्जे च शस्यते ॥१४२॥
 शोफगौरवक्रण्डायैर्युक्ते त्वस्मिन् कफोत्तरे ।
 मूत्रक्षारसुरापक्रष्टतमभ्यञ्जने हितम् ॥१४३॥
 पद्मकं त्वक् समधुक् शारिवा चेति तैर्घृतम् ।
 सिद्धं समधु युक्तं स्यात् सेकाभ्यङ्गः कफोत्तरे ॥१४४॥
 चीरं तैलं गवां मूत्रं जलञ्च कटुकैः शृतम् ।
 परिषेकाः प्रशस्यन्ते वातरक्ते कफोत्तरे ॥१४५॥
 लेपः सर्पपनिम्बार्कहिंसाचीरतिलैर्हितः ।
 श्रेष्ठः सिद्धः कपित्थत्वग्घृतचीरैः सशक्तुभिः ॥१४६॥
 द्वे हरिद्रे वचागौरधूमकुष्ठशताक्षिकाः ।
 प्रलेपः शूलनुहातरक्ते वातकफोत्तरे ॥१४७॥
 तगरं त्वक् शताक्षैला कुष्ठं सुस्तं हरिणका ।
 दारु व्याधनखं चाम्बपिष्टं वातकफार्त्तिनुत् ॥१४८॥
 मधु शिग्रोर्चितं तद्वक्षीजं धान्याम्बसयुतम् ।
 सुहृत्तं लिप्तमन्त्रैश्च सिद्धेद्वातकफोत्तरे ॥१४९॥
 त्रिफलाथ्योपपत्रैलास्त्रक् चीरं चित्रकं वचाम् ।
 विडङ्गं पिप्पलीमूलं लोमशं हृपकत्वक्षम् ॥१५०॥
 ऋदिं तामलकी चव्यं समभागानि पेपयेत् ।
 कल्कं लिप्तमयस्याचे मध्याङ्गे भक्षयेत् ततः ॥१५१॥
 वर्जयेद्दधिशुक्तानि क्षारं वैरोषकानि च ।
 वाताग्ने सर्वदोषेऽपि हितं शूलार्दिते परम् ॥१५२॥
 बुद्धा स्थानविशेषांश्च दोषाणाञ्च बलाबलम् ।
 चिकित्सितमिदं कुर्याद्द्रुहापोहविकल्पवित् ॥१५३॥
 कुपिते मार्गसरोधात् मेदसी वा कफस्य वा ।
 अतिवृद्धाऽनिलेनादौ शस्तं स्नेहनवृद्धणम् ॥१५४॥

व्यायामशोधनारिष्टमूत्रपानैर्विरेचनैः ।

तक्राभयाप्रयोगैश्च क्षपयेत् कफमेदसी ॥१५५॥

बोधिवृत्तकपायन्तु पिवित् तं मधुना सह ।

वातरक्तं जयत्याशु त्रिदोषमपि दारुणम् ॥१५६॥

पुराणयवगोधूममध्वरिष्टासवैस्तथा ।

शिलाजतुप्रयोगैश्च गुग्गुलोर्माचिकस्य च ॥१५७॥

पद्याद्वाते क्रियां कुर्यात् वातरक्तप्रसादनीम् ।

गभीरे रक्तमाक्रान्तं स्याच्चेत् वा तत् विवर्जयेत् ॥१५८॥

रक्तपित्तातिवृद्ध्या तु पाकमाशु नियच्छति ।

भिन्नं स्रवति वा रक्तं विदग्धं पूयमेव वा ॥१५९॥

तयोः क्रिया विधातव्या व्यधशोधनरोपणैः ।

कुर्यादुपद्रवाणाञ्च क्रियां स्वात् स्वात् चिकित्सितात् ॥१६०॥

तत्र श्लोकाः ।

हेतुस्थानानि मूलञ्च यस्मात् प्रायश्च सन्धिषु ।

कुप्यति प्राक् च तद्रूपं द्विविधस्य च लक्षणम् ॥१६१॥

पृथग्भिन्नस्य लिङ्गञ्च दोषाधिक्यमुपद्रवाः ।

साध्यं याप्यमसाध्यञ्च क्रिया साध्यस्य चाखिला ॥१६२॥

वातरक्तस्य निर्दिष्टाः समासव्यासतस्तथा ।

महर्षिणाग्निवेशाय तथैवावस्थिकी क्रिया ॥१६३॥

त्रिंशोऽध्यायः ।

योनिव्यापच्चिकित्सितम् ।

दिव्यौषधिजलस्नादुधातुचित्रशिलावति ।

पुखे हिमवतः पार्श्वे सुरसिद्धर्षिसेविते ॥१॥

विरहन्तं तपोयोगात् तत्त्वज्ञानार्थदर्शिनम् ।

ऊष्णात्रेयं जितात्मानमग्निवेशोऽथ पृष्टवान् ॥२॥

भगवन् ! यदपत्यानां मूलं नार्थ्यः परं नृशाम् ।
 तद्विघातो गदैश्चासां क्रियते योनिमाश्रितैः ॥३॥
 तस्मात् तेषां समुत्पत्तिमुत्पन्नानाञ्च लक्षणम् ।
 औषधं योतुमिच्छामि प्रजातुग्रहकाम्यया ॥४॥
 इति शिष्येण पृष्टस्तु प्रोवाचर्षिवरोऽत्रिजः ।
 विंशतिर्व्यापदो योनेर्निर्दिष्टा रोगसंग्रहे ॥५॥
 मिथ्याचारेण ताः स्त्रीणां प्रदुष्टेनार्त्तवेन च ।
 जायन्ते वीजदोषाञ्च देवाञ्च शृणु ताः पृथक् ॥६॥
 वातलाह्वारचेष्टाया वातलायाः समीरणः ।
 विहृदो योनिमाश्रित्य योनेस्तीदं सबेदनम् ॥७॥
 स्तम्भं पिपीलिकासृष्टिमिव कर्कशतां तथा ।
 करोति सुप्तिमायासं वातजांश्चापरान् गदान् ॥८॥
 सा स्यात् सशब्दरुक्फेनतनुरूचात्तवानिलात् ।
 व्यापत् तथाञ्चलवणचाराद्यैः पित्तजा भवेत् ॥९॥
 दाहपाकज्वरोष्णार्त्ता नीलपीतसितार्त्तवा ।
 शृगोष्णकुणपक्षावा योनिः स्यात् पित्तद्रूपिता ॥१०॥
 कफोऽभिव्यन्दिभिर्हृदो योनिञ्चेत् द्रूपयेत् स्त्रियाः ।
 स शीतां पिच्छिलां कुर्यात् कण्डुप्रस्ताल्पवेदनाम् ॥११॥
 पाण्डुवर्णां तथा पाण्डुपिच्छिलार्त्तववाहिनीम् ।
 समश्रत्वा रसान् सर्वान् द्रूपयित्वा त्रयो मलाः ॥१२॥
 योनिगर्भाशयस्थाः स्त्रैर्यानि युञ्जन्ति लक्षणैः ।
 सा भवेद्दाहशूलार्त्ता श्वेतपिच्छिलवाहिनी ॥१३॥
 रक्तपित्तकरैर्नार्थ्या रक्तं पित्तेन द्रूपितम् ।
 अतिप्रवर्त्तते योन्यां लब्धे वीजेऽपि साप्रजा ॥१४॥
 योनिगर्भाशयस्थं चेत् पित्तं संद्रूपयेदसृक् ।
 सारजस्का मता कार्श्यवैवर्ष्यजननी भृगुम् ॥१५॥

योन्यामधावनात् कण्डुं जाताः कुर्वन्ति जन्तवः ।
 सा स्यादचरणा कण्डुा तयातिनरकाङ्घ्रिणी ॥१६॥
 पवनोऽतिव्यवायेन शोफसुप्तिरुजः स्त्रियाः ।
 करोति कुपितो योनौ सा चातिचरणा मता ॥१७॥
 मैयुनादतिबालायाः पृष्ठजङ्घोरुवंचणम् ।
 रुजयन् द्रूपयेद् योनिं वायुः प्राक्चरणा हि सा ॥१८॥
 गर्भिण्याः श्लेष्मलाभ्यासाच्छर्दिश्वाप्तविनिग्रहात् ।
 वायुः क्रुद्धः कफं योनिमुपनीय प्रद्रूपयेत् ॥१९॥
 पाण्डुं सतोदभास्रावं श्वेतं स्रवति वा कफम् ।
 कफवातामयव्याप्ता सा स्याद्योनिरुपप्लुता ॥२०॥
 पित्तनाया नृसंवासे क्ष्वयधून्धारधारणात् ।
 पित्तसंमूर्च्छितो वायुर्योनिं द्रूपयति स्त्रियाः ॥२१॥
 शूना स्रर्शाक्षमा सार्त्तिनीलपीतमसृक् स्रवेत् ।
 शोणिवंचणपृष्ठार्त्तिज्वरार्त्तायाः परिप्लुता ॥२२॥
 वेगीदावर्त्तनाद् योनिमुदावर्त्तयतेऽनिलः ।
 सा रुगार्त्ता रजः कृच्छ्रेणीदावृत्तां विमुञ्चति ॥२३॥
 आर्त्तवे सा विमुक्ते तु तत्चणं लभते सुखम् ।
 रजसो गमनादूर्ध्वं त्रेयोदावर्त्तिनी बुधैः ॥२४॥
 प्रकाले वाहमानाया गर्भेण पिहितोऽनिलः ।
 कर्णिकां जनयेद् योनौ श्लेष्मरक्तेन मूर्च्छितः ॥२५॥
 रक्तमार्गावरोधिन्या सा तया कर्णिनी मता ।
 रीच्याद्वायुर्यदा गर्भं जातं जातं विनाशयेत् ॥२६॥
 दुष्टशोणितजं नार्थ्याः पुबघ्नी नाम सा मता ।
 व्यवायमतिदृताया भजन्यास्वत्र पीडितः ॥२७॥
 वायुर्निध्यास्थिताङ्गाया योनिस्तोतसि संस्थितः ।
 वक्रयत्याननं योन्याः सास्थिमांसानिलार्त्तिभिः ॥२८॥

अशार्त्तिमैथुनासक्ता योनिरन्तर्मुखी मता ॥२८॥
 गर्भस्थायाः स्त्रिया रौच्छाद्वायुर्योनिं प्रदूषयन् ।
 मातृदोषादण्डारां कुर्यात् सूचीमुखी तु सा ॥२९॥
 व्यवायकाले रुन्धन्या वेगान् प्रकुपितोऽनिलः ।
 कुर्याद्विण्मूत्रसद्भार्त्तिं शोषं योनिमुखस्य च ॥३१॥
 यद्गृह्णात् सतरात्राद्वा शुक्लं गर्भाशयं गतम् ।
 सरुजं नोरुजं वापि या सवेत् सा च वामिनी ॥३२॥
 यौजदोषात् तु गर्भस्था मारुतोपहताशया ।
 नृहेपिष्यस्तनी चैव षण्डी स्यादनुपक्रमा ॥३३॥
 वियमात् दुःखशय्यायां मैथुनात् कुपितोऽनिलः ।
 गर्भाशयस्य योन्याश्च मुखं विष्टम्भयेत् स्त्रियाः ॥३४॥
 असंवृतमुखी सार्त्ती रुचफेनास्रवाहिनी ।
 मांसीत्सन्ना महायोनिः पर्ववंच्छणशूलिनी ॥३५॥
 इत्येतैर्लक्षणेः प्रोक्ता विंशतियोनिजा गदाः ।
 न शुक्ल धारयत्येभिर्दोषैर्योनिरुपद्रुता ॥३६॥
 तस्माद्गर्भं न गृह्णाति स्त्री गच्छत्यामयान् बह्वन् ।
 गुल्मार्यः प्रदरादींश्च वाताद्यैथातिपीडनम् ॥३७॥ ;
 आसां पीडय यास्तासामाद्ये द्वे पित्तदोषजे ।
 परिप्लुता वामिनी च वातपित्तात्मिके मते ॥३८॥
 कर्णिन्युपप्लुते वातकफाच्छेषास्तु वातजाः ।
 देहं वाताद्यस्तासां तैर्लिङ्गैः पीडयन्ति हि ॥३९॥
 स्रेहनस्त्रेदवस्यादि वातलास्रनिस्रापहम् ।
 कारवेद्रक्तपित्तघ्नं शीत पित्तकृतासु च ॥४०॥
 श्लेष्मलासु च रुचोष्णं कर्म कुर्याद्विचक्षण्यः ।
 सन्निपाते विमिश्रन्तु संघृष्टासु च कारयेत् ॥४१॥
 स्निग्धस्त्रिणां तथा योनिं दुःस्थितां स्थापयेत् पुनः ।

पाणिना नामयोज्जिह्वां संहतां वर्धयेत् पुनः ॥४२॥
 प्रवेशयेत् निःसृताश्च विवृतां परिवर्त्तयेत् ।
 योनिः स्थानापहृता हि शल्यभूता स्त्रियां मता ॥४३॥
 सर्वां व्यापन्नयोनिन्तु कर्मभिर्वमनादिभिः ।
 मृदुभिः पञ्चभिर्नारीं स्निग्धस्त्रिन्नासुपाचरेत् ॥४४॥
 सर्वतः सुविगुडायाः श्रेयं कर्म विधीयते ।
 वातव्याधिहरं कर्म वातार्त्तानां सदा हितम् ॥४५॥
 श्रौदकानूपजैर्मांसैः क्षीरैः सतिलतण्डुलैः ।
 सवातघ्नीपधैर्नाडीकुम्भीस्वेदैरुपाचरेत् ॥४६॥
 युक्तां लवणतैलेन साश्मप्रस्तरसङ्करैः ।
 स्त्रिन्नां कोश्याम्बुसिक्ताङ्गैर्वातघ्नीर्भोजयेद्द्रवैः ॥४७॥
 बलाद्रोणद्वयकाथे घृततैलाढकं पचेत् ।
 स्थिरापयस्याजीवन्तीवीर्यभक्तजीवकैः ॥४८॥
 श्रावणीपिप्पलीमूलपीतुमापाश्व्यपर्णैभिः ।
 शर्कराक्षीरकाकोलीकाकनासाभिरेव च ॥४९॥
 पिष्टैद्यतुर्गुणक्षीरसिद्धं पेयं यथावलम् ।
 वातपित्तकृतान् रोगान् हत्वा गर्भं दधाति तत् ॥५०॥
 काश्मर्थ्यत्रिफलाद्राचाकासमर्दपरूपकैः ।
 पुनर्नवाहरिद्राभ्यां काकनासासहाचरैः ॥५१॥
 शतावर्था गुडुच्याय प्रस्थमचसमैर्घृतात् ।
 साधितं योनिवातघ्नं गर्भदं परमं पिबेत् ॥५२॥
 पिप्पल्यः कुक्षिकाजाजी वृषकं सैन्धवं वचाम् ।
 यवक्षाराजमोदे च शर्करां चित्रकं तथा ॥५३॥
 पिष्ट्वा सर्पिपि मृष्टानि पययेत् प्रसन्नया ।
 योनिपाश्वान्तिष्ठद्भोगगुम्भार्गोविनिवृत्तये ॥५४॥
 वृषकं मातुलुङ्गस्य मूलानि मदयन्तिकाम् ।

पिवेत् सलवणैर्मद्यैः पिप्पलीकुञ्चिके तथा ॥५५॥
 श्वदंष्ट्रा वृषकं राक्षां पिवेत् शूले पयः शृतम् ।
 गुडूचीत्रिफलादन्तीकायैश्च परिपेचयेत् ॥५६॥
 सैन्धवं तगरं कुष्ठं बृहती देवदारु च ।
 समाग्नैः साधितं कल्कैस्सैलं धार्यं रुजापहम् ॥५७॥
 गुडूचीमालतीराम्नाबलामधुकचित्रकैः ।
 निदिग्धिकादेवदारुयुक्तिकाभिश्च कार्पिकैः ॥५८॥
 तैलप्रस्थं गवां मूत्रे चीरे च द्विगुणे पचेत् ।
 वातात्तानाञ्च योनीनां सेकाभ्यङ्गं पिचुक्रियाः ॥५९॥
 वातात्तायाः पिचुं दद्याद् योनौ च प्रणयेत् सदा ।
 हिंसाकल्कन्तु वातात्तां कोणमभ्यज्य धारयेत् ॥६०॥
 पञ्चवल्कस्य पित्तात्तां श्यामादीनां कफातुरा ।
 पित्तलानान्तु योनीनां सेकाभ्यङ्गं पिचुक्रियाः ॥६१॥
 शीताः पित्तहराः कार्याः स्नेहनाथं घृतानि च ।
 पित्तघ्नोपधसिद्धानि कार्याणि भिषजा तथा ॥६२॥
 शतावरीमूलतुलाश्चतस्रः संप्रपीडयेत् ।
 रमेन चीरतुल्येन पचेत् तेन घृताढकम् ॥६३॥
 जीवनीयैः शतावर्या मृद्दीकाभिः परुपकैः ।
 पिपालैवाचकैः पिष्टैर्द्वियष्टिमधुकैः पचेत् ॥६४॥
 सिद्धे शीते च मधुनः पिप्पल्याद्य पलाष्टकम् ।
 सितादशपलोन्मिश्रास्त्रिघ्नात् पाणितल ततः ।
 योन्यसृक्शक्रदोषघ्नं वृष्यं पुंसवनञ्च तत् ॥६५॥
 क्षत क्षय रक्तपित्तं कास श्वासं हलीमकम् ।
 कामलां वातरक्तञ्च वीसर्पं हृच्छिरोमहम् ।
 उन्मादायाससश्यासं वातपित्तात्मकं जयेत् ॥६६॥

इति बृहच्छावरीष्टतम् ।

एवमेव क्षीरसर्पिर्जीवनोयोपसाधितम् ।
 गर्भदं पित्तलानाञ्च योनीनां स्याद्भिषग्जितम् ॥ ६० ॥
 योन्याः श्लेष्मप्रदुष्टाया वर्त्तिः संगोधनी हृिता ।
 वाराहे बहुशः पित्ते भावितैर्नक्तकैः कृता ॥ ६८ ॥
 भावितं पयसार्कस्य मापचूर्णं ससैन्धवम् ।
 वर्त्तिः कृता मुहुर्धार्थ्या ततः सेव्या सुखाम्बुना ॥ ६८ ॥
 पिप्पल्या मरिचैर्माषैः शताङ्गाकुष्ठसैन्धवैः ।
 वर्त्तिस्तुत्या प्रदेशिन्या धार्थ्या योनिविशोधनी ॥ ७० ॥
 उदुम्बरशलाटूनां द्रोणमव्द्रोणसंयुतम् ।
 सपञ्चवल्ककुलकनिम्बमालतिपल्लवम् ॥ ७१ ॥
 निशां स्थाप्यं जले तस्मिंस्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।
 लाक्षाधवपलायत्वङ् निर्यासैः शाखम्लेन च ॥ ७२ ॥
 पिष्टैः सिद्धञ्च तत् तैलं पिबु योनौ निधापयेत् ।
 सशर्करैः कपायैश्च शीतैः कुर्वीत सेचनम् ॥ ७३ ॥
 पिच्छिला विवृता कालदुष्टा योनिश्च दारुणा ।
 सप्ताहाच्छुध्यति क्षिप्रमपत्यञ्चापि विन्दति ॥ ७४ ॥
 उदुम्बरस्य दुग्धेन पट्कृत्वो भावितांस्तिलान् ।
 तैलं काथे च तस्यैव सिद्धं धार्थ्यञ्च पूर्ववत् ॥ ७५ ॥
 धातक्यामलकीपत्रस्रोतोजमधुकोत्पलैः ।
 जम्ब्याम्बमध्यकासीसलोध्रकटफलतिन्दुकैः ॥ ७६ ॥
 सोराट्टिकादाडिम्बत्वग्दुदुम्बरशलाटुभिः ।
 अक्षमात्रैरजामूत्रे चारे च द्विगुणे पचेत् ॥ ७७ ॥
 तैलप्रस्थं पिबु तस्मात् योनौ च प्रथयेत् ततः ।
 कटीष्टविकाभ्यङ्गं स्नेहवस्तिञ्च दापयेत् ॥ ७८ ॥
 पिच्छिलस्राविणो योनिर्विभ्रतोपप्लुता तथा ।
 उत्ताना चोन्नता गूना मिध्येत् सस्फोटगूलिनी ॥ ७९ ॥

करीरधवनिम्बार्कबेणुकोशास्त्रजाम्बवैः ।
 जिङ्गिनीवृषमूलानां काथैर्माईर्कशीधुभिः ॥८०॥
 सशुक्लैर्धावनं मिश्रैर्योन्यासावविनाशनम् ।
 कुर्यात् सतक्रगोमूलशुक्लैर्वा त्रिफलारसैः ॥८१॥
 पिप्पल्ययोरजः पथ्याप्रयोगा मधुना हिताः ।
 श्लेष्मलायां कटुप्रायाः समूत्रा वस्तयो हिताः ॥८२॥
 पित्ते समधुरचीरा वाते तैलास्त्रसंयुताः ।
 सन्निपातप्रमुत्यायाः कर्म साधारणं मतम् ॥८३॥
 रक्तयोन्यामसृग्वर्णैरनुबन्धं समीक्ष्य च ।
 ततः कुर्याद् यथादीपं रक्तस्थापनमीपधम् ॥८४॥
 तिलचूर्णं दधिघृतं फाणितं शौकरी वसा ।
 चौद्रेण संयुतं पेयं वातासृग्दरनाशनम् ॥८५॥
 वराहस्य रसो मेघ्नः सकौलत्योऽनिलाधिके ।
 शर्करातैल्यध्याह्ननागरैर्वा युतं दधि ॥ ८६ ॥
 पयस्योत्पलशालूकविषकाशीयकास्त्रुजान् ।
 सपयः शर्करां चौद्रं पैत्तिकेऽसृग्दरे पिबेत् ॥८७॥
 पाठाजस्त्रास्त्रयोर्मध्ये यिलोद्भेदं रसास्त्रनम् ।
 शम्बुशालास्त्रालीविष्टं समद्रा वत्सकत्वचम् ॥८८॥
 बाह्योक्तातिविषे यिल्वं सुस्तं लोभं सगौरिकम् ।
 कटुफलं मरिचं शुण्ठीं नृहीकां रक्तचन्दनम् ॥८९॥
 कटुद्रव्यकानन्तां धातकीं मधुकार्जुनम् ।
 पुष्येणोद्भूतं तुल्यानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥९०॥
 तानि चौद्रेण संयोज्य पिबेत्त्रा तण्डुलास्त्रुना ।
 अग्रेःसु चातिमारियु रक्तं यद्योषवेऽग्रते ॥९१॥
 दीपागन्तुलता वै च वातानां तांश्च नाशयेत् ।
 योनिदीपं रजोदीपं श्वेतं नीलं सपीतकम् ॥९२॥

स्त्रीणां श्यावारुणं यच्च प्रसङ्गं विनिवर्त्तयेत् ।
चूर्णं पुष्यानुगं नाम हितमात्रेयपूजितम् ॥८३॥

इति पुष्यानुगचूर्णम् ।

तण्डुलीयकमूलञ्च सचीद्रं तण्डुलाम्बुना ।
रसाञ्जनञ्च लाचाञ्च छागीन पयसा पिवेत् ॥८४॥
पत्रकल्को घृते भृष्टौ राजादनकपित्तयोः ।
पित्तानिलहरौ पैत्ते सर्वथैवास्रपित्तजित् ॥८५॥
मधुकं त्रिफलां लोभं सुस्तं सौराद्रिकां मधु ।
मथैर्निम्बगुडूच्यौ तु कफजेऽसृग्दरे पिवेत् ॥८६॥
विरेचनं मद्वातिलं पित्तजेऽसृग्दरे पिवेत् ।
हितं गर्भपरिस्रावे यत् चोक्तं तच्च कारयेत् ॥८७॥
काश्मर्यकुटजकाये सिद्धमुत्तरवस्तिना ।
रक्तयोन्यरजस्कानां पुत्रघ्नाय हितं घृतम् ॥ ८८ ॥
ऋगाजाविवराहासृग्दध्यन्त्रचौद्रसर्पिषा ।
अरजस्का पिवेत् सिद्धं जीवनीयैः पयोऽपि वा ॥८९॥
कर्णिन्यचरणाशुष्कयोनिप्राक् चरणासु च ।
कफवाते च दातव्यं तैलमुत्तरवस्तिना ॥१००॥
गोपित्तमत्स्यपित्ते वा क्षौमं त्रि.सप्तभावितम् ।
मधुना किखचूर्णं वा दद्यादचरणापहम् ॥१०१॥
स्रोतसां शोधनं कण्डूक्ते दशोफहरञ्च तत् ।
वातघ्नैः शतपाकैस्तु तैलैः प्रागतिचारणी ॥१०२॥
आस्वाप्या चानुवास्या च स्वेद्यैश्चानिलसूदनैः ।
स्नेहद्रव्यैस्तथाहारैरुपनाहैश्च युक्तितः ॥१०३॥
शताह्वयवगोधूमकिखकुष्ठप्रियङ्गुभिः ।
वान्वात्पुष्पिकाग्नाह्नैः संयावो धारणः स्मृतः ॥१०४॥
वामिन्याभूतयोन्योश्च कर्त्तव्यः स्वेदनोऽपि वा ।

क्रमः कार्यस्ततः स्नेहः पित्तुभिस्तर्पणं भवेत् ॥१०५॥

शङ्खकीजिङ्गिनीजम्बूधवत्वक्पञ्चवल्कलैः ।

कषायैः साधितः स्नेहः पित्तुः स्याद्विभृतापहः ॥१०६॥

कर्णिन्यां वृत्तिका कुष्ठपिप्पल्यर्काग्रसैन्धवैः ।

वस्तमूत्रकृता धार्या सर्वञ्च श्लेष्मनुदितम् ॥१०७॥

वैदृतं स्नेहनं स्वेदो ग्रान्यानूप्रीदका रसाः ।

दग्मूलपयो वस्त्रियोदावर्तानिलात्तिषु ॥१०८॥

वैदृतेनानुवास्या च वस्त्रियोत्तरसञ्चितः ।

तदेव च मङ्गयोन्ध्यां मङ्गलाग्राञ्च विधीयते ॥१०९॥

वसा ऋक्षवराहाणां घृतञ्च मधुरैः शृतम् ।

पूरयित्वा महायोनिं बध्नीयात् चौमलक्तकैः ॥११०॥

पसुतां सर्पिषाभ्यज्य चीरस्त्रिन्नां प्रवेश्य च ।

बध्नीयाद्देगवारस्य पिण्डेनामूत्रकालतः ॥१११॥

यञ्च वातविकाराणां कर्माक्तं तञ्च कारयेत् ।

सर्वव्यापत्सु मतिमान् महायोन्ध्यां विश्लेषतः ॥११२॥

न हि वाताहते योनिर्नारीणां संप्रदुष्यति ।

शमयित्वा तमन्यस्य कुर्याद्दोषस्य भेषजम् ॥११३॥

मूलकल्कान्तु रोहीतात् पाण्डुरे प्रदरे पिवेत् ।

जलेनामलकादोज्ञं कल्कं वा ससितामधुम् ॥११४॥

मधुनामलकाञ्चूर्णं रसं वा लेहयेच्च ताम् ।

न्यग्रोधत्वक्कपायिण लोभ्रवल्कं तथा पिवेत् ॥११५॥

अस्त्रावे चौमपट्टं वा भावितं तेन धारयेत् ।

प्लक्षत्वक्चूर्णपिण्डं वा धारयेन्मधुना कृतम् ॥११६॥

योन्ध्या स्नेहाक्तया लोभ्रप्रियङ्गुमधुकस्य च ।

धार्या मधुयुता वृत्तिः कपायाणाञ्च सर्वशः ॥११७॥

सावच्छेदार्यमभ्यक्तां धूपयेद्वा घृताप्तैः ।

सरलागुगुलुयवैः सतैलकटुमत्स्यकैः ॥११८॥
 कासोसविफलाकाची साम्बजम्बुस्थिधातकी ।
 पैच्छिल्ये चौद्रसंयुक्तधूर्णो वैशद्यकारकः ॥११९॥
 पलाशसर्जजम्बुत्वक्समद्गामोचधातकीः ।
 सपिच्छिला परिक्लिन्ना स्तम्भनः कल्क इत्यते ॥१२०॥
 स्तम्भानां कर्कशानाञ्च पिण्डो मार्दवकारकः ।
 धारयेद्देशवारं वा पायसं क्षयरं तथा ॥१२१॥
 दुर्गन्धानां कषायः स्यात् तौवरः कल्क एव वा ।
 चूर्णं वा सर्वगन्धानां पूतिगन्धापकर्षणम् ॥१२२॥
 एवं योनिषु शुद्धासु गर्भं विन्दन्ति योषितः ।
 अदुष्टे प्राकृते वीजे जीवोपक्रमणे सति ॥१२३॥
 पञ्चकर्मविशुद्धस्य पुरुषस्यापि चेन्द्रियम् ।
 परीक्ष्य वर्णदीपाणां दुष्टं तद्गर्भैरुपाचरेत् ॥१२४॥
 भवन्ति चात्र ।

सलिङ्गा व्यापदो योनिः सनिदानचिकित्सिताः ।
 उक्ता विस्तरशः सम्यक् मुनिना तत्त्वदर्शिना ॥१२५॥
 पुनरेवाग्निवेशस्तु यप्रच्छ भिषजां वरम् ।
 आत्रेयमुपसङ्गम्य शुक्रदोषास्त्वयानघ ॥१२६॥
 रोगाध्याये समुद्दिष्टा द्यष्टौ पुंसामशेषतः ।
 तेषां हेतुं भिषक्येष्ट ! दुष्टादुष्टस्य चाकृतिम् ॥१२७॥
 चिकित्सितश्च कार्त्स्न्येन क्लृप्तं यच्च चतुर्विधम् ।
 उपद्रवेषु योनीनां प्रदरो यद्य कीर्तितः ॥१२८॥
 तेषां निदानं लिङ्गञ्च चिकित्साश्चैव तत्त्वतः ।
 समासव्यासभेदेन प्रवृद्धिं भिषजांवर ! ॥ १२९॥
 तस्मै शूद्रूपमाणाय प्रोवाच मुनिपुङ्गवः ।
 वीजं यस्माद्वावायेषु ह्यप्योनिषमुत्थितम् ।

शुकं पौरुषमित्युक्तं तस्माद्ब्रह्मि तच्छृणु ॥१३०॥
 यथा बीजमकालाम्बुक्तमिकीटाग्निद्रूपितम् ।
 न विरोहति सन्दुष्टं तथा शुकं शरीरिणाम् ॥१३१॥
 अतिव्यवायाद्वायामादसात्मगानाञ्च सेवनात् ।
 अकाले वाप्ययोनौ वा मैथुनं न च गच्छतः ॥१३२॥
 रूक्षतित्ककषायातिलवणाम्बोष्णसेवनात् ।
 नारीणामरसञ्चानां स्रवणाञ्जरया तथा ॥१३३॥
 चिन्ताशीकादविस्रम्भाच्छस्त्रचारान्निविभ्रमात् ।
 भयात् क्रोधादतीसारात् व्याधिभिः कर्षितस्य च ॥१३४॥
 वेगाघातात् क्षताञ्चापि धातूनां संप्रद्रूपणात् ।
 दोषाः पृथक् समस्ता वा प्राप्य रेतोवहाः शिराः ।
 शुकं सद्रूपयन्त्याश्च तद्ब्रह्मि विभागशः ॥१३५॥
 फेनिलं तनु रूक्षञ्च विवर्णं पूति पिच्छिलम् ।
 अन्यधातूपसंसृष्टमवसादि तथाष्टमम् ॥१३६॥
 फेनिलं तनु रूक्षञ्च कच्छ्रेणाल्पञ्च मारुतात् ।
 भवत्युपहतं शुकं न तद्गर्भाय कल्पते ॥१३७॥
 सनीलमथवा पीतमल्युष्णं पूतिगन्धि च ।
 दहन्निङ्गं विनिर्याति शुकं पित्तेन द्रूपितम् ॥१३८॥
 श्लेष्मणा बद्धमार्गन्तु भवत्यत्यर्थपिच्छिलम् ।
 स्त्रीणामत्यर्थगमनादभिघातात् क्षतादपि ॥१३९॥
 शुकं प्रवर्तते जन्तोः प्रायेण रुधिरान्वयम् ।
 वेगमन्धारणाच्छुकं वायुना विहतं पथि ॥१४०॥
 कच्छ्रेण याति श्रयितमवसादि तथाष्टमम् ।
 इति दोषाः समाख्याताः शुकस्याष्टौ सलक्षणाः ॥१४१॥
 क्षिग्ध घनं पिच्छिलञ्च नधुरञ्चाविदाहि च ।
 रेतः शुद्धं विज्ञानीयाच्छेत स्फटिकसन्निभम् ॥२४२॥

वाजीकरणयोगीक्षैरुपयोगैः सुखैर्हितैः ।
रक्तपित्तहरैर्योगैर्योनिव्यापदिकैस्तथा ॥ १४३ ॥
दुष्टं यथा भवेद्रेतः ततस्तत् समुपाचरेत् ।
घृतञ्च जीवनीयं यच्चरवनप्राश एव च ॥ १४४ ॥
गिरिजस्य प्रयोगश्च रेतोदोषानपोहति ।
वातान्विते हिताः शुक्रे निरूहाः भानुवासनाः ॥ १४५ ॥
अभयामलकीयञ्च पैत्ते शस्तं रसायनम् ।
माम्गध्यमृतलोहानां त्रिफलाया रसायनम् ॥ १४६ ॥
कफोत्थितं शुक्रदोषं हन्याद्भ्रूतकस्य च ।
अन्यधातूपसंसृष्टं शुक्रं वीक्ष्य भिषक् क्रियाम् ॥ १४७ ॥
यथादोषं प्रयोज्यं स्याद्दोषधातुभिषग्जितम् ।
सर्पिः पयो रसाः शालियैवगोधूमयष्टिकाः ।
प्रशस्ताः शुक्रदोषेषु वस्तिकर्म विशेषतः ।
इत्यष्टशुक्रदोषाणां मुनिनोक्तं चिकित्सितम् ॥ १४८ ॥
रेतोदोषोद्भवं क्लैब्यं यस्माच्छुद्ध्यैव सिध्यति ।
ततो वक्ष्यामि ते सम्यक् अग्निवेश ! यथायथम् ॥ १४९ ॥
वोजध्वजोपघाताभ्यां जरया शुक्रसंचयात् ।
क्लैब्यं सम्यद्यते तस्य शृणु सामान्यलक्षणम् ॥ १५० ॥
सङ्कल्पप्रवणो नित्यं प्रियां वक्ष्यामपि स्त्रियम् ।
न याति निद्राशैथिल्यात् कदाचित् याति वा यदि ॥ १५१ ॥
श्यासार्तः खिन्नगात्रश्च मोघसङ्कल्पचेष्टितः ।
स्नानशिश्रश्च निर्वीजः स्यादेतत् क्लैब्यलक्षणम् ।
सामान्यलक्षणं ह्येतद्विस्तरेण प्रवक्ष्यते ॥ १५२ ॥
शीतरूचास्पृशं क्लिष्टयिरुवाजीर्णभोजनात् ।
शोकचिन्ताभयव्रामात् स्त्रीणाश्चात्यर्धसेयनात् ॥ १५३ ॥
अभिचारादपिसम्भाद्रसादीनाञ्च संचयात् ।

वातादीनाञ्च वैषम्यात् तथैवानशनाच्छ्रमात् ॥१५४॥
नारीणामरसज्ञत्वात् पञ्चकर्मापचारतः ।
वीजोपघातात् भवति पाण्डुवर्णः सुदुर्बलः ॥१५५॥
अल्पप्राणोऽल्पहृष्य प्रमदासु भवेन्नरः ।
हृत्पाण्डुरोगतमककामलाश्रमपीडितः ॥१५६॥
हृद्यतीसारशूलार्तः कासज्वरनिपीडितः ।
वीजोपघातजं क्लेशं ध्वजमङ्गलतं शृणु ॥१५७॥
अत्यन्तलवणचारविरुद्वाजीर्यभोजनात् ।
अत्यम्बुपानाद्विपमात् पिष्टान्नगुरुभोजनात् ॥१५८॥
दधिकौरानूपमांससेवनाद्वाधिकर्पणात् ।
कन्यानाञ्चैव गमनादयोनिगमनादपि ॥१५९॥
दीर्घरोगां चिरोत्सृष्टां तथैव च रजस्रलाम् ।
दुर्गन्धां दुष्टयोनिञ्च तथैव च परिस्तुताम् ॥१६०॥
ईदृशी प्रमदां मोहात् यो गच्छेत् कामहृषितः ।
चतुष्पदाभिगमनाच्छेफसद्याभिघाततः ॥१६१॥
अधावनाद्वा मेदस्य यस्त्वदन्तनखक्षतात् ।
काष्ठप्रहारनिष्पेपात् शुकानाञ्जातिसेवनात् ।
रैतसञ्च प्रतीघाताद्बजमङ्गः प्रवर्तते ॥१६२॥
भवन्ति यानि रूपाणि तस्य वक्ष्याम्यतः परम् ।
श्रययुर्वेदना मेद्रे रागश्चैवोपलक्ष्यते ।
स्फोटाश्च तीव्रा जायन्ते लिङ्गपाको भवत्यपि ॥१६३॥
मांसप्लविर्भवेद्यास्य व्रणाः क्षिप्रं भवन्त्यपि ।
पुलाकोदकसङ्काशः स्रावः श्लावावृणप्रभः ॥१६४॥
बल्यौकुरुते चापि कठिनश्च परियहः ।
ज्वरस्तृष्णा भ्रमो मूर्च्छाच्छर्दिशस्योपजायते ॥१६५॥
रक्तं कृष्णं सवेद्यापि नीलमाविललोहितम् ।

अग्निनेव च दग्धस्य तीव्रो दाहः सवेदनः ॥१६६॥
 वस्तौ वृषणयोर्वापि सौवन्यां वंक्षणेषु च ।
 कदाचित् पिच्छिलो वापि पाण्डुस्त्रावश्च जायते ॥१६७॥
 श्वयथुश्च भवेन्मन्दस्तिमितोऽल्पपरिस्रवः ।
 चिरात् च पाकं व्रजति शीघ्रं वाथ प्रमुच्यते ॥१६८॥
 जायन्ते क्रिमयथापि क्लियते पूतिगन्धि च ।
 विशीर्यते मण्णियास्य मेदुसुक्तावथापि च ॥१६९॥
 ध्वजभङ्गकृतं क्लैव्यमित्येतत् समुदाहृतम् ।
 एवं पञ्चविधं केचित् ध्वजभङ्गं वदन्त्यपि ॥१७०॥

इति ध्वजभङ्गकृतक्लैव्यम् ।

क्लैव्यं जरासम्भवं हि प्रवक्ष्याम्यथ तच्छृणु ।
 जघन्यमध्यप्रवरं वयस्त्रिविधमुच्यते ॥१७१॥
 अथ प्रवयसां गुक्रं प्रायशः चीयते नृणाम् ।
 रसादीनां संचयाच्च तथैवावृष्यसेवनात् ॥१७२॥
 बलवोर्येन्द्रियाणाञ्च क्रमेणैव परिचयात् ।
 परिचयादायुपद्याप्यनाहाराच्छ्रमात् कृमात् ॥१७३॥
 जरासम्भवजं क्लैव्यमित्येतर्द्धतुभिर्नृणाम् ।
 जायते तेन सोऽत्यर्थं चीणघातुः सुदुर्बलः ॥१७४॥
 विवर्णो विह्वलो दीनः क्षिप्रं व्याधिमथाश्रुते ।
 एतज्जरासम्भवं हि चतुर्थं चयजं शृणु ॥१७५॥

इति ज्वरासम्भवक्लैव्यम् ।

अतिप्रचिन्तनाच्चैव शोकात् क्रोधाद्गदादपि ।
 ईर्ष्यात्कण्ठादथोद्देगान् सदा विशति यो नरः ॥१७६॥
 कशो वा सेवते रूक्षमन्नपानमर्थोपधम् ।
 दुर्जन्तप्रकृतिर्यैव निराहारो भवेद् यदि ॥१७७॥
 असात्मभोजनाद्यापि हृदये यो व्यवस्थितः ।

रसः प्रधानधातुर्हि क्षीयताश्च नरस्ततः ॥१७८॥
 रक्तादयश्च क्षीयन्ते धातवस्तस्य देहिनः ।
 शुक्रावसानास्त्रीभ्यो हि शक्रं धाम परं मतम् ॥१७९॥
 चेतसो वातिहर्षेण व्यवायं सेवते तु, यः ।
 शक्रन्तु क्षीयते तस्य ततः प्राप्नोति स क्षयम् ।
 घोरं व्याधिसवाप्नोति मरणं वा स गच्छति ॥१८०॥
 शक्रं तस्माद्विशेषेण रक्ष्यमारोग्यमिच्छता ।
 एतन्निदानलिङ्गाभ्यामुक्तं क्लैव्यं चतुर्विधम् ॥१८१॥
 केचित् क्लैव्ये त्वसाध्ये हे ध्वजमङ्गलयोद्भवे ।
 वदन्ति शेषसंकेदाद्दृषणोत्पाटनेन वा ॥१८२॥
 मातापित्रोर्वीजदीपादशुभैश्चाकृतात्मनः ।
 गर्भस्थस्य यदा दीपाः प्राप्य रेतोवहाः गिराः ।
 शोषयन्त्याश्च तन्नाशाद्रेतश्चाप्युपहन्यते ॥१८३॥
 तत्र सम्पूर्णसर्वाङ्गः स भवत्युमान् पुमान् ।
 एते त्वसाध्या व्याख्याताः सन्निपातसमुच्छ्रयात् ॥१८४॥
 चिचिक्सितमतस्तूङ्घ्रिं समासव्यासतः शृणु ।
 शक्रदोषेषु निर्दिष्टं भेषजं यत् मयानघ ॥
 क्लैव्योपशान्तये कुर्यात् क्षीणक्षतहितश्च यत् ॥१८५॥
 वस्तयः क्षीरसर्पीं पि बृष्ययोगाद्य ये मताः ।
 रसायनप्रयोगाद्य सर्वानितान् प्रयोजयेत् ॥
 समीक्ष्य देहदोषाग्नीन् बलभेषजकालवित् ॥१८६॥
 व्यवायहेतुजं क्लैव्यं यत् स्याहेतुविपर्ययात् ।
 देवव्यापाय्यैश्चैव भेषजैश्चाभिचारजम् ।
 समासेनैतदुद्दिष्टं भेषजं क्लैव्यशान्तये ॥१८७॥
 विस्तरेण प्रवक्ष्यामि क्लैव्यानां भेषजं पुनः ।
 सुखिन्नस्त्रिभ्रगात्रस्य ज्ञेहयुक्तं विरेचनम् ।

अन्नाशनं ततः कुर्यात् अथवास्थापनं पुनः ॥१८८॥

प्रदद्यात् मतिमान् वैद्यस्ततस्तमनुवासयेत् ।

पलाशैरण्डमुस्ताघैः पद्मादास्थापयेत् ततः ॥१८९॥

वाजीकरणयोगान्न पूर्वं ये समुदाहृताः ।

भिषजा ते प्रयोज्याः स्युः क्लैब्ये वीजोपघातजे ॥१९०॥

ध्वजभङ्गकृतं क्लैब्यं ज्ञात्वा तस्याचरेत् क्रियाम् ।

प्रदेहान् परिपेकांश्च कुर्याद्वा रक्तमोक्षणम् ।

स्नेहपानञ्च कुर्वीत सस्नेहं वा विरेचनम् ॥१९१॥

अनुवासं ततः कुर्यादथवास्थापनं पुनः ।

ब्रणवश्च क्रियाः सर्वास्तत्र कुर्याद्विचक्षणः ॥१९२॥

जरासम्भवजे क्लैब्ये चयजे चैव कारयेत् ।

स्नेहस्नेदोपपन्नस्य सस्नेहं शोधनं हितम् ॥१९३॥

क्षीरसर्पिर्द्वययोगा वस्तयथैव यापनाः ।

रसायनप्रयोगाथ तयोर्भेषजमुच्यते ॥१९४॥

विस्तरैषैतदुद्दिष्टं क्लैब्यानां भेषजं मया ॥१९५॥

इति क्लैब्यचिकित्सा ।

यः पूर्वमुक्तः प्रदरः शृणु हेत्वादिभिस्तु तम् ।

यात्वर्यं सेवते नारी लवणाम्लगुरुषु च ।

कटून्यथ विदाह्नीनि क्षिग्धानि पिश्रितानि च ॥१९६॥

ग्राम्बोदकानि मेघानि कृशरं पायसं दधि ।

शुक्लमस्तुसुरादीनि भजन्याः कुपितोऽनिलः ॥१९७॥

रक्तं प्रमाणमुत्कृष्य गर्भाशयगताः शिराः ।

रजोवह्नाः समश्रित्य रक्तमादाय तद्रजः ।

यस्माद्विवर्जयत्याय रक्तपित्तं समास्तम् ॥१९८॥

तस्मादसृक्दरं प्राञ्जुरेतत् तन्त्रविशारदाः ।

रजः प्रदीर्यते यस्मात् प्रदरस्त्रेण स श्रुतः ॥१९९॥

सामान्यतः समुद्दिष्टं कारणं लिङ्गमेव च ।

चतुर्विधं व्यासतस्तु वाताद्यैः सन्निपाततः
 अतःपरं प्रवक्ष्यामि हेत्वाकृतिभिर्गुजितम् ॥२००॥
 रुषादिभिर्मारुतस्तु रक्तमादाय पूर्ववत् ।
 कुपितः प्रदरं कुर्यात् लिङ्गं तस्य च मे शृणु ॥२०१॥
 फेनिलं तनु रुचञ्च श्यावमारुणमेव च ।
 किंशुकोदकसङ्गाशं सरुजं वायु नीरुजम् २०२॥,
 कटीवंचणहृत्पार्श्वपृष्ठयोष्णिपु मारुतः ।
 कुरुते वेदनां तीव्रामेतद्वातात्मकं विदुः ॥२०३॥
 अम्बोष्णलक्षणचारैः पित्तं प्रकुपितं यदा ।
 पूर्ववत् प्रदरं कुर्यात् पैत्तिकं लिङ्गतः शृणु ॥२०४॥
 सनीलमथवा पीतमत्युष्णमसितं तथा ।
 नितान्तरक्तं सवति मुहुर्मुहुरयार्त्तिमत् ॥२०५॥
 विदाहरागलण्मोहन्वरभ्रमसमायुतम् ।
 असृग्दरं पैत्तिकन्तु श्लैष्मिकन्तु प्रवक्ष्यते ॥२०६॥
 गुर्वादिभिर्हेतुभिश्च पूर्ववत् कुपितः कफः ।
 प्रदरं कुरुते तस्य लक्षणं तत्त्वतः शृणु ॥२०७॥
 पिच्छिलं पाण्डुवर्णञ्च गुरु म्लिग्धञ्च शीतलम् ।
 सवत्यसृक् श्लेष्मलञ्च तथा मन्दरुजाकरम् ।
 हृद्यरोचकहृत्प्रासङ्गासकाससमन्वितम् ॥२०८॥
 वक्ष्यते चीरदोषाणां सामान्यमिह कारणम् ।
 यत् तदेव विदोषस्य कारणं प्रदरस्य तु ॥१०९॥
 त्रिलिङ्गसंयुतं विद्यात्रैकापस्यमसृग्दरम् ।
 नारी त्वतिपरिक्लिष्टा यदा प्रचीणशोणिता ।
 सर्वहेतुसमाचारादतिप्रवस्तदानिलः ॥२१०॥
 रक्तमार्गंश्च सृजति प्रत्यनीककरं कफम् ।
 दुर्गन्धं पिच्छिलं पीतं विदग्धं पित्ततेजसा ॥२११॥

वसां भेदश्च यावद्धि समुपादाय वेगवान् ।
 सृजत्यपत्यमार्गेण सर्पिर्मज्जवसोपमम् ॥२१२॥
 शश्वत् स्रवत्यथास्रावं दृष्ट्यादाहृज्वरान्विताम् ।
 क्षीणरक्तां दुर्वलाञ्च तामसाध्यां विवर्जयेत् ॥२१३॥
 मासान्निष्यिच्छदाहार्त्तिं पञ्चरात्रानुबन्धि च ।
 नैवातिबहुलात्यल्पमार्त्तवं शुद्धमादिमेत् ॥२१४॥
 शुक्लाफलसवर्षञ्च पद्मालक्तकसन्निभम् ।
 इन्द्रगोपकसङ्काशमार्त्तवं शुद्धमेव तत् ॥२१५॥
 योनीनां वातलाब्धानां यदुक्तमिह भेषजम् ।
 चतुर्णां प्रदराणाञ्च तत् सर्वं कारयेद्भिषक् ॥२१६॥
 रक्तातिसारिणं यच्च तथा शोणितपित्तिनाम् ।
 रक्ताशंसाञ्च यत् प्रोक्तं भेषजं तच्च कारयेत् ॥२१७॥

इति प्रदरचिकित्सा ।

अथ स्तन्यदोषचिकित्सा ।

धात्रीस्तनस्तन्यसम्पदुक्ता विस्तरतः पुरा ।
 स्तन्यसञ्जननञ्चैव स्तन्यस्य च विगोधनम् ॥२१८॥
 वातादिदुष्टे लिङ्गञ्च क्षीणस्य च चिकित्सितम् ।
 तत् सर्वमुक्तं ये त्वष्टो क्षीरदापाः प्रकीर्त्तिताः ॥२१९॥
 वातादिव्येय तान् विद्याच्छास्त्रचक्षुर्भिषक्तमः ।
 त्रिविधास्तु यतः त्रिष्यास्ततो वक्ष्यामि विस्तरम् ॥२२०॥
 अजोषोसात्मप्रविषमविरुद्धात्यर्थभोजनात् ।
 लक्षणास्त्रकटुचारप्रक्लिन्नानाञ्च सेवनात् ॥२२१॥
 मनःशरीरसन्तापादस्त्रप्राग्निशि चिन्तनात् ।
 मासवेगप्रतीघातादप्राप्तोदीरणेन च ॥२२२॥
 परमाद्यं गुडकृतं क्षयरं दधि मत्स्यरक्षम् ।
 अभिष्यन्दोनि मांसानि शाम्यान्धौदकानि च ॥२२३॥
 भुजा भुजा दिवास्त्रप्रात् भेद्यस्यातिनिषेवणात् ।

अनायासादभीघातात् क्रोधाञ्जातद्वकर्णनैः ॥२२४॥
 दोषाःचीरवहाः प्राप्य शिराः स्तन्यं प्रदूष्य च ।
 कुर्वुरष्टविधं भूयो दोषास्तान् मे निबोधत ॥२२५॥
 वैरस्यं फेनसङ्घातं रौच्यञ्चेत्वनिलात्मके ।
 पित्ताद्वैवर्ष्यदीर्गम्ये स्नेहपैच्छित्यगौरवम् ।
 कफाद्भवति रूक्षाद्यैरनिलः सैः प्रकोपथैः ॥२२६॥
 क्रुद्धः चीराशयं प्राप्य रस स्तन्यस्य दूषयेत् ।
 विरस वातससृष्ट कृशीभवति तत् पिवन् ।
 न चास्य स्रदते चीर कच्छ्रेण च विवर्द्धते ॥२२७॥
 तथैव धायुः कुपितः स्तन्यमन्तर्विलोडयन् ।
 करोति फेनसङ्घातं तत् तु कच्छात् प्रवर्त्तते ॥२२८॥
 तेन क्षामस्वरो बालो बद्धविण्मूत्रमारुतः ।
 वातिक शीर्षरोग वा पीनसं वाधिगच्छति ॥२२९॥
 पूर्ववत् कुपितः स्तन्ये स्नेह शोषयतेऽनिलः ।
 रूचं तत् पिवतो रौच्यात् बलङ्गासद्य जायते ॥२३०॥
 पित्तमुष्णादिभिः क्रुद्ध स्तन्याशयमभिभुतम् ।
 करोति स्तन्यवैवर्ष्यं नीलपीतासितादिकम् ॥२३१॥
 विवर्षणात्रः स्त्रिन्नः स्यात् दृष्यालुभिन्नविट् शिशु' ।
 नित्यमुष्णाशरीरस्य नाभिनन्दति तत् स्तनम् ॥२३२॥
 पूर्ववत् कुपिते पित्ते दीर्गम्य चीरमृच्छति ।
 पाण्ड्यामयस्तत् पिवत' कामला च भवेच्छिशोः ॥२३३॥
 क्रुद्धो गुर्वादिभिः स्नेहा चीराशयगतः स्त्रियाः ।
 स्नेहान्वितत्वात् तत् चीरमतिस्त्रिग्धं करोति तु ॥२३४॥
 कर्दनः कुन्यनस्तेन लालालुर्जायते शिशु' ।
 नित्योपदिग्धैः स्रोतोभिर्निद्राक्लमसमन्वितः ।
 खासकासपरीतस्तु प्रसेकतमकान्वितः ॥२३५॥

अभिभूय कफः स्तन्यं पिच्छिलं कुरुते यदा ।
 लालालुः शूनवक्त्राचिर्जङ्घः स्यात् तु पिवन् शिशुः ॥२३६॥
 कफः चीराशयगतो गुरुत्वात् चीरगौरवम् ।
 अतिस्नेहान्वितं पीत्वा बालो हृद्भोगमृच्छति ।
 अन्यांश्च विविधान् रोगान् कुर्यात् चीरसमाश्रितान् ॥२३७॥
 चीरे वातादिभिर्दुष्टे सम्भवन्ति तदात्मकाः ।
 तत्रादौ स्तन्यगुणार्थं धात्रीं स्नेहोपपादिताम् ।
 संस्त्रेय विधिवद्द्वैद्यौ वमनेनोपपादयेत् ॥२३८॥
 वचाप्रियङ्गुयष्ट्या ह्यफलवत्सकसर्पपैः ।
 कल्कैर्निम्बपटोलानां काथैः सलवणैर्वमेत् ॥२३९॥
 सन्यग्वान्तां यथान्यायं क्षतसंसर्जनां ततः ।
 दोषकालवन्नापेक्षी स्नेहयित्वा विरेचयेत् ॥२४०॥
 विहृतामभयां वापि त्रिफलारससंयुताम् ।
 पाययेत् मधुसंयुक्तामभयाश्चापि केवलाम् ।
 पाययेन्मूत्रसंयुक्तां विरेकार्थं च शास्त्रवित् ॥२४१॥
 अथ सम्यग्विरिक्ताश्च क्षतसंसर्जनां पुनः ।
 ततो दोषावशेषप्रैरन्नपानैरुपाचरेत् ॥२४२॥
 मालयो यष्टिका वा स्युः श्यामाका भोजने हिताः ।
 प्रियङ्गुः कीरद्रूपा यथा वेणुयवास्तथा ॥२४३॥
 वंशवेवकलायाश्च सस्नेहा यूषसंस्कृताः ।
 मुद्गान् मसूरान् यूपार्थं कुलत्यांश्च प्रकल्पयेत् ॥२४४॥
 निम्बपेयाप्रकुन्कवात्तांकासन्नैः शृतान् ।
 सन्धोपसंश्रयान् यूषान् टापयेत् स्तन्यगोधनान् ॥२४५॥
 गगान् कपिञ्जलानिगान् संस्कृतांश्च प्रकल्पयेत् ।
 गाईटामसपणत्वगम्यगन्धान्शृतं जलम् ॥२४६॥
 पाययेतावशा स्तन्यगुणार्थं ऋतुराहिषीन् ।

अमृतासप्तपर्णत्वक्कायञ्चैव सनागरम् ॥२४७॥
 किराततिक्तकक्वाथं श्लोकपादेरितान् पिबेत् ।
 वीनेतान् स्तन्यशुद्धयर्थमिति सामान्यभेषजम् ।
 कीर्तितं स्तन्यदोषाणां पृथगन्यं निबोधत ॥२४८॥
 पाययेद्दि रसचीरा द्राचामधुकशारिवाः ।
 श्लक्ष्णपिष्टां पयस्याञ्च समालोद्य सुखाम्बुना ॥२४९॥
 पञ्चकोलकुलत्थैश्च पिष्टैरालेपयेत् स्तनौ ।
 शुष्कौ प्रक्षाल्य निर्दुग्धात् तथा स्तन्यं विशुध्यति ॥२५०॥
 फेनसहातवत् चीरं यस्यास्तां पाययेत च ।
 पाठानागरशार्ङ्गिष्टामुर्वाः पिष्ट्वा सुखाम्बुना ॥२५१॥
 अञ्जनं तगरं दारु विल्वमूलं प्रियङ्गवः ।
 स्तनयोः पूर्ववत् कार्यं लेपनं चीरशोधनम् ॥२५२॥
 किराततिक्तकं शुण्ठी सामृता क्वाथयेद्भिषक् ।
 तं क्वाथं पादयेद् धात्रीं स्तन्यदोषनिवर्द्धणम् ॥२५३॥
 स्तनौ चालेपयेत् पिष्टैर्वगोधूमसर्षपैः ।
 षड्विरेकात्रितीयोक्तेरौषधैः स्तन्यशोधनैः ॥२५४॥
 रुचचीरा पिबेत् चीरं तैर्वा सिद्धं घृतं पिबेत् ।
 पूर्ववज्जीवकाद्यञ्च पञ्चमूलं प्रलेपनम् ।
 स्तनयोः संविधातव्यं सुखोष्ण स्तन्यशोधनम् ॥२५५॥
 यष्टिमधुकम्बुद्विकापयस्याः सिन्धुवारिकाः ।
 शीताम्बुना पिबेत् कल्कं चीरवैवर्ष्यनाशनम् ॥२५६॥
 द्राचामधुककल्केन स्तनौ वास्याः प्रलेपयेत् ।
 प्रक्षाल्य वारिषा चैव निर्दुग्धात् तौ पुनःपुनः ॥२५७॥
 विषाणिकाजशुद्धौ च त्रिफलां रजनीं वचाम् ।
 पिबेत् चीराम्बुना पिष्ट्वा चीरदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥२५८॥
 लिङ्गाद्वाप्यभयाचूर्णं सव्योष माचिकप्लुतम् ।

चीरदौर्गन्धनाशार्थं धात्री पथ्याश्रिनी तथा ॥२५६॥
 शारिवीशोरमच्चिठाश्लेष्मातकसचन्दनैः ।
 पत्राम्बुचन्दनोशीरैः स्तनौ चास्याः प्रलेपयेत् ॥२६०॥
 छिन्धचोरा दारुमुस्तपाठाः पिष्ट्वा सुखांभुना ।
 पीत्वा ससैन्धवाः क्षिप्रं चीरशुद्धिमवाप्नुयात् ॥२६१॥
 पाययेत् पिच्छलचीरां शार्ङ्गष्टामभयां वचाम् ।
 सुस्तनागरपाठाश्च पीताः स्तन्यविशोधनाः ॥२६२॥
 तक्रारिष्टमपि पिवेदर्शसां यत् निर्दर्यितम् ।
 विदारौविल्वमधुकैः स्तनौ चास्याः प्रलेपयेत् ॥२६३॥
 त्रायमाणामृतानिम्बपटोलत्रिफला शृतम् ।
 गुरुचीरा पिवेदेतत् स्तन्यदोषविशुद्धये ॥२६४॥
 पिवेद्वा पिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरम् ।
 वल्लानागरशार्ङ्गष्टामुर्वाभिलेपयेत् स्तनौ ।
 घृन्निपर्णीपयस्याभ्यां स्तनौ चास्याः प्रलेपयेत् ॥२६५॥
 अष्टावेते चीरदोषा हेतुलक्षणभेदजैः ।
 निर्दिष्टाः चीरदोषोत्थास्तथोक्ताः केचिदामयाः ॥२६६॥
 दोषदूष्यमलाद्यैव महतां व्याधयश्च ये ।
 त एव सर्वे वानानां मात्रा त्वल्पतरा मता ॥२६७॥
 निवृत्तिर्वमनादीनां शृदुत्वं परतन्त्रता ।
 वाक्चेष्टयोरसामर्थ्यं वीक्ष्य बालेषु शास्त्रवित् ।
 भेषजक्षाल्यमात्रन्तु यथाव्याधि प्रयोजयेत् ॥२६८॥
 मधुराणि कपायाणि चीरवन्ति शृदूनि च ।
 प्रयोजयेद् भिषग् बाले मतिमान् अप्रमादतः ॥२६९॥
 अथर्वसिन्धूरुचोष्यमस्रं कटु विपाकि च ।
 गुरु चोषधपानान्त्रमेतद्धान्येषु गृह्यितम् ॥२७०॥
 ममासात् सर्वरोगाणामेतद् बालेषु भेषजम् ।
 निर्दिष्टं शास्त्रवित् वैद्यः प्रविविश्य प्रयोजयेत् ॥२७१॥
 इति स्तन्यदोषदवालो

सलिङ्गव्यापदो योनेः सनिदानच्चिकित्सिताः ।

उक्ता विस्तरशः सम्यक् मुनिता तच्चदर्शिना ॥२७२॥

इति सर्वविकाराणामुक्तमेतत् चिकित्सितम् ।

स्थानमेतद्वि तन्त्रस्य रहस्यं सारमुत्तमम् ॥२७३॥

अस्मिन् सप्तदशाध्यायाः कल्पाः सिद्धय एव च ।

नासाद्यन्तेऽग्निवेशस्य तन्त्रे चरकसंस्कृते ॥२७४॥

तानेतान् कापिलबलः शेषान् दृढबलोऽकरोत् ।

तन्त्रस्यास्य महार्थस्य पूरणार्थं यथातथम् ॥२७५॥

रोगा येऽप्यत्र नोद्दिष्टा बहुत्वान्नामरूपतः ।

तेषामप्येतदेव स्याद्दोषादीन् वीक्ष्य भेषजम् ॥२७६॥

दोषद्रूपनिदानानां विपरीतं हितं ध्रुवम् ।

उक्तानुक्तान् गदान् सर्वान् सम्यक्युक्तं नियच्छति ॥२७७॥

देशकालप्रमाणानां सात्प्रयासात्प्रस्य चैव हि ।

सम्यक्योगोऽन्यथान्येषां पथ्यमप्यन्यथा भवेत् ॥२७८॥

आस्यादामाशयस्थान् हि रोगान् नस्तस्मिन्नरोगतान् ।

गुदात् पक्वाशयस्थाश्च हन्त्याश्च द्रवसौपधम् ॥२७९॥

शरीरावयवोत्पेषु वीसर्पपिडकादिषु ।

यथादेशं प्रदेहादि शमन स्याद्विशेषतः ॥२८०॥

दिनातुरौपधध्याधिजीर्णलिङ्गस्त्वेषेषम् ।

काल विद्यादिनापेक्षः पूर्वाह्ने वमन यथा ॥२८१॥

रोम्यवेद्य यथा प्रातर्निरन्त्री बलवान् पिबेत् ।

भेषजं लघुपथ्यान्नैर्युक्तमद्यात् तु दुर्बलः ॥२८२॥

भैषज्यकालो भक्तादौ मध्ये पक्षान्मुहुर्मुहुः ।

सामुद्रं भक्तसयुक्तं प्रासयासान्तरे दश ॥२८३॥

अपाने विगुणे पूर्वं समाने मध्यभोजनम् ।

स्थाने तु प्रातरयितमुदाने भोजनोत्तरम् ॥२८४॥

वायौ प्राणे प्रदुष्टे तु ग्रासे ग्रासान्तरिष्यते ।
खासकासपिपासासु त्ववचार्य्यं सुहुर्मुहुः ॥२८५॥
सामुद्रं हिक्किने देयं लघुनात्रेन संयुतम् ।
सन्धोज्यन्वीपधं भोज्यैर्विचित्रैररुचौ हितम् ॥२८६॥
ज्वरे पेयाः कपायाश्च क्षीरसर्पिर्विरचनम् ।
पङ्हे पङ्हे देयं कालं वीक्ष्यामयस्य तु ॥२८७॥
क्षुद्भेगमोक्षौ लघुता विशुद्धिर्जीर्णलक्षणम् ।
तदा भेषजमादेयं स्याज्जि दीपवदन्यया ॥२८८॥
चयादयश्च दोषाणां वर्ज्यं सेव्यञ्च यत्र यत् ।
ऋतावपेक्ष्यं यत् कर्म पूर्वं सर्वमुदाहृतम् ॥२८९॥
उपक्रमाणां करणं प्रतिषेधे च कारणम् ।
व्याख्यातमवलानां सविकल्पानामवेक्षणम् ॥२९०॥
सुहुर्मुहुश्च रोगाणामवस्था आतुरस्य च ।
अवेक्षमाणस्तु भिषक् चिकित्सायां न मुह्यति ॥२९१॥
इत्येवं पङ्क्तिधं कालमनपेक्ष्य भिषग्जितम् ।
प्रयुक्तमहिताय स्यात् शस्यस्याकालवर्षवत् ॥२९२॥
व्याधीनामृत्वहोरात्रवयसां भोजनस्य तु ।
विशेषो भिद्यते यस्तु कालापेक्षः स उच्यते ॥२९३॥
वसन्ते श्लेष्मजा रोगाः शरत्काले तु पित्तजाः ।
वर्षासु वातजाश्चैव प्रायः प्रादुर्भवन्ति हि ।
निशान्ते दिवसान्ते च वर्षान्ते वातजाः गदाः ॥२९४॥
प्रातः क्षपादौ कफजास्तयोर्मध्ये तु पित्तजाः ।
जीर्णान्ते वातजा रोगा जीर्णमाणे तु पित्तजाः
श्लेष्मजा भुक्तमात्रे तु लभन्ते प्रायशो बलम् ॥२९५॥
नाल्यं हन्त्योपधं व्याधिं यथापीड्या महानलम् ।
दीपवद्धातिमात्रं स्यात् शस्यस्यात्युदकं यथा ॥२९६॥

सम्प्रधार्य बलं तस्मादात्मयस्थौपधस्य च ।
 नैवातिबहुलात्यल्प भैषज्यमवचारयेत् ॥२८७॥
 श्रीचित्वाद् यस्य यत् सात्मां देशस्य पुरुषस्य च ।
 अपथ्यमपि नैकान्तात् तत् त्यर्जल्लभते सुखम् ॥२८८॥
 वाह्नीकाः पल्लवाथीनाः शूलीका यवनाः शकाः ।
 मांसगोधूममाध्वीकशस्त्रवैश्वानरोचिताः ॥२८९॥
 चीरसात्मास्तथा प्राच्या मत्स्यसात्माश्च सैन्धवाः ।
 अश्लकावन्तिकानान्तु तैलाज्यं सात्मासुच्यते ॥३००॥
 कन्दमूलफलं सात्मां विद्यात् मलयवासिनाम् ।
 सात्मां दक्षिणतः पेयामन्यद्योत्तरपश्चिमे ॥३०१॥
 मध्यदेशे भवेत् सात्मां यवगोधूमगोरसाः ।
 तेषां तत् सात्मासुक्तानि भैषज्यान्यवचारयेत् ॥३०२॥
 सात्मां ह्याशु बलं धत्ते नातिदोषश्च वद्वपि ।
 योगैरेवं चिकित्सन् द्वि देशाद्यत्रोऽपराध्यति ॥३०३॥
 वयोबलशरीरादिभेदा हि बहवो मताः ।
 तयान्तः सन्धिमार्गाणां दोषाणां गूढचारिणाम् ॥३०४॥
 भवेत् कदाचित् कार्यापि विरुद्धाभिमता क्रिया ।
 अन्तर्गतं गूढपित्तं खेदसेकोपनाह्नैः ॥३०५॥
 नीयन्ते वह्निरुष्णैर्हि तथोष्णं शमयन्ति तम् ।
 वाह्नीश्च शीतैः सेकाद्यैरुष्मान्तर्याति पीडितः ॥३०६॥
 सोऽन्तर्गूढं कफं हन्ति शीतं शीतैस्तथा जयेत् ।
 श्लक्ष्णपिष्टो घनो लेपश्चन्दनस्यापि दाहकतु ॥३०७॥
 त्वग्गतस्थोष्णो रीधात् शीतल्लक्ष्यान्यथा गुरोः ।
 हृदिघ्ना मक्षिकापिष्टा मक्षिकैव तु वामयेत् ॥३०८॥
 द्रव्येषु स्निग्धदग्धेषु चैव तेष्वेव विक्रिया ।
 तस्माद्दोषोपधादीनि परीक्ष्य दम तत्त्वतः ।

कुर्थात् चिकित्सितं प्राज्ञो न योगैरेव केवलैः ॥३०८॥
 निवृत्तोऽपि पुनर्व्याधिः स्वल्पेनायाति हेतुना ।
 चीणे मार्गीकृते देहे शेषः सूक्ष्म इवानलः ॥३१०॥
 तस्मात् तमनुब्रवीयात् प्रयोगेणानपायिना ।
 सिद्धार्थं प्राक् प्रयुक्तस्य सिद्धस्याप्यधीपधस्य तु ॥३११॥
 काठिन्यादूनभावाद्वा दोषोऽन्तः कुपितो महान् ।
 पथ्यैर्भृदल्पतां नीतो भृदुदोपकरो भवेत् ॥३१२॥
 घष्यमप्यश्रतस्तस्माद् यो व्याधिरुपजायते ।
 ज्ञात्वैवं हृदिमभ्यासमथवान्यस्य कारयेत् ॥३१३॥
 सातत्यात् स्याद्दभावाद्वा पथं द्वेष्यत्वमागतम् ।
 कल्पनाविधिभिस्त्रैस्त्रैः प्रियत्वं गमयेत् पुनः ॥३१४॥
 मनसोऽर्घानुकूल्यादि तुष्टिरूर्जासुचिर्वलम् ।
 सुखीपभोगता च स्याद्दगाधेयातो बलचयः ॥३१५॥
 लौल्यादोपचयाद्दगाधेर्वधर्म्याञ्चपि या रुचिः ।
 तासु पथ्योपचारः स्यादयोगनादां विकल्पयेत् ॥३१६॥
 विगतिर्व्यापदो योनेर्निदानं लिङ्गमेव च ।
 चिकित्सा चापि निर्दिष्टा शिष्याणां हितकाम्यया ॥३१७॥
 शुक्रदोषास्तथा चाष्टौ निदानाकृतिभेदजैः ।
 क्लृप्यानुज्ञानि चत्वारि चत्वारः प्रदरास्तथा ॥३१८॥
 तेषां निदानलिङ्गेषु भेषज्यैश्चैव कीर्तितम् ।
 घोरदोषास्तथा चाष्टौ हेतुलिङ्गभिपगृजितैः ॥३१९॥
 तेषां चिकित्सा निर्दिष्टा समामव्यासतो मया ।
 रेतसो रजसस्यैव कीर्तितं शुद्धिलक्षणम् ॥३२०॥
 उक्तानुक्तचिकित्सा च सब्यक्त्योगस्तथैव च ।
 देगादिगुणगना च ज्ञानः पद्भिर्य एव च ॥३२१॥
 देगे देगे च यत् स्यात् यथा रथोऽपराध्वति ।

चिकित्सा चापि निर्दिष्टा दोषाणां गूढचारिणाम् ॥३२२॥

यो हि सम्यक् न जानाति शास्त्र शास्त्रार्थमेव च ।

न कुर्यात् स क्रियां चित्रमचक्षुरिव चित्रकृत् ॥३२३॥

इति योनिव्यापच्चिकित्सित समाप्तम् ।

अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते ।

चिकित्सिमिदं स्थानं यष्ट परिसमापितम् ॥

कल्पस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

मदनकल्पः ।

अथ अतो मदनकल्पं व्याख्यास्याम इति इस्माह भगवान् आत्रेयः ।

अथ खलु वमनविरेचनार्थं मदनफलादिविहृतादीनां
वमनविरेचनद्रव्याणां सुखोपभोग्यतमैः सहान्यैर्द्रव्यैः विविधै-
स्तदोगानाञ्च क्रियाविधेः सुखोपायस्य सम्यगुपकल्पनार्थं
कल्पस्थानमुपदेक्ष्यामोऽग्निवेश ! ॥१॥

तत्र दोषहरणमूर्द्धभागं वमनसञ्जकमधोभागं विरेचनसञ्ज-
कम्, उभयं वा शरीरमलविरेचनाद्विरेचनयद्द लभते ॥२॥

तत्रोष्णतीक्ष्णसूक्ष्मव्यायिविकायीनि शोषधानि स्ववीर्येण
हृदयमुपेत्य धमनीरनुसृत्य सम्यक् युक्त्या स्वूलानुस्रोतोभ्यः
केवलं शरीरगतं दोषसङ्घातम् शान्नेयत्वात् विष्यन्दयन्ति
तैस्त्रयात् विच्छिन्दन्ति ॥३॥

स विच्छिन्नः परिप्लवः स्नेहभाविते काये स्नेहाक्तभाजनस्वमिव
घोदमसञ्जन् प्रवणभावात् शामाग्रयमागत्य उदानप्रणवो-
ऽग्निवायुत्मकत्वात् ऊर्ध्वभागप्रभावात् शोषधस्य ऊर्ध्वं उद्भि-
द्यते । सनिनष्टधिव्यात्मकत्वात् अधोभागप्रभावाच्च शोषधस्य
अधः प्रवर्तते, उभयतश्च उभयगुणत्वात् इति लक्षणीहृयः ॥४॥

युतः स्थिरसुकुमारवर्णसहनोपपन्नसाधारणगुणयुक्तपुरुषः
साधारणो ज्ञेयः ॥८॥

तत्र देशे जाङ्गले साधारणे वा यथाकालं शिशिरातपपवन-
सलिलसेविते समे शुची प्रदक्षिणे श्मशानचैत्वदेवयजनागारश्च-
भारामवल्मीकोपरविरहिते कुशरोद्दिपास्तीर्णे खिग्धकृष्ण-
सुवर्णवर्णमधुरसृत्तिके मृदावफालकृष्टेऽनुपहृतेऽन्यैर्वलवत्तरैः द्रुमे-
रौपधयो जाताः प्रशस्यन्ते ॥९॥

तत्र यानि कालजातानि उपगतसम्पूर्णप्रमाणरसवीर्यगन्धानि
कालातपाग्नि सलिलपवनजन्तुभिः अनुपहतगन्धवर्णरसस्पर्श-
प्रभावाणि प्रत्यग्राणि उदीच्या दिशि स्थितानि तेषां शाखाप-
लायमचिरप्ररूढं वर्षावसन्तयोर्ग्राह्यं ग्रीष्मे मूलानि शिशिरे वा
शीर्षप्ररूढपर्णानां शरदि त्वक्कन्दचीराणि हिमन्ते साराणि
पुष्पफलमिति मङ्गलाचारः कल्याणवृत्तः शुचिः शुक्लवासाः
सपूज्य देवतामश्विनो गोब्राह्मणाश्च कृतोपवासः प्राशुख उद-
शुखो वा मृह्योयात् ॥११॥

मृहीत्वा चानुरूपगुणवद्भाजने संख्याप्यागारिषु प्रागुदग्-
हारेषु निवातप्रवातैकदेशेषु नित्यपुष्पोपहारवलिकर्मवस्तु अग्नि-
सलिलोपस्त्रेदधूमरजोमृपिकचतुष्पादामनभिगमनीयानि स्व-
च्छदानि शिखे चासृज्य स्थापयेत् । तत्तानि च यथादोष प्रयु-
ञ्जीत ॥१२॥

सुरासोधीरकतुपोदक-मेरेयमेदकधान्याम्बुफलाम्बुदध्यन्त्रा-
दिभिर्वाते ॥१३॥

मृदीकामलकमधुजपरूपकफलफणितक्षीरादिभिरपिपित्ते
॥१४॥

श्लेषाणि तु सधुभूवकपायादिभिर्भाषितानि शाल्वोद्दितानि
च इति उद्देशः ॥१५॥

तं विस्तरेण द्रव्यदेहदोषसात्म्यादीनि प्रविभक्त्य व्याख्या-
स्यामः ॥१६॥

वसनद्रव्याणां मदनफलानि श्रेष्ठतमानि आचक्षते अनयाधि-
त्वात्, तानि वसन्तग्रीष्मयोरन्तरे पुष्याश्रव्युग्भ्यां मृगशिरसा वा
मृह्नीयात् मैत्रे सुहृत्तंकरणे च । यानि पक्वानि हरितानि
पाण्डूनि अक्रिमौणि अकृशानि अङ्गस्नानि अजग्धानि तानि
प्रमृज्य कुशपुटे बद्ध्वा गोमयेनालिप्य यवतुपमापशालिकुलत्वं
मुद्गपर्षीनामन्यतमे निदध्यादष्टरात्रम् । अत ऊर्ध्वं मृदुभूतानि
तानि मध्विष्टगन्धानिउडुत्व शोषयेत् । सुशुष्काणां फलानां
पिप्पलीरुदरेत् तासां दृढदधिमधुपल्लविमृदितानां पुन-
शुष्काणां तासां नवकलसं सुप्रमृष्टवालुकामरजस्कमाकण्डं पू-
यित्वा स्ववच्छन्नं स्वनुगुप्तं सिक्त्वा असज्य स्थापयेत् ॥१७॥

अथ च्छर्दनीयमातुरं द्वाहं त्वाहं वा छेहस्त्रेदोषपत्रञ्च
च्छर्दयेदिति ॥१८॥

ग्राम्यानूपौदक-मांस-रस-क्षीर-दधिमापतिलशकादिभिः
समुत्कृष्टैर्गितश्रेष्ठाणं व्युपितं जीर्णाहारं पूर्वाह्ने क्षतवलिहोम-
मङ्गलप्रायश्चित्तं निरन्नमनतिस्त्रिगन्धं यवाग्वा दृढमात्रां च पीत-
वन्तम्, तासां फलपिप्पलीनामन्तर्नक्षमुष्टिं यावद्वा साधु-
मन्येत जजरोक्तत्वं यष्टिमधुऋपायेण कोविदारकवुदारनीपवि-
दुलविम्बीयणपुष्पीसदापुष्पीप्रत्वक्पुष्पीकपायाणामन्यतमेन वा
राविमुपितं विमृद्य पूतं मधुसेन्धनयुक्तं सुखीष्णं कृत्वा पूष-
शराव मन्त्रेणानेनाभिमन्त्रयेत् ॥१९॥

भोम् ब्रह्मदचाग्निर्ब्रह्मेन्द्रभूचन्द्रार्कानिलानलाः ।

ऋषयः सौपधिप्रामा भूतमहाय पान्तु ते ॥२०॥

रमायनमिवर्षाणा देवानामन्यतं यथा ।

सुधेयोत्तमनागानां भेषज्यमिदममु तं ॥२१॥

इत्येवमभिमन्त्रोदङ्गु खमातुरं पाययेत् । श्लेष्मज्वरगुल्म-
प्रतिश्यायवन्तं विशेषेण पुनरा पित्तागमनात् तेन साधु वसति
॥२२॥

हीनवेगन्तु पिप्पल्यामलकसर्पपक्कलवयोष्णोदकैः पुनः पुनः
प्रवर्त्तयेत् आपित्तदर्शनात् इत्ययं सर्वच्छर्दनयोगविधिः ॥ २३ ॥
सर्वेषु तु मधुसैन्धवं कफविलायनच्छेदार्यं वमनेषु विद-
ध्यात् । न चोष्णविरोधो मधुनश्छर्दनयोगयुक्तस्याविपक्वप्रत्या-
गमनाद्दोषपहरणाच्च ॥२४॥

फलपिप्पलीनां द्वौ द्वौ भागौ कोविदारादिकषायेण त्रि सप्त-
कृत्वः भावयेत् तेन रसेन तृतीय भागं पिष्ट्वा हरीतकीभिर्वि-
भीतकौरामलकेर्वा तुल्यं वर्त्तयेत् । तासामेका हे वा पूर्वाक्तानां
कषायाणामन्यतमस्याञ्जलिमात्रेण विमृश्य बलवत्श्लेष्मप्रसेक-
पन्थिज्वरोदरारुचिषु पाययेदिति समानं पूर्वेण ॥२५॥

फलपिप्पलीचीरं तेन वा चीरयवागूमधोभागे रक्तपित्ते
हृद्वाहे च तृपितस्य वा दध्न उत्तरकं कफच्छर्दिस्तमकप्रसेकेषु
तस्यैव ययसः शीतस्य सन्तानिकाञ्जलिं पित्ते प्रकुण्ठिते उरः-
कण्ठहृदये च तनुकफोपदिग्धे इति समानं पूर्वेण ॥२६॥

फलपिप्पलीशृतचीरान्नवनीतमुत्पन्नं फलादिकल्ककषाय-
सिद्ध कफाभिभूताग्निं विशुष्कदेहञ्च मात्रया पाययेदिति समानं
पूर्वेण ॥२७॥

फलपिप्पलीनां फलादिकषायेण त्रि.सप्तकृत्वः परिभावि-
तेन पुष्परज.प्रकाशेन चूर्णेन सरसि हृद्द्वारोरुहं सायाञ्जैव-
चूर्णयेत् । तद्रात्रिव्युपित प्रभाते पुनरवचूर्णितमुद्धृत्य हरिद्रालश-
रचीरयवागूनामन्यतम सैन्धवगुडफाणितयुक्तमाकण्ठं पीत-
वन्तमाग्रापयेत् सुकुमारमुत्क्लिष्ट पित्त कफम् श्रीपध्वेषिष-
मिति समानं पूर्वेण ॥२८॥

फलपिप्पलीनां भक्ष्मातकविधिपरिस्तृतं स्वरसं पक्त्वा फाणि
तेनातन्तुलीभावाद्भेद्येत् ॥२८॥

तापशुष्कं वा चूर्णीकृतं जीमूतादिकपायेण पित्ते कफ-
स्थानगते पाययेदिति समानं पूर्वेण ॥२९॥

फलपिप्पलीचूर्णानि पूर्ववत् कीवदारादीनां पञ्चामन्यतम-
कपायस्तुतानि वर्त्तिक्रियाः कीदारादिकपायोपसर्जनाः पेया
इति समानं पूर्वेण ॥३०॥

फलपिप्पलीषु श्वरग्वधकुटजस्वादुकण्टकपाठापाटलिशाईष्टा-
सुर्वासप्तपर्ण-नक्तमालपिचुमर्दपटोल-सुपवी-गुडूचीसोमवल्कदी-
पिकानां पिप्पलीपिप्पलीमूलहस्तिपिप्पलीचित्रकशृङ्गवेराणां च
अन्यतमकपायेण सिद्धौ लेह्य इति समानं पूर्वेण ॥३१॥

फलपिप्पलीषु एलाहरेणुकाशतपुष्याकुस्तुम्बुरुतगरकुष्ठत्वक्चो-
रकमरुवकगुग्गुलु-वालुङ्गथीवेटकपरिपेलक-मांसोशैलेयकस्त्रीषे-
यकसरल-पारावत-पद्यशोकरोहिणीनां विंशतेरन्यतमस्य कपा-
येण साधितोक्कारिकाकल्पेन यथा मोदको वा मोदककल्पेन
यथादीपरोगविभक्तिं प्रयोज्या इति समानं पूर्वेण ॥३२॥

फलपिप्पलीस्वरसकपायपरिभावितानि तिलशालितण्डुलपि-
ष्टानि तत्कपायोपसर्जनानि शष्कुलीकल्पेनवा पूषा इति समानं
पूर्वेण ॥३३॥

एतेनैव च कल्पेन सुमुखसुरसकुठेरकगण्डीरकालमालक-
पर्णामृत्तचक्रकफणिष्ककशृङ्गवेर-रटञ्जनभूस्तृणककासमर्दभृङ्गरा-
जानामिचुवालिकेचुकाण्डेचूर्णाश्चान्यतमस्य कपायेण कारयेत्
॥३४॥

यथा वदरपाड़वरागलेहमोदकोक्कारिकातर्पणपानक-मांस-
रस-यूप-मद्यानि मदनफलपाचितानि तेनोपसृज्य यथादीप-
रोगविभक्तिं दद्यात् तैः साधु वमतोति ॥३५॥

तत्र श्लोकाः ।

मदनः करहाटश्च राटः पिण्डीतकः फलम् ।
 खसनश्चेति पर्यायैरुच्यते तस्य कल्पना ॥३७॥
 नव योगाः कपायेषु वर्तिष्वष्टौ पयोमुखे ।
 पञ्च फाणितनूर्णे द्वौ प्रेये वर्त्तिक्रियासु पट् ॥३८॥
 विंशतिर्विंशतिर्लेहभोदकोत्कारिकासु च ।
 शकुलीपूपयोश्चोक्ता योगाः षोडश षोडशः ॥३९॥
 दशान्ये षाड्वायेषु त्रयस्त्रिंशदिदं शतम् ।
 योगानां विधिवदृष्टं फलकल्पे महर्षिणा ॥४०॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

जीमूतकल्पः ।

कल्पं जीमूतकस्यैवं फलपुष्पाय्यं शृणु ।
 खरागरी च वेणी च तथा स्याद्देवताङ्कः ॥१॥
 जीमूतकं त्रिदोषघ्नं यथास्त्रौषधकल्पितम् ।
 प्रयोक्तव्यं ज्वरश्वासहृिकाकोठामयेषु च ॥२॥
 यथोक्तगुणयुक्तानां देयजानां यथाविधि ।
 पयः पुष्पेषु निर्वृत्तं फले पेया शृतां पयः ॥३॥
 लोमने क्षीरसन्तानं दध्युत्तरमलोमनं ।
 शृते पयसि दध्यम्नं जातं हरितपाण्डुके ॥४॥
 जीर्णानाञ्च सुशुष्काणां न्यस्तानां भाजने श्चौ ।
 चूर्णस्य पयसा गुल्लिं वातपित्तादितः पिबेत् ॥५॥
 आसुत्व च सुरामण्डे मृदित्वा प्रसृतं पिबेत् ।
 कफजोऽरोचके कासे पाण्डुरोगे मयध्मणि ॥६॥
 द्वे वापोऽथवा व्रोणि गुडूच्यामनकस्य वा ।
 कोविटारादिकानां वा निम्बस्य कुटजस्य वा ।

कपायेष्वासुतं पूत्वा तेनैव विधिना पिवेत् ॥७॥

अथवारग्वधादीनां सप्तानां पूर्ववत् पिवेत् ।

एकैकशः कपायेण पित्तश्लेष्मज्वरार्दितः ॥८॥

वर्त्तयः फलवत्योऽष्टौ कोलमात्रास्तु ता मताः ।

जीमूतकस्य वा कल्कं चूर्णं वा शिशिराम्बुना ।

ज्वरे पित्तभवे वातदुष्टे श्लेष्मणि चानुगे ॥९॥

जीवकर्पभकेक्षूणां शतावर्या रसेन वा ।

पित्तश्लेष्मज्वरे दद्याद्वातपित्तज्वरेऽथवा ॥१०॥

तथा जीमूतकक्षीरात् समुत्पन्नं पचेद् घृतम् ।

फलादीनां कपायेण श्रेष्ठं तद्वमनं मतम् ॥११॥

तत्र श्लोकौ ।

षट् क्षीरे मदिरामण्डे एको द्वादश चापरि ।

सप्त चारग्वधादीनां कपायेऽष्टौ च वर्त्तिषु ॥१२॥

जीवकादिषु चत्वारो घृतञ्चैकं प्रकीर्तितम् ।

कल्पे जीमूतकानाञ्च योगास्त्रिंशन्नवाधिकाः ॥१३॥

तृतीयोऽध्यायः ।

इक्ष्वाकुकल्पः ।

सिद्धं वक्ष्याम्यथेक्ष्वाकुकल्पं वेपां प्रशस्यते ।

पञ्चचत्वारिंशदुक्ता योगा अस्मिन् महर्षिणा ॥१॥

लम्बाथ कटुकालावू तुम्बी विम्वफला तथा ।

इक्ष्वाकु फलिनीचैव प्रोच्यते तस्य कल्पना ॥२॥

कासग्वासविपच्छर्दिज्वरार्त्तं कफकर्शितं ।

प्रताम्यति नरे चैव वमनार्थं तदिष्यते ॥३॥

अपुष्पस्य प्रवालानां मुष्टिं प्रादेयसंमिताम् ।

क्षीरप्रस्थे शृतं दद्यात् पित्तोद्विक्ते कफज्वरे ॥४॥
 पुष्पादिषु च चत्वारः क्षीरे जीमूतके यथा ।
 योगा हरितपाण्डूनां सुरामण्डेन पञ्चमः ॥५॥
 फलस्वरसभागञ्च त्रिगुणक्षीरसाधितम् ।
 उरःस्थिते कफे दद्यात् स्वरभेदे सपीनसे ॥६॥
 हृतमध्ये फले जीर्णे स्थितं क्षीरं यदा दधि ।
 जातं स्यात् कफजे कासे श्वासे वय्याञ्च तां पिवेत् ॥७॥
 मस्तुना वा फलान्मध्यं पाण्डुकुष्ठविपादितः ।
 तेन तक्रं विपक्वं वा सक्षीरलवणं पिवेत् ॥८॥
 अजाक्षीरेण बीजानि भावयेत् पाययेत् च ।
 विषगुल्मोदरग्रन्थिगण्डेषु श्लीपदेषु च ॥९॥
 तुम्बराः फलरसैः शुष्कैः सपुष्पैरवचूर्णितम् ।
 कृदयेन्नात्यमाधाय गन्धसम्पत् सुखोचितः ॥१०॥
 भक्षयेत् फलमध्यं वा गुडेन पन्तलेन च ।
 इक्ष्वाकुफलतैलं वा सिद्धं वा पूर्ववद् दृढम् ॥११॥
 यच्चाश्वहृत्तदानी फलादीनां यथोत्तरम् ।
 पिवेद्विमृद्य बीजानि कपायेष्वासृतं पृथक् ॥१२॥
 यथाङ्गकोविदाराद्यैर्मुष्टिमन्तर्नखं पिवेत् ।
 कपायैः कोविदाराद्यैर्मात्राद्य फलवत् स्मृताः ॥१३॥
 विष्वमूलकपायेण तुम्बोबीजाञ्चलिं पिवेत् ।
 पूतस्यास्य त्रयो भागाद्यतुर्यः फाणितस्य तु ॥१४॥
 सहृतं योजभागञ्च पिष्टमर्दीयिकास्तया ।
 महाजालिनिजीमूतकृतविधनवसकान् ॥१५॥
 तं लेहं साधयेद्दुर्घा घट्टयेन्मृदुनाग्निना ।
 यावत् स्यात् तन्तुमत् तोये पतितञ्च न जीयेत् ।
 तं लिङ्गान्मात्रया लेहं मन्थञ्चापि पिवेदतु ॥१६॥

कल्प एषोऽग्निमन्यादौ चतुष्के पृथगुच्यते ।
 शक्तुभिर्वा पिवेन्नन्यं तुम्बीस्वरसभावितैः ।
 कफजोऽथ ज्वरे कासे कण्ठरोगेष्वरोचके ॥१७॥
 गुल्मे मेहे प्रसेके च कल्पं मांसरसैः पिवेत् ।
 नरः साधु वमत्येवं न च दौर्बल्यमश्रुते ॥१८॥

तत्र श्लोकाः ।

पयस्यष्टौ सुरामण्डमस्तुतक्रेषु च त्रयः ।
 त्रेयं सपललं तैलं वर्धमानासवेषु पट् ॥१९॥
 घृतमेकं कपायेषु नवान्ये मधुकादिषु ।
 अष्टौ वर्त्तिक्रिया लेहाः पञ्च मन्यो रसस्तथा ॥२०॥
 यौगा इच्छाकुक्कले ते चत्वारिंशच्च पञ्च च ।
 उक्ता महर्षिणा सम्यक् प्रजानां हितकाम्यया ॥२१॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

धामार्गवकल्पः ।

कर्कोटकी कटुफला महाजालिनिरेव च ।
 धामार्गवस्य पर्याया राजकोशातकी तथा ॥१॥
 गरे गुल्मोदरे कासे वातश्लेष्मामये स्थिते ।
 कफे च कण्ठवक्त्रस्ये कफसञ्चयजेषु च ।
 रोगेष्वेषु प्रयोज्याः स्युः स्त्रिरास्य गुरवस्य ये ॥२॥
 फलं पुष्पं प्रवालञ्च विधिना तस्य संहर्तुम् ।
 प्रवालस्वरसं शुष्कं कृताश्च गुलिकाः पृथक् ।
 कोविदारादिभिः पेयाः कपायैर्मधुकस्य च ॥३॥
 पुष्पादिषु पयोयोगाश्चत्वारः पञ्चमी सुरा ।
 पूर्ववज्जीर्णशुष्काणां प्रतः कल्पः प्रवक्ष्यते ॥४॥
 मधुकस्य कपायेण वीजं कण्ठोद्भूतं फलम् ।

सगुडं व्युपितं रात्रिं कोविदारदिभिस्तथा ॥५॥
 दद्याद् गुल्मोदरात्तेभ्यो ये चाम्यन्धे कफामयाः ।
 दद्यादन्नेन वा युक्तं कर्दिहृद्रोगशान्तये ॥६॥
 चूर्णैर्वाप्युत्पलादीनि भावितानि प्रभूतशः ।
 रसशीर्यवाग्वादिदृप्तो ब्राह्मणो वनेत् सुखम् ॥७॥
 धूर्णिकृतस्य वर्ति वा कृत्वा यदरसग्निताम् ।
 विनीयाञ्चलिमात्रे तु पिवेन्नोशकतो रसे ॥८॥
 मृपतर्कुरङ्गाश्वजोद्गाश्वतरस्य च ।
 श्वदंष्ट्रखरखन्नानाश्चैव पेयां शक्यते ॥९॥
 जीवकर्पभकी वीरामात्मगुप्तां शतावरीम् ।
 काकोलीं त्रावर्णीं मेदां महामेदां मधूलिकाम् ॥१०॥
 एकैकयोऽभिसंचूर्ण्य सह धामार्गवेण तु ।
 शर्करामधुसंयुक्ता लेह्या हृद्वाहकासिनाम् ॥११॥
 सुखोदकानुपानाः स्युः पित्तोष्णसहिते कफे ।
 धान्यतुम्बुरुयूपेण कल्कस्तस्य विषापहः ॥ १२ ॥
 जाल्याः सौमनसायिन्या रजन्याद्योरकस्य वा ।
 वृषिकस्य महाक्षुद्रसहाहैमवतस्य च ।
 विम्बराः पुनर्नवाया वा कासमर्दस्य वा पृथक् ॥१३॥
 एकं धामार्गवं द्वे वा कपाये परिमथ्य तु ।
 तच्छृतं क्षीरजं सर्पिः साधितं वा फलादिभिः ।
 घृतं मनोविकारेषु पिवेद् वमनमुत्तमम् ॥१४॥
 तत्र श्लोकौ ।
 पक्षवेन च चत्वारः क्षीर एकः सुरासवे ।
 कपायैर्विंशतिः कल्कैर्दश द्वौ च शक्यते ॥१५॥
 षड् एकस्तथाप्ये दय लेह्यास्तथा घृते ।
 कल्पे धामार्गवस्योक्ताः पट्टिर्यागा महर्षिणा ॥१६॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

वत्सककल्पः ।

अथ वत्सकनामानि भेदं स्त्रीपुंसयोस्तथा ।
कल्पञ्चास्य प्रवक्ष्यामि विस्तरेण यथातथम् ॥१॥
वत्सकः कुटजः शक्रो वृचको गिरिमल्लिका ।
वोजानीन्द्रयवास्तस्य तथोच्यन्ते कलिङ्गकाः ॥२॥
वृहत्फलः श्वेतपुष्पः स्निग्धपत्रः पुमान् भवेत् ।
श्यामा चारुणपुष्पो स्त्री फलवृन्तैस्तथाणुभिः ॥३॥
रक्तपित्तकफघ्नस्तु सुकुमारिष्वनल्ययः ।
हृद्दोग्ज्वरवातासृग्वीसर्पादिषु शस्यते ॥४॥
काले फलानि संगृह्य तयोः शुष्काणि संचिपेत् ।
तेषामन्तर्नखं मुष्टिं जर्जरीकृत्य तापयेत् ।
मधुकस्य कपायेण कोविदारादिभिस्तथा ॥५॥
निग्रिस्थितं विमृद्यैतन्नवणचौद्रसंयुतम् ।
पित्ते तद्वमनं त्रेढं पित्तश्लेष्मनिवर्हणम् ॥६॥
अष्टाहं पयसार्केण तेषां चूर्णानि भावयेत् ।
जीवकस्य कपायेण ततः पाणितलं पिबेत् ॥७॥
फलजीमूतकेच्छाकुजीवन्तीनां पृथक् तथा ।
सर्पपाणां मधूकानां लवणस्याघवाम्बुना ।
क्षयरिणायवा युक्तं विदध्याद् वमनं भिषक् ॥८॥

तत्र श्लोकः ।

कपायैर्नवचूर्णैश्च पञ्चीकृताः सलिलैस्त्रयः ।
एकश्च क्षपरायां स्याद् योगास्तेऽष्टादश स्मृताः ॥९॥

षष्ठोऽध्यायः ।

कृतवेधनकल्पः ।

कृतवेधननामानि कल्पज्ञास्य निबोधत ।

श्लेङ्गः कोशातकी चोक्तं मृदङ्गफलमेव च ॥१॥

अत्यन्तकटुतीक्ष्णोष्णं गाढेष्विष्टं गदेषु च ।

कुष्ठपाण्डुमयङ्गीहशीफगुल्मगरादिषु ॥२॥

चीरादिकुसुमादीनि सुरा चैतेषु पूर्ववत् ।

सुगुष्काणान्तु बीजानामेकं द्वौ वा यथाबलम् ।

कषायैर्मधुकादीनां नवभिः फलवत् पिवेत् ॥३॥

काथयित्वा फलं तस्य पूत्वा लेहं निधापयेत् ।

कृतवेधनकल्कायं फलाद्यर्वांशसंयुतम् ॥४॥

पृथक् चारम्बधादीनां द्वयोदशभिरासुतम् ।

शाल्मलीमूलहन्तानां पिच्छाभिर्दशभिस्तथा ।

वर्त्तयः फलवत् पदसु फलादीनां घृतं तथा ॥५॥

कोशातकानि पञ्चाशत् कोविदाररसैः पचेत् ।

तं कषायं फलादीनां कल्कैर्लेहं पुनः पचेत् ॥६॥

श्लेङ्गस्य तत्र भागः स्याच्छेषाण्यर्धांशिकानि च ।

कषायेः कोविदारारसैरेवं पक्त्वा पचेत् पृथक् ॥७॥

कषायेषु फलादीनामानूपं पिशितं पृथक् ।

कोशातकीफलं पक्त्वा तद्रसं सवर्णैः पिवेत् ॥८॥

फलादिपिप्यलीतुल्यं तद्वत् श्लेङ्गरसं पिवेत् ।

श्लेङ्गं काये पिवेत् सिद्धं मित्रमिष्टुरसेन च ॥९॥

तत्र श्लोकौ ।

चीरे द्वौ द्वौ सुरा चैका काया द्वाविंशतिस्तथा ।

दश पिच्छा घृतञ्चैकं पदं च वर्त्तिक्रियाः शभाः ॥१०॥

लेहेऽष्टौ सप्त मांसे च योग इक्षुरसेऽपरः ।

कृतवेधनकल्पेऽस्मिन् पष्टिर्योगाः प्रकीर्त्तिताः ॥११॥

सप्तमोऽध्यायः ।

श्यामात्रिवृत् कल्पः ।

विरेचने त्रिवृन्मूलं श्रेष्ठमाहुर्मनीषिणः ।

तस्याः संज्ञा गुणाः कर्म भेदः कल्पश्च वक्ष्यते ॥१॥

त्रिभण्डी त्रिवृता चैव श्यामा कूटरणा तथा ।

सर्वानुभूतिः सुवहा शब्दैः पर्यायवाचकैः ॥२॥

कपायामधुरा रूक्षा विपाके कटुका च सा ।

कफपित्तप्रशमनी रौक्ष्याच्चानिलकोपनी ॥३॥

सेदानीमौषधैर्युक्ता वातपित्तकफापहेः ।

कल्पे वैशिष्यमासाद्य सर्वरोगहरा भवेत् ॥४॥

मूलन्तु द्विविधं तस्याः श्यामञ्चारुणमेव च ।

तयोर्मुख्यतरं विद्धि मूलं यदरुणप्रभम् ।

सुकुमारे शिथौ वृद्धे मृदुकोष्ठे च तच्छुभम् ॥५॥

मोहयेदाशुकारित्वाच्छ्यामा कण्ठं क्षिणोत्वपि ।

तैक्ष्णयात् कर्षति हृत्कण्ठमाशु दीपं हरत्वपि ।

शस्यते बहुदोषाणां क्रूरकोष्ठाय ये नराः ॥६॥

गुणवत्यां तयोर्भूमौ जातं मूलं समुद्धरेत् ।

उपोष्य प्रयतः शुक्लं शुक्लवासः समाहितः ॥७॥

गन्धीरानुगतं श्लक्ष्णं न तिर्यग्भिसृतश्च यत् ।

गृहीत्वा विसृजेत् काष्ठं त्वचं शुष्कां निधापयेत् ॥८॥

स्निग्धस्निग्धो विरेच्यस्तु पेयामात्राग्निः सुखम् ।

अचमात्रं तयोः पिष्टं विनीयास्त्रेण ना पिबेत् ॥९॥

गौऽथजामहिषामूत्रसौवीरकतुषोदकैः ।

प्रसन्नया त्रिफलया शृतया च पृथक् पिवेत् ॥१०॥

एकैकं सैन्धवादीनां द्वादशानां सनागरम् ।

त्रिहृत् त्रिगुणसंयुक्तं चूर्णमुष्णाम्बुना पिवेत् ॥११॥

पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं गजपिप्पली ।

सरलः किलिमं हिङ्गु भार्गी तेजोवती तथा ॥१२॥

मुस्तं हैमवती पथा चित्रकी रजनी वचा ।

स्वर्णचीर्यजमोदा च शृङ्गवेरञ्च तैः पृथक् ।

एकैकाङ्गसंयुक्तं पिवेद् गोमूत्रसंयुतम् ॥१३॥

मधूकाङ्गसंयुक्तं शर्कराम्बुयुतं पिवेत् ।

जीवकर्पमकौ मेदां आवर्णी कर्कटाह्वयम् ॥१४॥

सुह्रमापाख्यपथ्यौ च महतीं आवर्णी तथा ।

काकोलीं चीरकाकोलीं चुद्रां क्षिप्ररुहां तथर ॥१५॥

चीरशक्तां पयस्याञ्च यथ्याञ्चं विधिना पिवेत् ।

वातपित्तद्वितान्येतान्यन्यानि तु कफानिले ॥१६॥

चीरमसिचुकाश्मर्यद्राक्षापीलुरसैः पृथक् ।

सर्पिषा वा तयोश्चूर्णमभयाङ्गिकं पिवेत् ॥१७॥

लिङ्गाद्वा मधुसर्पिष्यां संयुक्तं मसितोपलम् ।

अजगन्धा तुगाचीरी विदारौ शर्करा त्रिहृत् ॥१८॥

चूर्णितं चीद्रसर्पिर्भ्यां लीढ्वा सा, विरिच्यते ।

सन्निपातञ्चरस्तम्भदाहृत्पणादिती नरः ॥१९॥

श्यामात्रिहृत्कपायेण कल्केन च सशर्करम् ।

साधयेद्विधिवल्लेहं लिङ्गात् पाणितले ततः ॥२०॥

सचीद्रां शर्करां पक्त्वा कुर्यात् सृङ्गाजने नवे ।

क्षिपेच्छेते त्रिहृत्चूर्णं त्वक्पत्रमरिचैः सह ।

मात्रया लीहयेदेतदीश्वराणां विरेचनम् ॥२१॥

कुडवांशान् रसानिचुद्राचापीलुपरूपकान् ।
 सितोपलात् पलं चोद्रात् कुडवाञ्च साधयेत् ॥२२॥
 तं लेहं योजयेच्छीतं त्रिवृच्चूर्णेन शास्त्रवित् ।
 एतदुत्सन्नपित्तानामीश्वराणां विरेचनम् ॥२३॥
 शर्करामोदकान् वर्त्तिर्गुलिकामांसपूपकान् ।
 अनेन विधिना कुर्यात् पैत्तिकानां विरेचनम् ॥२४॥
 पिप्पलीं नागरं चारं श्यामात्रिहृतया सह ।
 लेहयेत् मधुना साहं श्लेष्मलानां विरेचनम् ॥२५॥
 मातुलुङ्गाभयाधात्री श्रीपर्णीकोलदाडिमात् ।
 सुमृष्टान् खरसांस्त्रैले साधयेत् तत्र चावपेत् ॥२६॥
 सहकारात् कपित्थाच्च साध्यमस्त्रञ्च यत् फलम् ।
 पूर्ववद्बहलीभूते त्रिवृच्चूर्णेञ्च साधयेत् ॥२७॥
 त्वक्पत्रकेसरैलानां चूर्णेञ्च मधुमात्रया ।
 लेहोऽयं कफपूर्णांनामीश्वराणां विरेचनम् ॥२८॥
 पानकानि रसान् यूपान् मोदकान् रागपाडवान् ।
 अनेन विधिना कुर्याद्विरेकार्यं कफाधिके ॥२९॥
 त्वगैलाभ्यां समं नीतं तैस्त्रिवृत् तैश्च शर्करा ।
 चूर्णं फलरसचौद्रयक्तुभिस्तर्पणं पिबेत् ॥३०॥
 वातपित्तकफोत्थेषु रोगेष्वल्पानलेषु च ।
 नरेषु सुकुमारेषु निरपायं विरेचनम् ॥३१॥
 शर्करा त्रिफला श्यामा त्रिवृन्मागधिका मधु ।
 मोदकः सन्निपातोर्द्धरक्तपित्तज्वरापहः ॥३२॥
 त्रिवृच्चूर्णास्तुतास्त्रिष्वस्त्रिष्वय त्रिफलात्वचः ।
 विडङ्गपिप्पलीचारं समान्त्रिष्वय चूर्णिताः ॥३३॥
 लिङ्घात् सर्पिर्मधुभ्याञ्च मोदकं वा गुडैश्च ।
 भक्षयेन्निष्परीहारमेतच्छोधनमुत्तमम् ॥३४॥

गुल्मं ग्रीहीदरं खासं हलीमकमरोचकम् ।
 कफवातकृतांधान्यान् व्याधीनेतद्वापोहति ॥३५॥
 विडङ्गपिप्पलीमूलत्रिफलाधान्यचित्रकान् ।
 मरिचेन्द्रयवानाजीपिप्पलीहस्तिपिप्पलीः ॥३६॥
 लवणान्यजमोदा च चूर्णितं कार्पिकं पृथक् ।
 तिलतैलत्रिवृच्चूर्णभागौ चाष्टपलोन्मितौ ॥३७॥
 धात्रीफलरसप्रस्थांस्त्रीन् गुडार्द्धतुलां तथा ।
 पक्वा सृहग्निना खादेद्दरोदुम्बरोपमान् ॥३८॥
 गुडान् कृत्वा न चास्य स्याद्विहाराहारयन्त्रणा ।
 कुष्ठार्थःकामलामेहगुल्मीदरभगन्दरम् ॥३९॥
 ग्रहणीपाण्डुरोगांश्च इत्युः पुंसवनाद्य ते ।
 कल्याणका इति ख्याताः सर्वेश्वृतुषु योगिकाः ॥४०॥
 इति कल्याणकगुडः ।

व्योषत्वक्पत्रमुस्तैलाविडङ्गामलकाभयाः ।
 समभागा भिषग् दद्याद् द्विगुणञ्च सुकूलकम् ॥४१॥
 विहतोऽष्टगुणं भागं शर्करायाश्च षड्गुणम् ।
 चूर्णितं गुडिकान् कृत्वा चीद्रेण पलसम्भितान् ॥४२॥
 भक्षयेत् कल्पमुत्थाप्य शीतश्चानुपिवेज्जलम् ।
 मूत्रकृच्छ्रे ज्वरे वम्यां कासे श्वासे भ्रमे क्षये ॥४३॥
 तापे पाण्डुामयेऽल्पेऽन्नी शस्ता निर्यन्विताग्निः ।
 योगः सर्वविपायाश्च मतः श्रेष्ठो विरेचने ॥४४॥
 त्रिवृत्पलं द्विप्रसृतं पथ्या धान्योरुवृकयोः ।
 दधैतान् मोदकान् कुर्यादीश्वराणां विरेचनम् ॥४५॥
 त्रिवृद्धैमवती श्यामा नीलिनी हस्तिपिप्पली ।
 समूला पिप्पली मुस्तमजमोदा दुरालभा ॥४६॥
 कार्पिकं नागरपलं गुडस्य पञ्चविंशतिम् ।

चूर्णितं मोदकान् कुर्यादुदुस्वरफलोपमान् ॥४७॥
 हिङ्गुसोवर्चलव्योपयमानीविड्जीरकैः ।
 वचाजगन्धात्रिफलाचव्यचित्रकधान्यकैः ॥४८॥
 मोदकान् वेष्टयेच्चूर्णैस्तान् सतुम्बुरुदाङ्गिमैः ।
 त्रिकवंचणहृदस्त्रिकोष्ठार्शःप्लीहशूलिनाम् ।
 ह्रिकाकासारुचिश्वासकफोदावर्त्तिनां शुभाः ॥४९॥
 त्रिवृतां कौटजं वीजं पिप्पली विश्वभेषजम् ।
 चौद्रद्राचारसोपितं वर्षाप्वेतद्विरेचनम् ॥५०॥
 त्रिवृद्दुरालभा सुखा शर्करोदीच्यचन्दनम् ।
 द्राक्षाम्बुना सद्यध्याह्नशीतलं जलदात्यये ॥५१॥
 त्रिवृतां चित्रकं पाठामजाजीं सरलं वचाम् ।
 स्वर्णदुग्धीञ्च हेमन्ते पिष्ट्वा तूष्णाम्बुना पिवेत् ॥५२॥
 शर्करा त्रिवृता तुल्या यौषकाले विरेचनम् ।
 त्रिवृत्वायन्तिहपुषां सातलां कटुरोहिणीम् ॥५३॥
 स्वर्णक्षोरीञ्च संचूर्ण्य गोमूत्रे भावयेत् त्र्यहम् ।
 एष सर्वर्तुको योगः स्निग्धानां मलदोषहृत् ॥ ५४ ॥
 दुरान्नाभा त्रिवृच्छ्यामा वत्सकं हस्त्रिपिप्पली ।
 नीलिनी.त्रिफला सुखा कटुका च सुचूर्णिता ॥५५॥
 सर्पिर्भांसरसोष्णाम्बुयुक्तं पाणितलं ततः ।
 पिवेत् सुखतमं ह्येतद्रूक्षाणामपि शस्यते ॥ ५६ ॥
 दूषणत्रिफलाहिङ्गुकार्पिकं त्रिवृतापलम् ।
 सोवर्चलाईकपर्षञ्च पलाईञ्चान्नवेतसात् ॥५७॥
 तमूष्णं शर्करातुल्यं मद्येनाग्नेन वा पिवेत् ।
 गुल्मपाश्र्वात्तिनुत् सिद्धं जीर्णं चाद्यात् रसोदनम् ॥५८॥
 सप्तलां त्रिफलां दन्तीं त्रिवृतां व्योपसैन्धवम् ।
 कृत्वा चूर्णन्तु नसाहं भाव्यमामलकीरसे ।

तद्योज्यं तर्पणे यूपे पिशिते रागयुक्तिषु ॥५८॥
 तुल्याम्बं त्रिवृताकल्कसिद्धं गुल्महरं घृतम् ।
 मूलं श्यामात्रिवृतयोः पचेदामलकैः सह ।
 जले तेन कषापेण पक्त्वा सर्पिः पिबेन्नरः ॥६०॥
 निर्व्यूहेण तयोर्युक्त्या सिद्धसर्पिः पिबेत् तथा ।
 साधितं वा पयस्ताभ्यां सुखं तेन विरिच्यते ॥६१॥
 त्रिवृत्तुष्टींस्तु सनखानष्टौ द्रोणे जले पचेत् ।
 पादशेषं कषायं तं शीतं गुडतुलायुतम् ॥६२॥
 सिग्धे स्थाप्यं घटे चौद्रपिप्पलीफलचित्रकैः ।
 प्रलिप्ते विधिना मासं जातं तन्मात्रया पिबेत् ॥६३॥
 ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नं गुल्मखयथुनाशनम् ।
 सुरां वा त्रिवृतापादकल्कां तत्क्वाथसंयुताम् ॥६४॥
 यवैः श्यामात्रिवृत्क्वाथस्त्रिनैः कुल्माषमभसा ।
 आसुतं षड्द्वयं पर्णं जातं क्षीवीरकं पिबेत् ॥६५॥
 भृष्टान् मासतुषान् शब्दान् यवांस्तत्रूर्णसंयुतान् ।
 आसुतानभसा तद्वत् पिबेज्जातं तुषोदकम् ॥६६॥
 तथा सदनकल्पोक्तान् पाडवादीन् पृथग्दश ।
 त्रिवृत्तूर्णन संयोज्य विरेकार्थं प्रयोजयेत् ॥६७॥
 त्वक्केयरास्त्रातकादाडिमैलासितोपलामाच्चिकमातुस्तुष्टैः ।
 मद्यैस्तथान्यैश्च मनोऽनुकूलैर्युक्तानि देयानि विरेचनानि ॥६८॥
 शोताम्बुना पौतवतश्च तस्य सिद्धेन्मुखच्छर्दिर्विघातहेतोः ।
 हृद्यांश्च मृत्पुष्पफलप्रवालादस्त्रश्च दद्यादुपजिघ्रषार्थम् ॥६९॥

तत्र श्लोकाः ।

एकोऽस्त्रादिभिरष्टौ च दश द्वौ सैन्धवादिभिः ।
 मूत्रेऽष्टादश यष्ट्यो द्वौ जीरकादौ चतुर्दश ॥७०॥
 क्षीरादौ सप्तलेहैऽष्टौ चत्वारः सितयापि च ।

पानकादियु पञ्चैव पडृती पञ्चमोदकाः ॥७१॥
 चत्वारश्च घृतचीरे द्वौ चूर्णे तर्पणे तथा ।
 द्वौ मये काञ्चिके द्वौ च दशान्धे पाङ्गुवादिषु ॥७२॥
 श्यामायास्त्रिवृतायाश्च कल्पेऽस्मिन् समुदाहृतम् ।
 शतं दशोत्तरं सिद्धं योगानां परमर्षिणा ॥७३॥

अष्टमोऽध्यायः ।

चतुरङ्गुलकल्पः ।

धारग्वधो राजवृक्षः सम्पाकश्चतुरङ्गुलः ।
 प्रग्रहः कृतमालश्च कर्षिकारोऽवघातकः ॥१॥
 ज्वरहृद्रोगवातासृग्गुदावर्त्तादिरोगिषु ।
 राजवृक्षोऽधिकं पथ्यो सृदुर्मधुरशीतलः ॥२॥
 वाले वृद्धे चते चीणे सुकुमारे च मानवे ।
 योज्या सृदनपायित्वाद्द्विशेषाश्चतुरङ्गुलः ॥३॥
 फलकाले फलं तस्य ग्राह्यं परिणतञ्च यत् ।
 तेषां गुणवतां भारं सिकतासु निधापयेत् ॥४॥
 सप्तरात्रात् समुद्धृत्य शोषयेदातपे भिषक् ।
 ततो मज्जानमुद्धृत्य गुची भाण्डे निधापयेत् ॥५॥
 द्राक्षारसयुतो देयो दाहोदावर्त्तपीडिते ।
 चतुर्वर्षमुखे वाले यावहादशवार्षिके ॥६॥
 चतुरङ्गुलमज्जस्तु प्रसृत वायवाञ्चलिम् ।
 सुरामण्डेन संयुक्तमयवा कोलसीधुना ॥७॥
 दधिमण्डेन वा युक्तं रसेनाम्लकृत्य वा ।
 छत्वा शीतकपायं तं पिबेत् सोधीरुकेण वा ॥८॥
 विवृतो वा कपायेण मज्जजलकं तथा पिबेत् ।

तथा विल्वकषायेण लवणचौद्रसंयुतम् ॥८॥
 कषायेणाथवा तस्य त्रिवृच्चूर्णं गुड़ान्वितम् ।
 साधयित्वा शनैर्लहं लेहयेन्मात्रया नरम् ॥१०॥
 चतुरङ्गुलसिद्धाद्वा चीराद् यद्दुदियाद् दृढम् ।
 मज्जः कल्केन धात्रीणां रसे तत्साधितं पिबेत् ॥११॥
 तदेव दशमूलस्य कुलत्यानां यवस्य च ।
 कषाये साधितं कल्कैः सर्पिः श्यामादिभिः पिबेत् ॥१२॥
 दन्तीकायेऽञ्जलिं मज्जः शम्पाकस्य गुड़स्य च ।
 दद्यात् सासाहंसासस्थमरिष्टं पाययेत् च ॥१३॥
 यस्य यत् पानमन्नञ्च हृद्यं स्वाद्विपि वा कटु ।
 लवणं वा भवेत् तेन युक्तं दद्याद्विरेचनम् ॥१४॥

तत्र श्लोकाः ।

द्राक्षारसे सुरासीध्वोर्दधि चामलकीरसे ।
 सौवीरककषायाभ्यां विल्वशम्पाकयोस्तथा ॥१५॥
 लेहोऽरिष्टो घृते द्वे च योगा द्वादश कीर्त्तिताः ।
 चतुरङ्गुलकल्पेऽस्मिन् सुकुमाराः प्रकीर्त्तिताः ॥१६॥

नवमोऽध्यायः ।

तिल्वककल्पः ।

तिल्वकस्तु मतो लोघ्रो बृहत्पत्रस्तिरीटकः ।
 तस्य मूलत्वचं शुक्लामस्तर्ष्वस्त्वन्वर्चिताम् ॥१॥
 चूर्णयेत् तु त्रिधा कृत्वा हौ भागौ काथयेत् ततः ।
 सोमस्यैव कषायस्य तृतीयं तेन भावयेत् ॥२॥
 भागं तं दशमूलस्य पुनः काथेन भावयेत् ।
 शुष्कं चूर्णं पुनः कृत्वा तत ऊर्ध्वं प्रगोजयेत् ॥३॥
 दधितक्रसुरामण्डमूर्त्तैर्वदरसीधुना ।

रसेनामलकानां वा ततः पाणितलं पिबेत् ॥४॥
 सुरां लोभ्रकपायेण जातां पक्षस्थितां पिबेत् ।
 मेपमृद्गाभयाक्षणाचित्रकैः सलिले शृते ॥५॥
 तत्तुलां श्लुथ्यात् तच्च जातं सौवीरकं यदा ।
 भवेदञ्जलिना तस्य लोभ्रकल्कं पिबेत् तदा ॥६॥
 दन्तीचित्रकयोर्द्रोणे सलिलस्याढकं पृथक् ।
 संकाथ्य च गुडस्यैकां तुलां लोभ्रस्य चाञ्जलिम् ॥७॥
 आवपेत् तत् परं पक्षात् मद्यपानाद्विरेचनम् ।
 तिल्वकस्य कपायेण दशकृत्वः सुभाविताम् ॥८॥
 मात्रां कम्पिन्नकस्यैव कपायेण पुनः पिबेत् ।
 चतुरङ्गुलकल्पेन लेहोऽन्यः कार्य्य एव च ॥९॥
 त्रिफलायाः कपायेण सर्पिर्मधुफाणितः ।
 लोभ्रचूर्णपूतः सिद्धो लेहः श्रेष्ठो विरेचने ॥१०॥
 तिल्वकस्य कपायेण कल्केन च सर्गर्करः ।
 सष्टतः साधितो लेहः स च श्रेष्ठो विरेचने ॥११॥
 अष्टाष्टौ विवृतादीनां मुष्टींश्च सनखान् पृथक् ।
 द्रोणेऽपां साधयेत् पादशेषे प्रसृतं घृतात् पचेत् ॥१२॥
 पिष्टैस्तैरेव विल्वांशैः समूत्रलवणैरथ ।
 ततो मात्रां पिबेत् काले श्रेष्ठमेतद्विरेचनम् ॥१३॥
 लोभ्रकल्केन मूत्राम्बलवणैश्च पचेदष्टतम् ।
 चतुरङ्गुलकल्पेन सर्पिणी द्वे च साधयेदिति ॥१४॥
 तत्र श्लोको ।
 पञ्च दध्यादिभिस्त्वेकः सुरासौवीरकेण च ।
 एकोऽरिष्टस्तथा योग एकः कम्पिन्नकेन च ॥१५॥
 लेहास्त्रयो घृतेनापि चत्वारः सम्प्रदर्शिताः ।
 योगास्ते लोभ्रमूलानां कल्पे योऽयं दर्शिताः ॥१६॥

दशमोऽध्यायः ।

सुधाकल्पः ।

विरेचनानां सर्वेषां सुधा तीक्ष्णतमा मता ।
सङ्घातन्तु भिनत्त्याशु दोषाणां कष्टविभ्रमात् ॥१॥
तस्मान्नैषा मृदौ कोष्ठे प्रयोक्तव्या कदाचन ।
न दोषनिचये चाल्ये सति बान्धपरिक्रमे ॥२॥
पाण्डुरोगोदरे गुल्मे कुष्ठे दूषीविषादिते ।
श्वयथी मधुमेहि च दोषविभ्रान्तचेतसि ॥३॥
रोगैरेवं विधैर्भस्त्रं ज्ञात्वा समाणमातुरम् ।
प्रयोजयेन्महास्रघ्नं सम्यक् स ह्यवचारितः ॥४॥
सद्यो हरति दोषाणां महान्तमपि सञ्चयम् ।
द्विविधः स मतो यैश्च बहुभिद्यैश्च कण्टकैः ॥५॥
सुतीक्ष्णैः कण्टकैरल्पैः प्रवरो बहुकण्टकः ।
स नाम्ना तु गुडानन्दौ सुधानिस्त्रिंशत्प्रकः ॥६॥
तं विपाय्याहरेत् शीरं शस्त्रेण मतिमान् भिषक् ।
द्विवर्षां वा त्रिवर्षां वा शिशिरान्ते विशेषतः ॥७॥
विस्वादीनां वृद्ध्या वा कण्टकार्यापि चैकशः ।
कषायं तं समाग्नेन कृत्वाङ्गारिषु शोषयेत् ॥८॥
ततः कोलसमां मात्रां पिबेत् सौवीरकेषु वा ।
तुषोदकेन कोलानां रसेनामलकस्य वा ॥९॥
सुरया दधिमण्डेन मातुलुङ्गरसेन वा ॥१०॥
सातलां काञ्चनचीरीं श्यामादीनि कटुत्रिकम् ।
यथोपपत्तिं सप्ताहं सुधाचीरेण भाषयेत् ॥११॥
कोलमात्रं हृतेनातः पिबेन्नांसरसेन वा ।

द्रूपणं त्रिफलां दन्तीं चित्रकं त्रिवृतां तथा ॥१२॥
 सुक्क्षीरभावितं सस्यग्विदध्यात् गुडपानके ।
 त्रिवृतारग्वधं दन्तीं शङ्खिनीं सप्तलां समाम् ॥१३॥
 निशिक्षितं गवां मूत्रे शोषयेदातपे ततः ।
 सप्ताहं भावयित्वां सुक्क्षीरिणापरं पुनः ॥१४॥
 सप्ताहं भावयेच्छुष्कं ततस्तेनापि भावितम् ।
 गन्धमाल्य तदाघ्राय प्राहृत्य पटमेव च ॥१५॥
 सुखमाशु विरिच्यन्ते मृदुकोष्ठा नराधिपाः ॥१६॥
 श्यामात्रिवृत्कपायेण सुक्क्षीरघृतफाणितैः ।
 लेहं पक्वा विरेकार्थं लेहयेन्मात्रया नरम् ॥१७॥
 पाययेत् सुधाक्षीरं यूपैर्मांसरसैर्घृतैः ।
 भावितान् शुष्कमत्स्यान् वा मांसं वा भक्षयेन्नरः ॥१८॥
 क्षीरेणामलकैः सर्पिषतुरङ्गुलवत् पचेत् ।
 सुरां वा कारयेत् क्षीरं घृतं वा पूर्ववत् पचेदिति ॥१९॥
 तत्र श्लोकी ।

सौवीरकादिभिः सप्त सर्पिषा च रसेन च ।
 पानकं भ्रैयलेहौ च योगा यूपदिभिस्त्रयः ॥२०॥
 द्वौ शुष्कमत्स्यमांसाभ्यां सुरेका द्वे च सर्पिषी ।
 सुभाकल्पस्य योगास्ते विंग्रतिः समुदाहृताः ॥२१॥

एकादशोऽध्यायः ।

सप्तलाशङ्खिनीकल्पः ।

सप्तला चर्मसाघ्रा च बहुफेनरमा च सा ।
 शङ्खिनी तिक्तला चैव यवतिक्ताधिपीडकः ॥२१॥
 ते गुल्मगरहृद्रोगकुष्ठशोफोदरादिषु ।

त्रिकासितीक्ष्णरूचत्वाद्योज्ये श्लेष्माधिकेषु तु ॥२॥
 नातिशुष्कं फलं वाह्यं शङ्खिन्या निस्तुपीकृतम् ।
 सप्तलायाश्च मूलानि गृहीत्वा भात्रने क्षिपेत् ॥३॥
 अक्षमात्रं तयोः पिण्डं प्रसन्नालवणायुतम् ।
 हृद्रोगे कफवातार्थं गुल्मे चैव प्रयोजयेत् ॥४॥
 पित्तान्नपीलुककर्मन्मुकोलाम्नातकदाङ्गिभैः ।
 द्राक्षापनसखर्जूर्वदरान्धूपरूपकैः ॥५॥
 मैरेयदधिमण्डेऽन्ते सौवीरकतुपोदके ।
 शीघौ चाप्येव कल्पः स्यात् सुखं शीघ्रविरचने ॥६॥
 तैलं विदारिगन्धाद्यैः पयसि क्वथिते पचेत् ।
 सप्तलाशङ्खिनीकल्के त्रिहृच्छ्यामार्शभागिके ॥७॥
 दधिमण्डेन सन्ध्याय सिद्धं तत् पाययेत् च ।
 शङ्खिनीचूर्णभागौ द्वौ नीलीचूर्णस्य चापरः ॥८॥
 हरीतकीकपायेण तैलं तत्पीडितं पिबेत् ।
 अतसीसर्पयैरण्डकरञ्जेष्वेव संविधिः ॥९॥
 शङ्खिनीसप्तलासिद्धात् चीरात् यदुदियाद् घृतम् ।
 कल्कभागं तयोरेव त्रिहृच्छ्यामार्शसयुतम् ॥१०॥
 चीरिणालोद्य सम्पकं पिबेत् तच्च विरेचनम् ।
 तथा दन्तीद्रवन्त्योः स्नादजशृङ्गजगन्धयोः ॥११॥
 चीरिण्या नीलिकायाश्च तथैव च करञ्जयोः ।
 मसूरविदलायाश्च प्रत्यक्येष्ट्यास्तथैव च ॥१२॥
 विडङ्गार्शकल्केन तद्वत् सार्धं घृतं पुनः ।
 शङ्खिनोसप्तलाधात्रीकपाये साधयेद् घृतम् ॥१३॥
 त्रिबलकल्पेन सर्पिष्य द्वयो लेहाय पूर्ववत् ।
 सुराकम्पिहृद्योर्योगः कार्श्या लोभ्रवदेव च ॥१४॥
 दन्तीद्रवन्त्योः कल्पेन सौवीरकतुपोदके ।

अजगन्धाजगृद्गोच तद्वत् स्यातां विरेचने ॥१५॥

तत्र श्लोकौ ।

कपाया दश पट् चैव पट् तैलेऽष्टौ च सर्पिणि ।

पञ्च मद्ये त्रयो लेहा योगाः काम्पिल्लके तथा ॥१६॥

ससलाशङ्घिनीभ्यां ते त्रिंशदुक्ता नवाधिकाः ।

योगाः सिद्धाः समस्ताभ्यामेकयोऽपि च ते हिताः ॥१७॥

द्वादशोऽध्यायः ।

दन्तीद्रवन्तीकल्पः ।

दन्त्युदुम्बरपर्णी स्यान्निकुम्भोऽथ मुकूलकः ।

द्रवन्तीनामतयित्रा न्यग्रोधी सुपिकाद्वया ॥१॥

तयोर्मूलानि संगृह्य स्थिराणि वहलानि च ।

इस्तिदन्तप्रकाराणि श्यावतास्त्राणि बुद्धिमान् ॥२॥

पिप्पलीमधुलितानि खेदयेन्मृतकुशान्तरे ।

शोषयेदातपेऽर्कान्मौ हतो क्षेपां विकाशिता ॥३॥

तीक्ष्णोष्णान्याशुकारीणि विकाशीनि गुरुणि च ।

विलापयन्ति दोषो ह्ये मारुतं कोपयन्ति च ॥४॥

दधितक्रसुरामण्डैः पिण्डमघसमं तयोः ।

पियालकोलवदरपोलुयीधुभिरेव च ॥५॥

पिबेद्बुद्धोदरी दोषैरभिखिन्नश्च यो नरः ।

गोमृगाजरसेः पाण्डुः कृमिकुष्ठी भगन्दरी ॥६॥

तयोः कल्के कपाये च दग्मूलरसायुते ।

कष्यालजीविसर्पेषु दाहे च विपचेद् दृढतम् ॥७॥

तैलं मेहे च गुल्मे च सोदावर्तं कफानिले ।

चतुःखेहं शक्रच्छुक्रवातसद्भानिलार्त्तिषु ॥८॥

रसे दन्त्यजमृङ्गोश्च गुड़चौद्रष्टतान्वितः ।
 लेहः सिद्धो विरेकार्थं दाहसृन्तापमेहनत् ॥८॥
 घाततर्पणं ज्वरे पैसे स्यात् स एवाजगन्ध्या ।
 मूलं दन्तीद्रवन्त्योश्च पचेदामलकीरसे ॥९॥
 त्रींसु तस्य कपायस्य भागौ द्वौ फाणितस्य च ।
 तन्ने सर्पिपि तैले वा भर्जयेत् तत्र चावपेत् ॥१०॥
 कल्कं दन्तीद्रवन्त्योश्च श्यामादीनाञ्च भागशः ।
 तस्मिन् प्राशयेन्नेहं सुखं तेन विरिच्यते ॥११॥
 रसे च दग्धमूलस्य तथा वैभीतके रसे ।
 हरीतकीरसे चैव लेहानेवं पचेत् पृथक् ॥१२॥
 तयोर्विल्वसमं चूर्णं तद्रसेनैव भावितम् ।
 असृष्टविपि वातोत्थे गुल्मे चान्त्रयुतं शुभम् ॥१३॥
 पाटयित्वेक्षुकाण्डं वा कल्केनालिप्य चान्तरा ।
 स्नेदयित्वा ततः खादेत् सुखं तेन विरिच्यते ॥१४॥
 मूल दन्तीद्रवन्त्योश्च सह सुहृर्विपाचयेत् ।
 लावतिक्तिरिकाणाञ्च ते रसाः स्युर्विरेचने ॥१५॥
 तयोर्वापि कपायेप यवागूं जाङ्गलं रसम् ।
 मापयूपांश्च सस्त्रत्वं दद्यात् तेन विरिच्यते ॥१६॥
 तत्कपायात् तयो भागा द्वौ सितायास्सथैव च ।
 एको गोधूमचूर्णानां कार्य्या चोत्कारिका शुभा ॥१७॥
 मोदको वास्य कल्केन कार्य्यस्तत्र विरेचने ।
 तयोर्वापि कपायेण मद्यमस्योपकल्पयेत् ॥१८॥
 दन्तीकायेन चालोद्य दन्तीतैलेन साधितम् ।
 गुड़लावणिकान् भक्ष्यान् विविधान् भक्षयेत् नरः ॥१९॥
 द्रवन्ती मरिचं दन्तीं यमानीमुपकुञ्चिकाम् ।
 नागरं हेमदुग्धोश्च चित्रकञ्चेति चूर्णितम् ॥२०॥

सप्ताहं भावयेन्मूत्रे गवां पाणितलं ततः ।
 पिबेद् दृतेन चूर्णन्तु विरिक्त्यापि तर्पणम् ॥२२॥
 सर्वरोगहरं सुख्यं सर्वेष्वृतुषु शोभनम् ।
 चूर्णं तदनपायित्वात् बालवृद्धेषु पूजितम् ॥२३॥
 दुर्भक्ताजीर्णपाश्वार्त्तिगुल्मप्लीहोदरेषु च ।
 गण्डमालासु वाते च पाण्डुरोगे च शस्यते ॥२४॥
 पलं चित्रकदन्त्योश्च हरीतक्याश्च विंशतिः ।
 पिप्पलीत्रिवृताक्षौद्रगुडस्याष्टपत्नेन तत् ॥२५॥
 विनीय मोदकान् कुर्याद्दशैकं भक्षयेत् ततः ।
 उष्णाम्बु च पिबेच्चानु दशमे दशमेऽङ्गि च ॥२६॥
 एते निष्परिहाराः स्युः सर्वरोगनिवर्हणाः ।
 ग्रहणीपाण्डुरोगार्शःकण्डूकीठानिलापहाः ॥२७॥
 दन्तीद्विपलनिर्यूहो द्राघार्द्रप्रस्थसाधितः ।
 शोधनं पित्तकाशं च पाण्डुरोके च शस्यते ॥२८॥
 दन्तीकल्कं समगुडं शीतवारिद्युतं पिबेत् ।
 विरेचनं सुख्यतमं कामलाहरमुत्तमम् ॥२९॥
 शण्डोमरिचपिप्पल्याः कार्पिकाः स्युः पृथक् पृथक् ।
 द्विगुणं शर्करैले च शङ्खिनी स्याच्चतुर्गुणा ॥३०॥
 नीलिनीमष्टगुणितां द्विरष्टगुणितां तथा ।
 दन्तीं द्रवन्तीं त्वक्शाणमेकश्चात्र प्रदापयेत् ॥३१॥
 तष्मादर्दपलं चूर्णात् लिङ्घान्माध्वीकसंयुतम् ।
 शीतोदकानुपानन्तु निरपायं विरेचनम् ॥३२॥
 श्यामादन्तीरसे गोडः पिप्पलीफलचित्रकैः ।
 लिप्तेऽरिष्टोऽनिलकफप्लीहपाण्डूदरापहः ॥३३॥
 तथा दन्तीद्रवन्त्योश्च कषायेष्वानगन्धयोः ।
 गोडः कार्प्योऽजग्रहा वा रसैः सुप्तविरेचनः ॥३४॥

तच्चूर्णकायमाषाम्बुकिखतोयसमुद्भवा ।
 मदिरा कफगुल्माल्पवह्निपार्श्वकटिग्रहे ॥३५॥
 भजगन्धाकषायेण सौवीरकतुपोदके ।
 सुराकाम्पिल्लके योगा लोभ्रवच्च तयोः स्मृताः ॥३६॥
 भवन्ति चात्र ।

दध्यादिषु त्रयः पञ्च पियालादौस्तयो रसे ।
 खेहेषु वै तयो लीहाः षट् चूर्णे त्वेक एव च ॥३७॥
 इचावेकस्तथा मुद्गमांसानाञ्च रसास्त्रयः ।
 यवाम्वादौ त्रयश्चैव उक्त उत्कारिकाविधौ ॥३८॥
 एकश्च मोदके मये चैकं तत् कायतैलके ।
 चूर्णमेकं पुनश्चेको मोदकः पञ्च चासवे ॥३९॥
 एकः सौवीरकेऽथैकयोगः स्यात् तु तुपोदके ।
 एका सुरा कम्पिल्लके चैकः पञ्च घृते स्मृताः ॥४०॥
 दन्तीद्रवन्तीकल्पेऽस्मिन् प्रोक्ताः पोडशकास्त्रयः ।
 नानाविधानां योगानां भुक्तिदोषामयान् प्रति ॥४१॥
 त्रिंशत् पञ्चपञ्चाशत् योगानां वमने स्मृतम् ।
 द्वे शति नवकाः पञ्च योगानान्तु विरेचने ॥४२॥
 ऊर्ध्वानुलोमभागानामित्युक्तानि शतानि षट् ।
 प्राधान्यतः समाश्रित्य द्रव्याणि दश पञ्च च ॥४३॥
 यदि येन प्रधानेन द्रव्यं समुपसृज्यते ।
 तत्संज्ञकः स संयोगो भवतीति विनिश्चितम् ॥४४॥
 फलादीनां प्रधानानां गुणभूताः सुरादयः ।
 ते हितान्यनुवर्तन्ते मनुजेन्द्रमिवीतरे ॥४५॥
 विरुद्धवीर्यमप्येषां प्रधानानामबाधकम् ।
 समानवीर्यत्वधिकं क्रियासामान्यमिष्यते ॥४६॥
 इष्टवर्णरसस्पर्शगन्धार्थे प्रति चामयम् ।

अतो विरुद्धवीर्याणां प्रयोग इति निश्चितम् ॥४७॥
 भूयश्चैषां बलाधानं कार्यं स्वरसभावनेः ।
 सुभावितं ह्यल्पमपि द्रव्यं स्याद्बहुकर्मकत् ।
 स्वरसैस्तुल्यवीर्यैर्वा तस्माद् द्रव्याणि भावयेत् ॥४८॥
 अल्पस्यापि महार्थत्वं प्रभूतस्याल्पकर्मताम् ।
 कुर्थात् संयोगविज्ञेयकालसंस्कारयुक्तिभिः ॥४९॥
 प्रदेशमात्रमेतावद्द्रष्टव्यमिह पट्यतम् ।
 खबुधैर्बवं सहस्राणि कोटीर्वापि प्रकल्पयेत् ॥५०॥
 बहुद्रव्यविकल्पत्वाद् योगसंख्या न विद्यते ।
 तीक्ष्णमध्यमदूनान्तु तेषां शृणुत लक्षणम् ॥५१॥
 सुखं क्षिप्रं महावेगमसक्तं यत् प्रवर्तते ।
 नातिग्लानिकरं पायो हृदये न च रुक्करम् ॥५२॥
 अत्राशयमनुक्षिप्तं कृत्स्नं दोषं निरस्यति ।
 विरेचनं निरुहो वा तत् तीक्ष्णमिति निर्दिशेत् ॥५३॥
 जलान्निक्कीटैरसृष्टं देशकालगुणान्वितम् ।
 द्रूपन्मात्राधिकैर्युक्तं तुल्यवीर्यैः सुभावितम् ।
 स्रेहस्त्रेदीपपत्रस्य तीक्ष्णत्वं याति भेषजम् ॥५४॥
 किञ्चिदेभिर्गुणैर्हीनं पूर्वोक्तैर्मात्रया तथा ।
 स्निग्धस्निग्धस्य वा सन्वद्धयं भवति भेषजम् ॥५५॥
 मन्दवीर्यं विरुक्षस्य हीनमात्रन्तु भेषजम् ।
 अतुल्यवीर्यैः संयुक्तं नृदु स्यान्मन्दवेगवत् ॥५६॥
 अकृत्स्नदोषहरणादशुभं तद् बलीयसाम् ।
 मध्यावरवलानान्तु प्रयोज्ये सिद्धिमिच्छता ॥५७॥
 तीक्ष्णो मध्यो नृदुर्व्याधिः सर्वमध्याल्पलक्षणः ।
 तीक्ष्णादीनि बलापिघ्नी भेषजान्येषु योजयेत् ॥५८॥
 देयन्त्वनिर्हते पूर्वं पीते पश्चात् पुनःपुनः ।

भेषजं त्रमनार्थाय प्राय आपित्तदर्शनात् ॥५८॥
 बलं त्रैविध्यमालक्ष्य दीपाणामातुरस्य च ।
 पुनः प्रदद्याद्भेषज्यं सर्वशो वा विवर्जयेत् ॥६०॥
 निर्हृते वापि जीर्णे वा दीपनिर्हरेण बुधः ।
 भेषजेऽन्यत् प्रयुञ्जीत प्रार्थयन् सिद्धिसुत्तमाम् ॥६१॥
 अपक्वं वमनं दोषात् पच्यमानं विरेचनम् ।
 निर्हरेद्दमनस्यातः पाकं न प्रतिपालयेत् ॥६२॥
 पीते प्रसंसने दोषान् न निर्हृत्य जरां गते ।
 वमिते चौपधे धीरः पाययेदातुरं पुनः ॥६३॥
 दीप्ताग्निं बहुदोषश्च दृढस्त्रेहगुणं नरम् ।
 दुःशोध्यं तदहर्भुक्तं खो भूयः पाययेत् पुनः ॥६४॥
 दुर्बलो बहुदोषश्च दोषपाकेण यो नरः ।
 विरिच्यते रसेर्भोन्वैर्भूयस्तमनुधारयेत् ॥६५॥
 वमनैश्च विरेकैश्च विशुद्धस्याप्रमाणतः ।
 भोजनान्तरपानाभ्यां दोषशोषं शर्म नयेत् ॥६६॥
 दुर्बलं शोषितं पूर्वमल्पदोषश्च मानवम् ।
 अपरिज्ञातकोष्ठश्च पाययेदौषधं शृद्दु ॥६७॥
 श्रेयो मृदुसक्तत् पीतमल्पबाधं निरत्ययम् ।
 न चातितोष्णं यत् क्षिप्रं जनयेत् प्राणसंग्रयम् ॥६८॥
 दुर्बलोऽपि महादोषो विरेच्यो बहुशोऽल्पशः ।
 मृदुभिर्भेषजैर्दीपा हन्युर्ह्येनमनिर्हृताः ॥६९॥
 यस्त्रीर्धं कफसंसृष्टं पीतं याल्लुलोमिकम् ।
 वमितं कवचैः शुद्धं लक्षितं पाययेत्तु तम् ॥७०॥
 विवन्धोऽल्पे चिराद्दीपे स्रवत्युष्णं पिवेज्जलम् ।
 तेनाधानं सट्टृहृदिर्विवन्धश्चैव शाम्यति ॥७१॥
 भेषजं दोषरुद्धञ्चोद्धं नाधः प्रवर्तते ।

सोद्गारं साङ्गशूलं वा खेदं तत्रावचारयेत् ॥७२॥
 सुविरिक्तस्तु सोद्गारमाश्वेवौषधमुल्लिखेत् ।
 अतिप्रवर्तनं जीर्णं सुशोतैः स्तम्भयेद्भिषक् ॥७३॥
 कदाचित् श्लेष्मणा रुद्धं तिष्ठत्युरसि भेषजम् ।
 चीथे श्लेष्मणि सायाङ्गे रात्रौ वा तत् प्रवर्तते ॥७४॥
 विरूवानाहयोर्जीर्णं विष्टभ्योद्धं गतेऽपि वा ।
 वायुना भेषजे त्वन्यत् सस्त्रेहलवणं पिबेत् ॥७५॥
 त्वरमोहभ्रममूर्च्छाद्याः स्युश्चेज्जीर्यति भेषजे ।
 पित्तघ्नं स्वादु शीतञ्च भेषजं तत्र शस्यते ॥७६॥
 लालाहृत्त्रासविष्टम्भलोमहर्षाः कफावृते ।
 भेषजं तत्र तीक्ष्णोष्णं कट्टादिकफनुद्धितम् ॥७७॥
 सुस्निग्धं क्रूरकोष्ठञ्च लङ्घयेद्विरेचितम् ।
 तेनास्य स्त्रेहजः श्लेष्मा सङ्गथैवोपशाम्यति ॥७८॥
 रूक्षवद्धनिलक्रूरकोष्ठव्यायामशूलिनाम् ।
 दीप्ताग्नीनाञ्च भेषज्यमविरिच्यैव जीर्यति ॥७९॥
 तेभ्यो वस्तिं पुरा दत्त्वा पश्चाद्दद्याद्विरेचनम् ।
 वस्तिप्रवर्तितं दोषं हरेच्छीघ्रं विरेचनम् ॥८०॥
 रूक्षाशनाः कर्मनित्या ये नरा दीप्तापावकाः ।
 तेषां दोषाः क्षयं यान्ति कर्मवातातपाग्निभिः ॥८१॥
 विरूद्धाध्यशनाजीर्णान् दीपानपि जयन्ति ते ।
 श्लेष्मास्ते मासतात् रक्ष्या नाव्याधी तान् विशोधयेत् ॥८२॥
 नातिस्निग्धशरीराय दद्यात् श्लेहविरेचनम् ।
 श्लेहीत्स्निग्धशरीराय रूक्षं दद्यात् विरेचनम् ॥८३॥
 एवं ज्ञात्वा विधिं धीरो देगकालप्रमाणवित् ।
 विरेचनं विरेच्येभ्यः प्रयच्छन् नापराध्यति ॥८४॥
 विभ्रंगो विषवद् यस्य सम्यग् योगो यथासृतम् ।

कालैश्वर्यं पेयञ्च तस्माद् यत्नात् प्रयोजयेत् ॥८५॥
 द्रव्यप्रमाणन्तु यदुक्तमस्मिन् मध्येषु तत् कोष्ठवयोवलेषु ।
 तन्मूलमालम्ब्य भवेद्विकल्पं तेषां विकल्पोऽभ्यधिकोनभावः ॥८६॥
 षड्वंशस्तु मरीचिः स्यात् पणमरीचस्तु सर्पपः ।
 अष्टौ ते सर्पपा रत्तिस्तण्डुलद्यापि तद्वयम् ॥८७॥
 धान्यमापो भवेदेको धान्यमापद्वयं यवः ।
 अण्डकास्तौ तु चत्वारस्ताश्चतस्रस्तु मायकः ॥८८॥
 हेमश्च धानकद्योक्तो भवेच्छाणन्तु ते त्रयः ।
 शाणो द्वौ द्रवणं विद्यात् कोलं वदरमेव च ॥८९॥
 विद्याद्वौ द्रवणौ कर्पं सुवर्णञ्चाक्षमेव च ।
 विडालपदकं तच्च पिचुं पाणितलं तथा ॥९०॥
 तिन्दुकश्च विजानीयात् कवडग्रहमेव च ।
 हे सुवर्णं पलाईं स्याच्छुक्तिरष्टमिका तथा ॥९१॥
 हे पलाईं पलं सुष्टिः प्रकुञ्चीऽथ चतुर्थिका ।
 विल्वं षोडशिकञ्चाम्ब्रं हे पले प्रसृतं विदुः ९२॥
 अष्टमानन्तु विज्ञेयं कुड्यौ द्वौ तु मानिका ।
 पलं चतुर्गुणं विद्यादक्षलिं कुडवं तथा ॥९३॥
 चत्वारः कुड्याः प्रस्थयतुःप्रस्थमथाढकम् ।
 पात्रं तदेव विज्ञेयं कंसः प्रस्थाष्टकं तथा ॥९४॥
 कंसश्चतुर्गुणो द्रोणश्चाम्रं लखनञ्च तत् ।
 स एव कलशः स्याती घटसुन्मानमेव च ॥९५॥
 घटन्तु द्विगुणं सूर्पां विज्ञेयः कुम्भ एव च ।
 गोपीं शूर्पद्वयं विद्यात् खारीं भारीं तथैव च ॥९६॥
 द्वाविंशच्चैव जानीयाद्वाहं शूर्पांषि बुद्धिमान् ।
 तुल्यं यतपलं विद्यात् परिमाणविशारदः ॥९७॥
 गुष्कद्रव्येधिदं मानमेवमादि प्रकीर्तितम् ।

द्विगुणं तद्द्रवेष्विष्टं तथा सद्योद्धृतेषु च ॥८८॥
 यद्वि मानं तुला प्रोक्ता पलं वा तत् प्रयोजयेत् ।
 अनुक्ते परिमाणे तु तुल्यं मानं प्रकीर्तितम् ॥८९॥
 द्रवकार्येऽपि चानुक्ते सर्वत्र सलिलं स्मृतम् ।
 यतश्च पादनिर्देशश्चतुर्भागस्ततश्च सः ॥९०॥
 जलस्रेहोपधानान्तु प्रमाणं यत्र नेरितम् ।
 तत्र स्यादौषधात् स्रेहः स्रेहात् तोयं चतुर्गुणम् ॥९०॥
 स्रेहपाकस्त्रिधा त्रेयो मृदुर्मध्यः खरस्तथा ।
 तुल्ये कल्प्नेन निर्यासे भेषजानां मृदुः स्मृतः ॥९०॥
 शम्पाक, इव निर्यासे मध्यो दर्वी विमुञ्चति ।
 शीर्यमाणे तु निर्यासे वर्त्तमाने खरस्तथा ॥९०॥
 खरोऽभ्यङ्गे स्मृतः पाको मृदुर्नस्तः क्रियासु च ।
 मध्यपाकान्तु पानार्थं वस्तौ च, विनियोजयेत् ॥९०॥
 मानश्च द्विविधं प्राहुः कालिङ्गं मागधं तथा ।
 कालिङ्गात् मागधं श्रेष्ठमेव मानविदो विदुः ॥९०॥
 तत्र श्लोकौ ।

कल्पार्थः शोधनं संज्ञा पृथग्धेतुः प्रवर्त्तते ।
 देशादीनां फलादीनां गुणा योगाः शतानि यद् ॥९०॥
 विकल्पहेतुर्नामानि तीक्ष्णमध्याल्पलक्षणम् ।
 विधिश्चावस्थिको मानं स्रेहपाकश्च दर्शितः ॥९०॥

इति द्रवोद्भवोद्भवो नाम द्वादशोऽध्यायः ।

इति चरकं कल्पस्थानं समाप्तम् ।

सिद्धिस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

कल्पनासिद्धिः ।

अथातः कल्पनासिद्धिं व्याख्यास्याम इति हस्माद् भगवान्
आवेयः ।

का कल्पना पञ्चसु कर्मसूक्ता क्रमथ कः किञ्च कृताकृतेषु ।

लिङ्गं तथैवातिकृतेषु सङ्गमा का किं गुणाः केषु च का च वस्तिः ॥१

के वर्जनीयं प्रतिकर्मकाले कृते कियान् वा परिहारकालः ।

णीयमानश्च न याति वस्तिः केनेति शीघ्रं सुचिराच्च केन ॥२॥

साध्या गदाः स्वैःशमनेद्य केचित् कस्मात् प्रयुक्तैर्न शमं व्रजन्ति ।

प्रचोदितः शिष्यवरेण सम्यगित्यग्निवेशेन भिषग्वरिष्ठः ॥३॥

पुनर्वसुस्तन्त्रविदाह तस्मै सर्वप्रजानां हितकाम्ययेदम् ।

वाहावरं सप्तदिनं परन्तु सिग्धो नरः खेदयितव्य इष्टः ।

नातःपरं स्नेहनमादिशन्ति सात्त्विकीभवेत् सप्तदिनात् परन्तु ॥४॥

स्नेहोऽनिलं हन्ति शृदुं करोति देहं भलानां विनिहन्ति सङ्गम् ।

सिग्धस्य सूक्ष्मेष्वनेषु नीलं खेदस्तु दीपं नयति द्रवत्वम् ॥५॥

ग्राम्योदकानूपरसेः समांसैरुत्कृष्टैःशनीयः पयसा च रम्यः ।

रसैस्ताया जाडलजैः सयूपैः सिग्धः कफाहृदिकरैर्विरेच्यः ॥६॥

श्लेष्मोत्तरश्छेदयति ह्यदुःखं विरिच्यते मन्दकफस्तु सम्यक् ।

श्वभःकफेऽल्पे वमनं हि गच्छेद्विरेचनं हृदकफे तयोर्हम् ॥७॥

सिग्धाय देयं वमनं ययोः वागन्तस्य पेयादिरनुक्रमथ ।

सिग्धस्य सुस्विन्नतनोर्यथावत् विरेचनं योग्यतमं प्रयोज्यम् ॥८॥

पेयां विनेपीमकृतं कृतञ्च यूपं रसं विहिरयैकमथ ।

क्रमेण सेवेत विशुद्धकायः प्रधानमध्यापरशुदिशुद्धः ॥९॥

यथागुरग्निस्तृणगोमयाद्यैः सन्धुष्यमाणो भवति क्रमेण ।

महान् स्थिरः सर्वसहस्तथैव शुद्धस्य पेयादिभिरन्तरग्निः ॥१०॥
 जघन्यमध्यप्रवरेषु वेगाद्यत्वार इष्टा वमने पड़ष्टी ।
 दशैव ते द्वित्रिगुणा विरेके प्रस्थस्तथा द्वित्रिचतुर्गुण्य ॥११॥
 पित्तान्तमिष्टं वमनं तयोर्दुग्धमधःकफान्तश्च विरेकमाहुः ।
 द्वितीन् सविट्कान्प्रनीय वेगान् मेयं विरेके वमने तु पीतम् ॥१२॥
 क्रमात् कफः पित्तमथानिलश्च यस्येति सम्यग्बभितः स इष्टः ।
 हृत्पार्श्वमूर्ध्वेन्द्रियमार्गशुद्धौ तथा लघुत्वैऽपि च लक्ष्यमाणे ॥१३॥
 दुग्धदिते स्फोटककोठकण्डूहृत्खाविशुद्धिगुरुगात्रता च ।
 तृणोद्गमूर्च्छानिलकोपनिद्राबलातिहानिर्वमनेऽति च स्यात् ॥१४॥
 स्रोतो विशुद्धीन्द्रियसंप्रसादो लघुत्वमूर्जोऽग्निरनामयत्वम् ।
 प्राप्तिश्च विट्पित्तकफानिलानां सम्यग्विरिक्तस्य भवेत् क्रमेण १५
 स्यात् श्लेष्मपित्तानिलसप्रकोपः सादस्तथाग्नेर्गुरुता प्रतिश्या ।
 तन्द्रा तथा हृदिरोचकश्च वातानुलोम्यं न च दुर्विरिक्ते ॥१६॥
 कफास्रपित्तक्षयजानिलोत्थाः सुखदुग्धमर्दकमवेपनाद्याः ।
 निद्राबलाभावतमःप्रवेशः सोन्मादहिक्काश्च विरेचितेऽति ॥१७॥
 मसृष्टभक्त नवमेऽङ्गि सर्पिस्त पाययेत्ताप्यनुवासयेद्वा ।
 दद्यात्प्रह्वान्नानि बुभुक्षिताय तैलाक्तगात्राय ततो निरुहम् ॥१८॥
 प्रत्यागते मासरसेन भोज्यः समीक्ष्य वा दोषबलं यथार्हम् ।
 नरस्ततो निश्चनुवासनाहो नित्याशितः स्यादनुवासनीयः ॥१९॥
 शीते वसन्ते च दिवानुवास्यो रात्रौ शरद्द शीष्मघनागमेषु ।
 तानेव दोषान् परिरक्षता ये स्नेहस्य पाने परिकीर्त्तिताः प्राक् २०
 प्रत्यागते चाप्यनुवासनीये दिवा प्रदेय व्युपिताय भोज्यम् ।
 सायञ्च भोज्य परतस्त्रह्ने वा त्रह्नेऽनुवास्योऽहनि पञ्चमे वा ॥२१॥
 त्रह्ने द्वाह्ने वाप्यथ पञ्चमे वा दद्यान्निरुह्यादनुवासनञ्च ।
 एकं तथा त्रीन् कफजे विकारे पित्तात्मके पञ्च तु सप्त वापि ॥२२॥
 वातेन चैकादश वा पुनर्वा वस्ती न युग्मान् कुशलो विदध्यात् ।

नरो विरिक्तस्तु निरूहदानं विवर्जयेत् सप्तदिनान्धवश्यम् ॥२३॥
 शुद्धो विरिक्तेण निरूहदानं नदप्रस्य शून्यं विकल्पेच्छरीरम् ।
 वस्तिर्वयःस्थापयिता सुखायुर्बलाग्निमेधास्वरवर्णकञ्च ॥२४॥
 सर्वार्थकारी शिशुवृद्धयूनां निरत्ययः सर्वगदापहृथ ।
 विट्श्लेष्मत्वानिलपित्तकर्पी स्थिरत्वक्कुक्कुबलप्रदथ ॥२५॥
 विश्वक्स्थितं दोषचयं निरस्य सर्वान् विकारान् शययेन्निरूहः ।
 देहे निरूहेण विशुद्धमार्गं संस्नेहनं वर्णबलप्रदञ्च ॥ २६॥
 न तैलदानात् परमस्ति किञ्चित् द्रव्यं विशेषेण समीरणार्त्तं ।
 श्लेहादि रौक्ष्यं लघुतां गुरुत्वादौष्ण्यञ्च शैत्यं पवनस्य हृत्वा ॥२७॥
 तैल दधत्याशु मनःप्रसाद वीर्यं बलं वर्णमध्याग्निपुष्टिम् ।
 मूले निपिक्ते हि यथा द्रुमः स्यान्नीलच्छदः कोमलपल्लवाग्रः ॥२८॥
 काले महान् पुष्पफलप्रदथ तथा नरः स्यादनुवासनेन ।
 अपत्यसन्तानविवृद्धकारी काले यशस्वी बहुकीर्त्तिमांश ॥२९॥
 स्वाध्याय ये सङ्गुचिताय येऽपि ये यद्ब्रह्मो येऽपि च रुग्भग्नाः ।
 येषाञ्च शाखासु चरन्ति वाताः शस्ती विशेषेण हि तेषु वस्तिः ३०
 आभापने विभ्रयिते पुरीषे शूले च भक्तानभिनन्दने च ।
 एवप्रकाराद्य भवन्ति कुर्षी ये चामयास्तेषु च वस्तिरिष्टः ॥३१॥
 याश्च स्त्रियो वातकृतीपसर्गाद्भिर्न गृह्णन्ति नृभिः समेताः ।
 श्लोष्मिन्द्रिया ये च नराः कृशाश्च तेषाञ्च वस्तिः परमः प्रदिष्टः ॥३२॥
 उष्णाभिभूतेषु वदन्ति गीतान् गीताभिभूतेषु तथा सुषोष्णान् ।
 तत्प्रत्यनीकीपधसंप्रयुक्तान् सर्वत्र वस्तीन् प्रविभज्य युष्मरात् ॥३३॥
 न वृहणोतान् विदधीत वस्तीन् विशोधनीयेषु गदेषु वैद्यः ।
 कुष्ठप्रमेहादिषु नेदुरेषु नरेषु ये चापि विशोधनीयाः ॥३४॥
 श्लोष्णक्षतानां न विशोधनीयान् न शोषिणां नो भृगदुर्बलानाम् ।
 न मूर्च्छितानाञ्च न शोधितानां येषाञ्च दोषेषु निवृद्धजायुः ॥३५॥
 याखागताः कोष्ठगताश्च रोगा मर्मांडु सर्वावयवाद्भजाय ।

ये सन्ति तेषां न तु कश्चिदन्यो वायोः परं जन्मनि हेतुरस्ति ॥३॥
 विण्मूत्रपित्तादिमलाशयानां विक्षेपसंहारकरः स यस्मात् ।
 तस्यातिवृद्धस्य यमाय नान्यद् वस्त्रेर्विना भेषजमस्ति किञ्चित् ॥
 तस्माच्चिकित्सावैमिति ब्रुवन्ति सर्वां चिकित्सामपि वस्त्रमेकै ।
 नाभिप्रदेशञ्च कटीञ्च गत्वा कुक्षिं समालोड्य पुनश्च पार्श्वम् ॥३५॥
 संस्त्रे ह्य कायं शिथिलांश्च कृत्वा दीपान् पुरीषं यद्यितं विमथ्य ।
 संसक्तवेगः सपुरीषदीपः प्रत्यागतो वस्त्रिरिति प्रशस्तः ॥३६॥
 प्रसृष्टविण्मूत्रसमीरणत्वं रुच्यग्निवृद्ध्याशयलाघवानि ।
 रोगोपशान्तिः प्रकृतिस्थता च बलञ्च तत् स्यात् सुनिरुद्धलिङ्गम् ॥
 स्याद्गुक्शिरोहृद्दुग्दकुक्षिलिङ्गे शोफः प्रतिश्लायविकर्त्तिके च ।
 हृत्सासिका मारुतमूत्रसङ्गः श्वासो नसम्यक् च निरुद्धिते स्यात् ॥
 लिङ्गं यदेवातिविरेचितस्य भवेत् तदेवातिनिरुद्धितस्य ।
 प्रत्येत्य सक्तं सयुक्तञ्च तैलं वक्त्रादिवुद्धीन्द्रियसंप्रसादः ॥४२॥
 स्वप्नानुवृत्तिलघुता बलञ्च सृष्टाय वेगाः स्वनुवामिते स्युः ।
 ग्रंथःशरीरोदरबाहुपृष्ठपार्श्वेषु रुग्ुरुक्षरञ्च गात्रम् ॥४३॥
 ग्रहस्य विण्मूत्रसमीरणानां असम्यगेतान्यनुवासिते स्युः ।
 हृत्सासमोहकमसादन्मूर्च्छा विकर्त्तिका चाप्यनुवासिते स्युः ॥४४॥
 यस्येह यामाननुत्तंते त्रीन् स्त्रेहात्तरः स्यात् स विगुडदेहः ।
 आश्वागतेऽन्यस्तु पुनर्विधेयः स्त्रेहो न संस्त्रे ह्यतिष्ठन् ॥४५॥
 त्रिंशत् स्मृताः कर्मसु वस्तयो हि कालस्ततोऽर्द्धेन ततश्च योगः ।
 सान्वासना द्वादश वै निरुद्धाः प्राक्स्त्रेह एकः परतश्च पञ्च ॥४६॥
 काले त्रयोऽन्तः पुरतस्तथैकः स्त्रेहा निरुद्धान्तरिताश्च पदसु ।
 योगे निरुद्धास्त्रय एव देयाः स्त्रेहाश्च पञ्चैव परादिमध्याः ॥४७॥
 त्रीन् पञ्च बाहुचतुरोऽथ पङ्क्त्वा वाताधिकेभ्यस्वनुवासनीयान् ।
 स्त्रेहान् प्रदायाशु भिषग्विदध्यात् स्त्रीतो विगुडार्थमतो निरुद्धान् ॥
 विगुडकायस्य ततः क्रमेण चिग्धन्तु तैः स्त्रेदितमुत्तमाङ्गम् ।

विरेचयेत्त्रिहिरवैकयो वा बलं समीक्ष्य त्रिविधं मलानाम् ॥४८॥
 उरःशिरोलाघवमिन्द्रियाणां स्रोतोविशुद्धिश्च भवेद्विशुद्धे ।
 गलोपलेपः शिरसो गुरुत्वं निष्ठोवनञ्चाप्यथ दुर्विरिक्ते ॥५०॥
 शिरोऽक्षिशङ्खयवणार्त्तितोदद्यात्पर्यशुद्धेस्तिमिरञ्च पश्येत् ।
 स्यात् तर्पणं तत्र ऋदु द्रवञ्च क्षिण्वस्य तीक्ष्णन्तु पुनर्न योगे ॥५१॥
 इत्यातुरस्त्रस्यविधिः प्रयोगे वलायुपोर्ध्वद्विक्रदामयन्नः ।
 काञ्जस्तु वस्त्रादिषु याति यावांस्तावान् भवेद्दिःपरिहारकालः ५२
 भ्रत्याशनस्थानवचांसि यानं स्वप्नं दिवा मैथुनवेगरोधान् ।
 शीतोपचारातपशोकरोपांस्त्र्यजेदकालाहितभोजनञ्च ॥५३॥
 बद्धे प्रणीते विषमे च नेत्रे मार्गं तथार्थःकफविड्दिवन्धे ।
 न याति वस्तिं न सुखं निरेति दोषाहतोऽल्पो यदि वाल्पकीर्यः ५४
 प्राप्ते तु बर्त्सोऽनिलमूत्रवेगे वाते विहृडेऽल्पवस्त्रे गुटे वा ।
 शत्युष्णतीक्ष्णञ्च ऋदौ प्रकोष्ठे प्रणीतमात्रः पुनरेति वस्तिः ॥५५॥
 मैदःकफाभ्यामनिलो निरुद्धः शूलाङ्गसुप्तिश्वयथून् करोति ।
 स्नेहन्तु युञ्जन्नबुधस्तु तस्मै संवर्द्धयत्येव हि तान् विकारान् ॥५६॥
 रोगास्तथान्येऽप्यवितर्क्यमाणाः परस्पररेखावगृहीतमार्गाः ।
 सन्दूषिता धातुभिरेव चान्यैः स्वैर्भेजैर्नोपशमं व्रजन्ति ॥५७॥
 सर्वञ्च रोगप्रशमाय कर्म्महौनातिमात्रं विपरीतकालम् ।
 मिथ्योपचाराञ्च न तं विकारं शान्तिं नयेत्पथ्यमपिप्रयुक्तम् ॥५८॥
 तत्र श्लोकः ।
 प्रश्नानिमान् द्वादश पञ्चकर्माण्युद्दिश्य सिद्धाविह कल्कनायान् ।
 प्रजाहितार्थं भगवान् महार्यान् सन्यक् जगादर्पिवरोऽत्रिपुत्रः ५९

द्वितीयोऽध्यायः ।

पञ्चकर्मीयसिद्धिः ।

वैपां यस्मान् च कर्माण्यग्निवेश ! न कारयेत् ।

वैपाञ्च कारयेत् यानितत् सर्वं संप्रवक्ष्यते ॥ १ ॥

चण्डः साहसिको भौरुः कृतघ्नो व्यग्र एव च ।

सद्वैद्यनृपतिद्वेषा तद्विष्टः शोकपीडितः ॥ २ ॥

यादृच्छिको सुमूर्खश्च विहीनः करणैश्च यः ।

वैरी वैद्याभिमानो च श्रद्धाहीनः सशङ्कितः ॥ ३ ॥

भिषजामविधेयश्च नोपक्रम्यो भिषग्विदा ।

एतानुपचरन् वैद्यो बह्वन् दीपानवाप्नुयात् ॥ ४ ॥

एभ्योऽन्ये समुपक्रम्या नराः सर्वैरुपक्रमैः ।

श्रवस्थां प्रविभज्यैषां वर्ज्यं कार्यञ्च वक्ष्यते ॥ ५ ॥

अच्छेदनीयास्तावत् चतश्चीणाति-स्थूलकृश-बालवृद्धदुर्बल-
श्रान्त-पिपासित-क्षुधितकर्मभाराध्वहतोपवासमैथुनाध्ययनव्या-
यामचिन्ताप्रसक्त-चामगर्भिणी-सुकुमार-संवृतकोष्ठ-दुग्धच्छेदनीर्-
रक्त-पित्त-प्रसक्तच्छेद्यूर्ध्व-वातास्यापितानुवासित-हृद्रोगोदावर्त्त-
मूत्राघातप्लीहगुल्मोदराष्ठीलाक्षरोपघाततिमिरशिरःशङ्कुकर्णा-
क्षिपार्श्वशूलार्त्ताः ॥ ६ ॥

तत्र चतस्य च भूयः क्षणनात् रक्तातिप्रवृत्तिः स्यात् ।
चीणातिस्थूल-कृशबालवृद्धदुर्बलानामौषधैर्वलासहत्वात् प्राणोप-
रोधः । श्रान्तपिपासितक्षुधितानाञ्च तद्वत् । कर्मभाराध्वह-
तोपवासमैथुनाध्ययनव्यायामचिन्ताप्रसक्तचामाणां रीच्यादात-
रक्तच्छेदचतभयं स्यात् । गर्भिण्या गर्भव्यायामादामगर्भभ्रंशाच्च
दारुणा रोगप्राप्तिः । सुकुमारस्य हृदयस्य विकर्षणादूर्ध्वमधो
वा रुधिरातिप्रवृत्तिः । संवृतकोष्ठदुग्धच्छेदनयोरतिमात्रप्रसाह-
नाद्दोषाः समुत्क्षिप्त्वा ह्यन्तःकोष्ठे जनयन्त्यन्तर्वीसर्पं स्तम्भं
जाड्यं वैचिह्नं मरणं वा । ऊर्ध्वरक्तपित्तस्य उदानम् उत्क्षिप्य
प्राणान् हरेद्रक्तघातिप्रवर्त्तयेत् । प्रसक्तच्छेदंस्तु तदूर्ध्ववाता-
स्यापितानुवासितानामूर्ध्वं वातातिप्रवृत्तिः । हृद्रोगिणो
हृदयोपरोधः । उदावर्त्तिनो घोरतर उदावर्त्तः स्यात् ग्रीवतर-

इन्ता । मृत्रघातादिभिरार्तानां तीव्रतरः शूलप्रादुर्भावः ।
तिर्मिराणां तिमिरातिवृद्धिः । शिरःशूलादिषु शूलातिवृद्धिः ।
तस्मादेते न वान्याः ॥ ७ ॥

सर्वेष्वपि खलु एतेष्वपि विषगरविरुद्धाभ्यवहारामकृतेषु
अप्रतिसिद्धं शीघ्रकारित्वात् दोषाणामिति ॥ ८ ॥

शेषास्तु वान्याः । पीनसकुष्ठनवज्वरराजयक्ष्मकासश्वासगल-
ग्रहमलगण्ड-श्लोषद-मेह-मन्दाग्निविरुद्धाजीर्णात्रविसूचिकालस-
कविषगरपौतदष्टदिग्धविदाधःशोणितपित्तकफप्रसकदुर्नासद्वल्ला-
सारोचकाविपाकापच्यपश्मारोन्मादातिसारश्लोषपाण्डुरोगसुख-
पाकदुष्टस्तन्यादयः श्लेष्मव्याधयो विशेषेण रोगाध्यायोक्ताय
तेषु हि वमनं प्रधानतममित्युक्तं केदारसेतुभेदे शाल्यादिश्लोष-
दोषविनाशवत् ॥ ९ ॥

अविरिष्यास्तु सुभगचतगुदसुक्तनालाधीभागरक्तपित्तविल-
हेतदुर्वलेन्द्रियाभ्यग्निनिरुद्धकामादि-व्यग्राजीर्णं नवज्वरमदा-
धयिताधातशल्यार्दिताभिहतातिस्त्रिग्धरूचदारुणकोष्ठाः चता-
दयश्च गर्भिण्यन्ताः ॥ १० ॥

तत्र सुभगस्य सुकुमारोक्ती वमनदोषः स्यात् । चतगुदस्य चतं
गुदे वायुः प्राणोपरोधकरीं वरां रुजां जनयेत् । सुक्तनालमति-
प्रवृत्त्या हन्यात् । अधोभागरक्तपित्तिनाञ्च तद्देव विलङ्घित-
दुर्वलेन्द्रियाभ्यग्निनिरुद्धा श्लोषधवेगं न ते सहेरन् । कामादि-
व्यग्रमनसो न प्रवर्तन्ते हृच्छ्रेण वा प्रवर्तमानमधोगदोषान्
कुर्व्यात् अजीर्णिन आमदोषः स्यात् । नवज्वरस्य अग्निपतान्
दोषान् न निर्हरेत् वातमेव च कोपयेत् । मदात्वयितस्य मद्य-
शीथे देहे वायुः प्राणोपरोधं कुर्व्यात् । धाधातस्य धाधाय-
मानस्य धा पुरीषकोष्ठनिधितो यायुर्थिसर्पेन् सहसा धान्नाहं
तीव्रतरं मरणं वा जनयेत् । गत्यार्दिताभिहतयोः घते वायु-

राश्रितो जीवितं हिंस्यात् अतिस्निग्धस्य अतियोगभयं भवेत्
रूक्षस्य वायुरङ्गप्रहं कुर्यात् । दारुणकोष्ठस्य विरेचनीव्रत
दोषां हृच्छूलपर्वभेदानाच्चाङ्गमर्दच्छर्दिमूर्च्छाक्लमान् जन
यित्वा प्राणान् हन्तुः । चतादीनां गर्भिष्यन्तानां छर्दनीकं
दोषः स्यात् । तस्मादेते न विरेच्याः ॥ ११ ॥

शेषास्तु विरेच्याः । कुष्ठज्वरमेहोर्ध्वरक्तपित्तभगन्दरोदरायो-
न्नध्र्नीहगुल्मावुदगलगण्डग्रन्थिविसूचिकालसकमृत्राघातक्रिमि
कोष्ठधीसर्पपाण्डुरोगशिरःपार्श्वशूलोदावर्त्तनेत्रास्यदाहहृद्रोगव्य-
ङ्गनीलोकनेत्रनासिकास्यत्र्यवणरोगहृलीमकश्वास कासकामला-
पश्मारोन्माद-वात-रक्त-योनि-रतो-दोष-तैमिथ्यारोचकाविपाक-
च्छर्दिश्वयथूदरविस्फीटकादयः पित्तव्याधयो विशेषेण रोगा-
ध्यायोक्ताश्च । एतेषु हि विरेचनं प्रधानतममित्युक्तमग्न्युपग्रमे-
ऽग्निगृहवत् ॥ १२ ॥

अनास्याप्यास्तु अजीर्ण्यतिस्निग्धपीतस्त्रेहोत्क्लिष्टदीपात्या-
ग्नियानक्लान्तातिदुर्बलक्षुत्तृष्णाश्रमात्तातिक्रमभुक्तभक्तपीतोदक-
वमितविरिक्तक्षतक्षतनस्तः कर्मक्रुद्धभीतमत्तमूर्च्छितप्रसक्तच्छर्दि-
निष्ठोविकाश्रसकासहिकावडच्छिद्रोदकोदराधातालसकविसृ-
चिकामप्रजातिसारमधुमेहकुष्ठात्ताः ॥ १३ ॥

तत्र अजीर्ण्यतिस्निग्धपीतस्त्रेहानां दूधोदरं मूर्च्छां श्वययुर्वा
स्यात् । उत्क्लिष्टदीपमन्दाग्न्योररोचकस्तीव्रः । यानक्लान्तस्य
क्षोभव्यापन्नो वस्तिराशु देहं शोषयेत् । अतिदुर्बलक्षुत्तृष्णा-
श्रमात्तानां पूर्वोक्तो दोषः स्यात् । अतिक्रमस्य काश्यं पुनर्जन-
येत् । पीतोदकभुक्तभक्तयोरुत्क्लिग्नेर्द्धमधो वा वायुर्वस्त्रि
मुत्क्षिप्य क्षिप्रं यस्तो घोरां विकारान् जनयेत् । वमित-
विरिक्तयोस्तु रूक्षगरोरं निरुद्धः क्षतं चार इव दहेत् । क्षत-
नस्तःकर्मणो विभ्रगं श्रमसरुप्रस्रोतसः कुर्यात् । क्रुद्धभीतयो-

वस्तिरुद्धं मुपप्लवेत् । मत्तमूर्च्छितयोर्भ्रमं विचलितायां सञ्जायां
चित्तोपघातव्यापत् स्यात् । प्रसक्तच्छर्दिनिष्ठीविकाश्वासकास-
हिकात्तानामूर्द्धीभूतो वायुरुद्धं वस्तिं नयेत् । वहच्छिद्रोद-
कोदराधातानां भ्रमतरमाधाय वस्तिः प्राणान् हिंस्यात् ।
अलसक-विसूचिकामप्रजातामातिसारिशामकृतदोषः स्यात् ।
मधुमेहकुष्ठिनोर्ब्याधिः पुनर्हृदिस्तस्यादेते नास्याप्याः ॥ १४ ॥

शेषास्वास्याप्याः । सर्वाङ्गैकाङ्गकुक्षिरोगवातवर्षामूत्रगुण-
सङ्गवलवर्षमांसरेतःत्रयदोषाधानाद्भ्रमसिक्त्रिमिकोष्ठोदायत्ताति-
भारपर्वाभिताप्लोहगुल्फद्रोगभगन्दरोन्मादज्वरत्रध्नशिरःकर्ण-
शूल-हृदयपार्श्व-पृष्ठ-कटीपहवेपनाचेपक गौरवातिलाघय रजः-
क्षयात्तां विषमाग्निस्निग्जानुजहोहगुल्फपार्श्विप्रपदयोनिवा-
द्याद्गुलिस्तनाद्दन्तनखपर्वास्त्रि-शूलशीपस्तभ्रान्द्रकूजनपरिक-
र्त्तिकादयः वातव्याधयो विशेषेण रोगाध्यायोक्ताश्च एतेषु
आस्वापनं प्रधानतममित्युक्तं वनस्पतिमूलच्छेदवत् ॥ १५ ॥

ये एवानास्याप्याः ते एव अननुवास्याः स्युः । विगेषतस्वभुक्त-
भक्त नवज्वरपाण्डुरोगकामलाप्रमेहार्शःप्रतिश्रायारोचक-मन्दा-
ग्निदुर्बलप्लीहकफोदरोदस्तभवर्षाभेद-विषगरपौतकफाभिष्यन्द-
गुरुकोष्ठशीपद्रगलगण्डापचीक्रिमिकोष्ठिनः ॥ १६ ॥

तत्राभुक्तभक्तम्यानाहृतमार्गत्वादूर्ध्वमतिवर्त्तते स्त्रेहः । नव-
ज्वरपाण्डुरोगकामलाप्रमेहिणां दोषानुत्कृष्टेष्वोदरं जनयेदग्निं सस्य
पर्वांस्यभिष्यन्त्याधानं कुर्यात् । अरोचकार्तस्य घट्टाङ्गं पुनः
हर्त्यात् । मन्दाग्निदुर्बलयोर्मेन्दतरमग्निं कुर्यात् । प्रतिश्राय-
प्लीहादिमता भृगुशोक्त्रिष्टदीपाणां भूय एष दोषं वञ्चयेत्
तस्मादेते नानुवाप्याः ॥ १७ ॥

य एकास्याप्यास्त एवानुवाप्याः । विगेषतस्तु रुद्धतीक्ष्ण-
मयः क्लेशघातरोगात्ताय । एतेषु अनुवासनं प्रधानतम-

प्रावृट्ग्रहसन्तेष्वितरेषु आत्ययिकेषु रोगेषु नावनं कुर्याद्
शीघ्रे पूर्वाह्ने शीते मध्याह्ने वर्षास्त्रदुर्दिने चेति ॥ २२ ॥

तत्र श्लोकाः ।

इति पञ्चविधं कर्म विस्तरेण निदर्शितम् ।

येभ्यो यत् त्वहितं यस्मात् कर्म येभ्यश्च यद्वितम् ॥ २३ ॥

न चैकान्तेन निर्दिष्टे तत्राभिनिविशेद्बुधः ।

स्वयमप्यत्र वैद्येन तर्क्यं बुद्धिमता भवेत् ॥ २४ ॥

उत्पद्येत हि सावस्था देशकालबलं प्रति ।

यस्यां कार्यमकार्यं स्यात् कर्म कार्यञ्च वर्जयेत् ॥ २५ ॥

कर्दिहृद्रोगगुल्मार्त्तं वमनं स्त्रे चिकित्सिते ।

अवस्थां प्राप्य निर्दिष्टां कुष्ठिनां वस्तिकर्म च ॥ २६ ॥

तस्मात् सत्यपि निर्दिष्टे कुर्याद्दूह्यं स्वयं धिया ।

विना तर्केण या सिद्धिर्यदृच्छासिद्धिरिव सा ॥ २७ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

वस्तिसूत्रीयसिद्धिः ।

कृतक्षणं शैलधरस्य रम्ये स्थितं धनेशायतनस्य पार्श्वे ।

महर्षिसचैह्वेतमग्निवेशः पुनर्वसुं प्राञ्जलिरन्वष्टच्छत् ॥ १ ॥

वस्तिर्नरेभ्यः किमपेक्ष्य दत्तः स्यात्सिद्धिमान् किमग्रयमस्य नेत्रम् ।

कौटुकं प्रमाणाकृति किं गुणश्च केपाञ्च किं योनिगुणश्च वस्तिः २

निरुहकल्पः प्रणिधानमात्राः स्रष्टव्यं वा काः शमने विधिः कः ।

के वस्तयः केयु मता इतीदं श्रुत्वोत्तरं प्राह वचो महर्षिः ॥३॥

समीक्ष्य दीपौषधदेशकालसाल्मग्निसत्त्वादियथोवलानि ।

वस्तिः प्रयुक्तो नियतं गुणाय स्युः सर्वकर्माणि च सिद्धिमन्ति ॥४॥

सुवर्णरूप्यत्रपुताम्बरीतिकांसास्त्रिगम्बद्रुमयेणुदन्तैः ।

नक्षैर्विपाणैर्मणिभिश्च तैस्तैः कार्याग्नि नेत्राणि विकर्णिकानि ॥५॥

१३६।दगाष्टाङ्गुलसन्निभानि पद्मिभतिर्द्वादशवर्षजानाम् ।

स्युर्मुहककम्भुसतीनवा हि क्त्रिद्राणि वर्या पिहितानि चापि ॥१६॥
 यथावयोऽङ्गठकनिष्ठिकाभ्यां मूलाग्रयोः स्युः परिणाहवन्ति ।
 ऋजूनि गोपुच्छसमाकृतीनि श्लक्ष्णानि च स्युर्गुलिकासुखानि ॥१७॥
 स्यात् कर्णिकैकाग्रचतुर्थभागे मूलाश्रिते वस्तिनिवन्धने द्वे ।
 जरहवो माहिपहारिणो वा स्याच्छौकरो वस्ति रजस्य वापि ॥१८॥
 दृढस्तनुर्नष्टशिरोविगन्धः कपायरक्तः सुमृदुः सुशुद्धः ।
 नृणां वयो वीक्ष्य यथानुरूपं नेत्रेषु योज्यस्तु सुवदसूत्रः ॥१९॥
 वस्तेरभावे प्लवजो गलो वा स्यादङ्गपादः सुघनः पटो वा ।
 नेत्रस्य चालाभत एव नाडी हितास्थिजा वंशभवा नलो वा ॥२०॥
 आस्थापनार्हं पुरुषं विधिज्ञः समीक्ष्य पुख्येऽहनि शुक्लपत्रे ।
 प्रशस्तनक्षत्रसुहृत्तयोगे जीर्णान्नमेकाग्रमुपक्रमेत ॥२१॥
 बलां गुडूचीं त्रिफलां सरास्रां द्वे पञ्चमूले च पलोम्भितानि ।
 अष्टौ पलान्यर्द्धतुलाञ्च मांसाच्छागात् पचेदप्सु चतुर्थशेषम् ॥२२॥
 पूतं यवानीफलविल्वकुष्ठवचाशताह्वाघनपिप्पलीनाम् ।
 कल्कैर्गुडचौद्रष्टतैः सतैलैर्युतं सुखोष्णैस्तु पित्रुप्रमाणैः ॥२३॥
 गुडात् पनं द्विप्रसृतान्तु भावां स्नेहस्य युक्त्या मधुसैन्धवादि ।
 स्नेहं सुनिर्मथ्य ततोऽनुकल्पं प्रक्षिप्य वस्तौ मथितं खजेन ॥२४॥
 वस्तिं ततः सव्यकरे निधाय सुवदमुच्छास्य च निर्व्वलीकम् ।
 अद्भुष्टमध्येन सुखं पिधाय नेत्राग्रसंस्थामपनीय वर्त्तिम् ॥२५॥
 तैलाग्नागात्रं कृतमूत्रविट्कं नातिक्षुधात्तं शयने मनुष्यम् ।
 समेऽयं वैपन्नतगैरसे वा नान्युच्छिन्ते स्वास्तरणोपपन्ने ॥२६॥
 सव्येन पाश्र्वेन सुखं शयानं कृत्वर्जुदेहं स्वभुजोपधानम् ।
 निकुञ्जा मव्येतरदस्य सक्धि वामं प्रसार्य्य प्रणयेत् ततस्तम् ॥२७॥
 स्निग्धे गुदे नेत्रचतुर्थभाग स्निग्धं शनैर्नृहृज्जुष्टवंगम् ।
 अकम्पनावेपननाघनादीन् पाण्ड्योर्गुणां चापि हि दर्शयंस्तम् ॥२८॥
 प्रपीथ्य चैकप्रहणेन दत्तं नेत्रं शनैरेव ततोऽपकर्षयेत् ।

नात्युच्छ्रितं नाप्यतिनोचपादं सपादपीठं शयनं प्रशस्तम् ॥३॥
 प्रधानसृष्टास्तरणोपपन्नं प्राक्शीर्षकं शुक्लपटोत्तरीयम् ।
 भोज्यं पुनर्व्याधिमेवेत्य सम्यक् प्रकल्पयेद् यूषपयोरसाद्यैः ॥३॥
 सर्वेषु विद्याद्विधिमेतदाद्यं वक्ष्यामि वैस्तीनत उत्तरीयान् ।
 सैन्यक् प्रणीताः खलु वस्तयो ये वातामयघ्नोश्च बलप्रदाश्च ॥३॥
 द्विपञ्चमूलस्य रसोऽस्त्रयुक्तः सच्छागमांसस्य सपूर्वशेषः ।
 त्रिस्रेहयुक्तः प्रवरो निरूहः सर्वानिलव्याधिहरः प्रदिष्टः ॥३॥
 स्थिरादिवर्गस्य बलापटोलत्रायन्तिकैरण्डयवैर्युतस्य ।
 प्रस्योरसच्छागरसार्धयुक्तः साध्यः परः प्रस्यरसश्च यावत् ॥३॥
 प्रियङ्गुक्षणी घनकल्कयुक्तः सतैलसर्पिर्मधुसैन्धवश्च ।
 स्याद्दीपनो मांसबलप्रदश्च चक्षुर्वलञ्चापि ददाति सद्यः ॥३॥
 एरण्डमूलात्त्रिपल पलानि ङ्खानि मूलानि च यानि पञ्च ।
 रास्त्राश्वगन्धातिवलागुडूचीपुनर्नवारग्वधदेवदारु ॥३॥
 भागा पलांशा मदनाष्टयुक्ता जलद्विकसे कथितेऽष्टशेषे ।
 पेष्या शताह्वाह्वुषाम्रियङ्गु सपिप्पलीकं मधुकं वचा च ॥३॥
 रसाञ्जनं वत्सकवीजमुस्तं भागाचमात्रं लवणाशयुक्तम् ।
 समार्चिकस्तैलयुतः समूत्रो वस्तिर्नृणां दीपनलेखनीयः ॥४॥
 जङ्घोरुपादत्रिकष्टशूलं कफाहतं मारुतनिग्रहञ्च ।
 विष्णुमूत्रवातग्रहणं शूलमाधानतामश्मारिशर्करञ्च ॥४॥
 आनाहमर्शां ग्रहणीप्रदोपानेरण्डवस्तिः शमयेत् प्रयुक्तः ।
 वैद्येन सम्यक् कुशलेन चैप पुनर्वसूक्तः कृपया नराणाम् ॥४॥
 चतुष्पले तैलघृतस्य श्रेष्ठच्छागाच्छताह्वात् दधिदाडिमाम्बुः ।
 रसः सपेष्यो बलवर्णमांसरतोऽग्निदयाम्यशिरोरुजाघ्नः ॥४॥
 जलद्विकसेऽष्टपलं पलाशात् पञ्चा रसोऽर्द्धाङ्कमात्रशेषः ।
 कल्कैर्वलामागधिकापलाभ्यां युक्तः शताह्वाद्विपलेन चापि ॥४॥
 ससैन्धवः क्षौद्रयुतः सतैलो देयो निरूहो बलवर्णकारी ।

गनाहपाखांमययोनिदोषान् गुल्मानुदावर्त्तरजश्च इत्यान् ॥४५॥
 आङ्गमूलाष्टपलेन सिद्धं पयः शताह्वाफलपिप्लीभिः ।
 दुग्धं स्रसर्पिर्मधु वातरक्तवैस्वर्यवीसर्पहृत्तो तिरूद्धः ॥४६॥
 पश्चाद्भ्रूलोभाभयचन्दनैश्च शृतं पयोऽयं कमलोत्पलैश्च ।
 शयकरं चौद्रयुतं सुशीतं पित्तामयान् हन्ति सजीवनीयाम् ॥४७॥
 द्विकाविकांशन्दनपद्मकर्दियध्याह्वरास्राहृपयारिवाश्च ।
 सलोभसञ्ज्ञिष्ठमथाप्यनन्तावलास्थिराद्यं द्रव्यपञ्चमूलम् ॥४८॥
 निःकाष्य तोयेन रसेन तेन शृतं पयोऽर्द्धादकमम्बुहीनम् ।
 जीवन्तिमेदृशितावरीभिर्वीरादिकाकोलिकुशेरुकाभिः ॥४९॥
 शितोपलाजीवकपद्मरेणुप्रपीण्डरीकैः कमलोत्पलैश्च ।
 सोभ्रात्मगुप्तामधुकैर्विदाररीसुष्मातकैः केशरचन्दनैश्च ॥५०॥
 पिट्टैर्हृतचौद्रयुतैर्निरूद्धं ससैन्यवं शीतलमेव दद्यात् ।
 प्रत्यागते धन्वरसेन शालीन् चीरेण वाद्यात् परिपित्तगात्रः ॥५१॥
 दाहातिसारौ प्रदराम्पित्तद्वत्पाण्डुरोगान् विषमन्त्रांश्च ।
 सगुल्ममूलग्रहकामलादीन् सर्वाभ्यान् पित्तकृताविहन्ति ॥५२॥
 द्राक्षादिकाश्मर्यमधुकसेव्यैः सशारिवाचन्दनशीतपाक्यैः ।
 पयः शृतं आवणिसुद्रपर्णीतुगात्मगुप्तामधुयष्टिकल्लैः ॥५३॥
 गोधुमचूर्णैश्च तथाश्मात्रैः सचौद्रसर्पिर्मधुयष्टितैः ।
 पथ्याविदारौत्तरसैर्गुडैर्न वस्त्रिं युतं पित्तहरं विदध्यात् ॥५४॥
 ह्वाभिपाखांदरदेहदाहे दाहेऽन्तरस्थे च सल्लच्छमूत्रे ।
 शीणे क्षते रेतसि चापि नष्टे पैत्तेऽतिसारे च नृणां प्रयस्तः ॥५५॥
 कोष्ठातकारग्वधदेवदारुमूर्वाश्वदंशुकुटजाकंप्राठाः ।
 पक्वा कुलत्यान् वृहतीश्च तोये रसस्य तस्य प्रसृताः दयस्तुः ॥५६॥
 तां सर्वपैलामदनैः सकुठैरक्षप्रमाणैः प्रसृतैश्च युक्तान् ।
 पश्चाद्भ्रूतेनस्य सभाचिकस्य चारस्य तैलग्न्य च शार्पपस्य ॥५७॥
 दद्याच्चिरूद्धं कफरोगिणे शो मन्दाग्नेये चाप्यग्नद्विपे च ।

पटोलपथामरदारुभिर्वा सपिप्पलीकैः कथितैर्जलाख्यैः ॥५८॥
 द्विपञ्चमूले त्रिफलां सविल्वां फलानि गोमूत्रयुतः कपायः ।
 कलिङ्गपाठाफलमुस्तकल्कः ससैन्धवः क्षारयुतः सतैलः ॥५९॥
 निरूहमुख्यः कफजान् विकारान् सपाण्डुरोगालसकामदोषान् ।
 हन्यात् तथा मारुतमूत्रसङ्गं वस्तेस्तथाटोपमथापि घोरम् ॥६०॥
 राम्नामृतैरण्डविडङ्गदारुसप्तच्छदोशीरसुराह्ननिम्बैः ।
 श्यामाकभूनिम्बपटोलपाठातिक्ताखुपर्णी दशमूलमुखैः ॥६१॥
 त्रायन्तिकाशियुफलत्रिकैश्च कायः सपिण्डीतकतीयमूत्रैः ।
 यथ्याञ्चकृष्णाफलनीमताक्षारसाञ्जनभ्रैतवचाविडङ्गैः ॥६२॥
 कलिङ्गपाठाम्बुदसैन्धवैश्च कल्कैः ससर्पिर्मधुतैलमियः ।
 अयं निरूहः क्रिमिकुष्ठमेहवधोदराजीर्णकफातुरभ्यः ॥६३॥
 रुच्यौषधैरत्वपतर्पितेभ्य एतेषु रोगेष्वपि सत्सु दत्तः ।
 निहत्य वातं ज्वलनं प्रदीप्य विजित्य रोगांश्च बलं करोति ॥६४॥
 पुनर्नवेरण्डवृषाश्रमभेदवृक्षीरभृतीकवलापलाशाः ।
 द्विपञ्चमूलानि पलांशिकानि क्षुषानि धीतानि पलानिचाटी ॥६५॥
 विल्वं यवान् कीलकुलत्पधान्यफलानि चैकप्रसृतोन्मितानि ।
 पयोजलाद्वाढकयोः शृतं तत् क्षीरावशेषं क्षितवस्त्रपूतम् ॥६६॥
 वचायताक्षामरदारुकुष्ठयथ्याह्नसिद्धार्यकपिप्पलीनाम् ।
 कल्कैर्यथान्या भदनैश्च युक्तं नात्युष्णशीतं गुडसैन्धवाक्तम् ॥६७॥
 चौद्रस्य तैलस्य च सर्पिपय तथैव युक्तं प्रसृतवयेण ।
 दद्याद्विरूहं विधिना विधिञ्चस्तं सर्वसंसर्गकृतामयघ्नम् ॥६८॥
 स्रिग्धोष्ण एकः पवने निरूहो ह्यौ स्रादुगीतो पयसा च पित्ते ।
 त्रयः समूत्राः कटुकोष्वतीष्णाः कफे निरूहा न परं विधेयाः ॥६९॥
 रसेन वाते प्रतिभोजन म्यात् घोरैश्च पित्ते तु कफे च यूषैः ।
 तयानुवासेषु च विल्वतैल स्याज्जीवनीयं फलमाधितम् ॥७०॥
 इतीदमुक्तं निखिलं यथावद् वस्त्रिप्रदानस्य विधानमग्रम् ।
 योऽधीत्य विद्वानिह वस्त्रिकर्म करोतिन्नोक्ते लभते स सिद्धिम् ॥७१॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

स्नेहव्यापादिका सिद्धिः ।

स्नेहवस्तीन् निवोधेमान् वातपित्तकफापहान् ।
मिथ्याप्रणिहितानाञ्च व्यापदः सचिकित्सिताः ॥ १ ॥
दशमूलं बलां राक्षामश्रगन्धां पुनर्नवाम् ।
गुडूचैरण्डभूतीकभार्गीहृपकरोहिषाम् ॥ २ ॥
शतावरीं सहचरं काकनासां पलांशिकाम् ।
यवभापातसीकोलकुलत्यान् प्रष्टतोम्भितान् ॥ ३ ॥
चतुर्दंशेऽश्वसः पक्ता द्रोणशेषेण तेन च ।
तैलाढकं समक्षीरं जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥ ४ ॥
अनुवासनमेतद्धि सर्ववातविकारनुत् ।
आनूपानां यसा तद्विजीवनीयोपसाधिता ॥ ५ ॥
शताह्वा यवविल्वान्मैः सिद्धं तैलं समीरणे ।
सैन्धवेनाग्निवर्णेन तप्तञ्चानिलनुद् घृतम् ॥ ६ ॥
जीवन्तीं मदन मेदां आयुषीं मधुकं बलाम् ।
शताह्वर्षभकीं कृष्णां काकनासां शतावरीम् ॥ ७ ॥
स्त्रगुप्तां क्षीरकाकोलीं कर्कटाण्यां शटी वचाम् ।
पिष्ट्वा तैल घृतं क्षीरे साधयेत् तत्रतुर्गुणे ॥ ८ ॥
हृद्यं सरतपित्तं बलशुक्राग्निवर्द्धनम् ।
मूचरेतोरजोदोषान् हरत् तदनुवासनात् ॥ ९ ॥
लाभतयन्दनादौघ पिष्टैः क्षीरचतुर्गुणम् ।
तैलपादं घृतं सिद्धं पित्तघ्नमनुवासनम् ॥ १० ॥
सैन्धवं मदनं कुष्ठ शताग्रं निचुलं बलाम् ।
क्षीवेरं मधुकं भार्गीं देयदारुं सकट्फलम् ॥ ११ ॥
नागरं पुष्करं मेदां चविजां चित्रकं गटीम् ।

विडङ्गातिविषे श्यामां हरेणुं नीलिनीं स्थिराम् ॥ १२ ॥
 विल्वाजमोदे कृष्णाञ्च दन्तीं राम्नाञ्च पेपवेत् ।
 साध्यमेरण्डतैलं वा तैलं वा कफरोगनुत् ॥ १३ ॥
 ब्रध्नीदावर्त्तगुल्मार्शःप्रीहमेहाव्यमारुतान् ।
 श्रानाहमश्ररीञ्चैव हन्यात् तदनुवासनात् ॥ १४ ॥
 मद्नेर्वाङ्गसंयुक्तैर्विल्लाद्येन गणेन वा ।
 तैलं कफहरैर्वापि कफघ्नं कल्पयेद्भिषक् ॥ १५ ॥
 विडङ्गैरगडरजनीपटोलत्रिफलाशुताः ।
 जातिप्रवालनिर्गुण्डीदशमूलाखुपर्णिकाः ॥ १६ ॥
 निम्बपाठासहचरशम्पाककरवीरकम् ।
 एषां काथेन विपचेत् तैलमेभिय कल्कितैः ॥ १७ ॥
 फलविल्वत्रिवृत्कृष्णाराम्नाभूनिम्बदारुभिः ।
 सप्तपर्णवचोशीरदार्वीकुष्ठकनिङ्गकैः ॥ १८ ॥
 लतायष्टिशताह्वानिशटीचोरकपीष्करैः ।
 तत् कुष्ठानि किमीन् मेहानशींसि ग्रहणीगदम् ॥ १९ ॥
 क्लीबत्वं विषमान्निवृत्तं मलं दीपत्रयं तथा ।
 प्रयुक्तं प्रणुदत्वाशु पानाभ्यङ्गानुवासनेः ॥ २० ॥
 व्याधिव्यायामकर्माध्वचीणावलनिरोजसाम् ।
 चीणशुक्रस्य चातीव स्रेहवस्तिबलप्रदः ॥ २१ ॥
 पादजङ्घोरुष्टस्य कव्याय स्थिरतां पराम् ।
 जनयेदप्रजानाञ्च प्रजां स्त्रीणां तथा नृणाम् ॥ २२ ॥
 वातपित्तकफान्यत्रपुरीषैराहतस्य च ।
 श्मभुक्ते च प्रणीतस्य स्रेहवस्तोः पङ्गापदः ॥ २३ ॥
 शीतोऽल्पो वाधिके वाते पित्तेऽत्युशः कफे मृदुः ।
 श्रतिभुक्ते गुरुर्वैद्यैः सश्वयेऽल्पबलस्तथा ॥ २४ ॥
 दत्तस्त्रौराहतः स्रेहो न यात्वभिभवाद्धः ।

अमुक्तेनाहतत्वाच्च यात्वूर्ध्वं तस्य लक्षणम् ॥ २५ ॥
 अङ्गमर्दञ्जराधानशीतस्तम्भोरुपीडनैः ।
 पाखंडरुग्नेष्टनैर्विद्यात् स्रेहं वाताहतं भिषक् ॥ २६ ॥
 स्निग्धास्त्रलवणोष्णैस्तं राम्नापीतदुतिल्वकैः ।
 शीवीरकसुराकीलकुलत्वरससाधितैः ॥ २७ ॥
 निरुहैर्निर्हरेत् सम्यक् समूत्रैः पञ्चमूलिकैः ।
 ताभ्यामेव च तैलाभ्यां स्नायं मुक्तेऽनुवासयेत् ॥ २८ ॥
 दाहरागढपामोहतमकञ्जरद्रूपणैः ।
 विद्यात् पित्ताहतं खादुतिलैस्तं वस्तिभिर्हरेत् ॥ २९ ॥
 तन्द्राशीतञ्जरालस्यप्रसेकारुचिगौरवैः ।
 संमूर्च्छांग्लानिभिर्विद्यात् श्लेष्मणा स्रेहमाहतम् ॥ ३० ॥
 कपायकटुतीक्ष्णोष्णैः सुरामूत्रोपसाधितैः ।
 फलतैलयुतैः साम्बैर्वस्तिभिस्तं विनिर्हरेत् ॥ ३१ ॥
 कर्दिमूर्च्छारुचिग्लानिञ्जरशूलाङ्गमर्दनैः ।
 आमलिङ्गैः सदाहैस्तं विद्यादत्यगनाहतम् ॥ ३२ ॥
 कटूनां लवणानाञ्च काथैश्चूर्णैश्च पाचनम् ।
 विरेकी मृदुरत्वामविहिता च क्रिया हिता ॥ ३३ ॥
 विष्मूत्रानिलसङ्गार्त्तिगुरुत्वाधानहृदयहैः ।
 स्रेहं विडाहतं ज्ञात्वा स्रेहस्त्रेदैः सवर्त्तिभिः ॥ ३४ ॥
 श्यामाविल्वादिसिद्धैश्च निरुहैः सानुवासनैः ।
 निर्हरेद्विधिना सम्यगुदावर्त्तहरण च ॥ ३५ ॥
 अमुक्ते शून्यपायी वा वेगात् स्रेहोऽतिपीडितः ।
 धावत्यूर्ध्वं ततः कण्ठादूर्ध्वं भ्यः श्लेष्मण्य एत्वपि ॥ ३६ ॥
 मूत्रश्यामात्रिवृत्सिद्धौ यवकीलकुलत्यकान् ।
 तस्मिन्तैल इष्टोऽत्र निरुहः सानुवासनः ॥ ३७ ॥
 कण्ठादागच्छतः स्तम्भकण्ठग्रहविरेचनैः ।

ऋर्दिग्नीभिः क्रियाभिश्च तस्य कार्यं निवर्त्तनम् ॥ ३८ ॥
 शस्य नोपद्रवं कुर्यात् स्रेहवस्तिरनिःसृतः ।
 सूर्याऽल्पो वाहृतो रौद्र्यादुपेक्ष्यः स विजानता ॥ ३९ ॥
 मुक्तस्रेहं द्रवोष्णञ्च लघुपथ्योपसेवनम् ।
 भुक्तवान् मात्रया योज्यमनुवास्य त्रहात् त्रहात् ॥ ४० ॥
 धान्यनागरसिद्धं हि तीयं दद्याद्विचक्षणः ।
 व्युपिताय निशाः कल्पमुष्णं वा केवलं जलम् ॥ ४१ ॥
 स्रेहाजीर्णं जरयति श्लेष्माणं तद्भिन्नत्ति च ।
 मारुतस्थानुलोम्यञ्च कुर्यादुष्णोदकं नृणाम् ॥ ४२ ॥
 वमने वा विरेके च निरूहे सानुवासने ।
 तस्मादुष्णोदकं देयं वातश्लेष्मप्रशान्तये ॥ ४३ ॥
 रूक्षनित्यस्तु दीप्ताग्निव्यायामी मारुताशयी ।
 वङ्गणश्रोखुदावर्त्तवातार्त्ताथ दिने दिने ॥ ४४ ॥
 एषाञ्चाशु जरां स्रेहो यात्वम्बु सिकतास्त्रिव ।
 अतोऽन्वेषां त्रहात् प्रायः स्रेहं पचति पावकः ॥ ४५ ॥
 नत्वामं प्रणयेत् स्रेहं स ह्यभिष्यन्दयेद् गुदम् ।
 सावशेषञ्च कुर्वीत वायुः शेषे हि तिष्ठति ॥ ४६ ॥
 न चैव गुदकण्ठाभ्यां दद्यात् स्रेहमनन्तरम् ।
 उभयस्मात् समं गच्छन् वायुग्नीन् दूषयेत् समम् ॥ ४७ ॥
 स्रेहवस्तिं निरूहं वा नैकमेवातिगोलयेत् ।
 उत्क्लेशान्निवधो स्रेहान्निरूहात् पवनाद्भयम् ॥ ४८ ॥
 तस्मान्निरूद्धः स्रेहः स्यान्निरूढयानुवासितः ।
 स्रेहशोधनयुतैव यस्मिन्कर्म विदोषनुत् ॥ ४९ ॥
 कर्मव्यायामभाराद्यपानस्त्रीकर्षितेषु च ।
 दुर्वने वातभग्ने च मात्रावस्तिः सदा भतः ॥ ५० ॥
 ऋसायाः स्रेहमात्राया मात्रावस्तिः समो भवेत् ।

यथेष्टाहारचेष्टस्य सर्वकालं निरत्ययः ॥ ५१ ॥
 बल्यं सुखोपचर्यञ्च सुखं सृष्टपुरीषकृत् ।
 स्नेहमात्राविधानं हि हृंहणं वातरोगतुत् ॥ ५२ ॥
 तत्र श्लोकी ।

वातादीनां शमायोक्ताः प्रवराः सुो ह्वस्तयः ।
 तेषाञ्चात्रप्रयुक्तानां व्यापदः सचिकित्सिताः ॥ ५३ ॥
 प्राग्भोज्यं स्नेहवस्तेर्यद् ध्रुवं येऽर्हास्त्राहाञ्च ये ।
 स्नेहवस्तिविधियोक्तो मात्रावस्तिविधिस्तथा ॥ ५४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

नेत्रवस्तिव्यापादिकासिद्धिः ।

अथ नेत्राणि वस्तींश्च शृणु वर्ज्यानि कर्मसु ।
 नेत्रस्यात्रप्रणीतस्य व्यापदः सचिकित्सिताः ॥ १ ॥
 द्रुखं दीर्घं तनु स्थूलं जीर्णं शिथिलबन्धनम् ।
 पार्श्वच्छिद्रं तथा वक्रमष्टौ नेत्राणि वर्जयेत् ॥ २ ॥
 अप्राप्त्यतिगतिचोभकर्पणक्षणनस्रवाः ।
 गुदपीडा गतिर्जिह्वा तेषां दीपा ययाक्रमम् ॥ ३ ॥
 मांसलच्छिद्रविषमस्थूलत्रालकवातलाः ।
 क्षिन्नः क्षिन्नश्च तानष्टौ वस्तीन् कर्मसु वर्जयेत् ॥ ४ ॥
 गतिवैषम्यविस्रत्वस्त्रावदौर्गन्ध्यवित्स्रवाः ।
 फेनिलक्ष्युतधार्यत्वं वस्तेः स्याद् वास्तदीपतः ॥ ५ ॥
 सवातातिद्रुतोत्क्षिप्ततिर्यगुत्क्षिप्तकम्पिताः ।
 अतिवाह्यगमन्दातिवेगदीपाः प्रणेढतः ॥ ६ ॥
 अनुच्छासानुबन्धे वा दत्ते निःशेष एव वा ।
 प्रविश्य कुपितो वायुः शूलतोदकरो भवेत् ॥ ७ ॥

तत्राभ्यङ्गो गुदे स्वेदो वातघ्नान्यशनानि च ।
 द्रुतं प्रणीते निष्कृष्टे सहसोत्क्षिप्त एव वा ॥८॥
 स्यात् कटीगुदजङ्घार्तिवस्तिस्तम्भोरुभेदनम् ।
 भोजनं तत्र वातघ्नं स्नेहाः स्वेदाः सवस्तयः ॥९॥
 तिर्यग्बन्धावृतद्वारे बबे वापि न गच्छति ।
 नेत्रं तद्रूर्ध्वं निष्कृष्य संगोध्य च पुनर्नयेत् ॥१०॥
 पीड्यमानेऽन्तरा मुक्ते गुर्दे प्रतिहतोऽनिलः ।
 उरःशिरीरुजं सादमूर्वांश्च जनयेत् बली ॥११॥
 वस्तिः स्यात् तत्र विल्वादिफलश्यामानि मूत्रवान् ।
 स्याद्वाहो देवयुः शोफः कम्पनाभिहते गुदे ॥१२॥
 कपायमधुराः शीताः सेकास्तत्र सवस्तयः ।
 अतिमात्रप्रणीतेन नेत्रेण क्षणनादलेः ॥१३॥
 स्यात् छर्दिदाहनिस्तोदगुदवर्धःप्रवर्त्तनम् ।
 तत्र सर्पिः पित्तुः चीरं पिच्छावस्तिश्च शस्यते ॥१४॥
 न वा वहति मन्दस्तु वाह्यास्वाशु निवर्त्तते ।
 स्नेहस्तत्र पुनः सम्यक् प्रणयः सिद्धिमिच्छता ॥१५॥
 अतिप्रपीडितः क्लोष्टे तिष्ठत्यायाति वा गलम् ।
 तत्र वस्तिर्विरेकश्च गलपीडादिकर्म च ॥१६॥

तत्र श्लोकः ।

नेत्रवस्तिप्रणेतृणां दोषानेतान् समेषजान् ।
 विहांस्तत्त्वेन मतिमान् वस्तिकर्माणि कारयेत् ॥१७॥

पष्ठोऽध्यायः ।

यमनक्तिरेचनव्यापत्तिद्विः ।

अथ योधनयोः सम्यग्बन्धिमूर्धानुज्जीमयोः ।
 असम्यक्कृतयोश्चैव दोषान् यच्छ्यामि मौषधान् ॥१८॥

अत्युत्तमवर्षगीता हि श्रीश्ववर्षाहिमागमाः ।
 तदन्तरे प्राहडाद्यास्त्रेयां साधारणास्त्रयः ॥२॥
 प्राहद् श्चिन्मौ ज्ञेयी शरदूर्जसहौ पुनः ।
 तपस्यश्च मधुश्चैव वसन्तः शोधनं प्रति ॥३॥
 एतानृतून् विचिन्त्यैव दद्यात् संशोधनं नृणाम् ।
 स्वस्ववृत्तिमभिप्रेत्य व्याधी व्याधिवशेन तु ।
 कर्मणां वमनादीनामन्तरेष्वन्तरेषु च ॥४॥
 स्नेहस्नेदौ प्रयुञ्जीत स्नेहाद्यन्ते प्रयोजयेत् ।
 विसर्पपीडकाशोफकामलापाण्डुरोगिणः ।
 अभिघातविपात्तांश्च नातिस्निग्धान् विरचयेत् ॥५॥
 नातिस्निग्धशरीराय दद्यात् स्नेहविरचनम् ।
 स्नेहोत्कृष्टशरीराय रुचं दद्याद्विरचनम् ॥६॥
 स्नेहस्नेदोपपन्नेन जीर्णं मात्रावदौषधम् ।
 एकाग्रमनसा पीतं सम्यग्योगाय कल्पाते ॥७॥
 स्निग्धात् पात्राद् यथा तोयमयत्नेन प्रणुद्यते ।
 कफादयः प्रणुद्यन्ते स्निग्धाद्देहात् तथौषधैः ॥८॥
 चाट्टं काष्ठं यथा वज्रिर्विष्यन्दयति सर्वतः ।
 तथा स्निग्धस्य वै दोषान् स्नेदो विष्यन्दयेत् स्त्रिरान् ॥९॥
 क्लिष्टं वासो यद्योत्कृष्टं श्य मलैः सशोध्यतेऽश्वसा ।
 स्नेहस्नेदैस्त्वद्योत्कृष्टं श्य शोध्यते शोधनैर्मलः ॥१०॥
 अजीर्णं वर्द्धते ग्लानिर्विवन्धश्चैव जायते ।
 पीतं संशोधनञ्चैव विपरीतं प्रवर्त्तते ॥११॥
 अल्पमात्रं महावेगं बहुदोषहरं सुखम् ।
 लघुपाकं सुखास्वादं प्रीणनं व्याधिनाशनम् ॥१२॥
 अविकाराविपन्नञ्च नातिग्लानिकरञ्च तत् ।
 गन्धवर्णरसोपेतं विद्यात् मात्रावदौषधम् ॥१३॥

विधूय मानसान् दोषान् कामक्रोधभयादिकान् ।
 एकाग्रमनसा पीतं सम्यग्योगाय कल्पते ॥१४॥
 नरः श्वो वसनं पाता भुञ्जीत कफवर्द्धनम् ।
 सुजरं द्रवभूयिष्ठं लघुशीतं विरेचनम् ॥१५॥
 उत्कृष्टाल्पकफत्वेन क्षिप्रं दोषाः स्रवन्ति हि ।
 पीतौषधस्य तु भिषक् शुद्धिलिङ्गानि लघयेत् ।
 ऊर्ध्वं कफानुगे पित्ते विट्पित्तेऽनुकफे त्वधः ॥१६॥
 हृतदोषं वदेत् कार्श्यदौर्बल्यं चेत् सलाघवम् ।
 वामयेत् तु ततः शेषमौषधं न त्वलाघवे ॥१७॥
 सौमित्येऽनिलसङ्गे च निरुद्धारोऽपि वामयेत् ।
 आलाघवाद्गुत्वाच्च कफस्याग्निकरं भवेत् ॥१८॥
 वमिते वर्द्धते वक्त्रिः शमं दोषा व्रजन्ति हि ।
 वमितं लघयेत् सम्यग् जीर्णलिङ्गान्यलघयन् ।
 तानि दृष्ट्वा तु पेयादिक्रमं कुर्यान्न लङ्घनम् ॥१९॥
 संगोधनाभ्यां शुद्धस्य हृतदोषस्य देहिनः ।
 यात्यग्निर्मन्दतां तस्मात् क्रमं पेयादिमाचरेत् ॥२०॥
 कफपित्ते विशुद्धेऽल्पं मद्यपि वातपैत्तिके ।
 तर्पणादिक्रमं कुर्यात् पेयाभिष्यन्दयेद्दि तान् ॥२१॥
 अतुलोमोऽनिलः स्वास्थ्यं क्षुत्तृण्योर्जामनसिता ।
 लघुत्वमिन्द्रियोद्धारशुद्धिजीर्णौषधाकृतिः ॥२२॥
 क्लमो दाहोऽङ्गमर्दय भ्रमन्मूर्च्छागिरोरुजा ।
 अरतिर्वलहानिय सावशेषौषधाकृतिः ॥२३॥
 अकालेऽल्पातिमात्रञ्च पुराणं न च भावितम् ।
 असम्यक् सम्यक्तश्चेव व्यापयेतौषधं ध्रुवम् ॥२४॥
 आधानं परिकर्तिय साधो हृत्तात्रयोर्ग्रहः ।
 जीवादानं सविभ्रंशः स्तम्भः सोपद्रवः क्लमः ॥२५॥

अयोगादतियोगाच्च दग्धेता व्यापदो मताः ।
 प्रेष्यभैषज्यवैद्यानां वैगुण्यादातुरस्य च ।
 शुद्धोत्कृष्टेन दुर्गन्धमद्भ्यमतिवाध्यते ॥२६॥
 योगः सम्यक्प्रवृत्तिः स्यादतियोगोऽतिवर्त्तनम् ।
 अयोगः प्रातिलोभ्येन न चाल्पं वा प्रवर्त्तनम् ॥२७॥
 श्लेष्मोत्कृष्टेन दुर्गन्धमद्भ्यं नाति वा बहु ।
 विरेचनमजीर्णं च पीतमूर्द्धं प्रवर्त्तते ॥२८॥
 क्षुधार्त्तमृदुकोष्ठाभ्यां स्वल्पोत्कृष्टकफेन वा ।
 तीक्ष्णं पीतं स्थितं क्षुब्धं वमनं स्याद्विरेचनम् ।
 अयोगे तत्र कर्त्तव्यं समासेनाभिधीयते ॥ २९ ॥
 प्रातिलोभ्येन दोषाणां हरणात् तेष्वकच्छतः ।
 अयोगसंज्ञे कृच्छ्रेण नचागच्छति चाल्पयः ॥३०॥
 पीतौषधो न शुष्येज्जीर्णं तस्मिन् पुनः पिबेत् ।
 औषधं न त्वजीर्णोऽन्यद्भ्यं स्यादतियोगतः ॥३१॥
 कोष्ठस्य गुरुतां ज्ञात्वा लघुत्वं बलमेव च ।
 अयोगे मृदु वा दद्यादौषधं तीक्ष्णमेव वा ॥३२॥
 वमनं न तु दुष्च्छदां मृदुकोष्ठे विरेचनम् ।
 पाययेत्तौषधं भूयो हन्यात् पीतं पुनर्हि तौ ॥३३॥
 अस्त्रिग्धास्त्रिद्वेहस्य रुक्षस्यानवमौषधम् ।
 दोषानुत्कृष्टिश्च निर्हर्त्तुमशक्तं जनयेद्ददान् ॥३४॥
 विभ्रंशं खययुं ह्रिकां तमसो दर्शनं भृशम् ।
 पिण्डिकोद्देटनं कण्डूमूर्वाः सादं विवर्णताम् ॥३५॥
 द्विग्धास्त्रिद्वस्य ज्ञात्वल्पं दीप्ताग्नेर्जीर्णसौषधम् ।
 शीतैर्वा स्तम्भयेत् सार्धं दोषानुत्कृष्टिश्च नाहरेत् ॥३६॥
 तानेव जनयेद्भोगान् न योगः सर्व एव सः ।
 विज्ञाय मतिमांस्तत्र यथोक्तां कारयेत् क्रियाम् ॥३७॥

तं तैललवणाभ्यक्षं स्विन्नं प्रस्तरसङ्घैः ।
 पाययेत् पुनर्जीर्णं समृद्धैर्वा निरूहयेत् ॥३८॥
 निरूढञ्च रसैर्धन्वैर्भोजयित्वाऽनुवासयेत् ।
 फलमागधिकादारुसिद्धतैलेन मात्रया ॥३९॥
 सिग्धं वातहरैः सैहैः पुनस्तीक्ष्णेन शोधयेत् ।
 नचातितीक्ष्णेन ततो ह्यतियोगस्तु जायते ।
 अतितीक्ष्णं क्षुधात्तस्य मृदुकोष्ठस्य भेषजम् । ४०॥
 हृत्वाशु विट्पित्तकफान् धातून् विस्त्रावयेद् द्रवान् ।
 बलस्वरक्षयं दाहं कण्ठशोषं क्लमं तृषाम् ।
 कुठ्याञ्च मधुरैस्तत्र शेषमीषधमुल्लिखेत् ॥४१॥
 वमने तु विरेकः स्याद्विरेके वमनं मृदु ।
 परिपेकावगाह्यद्यैः सुशीतैः स्तम्भयेच्च तम् ॥४२॥
 कपायमधुरैः शीतैरद्रपानोपधैस्तथा ।
 रक्तपित्तातिमारुह्यैर्दाहज्वरहरैरपि ॥४३॥
 अञ्जनं चन्दनीशीरमजासृक्शर्करोदकम् ।
 लाजचूर्णैः पिवेन्मन्यमतियोगहरं परम् ॥४४॥
 शुद्धाभिर्वा वटादीनां सिद्धां पेयां समाचिकाम् ।
 वर्धःसंग्राहिकैः सिद्धं क्षीरं भोज्यञ्च दापयेत् ॥४५॥
 जाड्वलैर्वा रसैर्भोज्यं पिच्छावस्तिं च दापयेत् ।
 मधुरैरनुवास्यथ सिद्धेन क्षीरसर्पिषा ॥४६॥
 वमनस्वातियोगे तु शीताम्बुपरिपचितम् ।
 पिवेत् फलरसैर्मन्यं सष्टतच्चोद्रगर्करम् ॥४७॥
 सोद्गारायां भृगं वम्यां मूर्च्छायां धान्यमुस्तयोः ।
 समधूकाञ्जनं चूर्णं लेहयेन्मधुसंयुतम् ॥४८॥
 वमनतोऽन्तःप्रमिट्टायां जिह्वायां कवन्त्रग्रहाः ।
 सिन्ध्यास्त्रलवणैर्हृद्यैर्यपक्षीररसैर्हिताः ॥४९॥

फलान्धन्मानि खादेयुस्तस्य चान्येऽयतो नराः ।
 नि सृतान्तु तिलद्राचाकल्कलिप्ता प्रवेशयेत् ॥५०॥
 वाग्ग्रहानिलरोगेषु घृतमांसोपसाधिताम् ।
 यवागूं तनुका दद्यात् स्नेहस्वेदौ च बुद्धिमान् ॥५१॥
 वमितञ्च विरिक्तञ्च मन्दाग्निञ्च विलङ्घितः ।
 अग्निप्राणविह्वलार्थं क्रमं पेयादिक भजेत् ॥५२॥
 बहुदोषस्य रूक्षस्य हीनाग्नेरल्पमौषधम् ।
 सोदावर्तस्य चोत्कृष्टस्य दोषान्मार्गान् निरुध्य च ॥५३॥
 मृशमाध्नापयेन्नाभि पृष्ठपार्श्वशिरोरुजाम् ।
 श्वासविष्णु व्रवातानां सङ्गं कुर्याच्च दारुणम् ॥५४॥
 अभ्यङ्गं स्नेदवर्षादि सनिरूहानुवासनम् ।
 उदावर्तहरं सर्वं कर्माध्नातस्य शस्यते ॥५५॥
 स्निग्धेन गुरुकोष्ठेन सामे बलवदौषधम् ।
 क्षामेण मृदुकोष्ठेन आन्तेनाल्पवलेन वा ॥५६॥
 पीत गत्वा गुदं साममाशु दीपं निरस्य च ।
 तीव्रशूलांसपिच्छासां करोति परिकर्त्तिकां ॥५७॥
 लघुन पाचनं सामे रूक्षोष्णं लघुभोजनम् ।
 बृहणीयो विधिः सर्वः क्षामस्य मधुरस्तथा ॥५८॥
 आमै जीर्णे तु बन्धयेत् क्षारान्धं लघु शस्यते ।
 पुष्पकासीसमिश्रं वा क्षारिण लवणेन च ॥५९॥
 सदाडिमरसं सर्पिः पिवेद्वातेऽधिके सति ।
 दध्यम्भं भोजने पाने संयुक्त दाडिमत्वचा ॥६०॥
 देवदारुतिलानां वा कल्कमुष्णाभ्युना पिवेत् ।
 अश्वत्थोदुम्बरप्लवकदन्धैर्वा शृतं पयः ॥६१॥
 कपायमधुरं वस्ति पिच्छावस्तिभयापि वा ।
 यष्टीमधुकसिद्धं वा स्नेहवस्तिं प्रदापयेत् ॥६२॥

अल्पन्तु बहुदोषस्य दीपसुत्क्षिश्य भेषजम् ।
 अल्पाल्पं सावयेत् कण्डूं शोफकुष्ठानि गौरवम् ॥६३॥
 कुर्याच्चाग्निवधोत्कृष्टैर्मित्यारुचिपाण्डुताम् ।
 अस्तिस्त्रावगतं दोषं शमयेद्दामयेदपि ॥६४॥
 स्त्रे हितं वा पुनस्तीक्ष्णं पाययेच्च विरेचनम् ।
 शुद्धे चूर्णासवारिष्टान् संस्त्रतांश्च प्रदापयेत् ॥६५॥
 पीतीषधस्य वेगानां नियहात् मारुतादयः ।
 कुपिता हृदयं गत्वा घोरं कुर्वन्ति हृदग्रहम् ॥६६॥
 सहिक्काश्वासपाश्चात्तिदैव्यलालाचिविभ्रमैः ।
 जिह्वां खादति निःसंज्ञो दन्तान् किटिकिटापयन् ॥६७॥
 न गच्छेद्विभ्रमं तत्र वामयेदाश तं भिषक् ।
 मधुरैः पित्तमूर्च्छार्त्तं कटुभिः कफमूर्च्छितम् ॥६८॥
 पाचनीयैस्ततयास्य दोषशेषं विपाचयेत् ।
 कायाग्निञ्च बलञ्चास्य क्रमेणाभिविर्हयेत् ॥६९॥
 पवनेनातिवमती हृदयं यस्य पीड्यते ।
 तस्मै त्रिग्धाञ्चलवणं दद्यात् पित्तकफोऽन्यथा ॥७०॥
 पीतीषधस्य वेगानां नियहेण कफेन वा ।
 रुद्धोऽति च विशुद्धस्य गृह्णात्यङ्गानि मारुतः ॥७१॥
 स्तम्भवेपथुनिस्तोदसादोद्वेष्टार्त्तमूर्च्छितैः ।
 तत्र वातहरं सर्वं स्त्रे हृस्त्रेदादि कारयेत् ॥७२॥
 अतितीक्ष्णं मृदौ कोष्ठे लघुदोषस्य भेषजम् ।
 दोषान् हृत्वा विनिर्मथ्य जीवं हरति शीघ्रितम् ॥७३॥
 तेनाश्रं मिश्रितं दद्याद्वायसाय शुनेऽपि या ।
 भुञ्जे तस्यैवदेष्ठीवं न भुञ्जे पित्तमादिशेत् ॥७४॥
 शुक्लं वा भावितं वस्त्रमाधानं कोष्ठावारिणा ।
 प्रक्षालितं विषणं चेत् पित्तं शुद्धन्तु शीघ्रितम् ॥७५॥

ष्टपामूर्च्छामदात्तस्य कुर्यादांमरणात् क्रियाम् ।
 तस्य पित्तहरीं सर्वांमतियोगे च या हिता ॥७६॥
 मृगगोमहिपाजानां सदास्कं जीवतामसृक् ।
 पिवेज्जीवाभिसन्धानं जीवं तद्वाशु गच्छति ॥७७॥
 तदेष दर्भसृदितं रक्तं वस्त्रिं प्रदापयेत् ।
 श्यामाकाशमर्थवदरीदूर्वावीरैः शृतं जलम् ॥७८॥
 घृतमण्डान्ननयुतं वस्त्रिं शीतं प्रदापयेत् ।
 पिच्छावस्त्रिं सुपीतं वा घृतमण्डानुवासनम् ॥७९॥
 गुदभ्रशं कपायैश्च स्तम्भयित्वा प्रवेशयेत् ।
 सामगन्धर्वशब्दांश्च सज्जानाशेऽस्य कारयेत् ॥८०॥
 यदा विरेचनं पीतं विडन्तरवतिष्ठते ।
 वमन भेषजान्तं वा दोषानुत्क्षेप्य नावहेत् ॥८१॥
 तदा कुर्वन्ति कण्डूदीन् दोषाः प्रकुपिता गदान् ।
 स विभ्रशो मतस्तत्र स्याद् यथाव्याधि भेषजम् ॥८२॥
 पीतं स्निग्धेन सस्त्रे हं तद्दोषैर्मादवात् घृतम् ।
 न वाहयति दोषास्तु स्वस्थानात् स्तम्भयेच्च तान् ॥८३॥
 वातसङ्गगुदस्तम्भशूलैः चरति चाल्पशः ।
 तीक्ष्णं वस्त्रिं विरेकं वा दद्यात्तद्वनपाचनम् ॥८४॥
 रूचं विरेचनं पीतं रूचेणाल्पबलेन वा ।
 मारुतं कोपयित्वाशु कुर्याद्दोरानुपद्रवान् ॥८५॥
 स्तम्भशूलानि घोरानि सर्वगात्रेषु मारुत' ।
 स्त्रे ह्रस्वेदादिकस्तत्र कार्यो वातहरो विधिः ॥८६॥
 स्निग्धस्य गुरुकीठस्य मृदूत्क्षेप्यीपध कफम् ।
 पित्तं वातश्च सत्तद्य सतन्द्रागौरव क्षमम् ॥८७॥
 दौर्बल्यञ्चाद्गसादश्च कुर्यादाशु तदुस्त्रिष्वेत् ।
 लघुन पाचनञ्चात्र स्निग्धे तीक्ष्णञ्च शोधनम् ॥८८॥

तत्र श्लोकौ ।

इत्येता व्यापदः प्रोक्ताः सर्वा हि सचिकित्स्ताः ।

वमनस्य विरेकस्य कृतस्याकुशलैर्नृणाम् ॥८८॥

एतान् विज्ञाय मतिमानवस्थायैव तत्त्वतः ।

कुर्यात् संशोधनं सम्यगारोग्यार्थो नृणां सदा ॥८९॥

सप्तमोऽध्यायः ।

वस्तिव्यापत्सिद्धिः ।

धीधैर्यौदार्यगाभीर्यक्षमादमतपोनिधिम् ।

पुनर्वसुं शिष्यगणः पप्रच्छ विनयान्वितः ॥१॥

काः कति व्यापदो वस्तिः किंसमुत्थानलक्षणाः ।

काचिकित्सा इति प्रश्नान् श्रुत्वा तानब्रवीद् गुरुः ॥२॥

नातियोगी क्षमाधातौ द्विक्का ह्यप्राप्तिरूर्ध्वता ।

प्रवाहिका शिरोऽङ्गार्त्तिः परिकर्त्तः परिस्रवः ॥३॥

हादग व्यापदो वस्तिरसम्यग्योगसम्भवाः ।

भासामिकैकशी रूपं चिकित्साञ्च निबोधत ॥४॥

गुरुकोष्ठेऽनिलप्राये रूचे वातोत्सवेषेऽपि वा ।

शीतोऽल्पलवणस्रैहद्रवमात्रो घनोऽपि वा ॥५॥

वस्तिः संचोभ्य तं दोषं दुर्बलत्वादनिर्हरन् ।

करोति गुरुकीठत्वं वातमूत्रगुरुदृष्टम् ॥६॥

नाभिवस्तिरुजं दाहं हृत्तेपं श्वयथुं गुदे ।

कण्डूगण्डानि वैवस्त्रिमरुचिं वस्तिमार्दवम् ॥७॥

तत्रोष्णायाः प्रमथ्यायाः पानं स्नेदाः पृथग्विधाः ।

फलवर्ष्याऽथवा कालं भ्रात्वा शस्तं विरेचनम् ॥८॥

यित्वनूलत्रिहृद्धारुयमकीलकुलत्पवान् ।

सुरादिनूत्रान् वस्तिः स प्राक् प्रेषितमानयेत् ॥९॥

इति त्रयोदशव्यापत्सिद्धिः ।

द्विग्धस्त्रिन्नेऽतितोष्णोष्णो मृदुकोष्ठेऽतियुज्यते ।
 तस्य लिङ्गं चिकित्साञ्च शोधनाभ्यां समाचरेत् ॥१०॥
 पृथ्निपर्णीं स्थिरां पद्मं काश्मर्यं मधुकं बलाम् ।
 पिष्ट्वा द्राक्षां मधुकञ्च घीरे तण्डुलधावने ॥११॥
 द्राक्षायाः पक्वलोद्गस्य प्रसादो मधुकस्य च ।
 विनीय सष्टतं वस्तिं दद्याद्वाहेऽतियोगजे ॥१२॥

इति अतियोगव्यापचिकित्सा ।

आमदोषे निरूहेण मृदुना दोष ईरितः ।
 कण्ड्वि मार्गं वातस्य हन्त्यग्निं मूर्च्छयत्यपि ॥१३॥
 क्लमं विदाहं हृच्छूलं मोहवेष्टनगौरवम् ।
 कुर्यात् स्वेदैर्विरुचैस्तं पाचनैद्याप्युपाचरेत् ॥१४॥
 पिप्पलीकतृणोशीरदारुमूर्वांशृतं जलम् ।
 पिवेत् सौवर्चलोन्मित्रं दीपनं हृद्विशोधनम् ॥१५॥
 वचानागरसर्जला दधिमण्डेन मूर्च्छिताः ।
 पेयाः प्रसन्नया वा स्युररिष्टेनासवेन वा ॥१६॥
 दारु त्रिकटुकं पथ्यां पलाशं चित्रकं शटीम् ।
 पिष्ट्वा कुष्ठञ्च सूत्रेण पिवेत् चाराञ्च दीपनाम् ॥१७॥
 वस्तिमस्य विदध्याञ्च समूर्वं दायमूलिकम् ।
 समूलमयवा व्यक्तलवणं मधुतैलिकम् ॥१८॥

इति क्लमव्यापचिकित्सा ।

अल्पवीर्यो महादोषे रूचे क्रूराशये हतः ।
 वस्तिर्दोषावृतो रुद्धमार्गो रुन्ध्यात् समीरणम् ॥१९॥
 स विमार्गोऽनिलः कुर्यादाधानं मर्मपीडनम् ।
 विदाहं गुरुकीष्ठस्य सुष्कवद्भणवेदनाम् ॥२०॥
 क्षणति हृदयं शूलैरितश्चेतश्च धावति ।
 फलश्यामादिभिः कुष्ठकृष्णालवणसर्षपैः ।

धूममापवचाकिण्वचारचूर्णैर्गुडैः कृताम् ॥२१॥
 कराङ्गुठनिभां वृत्तिं यवमध्यां निधापयेत् ।
 स्वभ्यक्तस्त्रिभगात्रस्य तैलाक्तां स्नेहिते गुदे ॥२२॥
 अथवा लवणागारधूमसिद्धार्थकैः कृताम् ॥२३॥
 विल्वादिना निरूहः स्यात् पीलुसर्पपमूत्रमान् ।
 सरलामरदारुभ्यां सिद्धश्चैवानुवासनम् ॥२४॥

इति आश्वानव्यापच्चिकित्सा ।

शृङ्गुकोष्ठेऽबले वस्तिरतितीक्ष्णोऽतिनिर्हरन् ।
 कुर्याद्विक्रादिकं तत्र द्विक्राघ्नं वृंहणञ्च यत् ॥२५॥
 बलास्थिरादिकाश्मर्थत्रिफलागुडसैन्धवैः ।
 सप्रसन्नारनालाश्चैस्त्रैर्लं पक्वानुवासयेत् ॥२६॥
 कृष्णालवणयोरचं पिबेदुष्णाम्बुना युतम् ।
 धूमलेहरसचीरस्वेदायान्नञ्च वातनुत् ॥२७॥

इति द्विक्राव्यापच्चिकित्सा ।

अतितीक्ष्णः सयातो वा न वा सम्यक् प्रपीडितः ।
 घट्टयेद्बृदयं वस्तिस्तत्र कासचणोल्कटैः ॥२८॥
 स्यात् साम्नलवणस्कन्धकरीरवदरीफलैः ।
 शृतैर्वस्तिर्हितः सिद्धं वातघ्नैवानुवासनम् ॥२९॥

इति चतुर्विधव्यापच्चिकित्सा ।

वातमूत्रपुरीषाणां दत्तवेगान् निरुद्धतः ।
 अति वा पीडितो वस्तिर्मुखेनान्याति वेगवान् ॥३०॥
 नूर्च्छाविकारं तस्यादौ दृष्ट्वा योताम्बुना सुखम् ।
 सिद्धेत् पाश्र्वां दरुचाधः प्रमृज्याद्बीजयैश्च तम् ॥३१॥
 केशेष्वान्ध्रव्यं चाकाशे धनुषा वासयेच्च तम् ।
 गोखराम्बुगजैः सिद्धे राजप्रेष्यैस्तयोरगैः ॥३२॥
 उल्काभिरवमन्धैश्च वस्तिमस्य न्यसदधः ।

वस्त्रपाणिग्रहैः कण्ठो रुन्ध्यान्न म्रियते यथा ॥३३॥

प्राणोदाननिरोधाच्च प्रसिद्धतरमार्गगः ।

अपानः पवनो वस्तिं तमाश्वेवापकर्षति ॥३४॥

ततः क्रसुककल्काच्चं पाययेताम्बसंयुतम् ।

श्रीष्णात् तैष्णात् सरत्वाच्च वस्तिच्चास्यानुलोमयेत् ॥३५॥

पक्ताशयस्थिते स्त्रिन्ने निरुद्धो दाशमूलिकः ।

यवकोवकुलत्थैश्च विधेयो मूत्रसाधितः ॥३६॥

विल्वादिपञ्चमूलेन सिद्धो वस्तिरुरःस्थिते ।

शिरःस्थे नावनं धूमः प्रच्छाद्यं सर्पपैः शिरः ॥३७॥

इति ऋषिब्यापत्सिद्धिक्रियाः ।

स्त्रिग्धस्त्रिन्ने महादोषे वस्तिर्नृद्वल्पभेषजः ।

उत्क्लेश्वात्स्यं हरेद्दोषं जनयेच्च प्रवाहिकाम् ॥३८॥

स वस्तिः पायुशोफाय जह्वोरुसदनाय च ।

निरुद्धमारुतो जन्तुरभीक्ष्णं संप्रवाहति ॥३९॥

स्त्रेदाभ्यङ्गान् निरुद्धांश्च शोधनीयानुलोमिकान् ।

विदध्याल्लङ्घयित्वा तु हस्तिं कुर्याद्विरिक्तावत् ॥४०॥

इति प्रवाहिकाव्यापत्सिद्धिक्रियाः ।

दुर्बले तीव्रदोषे च दुष्कोष्ठे च तनुर्मृदुः ।

शीतोऽल्पधाहतो दोषैर्वस्तिस्तद्विहतोऽनिलः ॥४१॥

मार्गैर्गोत्राणि सन्धावन्नूर्ध्वं मूर्ध्वन्तुपाहितम् ।

श्रीवां मन्ये च गृह्णाति शिरः कण्ठं भिनत्ति च ।

वाधिर्यं कर्णनादश्च योनिसं नेत्रविभ्रमम् ॥४२॥

कुर्यादभ्यञ्जनं तैललवणेन यथाविधि ।

युष्णात् प्रधमनैर्नस्यैर्धूमै रास्यं विरेचयेत् ।

तीष्णानुलोमिकेनाथ स्त्रिन्नं भुक्तेऽनुवासयेत् ॥४३॥

स्त्रेह स्त्रेदैरनापाय गुरुतीष्णातिमात्रया ।

यस्य वस्तिः प्रयुज्येत नातिमात्रं प्रयुज्यते ॥४४॥
 स्तब्धोदाहृतकोष्ठस्य रुद्धः स्रोतःसु मारुतः ।
 प्रपन्नोऽङ्गरुजं कुर्यात् तं तैललवणान्वितम् ।
 उष्णाम्बुप्रस्तरकाथैः स्वेदैस्तमुपपादयेत् ॥४५॥
 सविल्वतैललवणा निरूहस्तस्य शस्यते ।
 तैलावगाहस्त्रिन्नस्य कारयेदनुवासनम् ॥४६॥
 अभुज्य विधिना सम्यक् स्निग्धं कार्यं ततःपरम् ।
 विरेचनैर्निरूहैश्च वस्तिभिद्यानुलोमिकैः ॥४७॥

इति शिरःशूलव्यापश्चिकित्सा ।

सुस्त्रिन्नस्निग्धदेहस्य यस्य वस्तिर्विधीयते ।
 अतितीक्ष्णो गुरुश्चैव सोऽतिमात्रं प्रवर्त्तयेत् ॥४८॥
 सुतेषु तस्य दोषेषु निरूढस्यातिमात्रगः ।
 स्तब्धोदाहृतकोष्ठस्य वायुः संप्रतिहन्यते ॥४९॥
 विलोमनसमुद्भूतो रुजत्वद्भानि देहिनः ।
 गात्रवेष्टननिस्तोदभेदस्फुरणजृम्भणैः ॥५०॥
 तं तैललवणाभ्यक्तं सेचयेदुष्णवारिणा ।
 एरण्डपत्रनिष्क्राथैः प्रस्तरैश्चोपपादयेत् ॥५१॥
 यवान् कुलत्यान् कोलानि पञ्चमूले तथोभये ।
 जलादकद्वये पक्त्वा पादशेषेण तेन च ।
 कुर्यात् सविल्वतैलोष्णलवणेन निरूहणम् ॥५२॥
 निरूहणे समाखस्तं द्रोण्यां समवगाहयेत् ।
 ततो भुक्तवतस्तस्य कारयेदनुवासनम् ।
 यष्टीमृकतैलेन विल्वतैलेन वा भिषक् ॥५३॥

इति अङ्गशूलव्यापश्चिकित्सा ।

मृदुकोठाल्पदोषस्य रुचतीक्ष्णोऽतिमात्रवान् ।
 वस्तिर्दायान् निरस्याश जनयेत् परिकर्त्तिकाम् ॥५४॥

त्रिकवङ्गणवस्त्रीनां तोदं नाभेरधो रजम् ।

विबन्ध्याल्पाल्पसुखानं गुदनिलेखनं भवेत् ॥५५॥

स्नादुशीतौषधैस्तत्र पय इक्ष्वादिभिः शृतम् ।

यद्द्याह्वतिलकल्काभ्यां वस्तिः स्यात् चीरभोजिनः ॥५६॥

ससर्जरसचक्षाह्वजिङ्गिनीकर्दमाञ्जनम् ।

विनीय दुग्धे वस्तिः स्यात् तित्तास्त्रमृदुभोजिनः ॥ ५७ ॥

इति परिकर्तव्यापञ्चिकित्सा ।

पित्तरक्तोऽस्र उष्णो वा तीक्ष्णो वा लवणोऽयवा ।

वस्तिर्लिखति पायुन्तु तीक्ष्णोऽति विदहत्वपि ॥५८॥

स विदग्धः स्रवत्यस्रं पित्तज्ञानेकवर्षवत् ।

सार्थते बहुवेगिन मोहं गच्छति चासक्तत् ॥५९॥

आर्द्रशाल्ललिङ्गन्तैस्तु क्षुधै राजं पयः शृतम् ।

सर्पिषा योजितं शीतं वस्तिमस्रै प्रदापयेत् ॥६०॥

वटादिपल्लवेष्वेव कल्पो यवतिलेषु च ।

सुवर्चलोपोदिकयोः कर्बुदारे च शस्यते ॥६१॥

गुदे सेकाः प्रदेहाश्च शीताः स्युर्मधुराश्च ये ।

रक्तपित्तातिसारघ्नी क्रिया चात्र प्रशस्यते ॥६२॥

इति परिस्रवव्यापञ्चिकित्सा ।

तत्र श्लोकाः ।

इत्येता व्यापदः प्रोक्ता वस्ते. साक्ततिभेयजाः ।

बुद्धा कार्त्स्न्येन तान् वस्तीन् नियुञ्जन् नापराध्यति ॥६३॥

तीक्ष्णत्वं मूत्रविल्वादि लवणक्षारसर्पपैः ।

प्रातःकालं विधातव्यं क्षीराद्यैर्मर्दिवं तथा ॥६४॥

आपादतलमूर्द्धस्थान् दोषान् पक्काशये स्थितः ।

वीर्यं वस्तिरादत्ते खस्योऽर्को भूरसानिव ॥६५॥

यद्वत् कुसुमसंमिश्रात् तोयाद्भाग हरत् पटः ।

तद्द्विधीकृतात् कायान्निरुद्धो निर्हरत् मलान् ॥६६॥

अष्टमोऽध्यायः ।

प्रसृतयोगिका सिद्धिः ।

अधेमान् सुकुमाराणां निरूहान् स्नेहनान् मृदून् ।

कर्मणा विप्रुतानाञ्च वक्ष्यामि प्रसृतैः पृथक् ॥१॥

चीराद् द्वौ प्रसृतौ कार्या मधुतैलघृतात् त्रयः ।

खजेन मयितो वस्तिर्वातघ्नो बलवर्णकृत् ॥२॥

एकैकः प्रसृतस्तैलप्रसन्नाक्षीद्रसर्पिषः ।

विल्वादिमूलकायाद् द्वौ कौलत्याद् द्वौ स वातनुत् ॥३॥

पञ्चमूलरसात् पञ्च द्वौ तैलात् क्षौद्रसर्पिषोः ।

एकैकः प्रसृतो वस्तिः स्नेहनीयोऽनिलापहः ॥४॥

सैन्धवाद्वाञ्च एकैकः क्षौद्रतैलपयोघृतात् ।

प्रसृतौ ह्युपाख्याञ्च निरूहः शुक्रकृत् परः ॥५॥

पटोलनिम्बभूनिम्बरास्त्रासप्तच्छदाभसः ।

चत्वारः प्रसृता एको घृतात् सर्पपकल्कितः ॥६॥

निरूहः पञ्चतिक्तोऽयं भोज्याभियन्दकुठनुत् ।

विडङ्गविफलाशिशुफलमुस्ताखुपर्णिकात् ॥७॥

कपायात् प्रसृताः पञ्च तैलादेको विमथ्य तान् ।

विडङ्गपिप्पलीकल्काविरूहः क्रिमिनाशनः ॥८॥

पयस्त्र्यहस्त्रिरारास्त्राविदारीक्षौद्रसर्पिषः ।

एकैकः प्रसृतो वस्तिः क्षणाकल्को ह्यपत्वकृत् ॥९॥

चत्वारस्तैलगोमूत्रदधिमण्डाम्बकाष्णिकात् ।

प्रसृताः सर्पिषैः पिष्टैर्विदसद्भानाहभेदनः ॥१०॥

खदंद्राग्बभिदैरण्डरसात् तैलात् सुरासवात् ।

प्रसृताः पञ्चयथ्याङ्गात् कौन्ती भागधिका सित्ता ॥११॥

कल्को वस्तिस्तु सानाहे मूत्रकच्छे परी मतः ।

एते सलवणाः कोष्ठा निरूहाः प्रसूता नव ॥ १२ ॥
 सृदुवस्ती जङ्गीभूते तीक्ष्णोऽन्यो वस्तिरिष्यते ।
 तीक्ष्णैर्विकर्षितैः स्वादुप्रत्यास्थापनमिष्यते ॥ १३ ॥
 वातोपसृष्टस्थीणैः स्युर्गुददाहादयो यदि ।
 द्राक्षासुना त्रिहृत्कल्कं दद्याद्दोषानुलोमनम् ॥ १४ ॥
 तद्वि पित्तगृह्णद्वातान् हृत्वा दाहादिकान् जयेत् ।
 शुद्धश्चापि पिवेत् शीतां यवागूं शर्करायुताम् ॥ १५ ॥
 अथवातिविरिक्तः स्यात् चीणविट्कः स भक्षयेत् ।
 माषयूपेण कुल्माषान् पिवेद्दध्यथवा सुराम् ॥ १६ ॥
 सामं चेदतिसार्थ्येत् शूलारोचकवान् नरः ।
 स तदा हृषुपाकुष्ठनतदारुवचाः पिवेत् ॥ १७ ॥
 शूलदातमसृक् पित्तं कफं वा योऽतिसार्थ्यते ।
 पक्वस्तत्र स्वर्गीयैर्वस्तिः श्रेष्ठं भिषग्जितम् ॥ १८ ॥
 पश्चामेषां द्विसंसर्गात् त्रिंशद्भेदा भवन्ति ते ।
 केवलीः सह चेत् त्रिंशद्विद्यात् सोपद्रवानपि ॥ १९ ॥
 शूलप्रवाहिकाभानपरिकर्तारुचिज्वरान् ।
 सलवणादाहमूर्च्छानांशैषां विद्यादुपद्रवान् ॥ २० ॥
 तत्रामे वमनं कार्यं व्योषाम्बलवणैर्युतम् ।
 पाचनं शस्यते वस्तिरामे हि प्रतिपिष्यते ॥ २१ ॥
 वातघ्नप्राह्विवर्गीयैर्वस्तिः शूलति शस्यते ।
 स्वादन्बलवणैः शस्तः श्रेष्ठवस्तिः समीरणे ॥ २२ ॥
 रक्ते रक्तेन पित्तन्तु कपायस्वादुतिक्तकैः ।
 सार्थ्यमाणे कफे वस्तिः कपायकटुतिक्तकैः ॥ २३ ॥
 शूलता वायुना चामे तेन वर्त्तयथानिले ।
 संसृष्टेऽन्तरपानं स्याद्दोषाम्बलवणैर्युतम् ॥ २४ ॥
 पित्तेनामेऽसृजा वापि तयोरामेन वा युनः ।

संसृष्टयोर्भवेत् पानं सव्योपकटुतिक्तकम् ॥२५॥
 तथामे कफसंसृष्टे कपायव्योपतिक्तकम् ।
 आम्रे तनुकफे व्योपकपायलवणैर्युतम् ।
 वातेन विपि पित्ते वा विट्पित्ते च तथानिले ॥२६॥
 मधुराम्बकपायः स्यात् संसृष्टे वस्तिरुत्तमः ।
 शकृच्छीणितयोः पित्तशङ्कतोः रक्तपित्तयोः ॥२७॥
 वस्तिरन्योन्यसंसर्गं कपायस्वादुतिक्तकः ।
 कफेन विपि पित्ते वा कफे विट्पित्तशोणितैः ॥२८॥
 व्योपतिक्तकपायः स्यात् संसृष्टे वस्तिरुत्तमः ॥२९॥
 स्याद्वस्तिव्योपतिक्तान्त्रः संसृष्टे वायुना कफे ।
 मधुरव्योपतिक्तस्तु रक्ते कफविमिश्रिते ॥३०॥
 मारुते कफसंसृष्टे व्योपान्त्रलवणो भवेत् ।
 वस्तिर्वातेन रक्ते तु कार्थ्यः स्वादस्त्रतिक्तकः ॥३१॥
 त्रिचतुःपञ्चपड्योगानेवमेव विकल्पयेत् ।
 युक्तिवैपातिसारोक्ता सर्वरोगेष्वपि स्मृता ॥३२॥
 युगपत् षड्रसं षष्ठां संसर्गं षाचनं भवेत् ।
 निरामाणाञ्च षड्दानां वन्तिः षाड्रसिको मतः ॥३३॥
 उदुम्बरशलाटूनि जम्बुाम्बुदुम्बरत्वचः ।
 गडं मर्जरमं ज्वार्ची कर्दमश्च पलांगिकम् ॥३४॥
 पिष्ट्वा तैः सर्पिषः प्रस्रं घोरद्विगुणितं पचेत् ।
 घृतीमारुपु सर्वेषु पेष्यतेतद् यथाबलम् ॥३५॥
 कच्छूराधातर्कापित्तसमद्धारक्तगान्निभिः ।
 मधुराम्बत्यगुद्वैद्य यनागूः स्याज्जन्ते शृतैः ॥३६॥
 बालोदुम्बरकटुद्रसनद्राश्रवपद्मयः ।
 ममूरधातर्कापुव्यनाभिय तथा भवेत् ॥३७॥
 स्थिरादीनां बलादीनामिच्छादीनामद्यापि वा ।

कायेषु समसूराणां नवारिष्टाः पृथक् पृथक् ॥३८॥
 कच्छूरामूलमाष्यादितण्डुलैर्वापि साधिताः ।
 दधितक्रारनालाम्लचारिष्विचुरसेऽपि वा ॥३९॥
 शीताः सशर्कराः क्षौद्राः सर्वातीसारनाशनाः ।
 समर्पिर्मैरिचाज्जीमधुरा लवणाः शिवाः ॥४०॥

भवन्ति चात्र ।

स्निग्धाम्ललवणमधुरं पानं वस्तिश्च मारुते कीणाः ।
 शीतं तिक्तकपायं मधुरं पित्ते च रक्ते च ॥४१॥
 तिक्तोष्णकपायकटुश्लेष्मणि संग्राहि वातमुच्छकृति ।
 पाचनमापे पान पिच्छासृग्बस्तयो रक्ते ॥४२॥
 अतिसारं प्रत्वुक्त मिथं इन्द्रामयोगजेष्वपि च ।
 तत्रोद्वेकविशेषाहोपेषूपक्रमः कार्यः ॥४३॥
 प्रासृतिका सव्यापत् क्रिया निरूहास्तथातिसारहिताः ।
 रसकल्पद्वयवाग्बद्धोक्ता गुरुणा प्रसृतसिद्धौ ॥४४॥

नवमोऽध्यायः ।

त्रिमूर्तीया सिद्धिः ।

सप्तोत्तरं मर्मशतम् अस्त्रिन् शरीरे स्कन्धशाखाञ्चितम्
 त्रिवेश ! तेषामन्यतमपीडायां समधिका पीडा भवति
 तनानिवद्वैशेष्यात् ॥ १ ॥

तत्र शाखाञ्चितेभ्यो मर्मभ्यः स्कन्धाञ्चितानि गरीयांसि
 त्खानां तदाञ्चितत्वात् । स्कन्धाञ्चितेभ्योऽपि हृद्दस्त्रिशिरसि
 भ्रूनत्वाच्छरीरस्य ॥ २ ॥

तत्र हृदि दश च धमन्यः प्राणोदानमनोबुद्धिचेतनामहा-
 तानि च नाभ्यामरा इव प्रतिष्ठितानि ॥३॥

भूयश्च हृदि उपसृष्टे वातेन हिङ्गुचूर्णलवणानामन्यतमचूर्ण-
संयुक्ता पेयां मातुलुङ्गस्य रसेन वान्येन वास्त्रेण हृद्येन वा पाययेत् ।
स्थिरादिपञ्चमूलीरसः सशर्करः पानार्थं विल्वादिपञ्चमूलरस-
सिद्धा च यवागूः हृद्दोगविहितश्च कर्म ॥१२॥

मूर्द्धिं तु वातोपसृष्टे अभ्यङ्गस्वेदनीपनाङ्गनस्त्रेहपाननस्तः-
कर्माविपीङ्गनधूमादीनि ॥१३॥

वस्त्रो तु कुम्भीस्वेदो वर्तयश्च । श्यामादिभिर्गोमूत्रसिद्धो
निरुहः । विल्वादिस्त्ररससिद्धः शरकाशेक्षुदर्भगोक्षुरक-
मूलशृतक्षीरैश्च । त्रपुपैर्वाक्श्वराश्यावीजयवकृपभककल्कितो
निरुहः । चारयवतिल्वकष्टकल्कितो वा निरुहः । पीत-
दारुक्कसिद्धतैलानुवासनम् । तैलकञ्च सर्पिविरेकार्यम् ॥१४॥

शतावरी-गोक्षुरक-वृहती-कण्टकारिकागुडूचीपुनर्नवौशीर-
सधुकद्विशारिवालोध-येयसी-कुशकाशमूल-कपायक्षीरचतुर्गुण
बलावृषर्षभकखराहोपकुञ्चिका-वत्सकत्रपुपैर्वाक्वीज-शितिमा-
रक-सधुकवचायतपुष्पाश्मभेदवर्षाभुमदनफलकल्कसिद्धं तैलम्
उत्तरवस्त्रिनिरुहः शुद्धस्त्रिग्वस्त्रिनस्य वस्त्रिशूलमूत्रविकारहर
इति ॥१५॥

भवन्ति चात्र ।

हृदि मूर्द्धिं च वस्त्रो च नृणां प्राणाः प्रतिष्ठिताः ।

तस्मात् तेषां सदा यत्नात् कुर्वीत परिपालनम् ॥ १६ ॥

भाघातवर्जनं नित्यं स्रस्त्रहत्तानुवत्तेनम् ।

उत्पन्नार्त्तिविघातय मर्मणां परिपालनम् ॥ १७ ॥

यत ऊर्ध्वं विकारा ये त्रिमर्त्याये चिकित्सिते ।

न प्रोक्ता मर्मजास्तोपा काचिद्विद्यामि शौपधान् ॥ १८ ॥

क्लृप्तः सैः कोपनैर्वायुः स्वानादूर्द्धं प्रपद्यते ।

पीडयन् हृदयं गत्वा गिरःशरी च पीडयन् ॥ १९ ॥

धनुर्वन्नमयेद्गवावाण्याच्चिपेन्मोहयेत् तथा ।
 कृच्छ्रेण चाप्युच्छसिति स्तब्धाचीऽथ निमीलकः ॥ २० ॥
 कपोत इव कूजेच्च निःसञ्जः सोऽपतन्त्रकः ।
 दृष्टिं संस्तभ्य संज्ञाञ्च हत्वा कण्ठेन कूजति ॥ २१ ॥
 हृदि मुक्ते नरः स्वास्थ्यं याति मोहं हृते पुनः ।
 वायुना दारुणं प्राङ्गुरेके तदपतानकम् ॥ २२ ॥
 खसनं कफवातभ्यां रुद्धं तस्य विमोचयेत् ।
 तीक्ष्णैः प्रथमनैः संज्ञां तासु मुक्तासु विन्दति ॥ २३ ॥
 मरिचं शिग्रवीजानि विडङ्गञ्च फण्डिभृङ्गम् ।
 एतानि सूक्ष्मचूर्णानि दद्याच्छीर्षविरचनम् ॥ २४ ॥
 द्विद्वं तुम्बुरु पथ्या च पोष्करं लवणत्रयम् ।
 यवजाघान्बुना पेयं घृतपाशोर्ध्वपतन्त्रके ॥ २५ ॥
 द्विद्वं खवेतसं गुण्ठीं मसौपञ्जदाङ्गिमाम् ।
 पिवेद्वातकफघ्नञ्च कर्म घट्टोगनुजितम् ॥ २६ ॥
 शोधना यस्तयस्तीक्ष्णा हृितास्तास्य च कृत्स्नगः ।
 सोपशेनाभयाप्योपैः सिद्धन्तु म्याद् घृतं हितम् ॥ २७ ॥
 मधुरसिन्धुगुर्वस्त्रसेवनाच्चिन्तनाद् भयात् ।
 शोकाद्वाध्वनुपद्राञ्च वायुनोदीरितः कफः ॥ २८ ॥
 यदासौ समयस्कन्ध हृदयं हृदयाययान् ।
 समाहणोति श्रानार्दीस्तथा तन्द्रोपजायते ॥ २९ ॥
 हृदये व्याकुर्त्सीभावो यान्कृष्टेन्द्रियगौरवम् ।
 मनोबुद्धप्रमादञ्च तन्द्राया लक्षणं मतम् ॥ ३० ॥
 कफघ्नं तत्र कर्त्तव्यं शोधनं शमनानि च ।
 व्यायानो रक्तनीचञ्च भोज्यञ्च कटुतिक्तकम् ॥ ३१ ॥
 नूत्रैरुमादं जठरं छच्छं सोम्यद्वययोः ।
 नूवातांतोऽनिदाशौका वातवह्युगमादतो ॥ ३२ ॥

वातकुण्डलिकाग्रन्यविड्घातो वस्त्रिकुण्डलम् ।
 त्रयोदशैते मूत्रस्य दोषास्तांनिङ्गतः शृणु ॥३३॥
 पित्तं कफो द्वयं वापि वस्ती संहन्थते यदा ।
 मारुतेन तदा मूत्रं रक्तपीतं घनं सृजेत् ॥३४॥
 सदाहं श्रेतसान्द्रं वा सर्वैर्का लक्षणैर्युतम् ।
 मूत्रैकसादं तं विद्यात् पित्तश्लेष्महरैर्जयेत् ॥३५॥
 विधारणात् प्रतिहतं वातोदावर्तितं यदा ।
 पूरयत्युदरं मूत्रं तदा तदनिमित्तरुक् ॥३६॥
 अपत्तिमूत्रविट्सङ्गैस्त्रिमूत्रजठरं वदेत् ।
 मूत्रवैरेचनीं तत्र चिकित्सां संप्रयोजयेत् ॥३७॥
 हिङ्गुद्विस्तरं चूर्णं त्रिमूर्त्याये प्रकीर्तितम् ।
 हन्यान्मूत्रादिसघातं व्याधिञ्च गुदमेद्रयोः ॥३८॥
 मूत्रितस्य व्यवायात् तु रीतो वातोद्धृतं च्युतम् ।
 पूर्वं मूत्रस्य पथाद्वा सवेत् तत् कृच्छ्रमुच्यते ॥३९॥
 खवैगुण्यानिलाक्षेपैः किञ्चिन्मूत्रञ्च तिष्ठति ।
 मणिसन्धी सवेत् पथात् तदरुग्वायवाऽतिरुक् ।
 मूत्रोत्सङ्गः स विच्छिन्नस्तच्छेषो गुरुश्लेफसः ॥४०॥
 वाताकृतिर्भवेद्वातात् मूत्रे श्लथति संक्षयः ।
 चिरं धारयतो मूत्रं त्वरया न प्रवर्तते ।
 मिहमानस्य सन्दं वा मूत्रातीतः स उच्यते ॥४१॥
 आध्यापयन् वस्त्रिगुदं रक्षां वायुश्लोत्रताम् ।
 कुर्व्यात् तीव्रात्तिमठौला मूत्राद्यग्मागैरोधिनीम् ॥४२॥
 मूत्रं धारयतो वस्त्रो वायुः क्रुबो विधारयेत् ।
 मूत्ररोधात्तिरुग्भ्रूभिर्वातवस्त्रिः स उच्यते ॥४३॥
 उष्णया शीघ्रक मूत्रं गोपयन् रक्तपीतकम् ।
 उष्णयातः सृजेत् कृच्छ्राद्व्युपस्यात्तिदाहवान् ।

गतिस्त्रादुदावृत्तः स मूत्रस्थानभार्गयोः ॥४४॥

मूत्रस्य विगुणो वायुर्भग्नव्याविडकुण्डली ।

मूत्रं विहन्ति संस्तम्भभग्नगौरववेष्टनैः ।

तीव्ररूक् मूत्रविदसद्भैर्वातकुण्डलिकेति सः ॥४५॥

रक्तं वातकफाद्दुष्टं वस्तिद्वारे सुदारुणम् ।

यन्विं कुर्यात् स कृच्छ्रेण सृजेन्मूत्रं तदाहतम् ।

भस्मरीसमशूलं तं मूत्रयन्विं प्रचक्षते ॥४६॥

रूक्षदुर्बलयोर्वातिनोदावृत्तं शकृदयदा ।

मूत्रस्रोतः प्रपद्येत विदसंसृष्टं तदा नरः ।

विङ्गन्धं मूत्रयेत् कृच्छ्रादिद्विघातं विनिर्दिशेत् ॥४७॥

दुताध्वलहनायासादभिघातात् प्रपीडनात् ।

स्वस्थानादस्तिरुद्धतः स्थूलस्तिष्ठति गर्भयत् ॥४८॥

शूलस्पन्दनदाहार्त्तां विन्दुं विन्दुं स्रवत्यपि ।

पीडितस्तु सवेदारां स्तम्भनोद्वेष्टनार्त्तिमान् ॥४९॥

वस्ति कुण्डलमाद्दुष्टं घोरगम्भविषोपमम् ।

पवनप्रवलनं प्रायो दुर्निवारमवुद्धिभिः ॥५०॥

तस्मिन् पित्तान्विते दाहः शूलमूत्रविवर्णता ।

श्लेष्मणा गौरवं शोफः स्रग्धं मूत्रं घनं मितम् ॥५१॥

श्लेष्मरुडविन्तो यस्मिन् पित्तीदीर्घां न सिध्यति ।

पविभ्रान्तपित्तः साध्यो न तु यः कुण्डलीकृतः ।

स्नादस्तां कुण्डलीभूते वस्त्रोद्दोषहाम एव च ॥५२॥

दोषाधिपदमवेष्टितान् मूत्रकृच्छ्रहरेर्जयेत् ।

यस्मिन्नुत्तररश्मिब सर्जपाभय योजयेत् ॥५३॥

पुष्पनेत्रवद् देहं स्यात् सूक्ष्ममौत्तरवस्त्रिकम् ।

जातीपुष्पस्य हन्तेन समं गोपुष्पमस्त्रितम् ।

रोष्यं वा सर्जयच्छिद्रं द्विकर्षं हादगाट्टनम् ॥५४॥

तेनाजवस्तियुक्तेन स्नेहस्याद्वैपलं नयेत् ।
 यथा वयोविशेषेण स्नेहमात्रां विकल्प्य वा ॥५५॥
 स्नातस्य भुक्तभक्तस्य रसेन पयसापि वा ।
 सृष्टविरामूत्रवेगेन पीठे जानुसमे सृद्दी ॥५६॥
 ऋजोः सुखोपविष्टस्य हृष्टे मेद्रे घृतान्विते ।
 शलाकयान्वित्य गति यद्यप्रतिहता व्रजेत् ॥५७॥
 ततः श्रेफःप्रमाणेन पुष्पनेत्रं प्रवेशयेत् ।
 गुदवन्मूत्रमार्गेण प्रणयेदनु सेवनीम् ॥५८॥
 हिंस्यात् वस्तिगतं वस्तिं मूले स्नेहो न गच्छति ।
 सुखं प्रपीड्य निष्कम्पं निष्कर्षेत् नेत्रमेव च ॥५९॥
 प्रत्यागते द्वितीयन्तु तृतीयञ्च प्रदापयेत् ।
 अनागच्छन्नुपेक्ष्यस्तु रजनीव्युपितस्य च ॥६०॥
 पिप्पलीलवणामारधुमापाभार्गसर्पपैः ।
 वार्त्ताकुरसनिर्गुण्डोगम्पाकैः समहाचरैः ॥६१॥
 मूत्राम्बुपिष्टैः सगुडैर्वर्त्तिं कृत्वा प्रवेशयेत् ।
 अग्रे तु सर्पपाकारं पश्चाद्दहौ मापसम्भिताम् ॥६२॥
 नेत्रदीर्घां घृताभ्यक्षां सुकुमारामभङ्गुराम् ।
 नेत्रवन्मूत्रनाद्यान्तु पायी वाङ्गुष्ठसम्भिताम् ॥६३॥
 स्नेहे प्रत्यागते ताभ्यां सानुवासनिकी विधिः ।
 परिहारस्य सव्यापत् सम्यक् दत्तस्य लक्षणम् ॥६४॥
 स्त्रीणाञ्चार्त्तवकाले तु प्रतिकर्म तदाचरेत् ।
 गर्भोसना सुखं स्नेहं तदादत्ते श्यापहता ॥६५॥
 गर्भं योनिस्तदा शीघ्रं जिते गृह्णाति मारुते ।
 वस्तिजेषु विकारेषु योनिविभ्रंशजेषु च ।
 योनिशूलेषु तीव्रेषु योनिव्यापत्स्त्रसृग्दरे ॥६६॥
 अपस्रवति मूत्रे च विन्दुं विन्दुं सवत्यापि ।

विदध्यादुत्तरं वस्त्रं यथास्त्रौपधसंस्कृतम् ॥६७॥
 पुष्पनेत्रप्रमाणन्तु प्रमदानां दशाङ्गुलम् ।
 मूत्रस्रोतःपरीणाहं मूत्रस्रोतोऽनुवाहि च ॥६८॥
 गर्भमार्गं तु नारीणां विधेयं चतुरङ्गुलम् ।
 द्वाङ्गुलं मूत्रमार्गं तु बालायास्त्वेकमङ्गुलम् ॥६९॥
 उत्तानायाः शयानायाः सम्यक् सङ्घोच सक्थिनी ।
 अथास्याः प्रणयेन्नेत्रमनु वंशगतं सुखम् ॥७०॥
 द्विस्त्रियतुर्वा तां स्नेहानहोरात्रेण योजयेत् ।
 वस्त्रं वस्त्रौ प्रणीते च वस्त्रिद्यानन्तरो भवेत् ॥७१॥
 त्रिरात्रं कर्म कुर्वीत स्नेहमात्रां विवर्धयन् ।
 अनेनैव विधानेन कर्म कुर्यात् पुनस्तद्वात् ॥७२॥
 अतः शिरोत्रिकाराणां कश्चिद्भेदः प्रवच्यते ।
 रक्तपित्तानिला दुष्टाः शङ्खदेशे विमूर्च्छिताः ।
 तीव्ररुग्दाहरागं हि शोफं कुर्वन्ति दारुणम् ॥७३॥
 स शिरो विपवद्देगी निरुध्वाशु गलं तथा ।
 त्रिरात्राञ्जीवितं हन्ति शङ्खो नाम नामतः ॥७४॥
 जीवेत् वरुहं चेद्भैषज्यं प्रत्याख्यायास्य कारयेत् ।
 शिरोविरेकसेकादि सर्वं वीमर्षनुच्च यत् ॥७५॥
 रूक्षात्यध्यशनात् पूर्ववातावश्यायमैथुनेः ।
 वेगमन्धारणायामव्यायामैः कुपितोऽनिलः ॥७६॥
 केवलः स कफो वार्धं गृहीत्वा शिरसोऽनिलः ।
 मन्याभ्रूशङ्खकर्णाच्चिल्लाटाई च पेदनाम् ।
 शम्भागनिनिभां कुर्यात् तीत्रां षोऽद्वायभेदकः ॥७७॥
 नयनं पाद्यवा श्रोत्रमतिःशुद्धो विनागयेत् ।
 घृतुः स्नेहोत्तमां मात्रां शिरःकायविरचनम् ।
 नाङ्गोस्वेदो घृतं जोगं वस्त्रिकर्मानुयासनम् ॥७८॥

उपनाडः शिरोवस्तिर्दहनं वात्र गस्यते ।
 प्रतिश्वाये शिरोरोगे यञ्चोद्दिष्टं चिकित्सितम् ॥७८॥
 सन्धारणादजीर्णाद्यैर्मस्तिष्कं रक्तमारुतौ ।
 दुष्टौ दूषयतस्तत्र दुष्टं ताभ्यां विमूर्च्छितम् ॥८०॥
 सूर्यादयांगुसन्तापाद्दुःखं विप्यन्दते शनैः ।
 ततो दिने शिरःशूलं दिनद्वया च वर्द्धते ॥८१॥
 दिनत्रये ततः स्वानि मस्तिष्के संप्रशास्यति ।
 सूर्यावर्त्तः स एव स्यात् सर्पिरौत्तरभक्तिकम् ॥८२॥
 शिरःकायविरिकौ च मृत्तुं च स्नेहधारणम् ।
 जाङ्गलैरुपनाहय घृतचीरैश्च सेचनम् ॥८३॥
 बर्हितित्तिरिलावादिशृतं क्षीरोत्थितं घृतम् ।
 नावनं जीवनीयाष्टगुण क्षीरोपसाधितम् ॥८४॥
 उपवासातिशोकातिरूचशीताल्पभोजनैः ।
 दुष्टा दोषास्त्रयो मन्वां पश्चाद्घाटे तु वेदनाम् ॥८५॥
 तीव्रां कुर्वन्ति नासास्त्रिभूशङ्खेष्वतिष्ठते ।
 सन्दनं गण्डपार्श्वस्य नेत्ररोगं हनुग्रहम् ॥८६॥
 सोऽनन्तवातस्तं हन्याच्छिरोऽर्कावर्त्तनाशनैः ।
 वातो रूक्षादिभिः क्रुद्धः शिरःकम्पमुदीरयेत् ॥८७॥
 तत्रामृतावलारास्त्रामहाश्वेताश्वगन्धकैः ।
 स्नेहसेदादिवातघ्नं शस्तं नस्यञ्च तर्पणम् ॥८८॥
 नस्तःकर्म च कुर्वति शिररोगेषु सूक्ष्मवित् ।
 हारं हि शिरसो नासा तेन तद्गाम्यं हन्ति ताम् ॥८९॥
 नावनञ्चावपीडश्च धापनं धूम एव च ।
 प्रतिमर्षश्च विज्ञेयो नस्तं कर्म तु पञ्चधा ॥९०॥
 स्नेहनः शोधनश्चैव द्विविधं नावनं स्मृतम् ।
 शोधनः स्तम्भनश्च स्यादवपीडो द्विधा मतः ॥९१॥

चूर्णं स्याद् ध्यापनं नाम देहस्रोतोविशोधनम् ।
 विन्नेयस्त्रिविधो धूमः प्रागुक्तः शमनादिकः ॥८२॥
 प्रतिमर्षो भवेत् स्नेहो निर्दोष उभयार्थकृत् ।
 एवं तद्वेचनं कर्म तर्पणं शमनं द्विधा ॥८३॥
 स्तम्भसुप्तिगुरुत्वाद्याः श्लैष्मिका ये शिरोगदाः ।
 शिरसो रेचनं तेषु नस्तःकर्म प्रशस्यते ॥८४॥
 ये च वातात्मका रोगाः शिरःकम्पार्दितादयः ।
 शिरसस्तर्पणं तेषु नस्तःकर्म प्रवक्ष्यते ॥८५॥
 रक्तपित्तादिरोगेषु शमनं नस्यमिष्यते ।
 ध्यापनं धूमपानञ्च यथायोग्येषु शस्यते ।
 दोषादिकं समीच्यैव भिषक् सम्यक् च कारयेत् ॥८६॥
 फलादि भेषजं प्रोक्तं शिरसो यद्विरेचनम् ।
 तच्चूर्णं कल्पयेत् तेन पचेत् स्नेहं विरेचनम् ॥८७॥
 यदुक्तं मधुरस्कन्धे भेषजं तेन तर्पणम् ।
 साधयित्वा भिषक् स्नेहं नस्तः कुर्याद्विधानवित् ॥८८॥
 प्राक्सूर्ये मध्यसूर्ये वा कुर्यात् तर्पणमिव च ।
 उत्तानस्य शयानस्य शयने स्वास्यते सुखम् ॥८९॥
 प्रलम्बशिरसः किञ्चित् किञ्चित् पादोन्नतस्य च ।
 दद्यान्नासापुटे स्नेहं तर्पणं बुद्धिमान् भिषक् ॥९०॥
 अथवाक्शिरसो नस्यं न शिरः प्रतिपद्यते ।
 अथवाक्शिरसो नस्यं सस्तुनुद्ने च तिष्ठते ॥९१॥
 अथ एव शयानस्य गृह्यार्यं स्नेदयेच्छिरः ।
 मंस्रेद्य नासामुन्नाभ्य वामेनाङ्गुष्ठपर्वणा ॥९२॥
 हस्तो न दक्षिणेनाद्य दद्यादुभयतः समम् ।
 प्रसाद्या पिचुना वापि नस्तः स्नेहं यथाविधि ॥९३॥
 कृते च स्नेदयेद्भूय आकर्षेच्च पुनःपुनः ।

तत् स्नेहं श्लेष्मणा सार्द्धं तथा स्नेहो न तिष्ठति ॥१०४॥
 स्नेदेनोत्कृष्टशितः श्लेष्मा नस्तःकर्मण्युपस्थितः ।
 भूयः स्नेहस्य शैत्येन शिरसि स्थायते ततः ॥१०५॥
 श्रोत्रमन्यागलादेषु विकाराय स कल्पते ।
 ततो नस्तःकृते धूमं पिवेत् कफविनाशनम् ।
 हितान्नभुङ्निवातोष्णसेवी स्यात् नियतेन्द्रियः ॥१०६॥
 विधिरंपोऽवपीडस्य कार्य्यः प्रक्षापनस्य च ।
 षडङ्गुल्यायवा नाद्या धमेदूर्णं सुखेन वा ॥१०७॥
 विरिक्तशिरसन्तूर्णं पाययित्वाम्बु भोजयेत् ।
 लघु त्रिष्वविरुद्धञ्च निवातस्थमतन्द्रितः ॥१०८॥
 विरेकशुद्धौ दीपस्य कोपनं यस्य सेवते ।
 स दीपो विचरंस्तत्र करोति स्नान् गदान् बहून् ।
 यथासं विहितं तेषु क्रियां कुर्याद्विचक्षणः ॥१०९॥
 अकालकृतजातानां रोगाणामनुरूपतः ।
 अजीर्णं भोजने मुक्ते तोयपीतेऽथ दुर्दिने ॥११०॥
 प्रतिश्याये नवे स्नाने स्नेहपानेऽनुवासने ।
 नावनं स्नेहन रोगान् करोति श्लेष्मिकान् बहून् ॥१११॥
 तत्र श्लेष्महरः सर्वस्त्रीक्ष्णोष्णादिविधिर्हितः ।
 क्षामे विरेचने गर्भं व्यायामाभिहतेष्वपि ॥११२॥
 वातो रूचेण नस्थेन क्रुद्धस्तान् जनयेद्बदान् ।
 तत्र वातहरः सर्वा विधिः स्नेहनहंहणः ॥११३॥
 स्नेदादिः स्याद् दृढं क्षोरं गर्भिण्यास्तु विशपतः ।
 ज्वरशोकाभितप्तानां तिमिरं भक्ष्यस्य च ॥११४॥
 रूचेः सेकाञ्जनेर्लपैः पुटपाकैश्च शोधयेत् ।
 तेन श्वरादयस्तत्र प्रथमं यान्ति तस्य तु ॥११५॥
 स्नेहनं शोधनञ्चैव द्विविधं नस्यमुच्यते ।

प्रतिमर्षय नस्यार्थं करोति न च दीपवान् ॥११६॥
 नस्तः स्नेहाद्गुलिं दद्यात् प्रातर्निशि च सर्वदा ।
 नचोत्सिंहैदरोगाणां प्रतिमर्शः स दार्ढ्यस्तत् ॥११७॥
 तत्र श्लोकौ ।

त्रौणि यस्मात् प्रधानानि मर्माख्यभिहृतेषु च ।
 तेषु लिङ्गं चिकित्साञ्च रोगभेदाच्च सौपधाः ॥११८॥
 विधिरुत्तरवस्तीय नस्तःकर्मविधिस्तथा ।
 पङ्क्यापङ्गेपजं सिद्धौ मर्माध्याये प्रकीर्तितम् ॥११९॥

दशमोऽध्यायः ।

वस्तिसिद्धिः ।

सिद्धानां वस्तीनां तेषु तेषु रोगेषु सर्वदा ।
 शृण्वग्निवेश ! गदतः सिद्धिं सिद्धिप्रदां भिषजाम् ॥१॥
 वल्लदीपकालरोगप्रकृतीः प्रविभज्य योजितः ।
 सम्यक् स्त्रैः स्त्रीरौपधवर्गैः स्वान् स्वान् रोगान् नियच्छति २
 कर्मान्यत् वस्तिसमं न विद्यते शोषसुखविशोधित्वात् ।
 आश्वपतर्पणयोगाच्च निरत्वयत्वाच्च ॥ ३ ॥
 सत्यपि दीपहरत्वे कटुतीक्ष्णोष्णादि भेषजम् ।
 सद्गुःश्लोहाराद्बद्धत्वकोष्ठावाधा विरिक्ते स्युः ॥४॥
 अविरेच्यौ मिश्रद्वौ तावदप्राप्तहीनधातुबलौ ।
 आस्यापनमेव तयोः सर्वाथल्लदुत्तमं कर्म ॥५॥
 बलवर्णहर्षमार्दवगात्रस्य हान् नृणां ददत्वायु ।
 अनुवासनं निरुद्धयोत्तरवस्तिश्च स त्रिविधः ॥६॥
 ग्रास्त्रावातात्तानां सद्गुचित्तस्तब्धभग्नसन्धीभाम् ।
 विट्सद्ग्राधानारुचिपरिकर्त्तिरुगादिषु च गस्तः ॥७॥
 उष्यात्तानां शीतान् शीतात्तानां तथा सुषोण्यांश्च ।

तद्योगौषधयुक्तान् वस्त्रोन् सर्वत्र विनियुञ्ज्यात् ॥८॥
 वस्त्रोन् न वृंहणीयान् दद्याद्द्वाराधिषु विशोधनीयेषु ।
 मेदस्त्रिनो विशोध्या ये च नराः कुष्ठमेहार्ताः ॥९॥
 न क्षोणक्षतदुर्बलमूर्च्छितकृशशब्ददेहानाम् ।
 युञ्ज्याद्विशोधनीयान् दीपनिवन्दायुषो ये च ॥१०॥
 वाजीकरणेऽसृक्पित्तयोश्च मधुघृतपयोयुताः सर्वे ।
 शस्ताः सतैलमूत्रारनाललवणाश्च कफवाते ॥११॥
 युञ्ज्याद्द्व्याणि वस्त्रिष्वस्त्रं मूत्रं पयःसुराक्वाथान् ।
 अविरोधाद्वातूनां रसयोनित्वाच्च जलमुख्यम् ॥१२॥
 सुरदारुशताक्षैलाकुष्ठमधुकपिप्पलीमधुस्रैश्चैः ।
 ऊङ्गानुलोमभागाः सर्पपाः शर्करा लवणम् ॥१३॥
 आवापो वस्त्रीनामतः प्रयोज्यानि येषु यानि स्युः ।
 युक्तानि सद्य कषायैस्तदुत्तरतः प्रवक्ष्यामि ॥१४॥
 शिरजातकठिनबलिषु व्याधिषु तीक्ष्णा विपर्यये च मृदवः ।
 सप्रतिवापकषायैर्योज्यास्वनुवासननिरूहाः ॥१५॥
 अहंशोकेरतः सिद्धान् नानाव्याधिषुऽवर्गैः ।
 वस्त्रोन् वीर्यसमैर्भागैर्यथार्हानिह तान् शृणु ॥१६॥
 विल्वान्निमन्यश्लोष्काः काश्मर्यैः पाटलिस्तथा ।
 शालपर्णीं शृङ्गिपर्णीं बृहत्वीं वर्द्धमानकः ॥१७॥
 यवाः कुलत्थाः कोलास्थि स्थिरा चेति तयोऽग्निश्ले ।
 शस्यन्ते सचतुःश्लेहा पिशितस्य रसान्विताः ॥१८॥
 नलवञ्जुलवानीरशतपत्राणि शैबलम् ।
 मञ्जिष्ठाशारिवानन्ता पयस्या मधुयटिका ॥१९॥
 चन्दन पद्मकीशीरानुङ्गश्च पैत्तिके त्रयः ।
 शर्करादृत्तक्षौद्राः सक्षीरा वस्त्रयो द्विताः ॥२०॥
 शर्कस्तथैव चालर्क एकाठीला पुनर्नवा ।

हरिद्रा विफला मुस्तं पीतदारु कुटन्नटम् ॥२१॥
 पिप्पल्यच्चित्रकश्चेति त्रयस्ते क्षेपरीगिष्णाम् ।
 सचारुचौद्रगोमूत्रा नातिस्त्रे हान्विता हिताः ॥२२॥
 फलजीमूतकेच्छाकुधामार्गवकवल्गकाः ।
 श्यामा च विफला चैव स्थिरा दन्ती द्रवन्त्यपि ॥२३॥
 प्रकीर्या चोदकीर्या च नीलिनी घोरिष्ठी तथा ।
 सप्तला शङ्खिनी लोध्रं फलं काम्पिहकस्य च ॥२४॥
 चत्वारो मूर्त्तसिद्धास्ते पक्काशयविशोधनाः ।
 व्यस्तैरपि समस्तैश्च चतुर्यांगा उदाहृताः ॥२५॥
 काकोली घोरकाकोली मुद्गपर्णी शतावरी ।
 विदारी मधुयष्ट्याघ्रा शृङ्गाटककगैरुके ॥२६॥
 शाल्मगुताफलं मापाः सगोधूमा यवास्तथा ।
 जात्रलानूपजं मांसमित्येते गुक्रवर्धनाः ॥२७॥
 जीवन्ती चाग्निमन्यय धातकीपुष्पकसकौ ।
 म्रघहः खदिरः कुष्ठं शमी पिण्डीतकी यथाः ॥२८॥
 प्रियङ्गु रक्तमूली च तरुणी क्षण्ययूधिफा ।
 यटाद्याः किंशुकं लोभ्रमिति सांप्राज्ञिका मताः ॥२९॥
 परिस्रवे गृत्तं घोरं सप्तघोरिष्णुनर्दवम् ।
 शाम्बुपर्णिकया वापि तण्डुर्नीयकयुक्तया ॥३०॥
 कोलकतकफाण्डे शुद्धर्भकान्नेशुगान्निभिः ।
 टाह्वजः सष्टतघोरो द्वितीयघोत्पनादिभिः ॥३१॥
 कर्षुदारारुकीनीपविट्ठैः घोरसाधितैः ।
 यस्तिः प्रदेशो भिषजा गीतः समपुगकेट ॥३२॥
 परिकर्त्तं तथा हन्तेः श्रीरर्षांकोविदारजैः ।
 देयो यस्तिः सुषेद्येस्तु यथायत् विदितक्रियैः ॥३३॥
 सुट्टिः मास्त्रच्चिह्नानां घोरमिहो वृत्तान्वितः ।

द्वितः प्रवाहणे तद्वद्वन्तैः शाल्मलिकस्य च ॥३४॥
 अश्वावरेरेहिकाः काकनासाराजकमेरुकैः ।
 सिद्धाः क्षीरेऽतियोगे स्युः क्षीद्राञ्जनघृतैर्युताः ॥३५॥
 न्यग्रोधाद्यैश्चतुर्भिश्च तेनैव विधिनापरः ।
 वस्तिः प्रवाहणे देयो भिपजा कल्पितो घिया ॥३६॥
 वृहती क्षीरकाकोली पृश्निपर्णी शतावरी ।
 काश्मरी बदरी दूर्वा तथोशीरप्रियङ्गवः ॥३७॥
 जीवनीयेः शृतौ क्षीरौ द्वौ घृताञ्जनसंयुतौ ।
 वस्तौ प्रदेयौ भिपजा शीतौ समधुशर्करौ ॥३८॥
 गोऽव्यजामहिषीक्षीरैर्जीवनीययुतैस्तथा ।
 तेनैव विधिना वस्तिर्देयः सक्षीद्रशर्करः ॥३९॥
 शशेषदक्षमार्जारमहिषाव्यजशोणितैः ।
 सद्यत्कैर्दुभिर्वस्तिर्जीवादाने प्रशस्यते ॥४०॥
 मधूकमधुकद्राद्यादूर्वाकाश्मर्यचन्दनैः ।
 शर्कराचन्दनद्राद्यामधुधात्रीफलोत्पलैः ॥४१॥
 रक्तपित्तप्रमेहे तु कपायः सोमवल्कजः ।
 वस्तिर्देयो विधिज्ञेन भिपजा युक्तिकल्पितः ॥४२॥
 त्रिकारक्षयोऽनिलादीदां चतुष्काद्यापरि वयः ।
 पक्वाशयविशद्वार्यं वृष्याः सायाहिकास्तथा ॥४३॥
 परिस्त्रावे तथा दाहे परिकर्त्तं प्रवाहणे ।
 अतियोगे मताः पञ्च जीवादाने तथा वयः ॥४४॥
 रक्तपित्ते ह्ययं मेह एकत्रियश्च पञ्च च ।
 सुलभाक्षीपधक्लोशा वस्तयो गुणवत्तमाः ॥४५॥
 गुल्मातिवारोदावर्त्तस्तभ्रसङ्घुचितादिषु ।
 सर्वाङ्गैकाङ्गरोगेषु रोगेष्वेवंविधेषु च ॥४६॥
 यथास्त्रमोपधैः सिद्धान् वस्तीन् दद्यात् विचक्षणः ।
 पूर्वाङ्गेन विधानेन कुर्व्यादरोगान् पृथग्विधान् ॥४७॥

एकादशोऽध्यायः

फलमात्रा सिद्धिः ।

भगवन्तमुदारसत्त्वधीश्रुतिविज्ञानसन्तुष्टमत्रिजम् ।
फलवस्तिवरत्विनिश्चये सविवादा सुनयोऽभ्युपागमन् ॥१॥
भृगुकौशिककाप्यशौनकाः सपुलस्यासितगौतमादयः ।
कतमत् प्रवरं फलादिपु स्मृतमास्थापनयोजनास्विति ॥२॥
कफपित्तहरं परं फलेष्वय जीमूतकमाह शौनकः ।
मृदुवीर्यतया भिनत्ति तदिति चोवाच नृपोऽय वामकः ॥३॥
कटुतुष्यीफलसुत्तमं मतं यमने दोषसमीरणञ्च तत् ।
तदयोग्यमशैत्यतीक्ष्णताकटुरौच्यादिति गौतमोऽब्रवीत् ॥४॥
कफपित्तनिवर्हणं परं स च धामार्गवमित्थमन्यत ।
तदमन्यत वातलं पुनर्वड्ढिशो ग्लानिकरं बलापहम् ॥५॥
कुटजं प्रशशंस चोत्तमं न बलघ्नं कफपित्तहारि च ।
अतिविज्जलमूर्ध्वभागिकां पवनक्षोभि च काप्य आह तत् ॥६॥
क्षतवेधनमाह वातलं कफपित्तं प्रवलं हरेदिति ।
तदसाध्विति भद्रशौनकः कटुकश्चापि बलघ्नमित्वपि ॥७॥
इति तदचनानि हेतुभिः सुविचित्राणि निश्चय्य बुद्धिमान् ।
प्रशशंस फलेषु निश्चयं परमं चात्रिसुतोऽब्रवीदिदम् ॥८॥
फलदोषगुणान् सरस्वती प्रति सर्वरपि सभ्यगीरिता ।
न तु किञ्चिददोषनिर्गुणं गुणभूयस्त्वमती विचिन्त्यते ॥९॥
इह कुष्ठहिता गरागरी हितमिच्छाकु तु मेहिने मतम् ।
कुटजस्य फलं हृदामथे प्रवरं कौठफलञ्च पाण्डुपु ॥१०॥
उदरे क्षतवेधनं हितं मदनं सर्वगदाविरोधि तु ।
मधुकं सकपायतिक्तकं तदरूक्षं कटुकञ्च विज्जलम् ॥ ११ ॥
कफपित्तहृदाशुकारि चाप्यनपायं पवनात्क्षोभि च ।
फलनामयिगैपतस्वतो लभतेऽन्धेषु फलेषु सत्स्वपि ॥१२॥

गुरुणा च वचस्युदाहृते सुनिसङ्घैरिति पूजिते ततः ।
 प्रणिपत्य मुदा समन्वितः सहितः शिष्यगणोऽनुष्टुवान् ॥ १३ ॥
 सर्वकर्मगुणकृद् गुरुणोक्तो वस्त्ररुद्धं मतमर्थवेदिना ।
 नाभ्यधो गुदगतश्च शरीरात् सर्वतः कथमपोहति दोषान् ॥ १४ ॥
 तद्गुरुरब्रवीदिदं शरीरं तन्त्रयतेऽनिलः सङ्गविघातात् ।
 केवल एव दोषसहितः स हि वायुः प्रकोपमुपयाति ॥ १५ ॥
 तं पवनं सपित्तकफविट्कं गुद्धिकरोऽनुलोमयति वस्त्रिः ।
 सर्वशरीरगत्य गदसङ्घातप्रकाशनात् प्रशान्तिमुपयाति ॥ १६ ॥
 अथाभिगम्यार्थमखण्डितं धिया गजोद्गमोऽश्वाव्यजवस्तिकर्म ।
 अपृच्छदेन स च वस्त्रिमब्रवीत् विधिञ्च तस्याह पुनः प्रचोदितः १७
 अजाविके सोम्यगजोद्गयोर्वा गवाश्चयोर्वस्त्रिसुशान्तिमाहिपम् ।
 अजाविकादन्तसुवस्त्रिसुत्तरं वदन्ति वस्त्रिं विपरीतरूपम् ॥ १८ ॥
 सुवस्त्रिमष्टादशपोड्याङ्गुलं नयैव नेत्रञ्च दद्याङ्गुलं क्रमात् ।
 गजोद्गमोऽश्वाव्यजवस्त्रिसन्धौ चतुर्थभागे च सकर्णिकं वदेत् ॥ १९ ॥
 प्रस्यस्वजाव्योर्हि निरूहमात्रा गवादिषु द्वित्रिगुणो यथाबलम् ।
 निरूह उद्गस्य तथादकहयं गजस्य वृद्धिस्वनुवासनेऽष्टमः ॥ २० ॥
 कलिङ्गकुष्ठे मधुकं सपिप्पली वचा शताह्ना मदन रसाञ्जनम् ।
 हितानि सर्वेषु गुडः ससैन्धवोद्विपञ्चमूलं सविकल्पनात्वियम् ॥ २१ ॥
 गजेऽधिकोऽश्वत्यवटाश्वकर्णजाः सखादिराः प्रग्रहशालतालजाः ।
 तथा च उद्रे धवगियुपाटलीमधूकसाराः सनिकुम्भचित्रकाः ॥ २२ ॥
 पलाशभूतीकसुराहरोहिणीकपाय उक्तस्वधिको गवां हितः ।
 पलाशदन्तीसुरदारकतृणद्रवन्त्य उक्तास्तुरगस्य चाधिकाः ॥ २३ ॥
 खरोद्गयोः पीलुकरीरखादिराः शम्पाकविल्वादिगणस्य च च्छदाः
 धनाधिकानां त्रिफलापरूपकं कपित्थककम्बुसवित्त्वकीलजम् ॥ २४ ॥
 अथाग्निवेशः सततोऽन्तरान्तरा हितञ्च पप्रच्छ गुरुस्तदाह च ।
 सदातुराः योत्रियराजसेवकास्तथैव वैशाः सह पश्यजीविभिः २५

द्विजो हि शिष्याध्ययनव्रताङ्गिकक्रियादिभिर्देहहितं न चै
 नृपोपसेवो नृपचित्तरक्षणात् परानुरोधाद्बहुचिन्तनाद्भयात्
 नृचित्तवर्त्तिन्युपचारतत्परा नृजाभिभूपानिरतापराङ्मना ।
 सदासनादत्यनुबद्धविक्रयक्रयादिलोभादपि पण्यजीविनः ॥
 सदैव ते ह्यागतवेगनिग्रहं समाचरन्ते न च कालभोजनम् ।
 अकालनिर्हारविहारसेविनो भवन्ति येऽन्येऽपि सदातुराश्च
 समीरणं वेगविधारणोद्धतं यिवद्बसर्वाङ्गरुजाकरं भिषक् ।
 समीक्ष्य तेषां फलवर्त्तिमादितःसुकल्पितां स्नेहवतीं प्रयोजयेत्
 निरूद्धितं धन्वरसेन भोजितं निकुम्भतैलेन ततोऽनुवासयेत् ।
 बलाश्वगन्धासहविल्वचित्तकान् द्विपञ्चमूले कृतमालकोत्पले
 यवान् कुलत्यांघ्र पचेज्जलाढके रसःसपेथ्यस्तु कलिङ्गकादिभि
 सतैलसर्पिर्गुडसैन्धवोद्धितः सदा नराणां बलवर्धनः परः ॥३१॥
 पुनर्नवैरण्डनिकुम्भचित्तकान् सदेवदारुत्रिहता निदिग्धिकाम्
 मद्धान्ति मूलानि च पञ्च तद्भवान् विपाच्यमूत्रे दधिमस्तु संयुते
 सतैलसर्पिलवणैश्च पञ्चभिर्विमूर्च्छितं वस्तिमथ प्रयोजयेत् ।
 तथैव शस्तं मधुकेन साधितं फलेन विल्वेन शताह्वयाद्यवा ॥३२॥
 सजीवनीयस्तु रसेऽनुवासने निरूहणे चालवणे शिशोर्हितः ।
 नचान्यदाश्वद्भवलाभिवर्धनं निरूहवस्तेः शिशुवृद्धयोः परम् ॥३३॥

तत्र श्लोकः ।

फलकर्मवस्तिवरतत्त्वनिथयो वाज्यादीनाम् ।

सततातुराद्य दृष्टाः फलमात्रायां हितञ्चैषाम् ॥३५॥

द्वादशोऽध्यायः ।

उत्तरवन्तिसिद्धिः ।

अथ स्वस्वात्तरं वैद्यः सशुद्धं वमनादिभिः ।

दुर्बलं कृशमल्पान्निं सुक्तसन्धानवन्यनम् ॥३६॥

निर्हृतानिलविष्मूत्रकफपित्तं क्षमाशयम् ।
शून्यदेहं प्रतीकारासहिष्णुं परिपालयेत् ॥२॥

यथैव तरुणं पूर्णं तैलपात्रं तथैव च ।

गोपाल इव दण्डी गाः सर्वस्मादपचारतः ॥३॥

अग्निसन्धुक्षणार्धन्तु पूर्वं पेयादिभिर्भिषक् ।

रसोत्तरेणैव चरेत् क्रमेण क्रमकोविदः ॥४॥

स्निग्धास्त्रसादुद्बुद्धानि ततोऽम्बलवणौ रसौ ।

स्वादुतिक्तौ ततो भूयः कषायकटुकौ ततः ॥५॥

अन्योऽन्यप्रत्यनीकानां रसानां स्निग्धरुचयोः ।

व्यत्यासादुपयोगेन प्रकृतिं गमयेद्विषक् ॥६॥

सर्वक्षमी निरासङ्गो रतियुक्तः स्थिरेन्द्रियः ।

बलवान् सत्त्वसम्पन्नो विज्ञेयः प्रकृतिं गतः ॥७॥

एतां प्रकृतिमप्राप्तः सर्ववर्ज्यानि वर्जयेत् ।

महादोषकराश्चष्टाविमानि तु विशेषतः ॥८॥

उच्चैर्भाष्यं रथक्षीभमतिचक्रमणासने ।

अजीर्णाहितभोज्ये च दिवास्त्रप्रं समैद्युनम् ॥९॥

तज्जा देहोर्द्धुं सर्वाधोमध्यपीडामदोषजाः ।

श्लेष्मजाः क्षयजाश्चैव व्याधयः स्युर्यथाक्रमम् ॥१०॥

तेषां विरस्ततो लिङ्गमेकैकस्य सभेषजम् ।

यथावत् संप्रवक्ष्यामि सिद्धान् वस्तीञ्च यापनान् ॥११॥

तत्रोच्चैर्भाष्यातिभाष्याभ्यां शिरस्तापकर्णशङ्खनिस्तोदस्तोतो-

ऽवरोधमुखतालुऋगुशोपतैभिर्येपिपासान्वरतमकहनुमन्याश्र-

हनिष्ठीवनोरःपार्श्वगूलस्वरभेदहिक्काश्वासादयः स्युः ॥१२॥

रथक्षीभात् सन्धिपर्वशैथिल्यहनुनासाकर्णशिरःशूलतीद-

वङ्गिविज्ञोभाटोपान्द्रकूजनाशापनहृदयेन्द्रियोपरोधस्निक्पाश्व-

वक्ष्य-वृषण कटीपृष्ठवेदना-सन्धिस्कन्धश्रीवादीर्वल्याङ्गाभिताप-

पादगोफप्रस्तापहर्षपादयः ॥१३॥

अतिचक्रमणात् पादजङ्घोरुजानुवंचणयोष्ठीपृष्ठशूलसर्क्षि-
सादनित्स्तोदपिच्छिकोद्वेष्टनाङ्गमर्दांसाभितापशिराधमनी-इर्ष-
श्वासकासादयः स्युः ॥१४॥

अत्यासनात् रथक्षोभजाः स्फिकृपाश्चैवं च श्लेष्मणकटीपृष्ठ-
वेदनादयः स्युः ॥१५॥

अजीर्णाध्यगनाभ्यान्तु सुखशीपाधानशूलनिस्तोदपिपासा-
गात्रसादच्छर्द्यतीसारमूर्च्छाज्वरप्रवाहणामविपादयः स्युः ॥१६॥

विषमाहिताशनाभ्याम् अनन्नाभिलापदीर्घत्ववैवर्त्यकण्डूपा-
मागात्रावसादवातादिप्रकोपजाय ग्रहण्यर्शाविकारादयः ॥१७॥

द्विवास्त्रात् अरोचकाविपाकाग्निनागस्तौमित्यपाण्डुकण्डू-
पामादाश्चच्छर्द्यङ्गमर्दङ्गत्स्तम्भजाद्यतन्द्रा-निद्रा-प्रसङ्गप्रत्यजम्-
दौर्बल्यरक्तमूत्राक्षितातालुलेपाः पिपासा च ॥१८॥

व्यवायात् आगुज्वलसादीरुसादवस्ति-शिरोगुदमेदु-र्वचणी-
रुजानुजङ्घा पाद-शूल-हृदय-सन्दननेत्रपीडाङ्गगैधित्यशक्रमार्ग-
शोणितागमन-कासश्वासशोणितष्ठीवितस्वरावसादकटीदीर्घत्व-
काङ्ग-सर्वाङ्ग-रोगमुष्क-श्वयथु-वातवर्चोमूत्रसङ्गशक्रविसर्गजाद्य-
वैपथ्यवाधिर्यविपादादयः स्युः उत्पाद्यते इव गुदस्ताद्यत इव
मेदुम् अथसीदतीव मनो वैपते हृदयं पीडन्ते सन्त्ययः तमः प्रवि-
शति इव च ॥१९॥

इत्येवमेभिरष्टभिरभिचारेरेते प्रादुर्भवन्ति उपद्रवाः ॥२०॥

तेषां सिद्धिः उच्चैर्भाष्यातिभाष्यज्ञानामभ्यङ्गस्येदोपनाङ्गधूम-
नप्योपरिभक्तस्ये इमानरसचीरादिभिर्वातहरः सर्वो विधिर्मा-
नश्च ॥२१॥

रथक्षोभातिचक्रमणात्यासनजानां स्त्री हस्तेदादि वातहरं
कर्म सर्वं निदानवर्जम् ॥२२॥

अजीर्णाध्यगनजानां निरवर्गपतश्चर्दनं रुजस्येदधूमपान-
चङ्गनीय पाचनीयदोपनीयोपधावचारणञ्च ॥२३॥

विषमाहिताशनजानां यथास्त्रं दीपक्रियाः ॥२४॥

दिवास्त्रप्रजानां धूमपानलघ्नवमनशिरोविरेचनव्यायाम-
रुक्षाशनादिदीपनीयीपधोपयोगः । प्रकर्षणोन्मर्दनपरिपेचना-
दिष्व स्त्रेभ्यः सर्वो विधिः ॥२५॥

मैथुनजाना जीवनीयमिदयोः क्षीरसर्पिषोरुपयोगः । तथा
घातहराः खेदाभ्यङ्गोपनाहा हृष्याद्याहाराः स्त्रे ह्यः स्त्रे ह्यविधयो
यापना वस्तयोऽनुवासनञ्च । मूत्रवैकृतवस्त्रिशूलेषु च उत्तर-
वस्त्रिः । विदारोगन्वादिगणजीवनीयगणक्षीरससिद्ध तैलं स्याद्-
यापनाश्च वस्तयः सर्वकालं देवास्तानुपदेक्ष्यामः ॥२६॥

मुस्तोक्षीर-वलारम्बधरास्त्रामञ्जिष्ठाकटुरोहिणीत्रायमाणा-
पुनर्नवा-विभीतक-गुडूचीस्थिरादि-पञ्चमूलानि पलिकानि
खण्डशः क्लृप्तानि अष्टौ च मदनफलानि प्रचात्य जलाढके परि-
क्षाथ पादशेषे रसः क्षीरद्विप्रस्थसंयुक्तः पुनःपुनः शृतः क्षीरा-
वशेषस्तुल्यो जाङ्गलरसमधुघृतः शतकुसुममधुकुटजफलरसा-
ञ्जनप्रियङ्गुक्लिप्तः ससैन्धवः सुखोष्णवस्त्रिः शक्रमांसदल-
जननः क्षतक्षीणकासगुल्मशूलविषमज्वरव्रधक्कुण्डलोदावर्त-
कुचिशूलमूत्रकृच्छ्राश्चग्रजो-विसर्पप्रवाहिकाशिरोरुजाजानूरुज-
ह्वावस्त्रिः ग्रहाश्मर्युन्वादार्ष.प्रमेहाधानरक्तपित्तश्लेष्मव्याधिहरः
-सद्यो बलजननो रसायनश्चेति ॥ २७ ॥

परण्डमूलपलाशात् पट्पलं शालपर्णीं पृश्निपर्णीं बृहती
कण्टकारिका गोक्षुरकरास्त्राश्वगन्धा गुडूची वर्षाभूरारम्बध-
देवदार्विति पलिकानि , खण्डशः क्लृप्तानि फलानि चाष्टौ
प्रचात्य जलाढके क्षीरपादे पचेत् । पादशेषं कषायं
पूतं शतकुसुमादि कुष्ठ-मुस्त-पिप्पलीहपुषाविश्ववचा-धत्सक-
फलरसाञ्जन-प्रियङ्गु-यमानि सक्षेप-क्लिप्तं मधु-घृत-तैल-
सैन्धवयुक्तं सुखोष्णं निरुद्धमेकं द्वौ त्रीन् वा दद्यात् । सर्वपा

प्रशस्तो विशिषतो ललित-सुकुमारचतुष्पण्यविरचिराशसा
मपत्यकामानाञ्च ॥ २८ ॥

सहचरवलामूर्वामूलशारियासिद्धेन पयसा तथा वृद्धती
कण्टकारीशतावरीच्छिन्नरुहान्मृतेन पयसा मधुकमदनपिप्पली-
कल्कीकृतेन पूर्ववद् वस्तिः ॥ २९ ॥

तथा बलातिबलाविदारीशालपर्णीपृश्निपर्णी-वृद्धतीकण्ट
कारिका दर्भमूलयवकाश्मर्यविल्वफलयवसिद्धेन पयसा मधुक
मदनकल्कीकृतेन मधुघृतसोवर्चलयुक्तेन कासज्वरगुल्मघ्नीहादि-
तस्त्रीमद्यक्लिष्टानां सद्योबलजननो रसायनञ्च ॥ ३० ॥

तथा बलातिबलाराधारग्धमदनविल्वगुडूचीपुनर्वैरणा-
श्वगन्धामहचरपलाशदेवदारुद्विपञ्चमूलानि पलिकानि यवकील
कुलत्पद्मिप्रसृतं शुष्कमूनकानाञ्च जलद्रोणसिद्धं निरुद्धप्रमाणं
शेष कपाय पूतं मधुकमदनगतपुष्याकुष्ठपिप्पलीवचावतुमक-
फलरसाञ्जनप्रियङ्गुयमानीकल्कीकृतं गुडघृततैल घोटचौरमा-
सरसास्त्रकाञ्जिकमैन्धवयुक्तं सुखोष्णं वस्तिं दद्यात् । शुक्रमूत्र-
वर्धः सङ्गेऽनिनजे गुल्मघ्नद्रोणाभानव्रध्नपार्श्वपृष्ठकटीग्रहसञ्ज्ञाना-
यजलक्षयेषु च ॥ ३१ ॥

हृत्पुष्यार्ककुडवद्विगुणार्कचुण्णयवः चीरोदकसिद्धः चीरशेषो
मधुघृततैलनवणयुक्तः सर्पाङ्ग-विद्यत-यातरक्त-सक्तविण्मूत्र स्त्री-
खेदितक्षितां वातघ्नो बुद्धिमन्धाग्निप्रलजननञ्च ॥ ३२ ॥

इक्षपञ्चमूत्रकपायः चीरोदकसिद्धः पिप्पलीमधुकमदन-
कल्कीकृततः मगुडघृततैलनवण, चीरविषमज्वरकर्पितस्य वस्ति
॥ ३३ ॥

पनाति बन्धापामागोत्तगुताटपनादंशुणु यवाञ्जलि रूपाय
पुत्रवद्विस्ति म्यविरदुर्वलघ्नीगुन्नाया पप्यतमः ॥ ३४ ॥

बन्धामधुकविदारादर्भमूलमृदोकायवैः कपायमात्रेण पयसा
पक्वा मधुकाल्कत समधुघृतसंन्यस्य चरात्तभ्यी वस्ति दद्यात् ॥ ३५ ॥

शालपर्णीष्टत्रिपर्णीगोक्षुरकमूलकाश्मर्यपरूषकखर्जूरफल-
रधूकपुष्पैरजाक्षीरजलप्रस्थाभ्यां सिद्धः कषायः पिप्पलीमधुको-
रलकल्कितः सघृतसैन्धवः क्षीणेन्द्रियविषमज्वरकर्षितस्य
स्तिः शस्तः ॥ ३६ ॥

स्थिरादिपञ्चमूलीपञ्चपत्तेन शालियष्टिकयवगोधूममाप-
तषायपञ्चप्रसृतेन कागपयःशृतं पादशेषं कुक्कुटाण्डरससममधु-
शृतशर्करासैन्धवसौवर्चलयुक्तो वस्तिर्हृष्यतमो बलवर्णजननश्च ।
शयना वस्तयोद्वादश ॥ ३७ ॥

कल्पशैयां शिखिगोनर्दहंसाण्डरसे स्यात् ॥ ३८ ॥

सतित्तिरिः समयूरः राजहसपञ्चमूलीपयःसिद्धं शतकुसुम-
रधुकरास्राकुटजफलपिप्पलीकल्कः घृततैलगुडसैन्धवयुक्तो
वस्तिर्वलवर्णशुक्रजननो रसायनश्च ॥ ३९ ॥

द्विपञ्चमूलीकुक्कुटरससिद्धं पयः पादशेषं पिप्पलीमधूक-
रास्राभदनमधुकल्कं शर्करामधुघृतयुक्तं स्त्रीष्वतिकामानां
शलजननो वस्तिः ॥ ४० ॥

मयूरमहुपित्तपत्रपादास्थान्ते त्यक्त्वा स्थिरादिभिः पलिकैः
सह जले पयसि पक्त्वा क्षीरशेषे मदनविदारिशतकुसुममधूक-
कल्कीकृतं मधुघृतसैन्धवयुक्तं वस्तिं दद्यात् स्त्रीष्वतिप्रसक्त-
क्षीणेन्द्रियेभ्यो हितो बलवर्णकरः ॥ ४१ ॥

कल्पशैप विष्किरप्रतुदप्रसङ्गाम्बुवरेषु स्यादक्षीरो रोहिता-
दियु च मत्स्येषु च ॥ ४२ ॥

गोधानकुलमार्जारमृषिकशकमांसाना दशपलान् भागान्
सपञ्चमूलान् पयसि पक्त्वा तन् पयः पिप्पलीफलकल्कसैन्धव-
सौवर्चलशर्करामधुघृततैलयुक्तो वस्तिर्वल्वो, रसायनः क्षीण-
चतस्य सन्धानकरो मथितोरस्करयगजहयभग्नवातबलासक-
प्रवृत्त्युदावर्तवातसक्तमूत्रवचैःशुक्राणां हितमश्च ॥ ४३ ॥

कूर्मादीनामन्यतमपिशितसिद्धं पयो गोवृषनागहयनक्र-
हंसकुक्कुटाण्डरस-मधु-घृतशर्करासैन्धवेक्षुरकात्मगुप्तफलकश्च-
संशुद्धो वस्तिर्हृद्धानामपि बलजननः ॥४४॥

गोवृषपशुवराहवृषणकर्कटचटकसिद्धं क्षीरमुच्चटकेक्षुर-
कात्मगुप्तामधुघृतयुतं किञ्चित्तृणवणितं वस्तिः ॥४५॥

कर्कटकरसद्यटकाण्डरसयुक्तः समधुघृतशर्करो वस्तिरित्येते
वस्तयः परमवृष्याः ॥४६॥

उच्चटकेक्षुरकात्मगुप्ताशृतक्षीरप्रतिभोजनानुपानात् स्त्रीशत-
गामिनं नरं कुर्युः ॥४७॥

दशमूलमयूरहंसकुक्कुटकाघातृ पञ्चप्रसृतं तैलघृतवसामञ्ज-
चतुष्प्रसृतयुक्तं शतपुष्पामुस्तहपुपाकल्मीकतः सलवणो वस्तिः
पादगुल्फोद्यजानुजङ्घात्रिकवंघणवस्तिवृषणानिलहरः ॥४८॥

शुभ्रविकिरानूपविलेपयानामेतेनैव कल्पेन वस्तयो देयाः ॥४९॥

मधुघृतद्विप्रसृतं तुल्योष्णीदकं शतपुष्पात्तृपलं सैन्धवाद्याघ-
युक्तो वस्तिर्दीपनो वृंहणो बलवर्णकरो निरुपद्रवो वृष-
तमो रसायनः । क्रिमिकुष्ठोदावत्तंगुल्फार्शोत्रभ्रूहीहर्ष-
हरः ॥५०॥

तद्वत् समधुघृताभ्यां पयन्तुल्यो वस्तिः पूर्वकल्केन वलवर्ण-
करो वृष्यतमो निरुपद्रवो वस्तिर्मद्गुपाकपरिकर्त्तिकामूत्रकृच्छ्र-
पित्तव्याधिहरो रसायनश्च ॥५१॥

मधुघृताभ्यां मांशरसतुल्यो मुस्ताद्ययुक्तः पूर्वपत् वस्तिर्बलाघ-
पादहर्षगुल्फजानूरुनिकुम्बनवस्तिहृषणमद्गुष्ठगूलहरः ॥५२॥

शुरामोषीरककुलत्पमांशरसमधुघृततैलसप्तप्रसृतं सुस्तमता-
घाकल्कितं सलवणो वस्तिः सर्वपातरोगहरः ॥५३॥

तथा द्विपद्ममूलत्रिफलाविल्वमदनफलरूपायो गोमूत्रसिद्धः ।

कुटजमदनफलसुस्तापाठाकल्कितः सैन्धवयावशूकचीद्रतैल-
युक्तो वस्त्रिः श्लेष्मव्याधिवस्त्राटोपवातशक्रसङ्गपाण्डुरोगाजीर्ण-
विसूचिकालसकेषु देय इति ॥५४॥

अत ऊर्ध्वं हृष्यतमान् श्लेहान् वक्ष्यामः ॥५५॥

शतावरीगुडूचीक्षुविदार्यामलकद्राचाखर्जूरार्णां यन्त्रपीडि-
तानां रसप्रस्थमेकैकं तद्दृष्टतैलगोमहिष्यजाचीराणां द्वौ द्वौ
दद्यात् । जीवकर्पभकमेदामहामेदात्वक्चीराशृङ्गाटकमधूलि-
कामधुकोष्ठकपिप्लीपुष्करवीजनीलोत्पलकदम्बपुष्पपुण्डरीक
केसरकल्कान् घृततरक्षुमांसकुङ्कुटचटकचकोरमत्ताघवर्हि-
जीवञ्जीवककुलिङ्गहसानां रसं वसामज्जादेश्च प्रस्थं दत्त्वा
साधयेत् । ब्रह्मघोषगङ्गपटहभेरीनिनादैः सिद्धं सितच्छत्र-
हस्तच्छायं गजस्कन्धमारोपयेद्भगवन्तं हृषध्वजमभिपूज्य तं
श्लेहं त्रिभागमाचिकमङ्गलाशीःस्तुतिदेवतार्चनैर्वस्त्रिं गमयेत् ।
नृणां स्त्रीविहारिणां मष्टरेतसां क्षतक्षीणविक्षम्ब्वरात्तानां
व्यापद्मयोनीनां बन्ध्यानां रक्तगुल्मिनीनां मृतापत्यानामनार्त्त-
वानाञ्च स्त्रीणां क्षीणमांसरुधिराणां पथ्यतमरसायनमुत्तमं
बलीपलितनाशनं विद्यात् ॥५६॥

वलागोक्षुरकराक्षाशङ्गगन्ध्याशतावरीसहचराणां शतं शत-
मायोज्य घलद्रोणशते प्रसाध्यं तस्मिन् जलद्रोणावशेषे रसे
वस्त्रपूते विदार्यामलकस्वरसयोर्वस्त्रमहिषवराहवपकुङ्कुटवर्हि-
हंसकारण्डवसारसानां घृततैलयोश्चैकं घृषक् प्रस्थमष्टौ प्रस्थान्
क्षीरस्य दत्त्वा चन्दनमधुकामधूलिकात्वक्क्षीरीविसृणालो-
त्पलपटोलफलात्रगुप्तात्रपाकितालमज्जकखर्जूरसृङ्गीकातामल-
कीकण्टकारीजीवकर्पभक्षुद्रसहा महासहाशतावरीमेदापि-
प्लीक्षीवेरत्वक्पत्रकल्काय दत्त्वा साधयेत् । ब्रह्मघोषादिना
विधिना तस्मिद्धं वस्त्रिमादद्यात् । तेन स्त्रीशत गच्छेत् न

घात्रास्ते विहाराहारयन्त्रणा क्वचित् । एष वृथो वर्ष्णीं वृंह्य
 ध्रायुथो बलीपलितनुत् । क्षतचीणनष्टशुक्रविषमञ्चरार्त्तानां
 व्यापन्नयोनीनाञ्च पथ्यतमः ॥५७॥

सहचरपलप्रतमुदकद्रोणचतुष्टये पक्त्वा द्रोणशेषे रसे सुपूर्वे
 विदारित्तरसप्रस्थाभ्यामष्टगुणचीरं घृततैलप्रस्थं बलामधुकमधू-
 कचन्दनमधूलिकाशारिवामेदामहामेदाकाकोलीचीरकाकोली
 पयस्या-गुरुमस्त्रिंश-व्याघ्रनखशटी-सहचर-सहस्रवीर्या-वरा
 लोध्राणामक्षमात्रैर्द्विगुणशर्करैः कल्कैः साधयेत् ब्रह्मघोषादि
 विधिना । तस्मिन् वस्त्रिं दद्यात्, एष सर्वरोगहरो रसाय-
 ललितानां श्रेष्ठोऽन्तःपुरचारिणीनां क्षतक्षयवातपित्तवेदन
 श्वासकासहरस्त्रिभागमाक्षिकी बलीपलितनुत् वर्णरूपबल
 मांसशुक्रवर्द्धनः ॥५८॥

इत्येते रसायनाः स्नेहवस्तयः सति विभवे यतपाका सहस्र
 पाका वा कार्या वीर्यबलाधानार्थमिति ॥५९॥

भवन्ति चात्र ।

इत्येते वस्तयः स्नेहाद्योक्ता प्राण्यु सद्धिताः ।

सुस्थानामातुराणाञ्च वृद्धानाञ्चाविरोधिनः ॥६०॥

अतिव्यवायशीलानां शुक्रमांसबलप्रदाः ।

सर्वरोगप्रशमनाः सर्वेष्वतुषु यौगिकाः ॥६१॥

नारीणामप्रजातानां नराणाञ्चाप्यपत्वदाः ।

उभयार्थकरा दृष्टाः स्नेहवस्त्रिनिरुद्धयोः ॥६२॥

तत्र श्लोकाः ।

व्यायामो मैथुनं मद्यं मधूनि शिशिराम्बु च ।

सम्भोजनं रयच्चोभे वस्त्रिष्वेतेषु गर्हितम् ॥६३॥

शिखिगोनर्दङ्गमाण्डैर्दक्षवद्वस्तयस्त्रयः ।

विंशतिर्विष्करैस्त्रिंशत् प्रतुदैः प्रसर्पेर्नव ॥६४॥

विंशतिश्च तथा सप्तविंशतिश्चाम्बुचारिभिः ।
 नव मत्स्यादिभिश्चैव शिखिकल्पेन वस्तयः ॥६५॥
 दश कर्कटकाद्यैश्च कूर्मकल्पेन वस्तयः ।
 सृगैः सप्तदशैकोनविंशतिर्विष्किरैर्दश ॥६६॥
 आनूपैर्दशशिखिवद्भूशयैश्च चतुर्दश ।
 एकोनविंशदित्येते सह स्रष्टैः समासतः ॥६७॥
 प्रोक्ता विस्तरशो भिन्ना द्वे शते षोडशोत्तरे ।
 एते मात्तिकसंयुक्ताः कुर्वन्त्यतिवृषं नरम् ।
 नातियोगं न वा योगः स्तम्भितास्ते च कुर्वते ॥६८॥
 सृदुत्वाच्च निवर्त्तरन् वस्तप्रथेत्रिरूहणे ।
 समूत्रैर्वस्तिभिस्त्वेकैरास्याथः चिप्रमेव च ॥६९॥
 शोफान्निनाशपाण्डुत्वशूलार्शःपरिकर्त्तिकाः ।
 स्युर्ज्वरश्चातिसारश्च यापनात्यर्थसेवया ॥७०॥
 परिष्टचीरशोष्वाद्या तत्रेष्टा दीपनी क्रिया ।
 युक्त्या तस्मान्निसेवेत यापनान् न प्रसङ्गतः ॥७१॥
 इत्युच्चैर्भाष्यपूर्वाणां व्यापदः सचिकित्स्ताः ।
 विस्तरिष्पृथक् प्रोक्तास्तेभ्यो रक्षेत्रं सदा ॥७२॥
 कर्मणां वमनादीनां असम्यक्करणापदाम् ।
 यत्रोक्तं साधन स्थाने सिद्धिस्थान तदुच्यते ॥७३॥
 इत्यध्यायगतं विंशमात्रेयमुनिवाद्ययम् ।
 द्वितार्यं प्राणिनां प्रोक्तमग्निर्वैशेन धीमता ॥७४॥
 ह्रीर्घमायुर्यगः प्रज्ञामारोग्यञ्चापि पुष्कलम् ।
 सिद्धिञ्चानुत्तमां लोके प्राप्नोति विधिना प्रथम् ॥७५॥
 विस्तारयति लेशोक्तं सचिपत्यतिविस्तरम् ।
 संस्कृतो कुरुते तन्वं पुराणञ्च पुनर्नवम् ॥७६॥
 अतस्तन्त्रोत्तमनिदं चरक्रेषातिबुद्धिना ।

संस्कृतं तत् तु संसृष्टं, विभागेनोपब्रह्मते ॥७०॥
 इदमन्यूनशब्दार्थं तन्त्रं दोषविवर्जितम् ।
 अखण्डायै दृढबलो जातः पञ्चनदे पुरे ॥७८॥
 कृत्वा बहुभ्यस्तन्त्रेभ्यो विशेषाच्च बलोच्चयम् ।
 सप्तदशौषधाध्यायसिद्धिकल्पैरपूरयत् ॥७९॥
 पञ्चत्रिंशद् विचित्राभिर्भूषितं तन्त्रयुक्तिभिः ।
 तत्राधिकरणं योगो हेत्वर्थोऽर्थः पदस्य च ॥८०॥
 प्रदेशोद्देश्यनिर्देशवाक्यशेषाः प्रयोजनम् ।
 उपदेशापदेशातिदेशार्थापत्तिनिर्णयाः ॥८१॥
 प्रसङ्गैकान्तनैकान्तः सापवर्गी विपर्ययः ।
 पूर्वपक्षविधानानुमतव्याख्यानसंशयाः ॥८२॥
 अतीतानागतापेक्षास्वसंज्ञीह्यसमुच्चयाः ।
 निदर्शनं निर्वचनं सन्नियोगो विकल्पनम् ॥८३॥
 प्रत्युच्चारस्तथोच्चारः सम्भवस्तन्त्रयुक्तयः ।
 तन्त्रे व्याससमासाभ्यां भवन्त्येतानि कृतस्त्रयः ॥८४॥
 तन्त्रे समासव्यासोक्ता भवन्त्येता हि कृतस्त्रयः ।
 एकदेशेन दृश्यन्ते समासाभिहतास्तु ताः ॥८५॥
 यथाऋजुवनस्वार्कः प्रदीपो वैश्वानो यथा ।
 प्रबोधनप्रकाशार्कास्तथा तन्त्रस्य युक्तयः ॥८६॥
 एकस्मिन्नपि यस्येह शास्त्रे लब्धास्पदा मतिः ।
 स शास्त्रमन्यदप्याशु युक्तिन्नत्वान् प्रबुध्यते ॥८७॥
 अधीयानोऽपि शास्त्राणि तन्त्रयुक्त्या विचक्षणः ।
 नाधिगच्छति शास्त्रार्थानर्थान् भाग्यक्षये यथा ॥८८॥
 दुग्ढहीतं क्षिणोन्विव शास्त्रं शस्त्रमिवाबुधम् ।
 सुग्ढहीतं तदेव शं शास्त्रं शस्त्रञ्च रक्षति ॥८९॥
 तस्मादेताः प्रवक्ष्यन्ते विस्तरेणोत्तरे पुनः ।